ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐ
K. KOVÁCS LÁSZLÓ

LXXIX. ÉVFOLYAM
1968.

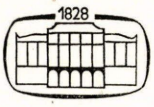

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM — INHALT — СОДЕРЖАНИЕ

Tanulmányok — Abhandlungen — Научные статьи

Balassa Iván: Jankó János, az etnográfus — Янош янко как этнограФ — János Jankó, der Ethnograph ..... 317—330

Eperjessy Ernő: Borbála-napi hiedelmek, szokások és a nyelvcsere kérdése — Верования и обычаи, связанные с варвариным днем и вопрос языкового обмена — Aberglauben, Gebräuche am Barbaratag und das Problem des Sprachwechsels ..... 560—587

Erdész Sándor: Fejfaírók a szatmári Erdőháton — Мастера надписей на надгробных деревянных памятниках в районе Эрдёхат (области Сатмар) — Grabholzschreiber auf dem Waldrücken von Szatmár..... 201—224

Faragó József: Az emberevő nővér meséjéhez — К сказке о сестре-людоедке — Zum Märchen von des menschenfressenden Schwester ..... 92—101

Faragó József: A mennybe vitt leány balladájához — К балладе о девушке попавшей в рай — Zur Ballade der Himmelfahrt des Mädchens .... 503—525

Gunda Béla: A Helianthus annuus termesztése az észak-amerikai indiánoknál — Культивация подсолнечника (HELIANTHUS ANNUUS) у индейцев северной америки — Cultivation of Helianthus annuus among the North American Indians ..... 485—502

Gyímesi Sándor: A kapitalizmus és a parasztgazdaság (A parasztságot érintő társadalmi-gazdasági folyamatok egyes kérdései újabb történeti irodalmunkban) — Капитализм и крестьянское хозяйство — Der Kapitalismus und die Bauernwirtschaft ..... 149—162

Kerényi György: Egy XX. századi dallam életrajza — История мотива ярмарочного торговца — Der Werdegang einer Markthändler Melodie .... 183—200

Kósa László: A dél-somogyi burgonyatermelés. Adatok a parasztgazdaságok belterjesedésének vizsgálatához — Выражение картофеля на юге области шомодь данные кисследова ниям интенсивности крестьянских хозяйств — Die Kartoffelproduktion im südlichen Somogy. Daten zur Untersuchung der Intensivierung der Bauernwirtschaften ..... 368—395

Kresz Mária: A magyar népművészet felfedezése (Az európai népművészet felfedezésének 100 éves évfordulójára) — Открытие венгерского народного искусства (к столетию открытия народного искусства в Европе) — Die Entdeckung des ungarischen Volkskunst (Zum Zentenarium der Entdeckung der europäischen Volkskunst ..... 1— 36

Lipták Pál: Jankó János mint antropológus — Янош Янко как антрополог — János Jankó, der Anthropolog ..... 331—337

Miner Earl: A költői formulák összehasonlító vizsgálatához — К сравнительному изучению поэтических формул словесности (японские и европейские примеры) — Contributions to the comparative analysis of poetic formulas ..... 225—240

Paládi-Kovács Attila: Farsangi remélés Eger vidékén — Один народный карнавальный обычай в районе города Егер — Ein Faschingsbrauch in der Gegend von Eger ..... 241—252

Péter László: A folklorizmus kérdéséhez (Egy motívum körforgása a népköltészetben, az irodalomban és a filmművészetben) Történelem — К вопросу о фолклоризме — Zur Frage des Folklorismus ..... 163—169

Selmeczi Kovács Attila: A zsúpfedél készítése a keleti palócoknál — Соломенные крыши у палоцов — Strohdächer bei den Palozen ..... 548—558
Szabadfalvi József: Makkoltatás a Zempléni hegységben — Желудевая кормка свиней в земпленских горах — Eichelmästung im Zemplener Gebirge 62— 75
Szabadfalvi József: A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez — К языковому слою, с вязанному с венгерским кормоводством в период до завоевания родины — Zur Landnahmezeitlichen Schicht der ungarischen Futterwirtschaft ..... 338—349
Szabó László: Mereglyés építkezés Szabolcs megye keleti részén — Строительство домов со стенами из глины на деревянном остове в селе орош области саболч — Der Bau eines Hauses mit „Mereglye"-wand in Oros, Ungarn, Kom. Szabolcs ..... 526—547
Szilágyi Miklós: A Nagy-Kunság juhászata a XVIII. század végén — Овневодство в Надь-Куншаге в конце XVIII века — Die Schäferei in Grosskumanien Ende des 18. Jh. ..... 350—367
Timaffy László: A kisalföldi egyesigák — Кишальфёльдская одиночная упряжка — Einzeljoche auf der Kleinen Tiefebene (Kisalföld) ..... 170—182
Törő László: Munkamegosztás és pásztorszervezet a hortobágyi gulyásközségekben — Разделение труда и пастушеская организация в община хортобадьских коровопастухов — Arbeitsteilung und Hirtenorganisation in den Hirtengemeinschaften von Hortobágy ..... 396—407
Vászolyi Erik: Északi zürjén epikus énekek (Második közlemény) — Эпические песни северных зырян (статья вторая) — Nordsyrjänische epische Gesänge (zweite Mitteilung) ..... 76— 91
Vászolyi Erik: Északi zürjén epikus énekek (Harmadik közlemény) — Эпические песни северных зырян (статья третья) — Nordsyrjänische epische Lieder (Dritte Mitteilung) ..... 408—420
Voigt Vilmos: A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része II. — Фольклор прибалтийско-финских народов как предмет европейской фолклористики II. — The folklore of the Balto-Finnic peoples as a region of European folklore Part II. ..... 37— 61

Kisebb közlemények — Kleinere Mitteilungen — Краткие сообщения

Balázs Lajos: A szalonna és **háj** szerepe Nádudvaron a XIX. században ..... 593—597
Balogh László: Néhány adat két alsóbbrendű mitikus lényhez ..... 437—438
Bodor György: Egy falutörvény a XIX. század elejéről ..... 257—260
Csaba József: Adatok a felsőőrségi magyarok népi méhészkedéséhez ..... 105—112
Dankó Imre: Emlékezés a 125 éve született és a 60 éve elhunyt Szongott Kristófra ..... 260—263
Dám László: A kővévált kenyér hiedelme a Nagysárréten ..... 429—430
Gunda Béla: Rénszarvasbéklyók a szibériai népeknél ..... 102—105
Gunda Béla: Egy szatmári históriás ballada ..... 113—114
Gunda Béla: A toroczkói kemencék kultikus jelentőségéről ..... 421—424
Gunda Béla: P. Szentmártoni Kálmán népmesegyűjtő ..... 588—593
Kovács Ágnes: „Egy román ifjú" levele Benedek Elekhez ..... 430—431
Kőhegyi Mihály: Adalékok a Reguly-gyűjtemény elkallódott tárgyainak történetéhez ..... 597—598
Márton Béla: A nyári és téli ételek Bihardiószegen 1944-ben ..... 431—436
Nagy Dezső: Egy újabb vándorlegény dal ..... 438—440
Németh Péter: Késő középkori vaseszköz-lelet Balatonalmádiból ..... 253—256
Péter László: Akik legelni küldték a népet (Adalék a forradalmak folklorjához) 597
Pop Dumitru: Görgényvidéki folklórkutatások ..... 425—429
Scheiber Sándor: Petőfi cigányadomájának forrása ..... 112—113

Viták, vélemények — Diskussionen — Дискуссии

Balogh László: Kungedi ..... 599—600
Hoppál Mihály: Az adattárolás és adatvisszakeresés újabb módszereiről (Lyukkártya-rendszerek alkalmazása a néprajzban) ..... 264—272
Körner Tamás: Ellenére vagy miatt? (Megjegyzés egy könyvkritikához) .... 273—274

Néprajzi hírek — Ethnographische Nachrichten — Этнографические известия

Dankó Imre: Új háztípus a romániai népi építészetben ..... 119—121
Dankó Imre: K. Kovács László finn kitüntetése 314
Gunda Béla: A német és osztrák etnológiai társaságok ülése ..... 115—116
Hoppál Mihály: Néprajzi fotokiállítás ..... 118—119
Hoppál Mihály: Jegyzetek a néprajzi filmezésről. Egy módszertani cikk a Current Anthropologyban ..... 312—313
Hoppál Mihály: Néprajzi filmezés 1967-ben Magyarországon ..... 313—314
Hoppál Mihály: Az I. Országos Néprajzi Filmszemle. Szeged 1968. augusztus 1—3. ..... 628—630
Hoppál Mihály: Ankét a magyar néprajzi filmezés problémáiról. Szeged 1968. augusztus 3-án ..... 630—634
Kósa László: Száz éves Orbán Balázs 'A Székelyföld leírása' című munkája ... 625
Kósa László: Konsza Samu köszöntése ..... 626—627
Morvai Péter: A XV. Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatok ... 473—477
Niederer A.: A nemzetközi folklorisztikai „Giuseppe Pitrè" díj 117
Niederer A.: A würzburgi Német Néprajzi kongresszus (1967. okt. 1—5.) .... 117—118
Pentikäinen Juha: Itkonen T. J. 1891—1968 (Nekrológ) ..... 627—628
Sz.: Nemzetközi felhívás sürgető néprajzi feladatok elvégzésére 119
Sz.: A nemzetközi mesekutató társaság 1966. évi munkaértekezlete 119
Szabadfalvi József: Pásztorkodási szimpozion Debrecenben ..... 311—312
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok ..... 315—316
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok. 1967. II. negyedév ..... 121—122
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok 1968. II. negyedév ..... 479—482
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok. 1968. III. negyedév ..... 637—639
Tomka Miklós: A cigány-kutatás 1968-as kongresszusa ..... 636—637
Tse: A folklor művek szerzői védelme ..... 478—479
VV.: A hatodik szlavista kongresszus néprajzi szekciója ..... 634—635
Voigt Vilmos: Ötven éves a finnországi svéd népköltési gyűjtemény ..... 477—478

Könyvszemle — Literarische Rundschau — Рецензия

Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I—II. I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében II. Apáczai és kortársai. (Herepei János cikkei. Szerkesztette Keserű Bálint) Budapest—Szeged 1965, 1967. XI. 627 l; XI. 676 l. (Kríza Ildikó) 132
A középkori sámánperekről (Schram Ferenc) ..... 281—284
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I. kötet A—GY Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 1142 l. (Kósa László) ..... 128—129

A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I. kötet A—GY Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 231 l. (Kósa László) ..... 129—130

A magyar irodalmi bibliográfia 1959. Összeállította Kozocsa Sándor. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1966. 637 l. (Kőhegyi Mihály) ..... 140—141

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei II—III. 2. kötet 480 l. Veszprém, 1964. — 3. kötet 307 l. Veszprém, 1965 Szerkeszti: Éri István (Balassa Iván) ..... 241—242

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 5. 1966. Szerk.: Éri István. Veszprém, 1966. 398. p. illusztrált, térkép mellékletekkel. (Filep Antal)... 612—613

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. I—II. kötet. Tanulmányok. Szerkesztette és a bevezetést írta: Szabó István. A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának Kiadványai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 479+756 l. (Kósa László) ..... 601—605

Approaches to Semiotics. Edited by Sebeok, Th. A.—Hayes, A. S.—Bateson, M. C. The Hague—London—Paris, Mouton Co., 1964. 294 p. (Hoppál Mihály) ..... 471—472

Asztalos István: Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 250 l. 103 ábra, 47 táblázat (Paládi-Kovács Attila) ..... 609—610

A Temenos műfajanalízis-különszáma (v.) ..... 621—622

Az Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Karának Közleményei 1965. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1966. 50 l. (Kőhegyi Mihály) 287—288

Az Egri Múzeum Évkönyve V. Globus Nyomda. Eger, 1967. 301 l. III. (Kőhegyi Mihály) ..... 446—448

Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában. I. Adattár. II. Képek. Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó. 799, 511., illusztr., 1 térkép. (Filep Antal) ..... 275—277

Bartók Béla összegyűjtött írásai. I. Közreadja Szöllősy András. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest 1966. 643 l. (Schram Ferenc) 134

Bálint Sándor: A szegedi nép. Budapest 1968. Gondolat Kiadó. 174 l. III. (Schram Ferenc) ..... 284—285

Benedek Elek: A táltos asszony. Népmesék és mondák. Válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1967. 319 l. (Kovács Ágnes) ..... 290—291

Beiträge zum Südosteuropa-Forschung. Anlässlich des I. Internationalen Balkanologenkongresses in Sofia 26. VIII.—1. IX. 1966. Herausgegeben vom Arbeitskreis Südosteuropa-Forschung bei der deutschen Forschungsgemeinschaft. Redaktion: Schmaus, Alois. München 1966. 469. S. (Kósa László) 301

Bertil Lundman: Geographische Anthropologie. (Rassen und Völker der Erde) Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1967. 228 oldal, 61 térkép, 64 ábra, 6 táblázat (Lipták Pál) 624

Bibliografia analitica de etnografia portuguesa. (por Benjamim Enes Pereira) Instituto de Alta Cultura. Centro de Estudos de Etnologia Peninsular. Lisboa. 1965 670. (Barabás Jenő) 621

Butura, Valeriu: Muzeul Etnografic al Transilvaniei Cluj. (Erdélyi Néprajzi Múzeum, Kolozsvár) Bucureşti, 1966. 98 l. Illusztrált (Kósa László) 301—302

Cammann, Alfred: Deutsche Volksmärchen aus Russland und Rumänien. Göttingen 1967. Verlag Otto Schwartz & Co. 456 old. fényképmellékletek (Dömötör Tekla) 452

Cogho, Robert—Peuckert, Will-Erich: Volkssagen aus dem Riesen- und Iser-Gebiete. Göttingen, 1967. Verlag Otto Schwartz & Co. (Denkmäler deutscher Volksdichtung, Band 8.) 102 oldal, térkép, ábrák. (Dömötör Tekla) 451

Csallány Dezső: Népvándorlás-honfoglaláskori bizánci régészeti kapcsolataink (Jósa András Múzeum Kiadványai 5.) Nyíregyháza, 1965. 21 l. (Kőhegyi Mihály) ..... 448—449

Эпиграфические памятники Северного Кавказа На арабском, персидском и турецком языках. Часть I. Надписи X—XVII вв. Тексты, переводы, комментарии, введение и приложения Л. И. Лаврова. Изд-во «Наука». Москва 1866 г. — «Памятники письменности Востока II, I». — 300 стр. (Az Északi Kaukázus arab, perzsa és török nyelvű epigráfiai emlékei. 1. rész. A X—XVII. századi feliratok. A szöveg, fordítások, kommentárok, bevezetés és mellékletek Lavrov, L. I. munkája. „Nauka" Kiadó. Moszkva, 1966. — „A keleti irodalom emlékei II/1." 300 l.) (Istvánovits Márton) ..... 139—140

Fajszi Honismereti Értesítő. Szerk.: dr. Henkey Gyula. Bács-Kiskun megye Tanácsa Művelődési Osztályának és a Kecskeméti Városi Művelődési Ház Népkutató-Honismereti Körének kiadványa. Kecskemét, 1967. Felelős kiadó: Gila János. 57 l. (Kézirat gyanánt) (Hoppál Mihály) ... 449—450

Ерзаковичъ, Б. Г., Песенная культира казахского народа (Музыкального-историческое исследование) Алма—Ата, Изд. «Наука» Казахской ССР., 1966. 404. Erzakovics, B. G.: A kazah nép dalkultúrája (Zenetörténeti tanulmány) Alma-Ata, „Nauka", 1966. 404. (Kríza Ildikó) ..... 297—298

Forschungen zur Volks- und Landkunde. 1959—1967. Akademie der Rumänischen Volksrepublik. Sektion für Gesellschaftswissenschaften. Sibiu-Hermannstadt. Ed. Carl Göllner (Kríza Ildikó) ..... 295—296

Földes László: Az állattartás és pásztorélet magyar néprajzi szakirodalma. Budapest, 1963. 373 l. Index Ethnographicus, VIII. 1—2. (Paládi-Kovács Attila) ..... 442—443

Frolec, Václav: Die Volksarchitektur in Westbulgarien im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts. Brno, 1966. 164 p. 43 t. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica) (Vakarelszki H. R.) .. 469—470

Gaál, Károly: Angaben zu den abergläubischen Erzählungen aus dem südlichen Burgenland. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 33. Herausgegeben vom Burgenländischen Landesmuseum in Eisenstadt 1965. 172 l. (Körner Tamás) ..... 138—139

Gaál, Károly: Spinnstubenlieder. Verlag Schnell und Steiner, München—Zürich 1966. Studia Hungarica, Schriften des Ungarischen Instituts, München 3. (Herausgeber Ungarisches Institut München, Rosenheimer Str. 141) (Sárosi Bálint) ..... 145—146

Giese, Wilhelm: Los Pueblos Romanicos y su Cultura Popular. Guia Etnografico-Folclorica. Publicaciones del Instituto Caro y Cuervo XVI, Bogota 1962, xii, 458 p. 4 térkép, 69 fénykép. (Létay Miklós) 300

Haavio, Martti: Suomalainen mytologia. (Finn mitológia.) Porvoo — Helsinki, 1967. Werner Söderström Osakeyhtiö. XV. 544 s. (Voigt Vilmos) ..... 453—455

Hain, Mathilde: Rätsel. Realinbücher für Germanisten, Abteilung Poetik. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag GmbH. Stuttgart, 1966. 62 p. (Körner Tamás) 467

History of Religions. Vol 5 (1965) — Vol 7 (1967—1968) (Voigt Vilmos) ..... 457—458

Horňácko. Brno, 1966. 616 oldal, 438 ill. Orosz, német, angol rezümé (Svecová Soňa) ..... 300—301

Hoss József: Halászat, nádaratás és táplálkozás egy nagybereki községben (Somogyszentpál). Somogyi Múzeum kiadványai (Szerk.: Takáts Gyula), 8. sz. Kaposvár, 1966. 48 l. Rajzokkal. (Német kivonat) (Szilágyi Miklós) 289—290

Hultbald, Filip: Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokk socken. With an English summary. (Átmenet a nomadizmusból az agrártelepülésbe Jokkmokk járásban) Nordiska museet: Acta Lapponica XIV. Almquist & Wiksell./Gebers. Lund 1968. 451 l. (Szabó Mátyás) 459—460

Hyčko, Ján: Orné nériadie zbierky v Slovenskom Národnom Múzeu v Martine a v múzeách na Slovensku. (Szántóeszközök a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Múzeumban és Szlovákia múzeumaiban.) Národopisné Zbierky Slovenského Národného Múzea v Martine a Múzei na Slovensku V. 10 lap + 30 tábla. — Martin 1967. (Balassa Iván) ..... 305—307

Internationale Volkskundliche Bibliographie für die Jahre 1963 und 1964, mit Nachträgen für die vorausgehenden Jahre. Im Auftrag der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e. V. bearbeitet von Robert Wildhaber. Bonn, 1966. Rudolf Habelt Verlag GmbH. S. XVIII, 684 l. (Voigt Vilmos) 141

Kálmán Béla: A nevek világa. Gondolat kiadó. Budapest, 1967. 252 l. (Kósa László) 310

Kardos Tibor: Az Árgirus-széphistória. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 415 l. 32 kép és 3 (7) db táblázat. (Katona Imre) ..... 123—126

Карелские народные с казки (Южная Карелия) Издание подготовили У. С. КОНККА—А. С. ТУПИЦИНА Изд. «Наука», Ленинград, (1967. 520 (Академия Наук СССР Петрозаводской Институт Языка, литературы и истории.) Karjalai népmesék (Dél Karjala). Sajtó alá rendezte: Konkka U. Sz.—Tupicina A. Sz. (Kríza Ildikó) ..... 294—295

Klein, Ernst: Die historischen Pflüge der Hohenheimer Sammlung landwirtschaftlicher Geräte und Maschinen. Unter Mitwirkung von Wilhelm Krepela. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte. Band XVI. G. Fischer Verlag, Stuttgart, 1967. 230 l. és 454 ábra. (Balassa Iván) 142—145

Kríza Ildikó: A halálra táncoltatott lány. (Egy magyar népballadacsoport vizsgálata.) Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 202 l. Néprajzi tanulmányok. Szerk.: Ortutay Gyula. (Küllős Imola) ..... 607—609

László Gyula: Hunor és Magyar nyomában. Gondolat. Budapest, 1967. 158 p. (Dankó Imre) ..... 285—287

László Gyula: Lehel kürtje. Jászberény, 1965. Szolnoki Nyomda Vállalat, 27 l. (Kőhegyi Mihály) 289

Leng, Ladislav: Slovenské l'udové hudobné nástroje. (Szlovák népi hangszerek). Bratislava, 1967. 301 old., 143 fénykép és 58 kottapélda. (Manga János) 453

Lindroth, Sten: Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Historia 1739—1818. Utgiven av Kungl. Vetenskapsakademien. Stockholm 1967. Almqvist & Wiksells. I: 1 — I : 2 867 oldal, II. 617 oldal. (Szabó Mátyás) .... 461—462

Lowie Robert H.: Indians of the Plains. Foreword by Shapiro Harry L., American Museum Science Books, The Natural History Press, Garden City, New York 1963, xx, 258 p., 2 térkép, 42 ábra, 36 fénykép (Létay Miklós) 466—467

Magyar Életrajzi Lexikon I. Akadémiai Kiadó. Szerk.: Kenyeres Ágnes. 1039. Budapest, 1967. Sok képpel. (Schram Ferenc) ..... 126—128

Major Ervin: Fejezetek a magyar zene történetéből. Zeneműkiadó. Bp., 1967. 278 l. Bár Major az első dolgozatát 1925-ben, s az utolsó jelentős munkáját 1960-ban (Sonkoly István) ..... 614—615

Major Máté: Az építészet sajátszerűsége. Korunk Tudománya. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1967. 112 l. (Dankó Imre) ..... 135—136

Markuš, Michal: Motyky z Medzeva. (Mecenzéfi kapák.) Slovensky Národopis XIV. (1966) 378—435 l. 22 tábla + 1 táblázat. (Balassa Iván) ..... 146—148

Matl, Josef: Die Kultur der Südslaven. (Handbuch der Kulturgeschichte begründet von Prof. Dr. Heinz Kindermann, neu herausgegeben von Dr. Eugen Thurnher. Lieferung 101—105. Heft 1—5.) Frankfurt a. Main, 1966. Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 118 p. Vakarelszki (H. R.) ..... 292—294

Néprajzi kiadványok nyomában. (Dankó Imre) ..... 302—304

Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. 1965—1966. (Kósa László) ..... 130—131

Papp József: Tiszacsege. Debrecen, 1967. 170 l + 73 kép és 4 térkép. Német nyelvű összefoglaló. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 8. sz. Szerk.: Béres András. Megjelent a Tiszacsegei Községi Tanács V. B. támogatásával. (K. Kovács László) ..... 277—280

Parrinder, Geoffrey: Witchcraft: European and African. Faber and Faber Limited, London, 1963. 215 p. (Körner Tamás) ..... 623—624

Pentikäinen, Juha: The Nordic Dead-Child Tradition. [1] Nordic Dead-Child Beings .A Study in Comparative Religion. Helsinki, 1968. Suomalainen

Tiedeakatemia — Academia Scientiarum Fennica. 388, maps, figs. (FFCommunications No. 202.) (Voigt Vilmos) ..... 456—457

Pongrácz Pál: Régi malomépítészet. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1967. 247 l. 179 ábra. (Vajkai Zsófia) ..... 132—134

R. Tombor Ilona: Régi festett asztalosmunkák a XV—XIX. században. (Budapest, 1967.) Corvina Kiadó. 53 p.; 48 fényképtábla, 14 szövegközti képpel és 1 térképpel. Megjelent angol, francia, német nyelven is változatlan terjedelemben. (Filep Antal) ..... 617—620

Rozsályi népmesék. UMNGY XII. Gyűjtötte, a bevezető tanulmányt írta és a fényképfelvételeket készítette Béres András. Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 519 l. + 14 l. (Küllős Imola) ..... 605—607

Röhrich, Lutz: Sage. Stuttgart, 1966. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag, 78 S. (Realienbücher für Germanisten Abt. E: Poetik, M 55.) (Körner Tamás) ..... 468—469

Sárréti írások. Néprajzi és helytörténeti antológia. Szerk.: Miklya Jenő. Szeghalom község Tanácsa kiadása, Szeghalom 1965. 282 l.) (Szilágyi Miklós) 136—138

Schnitzler Otto: Gershon Bribram—Jewish Folk-Stories From Hungary. Haifa, 1965. Haifa Municipality Ethnological Museum and Folklore Archives. (Israel Folktale Archives [IFA] Publication Series No. 10.) 45 l. + (2). (Voigt Vilmos) 142

Storå, Nils: Massfångst av sjöfågel i Nordeurasien. (Nagyméretű vízimadárfogás Észak-Eurázsiában.) Acta Academiae Aboensi s, Ser. A. Humaniora. Vol. 34 nr 2. Åbo 1968. 333 l. (Szabó Mátyás) ..... 458—459

Szabó László: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX—XX. században. Szolnok, 1968. 168 l. A Damjanich János Múzeum Közleményei 15—18. (Kósa László) ..... 610—611

Szabó Pál: Szülőföldem, Biharország. Budapest, é. n. 116 l. Illusztrált (Kósa László) ..... 616—617

Szabó T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1968. 103 l. Nyelvtudományi Értekezések 59 sz. (Simándy K. Eörs) ..... 443—445

Szakmári Honismereti Értesítő. Szerk.: dr. Henkey Gyula. Szakmár Község Tanácsa és a Kecskeméti Városi Művelődési Ház Népkutató-Honismereti Körének kiadványa. Kecskemét. 1966. Felelős kiadó: Farkas András. 83 l. (Kézirat gyanánt) .....

Száraz kútgém, üres váll. (Juhásznóták, betyárdalok, balladák Zentán és vidékén.) Gyűjtötték: Burány Béla, Fábri Jenő, Tripolszky Géza. Jegyzeteket írta: Burány Béla. Zenta, 1966. 92. (Kríza Ildikó) 615

Székesfehérvár Évszázadai. 1. Az államalapítás kora. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár, 1967. 164 p. illusztrált. István király Múzeum közleményei. A. sorozat 13. szám. Főszerkesztő Fitz Jenő (Filep Antal) . 308—309

Takács Béla: A Zemplén Hegység Üveghutái. Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1966. 93 l. + 151 t. (Dankó Imre) 135

Tatay Sándor: Szülőföldem, a Bakony. Budapest é. n. 173 l. Illusztrált. (Kósa László) ..... 615—616

Tools and Tillage. A Journal on the History of the Implements of Cultivation and other Agricultural Processes. Edited by Axel Steensberg, Alexander Fenton, Grith Lerche. Vol. I. No. 1. Copenhagen, 1968. P. 64. (Gunda Béla) 620

Váry István: Katona Zsigmond élete és munkássága. Kecskemét, 1967. Bács-Kiskun megyei Nyomda Vállalat, 42 l. (Kőhegyi Mihály) ..... 288—289

Vrabie, Gheorghe: Balada populară română. Bucureşti, Ed. Academiei RSR, 1966. 546 p. 9 Map. (Kríza Ildikó) ..... 462—464

Wolf Eric R.: Peasants Foundations of Modern Anthropology Series, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs. New-Yersey 1966, xii, 116 p., 18 ábra (Létay Miklós) ..... 298—300

Wroblewski, Tadeusz: Wspólne elementy w ludowych Kulturach Srodkowej Europy. Uniwersytet im Adama Miciewicza w Poznaniu. Prace wydziatu Filosoficno-Historycznego. Seria Etnografia. Nr. 3. Poznan, 1964. str. 320. Wroblewski Tadeusz: Közös elemek Közép-Európa népi kultúráiban (Tagányi Zoltán) ..... 464—466

Zentavidéki népballadák. Dr. Burány Béla gyűjtése. Közzéteszi a Zentai Népkönyvtár 1964-ben. Zentai füzetek 8. sz. Száraz kútgém, üres válú; juhásznóták, betyárdalok, balladák Zentán és vidékén. Gyűjtötték: dr. Burány Béla, Fábri Jenő, Tripolszky Géza. A Zentai Múzeum kiadása, 1966. Zentai füzetek 8/b. (Sárosi Bálint) 292

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIX. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST 1968

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TARTALOM

Kresz Mária: A magyar népművészet felfedezése ..... 1— 36
Voigt Vilmos: A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része. II. ..... 37— 61
Szabadfalvi József: Makkoltatás a Zempléni hegységben ..... 62— 75
Vászolyi Erik: Északi zürjén epikus énekek (Második Közl.) ... 76— 91
Faragó József: Az emberevő nővér meséjéhez ..... 92—101

Kisebb közlemények

Gunda Béla: Rénszarvasbéklyók a szibériai népeknél ..... 102—105
Csaba József: Adatok a felsőőrségi magyarok népi méhészkedéséhez ..... 105—112
Scheiber Sándor: Petőfi cigányadomájának forrása ..... 112—113
Gunda Béla: Egy szatmári históriás ballada ..... 113—114

Néprajzi hírek

Gunda Béla: A német és osztrák etnológiai társaságok ülése ... 115—116
Niederer A.: A nemzetközi folklorisztikai „Giuseppe Pitrè"-díj 117
Niederer A.: A würzburgi Német Néprajzi Kongresszus (1967. okt. 1—5.) ..... 117—118
Hoppál Mihály: Néprajzi fotokiállítás ..... 118—119
Sz.: A nemzetközi mesekutató társaság 1966. évi munkaértekezlete 119
Sz.: Nemzetközi felhívás sürgető néprajzi feladatok elvégzésére 119
Dankó Imre: Új háztípus a romániai népi építészetben ..... 119—121
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok ..... 121—122

Könyvszemle ..... 123—148

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIX. * BUDAPEST 1968 * 1. SZÁM

A magyar népművészet* felfedezése

(Az európai népművészet felfedezésének 100 éves évfordulójára)

„Hazánkban a néprajz szülei az iparművészet és háziipar voltak"

JANKÓ János, 1898.

A magyar néprajz valamennyi ágának kutatása kezdetben összefonódik a nemzeti mozgalommal, a fejlődő kapitalizmus által létrehozott társadalmi és gazdasági törekvésekkel, és a kutatást előmozdítja a gyakorlat sürgetése. A néprajztudomány különböző ágainak művelése azonban nem egy és ugyanazon időben kezdődött és nem egyforma okkal és móddal kapcsolódott a fenti törekvések különböző áramlataiba. Leginkább ismert a nemzeti nyelv ügyéhez fonódó népköltészet, illetve folklór gyűjtésének és kutatásának reformkori kezdete;[1] az anyagi kultúra gazdasági ágainak kutatása már ekkor szintén megindult a földrajzi, gazdasági, statisztikai érdeklődésből fakadva.[2] A tárgyi néprajz körébe tartozó művészeti jelenségek kutatása azonban a XIX. század első felében még igen hézagos. Kivétel a népviselet, melynek írásban és képben való bemutatása az etnográfiai jellemzés eszközeként a népköltészet gyűjtésével párhuzamosan kezdődött, ha nem is olyan tudományos igénnyel.[3] Egyes vidékek népviseletének leírása általában nem önállóan jelent meg, hanem földrajzi, társadalmi és gazdasági leírással egyetemben, valamint a népszokások vázlatos ismertetésével. A mai kutatónak feltűnő, hogy a leírások ritkán szólnak a népi építkezésről, házberendezésről, még kevésbé a ház falain belül látható művészetről.[4] Bár a nép ruházatát írásban és képben bemutatták, a hímzett díszítményeket nem örökítették meg. A reformkori forrásokban, sőt a század közepének néprajzi irodalmában tehát nem kereshetjük a magyar népművészet kutatásának gyökereit.

Egészen más indítékok vezettek a tárgyi népművészet felfedezéséhez. A díszítőművészet kutatása és gyűjtése csak a század második felében, az 1870-es, majd 1880-as években kezdődött, s nem annyira a néprajz, mint a „háziipar", valamint az iparművészet kezdeményezésére, elsősorban gyakorlati céllal. De amikor a kutatása végre nagy erővel megindult, az egész néprajztudományra messzeható következménye lett. A mottóként idézett sza-

[1] L. különösen ORTUTAY Gyula műveit. A tárgyi néprajz művelőivel is foglalkozik *Írók, népek, századok* c. könyve, Bp. 1960.

[2] TÁLASI István: *Néprajzi életünk kibontakozása.* A Népkutatás Kézikönyve, 1 k. 1948. — Uő: *Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései.* Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve, I. 1944/45 Szeged 1946. 26—30.

[3] KRESZ Mária: *Magyar parasztviselet.* 1821—1867. Bp. 1956.

[4] Nem szándékszom szólni néhány szétszórt adatról, amelyek azonban nem változtatják meg a fenti állítások igazságát.

vakat — „Hazánkban a néprajz szülei az iparművészet és háziipar voltak" — Jankó János írta *Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja* c. könyvének előszavában, ahol a kiállítás előzményeit és hatását ismertette.[5] A népművészet gyűjtésének és kutatásának tudománytörténete tehát nemcsak önmagában fontos, hanem az egész magyar etnográfia történetének szempontjából is.

Messzire kell mennünk, hogy világosan felvázoljuk azoknak az indítékoknak láncsorát, amelyek végső soron a népművészet kutatásához, majd a néprajztudomány új korszakához vezettek.

Nem véletlen, hogy az az európai mozgalom, mely az ipar művészi voltára és ezáltal közvetve a népművészetre felhívta a figyelmet, éppen a legfejlettebb ipari országból, Angliából indult ki.

Már a manufaktúra széjjelszakította a fizikai és a szellemi munkát: míg a céhbeli kézműves egyben művésze is volt mesterségének, ismerője az anyagnak és a technikai lehetőségeknek, a manufaktúrában, és méginkább a gyáriparban, a tervezés és a kivitelezés elszakadt egymástól. Ez a felismerés teremtette meg az igényt, amelyet „művészi ipar"-nak, „iparművészet"-nek neveztek el. (Vö. 1885-től *Művészi Ipar* nevű folyóirat, majd 1895-től *Magyar Iparművészet* címmel.) A *Művészi Ipar* első számában Pulszky Károly, a Szépművészeti Múzeum akkori igazgatója világosan megfogalmazza ezt az elválást:[6]

„A céhrendszer a művészetet az iparos foglalkozások közé sorolta. Az öntudatos különböztetést a modern idő felfogása hozta létre. Ami a céhrendszerben Európa művelt államaiban mind együtt volt, az a céhek megszűnése után egy ideig teljesen szervezetlenül maradt."

A XIX. század második felére a stíluskeresés jellemző: az eklekticizmus sorra másolja egymás után a különböző történeti stílusokat. Az új törekvés kezdete az 1851-es londoni kiállítástól számítható. Amint a század végén írják:[7]

„A londoni 1851. évi kiállítás jelzi kezdetét annak a mozgalomnak, amelyben mi növekedtünk fel. Az 1851-ik évig Angliában a gép csak pusztítólag hatott a művészi iparra. Újat nem igen teremthettek, hanem csak mellőzték mindazokat a formákat, melyekre a gép nem volt alkalmas; 1851-ben a kristály-palotában Anglia szörnyülködéssel látta a hanyatlást és az új jelszó így hangzott: ‚Térjünk vissza apáink műveihez'.

Közismert, hogy az egykori Kristály Palotában rendezett kiállítással indult meg a folyamat, amelynek eredményeképpen létrejöttek Európa-szerte az iparművészeti múzeumok és ezzel párhuzamosan az iparművészeti iskolák.

Maga az „iparművészet" fogalma is ekkor lesz általános. Amíg a művészet és az ipar nem volt elszakítva egymástól, magától értetődő volt, hogy az ipari termék szép legyen, művészi, — a fogalomra nem volt szükség.[8] A mű-

[5] Jankó János: *Az ezredéves országos kiállítás néprajzi faluja*. Bp. 1898.

[6] Pulszky Károly: *Iparművészet és stil*. Művészi Ipar, I. (1885/86) 194.

[7] Radisics Jenő: *Jelentés a párizsi Unoin Centrale des Arts-Décoratifs 1884. évi kiállításáról*. Bp. 1884. — T.b.: *Lessing az iparművészet új irányairól*. MI 1895. 90—95 — Ráth György elnök beszéde a Magyar Iparművészeti Társulat 1898-i közgyűlésén. MI I. (1897) 237. — Lyka Károly: *Modern iparművészeti törekvések*. MI XIV. (1911) 299.

[8] Tasnádiné Marek Klára: *Két világkiállítás iparművészeti tanulságai*. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei, II. (1955) 261. — E helyen köszönöm meg Tasnádiné Marek Klára értékes segítségét, amelyet e dolgozat problémáival kapcsolatban nyújtott. — Horváth Vera: *Az iparművészet kérdése Magyarországon a XIX. század végén*. Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve, VI. (1963) 65—72. — Háy Gyula: *A magyar iparművészeti, háziipari kiállítás és vásár tanulságai*. MI XXXIII. (1930) 147—148.

vészeti reform vezet el a századfordulón kialakuló új stílushoz, a „modern stílushoz", Art Nouveau-hoz, Jugendstilhez, a szecessióhoz.[9]

Mielőtt azonban maga az új stílus vagy az angol reformokkal való közvetlen kapcsolat éreztette volna befolyását Magyarországon, már érvényesült nálunk is, és a többi kelet-európai országban is, a kapitalista gyáripar ellenhatására keletkezett másik mozgalom: a falusi „házi ipar" felé fordulás. (A „népművészet" szót akkor még nem használták.)

Ritka dolog a tudománytörténetben, hogy valami pontos időponthoz kötődjék, a népművészet esetében azonban ez történt. Az európai népművészet — akkori nevén „házi ipar" felfedezése éppen száz évvel ezelőtt történt az 1867-es párizsi világkiállítás alkalmával. A felfedezésre szinte azonnal rezonáltak a kelet-európai államok, ahol az elkésett kapitalista fejlődés miatt virágjában élt a falusi nép művészete. Az 1873-as bécsi világkiállításon már szerepelt „házi ipari"csoport. Falke Jacob, később az ottani Iparművészeti Múzeum igazgatója kezdeményezte és rendezte ezt a csoportot.

Falkétől megtudjuk, hogy az elsődleges kiindulás nem művészi volt, hanem *etnográfiai:* az 1867-es párizsi kiállításon etnográfiai szándékkal állították ki a felöltöztetett bábukat, antropológiai hűségre törekedtek.[10]

Az 1867-es párizsi kiállítás népviseleteinek elsősorban *művészi* körökben volt nagy sikere, a művészetek és a régészet barátai között. E kiállítás nyomán született a „nemzeti háziipar" fogalom. (Megjegyezzük, hogy 1867-nél korábbi példa is van népviseletek gyűjteményes bemutatására, ráadásul éppen Magyarországról, igaz, hogy csak fényképen. Az 1862-es londoni világkiállításról arról tudósítanak: „mi a nézőt mindenek előtt vonzza, azon fényképgyűjtemény, mely a magyarországi vidékek különféle népviseleteit ábrázolja".)[11] Falke meghatározza a „nationale Hausindustrie" fogalmat, de használja a „Volkskunst" kifejezést is. Megjegyzi, hogy az új fogalom tökéletlen, jobb hiányában él vele. Meghatározása szerint a nemzeti háziipar körébe tartoznak mindazok a tárgyak, amelyeket a nép alkot a nép használata számára. E tárgyak és diszítésmódok alkalmasak arra, hogy egyes népeket, vidékeket, falvakat jellemezzenek. Falke szembeállítja a háziipar fogalmát a nagyiparral, állandóságát a változó divattal. Társadalmilag meghatározza: az alsó osztályok, főleg a vidéki lakosság művészete, különösen a civilizációtól távol fekvő vidékek sajátsága; helyhez kötött, helyben készül és helyben használják. Kizárja a fogalomból azokat a tárgyakat, amelyeket eladásra készítettek, — részben éppen azt, amit később a „háziipar" szóval jelöltek. Falke tehát „népművészet" értelemben határozza meg a szót. Jelentőségét történeti és művészi szempontból méltatja: történetileg mint a régi korok művészetének továbbélése, művészileg mint a „modern" művészet „forrása".

A „háziipar" fogalom azonban azonnal bővül a mai értelemben is: az immár felfedezett népművészet kereskedelmi célokra történő megszervezése. Ebben szociális szempontok is közrejátszottak, s ezért idővel a fogalmakat is pontosabban kellett körülhatárolni, s megkülönböztetni egymástól a „népművészetet", a „házi munkát" és a „házi ipart". Riegl Alois ily című köny-

[9] Rosenthal, Rudolf — Ratzka, Helen L.: *The Story of Modern Applied Art.* New York 1948.

[10] Falke, Jacob: *Cultur und Kunst.* Wien 1878. VII. fejezet: Die nationale Hausindustrie. 287—323.

[11] *Egy indítvány népviseletek kiállítása ügyében.* Nefelejts (1861) 129—130. Id. Kresz Mária: *Magyar parasztviselet* (1820—1867). Bp. 1956. 198.

vének ismertetésében olvassuk: „A század közepe táján a nemzetközi művészet elernyedése általános elégedetlenséget okozott. A művészeti érdeklődés akkor kezdett a kelet-európai népies művészet felé fordulni. Midőn utóbb a földművelés jövedelmezősége hanyatlott és a földművelő népet elszegényedés és ínség fenyegette, a művészet érdeklődésén kívül gazdasági okokból is kezdték fölkarolni még itt-ott, így Magyarországon a fölvidéken, Torontál megyében, s egyebütt a régi hagyományok maradványaiból még gyakorlatban levő népies művészetet."[12] Eleinte azonban még alig van különbség a nép saját céljaira készített „házi ipara" és a kiállítási vagy kereskedelmi célokra megrendelt „házi ipar" között.

Nálunk rövidesen az 1867-es párizsi kiállítás után, az 1873-as bécsi kiállítás előkészítése során kezdődött, majd az 1880-as években bontakozott ki a többágú összefonódó törekvés: a „házi ipar" felkarolása és tárgyainak gyűjtése. E többágú mozgalom szétbontható elemeire: az ipar és kereskedelem érdeke, a nemzeti eszme, a kezdődő etnográfiai kutatás. Magyarország fejlett és változatos „házi ipar"-ára először a bécsi kiállítás hívta fel a figyelmet. Már ekkor felmerült az a gyakorlati szempont: „a háziipar hagyományos művészete kellően fölfogva és átértve a modern műipart, igen sok irányban gazdag tápanyaggal láthatja el és, hogy az a népies motívumoknak kiapadhatatlan forrása lehet".

Igaz, hogy a bécsi kiállítást jórészt az ipar, a kereskedelem érdeke hívta létre, de a „házi ipar" anyagát a tudomány emberei gyűjtötték. Ismeretes, hogy a Néprajzi Múzeum keletkezése is ehhez az időponthoz kötődik: 1872-ben nevezték ki a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya első őrévé XÁNTUS Jánost, miután hatalmas gyűjteménnyel tért haza távol-keleti útjáról, amellyel megalapozta a Néprajzi Múzeum anyagát. A bécsi kiállítás számára XÁNTUS nagyjából 2000 tárgyat, a régész RÓMER Flóris pedig 500-at gyűjtött Magyarország különböző vidékein, különböző nemzetiségeknél.[13] A bécsi kiállításon nemcsak „házi ipari" csoport volt, hanem teljes parasztházak is, ezek közül négy az akkori Magyarországról, köztük egy székely ház is (1. kép). E házban mindenféle háziipari cikket árusítottak (gyermekjátékot, edényt, fafaragást). Ezeket a katalógus szerzője SCHRÖER K. J. nem tartja sokra és inkább a ház nyelvészetileg értékelhető elnevezéseit közli.[14]

Jellemző, hogy a kiállítás után az anyag nem a Néprajzi Osztályhoz került, hanem a felállítandó Iparművészeti Múzeum számára lett fenntartva. (Évtizedek múltak el, míg az anyag a Néprajzi Múzeumba került.)

[12] RIEGL, Alois: *Volkskunst, Hausfleiss und Hausindustrie*. Berlin 189. Vö. ismertetését Művészi Ipar, IX. (1894). — A „háziipar" fogalmát *Lenin* is meghatározta 1899-ben megjelent könyvében: *A kapitalizmus fejlődése Oroszországban*. A meghatározás szerint *háziipar* „a nyersanyagoknak ugyanabban a gazdaságban (parasztcsaládban) történő feldolgozása, amelyben azokat termelték. A különböző háziiparok szükségszerű járulékai a naturális gazdaságnak." Lenin szerint a *kézművesség* „a terméknek a fogyasztó rendelésére történő előállítása", az iparnak a mezőgazdaságtól elszakadt első formája, amelyet az *árutermelés* követ. Bp. 1949. 328.

[13] RÓMER, Florian Franz: *Die nationale Hausindustrie auf der Wiener Weltausstellung 1873*. Bp. 1875. — XÁNTUS János: *A Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának története, s egy indítvány jövőjét illetőleg*. Ethn. III.—(1892) 298. — MUNKÁCSI Bernát: *Néprajzi eredményeink és törekvéseink*. Ethn. VII. (1896) 1. — SÁNDOR István: *Néprajzi muzeológiánk kezdetei*. Ethn. LXIV. (1953) 512. — Id. hely: HERICH, l. 23 jegyzet.

[14] SCHÖER, K. J.: *Das Bauernhaus mit seiner Einrichtung und seinem Geräthe*. (Gruppe XX.) Officieller Ausstellungs-Bericht. . . Weltausstellung 1873. Wien 1874. 24 oldalon: „Das Szekler Haus", 1873-as évszámmal, Borsodi Demeter nevével.

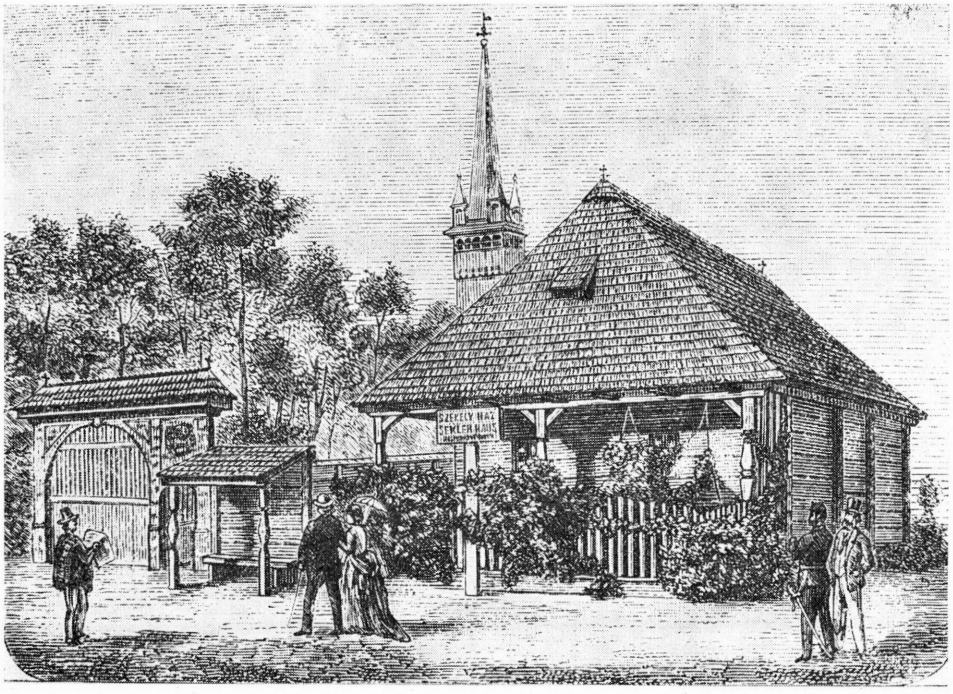

1. kép. A magyarországi „házi ipar" első bemutatása: székely ház az 1873-as bécsi világkiállításon. K. J. SCHÖER hivatalos jelentéséből.

Az 1874-es bécsi világkiállításon látható textiliák hatására szervezték meg a rákövetkező évben a svéd háziipar szövetségét, 1878-ban FALKE már példaként hivatkozhat rá.[15] Tehát a XÁNTUS és RÓMER által gyűjtött magyarországi anyag járult hozzá a svéd népművészet és tárgyi néprajz kutatásához, s ez nemsokára — a Skansennel — maga lesz a példakép az európai néprajz, valamint a népi alapú iparművészet számára.

Az 1873-as kiállítás eredményeképpen született meg az első magyar népművészeti kiadvány — a Nemzeti Múzeum kiadásában, magyar és német nyelven, PULSZKY Károly tanulmányával, FISCHBACH Frigyes tábláival: *A magyar házi ipar díszítményei — Ornamente der Hausindustrie Ungarns* c. albuma, 1878. (2. kép). Ennél korábbi — 1871-ből való — a magyarországi délszlávok hímzéseinek hasonló kiadványa LAY Félix előszavával és ugyancsak FISCHBACH illusztrációival: *Südslavische Ornamente.* E kötet párja SZTASZOV hasonló orosz könyve.[16] E kötetekben mindjárt felvetődik a kelet-európai népi textilművészet eredetproblémája.

[15] Az 1873-as bécsi világkiállítás és a svéd háziipar, l. ROZENTHAL—RATZKA i.m. 109, valamint FALKE i. m. 326.

[16] PULSZKY Károly—FISCHBACH, Fr.: *A magyar házi ipar díszítményei. Ornamente der Hausindustrie Ungarns.* Bp. 1878. — LAY, Félix—FISCHBACH, Fr.: *Südslavische Ornamente.* Hanau 1871. — SZTASZOV, V.: *Ruszkij narodnij ornament. L'ornament national Russe.* StPeterburg 1872.

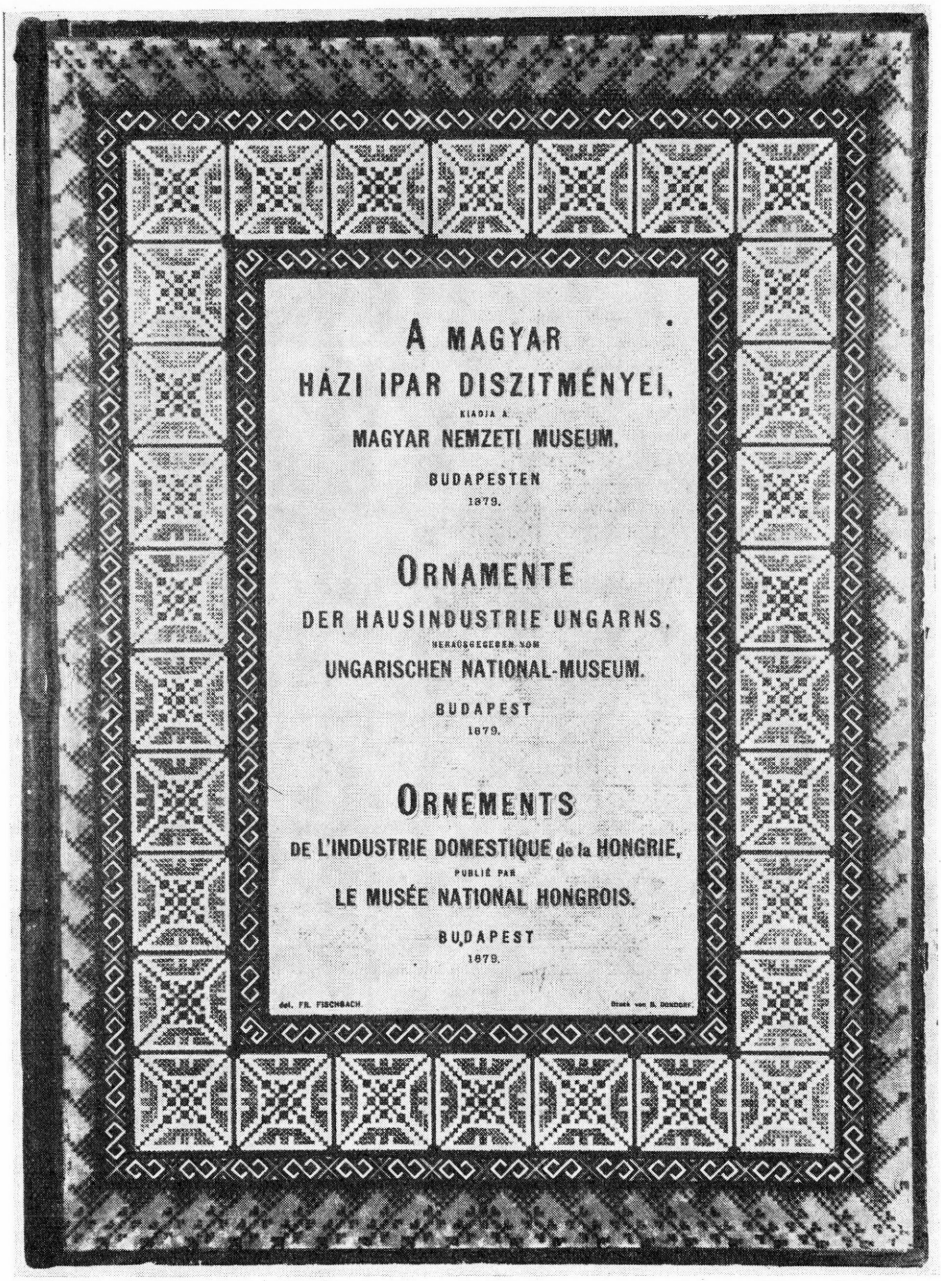

2. *kép.* A magyarországi népművészet első kiadványa PULSZKY Károly tanulmányával, 1879.

Az 1870-es években Magyarország több városában rendeztek országos ipari és mezőgazdasági kiállítást a reformkorban abbamaradt kiállítások folytatásaként. Meg kell jegyezni, hogy a későbbi értelemben vett népművészet már az 1840-es évek kiállításain is szerepelt (cifra szűrök, hímzett bundák stb.), azonban nem külön csoportban, hanem mint a kézműves iparosok terméke.[17] Az 1851-es londoni világkiállításon is szenzációszámba ment egy hímzett bunda, *Geyer* pesti szűcsmester műve, „The Bunda"-ként emlegették. 1855-ben *Horváth Ferenc* céhbeli szűrszabó mester „sem költségét sem fáradságot nem kímélve" egy dúsan hímzett cifraszűrt készített a párizsi világműtárlat számára.[18] Az 1867-es párizsi kiállításon is szerepelt debreceni és rimaszombati szűr, és a „különböző országok népviseletei" csoportban debreceni guba.[19] Önálló csoportot rendeztek a „házi ipar" anyagából az 1879-es székesfehérvári országos kiállításon. Ezen egyrészt az akkoriban felállított „tanműhelyek" munkája volt látható, ezekről az ipartörténész Gelléri Mórnak az a véleménye: „ez nem házi-ipar". De az „egyszerű pórnők" hímzéseiről és szőtteseiről már más Gelléri véleménye: „Ez utóbbiaknak ethnographiai becsük van."[20]

Az 1880-as években egymást érik az események. Az 1881-es budapesti *nőipari tárlat* a változatos hímző- és szövőművészetre hívta fel a figyelmet,[21] 1882-ben pedig a „hazai agyagművesség" gyűjteményes bemutatására került sor az Iparművészeti Múzeum rendezésében,[22] mindkét kiállítás iparművészeti és népművészeti szempontból egyaránt jelentős. Legjelentősebb azonban az 1885-ös országos általános kiállítás, amikor a „Háziipar" csoportban 15 „élethű parasztszoba" került bemutatásra. A kiállítás jelentésében mind a 15 szobának fényképét közölték és a szervező, Herich Károly miniszteri osztálytanácsos megírja, hogy elgondolása szerint ezúttal „a tárgyak nem ötletszerűen hagyattak egymás mellett, hanem azok a népnek házi és családi életét visszatükröztető s a valóságnak hiven megfelelő parasztszobák keretében gyűjtöttek össze"[23] (3. kép).

A hatás óriási volt. „Magyarország mikrokozmusa 15 paraszt-szobának" — írja Herich. „Valóságos néprajzi gyűjtemény volt ez, annyiféle népviselettel és oly változatos eredetiséggel, amilyeneket Európának semmi országa fölmutatni nem képes." Méltán írhatta: „a kiállítás alkalmával fe-

[17] Gelléri Mór: *A kiállítások története, fejlődése és jövendőbeli rendszeresítése.* Bp. 1885. Az 1840-es évek kiállításairól l. 125; az 1875 és 1884 közötti vidéki háziipari kiállítások jegyzékét l. 187, valamint 191. — Nyárády Gábor: *Az Első Magyar Iparműkiállítás.* Bp. 1962. — Sándor István i. m.

[18] Tasnádiné i. m. — Kresz M.: *Magyar parasztviselet,* 201.

[19] *Catalogue spécial du Royaume de Hongrie.* Paris 1967. 21—22.

[20] Keleti Károly szerk.: *Jelentés a Székesfehérvárott 1879-ben rendezett országos mű-, ipar-, termény- és állatkiállításról.* Bp. 1879. 86, 91 és 95.

[21] *Kiváló díszítmények az 1881-i évi országos magyar nőiparkiállításról.* Bp. 1887. — Gelléri Mór: *Jelentés a magyar nőiparkiállításról.* Bp. 1881.

[22] Pulszky Károly: *A magyar agyagművesség történetére vonatkozó kérdések.* AÉ II. (1882) 254.

[23] Herich Károly: *Háziipar.* Hivatalos jelentés a budapesti 1885-i országos Általános Kiállításról. Szerk. Keleti Károly Bp. 1886. IV. k. XXIX. csoport. 497—514. — Szalay Imre *jelentése az 1886. Országos Tárlatról,* Művészi Ipar, 1885/86. 156—160. — Horváth Vera: *Az 1885. évi Országos Általános kiállítás iparművészeti jelentősége.* Az Iparművészeti Múzeum és a Hopp Ferenc Kelet Ázsiai Művészeti Múzeum Évkönyve, VII. (1964) 35.



3. kép. „Kalotaszegi magyar szoba" az 1885-ki országos általános kiállításon. A hivatalos jelentés egyik illusztrációja.

dezte föl Magyarország önmagát". A magyar néprajz és a Magyar Néprajzi Múzeum történetében a kiállításnak sorsdöntő szerepe volt.

Az 1885-ös kiállítás előkészítésénél kezdi el háziipari szervező tevékenységét a bánffyhunyadi Gyarmathy Zsigáné, ekkor kezdi feleleveníteni a félig elfelejtett régi kalotaszegi varrottasokat.[24] Az elkövetkezendő évtizedekben Kalotaszeg valóságos jelképpé válik a nép művészete felé fordulók számára.

Az 1885-ös év más szempontból is sorsdöntő volt a magyar néprajz történetében. Hermann Ottó két évvel korábban kezdte el a halászat néprajzi emlékeinek gyűjtését és az országos kiállításon ez az anyag is bemutatásra került. Így az 1885-ös kiállítás volt az első, ahol nemcsak az iparfejlesztés gyakorlati céljait szolgáló „háziipar" került bemutatásra, hanem az anyagi kultúra egy témájának tisztán tudományos céllal rendezett bemutatása is.[25] Hermann Ottó széleskörű érdeklődése a művészetre is kiterjedt, később a pásztorélet kutatása során ő a pásztorművészet felfedezője és tárgyainak első gyűjtője. 1885-ben tehát már jelen van mind a két irány, amely felől a népművészet gyűjtéséhez közeledtek: a tudományos cél és a gyakorlati cél, és a

[24] Gyarmathy Zsigáné: *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából.* Bp. 1896. — Uő. *A kalotaszegi varrottas.* Bp. 1899. Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe.* Bp. 1892.

[25] Keleti Károly: *Hivatalos jelentés a budapesti 1885-i Országos Általános Kiállításról.* Bp. 1886. II. k. 403. — Lambrecht Kálmán ismertetése Herman Ottó: *A magyar pásztorok nyelvkincse* c. könyvéről. Ethn. XXVI (1915) 313.

két irányzat az elkövetkezendő évtizedekben hol serkenti egymást, hol eltér, sőt szembekerül egymással.

Az országos kiállítás lebontása után a háziipari csoport anyagából állandó kiállítást szerveztek. Az anyag előbb a Kereskedelmi Múzeumban, majd „önálló bazár"-ként még évekig állt.[26] Évtizedeknek kellett eltelni, míg végre a Néprajzi Múzeumba került. A HERMANN Ottó által gyűjtött halászati anyagot azonban mindjárt átadták a Néprajzi Osztálynak.

1885-től jelenik meg a *Művészi Ipar* c. folyóirat. Hogy mennyire az érdeklődés előterében állt ekkor nemcsak az ipar művészi volta, hanem nemzeti volta is, bizonyítja, a „magyar stil" problémája. A historizmus velejárója a stílusok alapos ismerete. Stílustörténet, ornamentikatörténet és mintalapok gyűjteménye nélkülözhetetlen volt a tervező számára. Érthető, hogy a „nemzeti stíl" mivoltához is oly módszerrel közeledtek, ahogyan a történeti stílusokhoz. Még hivatalos tanácskozást is összehívtak, hogy megállapítsák a nemzeti ízlést, a „magyar stíl"-t. PULSZKY Károly írja a *Művészi Ipar* első számában:

Az iparművészet felkarolásával párhuzamosan, de attól „többé-kevésbé függetlenül oly mozgalmat észlelhetünk, melyek magyar stíl megállapításától. . . felfedezésétől várják az iparművészet fellendülését hazánkban. Már az országos tárlat előkészítésénél tartatott egy tanácskozás, melyre különféle szakemberek hivattak össze azon feladattal, hogy a magyar ízlést megállapítsák és bizonyos mintákat adjanak, melyeknek alapján az országos tárlaton magyar stílű tárgyakat lehessen megmutatni. . . Az országos tárlaton csakugyan szerepeltek ily tárgyak. . ."[27]

S mintha válaszként a problémára: ugyancsak 1885-ben jelent meg HUSZKA József sepsiszentgyörgyi rajztanár *Magyar díszítő styl* c. albuma[28] (4. kép). HUSZKA személyénél meg kell állni.[29] A magyar díszítőművészet gyűjtése, publikálása, történeti vizsgálata és széleskörű összehasonlítása hozzá fűződik, ő az úttörő, de egyben az ő nevéhez fűződik a magyar ornamentika múltjáról szóló sokat támadott elmélete. HUSZKA alföldi származású, Kiskunfélegyházán született 1854-ben, a gimnáziumot Szegeden és Szentesen végezte, s — mint a *Magyar díszítő styl* előszavában írja — már serdülőkorában vágyott arra, hogy megörökítse az Alföldön akkor virágzó szűcs- és szűrdíszítést.[30] Érthető, hogy első dolgozatai éppen e két témával foglalkoznak s későbbi műveiben is számos szűcs- és szűrmintát közöl szűkebb hazájából, mindig a mesterek nevével együtt. A rendszeres gyűjtést körülbelül 1878-tól végzi, attól kezdve, hogy Sepsiszentgyörgyre került rajztanárnak. A tanári

[26] SASVÁRI Ármin: *A magyar kereskedelmi múzeum házi ipari bazára.* Művészi Ipar, 1895. 67—70.

[27] PULSZKY Károly: *Iparművészet és stíl.* Művészi Ipar, I. 1885/86, 195.

[28] HUSZKA József: *Magyar díszítő styl.* Bp. 1885.

[29] HUSZKA József rajz- és fényképgyűjteménye hagyatékként a Néprajzi Múzeumba került 1937-ben. A rajzok leltárszáma: R. 9336—10.337. HUSZKA vázlatos életrajzát a rajzgyűjtemény kezelője, GRYNEAUSNÉ PAPP Emília állította össze az irodalom és a család emlékezete alapján, 3 oldal terjedelemben, és ezt a kéziratot a rajzok mellé helyezte el. Ehelyütt mondok köszönetet G. PAPP Emiliának, hogy felhasználhattam kutatásának eredményeit.

[30] HUSZKA József: *Egy szűcsmester rajzkönyve 1893-ból.* (Kaszalay Ferencz szegedi szűcsmester rajzai) Művészi Ipar, I. (1885/86) 243. — Uő: *A debreczeni czifra szűr.* Művészi Ipar, I. (1885/86) 85. — Uő: *Szűr, suba és a háziipar a kiállításon.* MI 1895/96), 240. — Uő: *Magyar ornamentika.* Bp. 1898.

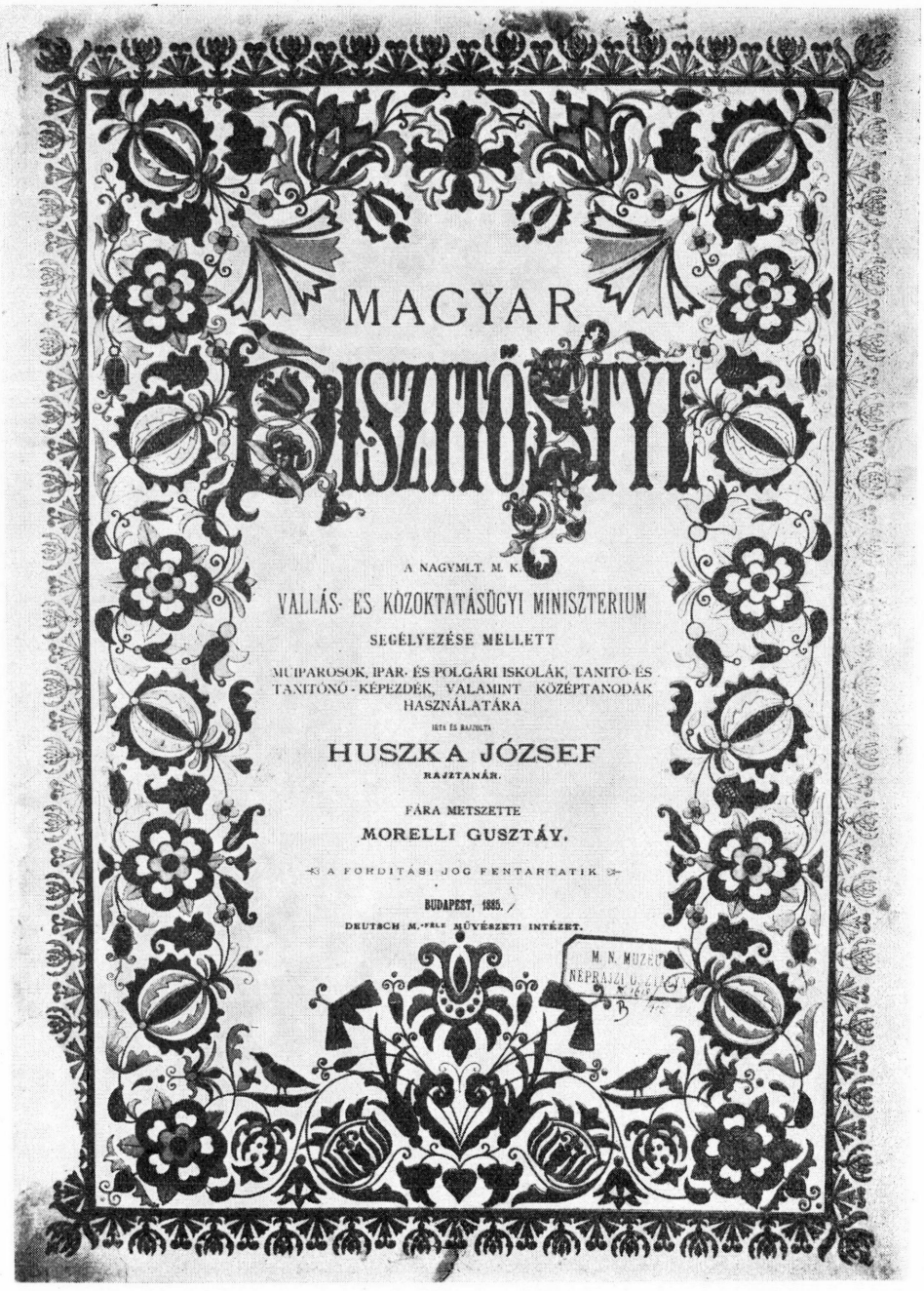

4. kép. „Magyar díszítő styl", Huszka József 1885-ben megjelent könyvének címlapja.

képesítésen kívül két évet a műegyetemen végzett (ahol élete későbbi szakaszán, 1927-ben tanár lett), ez megalapozta építészeti érdeklődését és nagy segítségére volt az építmények műszaki rajzolásakor. Sepsiszentgyörgyi tartózkodása egybeesett a Székely Nemzeti Múzeum megalapításának korszakával (1879), s ő a Múzeummal eleven kapcsolatban állt.[31] A *Magyar díszítő styl*ben bemutatott hímzések nagyobb része is a sepsiszentgyörgyi múzeum anyagából való.

Hogy albumalakban kiadták HUSZKÁnak — a fiatal vidéki tanárnak — művét, s hogy munkáinak akkora hatása lett a közvéleményre, annak oka kétségtelenül az egész fentebb vázolt mozgalom: a polgári társadalom szebb, művészibb és főleg nemzetibb termékekre vágyott. A művet a Közoktatási Minisztérium jelentette meg elsősorban pedagógiai céllal. Az Előszóban HUSZKA már céloz a várható vitára: „A magyar nemzeti díszítő iránynak mindenekelőtt csak lételét volt czélom beigazolni... fáradságom ... nem lenne gyümölcstelen, ha sikerült a nemzeti műirány nem lételét vitató kishitű kétkedést megingatnom, mert ami nem volt, lesz."

S valóban, alighogy megjelent a könyv, kezdődött a vita.[32] A műtörténészek és régészek tudományosan inkább fel voltak készülve, mint a most meginduló népművészeti kutatás egyetlen művelője, HUSZKA. HUSZKA újabb tanulmányai, majd könyvei után tovább gyűrűdzik a vita, főleg a *Művészi Ipar* hasábjain. *Magyar népies és renaissance díszítmények* című munkájában a népművészet történeti rétegződését vázolja fel és kimutatja azt a jelentős renaissance hatást, amely a magyar népművészetben észlelhető.[33] Erre a dolgozatra SZENDREI János reflektál két egymást kiegészítő tanulmányban.[34]

HUSZKA munkásságával végső soron gyakorlati célt kívánt szolgálni. *Teremtsünk igazán magyar műipart!* című füzetében a korabeli törekvéseket programszerűen vázolja fel.[35]

HUSZKA elsősorban az ornamentikában kereste a nemzeti jelleget, ennek keleti eredetét iparkodott kimutatni. *A székely ház* című könyvének összefoglalásában leszögezi: „Nincs népünk jellemében a monumentális épületek utáni vágy, miért is... nem is fejlett ki nemzeti építészet..."[36] Hasonlóan ír ellenfele a *Művészi Ipar*ban: „Nemzeti művészetről az építésre és a művészi iparra vonatkozólag szó sem lehet. Csakis egyes magyar formák forognak kérdésben..."[37] — Tehát mindkét fél megegyezett abban az 1885 utáni években,

[31] CSUTAK Vilmos szerk.: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum jubileumára.* Sepsiszentgyörgy 1929. CSUTAK Vilmos: *A Székely Nemzeti Múzeum alapítása és gyűjteményeinek ötvenéves fejlődése.* 5—25.

[32] E vitára vonatkozó irodalom l. KRESZ Mária: *Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai*, Ethn. LXIII. (1952) 16. főleg 17. jegyzet. PULSZKY i. m., PASTEINER Gyula: *A nemzeti elem a régi hazai művészetben.* Művészi Ipar, I. (1885/86) 317.

[33] HUSZKA József: *Magyar népies és renaissance díszítmények.* Művészi Ipar, III. (1888) 1.

[34] SZENDREI János: *Magyar díszítmények.* Művészi Ipar, VI. (1881) 73. — Uő: *Keleti és nyugati hatás a magyar díszítményekre.* Művészi Ipar, VII. (1892) 13.

[35] HUSZKA József: *Teremtsünk igazán magyar műipart!* Sepsiszentgyörgy 1890. Ismerteti (ng) (= Nagy Géza) Ethn. I. (1890) 208, és Huszka kb. 3000 rajzának kiadását sürgeti.

[36] HUSZKA József: *A székely ház.* Bp. 1895. 80. — A századforduló ház-vitájának irodalmát l. *Vajkai* Aurél: *A magyar népi építkezés és lakás kutatása.* Bp. 1948/14—15. A Magyar Népkutatás Kézikönyve, II. 5.

[37] PASTEINER Gyula: *A nemzeti elem a régi hazai művészetben.* Művészi Ipar, I. (1885/86) 317.

hogy a tárgyak alakjában, az épületek szerkezetében nem lehet keresni a nemzeti jelleget; úgy vélték: nemzeti konstrukció nincsen, monumentális művészetünk nincsen, csak ornamentikánk van!

Az 1885-ös kiállítás utáni években divattá válik a néprajz, szenvedéllyé a műgyűjtés. Főleg a karcsú erdélyi bokályokat értékelik, ezek sorakoznak az úri ebédlőkben. XÁNTUS János szavait idézzük: „az amateur-gyűjtők sokasága és ily háziiparral üzérkedők folytonos szaporodása" odavezet, hogy „legújabban a korsó, kanta és bokájgyűjtési mánia annyira divatba jött, hogy csaknem minden harmadik lakás egy fazekasraktárhoz hasonló . . ."[38] HERMAN Ottó 1887-ben *Székely bokály, székely tál* címen csipős hangon szól az új divatról a *Vasárnapi Újság*ban,[39] és egyben — szinte elsőnek — megpróbálja rendszerbe szedni az erdélyi kerámiát, helyhez és időhöz kötni, felhasználván barátja, a technológus WARTHA Vince megállapításait.

Az 1885-ös évben tehát sűrűsödtek az események: az országos kiállítás és HERMAN Ottó néprajzi munkásságának kezdete, HUSZKA a *Magyar díszítő styl* megjelenése, a *Művészi Ipar* megindulása, a háziipar megszervezése, GYARMATHY Zsigáné kalotaszegi működése mind egybeesik.[40] A kiállítás sikere messzire hatott a magyar néprajz megszerveződésére. Utána erőteljesen megindult a néprajzi élet, megalakult a Magyar Néprajzi Társaság, és elhangzott az a sokat idézett határozat, hogy „legnagyobb arányú országos kiállítás volna a milleniumnak legillőbb megünneplése", a létesítendő Néprajzi Múzeum alapja.[41]

A társadalmi érdeklődésnek ebben a légkörében alakul a Néprajzi Társaság. HERRMANN Antal a Néprajzi Társaság első közgyűlésén 1889-ben a hazai néprajzi múzeum szükségességéről tart előadást, s ebben a tárgyi etnográfiának nemcsak tudományos tanulságairól, hanem gyakorlati fontosságáról is szól: „valamint a nemzeti irodalomnak a népköltészet kútfejéből kell meg-megújuló életet meríteni . . . a népipar eleven forrásához kell járulnia a művészetnek is, ha nemzeti akar lenni, ha nem akar színtelen szkémává válni."[42] Ekkor még magától értetődő volt, hogy tudomány és gyakorlat összetartozik. HERRMANN Antal erről a kérdésről népszerűsítő előadásokat is tartott iparosok számára az ország több vidékén.[43]

A Társaságnak két olyan szakosztálya alakult, mely a népművészet területére vonatkozik: egyiknek neve „A népélet használati tárgyai", a má-

[38] XÁNTUS i. m. 300. — PAPP János: *A magyar fazekasipar*. Művészi Ipar, III. (1888) 423. — PETRIK Lajos: *Adatok a magyar agyagipar történetéhez*. Művészi Ipar, IV. (1889) I. 1, II. 95. — SZENDREI János: *A habánok története Magyarországon és a habán majolika*. Művészi Ipar, IV. (1889).

[39] HERMAN Ottó: *Székely bokály, székely tál*. Vasárnapi Újság, 1887. 311—315.

[40] GYÖRGYI Kálmán: *A magyar hímző-háziiparról*. MI XXIX. (1926) 51.

[41] HERRMANN Antal: *Hazai néprajzi múzeum alapításáról*. Ethn. I. (1890) 24. — Uő: *A néprajzi Múzeum elhelyezéséről*. Ethn. II. (1891) 21. — A néprajzi társaság és múzeum ügye a képviselőházban. HERMAN *Ottó beszédéből*. Ethn. II. (1891) 23. — MUNKÁCSY Bernát szerk.: *Néprajzi eredményeink és törekvéseink*. Ethn. VII. (1896) 1—21.

[42] A szervező és szerkesztő HERRMANN Antal a Néprajzi Társaság első közgyűlésén elmondja, hogy a közvetlen ösztönzést Kolozsvárt kapta, MELTZL Hugótól és BRASSAI Sámueltől. Ethn. I. (1890) 24. — Hasonlóan nyilatkozik HERMAN Ottó is; „. . .Erdélyben tanultam meg az 'ország jobb kezeért való gondoskodás' szükségét . . ." (Magyar bokály, magyar tál); Mint köztudott, HERMAN Ottó is BRASSAI Sámuel mellett dolgozott. LAMPRECHT i. m. 24—25.

[43] HERRMANN Antal: *Az ipar és a néprajz*. Brassó 1900. Iparosok számára tartott előadások. Ismerteti Ethn. XI. (1900) 283. — Uő: *Iparos és nemzet*. Kny. a Máramarosi Lapok-ból, 1900. Ismerteti Ethn. XI. (1800) 467.

siknak „Graphika — a népélet tárgyainak és jeleneteinek képzőművészeti ábrázolása".[44]

A Társaság alakulásával megindul az *Ethnographia* is, ebben több népművészeti vonatkozású tanulmány, elsőnek HERMAN Ottó *Magyar pásztoremberek remekelése* c. előadása.[45] HERMAN Ottó ezt az előadást a „tárgyi ethnographia, a leíró ethnographia" bevezetésének szánta és a Társulat elnöke HUNFALVY Pál tiszteletére rendezett díszülésen tartotta. A téma belekapcsolódik a magyar díszítésről szóló vitába, amely a PULSZKY-féle *A magyar házi ipar díszítményei* c. kötettel indult el és a HUSZKA-féle vitával folytatódott.

Az *Ethnographia* korai számaiból e korszak néprajzi története ismert. 1890. november 29-én elhangzott HERMAN Ottó beszéde a képviselőházban a néprajzi múzeum és az ezredéves kiállítás tárgyában. XÁNTUS megírja a Néprajzi Múzeum történetét és felvázolja, hogyan lehetne a millennium néprajzi faluját megszervezni.[46]

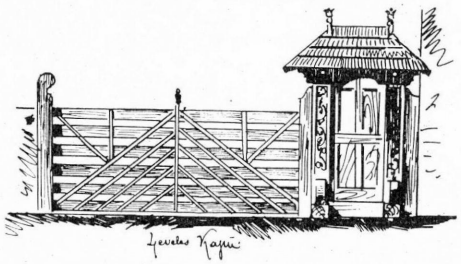

5. kép. Kalotaszegi leveles kapu rajza. Az 1896-os kiállítás néprajzi falujának előzetes terve, JANKÓ János jelentéséből.

XÁNTUS halála után 1894-ben JANKÓ János kerül a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya élére. Ő rakja rendbe és fejleszti az addig kallódó gyűjteményeket. Hatalmas munkássága csupán 12 évre terjed, de megalapozza a következő idők kutatásait, múzeumi munkálatait. Jellemző, hogy a MALONYAY kötetek is majd elsőnek annak a három vidéknek művészetét ismertetik, amelyeket JANKÓ dolgozott fel monográfiáiban.[47]

Egyedül JANKÓra hárul az ezredéves kiállítás néprajzi falujának fellálítása. Az 1885-ös kiállítás 15 szobája után ezúttal 25 falusi ház és udvar kerül bemutatásra, fele magyar, fele nemzetiségi (5. kép). A falu temploma Magyarvalkó templomának mása: evvel a kalotaszegi templommal többször találkozunk még az elkövetkező esztendők népművészeti köteteiben.[48] A kiállítás csak ideiglenes, de így volt ez akkor Európa más országaiban is. Antwerpenben, Drezdában, Prágában is felállítottak szabadtéri néprajzi múzeumot, de csak ideiglenes jelleggel.[49] Gondoljuk el, milyen másképpen állna a magyar

[44] Ethn. I. (1890) 60.

[45] Ethn. III. (1892) 310.

[46] HERMAN Ottó beszédéből. Ethn. II. (1891) 23; XÁNTUS i. m. Ethn. III. (1892) 298.

[47] SEMAYER Vilibáld: *Dr. Jankó János.* NÉ III. (1902) 113. Uő: *Jankó János dr. életrajza.* Uo. 116. — Uő: *Az E. K. E. Kolozsvári táj- és néprajzi múzeuma.* Uo. 141. — *Vidéki néprajzi múzeumok.* Uo. 5. — JANKÓ János: *Kalotaszeg magyar népe.* Bp. 1892. — Uő: *Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe.* Bp. 1893. — Uő: *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* Bp. 1902. — MALONYAY Dezső szerk.: *A magyar nép művészete.* I. k. *A kalotaszegi magyar nép művészete.* Bp. 1907. — II. k. *A székelyföldi, a csángó és a toroczkói magyar nép művészete.* Bp. 1909. — III. k. *A balatonvidéki magyar pásztornép művészete.* Bp. 1911.

[48] JANKÓ János: *Az ezredéves kiállítás néprajzi faluja.* Bp. 1897. — KOVÁCS Gyula: *A néprajzi kiállítás.* Ethn. VII. (1896) 253, 259.

[49] PEETERS, K. C.: *The open-air ethnographic museums in Belgium.* The Sympsium. „Organisation of open-air ethnographic museums — principles and methods", Bukarest September 7—15, 1966.

néprajz ügye, milyen másképpen hatott volna a népművészet látványa, ha a kiállítás állandó jellegű maradhatott volna!

Az ezredéves kiállításnak még látszólag távoleső területekre is messzire ható következményei lettek, így a magyar népzene kutatásra. KODÁLY Zoltánnak a Néprajzi Társaság fennállásának 70. évfordulóján elmondott beszédéből idézünk: „Hogy a Társaság rövid idő alatt mit ért el, annak egyik legszebb jele a millenniumi magyar falu volt. Valóságos kis Skansen, amit nagyban azóta se tudtunk megvalósítani. Nekem maradandó személyes élményem. Bár 13 éves fejjel nem foghattam fel egész jelentőségét, nem hagyott nyugodni, míg nem jutottam el idővel mindazokba a falvakba, amelyekből egy-egy kis mintát adott." A VIKÁR Béla emlékezetére mondott beszédében pedig KODÁLY elmondotta, hogy VIKÁR nevével is először az ezredéves kiállítás néprajzi falujában találkozott.[50]

Az 1896-os kiállítással kapcsolatban betetőzik és beteljesedik egy korszak, amely az 1873-as kiállítás előkészületeivel kezdődött. Stílus szempontból e korszak az eklekticizmushoz, a historizmushoz kapcsolódik és törekvése az, hogy annak nemzeti formáját, a „nemzeti stílusú" építészetet és műipart megvalósítsa. De mivel a kor művészei a nemzeti stílust csak a síkdíszítményben, az ornamentikában látják, és tagadják, hogy a magyarságnak monumentális művészete volna, a díszítmény nincs szerves összefüggésben sem a szerkezettel, sem az anyaggal. Jellemző a korszakra, hogy amint a historizmusnak is szüksége volt mintalapokra, úgy a „nemzeti stílus"-t is mintalapok alapján valósították meg. A gyűjtés közvetlen élménye és tapasztalata ekkor még hiányzott.

E korszak elveit LECHNER Ödön váltja valóra az 1896-ban felavatott iparművészeti Múzeum épületével.[51] Magának HUSZKÁnak is módot adtak, hogy székely templomok freskóit vigye falra a kiállítás egyes épületeiben.[52]

A „magyar stílus" irányzata igazán csak 1896 után erősödött meg, az ezredéves kiállítás után. A *Művészi Ipar* már korábban is sok népművészeti vonatkozású cikket közölt, de a *Magyar Iparművészet* I. évfolyamának programja kimondja: „Munkakörünket pedig azzal akarjuk kibővíteni, hogy igyekezünk iparművészeti alkotásainknak nemzeti zamatot adni. E cél elérésére föl fogjuk kutatni a régi magyar művészi iparnak akár a textil művészet-

[50] KODÁLY Zoltán: *Visszatekintés.* Bp. 1964. II. k. 214. *A Néprajzi Társaság fennállásának 70. évfordulóján.* — II. k. 403. *Emlékezés Vikár Bélára.*

[51] KISMARTY-LECHNER Jenő: LECHNER Ödön. Bp. 1961. — Az építészet magyar formatörekvéseiről l. különösen az utolsó fejezetet: *Lechner Ödön stílusteremtő mozgalmát követő népművészeti kutatómunka és irodalom;* 145—152. Kismarty-Lechner úgy tünteti fel, mintha LECHNER Ödön indította volna el a népművészeti kutatómunkát az etnográfia terén, elsősorban HUSZKA munkásságát. Kettőjük életrajzi adatainak összehasonlításából azonban kiderül, hogy azokban az években, amikor HUSZKA tanulmányait Budapesten végezte, LECHNER még Párizsban tartózkodott, ahonnan 1879-ben tért haza. Ekkor HUSZKA már Erdélyben volt. HUSZKA LECHNERtől függetlenül, a sepsiszentgyörgyi múzeum alapításával kapcsolatban fogott hozzá a gyűjtéshez. Inkább fordítva igaz: HUSZKA 1885-ben megjelent *A magyar díszítő styl* kötetét használta LECHNER, csak annak megjelenése után kezdett sajátos nemzeti stílusában építeni. (Kecskeméti városháza, 1889; majd Iparművészeti Múzeum, 1896.) Vö. TOROCZKAY WIGAND Ede bírálatát Lechnerről, WIGAND: *Architekture.* Bp. (1936).

[52] MATLEKOVITS Sándor: *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota* ezeréves fennállásakor és *az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye.* Bp. 1898. Történelmi Kiállítás. 40, 42, 49, 58, 81 és 84 oldal. HUSZKA az általa feldolgozott székely templomok freskóinak mintáit vitte falra.

ben, akár az ötvösségben, bútorasztalosságban, stb. létre hozott termékeit és minél nagyobb számban fogjuk azokat olvasóinknak bemutatni..."[53]

Egyrészt messzehatott a sok valódi — vagy félig valódi — népművészeti anyag, ami a kiállításra felkerült, másrészt maga a kiállítás polgárjogot adott a HUSZKA alapján most már ezerévesnek vélt népművészetnek. 1898-ban megjelenik HUSZKA újabb kötete: a *Magyar ornamentika*, ebben részletesen elemzi a díszítményeket és fejti ki elméletét azoknak eredetéről. Ez a kötet is újabb vitát váltott ki, főleg HAMPEL József részéről.[54]

1896 után betör hozzánk teljes kiformáltságában az új stílus, amely minden történeti stílus hagyományaival szakított, az Art Nouveau, a Jugendstil, a szecesszió.[55] Ennek jegyében rendezte 1898-ban az Iparművészeti Múzeum „A modern művészet" kiállítást.

Kezdetben a két irányzat egymással összeegyeztethetetlen, ellentétes. Érdekesen nyilatkozik erről az 1898-as Ethnographia, mondván, hogy az Iparművészeti Társulat kiállításán mind a két irány egyenlő mértékben érvényesült. A cikk írója, valószínűleg SEBESTYÉN Gyula, élesen elítéli a modern stílust, és síkra száll HUSZKA mellett, akiről elmondja, hogy „a megújhodó nemzeti irány előharcosai közt egyszerre népszerű apostol lett". HUSZKA is „kérészéletű törekvés"-nek mondja a modern stílt, mivel „nem az ornamentika törvényeire támaszkodik". Előadását az *Ethnographia* egyetértéssel ismerteti.[56]

Az 1900-as párizsi világkiállításon nemzetközi sikert ért el a magyar iparművészeti anyag. A sikert éppen a magyar jellegnek köszönhették. Ekkor már különböző módon keveredett a historizmus, a nemzeti jelleg és a modern stíl: de csak a díszítés volt magyar jellegű, a szerkezet vagy történeti stílusú volt, vagy szecessziós.[57]

Ezekben az években tehát a magyar stílusú iparművészetnek még mindig kizárólagosan ornamentális jellege volt. Ennek oka volt az is, hogy a szecesszió (mint tréfásan nevezték, a „tésztastílus") maga is ornamentális, a szerkezetet is a díszítésnek rendelte alá. Ily módon történt a népművészet oktatása is. Az Iparművészeti Főiskola tanárának, GRÓH Istvánnak könyvei is elsősorban környezetükből kiragadott motívumokat tartalmaznak.[58] Tanúságos éppen GRÓHnak későbbi visszaemlékezése és utólagos bírálata: „Kitűnt, hogy nem elég valamely népies formát átvenni, s azt egyszerűen valahová odaalkalmazni, azáltal művünk még magyarossá nem lesz... Ha tehát valami

[53] MI I. (1897/98) 1.

[54] HUSZKA József: *Magyar ornamentika*. Bp. 1898. — Elismerő ismertetés Ethn. X. (1899), 126—129 S. néven, valószínűleg SEBESTYÉN Gyulától. — Ismertetés, majd vita: — 1 — : *Magyar Ornamentika*, MI II. (1899) 28—30, HAMPEL József: *A régi hazai ornamentikáról*. Uo. 98—105, HUSZKA József: *A régi hazai ornamentika. Válasz Hampel J. hasonló című értekezésére*. Uo. 149—157.

[55] *A Modern Művészet. Az Iparművészeti Múzeum kiállítása*. RADISICS Jenő előszava. 1898. — KOÓS Judith: *Az elmúlt száz év iparművészete történetének újabb irodalmáról*. Művészettörténeti Értesítő, 1964. XIII. 3. sz. 242—247. — *A századforduló művészete*. Székesfehérvár 1965. kiállítási vezető. MIKES Ildikó előszava.

[56] Ethn. IX. (1898) 94.

[57] FITTLER Kamill és GYÖRGYI Kálmán szerk. *A világ iparművészete Párizsban*. Kny. MI III. (1900). Főleg EDVI ILLÉS ALADÁR: *A vasművesség*. 47.

[58] GRÓH István: *Jövő stílusunk*. MI II. (1899) 197. — Uő: *Magyar stílusú rajzminták*. Ism. SEMAYER V. NÉ VI. (1905) 150—161, és nagyra értékeli. — GRÓH: *Magyar díszítőművészet*. Bp. 1907.

ilyen dolgot erőltetünk, csak mondvacsinált, nem őszinte, nem organikus eredményt kapunk."[59]

A következő korszak tanult a hibákból és főleg az 1900 utáni években már az egész formát, a forma struktúráját, nézték. Ez összefügg azzal is, hogy az Art Nouveau divatja 1906-ra Európa-szerte múlóban van. Különösen az építészetnél szembeszökő a különbség. Ha a századforduló előtti időszakot LECHNERrel jellemezhetjük, az utána következő korszakot Kós Károly neve jelképezi. Mint BIERBAUER Virgil írja a századforduló utáni időszak építészeiről: ,,Nemcsak a népi díszítményből akartak tanulni, hanem a paraszti építkezés szerkezetét és anyagát is beható tanulmányozás tárgyává tették."[60] És még egy nagy különbség: míg LECHNER elsősorban mások gyűjteseiből merített, Kós Károly és társai a közvetlen élményt keresték.

A modern stílussal érkezik hozzánk az angol reformmozgalmak tanítása: a praerafaelita festők, valamint RUSKIN, MORRIS és CRANE közvetlen hatása. Hatásuk Magyarországon természetesen későbbi, mint saját hazájukban és kissé másirányú, gondolataik fő jelentősége nálunk éppen az, hogy az alkotó művészek és építészek érdeklődését a népművészetre irányították. Törekvéseiket elsősorban KÖRÖSFŐI KRIESCH Aladár szólaltatta meg, aki még nevében is a népművészethez, Kalotaszeghez való vonzalmát fejezte ki. A következőkben jórészt KRIESCH Aladár nyomán ismertetjük az angol gondolkodókat és művészeket.[61]

RUSKIN John (1819– 1900) szinte profétája volt a mozgalomnak, nem annyira művészetével, mint inkább írásaival hatott. MORRIS William (1854—1897) mint sokoldalú iparművész — ,,az iparművészet atyja" — a gyakorlatban valósította meg RUSKIN gondolatait. CRANE Walter (1845—1915) munkássága legjelentősebb a grafika és a könyvművészet terén, Ő 1900-ban Magyarországra is látogatott és az Iparművészeti Múzeumban nagyhatású kiállítást rendeztek müveiből.

A mai nemzedék viszonylag keveset tud ezekről a törekvésekről, pedig ez a művészeti reform végső soron a modern művészethez, főleg a modern iparművészethez vezetett. Említettük, hogy a gyáripar termékeivel először Angliában elégedetlenek (1851-es kiállítás), és ez az időpont az, amikor RUSKIN síkraszállt a praerafaelita festők mellett. De munkássága korábbi időpontban kezdődött, 1843-ban jelent meg *Modern painters* című könyvének első kötete, ahol először fejti ki esztétikai nézeteit. A könyv második kötete a korai olasz festészet újrafelfedezése és következő két műve *(Az építészet hét pillére, Velence kövei)* elveinek az építészet felé való továbbvitele. RUSKIN szembeállította a gyáripar szériamunkáját a középkor művészetével, amikor a munkásnak még módjában volt kedve szerint dolgozni az épület részletein. ,,Nézd meg az elfeketedett ódon gót templom homlokzatát, hol annyiszor megmosolyogtad a régi kőfaragók tudatlanságát; vizsgáld meg még egyszer azokat a csúf manókat és idétlen szörnyeket és merev szobrokat, de ne gúnyold őket, mert minden vésővágás a gondolat szabadságát jelenti, s a munkás érző lelkének, s képzeletének kifejezője."[62]

[59] Uő: *A díszítménytől a díszítésig.* MI XVIII. (1915) 175.
[60] BIERBAUER Virgil: *A magyar építészet története.* Bp. 1937. 264.
[61] KRIESCH Aladár: *Ruskinról s az angol praerafaelitákról.* A Műbarátok Köre Kiadása, 1904. évi tagilletmény.
[62] GEÖCZE Sarolta: *John Ruskin.* Bp. 1903. 54.

VÁMOS Ferenc figyelmeztetett, hogy RUSKIN hatása három magyar építész nemzedékhez ért el: először FESZL Frigyes, másodszor LECHNER, harmadszor Kós Károly nemzedékéhez.

Ez a szemlélet a kézműves munka becsületét teremti meg, ez a szemlélet alapozza meg a paraszti művészet megbecsülését. RUSKIN számára a munkához való viszony, a munka erkölcse a művészi értékelés alapja: esztétika, erkölcs, társadalmi kérdés számára összefüggő egész, nem különálló probléma. Hangsúlyozva a szociális igazságtalanságokat, fő bajnak a munkaerkölcs hiányát tartotta, azt, hogy a munkásnak „nem telik öröme a munkában, melylyel kenyerét keresi". KRIESCH Aladár szavaival élve, RUSKIN „az emberi munka eltörölhetetlen értékét proklamálta akkoriban, midőn a gyáripar kezdett Angliában az emberből is gépet csinálni. . ." Azt hirdette: „művészetre. . . minden embernek joga és szüksége van . . . a művészet mindnyájunké . . ." — „A gazdag nemcsak a kenyeret vonja meg a szegénytől, de megvonja a tudást, megvonja az erkölcsöt . . ." Ehhez a felfogáshoz hozzátartozott, hogy nem tett különbséget „kis" és „nagy" művészet között, azt vallotta, hogy „az élet minden megnyilatkozásának művészi tartalmat kell adni".[63] Hogy ez a felfogás elengedhetetlen a mindennapi élet tárgyait átható népművészet értékeléséhez, azt felesleges hangsúlyoznunk.

Hosszú lenne felsorolni, hogy írásai mellett gyakorlati példamutatásával mennyi mindent kezdeményezett, ami csak a következő nemzedékek életében teljesedett be. Munkásokat tanított esti tanfolyamokon és múzeumot szervezett számukra. Az első munkásházakat ő építette és létrehozott mezőgazdasági szövetkezetet. (A földet is ő osztotta szét.) Megváltoztatta a polgárság életmódját, tőle számítható az utazás megkedveltetése és a derűsebb lakásberendezés. A nőket arra buzdította, hogy gyári holmi helyett maguk hímezzenek. Feleleveníti a háziszőttest. Magyar életrajzírója, GEÖCZE Sarolta szerint: „Wight szigetén . . . a takácsmesterség . . . már annyira feledésbe ment volt, hogy szövőszékeket sem tudnak csinálni; Ruskin a Giotto firenzei campaniléján levő faragványról rajzolja le, s e rajz nyomán csináltat; a takácsoknak pedig megtiltja a gépek igénybevételét; telepén hajtóerőül legfeljebb a patakvizet szabad felhasználni; az odavaló parasztasszonyok ma is maguk fonják meg az ottani fekete juh gyapját, s a maguktermesztette lent, s a langdale-i homespun vászon és posztó ma is becses része az angol leány kelengyéjének . . . Mert gyűlölte a gépet, s a gyárat mint az emberi lélek elkínzóit, s lealacsonyítóit . . ."[64]

Igaz, hogy RUSKIN gép- és gyárellenessége tarthatatlan volt, sőt olykor nevetségessé is vált, mégis tőle indult ki az a gondolatsor, amely a modern művészethez és iparművészethez vezetett.

Újra KRIESCH Aladár szavait idézzük: „Ruskin s a praerafaeliták. . . a művészetet visszaadták az életnek, s határait kiterjesztették minden irányban . . . Ruskin nyilvánvalóvá tette az összesség egységes, organikus voltát . . . megvetette egy új művészi kornak az alapját."

RUSKIN és követőinek a kapitalizmusban elsősorban az fájt, hogy elpusztítja a művészeteket, kietlenné teszi az életet. „S ez az új termelési módozat, szociális módozat első rohamában elsöpörni látszott nemcsak minden művészit, amit az emberiség ezelőtt más életföltételek mellett előállított, tehát elsősorban a népművészetet, s vele együtt egy egészséges, örömteli életritmus lehetőségeit is" — írja KÖRÖSFŐI KRIESCH.[65]

[63] KRIESCH i. m. 21, 26, 30—32.
[64] GEÖCZE i. m. 64.
[65] KÖRÖSFŐI KRIESCH Aladár: *A népművészetről.* MI XVI. (1913) 251.

Forradalmisága és társadalomkritikája mellett – főleg kezdetben – e mozgalomnak bizonyos retrográd vonásai is voltak. Nem véletlen, hogy művészi, iparművészeti alkotásaik drágák, elérhetetlenek a tömegek számára, – pedig éppen oda szánták őket, — úgyhogy később a géppel is kibékültek. Körösfői Kriesch világosan látta, hogy ennek társadalmi feltételei is vannak: „Hogy azonban a gép és az egész modern termelés munkája művészi és áldásos lehessen, ehhez mindenekelőtt az szükséges, hogy az a szociális érzés — az összetartozás és egymásra utaltság érzése, — amely azelőtt kicsiny körben létrehozta a népművészetet, az most sokkal intenzívebb, s mindeneket átfogó mértékben nyilvánuljon meg az emberiségben, a vaskövetkezetességgel kényszerítve őket egymás szükségleteit őszintén megkeresni és kielégíteni."

A gyáripar termékei kritikájának megfelelően az angol irányzat a középkori kézművességhez iparkodott visszamenni, amikor a művész és mester munkája még egy volt, a tökéletes anyagismerethez, a művészi alázatossághoz, amely minden tárgyban egyformán a művészi alkotás lehetőségét látta. Vissza a kézműves hagyományokhoz! tanították az angolok, — vissza a népművészethez! — fűzték hozzá a magyar tanítványok, és az utóbbi célkitűzésnek lett időtálló jelentősége nálunk, nem annyira maradandó művészi eredményekben, hanem főleg azáltal, hogy a népművészet kutatását erőteljesen serkentette.

Ruskin gondolatait a fiatalabb Morris valósította meg, őt szokták tekinteni az iparművészet atyjának. Morris szocialistának vallotta magát, sőt egy ideig fel is vette a kapcsolatot a munkásmozgalommal. Ruskin nagy elvét – „művészetet mindenkinek" — Morris olvasféleképpen formulázta meg: „munkát mindenkinek, de olyan munkát, amelyben neki gyönyörűsége teljék". A művészetről szóló meghatározása is ezt fejezi ki: „A művészet a munka előállítása közben érzett gyönyör kifejezése." – „A szocialista művészi ideál ennélfogva első kelléke, hogy közös legyen az egész népre nézve, s ez csak akkor lesz lehetséges, ha elismerjük azt, hogy bármilyen emberi kéz alkotta munkának, amelynek határozott formája van, s az a célja, hogy hosszú ideig eltartson, lényeges tartozéka a művészet."

Morris az iparművészet szinte valamennyi ágát művelte: bútor, kerámia, festett üveg, szőttes és falikárpit, papír és könyv került ki műhelyéből. Régi technikákat, elfelejtett recepteket elevenített fel: „Magam is festettem gyapjút vörösre ugyanazon eljárással, amelyet a héber festők is űztek" — írja a takácsmunkáról szólva. (Magyar követői is feleleventették a növényi festékek régi erdélyi receptjeit.) Az építészetet tartotta az iparművészet alapjának és azt vallotta, hogy a tárgyak szépségét a szerkezet adja meg, annak egyszerű és célszerű volta. Morrishoz fűződik az angol „Arts and Crafts" mozgalom kialakulása és az angol otthonok megújulása. Szinte jelszóvá vált az elve: „Ne tűrj házadban semmit, ami nem hasznos és nem szép!"[66]

Bár Morris is foglalkozott könyvművészettel és Ruskin is gondot fordított arra, hogy művei méltó köntösben jelenjenek meg, Crane Walter elsősorban grafikus volt, a papír és könyv, a nyomdaipar művésze.[67] Ebben

[66] Kriesch i. m. 35—62. – Czakó Elemér: *A magyar népművészet válsága*. Ethn. XXXIX. (1928) 70.

[67] Crane műveiből már 1895-ben rendeztek kiállítást Bécsben, majd Budapesten a Műcsarnokban, Ch-i Isoz É.: *Walter Crane* Bp. 1895. — *Az angol műipar, Walter Crane*. MI 1895/96 116. Nagyobb hatású volt az 1900-as kiállítás: *Orsz. Magy. Iparművészeti*

kifejeződik az is, hogy a kezdetben gyár- és gépellenes mozgalom a század végére már kibékült a géppel és ezzel együtt akart művészit alkotni. MORRIS-hoz hasonlóan CRANE is szocialistának vallotta magát és művészetével a munkásosztály érdekét kívánta szolgálni. Mivel Magyarországra csak a századforduló idején érkezett el a ruskini gondolatvilág, CRANE látogatása és kiállítása jelentette a közvetlen élményt. És mivel Magyarországon már akkor összeforrott a modern művészeti törekvés a népművészettel, CRANE-t elviszik Kalotaszegre, hacsak rövid időre: és „Walter CRANE újjongva élt ezen a vidéken néhány órát . . ."[68]

A magyar művészek közül RIPPL-RÓNAI József volt az első, aki 1889-ben megismerkedett az angol művészeti elvekkel egy párizsi skót barátja révén és meg is valósította azokat: bútort és kerámiát, hímzést és szőnyeget tervezett. Művei a nyugati eszmékhez hiven modernek voltak, de a népművészettel nem volt kapcsolatuk.[69] A magyar szecessziót[70] azonban éppen az jellemezte, hogy a nép művészetéhez fordultak, azt tanulmányozták, abból merítettek, azt fejlesztették. Ma már világos, hogy a modern művészet a szecesszióban gyökerezik:[71] Magyarországon együtt és egyszerre jelentkezett a modern európai művészet és a magyar népművészet élményszerű felfedezése. *Népművészet és modern művészet: kezdetben a kettő szorosan összefonódik és ehhez hozzátartozik a tudományos kutatás fokozott igénye.*

A modern művészet és a népművészet szoros szövetsége nemcsak nálunk volt meg, hanem más európai országokban is, a skandináv államokban és Oroszországban, Ausztriában, Csehországban, Romániában.[72] De Magyarországot ez a mozgalom — RÁTH György szavaival élve — „nem találta készületlenül", az előző évek népművészeti kutatásai most kamatoztak igazán és ezenkívül hatott a közvetlen kapcsolat az angolokkal.[73]

A ruskini tanításokat nálunk leginkább KÖRÖSFŐI KRIESCH Aladár élte át, ő a Gödöllőn alapított műhelyben, baráti és művészi körben valóban e tanítások szellemében élt és dolgozott (6. kép). E körhöz tartozott NAGY Sándor, JUHÁSZ Árpád, UNDI Mariska, ZICHY István és többen mások. A gödöllői műhely művészeti törekvéseit együttérzéssel ismertette PETROVICS Elek.[74] Mint PETROVICS írja: „A gödöllőiek egyenesen Angliába vertek hidat" — nem bécsi, nem német hatásra indultak el —, de „ha egyetemes európai mozgalom magjából nőtt is ki — . . . a gödöllőiek törekvése a magyar művészeti kultúra jegyében folyik . . ." KRIESCH elindulásánál nagy szerepe volt

---

Múzeum Walter Crane műveinek jegyzéke. Bp. 1900. — *Az angol műipar. Walter Crane.* MI 1895/96. 116. Hivatkozás CRANE bécsi kiállítására, áprilisban, és budapesti kiállítására a Műcsarnokban, októberben. — CRANE, Walter: *Néhány szó a magyar iparművészetről.* MI. III. (1900) 151. — ROZSNYAY Kálmán: *Walter Crane.* Uo. 155. — RADICSICS Dénes *Walter Crane kiállításáról,* 1900 augusztusában, MI II. (1900) 350.

[68] MARGITAY Ernő: *A magyar nép művészete.* MI X. (1907) 218. A kalotaszegi kötet üdvözlése. RUSKIN, CRANE, HUSZKA nevének említése.

[69] IVÁNFYNÉ BALOGH Sára: *Rippl-Rónai József iparművészeti elvei és iparművészeti tevékenysége kiadatlan levelei nyomán.* I. Művészettörténeti Értesítő, 1963. 168—190.

[70] *A szecesszió Magyarországon.* A XX. század művészete. II. Az Iparművészeti Múzeum kiállítása, 1959 február—március.

[71] BERNÁTH Mária: *A szecesszió gyökerei a praeraffaelizmusban.* Művészettörténeti Tanulmányok, 1959—60. Bp. 1961, 87—98.

[72] SCHMIDT, Leopold: *Das österreichische Museum für Volkskunde.* Wien 1960.

[73] RÁTH György beszéde, MI I. (1897) 237—239. — DÖMÖTÖR István: *Ruskin nálunk.* MI VII. (1904) 24.

[74] PETROVICS Elek: *A gödöllői telep kulturtörekvéseiről.* MI XII. (1909) 7.



6. kép. Körösfői-Kriesch Aladár festménye 1904-ből, (közölte Czakó Elemér „A magyaros ízlés" c. albumban.)

egy Párizsban megismert angol művésszel való erdélyi utazásának 1897-ben:[75] Anglia és Kalotaszeg volt a közvetlen indíték. A gödöllőiek törekvései megértésre találtak hivatalosan is, a *Magyar Iparművészet* 1903—1916-os évfolyamait teljesen e szellemben szerkesztették, a kultuszminisztérium részéről a művészeti osztály vezetője, Koronghi Lippich Elek volt a mozgalom fő támogatója.[76] Hasonlóan Morris műhelyéhez, Gödöllőn is művelték a művészet különböző ágait, festészetet és szobrászatot, üvegablaktervezést és bőrmunkát, bútorkészítést, legismertebb azonban a gobelin és szőnyegszövés maradt.[77] Körösfői művészi munkáit ma általában nem tartják jelentősnek, írásai azonban, főleg a népművészetről, ma is időtállók.[78]

„Mi az oka, hogy oly nagyon kezdjük megbecsülni, csodálni és szeretni a népművészetet? — kérdi Körösfői Kriesch alapvető fontosságú cikkében. Két dolog az, amely az általunk népművészetnek ismert valaminek különös értéket kölcsönöz, s azt előttünk oly becsessé teszi.

Az első, hogy néhány főbenjáró művészi elvnek jelenleg legharmonikusabb, legtisztább típusa, képviselője, hirdetője.

A második, hogy gerincében lényegében, határozott nemzeti, faji jelleggel, zamattal bír.

Az elsőért azért kapaszkodunk oly kétségbeesetten, mert éppen a legmodernebb szociális átalakulások egyelőre, megfosztották az éltető művészi törvények életünkben való értékesítésétől — az igazi népművészet pedig éppen ezen művészi élettörvények egyszerű, tiszta eredménye, viruló tanúbizonysága."

[75] Dénes Jenő: *Körösfői Kriesch Aladár*. Bp. 1939.

[76] Koronghi Lippich Elek életrajza, MI XXVII. (1924) 87. — Verseit Kriesch Aladár és Nagy Sándor illusztrálta: *Egy könyvről mely művészet*. Koronghi Lippich Elek költeményei. MI VII. (1904) 34. — Koronghi Lippich Elek: *A művészetek és a stílus*. MI XI. (1908) 97. — 1905-ben Lukács György kultuszminiszter a művészi nevelésről ír cikket és csak egyetlen nevet említ: Kriesch Aladárét. MI VIII. (1905) 340.

[77] Komádi István: *Az Iparművészeti Múzeum szecessziós gobelinjei a gödöllői művésztelep tükrében*. Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei, III—IV. 1959. 81.

[78] Mikes Ildikó i. m. 7. — Körösfői Kriesch Aladár: *Művészi program*. MI XII. (1909). — Uő: *A népművészetről*. MI XVI. (1913) 351. L. továbbiakban.

A következőkben Körösfői kifejti, hogy melyek azok a művészi elvek, amelyekre példa a népművészet: a körülvevő élettel való azonosság, az ebből folyó anyagszerűség, és a népművészet „előkelően dekoratív" volta.

A magyar stílusú iparművészet külföldi sikerek után az 1903-as „Interieur kiállítás"-sal „végre itthon is osztatlan elismerést aratott".[79] Ebben része volt Körösfőinek, Vigand Edének, a gödöllői körnek, s nagy érdeme volt Horti Pálnak, a sokoldalú iparművésznek, aki később főleg Amerikában ért el nagy sikereket.

Programadásnak is mondható egy párbeszédszerű kettős cikk a *Magyar Iparművészet* 1903-as évfolyamában: K. Lippich Elek *Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg* — és Kriesch Aladár *Mit jelent hát a kalotaszegi művészet?*[80] Ruskinra hivatkozva írja Lippich: „Művészetünk . . . nem alulról képződik szervesen fölfelé . . . nem tud magyarul . . ." (Mintha Kodály tanításait olvasnók!) — A gyűjtésre buzdít: „Kalotaszeg még fölfedezésre vár! . . . meg-megnézték tudósok . . ., kereskedők, . . . de művészek keveset . . ." Kriesch kalotaszegi élményei alapján példával világítja meg, mit jelent a tétel: „az élet minden formai megnyilatkozásának kell, hogy művészi tartalma is legyen — ha nincs, úgy erkölcstelen", ti. a művészi erkölcs összefügg a munkáját vállaló egyéni felelősséggel, azzal az emberi viszonnyal, amely az alkotó és a megrendelő között fennáll.

A nagyarányú gyűjtőmunka már 1900-tól kezdve folyik az Iparművészeti Társulat támogatásával: fiatal művészek és főiskolai növendékek járják nyaranta az országot. Gyűjtéseikről beszámol a *Magyar Iparművészet*, számos rajzukat közli, 1910-ben és 1916-ban rajzaikat ki is állítják.[81] Az utóbbi kiállítással kapcsolatban írják: a „Népművészet . . . több, mint amit néprajzi kuriózumnak neveznek . . . a diszítőelemek kimeríthetetlen kincsesbánya, amely iparművészetünk nemzetivé tételénél, szakoktatásunk gazdagításánál eléggé meg sem becsülhető. A Társulat vezetősége ezt érezte, amikor a gyűjtést évekkel ezelőtt megindította, ezért vállalkozott a munkálkodásába szorosan nem illeszkedő feladatra. S az Iparművészeti Iskola művészeti programjával karöltve, azért bizta meg a növendékek egész seregét avval, hogy széjjelmenvén az országban . . . örökítsék meg . . . Azért vásárolt és vásároltatott velük tengersok szépséges holmit . . . Egyrészük a Néprajzi, másrészük az Iparművészeti Múzeumba kerül, kisebb kollekciók mint eddig, ezután is iskolák tanítási anyagául osztódnak szét".

A nagyarányú gyűjtőmunka végső soron a Malonyay Dezső által szerkesztett, Körösfői Kriesch és Lippich által kezdeményezett *A magyar nép művészete* öt kötetében jelent meg.[82] Érthető, hogy elsőnek a kalotaszegi kötet

[79] MI X. (1907) 171—172. — *Interieur kiállítás a Műbarátok körében.* Bp. 1904.

[80] K. Lippich Elek: *Beszélgetés a művészetről és Kalotaszeg.* — Kriesch Aladár: *Mit jelent hát a kalotaszegi művészet?* MI VI. (1903) 250.

[81] *Népművészeti gyűjtések.* MI X. (1907) 49. 259—261. — Mihalik Gyula: *Népművészeti kiállítás.* MI XI. (1908) 218, 223. A Magyar Iparművészeti Társulat által az Országos Iparművészeti Múzeumban rendezett népművészeti kiállításról. — *A magyar nép művészete.* MI XIII. (1910) 325. A Magyar Iparművészeti Társulat népművészeti kiállítása a gyűjtésre küldött művészek rajzaiból. — Margitay Ernő: *Népművészeti kiállítás.* MI XIX. (1916) 193.

[82] Malonyay i. m. — Jellemző, hogy Malonyay Dezső is a közvetlen ösztönzést angol művészekkel folytatott beszélgetésből nyerte III. k. „Bagol András a művész" c. fejezet. Vö. Malonyay Dezső nekrológja Ethn. XXVII. (1916) 249.

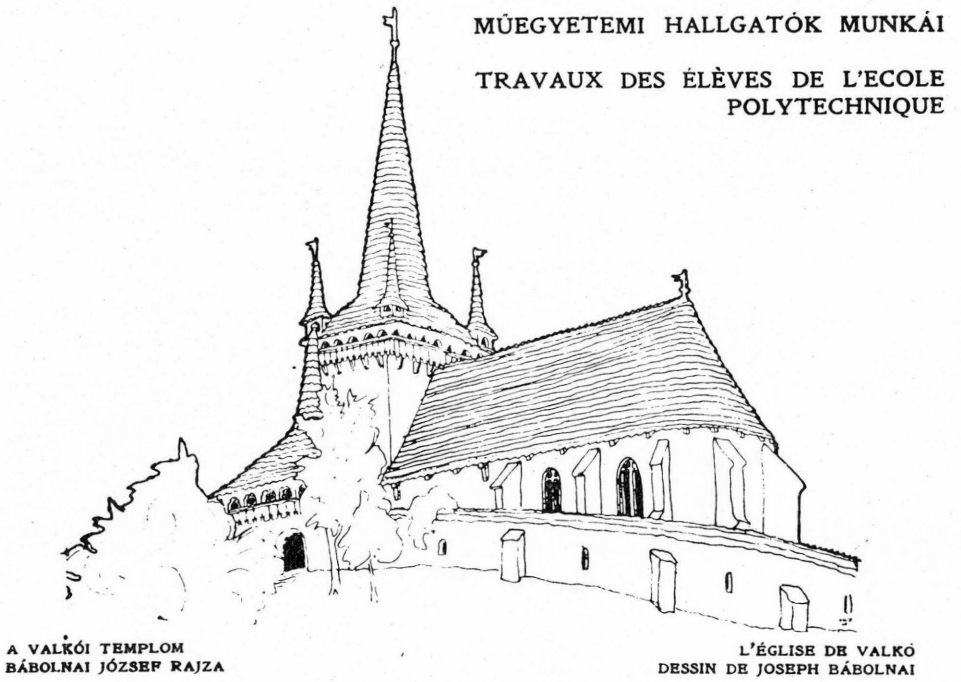

7. kép. A kalotaszegi Magyarvalkó templomának rajza „A Ház" c. folyóiratban, 1909, műegyetemi hallgató munkája.

jelent meg, 1907-ben, s ezt követte két év múlva a másik erdélyi kötet. KRIESCH Aladár mindkettőben részt vett és a kettő között vette fel a KÖRÖSFŐI nevet. A munkatársakhoz tartozik EDVI ILLÉS Aladár festőművész, MEDGYASSZAY István építész, — ők csak az erdélyi kötetekben —, az egész munka során GRÓH István, az Iparművészeti Főiskola tanára és JUHÁSZ Árpád, a gödöllői műhely egyik tagja. Nem soroljuk fel valamennyi munkatársat, de megemlítjük, hogy a két dunántúli kötetben ÁCS Lipót és MIHALIK Gyula, a palóc kötetben FÁBIÁN Gyula neve tűnik fel. — S ha nem is vettek mindnyájan részt a MALONYAY-féle kötetekben, a rajztanárok, művészek közül nagyon sokan foglalkoztak néprajzi gyűjtéssel ezekben az években. 1902-ben indul gyűjtőútra WIGAND Ede is — később felvette a TOROCZKAY nevet — neves bútortervező és építész, és nemcsak Erdélyt járja be, hanem a Dunántúlt is. TOROCZKAY-WIGAND Ede irodalmi és könyvművészeti munkássága is említésre méltó, néprajzi szempontból is, gondolunk elsősorban a népi építészetről, régi magyar kertművészetről és a magyar csillagos égről írt könyveire.[83]

[83] Életrajzát l. WIGAND Architectura. Bp. (1936). — WIGAND 1902-ben indult gyűjtőútra és járt az Alföldön, Göcsejben, Somogyban, Mezőkövesden, Kalotaszegen, Székelyföldön. — LYKA Károly: *Thorockai-Vigand Ede újabb munkái.* MI XII. (1909) 257. — Néprajzi jellegű műveiből: *Himes udvar.* Bp. 1916. — *Öreg csillagok.* Bp. 1916. — *Régi kert s míveseí.* Bp. 1917.

A nemzetközileg vezető angol művészeti folyóirat, *The Studio* népművészeti sorozatot indít, s ebben a második kötet Ausztria és Magyarország népművészete. A Magyarországról szóló fejezetet KRIESCH írja meg. Ez az 1911-ben megjelent kötet tekinthető a magyar népművészet első összefoglalásának.[84] A képanyag részben a megjelent és készülőfélben levő MALONYAY kötetekből való, részben KÖRÖSFŐI saját rajzai, de a Néprajzi Múzeumban őrzött tárgyak is szerepelnek benne.

A kalotaszegi kötet megjelenése idején fiatal erdélyi építészek egy csoportjáról írják, hogy visszavisszatérnek a kalotaszegi Körösfőre (7. kép). Közéjük tartozik JÁNSZKY Béla, KOZMA Lajos, GYÖRGYI Dénes, Kós Károly (8. kép). De még több név sorakoztatható mellé jük, különösen LAJTA Béla nevét kell említenünk, akinek modern épületein erőteljesen nyilvánul meg a kalotaszegi hatás. LAJTA Béla is járt Kalotaszegen ezekben az években, s egy ott vásárolt láda nyomán tervezte meg a Vas utcai iskola mennyezetét[85] (9. és 10. kép).

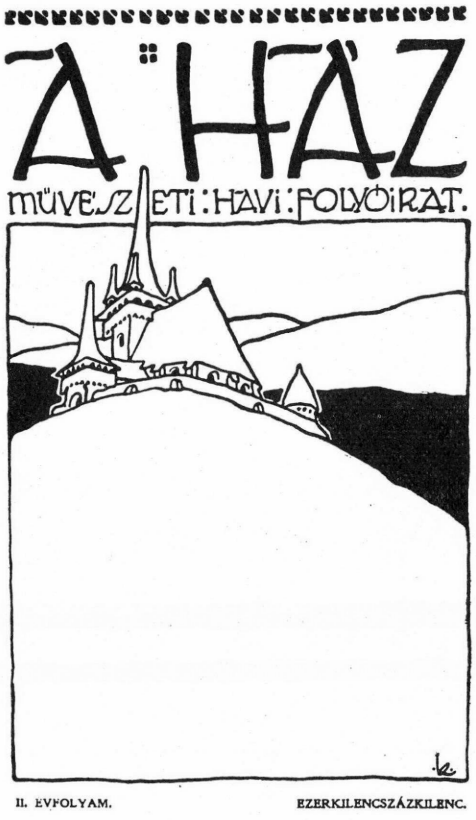

8. kép. Kós Károly címlapja ugyancsak Magyarvalkó templomával.

Ha az előző korszak törekvéseit LECHNERrel jellemezhetjük, e korszak művészi célkitűzéseinek valóra váltását Kós Károly munkássága jelképezi. Építészet, iparművészet, grafika és írásművészet, a nép életének, építészetének és múltjának kutatása nála együttjár.[86] Ezt méltatja a *Magyar Iparművészet*, amikor 1909-ben egészében leközli Kós Károly saját betűivel írott versét: *Atila királyról Ének*.[87] Ugyanebben az évben jelenik

[84] HOLME, Charles: *The Peasant Art in Austria and Hungary*. The Studio, London, Paris, New York 1911. — KRIESCH, A.: *The Peasant Art in Hungary*.

[85] CZAKÓ Elemér, MI XI. (1908) 120. —CSILLÉRY Klárának köszönöm, hogy felhívta a figyelmet LAJTA Béla ládájára és az idézett adatra.

[86] VÁSÁHELYI Z. Emil: Erdélyi művészek. Kolozsvár. Az Erdélyi Szépmíves Céh 10 éves jubileumára kiadott díszkiadás. (1934) Kós Károly, 63—84. — PÁL Balázs: *Kós Károly 80 éves*. — Részletek Kós Károly készülő önéletrajzából. Magyar építőművészet, 1963/6. 42—47. PÁL Balázs értékeléséből: „Kós építészete funkcionális és szerkezeti elemekből indul ki s itt nálunk első s legigazibb követője annak az angol mozgalomnak (MORRIS, BALLIE SCOTT), mely az ember igényeihez igazodó modern építészetet a népi építészetből, hagyományból kívánta megteremteni."

[87] Kós Károly: *Atila királyról Ének*. MI XII. (1909).



9. kép. Kalotaszegi láda, LAJTA Béla gyűjtötte kalotaszegi útján 1908—1909 körül. Néprajzi Múzeum, 62. 115. l. ltsz.

meg *A Ház* című folyóiratban Kós hitvallása *(Az én világom)* és néprajzi értékű tanulmánya: *Erdély népének építőművészetéről.*[88] E tanulmány utolsó mondatai összefoglalják történeti kutatásainak eredményét: „a magyar nép konstruktív művészete a középkornak egyenes leszármazottja... Konstruktív népművészetünk alapja a középkor művészete, nemzeti művészetünk alapja csak a népművészet lehet".[89]

S ime visszakanyarodtunk a századvég problémájához: ahhoz a kérdéshez, amely a historizmus korszakát (sőt a korai szecesszió korszakát) — amely csak síkdíszítményként használta a népművészet elemeit — a századforduló utáni immár modern korszaktól elválasztja: a konstrukció kérdéséhez.[90]

Hogyan gondolkodott erről ekkor LECHNER? LÁZÁR Béla művészregénye így adja a Mester szájába a szavakat: „A szerkezeti feladatból kell kinőni a dísznek, azzal eggyé válni..." Az ünnepelt Mester egy „*Pleinair*-múzeum"-ról ábrándozik, „ahol a magyar nép szellemének legbecsesebb darabjait mutatják be, mégpedig eredeti formában... Le fognak szállani a néphez, ő és tanítványai csoportosan járva be az országot, felkeresik a népet művészi alkotása közben, hogy megtanulják formanyelvét, kikutassák művészetének törvényeit, behatoljanak szellemébe... Ha a modernség a szükséglet világos felösmerésében, az anyagok természetének számba vételében és logikus konstruálásában rejlik: magyarrá tesszük ezt akkor, ha mindennél, kifejtésénél a nép forma érzéséhez menekülünk".[91]

Íme a program: magyar népművészet és modern művészet, együtt és egyszerre, s ennek megalapozásául: szabadtéri néprajzi múzeum! (Mennyire hiányzott már tíz év múlva az ezredéves kiállítás lebontott faluja!)

Maga a „népművészet" szó is ezekben az években válik fogalommá. *A Ház* egyik írója szerint nemcsak a szó fiatal, hanem az is „ami mögötte

[88] Uő: *Az én világom.* A Ház, II. (1909) 255. (Ugyanebben a számban jelent meg munkatársának, ZRUMECZKY Dezsőnek hasonló vallomása.) — Uő: *Erdély népének építőművészetéről.* I. *A Királyföld és Torockó.* II. *Székelyföld és Kalotaszeg.* III. *Historiai összefoglalás.* A Ház, II. (1909). 125—144, 277—282. — Hogy az új építész generáció mennyire nem ismerte az előző évtizedek néprajzi kutatását, l. KÁRPÁTI Aurél visszaemlékezéseit az 1907. évre: „mikor Kós s Zrumeczky először robbantak be a Baross-kávéházba, s emlegették a magyar építészetet, Kalotaszeget, Székelyföldet, erről eleddig csupán csak egyedül Wigand pompás grafikái adtak hírt Budapestnek". Erdélyi Helikon, 1933. dec. 668.

[89] Kós i. m. A Ház, II. (1909) 282.

[90] Kós Károly: *A nemzeti művészet.* MI XIII. (1910) „Lechner abból indult ki, hogy olyan alkotásunk nem volt, amit építészetünk alapjául vehetnénk. Csak díszítésünk van... Óriási tévedése..."

[91] LÁZÁR Béla: *Új csapáson.* Művészregény részletei. A Ház, II. (1909) 36.

van, az a program, amit szolgálni akarunk . . .''[92] A szó jelenléte egyben azt is jelzi, hogy baj van azzal, amit takar, bajok, amelyek a kapitalizmusból fakadnak. Az író Ruskinre hivatkozik: „Az apostolarcú Ruskin . . . angol farmokat jár végig s a bútort, hímzést, amit itt talál, magasra emeli, diadalmasan mutatja meg a világnak . . . szamarak és gonoszok vagytok, tisztelt gyárosok, ide nézzetek, ez bútor, ez hímzés, ez fazék . . .''

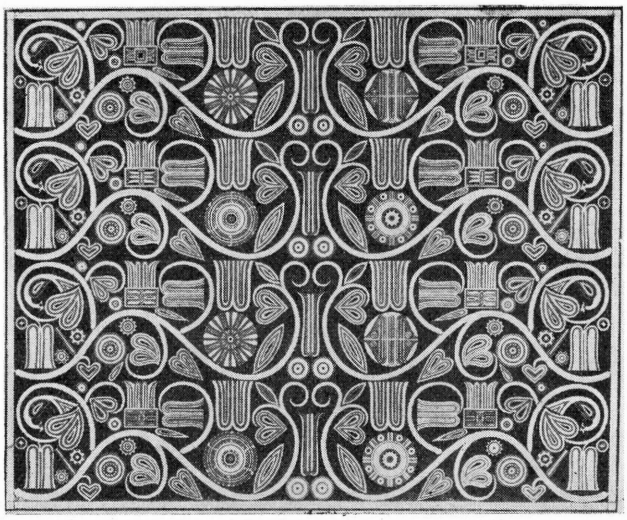

10. kép. Lajta Béla terve a fenti kalotaszegi láda alapján a Vas uccai iskola mennyezete számára, 1912.

A népművészet szelleméből fakadt magyar iparművészet különböző nemzetközi kiállításokon nagy sikereket ér el. Így az 1902-es turini kiállítás, az 1904-es amerikai kiállítás St. Louisban, de főleg az 1906-os milánói kiállítás, amelynek magyar pavilonja tűz áldozata lett.[93] Európa fogékony a népművészetre. 1909-ben Berlinben nemzetközi népművészeti kiállítást rendeznek, — a németek véleménye szerint: „első helyen Magyarország áll''.[94]

Feltűnő, hogy a népművészet iránt érdeklődő művészek és építészek szinte tudomásul sem vették, hogy van a néprajznak hivatásos tudománya és múzeuma. Igaz, hogy mire a művészek mozgalma kibontakozik, már nem áll az ezredéves kiállítás néprajzi faluja (pedig ezt az idősebbek mindnyájan láthatták, ha a fiatalabbak nem is), és a Néprajzi Múzeumnak nincs épülete, de áll 1898-tól ideiglenes kiállítása a Csillag utcai bérházban, 32 teremben, majd 1908-tól az Iparcsarnokban. 1904-ben kezdett el harcolni a Múzeum vezetősége az Iparcsarnokért, és az előzők ismeretében érthető, hogy megértéssel találkoztak azok részéről, akikre oly nagy hatást gyakoroltak a fent ismertetett eszmék, így Lukács György miniszter, K. Lippich Elek osztálytanácsos részéről. Úgy tervezték, írja Semayer: „állandó csarnokunk köré szabad ég alatti múzeumot, afféle magyar szkansent létesíthetünk''.[95]

A népművészetet gyűjtő művészek célkitűzéseiket elhatárolják a néprajzi kutatástól, sőt bizonyos idegenkedéssel, ellenszenvvel viseltetnek a nép-

[92] Dömötör István: *Népművészet.* A Ház, III. (1910) 123—126.

[93] Györgyi Kálmán: *Az iparművészet a milánói kiállításon.* MI IX. (1906) 163—219.

[94] Az 1909-es berlini nemzetközi népművészeti kiállítás német vissahangjáról MI XII. (1909) 181, A Ház, II. (1909) 151.

[95] *A Néprajzi Múzeum megnyitása.* Ethn. IX. (1898) 253—259. — Vikár Béla: *A M. Nemzeti Múzeum Néprajzi Társa.* Uo. 260—291. — Semayer Vilibáld: *A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának jelene és jövője.* NÉ VII. (1906) 81, 83. — Ő: *Osztályunk szemléltető gyűjteményének megnyitása.* NÉ VIII. (1907) 189. — Dr. S. Gy.: *A M. Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályáról.* Ethn. XIX. 1908. 254. — Lukács György és K. Lippich Elek nézeteiről l. 76 jegyzet.



11. kép. Részlet a jelenlegi Néprajzi Múzeum kapujáról, épült 1909—1911-ben. Franciszcy József felvétele.

rajz iránt. Lehet, hogy a századforduló nagy néprajzi vitáinak éles hangja riasztotta el őket attól, hogy a néprajztudománnyal felvegyék a kapcsolatot. Programot nyújtó cikkében így gondolkodott Kriesch Aladár is: „Hogy Kalotaszeg művészete mennyire magyar őseredetére nézve . . . az ethnografusoknak még sok örömteli vitát . . . ígér . . . fülemüle-per. . . melybe mi járatlan művészek világért sem akarnánk beleszólni." — „Lényeges-e . . . egy adott művészi stílusban az idegen elemet keresni, midőn maga a stílus mindent beolvasztó erejével önmagában bizonyítja saját létezését . . ."[96] — Az első Malonyay kötet bevezetése is leszögezi ezt az elhatárolást a néprajztól, „Kissé erőszakosan . . . kérjük ki a munka során a népművészetet az etnografiától."[97] A kalotaszegi kötet ismertetése is megismétli az elhatárolódást: „Ez a rajongás nem kereste az ó-frank házrendszer jellegzetességeit, az oláh díszítőelemek keveredését, még arra sem volt kíváncsi, hogy mit szól mindezekhez a tudomány. Jól tette . . ."

Ez a „rajongás" sajnos a kötetek tudományos értékéből sokat levon. Köztudomású, hogy a Malonyay kötetek, — bár máig a legbőségesebb forrásai a magyar díszítőművészetnek — tudományosan felületesek és megbízhatatlanok. A kötetek anyagának összegyűjtésében senki sem vett részt a Néprajzi Múzeumból, a Múzeum anyaga sem szerepel benne (a vidéki múzeumoké igen), nem vett részt a gyűjtésben Huszka sem. A kormányzat részéről érkező anyagi és erkölcsi támogatásból tehát semmit sem kapott a hivatásos néprajz, a nagyarányú gyűjtőmunka is a néprajz kizárásával folyt és az összegyűjtött anyag jórészt az Iparművészeti Múzeumba kerül, ott állították ki. Még arról is szó van, hogy a Nemzeti Múzeumon belül a Néprajzi Múzeumtól független Népművészeti Osztály létesüljön, élére Czakó Elemér kerülne, az Iparművészet Múzeum könyvtárosa.[99]

Ez a mellőztetés magyarázza, hogy miért fogadta az *Ethnographia* egyik bírálója olyan rosszindulattal a kalotaszegi kötetet. A bírálat ifjúságnak való képeskönyvnek minősíti, „magánvállalkozás" eredményének és nem fogy ki a kifogásokból.[100]

[96] Kriesch i. m. MI VI. (1903) 253.

[97] Malonyay i. m. I. k. 10.

[98] L. 81. jegyzet. A MI-ben az első gyönge tudósítás, amely megszólaltatja a Néprajzi Múzeumot: Ács Lipót: *A Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztálya és művészeti kultúránk.* MI XVI. (1913) 358.

[99] Ethn. XXVII. (1916) 252.

[100] Szabó K. János ismertetése. Ethn. XVIII. (1907) 361—366. Vö. Ethn. XX. (1909) 177, Szalay Imre beszédét, aki nagyértékűnek méltatja Malonyay művét.

Szerény lehetőségeivel élve, a hivatásos néprajz szintén sokat foglalkoztatt a népművészet körébe eső témákkal. Elég ha az *Értesítő* gazdag és színesen illusztrált számaira hivatkozunk.[101] Egymás után alakulnak a vidéki múzeumok néprajzi gyűjteményei. JANKÓ rövid működése elegendő volt arra, hogy országosan megszervezze a múzeumi gyűjtőmunkát.[102] Az érdeklődés fellendülésében szerepe volt a művészek felől érkező lelkesedésnek is. Elsősorban Hódmezővásárhelyre gondolunk, ahol TORNYAI indította el KISS Lajost,[103] s egyben TORNYAITÓL indult el a Művészek Majolika Telepének megalapítása. Súlyos veszteség éri a tárgyi néprajzot 1902-ben JANKÓ János halálával.[104] Terve volt a magyar tárgyi néprajz tipológiáját közzéadni, ahhoz a rajzokat el is készítette, — ebből a munkából született 1906-ban BÁTKY kötete: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez.*[105] Amikor 1909-ben GYÖRFFY István gyakornokként a Néprajzi Múzeumba kerül, első útja szűkebb hazájába, a Nagykunságra viszi, ahol főleg éppen népművészeti anyagot gyűjtött.[106] Az alföldi kerámia ismeretét például GYÖRFFY István alapozta meg ez útja alkalmával.

Az 1896 utáni korszakra tehát az a jellemző, hogy a népművészet iránti élénk érdeklődés elválik: más úton haladnak az iparművészek és építészek, más úton a hivatásos néprajz. Az I. világháborúval zárul le ez a korszak, amikor a kor legjobb értelmiségei a magyar nép művészete felé fordultak, hogy abból merítsenek, hogy abból teremtsenek korszerű, modern magyar művészetet. Törekvéseiket támogatta a kormányzat, de ugyanakkor arra nem adott elegendő lehetőséget, hogy a hivatásos néprajztudomány lépést tartson a hatalmas érdeklődéssel; sem kellő épületet nem nyújtott a Néprajzi Múzeumnak, a gyűjtés és publikálás lehetőségét sem a tudománynak adta.

Több tényező okozta, hogy a korszak végetért. A háziipar hatalmas pártolása hamarosan visszájára fordult; az 1910-es évek után már mutatkoztak az árnyoldalai. Ahogy kereskedelmi áru lett a népművészet, úgy silányodott. A polgári ízléshez való idomítása hamarosan meghozta a böjtjét és a *Magyar Iparművészet*ben egymás után jelennek meg a tiltakozó írások.[107]

A kalotaszegi varrottas hanyatlásáról így ír KÖRÖSFŐI: „És mit mondjak végül arról a szavakkal ki nem fejezhető, mértékkel nem mérhető művészi értékről, amely a régi, maguk használatára szánt varrottast az eladásra, szokványmódra készült új varrottastól megkülönböztetik? . . . ez a hajdan oly gyönyörűséges népművészet most milyen silány vásári portékává vedlett. . .”[108]

„Kalotaszeg sorsa egész háziiparunkkal közös” — írja ÁCS Lipót.

[101] Csak egyetlen példa: GYÖRFFY István: *Szinte Gábor* (nekrológ). Ethn. XXV. (1914) 344.

[102] NÉ V. (1904) 151. KOVÁCH Aladár vidéki múzeumokról.

[103] KISS Lajos: *Emlékezések a hódmezővásárhelyi Múzeum alapításáról.* Bp. (1958) ill. *A vásárhelyi múzeum harminc esztendeje.* Vásárhelyi kistükör. Bp. 1964. 103—160.

[104] JANKÓ életében még jó volt a kapcsolat az iparművészet és a néprajz között. 1901-ben a magyarországi és az ázsiai hímzésekről szóló előadását a MI is hírül adja, IV. (1901) 265.

[105] BÁTKY Zsigmond: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez.* Bp. 1906.

[106] GYÖRFFY útjáról hozott tárgyak a 1476. törzskönyvi szám alatt.

[107] „Népművészetünk aggasztó süllyedése indította e lap szerkesztőségét, hogy e komoly társadalmi és művészeti baj okait és orvoslása módjait több cikkben tárja fel . . .Első cikkünk a Kalotaszegi Háziipari Szövetkezet igazgatójának tollából való.” — BOKOR Imre: *A kalotaszegi földművesség pusztulása.* MI XIX. (1916) 105.

[108] KÖRÖSFŐI KRIESCH A.: *A kalotaszegi varrottas.* MI XIX. (1916) 151—152.

Mert a főelv: „minél alacsonyabb árak mellett dolgoztatni, hogy a vállalkozó minél jobban meghízlalhassa zsebeit."[109]

A folyamat rendszerint ugyanez: a felkapott vidéken először összevásárolják a fellelhető régi tárgyakat és azután jön a háziipart megszervező kereskedők sáskahada. A tiltakozás mellett építkezés javaslatok is születnek, ma is helytálló javaslatok, ezek közül Lesznai Anna *Háziipar és népművészet* c. cikkét említjük.[110]

A népművészet felé fordulást voltaképpen egy stílusváltozás töri meg.

Az angol mozgalomnak és a szecessziónak kétségtelenül voltak korlátai (gyárellenessége is retrográdnak mondható), sok vonásában mégis haladó volt: egyrészt az a törekvés, hogy az egész életet széppé tegye; hogy a mindennapok művészetévé váljék; hogy a művészet valamennyi társadalmi osztály számára elérhető legyen; az ebből folyó szociális törekvések; forradalmisága az akadémikusok ellen és végül: a népművészettel való mélységes összeforrottsága. A szecesszió a haladó értelmiség stílusa maradt és vele szemben már az 1910-es évek elején, még a világháború előtt Európa-szerte felüti fejét egy merőben reakciós művészeti irányzat: a neo-biedermeyer.[111] A két irányzat társadalmi tartalma is ellentétes: a szecesszió a haladó művészek és értelmiségiek, valamint a nagypolgárok egy szűk körének ízlése, a neo-biedermeyer a történeti stílusbútorok környezetében nevelkedett arisztokrácia és az életformában hozzájuk igazodó polgárság stílusa, — amint ezt nagyon szépen elemzi Körösfői *Egy kis visszapillantás* című cikkében.[112]

A halálos csapást a kor haladó iparművészeti irányaira azonban az I. világháború és az utána bekövetkezett új helyzet mérte.

Körösfői a neo-biedermeyert csak egy kis epizódnak tekintette a magyar iparművészet történetében. Azonban nem maradt kis epizód a Horthy-korszakban, amikor a nagybirtokosság uralmával együtt a neo-barokk válik hivatalos stílussá. Erről szól Petrovics Elek tanulmánya: *Iparművészetünk sorsa.*[113] És ami ezzel együtt jár — a mi szempontunkból az a negatívum a fontos —, teljes lemondás a nemzeti iparművészet lehetőségeiről. Hogy még maguk Körösfői hívei is milyen reménytelen, hiábavaló kísérletnek látták ekkor a népművészet hagyományain alapuló magyar iparművészetet és a szecesszióval együtt hogyan ítélik el az iparművészet népies törekvéseit, erről tanúskodnak éppen a Körösfői halálakor mondott emlékbeszédben Nagy Sándor szavai: „Ekkor még úgy gondolta ő is és mások is, hogy a paraszti művészetből lehetne mégegyszer újra kezdeni és felvirágoztatni a régi kertet. Csakhogy a történelem folyamata nem ez. . ."[114]

[109] Ács Lipót: *Háziipari telepek.* MI XIX. (1916) 197.

[110] Lesznai Anna: *Háziipari és népművészet.* MI XVI. (1913) 369. — Eörsi István *Lesznai Anna* (1885—1966) Élet és Irodalom. 1966. okt. 8. — Vö. Lesznai Anna iparművészeti munkásságát: M. Gy.: *Lesznai Anna hímzései.* MI XIV. (1911) 275.

[111] *Cikkgyűjtemény az ipari művészetről.* Juhász László bevezetőjével. Népművelési Intézet és Iparművészeti Tanács, (1963) 90. Wend Fischer: *Amikor a fejlődés történelemmé válik.* Hivatkozás Utitz *„Újra biedermeiereskedünk"* c. cikkére. — Czakó Elemér: *Biedermeyer.* MI XIV (1911) 329 — Nádai Pál: *Stíluskeresés.* MI XV. (1912) 232.

[112] Körösfői Kriesch A.: *Egy kis visszapillantás.* MI XVII. (1914) 461.

[113] Petrovics Elek: *Iparművészetünk sorsa.* MI XXV. (1922) 43. L. még Lengyel Géza: *Az új irány és a régi.* MI XVII. (1914) 61. — Bor Pál: *Mit lehet tenni?* MI XXV. (1922).

[114] Nagy Sándor beszéde, MI XXV. (1922). L. még ismertetés Hahn Konrad *Deutsche Volkskunst* c. könyvéről; MI XXXI. 1928. 164: arról, hogy már teljesen lemondtak és elítélték a mozgalmat.

Viszont a sok negatívum idején a tudományban igen pozitív korszak kezdődik: 1926-ban új hajlékot nyer a Néprajzi Múzeum, 1927-ben megnyílik állandó kiállítása.[115] 1924 és 1927 között jelenik meg a *Magyar Népművészet* első tíz füzete és az 1929-es nemzetközi prágai népművészeti kongresszusra megszületik a magyar népművészet első rendszeres összefoglalása: BÁTKY—GYÖRFFY—VISKI *Magyar Népművészet* c. kötete.[116] Most már az iparművészet is tudomásul veszi a néprajztudomány létezését. A *Magyar Iparművészet* 1926-os évfolyamában VISKI Károly *A Néprajzi Múzeum népművészeti gyűjteményeiből* címen a népművészet fő elvi kérdéseit tisztázza nagy történeti áttekintéssel.[117] 1928-ban a népművészet és iparművészet kölcsönös hatásáról tart előadást az Iparművészeti Társulatban.[118] A népművészeti kutatás ekkor főleg azokra a sokat vitatott kérdésekre irányul, amelyek HUSZKA nézeteinek alapját képezték, gondolunk GYÖRFFY István *Cifraszűr* című könyvére,[119] VISKInek a székelykapu eredetéről szóló dolgozatára.[120]

A 30-as évektől kezdve az építészet és iparművészet egyre inkább nemzetközivé és modernné válik, ugyanakkor egy szűkebb körön belül kibontakozik egy kizárólag népi irányzat, amelyben GYÖRFFY Istvánnak nagy kezdeményező szerepe volt.[121] A két háború közötti idő etnográfusainak szakszerű tudományos munkája épít az előző korszak gyűjtőmunkájára, de egyben folytatja, s elmélyíti azt. — e korszak tudósai azok akiket a mi nemzedékünk tekint elődjének.

*

Dolgozatunk mondanivalóját megpróbáltuk grafikailag is szemléltetni. Reméljük, hogy e sematikus ábra hozzájárul annak a bonyolult láncsornak megértéséhez, amely különböző egymásrahatásaival végső soron a magyar népművészet felfedezéséhez, kutatásához, valamint alkalmazásához vezetett.

A kapitalizmusból fakadó nemzeti mozgalom indítja el Európa-szerte az etnográfiai kutatást. Az iparművészet kezdetei a gyáripar ellenhatására keletkeznek az 1851-es londoni kiállítással. Az 1867-es párizsi kiállítás néprajzi csoportját az etnográfiai kutatás hozta létre, de visszhangja a stíluskereső művészek körében támadt: felfedezik a „nemzeti háziipar"-t. Ettől kezdve a nagy kiállításokon mindig szerepel a háziipar csoportja. Az 1873-as bécsi, majd az 1885-ös budapesti kiállítás sikere alapozza meg a magyar néprajztudomány megszervezését és az ezredéves kiállítás megrendezését. A „nemzeti stíl" problémája kedvez a kutatásnak. Magyarországra a századforduló modern irányával egy időben érkezik — elkésve — az angol művészeti gondolko-

[115] A század első évtizedében ebben a szellemben épült a Tisztviselőtelep iskolája, a Néprajzi Múzeum jelenlegi épülete. 1907-ben tervezte KŐRÖSY Albert, 1909—1911 között épült fel. — GAÁL Mózes: *Huszonöt év. A tisztviselőtelep története.* Bp. 1911. 89, 91.

[116] E korszak részletes bibliográfiáját l. a Magyarság Néprajza Díszítőművészet fejezeténél.

[117] VISKI Károly: *A Néprajzi Múzeum népművészeti gyűjteményeiből.* MI XXIX. (1926.)

[118] VISKI Károly: *A népművészet és iparművészet kölcsönös hatásáról.* MI XXXI. (1928) 5—8.

[119] GYÖRFFY István: *Magyar népi hímzések. A cifraszűr.* Bp. 1930.

[120] VISKI Károly: *Adatok a székelykapu történetéhez.* NÉ XXI. (1929) 65—88.

[121] GYÖRFFY István: *A néphagyomány és a nemzeti művelődés.* Bp. 1939.

A nemzeti stílusú művészet és a magyar népművészet kutatásának összefüggő láncszemei

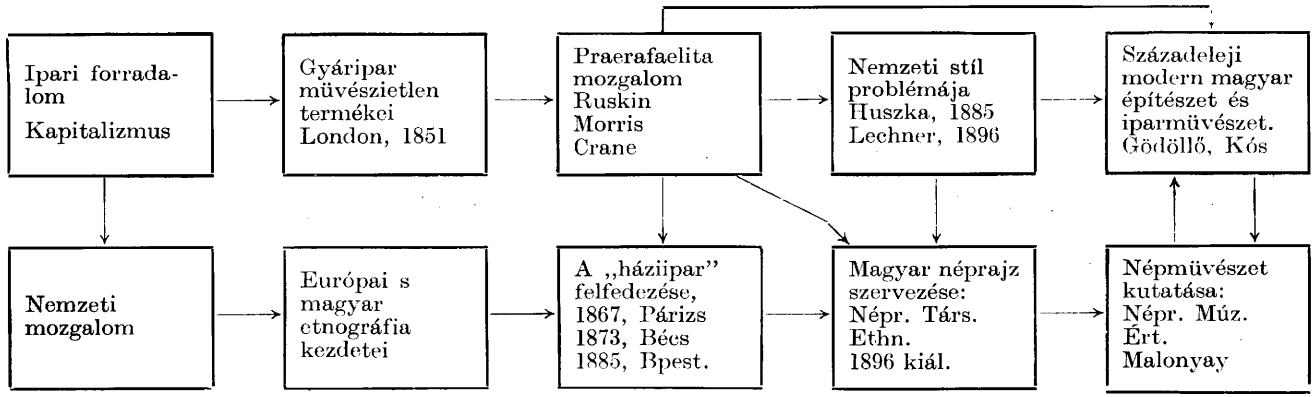

dók közvetlen hatása: a magyar művészek a népművészet felé fordulnak, fokozódik a magyar népművészet kutatása.

*

Ha a témát elemeire bontjuk, akkor megkönnyítjük a periodizálást.

Egyik tényező a gyakorlat, a művészi irányvonal. Milyen irányban halad az építészet, az iparművészet: a historizmus irányában, vagy modern irányban, — van-e törekvés népi —, nemzeti jellegű művészetre?

Másik tényező a tudományos kutatás, a gyűjtés. Ennek indítéka lehet elsődlegesen tudományos jellegű, a múzeumi munkából kiinduló; lehet a művészi törekvésekkel összefüggő, a nemzeti stílus kutatására irányuló törekvés.

E tényezők egymáshoz való viszonya szerint az általunk vizsgált korszak két periódusra oszlik. (Természetesen az alábbi periodizálás sematikus, csak jelezzük a fontosabb tényezőket.)

I. 1873—1896.

Művészet: historizmus, nemzeti stílus, ornamentika (LECHNER)
Kutatás: egyfelől a magyar stílkeresése (HUSZKA), másfelől a Néprajzi Osztály alakulása, (HERMANN Otto, JANKÓ) (1873, 1885, 1896) kiállítások)

II. 1896—az első világháborúig

Művészet: szecesszió, népi irány, „konstruktív népművészet" (Gödöllőiek, Kós stb.)
Kutatás: egyfelől a művészek kutatómunkája (MALONYIY, KÖRÖSFŐI, Kós stb.), másfelől a Néprajzi Osztály (JANKÓ, BÁTKY, GYÖRFFY), valamint a vidéki múzeumok (KISS Lajos stb.)

Áttekintve a periodizáció tényezőit, s végiggondolva a már nem tárgyalt korszakokat is, azt tapasztaljuk, hogy a *népi-nemzeti törekvések* Magyarországon több korszakban érvényesültek különböző tartalommal, de e törekvések folyamatossága többször megszakadt. Ha végiggondoljuk ugyanezeket a periódusokat a *modern* művészet szempontjából, akkor úgy látjuk, hogy a modern irányzatok is többször törtek be hazánkba, de szinte minden alkalommal elvágták azokat. Szerencsésebb volt a fejlődés olyan országokban, ahol a századfordulón kezdődő modern irányzatokban és a népi törekvésekben nem volt törés, és ahol ráadásul ennek az egymásrahatásnak a tudományos kutatás, a muzeológia is kedvezett. Ahol nem bontották le a szabadtéri múzeumot, ahol a nemzeti törekvések nem szakadtak meg, és ahol szabadon érvényesült a kor legmodernebb stílusa.

Minálunk a népi-, nemzeti törekvések és a modern irányzatok kizárólag egyetlen korszakban találkoztak, s ez a század eleje. Elméletileg ez az oka, hogy olyan nagyra értékeljük a század elejét, s ebben olyan művész munkásságát, mint Kós Károly.

A témát tudománytörténeti szempontból dolgoztam ki. De a témánál mindig felmerül az értékelés problémája is: volt-e, van-e értelme egy ilyen törekvésnek. Nehezen tagadhatom egyéni véleményemet. Úgy érzem, hogyha valaha aktuális volt a század elejének törekvése, azok a már-már elfelejtett eszmék, amelyek akkor közkeletűek voltak, akkor ez most, időszerű. Úgy

érzem, hogy újra megérik az idő, hogy eleven talajra találhat a századfordulónak az a gondolatsora, amelyről azt hittük, hogy éppen túlhaladtunk rajta. Az a törekvés, amely *együtt és egyszerre* teremtette meg a *modern* művészet alapját és a *népművészet*, az *iparművészet* fogalmát, a kézműves munka új becsületét. Népművészet és modern művészet: kezdetben a kettő szorosan összefonódik, s ha ez az összetartozás valaha aktuális, akkor ez a pillanat ma van, amikor Magyarországon végre megértik a modern művészet szavát.

KRESZ MÁRIA

* A fogalom neve időnként változott. A témát először „*házi ipar*"-nak nevezték. A Néprajzi Társaság alakulása idején HERMAN Ottó a „*tárgyi ethnographia*" bevezetésének szánta a pásztorok remekeléséről szóló előadását. A századforduló után lett általános a „*népművészet*" szó. A „*díszítőművészet*" kifejezést VISKI Károly vezette be a Magyarság Néprajzába. Alább felsoroljuk a népművészet tudománytörténetének (valamint a népi nemzeti törekvésű iparművészetnek) főbb irodalmát:

VISKI Károly: *A Nemzeti Múzeum népművészeti gyűjteményéből.* Magyar Iparművészet (a következőkben MI) XXIX. (1926) 105.
BÁTKY Zsigmond—GYÖRFFY István—VISKI Károly: *Magyar népművészet.* VISKI bevezetője. Bp. 1928.
VISKI: *A magyar népművészet irodalma.* A műgyűjtő, 1928. 18—19.
VISKI: *Néprajzunk és népművészetünk múzeuma.* A műgyűjtő, 1928. 8—9.
VISKI: *A népművészet és iparművészet kölcsönös hatásáról.* MI XXXI. (1928) 5.
VISKI: *Díszítőművészet.* Magyarság Néprajza, II. k.
GYÖRGYI Kálmán: *Magyaros ízlés* c. könyvének ismertetése, MI. XXXII. (1929) 184.
NÁDAI Pál: *Negyven évfolyam feltámadása.* MI XL. (1937) 2—8.
LATABÁR Károly: *A magyar formanyelv és az iparművészet.* MI XLII. (1939) 133, 183, 210.
BENEDEK Rózsi: *Adatok a magyar kézimunka múltjáról.* Muskátli, 1939. 4, 33, 97.
VISKI: *Népi és úri műveltség összefüggései a tárgyi néprajzban.* Úr és paraszt, Bp. 1941.
PALOTAI Gertrúd: *A magyar népművészet kutatása.* A Magyar Népkutatás Kézikönyve, II. 12. Bp. 1948.
KRESZ Mária: *Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai.* Eth. LXIII. (1952) 10—43.
FÉL Edit: *Bevezetés a magyar népi hímzések ismeretébe.* Népművelődési Intézet, Bp. 1964.

Мария Крес:

ОТКРЫТИЕ ВЕНГЕРСКОГО НАРОДНОГО ИСКУССТВА

(К столетию открытия народного искусства в Европе)

(Резюме)

Цель статьи указать на сложную цепь событий и причин, повлекших за собой открытие венгерского народного искусства.

Начало исследований в любой области венгерской этнографии связано с национальным движением, с общественными и экономическими устремлениями, рожденными капитализмом. Развитие же различных областей этнографии началось не в одно и то же время и связывалось с вышеуказанными явлениями не одинаковыми причинами и методами. Если собирание фольклора и его исследование началось в первые десятилетия XIX века как одна из задач развития национального языка, то исследования в области материальной культури, не считая исследований народной одежды, очень неполны.

Открытие народного искусства в Европе параллельно рождению понятия прикладного искусства. Общеизвестно, что на лондонской всемирной выставке 1851 года обратили внимание на то, что «машина опустощающе подействовала на прикладное искусство». И в результате этого по всей Европе были созданы музеи и высшие учебные заведения прикладного искусства.

Датой открытия народного искусства в Европе можно считать 1867 год, год Парижской всемирной выставки, где группа народной одежды была создана в результате этнографических исследований, но отклики ее слыхались прежде всего в кругу художников, на поисках стиля. Открывают «национальное ремесленное искусство». Начиная с того времени на больших выставках всегда представлено ремесленное прикладное искусство. На всемирной выставке в Вене в 1873 году оно тоже было представлено. Ответственным за подготовку к этой выставке Этнографический отдел Венгерского национального музея избрал *Яноша Ксантуса*, под руководством которого из самых различных частей Венгрии было собрано для выставки 2500 различных предметов, принадлежащих различным национальностям, населяющим Венгрию. Всемирная выставка в Вене явилась и прародительницей открытых музеев: здесь показывались целые крестьянские дома, четыре из Венгрии, среди них и один трансильванский секейский дом со всем его убранством. На основе материала выставки было выпущено и первое издание материала народного искусства со статьей *Кароя Пульски*. Работа называлась Ornamente de Hausindustrie Ungarns.

Так началось движение, особенно развернувшееся в 1880-ые годы. Наибольшее значение имеет с этой точки зрения будапештская выставка 1885 года, на которой в группе «народного прикладного искусства» было показано 15 крестьянских комнат. С народной точки зрения наиболее интересовавшей в то время исследователей была проблема «венгерского стиля», вокруг которой так много дискутировали. Эта проблема способствовала развитию исследований. Здесь следует прежде всего упомянуть пионера исследований народного искусства *Йожефа Хуска*. После выставки 1885 годасо всей силой развернулись исследования в области этнографии, было создано Венгерское этнографическое общество, начал издаваться журнал «Этнография» и в парламенте прозвучало постановление отпраздновать в 1896 году тысячелетие Венгрии большой выставкой, которая одновременно послужит основой будущего Венгерского Этнографического Музея. В 1896 году действительно было выставлено 25 деревенских домов и дворов, отчасти венгерских, отчасти же национальных меньшинств, населяющих Венгрию. Но выставка была временной, позже она ликвидировалась. С художественной точки зрения эта эпоха примыкается к историзму, основной характерной чертой ее является стремления достичь национального стиля лишь орнаментикой (архитектурное творчество ёдёна *Лехнера)*.

На пороге нашего столетия и в Венгрию проникает новый европейский стиль, стиль модерний. В противоположность предшествующей эпохе теперь уже рассматривают форму полностью, всю ее структуру. Особенно очевидны в архитектуре (в Трансильвании *Карой Кóш)*.

Вместе с современными направлениями на пороге нового столетия в Венгрии проявляется, правда, немного запоздав, непосредственное влияние английских мыслителей — в области искусства: *Джона Раскина, Виллиама Морриса* («отец прикладного искусства») и графика *Вальтера Крена*. Благодаря взглядам *Раскина* по-новому стали уважать ручной труд в прикладном искусстве, на основе его взглядов порождалось уважение к крестьянскому труду, получило достойную оценку народное творчество. Для *Раскина* основой художественной оценки является отношение к работе, трудовая мораль: эстетика, мораль, общественный вопрос — для него единое целое. Обратно к традициям ручных мастеров! — учили англичане. — К народному искусству! — добавляли их венгерские последователи.

Следовательно современное европейское искусство и наслаждение открытием венгерского народного искусства — явления для Венгрии одновременные, к которым присоединилась и повышенная потребность в научных исследованиях в этой области. Тогда-то и распространилось и само слово «народное искусство». Результатом большой собирательской работы явился пятитомный труд «Искусство венгерского народа», вышедший под редакцией *Дежё Малоняи*. Однако, как это ни странно, официальная этнография не получила возможности принять участие в этой работе. Этот факт намного снижает ценность всей работы.

Первой мировой войной завершается этот период, эпоха, когда лучшие творцы — художники обратились к народу. Закат был вызван многими причинами, в конце концов — самой мировой войной. В годы между двумя мировыми войнами начался очень положительный, продуктивный период в этой области науки: профессиональная работа этнографов этого времени строится на основе собирательской деятельности предыдущего периода. Ученые этого периода — те, кого наше поколение считает своими предшественниками.

Maria Kresz:

DIE ENTDECKUNG DER UNGARISCHEN VOLKSKUNST

(Zum Zentenarium der Entdeckung der europäischen Volkskunst)

(Auszug)

Verfasserin hat sich zum Ziel ihrer Arbeit gesetzt, auf die komplizierte Kette der Ursachen, die zur Entdeckung der ungarischen Volkskunst geführt hatten, hinzuweisen.

Das Sammeln und die Erforschung der Volkskunst, der Verzierungskunst setzte später ein als die Pflege der übrigen Zweige unserer Ethnographie und knüpfte sich an jene wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und nationalen Bestrebungen, die die Wissenschaft der Ethnographie schufen, mit anderer Zielsetzung und auf andere Weise an.

Die Entdeckung der Volkskunst läuft parallel mit der Geburt des Begriffes Kunstgewerbe. Es ist allgemein bekannt, daß man sich anläßlich der Weltausstellung in London (1851) besonnen hat, daß »die Maschine auf das Kunstgewerbe zerstörend gewirkt hat«, da die Fabriksindustrie die künstlerische Schöpfung und die Produktion voneinander getrennt hat. Als Resultat der Ausstellung vom J. 1851 sind die Kunstgewerbemuseen und die Hochschulen für Kunstgewerbe in ganz Europa entstanden. Die von England ausgehende Kunstreform hat um die Jahrhundertwende zum neuen Stil, zu den verschiedenen Richtungen des modernen Stils geführt.

Die Entdeckung der Volkskunst kann von der Austellung in Paris im, J. 1867 berechnet werden. Die Gruppe der Volkstrachten wurde zwar durch die ethnographische Forschung zustande gebracht, entstand doch ihr Wiederhall in erster Linie im Kreis der stilforschenden Künstler, wie darüber Jacob *Falke* in seiner Studie »Die nationale Hausindustrie« berichtet. Der Begriff »Hausindustrie« bedeutete damals Volkskunst. Falke hat die Gruppe »Hausindustrie« der Wiener Weltausstellung vom J. 1873 angeregt. Als Vorbereitung der Wiener Ausstellung wurde János Xantus zum ersten Kustos der Ethnographischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums im J. 1872 ernannt. Dieses Jahr ist als das Gründungsjahr des späteren Ethnographischen Museums zu betrachten. János *Xantus* und Flóris *Römer* haben 2500 Gegenstände für die Ausstellung aus verschiedenen Gegenden, bei verschiedenen Nationalitäten gesammelt. Die Wiener Ausstellung vom J. 1873 war auch der Vorgänger der Freilichtmuseen: es wurden ganze Bauernhäuser: vier Häuser aus dem damaligen Ungarn, darunter auch ein Széklerhaus, gezeigt. Aus dem Material dieser Ausstellung ist die erste ungarische Monographie der Volkskunst mit einer Studie von Károly *Pulszky* und mit den Tafeln von Fr. *Fischbach* erschienen: »Ornamente der Hausindustrie Ungarns«.

Damit setzte eine Bewegung ein, die sich besonders in den 1880er Jahren entfaltete. In dieser Zeit folgten Taten auf Taten. Die wichtigste war die Landesausstellung in Budapest im J. 1885, wo in der Gruppe »Hausindustrie« 15 »lebensgetreue« Bauernzimmer ausgestellt worden sind. Die Wirkung war riesengroß. Die Zeitgenossen haben darüber mit Recht geschrieben: bei dieser Ausstellung »habe Ungarn sich selbst entdeckt«. Diese Ausstellung hatte eine entscheidende Rolle in der Geschichte der ungarischen Ethnographie und des ungarischen Ethnographischen Museums.

Wie stark der nationale Charakter der sich entwickelnden heimischen Industrie in dem Vordergrund war, beweist die vielumstrittene Polemik über den »ungarischen Stil«. Es wurde sogar eine offizielle Konferenz zwecks Feststellung des »ungarischen Stils« abgehalten. Dieses Problem förderte die Forschung. Wie eine »Antwort« darauf ist das Album von József *Huszka* unter dem Titel »Der ungarische Verzierungsstil« („Magyar díszítőstyl") im J. 1885 erschienen. József *Huszka* war ein bahnrechender Forscher der ungarischen Volkskunst, an seinen Namen knüpft sich jedoch auch seine viel umstrittene Theorie über die Vergangenheit der ungarischen Ornamentik.

Nach der Ausstellung im J. 1885 setzte das Leben der ethnographischen Wissenschaft energisch ein. Die Ungarische Ethnographische Gesellschaft und die Ethnographia wurden gegründet. Im Landtag wurde beschlossen, das Jahr 1896, das Fest des Millenniums, mit einer großangelegten Ausstellung zu feiern, die gleichzeitig als Grundlage des zu gründenden Ethnographischen Museums dienen soll. Im J. 1896 wurden tatsächlich 25 Bauernhäuser und Höfe gezeigt: die Hälfte ungarische, die andere Hälfte von Nationalitäten. Der Großteil der Arbeit fiel an János *Jankó*, Leiter der Ethnographischen Abteilung des Nationalmuseums. Diese Ausstellung war, wie auch in anderen Ländern Europas, nur provisorisch.

Mit der Ausstellung vom J. 1896 schloß sich eine Epoche, die in Ungarn mit der Ausstellung im J. 1873 eingesetzt hatte. Hinsichtlich des Stils knüpft sich diese Epoche an

den Eklektisismus, an den Historismus an. Ihre Bestrebung war, die nationale Form, das Kunstgewerbe und die Baukunst nationalen Stils zu verwirklichen. Unter den Architekten führte Ödön *Lechner* die Prinzipien dieser Epoche mit dem im J. 1896 feierlich eröffneten Gebäude des Kunstgewerbemuseums durch.

Nach 1896 hat der moderne Stil (Art nouveau, Jugendstil, Sezession) auch Ungarn erobert. Zuerst — wie auch in der vorhergehenden Epoche — wollte man den nationalen Stil nur mittels Ornamentik erreichen. In den Jahren nach 1900 hat man aber bereits die ganze Form, die Struktur der Form betrachtet. Der Unterschied ist besonders in der Baukunst auffallend. Wenn die Zeit vor 1900 sich mit Lechner bezeichnen läßt, wird die darauf folgende Zeit mit dem Namen von Károly *Kós* charakterisiert.

Zusammen mit dem modernen Stil wird die Lehre der englischen Reformbewegungen in Ungarn eingeführt: der unmittelbare Einfluß der prärafaelitischen Maler, sowie der von John *Ruskin*, William *Morris* und Walter *Crane*. Ihre Bestrebungen hat in Ungarn in erster Linie Aladár *Kőrösfői Kriesch* vertreten, der sogar mit seinem Namen seiner Sympathie zur Volkskunst, zu einem der schönsten Dörfer der siebenbürgischen Gegend Kalotaszeg, zum Dorf Kőrösfő, Ausdruck gab. Die Anschauung Ruskins hat, gegenüber der Fabriksarbeit, die neue Schätzung der Handarbeit begründet. Diese Anschauung begründet die Achtung der Bauernarbeit und die Schätzung der Volkskunst. Für *Ruskin* sind das Verhältnis zur Arbeit und die Arbeitsmoral die Grundlage der Kunstbewertung: Ästhetik, Moral, soziales Problem bilden für ihn ein zusammenhängendes Ganzes. Zurück zur Handwerkstradition! — hieß es in England. Zurück zur Volkskunst! — haben die ungarischen Schüler hinzugefügt.

Da die Gedankenwelt von Ruskin erst um die Jahrhundertwende in Ungarn bekannt geworden ist, bedeuteten der Besuch und die Ausstellung von Walter *Crane* im J. 1900 das unmittelbare Erlebnis.

In Ungarn traten also die Entdeckung der modernen europäischen Kunst und die der ungarischen Volkskunst als Erlebnis gleichzeitig auf. Volkskunst und moderne Kunst verflechten sich anfangs und dazu gesellt sich sukzessive der Anspruch der wissenschaftlichen Forschung.

Die Lehre *Ruskins* hat in Ungarn *Kőrösfői Kriesch* am meisten miterlebt. In seiner Werkstatt in Gödöllő hat er wirklich im Sinne dieser Lehre gelebt und gearbeitet. Die Mitglieder dieser Werkstatt entfalteten jedoch ihre Tätigkeit für die Zielsetzungen der ungarischen Kunstkultur. Sie nahmen auch an der Erforschung der Volkskunst wirksam teil. Die Schriften von *Kőrösfői Kriesch* über die Volkskunst bestehen auch heute noch.

Diesen Bestrebungen der Jahrhundertwende wurde auch amtlich Verständnis entgegengebracht, um so mehr als das moderne Kunstgewerbe ungarischen Stils auch an Weltausstellungen Erfolg auf Erfolg gehäuft hatte. Die Sektion für Kunst im Kultusministerium war der höchste Förderer dieser Bewegung. Die Jahrgänge 1903—1916 der Zeitschrift Magyar Iparművészet (Ungarisches Kunstgewerbe) wurden in diesem Sinn redigiert. Vom J. 1900 an begehen junge Künstler und Studenten der Hochschule mit Unterstützung der Gesellschaft für Kunstgewerbe zur Sommerzeit das Land. Die Ergebnisse dieser großangelegten Sammeltätigkeit sind letzten Endes in den fünf Bänden der »Kunst des ung. Volkes« herausgegeben von Dezső *Malonyay* („A magyar nép művészete") erschienen.

Als Band II der Volkskunstserie der englischen Zeitschrift »Studio«, ist die Volkskunst von Österreich und Ungarn erschienen. Den Abschnitt über die ungarischen Volkskunst hat *Kőrösfői Kriesch* geschrieben.

Die künstlerischen Zielsetzungen dieser Zeit hat Károly *Kós* verwirklicht. Baukunst, Kunstgewerbe, Graphik und Schriftkunst, die Erforschung des Lebens, der Architektur und der Vergangenheit des Volkes sind bei ihm miteinander eng verbunden. Während man sich in der vorhergehenden Zeit, in der Zeit des Historismus, der Elemente der ungarischen Volkskunst nur zur Flächenverzierung bedient hatte, sucht die moderne Zeit nach der Jahrhundertwende, mit Károly *Kós* an der Spitze, die Grundlagen der „konstruktiven Volkskunst«, die Gesetze der Kunstsprache des Volkes und den Geist dieser Volkskunst. Ihr Programm ist: ungarische Volkskunst und moderne Kunst, zusammen und gleichzeitig und als Grundlage dazu: das Freilichtmuseum! (Wie wurde bereits nach zehn Jahren das abgebaute Dorf der Millennium-Ausstellung vermißt!). Auch das Wort »Volkskunst« wird in diesen Jahren ein Begriff.

Es ist auffallend, daß die sich für die Volkskunst interessierenden Künstler und Architekten nicht zur Kenntnis genommen hatten, daß es eine berufsmäßige Wissenschaft und ein Museum für die Ethnographie gibt. Die berufsmäßige Ethnographie bekam aus der materiellen und moralischen Unterstützung der Regierung nichts. Auch die großangelegte Sammeltätigkeit ging mit Ausschaltung der offiziellen Ethnographie

vostatten (so auch die Redaktion der Bände von *Malonyay)*. Das gesammelte Material gelangte größtenteils ins Kunstgewerbemuseum, dort wurde es ausgestellt. Erst nach Jahrzehnten wurde dieses Material dem Ethnographischen Museum übergeben.

Sich ihrer bescheidenen Möglichkeiten bedienend, beschäftigte sich die berufsmäßige Ethnographie auch in diesen Jahren mit den Themen der Volkskunst. Es genugt, die reich und farbig illustrierten Nummern des *Értesítő* zu erwähnen. Nacheinander entstanden die ethnographischen Sammlungen in den Museen der Provinzen. Die kurze Tätigkeit des jung verstorbenen János *Jankó* reichte dazu, die Sammeltätigkeit im ganzen Land zu organisieren. Sein Plan war, die Typologie der ungarischen sachlichen Ethnographie herauszugeben. Die Zeichnungen dazu hatte er bereits verfertigt. Aus dieser Arbeit ist der Band von Zsigmond *Bátky* im J. 1906 entstanden: Útmutató néprajzi múzeumok szervezéséhez (Wegweiser für die Organisierung von ethnographischen Museen).

Für die Zeit nach 1896 ist also bezeichnend, daß sich das Interesse für die Volkskunst trennt: die Künstler und die Architekten begehen einen anderen Weg als die offizielle Ethnographie. Diese Zeit wird mit dem ersten Weltkrieg abgeschlossen, in welcher die besten Intellektuellen der Epoche sich der Kunst des ungarischen Volkes zuwendeten, um dieser den Stoff für eine zeitgemäße, moderne ungarische Kunst zu entnehmen.

Das Ende dieser Epoche haben mehrere Faktoren verursacht. Die große Unterstützung der Hausindustrie wurde bald ins Gegenteil zurückgewendet. Als die Volkskunst Kommersware geworden ist, verschlecherte sie sich unaufhaltsam.

Die Zuwendung zur Volkskunst wurde aber eigentlich durch eine Stilveränderung gebrochen. Noch vor dem ersten Weltkrieg trat in ganz Europa eine durchaus reaktionäre Richtung auf, der »Neo-Biedermeier-Stil«, der die Volkskunst nicht begünstigte. Ein tödlicher Schlag ist aber auf diese Bestrebungen durch den ersten Weltkrieg und durch die diesem folgende neue Lage versetzt worden. Während der Zeit der vielen Negative beginnt dagegen jetzt eine positive Zeit für die Wissenschaft: die fachgemäße, wissenschaftliche Arbeit der Ethnographen zwischen den beiden Weltkriegen hat auf die Basis der Sammeltätigkeit der vorangegangenen Epoche gebaut. Es sind die Gelehrten dieser Epoche, die unsere Generation für unsere nächsten Vorgänger betrachtet.

A balti finn népek folklórja mint az európai folklór része

II.

Eesti
Rahvaluule
Arhiiv
D. D. D.

6.0. Ha áttekintettük a balti finn népek folklórjának legismertebb jellemző vonásait[1], néhány részletkérdés tüzetesebb vizsgálata, illetve az összehasonlító folklorisztika egynémely szempontjának[2] megemlítése válik szük-

[1] *Ethnographia* LXXVIII (1967) 406—435. Itt a 428. lapon utaltam a bibliográfiai adatok transzkripciójának követett módszerére, ugyanott felsorolván a kérdés irodalmába szolgáló legfontosabb bevezetéseket.

[2] Mivel e dolgozat második felében az összehasonlító folklorisztikai szempontok határozottabban érvényesülnek, idézném a párhuzamul felhasznált folklórok legfontosabb kézikönyveit. Az óizlandi kutatások legújabb bibliográfiája: Bekker-Nielsen, Hans—Olsen, Thorkil Damsgaard: *Bibliography of Old Norse-Icelandic Studies.* Copenhague 1966.; a norvég folklórról (Bø, Olav—Solheim, Svale utg. av): *Norsk Folkedigting* (részben 2. kiadás) I—VII. Oslo 1957—1963. — Solheim, Svale: *Register til Norsk Folkeminnelags skrifter Nr. 1—49.* Oslo 1943. *(Norsk Folkeminnelag Nr. 50.)* — Christiansen, Reidar Th.: *Norske Folkeminne. En veiledning for samlere og interesserte.* Oslo 1925. *(Norsk Folkeminnelag Nr. 12.)*; a dán folklórról Boberg, Inger M.: *Dansk Folketradition.* Odense [København] 1962. *(Danmarks Folkeminder Nr. 72.)* — (Steensberg, Axel red.) : *Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede.* I—II. København 1963—1964.; a svéd folklórról *Schwedische Volkskunde. Quellen, Forschung, Ergebnisse. Festschrift für Sigfrid Svensson.* Stockholm — Göteborg — Uppsala 1961. — Rooth, Anna Birgitta: *Folklig diktning. Form och teknik.* Stockholm 1965.; a finnországi svéd folklórról *Finlands Svenska Folkdiktning.* I—VIII. Helsingfors — (København) 1917—1967.; a balti folklór áttekinthető a (Leach, Maria ed.): *Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend.* I—II. New York 1949. és a (Devoto, Giacomo ed.): *Storia delle letterature baltiche.* Milano 1957. (2. kiadás: 1963.) balti folklór tárgyú részeiből; a lett folklórról *Latviešu literatūras vēsture.* I. Rīgā 1959. 5—310. — Johansons, Andrejs: *Latviešu literātūra.* 1—2. grāmata. Stokholmā 1953. 3—90. — *Krišjāņa Barona pieminai. Latvijas PSR Zinātnu Akadēmija Valodas un Literatūras Institūts Raksti* XV. Rīgā 1962.; a litván folklórról (Korsakas, K[ostas] vyr. red.): *Lietuvių tautosakos apybraiža.* Vilnius 1963. — Niemi, A. R.: *Liettualainen kirjallisuus.* Helsinki 1925. 7—55. Senn, Alfred: *Handbuch der litauischen Sprache.* Bd. II. Heidelberg 1957. 15—48. — (Korsakas, K[ostas] vyr. red.): *Lietuvių tautosaka.* I—IV. Vilnius 1962—1967.; a lengyel folklórról (Krzyżanowski, Julian red.): *Słownik folkloru polskiego.* Warszawa 1965.; a bjelorusz folklórról Karskij, E.: *Geschichte der weissrussischen Volksdichtung und Literatur.* Berlin—Leipzig 1926. — Vasilenok, S. I.: *Fol'klor i literatura Belorussii èpohi feodalizma (XIV—XVIII vv.)* Moskva 1961. — Federowski, Michał: *Lud Białoruski na Rusi Litewskiej.* I—V . Kraków —Warszawa. 1897—1960. — Karskí, Á. F.: *Belorusy.* I—III, 1—3. Vil'na—Moskva—Petrograd 1904—1922.; az ukrán folklórról Sumcov, M. F.: *Diáčí ukraïns'kogo fol'kloru.* Harkív 1910. — (Bílec'kij, O. I. — . . .): *Ístoriá ukraïns'koï literaturi. I. Dožovtneva literatura.* Kiïv 1955. 25—124. — Ril's'kij, M. F.: *Literatura i narodna tvorčist'.* Kiïv 1956. — *Ukraïns'ka narodna poetična tvorčist'.* I—II. *Dožovtnevij period — Radáns'kij period.* Kiïv 1958.; az orosz folklórról Azadovskij, M. K.: *Istoriá russkoj fol'kloristiki.* I—II. Moskva 1958—1963. — Tokarev, S. A.: *Istoriá russkoj ètnografii* Moskva, 1966. — *Russkoe narodnoe poètičeskoe tvorčestvo.* I—II, 1—2. Moskva—Leningrad 1953—1956. — (Pomeranceva, È. V. — Minc, S. I. red.): *Russkoe narodnoe poètičeskoe tvorčestvo. Hrestomatiá.* Moskva 1963. — Čičerov, V. I.: *Russkoe narodnoe tvorčestvo.* Moskva 1959. — Akimova, T. M.: *Seminarij po narodnomu poètičeskomu tvorčestvu.*

ségessé. Az összehasonlító folklorisztika eddig még nem teljesen kialakult módszertana[3] is az oka annak, hogy e téren metodikai bizonytalansággal is számolnunk kell. Bizonyos témák esetében további vagy új kutatási eredmények publikálásától várhatunk eligazítást, segítséget[4].

6.0.1. A jövőben elvégzendő feladatok közé tartozik ennek a túlzottan is általánosságban bemutatott folklór fejlődésnek műfajonkénti, egyes történeti korszakonkénti és népek szerint való részletes elemzése. Mind a három

---

Saratov 1959. — az orosz folklór lokális tagolódásáról összefoglaló munka nem készült, a karjalai folklórral szoros kapcsolatban álló északorosz folklór rendszeres vizsgálatát többször is megkezdték: *Fol'klor Karelo-Finskoj SSR. Sbornik statej — Vypusk I. Russkij fol'klor.* Pod red.: ANDREEV, N. P. Petrozavodsk 1941., 1945-ben indult meg a kilenc füzetre tervezett *Biblioteka russkogo fol'klora Karelii* (Pod obšej redakciej: ASTAHOVA, A. —BAZANOV, V.) sorozata, a téma egyik legújabb összefoglalása: ASTAHOVA, A. M.: *Byliny. Itogi i problemy izučeniá.* Moskva—Leningrad 1966., különösen 215—231.; a keleteurópai zsidó folklórról (WEINREICH, Uriel ed.): *The Field of Yiddish.* I—II. New York 1954 — The Hague 1965. — WEINREICH, Uriel —WEINREICH, Beatrice: *Yiddish Language and Folklore: a Selected Bibliography for Research.* The Hague 1959. A most felsorolt munkákban további útbaigazító bibliográfia is található. Két szovjet összefoglalás (TOKAREV, S. A.: *Étnografiá narodov SSSR.* Moskva, 1958. és *Narody evropejskoj časti SSSR.* I—II. Moskva 1964—1966.) modern áttekintést ad a Szovjetunió területén élő balti finn népek kultúrájáról.

[3] A komparatív folklorisztika hagyományos változatairól tájékoztat COCCHIARA, Giuseppe: *Az európai folklór története.* Bp. 1962. Magyar szempontból ORTUTAY Gyula: *A nemzeti és nemzetközi kérdése a néprajzban. Az* Eötvös Loránd Tudományegyetem Értesítője, 1957/1958. 15—31., legutóbb FARAGÓ József: *A nemzeti folklórkutatástól a nemzetközi folklórkutatásig.* Korunk, XXV. (1966) 713—717. A tipológiainak nevezett összehasonlító kutatás elveiről és célkitűzéseiről tájékoztat ZSIRMUNSZKIJ több tanulmánya, köztük a legismertebb SCHIRMUNSKI, Viktor: *Vergleichende Epenforschung.* I. Berlin 1961. A komparatista irodalomtudomány módszertanának és legfőbb műveinek felsorolásai BALDENSPERGER, Fernand—FRIEDRICH, W. P.: *Bibliography of Comparative Literature.* Chapel Hill 1950., ennek folytatásaként 1952 óta a *Yearbook of Comparative and General Literature* kurrens, éves bibliográfiái, *Vzaimosvázi i vzaimodejstvie nacional'nyh literatur. Materialy diskussii 11—15 ánvará 1960 g.* Moskva 1961. — STALLKNECHT, Newton P. —FRENZ, Horst: *Comparative Literature: Method and Perspective.* Carbondale, Illinois. 1961. —NEUPOKOEVA, I. G.: *Problemy vzaimodejstviá sovremennyh literatur (tri očerka).* Moskva 1963. — (PARHOMENKO, M. N. red.): *Nacional'noe i internacional'noe v literature i iskusstve.* Moskva 1964. — (ZIEGENGEIST, G. herausg.): *Aktuelle Probleme der vergleichenden Literaturforschung.* Berlin 1968. (sajtó alatt) A Magyarországon megjelent legfontosabb ilyen munkák: *Conférence de Littérature Comparée, Budapest, 26—29 Octobre 1962.* Acta Litteraria, V. (1962) 5—522. — (SŐTÉR, I.—SÜPEK, O. red.): *Littérature Hongroise — Littérature Européenne.* Bp. 1964.

[4] E dolgozat első részének megfogalmazása után jelent meg az Ethnographia 1967. évi harmadik száma, amelyben több tanulmány (KUUSI, Matti: *A lírai népdalok datálásáról*; JEVSZEJEV, Viktor: *A Kőműves Kelemen ballada történetéhez*; SZOMJAS-SCHIFFERT György: *Kalevala, regösének, „páva-dallam"*; LÁNYI Ágoston: *A finn néptáncok formai sajátosságai)* értékes szempontokra hívja fel a figyelmet a balti finn lírai dalok, balladák és helyi mondák, népzenei műfajok és népi táncműfajok összehasonlító elemzését illetően. A más témájú új publikációk közül különösen a mesekutatás területén történt sok a dolgozat mesével foglalkozó részének lezárása után. A szinte egyszerre megjelenő gyűjtemények (KONKKA, U. S. — TUPICYNA, A. S: *karel'skie narodnye skazki — Užnaá Kareliá.* Leningrad, 1967. — (VIIDALEPP, R[ichard]: *Eesti muinasjutud* Tallinn 1967. — ARĀJS, K.: *Latviešu tautas pasakas — izlase = Latyšskie narodnye skazki — izbrannoe*: (1) *Brīnumu pasakas.* Rigā 1966. (ugyanez oroszul: *Skazki o životnyh.* Riga 1965.), (2) *Volšebnye skazki.* Riga 1967. (lett szövege sajtó alatt) — BARAG, L. G.: *Belorussische Volksmärchen.* Berlin 1967. — PLETNIKOV, Grig.: *Ukrainskie skazki i legendy.* Simferopol' 1966. — a magyar „Népek meséi" sorozatba nelőkészületben van egy körülbelül tízíves finn meseantológia kiadása, és *Az aranyfonó lányok* (Bp. 1967) címmel észt mesegyűjtemény jelent meg) kiváló alapot adnak a balti finn mesekincs egészének összehasonlítására. Az utóbbi évben megjelent elméleti cikkek értéke is jelentős.

típushoz tartozó részletkutatások már eddig is elkészültek, és remélhetőleg ezek száma csak növekedni fog. Az ilyen vizsgálatok lehetősége és szükségessége főként a következő kérdések esetében nyilvánvaló.

6.1. A műfajonkénti vizsgálatban a mese, a szólások, a színjátékszerű, illetve a színjátékbetéttel rendelkező szokások kutatása, valamint a balti finn tánc-, zenei és ábrázolóművészeti kifejezésnyelv vizsgálata tekinthető ilyen feladatnak. Ez utóbbi eseben az egyes folklór művészetek eszközeit, alkalmait, tartalmukat és formájukat külön is szemügyre kell venni.

6.2. A történeti korszakonként való vizsgálatok területén legelőször a már meglevő eredmények történeti adatokként való értelmezése lenne időszerű. Sok olyan, egymástól függetlenül feltárt tény került már a kutatók elé, amelyeket — például — a feudalizmust megelőző időszakból származtatnak. Ezek egymás mellé illesztése, az egyes elgondolások esetleges kritikai rostálása jelentékeny mértékben előbbre segítené a balti finn folklorisztikát. Különösen két korszak, a feudalizmust megelőző (őstársadalom, ősfolklór néven csak igen elnagyoltan jellemzett) periódus, és a feudalizmus után következő korszak (ez utóbbit hol a városi, hol a kapitalista, hol éppen a munkásfolklór szakaszának nevezik) ilyen összegező vizsgálatára volna szükség, mivel mindkét esetben igencsak népszerű előítéletek és nem mindenben megalapozott vagy következetes állítások teszik bizonytalanná a jelenlegi tudományos következtetéseket.

6.3. A finn, észt és karjalai folklórt viszonylag pontosan magunk elé idézhetjük a korábbi vizsgálódások eredményeképpen. Sokkal nehezebb azonban a többi balti finn nép folklórjának valamelyes önálló megismerése. Az utolsó percekben végzett gyűjtőmunkák alapján úgy tűnik például, hogy a lív néphagyomány egy jellegzetesen kezdetleges, a feudalista fejlődést sem mindenben átvett folklórt képvisel. A vót folklór már sokkal inkább feudális sajátosságokat mutat, mégpedig mind a feudalizmus első, mind annak második szakaszából. Ez utóbbi hagyománytömbök (például a személyes jellegű lírai dalok) meglétével is számolva, egyelőre mégis úgy látszik, mintha a vót folklór inkább a feudalizmus első, nem pedig a második szakaszára jellemző folklór műfajhierarchiával rendelkezne. Ezzel szemben, az inkeri folklór inkább a feudalizmus második szakaszának folklór műfajhierarchiáját reprezentálja. Az inkeri folklór esetében[5] ugyan még most folynak azok a részletkutatások, amelyek befejeződése után kapunk csak választ az ilyen periodizálási — értelmezési — problémákra; főként a XVII—XVIII. századi nagyarányú idetelepítések ismeretében a viszonylag fejlettebb, későbbi jelleg mégsem meglepő. Hasonlóan késő feudalizmuskori műfajhierarchiát mutat a Tver-karjalai (Valdaj-karjalai) folklór képe is. Természetesen e téren is éppen hogy csak megindultak a kutatások, és lehet, hogy e megállapítást később bizonyos mértékig módosítanunk kell. Egyelőre nagyon keveset tudunk a vepsze és líd folklór jellegéről, ezek alapján csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a vót és az inkeri folklór között foglal helyet ez a hagyomány.

6.3.1. Külön probléma ezzel kapcsolatban a ma egységes népekként tárgyalt hagyományok (finn, észt, karjalai) további lokális csoportok: folklór-

[5] 1962-ben kezdődött meg a Haavio Martti és Honko Lauri által szerkesztett *Studia Ingrica* sorozatának publikálása. Ennek két első jelentős műve Honko, Lauri: *Geisterglaube in Ingermanland.* I. Teil. Helsinki 1962. *(FF Communications N:o 185.)* és Haavio, Martti: *Heilige Haine in Ingermanland.* Helsinki 1963. *(FF Communications N:o 189.).* Más kötetek most vannak előkészületben.

„dialektusok" szerinti tagolódása. Minden kulturális jelenségnek van ugyanis bizonyos lokális megoszlása, amelyet azonban különböző tényezők okozhatnak. Másképp kell értelmezni az olyan eltéréseket, amelyek egyszerűen a domborzati viszonyok következtében, a települési formák nyomán, vagy pedig társadalomtörténeti jelenségeknek csak bizonyos határokig való eltérése miatt alakulnak ki. Bizonyos lokális tagolódású folklorisztikai tényeket már régóta úgy vizsgál a kutatás, mint amelyek ilyen okokkal magyarázhatók. De gyakran az ilyen természetesnek tűnő magyarázatok nem indokolnak néhány lokális sajátosságot. Máskor történeti adatok számolnak be arról, hogy bizonyos területeken egy korszakban önálló „nép", „törzs" vagy más lokális körülhatároltságú populáció lakott. Ebben az esetben is megkísérli a kutatás, hogy a későbbi korszakok néphagyományában felfedezze a korábbi lokális elkülönülés bizonyos nyomait. A finn folklóron belül ilyen önálló lokális hagyománynak tekinthető a *kainuu*, *häme* és a keletibb *savo* folklór. További területi megoszlású eltérések is ismeretesek, az utóbbiak azonban minden bizonnyal kései és közigazgatási eredetűek. E három folklór közti eltérés viszont feltehetően genetikusan magyarázható. Megnehezíti az értelmező helyzetét az, hogy a *kainuu* „nép", illetve „törzs" ma már önálló etnikai csoportként nem mutatható ki. A karjalaiban az úgynevezett Orosz-Karjala, valamint Aunus, Raja-Karjala, és Tver-Karjala folklórja mutat önálló vonásokat. A karjalai földszoros területének folklórja igen változatos, és inkább átmeneti jelenségekkel, mint megőrzött lokális sajátszerűségekkel rendelkezik. Az észt folklórban általában közismert a déli — északi megkülönböztetés,[6] amelyet történeti és nyelvjárástörténeti okokkal magyaráznak. A pontosabb felmérések alapján, az észt folklór zömét alkotó jelenségek lokális megoszlását figyelembevéve, ez a csoportokra oszlás ennél bonyolultabb eredetű. Három terület különböztethető meg az észt folklóron belül: az északi (ennek három további alterülete van) és a déli (amely voltaképpen egységes, csupán apróbb lokális körzetek figyelhetők meg ezen belül), valamint a szetu. E területek tagolódása viszonylag pontosan megfelel a történelem folyamán több ízben is több hatalom között felosztott észt föld társadalomtörténeti különfejlődésének. Megjegyzendő továbbá még az, hogy mind a finn, mind az észt területről jelentős számú emigráció is történt, a XIX. századtól kezdve. Ezek közül egyetlen csoport, a savoi eredetű erdei finnek (a Svédországi Värmlandban) alkotnak lokális hagyományt. Az Egyesült Államok területén élő balti finn töredékek, valamint a második világháború idején sokfelé szétszóródott balti finn eredetűek másutt nem mutatnak önálló, lokális szerveződést. Történeti források alapján még bizonyos lív és vót folklór-„dialektus"-okat, alterületeket is feltehetünk. A lett nép és nyelv kialakulása során is hihetőleg jelentékeny számú balti finn (déli észt) komponens épült be a későbbi lettbe. Természetesen e lokálisan is felfogható különbségek kutatása adatok híjával ma még szinte teljesen lehetetlen, csupán mint probléma létezik.[7]

[6] (Moora, H[arri] A. red.) : *Voprosy ėtničeskoj istorii ėstonskogo naroda. Sbornik statej.* Tallin 1956., (különösen Tampere, H[erbert] T.: *Nekotorye voprosy ėtničeskoj istorii ėstoncev v svete ustnogo narodnogo tvorčestva*, a 293–318 lapokon.), ugyanez a kötet észtül is megjelent (Moora, H[arri] toim.): *Eesti rahva etnilisest ajaloost. Artiklite kogumik.* Tallinn 1956.

[7] Erről (Moora, H[arri] A. — . . . red.): *Trudy Pribaltijskoj ob"edinennoj kompleksnoj ėkspedicii.* I. Moskva 1959. — Gimbutas, Marija: *The Balts.* London 1963. — Zeps,

6.4. Mindezek után, összegezésképpen azt mondhatjuk, a balti finn folklórterületen három önálló folklórt különböztethetünk meg. Ezek a finn, a karjalai és az észt folklór. Az ezeken belüli lokális különbségek mindenütt a feudalizmus társadalomtörténeti körülményeiből erednek. Viszonylag jól következtethetünk bizonyos korábbi lokális eltérésekre a finn *(häme, savo, kainuu)* és az észt (északi, délkeleti, szetu) folklórok esetében. A karjalai folklór is feltehetőleg feudalizmus előtti lokális megoszlású népességben alakult ki, ennek a helyi csoportjait azonban ma még nem tudjuk megkülönböztetni egymástól. Mindhárom folklórban a prefeudális lokális megosztást határozottan felbontotta, felszámolta a kialakuló államszervezet, ezért a ma megismerhető folklór lokális tagolódása közvetlenül nem vezethető vissza törzsi megoszlásra.

6.4.1. A kisebb balti finn népek esetében, amelyek önálló államszervezeti fokozatig nem jutottak el, több oka lenne annak, hogy hajdani törzsi lokális megosztás nyomait keressük. Ez esetben viszont az illető népek által lakott terület viszonylagos kicsinysége és tömörsége okozhatta azt, hogy e különbségek alig felismerhetők. A Viipuri — Leningrád — Narva háromszög területén élő lokális sajátosságok főként nyelvjárási és olykor etnikai különbségeket is mutatnak. Kivétel ez alól az inkeri folklór, amely elsősorban a későbbi telepítések megoszlását mutatja mindmáig, és jellegzetesen későfeudális lokális elkülönülést tanúsít.

6.5. A balti finn népek körében élő, közéjük beékelt más nemzetiségek eredete, társadalomtörténete és etnikai hovatartozása viszonylag tisztázott. A finnek és észtek közé betelepült svédek középkori telepesek.[8] A német telepesek (szinte kizárólag csak Észtország területén) a *Drang nach Osten* eredményei. Két rétegük, a kisebb számú koraközépkori és a tipikus balti expanziót képviselő későközépkori is jól megkülönböztethető volt egymástól.[9] A cigányok megjelenése is jobbára időhöz köthető,[10] kérdéses viszont az, hogy

---

Valdis J.: *Latvian and Finnic Linguistic Convergences.* Bloomington — The Hague 1962. *(Indiana University Publications — Uralic and Altaic Series,* Vol. 9.) — Mugurevič,É.S.: *Vostočnaá Latviá i sosednie zemli v X—XIII vv.* Riga 1965.

[8] Az észtországi svédekről Söderbäck, Per: *Estlands svenskbygd.* Stockholm 1939. — Söderbäck, Per: *Rågöborna.* Stockholm 1940. *(Nordiska Musеets Handlingar 13.)* — Lagman, Edvin: *En bok om Estlands svenskar.* Stockholm 1964.

[9] Mitzka, Walter: *Studien zum baltischen Deutsch.* Marburg an der Lahn 1923. — Brunner, Karl: *Ostdeutsche Volkskunde.* Leipzig 1925. — Ströhm, A. — Schirmunski, V.: *Deutsche Mundarten an der Newa.* I—II. *Theutonista* III. (1926—1927) 39—62, 153—165. — Schiller, F. P.: *Literatur zur Geschichte und Volkskunde der deutschen Kolonien in der Sowjetunion für die Jahre 1764—1926.* Pokrowsk 1927. — Schirmunski, Viktor: *Volkskundliche Forschungen in den deutschen Siedlungen der Sowjet-Union.* In: *Deutsche Volkskunde im ausserdeutschen Osten. Vier Vorträge von G. Brandsch, ...* Berlin — Leipzig 1930. 52—81. — Mitzka, Walter: *Grundzüge nordostdeutscher Sprachgeschichte.* Halle an der Saale 1937. (2. kiadás: Marburg an der Lahn, 1959.) — Ariste, Paul: *Mots étrangers en allemand balte. Neuphilologische Mitteilungen* XXXVIII. (1937) 250—257. — Ariste, Paul: *Georg Mülleri saksa laensõnad.* Tartu 1940. *(Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B: 46-1.)* — Stegman von Pritzwald, K.: *Das baltische Deutsch als Standessprache. Zeitschrift für Ostforschung* I. (1952) 407—422. — Sehwers, Johannes: *Sprachlich-kulturhistorische Untersuchungen vornehmlich über den deutschen Einfluss im Lettischen.* Berlin 1953.

[10] Összefoglaló munkák, amelyekben a további irodalom is megtalálható Ariste, Paul : *Des Tziganes (Bohémiens) des pays Baltes.* In: *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani.* Bucareşti 1958. 34—40. és Tillhagen, Carl-Herman: *Zigeunerforschung in Skandinavien. Schweizerisches Archiv für Volkskunde* LIX. (1963) 2—13.

a finnországi és az észtországi cigányoknak mi közük van egymáshoz. Az orosz telepesek megjelenése Karjala és egyáltalán a mai Szovjetunió nem orosz területein történetileg dokumentálható, zömében a feudalizmus második szakaszában megkezdődött és ma is pergő folyamat. Kérdéses, pontosabban meglehetősen bonyolult viszont a Peipus-tó vidékének etnogenezise,[11] a novgorodi terület etnogenezise,[12] illetve az, hogy ebben milyen arányban vettek részt balti finn vagy keleti szláv népek. A balti zsidóság megjelenése Észtországban,[13] valamint a középkori dán, francia és vallon telepek megjelenése, majd eltűnése viszonylag szintén jól tisztázható tények.

6.5.1. Általában véve azt mondhatjuk, hogy a balti finn népek középkori történetének népmozgásai nagyjából ismertek, és a népi kultúra ma felismerhető lokális megoszlásában is megmutatkoznak. Annál nehezebb lenne azonban a prefeudális etnikai szerveződést illetően közös nevezőre hozni az e tárgyban elhangzott, egymástól igen különböző nézeteket. Igaz ugyan az is, hogy kevés számú folklórjelenséget ismerünk, amelyek prefeudális fejlődését az eddigi kutatás már végleg tisztázta volna.

7.0. A balti finn folklórterület etnikai elhatárolásához hozzátartozik a lapp folklórtól való megkülönböztetés is. Amint ez ismeretes, mind a finn, mind a karjalai hagyomány közvetlenül érintkezett és érintkezik a lappokéval, bizonyos lapp etnogenetikai koncepciók szerint pedig a balti—lapp közvetlen egyezések is feltehetők. Ezen kívül a lappok finnugor nyelve is olyan tény, amelyet bárhogyan is értelmezünk, mégis kívánatossá teszi, hogy

[11] A felvetődött kérdéseket különböző oldalról közelítik meg KIPARSKY, Valentin: *Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen.* Helsinki 1934. — ERNITS, V.: *Russko-èstonskie ázykovye otnošeniá. Filologičeskie doklady.* Tartu 1947. — IVANOV, V. V.—TOPOROV, V. N.: *K postanovke voprosa o drevnejših otnošeniáh baltijskih i slavánskih ázykov.* Moskva 1958. — (GORNUNG, B. V. otv. red.): *Istoriá russkoj dialektologii.* Moskva 1961. — CZEKANOWSKI, Jan: *Zur Anthropologie von Nord—Ost—Europa.* Wrocław 1962. — (LARIN, B. A. otv. red.): *Slovo v narodnyh govorah russkogo severa.* Leningrad 1962. — FILIN, F. P.: *Obrazovanie ázyka vostočnyh slaván.* Moskva—Leningrad 1962. — NEMČENKO, V. N.—SINICA, A. I.—MURNIKOVA, T. F.: *Materialy dlá slovará russkih starožil'českih govorov Pribaltiki.* Riga 1963. — MARTYNOV, V. V.: *Slaváno-germanskoe leksičeskoe vzaimodejstvie drevnejšej pory (k probleme prarodiny slaván).* Minsk 1963. — MOORA, A[lise]: *Peipsimaa etnilisest ajaloost.* Tallinn 1964. — PANKRUŠEV, G. A.: *Plemena Karelii v èpohu neolita i rannego metalla.* Moskva—Leningrad 1964. — NEPOKUPNYJ, A. P.: *Areal'nye aspekty balto-slavánskih ázykovyh otnošenij.* Kiev 1964. — TAROEVA, R. F.: *Material'naá kul'tura karel (Karel'skaá ASSR) — Étnografičeskij očerk.* Moskva—Leningrad 1965. — GUREVIČ, A. A.: *Pohody vikingov.* Moskva 1966. — MEL'NIKOVSKAÁ, O. N.: *Plemena Úžnoj Belorussii v rannem železnom veke.* Moskva 1967., illetve az ezekben a művekben idézett további szakirodalom.

[12] Ezzel foglalkozik a vepszék etnogenezisének szempontjából PIMENOV, V. V.: *Vepsy. Očerk ètničeskoj istorii i genezisa kul'tury.* Moskva—Leningrad 1965., a balti finn népek nyelveinek kialakulását illető állásfoglalását ismerteti ARISTE Paul: *Die Entstehung der ostseefinnischen Sprachen und ihre früheste Entwicklungsstufe.* In: *Proceedings of the VIIIth International Congress of Linguists.* Oslo 1958. 825—829.

[13] GENSS, Nosson: *Zur Geschichte der Juden in Eesti.* Teil I. Tartu 1933. — VEYNGER, M.: *Yidishe dialektologye.* Minsk 1929. — BERANEK, Franz J.: *Jiddisch.* In: STAMMLER, W[olfgang] red.): *Deutsche Philologie im Aufriss* I. Berlin—Bielefeld—München 1957. (2. Ausgabe) Sp. 1955—2000. — BERANEK, F. J.: *Das Pinsker Jiddisch und seine Stellung im gesamtjiddischen Sprachraum.* Berlin 1958. — LANDMANN, Salcia: *Jiddisch. Das Abenteuer einer Sprache.* Olten — Freiburg im Breisgau 1962. (2. Ausgabe 1964., rövidített kiadása a Deutscher Taschenbuch Verlagnál, München 1964.)

noha igen röviden — összevessük a balti finn folklórterület és a lapp folklórterület legfontosabb vonásait.[14]

7.0.1. A lapp folklórterület éppúgy önálló folklórterület, mint ahogy a skandináv, a keleti szláv vagy éppen a balti finn az. Ide értjük az összes lapp dialektusból egybeszerkesztett folklórjelenségek összességét — tekintet nélkül arra, hogy létezett-e valaha is egy olyan nyelvi-etnikai egység, amely mindezeket vagy mindezek valamelyes előzményeit birtokolta volna.

7.0.2. Amint ez a lappok történetéből ismert, különösen a középkor folyamán szorították őket vissza a finn, karjalai, később pedig az orosz (ezzel egyszerre Skandináviában a svéd és norvég) lakosok. A lapp folklórra vonatkozó ismereteink ennek következtében a környező népek köréből származnak, és nagy vonalakban is leginkább csak az 1500—1900 közötti lapp életmód és folklór rekonstruálását szolgálhatják.

7.1. Amint ez ismeretes, a lappológia legjelentősebb, mindmáig még megoldatlan problémája abban áll, hogy a lappok ugyan ma egy finnugor nyelv dialektusait beszélik, más kulturális vonásaikban, életmódjukban, antropológiai típusukban, történeti életútjukban viszont feltűnően elütnek finnségi finn szomszédaiktól. Aszerint, hogy ezt a különbséget mivel magyarázták, eltérő magyarázatok születtek a differencia indoklására.[15]

[14] A lappokról szóló könyvtárnyi, de igen egyenetlen értékű irodalomból a legjelentősebb összefoglalások COLLINDER, Björn: *The Lapps.* New York 1949. — ITKONEN, T. I.: *Suomen lappalaiset vuoteen 1945.* I—II. Porvoo—Helsinki 1948. — VORREN, Ørnulv — MANKER, Ernst: *Lapp Life and Customs.* London 1962. — ZOLOTAREV, D. A.: *Kol'skie lopary.* Leningrad 1928. Közelebbről a lapp folklórról: HOLMBERG, Uno: *Lappalaisten uskonto.* Helsinki 1915. — QVIGSTAD, J.: *Lappische Märchen- und Sagenvarienten.* Helsinki 1925. *(FF Communications N:o 60.)* — QVIGSTAD, J.: *Lappiske Eventyr og Sagn.* I—VI. Oslo 1927—1929. — ITKONEN, T. I.: *Heidnische Religion und späterer Aberglaube der finnischen Lappen.* Helsinki 1946. *(Mémoires de la Société Finno-Ougrienne LXXXVII).* — LAGERCRANTZ, Eliel: *Entwicklungspsychologische Analyse lappischer Folklore.* Helsinki 1950. *(FF Communications N:o 138.)* — KARSTEN, Rafael: *Samefolkets religion.* Helsingfors 1952. — PETTERSON, Olof: *Jabmek and Jabmeaimo. A Comparative Study of the Dead and the Realm of the Dead in Lappish Religion.* Lund, 1957. *(Lunds Universitets Årsskrift — N. F. Avd. 1. Bd. 52—6.)* — LAGERCRANTZ, Eliel: *Lappische Volksdichtung.* I—VII. Helsinki 1957—1966. *(Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 112—141.)* — HULTKRANTZ, Åke: *Die Religion der Lappen.* In: (SCHRÖDER, Christel Matthias hrsg.): *Die Religionen der Menschheit.* Bd. 3. *Die Religionen Nordeurasiens und der amerikanischen Arktis.* Stuttgart 1962. 283—303. (Ugyanez a könyv francia kiadásban is: PAULSON, Ivar — HULTKRANTZ, Åke—JETTMAR, Karl: *Les Religions arctiques et finnoises* Paris 1965.) — ITKONEN, Erkki: *Lappalainen kansanrunous.* In: (KUUSI, Matti toim.): *Suomen kirjallisuus.* I. *Kirjoittamaton kirjallisuus.* Helsinki 1963. 525—569, 633—635. — ČARNOLUSKIJ, V. V.: *Legenda ob olene-čeloveke.* Moskva 1965. A lapp daloknak *(juoigosz)* nincs egyetlen legfőbb, antológiaszerű gyűjteménye. A legismertebb publikációk: DONNER, Otto: *Lappalaisia lauluja.* Helsingfors 1876. *(Suomi II:11.)*, ugyanez németül: *Lieder der Lappen.* Helsingfors 1877. — LAUNIS, Armas: *Lappische Juoigos-Melodien.* Helsinki, 1908. *(Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XXVI.)* — GRUNDSTRÖM, Harald—VÄISÄNEN, A. O.: *Lapska sånger, texter och melodier från Svenska Lappland.* I. Uppsala 1958. A magyar kutatók közül BUDENZ József, HALÁSZ Ignác, BÁTHORI Ferenc, BÁN Aladár, ifj. KODOLÁNYI János, KECSKEMÉTI István, SZABÓ László és SZOMJAS-SCHIFFERT György gyűjtései, illetve publikációi a legjelentősebbek. Mindez szükségessé tenné a magyarországi lapp-kutatás történetének egyszer külön tanulmányban való megírását. Az újabb gyűjtések egy része különben most publikálódik. Az első magyarnyelvű lapp népköltési antológia *A varázsdob és a látó asszonyok* címmel 1966 végén jelent meg, szinte kizárólag prózai szövegeket tartalmazva.

[15] A lappok etnogeneziséről — a már említett műveken kívül — tájékoztat NILSSON, Sven: *Skandinaviska Nordens ur-invånare, ett försök i komparativa Etnografien och ett bidrag till menniskoslägtets utvecklings historia.* I. bandet. *Stenåldern.* Stockholm

7.1.1. Az önálló lapp antropológiai típus (a lapponid) vonásait egyesek óeurópai (mind paleolit, mind neolit), mások szamojéd, obiugor, vagy általában holarktikus-arktikus típusokkal vetették össze. Mivel azonban a lapp folklórterületnek a balti finn folklórterülettől való folklorisztikai elhatárolásakor az ilyen hajdani antropológiai komponensek kevés súllyal jöhetnek számításba, e helyen nincs szükségünk arra, hogy kiválasszuk az egymással is versengő elgondolások közül a leginkább valószínűnek mutatkozót. Egyébként is, mindegyik ilyen elmélet a balti finn feudalizmus kialakulásánál jóval régebbre teszi e feltételezett kapcsolatok időpontját. Ehhez még azt is megjegyezhetjük, hogy önálló folklórterületek kialakulását — más okok közreműködése nélkül — az antropológiai indítékok önmagukban még nem indokolják. A lapp antropológiai kutatások eredményeként csupán annyit állapíthatunk meg, hogy az eddig már kidolgozott elméletek egyelőre végleges etnogenetikai vagy folklorisztikai következtetések levonására önmagukban még nem alkalmasak.[16]

7.1.2. Fontosabb érvnek tetszik viszont a lappok életmódjára való hivatkozás, sőt ennek alapján megkísérelhetnénk a lappok recens, néprajzi kultúrája tényeként kijelölni az önálló lapp folklórterület határait Európában, bemutatni ez egység kialakulásának okait, és magának a kialakulásnak a folyamatát.[17]

1866. (2. uppl.) — Boëthius, Bertil: *Lappar och nybyggare i äldre tid. Arkiv för norrländsk hembygdsforskning* 1919. — Bjørn, Anathon: *Nye boplassfund fra yngre stenalder i Finnmark.* Oslo 1930. *(Instituttet for sammenlignende kulturforskning: Serie C II—3.)* — Wiklund, K[arl] B[ernhard]: *Prehistory of the Lapps.* In: (Lundborg, H.—Wahlund, S. ed.): *The Race Biology of the Swedish Lapps. Part I.* Uppsala 1932. — Ravila, Paavo: *Die Lappen und Fennoskandinavien.* In: *Germanen und Indogermanen. Festschrift für Herman Hirt.* Hrsg. von Helmut Arntz. II. Bd. Heidelberg 1936. — (Shetelig, Haakon utg. av): *Befolkning i oldtiden.* Stockholm—Oslo—København 1936. *(Nordisk Kultur I.)* — (Schück, Adolf utg. av): *Befolkning under medeltiden.* Stockholm—Oslo—København 1938. *(Nordisk Kultur II.)* — Gjessing, Gutorm: *Circumpolar Stone Age.* Copenhagen 1944. *(Acta Arctica, fasc. II.)* — Lundman, Bertil: *Ergebnisse der anthropologischen Lappenforschung. Anthropos* XLVII. (1952) 119—132. — Pohlhausen, Henn: *Zur Frage nach der Herkunft der Lappen. Anthropos* XLVIII. (1953) 846—852. — Pohlhausen, Henn: *Zum Problem der nordgermanisch-lappischen Beziehungen. Commentationes Balticae* III/3 (1955) Bonn. — Itkonen, Erkki: *Die Herkunft und Vorgeschichte der Lappen im Lichte der Sprachwissenschaft. Ural-Altaische Jahrbücher* XXVII. (1955) 32—44. (ugyanaz finnül: *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta.* Helsinki 1961. 85—131. *(Tietolipas n: o 20.)* — László Gyula: *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai.* Bp. 1961. — Hajdú Péter: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba.* Budapest 1966. E témáról jó áttekintést ad Carpelan, Christian: *Lappalaisten ja lappalaiskulttuurin alkuperäkysymys. Katsaus tutkimuksen historiaan sekä metodista kritiikkiä.* Helsinki 1964. Kézirat *(laudatur-työ)* a helsinki egyetem *Kansatieteen Laitos* arhívumában, amelyet Valonen Niilo professzor szívességéből nézhettem át.

[16] A lappokkal foglalkozó kutatásoknak több bibliográfiai áttekintése van. Ezek közül a legfontosabbak Gjessing, Gutorm: *Norwegian Contributions to Lapp Ethnography. Journal of the Royal Anthropological Institute* LXXVII. (1947) 47—60. — Bergsland, Knud — Christiansen Reidar Th.: *Norwegian Research on the Language and Folklore of the Lapps. Journal of the Royal Anthropological Institute* LXXX (1950 [1952]) 89—95. — Hultkrantz, Åke: *Swedish Research on the Religion and Folklore of the Lapps. Journal of Royal Anthropological Institute* LXXXV (1955) 81—99. Collinder, Björn: *Swedish Research on the Language and Folklore of the Lapps. Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv* LXIX. (1956) 25—50.

[17] A lapp életmód történeti változásairól is képet adó összefoglalások von Düben. Gustaf: *Om Lappland och Lapparne, företrädvis de svenske. Etnografiska Studier.* (Stockholm) 1873. — Bøe, Johs. —Nummedal, A.: *Le Finmarkien. Les Origines de la Civilisation dans l'Extrême-Nord de l'Europe.* Oslo 1936. — Nielsen, Konrad: *Lappiske studier.*

7.1.2.1. A ma ismert lapp életforma párhuzamait széles területen megtaláljuk, elsősorban az arktikus és szubarktikus (nagyállattartó) népeknél. Ezek közül a nyelvi és az antropológiai hasonlóságok bizonyos mérvű jelentkezése folytán különösen a szamojéd népek jöhetnének számításba, mind a lapp rénszarvastartást, mind a lapp folklórt illetően kínálkozó párhuzamul.

7.1.2.2. Amint ez a rendelkezésünkre álló történeti forrásokból viszonylag jól ismert, a lappok életmódja belátható időn belül lényegesen megváltozott, és ma alig hasonlít „eredeti"-nek nevezhető életmódra.[18] Főként a XIV—XVI. század folyamán zajlott le az a társadalmi átalakulás,[19] amelynek során a

---

Oslo 1945. *(Studia Septentrionalia 1.)* — WIKLUND, K[arl] B[ernhard]: *Lapparne*. Stockholm—Oslo—København 1947. *(Nordisk Kultur X.)* — ITKONEN, T. I.: *The Lapps of Finland. Southwestern Journal of Anthropology* VII. (1951) 32—68. — COLLINDER, Björn: *Lapparna. En bok om samefolkets forntid och nutid*. Stockholm 1953. — CAMPBELL, Åke: *Om lapparna i svensk folktradition och etnocentrism. Utkast till ett forskningsprogram*. In: *Scandinavica et Fenno-Ugrica. Studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954*. Stockholm (1954.) 253—276. — VORREN, Ørnulv—MANKER, Ernst: *Samekulturen. (En oversikt.)* Tromsø, 1958. (Tromsø Museums Skrifter vol. 5.) — (HILL, Rowland G. P. ed. and comp. by): *The Lapps to-day in Finland, Norway and Sweden*. 1. *Conferences of Jokkmokk 1953, Karasjok 1956*. Paris 1960. — MANKER, Ernst: *The Lapps. Guide to the Exhibits in Nordiska Museet and at Skansen Open-air Museum*. Stockholm 1962. — RUONG, Israel: *Die Lappen in Schweden*. Stockholm, 1962, (Svenska Institutet) ugyanez a brosura más nyelveken is hozzáférhető — PÅLSTIG, Juhan: *Myten om Lappland. Essayer*. Stockholm 1963. — NESHEIM, Asbjørn: *Über die Lappen und ihre Kultur*. Oslo 1964. — *Hunting and Fishing. Nordic Symposium on Life in a Traditional Hunting and Fishing Milieu in Prehistoric Times and up to the Present Day*. Luleå 1966. (Norrbottens Museum).

[18] A szorosabb értelemben vett változásvizsgálatok WIKLUND, K. B.: *De svenska nomadlapparnas flyttningar till Norge i äldre och nyare tid*. Uppsala 1908. — DRAKE, Sigrid: *Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet*. Uppsala 1918. — GÖTHE, G.: *Om Umeå Lappmarks svenska kolonisation*. Umeå 1929. — CAMPBELL, Åke: *Från vildmark till bygd. En etnologisk undersökning av nybyggarkulturen i Lappland före industrialismens genombrott*. Uddevalla (København) 1948. *(Skrifter utgivna genom Landsmåls- och Folkminnesarkivet i Uppsala* B:5.) — NESHEIM, Asbjørn: *Samisk og nordisk — fellesskap og kulturkontakt. By og Bygd* XI. (1957) 1—18. — TEGENGREN, Helmer: *En ütdöd lappkultur i Kemi Lappmark. Studier i Nordfinnlands kolonisationshistoria*. Åbo 1952. *Acta Academiae Aboensis—Humaniora* 19:4) — NESHEIM, Asbjørn: *Pohjoismaisen ja saamelaisen kulttuurin yhteydestä. Kalevalaseuran Vuosikirja* XXXVIII. (1958) 157—172. — FJELLSTRÖM, Phebe: *Lapskt silver. Studier över en föremålsgrupp och dess ställning inom lapskt kulturliv*. I—II. Stockholm 1962.

[19] A mai lapp életforma legjobb leírásai, időnként történeti, társadalomtörténeti magyarázatokkal: HARUZIN, N.: *Russkie lopari. Očerki prošlago i sovremennago byta*. Moskva 1890. — PAULAHARJU, Samuli: *Kolttain Mailta*. Helsinki 1921. — PAULAHARJU, Samuli: *Lapin muisteluksia*. Helsinki 1922. — ELGSTRÖM, Ossian: *Hyperboreer. Reseliv och forskningar bland Jukkasjärvi-lapparna 1919—1920*. Stockholm 1922. — PAULAHARJU, Samuli: *Taka-Lappia*. Helsinki 1927. — TANNER, V.: *Antropogeografiska studier inom Petsamo-området*. I. *Skolt-Lapparna*. Helsingfors 1929. *(Fennia 49. n:o 4.)* — ČARNOLUSKIJ, V. V.: *Po bytu loparej*. Leningrad 1930. — NICKUL, Karl: *Suenjel, kolttain maa. Terra* XLV. (1933) 68—86. — GJESSING, Rolv R.: *Die Kautokeinolappen. Eine anthropologische Studie*. Oslo 1934. — SKUM, Nils Nilsson: *Same sita — Lappbyn*. Stockholm 1938. — KOLSRUD, Knut: *Finnefolket i Ofoten*. Oslo 1947. — MANKER, Ernst: *De svenska fjällapparna*. Stockholm 1947. — NICKUL, Karl: *The Skolt Lapp Community Suenjelsijd*. Stockholm 1948. *(Acta Lapponica 5.)* — STEEN, Adolf: *Kautokeinoslekter*. Oslo 1952. *(Samiske Samlinger I.)* — NICKUL, Karl: *Report on Lapp Affairs*. Helsinki 1952. *(Fennia 76. n:o 3.)* — MANKER, Ernst: *The Nomadism of Swedish Mountain Lapps*. Stockholm 1953. — GJESSING, Gutorm: *Changing Lapps: A Study in Cultural Relations in Northernmost Norway*. London 1954. *(Monographs in Social Anthropology 13.)* — WHITAKER, Ian: *Social Relations in a Nomadic Lappish Community*. Oslo 1955. *(Samiske Samlinger II.)* — PATERSON, Sten Sture: *Anthropogeographical Studies Among the Jokkmokk Mountain Lapps*. Göteborg 1956. *(Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och Vitterhetsamhälles*

kezdetleges zsákmányoló (halászó — vadászó — gyűjtögető) életmódot folytató lappok áttértek a rénszarvastenyésztésre,[20] ezáltal a termelő életforma

Handlingar — Följd 6. Ser. A. Bd. 6:2) — RUONG, Israel: *Types of Settlements and Types of Husbandry among the Lapps in Northern Sweden.* Uppsala 1956. *(Arctica — Studia Ethnographica vol. XI.)* — STEEN, Adolf: *Kautokeinostudier.* Oslo 1956. *(Samiske Samlinger III)* — THOMASSON, Lars: *Om lapparna i Jämtland och Härjedalen. Folkmängden och dess förändringar under ett århundrade.* Stockholm 1956. *(Acta Lapponica 12.)* — VORREN, Ørnulv: *Samen i Norge. En utredning i tilknytning til Norsk rikskringkastnings sendinger på samisk.* Oslo 1956. — (NICKUL, Kalle —NESHEIM, Asbjørn—RUONG, Israel): *Sámiid dilit. Föredrag vid den nordiska samekonferensen, Jokkmokk, 1953.* Uppsala 1957. (svéd, norvég és finn kiadás) — PAINE, Robert: *Coast Lapp Society. 1. A study of Neighbourhood in Revsbotn Fjord.* Tromsø 1957. *(Tromsø Museums Skrifter vol. 4.)* — PEHRSON, Robert N.: *The Bilateral Network of Social Relations in Könkämä Lapp District.* Bloomington 1957. *(International Journal of American Linguistics — Supplement. Vol. 23 : 1 : 2.* illetve *Indiana University Publications — Slavic and East European Series — vol. 5.)* — EIDHEIM, Harald: *Erverv og kulturkontakt i Polmak;* SCHJØTT, Turid Blytt: *Bosetning og erverv i Mandalen.* Oslo 1958. *(Samiske Samlinger IV.)* — NICKUL, Karl: *Saamelaisten sopeutumisongelmia.* Helsinki 1959. *(Lapin sivistysseuran julkaisuja n:o 24.)* — RUONG, Israel: *Arktiska folk.* Gävle 1959. *(Folk och miljö)* — BOSI, Roberto: *I lapponi.* Milano 1959. *(Uomo e mito. vol. 4.),* ugyanennek javított kiadása: *The Lapps.* London 1960. *(Ancient Peoples and Places 17.)* — MANKER, Ernst: *Fångstgropar och stalotomter. Kulturlämningar från lapsk forntid.* Stockholm 1960. — RÖNN, Gunnar: *Sameland.* Stockholm 1960., ugyanez németül: *Land der Samen.* Stockholm 1961. — KOLSRUD, Knut: *Sommersete.* Oslo 1961. *(Samiske Samlinger V. 1—74.* és külön is) — MELLBIN, Tore: *De nomadiserande samernas barn. Tillväxt, utveckling och hälsotillstånd.* Uppsala 1962. — PELTO, Pertti J.: *Individualism in Skolt Lapp Society.* Helsinki 1962. *(Kansatieteellinen Arkisto 16.)* — MANKER, Ernst: *People of Eight Seasons.* Göteborg 1963., ugyanez a könyv németül: *Volk der acht Jahrzeiten. Das grosse Lapplandbuch.* München 1964., és svédül is: *Det åtta årstidernas folk.* Stockholm 1965. — NICKUL, Karl: *Les Lapons de la Finlande.* Caen 1963. *(Revue de Psychologie des Peuples 1963/3.)* — MACIEJEWSKA, Joanna: *Akulturacja w gospodarce i trybie życia Lapończyków Górskich w końcu XIX i na początku XX wieku. Etnografia Polska* VII. (1963) 397—424. — NESHEIM, Asbjørn: *Introducing the Lapps.* Oslo 1963. — PAULAHARJU, Samuli: *Vanhaa Lappia ja Peräpohjaa.* Porvoo 1963. (2. kiadás) — STEEN, Adolf: *Masi. En samebygd.* Oslo 1963. *(Samiske Samlinger VI.)* — HØST, Per: *The Laplanders. Europe's Last Nomads.* New York 1964. — *Lapponica. Essays presented to Israel Ruong.* Uppsala — London 1964 *(Studia ethnographica Upsaliensia 21.)* — ZALCMAN, Anna: *L'intégration des Lapons dans la société finlandaise. Études Finno-Ugriennes* II. (1965) 89—96., és ezen kívül is számos, kevésbé tudományos leírás.

[20] A rénszarvastartással foglalkozó irodalom legújabb, összefoglaló jellegű művei, a korábbi szakirodalom felsorolásával is GROTENFELT, G.: *Suomen poronhoito.* Helsinki 1920. — SOLEM, Erik: *Lappiske rettstudier.* Oslo 1933. *(Instituttet for Sammenlignende kulturforskning B:24.)* — JOHANSSON, Hilding: *Renskötseln. Ymer* 1942. 403—420. — UTSI, Mikel: *The Reindeer-Breeding Methods of the Northern Lapps. Man* XLVIII. (1948) 97—101. — VORREN, Ørnulv: *Reindrift og nomadisme i Varangertraktene.* Tromsø 1951. *(Tromsø Museums årshefter, humanistisk avdelning nr. 12.)* — JOHANSSON, Carl: *Vildrenfångst. Svenska Landsmål och Svenskt Folkliv* LXXIV. (1951) 1—36. — VORREN, Ørnulv: *Steingjerdet på Ucca Vuorjasj. Et minnesmerke fra den intensive reindrifts tid. Studia Septentrionalia* V. (1953) 149—163. — MANKER, Ernst—VORREN, Ørnulv: *Villreinfangst ved Gollevare. Samiske fangstanlegg for villrein.* I. Tromsø 1953. *(Acta Borealia, B. Humaniora Nr. 2.)* — MOLAUG, Svein—SKEIE, Bøye: *Reinsdyrgraver. By og Bygd* IX (1954) 107—126. — VORREN, Ørnulv: *Villreinfangst med fangstgjerder og fallgraver. Norsk Skogbruksmuseum Årbok* I. (1954—1957) 110—149. — MANKER, Ernst: *Zur Frage nach dem Alter der Renzucht. Zeitschrift für Ethnologie* LXXIX. (1954) 175—181. — BERG, Gösta: *Lappland och Europa. Några anteckningar om renar som furstegåvor.* In: *Scandinavica et Fenno-Ugrica. Studier tillägnade Björn Collinder den 22 juli 1954.* Stockholm (1954.) 221—244. — REINTON, Lars: *Sætterbruket i Norge.* I: *Sætertypar og driftsformer,* II: *Sætre i haustingsbruket og matnøytsla elles,* III: Oslo 1955—1957—1961. *(Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning Serie B. Skrifter No. 48/1—2—3.)* — VORREN, Ørnulv: *Samisk villreinfangst i eldre tid.* Ottar 1958. *(Nr. 17:2.) 3—42.* —

legalsó lépcsőfokára léptek rá. Fokozatosan kialakul az általában nomádként jellemzett, többszakaszos, legelőváltó, extenzív réntartás, amely csakhamar kereskedelmi cikké teszi a rénszarvast és termékeit, egyre inkább meghonosítja az értéktermelést és a pénzben való elszámolást az egyes lapp csoportokon belül. E folyamat nem zajlott le kellő határozottsággal minden egyes lapp dialektusterületen. Legjelentősebb volt a skandináviai magashegyi lappoknál, legkésőbb pedig a mai Szovjetunió területén élő lapp csoportoknál történt meg. Az utóbbi helyen bizonyos vonatkozásban csak 1917 után következtek be azok a gazdasági, életmódbeli változások, amelyek nyugatibb lapp területeken ekkor már évszázados előzményekre tekinthettek vissza. A változás egyik legfontosabb ismérve az államszervezetbe és a skandináv hivatásos kultúra egyes jelenségeibe való belekapcsolódás volt.

7.1.2.3. A lappok belekapcsolása a skandináviai államszervezetbe már e nagyarányú változás előtt is megkezdődött (ezt az adók, összeírások, közigazgatási beosztástervezetek, első térítési kísérletek stb. igazolják), azonban ez a folyamat voltaképpen a XVI—XVIII. században zajlott le. E nagyarányú átalakulás idejéből, és ezt követően maradtak ránk az első olyan feljegyzések, amelyek tüzetesebben foglalkoznak folklorisztikai szempontból is értékes anyaggal.[21] Ezek segítségével még azt is megkísérelhetjük, hogy bi-

---

Skuncke, Folke: *Renbeten och deras gradering.* Stockholm 1958. *(Lappväsendet Renforskningen — Meddelande Nr. 4.)* — Berry, Erick: *Men, Moss and Reindeer. The Challenge of Lapland.* New York, 1959. — Gidal, Sonia—Gidal, Tim: *Follow the Reindeer.* New York 1959. — Kortesalmi, Juhani: *Entisaikaisesta kuusamolaisesta porotaloudesta. Pohjois-Pohjanmaan Maakuntaliiton Vuosikirja* XVIII. (1960) 19—56. — Vorren, Ørnulv: *The Reindeer Industry.* In: *Norway North of 65°.* Oslo 1960. *(Tromsø Museums Skrifter 8.)* 172—190. — *Renforskingens organisation. Betänkande avgivet av Renforskningsutredningen. Utredningsman:* Närlund, Manfred. Stockholm 1960. — Vorren, Ørnulv: *Reindeer Nomadism in the Island Region of Helgeland. An Analysis of the Ecology of the Reindeer Industry with Special Reference to the Island Area as Winter Pasture. Studia Ethnographica Upsaliensia* XXI. (1964) 304—320. — Nesheim, Asbjørn: *The Lapp Fur and Skin Terminology and its Historical Background. Studia Ethnographica Upsaliensia* XXI. (1964) 199—218. Bibliográfiai összefoglalások Manker, Ernst: *Swedish Contributions to Lapp Ethnography. Journal of the Royal Anthropological Institute* LXXXII. (1952) 39—54. — Manker, Ernst: *Ethnographical Investigations of the Lapps. Laos* II. (1952 [1953]) 65—68. — Thomasson, Lars: *De svenska lapparna och renskötseln i Sverige. Bibliografiska anteckningar för åren 1950—1959. Skytteanska Samfundets Handlingar* I. (1961) 135—199.

[21] A korábbi lapp hiedelmekre vonatkozó források felsorolása, a bennük található anyag újra kiadása Qvigstad, J[ust Knud]—Wiklund, K[arl] B[ernhard]: *Bibliographie der lappischen Literatur.* Helsingfors 1899. *(Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia XIII.)* — Reuterskiöld, Edgar: *Källeskrifter till lapparnas mytologi.* Stockholm 1910. *(Bidrag till vår odlings häfder: vol. 10.)* — Qvigstad, J.: *Kildeskrifter til den lappiske mythologi.* I—II. Trondhjem 1903—1910. *(Det Kongelige Norske Videnskabers Selskabs Skrifter 1903:1, 1910:1.)* — Qvigstad, J.—Wiklund, K. B.: *Dokumenter angaaende flytlaperne.* I—II. Trondhjem 1909. — Setälä, Eemil Nestor: *Lappische Lieder aus dem XVII:ten Jahrhundert. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja* VIII. (1890) 105—123. — Krohn, Kaarle: *Lappische Beiträge zur germanischen Mythologie. Finnisch-Ugrische Forschungen* VI. (1907) 155—180. — Rosberg, J. E.: *Anteckningar om lapperna i Finland.* Helsingfors, 1912. *(Finska Geografiska Föreningens Vetenskapliga Meddelanden* IX.) — Itkonen, T. I.: *Lappi ja lappalaiset vanhoissa kansanrunoissamme. Kalevalaseuran Vuosikirja* XXXV. (1955) 175—199. — Agrell, Sigurd: *Lapptrummor och runmagi. Tvenne kapitel ur trolldomsväsendets historia.* Lund 1934. — Emsheimer, Ernst: *Zur Ideologie der lappischen Zaubertrommel. Ethnos* IX. (1944) 141—169. — Manker, Ernst: *Die lappische Zaubertrommel.* I—II. Stockholm 1938—1950. *(Acta Lapponica I—VI.)* — Manker, Ernst: *Ur lapparnas 1600-talskrönika. Svenska Turistföreningens Årsskrift* 1950. 203—215.

zonyos vonásaiban körvonalazzuk e társadalmi-életmódbeli változás folklór velejáróit: megkíséreljük elhatárolni egymástól a gyűjtögető-zsákmányoló és a rénszarvastartó-állattenyésztő lapp folklór műfajhierarchiát.[22]

7.2. A lapp életmód és a folklór számunkra elérhető legrégiesebb fokozatát tehát nem a nagyállattartó, extenzív rénszarvastenyésztő népeknél kereshetjük, hanem a kezdetleges zsákmányoló (gyűjtögető, halászó, vadászó) életmódot tanúsító népeknél. Az arktikus területek néhány népe szinte máig ezen a fokon élt, mások pedig (például a szamojédok) ugyanolyan átmenet révén, mint a lappok, a belátható történeti múltban hagyták el ezt a fejlődési szintet. A kezdetibb, és az európai koraközépkor idején még megtalálható lapp folklórt tehát a zsákmányoló népek folklórjával egyeztethetjük tipológiai szempontból. Osztályszerkezetét tekintve ez a folklór még az államalakulást megelőző stádiumban élt, az osztálytársadalom kialakulásának csupán legkezdetlegesebb vonásaival rendelkezett.

7.2.1. A balti finn feudalizmus első szakaszának idején a környező népek már mind fejlettebb társadalmi stádiumban éltek, mint a lappok. Ezért

[22] A legfontosabb régi leírások (illetve ezek új kiadásai) *Olaus Magnus: Historia de gentibus septentrionalibus.* Roma 1555. (legjobb, kommentárral ellátott kiadása: *Historia om de nordiska folken.* I—V. Uppsala—Stockholm 1909—1951.) — Körnigh, J. F.: *Berättelse om en missionersa till Lappland 1659—1660.* Uppsala 1956. *(Acta Laponica IX:1.)* — Skanke, H.: *Epitomes Historiae Missionis Lapponicae.* Oslo 1945. *(Nordnorske Samlinger vol. V/5.)* — Rheen, Samuel: *En kortt Relation om Lapparnes Lefwarne och Sedher, wijd Skiepellsser, sampt i många Stycken Grofwe wildfarellsser* (1671). Uppsala 1897. *(Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen ock svenskt folkliv* [= ezután *SLSF*] *XVII:1.)* — Graan, O.: *Relation Eller En Fulkomblig Beskrifning om Lapparnas Vrsprung, så wähl som om heela dheras Lefwernes Förehållande* (1627). Uppsala 1899. *(SLSF XVII:2.)* — Tornaeus, Johannes: *Berättelse om Lappmarckerna och Deras Tillstånd.* Uppsala 1900. *(SLSF XVII:3.)* — Niurenius, O. P.: *Lappland eller beskrivning över den nordiska trakt, som lapparna bebo i de avlägsnaste delarne av Skandinavien eller Sverge.* Uppsala 1905. *(= Laplandia, SLSF XVII:4.)* — Lundius, N.: *Descriptio Lapponiae.* Uppsala 1905. *(SLSF XVII:5.)* — Schefferus, Joannes: *Lapponia id est, Regionis Lapponum et Gentis Nova et Verissima Descriptio.* Francofurti 1673. (legjobb finn kiadása: *Lapponia.* Hämeenlinna 1963.; legjobb svéd kiadása: *Lappland.* Uppsala 1956. *(Acta Lapponica VIII.)* — Linné, Carl: *Iter Lapponicum* (1732), modern svéd kiadásai közül a legjobbak a fenti címen 1963-ban, Stockholmban második kiadásban megjelent könyv, valamint *Lappländska resa.* Stockholm 1960. — Högström, P.: *Beskrifning öfwer de til Sveriges Krona lydande Lapmarker.* Stockholm 1747. — Fiellström, Petrus: *Kort Berättelse Om Lapparnas Björna-Fänge. Samt Deras der wid brukade Widskeppelser* Stockholm 1755. — Jessen, A.: *Afhandling om de Norske Finners og Lappers Hedenske Religion, med en Tegning af en Rune-Bomme* ezzel együtt kiadva: Leem, K[nud]: *Beskrivelse over Finnmarkens Lapper, deres Tungemaal, Levemaade og forrige Afgudsdyrkelse.* Kiøbenhavn 1767. — Tuderus, Gabriel: *En Kort underrättelse om the Österbothniske Lappar som under Kemi Gebiet lyda.* Stockholm 1773. — Acerbi, Giuseppe: *Travels through Sweden, Finland, and Lapland to North Cape in the years 1798 and 1799.* London 1802. (németül 1803-ban, franciául 1804-ben, hollandul 1804—1806-ban) — Skjöldebrand, Anders Fredrik: *Voyage pittoresque au Cap Nord.* I—II. Stockholm 1801—1802. — Wahlenberg, G.: *Geografisk ock Ekonomisk Beskrifning of Kemi Lappmark.* Stockholm 1804. — Fellman, Jacob [Jaakko]: *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken.* I—IV Helsingfors 1906. — Fellman, Isak: *Handlingar och uppsatser angående Finska Lappmarken och Lapparne.* I—IV. Helsingfors, 1910. — Fellman Jaakko: *Poimintoja muistiinpanoista Lapissa.* Porvoo—Helsinki 1961. — Sjögren, A. J.: *Anteckningar om Församlingarne i Kemi-Lappmark.* Helsingfors 1828. — Castrén, M. A.: *Anteckningar under en resa genom Finska och Ryska Lappmarken 1842.* Helsingfors 1842. *(Suomi I:2.)* Vahl, J.: *Lapperne og den lapske Mission.* Kiøbenhavn 1866. — Fritzner, Johan: *Lappernes Hedenskab og Trolddomskunst sammenholdt med andre Folks, isaer Nordmaendenes, Tro og Overtro.* Kristiania 1877. *(Historisk Tidsskrift udg. af Den Norske Historiske Forening, I. Raekke — Fjerde Bind.)*

lényeges különbség állt fenn a lappok, valamint a balti finnek és skandináviaiak folklórja között. A különbséget mindkét oldalról származó megjegyzések, elnevezések tanúsága alapján mindkét fél érezte is. Ebben láthatjuk a feudalizmus első szakaszában a lapp folklórterületet a környező folklórterületektől elválasztó ismérvet.[23]

7.3. A középkor első szakaszában élő lapp folklórnak a legfontosabb jellemvonásai a következők. Él még a folklór-mitológia, a hozzá fűződő szokásgyakorlattal és hiedelmekkel. A népköltészet szféráján belül a mitológikus epikának csupán kezdeti fokozatai ismeretesek. Ide számíthatjuk a dualisztikus eredetmondákat, a kultúrhérosz-történeteket, amelyeket később a *nojta-*

[23] Terjedelmi okokból a következőkben részletes jegyzetek nélkül folytatódik a dolgozat, amelyben eddig is csupán néhány témához idézhettük a vonatkozó szakirodalom egy részét. A lapp folklór kutatásában metodikailag is számottevő dolgozatok, publikációk közül a következők megemlítését nevezhetjük mégis nélkülözhetetlennek: Friis, Jens Andreas: *Lappiske Sprogprøver. En Samling af Lappiske Eventyr, Ordsprog og Gaader.* Christiania 1856. — Friis, J[ens] A[ndreas]: *Lappisk Mythologi — Eventyr og Folkesagn.* Christiania 1871. — Genetz, Arvid: *Orosz-lapp nyelvtudományok. Nyelvtudományi Közlemények* XV. (1879) 74—152, 287—303. — —Halász Ignác több publikációja *Svéd-lapp szövegek* I—VI. (Budapest 1885—1896) címen. Ezek közül a legfontosabbak I: *Nyelvtudományi Közlemények* XIX. (1885) 161—286.; II: *Nyelvtudományi Közlemények* XX. (1886) 73—146, 189—250.; *Népköltési gyűjtemény a Pite Lappmark Arjeplugi egyházkerületéből.* Budapest 1893. — Reuterskiöld, Edgar: *De nordiske lapparnas religion.* Stockholm 1912. — Koskimies, A. V. — Itkonen, T.: *Inarinlappalaista kansantietoutta.* Helsinki 1918. *(Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia: XL.)* — Itkonen, T. I. — Europaeus, D. E. D.: *Koltan- ja kuolanlappalaisia satuja I—III.* Helsinki 1931. *(Soumalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia : LX.)* — Ravila, Paavo: *Ruijanlappalaisia kielennäytteitä Petsamosta ja Etälä-Varangista.* Helsinki 1931. *(Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia : XLI.)* — Qvigstad, J.: *Lappische Heilkunde. Mit Beiträgen von* K. B. Wiklund. Oslo 1932. *(Instituttet for sammenlignende kulturforsking B : 20.)* — Ravila, Paavo: *Reste lappischen Volksglaubens.* Helsinki 1934. *(Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia : LXVIII.)* — Strömbäck, Dag : *Sejd. Textstudier i nordisk religionshistoria.* Stockholm—København 1935. *(Nordiska texter och undersökningar,* utg. i Uppsala av B. Hesselman, Bd. 5.) — Collinder, Björn: *Lappische Sprachproben aus Härjedalen, nach Nils Axman, Torkel Larsson, Lars Renfelt, Elisabeth Rensberg, Nils Rutfjäll,* Uppsala 1942. — Ränk, Gustav: *Kysymys lapin madderakan ja hänen tyttäriensä alkuperästä. Kalevalaseuran Vuosikirja* XXIX. (1949) 186—247. — Ränk, Gustav: *Lapp Female Deities of the Madder-Akka Group. Studia Septentrionalia* VI. (1955) 7—79. — Wustmann, Erich: *Klingende Wildnis.* Eisenach—Kassel, 1956. — Manker, Ernst: *Lappernas heliga ställen.* Uppsala 1957. — Edsman, Carl - Martin: *Studier i jägarens religion. Annales Academiae Regiae Scientiarum Upsaliensis* II. (1958) 33—94. — Marek, Václav: *Laponské pohádky a pověsti a jejich zhodnocení pro všeobecnou folkloristiku. Československá Etnografie* IX. (1961) 177 — 191. — Kert, G. M.: *Obraczy saamskoj reči. Materialy po ázyku i fol'kloru saamov kol'skogo poluostrova — kil'dinskij i iokan'gskij dialekty.* Moskva—Leningrad 1961. — Paulson, Ivar: *Wildgeister im Volksglauben der Lappen. Zeitschrift für Ethnologie* LXXXVI. (1961) 141—151. — Steen, Adolf: *Samenes folkmedisin.* Oslo, 1961. *(Samiske Samlinger V/2.)* — Manker, Ernst: *Lappmarksgraver. Dödsföreställningar och gravskick i lappmarkerna. Anteckningar.* Stockholm 1961. *(Acta Lapponica 17.)* — Čarnoluskij, V. V.: *Saamskie skazki.* Moskva 1962. — Hultkrantz, Åke: *The Healing Methods of the Lapps. Some Aspects from the Point of View of Comparative Religion. Arv — Journal of Scandinavian Folklore* XVIII—XIX. (1962—1963) 325—351. Ugyanez: *Papers on Folk-Medicine, given at an Inter-Nordic Symposium at Nordiska Museet, Stockholm, 8—10 May 1961.* Ed. by Carl-Herman Tillhagen. Stockholm (1964). 167—193. — Paproth, H-J. R.: *En gammal jägarrit. Albarkssprutningen vid lapparnas björnfest. Annales Academiae Regiae Scientiarum Upsaliensis* VII. (1963) 46—78. — Szabó László: *Kolalappische Volksdichtung. Texte aus den Dialekten in Kildin und Ter.* Göttingen 1966. *(Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen — Philologisch-historische Klasse. Folge 3. Band 68.)*

versengésekről szóló epikus történetek őriztek meg. Hiányzik azonban egy verses folklór nagyepika (archaikus hősepika), ennek mind nemzetiségi, mind törzsi színvonalán. Ez utóbbi kérdésben csupán igen nagy óvatossággal nyilatkozhatunk, a ránk maradt adatok igen csekély száma következtében, mégis úgy látszik, hogy a nagyepika még kezdeményeiben sem alakult ki ez időszak lapp folklórjában. A líra területén a legkezdetlegesebb lírának, a „röpdalok" hagyományának vannak csak nyomai, személyes lírának még csírái sem ismeretesek. A szokásokhoz ugyan fűződnek mind megelevenítő utánzások, mind énekelt szövegek, ezek azonban nem érik el azt az önállóságot, amikor már megindulhatnának a drámává, illetve lírává való fejlődés útján. Ábrázolóművészet egyáltalán nincsen, helyette csupán a díszítő és a kultusztárgykészítő művészetet tételezhetjük fel. Szokástól független tánc, zene egyáltalán ismeretlen, hiányoznak ezek hangszerei, önálló motívumai, stílusai, előadásai vagy eltanulási alkalmai is. A folklór művészet még nem különül el ebben az időszakban a későbbi tudomány és a későbbi mindennapi megismerés gyakorlatától. Funkciószerűen sincs elkülönülve a tudomány, a művészet és a mindennapi gyakorlat. Ez azt jelenti, hogy mítosz, ritus és költészet együvé tartozik, nincs hivatásszerűen elkülönülve egymástól a főnök, a pap és a művész. Ez azzal jár, hogy egyik funkció sem valósul meg ez időszakban a maga törvényszerűségei szerint. A különböző feladatok, lehetőségek és megkötöttségek egy nagyon sokféle tulajdonsággal jeleskedő, ugyanakkor azonban egyiket sem következetesen megvalósító folklórt tárnak elénk. Ez pedig igazán sokban különbözik a környező népeknek kezdeti, feudalizmusra jellemző, de már mégis világosan körvonalazható folklór művészetétől, annak műfaj-hierarchiájától.

7.4. A XVI—XVIII. században végbement lapp társadalomfejlődés eredményeként alakult ki az a lapp folklór, amelyet a recens népköltési gyűjteményekből közvetlenül is jól ismerhetünk, és amely voltaképpen csak ma van megszűnőben. Ez a folklór természetesen nem hasonlít az ugyancsak ez időszakban fejlődő balti finn folklór műfajhierarchiához, sőt nem hasonlít a korafeudalizmus balti finn folklórjához sem. Ennek a különbségnek az az oka, hogy az újabb lapp társadalmi típus — a már jóval fejlettebb államszervezetű és termelési gyakorlatú szomszéd népek közé illesztve, önmagában nem alakíthatott ki egy korafeudalizmuskori szigetet, hogy ott még egyszer és lehetőleg híven lepergesse a balti finn folklór már elmúlt, korafeudalizmuskori történetét. Összefoglalásképpen azt állíthatjuk a lapp folklór e második, a recens kutatás által feltárható szakaszáról is, hogy alapjában különbözik a balti finn folklórterület azonos időszakú folklórjától. Nem csupán fázisában tér el attól, hanem előzményeiben, szakaszaiban is, és sohasem volt olyan pillanat e két időszak során, amelyben e két folklórterület folklórja megegyezett volna egymással, vagy amelyet utólag összevetve mi teljes egyezésnek találhatnánk.

7.4.1. Ennek az újabb fázisú lapp folklórnak a legfontosabb sajátosságai a következők. A folklór-mitológia elmúlása, ezzel kapcsolatban hiedelmek, hiedelemtörténetek, babonák kerülnek a korábbi mitológikus szokások és hit helyére. A folklór epika területén töredékessé válnak a korábban már kialakult műfajok, cserébe eljut az észak-európai epikus folklór több műfaja, illetve alkotása (tündérmesék, tréfás mesék, anekdoták, sőt talán a saga-hagyomány egyes motívumai). Ezek az importált alkotások és műfajok jobbára átértelmeződnek a lapp folklórban (különösen a hiedelemtörténetek vagy a tréfás

meséből hiedelemtörténetté váló szüzsék esetében). Máskor igen nehéz megállapítani azt, hogy egy-egy széles körben jól ismert epikus motívumnak a lapp anyagban való megjelenése sajátos lapp átértelmeződésű utólagos primitivizálás eredménye, vagy egy igen archaikus fokozat megrögződésének tekinthető (hattyúlányok, *Völund*, „Senkibántott" motívumok stb.). A kereszténység vallásos gyakorlatában is megmarad az ekstázis és annak néhány kísérőjelensége, a csoportos hiedelmektől a személyes vallásig való úton számos közbülső állomás válik népszerűvé. A líra területén a röpdalból kialakuló *juoigosz*-hagyomány egyeduralkodóvá lesz, egyrészt a korábbi szokásdalok, alkalmi dalok, másrészt a későbbi személyes líra rovására. Egyes példányokban más lapp lírai műfajok (varázsdalok) is felbukkannak, ezek pontosabb hovatartozásáról azonban ma még aligha mondhatunk véglegeset. A kisepikai műfajokon belül a szólások terén csak bizonyos változatok terjednek el. A díszítőművészet továbbra is megmarad, olykor kereskedelem útján importált áruk vagy stílusok formájában is (lapp ezüstművesség). Nem alakul ki azonban a lapp folklór tánc, vagy a lapp folklór zene, mégkevésbé a lapp folklór ábrázolóművészet. Ennek következtében természetesen művészi stílusokról sem beszélhetünk.

7.4.2. A leglényegesebb változás az, hogy a lappok megismerkedhettek a feudalizmus számos eredményével. Mivel azonban ezeket nem maguk alakították ki, az így átvett kulturális javak sajátos, gyakran a lapp kultúrán belül egyáltalában nem következetes rendszerbe illeszkedtek össze. A korszak végén már a hivatásos művészet legelső jelei is feltűnnek a lappok körében, ezt megelőzően azonban a skandináv és finn folklór, majd később még inkább a hivatásos művészet befolyása is számottevő. Mindezeknek a hatásoknak következtében a lapp folklór feudalizmuskori második szakaszának a képe nem egységes, inkább mozaikszerű, inkongruens folklórként mutatkozik be. Ezenkívül az egyes dialektusok (vagyis lokális csoportok) közti különbségek sem elhanyagolhatóak. Ebben az időszakban sem alakul ki egységes lapp folklór, csupán egyes lapp folklórokról beszélhetünk. Ez az önálló különbözés természetesen nem azt jelenti, mintha ezek a lapp folklórok gazdagok, fejlettek lennének. Ellenkezőleg, a nagyfokú tagolódás éppen a fejletlenség bizonyítéka. Amikor pedig tipológikusan összevetjük ez önálló lapp dialektus-folklórokat egymással, az is kiderül, hogy ezek voltaképpen mindenütt ugyanazt a típust képviselik, legfeljebb némi időbeli eltolódással.

7.4.2.1. Mindezek tanulságát így állapíthatjuk meg: a balti finn feudalizmus időszakában a lapp folklór dialektus-folklórokból álló önálló folklór terület. A balti finn feudalizmus mindkét szakaszában stadiálisan és műfajhierarchiája alapjában is különbözik a balti finn folklórterület folklórjától. Amikor emitt korafeudális folklór él, a lapp folklór az osztálytársadalomba való átmenetnek csak a legelső lépcsőfokát mutatja fel. Amikor pedig a balti finn folklór már a feudalizmus második szakaszában jár, a lapp folklórterületen egy osztály nélküli társadalmi alapra szervetlenül rárakódott korafeudális, kisebb mértékben pedig késő feudális elemekből álló folklór alakul ki. Ez szervetlen, külön képződmény, a benne keveredő három társadalomtörténeti-folklórtörténeti fokozatból pontosan egynek sem felel meg. Éppen ezért továbbfejlődésre képtelen ez az együttes, és ott is elhalófélben van, ahol nem léphet a helyébe azonnal akár lapp, akár más hivatásos művészet. E korszakban a művészet, tudomány és a mindennapi gyakorlat egymástól való elválasztása sem sikerül teljes mértékben. Inkább csak az követ-

kezik be, hogy a korábbi lapp folklórban ezen még összeolvadó elemek minden irányban összezsugorodnak, elvesztik hajdani jelentőségüket. Több területen is valamilyen hivatásos, az uralkodó osztálytól származó forma tölti be az így megüresedő helyet. Máskor ez nem következik be, és ekkor sokszor funkciótlan lapp kultúraelemek kerülnek el eredeti helyükről, értelmeződnek át. Ilyen módon a lapp folklór még inkább egyedi, zsákutcás fejlődést reprezentál.

7.4.3. Mit kölcsönzött a balti finn folklór a lapptól, illetve mit kölcsönzött a lapp folklór a balti finn folklórtól? A fentiek alapján azt válaszolhatjuk e gyakori kérdésre: helyesebb lenne másként megfogalmazni a mondatot mivel inkább arra volnánk kíváncsiak: hogyan, milyen társadalmi folyamatok velejárójaként kölcsönzött egymástól e két európai folklór terület. A fentiek alapján hihetőleg elégséges annyi válasz, hogy a balti finn folklórterületen természetesen leginkább a finn és a karjalai folklórban figyelhetünk meg ilyen jelenségeket. Ezek fejlődése lényegileg a lapp folklórtól való kölcsönzés vagy nem kölcsönzés tényétől függetlenül ment végbe, a kapcsolatok nem befolyásolták jelentékeny mértékben a finn és a karjalai folklórok saját fejlődését. Mennyiségileg sem nagy ez a kölcsönzés, jelentőségének kicsiny voltát mégis inkább e fenti körülmény magyarázza. Fordított irányban nagyobb volt az átadás-átvétel mértéke. Ennek természetesen az a függőségi kapcsolat volt az oka, amelyet a fejlettebb társadalmi forma alakított ki ilyenre. Ennek a hatásnak nagy jelentőségét a lapp folklórban senki sem tagadhatja. Azonban éppen e túlságosan nagy és különböző eredetű hatások eredményeként zavarodott össze a korábbi kezdetleges, de önálló lapp folklór műfajhierarchia, és alakult ki a feudalizmus második szakaszában megtalálható lapp folklór. E lapp folklór sok vonását skandináv területről szerezte be (elsősorban az államszervezeti és egyházi függés eredményeként), ezekhez viszonyítva a finn befolyás szerepe kisebbnek mondható. A Kola-félsziget lappjai körében az orosz hatást még erősítette a pravoszláv egyház befolyása az ugyancsak pravoszláv lapp csoportokra. Ezekkel kapcsolatban is másodlagos szerep jutott csak a protestánsnak megmaradó finnek folklórja behatolásának, amely ilyen módon csak azokon a területeken volt igazán számottevő, amelyeken közvetlenül érintkezett egymással e két nép. Finnország benépesedésének történetéből tudjuk, hogy a nagyobbarányú érintkezés a finnek és a lappok között csak a középkor közepetájt (XV—XVI. század) jött létre, tehát később, mint a norvég—lapp, vagy az ehhez viszonyítva kicsit később jelentőségre jutó svéd—lapp érintkezés. Ez a körülmény is befolyásolta a régi finn—lapp érintkezések viszonylag kisebb mértékét.

7.4.3.1. A legtöbb balti finn folklórban gyakran esik szó a lappokról, és ez említéseknek az alapja bizonyára valamilyen kapcsolat ténye lehetett. E témának megnyugtató feltárása, a felvetődő problémák megoldása azonban még nem történt meg. Még ennél is homályosabb a lapp folklór kapcsolata más folklórokkal (permi, szamojéd, obiugor, paleoázsiai). E téren a tipológiai és a talán mégis feltehető genetikus egyezések elválasztása lenne a legelső eljövendő feladat.

8.0. Milyen tanulságok vonhatók le mindezek alapján a balti finn folklórterület ilyen természetű vizsgálatából?

8.1. Módszertanilag mindenekelőtt az a felismerés, hogy a folklorisztikai összehasonlítást nem csupán egyes alkotások vagy azok jellemzői (variáns, redakció, típus, motívum, formula) egymással való összevetése útján, hanem teljes folklóroknak egymással való összevetésével is el lehet végezni. Az ilyen

vizsgálatok eredményessége természetesen attól függ, hogy mennyire pontosan sikerült az egyes folklórjelenségeket a maguk valóságos rendszerébe illeszteni, ezt a rendszert felismerni, bemutatni és létrejöttében elemezni.

8.1.1. Az ilyen vizsgálatok során tanulságos a tipológikus és a genetikus kapcsolatok egymástól való megkülönböztetése. Egy-egy folklór egész fejlődésrajzának a bemutatás során ugyanis egész sereg olyan jelenség figyelhető meg, amelyek nem csupán egyetlen folklórt jellemezhetnek, hanem széles körben közismertek. Az összehasonlító kutatás elengedhetetlen feladata az, hogy valamilyen módon értelmezze ezeket az egyezéseket: vagy közvetlen kapcsolatokhoz kösse, vagy pedig rámutasson azokra az általános társadalomtörténeti és folklórtörténeti összefüggésekre, amelyek indokolják az egyezéseket. Minél pontosabban megrajzoljuk egy-egy folklór egészének genetikus kapcsolatait a környező folklórokéval, annál pontosabban ítélhetjük meg e folklór tipologikus jellemvonásait is. Ugyanez áll fordítva is. A tipológikus kutatások alapos elvégzése egész sor olyan problémát tisztázhat, amelyek a genetikus kutatás előtt fel sem merültek, vagy pedig megoldatlanok maradtak. A tipológikus és a genetikus vizsgálat együtt tarthat csak igényt a teljes összehasonlítás rangjára.

8.2. Ami az ilyen teljes folklórok egymással való összehasonlítását illeti, gyakorlatilag az ilyen munkát egyetlen ember sohasem végezheti el, még akkor sem, ha maga is abból a népből származik, amelynek folklórterületét vizsgálja. Az ilyen típusú összehasonlító munka jellegzetesen közösségi feladat, nemzetközi együttműködésre, egész intézetek és archívumok közös munkájára épülhet igazán. Ezt jól tudva, csupán néhány metodikai jellegű elgondolást, és egy ilyen összehasonlításra vonatkozó általános elképzeléseket rögzíthetünk a jelen pillanatban, az ilyen tárgyú nemzetközi kutatási együttműködés voltaképpeni megkezdése előtt.

9.0. E vázlatban metodikai és terminológiai elgondolások kipróbálása közben a balti finn folklórra vonatkoztatható következő általános felismerések bukkantak fel, amelyek segítségével megkísérelhetjük beilleszteni Európa folklórjába a balti finn folklórt, mint önálló folklórterületet.

9.1. Az államalakulás, a kereszténység és a feudalizmus különböző válfajainak az átvételekor a hivatásos vallással, művészettel (kisebb mértékben pedig a szintén kialakuló tudománnyal) szemben a folklór háttérbe kerül. Ennek jelenségeként a balti finn folklórban szétbomlik a folklór-mitológia, a hősepika elveszti domináns jellegét. Helyét csupán részben tölti be az e területre főként nyugatról importált tündérmese, valamint a kifejezetten keresztény epikai hagyomány (legendák). Ugyanebben az időben belső fejlődés eredményének tarthatjuk a szokáskitöltő betétdalok és egyes drámai műfajkezdemények jelentkezését.

9.2. A feudalizmus második szakaszában új és mindinkább eluralkodó jelenségként kibontakozik a személyes líra. Az epikai műfajcsoporton belül a nem-hős-balladák, a kalandmesék, történeti énekek és a mondai hagyomány különböző műfajú formái válnak mind népszerűbbé. A balti finn folklórban a múlt század közepétől tűnik fel a munkásfolklór, egyszersmind jelezvén a feudalizmus végét e folklórterületen.

9.2.1. A balti finn folklórban a munkásfolklór léte vagy nem léte külön kérdéskör. Mindenesetre elég későn jelenik meg ez a folklórtípus ahhoz, hogy ne bontakozhasson ki nagyra, mielőtt az egész folklór elmúlna. E kérdés vizsgálata fokozottabb mértékben összehasonlító probléma, mivel Európában

szinte sehol sem alakult ki teljes terjedelmű, sokműfajos munkásfolklór, éppen a folklór legújabbkori egyetemes elmúlása következtében. Ilyen módon kizárólag csak nemzetközi összehasonlítással tárhatjuk fel az európai munkásfolklórok lehetőségeinek és csakugyan megtett életútjának jellemző vonásait.

9.3. A balti finn folklór területi elhatárolását illetően az derül ki a műfajstruktúrákra vonatkozó vizsgálatokból, hogy a szomszédos folklórterületekkel való kapcsolatok gyakran másképp értelmezendők, mint az eddigi kutatásokból ez kiviláglott. A korábbi kutatások típus- és motívum-vizsgálatai, elterjedési térképei azonban egyelőre nélkülözhetetlen segédeszközöknek bizonyultak az alábbi mérlegelések elvégzéséhez.

9.3.1. A skandináv folklórral kisebb mérvű a kapcsolat, mint ahogy ezt eddig vélhettük. Az egyező típusok, motívumok, formulák, formai sajátosságok, témák és szüzsék száma ugyan nagy, sőt nem egy esetben egész műfajok innen való beáramlása is megfigyelhető, mindazáltal ezek egy más, új műfajhierarchiába illeszkedtek be a balti finn folklórban, eltérő típusú folklór részeivé váltak. A balti finn folklórt rokonítja a skandinávval az államalakulással és a kereszténység felvételével közvetlenül kapcsolódó folklórjelenségek megléte, átvétele. Elválasztja viszont az a tény, hogy amazénál jóval erősebben megmarad a feudalizmust megelőző korszak epikája (főként a verses hősepika, valamint az archaikus észt prózaepika), valamint az a körülmény, hogy a balti finn drámai és lírai műfajcsoportokon belül végbement strukturális változatok önálló, autochton módon folynak le.

9.3.2. A balti finn és a balti anyag szintén jól elválasztható egymástól. E két folklórterület között a kapcsolat erőssége körülbelül olyan mértékű, mint ahogy ez köztudott, jóllehet a műfajok szerinti áttekintés itt is némileg módosíthatja az eddigi nézeteket. Az eltérések oka itt is már a feudalizmust megelőző korszakra nyúlik vissza, és akár a skandináv folklór esetében, itt is lényeges megkülönböztető ismérv, hogy a balti finn folklórban megmarad bizonyos mértékig és ideig a verses nagyepika. Ezzel szemben a balti folklórban van ugyan némi verses epika, ez azonban távolról sem mérhető össze a karjalai vagy általában az archaikus balti finn hagyománnyal. E téren természetesen az észt folklór áll a legközelebb a baltihoz és már itt is lényegesen kisebb a verses nagyepikára emlékeztető nyomok száma. A közvetlen kapcsolatok közül a baltiból a balti finnbe való átvétel a balti folklórmitológia több vonása. Azonban ez az átvett anyag már nem épült hozzá a balti finn folklórmitológiához, hanem éppen ellenkezőleg, annak szétbomlásában segédkezett, mint vetélytárs. Természetesen, amikor a keresztény vallás visszavonhatatlanul eluralkodott, a volt balti és a volt balti finn folklór „vallás" számos eleme összevegyült egymással, és közösen formálták ki a keresztény, hivatalos vallás pogány örökségként továbbélő (mindazáltal a legkülönbözőbb forrásokból ténylegesen táplálkozó) ellentétét, ellenpárját. Ez utóbbi devalválódás során maga a volt baltiból való átvétel anyaga is széttöredezik, elveszti időszerűségét. Egyelőre kérdéses az, hogy több más területen, így például a személyes jellegű lírai dalhagyomány, a narratív lírai dal műfaja, valamint feltehetőleg magának a *kantele* néven ismert hangszernek és az ehhez kötheto legrégibb műfajok esetében a balti és a balti finn folklór között megfigyelhető egyezések genetikus vagy csupán tipológikus azonosságoknak tekinthetők.

9.3.3. A balti finn folklórt határoló keleti szláv folklórok közül nyilvánvalóan a legnagyobb területen és a legtöbb vonatkozásban az orosz folklórral

vethetjük össze a balti finn folklórterületet. Az ukrán folklórral csak a pravoszláv egyház által képviselt műfajok és alkotások esetében van kapcsolata a balti finn folklórnak. A bjelorusz folklór, a bjelorusz feudalizmus nyugati eredete és sok történeti kapcsolat révén viszonylag megszakítatlan kontaktusban állt a lengyel, valamint a lett és litván folklórral, és ennek következtében több olyan jelenséget is megfigyelhetünk benne, amelyek az észtben is előtűnnek. Mindazáltal a bjelorusz folklór történetének jobb feltárása lenne a szükséges ahhoz, hogy e kérdéskör egészét illetően világosabb képét alkothassunk. Mennyiségben is, jelentőségben is messzire felülmúlja e kapcsolatokat a balti finn és az orosz folklór közös vonásainak a száma. Közvetlen párhuzamként idézhetjük a balladai hagyomány bizonyos típusainak, a történeti ének műfajának és természetesen a pravoszláv egyházi folklór egész hagyománytömbjének a jelenségeit. Különösen a karjalai folklórban sok az ilyen jelenség, számuk azonban az észtben sem elhanyagolható. Karjala területén — az európai folklorisztikai kutatás szerint nem társtalan, mindazáltal mégis elég ritka jelenségként — különösen az utóbbi két évszázadban rendkívül szoros kapcsolat alakult ki a finn—karjalai és az északi orosz folklór között, és Karjala folklórja gyakran szinte a kétnyelvű folklórhagyomány fokát is elérte. Külön kérdés az, mennyiben segítette ezt elő az orosz folklóron belül az északi lokális folklór, valamint a balti finn folklóron belül a karjalai folklór erősen hagyománytőrző, rendkívül tradicionális mivolta. Az orosz folklórral való szoros kapcsolat a jellemzője végül a balti finn munkásfolklórnak is. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy a balti finn munkásosztály az orosz birodalomhoz való tartozás idején alakult ki.

9.3.4. Amint erről már volt szó, a lapp folklór és a balti finn folklórterület között a nyelvrokonság ellenére is alapvető különbség áll fel. Ez részben stadiális, a két folklórterülethez tartozó nép társadalmi fejlettségi fokozatai között fennálló nagy eltérésnek megfelelően. Másrészt azonban a két folklórterület történetileg más-más alapokra is épül. Egy esetleges legkorábbi szakaszban lehetett volna csak azonos típusú a balti finn és a lapp folklór, ez esetben sincs azonban sok biztos okunk arra, hogy az ilyen egyezéseket ne pusztán az őstársadalmak minden folklórja között fennálló tipológiai egyezésnek tartsuk.

9.4. Magán a balti finn folklórterületen belül három önálló hagyományt különböztethetünk meg. Ezek a nyugati (finn), a keleti (karjalai) és déli (észt). A köztük fenálló különbségek elég nagyok ahhoz, hogy egy folklórterületen belül önálló folklórnak tarthassuk őket, ugyanakkor azonban nem annyira számottevőek, hogy külön-külön folklórterületnek kellene tekintenünk e három hagyományt. A többi balti finn nép folklórjáról ilyen értelemben egyelőre, az eddigi vizsgálatok nem kielégítő volta miatt, csupán igen nagy óvatossággal és ideiglenesen formálhatunk véleményt.

9.4.1. A karjalai folklór leginkább jellemző vonása a korai feudális fejlődés kezdetén való megrekedés. Ez a helyzet teszi lehetővé, hogy olyan hosszú ideig fennmaradjanak az államalakulást megelőző történeti időszak műfajai. A karjalai folklórban azonban nem csupán e prefeudális folklór jelenségek (verses hősepika, folklór mitológia nyomai) figyelhetők meg, hanem főként a szokások és az ünnepek folklórjában későbbi jellemvonások is. Az orosz északon Nagy Péter idején megkezdődött, majd pedig hirtelen abbamaradt társadalmi változás, iparosítás, az úgynevezett „összeírt" iparosjobbágyság kialakulása, kereskedők és hajósok északra áramlása is befolyá-

solta az egyes folklórjelenségek sorsát. Egyelőre csupán néhány műfajban mutathatjuk ki ennek az időnek a biztos nyomait (történeti ének, kalandmese, egyes kései szólásműfajok). Az is lehet, hogy az orosz folklórral való hosszas és sokrétű kölcsönhatás magyarázza bizonyos archaikus szláv folklór formáknak (bilinák, siratók és más alkalmi lírai műfajok) az átvételét, illetve az ezekhez való igen közeli párhuzamok meglétét. E téren mindenképpen további kutatásra van szükség. Részben tovább kutatni, bizonyos mértékben pedig ellenőrizni kell azokat a megállapításokat is, amelyek a legutóbbi ötven év tematikáját is tartalmazó karjalai folklóralkotásokra vonatkoznak. A legutóbbi beszámolók alapján egyre kevesebb kételyünk lehet a Lenin, Sztálin és más nevezetes kortársak nevét szerepeltető, folklór környezetben megszületett alkotások létezését illetően. Ezek spontán hagyományozása, illetve továbbhagyományozódása azonban rendkívül ritka, mondhatni elvétve fordul elő. Ezt a fajta rögtönözve-átértelmező alkotó módszert érdemes lenne külön is tanulmányozni, hiszen igen valószínű, hogy a korábbi korszakokban is érvényesülhetett, ez esetben pedig kissé másképp kell értelmeznünk a karjalai folklór történeti hitelére, társadalomfelfogására vonatkozó korábbi nézeteket.

9.4.2. Ami a szorosabban vett finn folklórt illeti, ennek a leginkább megkülönböztető vonása a balti finn folklórterület egészén belül bizonyos korafeudális műfajok (keresztény köznapi és ünnepi szokások, legendák, misztériumok, gyászversek, a nyugat-európai mesekincs, balladák, mondák egyes rétegei) gyors és viszonylag nagyarányú átvétele. Ennek az átvételnek az eredményeképpen egyes folklórjelenségek huzamos időn át megmaradtak, más jelenségek viszont rövid idő múlva eltűntek a finn folklórból. Ez utóbbiakhoz számíthatunk egyes román és gótikus stílusú díszítőmotívumokat, ide számíthatjuk a katolikus középkor eszmevilágának a nyomait, valamint egy nagyon korai, Nyugat-Európával való közvetlen kapcsolat eseteit (amely később a Hanza-szövetséggel való kapcsolatban, még később pedig az olyan városok, mint Viipuri, nemzetközi eredetű lakosságában és kultúrájában volt megfigyelhető). Ez a hirtelen és erőszakolt feudális fejlődés azután meglassul, és a középkor második felében általában önnön továbbfejlődéssel és nem nagyarányú átvételekkel hömpölyög tovább. Ennek a meglassuló folklórgyarapodásnak az lesz az eredménye, hogy a múlt század végére a finn folklór igen kevéssé különbözik az észt folklórtól, jóllehet korábban viszonylag sokkal nagyobb volt az eltérés közöttük. Azok a jelenségek, amelyek megkülönböztetik a finn folklórt az észt folklórtól (jelesnapi alakoskodások, a zsánerképszerű népi színjátszás kezdetei, bizonyos balladatípusok), rendszerint a középkor első szakaszában formálódtak ki. Csupán néhány jelenséggel kapcsolatban fordul elő, hogy lényeges eltérést mutat népszerűsége az észt és a finn folklórban (ilyen néhány kései szólásműfaj, elsősorban a skandináv és finn folklórban igen népszerű, az észtben azonban alig előforduló *wellerizmus)*, és maga a jelenség újkeletű.

9.4.3. Az észt és a többi balti folklór között a legjellemzőbb különbség a feudalizmus első szakaszában abban áll, hogy az észt folklór centrális műfaja nem az archaikus verses nagyepika, hanem egy ugyancsak igen régies, nem egy vonásban még ennél is archaikusabb, természetesen prefeudális jellegű prózai epika (a „Kalevipoeg-epika"). Ez a hagyomány túlnyomórészt eredetmondákból, mitikus mondákból állott, és önmagában alkalmatlan volt arra, hogy belőle nagyobb epikus kompozíciók alakuljanak ki. Mivel mind a

finn, mind a karjalai államszerveződéshez viszonyítva az észt állam kialakulása később következett be, ekkor pedig igen röviden lepergő bekebelezéssel, sőt olyan módon, hogy egységes észt állam ekkor még hosszú ideig nem alakult ki: mindezek a körülmények csak állandósították az észt folklórban a jellegzetesen prefeudális „Kalevipoeg-epika" további uralmát. A verses nagyepika hiánya adott továbbá lehetőséget a szokásbetét dráma, a narratív lírai dal és később a személyes líra nagymérvű kibontakozásának. Ez a folyamat már a feudalizmus második szakaszában ment végbe, amikor mind a feudalizmus bizonyos újraszervezése, mind pedig az ezen a fokozaton való megtorpanás jól megfigyelhető az észt társadalomtörténetben. Ilyen módon az észt folklór egészének két pillére a prefeudalista és a XVI. századtól kezdődő folklór. Az utóbbi viszonylag nagy szerepe okozta azt, hogy ennek a folklórnak mindmáig eleven jelentősége van. A finn folklór ma visszahozhatatlanul a múlté, a karjalai folklór minden bája ellenére is élő anakronizmus. Egyedül az észt folklór néhány műfaja (lírai dalok, kórusdalok, szólások) az, amelyik ma is eleven, és megkísérli a beilleszkedést a megváltozott társadalmi körülmények, a nemzeti kultúra más jelenségei közé.

9.4.4. A vót folklór történeti változásairól keveset tudunk. A vepsze folklóréról hasonlóan keveset. Az inkeri folklórban a telepítések időpontjának ismerete igazít el bennünket. Azt a lehetséges véleményt, hogy ez a folklór a feudalizmus második szakaszának jellemvonásait hordozza magán, mind a deskriptív, mind a köztörténeti elemzés megerősíteni látszik. A többi Finn-öbli kis nép (ha külön népnek vesszük a lídeket, izsórokat) folklórjának történeti alakulásáról hasonlóképpen csak általánosságok mondhatók el. A tveri és valdáji karjalai folklór jellegére vonatkozóan is a települési dátumok, valamint a folklór jellege nagyjából egységes képet ad: késő feudális vonások dominanciáját. Az orosz környezet kisugárzása is jól megfigyelhető. A balti folklórterülettel leginkább érintkező lív folklór régies voltát kihalása ellenére is bizton állíthatjuk. A krévin folklórról viszont szinte semmi ismeretünk sincs. A telepesek közül későfeudális jellegű az „erdei finnek" folklórja, és mindaz, amit az Újvilágba kerültek folklórjáról tudunk. A mai Szovjetunió területén távolra került balti finn töredékek száma pedig túl kevés ahhoz, hogy érdemlegeset állíthassunk folklórjukról. E kis népek folklórjára vonatkozó megállapításainkat azzal kell zárnunk, hogy sok kérdésre, a kellő időben elvégzett anyaggyűjtés híján alighanem sosem kapunk majd választ. A balti finn folklórterület egészéről alkotott kép a jövőben is elsősorban a három önálló balti finn folklór: az észt, a karjalai és a finn folklórokra vonatkozó ismeretek alapján áll majd.

9.5. Nemzeti folklórnak is ezt a három folklórt tekinthetjük. Ma már mindegyik folklór mellett felépült egy nemzeti, hivatásos kultúra is. A többi balti finn nép azonban erre a fokra nem jutott el, és lehetetlennek látszik, hogy valaha is eljuthasson. Még a három önálló folklórú nép nemzeti kultúráinak önállósága között is lényeges különbségek, fokozatnyi eltérések fedezhetők fel. A legteljesebb, legönállóbb, legnagyobb múltú a finn nemzeti kultúra volt. Századunkra azonban ezzel teljesen egyenrangú önálló nemzeti kultúra alakult ki Észtországban. Karjala állami önállótlansága már sokkal kisebb keretek közé szorítva engedhetett csak utat önálló nemzeti kultúra kialakulásának. Annak ellenére, hogy Karjala és a mai Finnország lakossága között régi és terebélyes kapcsolatok voltak, és hogy nyugatra nyelvhatár nélkül folytatódik a balti finn folklór, mégis megkülönböztethető volt ez a határ a belátható

történeti múltban, és a jelenben is ez a helyzet. A karjalai nemzeti kultúra viszonylagos önállótlanságát jelentékeny mértékben fokozta mind nagyobb területeinek szórványnépesség jellege, valamint az a tény, hogy földrajzilag mindig messzi esett államszervezete központjaitól. Ennek következtében lokális, provinciális nemzeti kultúra fejlődhetett itt csupán ki, amelynek az utóbbi félévszázadban teljessé vált kétnyelvűsége. E kétnyelvűség számos előnnyel jár, és sok folklór vonás meglétét magyarázza, mindennek ellenére is bizonyos szférákat kikapcsol az anyanyelvű, önálló nemzeti kultúrából.

9.5.1. E nemzeti kultúrák huzamos időn át hatottak az illető balti finn népek folklórjára. Azokon a területeken pedig, amelyeken nemzeti kultúra nem alakult ki, idegen uralkodó kultúrák hatása volt megfigyelhető. Finnország svéd és orosz, Karjala orosz, Észtország orosz, német, dán, lengyel és svéd idegen kultúrák uralmát érezte, és ezek az idegen kultúrák befolyásolták a balti finn folklórokat is. Feltétlenül meg kell jegyeznünk ezt a körülményt, mivel ha a folklórokkal szemben csupán a saját nemzeti kultúra jelent volna meg vetélytársként, a balti finn folklórok fejlődésének a képe másként alakult volna.

10.0. E metodikai vázlat végén feltehetjük a kérdést: mit jelent mindezek alapján a balti finn folklórterület Európa folklórja számára?

10.1. A hagyományos folklorisztikai irányzatok e kérdésre úgy válaszolnának, hogy felsorolnák mindazokat a motívumokat, formulákat, típusokat, variánsokat, redakciókat, amelyeket a balti finn folklórok a többi európai folklórterülettől vettek át; a mérleg másik serpenyőjébe pedig azokat a motívumokat, típusokat, variánsokat tennék, amelyeket a balti finn folklórtól vettek át más folklórterületek. Egy ilyen mérlegelés elképzelhető lenne, és bizonyára akad olyan vélemény, amely szerint egy ilyen összevetés eredményeként jelölhetnénk ki a balti finn folklór Európában betöltött helyét.

10.1.1. Az ilyen összehasonlítás azonban több okból kifolyólag is helytelen eredményekre vezetne. Részint azért, mivel az egyes folklór jellemvonások adásvételi mérlege indokolatlanul kedvezőtlen lenne a balti finn folklórterületre vonatkozóan. A balti finn folklór történetéből tudjuk, hogy a feudalizmust, a kereszténységet, az államszervezetet a balti finn népek másoktól vették át, többször is idegen népek hódították meg őket, és e hódításoknak nyilvánvalóan nyoma maradt a balti finn folklórban. Ezzel szemben a balti finn népek egyetlen más népet sem hódítottak meg (kivéve a lappok néhány csoportját), így hiába is keresnénk azokat a nyomokat, amelyek a finn hódítások emlékeként maradtak volna meg Európa más népei folklórjában. Ha ezt az ismérvet választanánk ki a balti finn folklórterület egészének értékelésére, igazságtalanok lennénk.

10.1.2. Másik követhető útként az kínálkozik, hogy mindabban meglássuk a balti finn folklórok szerepét Európában, amely alkotásokban előkerülnek a balti finn népek: ily módon mintegy „a balti finn népek az európai folklór tükrében" témán keresztül kíséreljünk meg választ adni a felvetődött problémára. E tárgykör igen érdemes, azonban félő, hogy ilyen módon nem kapunk képet éppen a balti finn folklórról, sőt a többi folklórban is csupán egyes, kiragadott mozzanatokat vennénk figyelembe.

10.1.3. Követhető módszer lenne az is, hogy hangsúlyozva azokat a kimutatható közvetlen kapcsolatokat, amelyek a balti finn és a többi európai folklórterület között fennállnak — „hatások", átadások, átvételek, kölcsönzések és továbbépítések adatainak a hálójába illesztenénk bele a balti finn

folklórt. Egy ilyen vizsgálat azonban csak akkor ér el maradandó eredményeket, ha igazán nagyarányú összefüggésekre mutat rá, és nem függetlenül a megfigyelőre vett folklórok egész fejlődéstörténetétől. Feltétlenül ki kell hát egészítenünk a hatások kutatását a belső fejlődésre vonatkozó adatok megvizsgálásával is, és ilyen módon teljes folklór fejlődésrajzokat kell adnunk ahhoz, hogy ezáltal igazán összehasonlítható ismereteket szerezhessünk Európa egyes folklórjairól és folklórterületeiről.

10.2. Mindebből a szemléből talán kiviláglik az, hogy a legtöbbre értékelhetjük teljes folklórok egész társadalomtörténeti bemutatását, az így feltárt összefüggéseknek pedig más, hasonló módon európai folklór-jelenségekkel való párhuzamba állítását. Egy ilyen vizsgálat során derül ki az, hogy egy-egy európai folklór vagy folklórterület milyen fejlődési fokozatokon ment át. Ezeknek a fokozatoknak a reprezentálásában áll az illető folklór vagy folklórterület jelentősége az európai folklór és az európai folklorisztika számára. Ilyen szempontból kíséreltük meg a balti finn folklór európai helyének a kijelölését is. A balti finn folklór nem annyit ér, amennyit — más folklórterületekkel kölcsönös kapcsolatban lévén — átadott vagy átvett, e folklór értéke önmaga: mindaz, amit reprezentál a kutatás számára, mindazon jelenségek összessége, amelyek a balti finn népek hagyományos szellemi kultúrájában előfordulnak.

VOIGT VILMOS

ФОЛЬКЛОР ПРИБАЛТИЙСКО-ФИНСКИХ НАРОДОВ КАК ПРЕДМЕТ ЕВРОПЕЙСКОЙ ФОЛЬКЛОРИСТИКИ

Ч. II.

(Резюме)

Работа (первая часть которой была опубликована в журнале Ethnographia LXXVIII (1967) стр. 406—437) написана в 1963—1964 гг. во время поездки автора в Финляндии и в Северной Европе. О выводах своих исследований (главы 8—10) 24 августа 1965 года автор прочитал в Хельсинки на II. Международном конгрессе финно-угроведов доклад на тему «Die ostseefinnishe Volksdichtung als Gegenstand der europäischen Folkloristik». Работа, являясь составной частью оживившихся в последние годы в Венгрии сравнительных фольклористических исследований представляет собою попытку путем выявления генетических и типологических аналогий дать обзор фольклора прибалтийско-финнских народов, указать на различия внутри данной группы и, наконец, нанести полученные результаты на региональную карту европейского фольклора. Работа носит характер методического эксперимента, по многим вопросам изложение материала удалось лишь в форме предварительной схемы, причиной чему послужило — не в последнюю очередь — отсутствие работ подобного характера. В отдельных частях работы (следуя порядку изложения материала) изложены следующие вопросы:

6. Анализ изложенных выше по жанрам вопросов по историческим периодам и по отдельным территориям. Специфические черты финского, карельского и эстонского фольклора внутри территории фольклора прибалтийско-финских народов. Вклинение других народов в территорию прибалтийско-финского фольклора.

7. Отмежевание территории прибалтийско-финского фольклора от территории саамского (лопарского) фольклора. Саамский фольклор представляет из себя самостоятельную территорию фольклора — его историческое формирование произошло в двух крупных периодах: в период собирательства и охота и в период крупного оленеводства. Саамский фольклор начала средневековья и периода после крупных общественных перемен XVI—XVIII веков нельзя сравнить с прибалтийско-финским фольклором соответствующих периодов; расхождение между ними нельзя и рассматривать как простой сдвиг фазы развития, ибо саамский фольклор и генетически отличается от прибалтийско-финского фольклора, несмотря на взаимодействие между ними в позднейшие периоды.

8. Обзор рассмотренных выше вопросов. В сравнительно-типологической фольклористике можно сопоставить не только отдельные произведения или мотивы, но и фольклоры в целом.

9. Место прибалтийско-финского фольклора в фольклоре Европы. Исторические связи (черты феодального происхождения в прибалтийско-финском фольклоре). Связи с скандинавским, балтийским (латышским, литовским), восточнославянским (русским, белорусским, в меньшей мере с украинским), а также с саамским фольклором. Возможные отдельные линии развития карельского и эстонского фольклора. Проблема взаимодействий национального фольклора и национальной культуры в области прибалтийско-финского фольклора.

10. Задача сравнительной фольклористики заключается не в том, чтобы оценить фольклор того или другого народа только с точки зрения передачи или принятия каких-либо малых элементов. Получаемая таким путем картина дала бы неблагоприятное представление о положении прибалтийско-финских фольклоров в Европе. Вместо этого необходимо подвернуть анализу то, какие этапы представляет весь материал прибалтийско-финского фольклора и исходя из этого следует определить место этих преданий в фольклоре народов Европы. Достойнство прибалтийско-финского фольклора определяется не тем, что он принял или передал другим фольклорам, мерой его служит он сам: все, что он представляет для исследователей, совокупность всех явлений, возникших ранее и встречающихся и сейчас в традиционной духовной культуре прибалтийско-финских народов.

Аппарат сносок и библиография, применяемая в работе, в связи с ограниченным объемом публикации, ссылается только на наиболее доступные обзорные труды. Письмо отдельных произведений (в связи с неоднократно проведенными реформами письма и публикацией на иностранных языках), единым образом латинизировано. Об этом см. подробнее в Ethnographia LXXVIII (1967), стр. 428, сноска 2.

THE FOLKLORE OF THE BALTO-FINNIC PEOPLES AS A REGION OF EUROPEAN FOLKLORE

Part II

(Summary)

The paper (of which the first part has been published in *Ethnographia* vol. LXXVIII [1967] 406—437, English Summary) was written in the years 1963/1964, during a travelling scholarship in Finland and Northern Europe. Summarizing his conclusions (sections 8—10), the author delivered a lecture under the title "*Die ostseefinnische Volksdichtung als Gegenstand der europäischen Folkloristik*" at the II. International Congress of Finno-Ugrists in Helsinki, on the 24th August 1965. Within comparative folklore research recently reviving in Hungary, this paper strives to give the outlines of the folklore of Balto-Finnic peoples by demonstrating genetic and typological similarities. It endeavours, further, to refer to the differences within this unit and, eventually, to establish the place of the results thus obtained in the regional map of European folklore. The paper is an attempt at testing the methods to be applied, therefore in several respects it could be composed but in the form of preliminary outline, owing not in the last place to the scarcity of earlier such studies. The sections of the paper (according to the system applied therein) discuss the following issues:

6. The previously discussed questions according to genres are reviewed with special regard to historical ages and regions. The specific characteristics of Finnish, Karelian and Estonian folklore within the Balto-Finnic folklore region. The inclusion of other peoples into the Balto-Finnic folklore region.

7. The delimitation of Balto-Finnic folklore region from the Lapp folklore region. The Lapp folklore is an independent folklore region, its historical development may be divided into two great ages, the one of hunting and collecting, the other, of a large-scale reindeer husbandry. The Lapp folklore, at the beginning of the Middle Ages and in the 16—18th centuries after undergoing social changes, may not be compared to contemporary Balto-Finnic folklore, and the prevalent differences may not simply be termed phase delay, for the Lapp folklore genetically also differs from the Balto-Finnic folklore in spite of subsequent bilateral relationships.

8. The review of topics touched upon so far. In comparative typological folklore researches not only individual objects or motives can be related but complete folklores can also be compared for such purpose.

9. The place of Balto-Finnic folklore region within the European folklore. Historical connexions (feudal characteristics in the Balto-Finnic folklore), relationships with the Scandinavian, Baltic (Latvian, Lithuanian), Eastern Slav (Russian, White Russian, Ukrainian, the last one to a lesser degree) and the Lapp folklore. The possibility of separate development of Karelian and Estonian folklore. The problem of the relationship between national folklore and national culture in the Balto-Finnic folklore region.

10. It is not the task of comparative folkloristics that the folklore of individual people's be evaluated on the basis of distributing-receiving. A picture obtained in this light would be disadvantageous for Balto-Finnic folklore in view of its European place. It is far more important to examine that what development is represented in the bulk of the Balto-Finnic folklore and by this investigation should its place be defined in European folklore. The Balto-Finnic folklore should not be evaluated according to the relationship of distributing and receiving, for folklore is a measure for itself, i. e. all that it representes for research, the mass of all those phenomena which prevailed and prevail in the traditional culture of the Balto-Finnic peoples.

The notes and bibliography in the present study would only refer to the most readily available summaries. The style of the mentioned works (because of numerous writing reforms, and for the fact that they do not appear in their original language) are unified and latinized. To that the reference is to be found in *Ethnographia* LXXVIII (1967), p. 428, note 2.

Makkoltatás a Zempléni hegységben

„Mindazonáltal én azt mondom, sőt kinszerülök bevallani, hogy a gazdasági négy fő állat-nem: szarvasmarha, ló, juh és sertés közt, a sertéstenyésztés leghátrább áll hazánkban" — írja Galgóczi Károly 1855-ben megjelent munkájában.[1] A „leghátrább áll" kifejezés nem az állatfaj számát jelzi, hanem tenyésztésének technikai fejlettségére vonatkozik. Ezt alaposan megerősíti Lánghy István *Tapasztalaton épült disznó-tenyésztés* c., 1835-ben közreadott munkájában: Nagy sertések olyan helyen nőnek, ahol mocsaras legelők, valamint bükk- és tölgyerdők váltják egymást, s ahol az időjárás olyan kedvező, hogy az év nagy részét a szabad ég alatt tölthetik. „Kicsinyek a disznók", ahol szárazak a legelők.[2] A sertéstenyésztés XIX. századi rendszerének jobb megvilágításához idézzük még Török Károly 1870-ben publikált sorait: „A mi a hegyes vidékeken az erdő, az a Tisza mentén, az alföldön, a nagy kiterjedésű vízfutotta nádas, a rét. . . A réten úgy él a jószág, mint hal a vízben: ott a jó lisztes böngyöle (gyékény torzs) ott a földben a sok zsijóka, felhízik azon a disznó mint akár az erdőháti makkon."[3] A sertéstenyésztés Magyarországon még a XIX. század közepén is jórészt a feudális jellegű állattenyésztési technika, az extenzív pásztorkodás keretei között folyt. A hegyes vidékeken elsősorban az erdő makkja, az Alföldön pedig a végelathatatlan nádas mocsarak, lápok és a vízjárta rónák növényzetének földalatti gumója és víziállata biztosította a táplálékot.[4] A természetes növénytakaró terített asztala volt sertéstenyésztésünk elsőrendű takarmány-bázisa.

A réti és a makkoltató sertéstenyésztés azért maradhatott fenn egészen a XIX. század közepéig, sőt a végéig, mert a szántóföldi takarmánytermesztés széles körű elterjedése Magyarországon lényegében csak a jobbágyfelszabadítás, a feudális jellegű nyomásgazdálkodás és vetéskényszer felszámolása után indulhatott meg. A feudalizmusban az extenzív állattenyésztési rendszer takarmányozása elsősorban a legeltetésen és kevés, gyűjtött réti szénán alapult. A két-, illetőleg háromnyomásos gazdálkodás elsősorban a gabonafélék termesztését tartotta fő feladatának. Ezek között pedig takarmányozásra csak az árpa és a zab szolgált. A nyomásos gazdálkodás időszakában a földműve-

[1] Galgóczi Károly: *Magyarország-, a szerbvajdaság s temesi bánság mezőgazdasági statisticája.* Pest 1855. 350.

[2] Lánghy István: *Tapasztalaton épült disznó-tenyésztés.* Kassa 1835. 8.

[3] Török Károly: *A tiszamenti népéletből. I. A réti kanász.* In.: Nagy Miklós (szerk.): *Magyarország képekben.* II. Pest 1870. 189.

[4] Vö. még Györffy István: *Gazdálkodás.* In: *A magyarság néprajza.* II.[2] Bp. 1941. 132—133. — Hankó Béla: *Ősi magyar sertéseink.* Tisia III. (1939) 332. — Herman Ottó: *A magyarok nagy ősfoglalkozása. Előtanulmányok.* Bp. 1909. 187—188.

lés elsősorban az ember szükségleteit igyekezett kielégíteni, takarmányok biztosítására nem sok gondot fordítottak. A feudalizmus gazdálkodási rendszerében az új növények csak az ugaron hagyott területekre kerülhettek be. A lóhere és a lucerna magját TESSEDIK Sámuel 1779-ben hozta be Magyarországra,[5] de 1784-ben Abaúj megyében is vetik már.[6] A szántóföldi szálastakarmánynövényeket azonban széleskörűen mind a földbirtokokon, mind pedig a paraszti gazdaságokban csak az 1870-et követő évtizedekben kezdték termeszteni. 1870-ben Magyarországon és Erdélyben összesen 217 000, 1912-ben már több mint 1 millió hektár a vetésterület.[7] A sertéstenyésztés szempontjából legfontosabb takarmánynövényt, a kukoricát Erdélyben és a Dunántúlon már a XVII. század első felétől, illetőleg a közepétől kezdik termeszteni, elsősorban az allodiális gazdálkodás alá vont területeken. A népi gyakorlatban először a nyomáson kívüli területeken és az irtványokon jelenik meg, a nyomásokba csak a XVIII—XIX. század fordulóján kezd behatolni. Vetésterülete rohamosan csak a XIX. század második felétől nő,[8] és terjed a paraszti gazdaságokban is.[9] A burgonya termesztése Magyarországon hasonlóképpen honosodott meg, és terjedt el. 1870 és 1912 között megkétszereződött termesztése.[10]

A Zempléni hegység területén a takarmánynövények termesztését elsősorban BALASSA Iván és IKVAI Nándor monográfiáiból ismerjük. A Hegyköz felőli oldalon a paraszti üzemekben a kukorica és a burgonya a XVIII—XIX. század fordulóján jelenik meg, s kezd betörni a nyomások hagyományos rendjébe. Kovácsvágáson pl. már 1802-ben ismert, 1810-ben a zsellérek már egyházi adóba is adhattak kukoricát. Pálházán 1826-ban már csöveskukoricát is szednek kilencedbe. A hegyközi községekben is először a kertekben, irtásföldeken jelenik meg, vagy az ugarnak az állatok által kevésbé járt sarkába vetették. „Terjedése akkor erősödött meg valamennyire — írja BALASSA Iván —, amikor a makkoltatás jórészt megszűnt és kellett a hízlalásra és az aprójószág tartására." A takarmányrépa termesztése a hegyi falvakban sohasem volt jelentős. Kovácsvágás és Füzérradvány vidékéről a Bodrogközbe jártak és fáért cserélték.[11] A Zempléni hegység nyugati lejtőin települt falvakban is csak nagyon lassan, szinte csak a századfordulótól terjedtek el a sertések takarmányozását biztosító kapásnövények. A termesztéshez kapcsolódó eszközök és módok még napjainkban is fejlődőben vannak. A kukoricát és burgonyát csak a századfordulótól, a napraforgót pl. csak a felszabadulás óta termesztenek.[12] KORPONAY János Abaúj megyéről azt írja, hogy a vetésforgóba a kukoricát csak 1860 táján kezdik beilleszteni. A burgonyatermesztés pedig a nyomásgazdálkodás gátló hatása miatt még az 1860-as években sem

[5] DITZ Henrik: *A magyar mezőgazdaság*. Lipcse 1869. 241—243.

[6] ECKHARDT Ferenc: *A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában*. Bp. 1922. 38.

[7] BALOGH István: *A paraszti gazdálkodás és termelési technika*. In: SZABÓ István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. 1848—1914. Bp. 1965. I. 406—407.

[8] BALASSA Iván: *A magyar kukorica*. Bp. 1960. 44—63, 78.

[9] BALOGH i. m. 410.

[10] BALOGH i. m. 410—411.

[11] BALASSA Iván: *Földművelés a Hegyközben*. Bp. 1964. 124—137, 164.

[12] IKVAI Nándor: *Földművelés a Zempléni hegység középső részén*. Műveltség és Hagyomány, IX. (Debrecen 1967.) 69—76.

nagyarányú.[13] Még a századfordulón megjelent Borovszky-féle megyei monográfiában is azt olvashatjuk, hogy a nép a kukoricatermesztéshez nincsen hozzászokva.[14] A hegyi községekben a répa jelentősége csekély, és ugyancsak későn honosodott meg.[15]

A Zempléni hegység falvaiban a bükk- és tölgyerdők termésén való sertéshizlalás megszűnése időben egybeesik a kapás takarmánynövények, elsősorban a kukorica és a burgonya termesztésének széles körű elterjedésével. A két, egymással párhuzamosan zajló folyamat között oksági kapcsolat áll fenn. A sertéstenyésztés terén még a XX. század elején is fellelhető extenzív sajátosságot, a makkoltatást a szántóföldi, kapás takarmánynövények, elsősorban a kukorica és a burgonya termesztésének késői meghonosodása őrízte meg. A takarmánynövények hiányában a háztartásokból kikerülő ételhulladék, a korpa, a kevéske árpa és zab mellett a sertésállományt a legelő tartotta el, hizlalása pedig a makkos erdőkben folyt. A sertésmakkoltatást elősegítette a Zempléni hegység területén az is, hogy a falvak népe is jelentős erdőterülettel rendelkezett.

A sertésmakkoltatást a recens hagyományok mellett a történeti források is megőrízték. A legelső nyomok a XVI. századba vezetnek vissza. Újfalussy Gáspár 1599-ben panaszt tett Kassa tanácsánál, mert a város jobbágyai erdőire fegyveres támogatás mellett hajtották sertéseiket, és a makkot feletették.[16] Egy 1610-ből származó oklevél „vidékről" Füzérre hajtott makkoló sertéseket említ. Telkibánya lakosai 1617-ig évenként egy vég gyolcsot és egy font borsot adtak a regéci várúrnak, s ennek fejében állatállományukat a hegyekben, sertéseiket makkon szabadon legeltethették: „Az erdőket, kiket annak előtte ab hominum memoria Telkibánya városa és abban levő lakosok esztendőnként egy vég gyolcs és egy font bors Regéc várában való adások által, mind barmoknak az hegyeken való legeltetésével, sertés marhájoknak makkon való jártatásával mind penig barmoknak az hegyekben, erdőkön való jártatásával s mind örökké szabadon bírják és éljék."[17] 1640-ben a füzéri erdők használatáról a következő határozat születik: Mikor a makkos erdőt a füzéri úr (Gróf Nádasdy Ferenc) "disznai számára felszabadítják, eo facto a kovácsvágási possessor urak és lakosnemesek és az a négy falu (Kovácsvágás, Radvány, Felső- és Alsóregmec) possessorinak és sertésmarháinak szabados legyen."[18] 1667-ben azonban már a kiskovácsvágásiakat eltiltották a Füzér várához tartozó erdőségek használatától. Ha ott találták sertéseiket vagy más állatukat, elhajthatták Füzérbe.[19] Zemplén megyében a XVI—XVII. század tartós háborúi lecsökkentették a sertésállományt. Ekkor a makkosokat a „gácsországi" birtokosoknak adták bérbe. A makk-bér az állomány egy tizede volt. Így került Magyarországra a lengyel sertés.[20] Göncön a XVII. század folyamán

[13] Korponay János: *Abaújvármegye monographiája*. I. Kassa 1886—1870. 283, 313.

[14] Borovszky Samu—Sziklay János (szerk.): *Abaúj vármegye és Kassa*. Magyarország megyéinek és városainak monográfiája, I. Bp. 1896. 405.

[15] Ikvai i. m. 78—80.

[16] Enesei Dorner Béla: *A sertés tenyésztése és hizlalása*. Bp. 1925. 31.

[17] Tagányi Károly: *Magyar erdészeti oklevéltár*. Bp. 1896. I. 303, 327.

[18] Tagányi i. m. I. 446.

[19] Herkely Károly: *Adatok Gömör megye népi erdőgazdálkodásához*. NÉ XXX. (1941) 260.

[20] Sziklay János—Borovszky Samu: *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely R. T. város*. Bp. é. n. 181.

a legelő, a rét és a makkos erdő hiánya miatt az állattenyésztés jelentéktelen volt. 1690-ben a mezőváros lakói földesúri tulajdonban levő erdőt béreltek makkoltatásra.[21] A sárospataki uradalomban 1719-ben, mielőtt bérbeadták volna a makkos erdőket, összehívták a bérletre pályázókat és makkbecslést végeztek.[22] Az uradalom saját állományát is makkoltatta, de a hóval beszorult sertéseket beszáradt gabonával, romlott búzával, korpával, néha árpával tartották tovább.[23] Mogyoróskának a XVIII. században négy, Baskónak három makkos erdeje volt.[24] Abaúj megye területén, a XIX. század elején egyes években olyan nagy volt a makktermés, hogy a Szepességről is hajtottak oda sertésnyájakat.[25] Kassa pénztárába is jelentős jövedelem folyt be makkból a XIX. század folyamán.[26] A XIX. század folyamán a regéci és a sárospataki uradalomban is a sertéshizlalás elsősorban a makkos erdőkben folyt. Igen fontos makkoltató hely ekkor Sátoraljaújhelyen a *Longh erdő*, valamint Sima határa. A makkoló nyáj mindaddig maradt az erdőben, ameddig a termést el nem fogyasztotta, illetőleg míg a nagy hó, a kemény tél be nem kényszerítette. Amikor már nem tudták az erdőben tartani az állatokat, „a kemény Télnek miatta a makkrul haza takarodnak, vagy annak el fogytával kintelenítettni fognak Akolyba szorulni" (1838). Az akolban takarmányozták az állatokat. A takarmányok a következők voltak: szeszgyári moslék, árpa, ocsú, rosta-alja, burgonya, kukorica, gabonafélék és „hulladék". Korpát csak a beteg sertések kaptak. Hizlaltak sertéseket pálinkafőzők és malmok mellett is, a legfontosabb, a leguralkodóbb jellegű forma azonban a makkoltatás volt.[27] 1824-ben Baskón a juhokat is makkoltatták.[28]

A Zempléni hegység egyes községeiben általában az első világháború évtizedéig volt szokásban a sertésmakkoltatás. Takarmányszűk, illetőleg jó makktermő években azonban még később is megesett a makkon történő őszi legeltetés. Regécen, a község tulajdonában levő erdőségben, elsősorban a *Bekecs* nevű erdőben az 1914—1918-as világháborúig rendszeresen, de néha az 1930-as évekig is makkoltattak. A makktermő terület nem volt nagy, csak a község lakóinak a nyáját tudta ellátni. A sertéseket szeptemberben hajtották fel, s a makkterméstől függően verték haza. Bő termés idején a sertésvágások hagyományos időpontjáig, januárig maradtak kinn. Mint a községben mondják: „Mielőtt a kemény tél be nem következett, jöttünk haza." A *makkoskondát* külön erre a célra fogadott *kondás* őrizte. Mogyoróskán ugyancsak az 1930-as évekig is megesett, hogy hizlaltak sertéseket makkon. Szeptember végén csak azt az állományt hajtották fel, amelyet meg akartak hizlalni és le szándékoztak vágni. Egy-egy család évenként általában két-három sertést vágott, a makkoltatott állomány száma 100—200 között volt. A mak-

[21] Iványi Béla: *Gönc szabadalmas mezőváros története*. Karcag 1926. 172.

[22] Herman i.m. 235. — Herman Ottó: *A magyar pásztorok nyelvkincse*. Bp. 1914. 167.

[23] Ravasz János: *A sárospataki uradalom gazdálkodása*. Bp. 1938. 64—65.

[24] Jármay Edith: *A recégi uradalom üzeme a XVIII. század első felében*, Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez I. Bp. 1930. 20.

[25] Fényes Elek: *Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. Pest 1838. III 8.

[26] Borovszky—Sziklay i. m. (Abaúj) 261.

[27] Oláh József: *A sárospataki és regéci uradalmak állattenyésztése a XIX. század első felében*. Agrártörténeti Szemle IV. (1962) 249—250.

[28] Oláh i. m. 240. — A juhmakkoltatáshoz l.: Szabadfalvi József: *Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken*. Műveltség és Hagyomány V. (1963) 131—143.

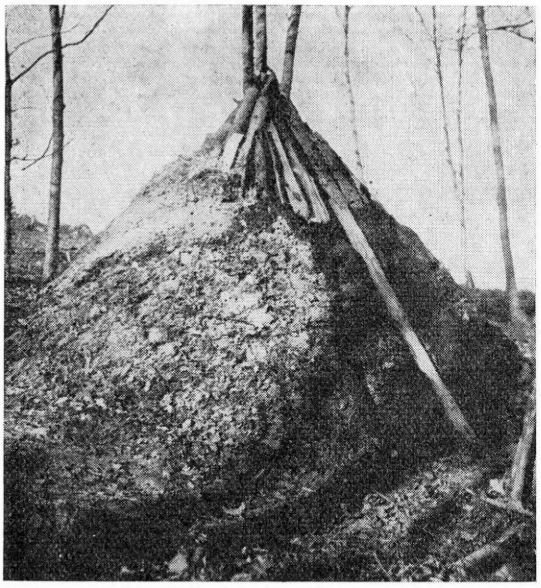

1. kép. Erdei munkások, szénégetők kerek kunyhója. Mogyoróska (Nagy Benjámin felv.)

koltatás szeptember végén, illetőleg október elején kezdődött, mert — mint mondják — ,,aratás után még csak a pondrós, később az egészséges makk hullik''. A község erdeiben bükk- és tölgymakkon egyaránt legeltettek. Az erdő a falu déli határában volt. A legtöbbet emlegetett makkos erdő a *Bagolyka*. Mogyoróska határában olyan nagy makkot termő erdők voltak, hogy jó termés idején távolabbi községekből is hajtottak oda ősszel sertésnyájakat. Ezeket azonban rendszerint az állami vagy méginkább földesúri erdőkbe fogadták, a közbirtokosság nem adott ki bérletet. A kondás évtizedeken át a helyi Tomkó pásztorfamíliából került ki.

Fonyban már a *pondrós makk* hullásának idején, augusztusban kihajtottak a hegyre, az erdőbe. Ha a községi erdőkben kevés tölgy- vagy bükkmakk termett, vagy ha a hizlalási periódusra nem tartott ki, akkor megvásárolták a makkoltatás jogát az ,,uraságtól'', s a földesúri erdőkbe járt a község *kondája*. Arkán — az emlékezet szerint — utoljára kb. 40—50 évvel ezelőtt makkoltattak. A községnek nem volt erdőtulajdona. ,,A gróftól vettük meg a makkoltatás jogát lábas erdőben'' — mondják. Baskón viszont volt *közbirtokossági erdő*, jó termés idején itt makkoltattak, melléjük külön kondást fogadtak. Boldogkőváralján ugyancsak bérelt földesúri erőkben folyt a lakosság kondájának makkoltatása. A Zempléni hegység középpontjában fekvő három kis szlovák faluban, Óhután, Középhután és Újhután (Háromhuta) is hasonlóképpen biztosítottak makkoserdőt.[29] Mogyoróskán és Regécen elmondták, hogy Telkibányán is nagyarányú makkoltatás folyt. A hegység keleti lejtőjére települt Kovácsvágáson ugyancsak szokásban volt. A nyájat októberben hajtották ki, s addig tartózkodtak az erdőben velük, míg meg nem híztak. A gazdák minden héten kijártak az erdei szállásokra *sózni*. Kovácsvágás környékén olyan nagykiterjedésű tölgy- és bükkerdők voltak, hogy a szomszédos községekből is rendszeresen jártak oda sertésekkel.

A makkoltatott sertések szállása a községektől távolabb, az erdőben volt. Ha makkhullás előtt kihajtottak, akkor előbb az erdei tisztásokon legeltettek. Az erdei szállást rendszerint patakok, források közelében, nagy fák alá állították, ahol az itatást biztosítani tudták. Az erdei forrásokat sokszor kis tocsogók veszik körül. A nagy lombú fák bő takarmányt és némi enyhet is

[29] A Zempléni hegység falvaiban, elsősorban Háromhután a bükkmak az emberi táplálékok sorában is helyet kapott. A gyermekek részére kávét pörkölnek belőle, s lisztjét pogácsa készítéséhez is felhasználják. — Ujváry Zoltán: *A vadontermő növények szerepe a táplálkozásban az abaúj-zempléni hegyvidéken*. NÉ XXXIX (1957) 240



2. *kép.* Erdei munkások, szénégetők kunyhója. Mogyoróska (Nagy Benjámin felv.)

biztosítottak. A telephelyen a *makkoskondás* részére *kunyhót* építettek, az állatállomány jobbára *karám*ban, ritkábban minden védelem nélkül töltötte az éjszakákat. A kunyhó és a karám egymás mellett állt. Elkészítésük, a kihajtás előtti napokban, a gazdák feladata volt.

A makkoltató pásztor kunyhója jobbára téglalap, ritkábban kerek alaprajzú. A két kunyhótípus formában és elkészítési módjában különbözött egymástól. A téglalap alaprajzú, nyeregtetős kunyhó (2—3. kép) tetején végighúzódó gerendát elől és hátul ∧ alakú, földbe állított oszlopok tartották. Ha a terepadta lehetőségek megengedték, a kunyhó végén a gerenda a hegyoldal emelkedésébe volt beállítva. A felső gerendához arasznyi távolságra egyenes, kb. 10—15 cm. átmérőjű ágakat támasztottak, erre vékonyabb, leveles ágakat tettek (Mogyoróskán *zsúp*ot is), s az egészet beborították földdel, gyakrabban gyeptéglákkal. Befedésnél, a füst eltávozására egy kis részt szabadon hagytak. A kunyhó mindkét végét hasított fahasábokkal, ritkábban deszkákkal zárták el. Az egyik végén ajtón át lehetett bejutni. A kunyhó elülső részében, három-négy nagyobb kő között állandóan égett a tűz. A füst a tetőn szabadon hagyott részen távozott. Hátrább volt a pásztor fekhelye, a ruhája felakasztva, valamint a többi felszerelési tárgya. A fekhelyföldön, vastagon rakott szalmából, falevélből készült, amelyet fahasábokkal vettek körül, s azt földbe vert *culáp*pal, *karó*val (Mogyoróska) rögzítették. A másik kunyhótípus kör alaprajzú, s kúpalakúra összeállítgatott 3—4 méteres rudakból állt. Ezt is az előbbiekben említett módon fedték be, csak a tetején a rudak összetalálkozásánál maradt fedetlen. Ez ugyancsak a füst elvezetésére szolgált. A tűz a bejárathoz közel égett, s hátul a földön volt a pásztor fekhelye. Mindkét kunyhótípus azonos az erdei munkások kunyhóival, a kúpalakút elsősorban a szénégetők (1. kép), a sátortetőset inkább a fakitermelő munkások használták.



3. kép. Pásztorkunyhó az erdei irtáson. Mogyoróska (Nagy Benjámin felv.)

A makkoló sertések nappal az erdőket járták, az éjjeleket néha *szabadálláson* (Fony), de gyakrabban *karám*ban (Mogyoróska), *karány*ban, (Árka), *állás*ban (Fony) töltötték. Fonyban, Regécen és Mogyoróskán azt mondották el, hogy karám nélkül csak a kövérebb sertéseket tarthatták, amelyek már kényelmesebbek és lassúbb mozgásúak. A *karám*, *karány* vagy *állás* földbevert karókból és mellé állított gallyakból, *cserjé*kből és *tövis*ből kör, illetőleg a terepadta lehetőségeknek megfelelően szabálytalan ellipszis alakú bekerített terület (5. kép).[30] Mogyoróskán említették, hogy a karámot földbe ásott *szulápo*kra szegezett *rigely*ekből is készítették. A 6—8. képeken a fonyiaknak a Malom patak melletti *sertéskarám*ját *(zárka, pacsitkarám)* láthatjuk. Ez a karám ma már nyáron szolgál a sertésnyáj deleltetőhelyéül, de az elmondás alapján hasonló volt a makkoltatott állomány enyhelye is. A szabálytalan ellipszis alakú építmény szúrós, tüskés gallyakból áll, az ajtaja pedig rudakból van összeeszkábálva. Az egyik végénél keresztül folyik a patak. A karám keritése alig magasabb 60—70 centiméternél, s talán inkább a szélességével mint a magasságával akadályozza meg az állatok kitörését. Az építményben a sertések nyáron 9—10 órától délután négy óráig heverésznek. A karám a sertéslegelő legtávolabbi pontján áll, s reggel a községből kihajtott állatokat legeltetve hajtották odáig, majd délután innen ugyancsak legeltetve indultak haza.

A makkoló nyáj őrzője a *makkoskondás* volt. Kihajtás előtt összegyűjtötte a sertéseket, kihajtotta, gondozni, megőrizni, valamint élelméről és itatásáról gondoskodni tartozott. Makkoltatás befejeztével hazahajtotta a nyájat és minden gazdának elszámolt állatával. „Sok gazda nem is ismert rá a disznójára, úgy meghízott, kikerekedett." A nyáj karácsonyig, újévig, illetőleg januárig maradt az erdőben. Korábban csak akkor hajtották haza, ha már térdig érő hó esett, s nem tudták a nagy hó alól kikaparni a táplálékot. Ennél is korábban csak akkor hajtottak haza, ha elfogyott az erdőben a makk. A konda tartózkodási helye a közbirtokossági, illetőleg a bérelt legelő volt, de a pásztor számtalanszor áthajtotta a szomszédos állami és földesúri vagy más községek erdőibe is. A kondásnak hetente vittek ki kenyeret és szalonnát, de főzött is magának. A gazdák általában hetenként egy alkalommal felkeres-

[30] Kovácsvágáson a nyári legelőn álló sertéskarámot *kosár*nak, *disznókosár*nak is mondják.

ték az erdőben a nyájat, és állataiknak sót vittek ki. Mogyoróskán a kenyérsütéskor a teknőben levő maradékot sózták meg erősen, ezt lepénnyé gyúrták és megsütötték. Ezt, a sós *vakarót* vitték ki minden héten a sertéseknek. Szokásban volt még ugyanitt a sózásnak egy másik formája is. Vödörben sós darát vittek ki, és mindenki megetette saját disznójával. Kovácsvágáson gabonalisztből sóval összegyúrt, ökölnyi nagyságú gombócot vittek a sertéseknek.



4. kép. Szénégetők kunyhójának bejárata. Középhuta/Háromhuta (Szabadi Imre felv.)

A Zempléni hegység rengetegeiben nagy vaddisznó kondák is háborítatlanul élnek. Regécen[31] és Mogyoróskán mondották el, hogy különösen ősszel és tél elején makkoltatás közben a vadkanok sokszor össze is barátkoznak a hízó disznókkal. Megesett, hogy fel is *búgták* a szelíd disznókat. Az ilyen származású malacokat rendszerint *elhányták*, de megesett, hogy kicsi korában vásáron eladták. Azt mondják, hogy a vaddisznóval keresztezett malac csak nagyon nehezen tartható háznál, sokkal vadabb, mint szelíd társa. A vaddisznóval való kereszteződést mások is megemlítették már: Vajkai Aurél[32] és Tálasi István[33] a Bakonyból, Solymos Ede a Duna mellékéről,[34] Györffy István a Nagykunságból[35] és Szűcs Sándor a Nagysárrétről.[36] Itt említem meg, hogy a vaddisznónak is fő tápláléka ősszel és télen a makk. A makktól télére nemcsak megerősödik, hanem két-három újjnyi szalonnát is ereszt.[37] A Zempléni hegységben a fegyverrel vagy csapdával elejtett vaddisznót éppen úgy feldolgozták, mint a házi sertést. Mivel makkon hizik, zsírja nem fagy meg és szalonnája is lágyabb.[38]

A három-négy hónapi makkoltatás során a sertések meghíztak, a 90—100 kilós *süldők* másfél mázsa súlyt is elértek. A makk-féleségek közül a bükkmakkot tartják alkalmasabbnak, ezt a sertés is jobban szereti: „A bükkmakk zsírosabb, táplálékosabb." Az erdei hizlalás befejeztével a meghízott sertéseket általában levágták, bár megpróbálták darával vagy kukoricával tovább is

[31] Ujváry Zoltán szíves közlése.
[32] Vajkai Aurél: *A Bakony néprajza*. Bp. 1959. 42.
[33] Tálasi István: *A bakonyi pásztorkodás*. Ethn. L. (1939) 13.
[34] Solymos Ede: *Dunai halászat. Népi halászat a magyar Dunán*. Bp. 1965. 52.
[35] Györffy István: *Nagykunsági krónika*. Bp. 1941. 25.
[36] Szűcs Sándor: *A Nagysárrét régi disznótartása*. Klny. a Debreceni Szemle 1940. júliusi számából. Debrecen 1940. 3.
[37] Kisszántói Pethe Ferencz: *Természethistória és mesterségtudomány*. I. Bécs 1815. 385. — Lovassy Sándor: *Az Ecsedi-láp madárvilága fennállása utolsó évtizedében*. Bp. 1931. 211.
[38] Ujváry Zoltán szíves közlése.

hizlalni. Ez azonban legfeljebb az idősebb állatoknál sikerült, a fiatalabbja makk után nem evett semmit. A makkon hizlalt sertés húsáról és szalonnájáról azt tartják, hogy sokkal zsírosabb és jobb ízű. „A makkon hízott sertés húsa ízletes, a szalonnája pedig sárga ugyan, de éppen ugyan olyan jó, mint az árpadarán hízott sertés húsa. Forró napon nagyon folyik belőle a zsír" (Arka). „A makkon való hizlalást legjobban a beleken lehet felismerni, mert az egészen sötét színűvé válik" (Mogyoróska).

A Zempléni hegységben makkoltatással bizonyos migrációs jelenségek is együtt járnak. Fonyban pl. — ha nagyon sok makk termett — erdőrészeket bérletbe is kiadtak. Hajtottak Fony határába a szomszédos Hernád-menti községekből, leginkább Korlátról, Vizsolyból, Hernádcécéről és Arkáról. Ezeket a kondákat is a makk hullásakor hajtották át, s akkor indultak vissza, amikor a termés elfogyott. Emlékeznek még arra is, hogy öt-hat évtizedel ezelőtt „az Alföldről is hoztak sertéseket, hogy kihúzzák ott a telet, amikor az Alföldön nem volt mit enniök." Ezeket a nyájakat a fonyi pásztorok őrizték. A regéci határba, ugyancsak 40—50 évvel ezelőtt hajtottak utoljára Vizsolyból és Korlátról. A Mogyoróska körül elterülő erdőkbe is a Hernád völgyéből, leginkább Vilmányból, Hernádcécéről és Garadna felől hajtottak föl sertésnyájakat. A községi erdőket nem adták bérbe, az idegen állatokat a nagybirtokosok, esetleg az állam tulajdonában levő erdőkben makkoltatták. A nagyobb erdő tulajdonnal rendelkező földesurak is hajtottak ide más uradalmaikból sertéseket. Ezek makkoltatása, illetőleg az építményeik is azonosak voltak a helyiekével. Az erdei legeltetés befejeztével a 20—30 km távolságra levő Hernád-menti uradalmakba lábon hajtották haza, csak azokat az állatokat tették szekérre, amelyek nem tudtak menni. Baskón ugyancsak a nagybirtokosok adtak ki erdőket. A Bodrogkeresztúrból és az „Alföldről" felhajtott kondákat addig hizlalták, amíg csak a makk el nem fogyott. Kovácsvágáson, nagy termés idején, a szomszédos községekből, főképpen Füzér vidékéről fogadtak sertésnyájakat. A Zempléni hegység keleti és nyugati lankáira makkra Szabolcs megye egyes községeiből, elsősorban a Rétközből is felhajtottak.[39] Magam is találkoztam a Szabolcs megyei Ibrányban olyan pásztorral, aki még emlékezett az Abaúj megye egyik községébe felhajtott sertésnyáj makkoltatására. „Én 1899-ben születtem — mondotta Szikora András — apám járt sertéseket makkoltatni Abaújfelsőláncon. Itt nemcsak az uradalmi, hanem a falusi sertésnyájak is jártak makkra. Kint az erdőben nem csináltak nekik ólat, vagy karámot, *szabadvac*kon háltak. A makkon nagyon jól meghíztak a disznók. Éjszakára jószágok állása mellett közel egymáshoz tüzeket raktak, hogy a farkas meg ne támadja őket. A disznók olyan vadak voltak, hogy megették az őket megtámadó farkasokat is. A pásztoroknak nagy kutyájuk volt, örv volt a nyakukban. A makkos erdőbe szeptemberbe hajtottak ki, s télen is kint voltak velük, ameddig a makkhoz hozzá-

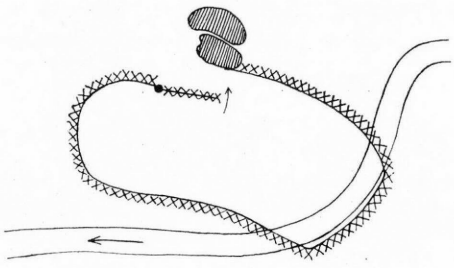

5. kép. Sertéskarám a Malom-patak partján. Fony

[39] Kiss Lajos: *Régi Rétköz.* Bp. 1961. 179, 372, 383, 392.



6. kép. A sertéskarám bejárata. Fony (Szabadfalvi József felv.)

juthattak. Volt ott bikkmakk és tölgymakk is. A sertések annyira szerették a makkot, hogy hazafelé menet is úgy csalogatták, hogy makkot szórtak eléjük.''

A makkoltatás nemcsak a Zempléni hegységben volt szokásban, hanem az Északi Középhegység más egységeiben is széles körben gyakorolták. A szomszédos Csereháton, a Sajó és a Bódva völgyében is igen nagy gazdasági jelen-



7. kép. Sertéskarám. Fony (Szabadfalvi József felv.)

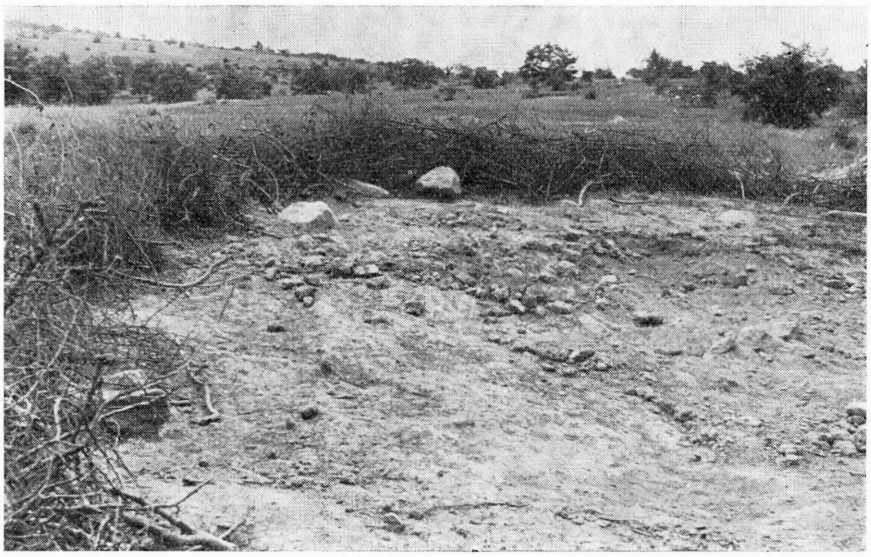

8. kép. A sertéskarám gallyakból készült kerítése. Fony (Szabadfalvi József felv.)

tősége volt még nem régiben is az erdei legeltetésnek és a makkoltatásnak. A XIX. század első felében különösen Ragály és Szendrő makkos erdőit emlegetik.[40] Az élő néphagyományban is fellelhető még a sertésmakkoltatás, a Sajó és a Bódva közötti községekben. Felsőnyárádon régebben az erdőben makkoltattak, majd később összegyűjtötték és otthon etették fel. Sajógalgócon, Ragályon és Trizsen a helybeliek makkoltatása mellett a Hortobágy mellékéről pl. Újtikosról felhajtott sertésnyájak hírét őrzi az emlékezet. Szalonnán ugyancsak fogadtak sertéseket az „Alföldről", valószínűleg Borsod megye déli területéről. Szalonnán még 1953-ban is legeltették a sertéseket ősszel makkos erdőkben. Abodon külön fogadott makkoskondás felügyelete alatt utoljára kb. 40 éve hajtottak ki ősszel az erdőkbe. Martonyiban két pásztor őrízte az erdei szálláson a kondát, de éjszakára még *soros gazda* is kiment a *karám*hoz. A szálláson a pásztorok részére kunyhót is készítettek. Martonyiban a makkoltatás emlékét még nemrégiben is őrízte a makkszedés. Takarmányszűk években a kukoricát makkal pótolták. A csereháti Meszesen korábban ugyancsak a hagyományos módon folyt a makkoltatás, majd ott is a gyűjtögetésre és az otthoni etetésre redukálódott. Rakacaszenden egészen az 1930-as évekig „nagyban" makkoltatták a mangalica sertéseket a község határában elterülő nagy cser- és tölgyerdőkben. A nagyobb gazdák külön-külön nyájban makkoltattak, de kijártak a kisebb gazdák közös kondái is. Rakacaszenden emlékeznek még arra is, hogy a községtől északabbra, Szlovákia területére is elhajtottak egykor. Rakacán, Galvácson, Irotán, Gagybátoron, Királykútpusztán ugyancsak gyakorolták a sertések őszi, tél eleji legeltetését a bükk-, a tölgy- és a csertölgy erdőkben. Krasznokvajdán az egykori makkol-

[40] Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára.* 1851. III. 275, IV. 88.

tatás emlékét napjainkban is őrzi a *Makkoltató* határnév. A Bükk hegységtől északra eső területeken, valamint a Sajó és a Bódva völgyében, valamint a Csereháton nemcsak a sertéseket hizlalták fel makkon, hanem a juhok őszi, kora téli takarmányozásánál is felhasználták.[41]

A Cserhát területén pl. Cserhátsurányban a történeti források szerint már a XVIII. század elején is széles körben makkoltattak. Sertésállományuk a XIX. században akkor kezdett csökkenni, amikor a makkoltatást kezdték korlátozni. Pénz-fizetés ellenében azonban még az 1870-es években is makkoltathattak.[42] A Mátra és a Bükk hegység északi lejtőire települt keleti palócok, a barkók sertéstenyésztésének is kizárólagos alapját a makkos erdők biztosították. Egyes községekben még az 1910-es évekig szeptembertől januárig makkoltattak.[43] Domaházán különösen jelentős volt, az Elek-had kb. 100 sertésből álló kondája amely az Ózd—Pétervásári dombvidéken a Bolhád hegyen még az elmúlt években is makkolt.[44] Gömör megye nagykiterjedésű makktermő erdőit Fényes Elek is megemlíti. Azt írja, hogy több nagyszámú sertésnyáj van Cselény erdőiben, a serkei járásban és az osgyáni tölgyes erdőkben.[45] Coburg herceg gömöri erdőiben a jobbágyok faizást, legeltetést és makkoltatást élveztek. Jogaikat 1846—1850 körül kezdték korlátozni.[46] Pelsőcön, a Nagyhegyen a szalóciak már 1615-ben is bizonyos pénzfizetés ellenében szabadon makkoltathattak.[47] Borsod megyében is széleskörű makkoltatás folyt, sőt makkon takarmányozták, illetőleg hizlalták fel a juhokat is.[48] Kondón a XIX. század közepén „az erdő sok makkot teremvén, a lakosok a sertéstartást szorgalmatosan űzik s sok sertést hizlalnak."[49] Diósgyőrben a múlt század végéig, Kisgyőrben még az elmúlt évtizedben is makkoltattak.[50] Bükkmogyorósdon mind a földesurak, mind pedig a falubeli gazdák legeltették ősszel sertéseiket tölgy- és bükk erdőkben. Répáshután a makkszedés volt még nemrégiben is szokásos.[51]

Végezetül álljon itt Hunfalvy János 1860 évben megjelent munkájából a feudalizmus erdőkezelését alaposan megvilágító idézet: „Egy egészen sajátszerű erdőkezelés, mely csupán Magyarországon fordul elő és Gömörben is gyakoroltatik — a makkoltatás tölgyerdőkben. . . . efféle erdőknek fő haszna abban áll, hogy makkot és gubacsot hoznak, s hogy legelőül szolgálnak . . . s némely esztendőkben igen nagy hasznot hajt, mely . . . gyakran nagyobb, mint az, amelyet zárolt erdőkben a fakitermelés nyújtana. . . . Jobb években, melyek nem oly ritkák, ezen erdőkben több ezer sertés, hizlaltatik . . . az őszi hónapokon át, sőt egy ideig télen is, ha nem kemény. Makktermő években

[41] Vö. Szabadfalvi i. m. 131 skk.

[42] Zólyomi József: *Cserhátsurány állattartásának másfél százada.* Ethn. LXXI. (1960) 60, 70—71.

[43] Paládi-Kovács Attila: *A keleti palócok pásztorkodása.* Műveltség és Hagyomány VII. (1965) 114.

[44] Paládi-Kovács Attila szíves közlése.

[45] Fényes i. m. *(Magyar országnak. . .)* 1837. 132, 159, 163, 164, 167, 169, 170, 172.

[46] Borovszky Samu (szerk.): *Gömör-Kishont vármegye monográfiája.* Bp. é. n. 221 skk.

[47] Tagányi i. m. I. 325.

[48] Szabadfalvi i. m. 132 skk.

[49] Fényes i. m. *(Magyarország. . .)* II. 245.

[50] Mádai Gyula: *Diósgyőri adatok a közös, népi gazdálkodás és birtoklás múltjához.* In: Deák Gyula (szerk.): *Történeti Évkönyv.* Miskolc 1965. 130.

[51] Szabadfalvi i. m. 132.

nagyszámú birka is tartatik, gyakran több hónapon át a makkon részint erdőkben, részint az istállókban, mi kivált takarmányszűk években nagy előny."[52]

SZABADFALVI JÓZSEF

Йожеф Сабадфалви:

ЖЕЛУДЕВАЯ КОРМКА СВИНЕЙ В ЗЕМПЛЕНСКИХ ГОРАХ

(Резюме)

На северной границе Большой Венгерской низменности в западно-восточном направлении протянулся горный район, где расположены горы *Черхат, Матра, Бюкк и Земпленские*. Значительная часть этих гор покрыта дубовыми и буковыми лесами. Дуб (Quercus sp.) и бук (Fagus silvatica) дают плоды — желуди, которые в течение многих столетий служили осенней и зимней пищей для скота, главным образом свиней. Архивные документы указывают на то, что уже в XVI—XVII веках свиней в этом горном районе с сентября-октября пасли в лесах, откармливали желудями. Лесные хозяйства обычно имели гораздо больше прибыли от пастьбы скота и сбора желудей, чем от продажи древесины. Откармливали свиней желудями не только помещики, но и простой деревенский люд. Большинство деревень имело лесные территории. Те же деревни, которые лесов не имели, арендовали леса, где было много желудей.

Об использовании желудей в деревнях, расположенных в Земпленских горах, есть данные, относящиеся к XVI веку. Грамоты и другие документы прежде всего содержат данные относительно права пользоваться желудями определенной лесной территории. Использование лесной продукции на корм скоту со второй половины XIX века значительно сокращается, а в 1920-ые годы, как правило, и совсем прекращается. Однако есть данные и о том, что еще в 1930-ые годы, более того, даже позже, пасли свиней в лесах или откармливали их собранными там желудями. В прошедшие столетия использование желудей на корм скоту было значительным в следующих населенных пунктах (дата в скобках — время, о котором имеются первые данные): Кашша (Кашшау, Кошице, теперь Чехословакия, 1559), Фюзе́р (1610), Телкибаня, Регéц (1617), Ковачвáráш, Радвáнь, Фельшёрегмец, Алшóрегмец (1640), Гёнц (1690), Шарошпатак (1719), Модёрóшка, Башкó (XVIII век), Шáторальяуйхей и Шима (XIX век). Кроме перечисленных мест в прошедшие десятилетия еще продолжали использовать желуди на корм скоту в следующих местах: Фонь, Больдогкёваралья, Арка и Харомхута.

Стада свиней гонят в желудёвые леса в конце сентября — начале октября и если урожай богатый, то возвращаются в деревню только после Рождества или даже в январе. Лесной лагерь разбивают возле горной речки или родника. Пастухи ночуют в так называемом *куньхо* (рис. 1—4), а стадо в *караме* (рис. 5—8). Карам, загон, строят из вбитых в землю кольев, которые обносят оградой из хвороста. Когда животные сильно разжиреют, то могут ночевать и на свободе, их не загоняют. Основной пищей пастухов служили хлеб и свиное сало, но один раз в день они варили для себя еду. В течение трех-четырех месяцев, проведенных на лесном пастбище, 90—100-килограммовые свини увеличивали свой вес до 120 килограммов. Пригнанных в деревню свиней, как правило, сразу резали, но иногда продолжали откармливать кукурузой. Говорят, что мясо свиней, откормленных желудями, было очень вкусным. Сало же было очень мягким, летом таяло, причем жир не застывал. Откармливание свиней желудями сопровождалось и определенными миграционными явлениями. Прежде всего из тех деревень, где не было лесов, гнали скот на арендованные территории. С другой стороны, в Земпленские горы пригоняли скот и издалека, из соседних территорий Большой Венгерской низменности.

Откармливание свиней желудями, их пастьба в лесах — одно из проявлений старого венгерского экстенсивного скотоводства. Этот метод был вызван к жизни не дешевизной корма, а прежде всего нехваткой кормов, выращиваемых на пахотных землях. Кукуруза и картофель, используемые на корм свиньям, появились в Венгрии в середине XVII-го века, но широкое производство этих культур в крестьянской среде распространилось лишь во второй половине XIX века. Распространение выращивания кормов и прекращение выгона скота на лесные пастбища по времени совпадают, то есть между этими двумя явлениями может быть прослежена причинная взаимосвязь.

[52] HUNFALVY János: *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása*. Pest 1867. 239—240, 251—252.

József Szabadfalvi:

EICHELMÄSTUNG IM ZEMPLÉNER GEBIRGE

(Auszug)

Das in West-Ost-Richtung sich hinziehende Bergland an der Nordgrenze der Großen Ungarischen Tiefebene *(Cserhát-, Mátra-, Bükk-* und *Zemplengebirge)* ist größtenteils von Eichen- und Buchenwäldern bedeckt. Die Frucht der Eichen- (*Quercus sp.*) und Buchenbäume (*Fagus silvatica*) diente Jahrhunderte hindurch zur Fütterung des Viehbestandes, in erster Linie der Schweine, im Herbst und im Winter. Die Urkunden der Archive berichten uns bereits aus dem 16.—17. Jahrhundert davon, daß der Schweinebestand der erwähnten Gegend vom September-Oktober an mit Eichel gefüttert, gemästet wurde. Die Forstbesitztümer erbrachten im allgemeinen mehr Einkommen aus der Beweidung und der Eichelmästung als aus der Holzausbeutung. Die Eichelmästung wurde sowohl von den Grundbesitzern wie auch von den Dorfbewohnern betrieben. Die meisten Dörfer verfügten selbst über einen Waldbestand. Jene Dörfer, die keinen Wald besaßen, pachteten für ihre Schweine Eichenwälder.

Über die Eichelmästung in den Dörfern des Zempléner Berglandes haben wir bereits aus dem 16. Jh. Daten. In den Urkunden sind in erster Linie Daten über das Recht der Eichelmästung enthalten. Die Fütterung mit den Früchten der Wälder hat von der zweiten Hälfte des 19. Jh. an abgenommen und im allgemeinen in den 1920er Jahren aufgehört. Es gibt aber Daten auch darüber, daß auch noch in den 1930er Jahren und sogar noch später Eichelmästung betrieben wurde, bzw. daß die Schweine mit den im Wald gesammelten Eicheln gefüttert wurden. Die Eichelmästung war in den vergangenen Jahrhunderten in den folgenden Dörfern bedeutend (in Klammern steht die Jahreszahl der frühesten Angabe): Kassa (Kaschau-Kosice, CSSR, 1559), Füzér (1610), Telkibánya, Regéc (1617), Kovácsvágás, Radvány, Felsőregmec, Alsóregmec (1640), Gönc (1690), Sárospatak (1719), Mogyoróska, Baskó (18. Jh.), Sátoraljaújhely und Sima (19. Jh.). Außer den Aufgezählten wurde noch in den jüngsten Jahrzehnten in den Dörfern Fony, Boldogkőváralja, Arka und Háromhuta mit Eicheln gefüttert.

Die Schweineherden werden Ende September oder Anfang Oktober in den Eichenwald ausgetrieben. Wenn die Fechsung reich ist, so kehrt die Herde erst nach Weihnachten oder im Januar ins Dorf zurück. Das Quartier im Wald wird neben einer Quelle oder einem Bach aufgeschlagen. Der Hirt verbringt die Nächte in der Hütte (ung. *kunyhó*) Abb. 1—4), während die Schweine im Pferch übernachten (ung. karám, Abb. 5—8). Der Pferch wurde meistens aus dicht neben die in die Erde eingeschlagenen Pfähle gelegten Zweigen verfertigt. Als die Tiere fett geworden sind, könnten sie auch im Freien übernachten. Das Hauptnahrungsmittel des Hirten war Brot und Speck. Er hat aber auch täglich einmal für sich gekocht. Nach einer Eichelmästung von drei-vier Monaten wurden die Ferkel von 90—100 kg sogar auf 120 kg gemästet. Die vom Wald zurückgetriebenen Tiere wurden im allgemeinen geschlachtet, manchmal wurden sie aber mit Mais weitergemästet. Das Fleisch des mit Eicheln gemästeten Schweines wird für schmackhaft gehalten. Sein Speck ist aber weich, im Sommer triefte daraus das Fett und es stockte nicht. Der Eichelmästung gesellten sich auch gewisse Migrationserscheinungen. Aus jenen Dörfern, die keine Wälder besaßen, wurden die Tiere auf gemietete Gebiete getrieben. Anderseits wurden Schweineherden auch aus den entfernteren Gebieten, von den benachbarten Gegenden der Großen Ungarischen Tiefebene in das Zempléner Gebirge getrieben.

Die Eichelmästung ist eine Erscheinungsform des alten, ungarischen extensiven Hirtenlebens. Dieses Verfahren war in erster Linie nicht durch die Billigkeit, sondern durch den Mangel an Produktion der Ackerfelder erhalten. Obwohl der zum Füttern der Schweine gebrauchte Mais und der Kartoffel bereits um die Mitte des 17. Jh. in Ungarn erschien, verbreitete sich ihr Anbau beim Bauerntum erst in der zweiten Hälfte des 19. Jh. In den Dörfern des Zempléner Berglandes fallen die Prozesse der Ausbreitung des Futteranbaus und des Aufhörens der Eichelmästung zeitlich zusammen, und zwischen den beiden besteht ein kausaler Zusammenhang.

Északi zürjén epikus énekek

(Második közlemény)

ÉNEK A NÉGY-SARKIRÓKA-KÉPŰ RÉNSZARVASPÁSZTORRÓL

1.

važen võli jaran gozja,	*Élt hajdanában egy jurák házaspár,*
jaran gozjalen ńoľ bur pi ńin,	*a jurák házaspárnak négy derék fia,*
jaran gozjalen õtik bur nӧy,	*a jurák házaspárnak egy derék leánya,*
sylen võli ńimys õďďeŕći,[1]	*õďďeŕéi volt néki a neve,*
õďďeŕći taj ńin võli.	*õďďeŕéi volt.*
jaran gozja taj kulinys,	*A jurák házaspár meghalt,*
ńoľ bur piys taj koľi ńin,	*négy derék fiúk megmaradt,*
õtik bur nylys koľi ńin,	*egy derék lányuk megmaradt,*
nya taj kućis munny ńin,[2]	*útnak indultak,*
more lazdore võrźyny ńin.	*a tenger felé kezdtek vándorolni.*
med-źoľa vokys taj sylen	*A legkisebbik fivérük*
kõr taj võtle taj ńin šuas.[3]	*tereli a rénszarvasnyájat.*
med-źoľa vokys taj myľk vyle kajis,	*Legkisebbik fivérük felhágott egy dombra,*
vyle ńoľ sӧja xarejse[4] *sӧtedis taj,*	*felállította négy öl hosszú* xarej-*rúdját,*
vyle taj ńin ćeććis da i	*és felugrott,*
xarej vӧtiys taj ćeććis,[5]	*a* xarej *tetején általugrott,*
kaken taj ńin ćeććis da i	*nekiszaladással ugrott,*
yle koď taj ńin ćeććis taj.	*messzire formán ugrott el.*
daďse boštis di voďe vojedis,	*Fogta a szánját és tovahajtott,*
bõras taj ńin bergeććis a	*hátrafordult,* s *hát*
kujim daďďa taj võtećće,	*három szán követi,*
kujim daďďa taj võtećće.	*három szán követi.*
sya taj xarej, võžžise	*Ő a* xarejt *meg a gyeplőt*
puktis daj i viććyšyštis.	*lerakta és várakozott.*
„kaken vaje ordeććame!"	*„Nosza versengjünk nekifutással!"*
kaken taj ordeććisnys da	*Nekifutással versengtek és*

[1] *õďďeŕći* < jurák-szamojéd *ŋaďer'*. A jurák alapszóhoz, úgy látszik, a zürjénben a *-ći* szegmentum járul, amely pl. a *ńeńći* „jurák-szamojéd" szóban is előfordul. — Érdekes, hogy a leány neve az ének további részeiben egyetlen egyszer sem fordul elő, helyette viszont gyakorta találkozunk a leány *epitheton ornans*ával: *puha hajú*. — Mivel a jurák *ŋaďer'* szó eredetileg *nemzetségnek* a neve, elképzelhető, hogy az énekben szereplő személyek eredetileg ennek a nemzetségnek a tagjai voltak, illetve az ének eme nemzetség tagjairól szólt.

[2] *nya kućis munny:* tkp. *ők kezdett menni*. Rendkívül érdekes a mondatban előforduló nyelvtani szabálytalanság: az alany többes, az állítmány viszont egyes számú. Énekekben olykor előfordul ez a grammatikai inkongruencia, nyilván (többek között) ritmikai, prozódiai okokból. Prózában (nyelvtanilag helyesen): *nya kućisnys munny* „ők kezdtek menni", azaz „elidultak".

[3] A prózai változatból kiderül, hogy a három idősebbik fivér családostul és húgukkal együtt előre ment a szánkaravánnal (az *argyš*-sel), öccsük pedig mögöttük tereli a rénszarvasnyájat.

[4] *xarej:* lásd Ethn. LXXVIII. (1967) 446.

[5] A továbbiakból világosabban kiderül, hogy a legény először magasugrásban jeleskedik (átugorja a felállított *xarej*-rudat), majd távolugrásban, pontosabban rúdugrásban: nekiszalad és a *xarej* segítségével lendíti magát előre. — *kak, kaken* < orosz *скак, скаком*.

kujimnanse ordedis ńin.
xarejnysse sūtedisnys —
ńi-kod iz vermy ćećźyny a
sya taj i ćećźyštis ńin.
„vaje berććemen vermašam!"
berćźyny taj kućisny da
ōtikes taj mu berdas šetis,
nyršys-vomšys i vir ćećźyštis.
mōdes taj ńin šetyštis da
nyršys-vomšys vir ćećźyštis.
kojmedse taj šetyštis da
nyršys-vomšys vir ćećźyštis.
„medum — šuas — te ke vyna,
taje — šuas — kaźōlan ńin,[6]
taje — šuas — kaźōlan ńin!"
daďďajas taj bōr vojedisnys.
kōr bōršańys taj muni ńin,
viźede ke — moreas taj
va oš tuj taj leććema ńin.[7]
„vajly — šuas — (ńebyd jurši
ćojse[8] *taj ńin vōtedis da)*
vajly — šuas — aje pokojńiklyš
yrgen ńartlase[9] *pōrćźōly,*
daď-bōr vańďejšys[10] *šededly!*
me — šuas — va oš tujys bōr-
šań i vōćźyla!"
ćojys taj i vištale ńin:
„voke, vajly ćōtly — šuas —
aje pokojńiklen taj ńin
naževitemays vyjym,
mame pokojńićalen taj
lōšedemays[11] *vyjym ńin!"*
ćojse taj iz i kŷzy da.
ćojys taj i šetis ńin i,
kōr šōras taj muni da i
ńol jalevej taj kutis ńin.
rožajasnys jalevejjasyslen
kyń roža kojdeś taj — šuas —
kyń roža kojdeś taj — šuas.[12]

hármójukat mind legyőzte.
Felállították a xarejaikat —
senki nem tudta általugrani,
de ő átalugrotta.
„Rajta, mérkőzzünk birkózással!"
Birkózni kezdtek és
az egyiket a földhöz vágta,
orrán-száján dőlt a vér.
Odavágta a másodikat is,
orrán-száján dőlt a vér.
Odavágta a harmadikat is,
orrán-száján dőlt a vér.
„No hogyha te erős vagy — úgymond —
ezt — úgymond — megemlegeted még,
ezt — úgymond — megemlegeted még!"
A szánok visszahajtottak.
Ő ment a rénszarvasnyáj után,
körülfürkész — s hát a tenger felé
egy jegesmedvecsapa vezet lefelé.
„Nosza — úgymond — (puha hajú
húgát utólérte már)
nosza — úgymond — megboldogult apámnak a
rézpányváját szedjed elő,
szedjed elő a vezérszán utáni első teherszánból!
Én — úgymond — a jegesmedvecsapa nyomán
indulok el!"
A húga azt mondja:
„Bátyám, nosza hagyd el ezt — úgymond —
hiszen megboldogult apámnak
van vagyona,
megboldogult anyámnak
van öröksége!"
Nem is hallgatott a húgára.
A húga meg odaadta,
ment a rénszarvasnyáj közepibe és
kifogott négy meddő réntehenet.
A pofájuk a meddő réntehéneknek
hasonlatos a sarkiróka pofájához,
hasonlatos a sarkiróka pofájához.

[6] Vö. Ethn. LXXVIII, (1967) 446 (16. jegyzet).
[7] *va oš:* tkp. *vízmedve, vizi medve.*
[8] *ńebyd jurši ćoj:* tkp. *puha haj húg.*
[9] A pányva, a *ńartla* (ritkábban *ńartala)* persze nem rézből, hanem vékony rénbőrszíjak fonatából készült. A *rézpányva* emlegetése (csakúgy, mint később a *rézcsónaké)* vagy költői fogás, vagy mítikus-csodás elem.
[10] *daď-bōr vańďej:* a rénszarvastenyésztő jurák-szamojédok és zürjének a csordát rövid ideig (rendszerint néhány napig) legeltetik egy helyütt, azután tovább terelik legelőről legelőre. Amikor csordástól fölkerekednek és tovább vándorolnak, minden ingóságukat szánokon szállítják magukkal. A rénszarvas vontatta szánok libasorban követik egymást, mintegy karaván alkotva. Ennek a szánsornak külön neve van: *argyš.* A sor élén halad az erősebb, ügyesebb rének vontatta vezérszán, a *daď.* Utána következik meghatározott rendben a teherszánok sora *(vańďej).* A vezérszán utáni első teherszánon *(daď-bōr vańďej)* prémeket és belőlük készült ruhaneműt és lábbelit szállítanak. A szán felpúposodó rakományát rénszarvasprémekkel borítják le és szíjakkal kötözik a szánhoz.
[11] *naževitema: vagyon, javak,* amelyeket az ember munkájával gyűjtött, keresett meg (jelen esetben ez elsősorban az apa által tenyésztett vagy vásárolt s nem utolsósorban megőrzött rénszarvasokra vonatkozik); *lōšedema:* tkp. *(el)készített holmi, dolgokø;* az utóbbi az anya által egykor készített ruhaneműre, lábbelire és egyéb használati tárgyakra vonatkozik. A kettő együtt jelenti az apai-anyai *örökséget.*
[12] *kyń roža kojd (sarkirókapofa-szerű, a sarkiróka pofájához hasonlatos):* dícsérő értelemben használt költői jelző.

daďďas pukśis di vojedis taj	*Szánba ült és elhajtott*
ńoľ kyń rožanas taj sya.	*ő a négy sarkiróka pofájával.*
more vyle taj va oš tuj muni,	*A tengerhez vezetett a jegesmedvecsapa,*
more kuźa taj muni da	*a tenger mentén haladt és*
võžži kuźa vajasse taj	*a gyeplő hosszú vizeket*
ćeććale da i mune da	*általugratja és megyen,*
ńartla paśta vajasse taj	*a pányva széles vizeket*
ćeććale da i mune da.	*általugratja és megyen.*
dor peľejys[13] *taj sylen uśi —*	*Az egyik rénszarvasa összeesett —*
doďśys taj ńin ćeććis da i	*hát leugrik a szánról,*
purtse taj kyskis da vundis	*kiráncotta kését és elvágta*
sase da i peľejńase.	*a gyeplőt és a kantárt.*
bara taj vože muni da i	*Megint ment tovább és*
mõd peľej taj uśi da i	*összeesett a második rénszarvasa is,*
bara taj i vundyštis da	*azt is levágta,*
kojmed peľejys uśi a	*összeesett a harmadik rénszarvasa is,*
pyr taj more kuźa mune,	*de ő egyre csak a tenger mentén megyen,*
võžži-vylys taj toko koľi.	*csak a vezérrénszarvasa maradt meg.*
muni, muni da i ńin i	*Ment, ment és már*
võžži-vylys taj uśi da	*a vézérrénszarvasa is összeesett.*
sećće taj daďse koľis ńin	*Odahagyta a szánját,*
yrgen ńartlase taj ńin	*a rézpányaját*
śyjas śujis da i muni,	*a nyaka köré vetette és ment,*
otažyk vajasse ćeććalis,	*a szélesebb vizeket általugrotta.*
kor-ke taj i vois sya,	*Valahára el is érkezett ő,*
ju vome taj vois da i	*egy folyó torkolatához érkezett,*
kȳze — taja kerašyś kyle,[14]	*hallgatódzik — hát favágás [zaja] hallatszik,*
taten naverne olyś vyjym![15]	*itten emberfia van, úgylehet!*
ju bõkedys taj muni a	*Ment a folyó mentén, s hát*
yrgen pyž taj sulale ńin,	*egy rézcsónak áll ott,*
yrgen pyžly boštis da i	*fogta a rézcsónakot,*
tojyštis di ćepsašny kućis,[16]	*betolta és kezdte tovább löködni magát,*
ju katyd taj kućis munny.	*folyással szemben kezdett haladni.*
śudbej[17] *taj jagšańys lećće:*	*Egy óriás ereszkedik alá az erdő felől:*
„vaj pyžse menćum — šuas —ńin	*„Hé, az én csónakomat — úgymond —*
kyće ine ńin nuan a?"	*ugyan hová viszed?"*
sya taj oz i kȳly — šuas.	*Oda sem figyel reá.*

[13] Nagyobb útra indulván avagy nehezebb közlekedési viszonyok között a szán elé több, rendesen négy, esetleg öt vagy hat rénszarvast fognak. A szánhúzó rének együttesének neve (számuktól függetlenül) *daď-ū* (tkp. *szán-alja*, illetve *szán-elő*). A fogatos réneket egymás mellett, vonalban felállítva fogják be. Bal szélre kerül mindig a vezérrénszarvas *(võžži-vȳ ~ võžžy-vȳ)*: hatalmas, erős állat, amelyet külön idomítanak, betanítanak; voltaképpen ez irányítja a melléje befogott többi állatot, amelyeket ugyan betörnek, de a fogatban csupán erejüket veszik igénybe. A vezérréntől jobbra elhelyezkedő fogatolt rénszarvasokat nevezik *peľej*nek. A szó kettős értelmű: jelenti az összes fogatolt rént is, amely a *võžži-vȳ* mellett fut, tehát a vezérállat kivételével az egész együttest, valamint azon belül a *peľej* egyes tagjait is. Ha megkülönböztetésükre szükség van, meghatározott jelző alkalmazásával nevezik meg őket. A meglehetősen általános négyes fogat rénszarvasainak megnevezése a következő: *võžži-vȳ* (vezérrén) — *dor peľej* (szélső *peľej*) — *ńimtem peľej* (névtelen *peľej*) — *dor peľej* (szélső *peľej*). Tehát a vezérállat mellett futó sor két szélső tagját *szélső*, a köztük elhelyezkedőt pedig *névtelen* jelzővel különböztetik meg. Ha még több állatot fognak be, akkor a bal szélső *peľej* és a *névtelen* (tehát a jobb szélen az utolsó előtti) *peľej* közöttieket sorszámnévi jelzővel különítik el a többitől. Egy hatos fogat egyes rénjeinek megnevezése pl. a következő: *võžži-vȳ — dor peľej — kojmed peľej* (harmadik *p.*) — *ńoľed peľej* (negyedik *p.*) — *ńimtem peľej — dor peľej*.

[14] *kerašyś kyle:* tkp. *favágó hallatszik*, azaz valaki fát vág.

[15] *olyś:* tpk. *élő, élőlény.*

[16] Betolta a csónakot a vízre, maga is beleugrott, aztán az evezővel kezdte beljebb löködni a ladikot a folyón (a sekélyebb partmenti vízben nem tudván még evezni).

[17] *śudbej* < jurák-szamojéd *śuďba* „óriás".

śudbej taj kejis da i i
pyž doredys kućis kyskyny.
purtse taj kyskis da sya
ćuńjasse i keryštalis,
ćuńjasys tolko pyžas taj ńin
brinnakylenys, ušenys ńin.[18]
sya taj sećće vože muni,
ju katydys katis, katis da
jag lazdoras viźlyśis a
tödsa mylkjas loktalenys.
nöšta vodlańe muni a
pyžse taj ńin sütedis da
mylk jur vylas taj kajis a:
glaď šöryn taj tydale ńin
kujim ćomja tydale ńin,
„taja — šuas — abu mijan
ćomjasys naverne — šuas —
kujim vok ved iz že ńin — šuas
kujim ćom ńin karnys že ńin!
rytse ke ńin vićća esten."
ryt taj loi da i pemdi,
ćom dore ńöž i muni,
ponjas taj iz ütnys ńin da.[19]
ötik śima ruże muni,
viźede, a seten taj ńin
šör-kos vokyslen babays ńin!
mužikys[20] *taj čökte — šuas —*
kokse kulny — da oz i kul'.[21]
„myj-ne — šuas — nyrte ńuže-
lan?
kole ali myj tenyd ńin
med-ďola ďeverydlen tujys?
va oš böršań taj muni da
eni na jurse nue" — šuas.[22]
sya taj ćeććis da kokse kulis,
ki-barjö kokse šyblalis.[23]

Az óriás begázolt és
kezdteráncigálni a csónak oldalát.
Ő meg előrántotta a kését,
és levágta az ujjait,
az ujjai a csónakba
csak úgy csörömpölnek, hullanak bele.
Ő tovább haladt,
ment fölfelé a folyón, ment árral szemben,
egy erdő felé tekintgetett, hát
ismerős halmok közelednek.
Még tovább haladt előre,
a csónakját megállította és
felhágott a dombtetőre:
hát a sík közepiben előtűnik
három sátor tűnik elő.
„Ez — úgymond — nem a mi
sátraink, úgylehet — mondja —
három fivérem ugyan nem
állított fel három sátrat!
No, az estét itt megvárom."
Leszállt az est és besötétedett,
ő a sátorhoz lopózott,
a kutyák meg sem ugatták.
Odament az egyik szellőző nyíláshoz,
leskel, s hát ott
a középső fivérének az asszonya van!
Az ura ráparancsol,
hogy húzza le a lábáról a csizmát — de az
nem húzza.
„Mit huzogatod az orrod? — úgymond —
Mi kell neked, talán
a legkisebbik sógorod útja?
Elment az a jegesmedvecsapa nyomán és
most is hordja az irháját" — úgymond.
Amaz fölkelt és lehúzta a csizmáját
és kezével félrehajította.

[18] A *brinnakylenys* ige arra utal, hogy nemcsak a csónak volt rézből, hanem az óriás ujjai is. Az ige ugyanis két (vagy több) *fémes tárgy összeütődéséből* keletkező zajt, csörömpölést érzékeltet.

[19] A kutyák ugyanis megismerik a fiatal jövevényt s ezért nem ugatják meg.

[20] Csak a továbbiakból derül ki, hogy az asszony *új* uráról van szó, arról, aki két **társával** együtt az ének elején vereséget szenvedett a negyedik, legfiatalabbik fivértől. A következőkben is csak homályos célzások formájában értesülünk az azután történtekről. Nevezetesen: míg fiatal hősünk a jegesmedve nyomát követte a tengerpart mentén, három csúffá tett ellenfele megtámadta a legény három bátyját. Közülük a legidősebbik családostul elmenekült (róluk az ének végén esik szó). A másik két fivért a támadók megölték, javaikat kisajátították. A támadók közül ketten a két özvegyet, harmadikuk meg a négy fivér „puha hajú húgát" vette asszonyul. A három győztes bitorló hetvenkedő szavaiból az is kiderül, hogy a legkisebbik fivért halottnak hiszik — úgy vélik, elpusztult a jegesmedve utáni hajszában vagy egyéb viszontagságok során.

[21] Az asszony nem akar engedelmeskedni férje gyilkosának, aki egyébként őt is **cseléd** — vagy rabnő — sorban tartja. Amikor végül fenyegetéssel mégis ráveszik az **utasítás** teljesítésére, akkor is kifejezésre juttatja megvetését, gyűlöletét: a lehúzott csizmát nem leteszi, helyre rakja, hanem félrehajítja (135—136. sor).

[22] *jurse nue:* tkp. *viszi a fejét.* A kifejezés kettős értelmű. Egyrészt azt jelenti, hogy *elhordta az irháját, menti a bőrét.* Nem átvitt értelemben azonban nagyon is konkrét jelentése van: a legény valójában *viszi a fejét,* ti. ha ő is két meggyilkolt bátyja sorsában osztozik, a győztes ellenfelek levágták volna a fejét.

[23] *kokse šyblalis:* tkp. elhajította a *lábát.* Persze nem a lábát, hanem a lehúzott *lábbelit* hajítja félre az asszony.

mõd ćomje taj muni a ńin —	*Odament a második sátorhoz,*
mõd mońys taj seten — šuas —	*hát a másik sógorasszonya van ottan,*
mužikys vol-paś čõkte volsõny da	*az ura ráparancsol, hogy vesse meg a fekhelyet,*
vol-paśse taj oz i volsõ.	*de az bizony nem veti meg a fekhelyét.*
„tenyd — šuas — kole ali myj	*„Tenéked — úgymond — mi kell,*
med-ďoľa ďeverydlen tujys,	*legkisebbik sógorodnak az útja*
ali mužikjasnydlen tujys?	*vagy férjeiteknek az útja?*
mužikjasnyd taj mašilo tujyn,[24]	*Lám, férjeitek a* mašilo*-úton,*
myľk jur vylyn sulalenys!"	*a halom tetején állanak!"*
ćećis taj da i volsalis ńin.	*Felkelt hát és megvetette.*
kojmed ćomjas taj muni ńin:	*Ment a harmadik sátorhoz:*
seten taj ńebyd jurśi ćojys!	*hát a puha hajú húga van ottan!*
mužikys čõkte šyd-jaj kyskõny.	*Az ura ráparancsol, hogy levesbe való húst*
sya taj bõr rožaen pukśema,[25]	*cipeljen be.*
oz taj sije i kỹzy ńin.	*Hátat fordítva ült ő,*
„ten — šuas — kole ali myj —	*oda se hallgat reá.*
šuas —	*„Néked — úgymond — mi kell — úgymond —*
ńoľ kyń roža viźyś vokydlen[26]	*négy-sarkiróka-képű-rénpásztor bátyádnak az*
tujys?	*útja?*
vaj — šuas — kyskalan ke, kyskõ a!	*Rajta — úgymond — ha behozod, hozzad hát be!*
on ke — ďeverjasydlen čeśtys da	*Ha nem teszed — sógoraidnak a sorsa és*
vokjasydlen čeśtys[27] *loas ńin!"-*	*bátyáidnak a sorsa lesz [a tiéd is]!"*
ńebyd jurśi taj šyd-jaj kyskale,	*Puha hajú hát hordja be a levesbe való húst,*
buržykjasse kućis šyblõny,	*a javát kezdi kihajigálni,*
šima ruźas šybitale,	*a szellőző nyíláson dobálja kifelé,*
vokys ved čyg da i šoje sije.	*a bátyja meg éhes és megeszi azt.*
i ryt ved loi di vodalisnys.	*Beesteledett és lefeküdtek.*
jaranjaslen mod sečem ńin:	*A jurákoknak olyan a szokása:*
babajas yllā petinys,	*az asszonyok kimennek,*
kilometra žyn saje munenys	*félkilométernyire elmennek*
as mogaśnynysse — šuas.[28]	*szükségüket elvégezni.*
sya taj seće munis da i	*Ő is odament hát, és*
õtik mońys volis di munis i	*jött az egyik sógorasszonya és elment,*
mõd mońys taj volis di munis,	*jött a másik sógorasszonya és elment,*
ńebyd jurśi ćojys vois.	*és jött a puha hajú húga.*
sije taj ćõ-ćõ kutis da i	*Szép csendesen megfogta őt,*
vomse taj ćojysly i tupkis:	*betapasztotta a húga száját:*
„in — šuas — že gorzy! — šuas —	*„Ne kiáltsál! — úgymond —*
ńoľ kyń roža viźyś vokyd ved	*Négy-sarkiróka-képű-rénszarvaspásztor bátyád*

[24] *mašilo-tuj : mašilo-út.* Hogy azonban a *mašilo* szó mit jelent, azt sem a közlő, sem mások nem tudták megmondani. Eddig még egyetlen zürjénnel sem találkoztam, aki ismerte volna ezt a szót. Zürjén és jurák-szamojéd szótárakban is mindhiába kerestem, nyoma sincs sehol. Lehetséges, hogy Jurij Rocsev sziktivkari zürjén folkloristának, kedves munkatársamnak és barátomnak van igaza. Ő a szót ugyancsak nem ismeri, de arra gyanakodott, hogy valamiféle szakrális, a halállal vagy túlvilági élettel összefüggő tabuszó lehet. Ám az sem lehetetlen, hogy közlőnk valamilyen (feltehetően számára is ismeretlen jelentésű vagy félreértett) jurák-szamojéd szót módosított ebben a formában. — Annyi derül csak ki az énekből és prózai változatából, hogy (1) a *mašilo*-út egy dombon, halmon, annak is a tetején van, (2) a *mašilo*-úton *áll* a két leölt férfi, minden valószínűség szerint karóba húzva, mert (3) öccsük, bosszút állván értük, ugyanoda juttatja, nevezetesen karóba húzva a halom tetejébe, a *mašilo*-útra állítja a két meneküléssel próbálkozó gyilkost (lásd az ének 199—200. sorát).

[25] *bõr rožaen pukśema :* tkp. *arccal hátrafelé, visszafelé ült,* azaz hátat fordít a hozzá szólónak, reá se néz.

[26] *ńoľ kyń roža viźyś :* a legény epitheton ornansa (célzás a „négy sarkiróka pofájú rénszarvas"-ra, amellyel a legény útra kelt).

[27] *čeśt* < orosz честь; jelentése azonban nyilvánvalóan más, mint az orosz szóé: nem *becsület,* hanem *sors.*

[28] *as mogaśny: dolgát elintézni, szükségét elvégezni. A mogaśnynysse* forma nyelvtanilag rendkívül különös: a főnévi igenév után következik a többes szám harmadik személyű birtokos személyrag, majd ehhez járul még a tárgyeset ragja *(mogaśny+nys+se).*

lōja[29] *na — šuas — abu na kulema!*
vajly mene nued — šuas —
daď-bōr vańďejad[30] *kōrtōly ńin!*
asÿ kōrnysse śibedasnys,
mijanćunumyś kućasny ťamkōny
bur daď-ūjasnumes — šuas —
te že i viśtō siď ńin da:
»iz taj vō tijan lōšedema,
iz taj vō tijan viďny da!«
medlanne tene kućas nōjtny,
me sek — šuas — ćećća setyś!"
asyle-bure voisnys da
kōrnysse śibedisnys ńin,
dad-ūjasnysse kućisnys ťamkōny.
ńebyd jurśi taj i viśtale:
„iz taj veśke tijan vō naževitema,
iz taj veśke tijan vō lōšedema,
ti taj kućinnyd domaśny-ťamkāśny!"
mužikys taj sylen zyredis da
sije taj i kućis nōjtny.
daď-bōr vańďejśys taj ćužjyśis,[31]
kōjasys orlaśisnys da
zyredis di secće vijis.
mōdjas taj veśke pyšjenys da
vōtedis da: „vožese! — šuas[32] *—*
mašilo tuje, vokjase tuje
sūteda da med že olannyd!"[33]
níje taj seśśa vijalis da.
ōtik ćomje karśisnys da
ōny taj ńin kućisnys da,
sajujjasly iz vōťa śeććy,
ōny taj ńin kućisnys a.
„ōtik voknum taj abu ńin
kyće ine sya lois?"
„sya taj śemjanas pyšjis da i
og tōde, kyće i loi ńin".
kōr šōre taj sya vodis
uźny taj kućis a ńin, ńin
mort śorńijas kylenys ńin.
ōtik kōr taj kutisnys di
kyten oleny, secće kyskisnys.
voknys taj pyr kÿzyśe ńin,[34]

hiszen életben van — úgymond — nem halt még meg!
Nosza vezesséI engem — úgymond —
és kötözzél bele a vezérszán utáni első teherszánba!
Reggel összeterelik a rénszarvasaikat,
elkezdik felszerszámozni a mi
jó szánhúzó rénszarvasainkat — úgymond —
te meg akkor így beszéljél:
»Nem tinéktek lett ez készítve,
nem azért lett ez, hogy ti őrizzétek!«
Hadd kezdjen ütlegelni téged,
én akkor — úgymond — előugrom innen!"
Reggelre felvirradtak,
a rénszarvasaikat összeterelték,
kezdték felszerszámozni a szánhúzó rénszarvasaikat.
Hát a puha hajú azt mondja:
„Nem a ti szerzeményetek volt ez,
nem tinéktek készítették ezt,
ti csak úgy elkezdtétek befogni, fölszerszámozni!"
A férje nekiment és
elkezdte ütlegelni őt.
A vezérszán utáni első teherszánból előrugaszkodott,
a kötelékek széjjelszakadtak,
rávetette magát és legott megölte.
A többiek menekülnének el,
de utóléri őket: „Az adósságom! — úgymond —
A mašilo*-útra, fivéreim útjára*
raklak benneteket, lakozzatok ottan!"
Aztán megölte őket.
Egy sátorba szedelőzködtek össze és
ott kezdtek élni,
ellenségeiknek nem lett meg az akarata,
úgy kezdtek éldegélni.
„Egyik fivérünk nincsen meg,
ugyan hová lett ő?"
„Ő családostul elmenekült,
azt se tudjuk, hová lett."
A rénszarvasnyáj közepén lefeküdt ő,
kezdett elaludni s hát
emberi hangok hallatszanak.
Az egyik rénszarvast eltkötötték, és
ahol laknak, oda hurcolják.
A bátyjuk egyre hallgatózik,

[29] *lōja:* tkp. *élő.*

[30] Vö. a 10. számú jegyzettel.

[31] *vańďejśys ćužjyśis:* tkp. *elrúgta magát a teherszánból.* Kitűnő, szemléletes kép: a rejtekhelyén lapuló, leszámolásra készülő legény egyetlen hatalmas lendülettel rugaszkodik neki, a kötelékek a szánon szétpattannak, a hős pedig egyetlen ugrással ráveti magát húga bántalmazójára.

[32] *vožese:* kihagyásos mondat, nincs állítmánya. Kibővítve: *megfizetem az adósságom,* megfizetek néktek, most megkapjátok a magatokét. A következő két sorból az is kiderül, miként: ugyanarra a sorsra juttatja a két gyilkost és ugyanolyan módon, mint azok az ő két bátyját.

[33] *med že olannyd:* tkp. *éljetek ti is ott.* Értelemszerűen azonban *legyetek, lakozzatok* ott — lévén hogy éppen megöli a megszólítottakat.

[34] *voknys pyr kÿzyśe (a bátyjuk egyre hallgatózik):* családostul elmenekült legidősebbik bátyjukról van szó. A *kÿzyśe* ige nem azt jelenti, hogy most éppen az ajtóra tapasztja a fülét, hanem azt, hogy egész életük állandó éber figyelés, szüntelenül résen kell

mu ruźe taj koďďyśema,
seten taj nya olenys ńin.
voknys taj kućis ćuksaśny ńin:
„vajle, voke, voštyl, voštyl!"
mõdys taj viśtale babaysly:
„in vošty — šuas — že ńin a,
me ćernas lõšećća da ńin
jurse — šuas — kerala ńin!"
„voke, in že kerõ — šuas —
ńoľ kyń roža vokyd, vižyśyd
voi ved me — šuas — že ńin!"
mońys taj i viśtale ńin:
„vokydlen taj gõlesys ńin!
vaj ćerte pukty da leźam!"
leźisnys: a voknys taj ńin!
oz tõdnys taj radśynys i myj karnys.
seśśa taj i katalis mu ruźśys,[35]
da õny da vỹny kućisnys,
sajujjases vijalisnys,[36]
bõr aśnys bura kućisnys õny,
kyk voknysse toľko vijisnys.

egy verembe ásta be magát,
ott lakoznak ők.
Az öccsük kezdte szólongatni:
„Nosza, bátyám, nyissad ki, nyissad ki!"
A másik azt mondja a feleségének:
„Ki ne nyissad ám — úgymond —
én készen állok a fejszével,
s a fejét — úgymond — levágom!"
„Bátyám, le ne vágjad már — úgymond —
a négy-sarkiróka-képű-rénpásztor, az öcséd,
én jöttem hát meg, úgy bizony!"
A sógorasszonya mondja is:
„Öcsédnek a hangja biz ez!
Rakjad le a fejszét s engedjük be!"
Beengedték: s hát az öccsük az!
Azt se tudták, örömükben mit tegyenek.
Aztán kihozta őket a veremből,
éldegélni kezdtek,
ellenségeiket leöldösték,
ők maguk megint jól kezdtek élni,
két fivérüket ölték csak meg.

2.

olis-vylis ńoľ vok. ńoľ vok munenys, võrźenys. a nylen võli, ńoľ voklen õtik ńebyd jurśi ćoj, ńebyd jurśi ćojnys. a med-ďoľa voknys sya kõr võtle, a vokjasys, viďed, voďyn munenys argyšen. kõr võtle. lortsevka[37] *vyle kajis da i viśtale:*

— esten me ćeććyšta! kod-ke gaške — viśtale — vrag voas da med verma vermaśny. vrag voas da med verma vermaśny.

seśśa i sya xarejse sũtedis, vit sỹja xarejys. xarej jur vỹtiys ćeććis da kokys na iz śiźõly. seśśa i kaknas ćeććis ćoj bõrys da ećys i dumaććis:

— vit sỹja xareje, vit põ suźe. naverne me — viśtale — vyle že ćećća!

vit sỹja xarejys . . . vit sỹ na suźe i ceććis kaken da. seśśa i mõd myľk vyle . . . vojedis, vojedis, da mõd myľk vyle kajis. bara ćeććale, bara že siž. kojmed myľk vyle kajis da bara že ćeććale. a bõras bergeććis: a kujim daďďa lokte. kujim daďďa lokte. a vižede a:

---

lenniük. Ennek oka: várható, hogy fivéreinek gyilkosai őket, az elmenekülteket is halálra keresik; immár nem a javaikért (azokat elrabolták), hanem hogy a leszámolás, a család kiirtása révén megmeneküljenek a köteles vérbosszú veszélyétől. Az életben maradt fivér ezért rejtőzik családostul egy (nyilván jól elrejtett) veremben. Hogy eközben milyen ínséget szenvednek, arra jellemző, hogy éjszaka rénszarvast lopnak, ezzel a felfedeztetésnek és a belőle következő halálos veszedelemnek is kénytelenül kitéve magukat.

[35] A mondat (rejtett) alanya a legkisebbik fivér.

[36] A mondat alkalmasint utalás arra, hogy a két életben maradt fivér a már megölt három ellenségük rokonságán, nemzetségén is végrehajtja a vérbosszút.

[37] *lortsevka: (~lorćevka ~ lortsovka) <* jurák-szamojéd *lorcevko, lorce, lorcak?* Kétségtelenül jurák szó került át a (kolvai) zürjénbe, de a jurák eredeti és a szövegünkben előforduló zürjén átvétel közti összefüggés (főleg szemantikailag) zavaros. A zürjén alakot alkalmasint nem tekinthetjük még jövevényszónak. Erre vall az is, hogy egyugyanazon közlő (nevezetesen Koszkova U. A.) beszédében három különböző, fonetikailag eltérő változatban fordul elő a szó. Más zürjén embertől ezt a szót nem hallottam (Kolva falvában sem), szótárainkban szintúgy nincs nyoma. Figyelmet érdemel az is, hogy ebben az énekben, illetve prózai változatában többször az eredeti zürjén *myľk* „domb, halom" szó szinonímájaként bukkan föl ez a jövevény jurák főnév.

— a abu ńin naverne naja mijan rõd, naja naverne sajujjas — ďeťina dumaćće.

no . . . ďeťinaly viśtaleny:

— na, yle že kaknas ćeććyśtemyd, molodeć že! — viśtalenys.

— vaje — viśtale — kaknas orďeććamťe!

a med-voď viśtale:

— xarejnumes sũtedam, da xarej jỹtiys ćeććyštam! — ďeťina viśtale.

xarej jỹtiys ćeććisnys da nya toľko žynježys voinys, a mõd xarej jỹtiys i oz i śurly kokys. kaken ćeććalis, kujimnanse orďedis. kujimnanse orďedis, seśśa i kućisnys berććyny berććemen. õtikes śetis mu berdas da nyrśys i vomśys vir xyvńitis. mõdes śetis da nyrśys i vomśys vir xyvńitis. kojmedse śetis da bara že siž. daďďajas taj daď-ũnysse čapkisnys da bõr õďďe vojedisnys:

— medum — viśtale — kažõlan kor-ke!

daďďajas bõr vojedisnys. ńe-una munyštis, daďse čapkis da vojedis, a va oš tuj munema more lazdore. daďse taj čapkis da vojedis, vojedis da ńebyd jurśi ćojse i võžžiedys upritis.

— ćoje, nõrevitly — viśtale — va oš tuj munema da me va oš tuj bõrśańys võtećća.

a *ćojys i viśtale:*

— vaj, voke, ćõt! ajnum-mamnumlen taj — viśtale — vyjym — viśtale — lõšedemays. ajnumlen taj vyjym naževitemays, a mamnumlen taj vyjym lõšedemays; a ńinem taj — viśtale — tenyd — viśtale — va oš tuj bõrśań munny.

— vajly — viśtale — śiźim vańďej taj; da med-šõr vańďejśyd raźly aje pokojńiklyś yrgen ńartlase!

yrgen ńartlase ćojys raźis, śetis. kõr šõras muni. kujim kyń roža kojd aźźis, kyń roža kojdeś rožajasnys kõrjasyslen. ńoles aźźis. ńoľnanse ńoľ tõbjen[38] kutis, sije ľamkaalis, i ćojyslyś paužyn-tor koris, i va oš tuj bõren muni. munis, munis, men viśtõny õďďe, kod tõdas, sya myj dyra more kuźayd munis. seśśa i vajas voisnys. võžži kuźa vajas daď-ũjas ćeććenys, ńartla paśta vajas daď-ũjas ćeććenys. seśśa ved i sylen i dor-peľejys kuli. dor-peľejys kuli. ćeććis, purtse čapkis da vundyštis sase da daď šinmas[39] garõtis di bara mune. secće i koľi. munis, munis di mõd peľej uśi. mõd peľejly bara sase vundyštis, peľeńńase vundyštis i bara mune. i kojmed peľejys uśi. (pyr va oš tujse võtede). kojmed peľejys uśi. kojmed peľejys uśi, bara vundis. õtik võžži-vỹnas kućis munny. munis, munis. ńartla paśta va vois da võžži-vylys ćeććis, secće i nyrńitis. seśśa i ńartlase tõbjalis da śỹjas yrgen ńartlase puktis di mune. ačys ved kaknas bura ćeććale da va kosjasse ćeććale. voas da. seśśa munis, munis di ju vom vois. ju vom vois da i ju vome vois, ńe-una katyštis, a yrgen pyž. yrgen pyž. jagyn kyle keraśe kod-ke. keraśe. kỹze a:

— abu taj ńin taja mort keraśem,[40] myj-ke taj beda[41] ńin jon — viśtale — gorys! — ačys na dumńitis.

pyžly taj boštis da i tojyštis da katny kućis ju katyd, ćepsaśny. ju katyd kućis ćepsaśny, a śudbej leććis.

[38] *tõb:* tkp. *gombolyag, tekercs.* Persze összetekercselt, karikába tekert pányváról van szó.

[39] *daď šin* (tkp. *szán-szem):* a két, elöl fölfelé kunkorodó szántalp orra közötti keresztléc.

[40] *abu taja mort keraśem:* tkp. *ez nem ember (fa)vágás,* azaz nem ember vág itt fát.

[41] *beda:* az orosz беда szó átvétele, csakhogy az izsmai zürjénben egészen mást jelent, mint az irodalmi oroszban; az eredeti zürjén *zej* vagy *vỹti* „nagyon, rendkívül" szó szinonímája. *beda jon: igen* erős, *szerfölött* erős.

— ej — viśtale — kyće nuan pyžse? vaj taćće!

a sya na ju šõras mune. śudbej kejis, kejis, da pyž doredys kyk kinas kutis da etaď lokte[42] *. . . kyskyny kućis. sya taj purtse kyskis da ćuńjasse keryštalis da śudbejlen ćuńjasys sya brinnakylenys, pyžas ušalenys. śudbej i ćuńteg koľi. ačys i muni bara voďe. munis, munis da vižede:*

— taja — šuas — myľkjasys tõdsa kojdeś!

yrgen pyžly sūtedis, myľk jur vyle kajis. vižede a: glaď šõryn kujim ćomja.

— kujim ćomja?! menam vokjas, kujim vok veśke da õtik ćomjyn olim, da taja kujim ćomja abu ladne ďelays! — dumaćće.

ńoľ kyń roža vižyś dumaćće: abu ladne. sya i pemydse viććyštis. i pemdyštis di muni, di ponjas iz i kõlynys. sya kyjedis da kyjedis da i ćom śima ruźas vois. śima ruźas vois. seten yžyd mońys tydale. yžyd mońys . . . yžydšys žoľažyk, šõr-kos mońys. sya tydale da i viśtale:

— kokes kuľ!

oz i kuľ. śejuku vyle rožaen pukśema[43] *da pukale i pukale.*

— tenyd — viśtale — mužikydlen aľi myj češtys kole?! da — viśtale — ńoľ kyń roža ďeverydlen češtys kole?! more vylas taj peti da eni na mune! a — viśtale — õtik vok taj pyšjis[44] *da eni čygjen kuli a; mõd:*[45] *mužikyd da ďeveryd taj — viśtale — mašilo tuj vylyn, lortsevka jylyn sulalenys!*

seśśa boštis da kokjasse kuľyštis da ki-barjõ šyblalis mužikyslyś.

i mõd ćomje munis. mõd ćomje munis a: ďoľažyk mońys bara seten. voľ-paś čõkte voľsõny mužikys. oz volšõ, dure. viśtale:

— mužikydlen da ďeverjasydlen češtys aľi myj kole?! ńoľ kyń roža ďeveryd taj — viśtale — va oš tuj bõršańys eni na võtećće kõn-ke! jurse nuis[46] *va oš tuj bõršań! a mužikydlen da ďeverydlen češtys: lortsevka jylyn taj, mašilo tujyn sulalenys!*

boštis da voľ-paśse kuď-šure voľsyštis.

kojmed ćomje munis, a ńebyd jurši ćojys seten. šyd-jaj čõkte mužikys kyskõny — da oz kyskõ. šyd-jajly oz kyskõ. a vošjis kyskõny da:

— a og že ńin etaly vragysly šet! medlanne — viśtale — buržykse ponjas šojasnys.

kõjas da myj-kejas da šinjas da šima ruźas šyblale i šyblale. a vokys seten i šoje — čygjalema da. seśśa kyskalis, verdis.[47] *seśśa i . . . jaranjaslen ved ylyn, babajaslen põlkilometra as mogašan-innys.*[48] *seśśa i sya i kõzis, kõzis da i seće munis. munis. seće munis da pyr viće. mońys volis — munis. mõd mońys volis — munis. ńebyd jurši ćojys vois. seśśa i ńebyd jurši ćojse ćõ-ćõ kyjedis, kyjedis di muškuedys kutis, vomse tupkis, peľ vožas i viśtale:*

[42] *etaď lokte:* itt az előadó mozdulatokkal és arckifejezésével igyekezett szemléltetni, hogyan közeledik az óriás a ladikhoz.

[43] Azaz hátat fordít a hozzá beszélőnek, rá se néz, se nem mozdul parancsát teljesíteni.

[44] Célzás az elmenekült legidősebbik fivérre, akit a történet végén legfiatalabbik öccse megtalál.

[45] Nyelvtanilag inkább a többes számú *mõdjas* alak volna várható: a *többiek.*

[46] Lásd a 22. számú jegyzetet.

[47] *verdis:* tkp. nem *megette*, hanem *megetette*. Nyilván a közlő képzettársítási zavaráról van szó; a húga kihajigálja a java húst a sátornyíláson, hadd egyék a kutyák, s így (anélkül, hogy tudott volna róla) kint lapuló és éhes bátyját megetette *(verdis)*, aki viszont a kihajigált húst odahuzigálta magához *(kyskalis)* és megette *(šojis*, nem pedig *verdis)*.

[48] *as mogašan-in:* tkp. *maga-szükségelő-hely, szükség-elvégző-hely.*

— ćoje! ńoľ kyń roža pi . . . myj-ke . . . vokyd ved eni na lõja,[49] *pyr na vetlale! abu na more šõre võjema! — a viśtale: — mene — viśtale — eni daď-bõr vańďejad kõrtõly! mõd-asỹ nya kõrnysse kućasnys śibedny, da mijanćunumyś kućasny bur daď-ūjasnumes ľamkõny, a te i viśtõ: »iz veśke tijan aje-mame bydtylnys da iz lõšedly-iz naževitlynys,*[50] *da tijan taj loi ľamkõny a !« sek — viśtale — ačys myj-ke kućas tydõny.*

seśśa i muni ćojys, a kõrtõlis daď-bõr vańďejas da i ćojys i ćomjas pyris. pyris. asyle-bure sūtisnys, asyle-bure sūtisnys i myj-ke . . . sajujjas i kõr śibedisnys. sajujjas kõr śibedisnys da jõrašisnys.

— vajly — viśtale — bur daď-ūjasse ľamkālam, vojedlam, poľe vỹse vižedlam, med abu na ńoľ kyń roža vižyś kõn-ke lõja?!

sije smekajtny mõdenys. a ńebyd jurśi i viśtale:

— abu veśke tijan . . . iz võ veśke aje-mamelen tijan lõšedema da naževitema da ti taj vižannyd. tijan taj loi viďny![51]

no, mužikys zyredis da nõjtny kućis sije, ńebyd jurśies. sya taj ćeććis da sećće i eštedis. mõdjas pyšjenys! nije taj õďďe i võtedyštis, sya kaknas yle vojede da. võtedis da viśtale:

— vokjaselen češtnys?! lortsevka jylas sūteda že, jues pu jylas!

ruźnanys etaź śujalis[52] *jues pu jyle da seten sulalenys.*[53] *eni na sulalenys. sulalenys. seśśa i sya ćomjas vois, mońjasse da ćojjasse . . . . ćojse da õtlae, õtik ćomje karis, i sya kõr šõryn kućis karauľiććyny vojyn. karauľićće. vojnas kõr šõryn daďse domis da kujle. myj-ke śorńi kyle, numma-namma*[54] *kyle. myj-ke śorńitenys gušen kodjas-ke. kỹzis, kỹzis, kỹzis:*

— no medlanne jugydnas ńin vižedla, kod śorńite! eni og ńin sut pemydnas.

seśśa i sūtis, a kõr kutemaeś di kyk mort kyskemaeś. kyskemaeś di kyskemaeś di mu gõpte šujemaeś. no . . . mu gõpte šujemaeś. seśśa i sya vois sećće.[55] *vois. õbesse kućis ďergajtny, a õbes oz voššy. põžemaeś.*

— oj-joj — kyle . . . babaysly viśtale[56] *— me — viśtale — ćernas lõšećća, te õbesse bura kut, a kor — viśtale — voššas õbesys, me i keryšta sije!*

sya keryšny mõde, lõšećće. a õbesse babays kute.

— vośte, vośte, voke, mońe, vośte! ńoľ kyń roža vižyś ved pyr na lõja, vetlale!

a vokys sya põžema, da gõlesse oz ńin tõd. a babays i viśtale:

— oj-jo, vokydlen ved gõlesys! med-źoľa vokydlen, ńoľ kyń roža vižyślen ved gõlesys! vaj — viśtale — vośtam, õtik ved ńin mijan kulemys![57]

[49] *eni na lõja:* tkp. *most* [*is*] *élő, eleven még.*

[50] *iz lõšedly-iz naževitlynys:* nyelvileg érdekes „szabálytalan" igekettőzés; nyelvtanilag helyesen, illetve szokványosabban: *iz lõšedlynys, iz naževitlynys.*

[51] *tijan taj loi viďny:* tkp. *lám a tiétek lett őrizni.*

[52] *etaź śujalis:* az elbeszélő közben mutatta, hogy *hogyan* dugta a legény az ülepükbe a kihegyezett karót.

[53] Már ti. *karóba húzva,* holtan állnak ott.

[54] *numma-namma:* suttogás, susmutyolás.

[55] A legény az elkötött rénszarvas meg az éjszakai tolvajok nyomait követve lelte meg fivére rejtekhelyét.

[56] Kihagyásos mondat; ti. az elrejtőzött idősebbik fivér beszél a feleségéhez.

[57] *õtik ved mijan kulemys:* az üldözött, rejtőzködő asszony fáradt, fatalista megnyilatkozása. Szószerint: *hiszen egy a mi halálunk.* Értelme: ha történetesen tévedünk, s mégsem az öcséd érkezett, hanem az üldözőink, úgyis mindegy; egyszer, méghozzá várhatóan rövidesen így is, úgy is meg kell halnunk, hiszen ellenségeink halálra keresnek (vö. a 34. számú jegyzettel).

voštisnys — a voknys! voknys. da seśśa nya oz tõdnys ńin myj karny, radlenys; vokyslen una ćeľaď, toľko kerka-tyrys, źemľanka-tyrys.

katisnys voknysse, da seśśa katisnys da nõšta na bura šojisnys-juisnys. da kõrnysse bura šibedisnys da. dõra jalevej točkisnys da puisnys da šojisnys da važja vinajasse na (vyjymeś nylen na vinajas) juyštisnys da šojyštisnys da seśśa eni na olenys da vylenys.

men taj ńoľ byk šetlisnys že da vojedi, vojedi, a viźeda: voď doram abueś ńin![58]

3.

Élt-volt négy fivér. A négy fivér elment, terelte a nyáját. Volt nekik, a négy fivérnek egy puha hajú húguk. Legfiatalabbik fivérük a csordát tereli, a fivérek pedig, látod-e, elől haladnak a szánkaravánnal. Ő a réncsordát tereli. Felhágott egy dombra és azt mondja:

— Itt ugrom egyet-kettőt! Hátha valaki — azt mondja — ellenség jő, hadd tudjak mérkőzni vele. Ellenség jő, s hadd tudjak mérkőzni vele.

Aztán fölállította a *xarej*-rúdját; öt öl a *xarej*-rúdja. Átugrott a *xarej* csúcsa felett, nem is érintette a lába. Aztán nekiszaladással leugrott a dombról, s azt gondolta magában:

— Öt öles a *xarej*om, ötször eléri [az egy ölt]. Én úgylehet — azt mondja — magasra ugrom!

Öt ölnyi a *xarej*-rúdja . . . eléri az öt ölt, ő meg nekifutással ugrik. Azután egy másik dombra . . . vágtatott, vágtatott, s egy másik dombra hágott. Megint ugrik, megint ugyanúgy. Egy harmadik dombra hágott, s megint csak ugrál. Aztán hátrafordul: hát három szán közeledik. Három szán érkezik. Ő meg nézi:

— Ezek bizony, úgy látszik, nem a mi nemzetségünkből valók, ezek, úgy látszik, ellenségek — gondolja a gyerek.

Nos . . . azt mondják a gyereknek:

[58] Igen érdekes záró formula. Közlőnk nemcsak kitűnő énekes, de legalább olyan kiváló mesemondó is volt. Meséit rendesen valamilyen csattanós, tréfás záró formulával fejezte be, nagy jókedvre derítve velük hallgatóságát. Néhány mese végén éppen ez a záró mondat hangzott el. Jelen esetben az az érdekes, hogy az elhangzott szöveg nem mese, hanem (mindössze) egy epikus ének tartalmi ismertetése, prózai változata. Az elbeszélés során azonban közlőnk szinte mesévé formálta át az egyszerű prózai szöveget, ezt a műfajtalan műfajt, s mintha „igazi" mesét mondott volna, a végéhez ráadásnak, csattanónak odatoldotta egyik kedvelt mesezáró formuláját. Ebben nyilván közrejátszott akkori lelkiállapota és az előadás körülményei is. Visszaemlékezem: aznap este Ulita anyó különösen elemében volt és remekelt. Akkorra már (néhány napos ismeretség s közös munka után) tőlünk, jövevényektől, no meg számára fura masinánktól, a magnetofontól sem idegenkedett. A tetejébe a magnetofonozás és Ulita anyó esténként megismétlődő szereplése odacsődítette a fél falu kíváncsijait, s a nagy érdeklődés, a valóban figyelmes és hálás közönség meg az esti szereplés öröme igencsak inspiráló hatással voltak az idős asszonyra. Csillogó szemmel, boldogan kipirulva s olykor dévajkodó jókedvvel dalolt, mesélt ezen az estén. Jelen prózai szövegünk magnetofonfelvétele érzékeltetheti, hogy a históriát nem egyszerűen elmondta, hanem előadta, hangját hol halkabbra fogta, hőse sorsáért aggódva, hol a gonosz ellenség pökhendi szavait utánozta kiabálva; az ellenség megfutamodását gúnyos és diadalmas felcsattanással jelezte, az örömteljes lakmározást nyelvével csettegve festette. Így improvizált valójában *mesét*, amelynek a végét a hatás kedvéért még csattanósra is kerekítette.

— No, ugyan messzire ugrottál nekiszaladással, legény vagy a talpadon! — azt mondják.

— Rajta — azt mondja — versengjünk nekiszaladással!

Az előbbi meg azt mondja:

— Állítsuk fel a *xarej*ainkat, s ugorjuk át a *xarej* csúcsát! — mondja a gyerek.

Ugrottak a *xarej* hegyén által, hanem amazok csak a feléig értek el, s a másik *xarej* csúcsáig el sem ért a lábuk. Ő nekiszaladással ugrott, s mindhármukat lefőzte. Mindhármukat lefőzte, aztán birkózással kezdtek mérkőzni. Az egyiket a földhöz csapta, s annak orrán-száján dőlt a vér. Odacsapta a másodikat is, s annak is orrán-száján dőlt a vér. A harmadikat is odavágta, megint csak úgy. A szánhajtók kapták a szánhúzó rénszarvasaikat és gyorsan visszavágtattak:

— Egyszer még majd megemlegeted ezt! — azt mondja.

A szánhajtók visszavágtattak. Ő egy kicsit mendegélt, fogta a szánját és elhajtott — s hát egy jegesmedvecsapa ment a tenger felé. Kapta a szánját és hajtott, hajtott, s puha hajú húgának útját állja a kantárszárral:

— Várj csak, húgom — azt mondja — ott ment egy jegesmedvecsapa, én meg a jegesmedvecsapát fogom követni.

A húga viszont azt mondja:

— Várj csak, bátyám! Apánknak, anyánknak — azt mondja — van amit szereztek. Apánknak vannak javai, anyánknak meg van ránkhagyott holmija; nincsen miért — azt mondja — tenéked — azt mondja — a jegesmedvecsapa után menned.

— Nosza — feleli — ott van hét teherszán; hát a középső teherszánból szedjed elő megboldogult apámnak a rézpányváját!

A húga előszedi s odaadja a rézpányvát. A rénszarvasok közé ment. Talált három olyat, amelyiknek a pofája akár a sarkirókáé, a rénszarvasoknak a pofája hasonlatos a sarkiróka pofájához. Négyet talált. Mind a négyet kifogta négy összetekert pányvájával, fölszerszámozta, a húgától valamicske ebédrevalót kért, s elment a jegesmedvecsapa után. Ment, ment — nékem elmesélni hamaros, de ki tudja, mennyi ideig járt ő a tenger mentén. Azután vizek kerültek az útjába. A kantár hosszú vizeket a szánhúzó rénszarvasok átugorják, a pányva széles vizeket a szánhúzó rénszarvasok átugorják. Megyen egyre. No de aztán őnéki az egyik fogatos rénszarvasa megdöglött. Az egyik megdöglött. Fölugrott, kapta a kését, levágta az istrángot, föltekerte a szán elülső keresztlécére s ment tovább. Azt [a dögöt] otthagyta. Ment, ment, s összeesett a második rénszarvasa. A második rénszarvasnak is elvágta az istrángját, elvágta a kantárját és ment tovább. A harmadik rénszarvasa is összeesett. (Egyre csak a jegesmedve csapáját követi). Összeesett a harmadik rénszarvasa is. Összeesett a harmadik rénszarvasa — azt is levágta. Az egy vezérrénjével haladt tovább. Ment, ment. Egy pányva széles víz következett, a vezérrén felugrott — aztán belebukott. Akkor a pányváját karikába tekerte, rézpányváját a nyakába vetette és ment. Hiszen jól nekiszalad és ugrik, s a vizek közét általugorja. Tovább érkezik. Aztán ment, ment, s egy folyó torkolata következett. Egy folyó torkolata következett, egy folyó torkolatához érkezett; ment egy keveset a folyással szemben, s hát egy rézcsónak [van ott]. Rézcsónak. Az erdőben meg hallatszik, hogy valaki fát vág. Fát vág. Hallgatódzik:

— Hát itt ugyan nem ember vágja a fát, valahogy szerfelett igen erős — azt mondja — a zaja! — gondolta ő.

Fogta a csónakot, betolta, s kezdett haladni árral szemben, löködte magát előre. Árral szemben kezdte előrelöködni magát, s [azonközben] egy óriás közeledett lefelé [a folyóparton].

— Hé - azt mondja — hova viszed a csónakot?! Add csak ide!

Hanem ő már a folyó közepén halad. Az óriás gázolt [a vízben], gázolt, elkapta a csónak oldalát a két kezével és jön, ilyenformán ni... Elkezdte húzni. Ő meg előrántotta a kését és levágta az ujjait, és az óriás ujjai csörömpölnek, a csónakba hullanak. Az óriás ott maradt ujj nélkül. Amaz pedig ismét tovább ment. Ment, ment és nézi:

— Ezek a halmok — azt mondja — ismerős formák!

A rézcsónakot megállította, felhágott a halom tetejibe; körülnéz, s hát a síkon három sátor.

— Három sátor?! Az én fivéreim, három fivér egy sátorban éltünk; ez a három sátor nem rendjén való dolog! — gondolja.

A négy-sarkiróka-képű-rénszarvaspásztor azt gondolja: nincs rendjén [valami]. Megvárta a besötétedést. Be is sötétedett, és ment és ment, és a kutyák nem vették észre. Lopózkodott és lopózkodott és odaért az egyik sátor szellőző nyílásához. Odaért a szellőző nyíláshoz. A legidősebbik sógorasszonya látszott ottan. A legidősebbik sógorasszonya... a legidősebbtől fiatalabb, a középső sógorasszonya. Az látszik és azt mondja [neki az ura]:

— Húzd le a csizmámat!

Nem húzza le. Arccal a sátornyílás felé ült és csak ül és ül.

— Tenéked — azt mondja — az uradnak a sorsa kell vagy mi?! Vagy — azt mondja — a négy-sarkiróka-képű sógorodnak a sorsa kell? Elment ki a tengerre és most is ott jár! És — azt mondja — az egyik fivér elmenekült és mostanáig éhen veszett, a többi pedig: az urad és a sógorod meg — azt mondja — a *mašilo*-úton, a halom tetején állnak.

Aztán fogta és lehúzta a férje lábáról a csizmát és félrehajította.

Ment a másik sátorhoz. Ment a másik sátorhoz, s hát ott meg a fiatalabbik sógorasszonya van. Az ura ráparancsol, hogy vesse meg a fekhelyet. Nem veti meg, ellenszegül. Azt mondja [az ura]:

— Az uradnak meg a sógoraidnak a sorsa vagy mi kell?! A négy-sarkiróka-képű sógorod, lám — azt mondja — most is a jegesmedvecsapa nyomában mászkál valamerre! Elhordta az irháját a jegesmedvecsapa nyomában! Az uradnak és a [másik] sógorodnak a sorsa meg: egy halom tetején, a *mašilo*-úton állanak!

Fogta és amúgy tessék-lássék megvetette a fekhelyét.

Ment a harmadik sátorhoz, hát a puha hajú húga van ottan. Az ura ráparancsol, hogy cipeljen be levesnek való húst — az meg nem cipeli be. Nem hordja be. [Amikor pedig végül mégis] nekilátott becipelni [akkor így szól]:

— Én ugyan nem adom ennek az ellenségnek! Inkább — azt mondja — a kutyák egyék meg a javát!

S a nyelveket meg micsodákat meg szemeket kihajigálja a szellőző nyíláson, kihajigálja. A fivére meg ott megeszi — hiszen megéhezett. Odahúzta magához és megette. Aztán meg... a jurákoknak messze van, az asszonyoknak félkilométernyire van az a helyük, ahol a szükségüket végzik. Aztán ő hallgatózott, hallgatózott és elment oda. Elment. Oda ment és várakozik egyre. A sógorasszonya jött és elment. A másik sógorasszonya jött és elment. Jött a puha hajú húga. Akkor a puha hajú húgához csöndesen odalopózkodott, odalopózott, a hátánál elkapta, a száját betapasztotta, és belesúgta a fülébe:

— Húgom! A négy-sarkiróka-képű fiú . . . izé . . . bátyád lám, most is életben van még, egyre jár-kel! Nem fulladt bele a tenger közepibe! — és azt mondja: — Engemet — azt mondja — kötözzél föl a vezérszán utáni első teherszánra! Holnap reggel ezek hozzálátnak összeterelni a rénszarvasaikat, elkezdik a mi jó szánhúzó rénjeinket felszerszámozni, s akkor te mondjad azt: »Nem tinéktek nevelték, készítették, szerezték [ezeket] az apám meg az anyám, és most ti szerszámozzátok fel!« Akkor — azt mondja — majd elválik, mi lesz.

Azután ment a húga, felkötözte a vezérszán utáni első teherszánba, s bement a húga a sátorba. Bement. Reggelre fölkeltek, reggelre fölkeltek és . . . izé . . . az ellenségek összeterelték a rénnyájat és körbe hajtották.

— Nosza — azt mondja — szerszámozzuk föl a jó szánhúzó rénszarvasokat, hajtsunk el, nézzünk körül a mezőn, nincs-é életben valahol még a négy-sarkiróka-képű-rénszarvaspásztor? !

Rajta kezdtek el nevetni. Puha hajú pedig azt mondja:

— Nem a tiétek . . . nem volt a tiétek, amit az apám s anyám készített és szerzett, de most ti őrzitek. Lám most ti őrzitek!

No, az ura nekiment és ütlegelni kezdte őt, a puha hajút. Amaz meg előugrott és végzett vele. A többiek elszaladnak! Azokat is hamar utolérte, hiszen messzire tud ugrani. Utólérte és azt mondja:

— A fivéreim sorsa? A halom tetejibe állítalak föl benneteket, kihegyezett karó végibe!

A likukkal ilyeténformán kihegyezett karóvégre szúrta fel őket, és ott állanak. Most is ott állnak még. Ott állnak. Azután megérkezett a sátorba, a sógorasszonyait meg a hugait . . . a húgát egybeköltöztette, egy sátorba, ő meg éjszaka a rénnyáj mellett kezdett őrködni. Őrködik. Éjszaka a rénnyáj közepibe kikötötte a szánját és lefeküdt. Valamiféle beszélgetés hallatszik, suttogás hallatszik. Valakik valamit beszélgetnek loppal. Hallgatózott, hallgatózott, hallgatózott.

— No majd napvilágnál megnézem, kicsoda beszél! Most nem kelek föl a sötétben.

Aztán hát fölkelt, és [akkor látja, hogy] két ember elkötött és elvitt egy rénszarvast. Vitték, vitték s egy földüregbe rejtették. Nohát . . . egy földüregbe rejtették el. Aztán ő odaérkezett. Odaérkezett. Kezdte az ajtót huzogatni, de az ajtó nem nyílik. Amazok megijedtek.

— Ó jaj — hallatszik . . . a feleségének mondja — én — azt mondja — nekikészülődöm a fejszével, te meg jól fogjad meg az ajtót, és amikor — azt mondja — az ajtó kinyílik, széjjelhasítom őt!

Amaz széjjel akarja hasítani, nekikészül. Az asszony meg fogja az ajtót.

— Nyissátok ki, nyissátok ki, bátyám, sógorasszonyom, nyissátok ki! A négy-sarkiróka-képű-rénszarvaspásztor, lám még mindig életben van, jár-kel!

Hanem a bátyja az megijedt, s nem ismeri már meg a hangját. De az asszony azt mondja:

— Ó jaj, hiszen ez az öcsédnek a hangja! Legkisebbik öcsédnek, a négy-sarkiróka-képű-rénszarvaspásztornak a hangja ez! Nosza — azt mondja — nyissuk ki, egy életünk, egy halálunk!

Kinyitották — hát az öccsük az! Az öccsük. Hát aztán ők azt se tudták, mitévők legyenek, úgy örülnek; a fivérének sok a gyereke, tele van velük az egész ház, az egész földkunyhó.

Azután kihozták onnét a bátyjukat, kihozták, és jól beettek, beittak.

És a rénszarvasaikat is jól összeterelték. Egy kövér sőre réntehenet vágtak le és megfőzték, és ettek és régi pálinkát ittak (van még nékik pálinkájuk) és ettek, s azután ma is élnek, megvannak.

Nékem négy szánhúzó rénszarvast adtak, s hajtottam, s hajtottam, s látom: egyszer csak eltűntek a szemem elől.

VÁSZOLYI ERIK

Эрик Васои:

ЭПИЧЕСКИЕ ПЕСНИ СЕВЕРНЫХ ЗЫРЯН

Статья вторая

(Резюме)

Публикуемая эпическая песня представляет жанр, подобный жанру предыдущей публикации (Этнография, LXXVIII—1967: 438—451), тема же ее существенно отличается от темы предыдущей песни. В этом произведении оживает судьба четырех сыновей и одной дочери из ненецкой семьи. Четверо братьев и сестра мирно пасут в тундре северных оленей. Младший брат отличается особой силой, ловкостью, смелостью и находчивостью. Однажды, пася оленей, он повстречался с тремя незнакомыми мужчинами, и отвечая на вызов, начал бороться с ними и победил всех троих. Побежденные спасаются бегством, но слова обиды жаждущих мести звучат как угроза. Герою наскучило пасти оленей, он оставляет стадо и, несмотря на тревожное предупреждение сестры, на санях отправляется по следу белого медведя. Когда, не выдержав, издыхает последний олень, тянувший сани, герой продолжает свой путь пешком. В ходе своих приключений встречается он и с великаном и отвязывает медный его челн, а затем насмехается над требующим вернуть челн хозяином и побжедает его. Долгая дорога странствий приводит его к трем знакомым холмам, среди которых он видит три знакомых чума. Из балладистически переданного действия песни только теперь становится ясно, что случилось с тех пор, как наш герой ушел от родных. Трое побежденных и тем самым опозоренных врагов его напали на трех братьев героя и «мягковолосую» сестру его (это эпитет девушки в песне). Один из братьев вместе с семьей спасся бегством, двух же других убили, а их жен и сестру превратили в рабынь. Наш герой, «Пастух северных оленей — с -лицом -четырех полярных лис» (таков постоянный эпитет, а затем и имя героя в песне), сначала все подробно разузнает о случившемся, а на следующий день беспощадно мстит за поруганную семью свою. Он убивает всех троих врагов. Отыскивает оставшегося в живых брата с семьей и вновь соединяет семью.

Песня, очевидно, происходит из нескольких *śudbabc* — песен ненцев. На это, кроме ненецких гереов песни указывают описание образа их жизни и фигура *śudbej* — фигура великана. Интересное, волнующее действие, прекрасные характеристики, драматическая напряженность делают это поэтическое произведение ценным и с художественной стороны.

Песня исполняется на мелодию, опубликованную в первой статье, и исполнитель тот же самый. В данной статье публикуется текст песни на венгерском икоми языках, затем приводится прозаический вариант песни, также на венгерском и коми языках. Публикация сопровождается комментариями, содержащими существенные пояснения как событий и предметов, так и лингвистические данные.

Erik Vászolyi:

NORDSYRJÄNISCHE EPISCHE GESÄNGE
(Zweite Mitteilung)

(Auszug)

Der hier veröffentlichte epische Gesang vertritt dieselbe Kunstgattung wie die vorherige Publikation (Ethn., LXXVIII—1967: 438—451). Sein Thema weicht aber wesentlich von jenem ab. In diesem Gedicht wird das Schicksal der vier Söhne und einer Tochter einer jurakisch-samojedischen Familie veranschaulicht. Diese fünf Geschwister weiden friedlich ihre Renntierherde auf der Tundra. Der jüngste Sohn zeichnet sich mit

seiner Kraft, Gewandtheit, Tapferkeit und Findigkeit aus. Beim Weiden seiner Herde trifft er einmal drei fremde Männer. Er nimmt ihre Herausforderung an, ringt mit ihnen und besiegt sie. Die Besiegten machen sich davon, ihre rachgierige, beleidigten Abschiedsworte klingen aber wie eine drohende Antizipation. — Unser Held wird des Hirtenlebens überdrüssig, verläßt die Herde und verfolgt — die Mahnungen seiner Schwester unbeachtet — mit seinem Schlitten die Spur eines Eisbären. Als die Renntiere seines Schlittens der Reihe nach in der Hetzjagd erschöpft dahinsinken, setzt der Bursche seinen Weg zu Fuß fort. Im Laufe seiner Abenteuer begegnet er auch einem Riesen, bindet seinen kupfernen Kahn ab, macht schließlich den seinen Kahn zurückfordernden Besitzer zuschande und besiegt ihn. Seine Wanderweg führt ihn zu drei bekannten Hügeln, zwischen denen drei bekannte Zelte stehen. Aus der balladistisch vorgetragenen Handlung des Gesanges wird jetzt bekannt, was sich inzwischen, seitdem sich unser Held von den Seinigen getrennt hatte, zugetragen hat. Seine drei besiegten und somit geschändeten Gegner haben seine drei Brüder und seine Schwester mit den »weichen Haaren« (dies ist das Epitheton ornans des Mädchens) überfallen. Der eine Bruder rettete sich samt seiner Familie. Die beiden anderen wurden getötet, ihre Güter enteignet und die beiden Witwen sowie die Schwester wurden Sklavinnen des siegenden Feindes. Unser Held, der Renntierhirt mit dem Gesicht von vier Polarfüchsen (ung. „Négy-Sarkiróka-Képű", dies ist das Epitheton ornans des Burschen, später sein Name im Gesang) orientiert sich zuerst genau über die Geschehnisse und am folgenden Tag nimmt er Rache für die Seinigen und tötet die drei Feinde. Danach sucht er seinen am Leben gebliebenen Bruder, findet ihn und vereint die Familie wieder.

Dieser Gesang stammt offensichtlich von einem oder von mehreren jurakisch-samojedischen *śudbabc*-Gesängen. Hier auf deutet, außer den jurakisch-samojedischen Personen und der Darstellung ihrer Lebensweise auch die Gestalt des Riesen, *śudbej* genannt. Die wendungsreiche, bewegte Handlung, die ausgezeichnete Charakterisierung und dramatische Spannung machen diese syrjänische poetische Schöpfung künstlerisch wertvoll.

Dieser Gesang wird mit derselben Melodie vorgetragen wie derjenige in meiner ersten Mitteilung, auch der Vortragende der beiden Gesänge ist identisch. Diese Publikation enthält den Text des epischen Gesanges und nachfolgend die prosaische Variante in syrjänischer und ungarischer Sprache. Die Anmerkungen mit wichtigen sachlichen und linguistischen Erklärungen machen die Publikation vollständig.

Az emberevő nővér meséjéhez

Legutóbb Istvánovits Márton foglalkozott az emberevő nővér meséjével, összefoglalva, illetőleg több pontban kiegészítve és tovább fejlesztve a reá vonatkozó nemzetközi szakirodalmat.[1]

Ami a földrajzi elterjedést illeti, „a változatok összegyűjtése során csakhamar világossá vált, hogy a történetet a viszonylag jól feltárt európai, respektív nyugat-európai folklórhagyomány nem ismeri; viszont a kelet-európai és balkáni népek körében eléggé népszerű, stabil szerkezetben fordul elő . . . A legutóbbi évek során a téma ismerete Észak-Amerika, Afrika és Ázsia egy sor, a társadalmi fejlődés legkülönbözőbb fokaira eljutott etnikumának szóbeli költészetében vált kimutathatóvá; óriási területen tehát, mégis kis számú szöveggel dokumentálhatóan, amelynek oka nyilvánvalóan a folklorisztikai gyűjtés egyenetlenségében keresendő" (Istvánovits, 177, 178).

A kelet-európai, balkáni, kisázsiai, kaukázusi és közép-ázsiai, vagyis a legfejlettebb, legszilárdabb változatok alapján Istvánovits a mese következő típusvázlatát állította össze:

A) **Házaspár**nak leánya születik, aki még mint csecsemő félelmes szörnnyé változva elpusztítja előbb családjának, majd egész környezetének élő vagyonát, s végül felfalja az embereket is. Fivére azonban — gyakran a legfiatalabb — idejében felismeri a veszélyt és elmenekül.

B) Az elmenekült fivér szülőfalujától távol letelepszik, családot alapit — felesége gyakran mitikus lény — s ama három tárgy, illetőleg segítő állatok birtokába jut, amelyeknek majd a húgától való végső menekülést köszönheti.

C) A fivér visszatér, hogy megtudja családja sorsát. Nővére testvérként fogadja, azonban csakhamar fölfedi valódi természetét: részletekben felfalja fivére lovát. A hős menekülni akar és csellel eltávolítja nővérét — vagy a nővér maga megy az egyedül életben hagyott kovácshoz, fogát köszörültetni. Fivérének azonban hangszert ád, hogy közben „szórakozzék"; valójában azért, hogy el ne menekülhessen.

D) A nővér távollétében egér (macska, róka stb.) jelenik meg, átveszi a hangszert és tovább játszik rajta, hogy a fivér elmenekülhessen. A visszatérő nővér felfedezi a cselt és fivére után veti magát. Az utolsó pillanatban érkező állatok azonban megmentik gazdájukat: a nővért elpusztítják.

„Az ismertetett tartalmi változatot legáltalánosabb formájában így fogalmazhatjuk meg: emberevő szörny tör rá meghatározott emberi közösségre, elpusztítja ezt, csupán egyetlen tagja menekül meg, aki végső soron (külső erő segítségével) legyőzi a szörnyet, helyreállítja a megbomlott életegyensúlyt . . . A hős csaknem kivétel nélkül fivér (gyakran a legfiatalabb); ellenfele, s egyszersmind a történetben ábrázolt emberi közösség ellensége a

[1] Istvánovits Márton: *Egy folklór-szüzsé kialakulása Eurázsiában*. Ethn. LXXV. (1964) 177—88.

fivér újszülött húga. Ez az ellentét, amely valamennyi mesei változatban a legállandóbb, elmaradhatatlan mozgatója az egész cselekmény-menetnek" (uo. 181, 185).

Másfél évszázad valamennyi magyar népmesekiadását számba véve, a típusnak mostanáig mindössze egyetlen magyar változata volt ismeretes. KÁLMÁNY Lajos gyűjtötte 1913-ban az alföldi Egyházaskéren *Borbély Mihály* 31 éves napszámostól, *Vérojtó, Kalapfojtó* címen.[2] Ezt BERZE NAGY János magyar népmesekatalógusában a 343* szám alá sorolta *(Emberevő leány)*; ismertette tartalmát, s utalt egy sor kelet-európai és közép-ázsiai változatára,[3] csaknem elsőként a szakirodalomban.

A mese tartalma a következő:

a) Király két fia a török elleni csatában a vértől nem ismeri meg egymást, s Vérojtó megöli Kalapfojtót.

b) A hazatérő Vérojtó a várost pusztán találja. Apjának sárga paripája, amely úgy belekapálta magát a földbe, hogy csak a háta látszik ki, elmondja, hogy a várost a „Tizenkétsorfogúlány" tette tönkre, aki csak egy kovácsot hagyott életben, hogy azzal a fogát élesíttesse.

c) Amint a paripán menekülő Vérojtó a kovács előtt nyargal el, a leány üldözni kezdi. Vérojtó a Fehér tenger hetvenhetedik szigetén gyönyörű leányhoz ér, aki az üldözőt megéteti annak „Öreganyjá"-val, a „Huszonnégysorfogú"-val. Vérojtó így megmenekülve, a leányt feleségül veszi.

Az emberevő nővér mesetípusa és a KÁLMÁNY meséje közötti különbségek szembetűnőek. A meséből teljesen hiányzik az A—B) epizód, s a C—D) is sokkal elnagyoltabb. Az *a)* meseindíték nyilvánvalóan csak esetleges. Még az a „legállandóbb, elmaradhatatlan" viszony is hiányzik, miszerint Vérojtó meg a Tizenkétsorfogúlány fivér-nővér volna. Nem csoda, hogy THOMPSON Stith a nemzetközi mesekatalógus új kiadásában BERZE NAGY kivonatából a KÁLMÁNY-változat hovatartozását nem ismerte (nem ismerhette!) fel, a két orosz Afanasz-jev-mesével együtt a 313J* külön típusszámot *(The Sorcerres and the Sunshine Fairy)* alkotta számunkra — holott KÁLMÁNY meséjének a 315A. sz. alatt *(The Cannibal Sister)* volna a helye.[4] Az utolsó sorokban KÁLMÁNY meséjéről maga ISTVÁNOVITS is több indokolt megfontolással élt: „Bár kétségtelen, hogy ebben az esetben is az emberevő nővér meséjének változatáról van szó, ugyanakkor az ismert valamennyi változattól jelentősen eltérő alakulatról. Egyelőre a ponyvahatás lehetőségét sem zárhatjuk ki, vagy akár a kölcsönzését, ha a nyelvileg értelmetlen nevekre, vagy a nagyon is erőszakolt expozícióra gondolunk. A történet megoldása viszont nyilvánvalóan a halhatatlanságra vágyó királyfi meséjének valamilyen lokális hagyományából merített. Legvalószínűbbnek tűnik az a feltevés, hogy individuális találmányról van szó, az invariánsnak arról a fajtájáról, amely társadalmi visszhangra nem talált" (i. m. 186).

A KÁLMÁNY meséje körüli homályt, s egyáltalán a mesetípus magyar nyelvű létének vagy nemlétének kérdését a *Borsszem Péter* című, alább közlendő magyardécsei (r. Cireşoaia) népmeserészlettel kívánjuk megvilágítani.

[2] KÁLMÁNY Lajos: *Hagyományok*, II. Borbély Mihály mondása után. (Szeged 1914.) 68—9.

[3] BERZE NAGY János: *Magyar népmesetípusok*. A bevezető tanulmányt írta és a tudományos szerkesztést végezte BANÓ István. Pécs 1957. I. 472—3.

[4] Antti AARNE—Stith THOMPSON: *The Types of the Folktale*. A Classification and Bibliography. Second Revision. FFC. 194. Helsinki 1961. 108, 110—1.

A mese az árpástói (r. Braniştea) gyűjtés során került felszínre. A Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Etnográfiai és Folklór Osztálya keretében, kolozsvári és bukaresti kutatók együttműködve, 1961—1963-ban összegyűjtötték a Nagy-Szamos völgyében, Retteg (r. Reteag) szomszédságában levő román—magyar vegyeslakosságú Árpástó lehető teljes román meg magyar folklórját. Kutatásunk fő célja a kétféle folklór történeti és jelenkori kapcsolatainak, kölcsönviszonyának tanulmányozása volt. A gyűjtés során egyebek közt közel kétszáz román meg magyar szövegű prózai alkotást (népmesét, anekdotát, elbeszélést stb.) vettünk magnetofonszalagra. *Borsszem Péter* meséjét a 45 éves *Pop Emanuel* román mesemondó mondotta 1961. dec. 29-én, gyűjtötte Faragó József és Vöő Gabriella. Leltári száma az Osztály archívumában Mg 554—557a. A hangszalagról 1962. augusztus—szeptemberében lejegyezte Faragó. A következő árpástói kiszállás alkalmával, 1962. febr. 12-én a két gyűjtő a mesét *Pop*tól románul is felvette *Petrea Pipăruşului* címen, Mg 601c—605a.

Ugyanazon mese magyar, majd román szövegű felvétele jelzi, hogy *Pop Emanuel* egyike az árpástói kétnyelvű mesemondóknak.[5] Már gyermekkorában kezdett magyarul beszélni. „Magyarul tudtam én itten is valamennyibe; itt a gyermekektül, ugyibár, itt vegyes a küsség. Vótak szomszédok magyar gyerekek." Tízéves korától katonaságig a szomszédos Magyardécsén szolgáskodott, ahol „vót is alkalom, rá, vót üdő is" magyar nyelvtudását betetőznie, mégpedig oly kifogástalanul, mintha kétnyelvű volna; egyebek közt kitűnő magyar nyelvtudásának köszönhető, hogy Magyardécsén a *Marci* melléknevet kapta. Onnan valók életre szóló magyar meseélményei is: gazdáinál mindig akadt egy-egy nagyapa, aki a hosszú őszi-téli estéken, egyhangú munka közben a ház népét meseszóval tartotta. „Há így öste végeztem a munkámat, s osztán kéreltem, mondja el azt a mesét, szeretném megtanulni. Nappal nem lehetett; öste kukoricafejtésko vagy máléhántásko." Egy-egy mesét sokszor meghallgatott: „Na apó, mondja még azt a mesét!" Amikor úgy érezte, hogy jól tudja, maga is mesélni kezdte — magyarul — őket. Magyardécsén kizárólag magyarul mesélt, főként gyermekeknek. Katonaság után hazatért Árpástóra, s többé hosszabb időre nem távozott; azóta magyarul már ritkábban mesélt. Ezeket a ritka alkalmakat nem számítva, harminc-harmincöt év múltán vettük — előbb magyar nyelven — magnetofonszalagra magyardécsei repertóriumát: monumentális tündérmeséit, amelyek közül egyikmásiknak a felvétele óra hosszánál tovább tartott. Terjedelmes szövegei tartalmilag, szerkezetileg, nyelvileg egyaránt nagyon jók; *Pop Emanuel* e magyar szövegű meséivel az összes általunk ismert árpástói magyar anyanyelvű mesemondó közül kimagaslik.

Mindez azonban még csak egyik fele mesetudományának. Családot alapítva, gyermekei születtek: 1947-ben Cornelia, 1949-ben Iuoan, akik apjuktól mesét vártak. Nos, a magyardécsei meséket románul kezdte reprodukálni; gyakran elmondta nekik. E román fordításokat szintén hangszalagjaink őrzik. Bárki meghallgathatja, hogy hűen követik az eredeti magyar szövegeket, azokkal egyenértékűek. Csakis tüzetes összehasonlítással lehet kimutatni ugyanazon mese magyar meg román szövegű változata közt azokat a kezdődő

[5] L. róla bővebben Faragó József: *Povestitori bilingvi româno-maghiari din Braniştea*. Előadás, elhangzott Bukarestben 1963. IV. 20-án a Románia SzK Akadémiája Etnográfiai és Folklór Intézetében, majd 1964. I. 7-én a Románia SzK Történeti és Filológiai Tudományok Társasága IV. országos tudományos ülésszakán.

eltéréseket, amelyek a kétféle mesekincs etnikai különbségei, sajátosságai felé mutatnak.[6] Emanuel Pop a gyermekeihez szóló, anyanyelvű repertóriumát olyan kurtább mesékkel is gazdagította, amelyeket gyermekkorában édesanyjától, *Pop Mariatól* tanult. Ezeket magyarul sohasem mesélte, csak kérésünkre fordított le közülük egyet-kettőt a mikrofon előtt, hogy módszerét és képességeit ezáltal is jobban tanulmányozhassuk.

Borsszem Péter meséjét, amint mondja, magyardécsei szolgalegénykorában gazdája házánál, az akkor már 70—80 éves nagyapától, Balla Danitól, ragadványnevén Kukra Marcitól tanulta. Nagy terjedelme miatt ritkán mesélte: Magyardécsén magyarul, hazatérte után gyermekeinek, csak románul. Mivel Árpástón a mese eszerint magyarul — a gyűjtést kivéve — tőle nem hangzott el, Árpástót csak a gyűjtés helyének, következőleg a mesét magyardécseinek tekintjük. Természetesen külön feladat volna Magyardécsén a változatait tovább keresni, az emberevő nővér meséjére vonatkozó kutatásokat kiszélesíteni.

A *Pop Emanuel* hangját őrző szalagokat órákon át hallgathatjuk, anélkül, hogy magyar meséiben hiányos magyar nyelvtudásból, vagy ritka nyelvhasználatból eredő nyelvi vétséget, hibát találnánk; nemhogy hibát, hanem még ingadozást, bizonytalanságot sem észlelünk. Csak a lejegyzés során, amidőn minden egyes szótagot, sőt hangot külön-külön újra meg újra meghallgatunk-megfigyelünk, akkor vesszük észre azt a nyelvi sajátosságot, amely a magyar nyelvvel szemben a román nyelvet, nem egy esetben a román anyanyelvűek magyar kiejtését, úgyszintén a román nyelvi hatást ért magyar nyelvjárásokat többé-kevésbé egyaránt jellemzi: a hosszú magán- és mássalhangzók egy részét félhosszan vagy röviden ejti.

Nem kívánjuk most egyetlen új adat köré az összes korábbi változatokat, illetőleg kutatásokat fölsorakoztatni; a magyardécsei mesének mindössze néhány kézenfekvő sajátosságát és általában a jelentőségét próbálnók összegezni.

Átlagon messze felüli, harminc gépelt lapnyi terjedelme azzal a körülménnyel magyarázható, hogy több mese szerves összekapcsolása útján jött létre. A kapcsolás módja a maga rendjén külön figyelmet érdemelne, most azonban a részleteket mellőzve, csak összetevőinek megjelölésére szorítkozunk:

A világszerte ismert és kedvelt 301-es mesetípussal *(The Three Stolen Princesses)* kezdődik, amelynek BERZE NAGY ötvenöt magyar változatát rendszerezte, három redakcióban csoportosítva. Nemrégiben Kiss Gabriella nyolcvanhét magyar változat alapján öt redakciót állapított meg.[7] Ezek közül Emanuel Pop meséje a 301C. *Borsszem Jankó* (BERZE NAGYnál ugyanilyen címen 301. I*) típusba sorolható, több eltéréssel, a következő tartalommal:

Apjuknak a mezőre ételt vivő három leányt rendre a hatfejű, kilencfejű és tizenkétfejű sárkány ragadja el feleségnek. Anyjuk egy borsszem lenyelése után nagyerejű fiút szül. Borsszem Péter tizenhét éves korában anyját a titok megvallására kényszeríti, s anyjának és nénjeinek fényképével a leányok felkutatására indul. Rendre házukhoz ér, a fényképek segítségével fölismerik egymást. A sárkányok buzogányuk hazadobásával

[6] Vöő Gabriella: *Transpunerea artistică a poveştilor populare de un povestitor bilingv.* Előadás, elhangzott 1966. május 4-én a Románia SzK Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Etnográfiai és Folklór Osztályában.

[7] KISS Gabriella: A *301-es mesetípus magyar redakciói* (Csonkatehénfia). Ethn. LXX. (1959) 253—68. L. még tőle, *A Fehérlófia mesetípus és a magyar néphitkutatás.* A Népr. Múz. Adattárának Értesítője, 1957—58, 53—61.

jelzik érkezésüket. Péter a buzogányokat visszadobja, majd kézszorítással mindenik sárkányt sorra legyőzi. Nénjeit mégsem viszi haza, mert nősülni szándékszik és Világszép Asszonya keresésére indul.

Ehhez a típushoz a magyardécsei mesében a *Két vitéz jóbarát* története kapcsolódik: BERZE NAGY 320*, tizenhárom változattal és részlettel, amelyek számára Aa—Th. a 463A* külön számot *(Quest for Father's Friend)* alkotta. Tartalma:

Péter a legnagyobb sárkánytól kapott gondolom-lovon Virágországba megy, ahol Virág Péter nevű alvó vitézt talál és melléje fekszik. Virág Péter fölébred, s három poffal fölébreszti Borsszem Pétert, hogy lóháton megvívjanak egymással. Borsszem Péter kétszeri kardütéssel győzi le ellenfelét, illetőleg fizeti visza a három pofot. Testvériséget fogadnak és együtt indulnak Világszép Asszony után. Lidércországban egy ördöngös szüle szövőszékkel minden vetésre egy század katonát sző ellenük. Borsszem Péter levágja a szüle jobb karját. A szüle, életéért cserébe, tanácsot ád, hogy miként győzhetik le Tündérországban az egyszemű óriást, aki a tekintetével öli meg ellenfeleit. Levágják az óriás fejét, anélkül, hogy utolsó csepp vére kifolytáig rájuk tudna pillantani, miáltal megszabadítják Világszép Asszonyát és a vele lévő Fehér király leányát. Az előbbit Borsszem Péter, az utóbbit Virág Péter veszi feleségül.

A sort az 552. mesetípus (BERZE NAGY: *Állatsógorok*, Aa—Th: *The Girls Who Married Animals)* zárja. A magyar folklórban szintén egyike a legnépszerűbb meséknek, már BERZE NAGY negyvennél több változatát és részletét vette számba. Egyes epizódjai, motívumai ezúttal is eltérnek, éspedig:

Borsszem Péter, felesége tilalma ellenére, bemegy a tizenharmadik szobába, ahol egy fogoly „öreget" víz segítségével a láncaitól megszabadít. Az öreg hálából két életet igér neki, feleségét pedig elragadja Négerországba. (Itt következik az emberevő nővér meséje, amint alább látni fogjuk.) Péter a sógorától kapott szél-ló segítségével feleségét Négerországból háromszor is visszalopja, de az öreg — evés, ivás és pipálás után — háromlábú lovával könnyen elhagyja őket. Pétert, mivel két életet igért neki, kétszer útjára bocsátja, harmadszor azonban összevagdalja és darabjait egy zsákban a ló hátára teszi. A ló hazamegy, Pétert a sógorai élővízzel és forrasztófűvel föltámasztják. Tanácsukra Péter a föld alatt egy öregasszonynál vállal szolgálatot, akinél három éjszaka egy lovat — az öregasszony leányát — kell megőríznie. A ló mindig leveti magáról (Péternek csak a kantárra kell vigyáznia), és előbb varjúvá változik, majd egy harcsába bújik, harmadik éjszaka pedig kilenc tojás lesz belőle egy kotló — az öregasszony — alatt. Péter sípszavára minden éjjel ott teremnek a sógorai és megtalálják a lovat. Péter a szolgálatért négy juhot és az istálló végéből egy jelentéktelen csikót kér. A juhokat két oroszlánnak, illetőleg farkasnak dobja, amidőn azok az öregasszony uszitására szét akarják őt tépni. A csikó gyönyörű lóvá változik; nem más, mint a háromlábú ló négylábú bátyja. Ismét elhozzák Világszép Asszonyát, ám ezúttal a háromlábú ló már nem éri utol őket, hanem a négylábú tanácsára leveti magáról az öreget. Az öreg elpusztul, ők boldogan élnek.

Nos, miként jeleztük, az utóbbi mesébe van beillesztve az emberevő nővér meséje is. Borsszem Péter, mielőtt elrabolt felesége után indulna, előbb hazamegy a falujába, hogy szüleinek, majd nővéreinek kölcsönösen hírt vigyen egymásról. Ekkor következik az emberevő nővér meséje, amelyet egészében közlünk:

Álot mit álot ott, há mit gondolt magába? E, veszi ü a loat és ejött az édesapjához: lása meg, mi van othon, életbe talája vagy nem? S megmondja a tesvireinek, hogy ájanak egisz nyugodtan.

Ere felül a lováro, felnyergeli a lovát is elindul. Há jővet haza a saját falujába, jődögélt a mezőségen. Miko beért megközelitette a falat, falaját, hát még az úton is má kezdett begyepesedni. Nem látot senkit: álatokot, embereket, se semmit. Miko beért a faluba, vót egy falu kútja, mibö hordták a vizet. Há ottan vot egy

ösven csak, egy férfi-ösveny. Gondota, hát vár, bár valakit csak életbe talá s fog érdeklődni.

Hát megyen azon az ösvenyen, hát az édesapja lakására vezette az ösven. Miko bemegy a lóva, hát a lovat bevezette a szinatartó megi; oda kötötte, hogy egyik, amig bemegyyen. Gondolta, bár az édesapja él vagy az édesanyja, valamejik. Miko bémegy a házba, kit lát ottan: egy lánt, egy dróthaju lánt vasfoggal. Ottan csinált a hajábo egy cimbalmot, azon mind pecegtette, ottan vígadott. Ako Borsszem Péter köszönt:

— Jó napot, húgom.

— Jó napot, bátyám. Jó, hogy eljötté. Hát mivel jötté: lóhátonn, vagy gyalog?

Hát azt jelentette kimondani, hogy gyalog jött.

— Na — aszonja —, légy szives, gyere s nezzed, itt vannak ezek a kis fácskok, pecegtessed ezt a cimbalmot; megyek a pincébe, hozak egy kis húst, me tudam, éhes vagy.

Elveszi Borsszem Péter a két kis fácskot és pecegeti a cimbalmot, jádzot otan rajta. A lány bemegy a pincébe, eléveszi a ráspojt és kezdi reszelni a fogait, me nagyon rozsdásak vótak, mióta nem evett, hogy egye, ehesse meg jobb ízünn. Mindig halgatja, a ráspoj, ako mindig halgatja: még szol a cimbalom? nehogy véletlenül elmenjen, ne tudja megenni.

Egy kis egir a gerenda alul kibujik.

— Hajja, úrfi? Hajja, úrfi? Mivel jött maga: gyalog vagy lóhátan?

Aszmondja:

— Lóhátan.

— Na legyen szives adja ide azokot a kis fácskokat, pecegtetem én a cimbalmot. Maga menjen, tünjön innet, me az a lány nem azi ment a pincébe, hozzon magának húst; azir ment, hogy ráspojozza ki a fogait, me nagyon rozsdások, hogy jobb izün ehesse meg.

Ako Borsszem Péter min vitéz ember létire, má reszketett a nadrág is rajta. Kimegy és elveszi a lovát s felül rá, s vágtat.

Akkor már a lány mind halgatja: má csak valamenyikóba hallotta, hogy pecegtet a cimbalmon. Gondoja magába:

— Á, elig vót ez! Megyek in, megeszem én úgyis!

Mika a lány belép a házba, egyszer a kis egir a cimbalmon leugrik. Rákiát:

— Áj meg csak, me csak megfoglak is csak megeszlek!

Na ako megy ki, szerteszét néz a házba künt: hol találja meg, háa elbujt? Nem látja. Megy az istáloba, nincs. Megy az istálo megi, a szénatarto meget há ot vót a ló odakötve, hát még vót valami ganéja.

— Na, aszmondta, hogy csak gyalog jött, me én ha tudtam vona előszö, hát megettem vona lovastul. De nem baj, csak elírem és csak megeszem!

Utána nyomán! Má messzirü meglátta, há rá-, utána kiábál:

— Áj meg, me csak elírlek s csak megeszlek!

Borsszem Péter má csak csak úgy reszketett, baj van, Nem is jutott eszibe, hogy hama hunyja be a szemit, hama nyissa ki, ippe ott lesz, hova akar menni, ijedtibe. Ment, mendegilt, hát Borsszem Péter meg se álot Virág Péterig.

— Te Péter tesvirem, gyere segitségül, me baj van.

— Mi a baj?

— Jön egy dróthaju lány utánam, vasfogakkal, má ni hogy min kiábál is, majnem ér el, hogy megfog is megeszen. Mitivö légy, gyere ájunk szembe és valamit csinájunk vele.

Aszonja Virág Péter:

— Te Péter, evel nem tudunk mük csinálni semmit, hanem eredj te ahoz az ördöngös szüléhez, mejiknek levágtad az egyik karját, és fizess neki valamit, hogy ájon ő szembe vele, me az tud fogni csinálni valamit.

Elmeen ahoz az ördöngös szüléhez is megkéreli, hogy mit fizessen, me jön egy dróthaju lány, ájjon vele szembe is típje össze és öjje meg.

— Hát az, megkirlek tigedet, azon a koszton tartsál, amig élek én a világon mejiken te.

Elfogadta Borsszem Péter.

Ako kiálot az ördöngös szüle. Messzirül látta, hogy jött, mind egy villám.

— Ájj meg! — Elöbe álot. — Ájj meg!

Ako az ördöngös szüle, már miko látta hogy jön, összefogóztak, marakodtak, fődhöz csapták egyik a másikat. Borsszem Péter Virág Pétere nézték otan, hogy kinlodnak, rágják egyik a másikat. Virág Péter aszmoja Borsszem Péternek:

— Te Péter, én mostanig nem mondtam eztet: az az egyik édesanyám, a másik neked lánytesvíred. Ne hagyjuk, iten kinlodjanak a földön, kapjuk ki a kardunkot; te vágd el az édesanyám nyakát, én elvágom a tesvired nyakát, is piheni fognak, nem kinlodnak.

Úgy is tettek: kikapják a kardokot, és mind a ketönek elvágták a nyakokot. Ástak oda egy gödröt s betemették őket.

Aval há miután elmentek, az' eltemették, na, mit gondolt ez a Borsszem Péter:

— Áj meg, megtörtint ez a hejzet, most én elmejek a három lánytesviremhez, mondjam én meg nekijek, hogy mi törtint odahaza; ne kivánkozzanak hazamenni, üjenek nyugodtan tovább.

Virág Péter ement az ő országába, Borsszem eljött a három lánytesvéréhez. Odaért.

— Na tesvéreim, né'étek meg, hogy mi törtint: vótam odahaza. Az édesanyám bújába, hogy nem találta meg a fiát, nem találta meg a három lányát, szült egy lánt, egy dróthaju lánt vasfogakka. Elsőbe vót az édesanyám: megette édesanyámot, azután az összes embereket a falubú, teheneket, disznókot, kutyákot; ami vót, senki se maradt. Majnem engemet is.

Levon-e bármit is az emberevő nővér magyardécsei meséjének akár értékéből, akár jelentőségéből az a tény, hogy más mesék közé van ágyazva? Egyáltalán nem, hisz különböző mesék összekapcsolása a magyar mesemondóknak régtől fogva ismert alkotási eljárása. Arany László már száz évvel ezelőtt, 1867-ben a magyar mesék „bonyolódottság"-át hangsúlyozta: „A németeknél inkább kifeled valamit az elbeszélő, s a Grimmek számos mesénél fölemlítik, hogy azt két meséből ők alkották össze; a magyar gyűjtőknek pedig éppen a hosszú mesékkel, s ezeknek egymást kergető bonyodalmaival gyűlik meg a bajuk."[8] Ortutay Gyula a korábbi kutatásokat nemrég így összegezte: „. . . . A magyar népmese típusaival kapcsolatban mindegyre arra figyelhetünk, hogy seregével találkozunk átmeneti alakokkal, több típus olvad zavartalan szerkezetben össze."[9] Más alkalommal ugyancsak Ortutay mutatta ki, hogy több mesetípus összeolvasztása akár egy mesélőnél, akár az általános mesemondói gyakorlatban nem véletlenül, ötletszerűen történik. Van egy úgynevezett affinitás: különböző epizódok, típusok bizonyos törvényszerűséget

[8] Arany László: *Magyar népmeséinkről.* Bpi Szle, 1867. VIII. k. 53.

[9] Ortutay Gyula—Dégh Linda—Kovács Ágnes: *Magyar népmesék.* Bp., 1960. I. 56.

sejtető, további vizsgálódásokat igénylő vonzódása, majd összekapcsolódása, amely végül új mesetípusok, típuscsoportok kialakulásához vezet, a szájhagyomány történeti változásait munkálja.[10]

Ha mármost Borsszem Péter meséjéből — vagy a mondottak alapján pontosabban fogalmazva: a Borsszem Péter című mesefüzérből, meseláncból — kiemeljük az emberevő nővér meséjét, úgy találjuk, hogy epizódról epizódra hűségesen és hiánytalanul követi ISTVÁNOVITS típusvázlatát. A „legállandóbb, elmaradhatatlan" viszony is érvényes benne: Borsszem Péter meg a „dróthajú, vasfogú leány" fivére-nővére egymásnak. Röviden a KÁLMÁNY-féle szöveg után, amely csak hiányosan illeszkedett be a típusba, sikerült az emberevő nővér meséjének teljes, klasszikus magyar változatát megtalálnunk.

Mindössze a megoldás mutat különbséget: a magyardécsei változatban az emberevő nővér nem a három segítő állattal, hanem az ördöngös szülével találja szemben magát, aki — mint kiderül — Borsszem Péter fogadott testvérének, Virág Péternek az édesanyja. Emlékeztetünk rá, hogy KÁLMÁNY meséjében az emberevő leány vesztét szintén idős nőrokona: a nagyanyja okozta. Ez a jelentős azonosság — amely egyszersmind jelentős eltérés a típusvázlattól — az egyházaskéri, valamint a magyardécsei mese földrajzi és gyűjtési távolsága miatt nem lehet közvetlen egymásrahatás eredménye, de ugyanúgy nem lehet a véletlen műve sem. A két magyar változat sajátos megoldása a mesetípus keretében föltehetőleg egy eltérő, önálló redakciót képvisel, amely — kellő számú változat feltárása esetén — külön tanulmányozást érdemelne. A magyardécsei mese bizonysága után egyszersmind többé-kevésbé indokolatlanná vált Istvánovits kétélye, miszerint az egyházaskéri változat talán „individuális találmány" volna: olyan invariáns, „amely társadalmi visszhangra nem talált."

Befejezésül még azt a tanulságot szeretnők levonni, hogy íme ismét egy mesetípus a magyar folklórban, amelyet közel másfélszáz évi gyűjtőmunka után épp csak megpillantanunk sikerült — s ezután kell megismerésére törekednünk. Van tehát mit keresnünk, s van mit a további gyűjtésektől várnunk. Mivel pedig — amint BERZE NAGY más helyt már rámutatott — a „fogát feni, fogát élesíti, fogát köszörüli" közkeletű szólások a népmeséből jutottak be a mindennapi nyelvhasználatba,[11] egykor bizonyára nem voltak ritkák azok a mesék, amelyekben a negatív hős a fogát ráspolyoztatta. E hősök egyike az emberevő leány is, akinek felbukkanását épp ezért a további gyűjtések során még joggal remélhetjük.

(1965. IV.) FARAGÓ JÓZSEF

Йожеф Фараго:

К СКАЗКЕ О СЕСТРЕ-ЛЮДОЕДКЕ

(Резюме)

В своей статье автор исходит из исследования Мартона Иштвановича Ethnogr. LXXV, 1964, стр. 177—188), в котором он исследует международное распространение типа сказки о сестре-людоедке (Aath 315 A. *The Cannibal Sister*) и на основе восточноевропейского, балканского, малоазиатского, кавказского и среднеазиатского вариантов

[10] ORTUTAY: *Variáns, invariáns, affinitás* (A szájhagyományozó műveltség törvényszerűségei). A MTA Társ.-Tört. Tud. Oszt. Közl. IX. (1959) különösen 233—8.

[11] BERZE NAGY János: *Magyar szólásaink és a folklore*. Ethn. XL. (1929) 158—9.

считающихся наиболее развитыми и постоянными вариантами, составил структурную схему данной сказки.

В венгерском фольклоре до сих пор была известна одна-единственная алфёльдская (распространенная на территории Большой Венгерской низменности) сказка, которая может быть связана с типом сказок о сестре-людоедке. Записанная в 1913 году Лайошем Калмань, она была опубликована, в каталоге венгерских народных сказок Яноша Берзе Надь под номером 343*. Однако отличия этой сказки от международного типа настолько значительны, что Томпсон по краткому содержанию варианта Берзе не узнал в теме этой сказки известной темы международного типа и в новом издании каталога Арне—Томпсона поместил сказку Калманя под 313J* номером, как сказку особого, иного типа.

Автору настоящей статьи и его сотруднице Габриэлле Вёё в 1961 году удалось найти чистый вариант данного типа сказки в венгерском фольклоре — в одной венгерской деревне Арпаштóв долине р. Надь Самош, расположенная на территории Румынии Braniştea). Рассказал её 45-летний Эмануэль Поп, румын, прекрасно говорящий по-венгерски. Эту сказку он ещё в молодости выучил по-венгерски в соседнем селе Мадярдэч (теперь Cireşoaia), там он её много раз сам рассказывал по-венгерски, а позже, уже после женитьбы, в переводе на румынский, рассказывал своим детям. Собиратели сначала взяли сказку по-венгерски на магнетофон, а при следующем посещении сказителя по-румынски.

Сказка Эмануэля Попа, носящая название *Петер Боршсем* (румынское название *Petrea Pipărușului*, венгерское — Borsszem Péter) по существу представляет собою целую группу сказок: следуя распространенному в венгерском сказочничестве обычаю, сказочник соединяет воедино несколько сказок, результатом чего является огромная сказка на тридцать страниц. Сказка начинается очень известным во всем мире 301-ым типом *(The Three Stollen Bincesses)*. Затем следует тип *Questfor Father's Friend*, который в каталоге Берзе фигурирует под номером 320*, а в каталоге Арне—Томпсона под особым номером 463A*. Заключается этот ряд 552 типом *(The Girls Who married Animals)*.

Сказка о сестре-людоедке органически встроена в эту последнюю часть. Эпизод за эпизодом рассказывается в ней вариант Иштвановича, без пропусков и изменений. Из этого следует, что тип сказки о сестре-людоедке известен и в венгерском фольклоре. Найденная сказка навсегда доказала фольклорный характер фрагментарного варианта, записанного Калманом.

Оба венгерских варианта показывают одно характерное отличие от международного типа этой сказки: в конце сказки гибель сестры-людоедки вызывается пропавшей старой родственницей её (бабушкой). Благодаря географической отдаленности территорий распространения этих двух вариантов, данная черта не может рассматриваться как результат взаимовлияния, а по такой характерной развязке, быть может, представляет она самостоятельную редакцию внутри данного типа.

József Faragó:

ZUM MÄRCHEN VON DER MENSCHENFRESSENDEN SCHWESTER

(Auszug)

Verf. geht von einer Abhandlung von Márton Istvánovits (Ethn. LXXV, 1964, 177—188) aus, in der er die internationale Verbreitung des Märchentyps der kannibalischen Schwester (AaTh 315 A. The Cannibal Sister) dargestellt und den Abriß des Typs dieses Märchens auf Grund der osteuropäischen, kleinasiatischen, kaukasischen, mittelasiatischen und der vom Balkan stammenden Varianten (die die entwickeltesten und beständigsten sind) konstruiert hat.

In der ungarischen Folklore war bisher nur ein einziges niederungarisches Märchen bekannt, das sich mit dem Märchentyp der menschenfressenden Schwester in Zusammenhang bringen läßt. Diese Sammlung Lajos Kálmánys vom J. 1913 wurde im Volksmärchenkatalog von János Berze Nagy unter Nr. 343* mitgeteilt. Die Abweichungen dieses Märchens vom internationalen Typ sind aber so bedeutend, daß S. Thompson sein Thema auf Grund des kurzen Auszuges von Berze Nagy nicht erkennen konnte und in der neuen Ausgabe des Katalogs von Aarne-Thompson wurde das Märchen von Kálmány unter Nr. 313J* als ein Typus für sich aufgenommen.

Dem Verf. und seiner Mitarbeiterin Gabriella Vöő gelang es, im J. 1961 eine reine Variante dieses Typus in der ungarischen Folklore in Rumänien (in Árpástó, rumänisch

Braniștea, im Tal des Flußes Nagy-Szamos) zu finden. Der Erzähler war der 45jährige Emanuel Pop, ein Rumäne, der auch auf ungarisch vorzüglich zu erzählen vermag. Er hat das Märchen als Bursche im benachbarten Magyardécs-Cireşoaia ungarisch gelernt, dort mehrmals ungarisch erzählt. Nach seiner Heimkehr verheiratete er sich und erzählte es des öfteren seinen Kindern in rumänischer Übersetzung. Das Märchen wurde von den Fachleuten zuerst auf ungarisch, bei dem nächsten Ausflug auch rumänisch auf Tonband aufgenommen.

Dieses Märchen Emanuel Pops, *Borsszem Péter* (rumänisch Petrea Pipăruşului), ist eigentlich ein Märchenkranz: der Erzähler verschmilzt, der oft vorkommenden Gewohnheit der ungarischen Erzähler gemäß, mehrere Märchen zu einem etwa 30seitigen großen Märchen. Dieser Märchenkranz beginnt mit dem in ganz Europa beliebten Typus Nr. 301 *(The Three Stollen Princesses)*. Dem folgt der Typ *Quest for Father's Friend*, der im Katalog von Berze unter Nr. 320*, im AaTh unter Nr. 463 A* veröffentlicht ist. Die Serie ist mit dem Typ 552 *(The Girls Who Married Animals)* abgeschlossen.

Das Märchen von der Menschenfresserin ist in den letzten Teil organisch eingefügt. Von Episode zu Episode folgt es getreu und mangelfrei der Typuskonstruktion von Istvánovits. Demnach ist also der Märchentyp der menschenfressenden Schwester auch in der ungarischen Folklore bekannt. Dieses neugefundene Märchen rechtfertigt gleichzeitig auch den folkloristischen Charakter der mangelhaften Variante von Kálmány.

Beide ungarische Varianten zeigen eine einzige charakteristische Abweichung vom internationalen Abriß des Typs: am Ende des Märchens bereitet ihre alte Verwandte (die Großmutter) der menschenfressenden Schwester ihr Verderben. Da diese Übereinstimmung der beiden ungarischen Varianten wegen der großen geographischen Entfernung kein Resultat unmittelbarer Aufeinanderwirkung sein kann, vertritt die eigentümliche Formulierung vielleicht eine abweichende, selbständige Redaktion im Rahmen des Typus.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Rénszarvasbéklyók a szibériai népeknél

Szabó Mátyás a skandináv lótartás eszközeit ismertetve szól az ún. norvég típusú patakorongról, amely tk. villaformájú faeszköz. A 'béklyót' egy pecek segítségével erősítik a patához. A 'béklyó' fényképét Jämtlandból mutatja be (*L.* kép) hozzátéve, hogy Norvégiában elterjedtebb a használata. Hivatkozik Szabó Mátyás arra is, hogy megvannak a nyomai a réntartásban, s idézi Martin F. R. és Kodolányi János osztyák adatait, majd azt írja, hogy „több ázsiai réntartó néptől ismert a mozgásgátló, de a szövegekből nem derül ki, hogy milyen típusról van szó".[1]

Szibéria néprajzi irodalmában több részletes, a formát pontosan érzékeltető leírás és rajz található erről az eszközről.

Donner K. a jenyiszej-osztyákok néprajzáról írt munkájában azt mondja, hogy az ilyen béklyót *(moytę)* a rénszarvas első lábára teszik, hogy kóborlását megakadályozzák. A béklyó készítéséhez lucfenyőt, nyírfát használnak. Megbéklyózzák az állatokat télen is, amikor a sátor közelében a hóba vájt alvóhelyükön tartózkodnak. A béklyó két jenyiszej-osztyák típusát Donner K. nyomán képen is bemutatom *(A., B.* kép).[2]

A jenyiszej-osztyák rénbéklyóhoz hasonló eszközt ír le Lehtisalo T. a Középső-Ob menti jurák-szamojédektől, elmondva, hogy nyáron ezzel a csizmahúzó-forma eszközzel akadályozzák az állatokat az elkóborlásban, amikor a szabadban legelnek. Az eszköz jurák-szamojéd neve *t i̯ pa*. Vajnštejn S. J. (Moszkva) levélbeli közlése szeint *tobole* néven ismert. A jenyiszej szamojédeknál (enyec) *bakan* a neve. Szemléletesen ír le Lehtisalo T. más mozgásgátló eszközöket is. A *rāhtta* majdnem a földig érő deszka, amelyet a rénszarvas nyakába kötnek. A *lōŋkį̄ššea* a rén nyakába kötött dorong, amelyet az állat a földön húz. A *lōŋkalli* vagy *tārhkka* villa formájú fa, amelyet ágaival lefelé kötnek a rénszarvas nyakába.[3]

A csizmahúzó formájú rénbéklyó előfordul a Tajmir félszigeten nomadizáló tavgi-szamojédeknél vagy nganaszánoknál. Popov A. A. szerint *sata* vagy *vaka* néven ismeretes (*C.* kép) és az elkóborló rén lábára teszik.[4]

Ez az eszköz ismeretes a Szaján hegységben lakó (vagy helyesebben lakott) kamaszin-szamojédeknél is. Pontosabban ugyan nem tudjuk, hogy mi az a *kyžen*, amelyet Joki A. J. így ír körül Donner K. szótári gyűjtése nyomán: 'mit einem Holzklotz versehener Riemen (wird zum Zumsammenbinden der Pferdefüsse verwendet)'. A szó török jövevényszó, megfelelői 'die Fussfessel der Pferde (ein Riemen, mit dem man die beiden Vorderfüsse des Pferdes mit einem Hinterfusse zusammenbindet)' jelentésben megvannak a szaján, altáji s más török nyelvekben.[5] Egy másik kamaszin-szamojéd szónak *(tayan)* a jelentése 'Holzstück um den Fuss Renntieres, um das Weglaufen des Tieres zu verhindern', amelynek a megfelelői szintén megvannak 'Hufeisen' jelentésben az altáji, szaján és más török nyelvekben.[6] A kamaszin-szamojéd *tayan* megfelel az itt ismertetett rénbéklyónak. Joki A. J. hivatkozik is arra, hogy hasonló eszközről van szó, mint amilyet Donner K. közölt a jenyiszej-osztyákoktól.

[1] Szabó Mátyás: *Az északi (Skandináv) lótartás áttekintése.* Ethnographia, LXXVIII. Budapest 1967. 116—117.

[2] Donner K.: *Ethnological Notes about the Yenisey-Ostyak in the Turukhansk Region.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, LXVI. Helsinki 1933. 66—67.

[3] Lehtisalo T.: *Beiträge zur Kenntnis der Renntierzucht bei den Jurak-Samojeden.* Oslo 1932. 46, 106, 107.

[4] Popov A. A.: *Nganasani, I. Material'naja kultura.* Moszkva—Leningrád, 1948. 56.

[5] Joki A. J.: *Die Lehnwörter des Sajansamojedischen.* Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 103. k. Helsinki 1952. 184.

[6] Joki A. J.: *i. m.* 303—304. — A béklyót jelentő mindkét szót már közli Donner K. és Joki A. J. kamaszin-szamojéd szótára *(Kai Donners kamassinisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik.* Bearbeitet und Herausgegeben von A. J. Joki. Helsinki 1944. 30, 67.

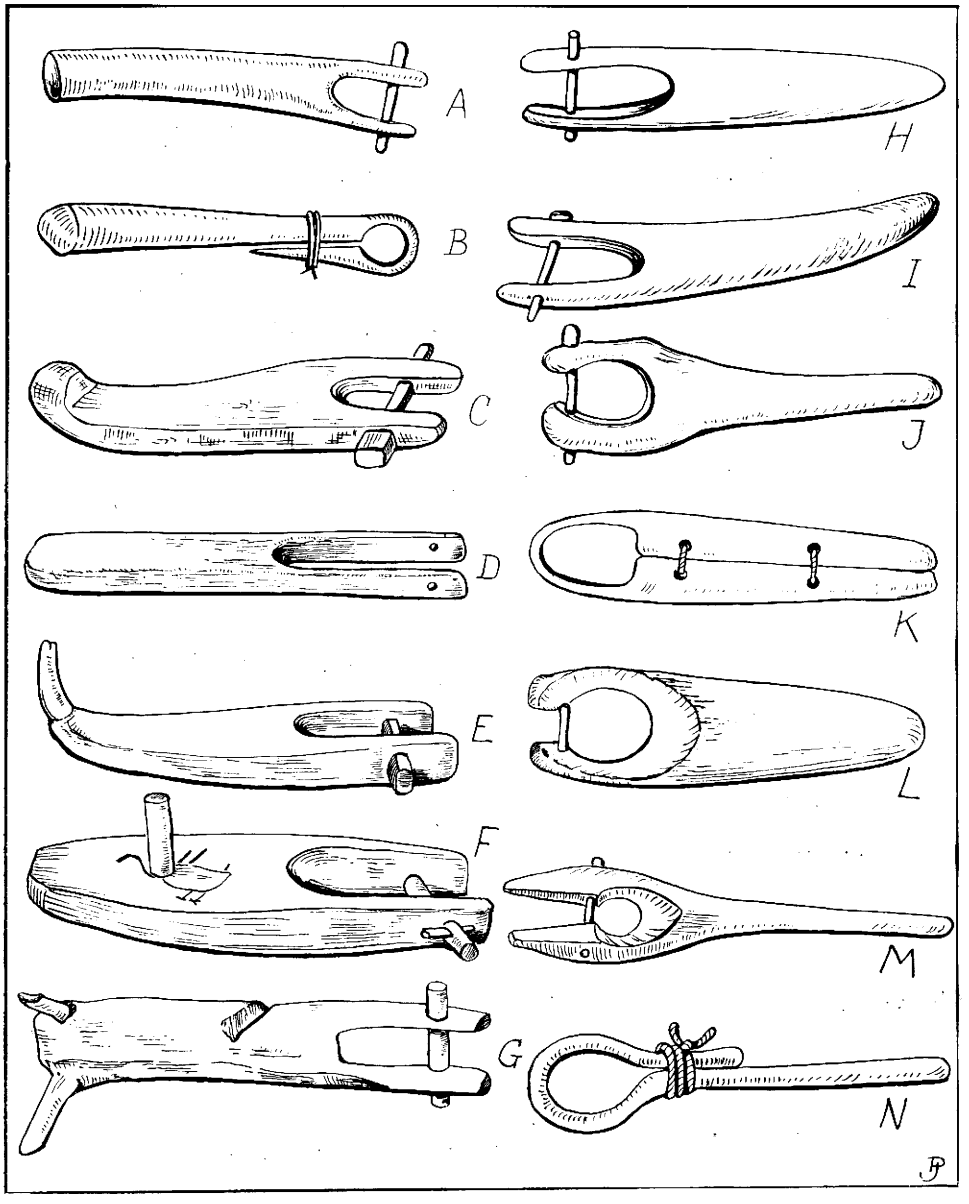

Rénszarvas- és lóbéklyók. *A., B.:* Jenyiszej-osztyák rénszarvasbéklyók. Donner K. után. — *C.:* Tavgi-szamojéd rénszarvasbéklyó. Popov A. A. után. — *D., E., F.:* Osztyák rénszarvasbéklyók. Kodolányi János után. — *G.* Osztyák rénszarvasbéklyó. Martin F. R. után. — *H.* Dolgán rénszarvasbéklyó. Popov A. A. után. — *I.* Jakut rénszarvasbéklyó. Middendorf A. Th. után. — *J.* Észt lóbéklyó, Noarootsi szigete. Manninen I. után — *K.* Svéd lóbéklyó, Råg szigete, Észtország. Söderbeck P. után. — *L.* Svéd lóbéklyó, Jämtland, Svédország. Szabó Mátyás után. — *M.* Jakut lóbéklyó. Maak R. után. — *N.* Magyar lóbéklyó. Monor, Pest m. Borzsák Endre után.

Figyelmet érdemelnek azok a formák, amelyeket JANKÓ János gyűjtéséből KODOLÁNYI János mutat be. Ezek egyszerű, gyakran méteres csizmahúzó formájúak (*D.* kép), s vannak közöttük kampós végűek is (*E.* kép). A kampó arra való, ha a rén elkóborol az erdőben, a kampó az utat kikaparja és így könnyen az állat nyomára akadnak. Az osztyák béklyók *(juχ)* fenyőfából készülnek, kb. 50 cm hosszúak, de vannak közöttük egy méternél hosszabbak is. Az egyik osztyák rénbéklyón az előbbi kampót cövek helyettesíti s madáralakot véstek be a béklyó lapos felületébe (*F* kép),[7] ami nyilvánvalóan tulajdonjegy (család- vagy nemzetségjegy). Az a tény, hogy egy ilyen eszközbe tulajdonjegyet véstek be arra utal, hogy igen gyakori a villa formájú béklyó az osztyák réntenyésztők között. Valamely tárgyat tulajdonjeggyel ellátni csak akkor van értelme, ha azt könnyen elcserélhetik, elveszthetik az állat vagy ellophatják és a sok hasonló között nehéz felismerni.

A kampós végű osztyák rénbéklyónak felel meg a már említett kampós tavgi-szamojéd béklyó (*C.* kép). Mindkettőnek prototípusa a jugani osztyákok rénbéklyója (*G.* kép). Ez a béklyó 40—42 cm hosszú s kampóit a fa meghagyott természetes ágai alkotják.[8]

POPOV A. A. egyik értékes tanulmányában részletesen ír arról, hogy a dolgánok miképpen akadályozzák meg a rénszarvasok elkóborlását. A dolgánoknál sok vesződséget okoznak az elkóborló rénszarvasok. Az állatok fékentartására különböző koloncokat és béklyókat használnak. Így az állat nyakára vesszőgyűrűt kötnek s ahhoz egy villa formájú koloncot erősítenek vagy pedig egy hosszú botot, amelynek a vége bunkós, hogy megtartsa a kolonc formában elhelyezett keresztfát. Szükség esetén a mi kutyakoloncainkhoz hasonló koloncot is kötnek az állat nyakába. Az ilyen kolonc veri a rénszarvas térdeit és akadályozza a futásban. A csordából állandóan kiválni igyekvő vadabb állatok első lábára az itt ismertetett béklyót (*H.* kép) teszik, a hátsó lábát pedig a térdizület felett kötéllel erősen elkötik. A csordától elszakadó állatok nyakára saját készítésű bádog kolompot is kötnek, hogy könnyebben megtalálják őket. Az elkóborló természetű nőstények borját fához (ha van ilyen a tundrán) kötik, hogy az anyaállatot ezzel is visszatartsák. A fák kérgét a kötél megkötése helyén körül lehántják, hogy a kötél szabadon csusszhasson rajta, s a rénborjú a kötélbe bele ne gabalyodjon. Így azonban csak ősszel járnak el, amikor a szunyogok már elpusztultak.[9]

Ismerik a béklyótípust a jakutok. A béklyó neve *adacha* (*M.* kép) és az elkóborló lovak lábára teszik. Ennek hiányában a ló fejét valamelyik első lábához kötik vagy valamelyik két szélső lábát kötik össze. A lovakat ritkán, főleg nyáron őrzik, ha a lovak a szunyogok ellen gyújtott tűz, füst körül gyűlnek össze.[10] Használják a béklyót a jakutok rénszarvasokra is. A rénszarvas valamelyik első lábára helyezett ilyen béklyó elég hosszú akhoz, hogy az állat hátsó lábával rálépjen, s ezzel a mozgásban akadályozza (*I.* kép). Az eszköz jakut neve MIDDENDORF A. Th. szerint *mennä*. A mozgás gátlására az állat nyakába dorongot is függesztenek.[11] VAJNŠTEJN S. J. közlése szerint a tuvin-todzsáknál és a tofalároknál (Karagasz) ugyanazt a nyírfából hajlított rénbéklyót *(tachan)* használják, mint amelyik a jenyiszej-osztályoknál is előfordul (*B.* kép). Ez a béklyó *üδengi, üzengi*, néven ismert a baskíroknál (TAGÁN: Ethn. 1937. 284.)

Az eszköz szibériai elterjedéséről és használatáról több adat nem áll a rendelkezésemre. Mindenesetre azonban feltételezhető, hogy ezek a rénbéklyók nem tartozhattak a szibériai réntartás ősi, eredeti eszközei közé. A rénszarvas-csordáknál a tundra övezetben a fahiány következtében nemigen lehet kellő számban ilyen rénbéklyókat készíteni. A jakutok lóra is alkalmazzák ezt az eszközt s a kamaszinszamojéd nyelvben az eszköz elnevezése török eredetű. Ebből arra következtetnek, hogy a rénbéklyó a szibériai népeknél olyan eszköz, amely eredetileg a lótenyésztő kultúrához tartozott (l. baskír formát), éppenúgy, mint a rén nyergelésének és fejésének a szokása. Természetesen a már átvett rénbéklyót a lovaskultúrák közbeiktatása nélkül közvetíthették egymás között a szibériai népek.

Az itt ismertetett béklyókról SZABÓ Mátyás azt írja, hogy „Skandinávián kívüli párhuzamok a tárgy előfordulására egyelőre ismeretlenek" (117. l.). Ez a típusú béklyó ismeretes az észteknél. MANNINEN I. mutatja be a béklyót Noarootsi szigetéről (*J.* kép). A béklyó elég hosszú ahhoz, hogy futás közben a ló rálépjen és a mozgásban

[7] KODOLÁNYI János: *Az obi-ugor népek állattartása a XIX. században.* Néprajzi Értesítő, XLVII. Budapest 1965. 78.

[8] MARTIN F. R.: *Sibirica. Ein Beitrag zur Kenntnis der Vorgeschichte und Kultur sibirischen Völker.* Stockholm 1897. Tafel 17, 7.

[9] POPOV A. A.: *Olenevodstvo u dolgan.* Sovetskaja Etnografija, 1935. 4—5. sz. 186.

[10] MAAK R.: *Viljujskij okrug Jakutskoj oblasti, III.* St. Peterburg 1887. 152. VIII. tábla, 19. kép.

[11] MIDDENDORF A. TH. v.: *Reise in den äussersten Norden und Osten Sibiriens, IV. 2.* St. Peterburg 1875. 1272.

akadályozza. Noarootsi szigete vegyes lakosságú (észt, svéd). A tartui észt Néprajzi Múzeum Osmussaar szigetéről még három hasonló példányt őriz (A 439 : 158. 230, 292). Osmussaar szigete az északnyugati svéd partoktól eléggé távol fekszik s MANNINEN I. észt néprajzi kézikönyve szerint a harmincas évek elején kb. 100 svéd lakosa volt.[12] Az észtországi Rág (Pakrisaared) sziget svéd lakosságától ismertette ezt a béklyót SÖDERBECK P. is (*K.* kép). Ott szintén a ló lábára tették, hogy a mozgásban akadályozzák.[13] Lényegében az itt ismertetett béklyók sorába tartozik a monori *tőgyfakaloda* (*N.* kép) is.[14]

Az eszköz skandináv-balti elterjedése további vizsgálatot érdemel. Egyelőre — a geográfiai elterjedés nyomán — csak az látszik valószínűnek, hogy az észteknél svéd telepesek honosították meg. Feltételezhető, hogy további kutatással ki lehet tölteni a skandináv-balti és a szibériai elterjedés közötti hézagot is.

A magyar forma variánsainak és elterjedésének további kutatása is tanulságokkal járna.

GUNDA BÉLA

Adatok a felsőőrségi magyarok népi méhészkedéséhez

A most Ausztriához tartozó felsőőri magyar népsziget, összeszűkült maradványa a XII. század előtt magyarokkal, vagy velük rokon népfajjal betelepített nagyobb területnek.[1] A honfoglalás idején a magyarságot minden oldalon természetes határok védték, kivéve a nyugati részt, ahova éppen ezért őröket telepítettek.[2] E védelmi rendszer kiépítése előtt már a rómaiaknak is voltak itt telepei. Később az avarok, illetve azok fennhatósága alá tartozó szlávok telepedtek meg ezen a vidéken, majd amikor az avarokat leverték a frankok, ők uralkodtak a szlávok fölött.[3] Utóbbiak a XII. sz. végéig már teljesen eltüntek Burgenland déli részéről. A korábbi szórvány-németek után a XII. században újabb német telepesek érkeztek.

Jelenleg a felsőőri magyarság már csak *Felsőőr* (Oberwart), *Alsóőr* (Unterwart), *Vasjobbágyi* (Jabing) és *Őrsziget* (Siget ind er Wart) községeket lakja. Részben még őrzik nyelvüket és népi hagyományukat, — de az őket körülvevő németségbe való beolvadásuk fokozott ütemben folyik, főleg *Vasjobbágyi*ban.

A rendelkezésre álló adatok szerint a magyarság száma:[4]

	1910.	*1920.*	*1934.*	*1939.* év
Felsőőrött	3039	3138	2234	1482
Alsóőrött	1393	1230	988	nem ism.
Őrszigeten	317	271	253	nem ism.
Vasjobbágyiban	133	105	44	11

Méhészek

Korábban e községekben úgyszólván kizárólag földművesek foglalkoztak méhészettel, de mióta a fakaptárak elterjedtek, az iparosok körében is tért hódított, főleg az asztalosok és ácsok között, akik maguk el tudják készíteni a méhlakásokat. Ezek az iparosok és más segédmunkások miután mostanában jobbára ide-

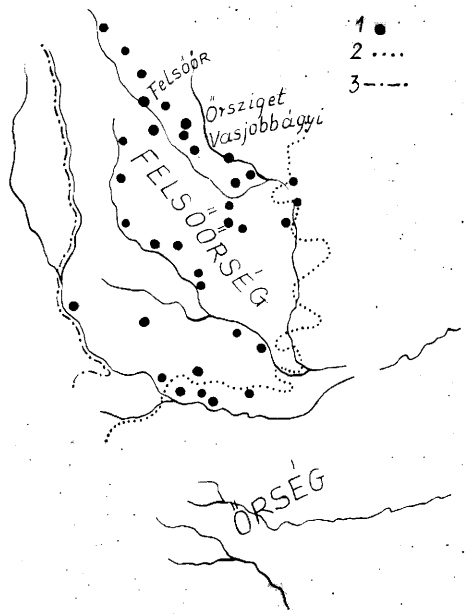

1. kép. Felsőőrségi magyar népsziget. (Kovács nyomán.)[5] ····· Új országhatár. —·—·— Régi országhatár. ● A XIII. sz. előtti településű őrfalvak.

[12] MANNINEN I.: *Die Sachkultur Estlands. II. k.* Tartu 1933. 162. 172. 4. kép. — Az észt Néprajzi Múzeum idevonatkozó anyagáról értékes felvilágosítást kaptam PETERSON A. (Tartu) igazgatótól.

[13] SÖDERBECK P.: *Rågöborna.* Stockholm 1940. 149.

[14] BORZSÁK Endre: *A régi istállók élete és a jószág takarmányozása Pest megye északi felében.* Népr. Ért. XXVIII. 1936. 49.

[1] KOVÁCS Márton: *A felsőőri magyar népsziget.* Bp. 1942. (Település- és népiségtörténeti értekezések 6. sz.)18.

[2] Uo. 15.

[3] Uo. 11.

[4] Uo. 77.

[5] Uo. 119.

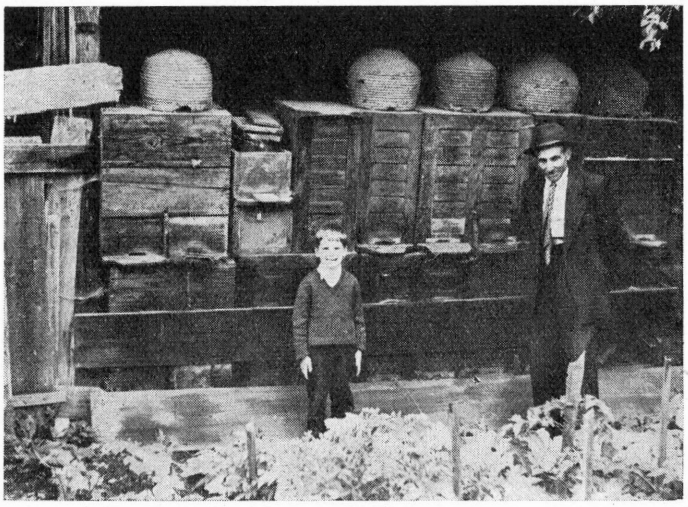

2. kép. Ganzfus Gusztáv méhese. Vasjobbágyi, 1966. — Csaba József felv.

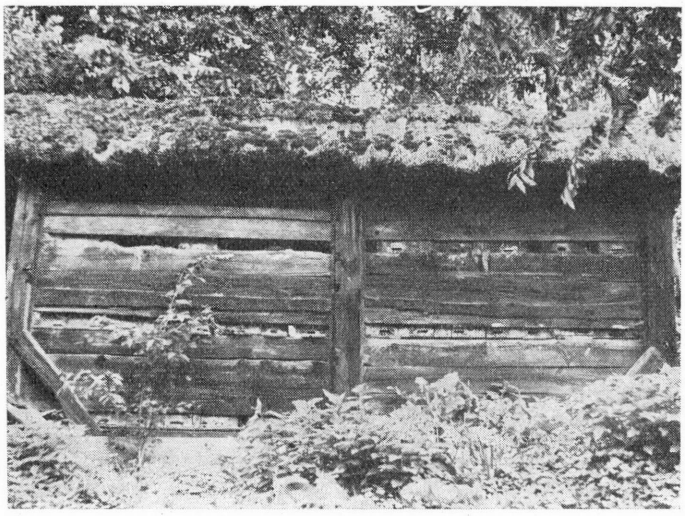

3. kép. Seper István zárt méhese. Alsóőr, 1966. — Csaba József felv.

genben, sokszor távoli városokban (Graz, Bécs) dolgoznak, ahonnan hetenként csak egyszer térnek haza, így kevés időt szentelhetnek méhészetük kezelésére, miért is azt kénytelenek elhanyagolni. Szemmel láthatólag visszaesés mutatkozik a parasztméhészetekben is. A méz ugyanis a cukor mellett mint fogyasztási cikk ma már nem jelentős. Ezenkívül a méhlegelőkben beállott változás folytán évről évre kevesebb a mézhozam. Akácosok nincsenek, az egykori oly számottevő hajdinatermesztés — miután alig köt magot — évről évre csökken. Néhány évtizeddel ezelőtt a rozs után nagy területeket vetettek be hajdinával s mézhozama igen jelentős volt. Legutóbb 1932-ben mézelt nagyon jól, amikor virágzása alatt háromszor pergettek hajdinamézet. Jelenleg az erdő flórája szolgáltatja a legfontosabb, de mégis kevés hozamot jelentő méhlegelőt. Mindezek a körülmények nagy mér-

tékben elősegítik a méhállomány csökkenését.

Ma már csak az öregek foglalkoznak még kellő türelemmel és szeretettel méhészettel. Alsóőrött, ott jártunk (1966) előtt három évvel halt meg 81 éves korában *Seper István*, a falu legkiválóbb parasztméhésze, akinek kertjében álló két kisebb és egy nagyobb méhese volt betelepítve méhekkel. Örökös fia kezén egyre pusztulnak s jelenleg már csak tíz méhcsaládot gondoz.

Erdei méhek befogása, mézzsákmányolás

Miután kevés a méhcsalád, így kevés a közeli erdőkben megszálló szökött rajok száma, de megritkultak az öreg odvas fák is, melyekben oly szívesen tanyát ütöttek a méhek. Ez az oka annak, hogy megszűntnek mondható az erdei méhek befogása és a vadméhek mézének elszedése. Valamikor régen, nagyobb lehetőség nyílt erre, s ezért akkor többen foglalkoztak zsákmányoló méhészettel. A harminc évvel ezelőtt elhalt felsőőri *id. Osváth Mihályt* tartották az utolsó ilyen méhésznek, aki állandóan az erdőt járta. Télen és tavasszal enyvesvesszővel énekesmadarakat fogott eladásra, — nyáron felkutatta a szökött rajokat, azokat befogta, illetve kifüstölte az odúból, kasban hazavitte és méhesébe helyezte; ősszel pedig lefojtotta a fában élő méheket, majd mézüket elszedte.

Méhesek

A méhlakásokat általában méhesben tartják. Három típusa fordul elő. Ezek között legrégibb a teljesen nyitott forma. Ilyen *Kristán Józsefé* Őrszigeten, melyet kb. 50 évvel ezelőtt építettek. Ez négy lábon nyugvó, zsuppal fedett tetőből és a föld felszínétől két arasznyira felpolcolt egyetlen pallóból áll. A kétoldalra hajló tető elől keskenyebb, hátul szélesebb s így a pallóra egymás mellé helyezett szalmakasokat jól megvédi az eső ellen. Az építmény annyira alacsony, hogy a méhész csak meghajolva tud bemenni a méhesbe, melynek kicsi alapmérete miatt abban tartalékkast, vagy más felszerelést tárolni nem lehet.

Átmeneti típust képez a három oldalán zárt, s csak elől nyitott, vagy egy, esetleg két deszkalappal vízszintesen átkarolt oldalbejáratú méhes. Ma már inkább a hátul kezelhető kaptárak és a szaporítás céljára tartott néhány kasos méhcsalád befogadására szolgál. Utóbbiakat a kaptársor tetejére helyezik. (2. kép.)

Leggyakoribb, a röplyukak vonalán szabadon hagyott, egyébként teljesen bedeszkázott oldalajtós zárt méhes. Ebben egymás fölött két, három vagy négy sorban állanak a kaptárak, illetve kasok (3. kép). A zárt méhesek kulccsal vagy lakattal csukhatók, így a méhcsaládok védve vannak a tolvajlástól. Itt tartják még a méhészek az üres kasokat, kaptárakat, a kasokötéshez szükséges fakéreg-háncs gomolyagot és egyéb felszereléseket. Ezek a méhesek kiválóan alkalmasak arra is, hogy rossz idő esetén kényelmesen átvizsgálhatók benne a méhcsaládok.

A mindig déli irányú homlokzatú méhesek közül a régiek zsuppal (4. kép),



4. kép. PATHY Ernő zsuppal fedett méhese. Őrsziget, 1966. — CSABA József felv.



5. kép. KELEMEN József cserépzsindellyel fedett méhese. Alsóőr, 1966. — CSABA József felv.

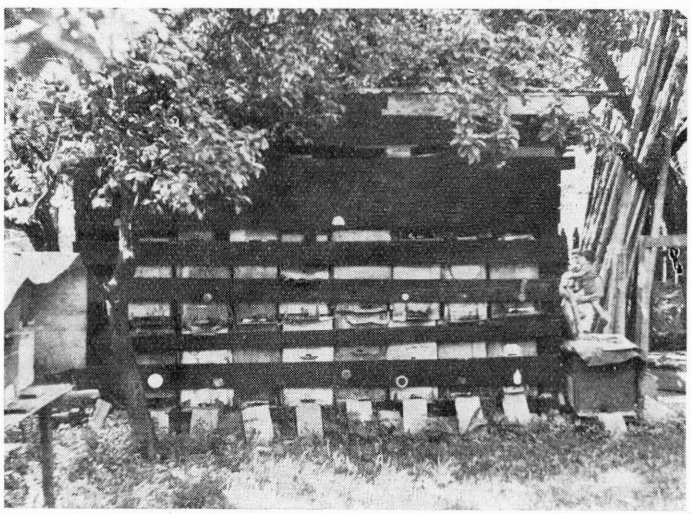

6. kép. IFJ OSVÁTH Mihály méhese, Felsőőr, 1966. — CSABA József felv.

az újabbak pedig cserépzsindellyel (5. kép) vannak fedve. Hogy a méhek könnyen lakásukba találjanak, egyesek a kaptárakra vagy a méhes külső deszkázatára, a röplyukak fölé különböző színű korongot festenek (6. kép).

Legtöbb méhész maga építi méhesét rendszerint a régi formák szerint, és a ház melletti elkerített konyhakertben, vagy a gyümölcsösben állítja azt fel. Nem utánozzák a szomszédos német falvak zárt méheseit, melyeknek külső oldalát teljesen betöltik a szorosan egymás mellett álló s röplyuk felőli részén 3—4 ujjnyira kiemelkedően bekeretezett, hátul kezelhető kaptárak.[6]

Régebben erdei tisztásokon is voltak

[6] Ezek a keretek megakadályozzák a méheket abban, hogy a szomszédos kaptárakba átvonuljanak.

méhesek. Ennek emlékét őrzi *Felsőőrött* az „*Adránok mikasoa*" dűlőnév.[7] Jelenleg csak *Kelemen József*nek van *Alsóőr*ön ilyen, az otthonihoz hasonló erdei méhese.

Némelyik méhes mellett egy-két, dúcokra állított kaptárt is találunk, — de a közeli német községekben[8] előforduló, méhes nélküli, szétszórtan a szabadban álló kaptáros méhészetek a felsőőrségi magyarságnál nincsenek.

Méhlakások, méhek kezelése

A vizsgált területen, az ősi méhészkedésre utaló bodonkasok már nincsenek. A még előforduló kasok anyaguk szerint csoportosítva, kétfélék: *vesszőkas*ok és *szalmakas*ok.

*Vesszőkas*nak mindössze egy 1956-ban készült példánya került elő Alsóőrött, *Kelemen József* méhészetéből. Félgömb alakú s *keresztes fenő* (Picea excelsa Lam. et DC.Lk.) ágakra *iszolog*ból (Clematis vitalba L.) fonták. Vázának egy fiatal lucot használtak, melynek törzséből körbe több ág sugárzott ki. A tőben 8—10 mm vastag ágakat megfosztották az oldalágaktól és tűlevelektől, a 2½ cm átmérőjű törzset pedig közvetlen az ágak fölött és 3 ujjnyira alatta levágták. A kasnak ez a váza úgy nézett ki, mint a nyél és vászonhuzat nélküli esernyő (7. kép). Ha a fenyőn kevés volt az ág, akkor a törzsbe lyukat

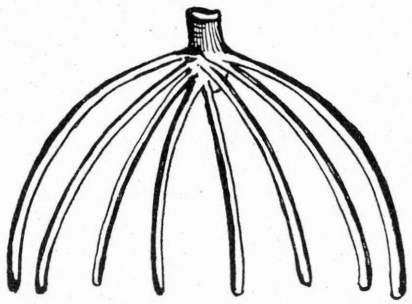

7. kép. Iszalagból font vesszőkas váza.

fúrtak s abba erősítették a pótfenyőágat. Ez után következett az iszalag ráfonása nyolcas alakban. Az így elkészített vesszőkast kívül ujjnyi vastagon agyagréteggel vonták be. (8. kép). A sárga agyagba tehéntrágyát és fahamut kevertek, majd amikor ez a felkent massza megszáradt, utána bemeszelték. Ezzel védték a méheket és építményüket a hideg, a rovarok és az egerek kártevése ellen. Az alsóőri vesszőkas kerek röpnyílása a perem fölött két ujjnyi magasságban van kiképezve. A kas felemelésére, a fenyőváznak a csúcsából kiemelkedő része szolgál. Ez a kastípus, Vas megye nyugati részén, az osztrák

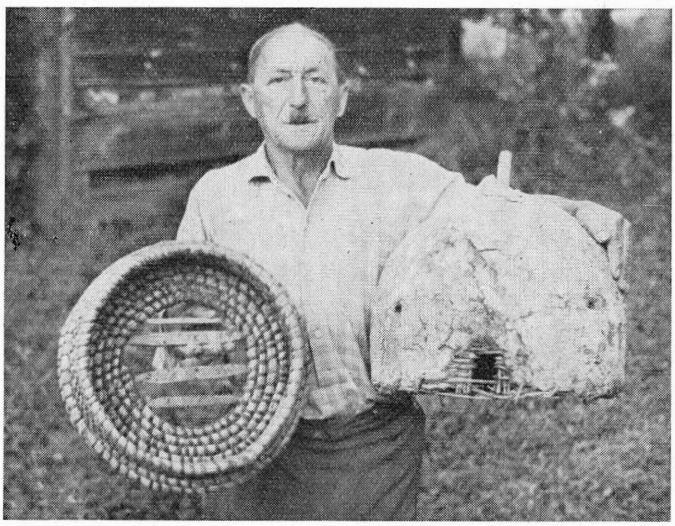

8. kép. Agyaggal bevont vesszőkas és alátét. Alsóőr, 1966. — Csaba József felv.

[7] Csaba József: *Felsőőri forgácsok.* Vasi Szemle VI. (1939) 176—180.

[8] Németszentmihály és Rohonc.

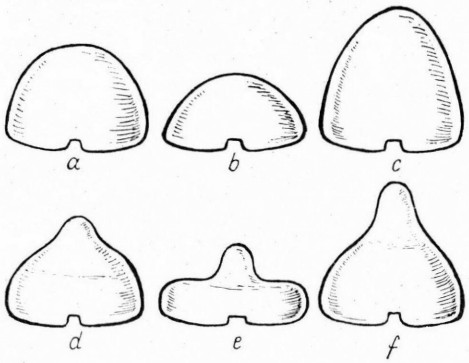

9. kép. Általánosan elterjedt szalmakas formák. *a.)* félgömb-, *b.)* lapított félgömb-, *c.)* megnyúlt félgömb-, *d.)* körte-, *e.)* lapított körte-, *f.)* megnyúlt körte alakú.

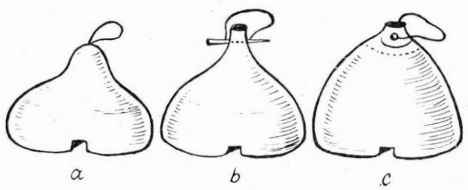

10. kép. A kas felemelésére szolgáló zsineg elhelyezése. *a.)* kasba fűzve, *b.)* fadugóra erősítve, *c.)* a kas csúcsán átdugott pálcikára kötve.

határ menti községekben elvétve még megtalálható.

Szalmakast, a rozs száraz szálából spirális technikával fonják. Alakjukra nézve többségben félgömb és körte formájúak és mindkettőn belül egyaránt előfordul a lapított és a megnyúlt típus (9. kép). Ugyanilyen kasokat találtunk a közeli német lakosú *St.Martin*, *Eisenzicken*, *Stadtschlaining*, *Rechnitz*, *Luising* és *Heiligenbrun* községekben is.

Szalmafonat rögzítésére a fűz- és a mogyoróvessző háncsát használják fel. Legkedveltebb a sárgafűzé, melynek népies neve *vidravesszü*. A mogyoróháncsnak is „*vidra*" a neve, s így feltehető, hogy régen csak a sárgafűzt használták e célra. Alsóőrött a mogyoróvesszőről lefejtett háncsot megfőzik, utána a külső héját lehúzzák és eldobják s csak az alatta levő szíjszerűen hajlítható csík kerül felhasználásra. A fűzfélék külső héját nem különítik el az alatta levőtől. A háncsot gombolyaggá tekerik, s úgy tartalékolják felhasználásig.

A szalmakasok röpnyílása a kas peremén, annak legalsó fonadékából van kivágva s négyszög, téglalap vagy félkör formájú, — de elég gyakori a második fonadékból kivágott kör, illetve ellipszis alakú röpnyílás is. A nyílások mindig hánccsal vannak gondosan beszegve. A lépeket tartó keresztfák anyaga nincs fafajhoz kötve.

A szalmakas felemelésére, csúcsára erősített zsineg szolgál. Ez a fonadékba van bekötve (10.*a.* kép). Alsóőrben olyan kasok is használatosak, melyek csúcsa pintes-



11. kép. Bodorított külsejű szalmakas. Alsóőr, 1966. — Csaba József felv.

üveg nyakához hasonlóan megnyúlt s a nyakon át dugott, két végén kiálló vékony fapálcikához kötötték a zsineget (10. *b.* kép). A régebbi példányoknál előfordul, hogy a csúcsba helyezett, kiemelkedő fadugó átfúrt lyukába fűzték a zsineget (10.*c.* kép). A német nyelvterülethez tartozó *Rechnitz*ben (Rohonc) egy kisparasztnak fenn a hegyekben van e gazdasága, és az ottani méhesében oly kas is található, melynek csúcsából fafogantyú emelkedik ki, mely formásan gömbölyített s a zsineget helyettesíti és alsó (kasban levő) részén átfúrt lyukakon keresztül dugott két fapálcika rögzíti a kashoz. Ily megoldású fogantyús szalmakas a felsőőrségi magyar községekben nem fordul elő.

Mint különlegességet említjük meg *Kelemen József alsóőri* méhész díszes szalmakasát, melyet 1928-ban *Felsőőr*ött vásárolt (11. kép). Ez abban különbözik a többitől, hogy külső felülete bodorított szalmacsigákkal van tele. Hasonló kas két példánya található a szombathelyi Savaria Múzeumban. Ezek közül az egyik 1907-ben *Felsőőr*ről került a múzeum gyűjteményébe,[9] míg a másikról[10] nincs adat bejegyezve a leltárkönyvbe, de biztosra vehető, hogy az is Felsőőrről származik. A kason látható bodorításnak nincs gyakorlati jelentősége.

Korábban, amikor még nagy területeket vetettek be hajdinával, melynek virágzata bőven ontotta a mézet, sokszor kicsinek bizonyult a kas, s így nem tudták kihasználni a méhlegelőt. Ezért rozsszalmából alátétet fontak, s arra helyezték a kast. Az alátétnek két típusa volt használatos. Az egyik alacsony, kis befogadóképességű (8. kép). Tetején középen 10—15 cm átmérőjű nyílásba néhány keskeny lécet erősítenek azért, hogy a méhek azokra építsék a lépeket. A kb. 25 cm magas alátét alján van a kerek röplyuk, az alsó perem fölött 3 cm magasságban. Ősszel kiemelték az alátétet a kas alól, a benne levő lépesmézet elszedték, s így nem kellett lekénezni a családot, melynek kasban lévő mézét érintetlenül meghagyták. A másik típus kétszer ilyen magas s két pár keresztfa akadályozza meg a nagyméretű lépek leszakadását. El van látva röpnyílással, s lapos tetején hagyott kerek lyukon át közlekedhetnek az alátét és a kas között a méhek. Az alátét mint kas, egymaga is üzemeltethető volt. Ilyenkor szalmából font kerek lapos fedővel zárták le tetején a nyílást.

Azok a méhészek, akik kasok mellett kaptárban is méhészkednek: a főhordás idejére, mozgatható (kiemelhető) keretekkel ellátott kis ládikát szerelnek a kas tetejére. Ennek előnye az, hogy a lépekből a méz kipergethető.

Korábban a népsziget községeiben olyan szalmakasokat is készítettek, me-

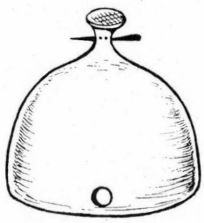

12. kép. Méhraj befogására is alkalmas szalmakas, kiszélesedő peremű nyakkal.

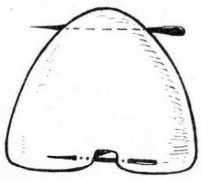

13. kép. Rajbefogás céljára átalakított kas.



14. kép. Méhraj befogása rúdra erősített kassal. Alsóőr, 1966. — Csaba József felv.

[9] Leltárszám: 59.925/1.
[10] Leltárszám: 59.924/1.

lyek méhtartáson kívül kiválóan alkalmasak voltak még a magas fára felszállt raj befogására is. Ezeknek teteje, a pintesüveg nyakához hasonlóan, kissé megnyúlt és mindkét oldalon kiálló fapálcikával van átszúrva; kerek röpnyílásuk pedig két ujjnyira helyezkedik el a kas pereme fölött. Két típusukat némelyik méhész még ma is használja. Az egyik kasformának nyaka perem nélkül beszegett, míg a másiknak vége kiszélesedik és laposan zártan bekötött (12. kép). Ha a raj befogásához nincs kéznél az ismertetett kastípus, úgy néhány perc alatt bármely más kast könnyen át tudunk alakítani erre a célra olyformán, hogy csúcsát átszúrják fapálcikával, melynek mindkét vége kiáll, s ha a röpnyílás a kas pereméből van kivágva, úgy annak alsó nyitott részét fapálcikával kötik össze (13. kép).

A raj befogásához mindig kéznél van egy hosszú, könnyű fenyőfarúd, s erre kötik fel a kast, annak végére, avagy lejebb, aszerint, hogy milyen magasan szállt meg a raj (14. kép). Felerősítése a röpnyíláson átfűzött és a kas nyakán átszúrt fapálcikához erősített zsineggel történik. A méhész egyik kezével a rúdra kötött kast a megszállt raj alá tartja, míg másikkal fakampóval, kúthoroggal avagy kováccsal e célra készíttetett és póznára erősített horoggal megrázza azt az ágat, melyre a raj telepedett.[11] Tekintettel arra, hogy berázás után a kast gyorsan le kell szerelni a rúdról, ezért oly kötési módot alkalmaznak, mely pillanatok alatt — a zsineg végének megrántásával — feloldható.

Ha a raj a fa törzsén száll meg, akkor vékony fapálcikát laposra faragnak s azzal, felülről lefele haladva belekaparják az alájuk tartott kasba és közben felülről füstölik is a méheket. Nagyon vigyáznak arra, hogy a méheket meg ne szorítsák.

Ősszel a kasok peremét agyaggal tapasztják körül, az alattuk levő deszkához ragasztva. A röpnyílást is ezzel szűkítik annyira, hogy azon az egér be ne bújhasson.[12] József napján (március 19-én) távolítják el az agyagot és ugyanakkor átvizsgálják a méhcsaládokat: az elhullott méheket eltávolítják, a lép penészes részét kivágják és szükség esetén megkezdik az etetést hígított mézzel, vagy olvasztott cukorral. A feletetendő anyagot edénybe öntik és arra lépdarabokat szórnak, hogy a méhek a folyadékba ne fulladjanak, — majd fapálcikákat állítanak fel benne, hogy azon fel-le járhassanak. Az edényt lefedik egy, közepén lyukas, nagyobb deszkával, és arra helyezik a kast.

Kaptáros méhészkedés terjedőben van a felsőőrségi magyarság körében úgy, hogy a kasos méhcsaládok száma ma már elenyészően csekély. Leggyakoribb az osztrák rendszerű álló- és rakodókaptár, de feltalálható még a régi háromsoros magyar országos állókaptár is.

CSABA JÓZSEF

Petőfi cigányadomájának forrása

PETŐFI 1844 július-augusztusában írta *Egy telem Debrecenben* című költeményét, amelyben visszaemlékezik egykori nyomorúságára és didergésére:

Aztán a télnek kellő közepében
Kifogya szépen
A fűtőszalmám,
S hideg szobában alvám.
Ha fölvevém kopott gubám,
Elmondhatám,
Mint a cigány, ki a hálóból néze ki:
„Juj, be hideg van odaki' !"[1]

HORVÁTH János „kész Bolond Istók-genre"-nek nevezi e költeményt.[2] Utolsó két sorának — a „humorizált cigánymizériá"-nak[3] — nem ismerjük forrását. FERENCZI Zoltán kihagyja idézetéből mint érdektelent.[4] BINDER Jenő[5] és BERZE NAGY János,[6] akik PETŐFI folklorisztikus elemeivel foglalkoztak, nem érintik. Nem tárgyalja FLEISCHMANN Gyula sem ezt a költeményt doktori disszertációjában, bár bevonja kutatása körébe PETŐFIT is.[7]

Mi megtaláltuk PETŐFI cigányadomájának forrását az 1841-es pesti kalendáriumban. Szövege így hangzik:[8]

„Dideregve ült a' félmezitelen czigány ajtó' s ablak nélküli rongyos viskójában Karácson ünnepén, mellybe a' hó belé hullott — végső szükségében magát egy háló darabba burkolá, örömmel kiáltván,

[11] Legtöbbször segítőtársa végzi a raj berázását.
[12] Agyaggal szűkítik a kaptárak röpnyílását is.
[1] PETŐFI Sándor *ÖM.* I. Bp. 1951. 115.
[2] HORVÁTH János: *Petőfi Sándor.* Bp. 1922. 418.
[3] PÁNDI Pál: *Petőfi.* Bp. 1961. 340.
[4] FERENCZI Zoltán: *Petőfi életrajza.* I. Bp. 1896. 330.
[5] BINDER Jenő: *Petőfi két költeményéhez.* Beöthy-Emlékkönyv. Bp. 1908. 307—321.
[6] BERZE NAGY János: *Petőfi költészetének folklore-párhuzamai.* Ethn. XXXVI. (1925) 21—48.
[7] FLEISCHMANN Gyula: *A cigány a magyar irodalomban.* Bp. 1912. 48—49.
[8] TRATTNER és KÁROLYI *Nemzeti Kalendarioma 1841dik esztendőre* Pest. A „Különfélék" rovatában: 4.

ujját a hálólyukán kinyujtva: 'Huj! de hideg van ott kün.' "

A költő ezt olvashatta verse írása előtt három évvel, s beleépítette nélkülözése ábrázolásába.

Az adoma számos későbbi szövegezése ismeretes.[9]

Utóéletére érdekes adatot közöl Dömötör Sándor (levele 1967 IX. 4-ről): „1945—46-ban a szverdlovszki hadifogolytáborban együtt voltam — többek közt — Dobi Géza iparfelügyelővel. Egy régi kastély tánctermében voltunk elszállásolva, amelyet egy kis kályha fűtött: a terem hőmérséklete és a künti hőmérséklet közt talán semmi különbség sem volt. Dobi ágya az ablak mellett volt. Egy ablakszem ki volt törve és ronggyal bedugva, ami elég gyakran kiesett. Dobi reggelenként felült az ágyán, vacogva körülnézett és kidugta az ujját a lyukon, amelyen áramlott a hideg befelé és így szólt: — Juj, de meleg van odaki!... Ezt majd minden reggel megjátszotta."[10]

Scheiber Sándor

Egy szatmári históriás ballada

Az *Ethnographia* 1966. évi (LXXVII. évf.) 2. számában (254—265.) Erdész Sándor hosszabban foglalkozik egy szatmári históriás balladával (A penyigei históriás ballada). Fel szeretném hívni a figyelmet arra, hogy a ballada egyik variánsát a közelmúltban már közöltem, éppen a szatmári területek néprajzával foglalkozó írásomban. A könnyen hozzáférhető munkában a következőket mondom: „A Szamos, a Tur árvízjárta területeit nehéz volt művelni. Gyakran megtörtént, hogy a kévéket, kereszteket elvitte a víz. Panyolán 1913-ban és 1914-ben olyan vizes volt a határ, hogy ajtót és szekéroldalt vittek ki, s ezen kötötték meg a kévéket, a búzakereszteket pedig szánon húzták haza. Ha a vizek miatt kevés kenyérnekvaló termett, a századforduló táján tengelyen darabos sót hoztak Máramarosból, s vitték tovább a Nyírbe, ahol gabonát kaptak érte. A penyigei határban akkora állóvizek voltak, hogy ezek egyikébe, a Szenkébe, nyár idején — amikor hajón akartak evezni rajta — kilenc lány belefulladt. A Szamos mentén rövid kis balladát énekelnek az esetről:

Szatmár megye Penyige községbe,
Kilenc leány beleholt a vizbe,
Szenke vize apadj ki, száradj ki,
De sok anya könnyét te csaltad ki.

Kilenc kislányt viszi a víz, viszi,
Szeretője a tulsó partról nézi,
Gyere babám, ne hagyj belehalni,
Gyenge testem a halnak megenni.

„A vízbefúltak egy részét kenyérrel is keresték. A néphit szerint a vízbevetett kenyér ott kóválygó, ahol a holttest úszik." (Gunda Béla: *Néprajzi gyűjtőúton.* Debrecen 1956. 103., Szamos menti lankák c. fejezetben).

Farkas József *Az úttörőszervezetek és a néphagyomány* című, figyelmet érdemlő, a néprajzi adatok gyűjtésére buzdító, szintén még Erdész Sándor dolgozata előtt megjelent szabolcs-szatmári írásában *(Szabolcs-Szatmár megyei úttörő híradó,* 1957. 5. sz.) elmondja, hogy a kocsordi úttörők jónéhány variánsát gyűjtötték össze ennek a balladának. Az egyik változatot le is közli:

Szatmár megye Penyige községbe,
Kilenc kislány lement a Szejkére,
Beleültek a hajó torkába,
Elmerültek a Szejke habjába.

Viszi a víz hej de nagyon viszi,
Szeretője a partjáról nézi,
Gyere babám ne hagyj belehalni,
Gyönge testem a halnak megenni.

Nézlek babám, de hiába nézlek,
Nem való vagy te ilyen szegénynek,
Mert én szegény, te meg nagy gazdag vagy,
Így hát babám nem hozzám való vagy.

Megkondul a penyigei harang,
Húzza aztat kilenc fehér galamb,
Most húzzák az utolsó verseket,
Kilenc anya szíve majd meg reped.

Kilenc kislány gyászos koporsója,
Egy udvarba sorba le van rakva,
Gyertek elő híres penyigei lányok,
Koporsókat könnyel locsoljátok.

A ballada négy soros változatát „helyi história"-nak tartva az *Ethnographiá*ban

[9] Dömötör Sándor: *Cigányadomák.* Ethn. XL. (1929), 93. No. 140. A forrásul megjelölt helyet nem említi, s Petőfit nem idézi.

[10] Távolabbi változata: Konsza Samu—Faragó József: *Háromszéki magyar népköltészet.* Marosvásárhely é. n. 183. No. 118. Ezzel megegyező ukrán variánsa: Dömötör A.: *Fabula* VI. (1964) 88. Német párhuzama: Krauss F. S.: *Zigeunerhumor.* Leipzig 1907. 210—211.

Szendrey Zsigmond is közölte (XXXVIII. 1927. 224.). Ugyanő ezt a rövid szöveget *A szatmármegyei nép költészete* c. összefoglalásában *(Szatmár, Ugocsa és Bereg k. e. e. vármegyék*, 1924—1938. Budapest 1939. Szerkesztette Fábián Sándor) is közzétette.

A balladával hosszabban foglalkozik Kerékgyártó István volt tanítványom is *Szatmári népballadák* c. szakdolgozatában, — tíz hosszabb-rövidebb variánsát közölve a balladának. Erre a szakdolgozatra felhívtuk Erdész Sándor figyelmét, s legalább magát a szakdolgozatot a ballada kutatástörténete szempontjából érdemes lett volna megemlítenie.

Gunda Béla

NÉPRAJZI HÍREK

A német és osztrák etnológiai társaságok ülése

A vezető német és osztrák etnológiai társaságok: a Wiener Anthropologische Gesellschaft, az Österreichische Ethnologische Gesellschaft és a Deutsche Gesellschaft für Völkerkunde két évenként közösen rendezi meg tudományos ülésszakát, s erre 1967. október 9—13. között az Anthropos Intézetben (St. Augustin, Siegburg) került sor. Az ülésszakot ROTHERT R. professzor irányításával a Linden Museum (Stuttgart) szervezte. A tudományos ülésszakra kapott meghívás alapján a Művelődésügyi Minisztérium támogatásával részt vehettem a tanácskozásokon.

Az ülésszak a német és osztrák etnológusok tudományos eszmecseréjének és szervezeti problémáinak fóruma volt, de a meghívott néhány külföldi szakember (GROTTANELLI V. L., Róma, — LAGERCRANTZ St., Uppsala) is bekapcsolódott az ülésszak munkájába s közvetlenül láthatta az osztrák és német kollégák problémáit. Részt vett az ülésszakon az etnológiai kutatás nem egy doyenja. Így GUSINDE M. professzor, a pygmeus-kutatás világszerte elismert szakértője.

Az ülésszak két első napján elméleti jellegű előadások hangzottak el, érintve

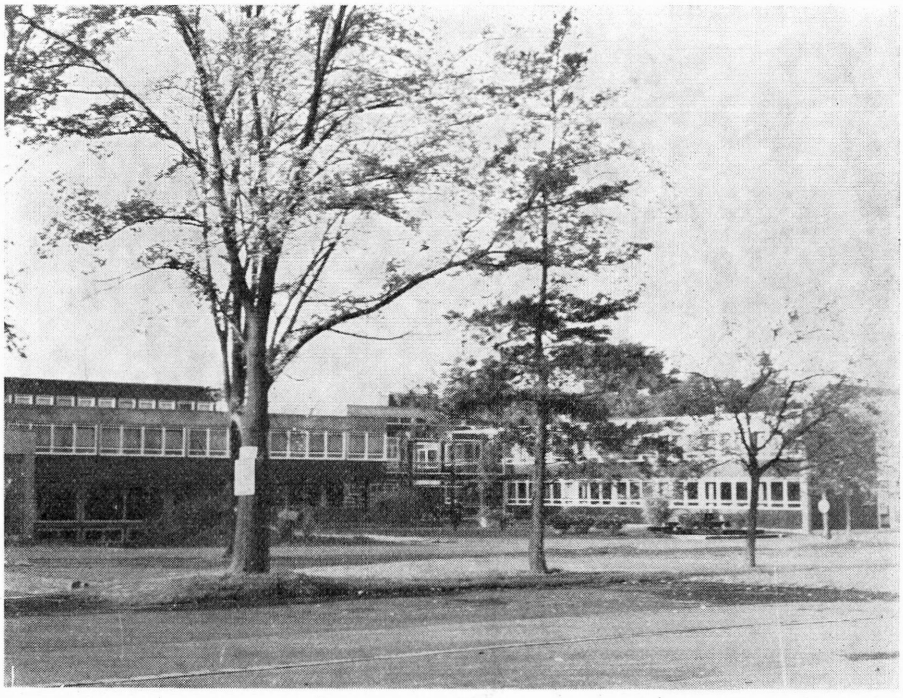

1. kép. Az Anthropos-Intézet St. Augustinban.

az etnológiának olyan aktuális kérdéseit, mint a strukturális-funkcionális analízis (MANNDORFF H.), Lévi-Strauss strukturális antropológiája (HAUCK G.), a mítosz- és mesekutatás irányai az Egyesült Államokban (LAUBSCHNER A.), a reliktumterületek kérdése (MARSCHALL W.), a „kulturális területek" a modern néprajzban (BECHER H.), MALINOWSKI kultúra fogalma (STERLY J.), stb. Ezeknek az előadásoknak legnagyobb része számunkra kevés újat jelentett. Inkább a különböző terminológiák közötti eligazodás nehézségeit tükrözték az előadások, s a különböző felfogások nem annyira a lényegből, mint inkább terminológiai tisztázatlanságból eredtek. Nem egy előadás a különböző elméleti felfogások szembeállítására (strukturalizmus és történetiség) törekedett, s nem azt hangsúlyozta, hogy azok kiegészíthetik egymást. Nemegyszer bonyolult hiperkritika fejezte ki a módszerekkel kapcsolatos állásfoglalást. Viszont megelégedéssel vehettünk tudomásul olyan felfogást, hogy a reliktumterületek a történeti rekonstrukciók egyik legfontosabb bázisai s az ún. „culture area"-k történeti folyamatok vetületei. Párhuzamos ülésen foglalkoztak az ülésszak résztvevői Afrika, Eurázsia, Amerika különböző néprajzi kérdéseivel. Elsősorban az afrikai szekcióban kapcsolódott szélesebbkörű vita a különböző előadásokhoz, amelyek közül ki kell emelnünk HIRSCHBERG W. előadását a XVII. századi Kongó zenei eszközeiről, HUBER H. előadását a niendek (Észak-Dahomey) lakóház-ritusairól, MÜLLER E. W. előadását a móngok földhasználati és tulajdonjogi szokásairól. Nagy figyelmet keltett BURGSTALLER E. előadása az osztrák Alpesekben található sziklarajzokról. Az amerikai szekcióban több új nyelvi és néprajzi adattal világított rá ZERRIES O. a déli Andok és a trópusi Dél-Amerika közötti kulturális érintkezések lehetőségeire. Ebben a szekcióban tartottam előadást az eurázsiai és amerikai vadászkultúrákban található párhuzamokról. Az ülésszak párhuzamos előadásokon tárgyalta meg a néprajzi oktatás olyan kérdéseit, mint az ethológus képzés (a néprajz szakosok száma és a múzeumok, a tudományos intézetek szükségletei, tájékoztatás az egyetemi előadásokról, a kötelező olvasmányok, a néprajzi oktatás kiterjesztése az egyetemeken és főiskolákon), a múzeumi anyag publikálásának lehetőségei. A jelenlevő egyetemi tanárok úgy látták, hogy kívánatos lenne a néprajz oktatását a történelem, a földrajz stb. szakosok részére kötelezővé tenni. Afrika, Amerika történelmének, földrajzának, irodalmának, politikájának oktatása elképzelhetetlen néprajzi alapok nélkül. Ezt a fejlődő afrikai államok törekvései, oktatási tervei is igazolják.



2. kép. Grottanelli V. L. és Lagercrantz S. a résztvevők között.

Az ülésszak résztvevői megismerkedhettek a német etnológiai filmek készítésének eddigi eredményeivel. Az Institut für den Wissenschaftlichen Film (Göttingen) szakemberek közreműködésével készült több afrikai filmjét mutatta be. Nagy élményt jelentett a svájci GARDI R. közel másfélórás színes hangos filmje a tuaregekről.

Az ülésszak rendezői messzemenően gondoskodtak arról, hogy a résztvevők közeli baráti kapcsolatba is kerüljenek egymással. A kötetlen megbeszélések, az Anthropos Intézettel való megismerkedés, Menden és Köln város polgármesterének fogadása, a kölni római emlékek, a Rautenstrauch-Joest-Museum megtekintése és az egyéb kirándulások hozzájárultak a tudományos program kellemessé tételéhez. Az Anthropos-Intézet igazgatójának, SAAKE W. professzornak és munkatársainak mindenre kiterjedő figyelme mély emberi és tudományos értékű emlékeket hagyott mindazokban, akik a három etnológiai társaság ülésszakán résztvehettek.

GUNDA BÉLA

A nemzetközi folklorisztikai „Giuseppe Pitré"-díj

Kiváló folklorisztikai munkák jutalmazására és a sziciliai és olaszországi néprajztudomány nagy mestere, Giuseppe Pitré (1841—1916) emlékének tiszteletére az „Azienda Autonoma di Turismo di Palermo e Monreale" egy évtizeddel ezelőtt pályázatot írt ki és a pályázatról 1967-ben ötödízben döntött. Ugyanez a szervezet két év óta „Giuseppe Cocchiara"-nemzeti florklorisztikai díjat is ad ki, amely a palermói egyetem 1965-ben elhunyt professzora és jelentős néprajztudományi művek szerzője emlékét van hivatva ápolni. Bár a szervezet a turizmus szolgálatában áll, a *Pitré-* és a *Cocchiara-díjak* tisztára tudományos jellegű kitüntetések, amelyeket szigorú kritériumok mérlegelése alapján ítélnek oda. Az idei bizottság elnöke SANTOLI Wittorio (Firenze) volt. A 11 európai és latinamerikai országból befutott 22 mű közül a bizottság a BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán által alapított *Corpus Musicae Popularis Hungaricae* KISS Lajos és RAJECZKY Benjamin által szerkesztett 5. kötetét, a *Siratók*-at jutalmazta meg, amely a népi siratóénekek feldolgozása (Budapest, Akadémiai Kiadó). A „Giuseppe Cocchiara" — nemzeti folklorisztikai díjat ezúttal nem adták ki, mert a beküldött négy olasz folklorisztikai munka egyike sem felelt meg minden tekintetben a követelményeknek. Ellenben az erre a célra előirányozott összeget WEBER—KELLERMANN Ingeborg egyetemi docensnek (Marburg a.d.L.) ítélték oda *„Erntebrauch in der ländlichen Arbeitswelt des 19. Jahrhunderts"* (Marburg a.d.L., 1965) című művéért.

A benyújtott pályamunkák szigorú tudományos elbírálása, amely a *Premio Giuseppe Pitré*-nél mindig is természetes volt, és a nemzeti dolgokban való teljes elfogulatlanság mencsak a vizsgáló bizottságnak, hanem az „Azienda Autonoma di Turismo di Palermo e Monreale"-nak is, mint a díjak adományozójának, mindig díszére vált és a nyertesek számára pedig nemzetközi jelentőségű tudományos kitüntetést jelent.

Zürich

NIEDERER A.

A würzburgi Német Néprajzi Kongresszus (1967. okt. 1—5.)

A Német Néprajzi Társaság 18 országból kereken 400 résztvevővel tartotta meg kongresszusát. A Kongresszus munkaprogramja volt: „A néphit formái, megnyilvánulásai és változásai". Az időbelileg egymással párhuzamos munkacsoportokban másfél nap alatt 25 előadás hangzott el, amelyek egymással laza vagy egyáltalán semmi összefüggésben sem voltak.

HEILFURT G. (Marburg) elnök megnyitó beszéde után DÜNNINGER J. (Würzburg) értekezett (Die Aufklärung im Raume von Würzburg) a felvilágosodásról Würzburg térségében. Igyekezett kimutatni, hogy a tradíció a szabadságnak és a történelemnek egy momentuma és hogy a tradíció őrzése az értelemnek is a műve. ZENDER M. (Bonn) Gestalt und Wandel volksreligiösen Lebens am Main und Rhein című előadásában a késő középkori *betegpatrónusok* és *megsegítők* óriási hagyományosságát ismertette és rámutatott arra a tényre, hogy 1800 óta a mai napig Trier térségében 270 olyan személyről van tudomásunk, akik egyházilag ugyan nem elismert, de vallásos tiszteletben részesültek. Példákkal illusztrálva a búcsújárás három alapformáját ismertette: a barokk színezetű búcsújárásokat, a Köln-vidéki, szigorú szervezési formákon alapuló búcsújárásokat, végül a privát, magános zarándoklatokat. WILDHABER R. (Basel) a svájci vallásos népi kultúra területén végzett kutatómunkáról terjesztett elő jelentést. HEIM W. pedig (Immensee, Svájc) a római liturgiareform kihatásairól beszélt: kimutatta, hogy a vallásos jellegű szokások miképpen egyeztethetők össze a modern munkajoggal. BRÜCKNER W. (Frankfurt a. M.) a „kontinuitás" és a „kultúra" fogalmakat vette vizsgálat alá. Úgy látja, hogy a *tradíciót* nem annyira a *traditum* (a hagyományozott anyag), mint inkább a hagyományozó egyén biztosítja, és sürgette, hogy a néprajztudomány vegyen tudomást a filozófiai antropológiáról. BEITL K. (Wien) tájékoztatást adott vetített fényképekkel az ő voralbergi fogadalmi képeket leltározó munkájáról módszeréről és eredményeiről. STAFFELBACH H.G.(Luzern)pedig „Christus als mystischen Keltertreter in der Schweiz und in den Alpenländern" c. adott elő. TUBACH F. (Berkeley) az általa készítendő „Index

Exemplorum"-ról referált. SCHENDA R. (Tübingen) definiálta a *példát* (Exempel) mint szórakoztatóan előadott oktatást, mely az erkölcsösséget van hivatva előmozdítani. BAUSINGER H. (Tübingen) igényelte az *exempla* (példák) vizsgálatát, beleszámítva azok világi folyományait is a XX. században és kiváló példákat említett ehhez. Protestáns részről NARR D. (Eschenau) közölt adatokat a protestáns népi vallásosságról (Volksfrömmigkeit) és rámutatott arra, hogy protestáns területen a tér és idő (szakrális — profán) tagolásához a segédeszközök messzemenően hiányzanak, továbbá, hogy a halottakról való gondoskodás a temetéssel kapcsolatos ünnepieskedésekre szorítkozik, azután, hogy jellemző a szónak és az éneknek az uralma, végül hogy világi dolgokban bizonyos reprezentálási igény mutatkozik. KRAMER K. -S. (Kiel) előadásában („A protestáns népi vallásosság alapvető formái a frankoknál") a látszólagos (képek hiánya miatti) külsőséges elszegényedésről beszélt: a protestánsoknál az Istennel és az embertársainkkal szemben kötelességszerű magatartás érdekében való kimondott felelősségérzetről, amely alapítványokban és alamizsnálkodásokban nyer kifejezést. NIEDERER A. (Zürich) svájci vidéki kutatásai alapján a templomszolga-hivatás képét (Berufsbild des Küsters in der Schewiz) rajzolta meg. SCHREIBER W. I. (Wooster/Ohio) pedig az Amish-mennoniták vallásosságát és életstílusát ismertette: ezek máig igen nagy józanságban és önmegelégedettségben, a világtól elfordult és a másvilágra irányított tekintetű életet élnek.

A Kongresszus folyamán három érdemes kutató: TAYLOR Archer (USA), ERIXON Sigurd (Svédország) és MEULI Karl (Svájc) számára a Német Néprajzi Társaság tiszteleti tagságát adományozták.

A würzburgi Franciskánus-templomban rendezett hangversenyen frank, sváb és bajor zenészek és énekesek alpesi kürtjeleket, pásztori fohászkodásokat, ősi vallásos énekeket és újabb eredetű, vallásos jellegű népénekeket adtak elő.

A kongresszus alkalmából a würzburgi várban ünnepélyesen megnyitották a Majnafrank Múzeum Néprajzi Gyűjteményének kiállítását.

Az utolsó napot pedig a búcsújáró templomokban, szentképes oszlopokban és jelentős fafaragványokban gazdag majnafrank vidékre való kirándulásnak szentelték.

A kongresszuson számos egyetemi hallgató jelent meg, akik egy pamfletben az elősadások deklamációs módját, a jelentéktelen részletkérdésekkel való piszmogást és alapos magyarázatok hiányát támadták. Ez az ellenzék közben tovább szervezkedett és egy néprajzi folyóiratot szándékozott kiadni etnográfus hallgatók és asszisztensek számára „Volkskunde-Forum" cím alatt. Ennek első száma 1967 novemberében Marburg/Lahn-ban meg is jelent.

Zürich

NIEDERER A.

Néprajzi fotokiállítás

Zalaegerszegen az Önkéntes Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtők IV. Országos Találkozójával egyidőben és egy épületben néprajzi fotokiállítást rendezett a megyei Művelődési Osztály és Művelődési Ház, a helybeli Fotoklub és az Idegenforgalmi Hivatal. A képeket Zalaegerszegen 1967. augusztus 6-tól 20-ig, Nagykanizsán szeptember 3-tól 17-ig lehetett megtekinteni.

A Göcseji Napok kulturális programjai közé harmonikusan illeszkedett ez a kiállítás, hiszen egybeesett a Göcseji Falumúzeum megnyitásával, avatásával. Igaz, a Falumúzeum házai még nincsenek teljesen készen, a falak már állnak, de a házak belül még üresek. A néprajzi fotokiállítás is csak az alapokat rakta le és felkeltette az érdeklődést. A kompozíciók szépek, de az etnográfus túl keresettnek érzi az egyes képeket, beállításokat. Hiányolhatja a szakember a valóság olyan hű ábrázolását is, amelyik az ábrázolt tárgyaknak, jelenségeknek a falusi közösségben betöltött szerepét teszik világossá. Ennek a *„néprajzi realizmusnak"* az ismérveit foglalta össze MANGA János *(Néhány szó a néprajzi fényképezésről. Múzeumi Híradó* (1952) 1. sz. 4—7.).

Hiányérzetünk ellenére örömmel kell üdvözölni a kiállítást. A zalai Fotoklub vezetői elsőként vették maguknak azt a nem csekély fáradságot, hogy országos hírű fotoművészeket falusi tárgyú képeik elküldésére kérjék, s ezzel e seregszemlét létre hozzák. Így kettős eredményt értek el. Az egyik: az *amatőr fotósok* egyre szélesedő táborának figyelmét a falusi témák felé irányították, a másik az, hogy az etnográfusoknak, s különösen az *önkéntes gyűjtők*nek megmutatták azt, hogy szakfotót is lehet művészien komponálni, így az a lényeget jobban kiemeli. Természetesen

nem kérhetjük számon a szakfotók művészi értékét, de a helyes törekvés (és fél perces odafigyelés) a kompozíciós és technikai kivitelezésre nagyon emelné a néprajzi tágyú fényképek, s így végül a kiadványok, kiállítások fényképanyagának színvonalát is.

Reméljük, hogy a göcseji kezdeményezést újabb kiállítások követik az ország más városaiban, hogy helyes irányba befolyásolják az amatőr fotósok és a néprajzi gyűjtők szemléletét egyaránt.

HOPPÁL MIHÁLY

A nemzetközi mesekutató társaság 1966. évi munkaértekezlete

A *Fabula* 1967-i számai egybekötve jelentek meg. A testes füzet az 1966 szeptember elseje és negyedike között a Prága melletti Liblicében tartott *International Society for Folk-Narrative Research* ülésen elhangzott előadásokat tartalmazza. A legkedveltebb témák a mesekutatás, mondavizsgálat voltak. Mindkét téren a modernebb, félig-meddig strukturalista módszerek beáramlása figyelhető meg a közölt dolgozatokban. Külön érdeme a kötetnek két „trufa", illetve „vicc" tárgyú dolgozat, amelyek a tudományos figyelem e területen megélénkülő figyelméről tanúskodnak. Az egész kötet majd egy negyedét KOVÁCS ÁGNES: *Rhythmus und Metrum in den ungarischen Volksmärchen* című dolgozata foglalja el. Ebben a tyukodi Becző Zsigmond egy meséjét elemzi, a lehető legpontosabb, metronommal kimért szövegritmust feltüntetve. A maga nemében egyedülálló kísérlet ez az előadás numerozitásának írásos rögzítésére.

Sz.

Nemzetközi felhívás sürgető néprajzi feladatok elvégzésére

1958-ban indult meg, HEINE-GELDERN Robert professzor kezdeményezésére és irányításával az úgynevezett „Sürgős Antropológiai Kutatások" bizottsága. Ez évtől folyóiratban *(Bulletin of the International Committe on Urgent Anthropological and Ethnological Research,* rövidítve *BICUAER)* jelennek meg közleményei. A bizottság azzal foglalkozik, hogy a napjainkban lezajló gyors változások által leginkább érintett területekre, népekre irányítja a kutatók figyelmét: ha még lehetséges, megszűnése előtt tanulmányozzanak egy-egy érdekes kultúrát. 1966 áprilisában Washingtonban a Smithsonian Institution és a Wenner-Gren Foundation rendezésében kongresszust tartottak a legsürgősebb antropológiai és ethnológiai kutatások kérdésköréről. A mintegy 50 résztvevővel megtartott konferencia csak igen csekély méretű anyagi támogatást helyezhetett kilátásba. A *Current Anthropology* 1967 októberi száma (vol. 8., no. 4.) közli ezt, és közli a folyóirat olvasói által beküldött válaszlevelek összesítését: a mintegy 900 megkérdezett antropológus és etnológus mely kutatásokat látja a legsürgősebbnek. 44 európai, mintegy 200 ázsiai, körülbelül 140 afrikai, 70 ausztráliai és óceániai, mintegy 200 amerikai (majd kétharmadrészt dél-amerikai) témát jelöltek ki, gyakran szakembereket is megnevezve. Több mint száz kutató javasolt általános, geográfiailag több ponton is elvégzendő kutatásokat.

Sz.

Új háztípus a romániai népi építészetben

Az elmúlt nyáron módomban volt Románia belsejéből hazafelé utazva Máramaros Tartomány (Regional Maramures) északnyugati részén néhány községen átmennem. A községekben nem elszigetelten, hanem egész utcasorokat képezve, egy láthatólag általánossá váló új háztípust figyeltem meg. Ezt a háztípust elszórtan másutt is láttam, ha ritkább előfordulásban is, mint itt, s ebből arra következtetek, hogy ez az új háztípus már eddig is igen nagy területen elterjedt s igen sok helyen a régebbi házakat is ennek a típusnak megfelelően alakítják át, újítják fel. Eszerint ez az új háztípus az új romániai népi építkezés jelentős formája lesz. Ilyen házakat építés közben is láttam. A sok efféle ház építésénél szerzett gyakorlat, a kial-

akult méretezés, a harmonikussá vált arányok lehetővé tették, hogy az építők — mesterek és segítők — sok esetben tervrajz nélkül dolgozzanak.

Összehasonlítva ezeket az új házakat, ezt az új háztípust a mi falusi, új, négyzetes alaprajzú, sátortetős, ikerablakos, meglehetősen sablonos és szegényes formavilágú háztípusunkkal, azt kell mondanunk, hogy változatosabbak, jobbak, kevésbé sablonosak, tehát művészibbek s nincsenek híjával a nemzeti stílussajátosságok bizonyos megjelenési formájának sem.

Ezek az új típusú házak oldalhomlokzatúak és két részből állnak. Egy magasabb és az esetek többségében — de nem törvényszerűen — szélesebb, de rövidebb és egy hosszabb, alacsonyabb és keskenyebb toldásszerű részből. A tetőszerkezet a nagyjából négyzetes alaprajzú magasabb, szélesebb és rövidebb részen sátor, a hosszabb, alacsonyabb és keskenyebb, toldásszerű részen pedig, amelynek téglalap alaprajza van, nyeregtető. A kétféle tetőszerkezetet összedolgozzák, így ez egyetlen, szervesen összetartozó tetőszerkezet. A magasabb rész sátorteteje hosszú eresszel borul az épületre, a keskeny, nyeregtetős rész eresze rövidebb ugyan, de a mi ereszeinknél hosszabb. Az eresz nagysága, árnyékolása érdekes és egyéni megjelenés ad ezeknek a házaknak. Érdekes és sok bájt, nemzeti sajátságot kölcsönöz ezenkívül a házaknak a bejáró megoldása. Ez legtöbb esetben loggia-szerű, egy — esetleg kétoszlopos oldalfeljáró. A feljárón kívül dísz még a házakon a négyzet alaprajzú épületrész tetőzete alatt, de az alacsonyabb épületrész falkoronája fölött alkalmazott, egy sorba állított három vagy öt ablakocska. Ezek az esetek többségében nem négyzetes nyílások, hanem felső oldaluk félkörívvel záruló.

A házak egyszintesek. A mennyezet mind a két — az alacsonyabb és a magasabb — épületrészben egyformán ugyanazon magasságban van. A sátortető alatt álló ablakocskák nem külön helyiségbe, hanem a megemelt padlástérbe világítanak. A padlásnak ez a része sok mindenre alkalmas, nagyszerű raktárhelyiség.

Egyébként a házak egészségesek, jó anyagból készülnek. Legtöbbször terméskő alapra téglából, vagy ritkábban téglaalapra, vályogból készülnek. A tetőzet túlnyomó többségben cserépből, gyakran palából készül. A falakat mind kívül, mind belül bepucolják malterral. Kívülről sok esetben nem meszelik vagy festik, hanem kőporral befröcskölik vagy kőporos bedörzsöléssel látják el. A négyzet alaprajzú, magasabb épületrész külső, utca

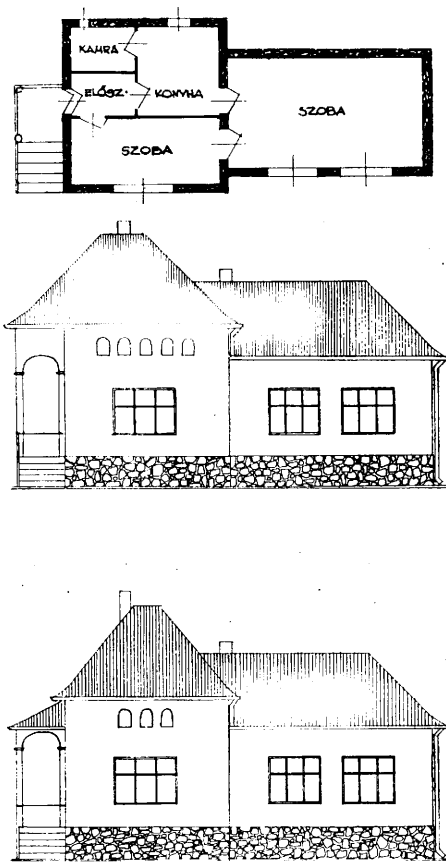

felőli oldalán egy, az alacsonyabb, téglalap alaprajzú épület utcára néző falán — tehát a ház homlokzatán — kettő vagy nagy ház esetén három, három esetleg négyrészes, úgynevezett nagyablakot (nálunk ikerablak) helyeznek el. A házak szigeteltek és belül alacsonyabban—magasabban fel vannak töltve. Sok esetben a házak alápincézettek. A pincék mennyezete lapos, vas vagy vasbeton gerendákon nyugvó, nem pedig boltozott.

A házak belső feltöltése teszi szükségessé, hogy a loggia-szerű oldalbejáratok ajtajai magasan legyenek. A loggialépcsőket, a bejárati fülke tetejét tartó oszlopot vagy oszlopokat, a ráboruló íveket sokan a helyszínen öntik betonból. Az oszlopok egyszerű sima oszlopfejekből, lefelé vastagodó, talpazat nélküli hengeres oszloptestekből állanak és legtöbb esetben az 100—120 cm magas zárt mellvédeken állanak. Alkalmazzák a féloszlopokat is, az épület falához simultan.

A terméskő, illetőleg téglaalapzatokat általánosan felemelik a belső feltöltés szintjéig. Ezek a lábazatok a falfelületektől plasztikusan is elválnak.

Az is egyre terjedő szokás, hogy a házak strukturális elemeit különféle színű festékekkel egymástól elválasztják és a több részből állást, a tagozódást ezáltal is hangsúlyozzák. Ennek a különféle festékekkel való osztottságnak a túlzásba vitt esetei károsak, mert sokat ártanak a házak tömege arányos megjelenésének, lehigadt formában és szintben is harmónikus összképének.

DANKÓ IMRE

Új könyvek és kiadványok

1967. II. negyedév

BERZE NAGY János: *Szőlőszem királyfi.* Magyar népmesék. (Vál., az ifjúságnak átd. ifj. BERZE NAGY János, PÁKOLITZ István, SZŐLŐSSY Kálmán. [III.]. RÓNA Emmy. 2. kiadás.) Bp. 1967. Móra Kiadó. 241 l., 4 t. 22,-Ft.

VÉGH József Mihály: *A népköltészet prózaritmusáról.* Szeged, 1966, Szegedi ny. 19—24. l. (Klny.: Acta Universitatis Szegediensis . . . Sectio ethnographica et linguistica.) (Nyelvészeti dolgozatok 60.)

KÁLMÁN Béla: *A nevek világa.* Bp. 1967., Gondolat. 251 l. 18,-Ft. Bibliogr. 208—212. l.

Savaria. A Vas megyei múzeumok értesítője. [Kiad.] a Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szombathely. 3. köt. 1965. (Szerk. SZENTLÉLEKY Tihamér.) 1966 [1967], 408 l., illusztr. Deutschsprachige Zusammenfassungen.

— *Lakodalmi kalácsok Vas megyében.* Adatok az etnikai jelenségek integrálódásának kérdéséhez. 1. [Írta] DÖMÖTÖR Sándor. — CSABA József: *Hiedelmek és mágikus eljárások Csákánydoroszlón.* — BÁRDOSI János: *Újabb adatok Vas megye számrovásának ismeretéhez* — SZŐVÉNYI István: *A szüret jelentősége a régi Kőszeg gazdasági életében.*

(MOLNÁR József): *Balladáskönyv.* Válogatás a világirodalom balladáiból. (Vál., szerk., jegyz. — — .) Bp. 1967, Európa. 393 l. 9,-Ft. (Diákkönyvtár.)

DEZSÉNYI Miklós—HERNÁDY Ferenc: *A magyar hajózás története.* Bp. 1967, Műszaki Kiadó, Szegedi ny. [Szeged.] 172 l., illusztr. 34,-Ft.

BÉRES András: *Rozsályi népmesék.* Gyűjt., bev., — — . jegyz. KOVÁCS Ágnes. — Melléklet: Rozsály és mesélői. Bp. 1967, Akad. Kiadó. 519 l., 1 mell.: 6 t. 70,-Ft. (Új magyar népköltési gyűjtemény 12.)

KARDOS Tibor: *Az Argirus-széphistória.* Bp. 1967, Akad. Kiadó. 415 l., 16 t., 7 mell. 52,-Ft.

(MOLNÁR József): *Balladáskönyv.* Válogatás a világirodalom balladáiból. Bratislava — Bp. 1967, Tatran — Európa. [Bp.] 393 l. (Diákkönyvtár.) Csehszlovák—magyar közös kiadás.

[Ötven] *50 éves a Nagy Októberi Szocialista forradalom.* Útmutatók, témavázlatok, bibliográfiák, műsorjavaslatok. (Szerk. DOMBRÁDY Loránd, PELEJTEI Tibor, RÁCZ Zoltán.) Bp. 1967. NPI, Házi soksz. 208 l., illusztr. Bibliogr. 45—51 l.

Portrék. A népművészet mesterei Pest megyében. Interjuk Karsai Zsigmonddal, Gáspár S(imon) Antallal stb. Bp. 1967, Pest m.-i Népműv. Tanácsadó, Pestm. ny. Vác. 100 l., illusztr.

Ünnepek. Iskolai rendezvények irodalmi műsorai. Szerk. KELETI István. Bp. 1967, NPI Házi soksz. 212 l. 30,-Ft. Bibliogr. a műsorok végén.

ORTUTAY Gyula: *Ungarische Volksmärchen.* Hrsg.: — —. (Aus dem Ungarischen übers.: Mirza SCHÜCHING, Géza ENGL. 4. Aufl.) Berlin — Bp. 1967, Akad. Verl. — Corvina, Druck, Kossuth. Bp. 548 l. (Volksmärchen.)

ORTUTAY Gyula: *Ungarische Volksmärchen.* Hrsg.: — —. (Aus dem Ungarischen überts.: Mirza SCHÜCHING, Géza ENGL. 4. Aufl.) Bp. 1967. Corvina, Druck. Kossuth. 548 l. 45,-Ft. (Volksmärchen.)

Savaria. A Vas megyei múzeumok értesítője. [Kiad.] a Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága. Szombathely. 2. köt. 1964. (Szerk. SZENTLÉLEKY Tihamér, HORVÁTH Ernő.) 1964 [1967]. Bp. 392 l., illusztr. Bibliogr. a tanulmányok végén. Deutschsprachige Zusammenfassungen.

— BÁRDOSI János: *Gyógynövénygyűjtés és népi gyógymódok Kőszeghegyalján.* — BÁRDOSI János: *A [Szombathely], Savaria múzeum rovásfái.* — DÖMÖTÖR Sándor: *Horvát parasztviselet ábrázolások 1837-ből a [Szombathely], Savaria Múzeumban.* — RÖMER Béla: *A régi és mai horvát parasztviselet.* — DÖMÖTÖR Sándor: *Fehér fejrevalók Vas megyében.* — DÖMÖTÖR Sándor: *A Vasvári Múzeum [Vasvár, Járási Múzeum] mágikus fedője.*

Benedek Elek: *A vitéz szabólegény.* [Mesék.] (Vál., szerk. Kormos István. [Ill.] Szecskó Tamás. 3. kiad.) Bp. 1967. Móra Kiadó. 313 l., 4 t. 28,-Ft.

Táncoskedvű Tűztündér. Mesék. [Írta] (Bazsov, [Pavel Petrovics], Illyés Gyula stb. ford., átd. Bartócz Ilona, Csatlós János stb.) [Ill.] Kass János. Bratislava — Bp. 1967, Tatran — Móra Kiadó. Bp. 241 l., 8 t. Csehszlovák—magyar közös kiadás.

Műveltség és hagyomány. Studia ethnologica Hungariae et Centralis ac Orientalis Europae. (A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének évkönyve.) Debrecen. 9. Szerk. Gunda Béla. (Ikvai Nándor: *Földművelés a Zempléni hegység középső részén.)* 1967. 208 l., 2 térk. Bibliogr. 182—191. l. Deutschsprachige Zusammenfassungen.

Paládi-Kovács Attila: *Paraszti bortermelés néhány abauji faluban.* Debrecen, 1967. 29 l., illusztr. ([Debrecen, Egyetem, Néprajzi Intézet.] Közleményének a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből 20.)

Ferenczi Imre: *Mondaterminológiák és műfajkritériumok.* Szeged, 1966, Szegedi ny. 5—18. l. (Klny.: Néprajz és Nyelvtudomány 10.) (Néprajzi dolgozatok 19 [20].)

Kriza Ildikó: *A halálra táncoltatott lány.* (Egy magyar népballada csoport vizsgálata.) Bp. 1967, Akad. Kiadó. 202 l. 20,-Ft. (Néprajzi tanulmányok.)

Vargyas Lajos: *Rescarches into the mediaeval history of folk ballad.* [Kutatások a népballada középkori történetében.] (Transl.: Arthur H. Whitney.) Bp. 1967, Akad. Kiadó. Acad. Press. 303 l., 2 térk. mell. Bibliogr. 287—303. l.

Dunántúli pásztorművészet. — Hirtenkunst in Transdanubien. [Kiállítás.] (Székesfehérvár, Csók István Képtár. 1967. ápr. 30 — szept. 15. Rend. F. Petres Éva, Kovács Péter, Pesovár Ferenc. [Katalógus.] Írta Pesovár Ferenc.) Székesfehérvár, 1967, 54 l., illusztr. ([Székesfehérvár], István Király Múzeum közleményei. D. sor. 53.)

Összeállította: Szél Katalin

KÖNYVSZEMLE

Kardos Tibor: Az Árgirus-széphistória.

Akadémiai Kiadó, Budapest 1967. 415 l. 32 kép és 3 (7) db. táblázat

Az *Árgirus*-széphistória régisége, nemzeti és nemzetközi jelentősége egyaránt indokolja a vele való állandó fokozott foglalkozást. E tündéries-csodás történet átível világrészeket, áttöri a nyelvi korlátokat is, és megszakítatlan folyamatossággal évezredeken át a mindenkori igényeknek megfelelően szolgálja a különböző társadalmi rendszereket; hol párhuzamosan, hol pedig kölcsönhatásban fejlődve bukkan fel az irodalomban és a népköltészetben, mindig a megfelelő műfaji köntöst öltve magára (rituálé, mítosz, monda, mese, verses novella, széphistória, drámai költemény, műeposz stb.), beleértve a képzőművészeti ábrázolásokat is.

Itáliában egy gazdag reneszánsz irodalom számos műfaja közül csupán az egyik, félnépi forma volt a *széphistória*, nálunk viszont — a szegényesebb irodalmi előzmények miatt is — az átvétel időpontjában a legfontosabb epikus műfajjá vált. A XVI. század végi magyar *Árgirus*-fordítás összesen 35 kiadást ért meg, idők folyamán népkönyvvé, valóságos kis bibliává vált, szinte egyenlő erővel hatott az irodalomra és népköltészetre: alig van nagyobb hatású vándortéma, amely oly sok és kiemelkedő klasszikus költőnket ihletett volna, mint *Árgirus* históriája; népszerűségét tekintve a magyar népköltészetben sem sok mese vetekedhet *Tündérszép Ilona* történetével.

E történet eredete és sorsa éppen egy évszázada foglalkoztatja a magyar kutatókat. Az eddigi kutatások lépésről lépésre haladtak előre, minduntalan belebonyolódtak a vándormotívumok szövevényébe, az *Árgirust* szerkezeti egységként nem vizsgálták, társadalmilag sem rögzítették, a források feltárása terén pedig el sem jutottak a bizánci korszak emlékeiig és az újgörög népmesékig.

Kardos Tibor korábbi akadémiai székfoglalója most monográfiává növekedve fekszik előttünk. Semmi kétség, az előzőkhöz képest minőségileg jelent újat: imponálóan széleskörű tárgyismeretre építve komplex módszerrel alkotott korszerű szintézist; nem elégedett meg az eddigi kutatások hiányosságainak pótlásával, sem pedig a hazai és a külföldi eredmények egy újabb összefoglalásával, hanem új utakra tért: „E monografikus tanulmány célja az *Árgirus*-széphistória kialakulási folyamatát és valószínű útját felvázolni a görög régiségtől napjainkig. Tehát nem az egyes motívumok történetét kívánjuk adni. Célkitűzésünk a tárgytörténet fogalma alá is csak olyan értelemben vonható be, miként alakul egy *organikus* mű különféle korok és népek társadalmi kívánalmainak hatására." (9.)

A szerző három és fél évtizedes kitartó munkával tekintette át hatalmas forrásanyagát, többi között az olasz, a bizánci és az újgörög irodalmi, népköltészeti, sőt képzőművészeti alkotásokat és emlékeket is. Ha egy ilyen szerteágazó kérdés felgöngyölítését egyáltalán be lehetne fejezni és valaha is ki lehetne mondani a végső szót, Kardos Tiboré lenne az érdem. Ámde maga is elismeri, hogy a magyar fordítás közvetlen olasz forrását ő sem találta meg, időközben Voigt Vilmos is sajtó alá bocsátott egy kis monográfiát az *Árgirus*-történet egyetlen epizódjáról, a *szerelem kertjéről*; közép- és északeurópai irodalmi előfordulásairól és a népköltészeti vonatkozásokról többet is lehetne még mondani. Mindez azonban semmit nem von le Kardos Tibor műve értékéből, és mint minden igazán értékes alkotás, ez is ihlető erővé válik, újabb kutatásokra ösztönöz. A szépirodalomban valahogyan még csak elképzelhető egy tökéletes, felül nem múlható műalkotás, az igazán kiemelkedő tudományos teljesítményeket azonban éppen az jellemzi, hogy szervesen bele épülnek egy folyton szépülő, magasodó és mind szilárdabb egységbe. Azt hiszem, Kardos Tibor e monográfiája nélkülözhetetlen épületszárnya lesz a tudomány palotájának.

A palota-hasonlatnál maradva, KARDOS Tibor nem a földszintről vagy a legfelső emeletről elindulva mutatja be az épületszárnyat, hanem úgy középtávolságról: a magyar fordítás olasz forrásaiból indul ki, időben visszafelé és térben mind távolabbra haladva fejti fel a szálakat, majd megfordul és az éltető társadalmi feltételek szem előtt tartásával kíséri el máig az *Árgirus*-história életét, beleértve hazai sorsát is. Végezetül újra összefoglalja vizsgálódásának főbb eredményeit.

Az *Árgirus*-széphistória első magyar megszólaltatója, GERGEI Albert azt állítja, hogy művét olasz eredetiből fordította. A korabeli olasz népkönyvek irdatlan tömegét tekintve egyáltalán nem csoda, hogy e hivatkozott eredeti máig nem került elő, még sincs okunk ezt az állítást kétségbe vonni. Az olasz széphistóriák jelentős részét áttekintve, KARDOS Tibor meggyőző idézetek seregét hozza, ahol bokorszerűen fordulnak elő a magyar fordítással párhuzamos vagy azonos helyek, de ezen túlmenően is: „az *Árgirus* külsődleges szerkezete, a szerkezet stereotíp elemei, forrás-megjelölés, célkitűzés, summázás és befejezés, szerelmi kazuisztika pontosan követi az olasz széphistóriákat nemcsak gondolati tekintetben, de szó szerint is". (44).

Az eddigi kutatók az *Ámor és Pszükhé*-, valamint a *Leombruno*-mesét tekintették legközelebbi rokonnak, KARDOS Tibor viszont kimutatja az *Árgirus*-nak két korabeli olasz műre: egy regényre és egy széphistóriára (Francesco COLONNA: *Hypnerotomachia Poliphili*. Venezia, 1499; és az 1467—1530. között megjelent *Prasildo e Tisbina)* gyakorolt erőteljes hatását; az előző kettő közvetlen, az utóbbiak pedig közvetve tekinthetők görög eredetűeknek.

Helynevek, mondák és korabeli ikonográfiai adatok segítségével valószínűsíthető, hogy az olasz *Árgirus*-széphistória *Velencé*ben vagy környékén bukkant fel először az 1500-as évek elején. Legalább két, egymástól független redakciója keletkezett s mind a kettő feltétlenül középgörög forrásból merített; az a bővebb változat lehetett a magyar fordítás alapja, amelyet egy olasz építőművész-szobrász-irodalmár hajlamú embernek köszönhetünk. A különböző társadalmi állású emberek közötti házasság legalább olyan kedvelt téma volt a korabeli olasz, mint a magyar szépirodalomban.

A magyar és az olasz széphistória egyértelműen görög személynevei alapján lehetett tovább nyomozni. KARDOS Tibor meggyőzően bizonyítja, hogy csupán a nevek elemzése is az ókortól máig tartó megszakítatlan folyamatosságról tanúskodhat; egyébként az *Árgirus*-história többségükben mítikus eredetű személynevei i. sz. a II—III. században, a hellenisztikus szinkretezmus idején nyerhették el végleges alakjukat, amikor tehát a görög pantheon több mitológiai alak összeolvadásával lényegesen egyszerűsödött.

A monográfia fő fejezete természetesen az *Árgirus*-história eredetével és alakulástörténetével foglalkozik. KARDOS Tibor előbb a történet egészével, majd külön-külön annak egyes részeivel is foglalkozik. KERÉNYI Károly és MERKELBACH Reinhold nyomdokain haladva fejtegeti, hogy az *Árgirus*-történetben is világosan megőrződött egy emberáldozattal járó, engesztelő jellegű termékenységvarázslat emléke, ebből az alaphelyzetből indul ki ugyanis maga az egész cselekmény: a királyi kert csodás aranyalmafáinak terméketlensége miatt a legkisebb fiú önként vállalja az áldozatot, amelynek során nem hal ugyan meg, de nem is tér többé vissza, és ezzel feloldja azt az ártó varázst, amely egész családjára nehezedett. Az *Árgirus*-on kívül az *Ámor és Pszükhé*- és a *Leombruno*-mese is tartalmaz engesztelő áldozatot, sőt mind a háromban megvan a megszentelt házasság motívuma: a házastársul kiszemelt emberfeletti képességű szereplők állat-alakot is tudnak ölteni valamennyien és így mutatkoznak először. E történetek „*szent beszély*"-lyé, ill. misztérium-regénnyé alakulva különböző kultuszok és misztériumok részeit képezték, útmutatást adtak pl. arra vonatkozólag, hogy egy beavatott ifjú milyen ösvényeken járjon üdvözüléséig. A történetek „szent" jellege idők folyamán elhalványult és a későbbi feldolgozók az emberi szerelem felmagasztosítását tűzték ki céljukul. KARDOS Tibor itt lényegében önállóan alkalmaz egy ismert etnológiai-folklorisztikai koncepciót, amely szerint a kultikus szerepüktől megszabadult alkotások fokozatosan demitizálódnak és profanizálódnak, majd „tiszta" művészeti alkotásokká válnak.

A szerző beható figyelmet szentel az egyes epizódoknak, ill. motívumoknak is, első helyen — egyáltalán nem véletlenül — a csodás almafa-motívum korszakokon áthúzódó folytonos átértelmeződésnek. Mesteri kézzel fejti le az egyes rétegeket: ugyanaz a motívum hogyan válik a felkelő-lenyugvó nap, a születő és kihunyó élet, a termékenység, az egyesülés, a szerelem, a házasság szimbólumává, a tudás paradicsomi fájává, ill. mindezek ambivalens elgondolásaivá szerte Eurázsiában. (A pazar bőségű jegyzetanyagban nem találom DANKÓ Imre almaszimbolikával foglalkozó tanulmányait, amelyek szerint ez az egyik legrégibb és legelterjedtebb eurázsiai jelkép, s valószínűleg a gyűjtögetésből fokozatosan kialakuló növényápolással kapcsolatos.)

Az alma és az almafa-motívum átértelmeződésével párhuzamosan alakot váltottak más motívumok (pl. a színhely), sőt maguk a szereplők is: többek között *Oszirisz- Mithrasz- Adonisz- Attisz* helyére *Árgirus* és hasonlóképpen: *Iszisz- Nemeszisz- Aphorodité* helyére pedig egy csodálatos szépségű tündér került, aki különböző mesés neveken avagy éppenséggel „inkognitóban" is éppolyan sorsszerű lény marad, mint amilyenek elődei voltak.

KARDOS Tibor e filológiai „régészkedés"-ének egyik legfrappánsabb részeredménye a *Mithrasz*-kultusz 7 fokozata maradványainak kimutatása az *Árgirus*-történet szerkezeti felépítésében, ill. egyéb vonatkozásokban is. Felismeréseinek általánosításával termékeny gondolatsort lehetne elindítani műfaji és szerkezeti vonatkozásokban egyaránt.

Az *Árgirus*-történet fő motívuma és egyben kulcsa is a színhely (a csodás kert), valamint ezzel összefüggésben a vándorút problémája. KARDOS Tibor széleskörű összehasonlító anyag bevonásával vizsgálja e kérdést, és végül mind a helyszínt, mind pedig az *Árgirus*-történet egységes egésszé formálódását határozottan *Ciprus* szigetére lokalizálja. A szent beszélyként való kiformálódás és prózai szövegbe ágyazódás után is *Ciprus* maradt az *Árgirus*-történet központja: az ókortól a középkorig itt hagyományozódott irodalomban és népköltészetben egyaránt; innen terjedt el már elég korán az egész *Égei*-tenger környékén, *Görögország*ban és ismét csak *Ciprus*on dolgozta fel verses formában egy félművelt költő a XIII. század folyamán. (A korabeli görög lovagregények szellemében, anélkül azonban, hogy eközben *Árgirus* lovagi ideállá, harcos hőssé változott volna!) Újabb korokban ezt a megfogalmazást vették át és terjesztették el a *Ciprus*on tartózkodó velenceiek, a török elől *Itáliába* áttelepült görögök, sőt egyes utazók és tudós humanisták is. A török óta Velence lett az újabb kirajzási központ, innen vette át a török hódoltságtól még valamelyest megkímélt magyarság is.

Mielőtt azonban a magyar Árgirus-széphistória életét megismernénk, érdemes futó pillantást vetni VOIGT Vilmos már hivatkozott, a szerelem kertjének költői motívumáról szóló tanulmányának eredményeire, amelyek éppúgy alátámasztják és egyben ki is egészítik KARDOS Tibor kutatásait, mint DANKÓ Imre említett tanulmányai.

VOIGT Vilmos szerint a szerelem kertje (locus amoenus) — motívum költészet *előtti* eredetű, egykor valamely kultusz fogalom-készletéhez tartozhatott, idők folyamán azonban a kultikus mozzanatok művészeti elemekké váltak. Az előfordulások között számos genetikus, még több tipologikus hasonlóság figyelhető meg. Így a kínai *Si-king* dalgyűjteményben már i. e. három évszázaddal előfordul, innen kerülhetett át *Japánba;* de *Mezopotámiá*ban, *Indiá*ban is korán feltűnik, elsőnek *Kálidászá*nál; többféle formában bekerül a *bibliá*ba, majd a *Korán*ba is; utóbb az *arab—perzsa—török* költészet közhelyévé válik, s talán az *andaluziai arab* szerelmi lírából kerül át a *provanszi trubadurköltészetbe.* Akárhogyan is van, a kora középkortól máig minden európai nép irodalmában és népköltészetében találkozunk vele, az angolok szinte költői archetípusnak, a franciák pedig a egész francia líra és festészet középponti témájának tekintik, nem is említve most a görög, latin, ill. neolatin népek bukolikus költészetét, képzőművészeti ábrázolásait. Nálunk is hasonló a helyzet (Zöldvári ének, Balassi, Rimay, Telegdi Kata levelének verses részlete, ill. a Teleki-kódex egyes darabjai, egyes archaikus magyar népdalok stb.). ČERNÝ Václav e költői közhely folklór-eredetét bizonygatja, a finn HAAVIO Martti pedig arra mutat rá, hogy a kertbeli találkozás a folklórban nem vidám, hanem szomorú felfogásban jelentkezik. (Egyébként nemcsak a népi lírában, hanem az epikában is gyakran találkozunk e közhellyel.)

A széphistória idegenből került ugyan hozzánk, mégis irodalmunk legnépszerűbb műfajává vált. Az eleinte derűs hangulatú történetek az ellenreformáció és a refeudalizáció hatására mindinkább tragikus jellegűekké váltak, ilyen szempontból viszonylag kései átültetés *Árgirus*-széphistóriája is, 1582—1589. között fordította BALASSI Bálint egyik költőbarátja, GERGEI Albert, egy humanista műveltségű szerző, aki lehet, hogy szepesi alispán volt.

Lényeges kérdés, hogy a mű eszmei mondanivalója mennyiben tudott időszerű maradni. Úgy tűnik, bizonyos fajta társadalmi „radikalizálódás"-sal van dolgunk: az olasz a görög eredetinél, a magyar pedig az olasznál ad határozottabb hangot a nép igazságkeresésének: „Az *Árgirus*-széphistória tehát dicsőítő költemény az emberre, aki minden akadályt legyűr és nem ismer szétválasztó törvényt, mindezt pedig oly módon, hogy mint *Ciprus*on vagy *Velence* környékén, most is a társadalmi különbség ellen irányuló éneknek érezheti bárki." (263.) Az *Árgirus* mégsem tipikus tündérmese, hanem tündéries novella, mivel többek között jellemei nem eleve adottak, hanem a feladatoknak megfelelően szinte a szemünk előtt fejlődnek. Figyelemreméltó, hogy a magyar fordítás nem 4, hanem csak 3 részből áll, olasz eredetijénél rövidebb s egyben drámaibb jellegű. (1882-ben az egyik népi előadó meg is játszotta *Árgirus* bujdosását!)

Az ún. belső forma elemzése során KARDOS Tibor jellemzőnek tartja az *előrelökő gondolatritmust* (szerencsésebb lett volna megmaradni a már bevált *haladványos gondolatritmus* kifejezés mellett!); ezzel kapcsolatosan tárja fel a hanglejtés törvényszerűségeit, majd a rím és a betűrím szerepét. Közelebbről érdekelhet bennünket a folklórelemek, ill. költői eszközök kérdése. KARDOS Tibor szerint a korabeli (és korai!) magyar irodalmi művek stílusa szükségszerűen még félnépi, így természetesen az *Árgirus*-széphistória is; gondosan megkeresi a vélhető népköltészeti párhuzamokat (virágénekek, balladák, búcsú- és panaszdalok, bujdosóénekek, keservesek stb.) és hatásokat. Itt mindössze talán annyi korrekcióra van szükség, hogy a népinek tartott műfajok egy része csak később válik azzá, e korban még félnépi.

Az *Árgirus*-széphistória néhány tucat kiadása (egyik-másik több ezer példányban jelent meg!) nagy hatással volt az irodalomra és a népköltészetre egyaránt. KARDOS Tibor a BALASSI Bálint lírájára, pásztorjátékára gyakorolt hatással kezdi a sort; majd részletesen elemzi VÖRÖSMARTY Mihály *Csongor és Tündé*jének előzményeit, s fő forrásul ismét csak az *Árgirust* jelöli meg, ezzel kulcsot ad kezünkbe mind a mű eszmei mondanivalója, mind pedig a párhuzamosan szerepeltetett pozitív-negatív figurák helyesebb értelmezéséhez. PETŐFI Sándor verses tündérmeséjére, a *János vitéz*re az *Árgirus* mellett a vele rokon *Leombruno*-mese is hatott, ez utóbbit nagy költőnk talán közvetlen forrásból ismerte. A *János vitéz* sikerének egyik titka az eszmei mondanivaló még határozottabb megfogalmazása, korszerűsödése: *János vitéz* győzelme egyben az egész nép diadala is. (Egyébként a külső forma korabeli *obsitos*-mese, mint ahogyan a ciprusi változatnak a görög lovagregény volt.)

PETŐFIvel még korántsem szakad meg a sor, tart egészen a XX. század legnagyobb magyar lírikusáig, *Ady* Endréig, de ez is csak „pillanatnyi vég", ahogyan KARDOS Tibor kifejezi, mert „ilyen utaknak nem szokott végük lenni. Mindenesetre az *Árgirus*-széphistória története egyike a legszebb, legtanulságosabb emberi dokumentumoknak, és a magyar népnek tisztes része van benne, hogy az emberiség e szent beszélye fennmaradt, az Életfa csodálatos fája újabb ágakat hajtott és újabb aranygyümölcsöket termett". (318.) Tegyük mindjárt hozzá: a méltó téma méltó feldolgozóra is talált KARDOS Tibor személyében.

A monográfiát egy-egy részletkérdést tovább boncolgató, bőséges magyar és nemzetközi vonatkozású jegyzetanyag kíséri (347—391.), a kötet használhatóságát pedig nagyban megkönnyíti a rövidítések jegyzéke (392.), a 32 kitűnő kép (antik, közép- és újkori ábrázolások, ill. facsimilék), ezeknek a külön képjegyzéke (393—394.); egy viszonylag bő olasz nyelvű tartalmi kivonat (397—415.); végezetül pedig 7 részből álló 3 táblázat, amelyek párhuzamosan kivonatolják a tartalmilag rokon klasszikus görög mítoszokat, az *Árgirus*-szöveg bizánci és újgörög változatait, valamint a népmesei előfordulásokat. Jó iránytű mindez a változatok valóságos tengerében.

A kutatásnak is csak pillanatnyi vége ez, ilyen tudományos utaknak sem szokott végük lenni; egy azonban bizonyos: e kérdésben eddig és feltehetően nagyon sokáig még KARDOS Tiboré a döntő szó.

KATONA IMRE

Magyar Életrajzi Lexikon I.

Akadémiai Kiadó, Szerk.: Kenyeres Ágnes. 1039. Budapest, 1967. Sok képpel.

Az Akadémiai Kiadó gondozásában egyre-másra megjelenő, főleg szaklexikonok között teljesen újszerű a most megjelent, két kötetre tervezett *Magyar Életrajzi Lexikon* I. kötete, mely A—K-ig tartalmazza a neveket. A kötet minden egyes munkatársára nagy feladat hárult az anyag összehordásakor illetve szerkesztésekor. Mintegy 11 000 életrajzot kapunk 250 ívnyi terjedelemben, két kötetben. A szerkesztőbizottság célkitűzése szerint mindazok belekerültek a lexikonba, akik munkásságukkal valamilyen formában hozzájárultak közéletünk vagy kulturális életünk alakításához, vagy más fogalmazásban, „akik a magyar nép története folyamán a politikában, a tudományban, a művészetekben ismert nevet szereztek". (VI.) Úgy tűnik, mintha a lexikon *a magyar alkotó elit* seregszemléje lenne.

Ez az *ismert név* természetesen nagyon tág, vagy legalábbis relatív fogalom. Ha a (nem egészen stílusos) borítólapot nézzük, a legkülönbözőbb foglalkozásúakkal találkozunk rajta, ugyanezt tapasztaljuk a kötetben is, nem könnyű eldönteni, kik azok, akik

életükben olyan munkásságot fejtettek ki, amelynek alapján méltóvá váltak egy ilyen jellegű lexikonba való bekerülésre. Egy odaítélt Kossuth-díj kétségkívül híressé, ismertté tesz valakit, mégis csak egyénenkénti elbírálással dönthető el, hogy halála után bekerüljön-e egy biográfiai lexikonba. Ha egy zeneszerzőt, vagy hídépítő mérnököt tüntetnek ki vele, feltétlenül, de ha valamely termelőszövetkezet brigádvezetőjét vagy állatgondozóját, nem okvetlenül szükséges. Nem azért, mintha a zeneszerzést vagy hídépítést fontosabb munkának tartanánk a mezőgazdasági dolgozókénál, de míg az utóbbi esetben esetleg csak egy emberi magatartást, addig az előbbiekben egy maradandó alkotást is jutalmazott a kitüntetés. Ezt a szélsőséges példát csak a szerkesztői munka nehézségéről való meggyőzésként említettük; a valóságban ennél sokkal nehezebb, és kevésbé differenciált szempontok szerint kellett dönteni. Míg a CZVITTINGERtől SZINNYEIig illetve GULYÁS Pálnak sajnos torzóban maradt művéig, csak a *literátus* embereket tűntetik fel az ilyen jellegű munkák, az *Életrajzi Lexikon* szerkesztőinek még ez a mérce sem állhatott rendelkezésre, hiszen számtalan, méltán híres ember, nem írt le egyetlen sort sem. Megnehezíti a szerkesztők munkáját, hogy nemcsak *híres*, hanem *hírhedt* embereket is fel kellett venniök, mint pl. Hain Pétert, a politikai rendőrség egykori vezetőjét. A szónak nem mindig diffamáló értelmében hírhedt életet éltek a betyárok is (az előszó külön is megígérte őket), akik a néprajztudomány fokozott érdeklődésére tartanának számot, sajnálattal láttuk, hogy leghíresebbjeik, mint Angyal Bandi, Barna Pista, Bogár Imre, Gesztely (Geszten) Jóska nem szerepelnek a kötetben. Angyal Bandi életéről több feljegyzés is tájékoztat, örültünk volna, ha most tisztázódhatott volna — a többi betyáréval együtt — életének pontos adatai. Nemcsak a ballada és mondakutatás, de esetleg az örvendetesen kiterebélyesedő helytörténetírás is hasznát láthatta volna. A hiányzó betyárokkal kapcsolatosan merülnek fel a kötetben tapasztalható egyéb hiányosságok is. Nem találjuk pl. egyik legelső énekesgyűjteményünk (1629) szerzőjét, HAJNAL Mátyás jezsuitát, vagy máig legnépibb jellegű énekeskönyvünk (1797) összeállítóját, BOZÓKY Mihály pilismaróti kántort, jóllehet unokája neve szerepel. Annál meglepőbb ez a két hiány, mert KISDI Benedek vagy KÁJONI János nevét felütve megtaláljuk műveik közt énekgyűjteményüket is. Néprajzi kutatók után böngészve hiányoljuk egyik legelső etnográfusunkat, CSAPLOVICS Jánost. Nem találjuk ATOVICH Ferencet, egyikét a még BARTÓK—KODÁLY munkássága előtti népzenegyűjtőinknek; FLUDOROVICS Zsigmondot, aki a matyók mellett a búcsújárásról is írt, HARMAT Lujzát, a Nyárádmente kutatóját. A napjainkban elhunytak közül hiába keressük BABUS Jolánt, H. FEKETE Pétert és GÖNYEY Sándort. (Ez utóbbi azért is sajnálatos, mert nekrológjával folyóiratunk is adós maradt.)

A lexikon általában feltűnteti a nem etnográfus tudósok esetleges néprajzi munkásságát is; annál feltűnőbb, hogy pl. EGYED Antalnál, GÁRDONYI Albertnél, JAKUBOVICS Emilnél ezt nem találjuk; CZAKÓ Elemérnél is meg lehetett volna említeni, hogy a *Magyarság Néprajza* köteteinek nemcsak sajtó alá rendezője, hanem létrehozója is volt.

Örömmel kell nyugtáznunk néhány jól sikerült fényképet is etnográfusainkról, mint IPOLYI Arnoldról, KÁLMÁNY Lajosról, GYÖRFFY Istvánról vagy HONTI Jánosról.

A szóvátett néhány apróbb kifogásból is kitűnik, hogy a lexikon szerkesztésének szempontjai nem eléggé egységesek, az egyes szakok összeállítói nem jártak el egyöntetűen. Ennek következménye, hogy többen, akiknek benne lenne a helyük, kimaradtak, — mint a bevezető megjegyzi, azért mert a terjedelem növelésére nem volt mód. Tisztában vagyunk vele, hogy anyagi szempontok mennyire megkötik egy szerzőnek, vagy éppen szerkesztőnek a kezét, de talán itt lehetett volna azzal segíteni, ha a lexikon jobban az adatszerűségre törekszik. Hiszen egy életrajzi lexikonban elegendő a puszta biográfia közlése, itt is több — nem is mindig a legsikerültebb — értékelés elmaradhatott volna. Növelhető lett volna a terjedelem az egyes cikkek rövidebbre fogásával is. ARANY János, JÓKAI Mór, BARTÓK Béla vagy KODÁLY Zoltán nagyságának, sőt zsenialitásának kétségbevonása nélkül felvetődik a kérdés, szükséges volt-e 4 sőt 5 oldal írása róluk. Hiszen ha valaki tájékozódni akar munkásságukról, elsősorban szaklexikonokban keres felvilágosítást, ahol műveik teljes jegyzékét találja, nem itt, ahol csak „főbb művei"-k közlésére volt mód, s arra sem minden esetben maradéktalanul. A KODÁLY Zoltánt kereső semmit sem vesztett volna, ha 5 oldal helyett egy oldalban összefogott cikket olvas el, de például a hiányoltak közül ATOVICHról esetleg szívesen olvasott volna három sort. Annál is inkább, mert KODÁLY életével, műveivel népszerűsítő és szaktanulmányok tucatja foglalkozik (s reméljük a jövőben még több fog foglalkozni), ahol felvilágosítást találhat, de hol nézzen utána ATOVICHnak, akiről csak feltételezni lehet, hogy Nyitra megyei születésű.

Még egy nagy előnyét meg kell a lexikonnak említenünk, míg általában a hosszú kiadói és nyomdai átfutás miatt az egyes munkákat évekkel előbb le szokták zárni (nem egy esetben nemcsak a szerzőnek, hanem a kutatásnak is nagy kárára), addig az életrajzi

lexikon szerző és szerkesztő gárdája ezt az időt negyedévre csökkentette, a megjelenés évének közepén (1967. VI. 15.) zárva le a kötetet.

Az itt elmondottakkal természetesen korántsem merítettünk ki minden gondolatot, melyek elmondhatók a lexikonról, ahol hiányzó neveket találhatunk, vitatkozhatunk terjedelmével vagy néhány értékelésével, de a benne feldolgozott hatalmas anyag nemcsak újszerű, hanem úttörő jelentőségét el kell ismernünk; érdeklődéssel várjuk a második kötetet.

SCHRAM FERENC

A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.

I. kötet A—GY Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 1142 l.

A magyar nyelvtudomány, de bizvást mondhatjuk az egész magyar tudományos élet nagy ünnepe volt *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* első kötetének megjelenése. Tudományos műről ritkán, nyelvészeti szakmunkákról kivételesen ad hírt a napi sajtó és a rádió. A kivételek közé tartozik ez a szótár, melynek megjelenését a napilapok is jelezték és később hosszabb méltató cikkekben visszatértek rá.

A szótár mindenekelőtt tudományos célokat szolgál. Összegezi, rendszerezi, kiegészíti azt a hatalmas szótörténeti-etimológiai anyagot, amelyet a nyelvtudomány a magyar szókészlet kutatása folyamán fölhalmozott. (A munka legfontosabb elődei voltak: GOMBOCZ Zoltán — MELICH János: *Magyar Etymológiai Szótár* (füzetek A—G). Bp. 1914—1944 és BÁRCZI Géza: *Magyar Szófejtő Szótár*. Bp. 1941.) Ez az anyag olyan nagy méretű, hogy lexikális földolgozás nélkül, ma már a legkitűnőbb szaktudósok sem tájékozódhatnak benne eredményesen. Ilyenformán elsősorban szakemberek számára készült kézikönyvnek, nélkülözhetetlen segédeszköznek, további tevékenységre ösztönző forrásnak. Nagyot vétenénk azonban, ha csupán csak azt hangsúlyoznánk, hogy nyelvészeknek készült a szótár. Segítségre lelnek benne mindazok a kutatók, akik a legkülönfélébb tudományágakban népünk anyagi és szellemi kultúrájának múltjával, fejlődésével foglalkoznak. A szótár azonban még ennél a körnél jóval szélesebb közönség igényeit is kielégíti. A szócikkek magyarázata olvasmányosan van fogalmazva. A magyar nyelv múltja, a magyarság művelődéstörténete iránt érdeklődő olvasók haszonnal forgathatják. A szótár már megjelenése pillanatában kilépett a szakmai keretek közül.

A szavak nagyon szoros kapcsolatban vannak a nyelvet beszélő nép történetével. Az új szótárt forgatva egyre-másra rajzolódnak elénk a magyar történelem hétköznapjai. A nagy történelmi események kísérői, a mindennapok részleteinek példátlan gazdagsága tárul föl előttünk. Mivel egy nép társadalmi, gazdasági és kulturális változásai érzékenyen tükröződnek az általa beszélt nyelvben, a magyar szavak tanúságtétele fölmérhetetlenül bő forrása önmagunk megismerésének az őstörténettől napjaink problémáiig bezáróan. A munka tehát hézagpótló és a magyar nyelvtudomány teljesítményei közül az egyik legnagyobb.

A szótár bizonyos elvi és gyakorlati meggondolások alapján csak a magyar nyelv köznévi elemeivel foglalkozik. Természetesen a köznévi anyagot is erősen meg kellett rostálni, úgyhogy terv szerint az elkészülő három kötet kb. 12 000 szócikket fog tartalmazni. A tárgyalt szavak száma azonban sokszorosa lesz a tizenkétezernek. Egy címszó alá legtöbbször egész szócsaládok kerülnek. Mivel a szavak származása és élete szoros kapcsolatban áll, a szócikk első része adatszerűen végigköveti a szavak, szócsaládok teljes életútját. Ennek érdekében földolgozták a forrásokat, az eddig megjelent nyelvtörténeti adatközléseket. Kicédulázták a magyar okleveleket 1200-ig, néhány jelentősebbet a későbbi időből is. Számbavettek minden nagyobb szövegemléket 1500-ig, kódexeket, szójegyzékeket és új gyűjtést végeztek a XVI. századi szövegemlékekből. Átvizsgálták a készülő *Akadémiai Nagyszótár*, az *Új Magyar Tájszótár* és a *Magyar Nyelvatlasz* anyagát is. A történeti rész természetesen csak a legszükségesebb adatok, alakváltozatok közlésére szorítkozik. Az alakváltozatok után következik a címszó jelentése vagy jelentései magyar és német nyelven. A jelentés megadása után, ahol van, a legfontosabb származékok fölsorolása következik. Külön betűtípussal vannak szedve az alcímszók (pl. *ékes — éktelen — ék)* és az ún. kötőjeles címszavak (pl. *fekete-)*.

A szócikk etimológiai része, a második főrész, az etimológiai magyarázattal kezdődik. Nem áll meg azonban a szűkebb értelemben vett eredet taglalásánál, hanem igyekszik a szó nyelvi életéről, annak tanulságairól minél többet mondani. E tekintetben eltér az etimológiai szótárakban szokásos módszertől, mert nem a hangtani, hanem sokka

inkább az alaktani, jelentéstani, tárgyi, művelődéstörténeti, néprajzi vonatkozások előadására törekszik. A szótár központi feladata az összefüggések, kölcsönhatások felderítése és kimutatása. Mivel a magyar nyelvtudomány a múltban aránytalanul nagyobb mértékben foglalkozott nyelvünk idegen eredetű elemeivel, a szótár szerkesztői különösen nagy gondot fordítottak a magyar nyelv eredeti, saját elemeinek földerítésére (ősi örökségű és belső keletkezésű szavak és szócsaládok). Nagy gondot fordítottak a szócsaládok szerteágazó voltának nyomozására is. A szócikkek etimológiai részében számtalan új eredmény látott napvilágot, hiszen az eddigi szótörténeti kutatás bármennyire is fejlett és kidolgozott volt, érintetlenül hagyott egyes szavakat és területeket. A szótár általában nem közli a tudomány történetben fölmerült helytelen etimológiákat, csak itt-ott utal elhárítóan egy-egy jelentősebbre. Az egyes szócikkek természetesen csak nagy vonalakban mutatják a szófejtés munkájának gyakran hosszantartó, bonyolult munkáját, de rokon- és idegen nyelvi megfelelésekkel, különböző adatokkal összefüggően igyekszik bizonyítani, magyarázni állításukat. A legalaposabb munka után is adódnak és maradnak hiányosságok. Fontolgató, latolgató megjegyzéseket sokszor találunk a magyarázatok közt. Ezek a szótár muúkatársainak alkotói szerénységét, a tudományos igazság iránti tiszteletét bizonyítják.

A szócikk harmadik főrésze a címszóra vonatkozó etimológiai-szótörténeti irodalmat tartalmazza. A rövidítések terjedelmes jegyzékét betűrendbe szedve 43—83. lapokon találhatjuk. A bibliográfia az 1862-től (a *Nyelvtudományi Közlemények* megindulása) a megjelent irodalmat veszi számba, a forrásokat időrendben közli. A szócikkeket a szótár más címszavaira való utalások zárják.

A szerkesztésről, az előmunkálatokról, a szótár céljairól meg törekvéseiről kitűnően megírt előszó tudósít, mely ismertetésemnek is fő forrása volt (5—15.). A használathoz pedig remekül, logikusan megszerkesztett tájékoztató nyújt segítséget (24—31.). Mind az előszó, mind a tájékoztató a magyar után német nyelven is megtalálható a szótárban.

Szólnunk kell arról is, hogy *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* első kötete a kollektív tudományos munka nagyszerű példája. Két intézmény, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete és az Eötvös Loránd Tudományegyetem 1. számú Magyar Nyelvészeti Tanszéke tudományos dolgozóinak közös alkotása. A szótár főszerkesztője Benkő Loránd, szerkesztő Kiss Lajos és Papp László. Írói voltak: Fazekas Vilmos, S. Hámori Antónia, Hexendorf Edit, P. Hidvégi Andrea, Kiss Lajos, Kubinyi László, Papp László és Pusztai Ferenc. Rajtuk kívül még tizenöten vettek részt készítésében külső vagy alkalmi munkatársként. Bárczi Géza általános lektor mellett pedig még tizenkét lektor járult hozzá a munka minél pontosabbá, jobbá tételéhez. Így szinte az egész magyar nyelvésztársadalom alkotása a szótár. Egy-egy szócikk első fogalmazása két munkatárs feladata volt. A szerkesztés, viták, lektorálás folyamán azonban annyi kézen ment át az eredeti fogalmazvány, hogy végső formájában mindenképpen kollektív eredménynek tekinthető.

A szótár készítése 1961-ben, a szerkesztés 1964 elején kezdődött. Az első kötet anyagát 1966. december 31-én zárták le. A népes munkatársi közösség rövid idő alatt mennyiségileg is hatalmas munkát végzett. Ennek dokumentálására álljon itt néhány számadat! Az első kötet tartalmaz 3517 szócikket, 1173 alcímszót, 23 642 alakváltozatot, 10 543 jelentést, 3696 származékot, összesen 42 571 adatot.

Kósa László

A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I. kötet A—GY

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967. 231 l.

A magyar nyelv szavainak viszonylag kis százaléka idegen (nem rokonnyelvi eredetű). A finnugor elemek száma is kicsiny, de a belőlük képzett, származott szóalakok hatalmas tömeget alkotnak. „Az MSzFE (ez a szótár nyelvészeti rövidítése) azon magyar szavak etimológiáját foglalja magába, amelyeknek biztos vagy lehetséges (vitatott) megfelelői vannak a finnugor nyelvekben, illetőleg a finnugor és szamojéd nyelvekben (esetleg csupán a szamojéd nyelvekben) avagy a finnugor nyelvek közül legalább is az obi-ugor nyelvekben: a vogul (manysi) meg az osztják (chanti) nyelvben." Ez az előszóban olvasható bonyolult, de tömör és pontos meghatározás (8—9) jól jellemzi a szótár tartalmát. A finnugor megnevezés tulajdonképpen csak gyakorlati okokból szerepel a cím-

ben, azt a tudományt jelzi, amely ugor, finnugor és uráli szavak problematikájával egyaránt foglalkozik, s köznyelvileg általában „finnugor nyelvtudomány"-nak nevezik.

A szótár adatai a magyar őstörténet idejébe, pontosabban fogalmazva abba az időbe vezetnek el bennünket, amikor még nem beszélhetünk külön magyar történelemről. A rokonnépekkel való együttélésről viszonylag keveset tudunk, homályos, túlnyomó részt kikövetkeztetett adatokra épülő ismereteink vannak róla.

Maga a szótár szűk szakmai körnek, a nemzetközi finnugorisztika követelményeinek többé-kevésbé megfelelően készült. Feladata elsősorban az eddig megjelent finnugor szófejtések kritikai összeállítása. Nem kifejezett törekvése az új etimológiák írása, de nem is zárkózik el azok elől. Nemcsak a biztos, hanem a vitatott etimológiákat is tartalmazza.

A szócikkek fölépítése a következő: Az első nagy rész a *magyar rész:* itt találjuk a címszót (magyarul s németül), annak jelentését, egy nyelvtörténeti adatot, mely az illető címszónak a magyar nyelvben való legelső előfordulása, azután népnyelvi adat következik. A szócikknek ezt a részét származékok és összetételek zárják, mintegy reprezentálva, hogy a finnugor tőszavak milyen fontos szerepet töltöttek be a magyar szókészlet kialakításában. Teljes fölsorolásuk egy-egy esetben oldalakat töltene meg, ezért a szótár csak mutatóban ad belőlük néhányat.

A szócikk második főrésze az *egyeztető rész* (etimológiai rész). Mindjárt a legelején tömör véleménynyilvánító mondat tájékoztat bennünket a szó eredetéről illetőleg a vitatott vagy bizonytalan etimológiáról. Ezután következnek az egyeztető rokonnyelvi adatok a magyarral való legközelebbi rokonság sorrendjében: vogul, osztják, zürjén, votják, cseremisz, mordvin, finn, észt, lapp majd a szamojéd nyelvek.

A szócikk harmadik nagyobb része a *kifejtő (szöveges) rész*, amely a magyar és rokonnyelvi szavakhoz szükség esetén hangtani, alaktani, jelentéstani, tárgyi és néprajzi megjegyzéseket fűz. Ritkán szó esik a tárgyalt szó indoeurópai, altáji, jukagir kapcsolatairól is, de ilyenfajta problémákkal csak érintőlegesen foglalkozik a szótár. A szócikknek szintén nem állandó része az arra érdemes, téves magyarázatok cáfolata. Minden szócikket az etimológiai irodalom zár be.

A szótárban terjedelmes helyet foglalnak el a különböző függelékek, amelyek elengedhetetlen tartozékai a kötetnek. Sok bonyolult probléma közt kalauzol a *Hangjelölés* fejezet (41—46 o.). Az idézett művek, a nyelvtörténeti és nyelvjárási források, a nyelvek és nyelvjárásaik, a nyelvtani szakkifejezések és a gyakran ismétlődő szavak rövidítéseit külön-külön lajstromba szedte a szerkesztés (47—68.). A magyar szókészlet finnugor elemei a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készült. Munkálatai 1950-ben kezdődtek. Lakó György magyar és német nyelven közreadott előszavából tudjuk, hogy a szerkesztőknek sok nehézséget és buktatót kellett leküzdeniük, amíg az első kötet megjelent. A kötet főszerkesztője Lakó György, szerkesztője Rédei Károly. Munkatársai voltak Erdélyi István, Gulya János, K. Sal Éva és Vértes Edit. Az előmunkálatokban, a szerkesztésben illetőleg az etimológiai irodalom földolgozásban még huszonnyolcan vettek részt. Így a kötet a kollektív nyelvtudományi munka szép példája, a nagymúltú magyar finnugorisztika újabb jelentős eredménye.

Kósa László

Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények

1965—1966

A Kolozsvárt megjelenő *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* az 1966. évben lépett tizedik évfolyamába. Bár csak évi két számban jelenik meg, feltétlenül megérdemli, hogy a néprajzkutató rendszeresen kezébe vegye. Sajnálatos, az a tény, hogy a bennünket érdeklő cikkek nagy része adatközlés. Természetesen nem becsüljük le az adatközlés fontosságát, de a megjelent adatközlő dolgozatok is különböző értékűek. A nagyjelentőségű erdélyi nyelvatlasz-munkálatokból közöl több ízben tekintélyes szóanyagot Murádin László *(Mutatvány Románia Szocialista Köztársaság Magyar Nyelvjárási Atlaszának tájszóanyagából.* 1965. 175—178 és *Románia Szocialista Köztársaság Magyar Nyelvjárási Atlaszának orvanyaga.* 1966. 148—153, 338—346). Lásd még a hasonló jellegű *Gyergyócsomafalvi tájszavak*at (Szász Lőrinc, 1966. 346—356). Egy-egy terminus szerencsés esetben még az etnográfusnak is sok jelentős összefüggést megvilágíthat, de úgy véljük, hogy a puszta, szempontok nélküli tájszóközlés ma már a nyelvtudomány számára is korszerűt-

len. Különösen akkor, ha a hangjelölés is hiányzik mint HORVÁTH István közlésében *(Ózdi tájszók.* 1966. 153—158.) Számunkra komoly értéke van a szakszókincs közreadásának. A jól ismert kőrösfői hímzések szakszókincsét PÉNTEK János közli, sajnos bővebb magyarázatok és rajzok nélkül *(A körösfői népi hímzés szakszókincse.* 1965. 179—192). Hasonló hiányossága van MÁRTON Béla cikkének is, jóllehet az egyes szavak mellett bő magyarázatok szolgálják a megértést *(A szovátai szénégetés szakszókincse.* 1965. 324—329). A nyelvtudomány is szegényebb lesz, ha egy szakszókincs-közlés mellett nem találunk ábrákat és a munkafolyamat leírását. Pedig az előző évfolyamokban volt már ezektől a hibáktól mentes, mintaszerű írás (Vö.: CSÁK László, 1958. 157—168 és 1959. 91—98), s ebben a két évfolyamban is van, ami követésre méltó: VÖŐ István: *A fazekaskorong és alkatrészei.* 1965. 107—123. Ez a tanulmány tulajdonképpen kisebb tárgymonográfia, a nyelvészeti szempontok elsődlegessége mellett, egy sor etnográfiai megfigyelést, három rajzot és öt térképet is közöl. Hasonlóan szép, elemző-közlő jellegű tanulmány a KÓSA Ferencé is *(Az edényégetéshez használt fajafajták elnevezései a fazekasmesterségben.* 1965. 297—302). A magyar fazekasközpontok szakszókincsének monografikus vizsgálatáról tanuskodik még két kisebb közlés (BALOGH Ödön: *A marosvásárhelyi fazekasság szakszókincse.* 1966. 158—172 és KÓSA Ferenc — VÖŐ István — ZSEMLYEI János: *Román kölcsönszók a moldvai csángó fazekasság szakszókincsében.* 1966. 356—369). A szakszókincsvizsgálatok sora mellett a névészet felvirágzásáról lehet beszélni. De nem a nagy hagyományú földrajzinév-kutatásról, hanem a személynevek ismeretének elmélyüléséről. CSÁK László a kevésbé ismert Dél-Bihar egyik falujának keresztneveit elemezve, föltárja a keresztnév-adás szokásait is *(Szempontok Bélfenyér keresztnévrendszerének tanulmányozásához.* 1965. 99—106). Az alig ismert csángó névanyagról bővíti tudásunkat BURA László *(Ragadványnevek Bogdánfalváról.* 1966. 369—377). Szász Lőrinc pedig föltárta szülőfalujának teljes ragadványnév-anyagát, rendszerezte és ellátta magyarázatokkal *(Gyergyócsomafalva ragadványnevei.* 1966. 77—92). A két évfolyam összes bennünket érintő dolgozata közül kiemelkedik SZABÓ T. Attila *A magyar becenevek alakulási módjairól* írt tanulmánya. „Az eddigi alapvető vélemények és rendszerezések kritikai felhasználásával a tanulmány most kísérletet tesz a magyar becenevek alakulásmódjának átfogóbb vizsgálatára illetőleg a becenévanyagnak egyszempontú csoportosítására és egyes névcsoportok történeti jelentkezése korának meghatározására." (275.) Végül, de nem utolsósorban szólnunk kell a folklór tárgykörében íródott dolgozatokról: FARAGÓ József mintaszerű kis publikációjáról, amely a magyar folklorisztikában neves téma további kutatását segíti elő *(Két adat a Szilágyi és Hagymási balladájáról.* 1965. 143—147), és ALMÁSI István népköltészeti tárgyú cikkéről *(Román refrének a moldvai csángók népdalaiban.* 1966. 119—124). Ez utóbbi az egyoldalú hatáskutatások sorába tartozik, sajnálatos, hogy a szóbanforgó népdalok kottáját nem közölték.

A tanulmányok, cikkek szemléje után a távoli, s egyben kívülálló, objektív figyelő néhány szerény megjegyzésével szeretném folytatni ismertetésemet. A Romániában művelt magyar társadalomtudományoknak egyetlen tudományos fóruma a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények.* Figyelembe véve az évi 24—25 ívnyi publikációs lehetőséget, s azt, hogy ezen is legalább két nagy tudományszak osztozik, túlzásnak és helytelennek tartom az adatközlésnek azt a módját és minőségét, amit már fentebb is kifogásoltam. Ezeknek helyét kitölthették volna olyan írások, amelyek nem pusztán tényeket, hanem azokkal együtt eredményeket is közölnek. Ide kapcsolódik másik megjegyzésem is. Az, hogy a folyóirat közlései meghatározott területtel, a romániai magyar nyelvterülettel foglalkoznak, természetes. A nagyobb igényű tanulmányok közül azonban nem egy, csak saját szűk körében mozog, nem kapcsolódik eléggé az egyetemes magyar tudományhoz, annak eredményeihez és kísérleteihez. A fölsorolt dolgozatok közül igazán csak FARAGÓ Józsefé és SZABÓ T. Attiláé kivétel. Ha a folyóirat szerkesztése a most helytelenített irányban tolódik el, véleményem szerint óhatatlanul a provinciális tudományosság veszélyes zónájába kerül.

Végül még valamit, most már nem a kritikus, hanem a krónikás szemével a szerkesztés változásairól. A régi számokat lapozva föltűnik, hogy eleinte négy nyelvű tartalomjegyzéket talált az olvasó (magyar—román—orosz—francia). Később (1961) már csak román nyelvűt. Újabban a román tartalomjegyzékben a neveket megfordították (1964), majd a keresztneveket is lefordították románra (1966). A tizedik befejezett évfolyam után kívánjuk, hogy a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* továbbra is eredményesen szolgálja az anyanyelvi tudomány ügyét.

KÓSA LÁSZLÓ

Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I—II.

I. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében II. Apáczai és kortársai.
(Herepei János cikkei. Szerkesztette: Keserü Bálint) Budapest—Szeged 1965, 1967. XI. 627 l; XI, 676 l.

A régi magyar szellemi kultúra egyre jobban kimunkált kutatási területéhez számbavehetetlenül sok új adatot hozott Herepei János cikkgyűjteményének első két kötete. Erdély és Kelet-Magyarország régi irodalmának és történetének kiváló ismerője jelenleg Szegeden él, így történhetett, hogy a szegedi József Attila Tudományegyetem I. Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke a MTA Irodalomtörténeti Intézetének támogatásával jelentette meg a XVII. századra vonatkozó cikkeit, kéziratos formában. Az 1600-as évek sokirányú szellemi mozgalmának ez a rajza nem változtatja meg a szaktudomány eddigi megállapításait, fő irányvonalát. Bethlen Gábor és I. Rákóczi György művelődéspolitikáját, valamint Szenczi Molnár Albert, Apáczai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós munkásságát, jelentőségét korábban is ismertük. De az újonnan feltárt adatok a kiemelkedő tendenciák mélységét, árnyaltságát, szerepét világítják meg. Azt bizonyítják, hogy ebben a korban a tömeges kulturálódás, általános magas műveltségi szint a jellemző, és hogy a polgárias művelődési törekvések feltűnően kollektívek és kontinuusak; ami pedig azt jelenti; nem igaz, hogy Molnár és Apáczai vagy Pápai Páriz munkássága elszigetelt kultúr-óriások meg nem értett tevékenysége lenne. A két kötet több mint másfélszáz cikke, a részletadatok sokasága, egy-egy személy életének, tevékenységének rajza segít megérteni a szellemi élet egészét, azt, hogy miként építette be Bethlen Gábor elgondolásának rendszerébe a tanult ifjúságunk legjobbjait, hogyan támogatta I. Rákóczi György a leghaladóbb nyugat-európai kultúra terjesztőit a keleti országrészeken.

Az új adatok bősége mégsem egyszerűen „adattár", lexikonszerű nélkülözhetetlen kézikönyv a korszak kutatói számára, hanem ennél lényegesen több. És ez pedig azért lehetséges, mert a rendszerező-szerkesztéssel a fejlődési tendenciák szembetűnnek, a kulturális gócok, a kiemelkedő egyéniségek munkája és hatása még jobban megvilágosodik. A szerkesztő, Keserü Bálint, minden kérdéskör előtt rövid bevezetőjében külön felhívja a figyelmet a leglényegesebb kérdésekre éppúgy, mint a cikkek kiemelkedően fontos új adataira, méltatva azok jelentőségét eddigi ismereteinkhez képest. Az Adattár gazdag jegyzetanyaga a legutóbbi évek publikációit is figyelemmel kíséri, ezáltal nagy segítséget ad a további kutatáshoz, a mutató pedig a könnyebb tájékozódáshoz.

A XVII. század szellemi mozgalmainak ismerete nem nélkülözhető a népköltészet vizsgálói számára. A polgári fejlődés kibontakozása, a világi és racionális gondolkodás eluralkodása — mint tudjuk — nem marad hatástalanul a folklórra; de hogy milyen áttétellel, milyen fáziseltolódással, milyen keretek között és milyen módon történik mindez, azt majd Herepei Jánoshoz és Keserü Bálinthoz hasonló gondos kutatóegyéniségnek kell felfedeznie. Mert, hogy a XVII. század éppen az az időszak — nemcsak Erdélyben, hanem az egész országban — amikor a folklór alakulásánál lényeges társadalom alakító erők tömegesen felszínre törnek, azt már néhány tanulmány eddig is vizsgálta. Az új stílus kialakulásának gyökerei feltétlenül ebben a — szellemi mozgalmakban gazdag — korban, a polgári fejlődési tendenciák jelentkezésében van, amely már ekkor szemmelláthatóan magában hordozza az ellentmondásokat: a polgári fejlődési jelleg mellett a kispolgáriasságot, a központosított tendencia mellett az anarchizmust stb. És éppen ebben a korban válik láthatóvá az a kettősség, amely a nép-nemzeti irány XIX. századi kiteljesedéséig vezet, s ha úgy tetszik akár napjainkig nyomon kísérhető.

Kriza Ildikó

Pongrácz Pál: Régi malomépítészet

Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1967. 247 l. 179 ábra.

A technikai fejlődés egyes szakaszait a munkaeszközök és a természeti energiaforrások igénybevételének fejlettsége jellemzi. Ilyen természeti energiaforrás az emberi és állati izomerő, a szél és a víz kinetikus energiája. Mindegyik erőt az ember már korán felhasználta, munkája könnyebb és gyorsabb elvégzésére, termelékenységének növelésére. A rabszolgát, az állatot járgányba fogta, hogy malmai jól őröljenek, vagy a folyópartra, és

szélirányba építette azokat. A malmok, mint komplikált gépezetek, a középkor elejétől fogva jelentős helyet kaptak a termelésben. Vizsgálatuk társadalom-gazdasági és kultúrtörténeti szempontból egyaránt fontos. Ezért fogadjuk örömmel PONGRÁCZ Pál új könyvét, melyben a malmokról, mint az üzemi termelés célját szolgáló épületekről ír.

A szerző minden tekintetben igen elhanyagolt témával foglalkozik. A malmokkal egyaránt mostohán bánt az ipartörténet és a néprajztudomány, a malomépítészetről pedig úgyszólván semmi hozzáférhető anyag nem volt. PONGRÁCZ Pál a malomépítészetet, annak fejlődését világítja meg sokoldalúan, a fellelhető adatok teljességre törekvő forrásfeltárásával és feldolgozásával: „Célom a felhasznált energiaforrás, a technológiát szolgáló mechanizmusok formáló, alakító hatása alatt létrejött sajátos építészet — a technológiai berendezés és az építészet szintézisének bemutatása." — írja bevezetőjében. És valóban ez a könyv fő motívuma, eszerint tagolódik részekre is, de a művet a szerző mindenre kiterjedő figyelme a néprajzi kutató számára is értékes forrássá teszi.

A könyv első részében betekintést kapunk a malomépítészet kialakulásába. „Az árutermelés megindulásával, a munkafolyamatok differenciálódása következtében elkülönül a munkatér a más funkciókat kielégítő terektől." (7.) A jellegzetes malomépületek kialakulása ott és akkor történik, amikor és ahol a termelés egyes fázisai élesen elkülönülnek egymástól, s a termelés racionalizálása más-más épületet is igényel. Így jönnek létre pl. a posztókészítés céljaira a különböző szövő- és festőműhelyek mellett a kártoló és kallómalmok.

Nálunk, ahol mindig jelentős gabonatermelés folyt, igen nagy szerepe volt és van a malmoknak. PONGRÁCZ Pál tisztázni igyekszik a malmok, mint üzemek középkori megjelenését hazánkban; nagyon helyesen összefüggésbe hozva azt a kolostorokkal, nagybirtokokkal. Oklevelek alapján egy sor régi malomadatot közöl. Csak utalva a lassú technikai fejlődés okaira, ismerteti az egyes malomtípusok kialakulását, majd a malmok építőiről, a molnárokról szól, szintén bő történeti anyag kíséretében. Ezután tér át tárgyára, régi malomépítészetünk részletes ismertetésére.

Valamely művet élvezetes olvasmánnyá tehet világos, áttekinthető rendszere. PONGRÁCZ Pál könyve ezek közé tartozik. A malmok osztályozása a működtető energiák szerint önként adódik, de az altípusokra való bontás már nagy technikai felkészültséget kíván. A működtető energiaforrásokon belül szétválasztja a különböző rendeltetésű, különböző energiafelvevő, ill. energiatovábbító szerkezettel rendelkező malmokat, sőt, a malomház jellege szerint is csoportosít. Közöl egy további felosztást is, most már függetlenül az épülettől, amely a munkagép működési elve szerint (körforgó, ill. változó mozgásirányú) rendszerezi a különböző rendeltetésű malmokat. Ez a beosztás azonban csak a vízimalmoknál jut nagyobb szerephez, ugyanis szakaszos munkamozgású gépekkel (pl. kallómalom, fűrészmalom) nálunk jórészt csak vízimalmok működtek. Ismer ugyan a szerző kalapácsos rendszerű, járókerekes szárazmalmot is, de rövid említésen túl nem foglalkozik velük.

Anyagának tárgyalását az emberi és állati erővel működő malmok, a szárazmalmok tárgyalásával kezdi. Ismerteti az energiafelvevő és továbbító szerkezetek történetét, működési elvét, fejlődését. (Ezt a gondolatmenetet követi egyébként a vízi- és szélmalmoknál is.) Majd a szárazmalmok típusait veszi sorra működési elvük szerint. Figyelme az embertelen munkaviszonyok ismertetésére is kiterjed, s a jegyzetanyagból megtudjuk azt is, hogy a taposókeréken való munka a gályarabsággal majdnem egyforma büntetés volt.

Könyvének legnagyobb része a szárazmalmok után következő fejezet, a vízimalmok ismertetése. Gondos munkával összeszedte a vízimalmok legkorábbi európai említéseit, képes ábrázolásait. A vízszintes ill. függőleges síkban mozgó vízikerék eredetét a szerző sem tisztázza megnyugtatóan, mint ahogy erre a kérdésre megfelelő tárgyi bizonyítékok híján más szakmunkák sem felelhetnek.

Az energiafelvevő szerkezetek tárgyalásakor a szerző kiszámította a vízikerekek teljesítőképességét. (Legnagyobb a teljesítőképessége a derékbacsapott, majd a felülcsapott, végül az alulcsapott vízikeréknek. (Megállapítja, hogy a régi faragómolnárok minden számítás nélkül, pusztán a gyakorlati tapasztalatokból kiindulva, szinte maximális teljesítményű malmokat építettek.

Ezek után a szerző ismerteti a Magyarországon megtalálható vízimalomtípusokat. Minden régi, a múlt században, vagy előbb épült malmot ismer, s majd mindegyik felmérési rajzát közli. A hazai malmok ismertetését gazdag nyugat-európai és romániai ill. erdélyi anyagközlés egészíti ki.

A vízimalmok után a szélmalmok tárgyalása következik, a szokásos sorrendben: a malmok eredetére vonatkozó adatok, a típusokba sorolás, a teljesítmény kiszámítása, s minden eddiginél nagyobb számban, a külföldi párhuzamok.

Könyve végén két rövid fejezetet szentel a malmok egyéb technikai berendezéseinek és a malomépítés díszítőművészetének. A könyvet bő kép- és jegyzetanyag, valamint irodalomjegyzék egészíti ki.

Pongrácz Pál könyvének gazdag anyaga forrásul szolgálhat az ipar- és technikatörténetnek, de a műemlékvédelem is támpontot találhatna benne ipari műemlékek elbírálásakor. Különösen értékesnek tartjuk a malmok teljesítőképességének kiszámítását, amelynek a segítségével az ipartörténeten túlmutatva, egy-egy település lakosságának és lisztfogyasztásának arányításával fontos gazdaságtörténeti adatokhoz juthatunk. (Vö. Bogdán István: *A malom és a népesség*. Agrártörténeti Szemle, 1966. I—II. 178.)

Másik hasznos megállapítása, hogy noha a malmok az ókortól napkjainkig szinte semmit sem változtak, mégis a technikai fejlődés bázisát képezik. Ezt az ellentmondást a szerző csak technikai síkon próbálja feloldani, a jelenség társadalmi okai és következményei még további kutatást igényelnek.

A könyv egyedüli hibájául azt rónánk fel, hogy jegyzetanyaga helyenként pontatlan. Nemegyszer ad hiányos bibliográfiai adatokat. (Irodalomjegyzék 23, 41, 45, 103, 135, 154, 163, 233, 240, 255, 261, 314, 315.) A jegyzetanyagban pedig ez a hivatkozás található: Erdélyi László: i. m.: I. 488. p. Azonban a jelzett mű sem lábjegyzetben, sem az irodalomjegyzékben nem fordul elő.

Vajkai Zsófia

Bartók Béla összegyűjtött írásai. I.

Közreadja Szöllősy András. Zeneműkiadó Vállalat, Budapest 1966. 943 l.

A Zeneműkiadó Vállalat kedves kötelességének tett eleget ennek a könyvnek megjelentetésével. Jelentek meg ugyan — ritkán — Bartóknak egyes írásai, pl. a több tanulmányt tartalmazó *Bartók Béla válogatott zenei írásai* (Bp. 1948. Magyar Kórus) vagy a *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje* (Bp. 1952.), tudományos oeuvre-jének megjelentetése azonban csak most történt meg. Szöllősy Andrásnak nem első Bartók „antológiája" ez a gyűjtemény, a feljebb hivatkozott zenei írások is az ő válogatása.

A mostani gyűjtemény ismertetése nemcsak érzelmi okokból lényeges, nemcsak azért mert Bartóknak több írása — köztük e legelsők — az *Ethnographiá*ban jelentek meg első ízben, pl. *Székely balladák* (XIX. 43—52), *Dunántúli balladák* (XX. 301—305), hanem azért is, mert számos cikk, tanulmány magyar nyelven e kötetben jelenik meg először, mint pl. egyik önéletrajza, vagy a 8. számú, *A magyar népzene* című, vagy *Magyarország parasztzenéje* (11. szám), *Szlovák parasztzene* (22. sz.) Ugyancsak itt jelenik meg első ízben magyarul *A magyar népdal* III. függeléke, mely eddig csak az angol kiadásban volt olvasható. Ez utóbbinak hozzáférhetővé tételével nagy hézagot töltött be a Zeneműkiadó, hiszen 1924, a könyv megjelenése óta egy néprajzos, muzsikus, vagy csak ez iránt érdeklődő generáció nőtt fel, mely népzenénknek ezt az alapvető könyvét sem tudta megszerezni; az 1965-ben megjelent *Das ungarische Volkslied* Dille Denis gondozásában csak részben tudott a hiányon enyhíteni.

A szerkesztő a kötetben a tanulmányokat nem kronológiai, hanem tematikus csoportosításban közli. Önéletrajzokkal kezdődik, majd 49 népzenei, vagy népzenével kapcsolatos dolgozat következik, ezek közül 14 foglalkozik a magyar népzenével, 13 pedig idegen — elsősorban szomszédnépeink — zenéjével. Zömmel népzenei vonatkozásúak a közölt vitacikkek is. Szerencsés megoldása itt a szerkesztőnek, hogy a vitát elindító, vagy azokra reflektáló ellenvéleményt is közli jegyzetben, kézzelfoghatóvá téve ezzel azt a légkört, melyben Bartóknak nemcsak pályája kezdetén, hanem derekán is meg kellett küzdenie. Közli a kötet Bartóknak lexikonokban megjelent szakcikkeit is, pl. a *Zenei Lexikon*ban a népi hangszerekről szólót; így összegyűjtött írásainak I. kötete összes népzenei írását tartalmazza.

Kodály Zoltán tanulmányainak (*Visszatekintés* I—II. Bp. 1964.) megjelentetése mellett népzenénk nagy nyereségének könyvelhetjük el Bartók Béla most kiadott zenetudományi munkáit is.

Schram Ferenc

Takács Béla: A Zemplén Hegység Üveghutái.

Műszaki Könyvkiadó, Budapest 1966. 93 l. + 151 t.

Takács Bélában az egykori Zemplén megye nagy reményekre jogosító ipartörténeti kutatóját és feldolgozóját találta meg. Kevéssel ezelőtt adhattunk számot nyomdatörténeti tanulmányáról *(Comenius sárospataki nyomdája.* Sárospatak, 1958. Ismertetése: *Századok* 93 : 670—671.) s most egy másik, semmivel sem érdektelenebb, munkáját olvashatjuk. Egyetérthetünk Takács Bélával abban, hogy a magyar ipartörténet részletkutatásai és feldolgozásai hiányzanak s hogy a magyar ipartörténetet s benne az üvegipar történetét is (és természetesen más, hasonló perifériikus iparokét is) csak kitartó levéltári kutatások apró eredményeinek felhasználásával lehet megírni. Ebből a megállapításból kiindulva a tisztelet hangján mutat rá Telkes Simon, Wartha Vince és *Divald Kornél* a tárgyra vonatkozó találgatásokon vagy az ismert késői állapotokat visszavetítő eljáráson alapuló ellentmondásaira hibáira és hiányosságaira.

Tanulmányában nem általánosságból indul ki, hanem egy szűk, jól körülhatárolhaó terület konkrét, elérhető adatait hasznosítja. Első kézből vett levéltári adatok, valamit régi feljegyzések, kiadványok, könyvek gondosan összegyűjtött adatai alapján előbb a *regéci,* majd pedig a füzéri uradalom üveghutáinak a történetét ismerteti. Mindkét esetben rövid birtoktörténet a bevezető. Ebből megtudjuk, hogy a regéci üveghuta I. Rákóczi György birtoklása idején keletkezhetett. I. Rákóczi György más uradalmaiban még két üveghutáról tudunk; a makovicairól és egy a munkácsi uradalomban levőről. A *makovicai* biztosan, a munkácsi uradalomban levő pedig csak feltételezhetően volt kapcsolatban a regécivel. Regécen idők folyamán három huta alakult ki; a legrégibb volt *Óhuta,* később keletkezett *Újhuta* és végül *Középhuta.* Az újabb és újabb huták a tüzelőanyag biztosításának jobb lehetősége szerint keletkeztek. A regéci huták a Rákócziak birtoklása után is működtek, utóbb bérlők kezén. 1916-ban szüntek meg. A füzéri uradalom birtoktörténetéből az üveggyártás története szempontjából az az időszak fontos, amikor az a *Károlyi-család* birtokába került. A szatmári és bihari Károlyi-birtokokon már régebbről működtek üveghuták *(Szálldobágy,* Szelestye) s a birtokos család ezek mintájára itt is, az üveggyártásra alkalmas területen, üveghutákat létesített. *Hollóháza* volt az első, az itteni hutáról 1742-ből ismeretes az első adat. *Nagyhuta* valamivel későbbi, 1763 és 1808 között működött és végül *Vágáshuta,* vagy másnéven *Prédahegyi huta,* a XVIII. század végétől (1789?) 1810-ig működött. Míg a regéci uradalom hutái kisműhelyként, jobbára családi munkaszervezetben termeltek, addig a füzéri uradalom hutái megközelítették a manufakturális termelés szintjét. Magát a termelés folyamatát, eszközeit is jobbára történeti adatok segítségével ismerteti a szerző.

Mindkét uradalom hutái szoros kapcsolatban állottak az itteni falvakban kialakult és a legutóbbi időkig is élt vándoriparossággal, a vándorüvegességgel. Takács Béla munkájának értékét nagyban növeli az a körülmény, hogy bár elsőrenden történeti adatokkal dolgozik, nem elégszik meg azok száraz regisztrálásával, puszta összeillesztésével, hanem az így nyert ismereteket igyekszik beleilleszteni a mindenkori társadalmi viszonyokba. Ebből a célból ismerteti a huták termékeit, azok értékesítési módját és néhány velük kapcsolatos népéletbeli sajátságot. Takács munkájának ebben a részében a néprajztudomány módszerét is alkalmazza, szóbeli adatokat is feldolgoz a huták működésének utolsó, emlékezéssel még elérhető időben folytatott működésére vonatkozóan. Munkájának értékét csak növeli az a szép eredményeket hozott tárgygyűjtőmunka, amit e tárgykörben végzett a sárospataki múzeumok részére, és amelynek eredményeire számos fényképpel is hivatkozik. Nagyobbára az általa gyűjtött üvegtárgyak fényképei — köztük több színes — illusztrálják a könyvet. A szép kiállítású és olcsó könyv nagy nyeresége ipartörténeti- történeti irodalmunknak.

Dankó Imre

Major Máté: Az építészet sajátszerűsége

Korunk Tudománya. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967. 112 l.

Bizonyára nem véletlen, hogy Major Máté sok gondolatot ébresztő tanulmánya a *Korunk Tudománya* sorozatban látott napvilágot. Napjainkban, amikor az építkezés mindjobban uniformizálódik, mind többször és egyre nagyobb erővel vetődik fel a kérdés: mi lesz a nemzeti, sőt egy-egy nemzeten belül is az etnikus különbözőségeknek vagy

akár a táji adottságoknak megfelelő sajátos építkezéssel. A kérdéssel egyidőben jelentkezik az igény is ezen sajátságok meg-, illetőleg átmentésére, egyes mozzanatainak a mai építkezésben való felhasználására. A kérdés és igény általános, mindenütt hallható és megfigyelhető, de különösképpen, a dolog természetéből következőleg erősen a néprajzosok és olyanok körében, akik ismerik és becsülik a népi kultúrát, értékként tartják számon.

Tévedés ne essék, nem a minden vonatkozásban elítélendő, de — legyünk őszinték — komoly veszélyt egyáltalán nem jelentő azon kevesek véleményéről vagy éppen igényéről van szó, akik holmi ködös romantikától vezéreltetve képesek lennének ma is földes, vertfalú, füstöskonyhás, zsuptetős stb. házakban lakatni az embereket. Nyilvánvaló, hogy mindenütt korszerű, a civilizáció minél több vivmányával felszerelten, a legjobb anyagokat és építési eljárásokat felhasználva kell építkezni falun, városon egyaránt. Bűn lenne a különféle, régen is megvolt, de kielégítetlen maradt igényeket, például a fürdőszobára vagy előszobára vonatkozóan most sem kielégíteni, mert nem „hagyományos", egy-egy tájra, népcsoportra nem jellemző. A gazdasági és társadalmi változások közvetlen hatása talán az élet egyetlen területén sem mutatkozik meg olyan nagy erővel, mint éppen az építkezésben. Világos, mindenki számára nyilvánvaló, hogy gazdasági és társadalmi fejlődésünk mai fokán nem hogy nem szabad, hanem egyenesen lehetetlen is például udvari vályukból mosdani, vagy patakban, tóban sulykolni, — mosni, de szabadkémény alatt tüzikutya igénybevételével tüzelni is.

De éppen azért, mert sok minden elavult, lehetetlenné vált és már el is tűnt vagy erőteljesen eltűnőben van, vetődik fel minden eddiginél nagyobb erővel a kérdés: a népi építkezés egy-egy népre, népcsoportra érvényes formái, technikai eljárásai és egyéb jellemző sajátságai, megkülönböztető jegyei eltűnnek-e vagy sem.

A kérdésre roppant nehéz válaszolni. Sokszor felvetették már, szinte könyvtárnyi a kérdésre adott vagy vele összefüggő, de megnyugvást nem nyújtó válasz. Hogy most megint felszínre került, és Major Máté könyvével kapcsolatosan is felvetődik, annak éppen az ismertetett könyv az oka. Major Máté ugyanis az építészet sajátszerűségéről írt könyvet, s ha éppen ezt vagy ehhez hasonló kérdést nem is vetett fel könyvében, azt ott van benne, és a szerző anélkül, hogy a kérdést feltenné, igyekszik rá válaszolni. Talán nem éppen a népi sajátságok megmaradása vagy meg nem maradása viszonylatában, hanem az építészet változatossága, egyhangúsága, illetőleg uniformizálódása kapcsán.

Major Máté azt állítja, hogy az építészet „minden más társadalmi produkcióktól" különbözik. A különbözőség oka szerinte a következő: az építészet a tudomány (és a technológia) és a művészet *egyedi* egysége. Major szerint az építészetben azért egyedi a tudomány és a művészet kapcsolata, mert az építészetben megmutatkozó művészet, bár kora társadalmával szorosan összefügg, döntő módon kötött a társadalomhoz nem közvetlenül kapcsolódó anyagi feltételekhez is. Az egyedi kapcsolat lényege tehát az, hogy az építészet anyagi feltételei állandóan fejlődnek, szellemi feltételei viszont a társadalom sajátos fejlődésében adottak. Ebben az egyedi, esetenként ellentmondásokban is megnyilatkozó kettősségben van, ebben rejlik az építészet sajátszerűsége. Major ezt a gondolat- és következtetési sort számos, igen plasztikus történelmi példával meggyőzően igazolja.

Véleményünk szerint azoknak is, akik napjaink építészetétől — több más mellett — a nemzeti, népi, táji sajátságok hiányát kérik számon, feleletért ehhez a tételhez kell fordulniuk. Nyilvánvaló, hogy építészetünk anyagi körülményei éppen úgy nem megfelelőek, mint társadalmunk igényei — a szellemi feltételek — sem ahhoz, hogy sajátos, ránk jellemző, népi építészetünkre támaszkodó építészet fejlődjék ki. Talán Major könyve is előbbre visz azon az úton — tudatosít, növeli építészetünk szellemi feltételeit — amelyen kialakulhat egy jellegzetes nemzeti építészet, amely szerencsésen ötvözi egybe népünk építkezésének formai, aránybeli, díszítésbeli esetleg más vonatkozású hagyatékát napjaink anyagi lehetőségeivel és a társadalmi igénnyel.

Dankó Imre

Sárréti írások

Néprajzi és helytörténeti antológia Szerk.: Miklya Jenő. Szeghalom község Tanácsa kiadása, Szeghalom 1965. 282 l.)

A Sárrét vidékén élők öntudatosan vallják szülőföldjüknek a „pákászok" és rideg pásztorok hazáját, és őseiknek azokat az embereket, akiknek „rendkívül nehéz harcot kellett vívni a természettel" — legelőbb is ezt kell észrevennie az olvasónak, ha a szeghalmi községi tanács áldozatkészségét és Miklya Jenő szervezőmunkáját dicsérő anto-

lógiát lapozgatja. S örömmel kell megállapítania, hogy GYÖRFFY István és SZÜCS Sándor tudomány-népszerűsítő munkássága milyen mély gyökeret eresztett: kultúra-szervező erővé válhatott. Annak a kultúrának a szervezőjévé, mely a szűkebb haza, a szülőföld múltjának, neves és névtelen hőseinek megbecsülésére épül.

S ezen az örömünkön mitsem változtat, hogy a sárréti néprajzi csoport körülhatárolásában is akadnak vitatható mozzanatok. Hiszen a *földrajzilag* körülhatárolt táj *néprajzi* együvé tartozását még korántsem bizonyította a néprajz, s ez a kötet is aligha segít bizonyítani. Igaz, nem is feladata: adatokat szolgáltat, melyekre illendő odafigyelnünk, mielőtt sort kerítene a tudomány a sárréti „néprajzi csoport" tartalommal való megtöltésére.

A néprajzi alaphangot — ez szinte természetes — SZÜCS Sándor adja meg *(A Sárrét múltjából,* 9—39.). A földművelés alárendelt szerepét és a szilaj állattartás illetve rétészkedés-pákászkodás jelentőségét mutatja be, majd a nádi betyárokról közöl hasznos adatokat. Ezúttal nem lep meg az adatok újdonságával — eddigi munkásságának mintegy summáját adja — mégis figyelemre méltó ez a tanulmánya is, mert szinte sugallja, hogy a Sárrét nemcsak földrajzi, de néprajzi szempontból is egységes volt az árvízlecsapolások előtt.

A Sárrét körülhatárolását — korántsem meggyőző módon — KARAI Antal kísérli meg *(A sárréti települések története,* 153—190.). Cikkének első felében a Nagy- és Kis-Sárrét vidékének és népének vázlatos történetét adja. Sajnos eközben tesz néhány kellően nem bizonyított megállapítást is. Pl. kijelenti, hogy a Sárrét a honfoglalás idején szlávok és elszlávosodott avarok lakóhelye volt, jóllehet maga is tudja, hogy ez régészetileg nem bizonyított. GYÖRFFY György — egyik forrása — a helynevek alapján csak arra következtet, hogy szláv *szórványok* lehettek e tájon, egyes helyneveket viszont határozottan honfoglalás utáni telepítés eredményének tulajdonít. Kiépített földvár- és sáncrendszert — enyhén szólva — túlzás a szlávoknak tulajdonítani, amíg a régészeti bizonyítékok hiányoznak. Másutt pedig lényeges történelmi tényeket figyelmen kívül hagy. Nem említi pl., hogy a Sárrét egynéhány községe a török hódoltság idején hajdú kiváltságokkal rendelkezett, majd a XVIII. századtól az Eszterházyak derecskei uradalmához tartozott. A cikk második részében a sárréti községek történeti adattárát állította össze. Sajnos azonban adós maradt a Sárrét körülhatárolásának indoklásával, s így joggal kérdezhetjük, hogy a Sárrét szélén települt községek egy része miért nem szerepel az összeállításban.

E két tanulmány *általában* a Sárrétről értekezik, s a történelmi múltban keresi azokat a közös jegyeket, melyek meghatározói voltak a sárréti nép életének. A további néprajzi közlések viszont egy-egy kisebb résztéma kidolgozásával járulnak hozzá a Sárrét néprajzi megismeréséhez. E megállapítás csak részben érvényes DÖMÖTÖR Sándor tanulmányára *(A csökmői sárkányhúzás,* 41—62.). DÖMÖTÖR ui. a helyi témát elméleti fejtegetések apropójának tekinti, s tanulságosan elemzi a valóság (Csuba Ferenc viselt dolgainak bírósági anyaga), a népi alkotási folyamat és a műköltői megformálás összefüggéseit. NAGY József 26 sárréti népdalt publikál (63—79.) — bár a cím s a hat községet feltűntető térkép kissé megtévesztő, hiszen mindegyik dal szeghalmi. A dallamban és szövegben egyaránt az újabb elemek dominálnak, s aligha tekinthetők a gazdálkodás „ősi" jellegzetességeivel egyidejű jelenségnek. (A gyűjtést az 1930-as években végezte NAGY József.) SZABÓ Ferenc jó érzékkel választott ki egy kevéssé ismert résztémát *(A szeghalmi kutak néprajzából* 81—100.), és tanulságos leírását adja a kutatások munkájának, speciális tudásanyaguknak. Elsősorban az újabbkori fejlődésre figyel, mintegy folytatva FEHÉR Gyula hasonló témájú vizsgálódásait (Vö.: *Kutak a Körös Kis-Sárrétjén.* Ethn. IL. 1938. 175—185.) KOCSISNÉ SZ. FÓRIS Mária a körösladányi lakodalmat ismerteti (középpontban a vőfélyrigmusokkal . . .), arra azonban nem ad választ, hogy a közölt anyag milyen időhatárok között érvényes. A megismert lakodalom eléggé színtelen, jellegzeteset alig tartalmaz. HAJDU Mihály tanulmánya *(Népi disznótartás Szeghalmon,* 119—132.) agronómiai indítású: a sertéstartás mennyiségi mutatóit sorakoztatja fel, ezen mérve a változásokat is. A néprajz kutatási szempontjainak gazdagítása feltétlenül dicsérendő, ennek kedvéért azonban kár volt elhanyagolni a tartásmód néprajzilag adatolható változásának elemzését. Egyébként is nagyobb gonddal kellene az atipikus jelenségeket szelektálni. Néprajzi ismereteinket aligha gazdagítja, ha megtudjuk, hogy 1963-ban hány sertést vett át az Állatforgalmi Vállalat, hány hágatást végeztek stb. GRYNAEUS Tamás a vésztői néphit természetfeletti és állatalakú betegség-okozóiról értekezik („ . . . *Béka vala ekéje, kigyó vala ostora* . . . " 133—152.) és tanulságos hiedelem-történeteket közöl a boszorkányokról, lidércről, s a néphit más megszemélyesített alakjairól.

A teljesség kedvéért említjük meg a kötet további cikkeit: VÉGH Mihály Körösladány történetének vázlatát adja (207—265.), s közben néhány néprajzi érdekű megjegy-

zést is tesz; ZSILA Gyula önéletrajzának gyermekkorára, illetve az 1919-es eseményekre vonatkozó részletét közli (191—206.); MIKLYA Jenő Szeghalmi Gyulára emlékezik (267—277.) és KARAI Antal a sárréti települések távlati fejlődésével kapcsolatban tesz néhány megállapítást (279—282.).

A kötet ízléses tipográfiája a gyulai nyomdászokat, a hangulatos rajzok LIPTÁK Pált dicsérik. Nagy kár, hogy az illusztrációs anyag — nyomdatechnikai hiba miatt — szinte használhatatlan.

Befejezésképpen hadd szóljunk mégegyszer arról, hogy igen jelentős tettnek tartjuk a Sárréti írások megjelentetését. Szeghalom község — más községekhez és városokhoz hasonlóan — szép példáját adta a szülőföld történeti és néprajzi emlékei megbecsülésének! A kötet egy-egy tanulmányának megállapításaival lehet (és kell is) vitatkozni, ez azonban semmit sem von le a kezdeményezés és a nemes ügy szolgálatának érdeméből.

SZILÁGYI MIKLÓS

Károly Gaál: Angaben zu den abergläubischen Erzählungen aus dem südlichen Burgenland

Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 33. Herausgegeben vom Burgenländischen Landesmuseum in Eisenstadt 1965. 172. l.

A hiedelemmondák iránt érdeklődő kutató irigykedéssel veszi kezébe a kismartoni múzeum igen szép kiállítású kiadványát. Az utóbbi években fellendült magyar mondakutatás ugyanis még mindig nem támaszkodhat kellő mennyiségű szövegpublikációra, bár e hiány pótlására újabban több lépés történt (BALASSA Iván: *Karcsai mondák;* ERDÉSZ Sándor: *Rozsályi népmesék;* hogy csak a terjedelemben legjelentősebbeket említsük). Nemcsak számban kevés az eddig közölt anyag, területi megoszlásuk is igen egyenetlen, főleg a Dunántúl északi és nyugati részén sok még a fehér folt. Érthető, hogy amíg sürgető hazai feladataink vannak, nem történhetett jelentősebb kísérlet a nem Magyarország területén élő magyar csoportok mondakincsének összegyűjtésére és feldolgozására. Ezért is olvassuk nagy örömmel e könyvet.

GAÁL 270 szöveget közöl, hiedelemmondákat és ezek epikus magvát képező hiedelemközléseket egyaránt, az első fejezetben pedig tömör összefoglalást ad a kutatott terület hiedelem-monda-kincsének főbb vonásairól. Burgenland déli része, ahol a gyűjtést végezte, etnikailag sokrétű. A német (Wolfau, Rotenturm a. d. Pinka, Schlaining), horvát (Stinatz, Schachendorf) és magyar csoportok (Siget in der Wart, Unterwart, Meierhof in Schachendorf) tarkaságát csak fokozza a vallási megosztottság (a horvátok római katolikusak, a magyarok és németek római katolikusak és evangélikusak). GAÁL úgy véli, hogy a huzamosabb ideig tartó, nagyjából azonos körülmények közötti együttélés egybemosta e tarka kép eredetileg eltérő színeit, és ma már lényegében egységes mondakincsről beszélhetünk. Kivételként említi a csak magyaroknál található *garabonciás*-mondakört és a horvátok *vila*-történeteit. Maguk a mondák azonban némileg ellentmondani látszanak ennek a megállapításnak. Főleg a horvát falvak erőteljesebb különállása nyilvánvaló: több fejezetnél hiányoznak is a párhuzamos horvát történetek (Mit-mitke, lucaszék, tüzes ember, tüzes nyomórúd, kigyó stb.). De a különbség nemcsak egyes típusok meglétében illetve hiányában mutatkozik. GAÁL figyelmen kívül hagyja, hogy a mindhárom etnikumnál meglevő hiedelemmondáknak is területenként más és más a jelentőségük. Pedig ez az anyag is igen jól tükrözi az európai hiedelemmonda-anyag egyik legszembeötlőbb tulajdonságát: nem annyira maga az anyag változik, mint az egyes típusok területenkénti relatív jelentősége.

A bevezető fejezetben GAÁL kísérletet tesz legjobb adatközlőinek rövid jellemzésére. Felveti a közösségi mondakincs nemek, korcsoportok és foglalkozások közötti megoszlásának, az egyéni társadalmi helyzet tükröződésének kérdését is. E területen még valóban nagyon sok munka vár a mondakutatókra, hiszen a mesekutatás példája mutathatja, milyen sokrétű elemző munkára van szükség az egyes népköltészeti műfajok és életük kutatásakor. Ez azonban semmi esetre sem lehet olyan elnagyolt, mint ahogy ezt GAÁL teszi, az egyes szövegek után csak az adatközlő lakhelyét közli, nevét, életkorát, foglalkozását nem. Az áttekinthetőség rovására van, hogy az anyagot nagyobb tematikus csoportok, nem pedig adatközlők alapján rendszerezi. Ami az olvasónak legtöbbet mond, az az egyik adatközlőről mesélés közben készült hét remek fénykép.

A bevezető fejezetet maguk a hiedelemmondák követik, melyek közé csak helyeselhető módon GAÁL memorátokat és hiedelemközléseket is bevesz. A nagyságában is impozáns anyag nagyon jó áttekintést nyújt egy szűkebb terület hiedelemmondakincséről. Az egyes csoportok: boszorkánynyomás, megbabonázás és rontás, váltott gyerek, általában a boszorkányról, a kumi, a boszorkányság megszerzése, a boszorkány megjelenési formái, boszorkányrepülés és boszorkánygyülekezet, a megnyergelt legény, a meglesett boszorkány, mit-mitke, a forgószél, ember vagy állat a fán, az ördögszerető, lucaszék, védekező eljárások, történetek álboszorkányról, a tüzes ember, tüzes nyomórúd, visszajáró halott, a tudomány tanulása, égő kincs, a kigyó, a villa, foggal született gyerek, a garabonciás. Különösen szépek a házikigyóról és a váltott gyerekről szóló történetek.

A könyvet olvasva önkéntelenül is felmerül a gondolat: egyre sürgetőbb feladat az országhatárokon túli magyar csoportok szellemi és tárgyi kultúrájának vizsgálata. A környező országok kutatói több-kevesebb részletességgel ezeket a területeket is vizsgálják, de a kutatási irányelvek és módszerek különbözősége miatt természetszerű, hogy ez sohasem lehet teljesen kielégítő a *magyar* néprajz szempontjából. Ethnográfusainknak sokkal több lehetőséget kellene biztosítani az országhatárokon túli gyűjtésekhez. A viszonylagos teljesség igényével fellépő munkák nélkül nem lehetnek teljesértékűek, még akkor sem, ha olyan hasznos művek segítik munkánkat, mint GAÁL könyve.

KÖRNER TAMÁS

Эпиграфические памятники Северного Кавказа

На арабском, персидском и турецком языках. Часть I. Надписи X—XVII вв. Тексты, переводы, комментарии, введение и приложения Л. И. Лаврова. Изд-во «Наука». Москва 1866 г. — «Памятники письменности Востока II, I». — 300 стр.

(Az Északi Kaukázus arab, perzsa és török nyelvű epigráfiai emlékei. 1. rész. A X—XVII. századi feliratok. A szöveg, fordítások, kommentárok, bevezetés és mellékletek LAVROV, L. I. munkája. „Nauka" Kiadó. Moszkva, 1966. — „A keleti irodalom emlékei II/1." 300 l.).

Kelet-Európa történeti néprajzának példás gonddal feltárt és kommentált forrásbázisával ajándékozta meg a tudományt előttünk levő könyvében LAVROV, L. I., az ismert szovjet kaukázusi történész-régész-etnográfus. Régi adósságot törlesztett evvel, hiszen hasonló összefoglalás elkészítésének szüksége már több mint száz esztendeje, 1850-ben felmerült, amióta a megfelelő anyag gyűjtése is elkezdődött. Műve még így sem tekinthető befejezettnek, s nem csupán azért, mert első kötet, csak meghatározott nyelvű, időhatárok közé szorított epigráfiai emlékeket tartalmaz (a XVIII—XIX. századi anyagot a második kötet tartalmazza majd); hanem azért is, mert bármilyen régóta folyik a gyűjtés, bármilyen gondos kutatómunkát végzett elsősorban maga a szerző évtizedek folyamán ebben a vonatkozásban — az eddig ismeretessé vált emlékek kétségtelenül csak töredékei annak, ami még nem került felszínre. (Nem is említve a görög, héber, grúz, örmény, szláv, helyi vagy ismeretlen nyelvű feliratokat, amelyek közzétételét a szerző úgylátszik nem is tervezi.)

Ezért a hiányért azonban bőségesen kárpótolja a szerző — elsősorban a történeti etnográfiát, igen gazdag kommentárjaiban. Érthető, hiszen: „A szerző kaukázuskutató, nem arabista, iranista, vagy turkológus és a közreadott emlékek megközelítése részéről nem a paleográfusé, vagy irodalomtudósé, hanem elsősorban az érdekelte, hogy mennyiben vet fényt ez az anyag a Kaukázus népeinek múltjára." (10.). Mindazonáltal nem kisebb nyeresége a paleográfiának, nyelvtudománynak, filológiának sem ez a kötet, hiszen rendkívüli mértékben szétszórt, különféle nyelvű, gyakran alig hozzáférhető publikációkban látott napvilágot ez az anyag, amit összegyűjtve tartalmaz, történetileg értékel. S ha figyelembe vesszük, hogy a Kaukázus paleográfiai emlékei nem vonták magukra a hamisítók „üzleti vállalkozásának" figyelmét, a szóban forgó történet-néprajzi anyag elsőrendűen hiteles volta még csak fokozza megbecsülésünket a források iránt — s vele a szerző iránt, aki kezünkbe adta azt.

A monográfia bevezetésének négy fejezete (1. Az epigráfiai emlékek történeti-néprajzi jelentősége; 2. Tájékoztatás Észak-Kaukázus különféle nyelvű feliratairól; 3. Az észak-kaukázusi muzulmán feliratok gyűjtésének és vizsgálatának története; 4. Az arab, perzsa és török nyelvű feliratok általános jellemzése; 13—56.) az entográfus számára nélkülözhetetlen tájékoztatásokat tartalmaz hasznos, szövegközti elterjedés térképekkel. A bevezetést a könyv második részét képező szövegpublikációk követik, kronológiai sorrendben (55—171.); a feliratok lelőhelyére, első publikációra vonatkozó adatokkal, a

kapcsolatos irodalomra történő hivatkozással, a feliratok leírásával; beleértve természetesen a felirat eredeti szövegének reprodukcióját és orosz fordítását is.

A feliratok rendeltetésük szerint, túlnomó többségükben — epitáfiák; nem kevés jogi jellegű dokumentum (szerződések, határjelek stb.), építményeken elhelyezett feliratok, stb. is találhatók köztük. Forrásérték szempontjából tekintve e klasszifikáció mindenesetre semmiféle értékrendet nem jelentt Elterjedés tekintetében az anyag sűrűsödési területe (a feliratok nyelvére való tekintet nélkül) Dagesztán; készítőik elsősorban egyházi személyek voltak, ezért is, valamennyi fajtában bőségesen szerepelnek religiózus gondolatok, kifejezési formulák, idézetek a koránból. Érthető módon, de sajnálatosan, elenyészően kevés a képi ábrázolás, az íráson kívüli díszítő kiképzés. Van azonban ilyen is, mint pl. a No 287-es, amely (néhány további példával együtt) különösen érdekes. Lavrov e szóbanforgó ábrázolást „állatküzdelemként" interpretálja, oroszlán és sárkány viadalaként, s a XIV. századi lezg folklór illusztrációjának tekinti. A kommentárban megjegyzi, hogy ez a „sárkány ábrázolás" sokkal inkább megfelel a kaukázusi folklór sárkány-elképzelésének, mint mai illusztrátorok mechanikusan kölcsönzött megfogalmazásai. Ennek az interpretációnak alapja az arab nyelvű feliratnak a szóbanforgó ábrázolásokon elhelyezkedő utalása: اسلان ‚oroszlán', illetve ثعبان ‚kigyó', ‚vipera', ‚angolna'. Maga az ábrázolás azonban egyáltalán nem a megjelölt állatok reprodukciója. Kivált az utóbbi — kétségtelenül skorpió (s ez a motívum megismétlődik a No 459-es példán, ahol viszont lándzsás lovasra támad a skorpió formájú fantasztikus lény); de az „oroszlán" is inkább valami mitikus- fantasztikus élőlény, mint meghatározott species. A rajzból ítélve túlzás a „küzdelemre" történő utalás is. Az ábrázolás mitikus voltát tekintve aligha merülhet fel kétség, ezért a kaukázusi mitológia fontos forrásával állunk szemben.

A költő szövegegyezésű epitáfiák közül különösen figyelemre méltó a XVI. sz-ban a tabasszorán Csere faluban, Evlia Cselebi részéről rögzített néhány humoros-fantasztikus sírfelirat, pl. a No 404-es: „ . . . Asszony voltam, nevem Churmelike, megéltem kétszáznegyvenöt esztendőt és nem értem el, amit vágytam. Százöt éves szűz férjhez mentem, fiút szültem s meghaltam, mert vizet ittam. Halálomnak oka íme ilyen volt."

Messze vezető távlatokat sejtet összehasonlító folklórisztikai szempontból a No 10-es példa (sírkő Derbentből) is, illetve a sírral kapcsolatos népmonda Dziumdzium királyról. E sajátos szüzsé különféle verziói ismeretesek több kaukázusi és közel-keleti nép költészetében (monda, mese, hősdal megformálásban); nem lehetetlen, hogy távoli összefüggésben van vele a titokzatos orosz Szvjatogor-bilina is.

Történeti-etnográfiai tényekben kivált a monográfia „Kommentárok" része (171—221.) bővelkedik, amelyben etnogenetikai, vallástörténeti, települési, történeti-szociológiai, gazdálkodáshistória, építkezés, közlekedés stb; stb. adatok hatalmas mennyiségét vonultatta fel a szerző. Úgyszólván önálló jelentőségű a monográfiához csatolt gazdag bibliográfia és különféle indexek (kivált a nép- és helynévmutató). A könyvet XXXII, kitűnő minőségű képtábla és rövid angol nyelvű rezümé zárja le.

Istvánovits Márton

A magyar irodalmi bibliográfia 1959.

Összeállította Kozocsa Sándor.

Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1966. 637 l.

A magyar néprajzi irodalom könyvészete hosszú ideig egyetlen sovány válogatásból állott. Most ugyan megjelent már az összefoglaló, 10 évet felölelő bibliográfia, ám ennek anyaga 1954-el zárul. Érthető tehát, hogy az egész magyar irodalmat regisztráló „Kozocsa" — a könyvtárosok egyik legfontosabb segédkönyve. Nemcsak irodalomtörténeti vonatkozásban, hanem ennél jóval szélesebb tudományterületen, hiszen feldolgozza a könyv- és nyomdásztörténetet, sajtó, könyvkiadás, népművelés, nyelvészet stb. irodalmát is. Helyet kap benne — ez érdekel bennünket természetesen a legközelebbről — külön címszóval *a népköltészet, folklór* is. Tájékozottsága széleskörű, hiszen az önállóan megjelent műveken kívül kileneven újságot, hetilapot, folyóiratot és egyéb periodikát regisztrál. A kimondottan néprajzi folyóiratok közül az *Acta Ethnographica, Ethnographia, Index Ethnographicus, Néprajzi Közlemények* cikkeit veszi fel, s ez az arány megnyugtató a néprajzosok számára, különösen ha a társtudományok folyóirataiban megjelent cikkeiket is hozzávesszük, melyek ugyancsak szerepelnek a kötetben.

Mindez igen örvendetes lenne és közhasznúvá avatná a bibliográfiát, ha az nem lenne már a megjelenés pillanatában is elavult. A szinte már hagyományossá vált lemara-

dást ez a kötet sem csökkentette. Ismeretes, hogy az 1954. év anyaga 1956-ban, az 1957-es 1959-ben, az 1956—1957-es 1961-ben, az 1958-as 1965-ben és végül az 1959-es (1966-os keltezéssel) 1967-ben, tehát hét esztendő késéssel látott napvilágot! S ez bizony még jóakarattal sem mondható friss tájékoztatásnak. Az ilyen nagymérvű elmaradás azt jelenti, hogy a feltárt anyag jórésze már elavult. Jórésze — mondom —, mert a néprajzi vonatkozásúval másképpen áll a helyzet, sajnos. Nem válik dicsőségünkre, de úgy érzem, helytelen lenne letagadni, hogy a néprajzot illetően még a nagy lemaradás ellenére is ez a bibliográfia a legfrissebb. Ez nem szolgál mentségül a késésre, ellenkezőleg: kétirányú buzdítás szeretne lenni. Egyrészt serkentés az összeállító felé, másrészt saját könyvtárosaink felé. Nem lenne talán megvalósíthatatlan, hogy az *Ethnographiá*ban legalább évente jelenne meg az elmúlt esztendő néprajzi könyvészete. Van is erre példánk történeti (V. Windisch Éva: *A Magyarországon megjelent munkák jegyzéke. 1965.* I. 1. — VI. 30. Századok, 1966. 650—700.), régészeti (Németh Endre: *Magyar régészeti irodalom.* 1965. Archeológiai Értesítő 1966. 137—157.), művészettörténeti (Gönczi Éva—Jakubik Anna—Szabó Erzsébet: *Az 1964. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája.* Művészettörténeti Értesítő, 1966. 151—182.) téren egyaránt. A keretek (s bizonyára a lehetőségek is) adottak, nem szabadna őket kihasználatlanul hagyni. Az 1955/1965 közötti néprajzi irodalmat felölelő bibliográfia összeállítását, kiadását pedig minden anyagi és szellemi erővel sürgetni és támogatni kellene.

S végezetül még néhány megjegyzést a bibliográfiáról. Érthetetlen és minden gyakorlattal ellenkezik, hogy a folyóiratcímeket minden egyes esetben kiírják, még ha az két sornyi terjedelmű is. A gyűjteményes munkák esetében is elegendő egyszer kiírni a teljes könyvcímet, a következőkben az i. m. tökéletesen elegendő. Így nem állana elő az a furcsa és bántó ismétlődés pl. Móricz Zsigmond: *Irodalomról, művészetről.* Bp. 1959. kötetével kapcsolatban, hogy egymásután tizenhétszer teljes egészében kiírja, nem mulasztva el a kiadót és a *Móricz Zsigmond összegyűjtött Művei*-t sem kiírni. Hetvenkét nyomtatott sor helyett mindez tizenhét sorban, tehát egynegyednyi terjedelemben elintézhető lett volna. Ez persze kirívó nagyságrendű példa, de kétszeres-háromszoros átszedésekkel lépten-nyomon találkozhatunk. Ilyen helypazarlást aligha engedhetünk meg magunknak, amint azt a borsos ár híven mutatja. Nem lehet feladatunk, hogy itt a kimondottan bibliográfiai szempontok laza érvényesítését számon kérjük, ám bizonyos, ha Péter László bírálatát (Könyvtáros, 1965. 369—1373.) megszívlelte volna az összeállító, úgy értékállóbb bibliográfia került volna jelen kötettel kiadásra.

Kőhegyi Mihály

Internationale Volkskundliche Bibliographie für die Jahre 1963 und 1964, mit Nachträgen für die vorausgehenden Jahre.

Im Auftrag der Deutschen Gesellschaft für Volkskunde e. V. bearbeitet von Robert Wildhaber.

Bonn 1966. Rudolf Habelt Verlag GmbH. S. XVIII, 684 l.

A valójában 1967 szeptemberében megjelent kötet a SIEF égisze alatt készült *(Ouvrage publié par la Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore sous les auspices du Conseil International de la Philosophie et des Sciences Humaines et avec le concours de l'UNESCO)*, és a megszokott módon közli az európai néprajztudomány bibliográfiáját. 8074 tételt tartalmaz, köztük (noha korántsem teljességgel) a magyar néprajzi könyvészetet is. A munkatársak közül ezúttal néhány régi név hiányzik, újak bukkantak fel. Még mindig nem teljes az európai együttműködés sem, a már megszokott hiányokhoz társul — remélhetőleg csak e kötetben — a lengyel bibliográfusok távolmaradása. A most szereplő lengyel anyag zömmel Wildhaber cédulakatalógusából származik. A rövid bevezető erről és az esetleges bővítési tervekről számol be: meg kellene találni a kapcsolatot a két Amerika néprajzi bibliográfiáival.

Voigt Vilmos

Schnitzler, Otto: Gershon Bribram—Jewish Folk-Stories From Hungary

Haifa 1965. Haifa Municipality Ethnological Museum and Folklore Archives. (Israel Folktale Archives [IFA] Publication Series No. 10.) 45 l. + (2).

Gershon Bribram 1885-ben, Bátorkeszben született, és 1950-ben érkezett Izraelbe. Itt maga írta le 56 meséjét, amelyeket Magyarországon hallott, részben szüleitől, részben ismerőseitől. 1950-ig kántor és tanító volt Magyarország különböző pontjain. A jelen kis kötet 14 meséjét és önéletrajzát közli, jegyzetekkel. E héber nyelvű publikáció végén angol kivonatok és egy angol kommentár olvasható. Az egész kötet gondozása Schnitzler Otto munkája, szerzőként azonban maga a munka is a mesélőt tünteti fel.

A mintaszerű gondossággal elkészített kis füzet több szempontból is értékes folklorisztikai olvasmány. Egyrészt ismét bepillantást enged az izraeli népmesekutatásba (erről általában a sorozatszerkesztő, Noy Dov műveiből tudunk, akinek legutóbbi kötete *(Jewish Folktales From Morocco.* Jerusalem, 1964.) ismét bebizonyította nagyszabású tervüknek, az Izraelbe visszatért, különböző meserégiókat reprezentáló mesemondók anyagának pontos bemutatására tett igéretük szilárdságát), másrészt hozzájárul a magyarországi mese megismeréséhez is. A magyarországi mese ismerete nélkül a magyar mese jellegzetességeit sem ismerhetjük meg, és a nagyjából azonos időköz meséit megjegyző Kern Tóbiás, Borbély Mihály és Bribram teljes-teljes anyagának összevetése például sokat elárulhatna a magyarországi mesestílus és meseműfajok etnikus vagy társadalmi, vagy lokális közösségeiről és különbségeiről. Különösen feltűnő e történetekben is az a kisemberek szomorúsága, amelyet a kelet-európai zsidó folklórból is merítve Babel, Sólem Alejhem, Olsvanger, Bloch, Landmann mutatott be, itt pedig főként a 8. és 9. mesék tartalmaznak, általános világfelfogás formájában.

Voigt Vilmos

Ernst Klein: Die historischen Pflüge der Hohenheimer Sammlung landwirtschaftlicher Geräte und Maschinen

Unter Mitwirkung von Wilhelm Krepela. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte. Band XVI. G. Fischer Verlag, Stuttgart 1967. 230 l. és 454 ábra.

A hohenheimi „Mezőgazdasági Modellgyűjtemény" 1828-ban, tíz évvel a Főiskola és kísérleti intézmény megalakulása után kezdte meg gyűjtőmunkáját. Az első célkitűzések inkább gyakorlatiak voltak: minél több olyan mezőgazdasági eszközt vagy annak modelljét beszerezni, melyet akár az oktatásban, akár az eszközök tervezésben vagy gyakorlati kivitelezésben fel lehet használni. 1845-ben már 800 tárgyat számlált a gyűjtemény, míg 1863-ban 1250-re emelkedett az eszközök száma, 1896-ban 2176 darabot mutattak ki a leltárkönyvek. Ezeknek több, mint a fele eredeti tárgy volt. Az értékes gyűjteményről már Göritz K. is kiadott egy jegyzéket 1845-ben, de az irodalomban Rau L. 1881-ben megjelent katalógusa tette igazán ismertté ezt a gyűjteményt, annál is inkább, mert az érdeklődőknek a modelleket is meg lehetett szerezni. (Így pl. a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak is megvan egy jelentős sorozata.) A Rau-féle jegyzék részletes leírást nem tartalmazott, forráskritikailag nem vizsgálta az egyes tárgyakat és modelleket, azért az újabb kutatás egyre kevésbé tudta használni az értékes anyagot. Ezt pótolja Klein Ernst új katalógusa, mely nemcsak ismerteti a tárgyakat, hanem törekszik minden egyes ekét az összehasonlító irodalom segítségével hitelesíteni, elvetni, vagy más helyre sorolni.

A gyűjtemény anyaga meglehetősen egyenetlen. Általánosságban, mintegy fele lehet az, ami a néprajztudományt közelebbről érdekelheti, mert hagyományos eszközök, vagy még magukon viselik ezek hatását. Ezek túlnyomó többségükben modellek, és aránytalanul kicsi az eredeti tárgyak száma. A manufaktúrákban és gyárakban készült ekék közül már sokkal több az eredeti darab, és ez a tény a gyűjtemény e részét teszi értékesebbé. A hagyományos ekék között sok a rekonstrukció, melyek közül nem egy az alaposabb értékelést nem állja ki. Így pl. a *Caylus*-jáspison (45. ábra) fennmaradt ábrázolás nyomán készült ekemodellt alaposan megkritizálja a szerző, részletesen ismerteti a hozzáfűzött véleményeket, de végül is arra a megállapításra jut, hogy csak erős fenntartással lehet ezt az adatot és annak nyomán készült modellt kezelni. Hasonlóképpen részletesen foglalkozik a Vergilius ekéjének kismásával, melyet a *Georgicon* (I. könyv 169—175. sor) alapján kíséreltek meg rekonstruálni. Sajnos a vegiliusi szöveg sok homályos

részletével a kutatók nem tudtak mind ez ideig megbirkózni. A szerző a régebbi irodalmat felsorakoztatja ugyan a kérdés bemutatására, de sajnálatosan mellőzi az utóbbi két évtized néhány jelentős munkáját (l. pl. NIGHTINGALE, M.: *Ploughing and Field Shape.* Antiquity 27 (1953), 22; — BRATANIĆ, B.: *Nesto o starosti pluga kod Slovena.* Zbornik radova Filozofskog Fakulteta II (1954) 87. jegyzet; — AITKEN, R.: *Virgil's Plough.* The Journal of Roman Studies 46 (1956) 97 kk; — *Manning, W. H.:* The Plough in Roman Britain. Uo. 54 (1964), 56, 64 kk. stb.), melyek a kérdést már sokkal biztosabb megvilágításba helyezik. Ugyanezzel az ekerekonstrukcióval kapcsolatban megjegyzi (43. lap 52a. jegyzet), hogy az aschaffenburgi Városi Múzeumban levő biztosan datálható római kori csoroszlya eldönti, hogy ebben a korban ezt az ekerészt már használták. A csoroszlya római kori meglétét már korábban is általánosan elfogadták a nagyszámú, pontosan datált régészeti lelet alapján (vö. pl. BARB, A. A.: *Hügelgräbernekropolen und frühgeschichtliche Siedelung in Raume der Gemeinde Schandorf und Pinkafeld* (Burgenland) MAGW. 67 (1937) 75. — PAYNE, F. G.: *The Plough in Ancient Britain.* The Archeological Journal (1948). 108 stb.) Sőt egy összeállításból az is kiderül, hogy az i. sz. I—V. századból Németország és Ausztria területéről 14 csoroszlyát tartanak nyilván (ebből a gattenaui egymaga 5 darab), míg Jugoszláviában 20-at ismernek, és Magyrországon a számuk kb. 15 (vö. PODWINSKA, Z.: *Technika uprawy roli w Polsce sredniowiecznej.* Wroczlaw—Warszawa—Krakow 1962. 85).

A két ekemodellel kapcsolatos észrevételeket tovább lehetne folytatni, de ezek kivétel nélkül csak azt bizonyítanák, hogy a régészeti rekonstrukciók milyen rendkívül nagy körültekintést igényelnek, és milyen hatalmas irodalmat szükséges hozzájuk áttanulmányozni. Hasonló a helyzet a hagyományos alapokon fejlődött iparosítás előtti ekék esetében is. Mindezzel a szerző vállalkozásának sokszor áthidalhatatlan nehézségeire kívánok rávilágítani.

A bemutatás nehézségeit növeli, hogy az osztályozás kérdésében egyáltalán nem rendelkezünk egységes elvekkel. Rövid ismertetésében (KLEIN) az eddig alkalmazott földrajzi bemutatást elveti, mert ez sem a történeti fejlődésre, sem egyes típusok egymás melletti élésére nem nyújt megfelelő áttekintést. A történeti felsorolást azért lehetetlen megvalósítani, mert egy-egy eke korát nem tudjuk pontosan meghatározni, hiszen a különböző formákat sokszor évszázadokon keresztül használták, és az éppen bemutatott példány a megadott típus életének csak egy adott pillanatát rögzíti. Elveti a tisztán formai alapon történő osztályozás lehetőségét is, mely még manapság is, különösen a néprajzi jellegű tanulmányokban általánosnak mondható.

Nagyon helyesen megállapítja, hogy az eke olyan munkaeszköz, melynek típusai között az általa végzett munka alapján lehet különbséget tenni. Ez a szempont már jóval régebben felmerült, mint a szerző gondolja, és ezzel kapcsolatban elég ZELENIN D. munkásságára utalni, aki az orosz ekéket 1907-ben ilyen szempontok szerint osztályozta, vagy MOSZYŃSKIra, aki a szláv ekéket 1929-ben a funkció alapján tekintette át. Való igaz azonban, hogy ez az osztályozási elv HAUNDRICOURT A. G.—DELAMARRE, M. J. *(L'homme et la charrue á travers le monde.* Paris 1955. 14—15) munkássága nyomán terjedt el általánosabban, és lényegében ez az alapja ŠACH Fr. régibb *(Radlo a pluh na úzeni Československa.* Vědecké práce Zemědělckého Muzea. Praha 1961. 29—39) és újabb *(Proposal for the Classification of Pre-industrial Tilling Implements.* Praha 1966) rendszerezésének.

KLEIN E. az eke formáját kialakító tényezők közül megemlíti a talajviszonyokat, az időjárást és a művelési módokat. Ezek kétségtelenül fontos befolyásoló tényezők, de a társadalom és gazdasági szerkezet ismerete nélkül megnyugtató választ aligha lehet adni az eke egyes formáinak és a velük végzett munka módjának jellegéről. Természetesen túlzás lenne egy katalógus jellegű munkától az osztályozás végleges vagy legalább is megnyugtató megoldását várni, de mivel a szerző behatóan foglalkozik e kérdéssel, e szempont elhanyagolására fel kell hívnom a figyelmét.

Az osztályozás kérdésében végül is arra az eredményre jut, hogy megkülönbözteti a kampósekét, ágyekét, váltóekét és különleges eszközöket, és az előbbiekkel azonos értékű osztályba sorolja a sohát, a ruhadlót és a kelet-ázsiai kormánydeszkás ekét. Mindezzel azonban ellentébe kerül az is, ami az általánosan használt osztályozásban eddig biztosnak látszott, sőt helyenként a német nyelvhasználat eddig kialakult megállapításait sem veszi figyelembe. A kampós eke (Haken) fogalom alá sorol ugyanis lényegében mindent, ami nem nevezhető ágyekének. Megjegyzi, hogy a „Pflug" eredete és jelentése egyaránt vitatott. A szó eredetére vonatkozólag valóban nem sikerült még végleges megoldást találni, de jelentésének használata egészen egyértelmű. Korábban is, de különösen KOREN H. kiváló munkája óta *(Pflug und Arl.* Salzburg 1950) a „Pflug" az ágyekét, az „Arl" a túró ekét jelenti, míg a „Haken" a kampós eke fogalmát fejezi ki. Ez nemcsak a németben, hanem más európai nyelvben is így található meg: pl. orosz *ralo-plug,* francia

araire-charrue, dán *ard-plog* stb. (A magyarban ez a megkülönböztetés nem mutatható ki, mert mindenféle ilyen szerszámra csak egyetlen elnevezést ismerünk: *eke)*. Mivel ezt az általánosan kikristályosodott terminológiát nem használja, illetve nem következetesen használja, ezért beosztása nem segíti elő a kérdés további tisztulását. Indokolatlannak tartom a váltóekének önálló csoportba való túlságos kiemelését, hiszen ha a formáját tekintjük, akkor a túróekék, ha a munkáját, akkor az ágyekék között a helye, de mindenképpen átmeneti formának tekinthető. Nem tartható szerencsésnek az általa használt elnevezés sem *(Kehrpflug)*, mellyel a német néprajzi szakirodalom a kerülőekét szokta jelölni.

Tekintettel azonban arra, hogy itt nem egy teljes rendszer felépítéséről van szó, hanem közel másfélévszázad alatt esetlegesen összegyűlt anyag valamilyen csoportosításban való bemutatásáról, ezért a fent elmondottakat is ennek megfelelően kell értékelni. Egy jól használható mutató segítségével az anyagban viszonylag könnyen lehet tájékozódni. Mindenesetre ez a katalógus is azt bizonyítja, hogy az ekék osztályozásának és terminológiájának kialakítása nagyon sürget, mert enélkül az összehasonlítások közös és biztos alapját nem lehet megtalálni.

A magyar kutatót mindenekelőtt az érdekli, hogy vajon egy ilyen nagy gyűjteményben a magyar ekék mennyiben vannak képviselve. Sajnos a hagyományos ekék csoportjában egyetlen egy magyar darabot sem találtam. Van azonban egy, ami közvetve a magyar anyaggal is kapcsolatba hozható. A 237. ábrán bemutatja „József császár ekéjé"-nek modelljét, melyhez azonban eketaliga nem készült. A szerző úgy gondolja, hogy itt arról az ekéről van szó, mellyel a császár egy csehországi ünnepségen 1769-ben maga is szántott. Feltételezi, hogy az eke valamilyen ábrázolás nyomán készülhetett (112). Kovács László alapvető munkájában *(A Néprajzi Múzeum magyar ekéi.* NÉ. XXIX (1937) 9 kk) a Nyugat-Magyarországon használt háromszögletű talpú ekét jelölte ezzel a névvel. Dömötör Sándor *(A bakhátas szántás és a nyugatmagyarországi eketípusok.* NÉ. XXXVI (1954) 160. és 15. jegyzet) különböző indokok alapján azt javasolja, hogy a háromszögletű talpú, görbegerendelyű ekéket nyugat-magyarországi típusnak nevezzük, ami azóta már szakirodalmunkban polgárjogot nyert. A József-császár ekéjének eredeti példányát Brnoban, a Morva Néprajzi Intézet Múzeumában őrzik, és annak formája semmiképpen sem vethető össze a nyugat-magyarországi ekeformákkal. A gerendelye ugyanis egyenes, talpa nem két darabból álló egyenlőszárú háromszög, hanem trapéz alakú, a sarkokon keskeny nyílással a szarvak számára (az ekét magam is tanulmányoztam, de hasonló megállapításra jutott Šach Fr.: *Proposal for the Classification . . .* c. munkájában 66. lap 14. jegyzet). Mindezek alapján a magyar eketípusok elnevezései közül a *József-császár ekéje* terminiust törölhetjük. Ha viszont összevetjük a hohenheimi modellt az eredetiről készült fényképpel, akkor olyan közeli megegyezést találunk (sajnos a másik oldal és a talp összehasonlítása nem volt lehetséges), melynek alapján feltételezhető, hogy a modell az eredeti után készülhetett.

A gyűjtemény valamennyi jelentősebb hohenheimi eketípust tartalmazza, melyek nálunk 1820-as évektől kezdve a nagybirtokokon éppenúgy elterjedtek, mint a *Zugmayer-féle ekék*, ezek legfontosabb formáit ugyancsak bemutatja a katalógus.

Örömmel fedezzük fel 311. szám alatt a magyar *Vidacs-ekét*, melyet a szerző (148.) a *Zugmayer-ekével* vet össze, de megállapítja, hogy a taligája már fejlettebb, mert nem teljesen fából készült, és a barázdás kerék kisebb méretű. Megemlíti, hogy még egy ilyen eke fordul elő a gyűjteményben, de ezt a taliga nélküli példányt valószínű Hohenheimben készítették.

A második magyar eke modellt (312. sz. 148.) már teljesen vasból készítették, és a feljegyzések szerint 1842-ben juttatták el a Német Mező- és Erdő-gazdászok Konferenciájára. A beküldő Török János, a Mezőgazdasági Egyesület titkára volt, aki maga is foglalkozott ekejobbítással. Érdemes lenne további kutatással kideríteni, hogy vajon saját maga készítményét, vagy pedig más találmányát küldte-e el és elkészült-e ez valaha természetes nagyságban? Ez a nyomozás fáradságát már csak azért is megérné, mert *Rudolph Sack* a teljesen vasból készült első német ekét csak 1850-ben készítette. Ez tehát kétségtelenül bizonyítaná, hogy hazánk nem maradt el az európai fejlődéstől, sőt ez esetben meg is előzte azt.

A könyv kiállítása, kötése, nyomtatása minden elismerést megérdemel. Azt azonban sajnáljuk, hogy a fényképek túlságosan kicsinyek, és a modelleket vagy eredeti tárgyakat csupán egyetlen oldalról mutatják be. Ez kétségtelenül csökkenti a pontos összehasonlítás lehetőségét. Ha azonban a képek nagy számát tekintjük, akkor meg tudjuk érteni, hogy e jogos kívánságnak miért kellett kielégítetlenül maradnia.

A könyv elsősorban katalógus, egy nagy, különböző forrásértékű tárgyakból és modellekből álló gyűjtemény katalógusa. Éppen ezért nem lehet kívánni tőle, hogy az

ekékkel kapcsolatban teljes feldolgozást nyújtson, legfeljebb igyekszik elhelyezni és meghatározni az egyes darabokat. Ha pedig néhány megjegyzést fűztem hozzá, az elsősorban abból következik, hogy a könyv gondolatokat ébreszt, és ezzel mindenesetre a további kutatást fogja elősegíteni. Ami pedig különösen a manufaktúrákban és gyárakban előállított példányokra vonatkozó részét illeti, olyan fontos kézikönyv ez, amit már régóta nélkülözünk, és remélni lehet, hogy számos olyan ekét, mely eddig „félvaseke" vagy „vaseke" semmitmondó név alatt szerepelt a múzeumok leltárkönyvében, segítségével közelebbről meg lehet határozni.

Balassa Iván

Károly Gaál: Spinnstubenlieder.

Verlag Schnell und Steiner München—Zürich 1966. Studia Hungarica, Schriften des Ungarischen Instituts, München 3. (Herausgeber Ungarisches Institut München, Rosenheimer Str. 141)

A 143 oldalas ízléses kiállítású könyv a néhány burgenlandi magyar falu folklórjából csupán egy kis töredéket, a fonóban énekelt dalokat mutatja be. Pontosabban: annyit mutat be, amennyit azokból ma, a hajdani fonók emlékeit leginkább az együttes tollfosztás formájában őrző idősebb asszonyoktól magnetofonra lehetett venni. A könyv bevezetője és jegyzetei német nyelvűek, a közölt dalok — leginkább újabb balladák — szövege mellett német nyersfordítás van.

Mindenekelőtt azt érdemes elismeréssel szóvá tennünk, hogy ilyen jellegű könyv Magyarország határain kívül is létrejöhet; hogy magyar származású kutató nyugodtan felkeresheti az Ausztria területén levő magyar falvakat, ott zavartalanul végezheti kutató munkáját, s gyűjtött anyagát legjobb tudományos lelkiismerete szerint publikálhatja. Ha a magyar nyelvterületnek más, sokkal nagyobb felkutatatlan foltjaira gondolunk, majdnem hogy fényűzőnek kellene tekintenünk ezt a másfélszáz oldalt, amely néhány szórvány-falu csupán 33 dalát tárja a világ elé.

Igaz, a szerző igyekszik mindent megtenni, hogy már e kismennyiségű anyag alapján is hiteles képet nyújtson a burgenlandi magyar falvak népének hagyományos gondolkodásáról, e hagyományos gondolkodásnak az utóbbi kb. félévszázad folyamán a folklór alakulásán is jól lemérhető változásáról (mondhatnók így is: háttérbeszorulásáról, pusztulásáról).

A bevezető tanulmányban *(Gemeinschaft, Sänger und Lieder)* történeti, főleg településtörténeti utalások után, részletesen foglalkozik azoknak a külső és belső hatóerőknek ismertetésével, melyek a népdal életét e periferiális területen — német és délszláv lakosság közé ékelődve, a világtól meglehetősen elzárva, mégis közel bárhonnan jövő külső hatáshoz — befolyásolhatták, megszabhatták.

Megfigyeléseinek többsége nem új és nem meglepő az aktív magyar folkloristák számára, mégis hasznos, hogy ezeket a bevezető tanulmányban rögzítette. Vajon a jövő (vagy akár a mai külföldi) számára is elég világosan és határozottan megírtuk már pl. mindazt, hogy nálunk kik, hogyan, milyen körülmények között, mit dalolnak? Hogy a falu hagyományos dalkincse egy adott időben nemek, korosztályok, társadalmi rétegek szerint is megoszlik? Hogy a hagyományőrző falvakban is vannak „slágerek", azaz általánosan kedvelt, hosszabb-rövidebb ideig állandóan műsoron levő dalok; egy-egy felkapott népdal vagy nóta, amit kívülről hozott vagy a régebbi hagyományból elevenített fel valaki? Ilyenféle megfigyelések egész sorát találjuk Gaál Károly bevezetőjében. Írásán — igen dicsérendő módon — érzik, hogy helyszíni munkája idején maga is otthon volt a faluban, nemcsak meglátta és rögzítette, hanem vérbeli néprajzosként belülről átélte, megértette a jelenségeket.

A bevezető és a jegyzetek folyamán így is megesik, hogy az olvasó nem kapja, vagy nem azt kapja meg, amit megtudni szeretne. Pl. indokolatlannak látszik a fiú- és leánynevelléssel vagy a különböző évszakok női és férfi munkáival ennyire is részletesen foglalkozni (16., 23—25.). Nem érezzük elég világosnak és meggyőzőnek a szólóénekes nőkről mondottakat (30—31.) Mint a gyűjteményben közölt szövegek és dallamok egyaránt mutatják, Burgenland azok közé a területek közé tartozik, ahol a hagyományos magyar dalanyag már erősen megkopott, a felhígulás, romlás, pusztulás jeleit hordja magán. Ezért egy ilyen gyűjtemény körültekintő konkrét elemzést, magyarázatot kíván — amit sem a bevezetőben, sem a jegyzetekben nem talál meg kellő mértékben az olvasó. (Bővebb információ nélkül mit kezdhet pl. a 26. sz. dallal?)

A *fonóházi dalok* csoportosítással nem vitatkozunk; kétségtelen, hogy van a fonóházaknak bizonyos jellemző dalkészlete. Viszont az is tény, hogy a fonóházakban való előfordulás meglehetősen véletlen dolga; ezúton tehát aligha jutunk közelebb népdalaink lényegének megismeréséhez. (Hogy mi mindenre illik a „fonóházi" jelző, erre elég, ha egyetlen példaként a 21. sz. alatt közölt céh-legény dalt említjük.)

Az 1954-ben Budapesten Csanádi Imre és Vargyas Lajos által kiadott *Röpülj páva röpülj* c. balladagyűjtemény ismeretének hiányát nem annyira a közölt — magyar vonatkozásban egyébként sem teljes — irodalomjegyzékből, mint inkább a jegyzetek tartalmából érezzük.

Dallammal együtt élő s azzal együtt is gyűjtött szövegektől a kottát elválasztani legfeljebb valami technikai, szerkesztési nehézségre való hivatkozással lehet; bizonyára itt is ilyenről van szó. Ezúttal inkább azt kell elismeréssel nyugtáznunk, hogy a szerző nem a (helyzetében indokolható) könnyebb megoldást — a dallamok közléséről való teljes lemondást — választotta, hanem zenész szakembert keresett és a dallamok lejegyzését is elkészíttette. Viszont jobb lett volna, ha ennyivel be is éri és lemond a dallamokhoz fűzött jegyzetekről. Egyszerű dallamokról lévén szó, a formai felépítést és a hangnemet nemcsak szakember, hanem az átlag kottaolvasó is meg tudja állapítani; ezeket tehát fölösleges volt a dallamok mellett feltüntetni. A stílus-megjelölések pedig többnyire félrevezetik az olvasót. A zenei munkatárs — Vendrey Zsuzsanna — jobban tette volna, ha nem bőkezűsködik az „alter Stil", de még a „neuer Stil" megjelöléssel sem, hanem akár csak egyetlen ilyenféle megjegyzéssel bocsátja útjukra ezeket a dallamokat: nagyobbrészben romlott, „széténekelt", kontaminált dallamok, tele műdalbeütéssel, idegen hatással. A „Három gróf" dallamának a régi magyar stílusba való sorolásáért bizonyára az osztrákok is tiltakoznak . . . — hogy csak egyet említsünk a kirívóbb példák közül. Ha már amúgy is hivatkozott a Kodály—Vargyas gyűjteményre, a 6. számú dallam mellett variánskét megemlíthette volna a Kodály—Vargyas 204. számát, viszont az ottani 19., 458., 40., 284. számú dallamnak semmi köze az itteni 5., 7., 22. számúhoz (ez utóbbi olyan kontamináció, aminek második fele a Kodály — Vargyas gyűjteményben a 377. sz. alatt szereplő dallamból való).

A könyv sok mindennel menthető apró hiányosságai nem befolyásolhatják a messzemenően pozitív értékelést. Ebben a tipikusan Magyarországhoz kötött tudományágban itthon is nehéz kifogástalant alkotni. A legfontosabb dologban, az anyag publikálásában a szerző és zenei munkatársa tudományos lelkiismeretességgel járt el s oknak már ennyi is elég lenne ahhoz, hogy örüljünk a Spinnstubenlieder megjelenésének.

Sárosi Bálint

Michal Markuš: Motyky z Medzeva

(Mecenzéfi kapák). Slovensky Národopis XIV./1966) 378—435. l. 22 tábla + 1 táblázat.

A szerző a kapák néprajzi kutatásával már régen foglalkozik (vö. *Magyar kapaformák*. Ethn. LIV (1943), 81—84; *Felsőmagyarországi kapaformák*. Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 1964. 35—41), a most közreadott alapvető jelentőségű munkája nagy segítség a Magyarországon is megindult és már eredményeket is hozó kutatás számára (vö. Balassa Iván: *A magyar kukorica* 156—165. Bp. 1960; Fél Edit—Hofer Tamás: *A paraszt ember szerszámai* (Az átányi kapák). Ethn. LXXII, 497—531, és mások). Markuš M. ebben a munkájában megfordította a kutatás menetét, és nem a terepen összegyűjtött tárgyakat elemzi, hanem a mecenzéfi hutákban gyártott ma ismert összes kapát veszi vizsgálóra, és ezen az úton egészen új és jelentős eredményekhez jut. Különösen sokat meríthetünk munkájából mi magyarok, hiszen kimutatása szerint (433) az ország mai területén összesen 39 különböző formájú olyan kapát használtak, ami Mecenzéfről származott.

Alsó- és Felső-Mecenzéfet a XIV. században alapították a magukat *mántá*-nak nevező és feltehetően Alsó-Ausztriából és Bajorországból áttelepülő német lakosok. A Kassától nyugatra, mintegy 30 km-re elterülő két község már a középkorban is híres bányász- és vasmegmunkáló település. A későbbi századokban a bányák kimerülése következtében kovácsmunkára, itt is elsősorban mezőgazdasági eszközök készítésére specializálták magukat. Régi szokásjog alapján a mecenzéfi kovácsok az egész akkori Magyarország területén szabadon árulhatták készítményeiket. A mecenzéfiek szabad mozgása elősegítette azt, hogy sokfelé megfigyelhették a helyi igényeket, és már a következő alkalommal a kívánt eszközökkel jelenhettek meg vasáruval megrakott szekereikkel.

A mecenzéfiek készítményei közül a legnagyobb jelentőségük különösen a XIX.—XX. században a kapáknak volt, mert az ezek iránti kereslet a kukorica, burgonya és más kapásnövények általános elterjedésével jelentős mértékben megnövekedett. Ezért van az, hogy gyűjtőútjaim során a mecenzéfiek nevével magam is az ország legkülönbözőbb részein találkoztam, készítményeik jelentős helyet foglalnak el a magyar múzeumokban található mezőgazdasági munkaeszközök sorában, nem is beszélve arról, hogy a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak az utóbbi években sikerült egy kétszáz darabból álló mecenzéfi kapagyűjteményt szereznie.

A mecenzéfi kovácsok virágkora a XVIII—XIX. századra tehető. A múlt század közepén a mesterek száma már a hatszázat is elérte. A környékről azonban lassan kifogyott a vasérc, és lényegében a bányászat megszünt. A nyersvasat kénytelenek voltak a gömöri szepességi vashámorokból, majd Diósgyőrből, később Osztravából beszerezni. A múlt század második felétől kezdve a gyárak egyre erősödő versenytársként jelentkeztek, úgyhogy a mecenzéfi kovácsok száma a századfordulóra már kétszázra apadt, sokan közülük Amerikába vándoroltak, vagy maguk is a gyárakban helyezkedtek el. 1933-ban már csak 95 hámor működött, ezek száma 1955-ben alig haladta meg a harmincat, míg 1960-ban már csak 4—5 hámorban folyt időszakonként valami munka.

A mecenzéfi kovácsok évszázados szakismerete azonban korántsem enyészett el, hiszen nagyon sokan dolgoznak a helyi és más vasgyárakban, de tudásuk átültetődött az első világháború után Salgótarjánba is. Ugyanis a Rimamurány—Salgótarjáni Vasművek üzemei néhány fiatal mecenzéfi kovácscsaládot telepítettek le, hogy a gőzerőre berendezett műhelyekben dolgozva, ki tudják elégíteni az ország kapaszükségletét.

A mecenzéfi hámorok a patakok partján, a völgyekben libasorban egységes elv szerint épültek. Minden hámor felett egy kis duzzasztott tavacska helyezkedett el, mely a patak vízierejét az esés következtében két lóerőről öt-hatra fokozta. A tó lezúduló víziereje forgatta a műhely kerekét, ez pedig az ún. hámort, vagyis a kalapácsot működtette. Egy-egy hámorhoz két kovácstűz tartozott, és mindegyikben 2—2 ember dolgozott, akik a nagy zajban nem érthették meg egymás beszédét. Éppen ezért kézmozdulatokkal és arcjátékkal fejezték ki a régi kovácsmunkához fűződő munkamenet egyes fázisait. Ezek a gesztusok sokszor egészen bonyolult munkamenetek kifejezésére voltak alkalmasak. Igazán csak sajnálhatjuk, hogy a szerző ebben a tanulmányában csak éppen utalt ezekre, de remélhetőleg fényképekkel alaposan ellátott külön dolgozatban minél előbb megismerkedhetünk ezzel az egyedülálló anyaggal is.

Markuš M. pontosan megjelöli a kapák nevét, ez azonban nem mindig egyezik meg azzal, hogy azt a használó parasztok nevezik. Ennek oka az, hogy a neveket a kovácsok határozták meg, mégpedig az esetek többségében nem azok funkciója, hanem használatuk helye szerint. A mecenzéfi kovácsok nagyon jól ismerték az egyes vidékek talaj adottságait, a kapálás hagyományait, és ezek figyelembevételével alakították ki a kapák formáját, és ezt az adott helyhez kötötték.

A szerző ebben a munkájában nem bocsátkozik a kapa szempontjából nagyjelentőségű kapafülek részletesebb ismertetésébe, melynek kialakítása éppen úgy nagyon érdekes kérdés, mint ennek befolyása a kapa megerősítésére és ezzel együtt a munka végzésére. Hasonlóképpen csak érintőlegesen szól a kapanyelekről is, hiszen ezek készítésével a mecenzéfi kovácsok nem foglalkoztak. Mindaz pedig, hogy a szerző megjelöli azokat a területeket, melyeket itt most csak érint, de a jövőben fel kíván dolgozni, egy nagyszabású kapamonográfia megírását sejtetik.

Markuš M. a kapákat elsősorban alakjuk szerint osztályozza, és bizonyos kiegészítésekkel elfogadja azokat a kategóriákat, melyeket a magyar kapák bemutatására magam is alkalmaztam. Ezek szerint a következő főbb csoportokat különbözteti meg: 1. Pajzs alakúak (Schild-Form). 2. Háromszög alakúak (Dreieck-Form). 3. Derékszögűek (Rechteck-Form). 4. Négyzetes vagy trapéz alakúak (Quadrat- und Trapez-Form). — 5. Írtó kapák (Rode-Hauen). — 6. Szív és levél alakúak (Herz- oder Blattform). — 7. Kerek vagy elipszis alakúak (Kreis- oder Elipsen-Form). — 8. Félkör vagy körcikk alakú (Halbkreis — oder Kreisausschnittform). 9. Egzotikusak (Exotische oder Plantage-Hauen). Csupán az írtókapák ilyen jellegű besorolásával nem értek egyet, hiszen itt nem a forma, hanem a funkció alapján történik megnevezés, hasonlóképpen nem eléggé indokolt számomra ebben az összeállításban az egzotikus csoport megkülönböztetése.

A második osztályozási szempontja a funkció, mely szerint megkülönböztet: 1. Írtó-kapákat (Rode-Hauen). — 2. Szőlőkapákat (Weinberg-Hauen). — 3. a kultúrnövények megművelésére szolgáló kapákat, melyek mindegyikének természetesen még számos más alfaját is fel lehet sorolni.

Bár a szerző által bemutatott a XIX. század második feléből és századunkból származik, ennek ellenére sok esetben megvilágít olyan régi feljegyzésbeli adatokat, ame-

lyekhez magát a szerszámot eddig nem tudtuk hozzákapcsolni. Így pl. GYÖRFFY István egy 1627-ből való erdélyi díjszabás alapján különbséget tesz a *torockai, medgyesi, váradi, besztercei* és *segesvári* kapa között (MagyNépr. 2. II, 160) és most itt ezeknek pontos formáit is megkapjuk.

Kétségtelen az, hogy az árjegyzékeknek a munkaeszközök kutatásában egyre nagyobb a szerepük, különösen azoknak, melyek régebbi korokból származnak. Így MARKUŠ M. is felhasználja a mecenzéfi árjegyzékeket, de sajnos ezek csak századunkban készültek vagy maradtak fenn. Érdemes lenne a későbbiekben azonban összehasonlító anyagként más árjegyzékeket is bővebben használni. Említi ugyan, de csak egy 1885. évi kiadásban WATHNER Joseph: *Der vollständige Kenner der Eisenwaren und ihrer Zeichen* . . . I—II. Grác 1825. c. munkáját, ennek gazdag anyagát az egyes kapák bemutatásakor már csak azért is érdemes lenne használni, mert ez korábbi adatot jelent, mint SCHAMS, F. *(Ungarns Weinbau*, Pest 1833) könyvében megjelent néhány kapaábrázolás. A magyar anyag megvilágításához és értelmezéséhez jól lehet használni a magyarországi gyárak árjegyzékeit, így pl. a Salgótarjáni Vasmű vagy a Szt. Gotthárdi Kasza- és Kovácsművek árjegyzékét, melyek a két háború között jelentek meg. Ezek összevetéséből ugyanis az is kiderül, hogy földrajzilag egymástól nagyon messze levő hámorok, gyárak mennyire egységesen vagy különbözőképpen készítették egy-egy vidék kapaformáit.

Érdemes ilyen szempontból megnézni pl. az úgynevezett gyöngyösi kapát, mely lényegében háromszögletű, de különösen hosszúra nyúlt köpüje külön jelleget ad neki. WATHNERnél (II. kötet. XXII, 25) a köpűnyél rövidebb, mint a SCHAMS (II, 185. I. tábla e) által közölt képen, ez utóbbi helyen a köpű nyele már egészen hosszúra nyúlott. Az előbbi helyen a kapa válla egy kicsit emelkedik, míg az utóbbi esetben egészen egyenes. MARKUŠ M. által közölt ábrázolás (8. ábra 12) a nyél hosszúságában, inkább SCHAMSéhoz áll közelebb, és megegyezik azzal abban is, hogy a válla egyenes. Ebből tehát az következnék, hogy a különböző helyeken készült kapák között bizonyos különbség adódik, vagy esetleg a használók kívánságából következő változással állunk szemben.

Nézzünk meg egy másik kapaformát, pl. az egrit, mely a legkerekebb az országban használt összes kapák között. Ebben valamennyi forrás megegyezik, és a különböző árjegyzékek és publikációk képei között nem találtam észrevehető eltérést (talán BALASSA Iván i. m. 163 által közölt rajznak mintha a többinél egy kicsit hosszabb lenne a formája).

Hasznos lenne ezeket az összehasonlításokat folytatni, amit nem a szerzőtől kívántam itt számonkérni, hiszen ez nem tartozott célkitűzései közé, hanem a további kutatás lehetőségeire kívántam felhívni a figyelmet. A kapaformákat már a XIX. század elejétől jól ismerjük, és ezeket az adatokat össze lehet egyeztetni az ásatásokból előkerült példányokkal. Így nemcsak annak lenne meg a lehetősége, hogy a formák fejlődéseit vizsgáljuk, hanem annak is, hogy ezzel az összefüggő művelési változásokra rá tudjunk mutatni. Mindezek azonban még további hosszú és fáradságos munka eredményeként valósulhatnak csak meg.

MARKUŠ M. munkája számunkra nagy fontosságú, mert további kutatásra ösztönöz, hiszen számos olyan kérdést vet fel, melyek az újabbkori európai kapáskultúra kérdésében alapvető kiindulási pontul szolgálhatnak. Ez alkalommal megelégedett a szerző azzal, hogy ezeket a kérdéseket csak érintette, és inkább azokat a problémákat tartotta szem előtt, melyek a kapa hagyományos kisipari készítésével kapcsolatban ebben a Bódva völgyi faluban felmerültek. Remélem azonban, hogy ezt a kiváló anyagbemutatást követően további, már általa sejtetett feldolgozásokat köszönhetünk majd neki.

BALASSA IVÁN

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1968 I. 24 — Példányszám: 900 Terjedelem: 12,95 (A/5) ív.

68.64995 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftsleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, IMRE KATONA, LAJOS TAKÁCS, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXIX 1968 1

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура» (Будапешт, I., Fő utca дом № 32.; чековой номер: МНБ 43/801 или на заграница: у представительства этого же предприятия).

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB 43/801 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint)

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX : 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXIX **1968** **1**

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Kresz, Mária: Die Entdeckung des ungarischen Volkskunst — Открытие венгерского народного искусства ..... 1— 36

Voigt, Vilmos: The folklore of the Balto-Finnic peoples as a region of European folklore. Part II. — Фольклор прибалтийско-финских народов как предмет европейской фольклористики. Ч. II. ..... 37— 61

Szabadfalvi, József: Eichelmästung im Zempléner Gebirge — Желудевая кормка свиней Земпленских горах ..... 62— 75

Vászolyi, Erik: Nordsyrjänische epische Gesänge (zweite Mitteilung) — Эпические песни северных зырян (Статья вторая) 76— 91

Faragó, József: Zum Märchen von des menschenfressenden Schwester — К сказке о сестре-людоедке ..... 92—101

Kleinere Mitteilungen — Documentation — Краткие сообщения 102—114

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 115—122

Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензия ..... 123—148

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIX. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

BUDAPEST 1968

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TARTALOM

Gyímesi Sándor: A kapitalizmus és a parasztgazdaság. ..... 149—162
Péter László: A folklorizmus kérdéséhez ..... 163—169
Timaffy László: A Kisalföldi egyes igák ..... 170—182
Kerényi György: Egy XX. századi dallam életrajza ..... 183—200
Erdész Sándor: Fejfaírók a szatmári Erdőháton ..... 201—224
Miner Earl: A költői formulák összehasonlító vizsgálatához ..... 225—240
Paládi-Kovács Attila: Farsangi „remélés" Eger vidéken ..... 241—252

Kisebb közlemények

Németh Péter: Késő középkori vaseszköz-lelet Balatonalmádiból ..... 253—256
Bodor György: Egy falutörvény a XIX. század elejéről ..... 257—260
Dankó Imre: Emlékezés a 125 éve született és 60 éve elhunyt Szongott Kristófra ..... 260—263

Viták, vélemények

Hoppál Mihály: Az adattárolás és adatvisszakeresés újabb módszereiről 264—272
Körner Tamás: Ellenére vagy miatt? ..... 273—274

Könyvszemle ..... 275—310

Néprajzi hírek ..... 311—316

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIX. * BUDAPEST 1968 * 2. SZÁM

A kapitalizmus és a parasztgazdaság*

(A parasztságot érintő társadalmi-gazdasági folyamatok egyes kérdései újabb történeti irodalmunkban)

E tanulmány nem kíván azzal az igénnyel fellépni, hogy a kapitalizmus valamennyi, a parasztság életét, különösen gazdálkodását érintő folyamatával foglalkozzék. Csupán néhány, fontosnak érzett mozzanat kiragadására szorítkozik. Ezek kiválasztásában elsősorban az vezetett bennünket, hogy lehetőleg olyan kérdéseket vessünk fel — a végleges megoldás igénye nélkül —, amelyek a történetkutatásunk által feltárt újabb anyag fényénél korábbi ismereteinkhez képest módosuláson mentek keresztül. Vagy finomodtak, árnyaltabbak lettek, vagy egyenesen kétségbe vonták a történettudomány által róluk korábban megrajzolt kép helyességét.

E feladat megoldására kétféle lehetőség kínálkozott. Egyik, hogy mintegy historiográfiai módszerrel ismertessük az egyes kérdésekről megjelent műveket, azok álláspontját. A másik, hogy a konkrét munkáktól és szerzőktől el-

* E tanulmány a Néprajzi Múzeum szemináriumán 1967. dec. 12-én elhangzott előadás szövegét tartalmazza. Ezért nélkülözi a szokásos jegyzetapparátust. A tanulmányban érintett egyes kérdések iránt behatóbban érdeklődők számára e helyett felsoroljuk e problémák legújabb irodalmának néhány fontosabb darabját.

Berend T. Iván: *Az iparfejlődés és az úgynevezett parasztipar kérdéséhez.* Történelmi Szemle, 1965. Hanák Péter: *Vázlatok a századelő magyar társadalmáról.* Uo., 1962. Incze Miklós szerk.: *Az 1929—1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon.* Bp. 1955. Katus László: *A mezőgazdaság tőkés fejlődésének főbb vonásai az Osztrák—Magyar Monarchia délszlávlakta területein.* Történelmi Szemle, 1959. *Uő: A kelet-európai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés" kérdéséhez.* Uo. 1967. Király Péter: *A parasztság felbomlásának néhány kérdése a XX. század elején.* Századok, 1953. Kiss József: *A tőkés agrárfejlődés foka és néhány vonása Szolnok megyében a millennium évtizedében.* Uo. 1961—1962. Kolossa Tibor: *Adatok az agrárnépesség összetételéhez az Osztrák—Magyar Monarchiában.* (1900) Agrártörténeti Szemle, 1962. P. I. Ljascsenko: *Isztorija narodnava chozjájsztvo SzSzSzR.* I—II. k. Moszkva, 1952. Orosz István: *A parasztság rétegződésének vitás kérdései a legújabb szovjet történeti irodalomban.* Világtörténet, 1964. Pach Zs. Pál szerk.: *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon 1867—1918.* Bp. 1956. Pölöskei Ferenc—Szakács Kálmán szerk.: *Földmunkás és szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1848—1948.* Bp. 1962. Puskás Julianna: *A tőkés nagybérletek a XIX. századvégi Magyarországon.* Történelmi Szemle, 1959. *Uő: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatisztika adatai alapján.* Uo. 1960. *Uő.: A földbirtokok bérbeadása Magyarországon az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján.* Uo. 1963. *Uő.: A földtulajdonosok és a földet bérlők társadalmi rétegződésének módosulásai az 1920. és 1930. évi népszámlálási adatok alapján.* Uo. 1964. S. Sándor Pál: *A XIX. századvégi agrárválság Magyarországon.* Bp. 1956. Szabó István szerk.: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914.* I—II-k. Bp. 1965. Szuhay Miklós: *Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években.* Bp. 1962. Tolnai György: *A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon.* Bp. 1964. *Uő: Az önnálló tőkés fejlődés és a nacionalizmus megítélése a mai magyar gazdaságtörténetírásban.* (Válasz Berend T. Ivánnak) Történelmi Szemle, 1966. Vörös Antal: *A paraszti termelőmunka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon 1850—1914.* Uo. 1966.

szakadva általánosabban, témánként próbáljuk meghatározni a kutatás új eredményeit, illetve sokszor csak irányait, kérdésfeltevéseit, amelyek megválaszolásában nem egyszer a néprajzi kutatás segíthetne sokat.

Amikor a kínálkozó kétféle megoldás közül a sok tekintetben hasznos s talán könnyebb első változat helyett a másodikat választottuk, akkor azt abból a meggondolásból tettük, hogy olyan, csak vitákon, megbeszéléseken, nem egyszer csak beszélgetéseken elhangzott anyagokat is hasznosíthassunk, amelyek publikációra még nem kerültek, de amelyekről szólni — éppen a további kutatás elősegítése érdekében — mindenképpen hasznosnak láttuk.

Az első problémakomplexum, amelyről szólni szeretnénk, a *kapitalizmus genezisének* kérdése, illetve a *parasztságnak a tőkés fejlődés születésében játszott szerepe*. Kialakult egy olyan nézet, amely a kapitalista iparfejlődés gyökereit is a parasztság termelő tevékenységében kereste. Ez a felfogás abból indul ki, hogy a naturális gazdaság fokán a parasztság a maga ipari szükségleteit is — több-kevesebb teljességgel — a maga háziipari munkájával fedezte. Amikor a paraszti gazdálkodás önellátó jellege felbomlik s tömegméretekben kialakul a kisárútermelés, akkor a házipari tevékenység is kilép eddigi, csak saját háztartási igényeket kielégítő kereteiből és piacra kezd termelni. A piacra termelő parasztipar kialakulása a paraszti mezőgazdasági árútermeléssel párhuzamosan jelentkezett, mint a parasztcsaládok közötti munkamegosztás két oldala. Hogy az árútermelés melyik — ipari vagy mezőgazdasági — formáját választja a parasztság egy—egy része, azt főleg természeti adottságokkal, jó termőföld hiányával vagy bőségével magyarázza, részben pedig azzal, hogy a nagybirtok mennyire enged teret a parasztság földművelő tevékenységének, illetve elszorítva attól, tömeges iparűzésre, elsősorban textiliparra kényszeríti. A népesség túlnyomó többségét tevő parasztságon belüli ilyen munkamegosztás a belső piac kibontakozásának, tehát az önálló kapitalista fejlődésnek alapvető feltétele. A parasztipari kisárutermelésből azután az immár földművelő és iparűző részekre bomló parasztság nagy tömegei közötti árucsere által létrehozott belső piacra támaszkodva Lenin ismert tételének megfelelően — a kisárutermelés napról napra szüli a kapitalizmust — kifejlődött a tőkés ipar.

Ezt a leegyszerűsítve ismertetett fejlődésvonalat a kapitalista ipar kialakulásának általános sémájaként fogva fel, az önálló tőkés fejlődés lehetőségeit azon méri, hogy kibontakozik-e az adott országban megfelelő mértékben a kisárutermelő parasztipar. A XIX. század első felét, főleg az 1840-es éveket vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy a parasztipar e típusa nálunk is meglehetősen kifejlődött s 1,2—1,5 millió szövő-fonó parasztiparossal számolhatunk. Adva volt tehát lényeges külső befolyástól mentes hazai tőkés fejlődésünk minimuma. A nemzeti függetlenségnek az 1848/49-es szabadságharc bukását követő hiánya következtében azonban a parasztipar nem kapta meg azt az állami pártfogást — elsősorban a védővámokat —, amelyek biztosíthatták volna életképes tőkés iparrá alakulását. Ellenkezőleg: az Ausztria—Magyarország közötti vámvonal eltörlése annyira kiszolgáltatta a magyarországi parasztipart az osztrák versenyének, hogy az 1850-es évektől megindult kínos, tömegnyomorral járó pusztulása. A parasztság egészében visszakényszerült a földműveléshez, vagy a parasztparcellákra, vagy mezőgazdasági bérmunkára. Ezzel együtt újjáéledt a régi típusú, patriarchalis falusi háziipar, a paraszti gazdálkodás naturális elemeinek erősödéseként. Az 1884-ben összeírt mintegy nyolcszázezer főt kitevő háziiparos a maga 4 Ft értéket el nem érő fejenkénti árutermelésével már ebbe a kategóriába tartozik.

A tőkés ipar kialakulását a naturális parasztgazdaság bomlásából, illetve a paraszti háziiparból levezető elmélet — megítélésünk szerint — két fontos történeti jelenségre alapozódik. Egyik a nyugat-európai úgynevezett *Rural Industry*, a másik az orosz *kusztáripar* fejlődésútja, pontosabban a kapitalista ipar megteremtésében játszott szerepe. A fent ismertetett elmélet mindkettőt a parasztipar körébe sorolja és nem fordít figyelmet a közöttük levő különbségekre. Az elmélet alapvető gyengéje — amelyből minden téves vagy vitatható eleme ered — szerintünk abban van, hogy a társadalmi munkamegosztás kialakulását leszűkíti a parasztságon belüli munkamegosztásra s ezt mintegy a kapitalizmus előestéjén látja végbemenni. Nem veszi tekintetbe, hogy a mezőgazdasági és ipari termelő tevékenység elkülönülése több évszázados folyamat, amely már a virágzó feudalizmus szakaszában fejlett egyszerű árutermelést s erre alapozott piaci viszonyokat hozott létre. Az áru és pénzviszonyok fejlődése már ekkor felbontotta a feudalizmus korai szakaszában uralkodó naturálgazdálkodást. Ez pedig — most elsősorban Nyugat-Európát tartva szem előtt — nem egyszerűen úgy ment végbe, hogy árutermelő parasztipar és árutermelő mezőgazdaság került szembe egymással, hanem város és falu különbsége, városi ipar és mezőgazdasági árutermelés lépett csereviszonyba. Ez a városi ipar, amely a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet idejére nemcsak az alapvetően feudális céhes szerveződésig jutott el, hanem — ismét hangsúlyozottan Nyugat-Európára utalva — a kereskedelmi tőkének a céhes termelés fölötti korakapitalista szerveződéséig is. A városgazdaságok egyre táguló körzeteiben pedig a piac ösztönzésére a parasztság nemcsak a mezőgazdasági árutermelésre való áttéréssel adta fel a naturálgazdálkodást, hanem ipari fogyasztása terén is megszünt önellátó lenni, egyre inkább teret kaptak igényei kielégítésében a városi ipar termékei is. Ezt a városi ipart az indusztriális kapitalizmust a parasztiparból eredeztető felfogás teljesen figyelmen kívül hagyja. Minden bizonnyal azért, mert elfedi szeme elől az az általános jelenség, hogy a kapitalizmusba való átmenet idején mindenütt megjelennek s a további fejlődésben nagy jelentőséget kapnak a falusi iparűzés és a benne kialakult kapitalista szervezeti formák. Ezek azonban genezisükben és funkcióikban egyaránt eltérhetnek egymástól s nem azonosíthatók egyszerűen az önellátó háziiparból kinövő parasztiparral.

Említettük már, hogy a kereskedelmi tőke a maga korakapitalista ipari szervezeteit a céhek termelésének megszervezésével hozta létre. Megteremtette a Verlagsystemnek, tehát a kihelyezéses vagy juttatásos rendszernek egy, a céhekre s még nem közvetlenül az egyes kistermelőkre kiterjedő hálózatát is, a céhekkel kötött szállítási szerződések, a nekik juttatott anyagellátás formájában. A XVII. századra azonban ez a rendszer Nyugat-Európa legfejlettebb területein már elérte teljesítőképessége határait, nem volt képes a táguló világpiac növekvő igényeinek kielégítésére s képtelen volt a továbbfejlődésre is. Az ipari tömegtermelés növelése érdekében új utakat kellett tehát keresni. Ekkor indul meg — legelőször Angliában — az ipar kihúzódása a városokból, vidékre, falura települése s a kikészítő műhelyek, sőt nagyobb manufaktúrák körül a falusi mellékipar széleskörű megszervezése. Az iparnak ez a vidékre vonulása főleg 3 tényező következménye volt. Egyrészt a nyersanyag (vas, fa) és a vízigény, amely utóbbi részben mint döntő fontosságú hajtóerő, részben mint a fonálfehérítés nélkülözhetetlen segédeszköze játszott szerepet. Másrészt a városi céhalkotmány termelésbővítést és technikai újításokat gátló korlátozásai alól óhajtott kikerülni. Végül, de nem utolsósorban az, hogy a mezőgaz-

daság és szállítás akkori teljesítőképessége mellett az új tömegipar által igényelt munkástömegek élelemellátását nem lehetett volna megoldani abban az esetben, ha teljesen elszakadnak a földműveléstől és egy helyre koncentrálódnak. Maradt tehát a mezőgazdaság mellett űzött falusi mellékipar széleskörű megszervezése illetve elterjesztése. Ilyen értelemben beszélhetünk tehát csak arról — de teljes joggal — hogy a kapitalizmus tovább fejlődésében a Rural Industry szinte nélkülözhetetlen szerepet töltött be. Ezt a falura települt, bázisát a falusi mellékiparra helyező tőkés ipari tevékenységet jelöljük a Rural Industry terminus technikusával. A Rural Industry azonban nem egyszerűen parasztipar. A paraszti iparűzés mellett jelenti a kereskedőtőkés vagy más vállalkozó vidéki ipari üzemét is, sőt a parasztipar ritkán önálló, inkább e vállalkozások külső övezeteit jelenti, ahhoz kapcsolódik szervezetileg is.

Joggal mutatnak rá továbbá újabban, hogy ez az ipar nem kiindulópontja a tőkés fejlődésnek, hanem annak bizonyos fázisában megjelenő, indukált jelenség, amit a kereskedőtőke felhalmozása, a városi iparban kialakult tőkés viszonyok és a bővülő exportpiacok növekvő igénye hoz létre, terjeszt el. Nem az önellátó háziiparból nő tehát ki a Rural Industry, ha fel is használja, magába is építi annak többé-kevésbé bomló maradványait. Így értelmezhető Marxnak az a megállapítása, hogy a manufaktura-rendszer a céhes kézműipar és a falusi mellékipar kettős talapzatán nyugszik.

Sok tekintetben másként áll a helyzet az orosz kusztáripar vonatkozásában. Oroszországban szinte a kapitalizmusra való átmenet idejéig nem ment végbe az iparnak a városokra koncentrálódása úgy, ahogyan azt Nyugat-Európában megfigyelhettük. A mezőgazdasági és ipari termelés elkülönülésében — hangsúlyozni szeretnénk, hogy csak ebben a vonatkozásban — falu és város közötti elkülönülésnél, szembenállásnál fontosabb szerepet játszott a földrajzi megoszlás, az úgynevezett ipari kormányzóságok és a feketeföldes mezőgazdasági övezetek közötti munkamegosztás kifejlődése. Itt valóban kinő az önellátó paraszti háziiparból egy kisárútermelő parasztipar, amely egyúttal betölti ugyan azt a szerepet is, mint Nyugat-Európa céhes, városi kézműipara. Ipari és mezőgazdasági tevékenység szétválási folyamatának erősödése akkor menvén végbe, mikor már a kapitalizmus kezdetei is megjelennek, kisárutermelő ipar és kapitalista viszonyok kialakulásának kettős folyamata találkozik tehát az orosz kusztáripar megteremtésében, amelyből — de csak kapitalista viszonyok között — valóban napról napra születhet a kapitalizmus. Még ez az oroszországi parasztipar sem nélkülözhette azonban a kívülről jövő ösztönzést, elsősorban a szakmai ismeretek terjesztésében és munkaalkalom nyújtásában — mind az állami manufaktúrák, mind például a moszkvai ipari vállalkozások részéről.

E két szélsőség, a Nyugat-európai Rural Industry és az orosz kusztáripar között számos vegyes vagy átmeneti változat található a kapitalista fejlődés meghatározott szakaszán. A kutatás ezek vonatkozásában még korántsem jutott el kielégítő megoldásokig. Mi itt csupán egy aspektusra hívnánk fel a figyelmet. A történettudomány már rámutatott arra, hogy a Rural Industry kibontakozásának fontos feltétele a paraszttömegek mozgékonysága, tehát a feudális viszonyok fellazulása a vidéken. Mivel pedig a kapitalista fejlődés adott szakaszán szinte kényszerítő erejű a falusi mellékipar létrehozása a manufaktúrarendszer egyik bázisaként, azokban a közép-kelet-európai országokban, ahol a kései feudalizmus falun a második jobbágyság merev formáit hozta létre és elhúzódásával tartósította, a Rural Industry torz utakra szorult. A városokból kivonuló ipar vagy földesúri gyámság alatt fejlődött — ezért van Cseh-

országban és nálunk is a sok földesúri manufaktúra — s körülötte bizonyos falusi mellékipar — vagy a földesúri nyomás ellen védekezve mezővárosokban és falvakban is céhes szervezetek létrehozására kényszerült. Így vagy önmagát korlátozta, vagy — mint nálunk a XIX. század első felében van rá példa — visszaszorul a városokba, ahonnan a már említett korlátok miatt menekülnie kellett. Önálló tőkés fejlődésünk lehetőségeit már csak ezért is pesszimistábban ítéljük meg, mint a parasztipari elmélet hívei. Nincs terünk arra, hogy itt kitérjünk azokra a módszertani és forráskritikai észrevételekre, amelyek kétségessé teszik a parasztipar akkora volumenét, mint azt Magyarországon a XIX. század derekára feltételezik, de a XVIII. századi, tehát a fejlődés azonos szakaszában, az ipari forradalom előtt álló Anglia viszonyaival összehasonlítva mindenképpen gyengének mutatkozik hazai iparunk. Kétesnek tartjuk ezért a parasztipar további fejlődéséről rajzolt képet is. A XIX. század végének háziiparában így nem annyira az elpusztult árutermelő parasztipar naturálgazdaságba visszaszoruló maradványait látjuk, mint részben a régi háziipar továbbélését, részben — a nem jelentéktelen állami ösztönzésre kialakult — kiegészítő, mellékkereseti jellegű tevékenységet, amely a növekvő földhiányra próbált nyomorúságos gyógyírt találni. Olyan kérdés ez, amelynek eldöntésében a néprajzkutatás eredményei nagy súllyal eshetnek a mérleg serpenyőjébe.

Az iparfejlődés után vessünk most néhány pillantást a mezőgazdaság tőkés átalakulásának lehetséges útjaira. Eddig általában amerikai és porosz utas agrárfejlődésről beszéltünk, az újabb kutatás azonban lehetővé teszi, hogy e két fő változat szem előtt tartásával — különösen a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet útjait illetően — árnyaltabb változatokat is megkülönböztessünk. A szorosabb értelemben vett polgári agrárfejlődés, azaz a mezőgazdasági üzemnek profitszerző vállalkozásként történő megszervezése a tőke által kettős gyökerű lehetett. Egyik a Marx kifejezésével élve — városi módszerekkel szerzett tőke behatolása a mezőgazdaságba a városi burzsoázia földszerzései által. Ez történhetett a föld megvásárlásával is, gyakoribb volt azonban a tőkés bérleti forma. A föld — ahogy Lenin írta — így vagy úgy, de megtalálta a maga gazdáját, aki a profitszerzés forrásává tette.

Tőkés bérletet szerezhetett a városi burzsoázia mellett a parasztságból kiváló, gazdagodó vállalkozó elem is, aki nem városi tőkét, hanem a mezőgazdasági üzemben felhalmozott vagyont viszi át kapitalista vállalkozásba a mezőgazdaság területén. Mindkettőre az angol mezőgazdaság fejlődése nyújtja a legtöbb példát. Másutt az ilyenféle kapitalizálódás inkább csak egyéb utak kísérőjelenségeként jelentkezett. Gyakoribb volt maguknak a mezőgazdasági árutermelő egységeknek az átalakulása az egyszerű árutermelés talajáról tőkés üzemmé. Ennek megfelelően beszélhetünk földesúri és paraszti agrárfejlődésről. Utóbbinak a szorosabb értelemben vett amerikai utas formája a tőkés farmergazdaságok ismert típusának kiépítése. Ettől némileg eltér a kontinentális változat, például a francia parasztgazdaságok tőkésedése. Az alapvető különbséget abban lehet megtalálni, hogy a farmergazdaság kettős értelemben szabad földet hódíthatott meg. Az amerikai farmer részben néptelen, uratlan területeket szállt meg és tett a civilizáció számára hasznot hozóvá. Másrészt e területeken sokáig nem érvényesült semmiféle — sem feudális, sem kapitalista — tulajdon monopóliuma. Ez pedig más feltételeket biztosított a fejlődéshez — gondoljunk csak az abszolút földjáradék hiányára — mint a feudális kötelékekből éppen hogy szabaduló családi gazdaságát kapitalista kisüzemmé átalakító kontinentális parasztság számára adva voltak.

A földesúri agrárfejlődés ugyancsak két változatra bontható. Az egyik az angliai tőkésedő, úgynevezett új nemesség gazdaságának átalakulása. Ez a régi, feudális pénzjáradékot élvező földesúri gazdálkodásból indul el s a parasztság kisajátítása útján teremti meg a maga belterjesség irányába haladó mezőgazdasági üzemét. Alapvetően parasztellenes fejlődési út ez tehát, de az agrárviszonyok gyors, forradalmi átalakulását eredményezi. Míg az agrártermékeivel való kereskedelmet lehetőleg a maga kezében igyekszik megtartani s a kereskedőtőkének alig enged teret, jól megfér s összefonódik a paraszti burzsoázia kialakulásával és a városi tőke által teremtett tőkés agrárfejlődéssel.

A másik, az általában ismertebb a porosz, junker típusú átalakulás. Ez a robotoltató majorsági gazdálkodásban leli eredetét s tőkésedése lassan, külterjes irányban és számos feudális vonást megtartva haladt előre. A marxista történetírás Lenin nyomán ehhez kapcsolja a ledolgozási rendszer különböző formáit, mint az átmeneti gazdálkodás sajátosságait. Ezzel összefüggésben — bár a hagyományos paraszti gazdaságok rovására gyarapszik, nem érdeke a parasztság teljes kisajátítása, hanem az életképtelen, külső — ebben az esetben a nagybirtok által nyújtott — bérmunkára utalt, de a parcella révén helyhez kötött törpegazdaságok széles övezetét teremti meg maga körül. Jellemzi ezt a típust, hogy tőkés voltát inkább csak termelés szférájában realizálja. Az értékesítés szervezését már átengedi a kereskedőtőkének, ezért általában hozzákapcsolódó, főleg terménykereskedő réteggel együtt lép fel. A tőkés átalakulás más — paraszti és polgári — formáival élesen szemben áll. Nem velük összekapcsolódva, hanem ellenükre, fejlődési lehetőségeiket elszorítva, magának alárendelve bontakozik ki.

Közismert, hogy hazai agrárfejlődésünk döntően ezt a junker típusú, porosz utat követte. A tőkésedő nagybirtok tengerében azonban a mezőgazdaság kapitalizálódásának egyes paraszti szigeteivel is találkozunk, különösen az Alföldön a civis városokban és a volt szabad kerületekben (jászok, kunok, hajdúk, határőrvidékek) valamint a Bácska és a Bánság egyes helyein. Azokon a területeken főleg, ahol a feudális földesúri hatalom eleve nem, vagy csak korlátozottan érvényesült, s ahol ezzel összefüggésben a jobbágyfelszabadítás után is a paraszti kis- és középbirtok dominált. (A jászkun kerületben például a közbirtokossági és városi földeket leszámítva a XIX. század végén sem volt 500 holdon felüli gazdaság.)

Ezt az agrárfejlődést nem könnyű a fentebb ismertetett tipológia valamelyik helyére besorolni. Kétségtelenül vannak olyan vonásai, amelyek a szorosabban vett amerikai útra emlékeztetnek. A határőrvidékek vagy a hajdúkerület és a jászkun redemptio területén például a földet birtokló parasztság egyben tulajdonos is, a feudális földesúri tulajdon monopoliumának megtörésével. Ugyanakkor e tulajdonformák is monopolisztikus jellegűek voltak, nem teljesen szabad föld ez s a feudális rendhez is hozzásimul, mint azt a határőrföldek katonai hűbérbirtok-vonásai, a hajdúk kollektív nemessége stb. mutatják. A nagy kiterjedésű puszták, egyes nagyhatárú városok megkülönböztetés nélküli parcellázásai viszont ismét csak a farmer-típusú gazdaság terjeszkedési lehetőségeire emlékeztetnek, bár ezek a lehetőségek jóval korlátozottabbak az amerikainál. Az addig hasznosíthatatlan földek — például a futóhomok megkötése — kultúrterületté alakítása is párhuzamba állítható az uratlan földek amerikai civilizálásával. Intenzív gyümölcs— és kertkultúrájuk viszont már ellentétes a farmergazdaságok külterjes irányával, hogy azután az exportpiacok meghódítására irányuló törekvéseiben ismét találkozzék azzal. Tovább

bonyolítják ezt a kérdést az egyes tájegységek kevéssé feltárt, egymástól eltérő sajátosságai. Így a Dunántúl egyes vidékein a kontinentális paraszti agrárfejlődésre emlékeztető jelenségekre bukkanunk. Egyes városok határában pedig kiterjedt bérleti gazdálkodással is találkozunk. Baja határában például a század végén a szántóknak csaknem fele tartozott bérgazdaságokhoz. Mindez az agrárfejlődés különböző tendenciáinak együttes fellépésére enged következtetni, a porosz út kétségtelenül uralkodó volta mellett.

Ha ugyanis az amerikai utas foltok nem tudtak változtatni a magyarországi mezőgazdaság fejlődésének alapvetően porosz utas jellegén, akkor a bérleti gazdálkodás még kevésbé tette ezt. Nem volt erre képes már csak viszonylagosan csekély súlyánál fogva sem: Az 1895-ös statisztika szerint a mezőgazdaságilag hasznosított területnek mindössze 17%-a tartozott tisztán bérgazdaságokhoz. Ráadásul ez sem tekinthető minden további nélkül azonosnak a a szorosabb értelemben vett polgári agrárfejlődés területével. A parasztság ugyanis nagyon gyakran a megélhetés szorító kényszerének hatására vállal bérletet s nem tőkés profitszerzés céljából. Nem sorolhatók például a tőkés üzemek sorába a részesbérletek, amelyeknek jelentékeny része a nagybirtok ledolgozási rendszerével volt szoros kapcsolatban. Ezt mutatja az is, hogy az 1—5 holdas törpegazdaságokban a bérgazdaságok aránya jóval nagyobb volt, mint az 5—50 holdasoknál. Ráadásul a törpegazdaságokon belül a bérgazdaságok számszerű részesedése 4,02%, a hozzájuk tartozó földterület részaránya azonban csak 2,33%, ami azt mutatja, hogy a törpebérletek nagysága jóval kisebb, mint a tulajdonkezelésű törpegazdaságoké. Birtokosaik tehát ebből megélni — a speciális kultúrákat, mint például a makói hagyma, leszámítva — nem tudtak s más, többnyire mezőgazdasági munkára voltak utalva. Tudjuk, hogy az ezirányú kötelezettséget a nagybirtok gyakran ki is kötötte a bérleti egyezségeknél.

A bérleti rendszer másként is, még tőkés formáiban is idomult a porosz út igényeihez, mintegy annak függvényében fejlődött. A bérletekbe bekapcsolódó polgári tőke ugyanis túlnyomóan a terménykereskedő burzsoáziától származott. Attól a rétegtől tehát, amely — mint már említettük — éppen a junker típusú nagygazdasághoz kapcsolódva fejlődött ki. Jellemző továbbá az is, hogy a bérbeadás ritkán terjedt ki egy egy birtok egészére. Egy része rendszerint megmaradt a tulajdonos saját kezelésében, s a bérbeadás éppen azt célozta, hogy biztosítsa az anyagi fedezetet az önkezelésű birtok tőkés típusú berendezéséhez. Így rendelődött alá a bérleti gazdálkodás a nagybirtokos polgári vállalkozóvá alakulás érdekeinek. Ugyanakkor arra is rá kell mutatnunk, hogy a bérleti gazdálkodás a XIX. század végén erősen elterjedt a kincstári és korlátolt forgalmú birtokokon, mintegy mobilizálva azt a tőkés fejlődés számára. Találkozunk jelentős gazdagparaszti bérletekkel is s a bérleti gazdálkodás súlya a mezőgazdaság egészében nagyobb, mint Poroszországban. A bérgazdaságokon belül pedig tulsúlyban vannak a nagyobb üzemek, szemben a törpebérletek poroszországi uralkodó voltával. Agrárfejlődésünk tehát színesebb, kevésbé egysíkú képet mutat, mint a poroszutas agrárfejlődés névadó, „klasszikus" hazája.

Vizsgálódásunk második részében az *ipari és mezőgazdasági fejlődés* néhány *összefüggésére* szeretnénk rámutatni. Az *ipari forradalmat* ma a kutatók általában olyan jelenségnek fogják fel, amelyet a népesedés, a mezőgazdaság, a szállítás és kereskedelem terén bekövetkezett forradalmi változások együttes hatása hozott létre. Ebben a vonatkozásban a mezőgazdaság forradalma az ipari

előfeltételeként jelenik meg, mégpedig több területen. A Rural Industry kialakulásának vizsgálatánál említettük a mezőgazdaság kis teljesítőképességét, mint az ipar vidékre húzódásának okát. Az ipari forradalom során kialakuló gépi nagyipar ismét városokba koncentrálódik s addig soha nem látott méretű népességtömörüléseket hoz létre. A mezőgazdaságtól elszakadt népesség nagysága és koncentrációjának mérete azonban adott ellátó terület mellett az agrártermelés azon szabad hányadától függ, amit a nem őstermelő lakosság ellátására lehet fordítani. A fő —, sőt kizárólagos foglalkozásként űzött ipari tevékenység tömegméretű elterjedéséhez tehát a mezőgazdasági termelés mennyiségének ugrásszerű növelésére volt szükség. Ugyanakkor emelni kellett a termelékenységet is, hogy a mezőgazdaságban lekötött munkaerő minél nagyobb része szabaduljon fel a gyáripar számára. Az egyre többet termelő, méghozzá árut termelő agrárlakosság egyben a kibontakozó tömegipar fogyasztóját is jelentette, azon ösztönzők egyikét tehát, amelyek az ipari termelés növekedését elősegítették.

Újabban arra is felhívják a figyelmet, hogy az ipari forradalom finanszírozásában milyen szerep jutott a mezőgazdaságnak. A kutatások azt mutatják, hogy még az ipari forradalom útjára legkorábban rálépő Angliában is a külkereskedelem mellett a mezőgazdaság volt a tőkefelhalmozás fő területe s még a XIX. század elején is e területekről származott az ipari fejlődés tőkefedezete.

Hazánkban az ipari forradalom és a mezőgazdaság még egy összefüggésére utalhatunk. Angliában az ipari forradalom vezető szektora a textilipar volt s a szigetország példáját általánosítva korábban elterjedt volt az a nézet, hogy a többi ország esetében is így kellett történnie. Újabban sokkal differenciáltabban vetik fel azt a problémát. Rámutatnak arra, hogy elmaradott gazdasági szerkezetű országokban, amelyek — mint hazánk — a XIX. század második felében lépnek az ipari forradalomba, kétféle típusú iparágnak juthat döntő szerep. Egyrészt olyanoknak, amelyek iránt az elmaradott infrastruktúra — pl. vasút — kiépítése nagy belső igényt támaszt. Ilyen például a vasipar. Másrészt azoknak, amelyeknek termékei iránt a fejlettebb ipari országokban kereslet mutatkozik. Ilyen exportképes iparágak a nyersanyag és alapanyaggyártás, mindenekelőtt pedig az élelmiszeripar.

Az élelmiszeripar, főleg a malom- és cukoripar járt a hazai iparfejlődésünk élén is, s ebben az európai piac szükségletei által kialakított munkamegosztással szoros összefüggésben állott az agrártermék- exportáló nagybirtok érdeke is. Ez pedig az élelmiszeripart a maga termelési kiegészítőjeként fogta fel s ipari fejlődésünket a XIX. század végéig — legalábbis döntően — a poroszutas agrárfejlődés érdekeinek rendelte alá.

Az ipar szükségletei ugyanakkor azt a „kihívást" jelentik a mezőgazdaság számára, amely — a piacon keresztül — annak átalakulását mozgatja. A kapitalizmusnak — döntően az iparfejlődés által megszabott — általános menete így az agrárfejlődés szakaszait is megszabja. Mivel pedig hazánkban a növekedés belső feltételei alig adottak, továbbá Ausztriával fennálló kapcsolatunk miatt a monarchián belüli munkamegosztás, az egész monarchia fejlődésmenete határozta meg agrárátalakulásunk szakaszait. Az 1850-es évektől induló ipari konjuktúra így esik egybe mezőgazdaságunk ugrásszerű extenzív fejlődésével, a szántóterület kibővülésével. A gabonatermelés nagyarányú előretörése a külterjes állattenyésztés rovására szoros kapcsolatot tartott malomiparunk fejlődésével. Ekkor megy végbe az első eszközváltás is mezőgazdaságunk felszerelésében. Ezt az extenzív fejlődést az 1870-es években kibon-

takozó dekonjunktúra és agrárválság az intenzíválódás irányába szorítja. Megváltoztatja a szántóföldi struktúrát is, részben az istállózó állattenyésztés és a takarmányok termelése, részben az ipari növények elterjedése irányába s itt jelentkezett az élelmiszeriparnak, mint ipari forradalmunk vezető szektorának második visszahatása a cukor- és szeszgyártás, tejtermékek feldolgozása által. A harmadik szakasz már a századforduló időszaka s az intenzíválódást főleg két területen mutatja. Egyrészt specializált termelési övezetek alakulnak ki, másrészt átalakul az agrotechnika a gépek alkalmazásával. Ez a szakasz döntő változást hoz a parasztgazdaság és nagybirtok viszonylatában is. A konjunktúra—dekonjunktúra változó igényeit eddig nagyjában követni tudta a parasztgazdaság is. Résztvett a külterjes szemtermelés kiszélesítésében — gyakran mértéken felül törve fel állatai elől a közlegelőt — majd a cukorrépatermelésben, az élelmiszeripari melléktermékek hasznosításához kapcsolódó állattenyésztésben és a tejgazdaságok megteremtésében. Agrotechnikája, felszerelése nem különbözött a nagybirtokétól. Most azonban megváltozott a helyzet. A parasztgazdaság fejlődése megtorpant. Nem tudta követni a nagybirtok gépesítését s ezzel összefüggő, nagyobb szakértelmet is igénylő fejlettebb agrotechnikáját, közgazdasági ismereteket is egyre inkább megkövetelő korszerű üzem- és piacszervezést. Termelési, gazdasági szintje egyre inkább elszakadt a nagybirtokétól s növekedni kezdett a két gazdaságtípus különbsége. A parasztgazdaság a századforduló után már csak egyes helyeken s speciális kultúrák művelése útján fejlődött, tömegesen új utakra térni nem volt képes. Megváltozott a paraszti munkabefektetés célja is. Míg az első szakasz külterjes gazdálkodása birtoka növelésére ösztönözte, a második szakaszban üzeme belterjesebbé tételére áldozott, most már sem extenzív, sem intenzív beruházásra nem futotta erejéből. Erőfeszítéseit most már a föld megtartására kellett összpontosítania. A föld, a paraszti lét alapja ekkor kezd komor öncéllá alakulni tudatában. Európával sőt a világgal, az egyre inkább fejlettebb felszereléssel és módszerekkel termelő nagybirtokkal versenyben csak úgy tudott helytállni a maga alacsony produktivitásával, hogy igényeit szinte elképzelhetetlen mértékig leszorította s termelésébe családja megfeszített erejének óriási többletmunkáját ölte bele.

Ezzel együtt átalakult a paraszti életforma, a családi munkaszervezet is. Az első szakasz egyoldalú szemtermelése az év egyes részeire korlátozta a paraszti termelőmunkát s az jórészt a férfiak dolga volt. A második szakaszban a belterjesebb gazdálkodás növekvő munkaigénye mezőre kényszeríti az asszonyokat is. A változatosabb növénykultúrák egyenletesebben széthúzzák a mezőgazdasági munkák idejét, az istállózó állattenyésztés pedig nemcsak állandó téli foglalatosságot ad, hanem bevonja a munkába a gyermekeket is. Ezzel együtt kezd elmaradni a magakészítette, igényes, művészi népviselet s váltódik fel vásári holmival, nem egyszer a fejlődő gazdaság biztonságával a hátuk mögött — bizonyos vásári fényűzéssel. A harmadik szakaszban ez is megváltozik. A komor földimádat a család munkaerejének kiuzsorázása mellett leegyszerűsíti, az olcsó tömegcikkek felé tereli a viselet, a használati tárgyak világát.

A kapitalizmus elégtelen fejlődése, a *porosz utas agrárstruktúra* azonban nemcsak a parasztgazdaság útjait torlaszolta el, hanem *önmaga számára is korlátokat emelt*. Ennek illusztrálására nézzünk meg egyetlen vonatkozást. A századforduló tájára viszonylag magas arányszámot mutat hazánkban a földtelenné váltak tömege. Ezt azonban nem lehet — mint általában — a tőkés fejlettség fokmérőjének tekinteni, mert az iparfejlődés elégtelensége miatt nem tudja

felszívni őket. A lenyomott életszínvonalú agrárproletariátus nagy munkaerőrezervoárja azután a nagybirtok kapitalizálódására is kedvezőtlenül hat vissza. A mezőgazdaság gépesítése ugyanis egyenes összefüggést mutat a munkaerő hiányával és drágaságával. A hazai sok és olcsó munkaerő tehát ellenkezően hatott a munkaszervezet primitívebb formáinak konzerválása irányában. Az aratógép például a nagybirtokon sem jut komolyabb szerephez ebben az időszakban. Még ahol megvásárolják is, ott is inkább csak az aratósztrájkokkal szembeni biztonsági tartalék és fenyegetés szerepét játszotta s felhasználása a a század elején szociálpolitikai meggondolásokból egyenesen főszolgabírói engedélyhez köttetett.

A korszerűsítéstől visszafogva a nagybirtok egyre inkább csak a monarchián belüli védett piachelyzet kihasználásával s a mezőgazdasági proletariátus fokozott kizsákmányolásával tudta biztosítani előrehaladásának valamelyes ütemét. Az első világháborút követően azonban ennek is végeszakadt, agrárfejlődésünk zsákutcába jutott.

Az első világháborút követően ugyanis a változó viszonyok az agrárstruktúra jelentékeny alkalmazkodását követelték volna meg. A monarchia védett piacáról a világpiacra kikerülés mellett az erősen megváltozó igények, versenyfeltételek — legyen szabad itt csupán az európaszerte kibontakozó agrárvédő rendszabályokra utalnom — a minőségi fejlődés útját írta volna elő. Erre azonban poroszutas mezőgazdaságunk nem volt képes. Az állattenyésztés aránya a szántóföldi termeléshez képest csökkent, állatállományunk még abszolút számokban sem érte el a két világháború között az — azonos területre számított — 1911-es szintet. Különösen nagy volt azonban a lemaradás a lakosságszám gyarapodásához és az európai fejlődési ütemhez mérve. A szántóföldi struktúra az időszakos hullámzások ellenére lényegében ugyancsak változatlan s alig — nem is minden termény esetében — emelkednek a terméseredmények és termésátlagok is. Valamelyest javult a helyzet a gépesítés terén, de a mezőgazdaság munkaigényét az egész korszakban döntően az emberi és állati izomerő igénybevételével fedezik. Nő a műtrágyahasználat is, de ezt az állattenyésztésével együttjáró szervestrágya-csökkenés ellensúlyozta. Egészében tehát mezőgazdaságunk fejlettségi foka az 1930-as évekre sem haladta meg a század elején elért szintet. A termelőerők további fejlődése mezőgazdaságunkban a porosz úton lezárult. Ezt a stagnálást két tényező tette még súlyosabbá. Egyik az időnként tekintélyes méreteket öltő agrárolló, másik az agrárproletariátus kérdése. A XIX. század második felében a társadalom biztosító szelepeinek szerepét játszó kivándorlás nagy hullámai ekkorra már elültek. A földtelen paraszt vagy a nagybirtok körül tolongott a maga néma forradalmának keserűségében, vagy a városbavándorlás útjára kényszerült, fel nem szívódhatva az elégtelen tempójú iparosítás köreiben.

A stagnálás nem egyformán jelentkezett a különböző típusú és nagyságú gazdaságokban. Az önkezelésű gazdaságok lemaradása a belterjességben a bérletiekhez képest általában fokozódik. Maga a bérleti gazdálkodás azonban nem tud kikerülni abból a már a XIX. század végére kialakult helyzetből, hogy a junker típusú nagybirtok fejlődésének rendelődjön alá. Erre mutat, hogy a kötöttforgalmú birtokokon a korábbi bérletekkel szemben egyre inkább az önkezeléses formára térnek át s a bérletek aránya a 100 holdon felüli nagyságcsoporton belül általában csökken. Erre mutat továbbá a bérletek között a birtoknagyság szerinti kategóriákban mutatkozó eltérés is. Míg ugyanis a nagybérletek számottevő minőségi fejlődést érnek el, addig a kisebb — főleg 100

holdon aluli — kategóriákban a bérletek technikai és termelési szintje az önkezelésűeké alatt marad. Összefügg ez a bérleti formán belüli divergens fejlődéssel. A nagyobb nagyságcsoportokban fokozódik a mezőgazdaságon kívüli tőke behatolása, egyének mellett bankok, üzemek is szereznek birtokokat. Másrészt az alacsonyabb kategóriákban újra tért hódít a részes művelés s a nagybirtokból kihasított törpebérletek többsége ebbe a típusba tartozik, a külterjes vonásokat erősítve. A szorosabb értelemben vett polgári agrárfejlődés nem tud változtatni mezőgazdaságunk alapvetően konzervatív jellegén.

Az agrárfejlődés harmadik — paraszti — típusa ugyancsak a belső széthasadás útját járja. Az Alföld egyes területeinek speciális kultúrái tovább fejlődtek, a Dunántúl is mutat helyi virágzó foltokat, a parasztbirtok azonban egészében lemaradt a nagybirtok mögött. Szántóföldi struktúrája egyoldalúbban szemtermelő. 1938-ban az ipari és takarmánynövények együttes területe például alig haladta meg benne a 10%-ot, szemben a 100 holdon felüli — tehát túlnyomóan nem paraszti — birtokok csaknem egynegyedes arányával. Termésátlagaik ugyancsak alacsonyabbak.

Érdekes viszont, hogy a gazdagparaszti birtok — általában a 20 holdon felüli kategória — lekerül az intenzív fejlődés éléről s külterjes irányban változik, alakul át. Átadja helyét a paraszti agrárfejlődés vezetésében a 10—20 holdas kisbirtoknak. E kisgazdaságok átlaga a nagyobb terület felé tolódott el s kialakult az a 15—22 holdas átlagnagyság, amely a paraszti üzemvitel mellett a legrentábilisabbnak bizonyult s amely a paraszti agrárfejlődés élére került most.

Valamelyest nőtt a parasztság kezén lévő föld összmennyisége is, de ez nem jelentette a parasztság bomlásának feltartóztatását. Az egész mezőgazdaságot átható, uralkodó tendencia ugyanis az önmagában életképtelen törpegazdaságok szaporodása volt. Ezzel együtt járt a más foglalkozásúak behatolása a mezőgazdaságba, kisparcellák, kertek szerzésével, ami nem az árútermelő, hanem az önellátó-kiegészítő jellegű vonásokat erősítette.

A paraszti fejlődés tehát ugyancsak nem tudott változtatni mezőgazdaságunk alapvetően elmaradott voltán. Az 1929/33-as gazdasági világválság hatására akuttá váló bajok azután új eszköz igénybevételét követelik meg a porosz utas struktúra létének megtartására: az állami beavatkozását. Ennek eszközei közül hármat emeljünk ki. Egyik a felárrendszer, ami a kivitel támogatása mellett hivatott volt az állat- és növénynemesítést, jó vetőmagvak előállítását is elősegíteni, s e téren ért is el sikereket. A gabona ártámogatása azonban lényegében a szántóföldi termelési struktúra konzerválásának irányában hatott. Még erősebb volt a másik eszköznek, a vetésterület korlátozásának ilyen irányú hatása, amely elsősorban az ipari növények termelési arányát csökkentette. A harmadik eszköz — s egyben terület — az állami befolyás erősítése a szövetkezeti mozgalomban, ami fokozta a parasztságtól, főleg annak szegényebb rétegeitől a századforduló óta tartó lassú eltávolodását.

Végezetül tekintsük át röviden azokat a *módosulásokat*, amelyeket a fentebb vázolt folyamatok *a paraszti társadalom szerkezetében* kiváltottak. A parasztság a már kapitalizmust megelőzően sem volt homogén. Különbségei azonban megmaradtak osztályon belüli jellegűeknek. Csak differenciálták a parasztságot, de mint osztályt nem bontották fel. A kapitalizálódás azután minőségi változást hoz e téren s megindítja a parasztságon belüli osztályellentétek kibontakozását. E hosszú folyamat, amely — LENIN meghatározásával élve — az egységes parasztosztályt agrárproletáriátusra és falusi burzsoáziára, illetve kispolgárságra bontja, nagyjából századunk elejére érett be. Bölcsőjénél a falu-

közösség felbomlása állott. A parasztságnak ez a szervezete egyszerre töltött be társadalmi, politikai és — a földközösség, illetve a nyomáskényszer folytán — gazdasági funkciókat. E komplex képződmény azután a földközösség bomlása és a falusi önkormányzatnak földesúri nyomásra bekövetkezett válsága folytán már a feudalizmus utolsó századaiban a bomlás jeleit mutatta. Megszűnése azonban már a kapitalizmus korára esik s annak következménye. A polgári állam illeszti bele véglegesen a falusi adminisztrációt a maga kiépülő szervezetébe, amikor mint politikai községet a közigazgatás legalsó szervévé teszi. Azok a földtulajdonhoz fűződő funkciók, amelyek addig a faluközösség hatáskörébe estek, most már külön termelői szervezeteket hívnak életre. Ilyenek voltak a nyomásos és erdőbirtokosságok, legeltetési társulatok stb., amelyek a század végén az állam részéről is jogi szabályozást nyertek az 1894: XII. törvénycikkben. Ezzel együtt a község elszakad tagjaitól, nem azok puszta összességével egyenlő mint korábban, hanem tőlük független életet nyer, mint önálló jogi személy. Párhuzamosan e folyamattal — rohamosabban az 1870-es évektől — a község vagyona is elkülönül tagjai közös birtokától, amely immár nem is minden községbelit illetett meg. A falu társadalmi egysége — a gazdasági alapjaiban és szervezeti formájában egyaránt bekövetkezett változások eredőjeként — ezzel bomlik szét először, mielőtt még a paraszti osztály felbomlása kiteljesednék.

A parasztság rétegekre bomlásának alapja a jobbágyföld polgári értelemben vett földtulajdonná alakulásával adva volt. Az életszintben bekövetkezett hasadást azonban körülbelül a 80-as évek tájára tehetjük. Az agrár válságból kilábaló parasztság azon része, amelyik birtokát meg tudta tartani s a belterjesebb gazdálkodás útjára lépett, most már messze szakad az agrár proletáriátus ezidőtájt munkanélkülivé váló tömegeitől. Méginkább elszakadnak a parasztságtól az ipari forradalom kiváltotta városodás, urbanizálódás hatására városi napszámossá, házicseléddé váló elemek. A birtokos parasztságon belül is megfigyelhető a föld és állat állomány bizonyos koncentrációja. Történetírásunk álláspontja nem egységes annak eldöntésében, hogy a parasztság polarizációja vajon a törpebirtokosok pusztulása vagy a közép rétegek bomlása útján ment végbe. Újabban feltárt adatok arra engednek következtetni, hogy a középparasztság száma inkább valamelyest nőtt. Ez azonban korántsem jelentette e réteg helyzetének stabil voltát, mert személyi állománya nagyrészt kicserélődött. Ez arra enged következtetni, hogy erős fluktuációval számolhatunk a parasztság egyes kategóriái között. A századfordulóra tehát — noha gazdaságilag széthasadt az egységes paraszti osztály — a választóvonalak egyes osztályai között még nem szilárdultak merev, nehezen áthágható korlátokká.

A falusi társadalom választóvonalai még sokkal inkább a régi, rendi megkülönböztetések alapján állt a paraszti tudatban. Ez érvényesült a parasztság egymás közötti értékrendszerében is, ahol a elszegényedett telkes gazda unokájának lenni esetleg még nagyobb rangot jelentett, mint vagyonos zsellérivadéknak születni. Érvényesült továbbá ez a szemlélet a parasztságot a társadalom más részeitől elválasztó határok kijelölésében. A vagyoni tagozódásnak csak lassan gyökeret verő társadalmi különbségteremtő hatása tehát még alig érvényesül a parasztság szemében. Növeli ezt a közös életforma, szokások, kultúra egységben tartó ereje is. Legfontosabb tényezője pedig a nagybirtok-ellenes küzdelem volt, amely egy táborba szólította a földosztásért küzdő agrárproletárt a paraszti tőkés agrárfejlődés lehetőségeiért harcoló gazdagparaszttal. Ezen a platformon a század elején még reális lehetősége volt a parasztság poli-

tikai egységének megteremtését célzó törekvéseknek is. A két világháború között ez már nehezen képzelhető el. Az agrárproletariátus immár nemcsak a nagybirtokkal, hanem az ugyancsak kizsákmányoló paraszti nagygazdákkal, a VERES Péter-i basaparasztokkal is szembekerül. Összefügg ez azzal is, hogy a nagy parasztgazdaság visszalép a paraszti agrárfejlődés éléről, s erősítik életmódban és szemléletben végbemenő változások is. A tanyáját uzsorabérbe adó, városban élő, járadékot élvező gazdagparaszt már inkább felfelé kacsintgat, mintsem a „rongyosokkal" vállaljon, vagy érezzen közösséget. A birtokos parasztság külterjesen gazdálkodó, létét egyre inkább bezárkózással fenntartani kívánó vagy egyenesen járadékossá váló része — különösen a Dunántúlon, ahol a nagybirtok szorítása erősebb volt körülötte — konzervatív szellemet ápolgatott s könnyen vált reakciós törekvések eszközévé. Az Alföld speciálkultúrákra támaszkodó, még mindig fejlődni tudó, vállalkozószellemű birtokos paraszti rétegei viszont még forradalmi hagyományokat őrizgettek. Ilyen különbségek létrejötte, magán a birtokos parasztságon belül is megfigyelhető szakadás legfeljebb ideiglenes osztályszövetség megteremtését tette volna lehetővé a parasztság egyes elemei között, a régi egység azonban végérvényesen oda lett.

GYIMESI SÁNDOR

Sándor Gyimesi:

DER KAPITALISMUS UND DIE BAUERNWIRTSCHAFT

(Auszug)

In der Abhandlung wird auf Grund der neuesten Resultate unserer Geschichtsforchung versucht, die Wirkung der allgemeinen wirtschaftlich-sozialen Entwicklungsvorgänge des Kapitalismus auf die Bauernwirtschaft in Ungarn zu skizzieren. Aus diesem vielfältigen Zusammenhang werden vier Fragenkomplexe herausgehoben. Der erste Teil befaßt sich mit der Rolle der bäuerlichen Produktivität in der Genesis des Kapitalismus. Innerhalb dieser wird der vom Bauerngewerbe eingenommene Platz in der kapitalistischen Industrieentwicklung behandelt, indem auf den Unterschied, der zwischen der Rural Industry und der Hausindustrie bestand, und auf die sekundäre, induzierte Eigenart des dörflichen Nebengewerbes hingewiesen wird. Es werden die einzelnen Typen der kapitalistischen Agrargestaltung, sowie das Problem der Verwandlung der bäuerlichen Wirtschaft zum kapitalistischen Betrieb dargestellt. Dabei wird darauf hingewiesen, daß die ungarische Agrarentwicklung neben ihrer herrschenden Grundtendenz, dem preußischen, junkerhaften Entwicklungstyp, eine Vielfältigkeit aufweist und auch andere wandlungsmöglichkeiten kennt. Im zweiten Teil wird von der Wechselwirkung der industriellen Revolution und der Agrarentwicklung gesprochen. Die drei Abschnitte der Entfaltung der industriellen Revolution bringen in der Landwirtschaft und in den bäuerlichen Lebensformen gleichsam Phasen hervor, die klar zu unterscheiden sind. Der dritte Teil faßt die Stagnation unserer Agrarentwicklung zwischen den zwei Weltkriegen ins Auge. Darin wird hervorgehoben, daß die bäuerlichen Großwirtschaften von der Spitze der intensiven Entwicklung zurückbleiben und ihren Platz der Kategorie von 15—22 Joch übergeben. Schließlich wird innerhalb der Betrachtung der Auflösungsprobleme der Bauernschaft darauf hingewiesen, daß die Spaltung in der Lebensweise und im Bewußtsein erst mit einer gewissen Verspätung der wirtschaftlichen Auflösung folgte. Dementsprechend können wir von einer Spaltung der Bauernschaft in verschiedene antagonistische Klassen erst in der Periode zwischen den zwei Weltkriegen reden.

Шандор Гимеши:

КАПИТАЛИЗМ И КРЕСТЬЯНСКОЕ ХОЗЯЙСТВО

(Резюме)

Автор в своей статье на основе новейших достижений историографии делает попытку очертить влияние общих общественно-экономических процессов капитализма на крестьянское хозяйство в Венгрии. Из круга этих многосторонних связей он выделяет четыре группы вопросов. В первой части своей работы автор занимается вопросом влияния роли крестьянской производственной деятельности в генезе капитализма. В рамках этого разбирается вопрос о том, какое место в развитии капиталистической промышленности занял крестьянский кустарный промысел. Указывается на различия Rural Industry и кустарной промышленности, на второстепенный характер крестьянского побочного промысла. Излагаются типы капиталистического аграрного преобразования и проблема преобразования крестьянского хозяйства в капиталистическое предприятие, причем указывается на то, что развитие венгерского крестьянского хозяйства, несмотря на его прусский, юнкерский характер, также очень многогранно и ему были известны и другие возможности преобразования. Во второй части работы речь идет о промышленной революции и о ее взаимовлиянии с аграрным развитием. Три этапа развертывания промышленной революции могут быть ясно прослежены и на образе жизни крестьян, где промышленной революцией были вызваны изменения, которые могут быть также разделены на три отличные друг от друг фазы. В третьей части работы анализируется вопрос о стагнации венгерского аграрного развития в период между двумя мировыми войнами, причем особо подчеркивается, что крупные крестьянские хозяйства потеряли свое место в авангарде интенсивного развития крестьянских хозяйств, уступив это место категории хозяйств, не превышавших по площади 15—22 хольдов. В заключение автор, разбирая вопросы о разделении крестьянской массы, указывает на то, что хозяйственное расслоение произошло гораздо раньше, изменения, появление различий в образе жизни и в сознании последовели у крестьян за этим гораздо позже. В соответствии с этим об окончательном разделении крестьян на противостоящие друг другу классы можно говорить лишь в период между двумя мировыми войнами.

A folklorizmus kérdéséhez[1]

(Egy motívum körforgása a népköltészetben, az irodalomban és a filmművészetben)

Történelem

Száz esztendeje egy hírhedett rablógyilkos banda tartotta rémületben a kecskeméti pusztákat. Közülük különösen *Bajdor János* neve vált ismertté: három rablógyilkosság, tizennégy rablás, harmincnyolc tolvajlás és számos orgazdaság miatt ítélte el 1872-ben a bíróság.[2]

Tetteinek elkövetése idején épphogy túl volt a harmincon; vállas, szálas, jóképű pásztorember. Huszár volt a katonaságnál, mégpedig példás magaviseletű, kötelességét teljesítő, fenyítékre nem szolgáló. Amikor 1860-ban megszabadult, juhásznak szegődött szülővárosa pusztájára. Egyszer néhány birkája eltévelyedett, s hogy mégis elszámolhasson velük, engedve rosszféle cimborája, *Sebestyén Vak Király Mihály* unszolásának, Kerekegyházán 11 bürgét lopott. Ez akkor nem tudódott ki, s ő megint nem nyúlt a máséhoz. „De azután a nyomor és a szegénység, a családi gondok a rossz útra terelték. Mindig merészebb vállalatokba bocsájtkozott. Sokszor belekényszerítették a bűnbe, amelytől lelke irtózott. Akiknek e bűnt üldözni kellett volna, sokszor épp azok utalták annak elkövetésére."[3] 1864-ben két disznót lopott. Amint hajtotta őket haza, meglepte a kecskeméti csendbiztos. Elvette a disznókat, magának tartotta, s *Bajdortól* még 40 forintot követelt, amiért nem jelentette föl! 1865-ben egy kost kobozott el tőle a csendbiztos, holott a juhász tanúkkal igazolta, hogy nem idegen jószág. 1866-ban három birkát lopott, elfogták, de nem lett baja, mert a károsultnak kamatostul megtérítette kárát — nyolc birkát adott vissza —, a csendbiztosnak meg 10 forintot hallgatás fejében. Az izsáki postarablásban is részes volt 1868-ban, de 40 vagy 60 forint ellenében ekkor is szabadon engedték. Még ugyanez évben lovat lopott, befogták, most 50 forintot fizetett, és szerzett a csendbiztosnak egy másik lovat — így hát szabadlábra került.

Mindez nemcsak azért érdekes, mert motiválja *Bajdor* későbbi pályáját, hanem mert jellemző a betyárvilágra általában, és részben egyik oka volt a közbiztonság nagymérvű megromlásának. Népköltészetünkben is nyoma van ennek:[4]

Azután loptam hat ökröt —
Mind a hat az uraké lött:
Kettőt attam a bírónak,
Kettőt a komiszárusnak,

[1] Vö. Péter László: *A folklorizáció kérdéséhez.* Ethn. 1950. 193—207.

[2] [Reizner János] Ruszti R. J.: *A kecskeméti banda. Korrajz a rablóvilág idejéből.* = A Szegedi Napló karácsonyi könyve 1899. Szeged, [1899.] 157.

[3] Uo. 159.

[4] *Röpülj páva, röpülj.* Szerk. Csanádi Imre, Vargyas Lajos. Bp. 1954. 341, 538.

Kettőt a szolgabírónak, —
Így hát nem maratt magamnak!
Monostor (Torontál m.)[5]

Meglepően összevág *Bajdor* esetével ez a történetileg és földrajzilag is ideillő négy sor ugyancsak KÁLMÁNY gyűjtéséből:

Vótam én mán Kecskemétbe dëzëntor,
De mögfogott ëngöm a përszëkútor,
Száz aranyat attam én a zsarónak:
Tëríjjék mán jóra az én bajomat!
Józova (Torontál m.)[6]

A betyárok és pandúrok, sőt városi urak összejátszása[7] tette jórészt lehetetlenné a hatvanas években a betyárvilág fölszámolását, s szükségessé 1869-ben RÁDAY Gedeon királyi biztosi kinevezését.[8]

Bajdor pedig így vált a kecskeméti banda fő szereplőjévé. Két társával, *Muzslai Gyarmati Jánossal* és *Bognár Józseffel* rátámadt *Németh György* számadóra és bojtárjára, *Kontra Jánosra*. „Előbb megkötözték mindkettőjüket, s aztán a szamárról leoldott kötőfékkel a szerencsétleneket megfojtották, ott azonnal el is ásták."[9] A számadó őrizetére bízott 120 birkát és a szamarát elhajtották, eladták, kutyáikat lelőtték.

Tettükre nem derült fény, mert sikerült elterjeszteniük pusztaszerte, hogy *Németh György* megszökött a birkák gazdája elől a Szerémségbe. *Bajdort* ugyan egy más rablásban való részesség gyanúja miatt becsukták, de amikor kiszabadult, nyilván fölbátorodva az előbbi eset sikerén, új vállalkozásba fogott. *Muzslaival* és *Fazekas Gábor* apaji juhásszal a Vágó járásban éjjel megtámadta *Bodri Péter* juhászt és hasonló nevű fiát. „Előbb megvacsoráltak együtt, azután megkötözték az apa és fia kezeit, letérdeltették őket egymás mellé, elmondatták velük az utolsó imádságot, s midőn ez megtörtént, hurkot vetettek a nyakukra. Ezután a két áldozatot egy homokbucka alá egymás mellé temették, fejjel és lábbal ellenkező irányban."[10] Háromszáz birka, három szamár, sok más holmi jutott zsákmányul. Ebből *Bajdor* 67 anyabirkát, 42 bárányt és egy szamarat természetben kapott részül, a többit a kerekegyházi vásáron adták el.

A juhász felesége kerestette férjét és fiát, de hasztalan. Csak a Ráday-korszakban derült minderre fény. *Bajdort* is befogták, de eleinte körömszakadtáig tagadott. A fővizsgálóbíró, a híres, sőt hírhedt LAUCSIK Máté „lélektani vallatómódszere" kényszerítette csak vallomásra.[11]

[5] Uo. 354.

[6] KÁLMÁNY Lajos: *Szeged népe*. Arad, 1882. 60.

[7] MÓRICZ Pál: *Betyárokkal cimborás Dinovszky főkapitány*. = MÓRICZ Pál: *A Kárász uraság kocája és más elbeszélések*. Bp. 1904. 47—53. — Több példát, köztük főként kecskemétit hoz JÓKAI Mór: *A lélekidomár* című regényének kritikai kiadásában, alapos tárgytörténeti jegyzeteiben SÁNDOR István (JÓKAI Mór: *A lélekidomár*. Bp. 1967. 575.).

[8] SZABÓ Ferenc: *A dél-alföldi betyárvilág*. Gyula, 1964. 121. Vö. részletesen SÁNDOR István jegyzeteiben (JÓKAI i. m. 565—576.).

[9] REIZNER i. m. 163.

[10] EDVI ILLÉS Károly: *Emlékeim a szegedi várból*. Világ, 1923. ápr. 19. Vö. NAGY CZIROK László: *A Ráday-kor s a szegedi vár titkai*. Kiskunhalas, 1962. 21.

[11] SÁNDOR István (JÓKAI i. m.): 576—582. Vö. még [DOMOKOS László] (d): *Laucsik Máté*. Szegedi Napló, 1903. szept. 22, 23, 27, okt. 6.

Folklór

Ám erről már a néphagyomány mesél. A szegedi tanyákon továbbélő históriában a gyilkos neve *Gajdorja Jánossá* változott, az áldozat meg öreg *Simándi* lett, a vallató pedig nem LAUTSIK, hanem maga RÁDAY. De a főmotívum ép:

„— Tudod-e, miért hívattalak, János?

— Majd megmondja a nagyságos úr.

— Itt volt nálam az öreg *Simándi*, azt mondta, hogy ezt a kötelet köttessem a nyakadra, mert az a te nyakadra való!

— Én nem voltam, nagyságos úr — felelte *Gajdorja*.

Hanem aztán a kötelet csak rátették a nyakára, aztán újra elvezették a cellájába.

. . .Egy jó óra múlva jelenti az őr, hogy *Gajdorja* ordítozik a börtönben, és azt kiabálja, hogy vezessék a nagyságos úr elé. Ez meg is történt.

— No, mi baj, János?

— Nem lehetne ezt a kötelet levenni a nyakamról? Nagyon szorít.

— Jó helyen van az — mondta RÁDAY, avval visszakísértette.

Kis idő múlva az őr újra jelentette, hogy az öreg megőrült, és azt kiabálja, hogy vezessék a nagyságos úr elejbe, mert megfullad. Elő is vezették.

— No, mi baj, János?

— Megfulladok, ha nem veszik le ezt a kötelet, annyira szorít.

— Jó helyen van az — mondta RÁDAY, és az öreget visszavezették.

Nem telt bele egy óra, az öreg megint RÁDAY előtt volt, és azt mondta:

— Nagyságos úr, én voltam a tettes, de ugye, nem akasztanak föl?

— Majd meglátjuk. Attól függ, találunk-e bűnösebb embert nálad.[12]"

Irodalom

A néphagyományban a hármasságnak szerep jut, ez is elárulja hitelét. Mert a motívumot előadja *A másli* címmel BÉKEFI Antal is, azonos nevekkel (nála *Gajdor* a gyilkos), terjengősebben, de hasonlóan, ám ő már nem fordít ügyeletet a *hármasságra*.[13] „Mikor nagyedszer kérezkedett föl, halálsápadtan, összetörve, már csak alig vánszorgott."[14] Lehet, hogy BÉKEFI változata, mely ponyvára került, volt a néphagyomány táplálója, ám akkor ő is a néptől vette, s v i s s z a j u t v a is átment már — ezt a szakszerűtlen lejegyzés sem tüntette el — a népivé válás, a folklorizáció folyamatán, fölvette azt az „népi létformát", ami a folklór alapvető ismérve.[15]

MÓRICZ Zsigmond 1930 őszén Szegeden járt.[16] Még nem tudjuk, hogyan akadt forrásaira, de minden bizonnyal ekkor ihlette meg a tárgy. Talán megfordult MÓRA Ferencnél a Somogyi-könyvtárban, ott akadhatott kezébe

[12] *Történetek a szegedi betyárvilágból*. Szerk. BÁLINT Sándor. Szeged, 1961. 229—230.

[13] Uo. 85—93. — Vö. e kötet kritikájával: PÉTER László, Csongrád megyei Hírlap, 1962. febr. 25. — JÓKAI is fölhasználta BÉKEFI írását, de a kötőfék-motívumát nem vette át (JÓKAI: i. m. 580—581.).

[14] *Történetek a szegedi betyárvilágból*, 92.

[15] PÉTER László: *A népköltészet változatokban él*. Ethn. 1965. 124.

[16] PÉTER László: *A szegedi dudától a Rózsa Sándorig*. Délmagyarország, 1954. jún. 27.

Békefi novellája? Vagy a Közművelődési Palota előtti *makai piacon*, ahol szeretett nézelődni, beszédbe elegyedett egy tanyaival, s attól kapta föl a motívumot?

Mindenesetre fél év múltán megjelent Móricz egyik legkiválóbb novellája, a *Barbárok*.[17] Főmotívuma az, amit a történelemből a folklór is megőrzött: *a kötőfék*. Igaz, Móricz ebből rézveretes derékszíjat csinál. Az ő novellájában — mint Reizner leírásában[18] vagy Móra István ugyancsak ihlető jelentőségű novellájában[19] — juhászbottal verik agyon áldozataikat a gyilkosok.[20] A rézveretes derékszíjnak kettős lélektani szerepet ad Móricz, s ebből az egyik önálló leleménye. Ez a csillogó, vásári portéka váltja ki a merényletet: evégett ölik meg a pásztort. A szereplők Móricz írásában — *Bodri juhászt* kivéve — névtelenek, s ez is hozzájárul a novella balladás hangulatához, melyet az irodalomtörténész[21] és a konzseniális művész-kritikus[22] egyaránt hangsúlyoz. Az egyik figurában, a „verhenyeges" bajszú, kék szemű, „nagy veres ember", „a veres juhász" alakjában Móra István elbeszélésének egyik főszereplője él tovább. Csakhogy míg ott a gyilkos szándékkal jött juhászból váratlan fordulattal áldozat lesz, Móricz megőrzi gyilkosnak: nyilván oly jellegzetes, „barbár" figuráját megfelelőbbnek érezte.

Érdekes, hogy Kosztolányi tanulmány-számba menő kritikájában szinte csak a novella első felével, a gyilkossággal, a juhászné keresésével foglalkozik, a vallatásról szóló pár mondatában pedig teljesen *figyelmen kívül hagyja a legfontosabbat, a kötőfék-motívumot*. Móricz vallatója a kilincsre akasztja a szörnyű bűnjelet, s a tettes akkor törik meg, amikor a meddőnek látszó vallatás után megkönnyebülten fordít hátat, s indulna kifelé.

Kosztolányi víziókról, hallucinációkról beszél, melyeket a novella kelt az olvasóban, valóban: akár a balladák egy jórészének hallgatóiban. Ez ugyanakkor a kritikai realista Móricz művébe egy újfajta, nagyon is modern vonást hoz: bizonyos stilizálást, elvonatkoztatást. Ilyen az is, ahogyan a juhászné keresi urát; mint a mesében: hetedhétországon át, az özvegy is időtlenül és

[17] Móricz Zsigmond: *Barbárok*. Pesti Napló, 1931. ápr. 12.

[18] Reizner: i. m. 164.

[19] Móra István: *Párbaj*. = Móra István: *Atyámfiai. Elbeszélések*. Bp. 1898. 5—11.

[20] Katona Imre figyelmeztetett a román *Miorița (A bárányka)* balladára mint lehetséges rokonságra (vö. *A bárányka. Román népballadák*. Ford. Kiss Jenő. Az utószót és a jegyzeteket írta Faragó József. Bukarest, 1963. 43—48., 218—220.). A hasonlóság azonban mindössze a pásztoréletforma azonosságában gyökerező közös tárgyban mutatkozik meg, abban, hogy két juhász megöl egy harmadikat. Ennyiben rokon minden olyan epikus néphagyomány is, amely az *Ibikusz darvai* (Szücs Sándor: Pusztai krónika. Bp. 1946. 88—102. — Beke Ödön, Ethn. 1947. 124—125. Dömötör Sándor, Ethn. 1948. 164—165. — Katona Imre, Nyr. 1950. 367. — Scheiber Sándor, Ethn. 1951. 432.) — Péter László, ITK. 1956. 152. — Bálint Sándor: Szegedi Szótár. 1957. 1:107 [ballangó]), vagy a *jávorfa* (Solymossy Sándor; Ethn. 1925. 105.) — motívumot tartalmazza. Mihail Sadoveanu *Baltagul (A balta)* című regényében *(Válogatott művei*. Bp. 1966. 2. köt. 275—409.) ezt a balladát — mint Faragó az idézett ballada-gyűjtemény jegyzetében (219.) írja — „újramesélte és továbbköltötte, az egyetemes irodalmat újabb folklórihletésű remekművel gyarapítva". A *Barbárok* írója aligha ismerte Sadoveanu 1930-ban megjelent művét. Vö. Péter László: Barbárok. Kiskunság, 1968. 1—2. sz. 161—167.

[21] Nagy Péter: *Móricz Zsigmond*. Bp. 1953. 257.

[22] Kosztolányi Dezső: *Barbárok. Móricz Zsigmond új elbeszélései*. Nyugat, 1932. márc. 1. = Kosztolányi Dezső: *Írók, festők, tudósok*. Szerk. Réz Pál. Bp. 1958. 1. köt. 173—179.

teretlenül bolyong a pusztákon.[23] MÓRICZ, a pontos realista, itt nem nevezett meg egyetlen helységet sem, nem is magyarázta, hogyan élt, evett, aludt egy őszön, télen át a „fekete asszony". Egyetlen helyen érzékelteti a helyszínt, s ezzel leplezetlenül hitelesíti a különben annyira absztrahált történelmi tényt: *a juhászné „Szögedébe" megy a vizsgálóbíróhoz.*

Film

MÓRICZ elbeszélése 1966 tavaszán a televízióban filmen került a legszélesebb nézőközönség elé. Szükségtelen változtatásként ebben az özvegy tartja kezében a rézveretes szíjat, s ezzel a babonás–mágikus hatás nem tisztán, hanem a feketébe öltözött juhászasszony vádló tekintetével együtt érvényesül. Ez pedig több is, kevesebb is az írói szándéknál, a folklór szándékánál, amely a *babonás, a meggyilkolt ember szellemétől rettegő* kegyetlen ember összeroppanását állítja központba.

Véletlenül kevéssel a *Barbárok* filmre vitele előtt mutatták be a sokat vitatott *Szegénylegények* című filmet is[42]. A kritika nem vette észre, hogy a két film főmotívuma *azonos*. Két változat egy dallamra. *S a dallam forrása: a nép.* A *Szegénylegények* nemcsak a kötőfék-motívumot őrizte meg, hanem kiaknázta a másik lélektani fogást is. Nem akasztják föl, olvastuk az imént a népi epikus hagyományból, ha nála bűnösebbet találnak. Ez megnyitja *Bajdor* száját. Ennek is történelmi alapja van, állítólag *Rózsa Sándor*ral is összezárták, hogy kiszedje belőle tetteit. Nem is ítélték *Bajdor*t halálra, Illavára került. Védő ügyvédjét azzal biztatta: ha kiszabadul, olyan négy pejt állít az udvarába, hogy „ő felségének sem lesz különb". Akár balladáinkban, népdalainkban . . .

„A szó művészetének kezdete a folklórban van" — hirdette GORKIJ.[25] MÓRICZ halhatatlan novellája mutatja, hogy az a termékeny körforgás, amely irodalom és folklór között, mióta az előbbi létrejött, állandóan cseréli, frissíti mind a kettőt, korunkban is elevenen ható ereje a művészi alkotások létrejöttének. Azzal a hovatovább megföllebezhetetlennek látszó nézettel szemben, amely a folklór kincseit pusztán történeti értékűvé fokozza le, s azt hirdeti, hogy a modern művészet már nem tud mit kezdeni a népköltészet, a népművészet örökségével, nemcsak MÓRICZ majdnem négy évtizeddel ezelőtti műve, hanem még a legmodernebb művészetnek, a filmnek a tanúvallomása is szembeszáll. Csak értő szemmel, a népköltészet, népművészet szeretetén, becsületén növelt jó érzékkel kell tudni az aranyat kiemelni a sárból, megtisztítani, új összefüggésbe ágyazni, s akkor ragyogása frissnek hat, megtévesztően modernnek. A *Szegénylegények* világsikere is rejtve maradt folklorisztikus ihletésén, az ebből fakadt, ám meghökkentően modern lélektani ábrázolásán — és természetesen a hozzá jól megtalált filmi formanyelven — alapult. Bizonyítva, hogy ma is születhetnek műalkotások, a művészetek legfiatalabb ágaiban, a

[23] Még leginkább ez a mozzanat hasonlít SADOVEANU regényéhez: az ő művében a juhász felesége találja meg fiával a szakadékba dobott férjét, ő nyomozza ki — kitűnő lélektani fölismerésekkel, intuícióval — a gyilkost, és — LAUCSIKra emlékeztető „lélekidomári" módszerrel — kényszeríti színvallásra.

[24] Vö. *Szegénylegények. Ötlettől a filmig.* Bp. 1968. — PÉTER László: *Népköltészet és irodalom. A Szegénylegények és a Barbárok.* Dél-Magyarország, 1966. máj. 22.

[25] Idézi PIKSZANOV N. K.: *Gorkij és a folklore.* Szovjet Néprajztudomány, 1950. 127.

filmben és a televízióban, melyek közvetlenül vagy közvetve — az irodalom közvetítésével, mint a *Barbárok* esetében — a néphagyományhoz fordulnak témáért, ihletésért.

A művészet Antheusként táplálkozhat a folklórból. A *kiapadhatatlan forrásból.*

PÉTER LÁSZLÓ

László Péter:

ZUR FRAGE DES FOLKLORISMUS

(Auszug)

Vor hundert Jahren haben drei Schäfer auf der Pußta von Kecskemét den Vierten, den Peter Bodri und seinen kleinen Sohn mit dem krummen Schäferstab totgeschlagen, mit der Halfter erwürgt und vergraben. Den Täter hat mehrere Jahre später der oberste Untersuchungsrichter der zur Liquidierung der Betyárenwelt entsandten königlichen »Ráday-Kommission«. der durch seine psychologischen Verhörsmethoden berühmte Máté Lautsik — einer der Modelle des Hauptheldеn in Jókais Roman: »A lélekidomár (Der Seelenbildner) — gefunden. Er ließ — der mündlichen Überlieferung nach — die Halfter, mit welcher das Opfer erwürgt wurde, dem verdächtigten, jedoch hartnäckig leugnenden, abergläubischen János Gajdor um den Hals legen, der hierauf zusammenbrach und gestand.

Die Geschichte lebte weiter: in der Literatur durch die Novelle von Anton Békefi (1887), auch in der Erinnerung von Károly Illés (1891) wird sie erwähnt, außerdem ist sie in Pusztamérges auch aus dem Volksmund abgehört und aufgezeichnet worden (1948).

Aller Wahrscheinlichkeit nach empfing Zsigmond Móricz die dichterische Inspiration von der Folklore anläßlich seiner Besuche in Szeged zur Abfassung der Novelle »Barbárok« (Barbaren, 1931), die einen Höhepunkt seiner Schilderungskunst bedeutet. Die genaue Namensangabe des Opfers und die Bezeichnung des Tatortes legt ein unwiderlegbares Zeugnis über seine Quelle ab. In seiner Erzählung übertrug er die verräterische und psychologische Rolle der Halfter auf Peter Bodris kupferbeschlagenen Ledergürtel.

Durch dieses Halftermotiv ist die Geschichte mit den Geschichten vom Typ »Kraniche des Ibykos« zweifellos verwandt, die auch in der ungarischen Volksüberlieferung allgemein und in reichen Varianten verbreitet ist. Sie steht sogar in weiterem Zusammenhang mit dem Grundmotiv des Märchens über den Ahornbaum. Ohne von einer Wirkung sprechen zu können, zeigt sie — als Folge der Gleichartigkeit des Hirtenlebens — auf interessante Weise eine Parallele zu Mihail Sadoveanus Roman (Die Axt, 1930), die durch Inspiration der Ballade »Miorita« mit der Móricz-Novelle gleichzeitig entstanden ist.

Ein ebenfalls wirksames und wichtiges Moment bildet das Halftermotiv in Miklós Jancsós Film: »Szegénylegények«, 1966 (Männer in der Todesschanze). Zwar äußerte sich der Filmregisseur prinzipiell gegen die Verwendung der Volklore im Film, als Provinzialismus, in der Praxis benützte er aber dennoch unbewußt die mehrtausendjährige Erbschaft der Folklore: Ein aufschlußreiches Zeugnis von der Unsterblichkeit und von der heute noch befruchtenden Kraft der Volksdichtung.

Ласло Петер:

К ВОПРОСУ О ФОЛЬКЛОРИЗМЕ

(Резюме)

Сто лет тому назад в кечкеметской пуште трое овчары своими крючковатыми палками насмерть избили, задушили и закопали своего товарища, четвертого пастуха Петера Бодри и его мальчика. Спустя много лет главный судья королевской комиссии Радаи, учрежденной для расправы с разбойниками-бетярами, известный своим психологическим

методом расследования Мате Лаучик (один из прототипов главного героя романа Мора Йокаи «Укротитель душ») раскрыл преступников.

Согласно устной традиции, поводок, которым задушили пастуха, подозреваемый в убийстве, но упорно молчащий и скрывающий свою вину суеверному Яношу Гайдору повязал на шею. В конце концов его молчание было сломлено.

История эта продолжала жить: в 1887 году Антал Бекефи написал на эту тему новеллу, вспоминает о ней в своих мемуарах и Карой Эдви Иллеш (1891), но была она записана и из уст народа в Пустамергеш. (1948).

Очевидно и Мориц Жигмонд получил импульс на основе фольклорных рассказов во время посещения Сегеда. Им была написана замечательная новелла «Варвары» (1931 год), отражающая ту же тему. Точное обозначение имени жертвы и места действия дают ясное свидетельство об источниках, откуда черпал материал ее автор. В рассказе предательская и психологическая роль поводка перенесена на украшенный медью поясной ремень Петера Бодри.

Благодаря мотиву поводка эта история родственна повсеместно распространенной, живущей во множестве вариантов истории типа «*Ibikosz darvai*» («журавли Йвика»), более того, отдаленные связи имеет она с основным мотивом сказки о яворе. Не говоря о ее влиянии, упомянем об интересном параллелизме и родственности мотивов в романе Михаила Садовеану «Топор» (1930), появившемся одновременно почти с новеллой Морица, что является следствием тождества образа жизни крестьян.

Эффектным, действенным и важным мотивом нового фильма Миклоша Янчо «Нищенские хлопцы» (1966) тоже является мотив поводка. Режиссер фильма принципиально высказался против использования фольклорных элементов как против провинциализма в киноискусстве, на практике же он несознательно использовал живущее многие тысячелетия фольклорное наследие. Это является поучительным свидетельством бессмертия народной поэзии, ее плодотворного влияния на современность.

A kisalföldi egyesigák

A népi állattartás körébe tartozó néprajzi publikációk közt eddig csak elvétve találtunk néhány utalást a legszegényebb paraszti réteg igázási módjáról: az egyesigákról.[1] Újabban jelent meg ugyan részletesebb tanulmány is, ez azonban az ország keleti részének igázási módjait tárgyalja.[2] Eddigi kutatásaim során vált nyílvánvalóvá, hogy nálunk, a Kisalföldön él legelevenebben ez a nagyon régi, s Európai-szerte elterjedt hagyomány. Az igázási módoknak és

EGYESIGÁZÁS A KISALFÖLDÖN

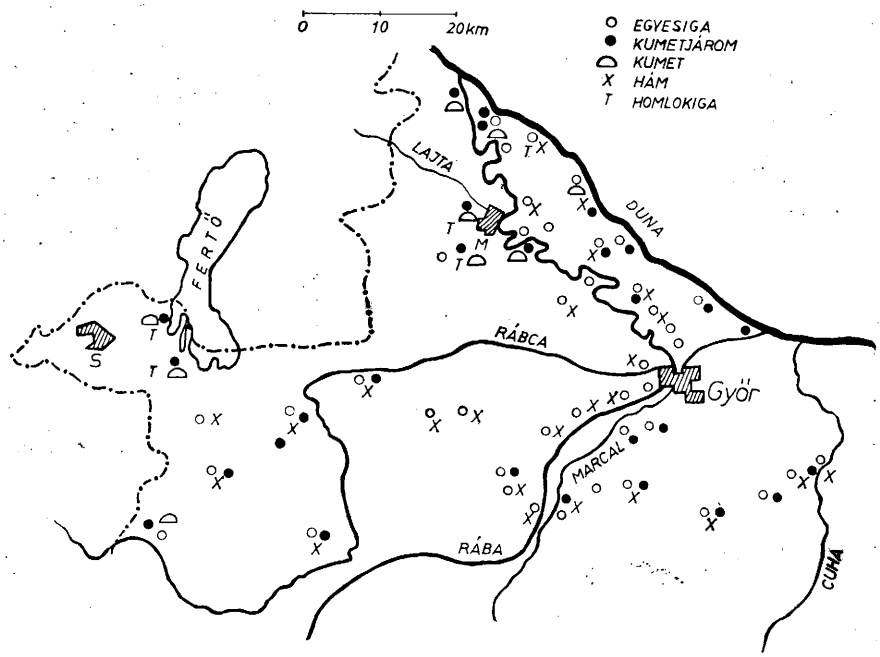

[1] Györffy István: *Gazdálkodás.* A Magyarság Néprajza II. Bp. 1938, 270. — Kiss Lajos: *Díszített jármok Szabolcs vármegyében.* NÉ. 1937: 312. — Gunda Béla: *Jelentés néprajzi gyűjtő útról.* NÉ. 1940: 226. — Márkus Mihály: *Adatok a kumet magyarországi elterjedéséhez.* NÉ. 1941: 170. — Némethy Endre: *Az egyesiga meghonosodása a kemenesaljai Vásárosmiskén.* Ethn. LVII (1946) 81. — Bodó Sándor: *Az egyesjárom használata a bodrogközi Vajdácskán.* Ethn. LXXV (1964) 453. —

[2] Bodó Sándor: *Jármok a Hajdúságban.* Ethn. LXXVII (1966) 538.

Táblázat

Egyesigázás módjai a Kisalföldön

Község	Egyesiga db		Kumetjárom		Kumet db		Homlokfa		Hám db	
	régen	ma	régen	ma	régen	ma	régen	ma	régen	ma
1 Dunakiliti	2	—	1	—	1	—	—	—	—	—
2 Feketeerdő	2	1	2	2	—	—	—	—	—	—
3 Cikolasziget	1	—	—	—	1	—	1	—	—	1
4 Püski	4	—	1	2	—	1	—	—	4	1
5 Dunaremete	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—
6 Lipót	3	1	—	—	—	—	—	—	1	—
7 Hédervár	6	1	1	2	—	—	—	—	—	1
8 Darnózseli	3	—	—	—	—	—	—	—	1	—
9 Ásványráró	5	1	3	3	—	—	—	—	2	—
10 Arak	3	1	—	—	—	—	—	—	1	—
11 Halászi	8	1	3	—	—	—	—	—	2	—
12 Dunaszeg	4	—	2	1	1	—	—	—	2	—
13 Dunaszentpál	3	1	1	1	—	—	—	—	1	—
14 Zámoly	3	—	—	—	—	—	—	—	1	—
15 Ladamér	2	1	—	2	—	—	—	—	—	—
16 Újfalu	3	2	—	1	—	—	—	—	—	—
17 Nagybajcs	4	1	—	1	—	—	—	—	—	—
18 Rajka	—	—	4	1	2	1	1	—	—	—
19 Levél	—	—	3	2	2	1	1	—	—	—
20 Mosonszolnok	—	—	6	2	2	1	1	—	—	—
21 Bősárkány	3	—	3	1	1	—	—	—	1	—
22 Kimle	—	—	4	2	1	—	—	—	—	—
23 Mecsér	4	1	—	1	—	—	—	—	2	1
24 Lébény	7	1	5	1	—	—	—	—	4	2
25 Börcs	2	—	—	—	—	—	—	—	3	1
26 Ikrény	4	1	—	—	—	—	—	—	1	1
27 Rábapatona	6	2	—	—	—	—	—	—	3	1
28 Enese	3	1	—	1	—	—	—	—	2	—
29 Rábapordány	2	—	—	—	—	—	—	—	3	1
30 Bágyogszovát	3	1	—	—	—	—	—	—	2	1
31 Farád	4	1	—	2	—	—	—	—	5	1
32 Kapuvár	8	—	1	—	—	—	—	—	7	1
33 Osli	4	1	—	—	—	—	—	—	3	1
34 Kisbabót	3	1	2	2	—	—	—	—	2	—
35 Mérges	2	—	—	—	—	—	—	—	1	—
36 Maglóca	2	—	—	2	—	—	—	—	1	1
37 Nyalka	3	1	—	—	—	—	—	—	2	—
38 Mórichida	5	1	3	1	—	—	—	—	4	1
39 Árpás	3	1	—	—	—	—	—	—	2	—
40 Écs	2	1	4	2	—	—	—	—	—	—
41 Tényő	4	1	4	2	—	—	—	—	—	—
42 Pázmánd	2	—	3	1	—	—	—	—	3	1
43 Hegykő	3	1	3	1	—	—	—	—	2	—
44 Ebergőc	2	—	2	—	—	—	—	—	4	1
45 Lövő	4	—	5	1	—	—	—	—	3	—
46 Röjtökmuzsaj	5	—	3	1	—	—	—	—	2	1
47 Balf	—	—	4	1	3	2	1	1	—	—

Táblázat (Folytatás)

Község	Egyesiga db		Kumetjárom		Kumet db		Homlokfa		Hám db	
	régen	ma	régen	ma	régen	ma	régen	ma	régen	ma
48 Fertőrákos	—	—	2	2	4	1	2	—	—	—
49 Nemeskér	3	—	2	—	—	—	—	—	3	1
50 Zsira	1	—	4	1	1	1	1	—	—	—
51 Bőnyrétalap	3	1	4	2	—	—	—	—	2	—
52 Győrszemere	3	1	—	1	—	—	—	—	—	—
53 Kajárpéc	4	—	—	1	—	—	—	—	3	1

A győri Mezőgazdasági Szakiskola Honismereti Szakkörének adatgyűjtése.

az igáknak gazdag változatait találtam meg.[3] Ezért tanulmányom hézagpótlóan illeszkedhet az eddigi publikációk közé, s lényegesen hozzájárulhat az egyesigákkal kapcsolatos tudományos állásfoglalás kialakításához.

A Kisalföldön mindenütt elterjedt (vö. 1. sz. térképpel) és régen is használatos igázási mód volt a tehenek, ökrök befogása egyesben. A mellékelt összesítés mutatja, hogy tájunkban megvizsgált 53 község közül csak ötben nem ismerték, a többiben viszont elevenen él még emléke, sőt 41-ben mostani évtizedünk idején is igáztak egyesben, s 25-ben a mai napig. Az is megállapítható viszont, hogy községenként csak néhányan éltek vele, tehát a lakosság arányában csupán egyesek által szükségből használt igázási mód volt. A földrajzi elterjedést pedig jól szemlélteti a térkép: az egyesigázást a Kisalföld minden tájékában egyformán megtalálhatjuk.

Az egyesigázásnak négy módja alakult ki a Kisalföldön. Leggyakoribb *az egyesiga* használata. A magyar falvakban ezen kívül szívesen fogták be a tehenet, vagy ökröt *hámmal is*, míg a német, horvát községekben használták szívesen *a homlokigát* és a lovakról lekerült, kiöregedett *igáskumeteket*.[4] A nemzetiségi községekkel szomszédos néhány magyar faluba szintén átkerültek ezek az alkalmatosságok.[5] Dolgozatomban most csak az egyesigák használatával foglalkozom részletesebben.

Az irodalomban eddig az a vélemény alakult ki, hogy az egyesigák használata csak az első világháború óta terjedt el Magyarországon, s nyugatról, Ausztriából, Németországból vettük át. A Kisalföldön talált gazdag anyag alapján ezt az álláspontot — legalábbis tájunkban — módosítanunk kell.

A Kisalföldön nagyon régen igáznak egyesben. A győri bognárok 1823—ból származó árjegyzéke szerint már ekkor is készítettek egyesigákat.[6] Németh Gyula szanyi bognár kelléktárában pedig a múlt század második feléből való egyesiga—sablonokat találtam. Ugyanezt bizonyítják a megvizsgált községek idős adatközlői, akik emlékeznek még gyermekkorukból, vagyis a múlt század végéről egyesigákra. A Kisalföldön tehát az egyesigázás régi hagyomány. Szívesen igáztak itt mindig egyesben a szegény emberek, akiknek legfeljebb

[3] Timaffy László: *Kisalföldi fogatos szerszámok*. Győr, 1965. Kézirat a Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattárában.

[4] Timaffy i. m. 102.

[5] Timaffy László: *Kumetok a Kisalföldön*. Ethn. LXXVIII (1967) 176.

[6] Szitás János: győrszabadhegyi bognármester üzleti könyveiben.

csak egy tehenük volt, azt fejték és szükségből befogták a könnyű szekér elé, vagy a határban dolgoztak vele, hogy ne kelljen a gazdagoknak fuvart fizetni, vagy fuvar, kölcsön igaerő fejében napszámot dolgozni. Nem kellett így másik szegény ember állatával sem összefogni kettesjáromba, a másikhoz alkalmazkodni, hanem mégis csak a sajátjával járhatott.

Az egyesigáknak három, egymástól jól megkülönböztethető formáját találtam meg a Kisalföldön.

A legkezdetlegesebb, s talán legősibb gyökerű iga egyszerű ágfából ké-

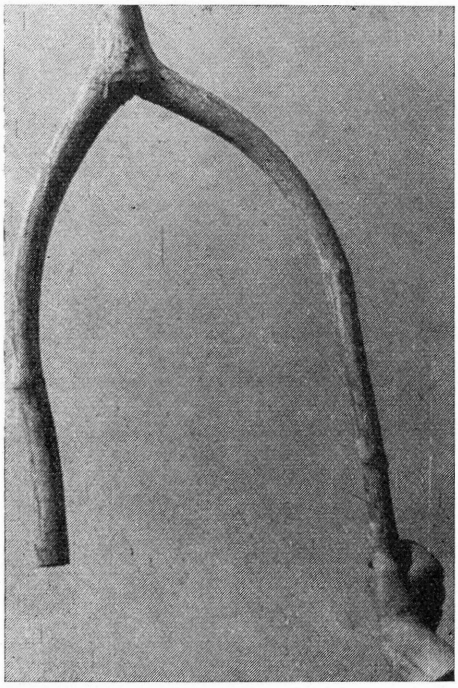

1. kép. Egyesiga céljára kiválasztott ágfa. Feketeerdő, 1966. (Foto: Timaffy László)

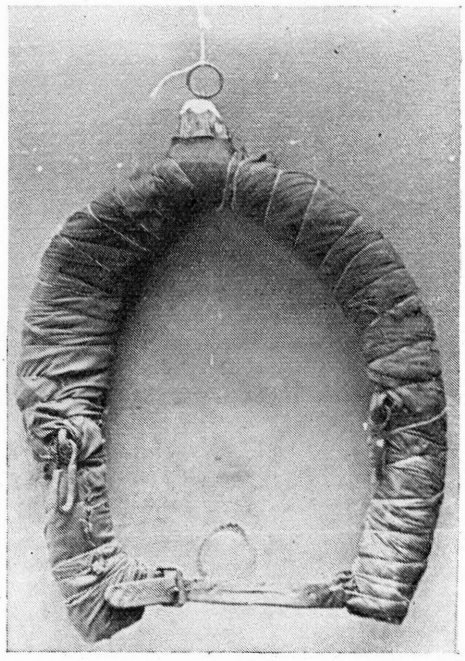

2. kép. Egyesiga ágfából. Feketeerdő, 1966. (Foto: Timaffy László)

szült. Ezt rongyokkal vastagon betekerték, oldalába becsavarozták a két húzókarikát, alul pedig egy szíjjal kötötték át, hogy le ne essen a tehén nyakáról. Két szigetközi községben bukkantam rá: Feketeerdőn (1. kép) évtizedünkben is használták, Arakon pedig a múlt század végéből való. (2. kép)

A másik két igaforma nemcsak külsejében, szerkezetében, hanem elnevezésében is eltér egymástól. Az egyik a kettesigából származtatható, annak pontosan a fele, s részelnevezései is ugyanazok: *főfa*, vagy *nyakfa*, *béfák* és *alfa*, vagy *ófa*. A nép itt a Kisalföldön *egyesigának* hívja. A másikat *kumetjáromnak* nevezik, s szerkezete is más: alul nem alfával, hanem egy csuklós „lakat"-tal záródik. A külső formában mutatkozó eltérés, valamint a népnyelvi megkülönböztetés arra enged következtetni, hogy az egyesiga lehetett a magyarság régi igázó szerszáma, míg a kumetjárom nyugatról származott hozzánk a lovak

kumetjához hasonlóan. Elterjedését Ausztriából Jugoszlávia, Csehszlovákia felé is nyomon követhetjük.[7] Tájunkban a két igafajta már keveredve található, de a térképen még mindig kirajzolódik az egyesigák sűrűsége a színmagyar vidékeken, míg a kumetjármok inkább a határmenti, nemzetiségi községekben fordulnak elő nagyobb számban. Mindkettőnek érdekes változatait találhatjuk meg a Kisalföldön.

Az egyesiga legáltalánosabb alakja négyszögletes, a kettesigához hasonlít, annak pontosan a fele. *Főfája*, vagy nyakfája enyhe ívelésű, hossza 60—80 cm.

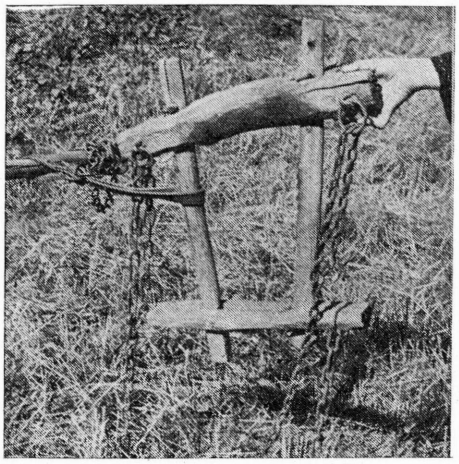

3. kép. Egyesiga, szíjjal csatolták a rúdhoz. Győrszemere 1965. (Foto: Timaffy László)

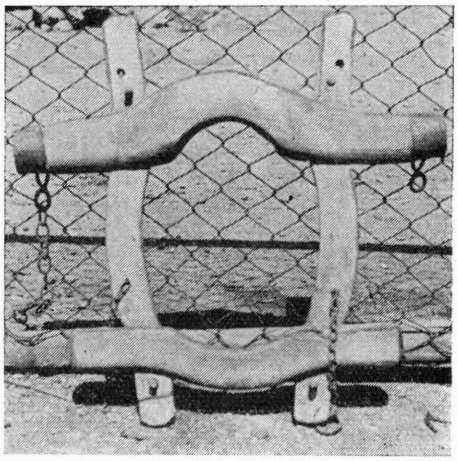

4. kép. Egyesiga ívalakúra faragott alkatrészekkel. Újfalu, 1965. (Foto: Timaffy László)

Béfái párhuzamosak, a főfa fölötti részük egyenes; magasságuk ugyancsak 60—80 cm. A *béfák*at kétféleképpen illesztik a *főfá*hoz: vagy rászegelik a belső oldalára, néhol a *húzókarika* szege tartja ezt is, ilyenkor a *béfa* nem emelkedik a *főfa* fölé, vagy kivésik a *főfát* a nyakív két végénél és ebbe tolják be a *béfák*at, szükség esetén faszeggel rögzítik. Az *alfa*, vagy *ófa* zárja le alul az igát. Hosszúsága ugyanolyan, mint a *főfáé*, esetleg egy kicsivel rövidebb. Kivésett két résébe illeszkedik a *béfák* alsó vége, s a *béfák*on fúrt lukakba dugható faszegekkel szabályozható az *alfa* magassága az állat nyakméretének megfelelően. Fontos tartozéka még az egyesigáknak a főfa két végébe csavarozott *istrángkarika*, vagy más néven *húzókarika*. Felerősítésének többféle módja van. Erős kovácsolt szeget ütnek a főfába és ennek horgába akasztják az ugyancsak kovácsolt vasból készült húzókarikát (3. kép). Másik módja, hogy kampósvégű csavarral csavarozzák be a főfába, s a harmadik megoldás szerint vaspánttal erősítik fel. Más tartozéka nincs a kisalföldi egyesigáknak. *Járomszeget*, *bélfaszeg*et itt nem használnak úgy, mint a Nagyalföldön.[8] Erre nincs is szükség, mert két rúd közé nem fognak, s a kocsirúdhoz lánccal, szíjjal, vagy kötéllel kapcsolják az igábafogott állatot.

[7] Podolák J.: *Klčovanie a žiarové hospodárenie na Slovesnsku.* Narodopisny Veštník Československý 1966, 32

[8] Bodó Sándor: Jármok a Hajdúságban. 555—556.

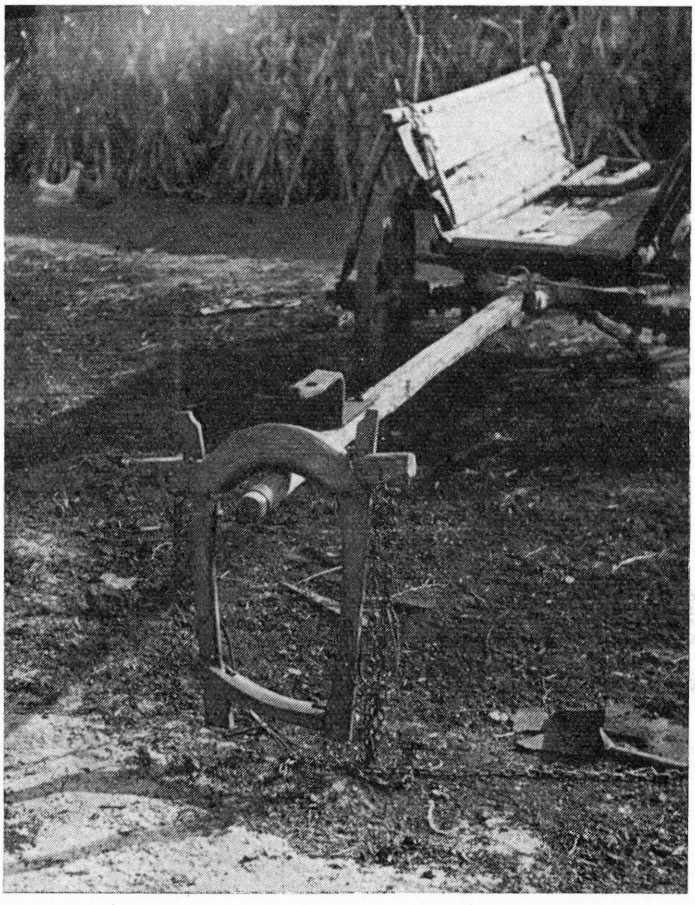

5. kép. Kumetjárom hosszú lakattal. Bőnyrétalap, 1964. (Foto: Timaffy László)

A forma változatai abban mutatkoznak, hogy a főfa nyakíve nagyobb ívelésű, mélyebb, a béfák felső végei kifelé hajlanak, vagy nem párhuzamosak, hanem lefelé szűkülnek, esetleg a nyakformához illeszkedően ívszerűen kifaragottak. Ennek megfelelően az alfa is rövidebb, vagy ugyancsak ívformára faragott (4. kép).

A kumetjárom nagysága hasonló az egyesigáéhoz. (5. és 6. kép) A nyakfa méretei itt is különbözőek. Már egészen kis, 53 cm-es nyakfától kezdve a 85—90 cm-es legnagyobbakig sokféle méretben fordul elő. A nyakíve is lehet széles és egészen szűk. A nyakív mellett mindkét oldalon kivésett résbe erősítik a béfákat, egyes nemzetiségi községekben oldalfákat. Ezek hossza is különböző. Vannak egészen rövidek, alig nyúlnak 3—4 cm-el a nyakfa fölé. Mások viszont jó hosszan, 15—20 cm-re még szét is hajlanak fölötte. A béfák, vagy oldalfák hossza 55—80 cm közt váltakozik, szélessége 5—8 cm. Előfordulnak majdnem párhuzamos béfák, ezáltal a kumetjárom is jó bő, az alsó

csuklós lakat hosszú, s az egész szinte U alakú formát mutat. Más béfák élesebb szögben tartanak egymáshoz (6. kép), s ezáltal a szerszám keskenyebb, a lakat rövidebb. Végül vannak egy csúcsban összefutó béfák is, s így a kumetjárom „spitzes", háromszög alakú. Alul ezt a szerszámot nem alfa, hanem csuklós lakat zárja le. Vastagabb fából faragják ki, két végét 1,5—2 cm-re kivésik, s így illeszkedik a béfák végére. Egyik pontján anyáscsavarral „lefikszálják", e körül, mint csukló, elfordítható, a másik végét faszöggel, vagy vasszöggel rögzítik. Láttam viszont madzaggal, szíjjal megkötöttt csatlakozást is. A csuk-

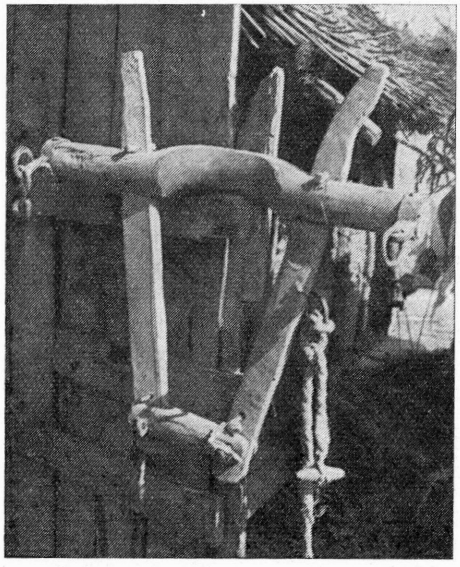

6. kép. Kumetjárom rövid lakattal. Kimle, 1966. (Foto: Timaffy László)

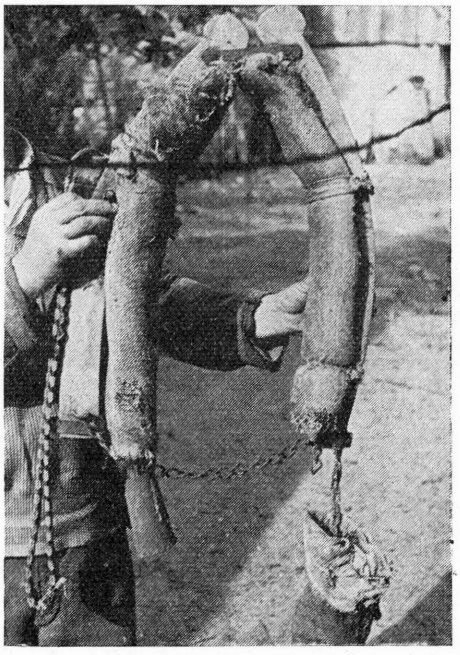

7. kép. Kumetjárom bőrpárnával. Ásványráró, 1966. (Foto: Timaffy László)

lós lakat hossza a béfák szögétől függ. Van 30—40 cm-es nagy lakat (vö. 5. kép), vagy 3—4 cm-es kicsiny, de olyan kumetjáromok is találhatók, amelyeken lakat már nincs is, hanem a béfák érnek össze egy csúcsban és ott szöggel rögzítik őket. Ennél a típusnál befogáskor a béfák széthúzhatók, majd újra összeilleszthetők. — A kumetjáromoknak is fontos tartozéka a húzókarika. Felerősítésének módjai megegyeznek az egyesigákéval.

A kumetjáromoknak további variációi is megtalálhatók a Kisalföldön. Ezek már szinte átmenetet jelentenek a jármok és a kumetszerszámok között (7. kép). Csak a belsőfájuk, ebben az esetben húzófának nevezett alakatrészük készült fából, s ezt jól kibélelték szőrrel tömött bőrpárnával. Felül a nyakfát és alul a csuklós lakatot ugyancsak bőrszíjak helyettesítik, másutt a lakat helyett lánccal kötik meg, hogy le ne essen. A nálunk talált példányok főképp a határmenti községekben, de ritkábban a Rábaközben, Szigetközben is, csak

egyedi példányoknak tekinthetők és idekerülésük körülményei Burgenlandtól, vagy Bajorországból Magyarországig még jól nyomonkövethetők.

Az egyesigák, kumetjármok *elkészítése* nagyjából megegyezik egymással, ezért együtt tárgyalom őket. Sokhelyütt a háznál maguk barkácsolták össze ezeket az igákat, vagy a faluban élő ügyeskezű parasztember kezéből kerültek ki az ott lelhető példányok. Az igényesebbek bognárokkal faragtatták, mások pedig a vásárokon vették meg, a Bakonyból jött ,,szekerezők''-től. Elkészítésük viszont mindenütt kézi munkával, s nagyjából megegyező módon történt.

Első fontos tennivaló volt a faanyag kiválasztása. Sima, szálkamentes fa kellett hozzá, de olyan, hogy ághely, vagy görcsös, beteg rész nem kerülhetett bele. Legjobbnak a dió, körte, vagy bükkfát tartották, és sohasem faragták akácfából, mert az szálkás és felsérti az állat nyakát.[9] Puha, vagy félkemény fák szintén nem voltak alkalmasak, mert nem bírták a megterhelést.

Elsőnek a főfát, vagy nyakfát farragták ki, aztán az alfát, vagy ófát és végül a két béfát. A faanyagot előbb baltával lehántolták, aztán rárajzolták a kívánt formát és baltával, kézifűrésszel kinagyolták. Ezután következett az aprólékos kifaragás. Vonókéssel szépen kifaragták az ívet és a szárat, majd vésővel kivésték a béfák helyét. Végül üveggel, vagy ,,fasmirglivel'' — egészen símára dolgozták, hogy kézzel végigsimítva egy kis szálkát sem volt szabad érezni rajta, nehogy az állat nyakát felsértse. Ugyanilyen gonddal faragták simára az alfát és a béfákat is. Az alfát szintén kivésték a béfák csatlakozási helyén, a béfák felső végét pedig tetszés szerint kihegyezték, vagy legömbílyették, esetleg néhány fogazás diszítését faragtak rá, alsó végükre pedig 3—4 lukat fúrtak az alfa rögzítésére. Az egyesigákon más díszítést a Kisalföldön nem találtam, szemben a szép festett, tükrös ökörigákkal. Oka ennek abban kereshető, hogy az egyesigákat parádéra sosem használták, csak munkára, s így a díszítés itt nem volt fontos.

Még a vasalás munkája volt hátra. Ezt vagy a kováccsal végeztették, vagy maguk otthon megcsinálták. Az egyesiga egyetlen vasalkatrésze az istrángkarika, vagy húzókarika. A felerősítés egyik módja szerint erős kovácsolt vasszeget vertek a főfa két szárába. Ezen vagy kampót formáltak ki, s ebbe akasztották az istrángkötél végén lévő húzókarikát, vagy a karikát egészen rászögelték, s ilyenkor mindig az istrángkötelet hurkolták bele. A másik mód szerint egy csavaros kampót csavaroztak a főfába és ebbe akasztották a húzókarikát. A harmadik mód pedig az volt, hogy a főfa két végét vaspánttal megvasalták és ez a vaspánt tartotta a húzókarikát.

A kifaragott és megvasalt alkatrészekből végül az igát összeállították. A főfa kivésett réseibe betolták a béfákat. Egyesek azt tartották jónak, ha a béfáknak egy kis ,,kotyogásuk'' volt, vagyis nem álltak mereven a főfában. Mások viszont oda is szegelték, vagy legalább egy kis faszeggel megbiztosították, hogy a főfa ne ,,lötyögjön''. Erre főképp akkor volt szükség, ha a béfák nem voltak elég hosszúak, s így könnyen kicsúszhattak volna a főfából. Az alfát is ráhúzták a béfákra és két faszeggel, ma már szíjjal, dróttal is, rögzítették a kívánt magasságban.

A kumetjármokat ugyanúgy készítették el, csak az alfa helyett a csuklós lakatot faragták ki, egyik végét anyás csavarral rögzítették, a másikat pedig befogáskor a béfa lukjába dugott szeggel, szíjjal, madzaggal zárták le.

[9] Vö. Bodó Sándor: Az egyesjárom 455.



8. kép. Befogás egyesigába. Dunaremete, 1966. (Foto: Timaffy László)



9. kép. Rúdhozrögzítés lánccal. Bőnyrét-alap, 1965. (Foto Timaffy László)

Érdekesek, változatosak az egyesiga részelnevezései a kisalföldi paraszti szókincsben. Érdemes őket feljegyeznünk. A főfát: *nyakfá*nak, *vonó-*, vagy *vonyófá*nak, *igafej*nek, a kumetjárom esetében pedig *járomfej*nek is nevezik. Az alfa neve még: *ófa*, *aljfa*. A *béfá*kat: *bélfá*nak, *bőfá*nak is hívják, a kumetjáromét néhol *oldalfá*nak, s a csuklós lakat neve általában ugyanaz, vagy csak röviden *lakat*, elvétve *kumetlakat*, de ritkán *alfá*nak is hívják. A húzókarikát még *istráng-*, vagy *estrángkarikán*ak, *vonó-*, vagy *vonyókarikán*ak is nevezik.[10]

Hasonlóan változatos az egyesigák használata is a Kisalföldön. A befogás úgy történt, hogy az alfát lehúzták a béfákról és az igát felülről lefelé a tehén nyakába akasztották (8. kép), majd az alfát a béfákra visszatolva, a kívánt magasságban rögzítették. Kifogáskor ugyanúgy vették le, vagy már a hozzászokott állat maga bújt ki alóla. Utána a rúd végére akasztva tartották (5. kép) éppúgy, mint a kettes ökörigákat, vagy az istálló, a szín falába vert szögre tették. A kumetjármoknál a befogás úgy módosult, hogy a lakatot kinyitva a jármot kissé széthúzták és úgy akasztották az állat nyakába, majd a lakatot a béfa lukjába dugott szeggel bezárták. Ezután az istrángkötelet a húzókarikára hurkolták, vagy karikástól beakasztották az igán lévő horogba, másik végét pedig a *hámfá*ra húzták. Most már csak a befogott állat rúdhozrögzítése volt hátra. Ennek is több féle módja volt. Legegyszerűbben a kocsi rúdláncát az iga béfájára akasztották, vagy a béfát szíjjal kötötték a rúdhoz (3. kép). Másik módja az volt, hogy egy kötelet akasztottak a tehén nyakába, s ennek végét kötötték a rúdhoz (9. kép). Mások a tehén fején lévő vezetőláncot

[10] Timaffy: Kisalföldi fogatos szerszámok 117.



10. kép. Egyes tehénfogat irányítása szarvra kötött kötéllel. Bőnyrétalap, 1965. (Foto: Timaffy László)

kötötték a rúdfejhez, vagy a rúdlánccal összekapcsolták. Ritkábban azt a megoldást alkalmazták, hogy a tehén hasa alatt hevedert kötöttek át és ehhez csatolták a rudat egy kötéllel, vagy a rúdtartó lánccal.

Az így befogott állatot többféleképpen irányították: mellette járva, a vezetőláncnál fogva vezették, vagy szóval, ostorral nógatták. Ugyanezt tették a bakon ülve is, a közismert ökörnógató szavakkal: balra: *hajsz*, jobbra: *hík*, indulás: *nyee*, vagy *no menny!* Megállás: *hóó!*—és ostorral az állat „elejbe" vágtak. Fordulás jobbra, vagy balra: *nejde hopp!*— s az ostorral az állat fordulás felőli oldalát „megpöccintették". Gyorsítás: *nyee!*- és az ostorral „odapattintottak". Lassítás: nem kellett hozzá se ostor, se biztatás, mert lelassult az állat magától is, amint tehette. Sokhelyütt láttam olyan irányítási módot is, hogy a tehén szarvára mindkét oldalról egy szál kötelet kötöttek és azt fogva, mint a gyeplővel irányították a fogatot (10. kép). Kantárt, zablát azonban sosemraktak itt a tehenek, ökrök fejére, mert ez a kérődzésüket zavarta volna.[11]

Az egyesigát nálunk csak munkában használták. Könnyű szekérbe fogták vele a tehenet, de régen ökröt is fogtak egyesigába, sőt szükségből előfordult, hogy lovat is. A kisparaszti üzem fuvargondjait oldották meg vele: a földre menet, jövet a szerszámok hordása, takarmányhordás, szalmahordás, s még a takarulást is elvégezték vele apránkint. Zsákokat a malomba, takar-

[11] Vö. Gunda i. m. 226.

mányt a darálóba ezzel fuvaroztak. Ősszel a kukoricát, répát, burgonyát így hozták haza, télen a fát szállították az erdőből, vagy a trágyát ki a földre. Ha kellett, kis kavicsot, homokot fuvaroztak vele, s régen még piacokra is behajtottak az egyes-fogattal. Nagy hasznát vették az egyesigának a kinti munkákban is. Eke elé fogták a tehenet, elöl vezették, s úgy szántottak. De ugyanúgy befogták a borona, vagy henger elé is. Csak vetőgép elé nem fogták a tehenet egyesben sohasem, mert az nehéz volt neki. Vetéskor mindig összefogtak inkább kettesigába. Annál nagyobb hasznát vették a kukorica, répa kapálásakor: az ekekapát már jól elhúzta a tehén egyesigával.[12]

Ma is főképp ennek, a háztáji föld megmunkálásának köszönheti megújhodását ez a régi szerszám. Évtizedünkben, a Tsz-ek megalakulása után újra előkerültek a padlások zúgaiból a régi egyesigák, s mintájukra újak készültek. Más igaerő híján ezzel fogták be tehenüket a gazdák a régi kocsi elé, vagy az eke, borona, lókapa elé. Vele dolgoztak, s így hordták haza a háztáji földekről a terményt, vagy vitték darálni a takarmányt, őrleni a búzát, hogy ne kelljen a Tsz-nek, vagy a fuvarosnak fizetni érte. Mindenütt csak szükségből használták, vagy használják ma is, mert pl. az olyan községekben, ahol a termelőszövetkezet fejlettebb gépesítésével már könnyen meg tudja oldani a tagok fuvar-problémáit — ott, az egyesigázást újra abbahagyták, s az igák, kumetjármok csak kallódnak a színek, padlások zugaiban.

Meg kell még emlékeznünk az egyesigákhoz fűződő kultikus hagyományokról. Az igák éppúgy régi fogatos szerszámainak, mint a hám, vagy a kantár. Ezért nem csoda, ha éppen olyan babonás hiedelmek tapadnak hozzájuk, mint a lószerszámokhoz. Érdekes viszont, hogy eddig csak a Dunántúlról kerültek elő ilyen emlékek, az ország keleti részeiről még nem.[13] A Szigetközben, vagy a Rábaközben ismernek az öregek olyan mondákat, amelyekben az ökörига rúdszege, vagy az egyesiga egyetlen vasalkatrésze; a húzókarika kultikus szerepet kap. Pl. a rontással megállított kocsit csak úgy lehet megindítani, ha a segítségül hívott „tudós" ember a húzókarikáról „levette a rontást". Az egyesiga úgy is szerepel mondákban, mint a kantár. Ezt sem volt szabad akárhova ledobni, nehogy „avatatlan" kezekbe kerüljön. Ilyen esetben a boszorkányok éjjel a kocsis nyakába akaszthatták és így „huzatták" magukat vele egészen hajnalig.[14]

Mezőgazdaságunk mai rohamos gépesítése, a gépkocsik, vontatók, traktorok világában lassan mindenütt feleslegessé válnak ezek a régi eszközök, s már csak emlék marad ez a hajdan Európa-szerte elterjedt igázási mód.

Timaffy László

László Timaffy:

EINZELJOCHE AUF DER KLEINEN TIEFEBENE

(UNG. KISALFÖLD)

(Auszug)

Auf der Kleinen Tiefebene ist und war von alters her das Einspannen von Kühen und Ochsen im Einzelnen überall verbreitet. Aus der beigelegten Tabelle ist ersichtlich, daß es unter den 53 untersuchten Ortschaften nur in 5 unbekannt war; in den übrigen ist

[12] Balassa Iván: *A magyar kukorica*. Bp. 1960, 187.
[13] Vajkai Aurél: *Balatonmellék*. Bp. 1964, 194.
[14] Timaffy: Kisalföldi fogatos szerszámok 99—101.

jedoch ihre Erinnerung bis heute lebendig erhalten geblieben. In 41 Gemeinden war noch am Anfang des des jetztigen Jahrzehnts und in 28 ist sogar heute noch diese Art des Einjochens üblich. Aller dings war sie in jeder Ortschaft nur von wenigen benützt, d. h. sie war eine Jochungsart, die nur von den ärmsten Leuten aus geführt wurde. Die geographische Verbreitung wird durch die Karte recht anschaulich: das Einzelneinspannen finden wir in allen Gegenden der kleinen Tiefebene.

Es haben sich hier vier Abarten entwickelt. Am häufigsten kommt der Gebrauch des Einzeljochs vor. In den ungarischen Ortschaften wurden aber die Kühe oder Ochsen außerdem oft mit Geschirr eingespannt. In den deutschen bzw. kroatischen Gemeinden hingegen machte man mehrfach vom Stirnjoch und von dem veralterten, von den Pferden abgenommenen Jochkummete Gebrauch. Diese Gerätschaften gelangten auch in die benachbarten ungarischen Gemeinden hinüber.

Der Gebrauch des Einzeljochs ist auf der Kleinen Tiefebene eine alte Überlieferung. Wir haben Daten darüber in den Preislisten der Wagnermeister vom Anfang des vorigen Jahrhunderts. Vom Ende des Jahrhundertes haben wir sogar auch Originalstücke gefunden.

Auf der Kleinen Tiefebene sind drei Formen des Einzeljoches zu finden. Das primitivste und wahrscheinlich älteste Joch wurde aus einfachem Astholz hergestellt (Abb. 1—2). Die beiden anderen Jochformen unterscheiden sich nicht nur durch die Form und Konstruktion, sondern auch durch die Benennung voneinander. Das eine wird vom Volk Einzeljoch (ung. egyesiga) genannt und ist vom Doppeljoch abzuleiten: es ist genau dessen Hälfte. Auch die Teilbezeichnungen sind dieselben (Abb. 3—4). Das andere wird Kummetjoch (ung. kumetjárom) genannt; seine Konstruktion ist anders: es wird unten durch ein Gelenkschloß geschlossen (Abb. 5—6). Die Verschiedenheit der äußeren Form sowie die Unterscheidung in der Volkssprache lassen darauf schließen, daß das Einzeljoch wahrscheinlich das ursprüngliche Jochgeschirr der Ungarn war, während das Kummetjoch vom Westen her zu uns gekommen ist, wie auch das Pferdekummet. In dieser Gegend sind schon beide Jocharten gleichzeitig zu finden, jedoch zeichnet sich auf der Karte noch immer das dichte Vorkommen der Einzeljoche in den reinungarischen Gebieten ab, während die Kummetjoche häufiger in den grenznahen Nationalitätenortschaften vorkommen. Von beiden finden wir auf der Kleinen Tiefebene interessante Varianten (Abb. 7).

Die Einzeljoche und Kummetjoche sind entweder von den Wagnermeistern oder von den Bauern selbst in Heimarbeit auf konventionelle Weise, in Handarbeit, hergestellt worden. Auch die Fuhrleute aus dem Bakonygebirge brachten solche Gerätschaften auf die Märkte von Győr, wo die Bauern sie auch kaufen konnten.

Durch deren Verwendung konnten, die Fracht- und Zugkraftprobleme des kleinbäuerlichen Betriebes gelöst werden. Die Kühe oder Ochsen wurden vor den Wagen gespannt und zogen diesen mittels des zum Joch befestigten Zugstranges. An der Deichselstange hat man das Tier mit einer Kette oder einem Riemen gebunden. Man lenkte es neben ihm gehend zu Fuß, oder vom Bock mit der Peitsche. Andere lenkten das Vieh mit einem ans Horn gebundenen Strick, als Zügel. Auf diese Weise wurden die Produkte vom Felde eingebracht, aber es wurde auch damit gepflügt und geeggt. Die Rüben und der Mais wurden, indem man das Tier vor den Hackpflug spannte auf diese Weise gehackt. Nach der Bildung der Produktionsgenossenschaften sind diese alten Geräte für die Nutzung der Hauswirtschaftsfelder wieder hervorgeholt worden. In den Ortschaften, wo die Produktionsgenossenschaft mit ihrer fortgeschrittenen Mechanisierung die Frachtprobleme der Mitgliedschaft leicht zu lösen imstande ist, hat man mit dem Einzelneinspannen wieder aufgehört. So werden diese alten Geräte wieder überflüssig und diese einst in ganz Europa verbreitete Jochungsart verbleibt nur mehr in der Erinnerung.

Ласло Тимафьи:

КИШАЛЬФЁЛЬДСКАЯ ОДИНОЧНАЯ УПРЯЖКА

(Резюме)

Повсеместно распространенным на Кишальфёльде является такой метод упряжи, когда запрягают *одну* корову или одного вола. Этот метод упряжи использовали и в старину. Прилагаемая таблица показывает, что из 58 обследовавшихся сел не знали ее, лишь в 5, в остальных же 53 еще очень жива память о таком способе упряжи животных, более того

в 41 селе по одиночке запрягали животных и в последнее десятилетие, а в 25 селах так запрягают и по сей день. Однако можно установить и то, что в каждой из названных деревень этот способ использовало всего несколько человек, то есть в соотношении с общим количеством населения это число ничтожно и факт этот свидетельствует о том, что такой метод упряжи использовался и используется лишь в случае крайней необходимости. Его географическое распространение хорошо обозримо на прилагаемой карте: упряжки с одиночным животным можно найти на Малой Венгерской низменности (Кишальфёльд) повсеместно.

Здесь сформировалось 4 способа одиночной упряжи. Наиболее частый использование одиночного хомута. В венгерских деревня охотно запрягали коров или волов и с помощью конной упряжи, в то время как в немецких и хорватских деревнях более охотно использовали не шейной, а лобовой хомут и старую, вышедшую из употребления конную сбрую. В венгерских селах, соседних с этими немецкими и хорватскими селами, перешли способы упряжи, употребляемые в этих селах.

Применение одиночной упряжи старая традиция на Кишальфёльде. Данные о них содержатся в счетах каретников начала прошлого века, а с конца столетия сохранились и предметные памятники.

На Кишальфёльде можно найти три формы одиночной упряжи. Самая ранняя и самая древняя по своей природе форма хомута — хомут, изготовлявшийся из простой древесной ветки (Рис. XI—2). Две остальные формы хомутов отличались друг от друга не только по виду, структуре, но и по названию. Одну народ называет одиночным хомутом, этот вид происходит от двойного хомута и является точной половиной его. Отдельные части его имеют тождественные названия (рис. 3—4). Вторую форму называют куметным ярмом, структура его иная: снизу он закрывается составным замком (рис. 5—6) Различия, проявляющиеся во внешнем виде этих хомутов а также языковое различение их дает основание сделать тот вывод, что одиночной хомут был старой венгерской формой упряжи, в то время, как куметное ярмо происходит с запада, оттуда и попало в Венгрию, как и лошадины кумет. Теперь территория распространения этих двух форм перекрещиваются, но на карте все еще вырисовывается густота использования одиночных хомутов на чисто венгерских территориях и куметного ярма скорее на пограничных территориях, в селах, населенных представителями национальных меньшинств. На территории Кишальфёльда можно встретить интереснейшие варианты обеих этих форм (рис. 7).

Одиночные хомуты, как и куметные ярма изготовляли каретники или же сами крестьяне, традиционным ручным методом у себя дома. Баконьские колесники тоже привозили на ярмарки в Дьёр эти виды хомутов, где население и покупало их.

Использование этих хомутов разрешало проблему перевозок и использования животных для земельных работ в мелком крестьянском хозяйстве. В телегу запрягали с помощью такого хомута корову, вола и к шейному хомуту прикрепляли постромки, с помощью которых животное и тянуло телегу. К оглобле прикрепляли цепью или ремнем. Направлял их хозяин, идя рядом или же погоняя кнутом с верха. Часто к рогам коровы привязывали веревку и погоняли, словно вожжами. Так возили урожай, пахали, боронавали, окучивали кукурузу, свеклу и др. После образования производственных кооперативов эту старую упряжь стали применять при обработке приусадебных хозяйств и для необходимых небольших перевозок. Повсюду использовали такой способ лишь при крайней необходимости. В тех же селах, где производственные кооперативы хорошо снабжены машинной техникой и могут легко удовлетворить потребности своих членов в отношении перевозок, там одиночных упряжек мы не встретим. Так постепенно повсюду становятся лишними, выходят из употребления эти старые средства, и вскоре когда-то распространенный по всей Европе способ упряжи животных станет лишь памятником прошлого.

Egy XX. századi dallam életrajza

A vásári árusok dallamainak egyik forrása

KODÁLY ZOLTÁN emlékének

Gyermekkori emlékeim közt őrzök egy dallamot. Veszprémben hallottam, a búzapiacon, ahol a nagy vásárokat tartották. Valamelyik vásári árus, fiatal férfi, dalolta:

1.



Sokszor elismételte, nagy hangon, többféle szöveggel. Ennek szavai ma már csak kallódnak emlékezetemben. Egy szövegére emlékszem, ezzel egy pajtásom szokta dúdolni, mondván, hogy ő így hallotta az árustól: „Emberbőrből finom ridikül!"

A későbbi gyűjtések során elő is került dallamunknak ez a szövege. A gyermekkor után ugyanis már csak akkor találkoztam a dallammal, amikor az „egyetemes népdalgyűjtemény" (ahogy BARTÓK és KODÁLY eleinte nevezte a Magyar Népzene Tárát) tervezése során a népszokások dallamainak rendezésére került a sor. Énekes népszokás: ez számunkra időhöz és helyhez kötött népzenét jelent, ide tartozik — szerényen, a Jeles Napok, a Lakodalom, a Siratók nemesebb, „rangosabb" zenéje után, a koldusok, éjjeli őrök és társaik dallamaival egy szinten — a vásári árusok zenéje is.

Társai között a vásári árus dala volt a mostohagyermek. A nagy gyűjtés hőskorában, KODÁLY és BARTÓK idején, alig törődtek vele. BARTÓK, aki Párizsban felfigyelt az utcai dallamokra, s le is jegyzett belőlük,[1] magyar árusdalt csak egyet vett fel gyűjteményébe. Nyilván többet tudott, emlékezetében őrizvén meg őket. Így volt KODÁLY is, a nagy emlékező. Tőle a gyermekdalok rendezése idején még kaphattunk egy addig le nem írt, „gyermekkori emlék"-ként őrzött játékdalt (MNT I. 160). A többinek reménye sírbaszált Vele.

A népszokás-daloknak az 50-es években megindult tervszerű gyűjtése nem remélt nagy bőségben hozta felszínre az árusok dallamait is. A mi dallamunk változatai sem hiányoznak közülük:

2.

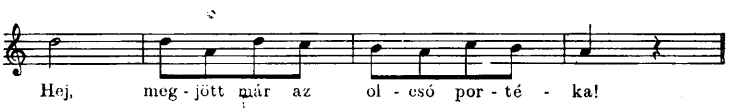

Pesthidegkút (Pest), Tóth Félix (50), Heves megyében tanulta. Gábor J., 1950. XI.

[1] KERÉNYI—RAJECZKY: *Über Bartóks Volksliedaufzeichnungen.* Studia Musicologica, Tomus V. 1963 : 441.

3. 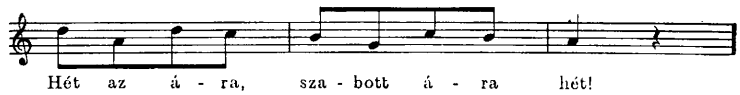

Pálfa (Tolna), Hordó János (62). Schnöller M., 1955. I.

Az utóbbinak egy dallamhangnyi változata magában álló; a két első példa hosszú kezdőhangja viszont valami eredeti jelenségről látszik tanúskodni, ami jól megfelel a dallam ,,használatának'': olyan, mint egy felkiáltás a vevők figyelmének odavonzására.

A gyermekkori emléknek azt a részletét, hogy az árus a dallamot ,,sokszor elismételte, többféle szöveggel'', a gyűjtések nem igazolták. Legalább is nem szószerint. Nem, mintha nem gyűlt volna össze a dallamnak sok szövege. Gyűlt elég. Íme néhány mutatóba:

Az én bótom nagyon elegáns,
árulom a legjobb portékát. *(Nógrádszakáll)*
Három krajcár nálam egy darab,
akár kicsi, akár pedig nagy. *(Nagykanizsa)*
Idenézzen, aki erre jár,
ilyen árút sehol nem talál. *(Cekeháza)*

De mindig, mindenütt csak két szövegsor! Egyetlen adatunk van, ahol három sorra terjed a szöveg:

4. 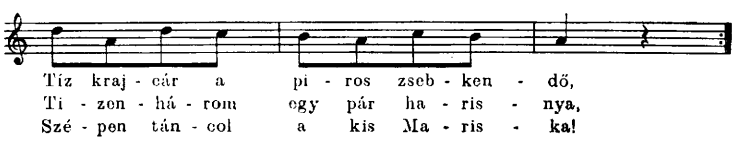

Bélapátfalva (Heves), Benedek János (68). Mathia, 1955. VIII.

A művészkedő alakításnak első jelét ott találjuk, ahol az előadó záradékul befejező harmadik sorral kerekíti ki a kétsoros alapdallamot:

5. 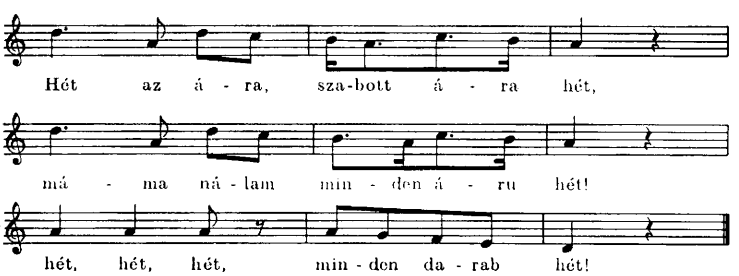

Aszófő (Zala), Csáki István (79). Nyék, 1955. VIII.

A zárósor az adatközlőnek, ill. az egykori vásári árusnak (,,A füredi vásárba danúták'') nem saját leleménye: kölcsönzés ez a jól ismert, országosan elterjedt ,,Hét, hét, minden darab hét'' kezdetű árusdalból (20. példa). Gyakran találkozunk vele, hasonló szerepben:

6.

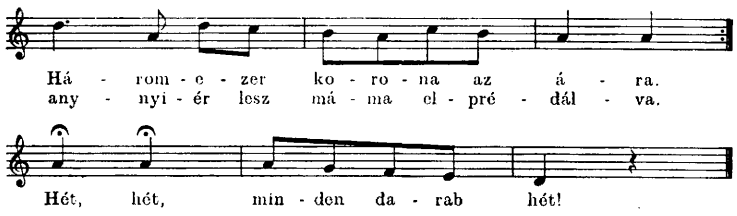

Budaőrs (Pest), Szása Jánosné Szatmári Erzsébet (49). Gábor J., 1955. IX.
(Az árus kanalat, kést, villát árult a vásárosnaményi vásáron.)

Ez a 10 szótagosra kibővült sor ennek a dallam-alakzatnak magában álló változata. Magában álló ebben a keretben, ahol a 9-es képlet megbontására más példa nincs; a 10-es sor egyébként, amelyhez hasonlóvá vált, jól ismert a magyar népzenében. (Pl. „Szép csárdásné gondot visel rája" **rrmr dl,l,s, l, l,** a *Fekete föld termi a jó búzát* dalból.)

Ha azonban a sor szótagszámát 9-ben, legfeljebb 10-ben állapítjuk meg, hová tegyük az ilyen alakot:

7.

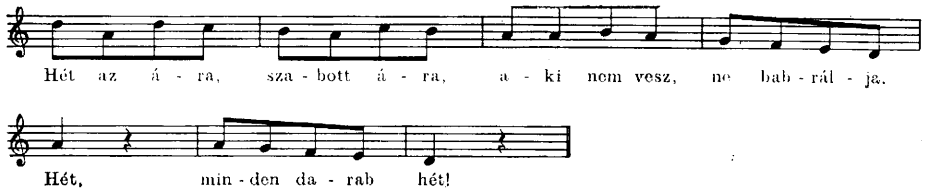

Tápé (Csongrád), Nagy Mihályné (72). Péczely, 1955. VI. AP 1287e).[2]

A kérdésre az újabb változatok egész sora adott választ: ez a képlet nem az előzőknek helyébe lépő bővültebb változat, hanem önálló, azok után sorakozó új sor, folytatás és betetőzés:

8.

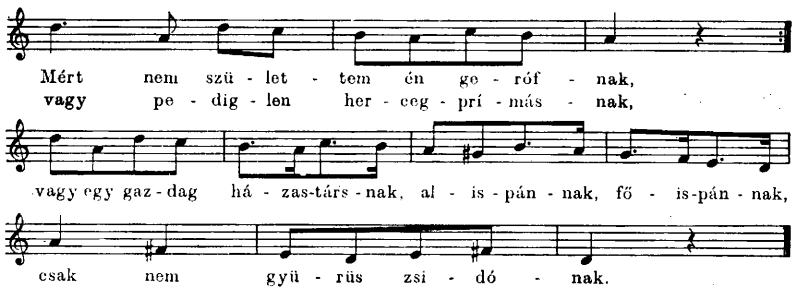

2. Mért nem vagyok én katolikus,
vagy legalább evangélikus?
Református, kálomista, anarkista vagy baptista,
csak nem izraelita.

Szólád (Somogy), Karsai János (41). Nyék, 1956. I.

Íme egy szabályos, négysoros népdal-forma! Kézenfekvő a feltevés: nyilván ez volt az ős-alak. Ma is él, nagy területen, Abaúj, Bars, Heves, Nógrád, Sopron és Zala megyéből vannak változatai.

[2] AP = Akadémiai Pyral-lemez, hanglemezre átjátszott magnetofon-felvétel az MTA Népzenekutató Csoportjának tulajdonában.

Hogy a visszafelé, a feltételezett forrás irányába vezető úton itt még nem értünk célhoz, azonnal megtudhattuk volna, ha — az elődeinktől örökölt kadencia-rend mellett — már ekkor rendelkezésünkre áll egy *incipit*-mutató, olyan, amely a dallamoknak, sőt az egyes dallamsoroknak (legalább is az **1.** után legfontosabb 3.-nak) *kezdete* alapján rendszerezi a nagy dallamgyűjtemény anyagát. Ez a mutató kiderítette volna, hogy dallamunk kezdete azonos egy másik dallamtípus 3. sorával, folytatása is annak folytatásával. A dal tehát *fél-dallam*, egy nagyobb dal második fele. Nem sok idővel később az emlékezet és a jószerencse segítségével megtaláltuk dallamunknak teljes (jelenlegi tudásunk szerint ős) alakját:

9.

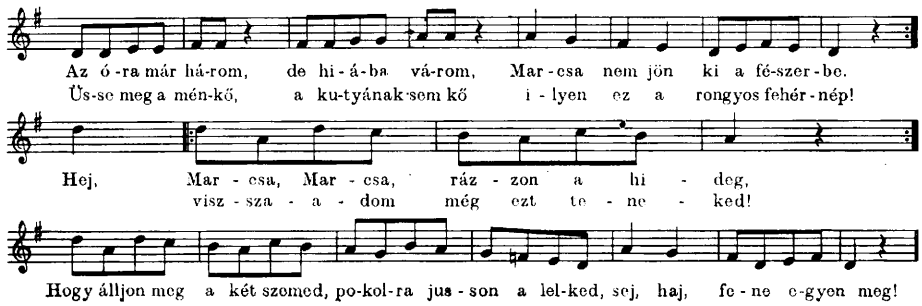

Szirma (Borsod), Varga Böske (20). Seemayer, 1930. X.

A gyűjtő, Seemayer Vilmos, népzenekutatásunknak e lassan feledésbe merülő jeles munkása, aki egy emberöltővel ezelőtt elsőnek jegyezte fel népi forrásból dallamunkat, ezt jegyzi hozzá: „Kolozsvárott 1912 nyarán gyakran hallottam oláh szöveggel is, magyarral is."

A kolozsvári adat sokatígérőnek bizonyult. Egy ottani népzenekutatónak, Jagamas Jánosnak sikerült megtalálnia a dal román változatának kinyomtatott kottáját. A zongorakíséretes dal címe *Colea'n grădiniță*, „népies dal", szerző nélkül, énekre és zongorára alkalmazta Hussar J. (Szövege arról szól, hogy a kis kertben, a szőlőlugasba jön a legény a leány udvarlására. Szerelme nagyságáról énekel, kedveséhez nincs hasonló. A szomszédasszony közli vele, hogy a leány mást szeret.)

10.

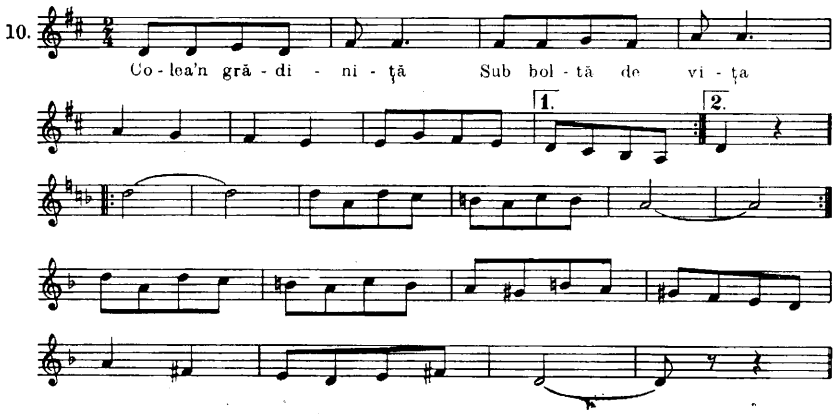

Eljutottunk tehát a dallam feltehető eredeti, ép alakjához. De további rejtély marad: miképpen vált e dal vásári árusok töredékeinek forrásává? Sem a SEEMAYER-gyűjtötte borsodmegyei változat, sem a román dal szövege nem tartalmaz ilyen elemeket.

A Királyhágótól keletre a román dal nem is kapcsolódik sehol árus szöveggel. Az egyetlen adat, amelyben ilyen kapcsolatnak némi nyomát találjuk, magyar adatközlőtől származik:

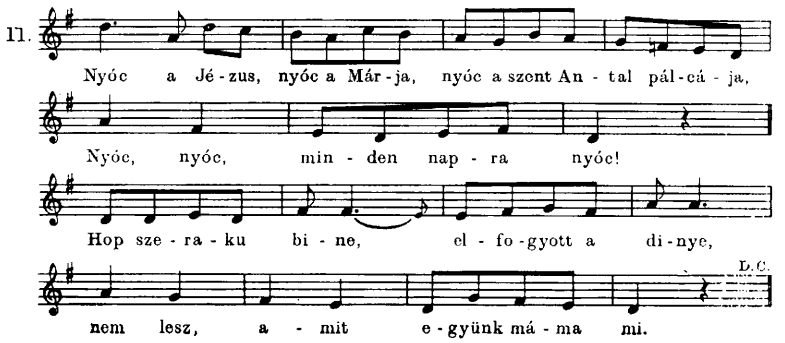

Ditró (Csík), Gábor Viktorné Molnár Karolin (33). Kerényi, 1959. XI.
Jelenleg *Etyek* (Fejér). (AP 2986g).

A vásári árus (kis kegytárgy-szobrocskákat árult) a dallam 4. sorával kezdte az éneket s azt váltogatta az 1. sorral. Ez utóbbinak idegen szövegében („Hop szeraku bine, dinye") ráismerhetünk a román dal 2. versszakának kezdetére: „Asarea 'n grădină".

Töredékesség és összezavart sorrend — e kettő kezdettől fogva jellemzi azokat az alakokat, amelyekben dalunk ma szemünk elé kerül. Látni fogjuk, hogy a dallam mily nehezen találta meg végleges, népiessé vált szövegeit s ezek is közelebb állnak a városi polgárság ízléséhez, mint a népihez.

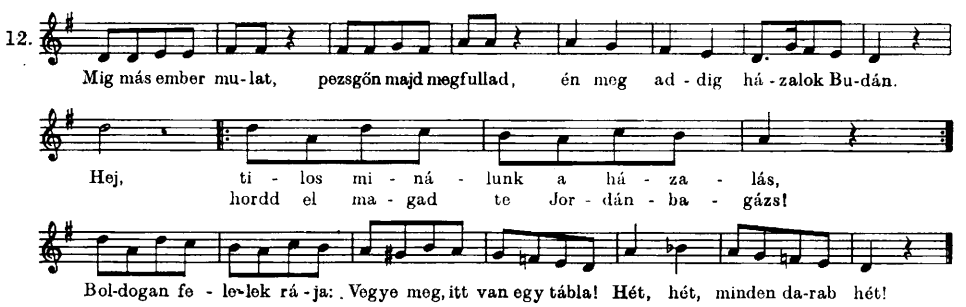

Lakitelek (Bács-Kiskún), Lévai László (57). Paulovics, 1955. VI.

Itt tűnnek fel először a *tipikus* (később ilyennek bizonyult) *szövegek* első töredékei. A dallam első sora alatt az egyik szöveg kezdete áll, a második dallamsor hiányzik, a 3. dallamsor egy más vers közepéből veszi szövegét. A befejező szakasz ismét máshonnan való.

A teljes, ép dallam árus-szöveggel szintén ezidőtájt került elő. Elég csak a szöveget közölnünk, a dallam azonos. (Néhol triolák tűnnek fel, az

első ütemben kettő is, másutt a szünet egy részét veszi el „auftakt" módjára beugró dallamhang.):

Öregapámat megöltem, s mást sem örököltem, csak azt a hosszú, retkes lúdtalpát.
Ajánlok egy szappant, annyi a tojás abban, hogy bárki tojásrántottát csinál.
Van itt mindenféle portéka, inggomb, zsebkés és viaszgyufa,
Zsebkendő és szivarszipka, bugyelláris, autósipka, fogpiszkáló, harisnya.

Zimándujfalú (Arad), Sebestyén Jánosné (45). Gábor J., 1955. V.
Jelenleg *Nagymaros* (Pest).

Ez is két különböző versszakból vegyíti szövegét.[3] És még egy szövegmotívum egy ugyancsak többfelől összeállt szövegből, az első sor: *Szagos szappan, gyűrű, meg egy csomó hajtű, kislánybőrbül finom ridikül. (Nova*, Zala m., Vajda József gyűjtése, 1958. XII.) Íme a gyermekkori emlék szövege, a dallam más részével társítva!

A tipikus szöveg megtalálására az előbbi (12. sz.) változatnak *házaló*ról, házalásról szóló részei vezettek el. A Népzenekutató Csoport tagjai, elsősorban Kammerer László és Kiss Lajos Dr. emlékeztek rá, gyermekkorukban 1908—10 táján társaiktól tanulták ill. vásárban hallották:

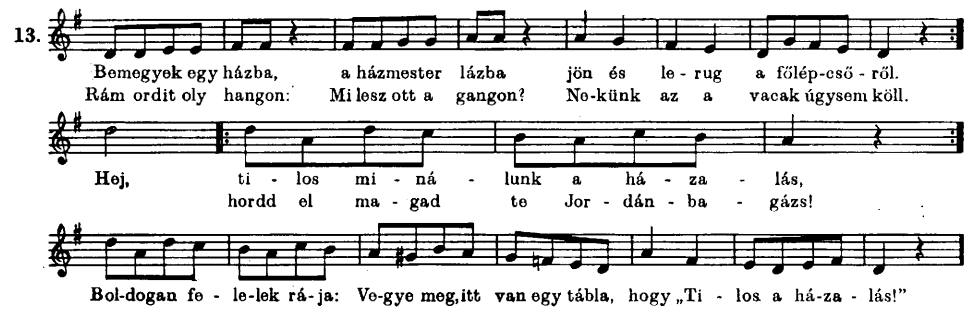

Megkerült tehát az egyik tipikus szöveg! Ennek egy részletét láthattuk már a 12. példában, eleje s főkép befejezése nélkül: elmaradt, hogy mi a tábla felirata. Pedig ez adja meg a dal csattanóját: az énekes dalolja s egyben fel is mutatja a táblára írt szöveget. Valóságos színpadi jelenet! Lehetetlen, hogy ezt ne színpadon adták volna elő. Talán valamelyik kabaré színpadán, egy énekes komikus a házaló szerepében . . . Kiss Lajos emlékezett rá, hogy valaha hanglemezen is hallotta, az egykor igen népszerű kabaréénekes, Gyárfás Dezső dalolta.[4]

Egy ilyen kabarészámnak több versszaka szokott lenni. Arra igyekeztünk, hogy az egybegyűlt töredékekből összeállítsuk ezeket a versszakokat. Az *első* (több, azóta előkerült adat bizonyítja) a „Míg más ember mulat", amelynek első sorával 12. példánk kezdődik; *Tárkány* (Komárom), *Sorokpolány* (Vas) községekben megtaláltuk teljes alakját (1. lejebb), töredékeit sok más vidéken. A *második* a „Bemegyek egy házba" (13. példa), a *harmadik* a „Gáspár bajuszkötő" kezdetű, a *negyedik* a pesti utcák felsorolását tartalmazó „Mindegyik utcába más dolog kell máma" kezdetű. (A teljes szövegeket 1. alább.) Ezek szövegéből eleinte, amíg magunk jártunk utána vidéken, falvakban gyűjtve, csak töredékek kerültek elő. Most, hogy feltevésünk szerint a szálak

[3] A 2—4. sort vö. a Littmann—Aalbach-szöveg 2. versszakával. L. alább.
[4] L. a 6. jegyzetet.

városba, színpadra, kabaréhoz vezettek, elsősorban itt folytattuk a kutatást. A hanglemez-adat volt egyelőre az egyetlen nyom, amelyen elindulhattunk. Nem kilátástalanul: egy másik árus-dalnak *(A gyűrűs zsidó*, kezdete „Ide, itt van a gyűrűs zsidó") ugyanis már korábban megtaláltuk egykori, eredeti hanglemez-felvételét, törötten egy falusi ládában, s a teljes dalt sikerült belőle rekonstruálni:[5] ilyen remény biztatott most is. Sajnos, sem a GYÁRFÁS-féle lemezt nem lelhettük meg, sem a dal kinyomtatott szövegét ill. kottáját.

1967. júl. 1-i számában a *Magyar Nemzet* napilap közreadta felhívásunkat a GYÁRFÁS-féle házaló-dal tárgyában. Harminc válasz érkezett. Kettő közülük bejelentette, hogy birtokában van a dal kottája. (E két kottáról azóta kiderült, hogy megvan az *O. Sz. K. Zeneműtár*ában. Szerzőt, átírót nem ismervén, korábban nem tudtunk hozzájuk jutni.)

A két kotta facsimiléjét itt közöljük. Mind a dallam, mind a szöveg meglepetést okoz. A dallam: nyugati mintájú, súlytalan kezdetű. A szövegek: egyikben sem találjuk meg a mi, tipikusnak ismert négy versszakunkat.

A hangjegyes kiadványok birtokában megkíséreljük felvázolni dalunk történetét a szerzőtől a népi töredékekig.

1. Tulajdonképpen fel kell tételeznünk egy, még ismeretlen, idegen (talán német) szövegű ősforrást. A két magyar kotta egyikének ugyanis van zeneszerzője, de nincs (magyar) szövegírója, a másiknak van szövegírója, kettő is, de nincs zeneszerzője. Feltevésünk az, hogy a 14. példában a cím alatt olvasható szó (Aalbach) az eredeti (német) dal szövegírójára utal. A román szövegű verzió elsősége itt, úgy hisszük, megdől: teljesen valószínűtlen, hogy egy hangsúlyos kezdetű dallamot később alakítottak volna „auftakt"-ossá.

2. A 14. példa, amely szerint a zene szerzője LITTMANN J., a szövegíró pedig AALBACH,[5a] főszövegeiben alig mutat kapcsolatot népi szövegekkel, annál inkább a refrén: „Ja (vagy Jaj) Van itt mindenféle portéka". Ezzel a kinyomtatott refrénnel teljesen azonos szöveg a *zimándujfalui* (1. fentebb). Majdnem szószerinti változat (továbbra is a dallam 2. felére):

Jaj, van itt mindenféle portéka,
inggomb, zsebkés meg viaszgyufa,
zsebkendő meg bugyelláris, szivarszipka, hálósipka,
fogpiszkáló, harisnya.

Mórichida (Győr), Boros Mártonné (60). Kerényi, 1957. IX. (AP 2028f).

Egy távolabbi változat:

Van itt mindenféle ingóság,
kicsi baba, sok más apróság,
zsebkendőbe bugyelláris, barátsipka, bugylibicska,
fogpiszkáló, harisnya.

Székelyudvarhely (Udvarhely), Kovács Lajosné (60). Gábor J., 1956. I.
Jelenleg *Budaőrs* (Pest). (AP 1738e).

[5] Azóta előkerült e dalnak másik egykorú felvétele; a lemez DALMÁTH Ferenc szerkesztő birtokában. Megemlítjük ezt, mert a régi magyar hanglemezek hollétének minden adatát fontosnak tartjuk. A kötelespéldány törvénye rájuk nem vonatkozott, ma sincsen még az Orsz. Széchényi Könyvtár Zeneműtárához fogható Hanglemeztárunk.

[5a] Megjelent a Zeneköltők Albumában (Tolnai Világlapja), év nélkül, kb. 1913.

14.

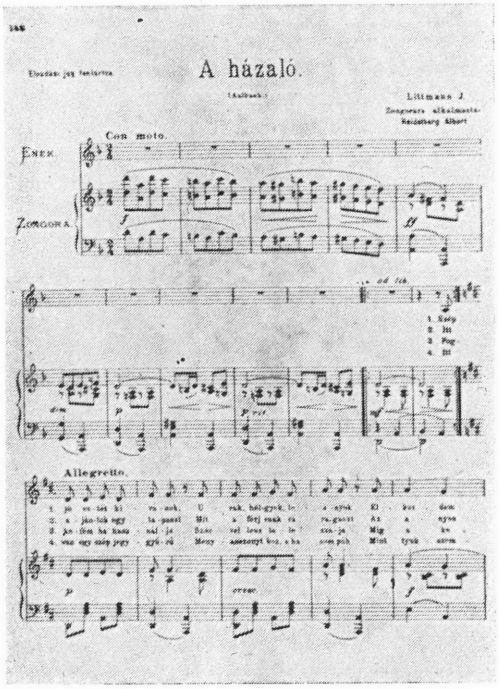
A házaló.
Con moto.
ÉNEK
ZONGORA
Allegretto.
REFRAIN
Più mosso.

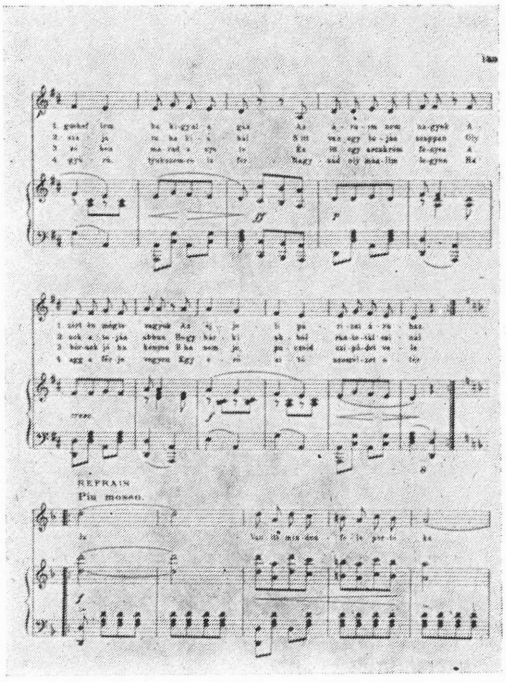

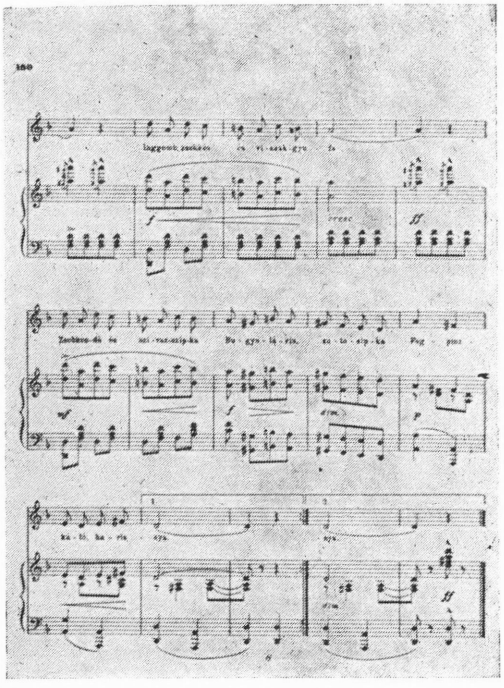

15.


NÉPSZERŰ ZENEMŰTÁR VI.
Szerkeszti: BIHARY ZOLTÁN
A Fővárosi Orfeumok műsora.
A HÁZALÓ
KUPLÉ.
Zongorára alkalmazta:
BIHARY ZOLTÁN.
Szövegét írta:
GERŐ IMRE.
Ára 30 fillér.
LEDERER ISTVÁN
BUDAPEST.

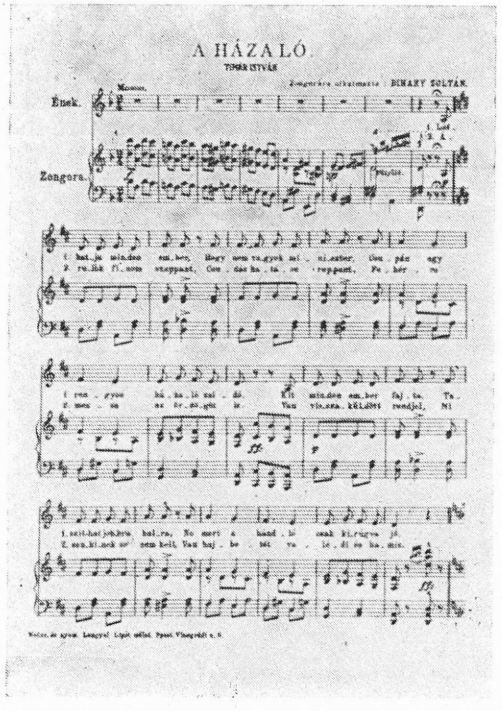
A HÁZALÓ.
TYBER ISTVÁN
Zongorára alkalmazta: BIHARY ZOLTÁN.
Ének.
Zongora.

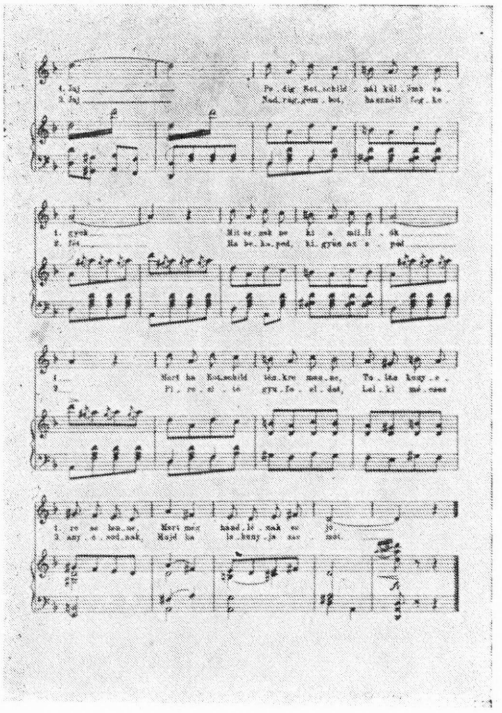

Ebből a szövegből 8 változatunk van; a legtávolabbi már csak a kezdő s végző szavakat őrzi:

Ej, van itt mindenféle portéka,
kisebb kosár, nagyobb kosár, csibekosár, béléskosár,
fogpiszkáló, harisnya.

Rábaszentmiklós (Sopron), Makai Jánosné (66). Szabó M., 1954. X.

3. A 15. példán látható másik házalódal zenei (dallam) anyaga azonos az előzővel. Melyik jelent meg előbb, melyik utóbb, ezt adatok hiányában megállapítani ma nem tudjuk. A dal (dallam) nagy sikerét mutatja, hogy egy konkurrens vállalat is kinyomtatta. A túlbuzgó vállalkozások, „gründolások", az „ellenkávéházak" kora volt ez, ha az egyik utcasarkon megnyílt egy kávéház, rövidesen a másik sarkon is megnyitottak egy másikat. Ilyen ellen-sláger lehet ez a házaló-dal is. Fel kell azonban tennünk, hogy a 15. példa kiadója nem tudott LITTMANN J. szerzőségéről, a dallamot „közkincs"-nek, gazdátlan jószágnak tekintette, amihez csak új szöveget kellett iratnia. E szöveg (a címlap szerint GERŐ Imre műve, a kotta felett Timár István neve áll) sikerületlen munka, a 30 válasz egyike sem említi.

4. Ekkor történhetett a nagy fordulat dallamunk életében. Egy (vagy több) ötletes szövegíró a maga nemében elsőrangú, „igazi pesti" szellemességű szöveget írt hozzá; közkedvelt színészek (elsősorban GYÁRFÁS Dezső, vidéken mások is, pl. Debrecenben SZIKLAY [Kornél]) színpadra vitték s olyan ellenállhatatlan jelenetet alakítottak belőle, hogy annak hullámai még ma is megrezdítik egykori, ma már 70—80 éves hallgatóik lelkét.

A dallamból eltűnt az „auftakt", a súlytalan kezdőhang, az idegenségétől megszabadult dal készen állt város és vidék meghódítására. A négy tipikus szöveg (a 13. példa dallamára, a továbbiakban is; ez vált nálunk tipikus dallammá):

1.

Míg más ember mulat,
pezsgőbe majd megfullad,
addig én itt házalok Budán.
Az apám megöltem,
még sem örököltem
mást, mint a két lúdtalpát csupán.
Jaj! Édes Istenem, rám is tekints,
boldog, kinek keze-lába nincs!
Nagy rachmónesz vagyok kérem,
mindenem ép és így nékem
koldusengedélyem nincs.

2.

Bemegyek egy házba,
a házmester lázba
jön és lerúg a főlépcsőről.
Rámordít nagy hangon:
„Mi lessz ott a gangon?
Az a vacak nekünk úgy sem köll!
Hej, tilos minálunk a házalás,
hordd el magad, te Jordán-bagázs!"
Boldogan felelek rája:
Itt van, vegye meg, egy tábla,
hogy „Tilos a házalás".

3.

Gáspár bajuszkötő,
Anthesz diótörő
príma márka, mind megbízható.
Hajzsír Csillag Mári,
suviksz Fedák Sári,
és Feld Irén kályhapucoló.
Hej! Pikáns árút is vezetek már,
ha rendőr lát, bevisz a betyár.
Megfog durván, pedig akkor
a világon sem volt, mikor
engem bekísértek már.

4.

Mindegyik utcába
más dolog kell máma,
minden környék mást-mást követel.
Dohány-utca bagót,
a Rombach meg babot,
Gömb-utcában gombot adok el.
Jaj! Bajnok-utcán meggyűlt a bajom,
Széna-téren jól is lakhatom,
Nyár-utcában kokszot adtam,
Jász-utcában bokszot kaptam,
de azt el nem adhatom.

Dalunknak e négy fő-szövegét úgyszólván kivétel nélkül ebben a sorrendben tudták és küldték be felhívásunkra a következők. Budapestiek: Bánhegyi Alajos, Dani Sándorné, Rácz Miklós (GYÁRFÁS Dezsőtől hallotta), Szapáry Gyula. Vidékiek: Szombathelyi László *(Cece)*, Szabó Gyuláné *(Polgári)*, Csenki Imre *(Szil*, neki köszönhetjük a LITTMANN-féle kottát), Szabó Kornél és Lakai László *(Vecsés)*.

5. Hasonlóképpen nyomtatott alakban nem ismert, szintén városi eredetűnek látszó szövege dalunknak a Grün Náthánról szóló 4 versszak. Lehetséges, hogy ez is kabaré-szöveg, összefüggő versszakai alapján legalább annyira annak látszik, mint az előbbiek. Ennek ellenére csak falun találták meg gyűjtőink. Teljes szövegét a Veszprém megyei Felsőörsön jegyezte fel DEZSÉNYI Magda 1959-ben Angyal Imre (74) éneke nyomán. Ezt közöljük, némely elmosódottabb helyét a változatok — *Nemesvita*, *Nova* (Zala), *Kálmáncsa* (Somogy), *Cekeháza* (Abaúj), *Nógrádszakáll* (Nógrád) — épebb, jobb szövegeivel kiegészítve.

5.

Hallgassanak most rám, elmondom én mindjárt, hogy ki vagyok, megtudják rögvest.
Én vagyok Grün Náthán, ott születtem Pápán, kereskedő, vagyok, mint apám.
Hej, Náthán, Náthán, így kiált reám minden asszony és minden leány.
Akárhova ha betérek, mindenkit agyonbeszélek, sej, haj, így él Grün Náthán.

Van énnálam minden, csak pénzem, az nincsen, bolhapor meg szagos pomádé,
Inggomb, szappan, gyűrű, meg egy rakás hajtű, asszonybőrbül finom ridikül.
Hej, nadrágtartó, selyemharisnya, gumipertli, sárga pántlika,
Palmatalp meg kaucsuksarok, máma mindent olcsón adok, sej, haj, így él Grün Náthán.

Fogkefe meg paszta, nagyon jó a fogra, használja azt fiatal és vén.
Kinek nem áll kérem a bajusza szépen, vegyen tőlem egy bajuszkötőt!
Hej, fehérnépnek csak az imponál, akinek a bajusza jól áll,
Vegyenek hát, én úgy éljek, én már többet nem beszélek, sej, haj, így él Grün Náthán

Ha leszáll az este, a vásárnak vége, hazamegyek a Szálikámhoz.
Elcicázok vele, csak legyen jó kedve, megteszek én mindent, mit kíván.
Hej, Náthán, Náthán, édes kis apám! — Mikor így szól, tudom mit kíván,
Eloltjuk a gyertyalángot, csinálunk mi jó világot, sej, haj, így él Grün Náthán.

6. További szövegek a dallamra:

6. A Marcsa-szöveg, 1. 9. példa. További töredék-változatok: *Batyk* (Zala), *Noszlop* (Veszprém) AP 1073 l), *Ditró* (Csík) jelenleg *Perbál* (Fejér) (AP 1177 c).[6]

7. A „Miért nem?" kezdetű refrénes szöveg:[7]

Akármerre megyek, mindenütt elvernek, még a kutya is engem harap.
Hova menjen szegény rongyos zsidólegény, mikor neki sehogyan se jó.
Mért nem születtem én gerófnak, vagy legalább hercegprímásnak,
Alispánnak, főispánnak, vagy egy gazdag bárócskának, csak nem gyűrűs zsidónak.

[6] BÉKEFI Antal népzenekutató közli, hogy a veszprémmegyei Tés községben a tanács hangos híradója reggelenkint hanglemezről szokta a dalt közvetíteni. 1967-ben OLSVAI Imre munkatársunktól megtudtuk, hogy a tésiek, nyilván a fenti forrásból „Marcsa, Marcsa, rázzon a hideg" szöveggel ismerik a dal refrénjét. A lemezt sajnos nem sikerült megszerezni.

[7] A refrént megelőző két sor máshonnan nem ismeretes, lehetséges, hogy csak változata az eredeti szövegnek.

A dallam 2. felére:

Mért nem lettem én képviselő, vagy legalább kiskereskedő,
Ügyvéd, doktor, hivatalnok, vagy a színháznál egy dalnok, csak nem egy gyűrűs zsidó.

Daróc (Nógrád), Gál József (45). Szabóné, 1955. IX.

A refrén egy változatát láttuk már 8. példánkon, további változat *Móric-hida* (Győr). AP 2028f).

8. Városi, feltehetően fővárosi szöveg a rendőrről szóló. (Rendőr abban az időben csak városokban volt.) Ez is falun maradt fent. Az adatközlő ,,handlés nótá''-nak nevezte.

Ha egy rendőr meglát, ,,Hopp!'' utánam kiált, ,,Állj meg, állj meg te kutya zsidó!''
Nem törődöm vele, egye meg a fene, továbbmenve morogok, hogy ,,Jó!''.
Ha bekísér, akkor lessz a baj, (a) fejemen nem marad meg a haj,
Azért hordok én parókát, hogy aztán csak hadd cibálják. Haj, haj, nevetek, hogy ,,jó''.

Gútorfölde (Zala), Fercsák Károlyné (70). Borvendég E., 1958. VII.

9. Helyzetdal, egy hordár szerepében:

Múltkor pont ott álltam a szagos Dob-utcában, versenyt köptem a Kohn Icziggel,
Jön egy úr és mondja (verje meg a ragya!): ,,Szaladjon fel e kis levéllel!''
Képzeljék el, mi lett a vége: elcsipett az asszonyka férje!
És úgy vágott kérem képen, nem ismert rám feleségem, úgy feldagadt a pofám.

Szapáry Gyula (Budapest) közlése.

Majdnem szószerinti változatát jegyezte le Gábor Judit 1955. XI, énekelte az udvarhelymegyei Korondról Mátyásföldre települt Sándor Rudolf (48), aki a dalt 1917-ben tanulta egy Pesten járt embertől (az a vurstliban hallotta, árustól, ,,bohóc-ének''-nek nevezte). Egy másik, eltérőbb változatot (a vége: ,,Képzeljék el . . . kicsi híjja, Gyerek lett benn, uramfia, Ki látott ilyen csudát!'') szintén Gábor Judit jegyzett le 1956. VI., *Szentgyörgyvár* (Zala), Major József (58).

7. Ennyiféle szöveget vett magára, inspirált és éltetett dallamunk. Természetesen nem gondoljuk, hogy ez az élet már a vásári árusok dalainak fejezetébe tartozik. A dalok a házalóról, a kiskereskedőről, a hordárról szólnak, e foglalkozások űzői azonban csak nagyon kivételesen élhettek velük. A fordulat akkor következett be, akkor lett dalunk a vásári árusok, bazárosok dala, amikor a dallam kettévált, első fele leszakadt róla s a második fél megkezdte önálló életét.

A hozzáértőt nem érhette váratlanul a dallamnak e kettéválása. Már kezdettől fogva gyanús volt: nem két külön részből tevődött-e össze a dallam, vagy nem a meglevő, később refrénné vált dallamhoz készült-e bevezetőnek az első rész? A két tag különbözősége (más ritmus, hangnem, dallamanyag) siettethette a kettéválást.

Az első féllel többet nem találkozunk.[8]

[8] Némileg rokon dallamkezdet:

16. 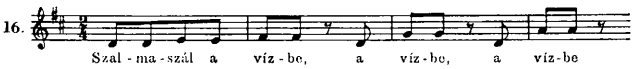

Bodó Alajos: *Magyar dalok*, IV. folyam 16., Hajós-kézirat 3481.

A dallam önállósult második fele, a refrén, a LITTMANN-féle változat refrén-szövegével („Hej, van itt mindenféle portéka!") kezdte meg külön útját. L. a 2. fázis szövegeit: *Zimándújfalu, Mórichida, Székelyudvarhely-Budaőrs, Rábaszentmiklós,* stb.

Ízlésünk, a magyar népi és városi ízlés egyaránt úgy érzi, hogy itt a kezdet, a dallamnak ilyen módon, innen kell indulnia. Gondoljunk hasonló indítású népdalainkra: *Kék szivárvány, kék szivárvány koszorúzza az eget, Dombon van a, dombon van a kisangyalom tanyája,* JÁRDÁNYI, Magyar Népdaltípusok II. 143. Ilyenek s hasonlók hathattak refrénünk dallamára.[9]

A dallam kettészakadását, az első tag leválását megelőzte az az idő, amikor az énekes a dallam második felével kezdi el az éneket. Több példánk van erre:

a) Hej, istenem engem úgy segíts, boldog, kinek keze-lába nincs,
Nem viszik el katonának, otthon marad szobalánynak. Fáj a szívem, nagyon fáj.
S ez után a dallam első felére: Házmesterék lánya most mász fel a fára . . . . .
Felsőőr (Vas), Zarka Lajos (46). Kertész, 1957. VIII. (AP 1778g).

b) Árulom a kályhapucolót, kefe-, seprű- és egérfogót,
Fedák Sári cipőkrémet, hamisítok aranyérmet, ez mind nálunk kapható.
S utána: Az apámat megöltem, mégsem örököltem . . .
Lőrincréve (Alsó-Fehér), Karsai András (38). Kiss L., 1955. VII. (AP 1274e).
Jelenleg *Pécel* (Pest).

c) Máma igen olcsó a bazár, megbukott a budapesti gyár,
Máma, holnap öt az ára, aki nem vesz, ne babrálja, öt, öt, minden darab öt.
S utána: Gáspár bajuszkötő, angol diótörő . . .
Kiskunhalas (Bács-Kiskun), Wertel Józsefné (58). Gábor J., 1955. X.
Jelenleg *Nagymaros* (Pest).

Önállósult refrén: dallamunknak ez az igazi, tipikus árus alakja.[10] Minden magaskezdésű dallampéldánk ide tartozik, azok is, amelyeknek az imént csak kezdetét közöltük (1—8. példa) s azok is, amelyeknek csak szövegét idéztük, utalva dallamukra *(Nógrádszakál, Nagykanizsa, Cekeháza).* Álljon itt egy ilyen önállósult refrén, „vásári árusok kináló éneke", ahogy feljegyzője írja:

[9] Viszont az is hatott tovább, pl. KÁLMÁN Imre Csárdáskirálynőjének „magyaros-népies" kezdetére:

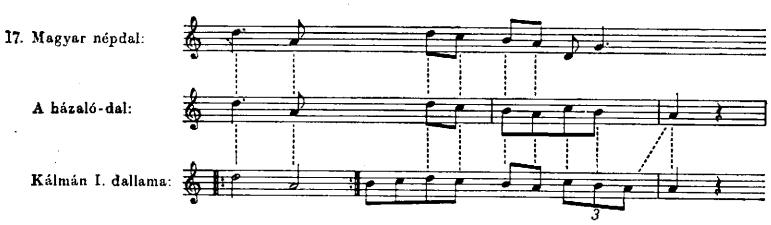

Kétségtelen, hogy az operettszerző nem az akkor alig hozzáférhető népdalból, hanem az éppen azidőtájt divatban levő házaló-dalból meríthette ihletét. Ez az adat — annak előrebocsátásával, hogy minden jól végzett foglalkozás megbecsülendő— rámutat KÁLMÁN művének helyére a zenei műalkotások közt: olyan, mint az értelmiségi pályák mellett a házaló.

[10] Dallamunk ma ismert teljes alakjában úgy mutatja magát, mint egy refrénes költeménynek jól illő dallama. Alig gondolhatunk másra, mint hogy előbb volt a refrénes vers s ehhez költötték a dallamot, remekül, a refrén jellegét kiemeléssel, másfajta dallamvonallal mesteri módon megadva. Ennek ellenére azt találjuk, hogy dalunk valamennyi szövege közül (2 nyomtatott és 9 népies = 11-féle szöveg) *egyetlen egy* (a LITTMANN-féle, 13. példa) *a refrénes!* (Az 5. példában találunk még valami miniatűr refrén-félét.) Íme egy újabb nyomós bizonyíték a tétel mellett: a magyar népi ízlés nem kedveli a refrént. („A refrén nem éppen gyakori nálunk." KODÁLY, *A magyar népzene,* 1952 : 56.)

18.

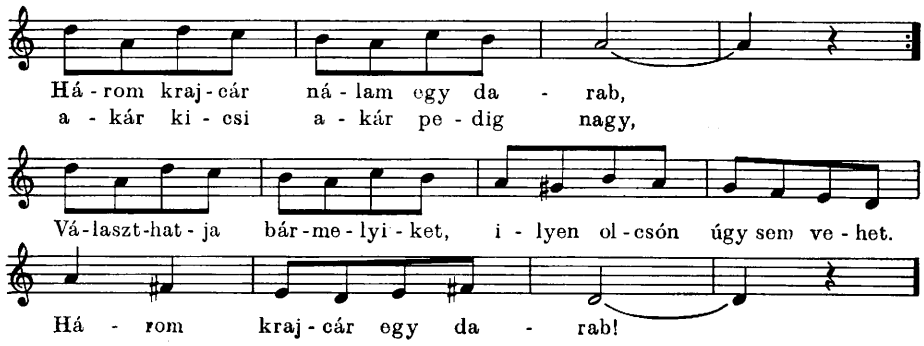

Nagykanizsa (Zala), Mathia, 1922.

Ugyanerre a dallamra:

Vett a zsidó egy öreg gebét, az húzza Kóbi szekerét,
Azzal megyen a vásárra, a vásáron licitálva: Hét, hét, minden darab hét!

Felsőtárkány (Heves), Bakondi István (52). Mathia, 1955. VI.
(Az egri országos vásáron tanulta.)

Itt a Kóbi, innen vigyenek, máma mindent tőlem vegyenek,
Hét az ára, szabott ára, hétér lesz az elprédálva, hét, hét, máma minden hét!

Jósvafő (Abaúj), Papp János (58). Mathia, 1955. XII.

Mellőztünk néhány távolabbi és illetlen szövegű változatot.[11] Így jutottunk el árus-dalunk életrajzának utolsó fejezetéhez. A dallam levet magáról mindent, amit feleslegesnek érez, az 1., 2. sor után a 3. sort is. Marad a csupasz 4. Elég ennyi, hiszen tartalmazza a lényeget, a 3. sor anyagát. Még pedig szerencsésebb, célszerűbb alakban. Miképpen?

A 3. dallamsor szövege két 9 szótagos verssor. Ritka, nem köznapi versképlet ez, kényes, művészi kimunkálást igénylő ritmus. Rögtönözni ilyen ritmusú dallamra nem igen lehet. Ide pedig éppen ez kell, olyan versforma, dallamsorképlet, amelyre szinte magától kínálkozik a szöveg, amelyre bőségesen van választék s ha kell, az énekes, az árus rögtönözhet is rá könnyen. Amilyen például az ,,ősi nyolcas''. Nos, éppen ilyen nyolcast kínál, mindjárt kettőt is a dallam végül megmaradt sora, a negyedik.

[11] Sztanó Pál munkatársunk közli, hogy gyermekkorában Debrecenben s másutt is csak ezzel a szöveggel hallotta a dalt:

Tegnap este jött meg a bajom,
elszakadt a gatyamadzagom.
Amig én azt meg nem kötöm,
kilátszik a csütörtököm.
Sej, haj, fütyül a zsidó.

Vö. a 4. tipikus szöveg (,,Mindegyik utcába'') refrénjével.
Tanulmányom megírása óta (1967. aug.) előkerült még egy hanglemez a házaló dallamával. Címe ,,A handlé'', énekli Göndör Aurél, zenekarkisérettel; Metafon-Record lemez 7513. Szövege a Grűn Náthánról szóló történet 4 versszaka (l. 201.l.) ,,Hallgassanak most rám, elmondom én mindjárt''. A lemez *Kovács József* (Csepel, Zöldfa-u.7) hanglemezgyűjtő tulajdona.

19.

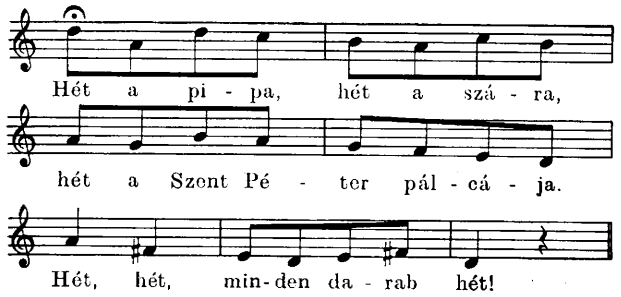

Csíkszentmihály (Csík), Borboly János (55). Gábor J., 1956. II.
Jelenleg *Budaőrs* (Pest).

További példák:

Hét a tükör, hét a ráma, hét annak a szabott ára, hét, hét, mindenféle hét!
Kemence (Hont), Iván Mártonné (74). Bartók J., 1954. XI.

Ne tessék úgy tolakodni, mindenkinek fog itt jutni, hét, hét, minden darab hét!
Cserháthaláp (Nógrád), Szorcsik Józsefné (55). Bartók J., 1954. XI.

Hét a Jézus, nyóc a Márja, nyócon lesz ma elprédálva. Nyóc, nyóc, minden darab nyóc!
Gyergyócsomafalva (Csík), Király Ignácné (60). Gábor J., 1960. III.
Jelenleg *Budaőrs* (Pest).

Ezek azonban egyéni, ritkább, nem tipikus szövegek. A tipikus áruskiáltás így kezdődik: *Hét az ára, szabott ára!*

Hozzá vagy ez a sor társul: *hétér lesz az elprédálva.*
vagy ez: *aki nem vesz, ne babrálja!*
S végül az állandósult zárósor: *Hét, hét, minden darab hét.*[12]

*

[12] Ez a zárósor az árus-dalok egy másik, nagy csoportjának tipikus kezdősora. Onnan került-e ide vagy fordítva? ez újabb tanulmány tárgya lehet. Aki dallamunk életrajzát megismerte és végigkísérte ezen az országra szóló hódító úton, könnyen hajlik az utóbbi feltevésre. De van egy másik jele is annak, hogy dallamunk hatással lehetett amarra. A „Hét, hét" kezdetű árus-dal dallamának két tipikus alakja van:

20.

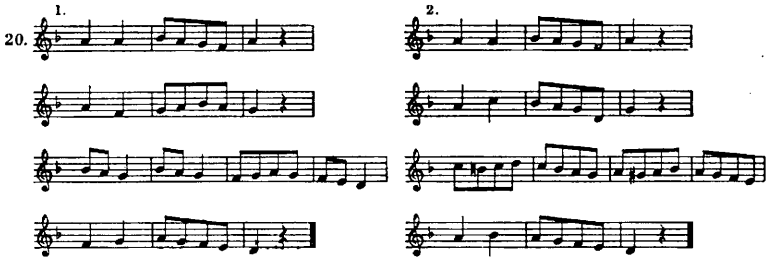

Feltevésünk az, hogy az 1., az egyszerűbb, volt az eredeti alak, ebből keletkezett a 2. gazdagabb harmadik sorával, még pedig fenti dallamunknak, a házaló-dalnak hatása alatt: annak uralkodóvá vált 8 + 8 + 7 tagolású 4. sora a maga képére formálta a „Hét, hét" második felét.

Amit a fenti leírásban láttunk, hasonló a tenyészet egy fejezetéhez, olyasféle, mint a növény egy esztendeje: a kicsiny mag életre kel, a sarjadást virágzás követi s végül a gyümölcsből újra mag lesz. Így élték ezt végig a dallam kutatói. De felmerül a kérdés: nem lappang-e a tenyészetnek ez a vonala magában a dallam életrajzában is? KODÁLY — az ő emlékének ajánljuk írásunkat — nem volt a hipotézisek barátja. „A feltevés múlandó, az adat maradandó." Most azonban, az adatok bőséges felsorakoztatása után talán megkockáztathatjuk feltevésünket. Nemcsak a megismerkedésnek, de a dallam életének kezdetén is ugyanaz a dallam-mag a kiindulópont. Az ismeretlen zeneszerző, akit itt méltán nevezhetünk komponistának, mert valósággal összeállította, komponálta dallamát, azzal a kicsiny dallammal termékenyült meg, amelyet tanulmányunk elején idéztünk. Ez az újhangú motívum,[13] még a megkomponálás előtt megkettőződve, majd kibővülve egyre jobban „kinőtte" magát; a későbbi nagy dalnak e második része a szemünk előtt mutat be valamiféle teremtést: miképp válik a szinte semmiből valami. Mindez a civilizáció határán kívül, a falu és város találkozásának táján (vásári árusok!). A komponálás már a városba érkezés jele: a gazdátlan, vad, magasjárású dallam mélykezdésű bevezető szakasszal megszelidítve alkalmassá vált, hogy színpadra kerüljön. A dalt kinyomtatják, a megjelenés dátumát valószínűsítik, zenetörténeti adat lesz, forrás, amelyből valamennyi későbbi változat származtatható.

Summa summárum: 1. A magyar árusdalok egyik csoportját, gyűjteményünk 70 dallamát zenei szövetük azonossága fűzi egybe. Van köztük teljes dal s vannak kisebb szakaszok, motívumok. A képzőművészet analógiájára, ahol megszoktuk — nem is képzelhető máskép — hogy ilyen esetben egy eredeti, ép alakról s annak széttört részeiről, töredékeiről beszéljünk, az egyik vélemény itt is ősalakot, forrást tételez fel s abból eredezteti a kisebb szakaszokat. 2. A zenében azonban elképzelhető ennek fordítottja is. Hiszen volt idő, amikor csak így készült zene, összerakással. A mi esetünkben is szerepel komponista, ilyenféle funkcióval. 3. Az első vélemény nem zárja ki a másodikat. A második sem az elsőt. A kettő együtt: ez a harmadik feltevés, s talán az igazi.

KERÉNYI GYÖRGY

György Kerényi:

DER WERDEGANG EINER MARKTHÄNDLERMELODIE

(Auszug)

Die Abhandlung schildert uns die Wandlung einer Melodie in ländlicher und städtischer Umgebung bzw. im Gebiet, das zwischen beiden liegt. Das Hauptmotiv (den Kern) der Melodie hörte Verf. in seiner Kindheit: ein Markthändler sang es auf dem Markt (Beisp. 1). Neuere Varianten kamen zum Vorschein, als Verf. die Lieder der Markthändler

[13] Új abban a korban, a század elején. Városi polgárságunk ekkor kezdte megismerni magasan induló dallamainkat („témájuk" főhangjaik, az 5. és 8. fok közt hullámzik), tökéletes példájuk Bartók remeke, az *Este a székelyeknél*. Vö. Rajeczky B. „Este a székelyeknél" (Ethn. 1957. 4. sz.), közli többek közt ezt a bolgár népdalkezdetet is:



STOIN V.: *Chants populaires de la partie centrale de la Bulgarie du Nord*. Sofia, 1931. 36. sz.

für den Band VI der »Ungarischen Volksmusiksammlung« (Magyar Népzene Tára) ordnete (Beisp. 2—7). Die nach den 1-, 2- und 3zeiligen Varianten zum Vorschein gekommene 4zeilige Variante (Beisp. 8) erweckte die Vermutung, daß diese die ursprüngliche Melodie, die Urform sei. Zu nicht geringer Überraschung stellte es sich heraus, daß es sich hier bloß um die Hälfte, und zwar um die zweite Hälfte der Melodie handelt. In der Handschrift eines alten ungarischen Ethnographen wurde dann die vollständige Form der Melodie gefunden, die von einem volkstümlichen Datenvermittler stammte (1933; Beisp. 9). Hier war die Rede vom Burschen und vom Mädel, es war also kein Händlertext. Auch die gedruckten Noten des Liedes sind dann zum Vorschein gekommen. Der rumänische Text spricht ebenfalls nicht vom Händler (Beisp. 10). Hiernach haben wir erfahren, daß die Melodie schon um 1910 in einem Budapester Kabarett gesungen worden ist, und zwar mit einem Text vom Hausierer (Beisp. 13). Nach alledem inserierten wir in einem Tagblatt. Das brachte ein schönes Resultat. Wir erfuhren, daß die Noten vom Lied auch in Budapest erschienen sind, sogar in zwei Fassungen (Beisp. 14 und 15). Der Titel war: „A házaló" (Der Hausierer). Auffallend ist, daß die Melodie in beiden Fassungen mit einem Auftakt beginnt. Dies schließt nicht aus, daß die Melodie ein Importgut von deutschem Boden her wäre (dort ist der Auftakt gebräuchlich). Es ist aber auch möglich, daß sie die Komposition eines Pester Musikers von deutscher Bildung und deutschem Geschmack ist.

Nachfolgend werden im Aufsatz die Phasen der Geschichte des Liedes in 7 Punkten erörtert. 1. Die hypothetisch fremde (deutsche) Form. 2 und 3. Die zwei, gedruckten Noten, die auch in Faksimile vorgelegt werden. 4. Die Texte der vorherigen haben sich nicht verbreitet. Wohl haben sich aber vier andere, in Druck nicht erschienene Texte verbreitet. Der kurze Inhalt derselben: 1. Der Hausierer bedauert, daß seine sämtlichen Glieder heil sind, infolgedessen kann er keinen Bettelschein bekommen. 2. Der Hausierer wird vom Hausmeister hinausgeschmissen: »Hier ist Hausieren verboten!«. Darauf hin bietet ihm der Hausierer eine Tafel zum Kauf an mit der Aufschrift: »Hausieren Verboten«. 3. Die Aufzählung der einst in Mode gewesenen Warenmarken. 4. Was man in den verschiedenen Gassen verkaufen kann (Wortspiel mit den Gassennamen). 5. Ein anderer kabarettartiger Text: Die Erzählung einer Tagesgeschichte von Nathan Grün, des Markthändlers, 6. Die Klage eines Burschen, s. Beisp. 9. 7. Die Klage des »Ringjuden , warum ist er nicht Graf, oder Fürstprimas geworden? 8. Der Fall des Hausierers mit dem Wachtmann. 9. Die Klage des Dienstmannes: Der ihm anvertraute Liebesbrief geriet in die Hände des Gatten statt der Frau, und er trug den Schaden davon. — Alle diese Texte sind auf die vollständige Melodie verfaßt. Diese ist aber trotz ihrer großen Verbreitung nicht zum Händlerlied geworden, sondern nur der Kehrreim (Beisp. 18). Wir riskieren die Vermutung: diese Melodie sei ein selbständiges Gebilde. Ihr Anfang zeigt Ähnlichkeit mit anderen ungarischen Melodien (Beisp. 17). Sie ist vielleicht früheren Ursprungs als das für die Stadt verfaßte Kabarettlied. Vielerorts wird sogar von diesem Kehrreim der Anfang weggelassen, es genügt die Melodie der letzten Zeile (Beisp. 19). Diese enthält alles Wesentliche und es hat den großen Vorteil, daß sich Texte auf sie leicht improvisieren lassen. (»Sieben kostet die Pfeife, sieben ihr Rohr, sieben der Stab Sankt Petris, sieben, alle Stücke sieben!« Zum Schluß wird noch erörtert, wie diese besonders populäre Melodie mit anderen ungarischen Händlerliedern zusammenhängt.

Дьердь Кереньи:

ИСТОРИЯ МОТИВА ЯРМАРОЧНОГО ТОРГОВЦА

(Резюме)

В статье показывается формирование мелодии в народной и городской среде, на той территории, которая расположена, собственно говоря, между городом и деревней. Основной мотив этой мелодии автор слышал сам когда-то в детстве: ее пел на базаре ярмарочный торговец (пример 1). Новые варианты ее были обнаружены тогда, когда готовили к изданию VI том «Собрание народной музыки,» в котором были собраны песни ярмарочных торговцев (примеры 2—7). 1—2—3—х—строчные варианты не исчерпали материал и обнаруженный после них 4-строчный вариант навел на мысль о том, что это оригинальная мелодия в ее древней форме (пример 8). Большим сюрпризом явилось установление того, что это только половина, причем вторая половина мелодии. В рукописи одного старого венгерского этнографа была найдена полная форма мелодии в записи из уст народа (пример 9,1933 год), причем в песне рассказывалось о девушке и юноше, то есть текста торговца не было. Были обнаружены и отпечатанные ноты этой мелодии. Румынский текст ее тоже

рассказывал не о торговце (пример 10). Тогда до нашего сведения дошло и то, что за мелодия пелась в 1910 году и в будапештском кабаре, причем с текстом, рассказывающим о коробейнике (пример 13). После этого мы поместили в одной из газет обращение с просьбой сообщить о всех известных вариантах этой мелодии. Это принесло свои результаты. Мы узнали, что ноты этой мелодии были дважды изданы и в Будапеште, причем в двух формах (примеры 14 и 15), под названием «Коробейник . . . .» Интересно, что в обеих вариантах мелодия начинается *затактом.* Это не исключает того, что мелодия эта заимствована с немецкой территории (где затакт привычное явление), но возможно, что это композиция пештского музыканта, получившего немецкое образование и имеющего немецкий вкус.

После этого в статье в 7 пунктах очерчиваются основные фазы истории мелодии.

1. Предполагаемая заимствованная (немецкая) форма. 2. и 3. Два вида нот, приведенные и в факсимиле. 4. Предшествовавшие тексты не распространились. Распространилось в противоположность этому четыре не публиковавшихся текста. Их краткое содержание: 1. Торговец жалуется, что все члены его тела здоровы, и потому он не может получить разрешение просить милостыню. 2. Дворники выгоняют торговцев: Разнос товаров здесь запрещен» На это торговец предлагает дворнику купить табличку с надписью: «Здесь продавать товары запрещено!» 3. Перечисление товаров с модными тогда этикетками. 4. Что на какой улице можно продать? (Игра слов, в которой использованы названия товаров и улиц). 5. Второй текст наподобие текста, певшегося в кабаре: Рассказ об одном дне базарного торговца Натана Грюна. 6. Жалоба молодого человека, см. пример 9. 7. Жалоба «еврей перстневой» почему он не стал кардиналом или графом. 8. Случай, происшедший у коробейника с полицейским. 9. Жалоба носильщика: доверенное ему письмо вместо женщины попало в руки ее мужа, отчего пострадал только носильщик. — Все эти тексты были составлены для полной мелодии. И несмотря на всю их распространенность не они стали песней торговца, а только припев (пример 18). Рискнем сделать такое предположение, что эта мелодия самостоятельное образование. Начало ее похоже на других венгерских мелодий (пример 17). Быть может, эта мелодия более ранняя, чем песня, готовившаяся для кабаре. Часто выпускается даже начало этого припева, считая достаточной и мелодию последней строки (пример 19), все существенное есть и в ней, причем большое преимущество этой части мелодии, что на нее легко импровизировать текст. («Поштучная цена трубок-семь, остовов трубок-семь, палочек святого Петра-семь, семь, всего по семь!») В заключение автор останавливается на вопросе о том, что же связывает эту мелодию, мелодию очень популярную, с другими венгерскими песнями торговцев.

Fejfaírók a szatmári Erdőháton

Hazánk északkeleti csücskében elterülő Erdőhát — történeti, gazdasági, földrajzi helyzetét tekintve — külön néprajzi egységet képez. Kutatásaink során több néprajzi jelenséget, népi sajátosságot volt alkalmunk tanulmányozni. Jelen esetben területünk sírvers költészetével kívánunk foglalkozni és a sírversek alkotóit, a fejfaírókat kívánjuk bemutatni. E bemutatáson kívül célul tűztük ki annak a kérdésnek a vizsgálatát, hogy a népi verselők között a fejfaírók milyen szerepet játszanak, valamint a *nevető fejfa-költészet* milyen kapcsolatban áll a *sírvers-költészet*tel.

Ismeretes, hogy korábban a sírverskészítés országszerte elterjedt szokás volt. A szatmári Erdőháton ma is él ez a hagyomány. A fejfára nemcsak az elhunyt személyi adatait vésik fel, hanem egy róla szóló verset is. A *sírvers*et, *fejfavers*et író személyt *fejfaíró*nak nevezik. A fejfaíró a sírverset megfogalmazza, majd a fejfára *rávágja*. A *fejfaíró* és a *fejfafaragó* nem mindig azonos személy.

A fejfafaragó elkészíti a halott fejfáját. Minden falunak megvan a maga hagyományos fejfatípusa, a helyi faragó ettől nem tér el. Mégis, ha egy-egy temetőt szemügyre veszünk, tapasztalhatjuk, hogy abban a főtípus mellett „idegen" formájú fejfák is előadódnak. Ennek az eltérésnek több oka van. Tudnunk kell, hogy területünkre az exogámia jellemző; a lányok többnyire nem a saját falujukban mennek férjhez. A rokoni kapcsolatok azonban a szülőfaluval továbbra is fennmaradnak. Így előadódik például: a haldokló azt kéri, hogy őt a szülőfalujában temessék el. Természetes, hogy kérésének eleget téve *hazaszállítják*, de *fejfával együtt*. A fejfa-keveredés ellentétes módja az, amikor utolsó kívánságként a *szülőfaluból* (különösen ha az Szatmárcseke!) hozatnak fejfát. Arról is tudunk, hogy a híresebb fejfafaragókat a környező községekbe is elhívják, ha a gyászolók komolyabb fejfát akarnak állítani; de a kevésbé nevezetes faragó is elmegy a szomszéd községbe, ha valamelyik hozzátartozója, rokona fejfájának elkészítésére kérik.

A kifaragott fejfát korábban *megpergelték*, azaz feketére füstölték. A füstölődött fejfát, mint mondják, a féreg nem szereti, tehát az ilyen fa kevésbé korhad, ez által hosszabb életű. Újabban a fejfát kátránnyal, fekete festékkel mázolják le. A kész fejfát aztán a fejfaíró gondjaira bízzák.

A fejfaíró legelőbb szemügyre veszi a fejfát. Megnézi, hogy a középső részén, a *feliratos lapon* van-e elegendő hely, körülbelül milyen hosszú verset vághat rá. A hozzátartozókkal megbeszéli, hogy mi kerüljön a feliratba, majd odahaza megírja a verset. Mielőtt a verskészítés és betűvágás menetére rátérnénk, egy kisebb körutat téve ismerkedjünk meg közelebbről néhány erdőháti fejfaíróval és sírverseikkel:



1. kép. Jármy Béla fejfaíró, Penyige

Penyige községben *Jármy Béla* (szül. 1898.) tsz-tag (1. kép) foglalkozik fejfaírással és fejfafaragással. Mesterségéről a következőket mondta el:

„A harmadik szomszédomba lakott egy szegény ember. Meghalt a gyermeke. Nem kapott rá senkit, aki a fejfákat megcsinálja. Olyankor halt meg. Rámesett, hogy csináljam meg, ne úgy temessék el a gyermekét, mint egy döglött kutyát. Nem érdekelt ez a munka, mert gazdálkodó ember voltam. De hozzáfogtam és megcsináltam. Olyat csináltam, ami volt korábban is, amit láttam a temetőben addig is. Amikor a betűt rávágtam, meglátták a fejfát sokan. A következő halottaknak már velem csináltatták. Azóta már negyven éve én csinálom. Most már segítenek csinálni, mióta betegállományban vagyok, tanítottam rá embereket. De írni nem ír egy se. Azt nekem hagyják." „Vannak, akik kívánják a verset. Például egy komámasszony halt meg. Kérte, hogy ezt meg azt írjam rá. A nássza Tiszabecsen halt meg és azt a verset akarta. De én nem abba a pozitúrába írtam rá, hanem átformáltam. Önállóan is írtam, fiatalabb koromban. De most már nem babrálok vele. Még a fa nagyságától is függ, hogy mit bír a fa felvenni. Sokszor a legszükségesebb is alig fér fel rá."



2. kép. Kiss Gyula fejfaíró, Kömörő

Kömörőn Kiss Gyula (szül. 1903.) tsz-tag foglalkozik fejfaírással (2. kép):

„Fejfákat 1920-as évektül csináltam, magamtul. Úgy történt, hogy a tanyába vót itt egy gazdasági major. Ott haltak meg öreg bácsik. Hogy ott dolgoztam, hívtak, hogy menjek el énekelni. De ki csinálja meg a fejfát? Hát én oszt belefogtam. Tóth Bálint vót a nagybátyám, hát azelőtt ő csinálta. Én a látott dologbul csináltam, magamtúl. Bálint bátyám a fejfát is írta. De nemcsak fejfákat, hanem másokat is írt. Én a verseket egyszerűen a fejembül szedtem össze." „Úgy szeretik, ha vers is van rajta. Akarták, hogy legyen olyan, ami szívre hat. Olyan is van, hogy csak az van rajta, hogy ekkor meg ekkor meghalt. De a parasztság ragaszkodott ahhoz, hogy vers is legyen rajta, hogy verses emlék legyen."

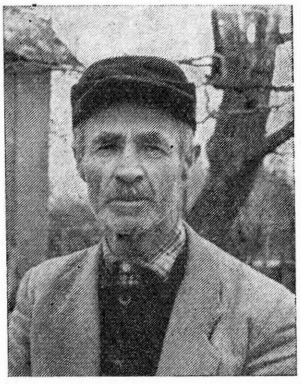

3. kép. Balogh László fejfaíró, Túristvándi

A *túristvándi* temető fejfái nagyon változatosak. Ma már csak a helyiek tudják megmondani, hogy melyik az eredeti, istvándi fejfa. *Balogh László* (szül, 1898.) tsz-tag nemcsak mestere, hanem már művésze is a fejfafaragásnak (3. kép). Ahogy a megboldogult hozzátartozói kívánják, istvándi, vagy csekei fejfát farag, tegyük hozzá, egyforma hozzáértéssel. A fejfaírásban is igen járatos:

„A temetőben hatszögletű fejfák vannak. Ezek csekei fejfák. Az istvándi fejfák sem egyformák, egyiknek

kerek a teteje, a másiknak lapos. Megmondják, hogy mit írjak fel a fejfára. Valamikor még a rímeket is megmondták. Van amikor rábízzák az emberre, hogy azt írjon, amit jónak lát. Ha megmondják, hogy mit írjak fel, én akkor csak formálok rajta."

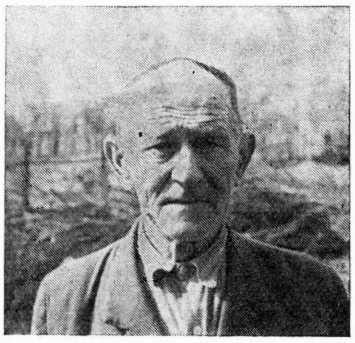

4. kép. Cserepes Gyula fejfaíró, Kölcse

Kölcse községben a fejfaírás a századforduló óta fokozatosan háttérbe szorult, azonban a fejfaköltészet most mégis újraéled. Korábban *Cserepes Gyula* (szül. 1900.) foglalkozott fejfaírással (4. kép):

„A fejfákat ácsok csinálják, én nem csináltam fejfát. Mindig voltak ilyen barkácsoló emberek. A téesznek van szalagfűrésze, azok ki is fűrészelik. Én a fejfát csak kifestem és ráírom. Ezt édesapámtól tanultam, ő verseket is írt. Most már nem nagyon írnak verseket, csak inkább bibliai idézeteket írok fel. Ez a hozzátartozóktól függ. Ők leírták, hogy mit írjunk rá. Ezen ahogy kell, változtatok. Én nem fogalmaztam verset soha. *Bihari Lajos* a téesznél van, most az írja a verseket. A szerszámokat átadtam neki. Bihari Nagyarból került ide, ottan nagyon csinálják. Mindig a hozzátartozók mondták meg, hogy mit akarnak íratni. Urai István fejfáját én írtam meg, de ő hagyta meg, hogy mit kell ráírni."

Bihari Lajos (szül. 1922. Nagyar) a helyi tsz. gépészkovácsa, 1950 óta él Kölcsén. Vers- és színdarabírással szinte gyermekkora óta foglalkozik, sírverseket azonban csak idekerülése óta ír:

„A fejfaverset itt tanultam. Röviden a halott életét kell megírni. Röviden az élettartalmát jellemzem. Előbb leszövegezem papírra, de a papírt nem őrzöm meg. A kerekgyártók kifaragják, lefestik én aztán a szöveget rávésem. Bal kézzel írom, jobb kézzel ütöm. Nem könnyű megtanulni. Két és félcentire megvonalozom és úgy írom. Előttem Cserepes Gyula bácsi asztalos, az írogatott. Amióta abbahagyta, én írom."

Bihari Lajos új színt, mondhatnánk új hangulatot hozott a kölcsei fejfaköltészetbe, a máshonnan ideszakadt fejfaíró valóban az elhunyt életének jellemzésére törekszik. Ha ezt a törekvését a helyiek egy kicsit túlzásnak is tartják (mivel a *humoros* kategória határát súrolja, melyről az alábbiakban még lesz szó), mégis elfogadják és egyre inkább magukénak vallják. Bihari Lajos nemcsak a fejfákra, hanem a sírkeresztekre is ír verseket.



5. kép. Rozsályi Sándor fejfaíró, Kispalád

Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy Erdőhát legnevesebb fejfaírója: *Rozsályi Sándor* (5. kép). *Kispaládon* született 1889-ben, ma is ott él. A jellegzetes betűkkel írt sírverseit a környező községek temetőiben is olvashatjuk.

„Kispaládon azt is mondják, hogy *kopjafa*. Régebben kopjafának nevezték. A rendes neve azonban *fejfa*. Mondták *fűtül való fának* is. Én nem kopjafaíró, hanem *fejfaíró* vagyok. Fejfát nem faragok, csak írom. Írtam fejfát nemcsak Kispaládon, hanem Magosligeten, Tiszabecsen, Kishódoson és többet itt Botpaládon[1] is. Kishódoson Bakk Gizella 18 éves lánynak

[1] Az adatgyűjtés Botpaládon, Szöllősi József fejfafaragó házánál történt, 1967. ápr. 5-én.



6. kép. Bódi Gábor fejfaíró, Kishódos

írtam. Sírverseket már iskolás koromban csináltam. Vót egy öreg, Bartha Beniámin (!), ez a betűvágó is azé vót. A verseket én tanálom ki. Bartha is írt verseket. A fejfákat Kispaládon Török Gusztáv csinálja, a fűrésztelepen. Botpaládon Szőlősi József kerékgyártó csinálja. A szerszámokat át fogom adni Szőlősinek.

Rozsályi Sándor — a halálozási év első számjegyeként — igen díszes „A" betűt farag, valószínű, ez eredetileg „Anno"-t jelentett. Balogh László Túristvándiban, a halálozási év fölé szintén hasonló „A" betűt vés.

Kishodos fejfaírója *Bódi Gábor* (szül. 1901.) tsz-tag (6. kép).

„1925-be már csináltam fejfát. Vót itt egy régi fejfaíró, Bak F. Bálintnak hívták. Mikor meghalt, nem volt ki csináljon neki. Akkor csináltam én neki koporsót meg fejfát. Mert akkor még a koporsót is házilag csinálták. Azóta már én csinálom, ez rám maradt. A fejfát kifaragom és befestem és magam beírom a verset. A felektül megkérdem, hogy mit akarnak. Akkor ők megmondják és én leírom. Persze, ha kell, formálok rajta. Mondják azt is, hogy írjak belátásom szerint. Én csak sírverset írok, másfajtát nem."

*Vámosoroszi*ban *Nagy Gábor* (szül. 1901.) földműves (7. kép), az 1952-ben lebontott szárazmalom volt molnárja foglalkozik fejfafaragással és írással:



7. kép. Nagy Gábor fejfaíró, Vámosoroszi

„1938 óta faragok fejfát. Azelőtt testvérbátyám, Nagy Sándor faragott. Ő Kisszekeresre költözködött. Azelőtt, énelőttem a bátyám vót a molnár. Aztán én lettem. Bátyám előtt Nagy Bálint vót a molnár, de ez csak névrokon. Ez a 20-as évekbe meghalt. Ez a Nagy Bálint Nagyarba való vót. Ő is csinált fejfát. Régebben Nagy István faragott fejfákat. Ez is csak névrokon vót, 1938-ban halt meg. Az én apámnak is ő írta meg. A faragást senkitül se tanultuk. Úgy csináltuk, ahogy korábban csinálták. Iparkodtunk, hogy ötszögletű legyen. Itt a fejfa mindig ötszögletű vót, másfele nem így van. Sírverseket korábban a bátyámmal közösen írtam, azóta magam is írok. De írok másféle verseket is, írtam vőfélyverseket is."

Erdőhát temetőiben, különösen Vámosoroszibanegyre több sírkő található, a fejfák kiszorulása itt is megkezdődött. *Ifj. Miski Bertalan* kőfaragó 1964-ig Vámosoroszibanattól kezdve Túristvándiban lakik. Természetes, hogy sírkövei a környező községekben is megtalálhatók. Tanulságos, hogy az elhunyt hozzátartozói kezdettől fogva kérték a kőfaragót, hogy a kőre, a fejfákhoz hasonlóan, verset is faragjon. Mivel a verseléshez a kőfaragó nem értett, kénytelen volt édesapjától segítséget kérni.

Fehérgyarmaton él *id. Miski Bertalan* (szül. 1893.) kőművesmester. Büszke arra, hogy a számos Miskitől való megkülönböztetés végett *költő* előnévvel látták el. Erre a ragadványnévre eléggé rászolgált, mivel verseléssel már legénykora óta foglalkozik. Kezdetben szerelmes verseket, verses leveleket írogatott, az utóbbit különösen az első világháború idején. A két világháború



8. kép. Költő Miski Bertalan, a vámosoroszi temetőben

között hazafias tárgyú verseket, névnapi köszöntőket, emlékverseket írogatott, de próbálkozott a verses elbeszéléssel is. A felszabadulás óta a gyűjteményébe egyre több május 1-ét, anyák napját és egyéb ünnepeinket éltető vers és béke-üzenet kerül, ezeket a költeményeket a helyi rendezvényeken mindenkor saját maga szavalja el. Sírversekkel csak az 1950-es évek közepétől foglalkozik (8. kép). A fia, ifj. Miski Bertalan az adott esetekben elmagyarázza, „hogy van a család", a *költő* ezután percek alatt megírja a sírverset. Ezek a versek azonban nem illeszkednek a hagyományos paraszti sírversköltészethez.

Az erdőháti fejfaírók, mint láthattuk, a sírversköltészet területére két főbb irányból jutottak el. Egyrészük, mint fejfafaragó arra kényszerült, hogy a hagyományos sírversek ismeretében újabbakat és újabbakat variáljon. E csoportba soroljuk többek között Balogh László, Bódi Sándor, Jármy Béla és Kiss Gyula fejfaírókat. Másik részük viszont, mint *népi verselők* jutottak el a fejfaíráshoz. Bihari Lajos, Miski Bertalan, Nagy Gábor és Rozsályi Sándor a hozzátartozók, ismerősök kérésére — mint ismert verselő — fogalmazza meg (a számára új műfajt jelentő) első sírversét, melyet ezután egyre több követ. Tanulságos itt Nagy Gábor pályája, aki a fejfaíráson át a fejfafaragáshoz is eljutott.

A fejfaírók közléseiből kiderül, hogy a sírversköltészet hagyományozódik; a versformákat, rímeket, kifejezéseket, de a szerszámokat is a helyi elődöktől veszik át. Például Kiss Gyula Tóth Bálinttól, Rozsályi Sándor Bartha Benjámintól, Bódi Sándor F. Bak Bálinttól, Nagy Gábor Nagy Istvántól, Bihari Lajos pedig Nagyaron Bihari Andrástól sajátította el a fejfaírást.

I. Tábla.

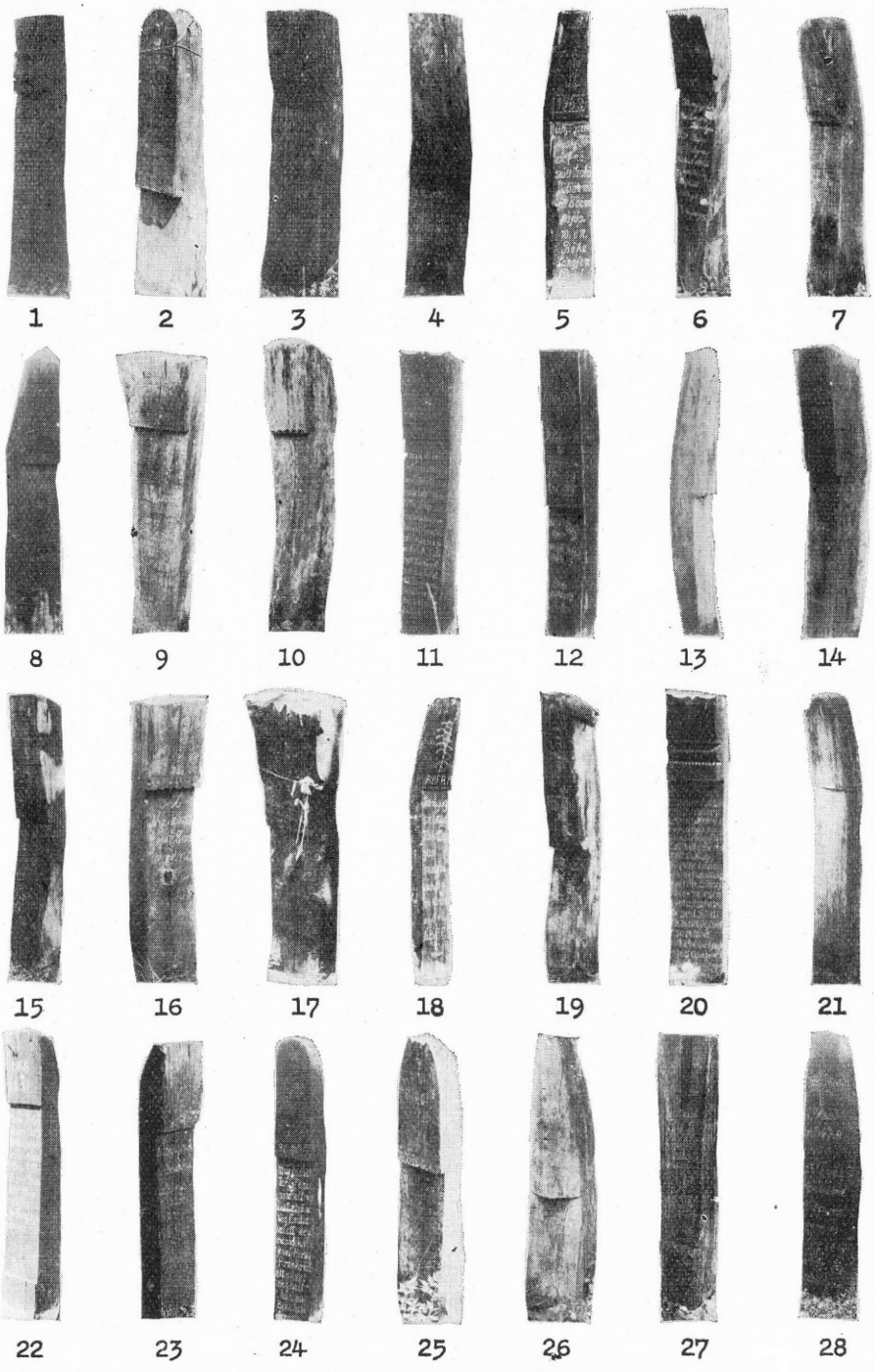

Ilyen hagyatékozásnak a gyűjtés idején is tanúi lehettünk, például Kis Gyula a betűvágó szerszámait és *ezzel együtt a helyi sírversköltészetet* Baku Andrásnak adta át. Kölcsén Cserepes Gyula szerszámai Bihari Lajoshoz kerültek, Rozsályi Sándor pedig, mint láttuk, a szerszámait Szöllősi József botpaládi kerékgyártónak fogja átadni. Mégis, ma már egyre gyakoribb, hogy a fejfaíró halálával a helyi sírversköltészet is megszűnik. Például Botpaládon Papp András, Császlón Porkoláb Mihály sírverseit még őrzik a fejfák, újabb versek azonban — legalábbis helyi fejfaíróktól — itt már nem születnek.

Novák József a magyar temetők fejfáit négy csoportba osztja: fejefát, oszlopos fejefát, kopjafát és táblás fejefát különböztet meg.[2] A szatmári Erdőhát fejfái kivétel nélkül az első típushoz tartoznak (1. tábl.). E típuson belül kisebb eltéréseket figyelhetünk meg, ezért fejfáinkat még további altípusokra osztjuk:

1. *Téglalap alakú fejfa, kiugró homlokrésszel.* Ebben az altípusban a törzs keresztmetszete téglalap alakú. A homlokrészük viszont igen változatos. A homlokzat lehet *téglalap alakú és függőleges fekvésű* (1. tábl. 1, 11, 12, 16, 20, 22); *téglalap alakú és ferdén előrehajló* (3, 4, 6, 14, 15, 19); *kerekített tetejű* (2, 21, 24, 25); *kiszélesedő tetejű* (9, 17); és *csonkakúp alakú* (5, 8, 18, 28). A jelenlegi és 30 évvel korábbi vizsgálatok (Mánd, Kölcse stb.)[3] eredményeinek egybevetése azt bizonyítja, hogy az erdőháti fejfaformák az utóbbi évtizedekben lényeges változást nem szenvedtek.

2. *Hatélű fejfa, kiugró homlokrésszel.* E típus keresztmetszete hatszögletű. A „csekei fejfa" — mint ahogy erre már Nyárády Mihály is rámutatott —,[4] egyre jobban terjed. Az erdőháti községek közül Túristvándiban, Vámosoroszban, Sonkádon és Kölcsén találunk nagyobb mennyiségben hatszögletű fejfát. Itt jegyezzük meg, hogy Penyige községben található hatszögletű fejfákat „kopjafák"-nak nevezik.

3. A *zajtai fejfa* merőben elüt az erdőhátiaktól. Nincs eresze, csupán az írott lap alján csipkés perembevágás van (27). A fejfa hátlapja és írott lapja, felül hegyes csúcsot képezve találkozik. A környező községekben még megközelítő hasonlatosságú fejfát sem találtunk. A nagyfokú eltérésre a településtörténet ad magyarázatot: a XVIII. század végén németajkú telepesek telepedtek le Zajta községben.[5]

Az erdőháti fejfaírók és fejfafaragók egyértelműen beszélnek a lábfa, azaz *lábtúl való fa* szerepéről. Rozsályi Sándor (Kispalád) szerint: „A fejfát régebben fűtül való fának nevezték. Volt lábtúl való fa is. Ez a halottvivő fa volt. A két halottvivő fát kivitték és belecsúrták a sírba lábtúl. Ott vót, míg a cigányok el nem vitték. Most már partikusba[6] van a halottvivő fa, Bot-

[2] Novák József Lajos: *A temetők népi művészete.* NÉ XI (1910) 3.

[3] Domanovszky György: *Fejfák Szatmár és Szabolcs megyéből.* NÉ XXIX (1937) 423—438.

[4] Nyárády Mihály: *A szatmárcsekei református temető fejfái.* A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve III (1960) 202—204.

[5] Vonház István: *A szatmármegyei német telepítés.* Pécs 1931. 163.

[6] Lat. *porticus* = a templom előcsarnoka.

Erdőháti fejfaformák: 1. Botpalád, 2. Csaholc, 3. Császló, 4. Darnó, 5. Fülesd, 6. Gacsály, 7. Garbolc, 8. Jánkmajtis, 9. Kishódos, 10. Kisnamény, 11. Kispalád, 12. Kisszekeres, 13. Kölcse, 14. Kömörő, 15. Mánd, 16. Méhtelek, 17. Nagyhódos, 18. Nagyszekeres, 19. Nemesborzova, 20. Penyige, 21. Rozsály, 22. Sonkád, 23. Tisztaberek, 24. Túristvándi, 25. Túrricse, 26. Vámosoroszi, 27. Zajta, 28. Zsarolyán.

paládon pedig beleteszik a sírba." Ugyanígy nyilatkozik JÁRMY Béla (Penyige) is: „Most azt mondják, hogy fejfa, de régen itt úgy mondták, hogy fűtül való fa. Divatba vót ezelőtt, hogy a koporsóvivő fát odaállították a sír lábtúl való részére. Mondták: csináljunk vivő fát! Ez két-három darab vót, attól függően, mekkora a koporsó. Most már nem csinálják. A vivő fát rendszerint a temetőbül vágták ki. Hogy ne vágják ki emiatt az összes fákat, az egyház csinált két fát. Ezzel viszik már ki a halottakat. Ez van már öt-hat éve. De most már többnyire ez se kell, mert gyászkocsin viszik ki a halotta-

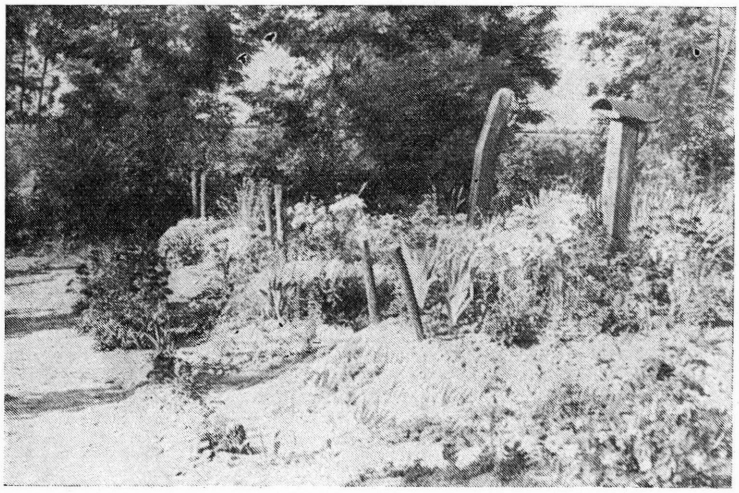

9. kép. „Lábtúl való fák" a nábrádi temetőben

kat." NYÁRÁDY is jelzi, hogy Sonkádon a halottvivő fát a sírba szúrták.[7] Szerintünk ahol a *fejtől való fa* elnevezést ismerik, ott használatos volt a *lábtól való fa* is, a lábtól való fa alkalmazásának megszünésével a *fejtől való fa* elnevezése, mivel a megkülönböztetésre már nem volt szükség, *fejfára* rövidült. VISKY Károly Nagyszalontán,[8] GYÖRFFY István a Nagykunságban,[9] CSALOG József pedig Szentesen[10] és Sárközön[11] találkozott a *fűtül való fa* elnevezéssel. Az utóbbi szerző azonban a „fűtül való fa" elnevezést mesterkéltnek, nem népi eredetűnek tartja.[12] Szerencsénkre a lábfa szerepének és jelentőségének megismeréséért nem szükséges csupán a múltba fordulnunk, ugyanis Nábrád község temetőjének sírjain ma is ott állanak — az újabban lábfának nevezett — *lábtúl való fák* (9. kép). Véleményünk szerint a *lábtól való fa*, mint a *fejtől való fa* ellenpárja, korábban jelentősebb, nagyobb gonddal faragott rúd lehetett, illetőleg a fejfa kevésbé volt díszes.[13] E feltevésünkben hivatkoz-

[7] NYÁRÁDY i. m. 201.
[8] VISKI Károly: *Szalontai fejják vésett díszítése.* NÉ XIV (1913) 68.
[9] GYÖRFFY István: *Nagykunsági fejják.* NÉ VIII (1907) 94.
[10] CSALOG József: *A szentesi ref. temetők gombosfái.* NÉ XXXIX (1957) 204.
[11] Uő.: *A sárközi református temetők emberalakú fejjái.* NÉ XXXII (1940) 384.
[12] Uo. 385.
[13] Például NYÁRÁDY i. m. 200—201). adatközlői szerint Szatmárcsekén a „cifra fejfa" készítése az 1920-as évektől kezdődően lendült fel.

nunk kell SEBESTYÉN Károlyra, aki a székelyföldi gyűjtése során a pákéni temető sírjain *fejtől és lábtól*, párosával földbeszúrt rudakat talált. Megfigyeléséből és a *kopjafa* elnevezésből azt a következtetést vonta le, hogy „... az a két rúd, amelyen a koporsót a temetőbe vitték, eredetileg valóban a kopjának, dárdának nyele volt."[14]

A fejfának van: 1. *fejrésze, teteje;* 2. *írásos része, írásos lapja, eleji;* 3. *töve, alja, lába.* Méretük 140—160 cm között váltakozik. Vámosorosziban, mint Nagy Gábor mondja: *„80 centi a feje, 80 centi a felírás és 80 centi a lába, ez a földbe megyen."*

A fejfákról — forma, méret és díszítés alapján — vagyoni vagy nemi különbségek nem olvashatók le. Vagyoni eltérés csak a temetést követően mutatkozhat meg, például az által, hogy a leszármazottak a sírt körülkerítik vagy a fejfát *kőfejfára* (sírkőre) cserélik át.

A református vallásúak sírjára fejfát, a r. katolikusok sírjára pedig *sírkeresztet* állítanak. Csupán Túristvándi temetőjében találtunk *katolikus fejfát*, melynek fejrészére kereszt van vésve (10. kép), vagy felszegezve.

Megemlítem még, hogy kutatásaim során adatközlőimnek feltettem a — néprajzi szakirodalomban sokat vitatott — kérdést: a fejfa formájával mit utánoznak (csónak, ember?); a válasz azonban mindenütt nemleges volt.

A fejfaíráshoz három darab szerszám szükséges: *betűvágó, léniázó* és *kótics* (11. kép). A betűvágó egy nyélbe erősített egyenes vagy görbített vasrudacska, melynek hegye V-alakban végződik. Hossza 20—25 cm. Rozsályi Sándor *pennának* is nevezi. A *léniázó (lénia, betűvonalozó)* 35—40 cm hosszú, 3 cm széles lécdarab, melynek segítségével a fejfa *írásos részét* vonalazzák meg. A *kótics* (fakalapács) egy rövid, 20—25 cm-es farudacska, melynek fejrésze hasáb alakúvá szélesedik. Hossza 20—25 cm.



10. kép. „Katolikus fejfa" a túristvándi temetőben

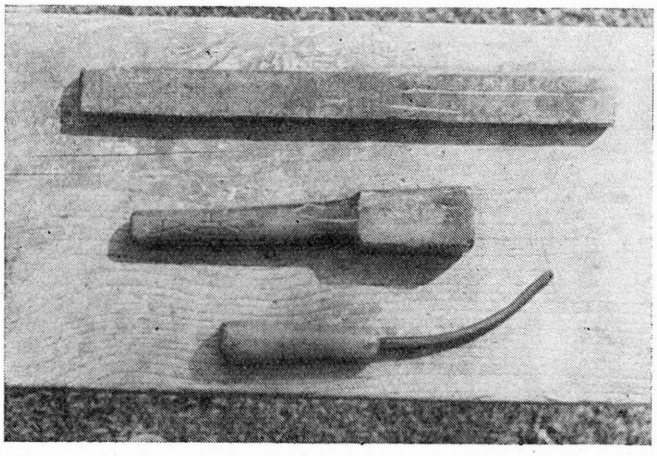

11. kép. Betűíró felszerelés: léniázó, kótics, betűvágó

A „betűvágás nem könnyű dolog!"

[14] SEBESTYÉN Károly: *Székelyföldi kopjafák és keresztek.* NÉ VI (1905) 104.

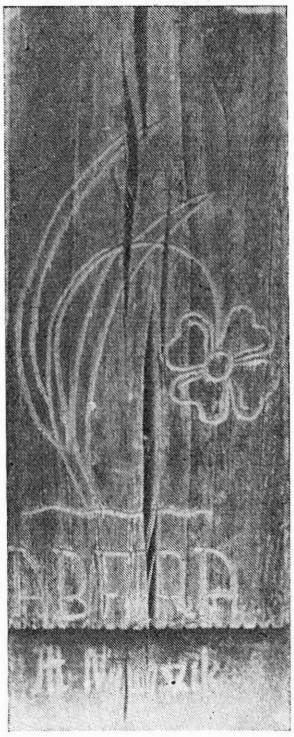

12. kép. Négylevelű lóhere egy zsarolyáni fejfán

— mondja Nagy Gábor fejfaíró. Ugyanis balkézzel *írnak*, azaz: a betűvágót balkézzel fogják és jobbkézzel ütik. „Az írott lapot megvonalazzuk, de a betűt nem rajzoljuk ki" (Kiss Gyula). A fejfaírók *egyenesen rávágják a betűt*.[15] Megemlítjük, hogy a betűíró eszközt Nagyszalontán ugyancsak *betűvágó*nak,[16] Székelyföldön pedig *íróvés*őnek nevezik.[17] Az erdőháti fejfaírók nem nyomtatott, hanem kurzív betűkkel írnak, egyéni stílusukban, éppen ezért a szerzők sírversei egymástól könnyen elkülöníthetők.

Az erdőháti fejfákon jelvények, mesterségjelek és egyéb szimbólikus jelek[18] nincsenek. Szomorúfűzfát majdnem minden temető fejfáján (1. tábl. 3, 6, 12, 18, 28) láthatunk, virágmintákkal azonban csak Császló, Kölcse, Kömörő és Zsarolyán temetőiben találkoztunk. Császlón és Kömörőn a gyermekek sírján tulipán a felnőttekén szomorúfűz van. Korábban a penyigei fejfaíró, Jármy Béla is vágott jeleket a fejfákra: „Vót egy család, ahun egy jány vót. Mikor az anyja meghalt, a lány még fiatal vót. Akkor két kinyílt tulipánt véstem rá és egy bimbót. A bimbó jelképezte a jányt. Az egyik kinyílt virág derékbe letört, tudniillik fiatalon halt meg az asszony. A megmaradt virág és a bimbó pedig utána hajtotta a fejét."

Zsarolyánban a négylevelű lóherét (12. kép) nemcsak a fiataloknak, hanem már az öregeknek is felvésik. Túristvándiban a fejfaíró körzővel rajzolja ki a stilizált virágdíszt. Kishódoson néhány fejfán érdekes félhold alakú díszítést figyeltünk meg, melynek jelentését maga a fejfaíró, Bódi Gábor sem ismeri: „Félholdat szoktam rávágni. Ezt az ősöktül vettem. Sokat vitatkoztunk, hogy mit jelent. Valami boszorkányos dolog lehet" (13. kép). Mint lát-



13. kép. Félhold alakú díszítés egy kishódosi fejfán

[15] Viski i. m. 69.: „Somi Sándor . . . nagy ácsplajbásszal vonalzó mellett két vonalat húz, eközé jön az írás. Minden méregetés, ráírás nélkül egyenest a *vágásba* fog."

[16] Uo. 69.

[17] Szinte Gábor: *Kopiafák (temető-fejfák) a Székely földön.* NÉ II (1901) 120.

[18] Bátki Zsigmond: *Adatok a kópjafákhoz.* NÉ V (1904) 108—109. — Biczó Ilona: *Nagykőrösi fejfák.* NÉ IX (1908) 173. — Győrffy i. m. 96. — K. Kovács i. m. 383, 398. vö 21. jegyzettel. — Szinte i. m. 101.

juk, nemcsak a sírversek, hanem virágminták is egyre inkább lemaradnak a fejfákról.

A továbbiakban — temetőről temetőre — ismerkedjünk meg a jellegzetes erdőháti sírversekkel és alkotóik versíró-gyakorlatával:

A B F R A
Szomorodott szivvel állunk meg e sirnál, Hol egy édesanya nyugszik siri ágyán Székely Berta volt Ő Nagy Ferenc hitvese Akivel 43 boldog évet éle. Pihenj itt csendesen elmult szenvedésed, Földi életedet, égivel cserélted. élt 74 évet, mh 1965. aug. 17 én Béke lengjen porai felett.

Jármy Béla fejfaíró fenti sírversét a penyigei temető egyik fejfájáról másoltuk le. Versei mind erre a sémákra készülnek, talán éppen ennek köszönhető, hogy eléggé csiszoltak és gördülékenyek. Jármy Bélával ellentétben, a szomszédos Kömörő fejfaírója, Kiss Gyula nagy „repertoár"-ral rendelkezik.

Kiss Gyula megmutatta a verses füzetét, melyben 35—40 db sajátkészítésű sírverse található. Mint valami vázat, mindenkor ezeket a verseket használja fel, ezeket veszi alapul. Mint mondja: „. . . . *ahogy a halottnak az érdeke kívánja, úgy változtatok rajta.*" Ebből a füzetből olvassunk el két verset:

Halandó ha itt jársz e néma sir között
Egy kedves lány, ki ide költözött
Csak 21 év virult a számomra
A halálnak korán lettem menyasszonya.

Hosszú szenvedésem után
Itt zárt magába e sírhalom
Fáradt testem itt pihenésre talál
Isten veletek, egykor találkozunk.

Természetesen, hogy ezek a versek átdolgozva, a temető fejfáin másképpen hangzanak:

A B F R A
M H
1966 május 1-én
Halandó ha megálsz e néma sir között Farkas Bertalanné Szü-

A B F R A
M H
1962 augusztus hó 15.én
Ide jötem meg Piheni it már tudom nem Fáj semi

letett Bihari
Róza Ki élt
87. évet hitve-
sével 55 töt
Szereteim gye
rmekeim un
okáim én má-
r elmegyek
ha a meny-
be fel megy-
ek Kérem
Istenem
értetek Ist
en veletek
Béke poraira

Testem Pihen
csendeség-
ben Lelkem
vigadj fent
az égben
Szakács
Márta vót
a nevem
75 évet éltem
Tamási
Péter volt a
férjem
Béke
poraira

Balogh László, a túristvándi fejfaíró minden fejfára más verset ír, azonban egyes kifejezések (élt x évet, házaséletet férjével x évet; emlékfája; élete pályája; gyenge bimbó voltam; stb.) sorozatosan ismétlődnek. Csekei típusú fejfákról másoltuk le Balogh László alábbi sírverseit:

1966

Papp Erzsébet
hült porait
fedi ez sír
halom a ki
18 évet szem
lélt e kinos vi
lágonn ekkor
megszünt a fö-
ldi élet pájája
édes jó szüleit
kebelére vár-
ja m h 6 hó
18 Bp

1966

Itt nyugszik Dobos
Boldizsárné szül.
Mórucz Katalin
élt 61 évet házas
életet férjével
45 évet. szerető
rózsáját oszto
tta szerteszét
mint szerető
anya és kedves
feleség. Letört
élte rózsafá-
ja kihült a sziv
szó nélkül
távozott. sze-
rető férje gye-
reke és 20 uno
kája gyászolja
m. h. 5 hó 18 Bp

Rozsályi Sándor kispaládi fejfaíró, minden egyes sírversét gondosan őrzi. Gyűjteménye 100—120 darabból áll, a sikerültebbeket kívülről is tudja. Sok vers azonos sémára készült; a gyűjteményét és a temetőt áttekintve úgy látjuk, hogy a fejfaíró 7—8 sírverset variál, ezeknek a témáját, megfelelő változtatással mindig az adott halálesetre alkalmazza. Előbb a gyűjteményéből olvassunk el két verset:

Halandó! nézz e sírra meg döbbenve
Hol egy jó apa nyugszik ell temetve
Áldott porát itt dicsőség takarja,
S meg dicsőült lelkét a meny fogadja
id. Erdődi Károly Élt 74. évet,
Gyászolja hű neje, testvére, menye
unokája, unokamenye, Fáradha-
tatlan szorgalmát a sir hant fedte be.

Nyugszik siri ágyán egy hű öreg vándor
80 év uttán jó Gacsályi Károly,

Pihenj hát csendesen múlozz földi élted,
Földi életedet égivel cserélted,
Gyászolja hű neje, két jó gyermeke, menye, testvérek,
két unokája, meg tört szivvel tőle örök búcsút
vesznek, Kérik az Ur Istent pihentesse testét,
Fen a magas égbe vigasztalja lelkét,
Béke poraira.

Nézzünk meg a kispaládi temetőben két fejfafeliratot:

A B F R A
1 9 6 6
deczember 12
Hosszas betegség
után ell jött a
zord halál, Bak
Ferenczné szül
Hentes Juliána
most már meg
nyugodtál, 76
év után gyászol
ja hű férje, négy
gyermeke, veje, me
nye töb unokája
kivánják hogy
testét könnyü hant
fedje be.

A B F R A
1 9 6 6
augusztus 2
E néma sir hant al-
latt nyugszik egy jó
apa, Ki életét meg
únta halált válasz
totta, Drága szép
családjára a nagy
bánatot hagyta,
38 év után meg pi-
hent a teste, ifj Cse-
repes Károly volt
neve mig tartot
élete, Az egész csa-
ládja kivánják
hogy testét könnyü
hant fedje be.

Rozsályi Sándor előtt *Bartha András* is foglalkozott Kispaládon fejfaírással. Sírversei közül már egy sem olvasható. Egyet mégis sikerült megörökítenünk, mivel többen kívülről is tudják:

Ember nem tudhatod, hol ér el a halál
Példa itt előttünk kit e gyászsír elzár.
Kálmán Ferenc jó barátunk még rá sem gondola
Ily hamar mély gyász borul kedves családjára.
Pihenj hát csendesen ötven éved után, hű nőd és egy fiad
Fájó szívvel érzik gyászos elhunytodat.

Bódi Sándor kispaládi fejfaírónak nincsen „gyűjteménye", a jól ismert 8—10 sírversét variálgatja. Az alábbi sírversekből az elsőt élőszóval mondta el, a másik kettőt pedig fejfáról másoltuk le:

Bódi Elemér nyugszik e sírba,
Kinek emlékét nem felejtjük soha
Nyugodj kedves gyermek csendben,
Az angyalok körében.

M. h. 1960. VI. hó 27
A B F R A
Itt nyugszik
Bak Istvánné Élt 56 év
Sz. Bak Etelka. Megpihent már
Édesanyánk
Nem gyötri
a fájdalom,

A B F R A
Itt nyugszik
Bakk Elek
Élt 66 évet
M. h. 1967. II. 9.
Hosszu szenvedés után
Tértem sötét siromba, melyben lesz

gyermekeim
ne sírjatok
az Ur vigasz
talótok
Kedves férjem
Gyermekeim
az Ur legyen
veletek
B.P.

Nyugodalmam
Köszönöm
a gondviselést
Hüségtekért fizet
az ég
B.P.

A vámosoroszi temetőben Nagy Gábor alábbi sírversei (14. kép) olvashatók:



14. kép. Nagy Gábor fejfaíró sírverse, Vámosoroszi

Szül 1899 már 16
megh 1965 jún 2
A B F R A

Itt nyugszik
id. Simon János élt
66 évet nejével Varga
Antóniával töltött 44.
évet köszönöm hogy
hat egész esztendőn
át hiven ápoltatok
öt jó gyermekeim
vőm, menyeim, unokák, nyugot békét kiván
B P

mh 1942
máj 21
A B F R A

Itt nyugszik
Tuba Károlyné
szül. Varga Zsu
zsána élt 35 év
Isten parancsára
eljöt már halálom
kedves kis családom
nem birtam már tovább
kinos nyavajámat
itt hagyom férjemet
öt kicsiny árvámat
B P

Itt nyugszik
NAGY ANTAL
született 1940. VII. 10.
meghalt 1964. IX. 10.
Motorom adta végét életemnek
Nyolcvan százalékát megégette testemnek

Három és fél hónap szenvedés után
Kialudt életem mint a gyertyaláng
Az életem legszebb idejében
Mosolygó fényében legszebb idejében
Nagy bánatot hoztam szüleimnek
Testvéremnek és sógornőmnek
hogy fiatalon elhagytam őket.
Béke poraira.

A teljességhez tartozik, hogy a fejfaíró az utóbbi versben saját fiának állított emléket, ezt a sírverset *kőfejfára*, azaz sírkőre vésték fel.

A fejfák feliratait tanulmányozva észrevehetjük, hogy egyes kifejezések, allegórikus kitételek gyakran ismétlődnek. Néhány ilyen *sírvers-motívum* Erdőhát több temetőjében felbukkan. Nézzük meg közelebbről ezeket a motívumokat:

Szomorodott szívvel állunk meg e sírnál. — Ez a kezdőformula Botpalád, Kispalád és Penyige fejfáin fordul elő.

Földi életedet égivel cserélted. — Ugyancsak Botpaládon, Kispaládon és Penyigén találkozhatunk ezzel a formulával és ennek változataival.

A halál okozta sebet, a mély gyászt, a *pihenés* említésével próbálják a fejfaírók enyhíteni: *Ide jöttem megpihenni* (Kömörő), *Megpihent már édesapánk* (Kishodos), *Pihenj már csendesen 50 éved után* (Kispalád), *Fáradt testem itt pihenésre talál* (Kömörő), *Sok szenvedés után megpihent a teste* (Kispalád), és hasonló fogalmazásban hangzanak el a vigasztaló sorok.

A *zord halál* is gyakran visszatér a sírversekben: *Sok szenvedés után eljött a zord halál* (Kömörő), *Hosszas betegség után eljött a zord halál* (Kispalád), *Jött érte a zord halál* (Kömörö).

A fejfafelíratot *ABFRA* rövidítéssel (a boldog feltámadás reménye alatt) kezdik és *BP* jelzéssel (béke poraira) végzik. Az utóbbit gyakran a következő záróformula helyettesíti: *Béke legyen e sír felett* (Komlódtótfalu,[19] *Béke lengjen porai felett* (Császló, Fülesd, Nagyhodos).

A penyigei históriás balladában[20] olvashattuk: *Utas néz be a temető kertbe, Kilencz kislány nyugszik ott egy szélbe.* Hogy ez a formula is hagyományos sírvers-motívum, az erdőháti fejfák meggyőzően bizonyítják: *Állj meg utas, nézz e fára* (Császló), *Ember ha jársz erre, nézz rá e fejfára* (Kispalád), *Nézz halandó e fejfára mit tanít* (Komlódtótfalu), *Ha jársz a temető kertbe, nézz rá ez új sírra* (Kispalád), *Halandó ha megállsz e néma sír között* (Kömörő), *Halandó ha itt jársz e néma sír között* (Kömörő), *Halandó nézz e sírra megdöbbenve* (Kispalád). — Gyakori előfordulása miatt is igazat kell adnunk Kiss Gyula fejfaírónak, aki azt mondja, hogy: „*Állj meg utas*, ez régi időkbül keletkezett!"

Nemcsak a szélesebb körben elterjedt, több generáción, fejfaírón át

[19] Kutatásaink során, 1965. május 26-án a Szamos jobbpartján levő községek temetőit is megtekintettük, azonban csak a komlódtótfalusiban találtunk sírverseket. A községben Nagy Károly földműves, népi verselő, az 1943-ban bekövetkezett haláláig foglalkozott fejfaírással. Fia, Nagy András (szül. 1889.) vette át apja szerszámait: „Amióta apám meghótt, én azóta írogatok verseket. Kinek milyen vót a halála, úgy kell írni a verset. Legelőbb Erdős Györgynének írtam. Az unokája azt mondja, hogy vágjam ki rá a betűket. Mondtam, hogy: ‚Nem tudom!' ‚De hiszen Károly bácsi mindig azt csinálta!' ‚Igen, de én nem tanultam meg. Mit vágjak rá?' ‚Tudja azt maga, hogy mit kell rá vágni!' Így kezdődött."

[20] Erdész Sándor: *A penyigei históriás ballada*. Ethn. LXXVII (1966) 261.

öröklődött sírverseket tartjuk hagyományosnak, hanem azokat is, amelyeket esetleg csak egy községben, viszont ott általánosan ismernek. Ugyanis vannak sírvers-motívumok, amelyek *egy község több fejfáján* ismétlődnek, amelyek egyéni stílust képviselnek, azonban a közösség már elfogadta őket. Ilyen motívum például: *Éltem korán félbe szakadt* (Komlódtótfalu), *Kedves feleségem én is ide jöttem* (Vámosoroszi), *Hosszú özvegység után megyen hitvestársa után* (Komlódtótfalu), *E néma sírhant alatt nyugszik egy jó apa* (Kispalád), *Tőletek a sír szélén még búcsút veszek* (Komlódtótfalu), *Ember nem tudhatod, hol ér el a halál* (Kispalád), stb.

A sírversek alapján megállapíthatjuk, hogy nem a teljes sírversek, hanem csak a sírvers-motívumok hagyományozódnak. A motívumok — elterjedésüket és alkalmazásukat tekintve — különböző értékűek; egyrészük több községen át vándorol, másrészük használata viszont egy községre, sőt egy fejfaíróra korlátozódik. Ezek a motívumok képezik a sírvers vázát, a vers fixpontjait, amelyek felhasználásával a fejfaíró könnyen megszerkesztheti a sírversét.

Mint fentebb említettük, az erdőháti sírverskölteszet nem magában álló, más tájegységek fejfáin is találunk hasonló feliratokat. Csupán időbeli különbség mutatkozik. Erdőháton a fejfaírásnak ma is élő hagyománya van, a fejfaírókat ma is nagy tisztelet és megbecsülés övezi. Az Erdőháton használatos sírvers-motívumok korábban jóval szélesebb körben ismeretesek lehettek. Megemlítjük, hogy K. Kovács László a kolozsvári-hóstáti temetőben „Utas, ha itt megállsz . . .";[21] „Hallando aj meg it tekints e szép kőre . . ."[22] kezdetű feliratokat jegyzett le. A Bereg megyei fejfákra is hasonló sírvers-motívumok kerültek, például: „Állj meg ki itt el mégy s nézz e sötét fára . . ." „Jer halandó álj meg ezen sírhalomnál . . ." (Csaroda);[23] „Sok szenvedés után ide tért pihenni . . ." (Márok); „Itt nyugszom már megpihenve . . ." (Tiszaadony).[24] Tanulságos lenne a sírversek, sírvers-motívumok elterjedését, vándorlását, hagyományozódását nagyobb területen megvizsgálni; megfelelő adatok hiánya miatt mi most erre nem vállalkozhattunk.

A fejfaírók versíró tevékenysége nem elszigetelt jelenség. Az ország falvaiban, tanyáin százával élnek olyan parasztemberek, akik „földműves-" vagy „népköltők"-nek vallják magukat. Műveltségükkel, írásra való hajlamukkal kiemelkednek társaik közül. Ezek a *népi verselők* elsősorban *epikus költői műveket* alkotnak; nem *olvasó*, hanem *hallgató közösséggel* állnak kapcsolatban; műveikkel főleg a paraszttársadalom ízléséhez, igényeihez igazodnak.[25]

A népi verselők néhány műfaj iránt különös érdeklődést mutatnak. A népi verselő — élete folyamán — több műfajjal is próbálkozik, a *verses levéltől* kezdve a névnapi és disznótori *köszöntőkön* keresztül a helyi eseményeket

[21] K. Kovács László: *A kolozsvári hóstátiak temetkezése.* Kolozsvár 1944. 404.
[22] Uo. 379.
[23] Domanovszky György: Beregmegyei fejfák. NÉ XXVIII (1936) 97.
[24] Uo. 94.
[25] *Mint én, földmíves költő . . .* Szemelvények Gózon István parasztverselő elbeszélő költeményeiből. Összeállította és bevezetővel ellátta: Jankó Ákos. Bp. 1959. 132 p. L. uo. a népi verselőkre vonatkozó szakirodalmat. Ezen kívül: Nagy Imre: *Álmatlan éj.* Bp. 1958 (Pintér József bev. tanulmányával). — Katona Imre: *Rigmusmondó kubikosok.* Ethn. LXXI (1960) 552—557. — Erdész Sándor: *Egy népi verselő Tiszavasváriból.* A nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve II (1959) 149—166.

tárgyaló, *krónikaszerű költemény*ekig. Attól függően, hogy milyen témákkal, milyen műfajokkal foglalkoznak, széles táborukban különböző típusú verselőket találhatunk. Mint ahogy a népi elbeszélők soraiban vannak anekdótázók, mesemondók, trufamondók, véleményünk szerint a népi verselők, esetében is ugyanúgy beszélhetünk *verses levélírók*ról, *vőfélykönyvírók*ról, *kubikosköltők*ről stb., s végül *fejfaírók*ról. Megemlítjük, hogy Szabolcs-Szatmár megyében több népi verselő-típussal volt alkalmunk megismerkedni.

*

Ha a sírvers költészetről beszélünk, ki kell térnünk az ún. *nevető fejfa költészet*re is. E műfajjal a szakirodalom keveset foglalkozott, annak ellenére, hogy mindenütt ismernek komikus hangvételű sírverseket. A mai napig sem tisztázódott megnyugtató módon, hogy egyáltalán van-e „nevető" fejfa, vagy sem? Mi az igazság e kérdés körül?

A kutató lépten-nyomon szembekerül a nevető fejfa költészettel, azonban — és ez a lényeges — nem *fejfa felirat, hanem adatközlés formájában.* Gyűjthetünk komikus sírverseket, de sohasem fogjuk megtalálni a tréfás szövegeket őrző fejfákat. Ezt a megállapításunkat az erdőháti kutatás eredménye is igazolta. Hozzunk néhány példát:

Penyige községben Jármy Béla fejfaíró a következőket mondta el: „Kömörőbe vót egy fejfán valamikor, állítólag, *én nem láttam,* csak hallottam, hogy:

Itt nyugszik az én kedves feleségem, Annám,
Akit életbe már látni nem kívánnám.
Teljes világ életébe,
Nem sok kárt tett kenderébe.
Józan sohasem vót,
Igy hát nem nagy kár, hogy meghótt.

Mondok egy másikat, ez is a környékről való, de ezt sem láttam:

Itt nyugszik Gál Áron
Sokat járt vásáron.
Addig csereberélt,
Míg egy ló, egy herélt
Úgy ódalba rúgta,
Ez itt rá a nyugta.[26]

Császló községben Pintye János (74 é.) gazdálkodóval beszélgettünk a sírversekről: „Erdélybe olvastam egyet a fejfán:

Hál' istennek itt nyugszik a feleségem,
Míg élt folyton veszekedett vélem.
Siess vándor, mert hogyha fel tanál kelni,
Bizonyára veled is fog veszekedni!"

Komolyra fordítva a szót, a vers forrásával kapcsolatban Pintye János helyesbítette előbbi szavait: „Ezt Erdélybe tanultam a katonaságtul, nem a fejfárul."

[26] Változatok: Luby Margit: *Régi sírfeliratok Szatmár megyéből.* Ethn. XXXVIII (1927) 205. — Dalmi Erdélyi Farkas: Régi magyar sírfeliratok és vidám históriák. Nyíregyháza 1928 160 p.

Egy másik adatközlőnk[27] azt állította, hogy Bencze János fejfájára, amelyik a gacsályi temetőben áll, kb. 50 évvel ezelőtt az alábbi sírverset véste:

„Ami vagytok, voltunk mi,
Ami vagyunk, lesztek ti!
Tirátok is egy sír vár,
Ha végórátok lejár.[28]
Azért úgy éljetek,
Hogy jó véget érjetek!
Itt nyugszom én, olvasod te,
Olvasnám én, nyugodnál te!"

Hitetlenkedésünkre az öreg fejfaíró bevallotta, hogy *az utolsó két sor nem volt felvésve!* A gacsályi gyűjtőutunk során alkalmunk volt megtekinteni Borbás Károly: *Gacsály község monografikus leírása* című kéziratos könyvét,[29] melyből az alábbiakat idézzük:

„Temetőnk sarkán, ma ugyan már elmosódva, egy lemezen a következő felírás olvasható:

Ami vagyunk lesztek ti,
Amik lesztek, vagyunk mi.
Reátok is az sír vár,
Ha végórátok lejár.
Azért hát úgy éljetek
Hogy jó véget érjetek".

Ismét vessünk egy pillantást a két utóbbi sírversre. Az első — tagadhatatlanul humoros, tehát a nevető fejfa költészet körébe tartozik. Ha a két utolsó sorától megfosztjuk, elvész a komikuma is, tehát a második már közönséges (bár nem tragikus) sírverssé módosult!

Hasonló eredménnyel zárult Szendrey kutatása, midőn egy hodászi eredetű komikus sírversre konkrét adatot kért a helyi közjegyzőtől: „Tisztelettel közlöm, hogy hasonló sírversek Hodászon fel nem találhatók, sőt nyomozásom alatt már a fenti sírvers fejfáját sem találtam meg . . ."[30]

Mi a véleményük a fejfaíróknak a nevető fejfa költészetről? Nagy Gábor (Vámosoroszi) kérdésünkre így válaszolt: „Hallani hallottam, de a fejfán még nem láttam. Szerintem ez nem komoly dolog, mert fejfára csak gyászosabb szöveg kerülhet. Én nem szeretném, ha nekem tréfás verset írnának!" Rozsályi Sándor (Kispalád) hasonló értelemben válaszolt: „Igen, hallottam ilyen vicces verseket: *Itt nyugszom én, olvasod te . . .*, nem tudom, hogy van tovább. Fejfára ilyet nem írok!" Az erdőháti fejfaírók, mint láthattuk, a tréfás sírverseket ismerik, néhányan közülük terjesztik is, azonban tréfás szövegeket fejfára sohasem írnak, sőt, „nevető" fejfát sohasem láttak.

A népköltészeten belül a *fejfa költészet* — önálló műfaj. A fejfa költészet *síremlékhez kötve* és *síremléktől függetlenül* él. A síremlékhez kötött sírvers lehet *hagyományos* és *nem hagyományos*, azaz egyéni. A síremléktől, fejfától függet-

[27] Szeles Endre 80 é. földműves. Gyűjtés: Szamostatárfalva 1965. május 26.
[28] Változat: Dalmi Erdélyi i. m. 3.
[29] A kézirat az 1920-as években készült. Gacsályi Gábornak szíves felvilágosításaiért ez úton mondok köszönetet.
[30] Szendrey Zsigmond: *Szatmár megye néphagyományai*. Ethn. XXXVIII (1927) 250.

lenül élő komikus sírvers költészetet *nevető fejfa költészet*nek nevezzük. A fejfaköltészet csoportosítását az alábbi táblázat alapján kíséreljük meg:

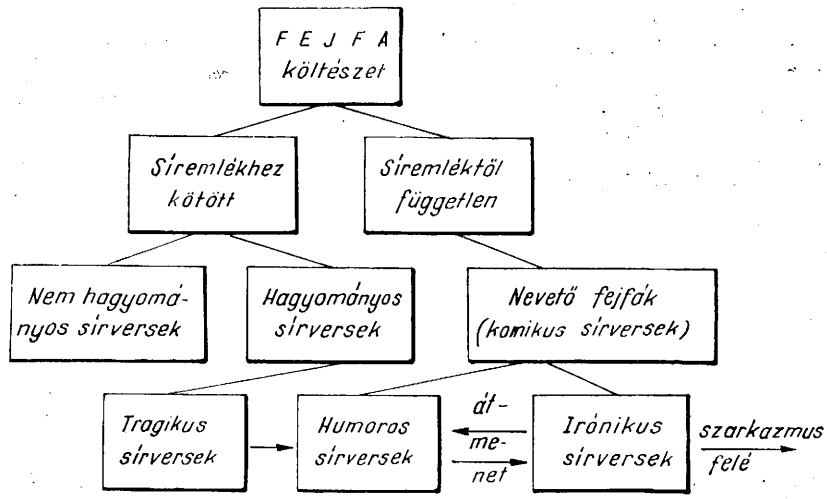

*Nem hagyományos*nak nevezzük azokat a fejfákra, sírkövekre kerülő sírverseket, amelyek egyéni szerzői művek, ugyanakkor minden hagyományos sírvers-motívumot nélkülöznek. Az e csoportba sorolt sírverseket, azoknak a formuláit hasztalan keressük más fejfákon, az idegen szerkezetű, erősen egyedi hangvételű alkotások a népköltészetben nem gyökeresednek meg. Példa erre *költő Miski Bertalan* működése. Vámosorosziban látható, kőbe vésett sírversei meghatározott személyekhez szóló költői művek. A fejfaírást nem örökölte, a hagyományos sírvers költészetet senkitől sem vette át. Mindebből következik, hogy a sírversei még töredékeiben sem használhatók fel más fejfákhoz, sírkövekhez, ezért be sem kerülhet a folklorizáció alakító, újrateremtő folyamatába.

Hagyományosnak nevezzük azokat a (szintén síremlékekre kerülő) sírverseket, amelyek meghatározott, konvencionális szerkezettel rendelkeznek, amelyeket a fejfaírók nemzedékről-nemzedékre örökölnek, láthatólag minden versükben alkalmaznak. Az e csoportba sorolt sírversek túlnyomórészt tragikusak, kifejezik a család gyászát, fájdalmát az élők közül eltávozott iránt. A *tragikus* kategóriáján belül széles skálát találunk: *a kínzó fájdalmat kifejező sírversektől a közömbös (ténymegállapító) megemlékezésekig.*

A *nevető fejfa* költészet már minőségileg is már csoportot képez. Az ide sorolható sírversek *komikusak*, és kizárólag szájhagyományban élnek. A komikumnak, mint esztétikai kategóriának széles árnyalatai vannak, a gyenge mosolyt kiváltó jelenségektől, a *humorostól a maró szarkazmusig.*[31] Itt *humoros*nak nevezzük azokat a fejfa verseket, amelyek a *komikum*nak leghalványabb árnyalatait foglalják magukba. E halvány árnyalatok a tragikum enyhébb fokával nemcsak kapcsolatban állanak, hanem keverednek is, egymást kiegészítik. Ha figyelembe vesszük, hogy a *tragikus* és *komikus* nemcsak

[31] *A marxista—leninista esztétika alapjai.* Bp. 1961. Kossuth Könyvkiadó. 470 kk.

ellentétes, hanem egyszersmind dialektikusan összefüggő esztétikai kategória is, akkor a *humoros sírversek* kettősségének megértéséhez is közelebb jutunk. A humoros sírversek gyengébb árnyalatai, melyek, ismételjük, nem nélkülözik a tragikus vonásokat sem, azonos értékűek a tragikus sírversek gyengébb fokozataival, pl. a közönséges megemlékezésekkel. Az sem bizonyos, hogy a váratlan, furcsa módon bekövetkező halálesetről szóló vers, mely a fejfaíró műveltségi színvonalából adódóan nyer megfogalmazást, mindenkiben azonos emóciókat ébreszt. A közösség tragikusnak foghatja fel azt, amit a mi ítélet-alkotásunk — a körülményeket nem ismerve — komikusnak tart. A komikus és tragikus határesetéről vegyünk egy-két példát:

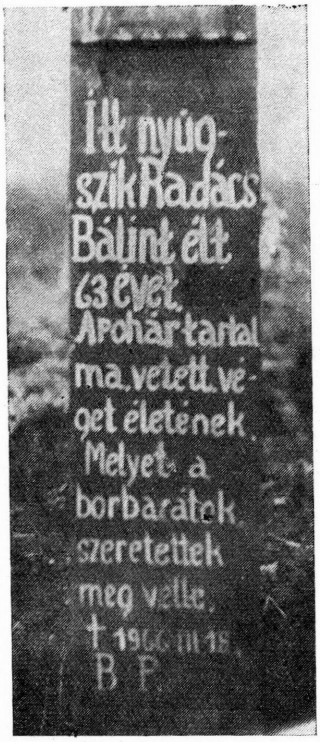

15. kép. Bihari Lajos fejfaíró sírverse, Kölcse

Ami vagytok, voltunk mi.
Ami vagyunk, lesztek ti!

E két sor tagadhatatlanul tréfás, tehát humoros, ugyanakkor felfoghatjuk a múlandóságra figyelmeztető életigazságnak, tehát a tragikus enyhe fokozatának is! Ebben és ehhez hasonló sírversekben a tragikus és a komikus ellentéte egységet képez, egységbe forr; ilyen sírverseket a fejfákhoz kötött és fejfáktól független sírverskölté-szetben egyaránt találunk. Vagy nézzük meg a kölcsei fejfát (15. kép):

„A pohár tartal
ma vetett vé-
get életének.
Melyet a
borbarátok
szeretettek
meg vélle."

E sírversben a komikum annyira enyhe, hogy a tragikum kiegészítő vonásaként kell felfognunk. Ezek a — szokatlanul nyílt szavú — sorok a tragikus halál okát próbálják megmagyarázni, az elhunyt iránt igyekeznek együttérzést, részvétet kelteni. Mégis ez a fejfavers a „humoros" kategória felé halad mivel a faluközösségen kívül eső szemlélő előtt, természetszerűleg, kevésbé „tragikus".

Míg a humoros sírversek motívumai olykor-olykor a fejfákra kerülnek, addig a komikus kategóriájának élesebb árnyalatait tükröző sírversek kizárólag a szájhagyományban élnek. Az utóbbi alcsoporthoz tartozó sírverseket *iróniku*snak nevezzük. Ide soroljuk azokat a sírverseket, amelyek a *nevetés*től kezdve az *irónián* keresztül a *szarkazmus*ig, a komikumnak élesebb és különböző fokú hatásait váltják ki az emberi érzelmekben. Az *irónikus sírversek*re hozzunk két példát:

Itt fekszik Kovács Ferkó
Kit agyon rúgott egy pejkó
János vót a neve

Szegény számadónak
Csak a vers kedvéért
Iratott Ferkónak.[32]

Itt nyugszik Tóth Márta
A feleségem
Jó már neki
Hát még nékem.[33]

Mindkét nevető fejfa vers országszerte ismert. Ehhez a csoporthoz soroljuk a Penyigén és Császlón gyűjtött, fentebb közölt sírverseinket is. Nézzünk meg egy erősebb fokozatú komikus sírverset:

Itt nyugszik Lakatos Sára
Itt vagyon ő eltemetve
Most történik vele először,
Hogy senki sem fekszik mellette.[34]

A még erősebb fokozatú sírversek ízléstelenségük vagy obscén tartalmuk miatt a nyomdafestéket sem tűrik.

Kutatásaink során az a meggyőződésünk alakult ki, hogy a síremlékhez kötött sírvers költészetet el kell különítenünk a nevető fejfa költészettől. A sírverseket a fejfaírók költik, azonban a hagyományos sírvers motívumokat mindenkor felhasználják. A fejfaírókkal, mint a népi verselők egyik érdekes csoportjával, úgy véljük, a továbbiakban behatóbban foglalkoznunk kell; az alkotó tevékenységükkel, a közösségben való szerepükkel jobban meg kell ismerkednünk. A hagyományozódás ellenére a sírversek minden esetben alkotó személyekhez köthetők. A nevető fejfa költészet csoportjába tartozó sírverseknek azonban hasztalan keressük az alkotóit, mivel itt az egyéni szerzőség a közösség szerzői tevékenységében már feloldódott. A tragikus és komikus mint esztétikai kategória, széles skálájú árnyalatokkal rendelkezik, s így bizonyos ponton találkozhat is. Éppen ezért egyes sírverseket *hagyományos sírvers*nek és ugyanakkor *nevető fejfá*nak fogunk fel. A néprajzi szakirodalom a nevető fejfákra vonatkozólag igen kevés és nagyrészt ellenőrizetlen adatot hoz, ezért lehetségesnek tartjuk, hogy egy nagyobb területre kiterjedő gyűjtés az itteni eredményünk néhány pontját módosítani fogja.

ERDÉSZ SÁNDOR

Sándor Erdész:

GRABHOLZSCHREIBER AUF DEM WALDRÜCKEN VON SZATMÁR

(Auszug)

Der Waldrücken von Szatmár liegt im östlichen Teil des Komitates Szabolcs-Szatmár; er bildet eine selbständige ethnographische Landschaftseinheit. Auf Grund der hier durchgeführten Forschungsarbeiten beschäftigt sich Verf. mit der Grabholzherstellung. Es werden die »Schreiber« dieser Holzgrabmäler (Abb. 1—8), die von ihnen verfaßten Grabverse und die im Volk als mündliche Überlieferung leben den scherzhaften Grabverse, die sog. lachenden Holzgrabmäler, behandelt.

[32] DALMI ERDÉLYI i. m. 7.
[33] Uo. 8.
[34] Uo. 30.

Das Grabholz wird vom Grabholzschnitzer angefertigt. Auf dem Waldrücken haben die Holzgrabmäler eine rechteckige Form. Es gibt aber auch hexagonale Grabhölzer (Taf. 1, 13, 26). Diese stammen aus der Ortschaft Szatmárcseke. Das Grabholz der Ortschaft Zajta (Taf. 1, 27) stellt einen abweichenden und individuellen Typ dar, der hierorts durch die am Ende des 18. Jh. angesiedelten Deutschen eingeführt wurde. Die Holzgrabmäler wurden früher geräuchert; heutzutage werden sie nur mit schwarzer Farbe gestrichen.

Das fertige Holzgrabmal wird vom Schnitzer dem Grabholz- »Schreiber« übergeben, der mit seinen besonderen Werkzeugen (Abb. 11) seine Grabverse auf die Vorderseite des Grabmals einschnitzt. Der Grabholzschnitzer und -Schreiber kann auch ein und dieselbe Person sein. Der Grabholzschreiber erkundigt sich nach dem Leben des Hingeschiedenen, über die Umstände seines Todes und verfaßt den Grabvers. Es gibt Verszeilen, die häufig wiederkehren sowohl auf alten wie auf neuen Holzgrabmälern. Auch außerhalb des Waldrückens treffen wir oft folgende Grabversmotive: »Traurigen Herzens bleiben wir stehen vor diesem Grab«, »Du hast dein irdisches Leben mit einem Himmlichen vertauscht«, »Nach vielen Leiden hat sein Körper seine Ruhe gefunden«, »Bleib stehen, Wanderer, schau dies Grabmal an!« usw.

Durch das Studium der Grabverse kann festgestellt werden, daß nicht die ganzen Verse, sondern nur die einzelnen Grabversmotive überliefert werden. Die Motive sind — hinsichtlich ihrer Verbreitung und Verwendung — von verschiedenem Wert; ein Teil von ihnen kommt in mehreren Ortschaften vor, eine anderer Teil beschränkt sich auf eine einzelne Orschaft oder weist sogar auf einen Grabholzschreiber hin. Bei Benutzung dieser Motive verfaßt der Grabholzschreiber auf leichte Weise die verschiedenen Grabverse.

Im zweiten Teil wird die sog. lachende Grabholzdichtung behandelt. Der Folklore-Sammler begegnet überall diesen scherzhaften Grabversen, jedoch — und das ist hier wichtig — nicht in der Form von Grabholzinschriften, sondern als Informationen. Wir können komische Grabverse sammeln, doch werden wir niemals Grabmäler mit solchen Texten finden. Die Grabversschreiber des Waldrückens diktierten mir etliche komische Grabverse. Auf meine Fragen bekannten sie, wenn auch ungern, daß sie diese Verse niemals auf Grabmäler geschrieben bzw. solche niemals auf Grabmälern gesehen hätten (z. B. »hier liege ich, du kannst es lesen, mögest du ruhn, ich möcht' es lesen«. »Gott sei Dank, ruht hier meine Frau, solange sie lebte, haderte sie mit mir«. »Er war niemals nüchtern, also ist sein Tod kein großer Schaden« usw.).

Das Tragische und das Komische werden als ästhetische Kategorien bei der Untersuchung der Grabmaldichtung verwendet. Die Schattierungen des Komischen stehen nicht nur in Verbindung mit den feinen Abstufungen des Tragischen (z. B. rein datenmäßiger Nachruf über den Hingeschiedenen), sondern vermischen sich auch miteinander. Auch ist es nicht sicher, ob der Vers über einen unerwarteten eigenartigen Todesfall, der seine Verfassungsart dem Bildungsgrad des Grabmalschreibers verdankt, in allen Lesern dieselben Emotionen erweckt. Durch die Dorfgemeinschaft wird es eventuell tragisch aufgenommen, was unser Urteil — in Unkenntnis der Umstände — für komisch hält. Ein solcher Grabvers auf dem Scheidepunkt zwischen Komischen und tragischem ist z. B.: »Der Inhalt des Bechers bereitete seinem Leben ein Ende — den Wein lernte er durch seine Freunde lieben« (Abb. 15).

Die Grabholzdichtung läßt sich in zwei große Gruppen aufteilen: die an das Grabmal gebundenen und die vom Grabmal unabhängigen Grabverse. Der zum Grabmal gebundene Vers kann konventionell oder individuell sein. Zum letzteren gehören die Grabverse, die nicht Schöpfungen von Grabmaldichtern in unserem Sinne sind. Von den Grabmälern unabhängig leben die lachenden Holzgrabmäler fort, in welchen die verschiedenen humoristisch-ironischen Abstufungen der komischen Grabverse gehören. Wir suchen vergebens nach ihren Verfassern, da sich hier die individuelle Autorenschaft bereits in der Gemeinschaft aufgelöst hat.

Die »lachenden Garbhölzer« müssen von uns noch auf breiter Basis gesammelt werden, wobei eine strenge Kontrolle nötig ist, ob sich die scherzhaften Verse auf den Grabmälern befanden oder nicht.

Шандор Эрдес:

МАСТЕРА НАДПИСЕЙ НА НАДГРОБНЫХ ДЕРЕВЯННЫХ ПАМЯТНИКАХ В РАЙОНЕ ЭРДЁХАТ ОБЛАСТИ САТМАР

(Резюме)

Сатмарский район Эрдёхат расположен на востоке области Сабольч-Сатмар, он представляет собою самостоятельную этнографическую территорию. На основе проведенных исследований мы остановимся здесь на процессе изготовления деревянных надгробных памятников, познакомим с мастерами этого дела (рис1—8), с сочиненными ими стихами—надгробными надписями, а также с живущими как устная народная традиция шуточными надгробными стихами, т. н. *смешными надгробиями*.

Надгробный деревянный памятник изготовляется особым мастером, занимающимся этим ремеслом. В Эрдёхате эти деревянные надгробия представляют в поперечном разрезе прямоугольную форму. Известны и шестиугольные надгробия (Таблица 1, —13, 26), эти надгробия происходят из перевни Сатмарчеке. Деревянные надгробия села Зайта представляют собою отличающуюся от всех других, особую группу, особый тип, которая была принесена и в конце XVIII века поселившимися здесь немцами. В старину деревянные надгробия коптили, теперь же лишь покрывают черной краской.

Готовое надгробие мастер передает изготовителю надгробных надписей, который своими специальными инструментами (рис. 11) вырезает надгробные стихи на поверхность надгробия. Изготовлять надгробие и вырезать на нем стихи может один и тот же человек, один мастер. Мастер, занимающийся надгробными надписями, интересуется жизнью умершего, обстоятельствами его смерти, и после этого пишет соответствующие стихи. Отдельные строки стихов часто повторяются. На старых и новых надгробиях одинаково, как в Эрдёхате, так и в других месностях, например, можно часто встретиться с такими мотивами надгробных стихов: «С опечаленным сердцем стоим мы над этой могилой!», «Ты поменял свою земную жизнь на небесную», «После многих страданий получило отдохновение его тело», «Прохожий, остановись, посмотри на это надгробие!» и др.

Изучая надгробные стихи, можно установить, что традиция сохраняет не целые надгробные стихи, а только их отдельные мотивы. Мотивы же эти, в зависимости от их распространения и использования, различной ценности. Часть их проходит через многие селения, другая часть используется лишь в рамках одного села, более того ее использует лишь один мастер надгробных надписей. Эти мотивы составляют основу надгробного стиха, его основные пункты, используя которые мастер надгробных надписей может легко сконструировать любой надгробный стих.

Во второй части статьи автор занимается анализом шуточных надгробных надписей. Этнограф- собиратель повсюду встречается с шуточными надгробными стихами, но -и это очень существенно- не в форме надписей на надгробии, а в форме устной информации. Можно собирать эти комические стихи, но мы никогда не найдем надгробий с такими стихами . . Мастера надгробных надписей в Эрдёхате продиктовали нам множество таких шуточных надгробных стихов. На наши вопросы, хотя и неохотно, но признались, что они таких стихов на надгробиях не вырезали и никогда не видели) напрмер: «Здесь лежу я, читаешь ты, хотя бы читал я, покоился бы ты», «Благодарение господу, здесь покоится моя жена, которая, пока жила, вечно ругалась со мной», «Трезвым никогда не был, а потому и не большая потеря, что умер» и др.

В статье категории *трагического* и *комического* применяются к произведениям «надгробной поэзии» как эстетические категории. Тонкие оттенки комического не только связаны с более слабой степенью с трагического (например, простое фактическое упоминание об умершем), но и смешиваются воедино. Не обязательно, что надгробный стих, рассказывающий о смекти, наступившей при странных обстоятельствах, который оформлен в зависимости от степени интеллигентности мастера, сочинившего его, у всех вызывает тождественные эмоции. Жители данного села трегически воспринимают то, что мы, не зная конкретных обстоятельств, воспринимали бы как комическое. Например, таким пограничным между комическим и трагическим является следующий стих: «Содержимое стакана привело его жизнь к печальному концу, полюбить вино его заставили друзья» (рис. 15).

Поэзия надгробных надписей делится на две большие группы: стихи, связанные с надгробным памятником и стихи, независимые от него. Стихи, связанные с надгробными памятниками, могут быть конвенциональными и неконвенциональными. К последним относятся такие надгробные стихи, которые являются творениями мастеров надгробных над-

писей не в нашем понимании. Независимо от надгробного памятника, не записанные на него живут своей жизнью шуточные надгробные стихи, куда относятся стихи содержащие комическо-иронические элементы различной степени. Напрасно мы будем искать творцов этих стихов, ибо здесь индивидуальное творчество растворилось уже в коллективном творчестве.

Шуточные надгробные стихи следует еще широко собирать. Причем следует и строго проверить информации, сведения о том, писались ли когда-либо подобные стихи на надгробных памятниках или нет.

A költői formulák összehasonlító vizsgálatához*

A költői formulák jelentőségét a szóbeli elbeszélő költészetben, illetve a szájhagyományban PARRY Milman és LORD Albert Bates munkái mutatták ki.[1] Ezeket a formulákat megvizsgálván a homéroszi, az ősgermán és a jugoszláv költészet eltérő képet mutat. Az eltérés ma már közismert és azt is nyíltan beismerhetjük, a formula felfedezéséért sokkal tartozunk PARRYnek és LORDnak. De nem ismételnünk kell mindazt, amit ők elmondtak vagy egyszerűen utánozni módszerüket, hanem inkább szenvedélyektől mentesen, az eddig még ismeretlen bizonyítékok fényében is meg kell vizsgálni hipotézisüket. Azt hiszem, a jelen vizsgálat megmutathatja, hogy fölösleges a formula fogalmát csupán a szóbeli költészet, elbeszélő költészet, a fehér ember költészete, vagy az állandósult költői kifejezések területére korlátozni. Másrészről azt is láthatjuk, hogy ha kiragadjuk a formula meghatározását abból a szövegösszefüggésből, amelyben rábukkantunk, (jelesen a délszláv epikus népköltészet és a homéroszi költemények bűvköréből) a formula nem is nagyon különbözik a költői kifejezésmód és retorika más technikáitól. Nem annyira maga a „formula" elnevezés itt a fontos, mint inkább az e címszó alatt összefoglalható költői eljárásfajták megismerése.

A *formula* legismertebb meghatározása a következő: „szavak olyan csoportja, amelyet azonos metrikai feltételek között rendszeresen használnak, egy bizonyos alapgondolat kifejezésére."[2] E meghatározás alapján például a japán *jú szareba* („leszáll az este") kifejezés egy költői formula. Kilencvenháromszor fordul elő a császári versgyűjteményekben és az ezekhez kapcsolódó munkákban, de legalább még hatvanhét esetben ismert a fontosabb magángyűjteményekben.[3] Már ez a szám is bizonyára meghaladja a nyugati költészet

*A tanulmány szövegében szereplő japán idézeteket magyar átírásban adjuk (a bibliográfiában szereplő címek, szerzők nevét is), a japán versek fordítását és a magyar átírást illetően MÁRTONFI Ferenc szíves segítségét köszönjük. A verses angol idézetek magyar fordítását Sz. SZABÓ Péter készítette el. A japán és angol fordítások lehető formahűségre törekedtek, de — különösen a japán versek esetében — ezt a célt csupán részben érhették el. — A tanulmányt KÖRNER Tamás fordította angolból.

[1] PARRY Milman: *Studies in the Epic Technique of Oral Verse-Making. Harvard Studies in Classical Philology* XLI (1930). LORD értékelte és folytatta tovább PARRY munkáját *The Singer of Tales*, (Cambridge Mass. 1960.) című művében.

[2] LORD i. m. 30. p.

[3] A huszonegy császári gyűjtemény *(nidzsúicsidaisú)* más versgyűjteményekből, történeti feljegyzésekből, naplókból és regényes történetekből vett versekkel együtt jelent meg: *Kokka Taikan* (2 kötet, Tókió 1903., több utánnyomásban is); a nagyobb magángyűjtemények a nem hivatalos gyűjteményekkel és a fontosabb költői versenyek anyagával együtt megtalálhatók: *Zoku Kokka Taikan* (2 kötet, Tókió 1925—26., több utánnyomásban is). Az előfordulások számát a fenti művek mutatóiból vettem. A legtöbb (30)

legtöbb formulájáét, de számos más japán formula gyakorisága még ezt is felülmúlja. A *jú szareba* legkorábbi feljegyzése i. u. 712-ből, a *Kodzsiki* című gyűjteményből való, a legutolsó egy 1439-es versgyűjteményből, bár a kifejezést bizonyára később is, egészen a modern időkig használták. E több mint hét évszázad alatt a *jú szareba* kifejezés „azonos metrikai feltételek között" használódott: egy négy szótagból álló teljes, rövid sort alkotott, és természetesen mindvégig ugyanannak az „alapgondolatnak" kifejezésére használták, mindenütt azt jelenti: „leszáll az este". Lord meghatározása alapján ilymódon a *jú szareba* nyilvánvalóan formula, de olyan formula, amely egy nemnyugati költői hagyományból ismert és inkább a lírai, mint az elbeszélő, inkább az irott, mint a szóbeli költészetben fordul elő. Még az irodalom-előtti korokból eredhet, hiszen a legkorábbi japán versgyűjteményből ismert, ámbár a legújabb japán tanulmány szerint a versnek, melyben előfordul, kései próza-összefüggése van.[4] Akárhogy is van, e kifejezés a formula fenti meghatározását minden vonatkozásban kielégíti, kivéve azokat az általános következményeket, amelyek e meghatározásból erednek. Választhatunk tehát, hogy e kifejezést formulának nevezzük-e, vagy megváltoztassuk-e a meghatározást, avagy valamilyen új technikus terminust keressünk-e? Mielőtt döntenénk e kérdésben, előbb a nyugati költészet hasonló kifejezéseit kellene megvizsgálnunk.

A római költészettől a XVII. századi Angliáig számos nyelven előfordul ilyen kifejezés, vagy inkább vannak hasonló jellegű kifejezések, amelyek jelentésben és funkcióban a *jú szareba* formulára emlékeztetnek. A latin megfelelő: *nox erat*, jóllehet ezt nem használták olyan gyakran, mint a japán formát. Az *Aeneis*ben háromszor jelenik meg (III. 147; IV. 522; és VIII. 26.) és minden kétséget kizáróan állandósult kifejezés. Ovidius hatszor használja, Valerius Flaccus és Claudius Claudianus egyszer-egyszer.[5] A latin költészetből kiindulva nyomon követhetjük a kifejezést az olasz változatokban: Ariosto *Orlando Furioso*-jában (VIII. lxxix. 1—6.) és Tassonál a *Gerusalemme Liberatá*ban (II. xcvi. az első sortól). Átugorva más reneszánsz előfordulásokat, Dryden három versében találhatunk angol változatot („*Night came*" alakban, nem számítva ide *Aeneis*-fordításának példáit).[6] Mindeme példákban ez a kifejezés kezdi a verssort — így „azonos metrikai feltételek között használják" — és valamennyi példában „egy alapgondolat" fejeződik ki. Igaz viszont az, hogy valamennyi vers műköltői, nem szóbeli jellegű alkotás, és különböző műfajokat képvisel: a hőseposzt, az episztolát, a vallásos költészetet, a románcot, illetve a panegyricust. Sőt e formula mellett előfordul számos más, hasonló kifejezés is: *nox ruit, nox subiit, noctis erat medium, tempus erat;* vagy az angolban olyan kifejezések, mint *'Twas night, 'Twas dead of night, Now when the night*

előfordulás a nagy korai gyűjteményben, a *Manjósú*ban van (kb. 785-ből). Hétszer olvasható a formula a *Sokuszenzaisú*ban (kb. 1320-ból), de a *Fúgasú* (kb. 1345-ből) kivételével mindegyik császári gyűjteményben van legalább egy példa. Három, prózai művekben található versben is van egy-egy adat: a *Kodzsiki* (712-ből), a *Jamato Monogatari* (kb. 985-ből) és az *Ókagami* (kb. 1115-ből) szövegében.

[4] A *Kodzsiki* 21. számú darabja *monogatariteki* néven prózaszövegbe illesztve fordul elő. (Cucsihasi Jutaka — Konisi Dzsinicsi: *Kodai Kajósú*. Tókió 1957.; *Nihon Koten Bungaku Taikei* III.)

[5] Ovidius: *Amores* III. v. 1; *Ex Ponto* III. iii. 5.; *Fasti* I. 421—422; II. 792; III. 639; VI. 673. Valerius Flaccus: *Argonautica* III. 32—33. Claudius Claudianus: *De VI Consulatu Honorii Augusti* 453.

[6] *Annus Mirabilis* 1013; *The Hind and the Panther* III. 607—609; és *Cymon and Iphigenia* 332.

stb. De mivel e kifejezések *locus calassicus*-formája az *Aeneis*-beli *nox erat*, ezt vehetjük a formula alapváltozatának.

De ha az ilyen kifejezéseket formulákként kezeljük, máris felmerül egy kérdés, ugyanis az ismétlődésen kívül sem a *jú szareba*, sem a *nox erat* nem rendelkezik más, a formulákra jellemző tulajdonsággal. A kifejezések formában és jelentésben szilárdak, de nem kötődnek más szavakhoz, mint például az olyan közismert formulaszerű kifejezések, mint a *ῥοδοδάκτυλος* 'rózsásujjú' az *Ἠώς* 'hajnal' szóhoz, vagy mint a *pius* 'jámbor' az *Aeneas* névhez, vagy mint a *ganotes* 'sirálynak a' a *bæþ* 'fürdő' szóhoz. A „rózsásujjú hajnal", a „jámbor Aeneas", vagy a „sirályok fürdője = a tenger" szintaktikailag és költőileg különböznek a *jú szareba* és a *nox erat* kifejezésektől, és ez az eltérés elég nagy ahhoz, hogy terminológiai megkülönböztetést tegyen szükségessé. Más szavakkal: attól függően, hogy melyik utat választjuk, a fenti bizonyítékok a meghatározás helyesbítését követelik: vagy el kell vetnünk a formula eddigi koncepcióját, vagy különbséget kell tennünk a formulaként meghatározható jelenségek különféle felhasználási módozatai között. E dolgozat módszere a formuláknak nevezhető különböző költői technikák közötti különbségtétel.

Márcsak kevésbé közismertsége miatt is mindenképp jobb bizonyítékokat szolgáltat e megkülönböztetéshez a japán költészet, mint a közismert nyugati költői hagyomány. Ismerünk például egy, az irodalom-előtti korszakból megőrzött dalt, amelynek a „Takamija utáni vágyódás" címet adhatjuk. A szöveg rendkívül egyszerű.

Cuginefu ja	*Hullámzó dombú*
Jamasirogava o	Jamasiro mentében
Mija nobori	Mijáig megyek
Va ga noboreba	Ha én felmegyek
Aoni josi	*Színes földű*
Nara o szugi	Narán keresztül
Odate	*Hegypajzsos*
Jamato o szugi	Jamaton keresztül
Va ga	A föld
Migahosikuni va	Melyet látni szeretnék
Kazuraki Takamija	*Kazuraki* Takamija
Vagie no atari.	Otthonomnak környéke.[7]

A versben két olyan — a görög, latin és angolszász versekéhez hasonló — kifejezésfajta van, amelyeket formuláknak nevezhetünk. Az első csoporthoz sorolható néhány, a jelzett szó előtti epitethon-szerű jelző: *„hullámzó dombú (Cuginefu ja)* Jamasiro", *„színes földű (Aoni josi)* Nara", és *„hegypajzsos (Odate)* Jamato". A japán költészetben sok ilyen állandósult kifejezés van, amelyeket „párna-szavak"-nak *(makura-kotoba)* szokás nevezni. A versben a párna-szavak mind helynevek jelzői, és ez a kifejezésfajta gyakori, de korántsem egyedüli funkciója. Gyakran maguk a helynevek is kötött és prepozíció-szerű kifejezésekké váltak, és ilymódon a „*Kazuraki* Takamija" (szószerint „kazuraki-beli Takamija") kifejezés a „Kazurakiban levő Takamija" jelentésűvé vált. Néha a tényleges funkció többértelmű, megállapíthatatlan, és egy kifejezés éppen úgy lehet állandósult helynév-jelző, mint párnaszó.

[7] *Kodzsiki* 58. szám; *Nihongi* 54. szám a Csucsihasi és Konisi szerkesztette *Kodai Kajósú*ban. A japán versek e tanulmányban követett idézési módszeréről Brower Robert H. — Miner, Earl: *Japanese Court Poetry*. Stanford 1961., és itt angol fordítás is (69. lap).

Szaszanami no	*A szaszanami*
Siga no Karaszaki	*Sigai* Karaszaki
Szakiku aredo	Örök változatlan
Ómijabito no	Udvarone hajóját
Fune macsikanecu.	Hiába várakozom.[8]

A *Szaszanami no* kifejezést ma egyetlen helynévként értelmezzük a versben, azt a területet értve rajta, ahol Siga található. Más szavakkal, ez egy, a Siga helynévhez kapcsolódó állandósult kifejezés, éppen úgy, mint a *Siga no* a Karaszaki helynévhez kapcsolódik, ilymódon egy olyan helynevekből összeállított állandósult kifejezést adva, melyből az első két név felhasználása formulai jellegű. A *Szaszanami no*, valamint változata, a *Szaszanami ja* kifejezések párna-szavakként is használhatóak olymódon, hogy a „Szaszanami" szószerinti jelentését a „*csörgedező vízű*" „*Siga*" jelentés felé irányítjuk. Ilyen használatban ezek a majdnem azonos párna-szavak állandósult kifejezésekké válnak, amelyek vagy tíz másik szóhoz vagy kifejezéshez, többnyire helynevekhez kötődhetnek.

A „Takamija utáni vágyódás" költője tehát — ha ezek nem túl terjengősek — formula-jellegű helyneveket és formula-jellegű párna-szavakat használ. Emellett vannak a versben más olyan kifejezési formák is, amelyeket egyesek formuláknak neveznének. A „Narán keresztül" *(Nara o szugi)* és a „Jamatón keresztül" *(Jamato o szugi)* kifejezések, ha a jelentés és a nyelvtani szerkezet azonosságát nézzük, nyilvánvalóan hasonlítanak egymáshoz. Mind a párhuzamosság, mind a nyelvtani hasonlóság olyan ismérvek, amelyeket a szóbeli költészet formuláinak megkülönböztetéséhez szoktak felhasználni.[9] Mégis különbség van az ilyen kifejezések és a párna-szavak között, hiszen a „valamely helyen keresztül" (. . . *o szugi)* kifejezés csupán egy közönséges japán köznyelvi fordulat, ezzel szemben a párna-szó olyan állandósult kifejezés, amelyet díszítésként használnak. A különbség jól látszik a „*Tori ga naku*" kifejezés példáján, amely eredetileg csak ennyit jelent: „madarak énekelnek", de mint párna-szó — s ezt a funkciót Japán földjének a hajnallal összekapcsolt keleti részéhez, *Azuma* nevéhez illesztve tölti be — a kifejezés valami ilyesfélét jelent: „Azuma, *A kukorékoló kakasok országa.*" Az a tény, hogy egyazon szócsoport önmagában használva valamely dolgot jelent, de díszítő elemként felhasználva jelentése valami más, azt sejteti, hogy bizonyos formuláknál fontos a mihez kapcsolás. A „valamely helyen keresztül" csak egy kicsivel több, mint a mondanivaló legszükségesebb közlési módja, de „*a kukorékoló kakasok országa*" (= Azuma) kifejezés már az emelkedett közlési módhoz tartozik. Az ilyen viszony, kapcsolat jellege még jobban megérthető a japán költészet egy másik irodalom-előtti eredetű példájából.

Komoriku no	*A komorikui*
Hacusze no kava no	Hacusze folyójának
Kami cu sze ni	Felső gázlóján
*I*kui o ucsi	*Szento*szlopot ütnek
Simo cu sze ni	Alsó gázlóján
*Ma*kui o ucsi	*Igaz*oszlopot ütnek
*I*kui ni va	*Szento*szlopra

[8] KAKINOMOTO Hitomaro: *On Passing the Ruined Capital of Ōmi* (Elhagyván Ómi romos fővárosát): *Manjósú* I. 30.; *Japanese Court Poetry* 101.

[9] Lásd LORD i. m. III. fejezet: „The Formula".

Kagami o kake	Tükröt függesztenek
*Ma*kui ni va	*Iga*oszlopra
*Ma*tama o kake	*Iga*ékszert tesznek
*Ma*tama naszu	*Iga*ékszert hasonlít
A ga mou imo	Vágyam nővérkéje
Kagami naszu	Tükröt hasonlít
A ga mou cuma	Vágyam felesége
Ari to	Ahol ő
Ivaba koszo jo	Mondanák hogy lenne
Ie ni jukame	Innen odamennék
Kuni o mo sinohame.	Vágyódnék ő vidékére.[10]

Ebből az úti versből senki sem tudja pontosan, kik és miért ütnek oszlopokat, hogy ezekre különböző tárgyakat függesszenek, — mindez feltehetőleg valamely vallásos ritus része — bizonyos versrészek mégis világosak. A dal egy, a Hacusze helynévre vonatkozó párna-szóval indul: *Komoriku no* (A komorikü i . . .). Egyformán ismételt kifejezések szólnak az oszlopok földbe ütéséről (. . . o ucsi), a tükör felfüggesztéséről (. . . *o kake)* és a nők hasonlóságáról (. . . *o naszu)*. De ezek az igék mégsem az előbbi módon kapcsolódnak tárgyaikhoz és nem is díszítik azokat. Nem tekinthetők formuláknak, hanem inkább transzformációs elbeszélő formák, amelyek a japán irodalmi nyelv természetes mondatépítési módjából származtak abban az időben, amikor a nyelvi lehetőségek korlátozott volta gyakorlatilag csak egyszerű ismétléseket tett lehetővé; éppen oly módon, mint ahogy a későbbi japán költészet sokkal mesterkéltebb költői kifejlesztették a bonyolult párhuzamosság technikáját, amely — felfogásom szerint — szintén nem formulai jellegű. De valamennyi, a versben említett cselekvés szavaihoz illesztve megtalálunk másfajta díszítő prefixumokat is, amelyek formulaszerűek. A „szent" *(i-)* és „igaz" *(ma-)* prefixumok az „oszlop", „tükör" és „ékszer" szavakhoz kapcsolódnak. E prefixumok díszítő jellegűek és nem az egyes különálló szavakra vonatkoznak, hanem láthatóan nyelvtanilag is összekapcsolódnak egymással. Az ilyen jelzők alkalmazása meglehetősen egyszerű módszer a 'becses' vagy 'jó' minőségek (amelynek értékét önmagában nem tudta másképp megmutatni a költő) kifejezésére.[11] A formuláknak ennél kezdetlegesebb változatát nehezen találhatnánk.

A formula alap- vagy legegyszerűbb változata kettős jelleget mutat: díszít, illetve a díszítetthez köt, kapcsol. Ha megnézzük a *ῥοδοδάκτυλος* és az *'Ηῶς*, a *pius* és az *Aeneas*, a *bearn Ecgþēowes* 'Ecgþēow fia' és a *Beowulf maþelode* 'Beowulf így szólt', vagy az *Aoni josi* és a *Nara* szavak kapcsolódását, láthatjuk, hogy az állandósult kifejezések nem jelentés nélküliek. Valamennyi kifejezés megáll önállóan is. Tudjuk, hogy lányoknak éppen úgy lehet rózsásujjuk, mint istennőknek, az Aeneashoz nem hasonlítható férfiak is lehetnek jámborak, valamennyien anyánk gyerekei vagyunk, és más területek is bővelkedhetnek színes földben, nemcsak Nara. A jelző, állandósult körülírás, a korai skandináv költészetből jól ismert kenning, vagy a párna-szó között hasonlóság van, és e hasonlóság talán feljogosít bennünket egy általános terminus, a „for-

[10] Kodzsiki 90. szám; *Japanese Court Poetry* 66.

[11] Az ilyen állandósult összetételeknek van angolszász megfelelőjük is. Mint Klaeber kimutatta, az angolszász költői összetételeknél „az első elemek hordozhatnak bizonyos általános dicsérő jelentést". Klaeber Fr. (szerk.): *Beowulf*. New York 1922. lxv.

mula'' használatára. Észre kell vennünk azt is, hogy a vergiliusi és japán példák egyaránt azt mutatják, a kapcsolt formulákat megtalálhatjuk mind az írott, mind a szóbeli költészetben. Más szavakkal: a formulák szabadon alkothatók. Nem szükségszerűen hagyományos, vagy ismételt jellegük miatt, hanem alkalmanként valamely olyan vonás, mint a kapcsolódás ténye miatt ismerhetjük fel róluk, hogy díszítmények. VERGILIUS *pius Aeneasesa* és *fidus Achetese* ('hűséges Achates') mutatja, hogyan alkothat formulákat a műköltő valamely jelzőt egy névhez kapcsolva. De a japán kutatók olyan tüzetesen megvizsgálták párna-szavaikat, hogy a legjobb példákat nem a nyugati költészetből vehetjük. A japán tanulmányokból elsősorban az tűnik ki, hogy a párnaszavak valamilyen metafora, jelentés vagy hang asszociációjával úgy viszonyulnak vagy kapcsolódnak a rendes szavakhoz, hogy a követő szót szemantikailag vagy nyelvtanilag — vagy mindkét szempontból — módosítják, éseközben díszitik azt. KAKINOMOTO Hitomaroról, a nagy VIII. századi költőről mondják, hogy az általa használt párna-szavaknak mintegy a fele tőle származik. Egy évszázaddal később, a ,,Korai Irodalmi Korszak'' utolsó nagy költője, ÓTOMO Jakamocsi verseiben az arány körülbelül egyharmad.[12] Érdemes talán hangsúlyozni, hogy a párna-szavak alkotása egészen a jelen századig tart, s a költők ezzel egy majdnem másfélezer éves irodalmi hagyományt követnek.[13] Még az is előfordult, hogy amikor valamely nyelvi változás elhomályosította egy adott párna-szó eredeti jelentését, új jelentést találtak ki, ahhoz hasonlóan, mint amikor különböző azonos hangalakú kínai írásjeleket használtak ugyanarra a hangra.[14] Valamennyi formula között a kapcsolt-díszítő jellegű típus az egyik legrégibb és legegyszerűbb. És mégis, századunkban éppen úgy keletkezhet, mint a mérhetetlen múltban, s éppen úgy ékesíthet egy japán lírai verset, mint egy görög hőskölteményt.

Az egyik formula-típus tehát a kapcsolt formula. De ez a felismerés még nem világítja meg nekünk a *jú szareba* vagy a *nox erat* természetét, hiszen ezek nem kapcsolt formulák. De ha a ,,Takamija utáni vágyódás'' című verset még egyszer, más szempontból vizsgálat alá vetjük, rátalálhatunk arra az útra, amely e kérdés feltárása felé vezet. Számos más japán irodalmi alkotás, mondhatnánk úgy is, hogy a korai dal műfaja követi az útleírás (vagy későbbi nevén

[12] KONISI Dzsinicsi szerint a HITOMARO által használt 140 párna-szónak körülbelül a fele az ő alkotása. *(Nihon Bungakusi.* Tókió 1956. 2. kiadás. 22.) JAKAMOCSIról lásd NOSZE Jorikata cikkét: *Manjósú ni okeru Jakamocsi no Jógo: Makurakotoba ni cuite. Gauken* (1964. Január) 34—37.

[13] *Makurakotoba no Kenkjú to Sakugi* című munkájukban (Tókió 1960. 80—117.) FUKUI Kjúzó és JAMAGISI Tokuhei szakaszokra osztott táblázat-sorozatban közölték a legrégibb időktől máig használt párna-szavakat. Tanulmányom sokat köszönhet munkájuknak és a TAKAGI Icsinoszuke és mások által szerkesztett *Manjósú* jegyzetanyagának; (4 kötet. Tókió 1957—60.); *Nihon Koten Bungaku Taikei* IV—VII.)

[14] Az *Asihiki no* párna-szó (később *asibiki no* formában is) eredeti jelentése bizonytalan. *Manjósú*beli formája (足日木) azt sejteti, hogy az *asi*--rész lábakat, vagy lábszárakat jelent, de a fiológusok fonológiai bizonyítékok alapján azt állítják, hogy az *asi*jelentése bizonyára 'nádas' (葦). Mivel ez a jelentés később elhomályosult, a ,,Korai Klasszikus Korszak'' költői bevezették a 足引|𠂤 írásmódot 'lábvonszolás' jelentéssel, ezzel utalva a lejtők megmászásához szükséges erőkifejtésre, ilymódon az *Asihiki no* kifejezést a *jama* vagy *jama-* szóhoz kapcsolták, amelynek jelentése 'domb', vagy 'hegy' volt. Más párna-szavak kiestek a használatból: a *Mina no vata* /Kakuroki [Fekete/ *Mint a sárcsiga belei*] kifejezést például a későbbi, műveltebb korszak undorítónak találta és elvetette. Az *Asihiki no* kifejezésről lásd TAKAGI szerk.: *Manjósú,* I. kötet, 107. számú vers.

micsijuki) műformáját[15]. Noha úgy tűnik, önellentmondás, ha különböző hosszúságú versrészeket és különböző elemeket nevezünk formuláknak, de könnyen gondolhatjuk ezeket formula-mintáknak vagy sémáknak. Más szavakkal, akár alkalmazzuk a „formula" elnevezést, akár nem, el kell ismernünk kötött, rendezett részek meglétét a versben éppen úgy, mint olyan kifejezésekét, amelyek természetük szerint egyszerre kötöttek és nyitottak az alkotó variálás számára. Sok hasonló példát idézhetünk az angol költészetből is, amint ezt egy részlet POPEtól és ennek néhány előfutára bizonyíthatja. A *Windsor Forest* című versben POPE így írt:

In that blest Moment, from his Oozy Bed
Old Father Thames advanc'b his rev'rend Head.
His Tresses dropt with Dews, and o'er the Stream
His shining Horns diffus'd a golden Gleam. (329—332 sorok)

(Iszap-Ágyból Vén Thames Atya e szép
Percben emelte föl tisztes Fejét.
Dús Harmat Fürtjein, s az Ár felett
Fénylő Szarva arany Súgárát vetett.)

Két olyan elem van a részletben, amellyel máshol néha összekapcsolva, néha külön-külön találkozunk: a vízi isten felemeli fejét, a háromágú szigonyt vagy valamilyen más fontos dolgot a víz színe fölé — illetve: a vízi istennek szarvai vannak. POPEnak a korábbi írókhoz való kapcsolata, vagy inkább mintáinak tudatos használata közismert. Az egyik sor nem más, mint DRYDEN egy versszora, egyetlen szó megváltoztatásával: „Old Father Thames rais'd up his reverend head."[16] A két első motívum kapcsolata is DRYDEN egy másik versrészletéből származik:

While starting from his Oozy Bed,
Th' asserted Ocean rears his reverend Head;
To View and Recognize his ancient Lord again:
And with a willing hand, restores
The Fasces of the Main.[17]
(Míg Iszap-Ágyából kikel,
A nagy Óceán tisztes Főt emel;
Hódol, Felismeri régi jó Urát:
Serény kezéből megkerül
A Víz-Vesszőnyaláb.)

De hogy csak egy pár klasszikus példát vegyünk, egy isten kiemelkedése a vízből és a szarvazott homlok megtalálható VERGILIUSnál együtt is, elválasztva is. Együtt megtalálhatóak a *Georgica*ban (IV, 363—373.), amelyet közlünk latinul is és DRYDEN fordításában is, hogy bemutassuk, POPE fülében bizonyára ott volt mind a latin, mind az angol változat:

[15] A *micsijuki* (melynek egy példáját e cikk 236—237. lapjain idéztük) igen sok olyan korai versben és későbbi útinaplóban található meg, mint NUN Abucu *Iszajoi Nikki* (kb. 1277—81) vagy MACUO Basó *Oku no Hoszomicsi* (1689) című műve; sőt megtalálható a *nó* és *jóruri* színdarabokban is. Az ilyen részek egyik leghíresebbike a *Taiheiki* gyűjteményben van (II. rész, ív. darab: *Nihon Koten Bungaku Taikei* XXXIV. Tókió 1960. 67—69.). BUTLER Kenneth E. a *Heike Monogatari*ról (egy katonai tárgyú regényes prózatörténet) írott tanulmányaiban hívta fel a figyelmet arra, hogy e műben a *micsijuki* formulaképzőként használódik fel.

[16] *Annus Mirabilis* 925.

[17] *Threnodia Augustalis* 513—517; DRYDEN egy másik hasonló részletéhez lásd *Astraea Redux* 246—248.

iamque domum mirans genetricis et umida regna
speluncisque lacus clausos lucosque sonantis
ibat, et ingenti motu stupefactus aquarum
omnia sub magna labentia flumina terra
spectabat diversa locis, Phasimque Lycumque
et caput, unde altus primum se erumpit Enipeus
unde pater Tibernius et unde Aniena fluenta
saxosusque sonans Hypanis Mysusque Caicus,
et gemina auratus taurino cornua voltu
Eridanus, quo non alius per pinguia culta
in mare purpureum violentior effluit amnis.[18]

Thus safe receiv'd, the downward tack he treads,
Which to his Mother's watry Palace leads.
With wan'dring Eyes he views the secret Store
of Lakes, that pent in hollow Caverns, roar.
He hears the crackling Sound of Coral Woods,
And sees the secret Source of subterranean Floods.
And where, distinguish'd in their several Cells,
The Fount of Phasis, and of Lycus dwells;
Where swift Enipeus in his Bed appears,
And Tiber his Majestick Forehead rears.
Whence Anio flows, and Hypanis, profound,
Breaks through th' opposing Rocks with raging Sound.
Where Po first issues from the dark abodes,
And, awful in his cradle, rules the Floods.
Two Golden Horns on his large Front he wears,
And his grim Face a Bull's Resemblance bears.
With rapid Course he seeks the sacred Main,
And fattens, as he runs, the fruitful Plain.

(Így biztonságban lejtős útra lép,
Megy Anyja vízi Kastélya felé.
Bámészan nézi, mint ordítanak
Barlang Mélyére zárt titkos Tavak.
Hallja, a Korállerdő mint recseg,
S a földalatti Forrás-Rejteket.
Hol, megtöltvén Üregek mélyeit,
Phasis és Lycus Forrása lakik;
Hol Medrén gyors Enipeus fut át,
És Tiber hajtja Büszke Homlokát.
Hol Anio, s mély Hypanis zubog
Áttörve a makacs Sziklafokot.
Hol az Alvilágból a Po kivisz,
Ott ő az úr, szörny, Bölcsőjében is.
Arany Szarvat hord széles Homloka,
És zord Arca, akár egy mord Bika.
A szent Vízet kutatja, és nyomán
Kövéren zöldell termékeny Lapály.)

[18] Útközben bámúlt a szülője vizes palotáján,
Nézte a barlangos tavakat, hallgatta az erdőt,
Még füle is zúgott, amikor harsogva rohantak
A föld színe alatt mélyen, több féle irányban
Arca előtt a folyók; ott forrt a Lycus meg a Phasis
S a kútfő, amiből az Enipeus árja buzog fel,
A zúgó Hypanis, meg a mysiabéli Caicus;
Látta a kék Tiberist a belészakadó Anióval,
Téged is, Eridanus, kit arany-bikaszarvval idéznek
És akinél sebesebb rohanású folyam nem igen zúg
Végig a szép síkon, mielőtt meglátja a tengert.
(VERGILIUS: *Georgica*. Fordította VIETÓRISZ József. Bp. 1936. 79—80.)

VERGILIUSnál is megtalálható, külön-külön a két elem. Az *Aeneis* egy részlete (I. 124—127.) az istent állítja elénk:

> Interea magno miscere murmure pontum
> emmisamque hiemem sensit Neptunus et imis
> stagna refusa vadis, graviter commotus; et alto
> prospicens, summa placidum caput extulit unda.[19]

Vagy ahogy DRYDEN fordítja:

> Mean time Imperial Neptune heard the Sound
> Of raging Billows breaking on the Ground:
> Displeas'd, and fearing for his Wat'ry Reign,
> He reard his awful Head above the Main:
> Serene in Majesty, then rowl'd his Eyes
> Around the Space of Earth, and Seas, and Skies.
>
> (Közben hallá Királyi Neptún, ahogy
> A Földre törnek háborgó Habok:
> Hatalmát féltve, haragvón nézve szét
> Víz fölé lökte rettentő Fejét:
> Derült fenséggel nézett körbe mind
> A Föld, Tenger, s az Égnek Térein.)

Az *Aeneis* egy másik részlete (VIII. 74—77.) így mutatja be a szarvakat:

> quo te cumque lacus miserantem incommoda nostra
> fonte tenet, quocumque solo pulcherrimus exis,
> semper honore meo, semper celebrabere donis,
> corniger Hesperidum fluvius regnator aquarum.[20]

Ez DRYDEN-nél:

> Thou King of horned Floods, whose plentous Urn
> Suffices Fatness to the fruitful Corn,
> For this thy kind Compassion to our Woes,
> Shall share my Morning Song, and Ev'ning Vows.[21]
>
> (Vízek Szarvas Királya, bő Kezed
> Adja dús Búzánknak az Életet,
> S mert Bajban Együttérezel velünk,
> Vedd Imánk Este, Reggel Énekünk.)

POPE kiadói rendszerint AUSONIUS *Mosella* című költeményének egyik részletét idézik e részlet forrásaként:

[19] Zaj, zúgás, zivatar, riadalmas tengeri örvény
S vad viharok — mindez Neptúnusnak sok azonban,
Bántja a forgatag is, mely a mélybe hasít: dühre gyullad
S fenséges feje megjelenik szétnézni a vízen.
(VERGILIUS: *Aeneis*. Fordította LAKATOS István. Bp. 1962. 8.)

[20] Mert bárhol van forrásod, zuhatag te, ki szánod
Árva ügyünk, gyönyörű kútfőd bárhol tör a földre,
Tiszteletünket, ajándékunkat elédbe lerakjuk,
Ó, szarvas csobolyó, italus folyamok fejedelme.
(VERGILIUS: *Aeneis*. Fordította LAKATOS István. Bp. 1962. 15.)

[21] DRYDEN fordításában e részletek a következőek: *Georgica* IV. 517—534; *Aeneis* I. 176—181; és *Aeneis* VIII. 103—106.

Corniger externas celebrande Mosella per oras,
ne solis celebrande locis, ubi fonte supremo
exeris auratum taurinae frontis honorem. (469—471 sorok)

Ha ezt számbavehető forrásnak gondolhatjuk is, van CLAUDIUS CLAUDIANUS-nál egy még közelebb álló részlet:

Dixerat; ille caput placidis sublime fluentis
extulit, et totis lucem spargentia ripis
aurea roranti micuerunt cornua voltu.[22]

Az a tény, hogy más példák is találhatók a latin költőknél,[23] DRYDEN költészetében és fordításaiban, azt mutatja, hogy itt nem forrásművek, hanem formulaminták felhasználásáról van szó. A bikáknak vagy szarvaknak a folyókkal való asszociációját magyarázták a földművelés szokásaival, amely a bikáknak a vízi isten, vagy éppen Poszeidon számára való feláldozásához vezethetett,[24] de a költők nyilvánvalóan a „szarvas áradat"-ot találták olyan kifejezésnek, amely alkalmas volt mintaként való felhasználásra.

Az ilyen részletek azt mutatják, hogy az igen hagyományhű klasszikus és humanista írók gyakran használtak bizonyos állandósult motívumokat vagy formula-mintákat. Az ilyen mintákat az tette hasznossá, hogy bár elemeik állandósultak, lehetőség maradt egészükben vagy részleteikben való felhasználásukra. Miként a japán úti versben különböző helyeket és időket említhetünk meg, a vízből kiemelkedő isten leírása is behelyettesíthető különböző istenségekkel vagy különböző vízekkel, tengerekkel, folyókkal. Szinte úgy tűnik, hogy ez a szabadon cserélhető díszítő jelleg volt a szarvak további szerepe, úgyszintén a szarvaknak aranylókként való megjelölése. Ahogy a kapcsoló formuláknál, ezeknél a motívum-formuláknál is megvan a bizonyos szilárdság mellett a választás szabadsága.[25] Mind POPE művei, mind a „Takamija utáni vágyódás" alapján nyilvánvaló, hogy ahol egy költői műben a formula egyik fajtáját alkalmazzák, könnyen megjelenhetnek másfélék is. A *Windsor Forest* egy kicsit későbbi részlete (339—348. sorok) jól illusztrálják ezt az angol folyók kötött formájú leírásával:

The winding Isis, and the fruitful Tame:
The Kennet swift, for silver eels renown'd;
The Loddon slow, with verdant Alders crown'd:

[22] *De VI. Consulatu Honorii Augusti* 159—161.

[23] Például VALERIUS FLACCUS: *Argonautica* I. 640—642; és SILIUS ITALICUS: *Punica* VII. 254—259.

[24] Lásd KEIGHTLEY Thomas: *The Mythology of Ancient Greece and Italy* (szerk.: SCHMITZ Leonhard). London 1912. 220.

[25] Az írásos költészethez való effajta hozzállás nem meglepő, ha figyelembe vesszük, hogy miként római társaik, az angol iskolásfiúk is megtanulták a tanácskozási, törvénykezési és epideiktikus szónoklás mintáit, valamint a leíró, panegyricus-szerű és szatirikus költészet közhelyeit. A XVII. századi iskolai nevelésről lásd: CLARK, Donald Lemen: *John Milton at St. Paul's School*, New York 1948. A szónoklás iskoláiról és fajtáiról lásd: HOWELL Wilbur Samuel: *Logic and Rhetoric in England 1500—1700*. Princeton 1956. Az effajta költői eljárásmódokra az összes retorikai törekvések közül talán a formulaszerű retorika volt a legnagyobb hatással, hisz ez latin és görög példákban nyújtotta a költészet közhelyeit.

Cole, whose dark Streams his flow'ry Islands lave;
And chalky Wey, that rolls a milky Wave:
The blue, transparent Vandalis appears;
The gulphy Lee his sedgy Tresses rears;
And sullen Mole, that hides his diving Flood;
And silent Darent, stain'd with Danish Blood.

(Isis kanyargós, termékeny a Tame:
Angolnákban dús és sebes Kennet;
A zöld Alders, s a Loddon nem siet:
Cole sötét Habja Szigeteket mos;
Tejet habzik a Wey, az iszapos;
A kék, átlátszó Vandalis fut itt;
Mély Lee emeli sásos Fürtjeit;
S a mord Mole Vize föld alá szalad,
Dán Vértől festett Darent hallgatag.)

A törekvés, hogy valamennyi folyóhoz egy epitethont kapcsoljanak, nyilvánvalóan formulai megoldás. A történeti vagy leíró asszociációk használata nagyon emlékeztet a japán útleírások hasonló eljárására, mint azt egy *nó* színdarabból, a *Kumaszaka*ból való részlet igazolhatja:

Nappal indultam el, át a dombokon
Az Ómi Út volt, ahonnan megláttam a tavat,
Az Ómi Út volt, ahonnan megláttam a tavat,
Ahol Avazu erdeje hullámzott a szemünkbe.
Át Szeta útján és ott a hosszú hídon;
Az éj sűrűjében elhagytam Nodzsit, majd Sinovarát,
És a harmatos úton találkoztam a karmazsin hajnallal,
Bár Aonogahara azt jelenti „széles zöld mezők",
Skarlátszinben feküdt, akár a vörös Akaszaka falu,
Amelynek dombjára a nap lehunytakor leereszkedtem,
Amelynek dombjára a nap lehunytakor leereszkedtem.[26]

A helynév + költői asszociáció legalább annyira nyilvánvalóan formulaszerű, mint a helynév + költői jelző alkalmazása.

De a *Windsor Forest* idézett sorai a vers egy nagyobb elemének részeként, önmagukban is egy állandósult elemet: a folyó vagy a folyók magasztalását adják. Bár *locus classicus*nak AUSONIUS *Mosella*ját szokták tekinteni (349—374. sorok), POPE figyelembe vehette a *Georgica*ból idézett részt, és más, jobban kidolgozott előzményekre: MILTON *At a Vacation Exercise* (91—100. sorok), DRAYTON *Poly-Olbion* (XVII. Ének 422—450. sorok), című műveire, illetve a legdicsőbb példára, SPENSER *The Faerie Queene* IV. könyvének xi. énekében levő, a Temze és Medway házasságáról szóló részre is támaszkodhatott. Az ilyen állandósult részek használatához nyilvánvalóan jól értett az a kor, amely a retorikai „közhelyeken", formulaszerű retorikán és vallási tipológiákon nevelkedett. A XVII., sőt talán még a XVIII. század költői előtt is az ilyen állandósult részletek érthető és jelentős rezonanciával rendelkeztek.

Még viszonylag későn, DRYDEN és POPE műveinél is felfedezhetjük, hogy a költői gyakorlatra jellemzőek az ilyen formulák. Sőt néha még általánosítóbb

[26] KUMASZAKA *ageuta* műfajú alkotása megjelent a *Jókjokusú*ban (szerk.: JOKOMICSI Mario és OMOTE Akira. 2. kötet, Tókió 1963. II. 352—353. p. *Nihon Koten Bungaku Taikei* XLI.)

formákat hoztak létre, amelyeket formulaszerű témáknak nevezhetnénk. Ebben ismét a japán költőkre emlékeztetnek, akik működése rávilágíthat arra, hogyan válik formulává egy költői téma. A kötött téma alapján történő alkotásnak számos módja volt a klasszikus japán költészetben, de célunknak talán a költői versenyek módszereinek bemutatása felel meg a legjobban. Ezeken a versenyeken a témákat rendszerint már előre kiadták a költőknek, akik a Jobb és Bal néven jelölt oldalakon versenyeztek. Az egyik leghíresebb versenyen, amint ezt a *Költői Verseny Ezerötszáz Fordulóban* cím is mutatja, 1500 kötött témát kaptak a költők.[27] De a témasorozatok bemutatására talán jobb egy másik híres verseny, a *Költészeti Verseny Hatszáz Fordulóban* idézése. Itt a témák hosszú sorozata a szerelem körül forgott. A legelső téma a „Szerelem kezdete", a témasorozat második felében „A szerelem valamihez hasonlítva" címekkel találunk költeményeket. Mihez is hasonlítják a szerelmet, megtudhetjuk a vers címekből: a szerelem hasonlít a holdhoz, felhőkhöz, szélhez, esőhöz, füsthöz, hegyekhez, tengerhez, folyóhoz, vámhatárhoz, hídhoz, növényekhez, fákhoz, madarakhoz, állatokhoz, rovarokhoz, furulyához, lanthoz, festményhez, palásthoz stb.[28] A más költői versenyekkel, egyéni téma-sorozatokkal és a császári antológiákkal való összevetés megmutatná, hogy a témák formulaszerűek, éppen úgy, miként a nyugati formulaszerű retorikában közismertek az olyan formulaszerű témák vagy közhelyek, mint „a szegénység örömei" vagy „az aggkorral járó bölcsesség".

Ma nem gyakran bukkanunk ilyen formulaszerű témákra, de a XVII. és XVIII. században ezek természetesek voltak. Rapin *Reflections on Aristotle's Treatise of Poesie* c. művéhez írt bevezetőjében Rymer Thomas hét, az éjszakáról írt művet vet össze, s ezeket egyetlen, azonos témáról írt kompozíciónak tekinti. Talán fontos, hogy az idézett művek némelyike ahhoz a *nox erat* formulához vezet vissza bennünket, ahonnan elindultunk. Rymer Apollonius Rhodiustól indul ki, majd latin, olasz és francia költők példáin át végül Drydenhez ér, akit valamennyiök között a legjobbnak vél.[29] Idézeteihez Dr. Johnson még egy további Donne-részletet csatolt.[30] Hasonló jegyek alapján a

[27] A *Szengohjakuban Utaavaszeversenyt* Go-Toba császár hirdette meg 1201-ben. A versek szövege a *Zoku Kokka Taikan*ban van, de a bennünket érdeklő egyedüli teljes szövegváltozat a *Koten Bunkó*ban található. (Tókió 1962—63.)

[28] *Ropp jakuban Utaavasze* (1193) szerk.: Nosze Aszadzsi. (Tókió 1936.) Új kiadását Konisi Dzsinicsi készíti elő, akinek egyben szeretném megköszönni e dolgozathoz fűzött észrevételeit. Az ilyen témák formulaszerű jellegét azonnal megérthetjük, ha összehasonlítjuk a császári gyűjteményekben felsorolt témákkal. A „valami valamihez hasonlítva" mintát végső soron a kínai kritikai és költői gyakorlat alkotta, jóllehet már a *Manjósú*ban, tehát igen korán alkalmazzák a japán versekben is. Még nyitott kérdés, vajon a korai költők (tehát nem a kompilátorok) ismertek-e ilyen költői tárgyakat?

[29] Apollonios Rhodios: III. 744—751; *Aeneis* IV. 522—528; Tasso: *Gerusalemme Liberata*. II. 99; Marino: *Adone*. XIII. XXXIV; Chapelin: *La Pucelle*. II. 1-; Le Moyne: *St. Louis*. VIII. 1-; Dryden: *The Indian Emperour*. III. ii. 1-; Vö.: *The Critical Works of Thomas Rymer*. Szerk.: Zimansky Curt A.; New Haven 1956. 10—15. Rymer az éjszakát a költők azon közhelyei közé sorolja, melyek a formulaszerű retorikában gyakran jelennek meg.

[30] A részlet: *Obsequies to the Lord Harrington*, 15—25. Lásd *Lives of the English Poets*. (szerk.: Hill G. B. Oxford I—III. 1905. I. 33.)A *Macbeth* második felvonásának második jelenetét Johnson összehasonlítja Shakespeare és Dryden egy-egy éjleírásával. Az éjleírások gyakoriak az angol nemdramatikus költészetben: használták a hősi, szatirikus és erotikus versekben és a XVIII. században a „temetői" költészet egyik alapeleme volt.

klasszika-filológia kutatói igen sok éjleírást gyűjtöttek össze.[31] Ezek túlnyomó többsége hangulatkeltő, funkciójuk vagy kijelentő — az éj tónusát az emberi érzelmek színezetéhez kapcsolják —, vagy pedig irónikus, ellentétbe állítják a természetet és az embert. Valóban itt az éjleírást tekinthetjük egy kettős formulának (egy kijelentő és egy irónikus formula egymásutánja) vagy olyan egyszerű formulának, amely rendelkezik mindkét alkalmazási lehetőséggel.

Az a tény, hogy a formulák alkalmazási módját gyakran a költőknek kell megválasztaniuk, néhány formulát a különböző elnevezésekkel mítoszoknak, toposzoknak vagy trópusoknak nevezett formákhoz kapcsolhat. A nagyszabású formulák vagy állandósult tematikus trópusok egyik legkielégítőbb és legteljesebb tanulmányozását KANTOROWICZ Ernst H. végezte el *The King's Two Bodies* c. művében, amelyben kimutatja, hogy ősidőktől napjainkig hogyan alakulnak a király kettős testéről (biológiai és politikai testéről) írott költői művek állandó formulái.[32] Egy másik ilyen állandósult szóképről, a harmóniáról vagy *concordia discors* trópusáról többször írtak az elmúlt húsz évben, gyakran a téma emblémaszerű megtestesítéseire (Vénusz és Mars, vagy a zene) is kitérve.[33] A képes beszédnek és témáknak sok ilyen formulaszerű csoportja van — az állandósult mítoszok, szóképek és formulák sorozatai. Ilyenek az árvíz vagy vihar politikai zavargásokkal való összekapcsolása, a természet termékenységének az anyatejjel, a csillagoknak a renddel, a halálnak a szerelemmel, az utazásnak az élettel való összehasonlítása stb. Úgy tűnhet, hogy ezek valamennyien az emberi gondolkodás kikerülhetetlen kategóriái, s valóban el kell ismernünk, hogy csak akkor nevezhetőek formuláknak, ha használatukban bizonyos fokú szándékosság van, hiszen a formula már természetétől fogva állandósult vagy díszítő elem. De hogy ismét a japán példákhoz nyúljunk, ott is vannak hasonló tematikus formulák, jóllehet gyakran más tartalommal: az álom, és nem a halál kötődik a szerelemhez, a vihar nem politikai zavart, hanem a változásba *(mudzsó)* mintegy a rendezett örökkévalóság ellentétébe való merülést jelenti; a bibor felhő a buddhista megváltás jel-

[31] A megemlítettekhez idézzünk fel néhány példát a klasszikus kommentárokból: *Iliász* II. 1—2; X. 1—4; *Odüsszeia* XX. 52—55; ALKMAN: 89. töredék (lásd PAGE, D. L.: *Poetae Melici Graeci*. Oxford 1962.); *Anacreontea* XXXIII. 1—7; EURIPIDES: *Iphigenia Auliszban* 9—15; APOLLONIOS RHODIOS: III. 744—753; (Orphica) *Argonautica* 1010—1014; VERGILIUS: *Aeneis* II. 268—269; V. 835—836; IX. 224—226; OVIDIUS: *Metamorphoses* VII. 179—188; X. 446—448; *Tristia* I. iii. 27—28; *Fasti* V. 429—; VALERIUS FLACCUS: *Argonautica* III. 417—418; STATIUS: *Thebais* I. 336—346; III. 415—418; *Silvae* V. iv. 1—6; SILIUS ITALICUS: *Punica* VII. 282—287; VIII. 164—167; XV. 612—613. A reneszánsz költők közül SANNAZARONál találhatunk jellemző részleteket: *De Partu Virginis* II. 309—317; FRACASTORO: *Syphilis* 370—373; és CASTIGLIONE: *Prosopopoeia* 7.

[32] KANTOROWITZ: *The King's Two Bodies*. Princeton 1957. Bár úgy vélem, hogy ez a gondolat nem sokkal élte túl a XVI. századot, HOBBES *Leviathan*jának a címlapja (1651) és a DRYDEN által a *Threnodia Augustalis*ban (1685) használt hasonlatok mutatják, milyen sokáig élt.

[33] *The Subtler Language* című könyvében (Baltimore 1959.) WASSERMAN Earl R. mutatta be a „*concordia discors*" doktrina és különösen a „Mars- és Vénusz-mítosz" továbbélését. A zenéről mint jelképről és témáról lásd HOLLANDER John: *The Untuning of the Sky* (Princeton 1961., itt bibliográfia is). Az irodalom- és zenetörténeti kutatások mindazonáltal lemaradtak a képzőművészetek hasonló ikonografikus kutatásai mögött. Az elmúlt évek sok kitűnő munkájából WIND Edgar műve: *The Pagan Mysteries in the Renaissance*. (javított kiadása: London 1967.) a legjobban hasznosítható a jelen dolgozathoz, főleg ennek ötödik fejezete, amely a *discordia concors* motívum tárgyalása. A könyv első és utolsó fejezetének zárómegjegyzései igen józan útmutató lehetnek azok számára, akik túl keveset, vagy túl sokat vélnek megtalálni a formulákban.

képe stb. Maga a formulákban való kifejezésmód az, amely sokkal szélesebb körben elterjedt, mint akármelyik formulafajta, vagy formulatartalom.

E szűkrefogott áttekintésben az általam ismert egyedüli nem-nyugati irodalomból, a japánból próbáltam meg bizonyítékot hozni a formulák használatának tisztázására és körülhatárolására. Igyekeztem a legegyszerűbbel kezdeni és fokozatosan a nagyobb sémák felé haladni. Anélkül, hogy valamely terminológiát írnék elő, úgy foglalhatnám össze a *jú szareba* és *nox erat* féle kifejezéseket: egyes formulák a költői kifejezésmódhoz (vagy japán terminussal az *utakotoba*hoz) tartoznak; vannak továbbá kapcsolt formulák, mint az epithetonok, a kenningek és a párna-szavak, amelyek a japán „költői párnák" *(utamakura)* elnevezés alapján formulai díszítésnek nevezhetőek. Vannak minta-formulák is, ilyenek a japán útleírásokban, vagy nyugaton a folyók, a vízből kiemelkedő tengeri isten, vagy a folyók felsorolásának leírásaiban kerülnek elő. Egy másik változat a formulaszerű téma, mely lehet olyan egyszerű, mint az „éj", de olyan látszólag mesterkélt is, mint „a szerelem és a lant hasonlósága". Végül vannak tematikus vagy mitikus formulák (például a király két teste, vagy a japán szerelem és álom összevetése). Úgy vélem, ezek valamennyien rendelkeznek az állandósultság jellemvonásával, és ezért alig van jelentősége annak, vajon éppen formuláknak nevezzük-e a fentiek közül valamelyik vagy mindegyik költői elemet. De semmi esetre sincs jogunk az effajta állandósult kifejezések meglétét csak a szóbeli, csak az elbeszélő vagy csak a nyugati költészetre korlátozni. Úgy gondolom, a „formula" elnevezés igen hasznos a tárgyalt eljárásmódok összességére, mivel kényelmesnek is tűnik, és részletesen megmutathattuk használhatóságát a szóbeli költészetre, és mivel e kifejezésnek műköltészetre alkalmazva is bevett előfutára, megtalálható a „formulaszerű retorika" terminusban. A klasszikus és reneszánsz-kori retorikusok zavaros terminológiája mutatja, hogy az aprólékos megkülönböztetésnél nagyobb szükségünk van egy teljesen magától értetődő, nagyobb terjedelmű elkülönítésre.[34] Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy Japánhoz és Európához hasonlóan Indiában és Kínában is megtalálhatók azok az irodalmi bizonyítékok, amelyek a legjobban ellenőrizhetik vagy bepillantást adhatnak a még meg nem oldott, vagy még nem ismert problémákba. Végül ne feledkezzünk meg arról sem, hogy egy műalkotás megértésénél döntő lehet a formulai hagyományok ismerete, és amikor emlékeztetünk arra, hogy a különféle formulai gyakorlatok által nyújtott műélvezet a hagyományokból és a már előzőleg hallott dolgok bizonyosságából nyert hit megerősítésében rejlik, arra is kell emlékeznünk, hogy egy mű élvezhetőségének értékét még nem biztosítja csupán az, hogy már előzőleg hallottunk hasonlót. Nem csupán régi szavakra van szükség, hanem „régi szavakra és új szellemre",[35] miként egy japán formula mondja, és ez a gondolat lehet vezetőnk műelemzésben és műértékelésben.

Los Angeles MINER EARL

[34] A klasszikus retorika-osztályzás problémájáról lásd MOORE John Lovett: *Servius on the Tropes and Figures of Virgil. American Journal of Philology* XII. Baltimore 1891.

[35] A japán kifejezés: *kotoba furuku, kokore atarasi* (lásd *Japanese Court Poetry* 259.). Ezért hangsúlyozták a középkor legjobb japán kritikusai a már jólismert *(iisiritari)* vagy közismertté vált *(iinaretari)* erényeit a *kotoba* területén, vagyis a nyelv, a tartalom és a költészet tárgyi vonatkozásában; de a *kokoro*, azaz az inspiráció, a koncepció s a költészet képzeleti oldalának birodalmában visszautasították a túlhagyományost *(furubitari)*, és az újszerűt részesítették előnyben.

Earl Miner:

CONTRIBUTIONS TO THE COMPARATIVE ANALYSIS OF POETIC FORMULAS

Unauthorized Summary

While studying Homeric poetry and Southern Slav epic songs Milman Parry and Albert B. Lord determined the categories of "oral formulaic poetry" and "oral formula". Lord's definition of formula: "a group of words which is regularly employed under the same metrical conditions to express a given essential idea", however, needs some corrections, for formulas occur not only in folk-poetry and epic songs. The author presents examples of Japanese origin which cannot be brought into direct relation with European folk-poetry and poetry in order to be able to give an answer to the question: what is to be termed as formula?

Without introducing a new terminology or theory, the author cites various Japanese poetic formulas (and similar ones from Europe). His first example is the Japanese *yū sareba* ('as evening falls') which occurs 93 times in Japanese lyrical poems (more frequently than any European formula) between A. D. 712 and 1439. The European equivalent of this formula is: *nox erat* known from Virgil's works and its later occurrences, related in contents therewith.

In the poem titled "Longing for Takamiya" toponymic attributes constantly appear in formulaic usage. In other poems these attributes link up with one another and become manifold. In Japanese poetics, one group of constantly occurring expressions, mainly applied figuratively and generally formulaic in character is called *makurakotoba* ('pillow-word'). In individual poems formulas occur variable of form and degree of complication (proved in detail by the examples cited). Since their functions are dual: they may at the same time connect the elements of verse and adorn them too; after a time they often greatly change in meaning or form.

The author takes the following examples of two elements from Pope's "Windsor Forest" as well as from the works of Dryden, Virgil, Ausonius, and Claudius Claudianus: the water god raises his head above the surface of the water and has golden horns. According to his findings the two contextual motives themselves bring about quite a string of formula-like compositions.

Similarly from the "Windsor Forest" he quotes a catalogue-like description of English rivers, where to ever name an epitheton or an appropriate miniature is appended. Likewise do we find this method of catalogue-series of formulas in Japanese poetry. (The example cited is a part of a *no*-play titled *Kumasaka.)* The practice of Japanese poetic competitions and the education in the European humanistic and classicistic schools, for that matter, have greatly promoted the spread of expansive formulas and stable thematic tropes. The concrete characteristics of these are different in Japan and England yet, the poetic method itself is, on the whole, identic.

At the end of his study the author summarizes his thoughts: from the simplest formula-like linguistic expressions to the thematic tropes, formulaic diction has many grades. In spite of the differences there is good ground for hanging on to the general term "formula", only in certain instances reference should be made to the particular form it takes. Earlier definitions and conclusions ought to be complemented with this much.

Эрл Майнер:

К СРАВНИТЕЛЬНОМУ ИЗУЧЕНИЮ ПОЭТИЧЕСКИХ ФОРМУЛ СЛОВЕСНОСТИ (ЯПОНСКИЕ И ЕВРОПЕЙСКИЕ ПРИМЕРЫ)

(Резюме)

Мильман Перри и Альберт Б. Лорд в процессе изучения поэзии Гомера и южнославянских эпических песен определили понятия «oral formulaic poetry» и «oral formula» Формула-определение *Лорда* звучит следующим образом: «a group of worlds which is regularly employed under the same metrical conditions to express a given essential idea» (такая группа слов, которую систематически используют в одинаковых метрических условиях, для выражения определенной основной мысли), но она требует определенных

поправок, ибо подобные формулы могут встречаться не только в народной поэзии, и не только в эпической поэзии. Автор приводит примеры из японской поэзии, которые не могут быть приведены в непосредственную связь с традицией европейской народной поэзии и литературного творчества, тем самым стремясь дать ответ на возникший вопрос: что же может быть названо формулой?

Без того, чтобы вводить новую терминологию, развивать новую теорию, автор цитирует разнообразные японские (и похожие на них европейские) формулы. Первый пример японская формула *yu sareba* «as evening falls» = наступил вечер), которая 93 раза встречается в японских лирических стихах (чаще, чем какая бы то ни была европейская формула), между 2. 712 и 1439. н. э. Европейское соотвествие этой формуле знакомое по *Вергилию nox erat*, вернее более поздние варианты ее, родственные по тематике.

В стихотворении «Longing for Takamiya» (Тоска по Такамии) постоянно встречаются выражения для определения названий места в качестве формул. В других стихах такие эпитеты уже связываются друг с другом, умножаются. В японской поэтике одну много раз использовавшуюся в переносном смысле группу постоянных выражений, которая, как правило, носит характер формулы, называют *makurakotoba* («pillow word»). В отдельных стихотворениях — (что автор подтверждает на детальном разборе приводимых примеров) могут встречаться одновременно формулы различной формы и сложности. Поскольку они имеют двойственную функцию: одновременно украшают и связывают элементы стиха воедино, в ходе времени часто могут существенно переосмысливаться, изменяться.

Автор приводит следующие двухэлементные примеры из стихотворения *Поупа «Windsor Forest»* и служащие примерами подобными же произведения *Драйдена, Вергилия и Клавдия Клавдиана:* бог вод поднимает голову над поверсностью воды и на голове у него золотистые рога. По определению автора, здесь два этих тематических мотива вызывают целый ряд формуллообразных выражений.

Также из *Windsor Forest* цитирует автор каталогическое описание английских рек, где к названию каждой реки присоединяется характерный эпитет или меткий образ. Подобный каталог = серию формул встречаем мы и в японской поэзии. (Цитировавшийся пример отрывок из драмы типа но: *Кумасака*). Практика японских поэтических состязаний, европейское школьное гуманистическое и классицистическое обучение способствовали распространению больших формул, постоянных тематических тропов. Конкретные характерные черты этих формул в Японии и Англии различны, но сам поэтический метод в основном тождествен.

В конце статьи автор обобщает ее содержание: у выражений типа формул есть большая переходная шкала от простейших формулообразных выражений до тематических тропов. Несмотря на различия, есть существенная причина сохранить слов «формула» в качестве термина. Однако в каждом отдельном случае следует указывать на то, в какой конкретной форме она проявляется. Это и хотел автор дополнить к ранее проведенным определениям, к сделанным до него выводам.

Farsangi „remélés" Eger vidékén

RAJECZKY Benjamin hívta fel a figyelmünket arra, hogy a regölés szokásától függetlenül, az ismert területeken túl, minden tájon nyomoznunk kell a „regölés", „regelés", „regélés" szó használatát annak reményében, hogy egy jelentéstöredék is rávezethet még a szokás, vagy egy-egy szokásfordulat nyomára.[1] Megállapítását alátámasztják Nógrád és Heves megye területéről közölt adatai is. Pásztón a lakodalom legvégén „regélni mennek", azaz még egyet mulatni a hérészes háznál. Tiszanánán is a lakodalom végén jártak „remélni". A Nógrád megyei Nagybárkányban hamvazó szerdán reggel indultak a legények „regényi", s itt a farsangi mulatság utolsó aktusa volt a regélés.[2]

A kérdéssel kapcsolatban még egy irodalmi utalást találunk, amelyet a folklor kutatás eddig figyelmen kívül hagyott. TAHY Gáspár Heves megyéről 1837-ben közzétett kitűnő leírásában — közelebbi helymegjelölés nélkül — részletesen szól a lakodalom végén tartott remélésről: „Szokásban van az úgy nevezett reménylőbe való járás, a'melly abból áll, hogy másnap a' vőfény legényekkel a' volt vendégekhez musikával vagy duda szóval és zajjal elmennek 's folytatják az ivást és tánczot. Kulacsot és nyársat magukkal hordanak; az elsőt borral ajándékul megtölti a' meglátogatott gazda, nyársra pedig szalonnát, húst t. ef. a'mit kapnak reá húzzák, azt ismét a vőlegény házához tánczolva viszik, folytatják a' mulatságot, 's végre megbecsültetések megköszönve elbúcsúznak, 's házaikhoz térnek."[3]

Az itt idézett közlések olyan problémákat vetnek fel, melyek közelebbi vizsgálata a farsangi és a lakodalmi szokások szemszögéből egyaránt haszonnal járhat, de a szokás elnevezése révén a regölés szokása és a szó etimológiája felől nézve sem lehet közömbös. Ehhez a vizsgálódáshoz kívánok hozzájárulni Novajon és Ostoroson gyűjtött adataimmal. Ez a két római katolikus falu korábban Borsod megyéhez tartozott, most Heveshez, s az Eger-Mezőkövesdi út mellett, lankás szőlőhegyek között fekszik. Először 1964. februárjában Novajon fényképeztem a „remélő" alakoskodókat,[4] majd 1967. márciusában Ostoroson és Novajon kiegészítettem adatgyűjtésemet.

[1] RAJECZKY Benjamin: *„Regélni"*. NK. IV (1959) 15—16.

[2] RAJECZKY i. h. 15.

[3] TAHY Gáspár: *Heves és Külső-Szolnok törv. egy. Vármegyék ismertetése* ... Tudományos Gyűjtemény 1837 (XII) 11. Átveszi a közlést: PALUGYAY Imre: Magyarország ... leírása. III. Pest, 1854. 335. Erre hivatkozik: A Magyar Népzene Tára III/A. Budapest 1955. XXXVII. — Túrkevén 1799-ben a lakodalmakban szokásos *Bemenylő* (?) vagy *tyúkverő* járásokat keményen eltiltják (vö. Ethn. 1936. 323.).

[4] Ugyanakkor BAKÓ Ferenc keskenyfilmre vette a „remélés" eseményeit. Megtalálható az egri Dobó István Múzeum Archívumában.

Egyik faluban sem emlékeztek arra, hogy szokásban lett volna közöttük a lakodalom végi *remélés*. Adatközlőim[5] a szokás kizárólagos időpontjának *hamvazó szerdát, böjtfogadó szerdát* jelölték meg. A farsangot *ivó*-nak nevezett több napos mulatsággal zárta le a két falu fiatalsága.[6] Ez a mulatozás vasárnap délben vette kezdetét és keddről szerdára virradó éjszaka az éjféli harangszóig tartott. Az éjféli harangszó ,,elválasztotta a farsangot a bőjttől'', s az ivónak véget kellett vetni. A farsang háromnapi mulatság megrendezésére általában egy nagyobb házat béreltek ki, vagy valamelyik legény szüleinek házában tartották meg. ,,Az ivóban, aki csak legény és lány volt a községben, az mind ott volt.''



1. kép. A *jegyespár* a *remélő* menet élén. Novaj

A háromnapos farsangi mulatsághoz járultaz utolsó záró aktus, a farsangot és az ó évet búcsúztató *remélés*. A századforduló táján a novaji legények az ivó végét jelentő éjféli harangszó után nyomban felkészültek, bekormozták az arcukat, *maskará*nak öltöztek, s még az éjszaka folyamán elindultak *remélleni*. Az utóbbi 60—70 esztendő során azonban csak reggel indultak el, s mivel a falu elég nagy, késő délután értek a végére. A századfordulót megelőző időkre vonatkozólag az emlékezetből már nem deríthetők fel a szokás mozzanatai. Nagyon valószínű azonban, hogy az éjszakai ,,remélőbe járás'' nem volt olyan látványos az egész falut megmozgató felvonulás, mint századunk első felében.

Ostoroson a legények *böjtfogadó szerdán* reggel 8—9 óra tájban gyülekeztek az *ivó ház*ban vagy a kocsmában és délelőtt járták végig a falut. A két világháború között volt egy időszak, amikor a pap tiltakozására, hamvazó szerda helyett *húshagyó kedden* vonultak fel a remélő legények. A remélő menetben az egész ivó (gyakorlatilag az egész falu) legénysége ott volt. Harmincan-negyvenen is voltak. Nem vehettek részt a felvonulásban a 18 éven aluli suhanc fiúk, de nem voltak ott a fiatal házas férfiak sem. Természetesen lány sem lehetett a remélők között. Ők otthon vártak a remélő legényekre. Ostoroson a remélő menet csak a lányos házakat látogatta végig. Nagy sértés lett volna, ha valamelyik leányt kihagyják. Arra a falu is azt mondaná, hogy ,,nem kell a jány, a legények haragszanak rá.''

A farsangi felvonulás egy esküvőre igyekvő társaság kacagtató paródiája volt, jobbnál-jobb zsáner figurákkal. A menet élén a *jeden pár* (jegyes pár), a menyasszonynak és vőlegénynek öltöztetett legények komikus kettőse haladt (1. kép). A ,,menyasszony minden napra várandós''-nak látszott, s a ,,vőlegénynél'' legalább egy fejjel magasabb volt. A nyomukban két lobogós ingbe, gatyába öltözött, bokrétás kalappal díszelgő legény haladt. Ők voltak a

[5] Adatközlőim voltak Kakukk János 79 éves, Soós János 65 éves ostorosi, valamint Ferencz Géza 71 éves és Csuhai József 56 éves novaji lakosok.

[6] Az ivó úgy zajlott le, mint a közeli Borsodivánkán. Vö. K. Kovács Péter: *Farsangi ivó Borsodivákán*. NK. I (1956) 110—117.

*vőfény*ek. Gyakran a jegyes pár előtt ugráltak és kiabáltak, hogy „helyet a menyasszonynak". Egyikőjük boroskupát vitt magával, a másik pedig egy nagy vasnyársat szorongatott. Ők gyűjtötték az adományt. Ezt a szerepüket az utóbbi évtizedekben átvették a *cigányok*. A cigány asszonynak öltözött



2. kép. Eladó leány tojást tesz a *cigányasszony* kosarába. Novaj

legény a karján hurcolt, szalmával kibélelt hátikosárban már régebben is, szerepe szerint, a tojást gyűjtötte (2. kép). „Férje", a cigány pedig előlépett nyárshordozóvá (3. kép). Utánuk válogatott cigánylegények következtek. Rongyos, rossz ruhákba öltöztek, ócska kalapjukat sűrűn körültűzdelték libatollal, arcukat vastagon bekenték korommal, s tele szórták magukat libapehellyel.

Ritkán hiányzott a menetből a *kéményseprő* és a *drótos tót*. Elmaradhatatlan szereplő volt a *köszörűs* és a *borbély* (4. kép). A köszörűs, maga előtt tolta a „köszörűt". Ezt egy legény alakította, akinek az ülepére egy karos széket erősítettek. Meggörnyedve maga gurította a szekér- vagy a bicikli kereket.

Időnként megálltak, a köszörűt alakító legény leült és forgatta a kereket a kezében, a köszörűs pedig elé állt, úgy tett mintha lábával hajtaná a köszörűt és szorgalmasan fent egy rozsdás kapatisztító kést. Legjobb kuncsaftja a *borbély* volt, aki a nadrágszíján fente tovább a kését és mindenkit borotválni akart erővel.

Legtöbbször volt a menetben egy lovasszekér is. A szekérre feltettek egy kisebb boroshordót, s abba öntözték a kupába gyűlt bort (5. kép). A szekér vé-



3. kép. Háziasszony szalonnát húz a *remélők* nyársára. Novaj

gén vagy egy másik szekéren két ,,kovács'' verte nagy zajjal a hideg vasat a szekérre feltett kovácsüllőn.

A menet végén a *banda* cincogtatta a hegedűt (6. kép). A remélő legények felvonulását a ,,pásztorok'' zárták le. A *csordás* fújta a szarukürtöt szakadatlanul, a *kondás* pedig irgalmatlanul pattogott az ostorával (7. kép), s ha valaki lemaradt a sorból vagy a bámészkodó gyerekek közel merészkedtek, odacsapott vele. A *juhász* csengőt, kolompot rázott.

A falusi közösség igényelte ezt a vidám szokást, sajnálta, hogy a negyvenes évek végétől elmaradt, s lelkesen vett részt a játék 1964. évi felújításában. A menetet a gyerekek nagy ovációval követték, s a falu egész népe kisereglett az utcára, hogy a remélők öltözetén, tréfáin nevessen. A remélő legények akit értek, legszívesebben a menyecskéket, el-elkapták, s azokat ölelgették, korommal bekenték. A közönségből többen odaszóltak időnként a remélőknek, s megkérdezték: ,,Honnan jöttök?'' ,,Kik vagytok Ti?'' ,,Hova viszitek a meny-

asszonyt?" Nevettek a szellemesnek ítélt válaszokon. A remélők ilyeneket feleltek: „Ázsiából", „Cigányok vagyunk", „Megyünk a Holdba".

Az eladó leányok és szüleik nem mozdultak ki a portájukról, a házuknál várták a remélők érkezését. Azok a lányos házak előtt megálltak az utcán, s a *vőfények*, esetleg még egy-két legény, bementek a házba. Ott a háziasszonyhoz címezve egyikük köszöntőt mondott. A köszöntő az emlékezet szerint nem volt versbe szedve. Tartalmát így nem sikerült pontosan rekonstruálni. Azzal kezdték, hogy az ivóban megtáncoltatták a háziasszony lányát, s az új esztendőre állataik sokasodását, bort, búzát kívántak a háziaknak. Azok köszönték a jókívánságokat és megkínálták a remélő legényeket. A gazdasszony *pampuskával* (fánk), a gazda pedig lopóból borral kínálta őket. Ekkor a legények elmondták, hogy a társaik kint várnak reájuk. Mind messze földről jött és nagyon megéhezett, nagyon megszomjazott. Időközben a többi remélő is benyomult az udvarra. A köszörűs ordítozott, hogy köszörültessenek, a drótos tót drótozni akart, a „nagyhasú" cigányasszony jósolni, miközben a „purdé"-nak öltöztetett kisgyereket szorongatta. A többiek cigánykodtak, adományért tartották a kalapjukat, s a következő mondókát ismételgették:



4. kép. A *köszörűs*, arcán papírból készült maszk. Novaj



5. kép. A bort szekérre tett hordóba gyűjtik. Novaj

„Látom a gazdának jószívű szándékát,
Kezibe forgassa a bugyellárisát . . ."

Erre a háziasszony és a leánya kolbászt, szalonnát, tojást hozott, a gazda pedig bort töltött a remélők kulacsába, kantájába. A huncutabb legények közben már a tyúkólat veregették, a tojást onnan is kiszedték és a tyúkokat hajkurászták. A cigánynak öltözött legények a becsődült „banda" cincogására táncra kerekedtek, s táncra kérték a leányt is. Arcát egy óvatlan pillanatban bekenték korommal, ami nagy dulakodásra vezetett (8. kép). A hangulat emelését szolgálta a *jeden pár* groteszk, helyenként erotikus tánca is (9. kép).

Ritkán fordult elő, hogy a remélő legényeket zárt kapu és ajtó fogadta. Az utóbbi évtizedekben ugyanis már nemcsak a lányos házakat látogatták, hanem a módosabb családokat is. A fukarabb gazdák, akiknek eladó leányuk



6. kép. A *banda*, s kucsmában a *gulyás*. Novaj



7. kép. A kondás. Novaj

nem volt vagy akinek a leányát a legények nem táncoltatták eléggé az ivóban, bezárkóztak. Ilyenkor a remélők átmásztak a kerítésen és sárral, korommal bepiszkolták a ház falát (10. kép), miközben trágár nótákat daloltak. Az emlékezet szerint a következő mondókát is kiabálták:

„Elmúlt farsang, el, el, el,
Kinek használt, kinek nem,
Nekem használt, neked nem,
Én táncoltam, te meg nem."

Amikor a remélő menet végigjárta a falut, visszatért az ivó házba vagy a kocsmába. Az összegyűjtött szalonnát, kolbászt, tojást egy idősebb asszonyra bízták, hogy süsse meg nekik vacsorára, a maradékot pedig tartsa meg magának. Novajon ugyanis 5—6 kg szalonnát, 500—600 db tojást és 180—200 liter bort is összegyűjtöttek a remélés során. Aztán egy rövid időre mindegyikük hazament ruhát váltani, hogy estére visszatérjen az ivóba. Erre a mulatságra a leányok már nem mentek el, a legények zárt körben ettek, ittak, daloltak reggelig.

Kiegészítésül néhány negatív adatot is meg kell említeni. Idősebb adatközlőim sem emlékeztek arra, hogy valamelyik remélő legény állatmaszkban jelent volna meg. Rákérdezésre is azt állították, hogy medve, kos, gólya vagy más, az ország egyes területein még a közelmúltban is kedvelt állatalakoskodó[7] nem szerepelt a falu farsangi mulatságában.

Hiányzik a novaji és ostorosi szokásból a dramatizált játék, nincsenek kötött szövegű párbeszédek, több szereplőre épülő jelenetek. Nem sikerült megállapítani, hogy ez a hiány az alakoskodó szokás legújabbkori elszürkülésének tulajdonítható vagy annak, hogy a párbeszédes jelenetek ki sem alakultak a remélő szokásban. Mi csak azt láthattuk, hogy a szereplők elsősorban öltözékükkel, mozgásukkal, mimikával, néhány szavas kiáltozással, esetleg rögtönzött mondókával jelenítették meg az általuk alakított figurát. Például így készített egyikőjük „esküvői fényképet" a jegyespárról fényképezőgépem bőrtokjával.

[7] Vö. Ferenczi Imre — Ujváry Zoltán: *Farsangi dramatikus játékok Szatmárban.* Műveltség és Hagyomány IV (1962).

Miután többen fényképeztük a játékosokat, az ötlet kézenfekvő volt. Játékuk leglényegesebb szabálya, hogy szerepüket nevetés nélkül játsszák végig, abból egy percre se essenek ki.

Vessünk egy pillantást a farsangi remélés földrajzilag és időben közeleső párhuzamaira is. Borsodivánkán a három napig tartó farsangi ivó záró aktusa az volt, hogy hamvazó szerdán mise után a legények elmentek *kódulni*. Egyetlen maszkos alakoskodó volt közöttük, a *kódus*. A lányos házakat mind felkeresték, s itt is, ott is kaptak szalonnát, tojást, kalácsot, pálinkát, amit a végén közösen elfogyasztottak a kocsmában.[8] Sajónémetin (Borsod m.) hamvazó szerdán délelőtt a legények ugyancsak *kódulni* jártak, de itt a lányokkal együtt fogyasztották el az összegyűjtött enni-innivalót.[9] Domaházán (Borsod m.) az ivó vaskos befejezése, a trágár szövegű halottas játék után, az *ijesztő*nek öltözött legények *kerülése* volt. Főszereplője, a *mumma*, birkabőrbe öltözött, fején kosszarvval ijesztgette a nézőket, s egy rúdon döglött varjút lóbált. Az *ijesztők* hangos lármával, kolomp, csengő rázásával, tepsik és fedők ütögetésével mentek házról-házra.[10]



8. kép. A *remélők* korommal bekenik az eladó lány arcát. Novaj

Az itt idézett közlések azt tanúsítják, hogy a novaji és ostorosi farsangi szokások, az ivót, mint szokáskeretet tekintve, szervesen illeszkednek a Bükk északi és déli előterében fellelhető szokásterületbe. A részletekben természetesen adódnak eltérések, amelyek részben, de nem kizárólag, magyarázhatók az adatfelvételek szempontjainak különbözőségével, gyűjtési hiányokkal is.

A novaji, ostorosi farsangi szokásokban nem találtam nyomát a viaskodás, a kivégzés, a temetés mozzanatának, pedig ez a bükk vidéki és általában a magyar farsangi hagyomány alapvető, meghatározó jegyei közé tartozik.[11] Néhány évtizeddel ezelőtt feltehetőleg pozitív választ is kaphattunk volna a farsangtemetést, a viaskodást tudakoló kérdéseinkre. A közeli Besenyőtelken (Heves m.) 50—60 évvel ezelőtt még emlegették, hogy hamvazó szerdán éjjel „Cziberevajda és Húsvajda összevesznek, Húsvajdát Cziberevajda megöli."[12]

A farsangi alakoskodó szokások egyes mozzanatait, a megjelenített alakok, a különböző szokás elemek funkcióját és múltbavesző történetét a szokás- és néphit kutatás széleskörű összehasonlítással vizsgálja. Kimutatja, hogy a

[8] K. Kovács Péter i. m. 116—117.

[9] Ujváry Zoltán: *Egy farsangi játék funkciójának kérdéséhez.* Ethn. LXVIII (1957) 151—152.

[10] Lajos Árpád: *A dombházi ivó.* NK. V (1960) 288—289.

[11] Vö. Ujváry i. m. 151. — Ferenczi—Ujváry i. m. 121.

[12] Berze Nagy János: *Babonás, babonás alakok és szokások Besenyőtelken.* Ethn. XXI (1910) 29.

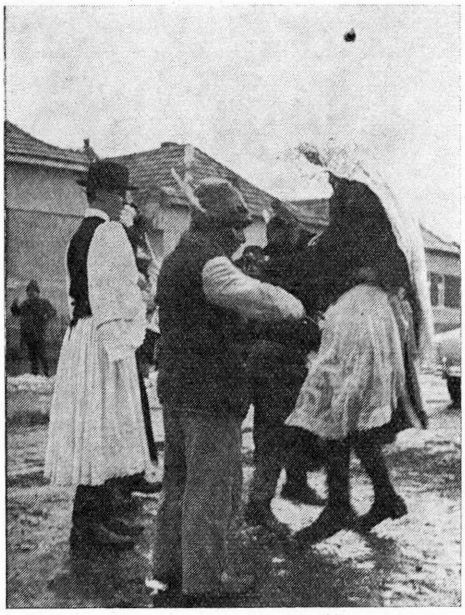

9. kép. A *jegyespár* tánca. Novaj

farsangi szokások egyik vezérlő gondolata a termékenység, a bőség biztosítása, s népünk farsangi hagyományai bővelkednek ezt célzó tevékenységekben. Bizonyára ide kapcsolható az Eger vidéki remélés lakodalmi menetet parodizáló kerete, s ezen belül a „várandós menyasszony" alakja. Egyes vidékeken (Dunántúl, Szatmár stb.) a vénlányok kicsúfolása is a farsangi hagyomány szerves részét alkotja. Ennek emlékét őrizte meg a Novajról idézett versike, s talán a farsangos menetet kísérő gulyás alakja is. A pásztorok funkciója volt az ostorral, kolompokkal történő zajkeltés is, aminek a néphit kutatás általában bajelhárító, gonoszűző funkciót tulajdonít.

A köszörűs és a borbély jelenléte, a tréfás borotválás ismét más körbe vezet el bennünket. Róheim Géza, aki a téli ünnepkör szokásait főleg az avatási szertartások szemüvegén nézve vizsgálta, a borotválást a férfiasság jelzésére szolgáló legényavató szokások, szertartások közé sorolta.[13] A tréfás borotválás nem ismeretlen a Bükk-vidéki néphagyományban. Szerepelt a borsodi barkók lakodalmi szokásaiban is a századforduló tájékán.[14] A borbély szereplése mellett minden bizonnyal a legények testületi fellépése, majd zártkörű mulatsága is arra mutat, hogy Novajon, Ostoroson, s általában a Bükk vidékén a legényavatás is a farsangvégi mulatságokhoz csatlakozott.[15]

Rajeczky és Tahy adatai nyomán felmerül a lakodalom végén és a farsang végén gyakorolt azonos nevű és hasonló tartalmú remélő szokások kapcsolatának kérdése is. A szokáskutatás számtalan példával tudja igazolni, hogy a hagyomány-terület különböző pontjain felbukkanó azonos tartalmú szokáselemeket az egyező funkció fűzi egybe.[16] Nem lehet kétséges, hogy a hevesi, nógrádi lakodalmi remélés, a farsangi szokáskörből került át hasonló gondolat kifejezésére és hasonló funkció betöltésére, hiszen mindkét alkalom egy új élet kezdetének ünnepe. Ha figyelembe vesszük, hogy néhány évtizeddel ezelőtt a

[13] Róheim Géza: *Magyar néphit és népszokások.* Budapest 1925. 217.

[14] Istvánffy Gyula: *A borsodmegyei palóczok.* Ethn. XXII (1911) 226.

[15] Sajnos az észak-magyarországi legényavatási szokásokat kevéssé ismerjük. Nógrád megyében az avatás farsangkor történt. Vö. Szendrey Zsigmond — Szendrey Ákos: *Szokások.* A magyarság néprajza IV[3] 148. Talán nem lesz érdektelen megjegyezni, hogy a nyugat-magyarországi regös vidéken a regös idő végeztével tartották a legénykeresztelőt. L. Sebestyén Gyula: *Regös énekek* Budapest 1902. 71, 72, 122, 130 stb.

[16] Például a *rabvágás* megjelenése farsang végén és a lakodalomban. Vö. Ujváry i. m. 158—159. Számos példa található a tétel igazolására a következő tanulmányokban: Ujváry Zoltán: *A szokáskutatás néhány terminológiai kérdése.* Műveltség és Hagyomány V (1963) 145—162. — Uő: *Népi dramatikus játékok alkalmai és típusai az Alföldön.* Műveltség és Hagyomány VIII (1966) 181—191.

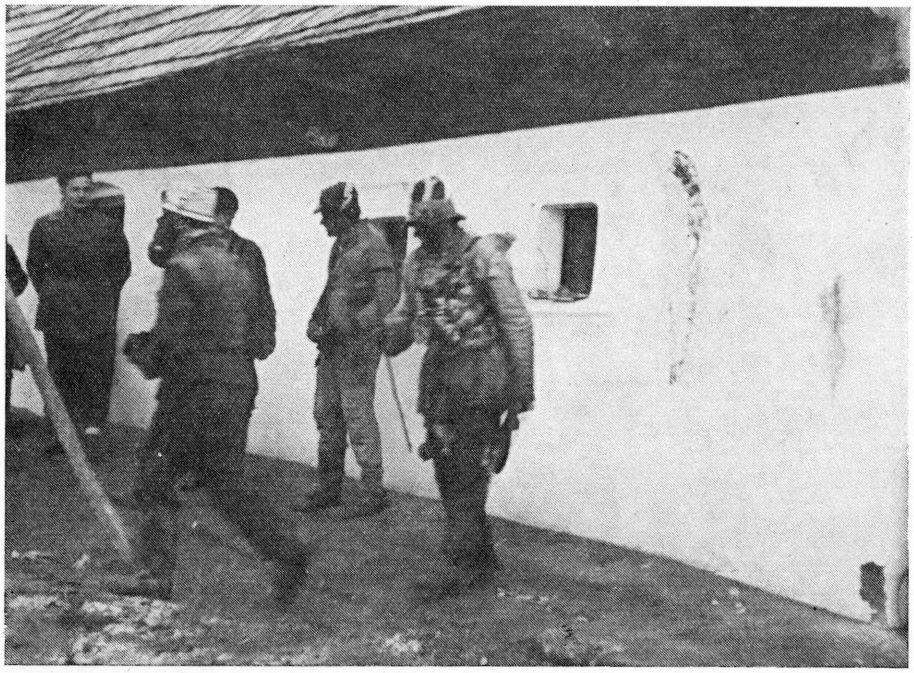

10. kép. Sárral bekenték a falat, mert a háziak nem fogadták őket. Novaj

lakodalmakat elsősorban farsang idején tartották, a két szokás-keretet a naptáron belül is közel találjuk egymáshoz.

Végül elérkeztünk tárgyunk legizgalmasabb, s egyben legnehezebb kérdéséhez, az észak-magyarországi *regélés, remélés* és a főleg Dunántúlról jól ismert *regölés* kapcsolatának problémájához. Talán fel sem merülne ez a kérdés, ha északról csupán *remélni* alakban fordulna elő egy farsangi, illetve lakodalmi szokás neve. A „remélni" azonban bizonyosan romlott nyelvi alak, s a kérdés elől nem tudunk kitérni. Ezért most — a megoldás igénye nélkül — a kapcsolat tisztázásának irányába mutató lehetőségekre próbálok rámutatni. A szótő etimológiája felől nézve, ha elfogadjuk Pais Dezső szóeredeztetését[17] különösebb probléma nem mutatkozik, hiszen a „lerészegedéssel járó nagy ivás", illetve e lehetőség megteremtése az Eger vidéki remélésnek is nyilvánvaló profán célja volt. Ettől sokkal bonyolultabb a naptári elhelyezkedés kérdése, az a dátum eltolódás, ami az újkori dunántúli regölés, valamint a XVI—XVII. századi Erdély *regelő hétfő*je,[18] illetve az észak magyarországi *regélés, remélés* időpontja között mutatkozik. Tudjuk, hogy a szokáskutatás funkcionalista irányzata a szokás naptári megjelenésének alig tulajdonít jelentőséget.[19]

[17] Pais Dezső: *Reg.* A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 75. Budapest 1949. 13—14.

[18] A kérdéshez l. Dömötör Tekla: *Regelő hétfő.* Ethn. LXIX (1958) 313—332. — Uő: Naptári ünnepek — népi színjátszás. Budapest 1964. 178—193.

[19] Róheim például így ír: „. . . a szokás lényegét illetőleg alig tesz különbséget, hogy a kalendáriumban farsangi, karácsonyi vagy újévi dátummal szerepel." (Kiemelés tőlem — P. K. A.) Róheim i. m. 219.

Pais a *regelő hét*ről írva történeti források nyomán arra következtet, hogy az a farsang, vagy annak egy szakasza lehetett.[20] Gyallay Domokos újkori adatok alapján jut hasonló következtetésre, s végül a regélést egynek veszi a farsangolással.[21] Ismeretes, hogy a dunántúli regölés és az erdélyi regelő hétfő egyaránt az év kezdetére utalt, a szerencsés évkezdés, a termékenység biztosítására volt hivatva.[22] Egyes területeken, így a Bükk vidékén azonban, az év kezdetét köszöntő szokások jelentős hányada áttevődött farsang idejére. Például Mercsén (Borsod m.) farsang vasárnap jártak a nyárshordó gyerekek a következő mondókával:

Óh, ój fassang kedves idő,
Elmúlt már az ó esztendő,
Ez újba is vígaggyonak,
Nekem szalonnát adjanak . . .[23] stb.

Néhol arra is volt példa, hogy a regös ének a farsangi koledáló szöveggel fonódott össze.[24] Ezek a kontaminációk is a két szokás funkcionális értelemben vett rokonságát — Róheim szerint azonosságát[25] — látszanak igazolni. Dömötör Tekla rámutat arra, hogy a *regelő hétfő* és nyugat-európai megfelelői átmeneti jelleget öltöttek a téli napforduló ünnepköre és a farsang között, s ezért a nyugati szokáskutatás is hol az egyik, hol a másik ünnepkörhöz számítja.[26] A Bükk—Mátra vidékén a farsang láthatólag a téli, évkezdő szokásoknak is gyűjtőmedencéje volt.

Végsősoron tévednénk azonban, ha Észak-Magyarországon ugyanazt a szokást keresnénk, amelyet a Dunántúl nyugati felében regölés néven ismernek. A palóc vidéken semmi nyoma a termékenységet, párosítást célzó regös énekeknek, s ha adódnak is hasonló funkciójú szokás-elemek, azok teljesen más szokáskomplexumban, keretben, összefüggésben jelentkeznek. Ilyenformán a kutatás nélkülözni kénytelen a szövegelemzésből fakadó lehetőségeket. Magától értendő, hogy az észak-magyarországi parasztság körében sem hiányoztak az évkezdéssel kapcsolatos alakoskodó szokások, termékenységvarázsló eljárások, de ezek a dunántúlitól sokban eltérő történeti úton haladtak, más hatások alatt állva fejlődtek, alakultak.

Visszatérve a *regélés*, *remélés* fogalom tartalmára talán nem lesz haszontalan emlékeztetni Pais Dezső véleményére. Véleménye szerint a *regelő hétfő* aligha lehetett szűkebb körzetekre szorítkozó fogalom jelölése, mivel cisioban,

[20] Pais i. m. 14.

[21] Szó szerint ezt írja: „Ime, a regelésnek — ottan farsangolásnak — az evésnél, ivásnál magasabbrendű, szellemi műveletei: alakos, álorcás bolondoskodások, zenés felvonulások, táncok, torolások, gúnyt űzések, ijesztgetések, jelképes párviadalok, játékok föl egészen a komédiajátszásokig."
Gyallay Domokos: *Reg.* MNy. XLIX (1953) 186.

[22] Dömötör: *Naptári ünnepek* . . . 192—193.

[23] Istvánffy i. m. 300.

[24] Vö. Diószegi Vilmos: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben.* Budapest 1958. 413—414. — Dömötör: *Naptári ünnepek* . . . 192.

[25] Róheim i. m. 222. A kiváló folklorista abban is azonosságot látott, hogy a farsangolásban és a regölésben egyaránt a házasulni készülő legények vettek részt. Uo. 222. A hasonlóságok mellett a koledáló szövegek és a regös énekek különbségeire mutat rá Diószegi. Vö. Diószegi i. m. 416—418.

[26] Dömötör: *Naptári ünnepek* . . . 193.

vásárlajstromokban, vagyis országnak szóló tájékoztatókban szerepelt. A regelés azonban „a különböző vidéki magyarságnál eltérő irányban fejlődött. A nyugat-dunántúli részeken, valamint némely székely csoportoknál a mondókák és játékos mozzanatok kerültek előtérbe, egyebütt pedig az „áldomásos" mozzanatokra billent át a súlypont."[27] Annak ellenére, hogy a Bükk—Mátra vidékének *regélő, remélő* szokása inkább az utóbbi fejlődési irányt mutatja, kívánatos lenne emlékének feltárása minél több helyről, hogy az összegyűjtött adatok fényénél világosabban láthassuk az itt felvetett problémákat és kérdéseinkre megnyugtatóbb választ találjunk.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Attila Paládi-Kovács:

EIN FASCHINGSBRAUCH IN DER GEGEND VON EGER

(Auszug)

In dieser Mitteilung wird vom Verf. ein Volksbrauch beschrieben, der am Aschermittwoch in der östlich von Eger gelegenen Ortschaften Noszvaj und Ostoros (Kom. Heves, Nordungarn) aus geübt wird. Unter Teilnahme der Jugend beiderlei Geschlechtes wird hier an den letzten drei Faschingstagen ein großer Ball (ung. „ivó") abgehalten, der von dem am Mittwoch arrangierten Maskenumzug gekrönt wird. An diesem Brauch dürfen ausschließlich Burschen teilnehmen, die die Häuser des Dorfes der Reihe nach besuchen, wo heiratsfähige Mädchen zu finden sind. Die teilnehmenden Burschen stellen ausschließlich anthropomorphe Figuren dar; Tiermasken sind seit Menschengedenken nicht im Gebrauch. Sie parodisieren einen Brauch, dessen Hauptfiguren der Bräutigam und die schwangere Braut sind (Abb. 1,9). Neben ihnen werden vom Brautführer und von verschiedenen Genre-Figuren Rollen gespielt, z. B. vom Schleifer (Abb. 4), vom Barbier, vom Kesselflicker, vom Schornsteinfeger, von Schmieden und Zigeunern. Der Umzug wird von den Mitwirkenden abgeschlossen, die die Zigeunermusikanten (Abb. 6), den Schweinehirten (Abb. 7), den Kuhhirten, den Schäfer darstellen. Die Aufgabe der letzteren war u. a. das Lärmmachen mit Peitschen und Kuhglocken.

Die Eltern der besuchten Mädchen werden von den Teilnehmern des Mummenschanzes mit Glückwünschen für das neue Jahr begrüßt. Dafür bekommen sie überall Speck auf ihre Spieße, Eier in ihre Körbe und Wein (Abb. 2—3 und 5), die von ihnen an einem geschlossenen Burschenabend verzehrt werden.

Vom Verf. wird nachgewiesen, daß dieser Volksbrauch die primitivsten Formen der dramatischen Spiele enthält, die hauptsächlich auf Improvisation beruhen. Die größtenteils schon verblaßte Funktion dieses Faschingsbrauches war die Sicherung der Fruchtbarkeit und des Wohlstandes. Auch die Erinnerung an das Verspotten der sitzengebliebenen Mädchen wird von diesem Brauch behütet. Auf den Brauch der Burschenweihe deuten das Auftreten der Burschen in Körperschaft und die geschlossene Abendunterhaltung sowie das scherzhafte Rasieren hin.

Es ist interessant, daß dieser geräuschvolle, spendensammelnde Brauch auch in einigen nahe liegenden Dörfern anläßlich von Hochzeiten in ähnlicher Form geübt wurde. Viele Daten bezeugen, daß auf dem ungarischem Sprachgebiet, besonders auf der Großen Ungarischen Tiefebene, gewisse Volksbräuche, sowohl in den Faschings- als auch in den Hochzeitsbrauchkreisen vorkommen.

Zum Schluß befaßt sich Verf. mit der Benennung des von ihm geschilderten Brauches (ung. „remélni, reménylő"). Dies stammt aus derselben Wurzel wie der Name eines ungarischen Neujahrsfestbrauches (ung. „regölés", „regelő hétfő"). Er weist darauf hin, daß hier trotz der Verwandtschaft der Namen von zwei verschiedenen Brauchkreisen — mit einiger funktioneller Ähnlichkeit — die Rede ist.

[27] PAIS i. m. 15.

Аттила Палади-Ковач:

ОДИН НАРОДНЫЙ КАРНАВАЛЬНЫЙ ОБЫЧАЙ В РАЙОНЕ ГОРОДА ЭГЕР

(Резюме)

Автор в этой своей статье описывает один народный обычай, который касается проведения масленицы и среды и наблюдается в селах Новай и Ошторош, лежащих к востоку от города Эгер. Здесь молодежь обоего пола, юноши и девушки, в последний день карневала давала большой бал, который завершался с устраиваемым в среду маскарадным шествием. В этом шествии могли принимать участие только исключительно юноши, которые посещают все те дома в деревне, где есть девушки на выданьи. Участвующие в маскараде юноши могли изображать лишь антропоморфные фигуры, маск животных здесь никогда не бывало. Обычно пародизировали свадебное шествие, центральными фигурами которого был жених и беременная невеста (рисунок 1, 9). Наряду с ними получали свои роли и остальные фигуры: точильщик, (рисунок 4), парикмахер, словак-проволочник трубочист, кузнецы, цыгане. Шествие завершали цыгане-музыканты (рисунок 6), свинопас (рисунок 7), кравар, вернее, изображившие их фигуры . . В их задачу входило поднимать шуп ударами кнутов и палок.

Участники маскарадного шествия приветствовали родителей деревенских невест добрыми пожеланиями на наступающий новый год. Поэтому повсюду они получали сало на свой вертел, яйца в корзину и вино (рисунки 2, 3 и 5), все это они съедали на закрытой пирушке вечером.

Автор показывает, что этот народный обычай содержит элементы примитивнейших драматических представлений, главным образом форму драматического представления, основанную на импровизации. Уже давно стершейся функцией этого народного обычая, собственно говоря, было обеспечение урожайности, изобилия. Данный обычай хранит и память осмеяния девушек, оставшихся без женихов, не вышедших замуж, засдевшихся в девках. Общее выступление парней во время маскарада, их закрытая пирушка и шуточное обривание указывают на обычай посвещения в мужчины.

Интересно, что обычай собирания праздничного подаяния, в той его шумной форме, как это было во время карнавальной среды, наблюдался в некоторых близлежащих селах и во время свадеобного обряда. Множество данных подтверждают, что на территории венгерского языка, особенно же на Большой Венгерской низменности, проявлялись элементы этого народного обычая как в кругу карнавальных, так и свадебных обычаев.

В заключение автор занимается вопросом о названии этого обычая венг. (remélni, reménylő т. е. надежный), которое происходит от одного корня со словом обозначающим праздничный обычай начала венгерского нового года (венг. regölés, regelő hétfő). Указывает автор и на то, что несмотря на родственность названий, речь идет о двух совсем различных кругах обычаев, имевших некоторое функциональное сходство.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Késő középkori vaseszköz-lelet Balatonalmádiból

1965. januárjában a balatonalmádi—vörösberényi községhatár közelében épülő Bauxitkutató Vállalat új irodaépületének építkezéséről jelentették, hogy az alapozási munkák során egy vaseszköz-leletre bukkantak. Kiszállásom során megállapítottam, hogy a lelet korábban, az elmúlt év őszén került elő, azonban félve az építkezés leállításától, csak több hónappal később jelentették be. Így a lelet megtalálásának körülményeiről annyit tudunk, hogy egy csomóban, kb. két méter mélyen feküdtek a tárgyak.[1] A közelben egy kút is előkerült, melyet visszatemettek. A téli időjárás miatt a terület alaposabb átvizsgálása 1965. májusában történt meg, amikor őskori[2] és római kori (zömében I—II. századi)[3] telepanyagot gyűjtöttem az épületek mellett dózerral végzett talajegyengetésből. A földmunkák során előkerült hamus foltok és gödrök, melyekről az ott dolgozók tájékoztattak, feltehetőleg a fenti kultúrák maradványai. Mindezek azt bizonyítják, hogy a lelőhely a Balatontól kb. 200 méterre fekvő, magasan kiemelkedő fennsík több kor emberének nyújtott kedvező helyet a megtelepedésre.

A vaseszköz-lelet hat tárgyat: egy ekevasat, két kapát, két horgot és egy ún. nyesellőt tartalmazott.

1. *Ekevas* (1. kép 1.) Hegye felé keskenyedő lappal, befelé nyitott köpűje szimmetrikus. H: 30 cm, legn. sz: 16,4 cm. (Ltsz: 65. 41. 19.)

2. *Horog* (2. kép 3.) Fordított U-alakúra meghajlított, négyszög átmetszetű vasrúd, mindkét vége visszahajló 2—2 horoggá szétkalapálva. H: 24,4 cm. (Ltsz: 65. 41. 20.)

3. *Horog* (2. kép 4.) Az előzőkhöz hasonló, de kisebb, a horgok felé vékonyodó kör átmetszetű vasrúdból alakítva. H: 16 cm. (Ltsz: 65. 41. 20.) A két horoghoz hasonló rendszerű darabok a magyar halászat eszközanyagában találhatók, így azokat ún. vizahorgoknak határozhatjuk meg.[4] A Balatonon valószínűleg harcsára alkalmazták.

4. *Kapa* (1. kép 2.) Egyenesre vágott heggyel, hosszúkás háromszögű fejjel, trapéz formájú rövid, vaskos szárrészén ellipszis alakú köpű. H: 29 cm, sz: 13 cm. (Ltsz: 65. 41. 17.)

5. *Kapa* (2. kép 1.) Hegye enyhén ívelt, háromszög alakú fejjel, melyen az élre rákovácsolt acélszalag még jól látszik (nádolásos). H: 22 cm, sz: 13 cm. (Ltsz: 65. 41. 18.)

6. *Nyesellő* (2. kép 2.) Széles, ívelt hátú pengéje kissé visszahajló hegyben végződik. Nyitott köpűjének végén a fanyél beerősítésére szolgáló szöglyuk. Balkezes ember használatára készítették. H: 30,2 cm. (Ltsz: 65. 41. 16.) HERMAN Ottó szerint hosszú póznára erősítve a víz mélyében történő nádvágásra szolgál.[5]

Az összes tárgy felülete erősen rozsdás volt, a restaurálás folyamán savas áztatással az oxidréteget a nyers vasig lemaratták, így kovács-technikai eljárások is megfigyelhetők a tárgyak felületén.[6]

*

A lelőhelyen talált római vicus-település ellenére a leletegyüttes tárgyait formai és technikai kivitelük alapján késő

[1] A területen végzett talajegyengetések és az elmúlt évszázadok során a környező hegyoldalak eróziója folytán lerakodott hordalék miatt ilyen jelentős a mélységadat.

[2] Veszprém, Bakonyi Múzeum (a továbbiakban: VMB) Régészeti leltárkönyv 65. 41. 1—9.

[3] VMB 65. 41. 10—15.

[4] HERMAN Ottó: *A magyar halászat könyve*. Bp. 1887. 249. ábra.

[5] HERMAN i. m. 238, 116. ábra.

[6] Az ekevas esetében a vastag rúdvasat háromszög alakú vaslemezzé kovácsolták, a felső részét mindkét oldalon bevágták, majd köpüvé hajlították, míg széleit vékonyra (élessé) kalapálták. A kapákat egyetlen négyszög-átmetszetű rúdvasból készítették: egyik végét köpünek, foknak hagyták meg, a többit lappá kalapálták. A köpüjét lyukasztóval tágították. A nyesellőnél egy vékony vasszalag egyik végét lemezzé alakították, ebből hajlították a nyél számára köpüt, míg a másik végét ívesen meghajlították, belső oldalát éllé vékonyították.

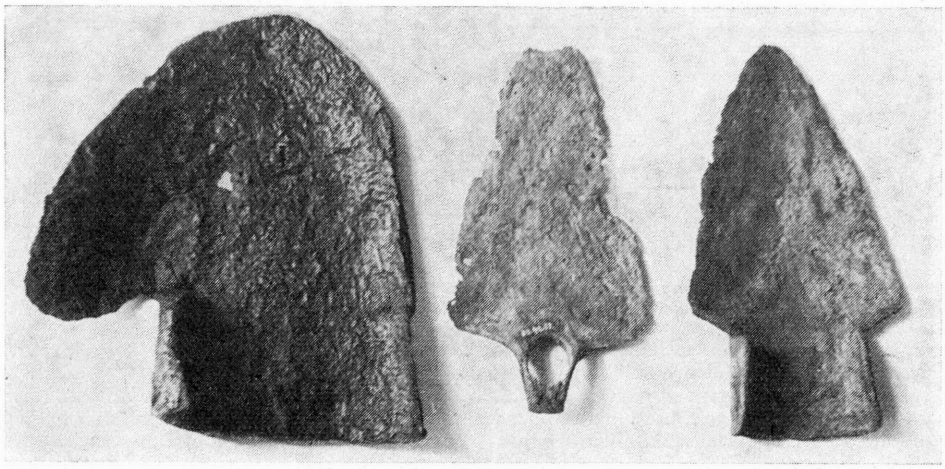

1. kép

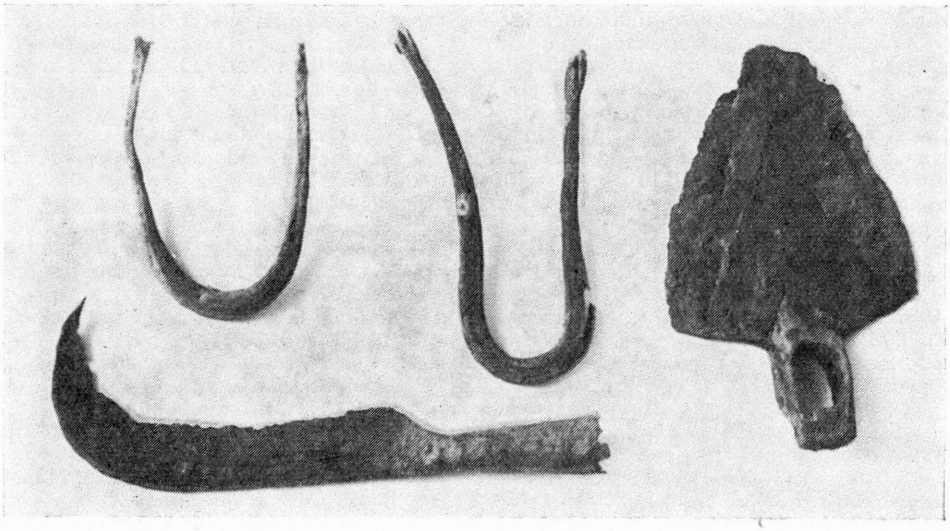

2. kép

középkoriaknak határozhatjuk meg.[7] A kisszámú közzétett eszköz-leletből és ásatási anyagból a Debrecen—Szepes pusztai ekevas,[8] ismeretlen lelőhelyű kapák[9] hozhatók fel formai párhuzamként, melyek mind XVI. századiak. Ekevasunkkal megegyező darab még a MNM Történeti Múzeumában őrzött, XVII. századinak mondott együttesből[10] és a mohácsi vaseszköz leletből[11] ismertek. Ezek alapján a balatonalmádi

[7] A kerámiával VIII—IX. századra keltezett schimmelsprungi és az 1233-as veretű pénzzel együtt talált zemendorfi ekepapucsok eltérő formát képviselnek. (Vö! SCHMIDT: *Antike und mittelalterliche Pflugscharen in Österreich.* Archeologia Austrica, 19/20 (1956) 223—35. 3. és 5. kép.)

[8] ECSEDI István: *Középkori gazdasági eszközök a debreceni Szepes pusztáról.* NÉ. XXIII (1931) 74—76.

[9] SZABÓ György: *A falusi kovács a XV—XVI. században.* FA. VI. (1954) XXXV. t. 4. és 7. kép.

[10] *Magyar művelődéstörténet.* Szerk.: DOMANOVSZKY Sándor. Bp. é. n. III. 164.

eszközlelet használatának ideje a XVI. századra rögzíthető, elrejtése pedig az ugyanebben az évszázadban lezajlott háborús eseményekkel függhet össze. Ezzel lehetőség nyilik az elrejtés idejének, tehát a tárgyak korának pontosabb keltezésére is.

Lelőhelyünk közelében két nagyobb település állott fenn a középkor folyamán: Vörösberény és Kisberény. Amíg az első élete a X. századtól napjainkig folyamatosan végigtekinthető, addig a lelőhelyünkhöz közelebb eső Kisberény rövidebb életű település volt. Első okleveles említése CSÁNKI Dezső szerint 1401-ből való,[12] de a veszprémi káptalani levéltárban korábbi, még kiadatlan oklevelekből is ismerjük.[13] Kisberény falura 1570-ben terjedt ki a török hódoltság, az 1588-as adóösszeírás már pusztaként említi.[14] Ugyanebben az időben elnéptelenedik a környék többi települése is: a veszprémvölgyi apácák birtokolta Vörösberény, Sándor és Balatonkenese 1567-ben hódol be a töröknek Berhida, Sóly falvakkal együtt; az előbbi három falu pusztává válásának évei 1641, 1590, 1640. A kissé távolabb fekvő Balatonfőkajárról 1566-ban, 1572-ben és 1594-ben jegyzik fel, hogy lakatlan település.[15] Miután Veszprém környéke a veszprémi vár 1552-es ostroma alkalmával vált először hadszintérré, eszközleletünk elrejtésének időpontját az 1550—1580-as évekre tehetjük nagy biztonsággal, s talán összefügg az 1566. évi hadjárat után kialakult hódoltsággal. A lakosság hirtelen történt menekülésére az elpusztult *Sándor* falu területén terepbejárás alkalmával TORMA István által a felszínen talált aszimmetrikus köpűjű, egyélű, ún. debreceni típusú ekevas (1. kép 3.) vet fényt,[16] mely bizonyítja, hogy még a fontosabb használati eszközök biztonságba helyezésére sem volt helyenként lehetőség. Ez az ekevas, mint a balatonalmáditól eltérő típus, a XVI. században egy szűkebb területen, a Balaton északi partvidékén két fajta eke: a *kerülő* és *váltőeke* egyidejű használatát tételezi fel.[17]

A hasonló eszközleletek és az ekepusztításokról szóló oklevelek feldolgozása során többen rámutattak az elrejtések, illetve a pusztításokkal egybekötött rablások okaira: a vasanyag viszonylagos értékére.[18] A XVI. századi eszköz leletek ilyen szempontú értékelése szintén jogosult, ugyanis éppen a tárgyalt időszakban (1550—1580) az iparcikkek ára — így a vasé is — megemelkedik. De nemcsak a vasanyag, hanem a benne rejlő munka is viszonylag nagy értéket képviselt, erre utal a NÁDASDIak számadáskönyvéből egy feljegyzés, mely szerint a kovácsnak 10 irtó kapáért és 1 csákányos kapáért 1 fl 84 d-t fizettek ki.[19] Összehasonlításképpen megemlítjük, hogy ebben az időben egy napszámos bére 10—20 dénár között mozgott aszerint, hogy ellátást kapott-e vagy sem.

Az elrejtések másik okára, ti. az eszközök használati értékére KISS Attila mutatott rá a debreceni késő középkori vaseszköz-lelet kapcsán.[20]

Leletünk tárgyainak készítési helyét a két szomszédos falu, Kisberény és Vörösberény kovácsműhelyében kereshetjük. Ugyanis a földművelő munka megkövetelte, hogy majd minden faluban legyen kovácsműhely kocsivasalás, patkolás, szerszámkészítés és javítás céljából. Fennmaradt okleveles adataink ezt igen nagy valószínűséggel támasztják alá környékünkre vonatkozóan: a tihanyi félszigetről 1211-ben,[21] Pécselyről 1350-ben,[22] Szentkirályszabadjáról 1383-ban,[23] Arácsról 1410-ben,[24] Vászolyról 1509-ben,[25] Balatonfőkajáról 1542-ben,[26] Balatonfüredről 1626-ban,[27] Aszófőről 1652-ben[28] említenek kovácsokat, míg a tihanyi apátság 1055. évi[29] és a

[11] KISS Attila: *A mohácsi vaseszköz lelet.* Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1963. 160—61.

[12] CSÁNKI Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* Bp. 1897. III. 222.

[13] Veszprémi káptalani levéltár. Kis Berén 6. (1281. május 11.)

[14] ILA Bálint — KOVACSICS József: *Veszprém megye helytörténeti lexikona.* Bp. 1964. (Kisberény címszava)

[15] ILA—KOVACSICS i. m.: Vörösberény, Sándor, Balatonkenese, Balatonfőkajár, Berhida és Sóly címszavai.

[16] VMB 65. 68. 8. A lelőhely Balatonkeneséhez tartozik.

[17] VÖ! *A magyarság néprajza.* Bp. é. n. II. k. 203. illetőleg a 607. és 616. ábrát. A balatonkenesei ekevas talán a XVI. század végére tenné a kerülőekére való áttérés időpontját (VÖ! KISS Attila i. m. 165—66).

[18] BELÉNYESSY Márta: *A földművelés fejlődésnek alapvető kérdései a XIV. században.* Ethn. LXVI. 92. Az ismertetett példákat kiegészítjük egy XIV. század végi, környékünkre vonatkozó adattal: 1385-ben Cowachy-i (Kovácsi-i) Pethych fia Mihály társaival Benedek veszprémi püspök Berenhyd-i (berhidai) saját földjén élő két jobbágyát súlyosan bántalmazta és *ekéjüket megsemmisítette* (aratrum ipsorum omnio permactassent destruxissent et annihilassent). (KUMOROVITZ L. Bernát: *Veszprémi regeszták.* Bp. 1953. 837. regeszta.)

[19] *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásaiból.* Fasc. II. Közreadja BELÉNYESSY Márta. Bp. 1960. 86.

[20] KISS Attila: *Debreceni késő középkori vaseszközlelet.* A debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960—61. 34.

[21] ERDÉLYI László: *A tihanyi apátság története.* Bp. 1908. I. 132.

[22] KUMOROVITZ i. m. 718. reg.

[23] Uo. 791. reg.

[24] ERDÉLYI i. m. 459.

[25] SZAMOTA István — ZOLNAI Gyula: *Magyar oklevél-szótár.* Bp. 1902—1906. 526.

[26] SÖRÖS Pongrác: *A bakonybéli apátság története.* Bp. 1903. I. 585.

[27] ERDÉLYI i. m. 300—301.

[28] Uo. 252.

[29] Uo. 12.

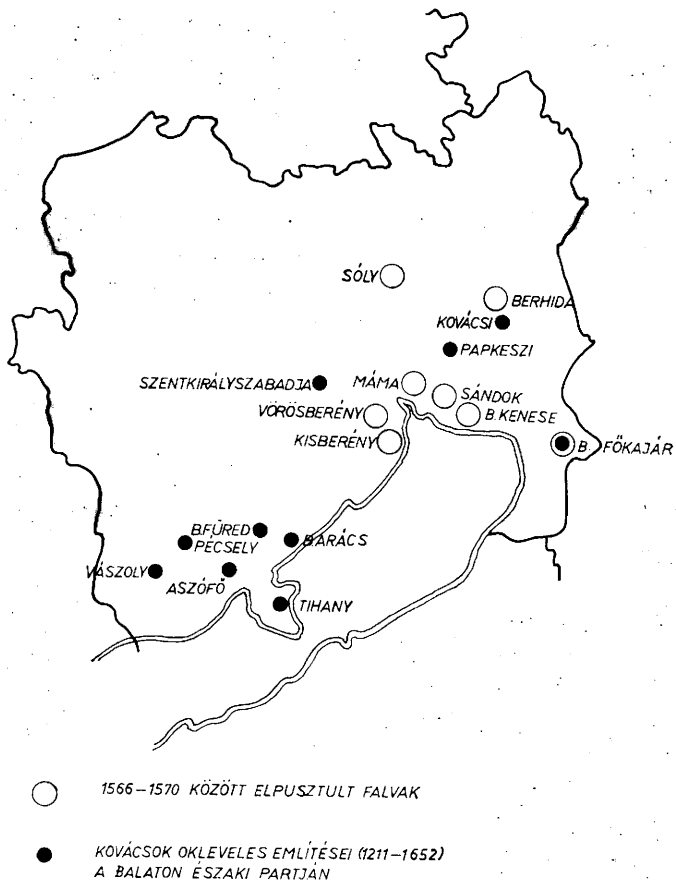

veszprémvölgyi apácakolostor 1109. évi[30] adományleveleiben illetőleg birtokösszeírásaiban szereplő kovácsok a két kolostor valamelyik balatonparti birtokán élhettek. A veszprémi káptalani levéltár egy figyelemre méltó 1464. évi oklevele alapján Clementin nevű *Ekegyartho*-ról van tudomásunk Papkeszi̇ből.[31] (L. a 3. képet.)

Végezetül az eszközlelet szerencsés összetétele a késő-középkori Kisberény falu egy jobbágyának sokrétű foglalkozási és ezzel kapcsolatosan megélhetési viszonyaira mutat rá. Az ekevas szántás-vetésre, a kapák (valószínűleg) szőlőművelésre,[32] míg a horgok a közeli Balatonon folyó halászatra utalnak. Ugyanezt a képet támasztják alá a XVII. századi írásos adataink is ugyanerről a területről.[33]

Rövid adatközlő dolgozatunkkal a Balatonmellék XVII—XVIII. századból már jól ismert foglalkozási ágainak XVI. századi, tárgyi bizonyítékait kívántuk ismertetni, annál is inkább, mivel e területről ez az első közzétett eszközlelet.[34]

NÉMETH PÉTER

[30] CZEBE Gyula: *A veszprémvölgyi oklevél görög szörege*. Bp. 1916. 17—19.

[31] SZAMOTA—ZOLNAI i. m. 172.

[32] Megfigyelésem szerint a környéken az ún. *hegyes kapát* köves talajú helységekben használják. Ugyanakkor a nagyméretű kapát mindenütt csak szőlőművelésnél alkalmazzák.

[33] ILA—KOVACSICS i. m. a 15. jegyzetben említett községek címszavai.

[34] Rendkívüli figyelemre méltó az a két XV—XVI. századi feldolgozatlan eszközlelet (egyik ácsszerszámokat, a másik fegyvereket tartalmaz), mely 1960—62-ben Hárskút községből került a Veszprémi Bakony Múzeumba. Ezenkívül Veszprém-Vöröshadsereg térről ismerünk egy vaseszközleletet. Az 1909-ben felszínre-került, azóta elkallódott leletegyüttes tárgyai: 1 excentrikus köpüjű ekevas, 1 csoroszlya, 1 ösztöke, 1 láncos béklyó, 1 két lyukú pánt és egy lándzsahegy, valószínűleg késő középkori eredetűek voltak (VBM Törzskönyv I. 2480—85).

Egy falutörvény a XIX. század elejéről

Falvaink régi jogszabályalkotó tevékenységének jellegzetes emlékei a falutörvények. Emlékanyagunk elég szegényes. A falu ládájában őrzött okleveleket az 1848-as átalakulás után nem sokra becsülték, összegyűjtésükkel, feldolgozásukkal nem nagyon törődtek, sőt úgy látszik, a szokásjognak a falusi rendjét szabályozó szerepe oly erős volt, hogy az írásba foglalt szokások dokumentumainak rendbentartását eléggé elhanyagolták már 1848. előtt is.

Viszonylag több emlékünk maradt székelyföldi falvainkból. Az oklevélpublikációk több XVI—XVIII. századi falutörvényt mentettek meg a feledéstől. E táj sajátos társadalmi viszonyai miatt sajátos jellegük van e falutörvényeknek is. Írásbafoglalásuk célja rendszerint a régebbi szokások rögzítése, az elkallódott régi szabályok megújítása volt. Legarchaikusabb formájuk a szerződés: a falutelepülés tagjai *vinculum*, azaz kötbér terhével kötelezték magukat a közegyetértéssel alkotott szabályok megtartására.

A falutörvények a közös vagyon kezelését, a gazdálkodás rendjét, a falu terheinek viselését s közigazgatási, sőt igazságszolgáltatási funkciók gyakorlásának a módját szabályozták. XIX. században készült falutörvényről eddig nem volt adatunk. Alább ismertetem az 1807-ben létrejött léczfalvi falutörvényt. Figyelemreméltó, hogy jóllehet ez a legkésőbbi ismert falutörvény, formája mégis kötbérrel biztosított szerződés, tehát a legrégiesebb típus. Szövege a következő:

„Nemes Háromszéki Létzfalvi Communitásunk minden dolgainak a jobb móddal való folytatása végett lépett ilyen edggyezésre e folyó 1807dik esztendőben januáriusnak 4dik napján: Hogy választassanak ki minden familiából az értelmesebbek, kik is tellyenek ki Huszonnégy Személyekre, mely huszonnégy személyeket a Communitas kiválasztván s mindjárt a közönség előtt béesketvén kötelességek lészen minden Communitásunkat illető dolgokat jó Lelkiismerettel a következendő punctumok szerént folytatni, s Communitásunk is pedig ezen személlyeknek s ezeknek rendeléseinek a pontok szerént engedelmeskedni.

1⁰ Kötelesek lésznek ezen Communitásunk által kiválasztott személlyek mindjárt a kirendeltetett helyre elé menni, valamikor a *Falus Biró* vagy Hütössei által meghivattatnak, hatsak oda haza lészen s nem ágyban feküvő beteg, kivévén a Királlyi porontsolatot, Halált s Törvényt, mely meghatározott fontos Exceptiókon kivül ha mindjárt fél óra alatt meg nem jelennék tehát a Biró a kiválasztottakkal actu és mindjárt ötven pénzeket de summáljon az ollyan személyen, ha pedig refractáriuskodnak toties quoties edgy Magyar forintig büntesse. N. B. ugyan ezen büntetés alatt a Biró Polgárjaival tartozzék mindenkor jelen lenni.

2⁰ Ugyan kötelesek lésznek a Falunknak vagy Communitásunknak régi jó ususait v. Szokásait a lehetőségig megtartani, mellyek nyomait régi Protocolainkban láttyuk, ugy mint Erdő dolgában, Pásztorok fogadásában, Határainkon lévő minden névvel nevezendő károk dolgában, Fel fogásban, Szabadittásban, Határ prédálók s pásztorok regulázásában, Kortsmárosoknak mértékeik megvisgálásában, Falunk Füvinek s annak Határának jó móddal való Conservátiójában s több effélékben: mely pontotskák ellen hibázókot s dolgokot, ha ezen Communitásunk által kiválasztott Személlyek bé hunyt szemmel néznék s kötelességek szerént az alább megiratandó büntetések szerént meg nem büntetnék, tehát Communitásunk toties quoties büntesse ezen személlyeket edgyüttvéve három magyar forintig.

3⁰ Midőn pedig olyan dolog adja elő magát, hogy ezen Communitásunk által kiválasztott 24 személlyek egész Communitásunkat Communicatio véget öszve kivánná gyüjteni, tehát a Biró vagy hütössei által Házankint a kirendelt hellyre meghiván, a fennebb megirt exceptiokot kivévén, midőn a Csengetés elvégződik, egész Communitásunk megjelenjék, mellyet ha valaki el mulatna, tehát toties qouties ötven pénzekkel büntettessék. Ha pedig a Polgár nem tanálna valakit elhivni, azon személynek büntetését tartozik megfizetni.

4⁰ Történvén pedig (: mint ennek előtteis :), hogy az erdőre vagy az egész Communitásnak vagy edgy részinek ki kellenék menni, amint a Communitásunk által kiválasztatott Személlyek jobbnak láttyák s ki rendelik, tehát a szerént tartozik Communitásunk engedelmeskedni, ha pedig Communitásunk közül valaki nem engedelmeskednék, azon órában a mikorra a rendelés lészen, büntettessék azon személy három Mforintokig toties quoties.

5⁰ Sok törvényes és egyéb bajai lévén Communitásunknak amellyek a gyakor Postásságot meg kivánnyák, most pedig a Posta szer öszve zavarodván, ujra kezdődik. Postaszer szerént Bodor Dávid uramon, mely postásság mennyen Protocolum szerént, ki hova s mibe járt, e pedig minden

személy válogatás nélkül légyen, amint következik, aki pedig szer szerént amint parantsoltatik bé nem fogna, toties quoties edgy Mforintig büntetődjék, és amennyivel a falus Biró fogadni kéntelenittetik, azt is tartozzék meg fizetni, ki vevén azt, hogy vagy a falu Határán kivül lenne Marhája, vagy pedig bé foghatatlan beteg lenne, mert ugy tartozik a szomszédja bé fogni. A Communitás által kiválasztott 24 Személyek is éppen ugy tartoznak a Postálkodással mint más.

6⁰ Minden féle Határ Prédálók és Lopók (: a kár által adatván a Határbirónak :) büntetődjenek három Mforintokig, a kár pedig repartiáltassék azon személlyekre in duplo. Az Éjszakai Hordók is éppen ezen büntetéssel büntetődjenek. Melyek két része a protocolum szerént a Cassába bététetődjék, harmada pedig a Biráké legyen. A Vasárnapi munkások is e szerént büntettessenek.

7⁰ A Határ Pásztorok akár mi névei nevezendő Tilalmasban tanáltatván, vagy Szava bé vehető Ember által a ki választatott Személlyeknek vagy Biráknak bé mondatatván büntetődjenek 3 Mforintokig. Ennek is harmada a Biráké, két része pedig a Cassába tétettessék.

8⁰ Tapasztalt dolog az edgymás Földeit el Szántók között a sok visszavonások, azért a kik a félékben inpitigálnak és Biró által el láttatik, tehát az illyen személlyek büntettessenek edgy Mforintig a pedig legyen az el látóké. Az illyen el szántott Földet pedig senki vissza ne Szántsa, hanem meg láttassa, mert különben az is a másnak büntetésén marad. Úgy szintén Szántás alkalmatosságával a kiknek Földjök a Veu Határra rugnak azokon Marhájokkal s ekékkel meg térni tiltatnak, a kik pedig mégis azokon meg térnének s kárt tennének s tetetnének, azokis a tétetett kárral és edgy Mforinttal büntettessenek toties quoties, azok is pedig akik Szekérrel vagy Marhával keresztül kasul járni merészelnek a gabonákon, nem különben az utak, gyepek elszántói és határ kövek kihányói.

9⁰ Minthogy pedig már a Pityóka ültetés bőv mértékbe bé jött, ezután az abban tétetendő kár is mint szintén a Török buza Borsó Mák s Fuszujka az Határ pásztorok számadásában fog lenni. Ezen megirt gabonák levén pedig a kivántsibbak, igen nagy és sok károk tapasztaltatnak, mely nagy károknak el távoztatások végett végeztetett hogy a Lopó edgy Mforinttal és a kárral, a Gazda pedig a ki a maga életiben meg sütni s főzni engedné, ki nem adná a Lopót, három Mforintokkal büntettessék. Ide járul az is hogy valameddig az Tallók bé nem szabadulnak sem fel szedni, sem pedig Törökbuza tallózni semmi féle ember kimenni ne merészeljen, mert ha valaki ez ellen tselekednék toties quoties fél Mforintokkal büntettessék és kár fizetéssel. Ezen egész Punctumban lévő Lopók és tollózók büntetésének módja a régi usus szerént meghagyatik, hogy a kiket az Határ Pásztorok kapnak meg azok büntessék (:de ezen meg határozott büntetéssel mert ha valamit ebből el engednek hasonló büntetésen maradnak :). Akiket pedig a Birák kapnak meg azokot a Birák büntessék, a meg határozott büntetés szerént, hanem az orgazdákot akik az efféle Lopott portékákot Házaiknál be hunyt szemmel nézik s ki nem adják, a Communitás által kiválasztott Személlyek fogják büntetni, ugyan a meghatározott büntetéssel, mely büntetésnek két része a Cassáé, harmada pedig azoké lészen, a kik az illyen orgazdákot megbizonyittások mellett ki fogják adni.

10⁰ Abban is igen nagy károk tapasztaltatnak, hogy kaszálás s aratás alkalmatosságával Marhájokot sokan az kalongyák s bugják közöt etetik, végeztetett pedig, hogy ezen tul senki meg ne merészellye Marháját a más ember földjire, Széna füvire hajtani, valameddig meg nem szabadul egészszen, hanem kiki a maga tollójára vagy kaszáló hellyire tzövekellye vagy kösse meg, ez is pedig tsak akkor a mikor ott dolgozik. Valaki pedig ezen rendelést által hágja, az ollyan személyt a Határbiró fél mforintig büntesse meg elsőben, az után pediglen toties quoties edgy mforintig. Ide értetődnek azok is a kik marhájokot a Gyepeken vagy füves utakon étetni merészlik.

11⁰ Nagy kárainkot tapasztallyuk a kortsmárosoknak és Mészárosoknak hibás mértékeikben, azért határoztatott ezen rossznak eltávoztatására Hogy KVásárhely lévén az Emporialis Városunk, onnan Communitásunk hozasson minden féle igaz mértékeket, mellyek meg petsételtetvén tartassanak a falus Biró Házánál, ezen Mértékekhez pedig ugy alkalmaztassák minden Mészárosok s Kortsmárosok mértékeiket s azokot megis petsételtessék, hogy ha valamellyik ezen Communitásunk Mértékeivel nem edgyező mértékekkel élne s mérne, elsőbbenis meg büntettessék fél mforintig, másodszor edgy mforintig, harmadszor s azutánis toties quoties három mforintokig. Ezen büntetéseknek is harmada a Biráké, két rész pedig a Cassáé legyen. Hasonló büntetéssel büntettessenek a Molnárok is, ha hibásnak találtatnak.

12⁰ Nagyon el hatalmazván Communitásunkban a sok aprólékos Lopások ugymint Majorságok Szántóvasak s kertek el orozása tehát ezen rossznak is el hárit-

tására végeztetett, hogy a kik e félékbe elegyittik magokat Comperiáltatván toties quoties büntettessenek edgy mforintig és a kárt prestalyák s Ekklesia követtetés véget adattassék által a Domesticum Consistoriumnak, de ha mégis megnem szünnek adatassék által a Localis Tisztnek.

13⁰ Végeztetett továbbá az is, hogy senki ezen fen megirt pontokban hibázókat patrociniálni ne merészellye hanem ha valakit Szószóllójának vallván magát menteni kivánná, Comperialtatván pedig azok akik az illyen kártékony embereknek pártyokat kivánnyák fogni, toties quoties büntettessenek fél mforintig. Ide járul az is a jó rend fenn tartására, hogy a Törvényeknek folytatások alkalmatosságával senki se a törvénytévőköt, se az Törvénykezőköt se a bizonyságokot semmi névei nevezendő motskos vagy illetlen szókkel illetni ne merészellye (: a Communitás által kiválasztatott személyeket pedig azután se:), mert a ki azt merészli tselekedni, jel adattatván az Presestől az ajtó bé tétessék és actu edgy mforintig büntettessék.

14⁰ Keservesen tapasztallya Communitásunk kivált a szegényeire nézve, hogy midőn Communitásunk holmi Törvényes vagy egyébb dolgaira nézve pénzt kéntelenittetett felvetni, a hosszas fel hajtás mián a Birák némellyektől kétszer is fel vették, másoknál pedig az afféle fel vetésekből még maig is benn vagyon, erre nézve határoztatott, hogy midőn Communitásunk szüksége az oly pénz fel vetéseket kivánnya, tehát az olyan fel vettetett pénzt minden Ember tizenötöd Nap alatt meg fizesse. Ezen pénz pedig ugy fog fel szedettetni, hogy készittessék edgy Lista, melyben minden Embernek neve bé irattassék, Házról házra való következés szerént, azon Lista pedig a Communitásunktól ki választott 24 Személyek által petséltessék meg és így ezen Listával mind a Katona mind pedig a Provinciális Biró edgyütt megindulván amint kiki megadja jegyezze fel kalamárist pennát hordozván magával. A ki pedig a másodszori el járást is elvárná, akkor a Birák szedjenek annyit érő zálogokot, imponalván azon személyeknek hogy ha a tizen ötödnap bé telésével meg nem fizetnek a zálagok kótyavetyéztetni fognak, mely pénzről a Biró a Lista szerént számolni tartozik 30 Napok alat.

15⁰ Végeztetett az is, hogy ha a Birák Hütösök és Polgárok a magok hivatalokot és kötelességekot restesen vinnék, vagy a Communitás által ki választott személyeknek parantsolattyaikot mellyek a Communitás dolgait illetik nem tellyesittik actu, tehát edgy edgy fél magyar forintig büntettessenek toties quoties. Szaparodván a tökéletlenség, Szaporodik az büntetés is.

16ĸ Ezen fen meg irt Pontok ellen hibázóknak büntetéseik, a Birákot illetőkön kivül edgy arra készitetett Protocollumba mindenkor inferáltassanak melyből (: hogy a Communitás költsége annyivel is kisebbedjék :) legyen edgy bizonyos Cassa, mely a Birónál állyon és belőlle Communitás dolgaira költvén arról számollyon határoztatott.

17⁰ Leg első és fő kötelességévé tétetődik ezen Communitásunk által ki választatott Személyeknek, hogy Regestrum nélkül szerte széllyel lévő, és veszedelemben forgó minden Communitásunkot illető Leveleinket összve gyüjtsék és őket Regestrumba vegyék, mely Regestrumok közül edgyik mindenkor állyon a Presesnél a másik pedig a Levelekkel a Falu Ládájában azon személynél, akit a kiválasztott 24 Személyek a jó Conservatio véget választanak, mely Láda vagy mindenkor zár s petsét alat állyon vagy pedig annak kultsa a Communitásunktól kiválasztott személyek közül a Presesnél állyon.

18⁰ Utollyára még az is határoztatott, hogy ezen Communitásunk által kiválasztatott Személyek minden Actákot Protocolum szerént folytatván in protocolállyanak.

19⁰ Végeztetett az is, hogy már ezután a Határbiró Listáját tartozik bé adni a ki választatott Személlyeknek, és azok fogják Repartiálni a kárt, ugy pedig, hogy a Határbiró is Pásztoraival jelen légyen, ezen repartiált kárt pedig kiadván a Határbirónak, kiis edgy 15tödnapi admunitio mellett kinek kinek kárát kiadván, 30 napok alat tartozik be fizetni, mellyet ha akkorá meg nem fizetne, tehát szabadoson zálogolhassa meg az ollyan Személyt. Akik ellenállanának büntettessenek 3 mforintig. A Határpásztorok mi módon való őrzésit azon kiválasztott Személlyek ki fogják adni, kivéve azt hogy mivel már . . . . fizetés vagyon az Határ Biró Repassiollya.

20⁰ Határoztatott az is Hogy Tavaszszal Mindjárt azon Személlyek s Birák minden utakot kijárjanak mely utakot aztán aki el merészelne szántani, Büntettessék 3 Három mforintokig toties quoties.

Ezenn Fennebb meg irt és punctumok szerint feljegyeztetett és ezeken kivül ezekhez tartozó Communitás ügyeire és bajaira nézve Egyezésekre közönségesen mi magunkat és Posteritássunkot meg másolhatatlanul Tizenkét Mforint büntetés alatt kötelezzük s mégis ezen edgyezés örökösön in vigore maradjon, mellyet tulajdon nevünk ala irásával megis erősitettünk Irtuk Nemes Kézdi Székben Létzfalván Néhai Nemes Bodor János

uram özvegye lakó Házánál ezen 1807dik Esztendőben Januáriusnak 4dik Napján"

A törvényen 61 személy aláírása szerepel. Az aláírások 37 kéz irásától származnak, ugylátszik tehát, hogy huszonnégyen irástudatlanok voltak vagy egyéb okból megbizást adtak nevük aláirására. A 61 személy 25 családnevet visel. Egyikük egy léczfalvi családba beházasodott külső ember volt, ugy hogy tulajdonképen 24 családnak a tagjai egyeztek meg. Valószinüleg ez a magyarázata annak, hogy a kommunitás ügyeit vezető testület 24 személyből állt. Teljesen kizárni nem lehet azt a magyarázatot sem, hogy a huszonnégy személy valami hagyomány volt. E 24 családból négy volt immunis, tehát a határőrszolgálattól mentesített nemes, a többi határőrvidéki szolgálatra kényszerített, különböző rendekbe tartozó székely család volt. A faluban az 1820-as urbárium szerint 28 családnevet viselő 70 jobbágy és zsellér élt. Ezek nem vettek részt a falutörvény megszerkesztésében. Maga a törvény Bodor Zsigmond későbbi dulló kezeírása és valószínűleg fogalmazása is. Fényképmásolata az Országos Levéltárban.*

Bodor György

Emlékezés a 125 éve született és a 60 éve elhunyt Szongott Kristófra

A közelmúltban, amikor ez a cikk már elkészült, jelent meg a *Magyar Nemzet* levelezőinek rovatában egy rövid, de magvas emlékezés a 125 éve született kiváló armenológusról, Szongott Kristófról.[1] Anélkül, hogy az emlékeztető írás azon állítását, hogy „Szongottot, az armenologia, hazánkban érthetetlenül mellőzött tudományág, legkiválóbb tudósát" elfelejtettük, nevét is alig ismerjük, cáfolni akarnám, adom közre Szongott Kristófról alábbi megemlékezésemet. Többek között ennek is az is célja, — akár a Magyar Nemzet-beli cikknek — hogy Szongott munkáinak válogatott kiadását megjelentetni elősegítse. Cikkem emellett hiányt is igyekszik pótolni, amennyiben 60 év múltán nekrológ is kíván lenni, Szongott Kristóf, a Magyar Néprajzi Társaság volt tagja, az érdemes néprajzi kutató fölött.

A történeti Magyarország egyik legérdekesebb nemzetisége az örménység volt. Joggal állíthatjuk, hogy már nem is volt nemzetiség, egyrészt kis számukat, másrészt a magyarsággal való teljes azonosulásukat tekintve. Mint közismert, az örményeknek a történeti Magyarországon öt településük volt: Szamosújvár, Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz és Újvidék. Ezekről a telepekről rajzottak szét az ország egész területére, főleg azonban a jelentősebb városokba. Ezen az öt telepen sem alkottak többséget, de főleg egyházi szervezetük különállósága, valamint rendkívül nagy összetartásuk miatt kis létszámuk ellenére is jól elkülöníthető, számottevő népcsoportjai voltak ezeknek a helyeknek. Többség tekintetében egyedül Szamosújvár a kivétel, amelyet ők alapítottak és kezdetben, egy ideig többségét képezték lakosságának. De már 1886-ban itt is csak relatív többségük volt, amennyiben a város akkori 5317 lakosa közül 1898 volt az örmény, 1758 a magyar és 1661 a román nemzetiségű.[2] Mindenesetre Szamosújvárt (Armenopolis) tekintették fővárosuknak és itt igyekeztek kiépíteni központi, összetartó szervezeteiket is. Ezek közül a mi szempontunkból leglényegesebb a város által fenntartott örménykatolikus algimnázium. Ezt a múlt század nyolcvanas éveiben a többi szamosújvári intézménynél jobban felszereltnek mondták.[3]

Mint ugyancsak közismert, az örmények I. Apaffy Mihály fejedelem engedélyével a XVII. század végén költöztek be Moldvából, és egy részük Lengyelországból, ahová hosszú és sok szenvedéssel teli vándorlás, történelem után kerültek a még 1239-ben elhagyott hazájukból. Ezelőtt a nagy betelepülés előtt is voltak örmények hazánkban már a legrégibb időktől kezdve. Ezek azonban csak szórványok, egyéni betelepülések voltak. Apaffy fejedelem nagyszerű kiváltságokkal látta el őket s ezek a kiváltságok az örménységet befogadó helységek szempontjából is jelentősek voltak. Az örmények kereskedése révén ezek a települések erőteljes fellendülésnek indultak, kereskedelmi központokká növekedtek és ezáltal lehetőséget nyertek arra, hogy maguk is különféle kiváltságokban

*3166—67 számú filmtári doboz, 616 számú oklevél.

[1] Korbuly Domokos: *125 éve született Szongott Kristóf, legnagyobb armenologusunk.* Magyar Nemzet XXIV. 71 (1968. márc. 24.)

[2] Dr. Hunfalvy János: *A magyar birodalom földrajza különös tekintettel a néprajzi viszonyokra.* Bp. 1886. 721.

[3] Uo.

[4] Gopcsa László: *Örmények Magyarországon.* Erdélyi Múzeum XII. (1895). 381.

részesüljenek. Így tett a XVIII. század első felében Szamosújvár és Erzsébetváros is szabad királyi várossá.

A hazai örménység egészen a XIX. század elejéig megőrízte különállását, de ekkor a rendi szellem alábbhanyatlásával és nagymértékű elmagyarosodásuk következtében, honosítást kapva, 1848-ban egyenjogúvá válva végleg elvegyültek a magyarság között. Köztudott dolog, hogy újvidéki telepük későbbi keletkezésű. Ide csak 1739-ben települtek, Belgrádból, a várost visszafoglaló törökök bosszúja elől menekülve. Mária Terézia alatt több örmény család magyar nemességet kapott. Ezekből és leszármazottaikból a későbbiek során jónevű értelmiségiek — ügyvédek, orvosok, tudósok stb. — váltak, azonban zömük főfoglalkozása megmaradt a kereskedelem. Így élnek a köztudatban is és ezt fogalmazta meg Gopcsa László is, írván róluk 1859-ben, hogy „főfoglalkozásuk jelenleg is a kereskedelem. Mert ma sem kerüli el figyelmét az örménynek semmi olyan termék, amelyen gondolata szerint nyerhet valamit. Megvásárolja a székelyek deszkáját, gerendáját, léczeit; a szásztól és oláhtól pedig a gyapjút és báránybőrt szedegeti össze, s nagyban kereskedik azokkal. A marha, ló és juhkereskedést pedig nagy gyakorlattal űzi. A földmivelésnek nem barátja; annyira, hogy még a saját földjét is idegennel dolgoztatja."[4]

Elmagyarosodásukra jellemző, hogy a XIX. század elején már kizárólag magyarul beszéltek és egyik kutatójuk, a már idézett Gopcsa László jóval korábbi időkre vonatkoztatva is azt állapította meg róluk, hogy „e népfaj teljesen egyesült a magyarral".[5] Ezt mondta róluk Hunfalvy Pál is, mentve Keleti Károlyt, aki statisztikai műveiben egyszerűen a magyarsághoz vette az örménységet, mert „ily kis szám (1856-ban az egész országban 9864 fő), melly se nyelvvel, se hitvallással nem külömbözik a nagyszámú katolikus magyaroktúl, nem tűnik és nem is tűnhet fel."[6]

Ennek a magyarral teljes mértékben egyesült, azonosult örménységnek egyik legkiválóbb képviselője a 125 évvel ezelőtt született és 60 évvel ezelőtt elhunyt Szongott Kristóf volt. Szongott 1843. március 21-én született Marosbogáton, szerény körülmények között élő örmény kereskedő családból. Szülei jó eszű gyereküket igyekeztek a lehető legjobb nevelésben részesíteni, kiműveltetni. Ezért Szamosújvárra adták elemi iskolába és később a híres örménykatolikus algimnáziumba. A gimnázium felső osztályait Gyulafehérvárott végezte, ahol aztán 1863-ban kitűnő eredménnyel érettségit is tett. 20 éves volt ekkor Szongott, s egyrészt a hazai örménység, másrészt az általános kulturális viszonyokra jellemzően, azonnal tanítani kezdett volt iskolájában, a szamosújvári örménykatolikus algimnáziumban. Ahogy egyik életírója megjegyzi, „Szongottból hiányzott az úgynevezett szakképzettség, a képesítés, talán a nevelés terén is inkább a természetes módszert alkalmazta, mint a szakszerűt, de rengeteg gyakorlati ismerettel és rátermettséggel rendelkezett pályáján".[7] Különben a képesítés is meglett aztán, éppen a rátermettség miatt. 1883-ban az akkor megjelent XXX. tc. 29. §-a alapján rendes tanári jogosítást, azaz képesítést nyert. Ez tette aztán lehetővé azt, hogy 1894-ben, amikor a szamosújvári örménykatolikus algimnáziumot átvette és tovább fejlesztette az állam, — királyi katolikus gimnáziummá szervezte — Szongott-ot mint állami főgimnáziumi tanárt vették át. Szongott 40 évig tanított, s 1904. január 1-én ment nyugalomba. Még három évig élt, 1907. január 24-én halt meg, az annyira szeretett Szamosújvárott.

Szongott mint tanár is emlékezetre méltó tevékenységet fejtett ki. Azonban nevét mégsem mint pedagógus írta be a magyar és az örmény művelődés történetébe, hanem kultúraszervező és tudományos kutató tevékenységével. Mint kultúraszervezőnek az volt a célja, hogy a magyarországi örmények történetét és életét feltárja és megismertesse, hogy Szamosújvárt az egyetemes örmény kulturális élet egyik jelentős központjává emelje. Ezeknek a célkitűzéseknek az érdekében 1887-ben *Armenia* címmel folyóiratot alapított, azt haláláig szerkesztette, kiadta. Szongott esetében a kiadás is jelentős mozzanat, mert írásainak megjelentetéséről, beleértve az *Armeniát* is, nagy lelkesültséggel, s talán még nagyobb szívóssággal maga gondoskodott. Fáradhatatlan volt a szamosújvári Örmény Múzeum létrehozásában is, amelynek megnyitását azonban már nem érte meg.

Mint tudós, az örménység eredetével, történetével, közelebbről a magyarországi örmények történetével, művelődésével, néprajzával foglalkozott. Tevékenységében nagy segítségére volt széleskörű nyelvismerete és azok a kapcsolatok, amelyek örmény származása révén adottak voltak

[5] Uo.

[6] Hunfalvy Pál: *Magyarország ethnographiája.* Bp. 1876. 518.

[7] Gabányi János: *Szongott Kristóf* (1843—1907). A szamosújvári m. kir. állami 4 osztályos fiúgimnázium és koed. kereskedelmi középiskola évkönyve 1942—43. Szamosújvár, 1943. 4.

számára. Széleskörű kutató- és feldolgozómunkájának szinte minden komolyabb előzmény nélkül vágott neki, s ebből következik, hogy több esetben merész, meg nem alapozott nyelvészeti vagy romantikus történeti következtetésekre ragadta magát. Erre vitte az is, hogy tevékenységét magyar hazafias ügynek is tekintette. Például nagy erőfeszítéseket tett a magyar és az örmény rokonság, azonos történelem igazolására. Idevonatkozóan jellemzőek MÁRKI Sándor SZONGOTTról szóló szavai: „folyóiratot alapított az örmény tudományos törekvések képviselésére magyar nyelven. Megírta a magyarországi örmények fővárosának történetét, a magyarországi örmények ethnographiáját, lángoló magyar szellemben; örmény múzeumot alapított magyar feliratokkal, örmény gyermekeket, ifjakat nevelt tüzes magyar hazafiaknak".[8]

Tudományos működésének megítélése nem volt egyértelmű már a maga korában sem. A pozitív értékelés hangsúlyozta adatgazdagságát és elsőrenden ebben látta jelentőségét. WLISLOCKI Henrik fejezte ki ezt legjobban a Szamosújvár történetéről írt könyvének ismertetésében. SZONGOTT egész munkásságára érvényes, hogy „elsősorban lokális történelmi érdekű, de annyi népismertető anyagot tartalmaz, hogy mi szakemberek becses tanulságokat merítünk e szép könyvből, mely SZONGOTT szorgalmának, tudásának és örmény testvéreink irodalmi működésének díszére válik".[9] Ugyancsak WLISLOCKI fogalmazta meg SZONGOTT feladatát. Azt mondta, hogy SZONGOTT az a tudós, „ki mindenki előtt hivatva van" felkutatni, összegyűjteni, magyarázni és az egyetemes tudományos élet számára hozzáférhetővé tenni az örmény és ezen belül a magyarországi örménység hagyományait, kultúráját.[10] Ugyanakkor voltak negatív értékelések is. Nemcsak a tárgyilagosság kedvéért, hanem inkább SZONGOTT valódi értékeinek megmutatása érdekében idézem BÁNYAI Elemér szavait. Szerinte „Szongott Armenia című lapja elsőrangú európai orgánuma lehetett volna a magyar tudományosságnak és lett helyette egy vidéki színvonalon lebegő, furcsaságokkal és kuriózumokkal összekevert lap. Akadémiai hírnevű, európai tekintélyű tudós válhatott volna az Armenia révén Szongottból, azokkal a kérdésekkel kapcsolatban, amelyeket könyveivel megbolygatott, és lett helyette óriási fáradtsággal, könnyekre fakasztó fanatizmus árán végzett munkásság után egy naiv ábrándozó, kinek egyetlen munkáját sem lehet a legszigorúbb kritika nélkül kézbevenni".[11] Ennek ellenére az Armenia igen jelentős, a kor tudományosságának színvonalán mozgó folyóirat volt és nyugodtan állíthatjuk, hogy BÁNYAI vélekedése erősen szubjektív.

Az igaz, hogy SZONGOTTnak a következtetés, a tanulságok levonása, elméletek felállítása, illetve azok alkalmazása nem volt a kenyere. De nem is ez volt a feladata és nem saját korában, sem ma nem ezt várták — várjuk tőle. Munkái értékét régen is és most is, sőt napjainkban fokozottabb mértékben, az a rengeteg adat jelenti, amit az örmény történelemre, életre, kultúrára vonatkozóan különböző munkáiban feljegyzett és számunkra is megőrzött. A SZONGOTT által megmentett adatoknak óriási többsége mára már elveszett volna, de az ő korában is nagymértékben hozzáférhetetlenek voltak. Igen helyesen mutattak rá többen, legutóbb a Magyar Nemzet-ben megemlékezést író KORBULY Domokos, hogy ő volt az utolsó, akinek még lehetősége nyílt az erdélyi örmény levéltárak adatainak feldolgozására és a rohamosan kiveszőörmény hagyományok feljegyzésére.

A szamosújvári Örmény Múzeum-egyesület 1905-ben alakult meg SZONGOTT kezdeményezésére. Ő volt az egyesület korelnöke, s egyben a leendő múzeum igazgatója. Aránylag rövid idő alatt igen nagyértékű történeti, néprajzi anyagot gyűjtött össze, nemcsak Erdély, Magyarország területéről, hanem szinte a világ minden részéről. Ez a múzeum, akárcsak az Armenia, egyben nemzetközi fórum is volt, s méginkább azzá tudott volna lenni, ha SZONGOTT betegségénél, koránál, de főleg elszigeteltségénél fogva nem lett volna oly mértékben alkalmatlan a múzeum munkája megszervezésére, megindítására, mint amennyire volt. A halála után megnyílt múzeum ennek ellenére jelentős, nagy értékeket őrző és nemzetközileg is számontartott intézmény lett.

Munkásságát sokan, főleg a kolozsvári egyetem tanárai méltányolták. MÁRKI Sándor nagyra értékelte és HERRMANN Antal is figyelemmel kísérte pályáját, mindketten sok vonatkozásban támogatták. Temetésén HERRMANN Antal búcsúztatta s kifejtette, hogy vele a legnagyobb magyar armenista szállt sírba.

SZONGOTT majd minden munkáját Szamosújvárott jelenttette meg. Művei közül mindenekelőtt CHORENI Mózes ör-

[8] MÁRKI Sándor: *Szongott Kristóf*. Armenia XX. (1907). 3. (március).
[9] Ethn. IV. (1893). 162.
[10] Uo.
[11] BÁNYAI Elemér: *Szongott Kristóf*. Dési Hírlap 1907. febr. 3.

mény krónikájának magyarra való fordítását kell megemlítenünk *(Nagy-Örményország története.* Szamosújvár, 1892.). Ez a fordítás alkalmas arra, hogy általa a legszélesebb közvélemény is tájékozódást szerezzen az örmények történetéről, amellett hogy az egyik igen jelentős, világviszonylatban is számottevő krónikát magyarra is lefordította. Különben ennek a híres munkának a fordításával és Szamosújvárott való megjelentetésével is, SZONGOTT azt a nagy célját kívánta szolgálni, hogy Szamosújvárt az örménység életének és kultúrájának kutatása, feldolgozása és ápolásán keresztül a nyugat és a kelet között összekötő kapoccsá, kulturális központtá fejlessze. Másik nagy munkája ugyanezt a célt szolgálta. A *Szamosújvár szabad királyi város monográfiája 1700—1900-ig* című, hatalmas feldolgozása három kötetben jelent meg. Ez a munka rendkívül adatgazdag, főleg a városi levéltár első kézből vett anyagára támaszkodik, de felhasználja az örmény családi levéltárak anyagát és jól hasznosítja az egész addigi irodalmat is. Ehhez a monográfiához csatlakozott negyedik kötetként az 1903-ban, közel 400 lapon megjelent, *A magyarországi örmények ethnographiája* című alapvető munkája. Ez az ethnographia ugyan elsősorban leíró jellegű és ugyancsak adatgazdagságával tűnik ki, azonban más jellegű erényei is vannak. SZONGOTT ugyanis anyaga feldolgozása közben, lépten-nyomon összehasonlításokra kényszerült. Így aztán egy szintetizáló, egyetemes igénnyel bíró örmény néprajzi összefoglalást készített. Jellemző, hogy egyes általános megállapításai részint közvetlenül, részben pedig feldolgozók közvetítésével átmentek a köztudatba. Nagy gonddal összeállított másik munkája *A magyarhoni örménység geneologiája* című könyve. Hasonlóan jelentős *A hazai örmények vezeték- és keresztnevei* című, 1884-ben kiadott munkája is. Ezeken az alapvető munkákon kívül számos kisebb könyvet, füzetet és szinte megszámlálhatatlan cikket, tanulmányt írt. Ez utóbbiak egy része az Armeniában jelent meg.

Az *Armenia* című folyóirat 1887—1907 között havonként jelent meg Szamosújvárott. GABÁNYI János, az Örmény Múzeum későbbi őre kimutatta, hogy SZONGOTT az Armeniába összesen 387 kisebb-nagyobb cikket írt. Ezeknek majd a fele életrajz volt, örmény kiválóságokról, politikusokról, szamosújvári dolgokról, ismerőseiről szólt. Az Armeniában adta közre műfordításait is, melyek közül legjelentősebb több PETŐFI vers örmény fordítása.

Mint a Magyar Néprajzi Társaság tagjáról is meg kell emlékeznünk. Igyekezett Társaságunk munkájába bekapcsolódni, de már említett, nagyfokú elszigeteltsége ebben eléggé akadályozta. Sajnálatos, hogy Társaságunk különösebben nem tartotta számon. Az Ethnographia 1907. évi, XVIII. évfolyama még megemlítette a tagok között, az 1908. évi közgyűlésen SEBESTYÉN Gyula főtitkár évi jelentésében halálát megemlítette, de semmi továbbit, többet nem mondott róla.[12] Az Ethnographiaba mindössze két adatközlése került be.[13] WLISLOCKI Henrik pedig *Szamosújvár írásban és képben* című munkáját ismertette.[14] Ezenkívül folyóiratunk első évfolyamai rendszeresen ismertették az Armenia tartalmát.

SZONGOTT személyét, munkásságát a halála óta eltelt 60 év alatt sajnálatosan majd teljesen elfelejtettük. Ezt bizonyítja az is, hogy halála 50 éves évfordulója sem volt jó alkalom arra, hogy emlékét felelevenítsük, s valamint az a sajnálatos körülmény, hogy műveinek egy jól átgondolt, helyesen válogatott kötete mind a mai napig nem látott napvilágot. Pedig amint láthattuk, SZONGOTT működése, munkásságának távlatai és az a lelkesedés, amelyel dolgozott, és semmiféleképpen sem legutoljára azok az eredmények is, amelyeket elért, megérdemlik, hogy figyelmünket ráfordítva munkásságát újraértékeljük és kijelöljük helyét a magyar és a nemzetközi tudományosságban.

DANKÓ IMRE

[12] Ethn. XVIII. (1907) 382., 793. sorszám alatt.- Uo. XIX. (1908). 185.

[13] Ethn. I. (1890) 202—203. *Újévi örmény ének.*, Uo. III. (1892) 85—91. *Erdélyi örmény népmesék.*

[14] Uo. IV. (1893). 162.

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Az adattárolás és adatvisszakeresés újabb módszereiről

(Lyukkártya rendszerek alkalmazása a néprajzban)

Napjaink tudományos életének egyik legszembetűnőbb jelensége a fontos (releváns) adatok számának hihetetlen arányú növekedése. Ennek okai közismertek: a kutatási és publikációs lehetőségek számának növekedése, valamint a századunkban szervezetten és szervezetlenül, több hullámban meginduló gyűjtések, amelyek a már publikált adatok felkutatását és újabbak gyűjtését tűzték ki célul. A tudományos termelés és a ráfordított kiadások exponenciálisan növekednek, tíz-tizenöt évenként megkétszereződnek.[1] Ezt a fellendülést, az adatok számának növekedését az általános technikai haladás, a technika fejlődése tette lehetővé, ezért joggal várhatjuk, hogy a gépek, a technika nyújtson segítséget az adatok rendezésében.

Dolgozatunk szeretné bemutatni az adatok tárolásának, nyilvántartásának és visszakeresésének néhány újabban kialakított módszerét. Igaz, hogy e módszereket nem néprajzi anyagon kísérletezték ki,[2] de a megállapított általános törvényszerűségek segítségével kell majd a mi anyagunk feldolgozásához is hozzálátni.

Mindenféle tudományos kutatásban első lépés a vizsgálat tárgyának számbavétele, az anyagrendezés.

Az anyag rendezés nélkül használhatatlan, különösen nehéz a helyzet az olyan helyeken, ahová szinte megszakítás nélkül érkeznek az adatok, s így nincs lehetőség a lemaradás pótlására. Pedig a beérkező információk gyors feldolgozására igen nagy szükség lenne. Ilyen munkaterület a könyvtári és adattári szolgálat, amelynek feladata az olvasók és kutatók gyors, pontos és egyszerre több szempontot figyelembe vevő informálása.

Az adattárolásnak és visszakeresésnek napjainkban a következő módjai ismeretesek:

1. helykártyás rendszer
2. lyukkártya-rendszerek
3. mikrofilmtechnikára alapozott rendszerek
4. lyukszalag felhasználása
5. mágneses szalagokra (mágneses memóriákra) alapozott rendszerek.[3]

Ez alkalommal részletesebben a lyukkártya-rendszerekkel foglalkozunk, a még modernebb (számítógépes) technikák bemutatását egy későbbi ismertetés tárgyának szánjuk. Mielőtt a lyukkártya-rendszerek ismertetésére rátérnénk, röviden szólni kell a korábbi adattárolási rendszerről is.

A helykártyás rendszer

A könyvtárakban és más nyilvántartási rendszerekben (pl. Ethnológiai Adattár) eddig az ún. *helykártyás* adattárolás volt általános. Ennek lényege, hogy a beérkezett anyagot a legtöbb esetben három (de sok esetben csak egy vagy két) szempont szerint tartják nyilván. Ezek a szempontok leggyakrabban a szerző neve szerinti-, szak- és földrajzi-mutatókat eredményeznek. A munkatorlódás miatt leginkább a legfontosabb — és a legtöbb munkát igénylő — szak-mutatók elkészítése marad el. Így, ha a többi mutató segítségével aránylag könnyen meg is találhatjuk az anyagot, tartalmára a szűkszavú címleírásból alig tudunk következtetni. A helykártyás katalógusok meglehetősen nagy helyet igényelnek és az adatok kikeresése kézzel történik, ami sok időt vesz igénybe és sok hibalehetőséget rejt magában, ha a kártyák száma már mintegy 2000 fölé emelkedik. Még egy körülmény nehezíti a szakmutatók használatát: a szakmutatók

[1] Rózsa György: *A társadalomtudományi kutatás és a tudományszervezés tájékoztatási problémái.* Bp. 1965. 19., valamint Kmety Antal: *Gépesített kohó- és gépipari információs szolgálat.* In: Gép Lyukkártyákkal végzett munkák a magyarországi műszaki tájékoztatásban. Bp. 1966. 49.

[2] *Kézi lyukkártyatechnika.* (Cikkgyűjtemény) Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ. Bp. 1966.

[3] Rózsa i. m. 35.

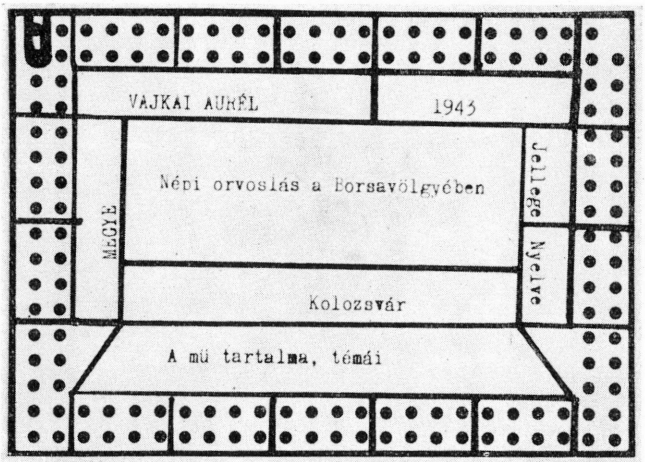

1. kép. Kártyaterv a népi gyógyítás bibliográfiájához.

címszavai nem utalhatnak a részletekre, hanem csak ilyenféle címszavakat adnak meg pl. a néprajztudományban: mese, monda, ballada, gyógyítás. A kutatónak, aki csak a betyárballadákkal foglalkozik, ilyenkor a biztonság kedvéért az összes ballada címszót át kell néznie. Ez nem kevés időt igényel teljesen feleslegesen, nem szólva arról, ha a címszójegyzékben még csak nem is ballada, hanem „népköltési szövegek" alatt kell keresni a műfajt.[4] Ezek a jelenségek szükségképpen felvetik az eddigi helykártyás adattárolási rendszer további használhatóságának felülvizsgálását.

A lyukkártya rendszer

A kártyarendszereknek egy másik fajtája is alkalmas adatok tárolására és visszakeresésére. Ezek az ún. *lyukkártya-rendszerek.* A lyukkártyák csoportosítása több szempont szerint történhet.
Témánk számára az alábbi látszik célravezetőnek:[5]

I. Gépi berendezést nem igénylő rendszerek:

1. Peremlyukasztásos *(Kerblochkarte)*
   a) egysoros
   b) kétsoros
   c) háromsoros

Optikai kártya *(Sichtlochkarte)*

II. Gépi berendezést igénylő rendszerek:

1. Réskártya (vagy mezőlyukasztásos *(Schlitzlochkarte)*
2. Hollerith-rendszer.

Ismerjünk meg néhány fogalmat e rendszerekkel kapcsolatban. „A lyukkártya olyan kartotéklap, amelyen megfelelő elrendezésben lyukasztások vagy lyukasztások helyei vannak abból a célból, hogy azokra adatokat lehessen bejelölni, s ezek az adatok mechanikusan feldolgozhatók legyenek. A kártyákon két különböző rész, két mező van: *szövegmező,* amelybe a szöveg kerül — a helykártyán csak ez van —, és a *jelmező,* amelyik lehetővé teszi, hogy a kártya anyagába kitörülhetetlenül (lyukasztással, hornyolással, réseléssel) bejelölt adatok mechanizált feldolgozási művelettel kezelhetők legyenek. Minden kártya jelmezője meghatározott számú jelhelyet tartalmaz. A jelhelyek száma kártyaméretenként és típusonként változik. A kártya adatfelvevő képességének terjedelme a jelhelyek számától függ: minél több jelhely van a kártyán, annál több adatot jelölhetünk a jelmezőbe. Több egymásmelletti jelhely *zónát* alkot. A jelmezőbe az adatokat közvetlenül vagy közvetett módon jelölik be. *Közvetlen* (direkt) a bejelölés akkor, ha minden adatnak saját jelhelye van. *Közvetett* a bejelölés akkor, ha jelkulcsrendszer (kódrendszer) segítségével tör-

[4] *Adattári Tárgymutató Címszavai.* Útmutató a néprajzi gyűjtemények egységes szakcsoportosításához, problémakörönkénti szakmutatózásához. Bp. 1962.

[5] KRALOVÁNSZKY Alán: *Dokumentációs kártyarendszerek és alkalmazásuk lehetőségei a régészeti egyéni kutatásban.* Alba Regia 6.—7. (1965—66) 211—217.

ténik. A zóna jelhelyeinek kombinációihoz rendeljük hozzá a bejelölendő adatokat.[6]

A kézi válogatású lyukkártyák közül az optikai vagy vízuális lyukkártyákra — jellegénél fogva — nem lehet szöveget írni,[7] ezért számunkra nem megfelelő, ugyanis alapvető célkitűzéseink között szerepelt, hogy a feldolgozásra kerülő szöveget, vagy annak kivonatát, rá lehessen írni a kártyára.

A peremlyukasztásos rendszer

A peremlyukasztásos kártyák oldalai mentén futó lyuksorok megfelelő helyeinek megnyitásával, hornyolásával történik az adatok jelölése. Ehhez egy kézi lyukasztó szükséges.[8] A válogatáshoz fémtű szükséges (szelektáló tű), amelynek egyik vége hegyes, így nagyobb kártyamennyiségen is könnyen áttolható, másik végén nyél van, így jól megfogható. Használatos még a szelektáló villa és szelektáló keret is, ha több szempontból és nagyobb mennyiségű kartont akarunk rendezni vagy kikeresni. A keresett kartonok kiválasztása úgy történik, hogy a jelkulcs szerinti helyen illetve lyukon keresztül dugjuk a fémtűt, majd a kartonokat felemelve kissé megrázzuk, hogy azok a kartonok, amelyek éppen ott vannak hornyolva, kiessenek.

A peremlyukasztásos kártyák közül az egysorosak[9] használatát a néprajzban az akadályozza, hogy csak kevés önálló fogalom rögzíthető rajtuk. A háromsoros peremlyukkártyának[10] pedig bonyolult a kódolása. Természetesen elképzelhető, hogy ennek a kártyának a méreteit és lyukasztási lehetőségeit figyelembe véve éppen a hosszabb terjedelmű szöveges folklór alkotások kutatói használhatják haszonnal.

Figyelmünket elsősorban a kétsoros peremlyukasztásos típus érdemli meg, részint méretei, részint aránylag könnyen áttekinthető kódolása miatt.

A méretek: 1. 8,3 × 18,8 cm Lyukak száma: 128.
2. 14,7 × 10,5 cm. Lyukak száma: 141. (1. kép)
3. 14,7 × 20,7 cm. Lyukak száma: 215.
4. 20,7 × 29,8 cm. Lyukak száma: 313.[11]

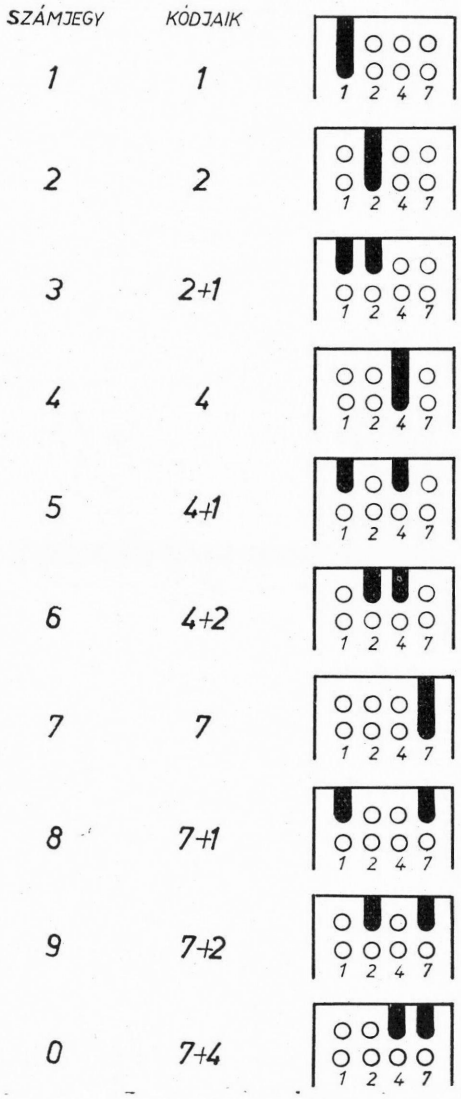

2. kép. 7 + 4 nemzetközileg megállapított kód.

Négy jelhelyből álló zónákban az 1 2 4 7 számjegyek igénybevételével egy, ill. két horonnyal a következőképpen kódolható a tíz számjegy (1—10-ig):[12] (2. kép)

[6] Orosz Gábor: *Kézi válogatású lyukkártyák.* In: Kézi lyukkártyatechnika. Bp. 1966. 5—8.
[7] Kralovánszky i. m. 214. (9. kép)
[8] Uo. 212. (2. kép)
[9] Uo. 211. Mérete: 8,3 × 18,8 cm. Csak 62 lyuk található rajta. 212. (4. kép)
[10] Uo. 213. Mérete: 14,7 × 20,4 cm. Lyukak száma: 326. — Uo. 214. (7. kép)
[11] Uo. 213.
[12] Gönczi Zoltán: *Kétsoros peremlyukkártya egy üzemi műszaki könyvtárban.* In: Kézi lyukkártyatechnika. Bp. 1966. 26. 7 + 4 nemzetközileg megállapított kód.

A munka következő lépése azoknak a fogalmaknak az összeírása, amelyeket a kártyákon jelölni akarunk. Azok a fogalmak ezek, amelyek információt hordoznak: ezek visszakeresésére lesz majd szükség. Vegyünk egy példát: szeretnénk elkészíteni pl. a népi gyógyítás bibliográfiájának lyukkártyás feldolgozását. A releváns fogalmak a következő csoportokba rendeződnek:

A szerzők nevei: Ezernél több szerzőre számíthatunk e témában — ezért három mezőt tartunk fel jelölésükre. Minden szerzőt egy számjegy jelöl. Érdemes a szerzők nevének névsorrendjében adni a számokat; így az 1-es ALAPI Gyula lesz, VAJKAI Aurél nevét pedig körülbelül az 567-es szám fogja helyettesíteni.

A mű megjelenésének éve: két mező — mert 20-ig a számok a századokat, 1920-tól az utolsó két szám az éveket jelöli — a 67-es 1967-et.

A mű jellege: Egy mezőben is elfér. 1. összefoglaló monográfia, 2. egy vidék monográfiája, 3. egy falu monográfiája, 4. egy vidék gyógyítási monográfiája, 5. egy falu gyógyítási monográfiája, 6. egy betegség vagy gyógyító monográfiája, 7. adatközlés, 8. történeti adatokat tartalmazó munka, 9. és 10. (egyelőre üresen maradnak újabb szempontok számára)

Melyik vidékről valók az adatok, amelyekre a könyv támaszkodik? Elég, ha megyénként jelezzük — ez kétjegyű szám, hiszen a történeti Magyarországon csak 72 megye volt, a fennmaradó számokat a környező országok, illetve — ha szükséges —a földrészek jelölésére tartjuk fenn.

A könyv nyelve: Egy mezőben is elférnek. 1. német, 2. orosz, 3. angol, 4. francia, 5. román, 6. szlovák, 7. szerb vagy horváth, 8. 9. 10. egyéb (A magyart nem jelöljük !)

A könyvek tartalmának témaszerinti megoszlása: Legfeljebb három mezőt foglal le (tíz betű + egy kétjegyű szám) pl. embergyógyítás, állatgyógyítás, lélektani vonatkozások, orvosi szakirodalom, növénytani művek, történeti források, hitvilággal kapcsolatos művek, nyelvészeti munkák, közegészségügy, a szem betegsége, a gyomor betegségei stb. (1. kép.)

Egy helyet kihornyolunk akkor, ha azt a könyvet, cikket már kicéduláztuk, ha még nem, a lyukat érintetlenül hagyjuk. Ez a vázlatos kártyaterv mintája lehet más tárgykörű bibliográfiák lyukkártyán való feldolgozásához, természetesen a könyvek tartalmára mutató kódlistát minden esetben az illető szakembernek kell elkészíteni, a könyvek, cikkek elolvasása után.

Az ilyen bibliográfiák előnyei: 1. az előkeresések során rendezetlenné vált anyagot nem kell külön rendezni (pl. szerzői ABC-be), mert anélkül is megtalálható a kívánt karton. 2. lényegesen rövidebb idő alatt előkereshető az adat, 3. biztosak lehetünk minden témánkba tartozó cédula előkerülésében, 4. a könyvek, tanulmányok tartalmát illetően nem kell az emlékezetre támaszkodni.

Természetesen nemcsak bibliográfiákhoz jó ez a rendszer. Cs. PÓCS Éva a ráolvasások ilyen rendszerű feldolgozását készíti elő,[13] FÖLDES László a *Néprajzi Múzeum* munkatársainak figyelmét hívta fel erre a nyilvántartási módra.[14] A kissé merev, de megbízható rendszereket és módszereket alkotó német néprajz már kipróbált és bevezetés alatt álló peremlyukkártya szisztémáról ad hírt.[15] TREIDE Barbara a Museum für Völkerkunde (Lipcse) Óceánia anyagának egy részén mutatja be a kétsoros peremlyukkártyák használatát, kártyájának beosztását;[16] ezt feltehetően haszonnal tanulmányozhatnák a tárgyi néprajzzal foglalkozók. Az általuk kialakított rendszer szerint pl. egy kosarat nyilván kell tartani 1. a teherhordásnál, 2. a tárgyaknál, mint kosarat, 3. az anyagoknál, mert banánlevélből készült, természetesen ezenkívül a gyűjtő nevét, illetve a vidéket, ahonnan a múzeumba került. A *Current Anthropology* előfizető tagjait érdeklődési köreik, nyelvtudásuk, stb. szerint szintén lyukkártyán tartják nyilván, feltehetően a gyors és pontos adminisztráció érdekében.[17] A fenti példákból láthattuk, hogy a kétsoros peremlyukkártyák felhasználására milyen széles területen nyílik lehetőség, még a néprajzban is.

Dolgozatunknak közvetlen célja, hogy a Néphit Archívum egyik részét alkotó Magyar Néphit Topográfia anyagának korszerű tárolására tegyen javaslatot.

Ezért idézzük az egyes lyukkártya fajták használati és gazdaságossági körét illetően KRALOVÁNSZKY Alán cikkéből a táblázatokba foglalt kimutatásokat.[18] (Függelék I.) A táblázatokból kitűnik, hogy a peremlyukkártya használata 10 000 kártya alatt gazdaságos, de a rögzíthető szempontok száma alig haladja meg a tizet (bár ügyes kódolással jelentősen növelhető !).

A gyakorlat azt mutatja, hogy a pe-

[13] Berlinben lyukkártyára gépelte a német ráolvasásokat.

[14] FÖLDES László 1967 tavaszán tartott előadást.

[15] TREIDE Barbara: *Erprobung von Lochkarten zur Auswertung Ethnographischer Sammlungen in Museum für Völkerkunde zu Leipzig.* Jahrbuch des Museums für Völkerkunde zu Leipzig XIII (1966) 130—148.

[16] Uo. 133.

[17] Current Anthropology VII (1967) 356/A.

[18] KRALOVÁNSZKY i. m. 214. (12. kép) és 216. (13. és 14. kép)

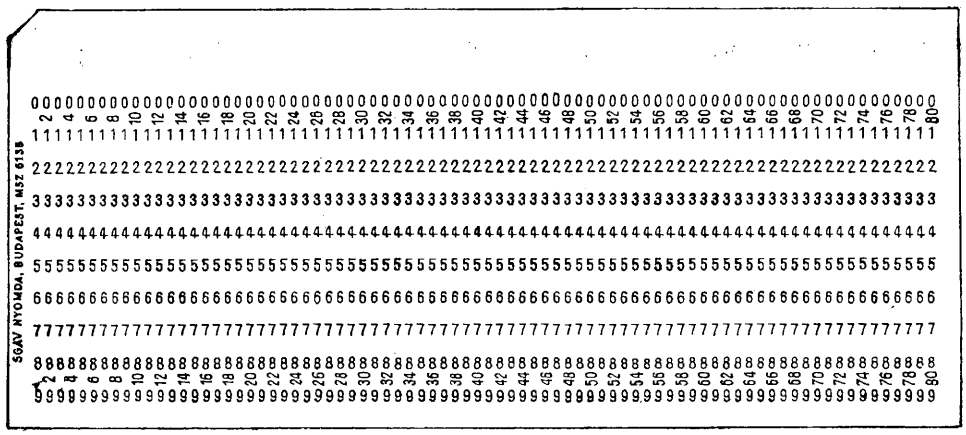

3. kép. Hollerith-kártya.

remlyukkártyák kezelése 5000 kártyán felül már nehézkes lehet, ezért hasznos az anyagot kisebb csoportokba „előrendezni".

A réselő-lyukkártyákra hosszabb szöveget is gépelhetünk, de a bonyolult kódolás és a válogatáshoz szükséges rázógép miatt kevésbé használható ez a rendszer.

A helykártya, optikai kártya és a réskártya felhasználásának a mi területünkön mutatkozó nehézségeiről már szóltunk.

Ezután marad a legfejlettebb gépi lyukkártya rendszer, a Hollerith-féle, jellemző vonásait a táblázatból kiolvashatjuk: ez a rendszer csak 10 000 kártyán felül lesz gazdaságos és egyben a legtöbb szempontot is tudja egyidejűleg rögzíteni, illetve visszakeresni.

A Hollerith-rendszer

A Hollerith rendszerű lyukkártyák mind alakjukban, mind működésükben eltérnek a korábban ismertetett kártyatípusoktól. Lényegében olyan rendszer, ahol a jelölendő fogalmakat a nyomdailag számokkal előre ellátott helyeken géppel kell kilyukasztani a kártyákat osztályozó, szortírozó géppel kiválogatni a keresett kartonokat.

Mérete: 8,3 × 18,8 cm.

Jelölhetőségi lehetőség: 80 fogalomkört 10 variációban vagy 10 fogalomkört 80 variációban.[19] (3. kép) A lyukkártya rendszerek használata a XIX. század elején kezdődött. Első gyakorlati alkalmazásaként Jacquard J. M.-nak (1752—1834) lyukkátya vezérlésű szövőszékét szokás tekinteni. A mai értelemben vett lyukkártyarendszert az 1880-as amerikai népszámlálás munkájában szerzett tapasztalatok alapján Hollerith H. 1885-ben dolgozta ki. 1890-ben tökéletesítette gépparkját, amelyik a következő egységekből állt: 1. kézi lyukasztó 2. táblázó gép, a. leolvasó résszel, b. számoló résszel, c. osztályozó résszel. Hazánkban 1910 körül használtak első ízben lyukkártya gépeket.[20] A kilyukasztott kártyák közül a keresetteket elektronikus osztályozó gép (sorter) választja ki. A nyolcvan oszlopos Hollerith kártyákat könyvtárosok és nyelvészek már nálunk is használják (kb. 1963-tól).[21]

A Magyar Néphit Topográfia (MNT) beérkezett anyaga felveti a korszerű adattárolás igényét, az adatok gyors előkeresését, több szempontú nyilvántartását.

Végezzünk gyors számítást corpusunk nagyságát illetően. Egy beérkezett kérdőíven átlagosan 10 olyan hiedelem feljegyzés található, amelynek hosszúsága 5 és 1500 *n* között van.[22] Egy-egy ilyen összefüggő népi tudás vagy hiedelem „közlés"-t érdemes mindig egy külön kártyára gépeltetni (pl. ha egy betegség gyógyítása vagy egy időjóslás a tárgya a közlésnek). Havonta 500 kérdőív érkezik vissza, az: 5000 kártyányi anyag. Évente tíz kérdőívet kül-

[19] Uo. 213.

[20] Kelemen József: *Lyukkártyarendszerű adatgyűjtés és feldolgozás a nyelvtudományban.* Nyelvtudományi Közlemények LXVIII (1966) 343.

[21] Vö. Gépi lyukkártyákkal i. m. valamint Kelemen i. m.

[22] Egy lejegyzés hosszúsága a beérkezett anyag tanulsága szerint egy és hat mondat között váltakozik. Ebbe a hosszúságba a rövidebb mondalejegyzések is beleférnek.

dünk ki, az: 50 000 kártya. Egy ilyen „közlés"-ben, mint pl. „halált jelent, ha egy csillag lefut az égről", számunkra több fontos, nyilvántartást érdemlő *információ* van. Fontos, hogy *hol* és *mikor* gyűjtötték az adatot; hogy a *jóslások* között ez a *halál*ra vonatkozik, de a *csillagok*ról is megtudunk belőle valamit. Vannak azonban sokkal több *releváns elemet* tartalmazó adatok is, amelyek a hagyományos mutatózást teljességgel lehetetlenné teszik.[23] Mutatók nélkül pedig az egyre inkább differenciálódó kutatás nem tudja használni az anyagot; mert, ha csak minden kártyán három releváns egységet számítunk, az is évi 150 000 releváns egységnyi információ, pedig ennél többre kell számítani. Ezzel az adatmennyiséggel csak a gép bír. Az MNT működését több évre tervezték, tehát több 100 000-nyi adattal kell számolnunk.[24]

A rendszer majdani bevezetésére gondolva elkészítettem a feldolgozáshoz szükséges kártyatervet és kódlista-tervezetet. (Lásd a Függelék-ben.) A munka első lépése a *releváns elemek* feltárása. Relevánsaknak azokat az elemeket tekintjük, amelyeknek visszakeresésére valaha is szükség lehet.[25] Ezeknek az elemeknek igen jelentős száma az eddig összegyűjtött anyag alapján is feltárható. Az egyes kártyákon *összefüggő szöveg* formájában megjelenő *hiedelemkonstrukció*[26] lényeges elemei *szavak*ban reprezentálódnak.[27] A releváns szavak osztályokat alkotnak. A *kártyaterv*[28] azt mutatja, hogy a releváns elemek (szavak) alkotta osztályok a lyukkártyának melyik számoszlopán vagy oszlopain kereshetők. A *kódlista* a releváns elemek (szavak) teljes jegyzéke.[29] Az osztályok *teljes* száma nagy valószínűséggel megadható már az eddig összegyűjtött anyag alapján is, a ritkábban előforduló relevánsok felbukkanására még hosszú ideig számítani lehet, ezt figyelembe kell venni az osztályok számoszlop igényének megállapításakor.[30] A népi tudás és hiedelemvilágra vonatkozó adatok közös kódlistája még néhány részletében alapos finomításra szorul, de a kártyaterv már lényegesen változni nem fog. Ez a terv azon a megfigyelésen alapszik, hogy az egyes kártyákra kerülő „közlés"-ekben csaknem mindig a *különböző osztályokhoz tartozó* relevánsok fordulnak elő.[31] A visszakeresés úgy történik, hogy a kódlista alapján a gépnek megadjuk a keresett elem oszlopának számát és egy azon belüli számot.[32] Természetesen egyszerre több szempont szerint is rendeztethetjük az anyagot, mert a gép arra is képes, hogy csak azokat a kártyákat választja ki, amelyek eleget tesznek minden általunk előírt szempontnak.[33]

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy a gépi segítség kizárólag a munka mechanikus részére, a válogatásra vonatkozik. Csak az időrabló és sok hibalehetőséget magába rejtő kézi válogatástól menti meg a kutatót. Se a cikket meg nem írja, sem gondolatokat nem ad a megíráshoz, de a felvetődő ötletek gyors ellenőrzésének lehetőségével nagy segítséget ad feltevések bizonyításához. Várható bizonyos elemkapcsolatok állandóságának feltárása, mert a gép meg tudja számolni az előfordulásukat. Egyes gépek sebességére jellemző, hogy 60 000 kártyát egy óra alatt vizsgál át és a kiválasztott kártyákat a különböző szempontoknak megfelelően meghatározott rekeszekbe

[23] REIZNER János: *Szeged története.* Szeged 1900 378. „Nemkülönben volt szép tavaszi *búzája*, ezt meglátván Kökényné, mindjárt az feleségét *megvesztette*, az *lábát* felzsugorította. *Gyermekágy*ban lévén az felesége, oda menvén Kökényné, mondá: mi lölt lányom. Felelé az gyermekágyas asszony: íme, rosszul van az lábam. Felele Kökényné: adjál hat véka tavaszi búzát, majd meggyógyítom. Az fatens őszi búzával unszolván, el akarta venni, amidőn megígérte neki, *megkente nyálával* az gyermekágyas asszony lábát és kihúzta, mindjárt lábra állott és hadd lássam, miként járhatsz — nevetéssel mondotta Kökényné." A „fejléc" adatain kívül még *hét* számunkra fontos információt tartalmaz ez a közlés.

[24] 200 000 kártya tárolása 1 m³-nyi térben megoldható.

[25] Pl. a 23. jegyzetünkben közölt „adat"-ban releváns elemnek tekintjük az aláhúzott szavakat és nem tartjuk fontosnak a következő szavak figyelemmel kísérését: volt, azt, mindjárt, mi, felfelé, el, és, mondotta stb. Vö. COLBY B. N. — COLLIER G. A. — POSTAL S. K.: *Comparison of Themes is Folktales by General Inquirer System.* Journal of American Folklore 76 (1963) 318.

[26] NÉMETH Imre: Balassa Iván: Karcsai mondák. (Recenzió) Ethn. LXXV. (1964) 482. egy összefüggő hiedelem rendszerről ír: „A hiedelem rendszert a társadalom tudatában bizonyos objektivitás jellemzi, mert hagyományos, történetileg felhalmozódó elemek, motívumok rendszere." A hiedelem rendszer és a népmese összefüggéseiről: ORTUTAY Gyula: *Fedics Mihály meséi.* Bp. 1940. 69., a mondával való összefüggésről: BALASSA Iván: *Karcsai mondák.* Bp. 1963. 46.

[27] BENSE Max: *Theorie der Texte.* Köln 1963. 109. „A szövegek olyan képződmények, amelyek szavakból mint döntő elemekből állnak."

[28] Éles különbség van a kártyaterv és az anyag bármiféle osztályozása között, hiszen itt az osztályokat az is megszabja, hogy lehetőleg egy közlésen belül ne forduljanak elő ugyanahhoz az osztályhoz tartozó elemek, ugyanis egy számoszlopon csak egy lyukasztás tehető.

[29] RÓZSA i. m. 57. „A dokumentációs osztályozásnak „szókinccsel", „fogalomtárral" kell rendelkeznie."

[30] Az osztálynak nem lesz több, mint tíz tagja (0—9). Ha tíznél több elem tartozik egy osztályba, akkor két oszlopot tartunk fenn, hogy kétjegyű számokkal tudjuk jelölni a tagokat (0—99).

[31] A kitételek esetében ugyanazzal a szöveggel új kártyát kell készíteni, de az előzőből kimaradt fogalmakat kell kelelyukasztani. A nyolcvan oszlopos Hollerith-kártya negyven elegendőnek tűnik a népi tudás és a hiedelemanyag kódolására.

[32] Pl. a *kelésre* vonatkozó adatokat keressük: a *betegségek elnevezései*-osztály a 32—34. oszlopot foglalja el. Benne a *kelés* kódszáma a 249-es, ezt a számot keresi a gép.

[33] Pl. kerestethetjük azokat az adatokat, melyeket a *XIX. század*ban jegyeztek fel a *boszorkány*ok *tehénrontás*ával kapcsolatosan.

rakja le.[34] Ha a teljes lyukkártya anyagon bizonyos előrendezést hajtunk végre, akkor a kikeresés még rövidebb időt vesz igénybe.

A Magyar Néphit Topográfia anyagának feldolgozása, az adatok tárolása és bármilyen célra való előkeresése az anyag nagysága miatt sajátos problémákat vet fel. A hagyományos feldolgozási módok: mutatózás és térképezés nem felelnek meg az anyag természetének és nagyságának (a térképezést nem zárja ki a gépi rendezés, hanem segíti, mivel kiemelve adja az anyagot).

Természetesen vannak nehézségek, amelyek megkérdőjelezik a gépi lyukkártyarendszer bevezetését:

1. A lyukkártyák használhatósága kód függvénye. A helyes kódolás felelősségteljes munkáját szakemberekkel közösen kell végezni.
2. A lyukkártya nem új információt ad, hanem csak azt, amit beleviszünk, de újat ad az információk kombinációja és statisztikai elemzése.
3. Megfelelő minőségű kártya szükséges.
4. Biztosítandó a folyamatos lyukasztás.
5. Temperált hőmérsékletű helyiség szükséges a kártyák tárolására.[35]

A lyukkártyarendszerű adatfeldolgozás előnyeit ma már számos országban folyó munka igazolja.[36] Az előnyök közül az alábbiakat kell megemlítenünk:

1. Az anyagot egységes formában és csak egyszer kell leírni, egy példányban.
2. a gép az eddigi mutatóknál sokkal finomabban tudja szétválasztani az anyagot,
3. a Hollerith-kártyán igen jó a helykihasználás,[37]
4. egyidejűleg többféle rendezési szempont érvényesíthető,
5. az anyag a leghamarabb áll a kutatás rendelkezésére,
6. kartografikus feldolgozáshoz az anyag könnyen rendszerezhető, így a térkép is gyorsan készül el.
7. Egy-egy rendezéssel kimutathatók a fehér foltok, mind témában, mind területben; s mindezekkel még aligha soroltunk fel minden előnyt.

Egy későbbi alkalommal foglalkozni szeretnénk az egyéb gépi feldolgozási módok néprajzban való hasznosításával (lyukszalag, számítógép).[38]

MNT. 1967. 3.

Jósvafő
B-A-Z. m.

A magzatelhajtás addig nem bűn
ameddig a magzat nem mozog, mert
addig még nem él.

4. kép. A Magyar Néphit Topográfia III. kérdőívére visszaérkezett válasz számoszlop nélküli Hollerith-kártyán.

Részletek a kódlista-tervezetből:

A gyűjtés ideje: (7. oszlop)

0 Honfoglalás előtti adat (honfoglalás előtti időre vonatkozó adat vagy utalás)
1 XI., XII., XIII. század
2 XIV., XV., XVI. század
3 XVII. század
4 XVIII. század
5 XIX. sz. első fele
6 XIX. sz. második fele (1850—1900)
7 XX. sz. 1945-ig
8 XX. sz. 1945—1960
9 XX. sz. 1960-tól

Csillagászat: (14. oszlop)

0 A világ keletkezése
1 Nap
2 Hold
3 Holdban lakó lények
4 Csillagok, bolygók

[34] KMETY i. m. 64.
[35] KELEMEN i. m. 376.
[36] Uo. 373.
[37] Az előzetes becslések szerint adataink 70—90%-a Hollerith kártya egyik oldalára elférő 1200 *n* terjedelem alatt van. Természetesen kisebb betűs írógép használatával az *n* száma növelhető.
[38] *The Use of Computers is Anthropology.* HYMES Dell ed. London — The Hague — Paris 1965., valamint SZABÓ Mátyás: *Elektronikus adatfeldolgozógép bevezetése az Északi Múzeumban.* Ethn. LXXVIII (1967) 618—619.

5 Ég
6 Égben lakó lények
7
8
9

Személy: (24. oszlop)

0 Kollektíven — a személyről általában
1 Férfi, férj, szerető
2 Nő, asszony, feleség,
3 Pap, kéményseprő, koldus, szegény, kántor
4 Szomszéd, bíró, kisbíró
5 Keresztapa, keresztanya, komák
6 Szoptató anya, gyerekágyas asszony, terhes
7 Nagyszülők, rokonság általában
8 Szűz nő
9 Gyermek, újszülött

Időpont: (26—27. oszlop)

0 Az időfogalom általában
1 Hétfő
2 Kedd
3 Szerda
4 Csütörtök
5 Péntek
6 Szombat
7 Vasárnap
8 Újév, január 1
9 Vízkereszt
10 Január 6
11 Pál (január 25)
12 Vince (január 22)
13 Gyertyaszentelő (február 2)
14 Balázs (február 3)
15 Farsang Hétfő
16 Húshagyó Kedd
17 Hamvazó szerda
18 Mátyás (február 24)
19 Gergely (március 12)
20 József (március 19)
21 Benedek (március 21)
22 Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25)
23 Új virághét
24 Virágvasárnap
25 Két passió közti időszak (virágvasárnap és nagypéntek között)
26 Nagyhét
27 Nagypéntek
28 Húsvét
29 Szentgyörgy (április 24)
30 Márk (április 25)
stb.

A hitvilág lényei: (30—31. oszlop)

0
1 Animisztikus képzetek
2 Lélekhit
3 Hazajáró halott, tetszhalott,
4 Tündér
5 Szépasszony
6 Boldogasszony
7 Honfoglalás előtti keleti elem
8 Honfoglalás utáni európai átvétel
9
10 Krisztianizációs elemek
11 Isten
12 Jézus
13 Szentháromság
14 Szűz Mária
15 Szent Anna
16 Szentelt víz
17 Megszentelt tárgy
18 Angyal
19 Egyéb szentek
20 Emberfeletti erejű személyek
21 Bába
22 Boszorkány
23 Táltos
24 Garabonciás
25 Tudós, néző, javas
26 Léleklátó, halott látó, látó
27 Hetedik gyerek
28
29 stb.

Az akciók céljai szerint: (39. oszlop)

0 Akció általában
1 Rontás
2 Serkentés rontással egybekötve,
3 Gyógyítás
4 Megelőzés
5 Elhárítás
6 Áldozat
7 Jóslás
8 Tabu
9

FÜGGELÉK I.

Kártya fajták	A készítendő kartonok száma			
	0—500	500—1000	1000—10 000	10 000—
Helykártya	+	+	+	+
Optikai kártya	+	+	—	—
Perem kártya	+	+	+	—
Réskártya	+	+	+	—
Hollerith	—	—	—	+

	A rögzíthető szempontok száma	Sorrend tartása	Jelkulcs rendszer
Helykártya	1—2	+	—
Optikai kártya	sok	+	—
Peremkártya	3—10	—	+
Réskártya	3—10	—	+
Hollerith	10-en felül	—	+

FÜGGELÉK II

Kártyaterv

Az oszlop sorszáma	Tartalma	
1 2	Megye	A gyűjtés helye
3 4	Járás	
5 6	Falu	
7	A gyűjtés ideje	
8	Az adat lelőhelye	
9 10	Rámutató oszlop	
11 12 13	A szerző, gyűjtő neve	
14	Csillagászat	
15	Meteorológia	
16 17	Élettelen természet	
18 19 20	Növények	
21 22 23	Állatok	
24	Személy	
25	A cselekvések helye	
26 27	Időpont	
28	Számok	
29	Nyelvi megformálás	
30 31	A hitvilág lényei	
32 33 34	Az ember anatómiája A betegségek elnevezése	
35 36	A fizikai jelenségek	
37 38	Kémiai hatások	
39	Az akciók céljaik szerint	
40	Az akciók módjaik szerint	
41	Emberi váladék, állati tartozék	
42	Szín és alak-analógia	
43	Az adatközlők nemzetisége	

HOPPÁL MIHÁLY

Ellenére vagy miatt?

(Megjegyzés egy könyvkritikához)

Nehéz beletörődni abba, hogy nyelvi elszigeteltségünk tudományos elszigeteltséggel jár együtt. Pedig tény — és ezen a szűkreszabott idegen nyelvű összefoglalók sem sokat segíthetnek —, hogy a magyar nyelvű kiadványok egyáltalán nem, vagy csupán elenyészően kis mennyiségekben kerülnek be a nemzetközi kulturális és tudományos élet vérkeringésébe. Ez azután bizonyos elbizonytalanodáshoz is vezethet: nem tudhatjuk, vajon a határainkon kívül folyó kutatás is kiemelkedőnek tartaná-e azt, amire mi büszkék vagyunk. De fordítva is igaz ez: ha kiadványaink túlságosan kis körben mozognak, óhatatlanul megnő a veszélye annak, hogy egy-egy elsietett, vagy téves ítélet végleg „eltemet" egy jobb sorsra érdemes könyvet. A magyar néprajzkutatók mindig szükségesnek érezték — és érzik most is — a nemzetközi tudományos élettel való lépéstartást. De ennek nemcsak passzív, az eredményeket befogadó oldala van, hanem aktív, a saját eredményeinket közlő is. Ezért olyan fontosak idegen nyelven megjelenő folyóirataink és könyveink, a nemzetközileg összehangolt együttműködés, a nemzetközi szervezetek munkájában való aktív részvétel és minden, szűkebb vagy tágabb körű tapasztalatcsere. Ezt célozta az 1963-as Magyar Néprajzi Kongresszus is: tizenhét ország néprajzkutatói előtt akartuk összegezni kutatási eredményeinket és bemutatni ezeket egy szélesebb körű tudományos közvéleménynek. És hogy ez a kör még tovább tágulhasson, az Akadémiai Kiadó dícséretes gyorsasággal megjelentette (pár kivétellel) az elhangzott előadások anyagát.[1]

Nem dicsekedhetünk túl sok, idegen nyelven megjelent néprajzi tematikájú könyvvel. Valahányszor ilyet köszönthetünk, úgy érezzük, vizsgázunk. De elfogultság nélkül állíthatjuk: ezeket a vizsgákat sikeresen megálltuk. Hadd utaljunk itt csupán egy-két újabb, idegen nyelven megjelent műre: BODROGI Tibor, DÉGH Linda, KATONA Imre, ORTUTAY Gyula, VARGYAS Lajos könyvei; a DÉGH Linda, KOVÁCS Ágnes, ORTUTAY Gyula szerkesztette népmese kötetek; a DIÓSZEGI Vilmos, illetve FÖLDES László szerkesztésében megjelent tanulmánykötetek egyaránt igen kedvező külföldi visszhangra találtak. Érdeklődéssel vártuk tehát, hogyan fogadja majd a külföld az *Europa et Hungaria* kötetet. Fokozta ezt az érdeklődést az is, hogy a kongresszuson résztvevő vendégek már itt, Budapesten több ízben hangot adtak elismerésüknek.[2]

Ezért is örültünk annyira, amikor kezünkbe véve a *Journal of American Folklore* 1967. április-júniusi számát, a könyvrecenziók között felfedeztük GALLACHER Stuart A. írását az *Europa et Hungaria* kötetről.[3] Örültünk, hiszen a folyóirat egyike a legrégibb és legtekintélyesebb észak-amerikai néprajzi orgánumoknak, s amikor RICHMOND Edson W., a könyvszemle rovat soros szerkesztője kötetünket is bevette az ismertetendő könyvek közé, ebben bizonyos fokig (talán nem is teljesen alaptalanul) munkánk elismerését láttuk. De ez az öröm csak addig tartott, amíg el nem olvastuk magát a könyvkritikát.

A különböző magyar és külföldi néprajzi folyóiratok könyvszemle rovatai nagyon vegyes képet mutatnak. Ennek objektív oka a folyóiratok profilbeli eltérése. Van azonban egy szubjektív ok is: a szerzők szemléletmódjában jelentkező különbség. Durva általánosítással két fő könyvszemle-típust különböztethetünk meg: az ismertetőt és a könyvkritikát. (A szerzők mentségére legyen mondva, sokszor kötik őket a már kialakult hagyományok). Örvendetes, hogy az *Ethnographia* hasábjain mind ritkábban találkozhatunk semleges, pusztán a tartalom ismertetésére szorítkozó recenziókkal, és egyre több a valóban kritikának nevezhető írás, függetlenül attól, hogy a recenzor véleménye pozitív avagy negatív a könyvről. Minden művészet és tudomány helyes úton történő fejlődéséhez elkerülhetetlenül szükséges a termékeny és aktív kritikai élet. Vannak azonban bizonyos alapszabályok, melyek betartása szükséges a „fair playhez". Minden szerkesztőnek és kritikusnak szuverén joga annak eldöntése, milyen jellegű cikkeket közöl illetve ír. A puszta tartalmi ismertetés a maga módján éppúgy lehet hasznos és jó, mint a legrészletezőbb elemző kritika. De három szabályt mindenképp be kell tartani: a könyvszemle írója ismerje a

[1] *Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria.* Red. ORTUTAY Gy. és BODROGI T. Bp. 1965. 537 p.

[2] Lásd HOFER Tamás: *Magyar Néprajzi Kongresszus. Budapest, 1963. okt. 16—20.* Ethn. LXXV (1964) 292—297.; BARABÁS Jenő: *Europa et Hungaria.* Ethn. LXXVII (1966) 142—143.

[3] GALLACHER Stuart A.: *Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria. October 16—20, 1963. Budapest.* Journal of American Folklore vol. 80 (1967) No. 316. 193—194.

könyvet; anyagát ismertesse az olvasóval; s végül maradjon objektív (vagy helyesebben próbáljon meg objektív maradni). Ha ezek hiányoznak, hamisít a recenzor.

GALLACHER cikkét elolvasva már a könyv anyagának ismeretét is kétségbe kell vonnunk. A kötet cikei ugyanis négy nyelven jelentek meg: tizenegy tanulmány oroszul, négy angolul, egy franciául és huszonnégy németül. GALLACHER maga írja, hogy nem tudván oroszul, hálásnak kell lennie kollegájának, VÁZSONYI Gábornak „az orosz cikkekről adott értékeléséért" (evaluation). Vajon hogy írhat valaki kritikát egy olyan könyvről, amelynek több mint egynegyedét csak másodkézből ismeri? De hajlandóak lennénk még azt is elhinni, hogy GALLACHERnek elég az „értékelés", ha a továbbiak erről meggyőznének.

A cikk legnagyobb részét a tanulmányok címeinek felsorolása teszi ki. A gyanútlan olvasó azt hihetné, a szokásos „tartalomismertető" könyvrecenzióval áll szemben. Ez a felsorolás (néhol egymondatos tartalmi összefoglalással kiegészítve) azonban korántsem olyan „semleges", mint ahogy azt várnánk! Furcsa módon elmarad mindazon tanulmányoknak az említése, amelyek a népi társadalom és a szocialista átalakulás kutatásának kérdéseivel foglalkoznak. Azt mondhatnánk: GALLACHER a *Journal of American Folklore*, azaz folklorisztikai folyóirat hasábjain ír, s e fenti problémakör szerinte kívül esik a folklór szóval jelölt területen. De hogy GALLACHER mennyire nem ezért volt „feledékeny" mutatja az, hogy megemlíti CSILLÉRY Klára, HOFER Tamás és ZNAMIEROWSKA-PRÜFFEROWA Maria a tárgyi néprajz kérdéseivel foglalkozó tanulmányait! Sokkal inkább tendenciózus hallgatásra kell gyanakodnunk. Ha GALLACHER az általa kutatott valamely területen nem veszi figyelembe a társadalmi-gazdasági mozgatórugókat, ám tegye. De ha más könyvéről beszélve, az objektivitás látszatát keltve tendenciózus, mondjuk meg nyíltan, hamis képet ad az olvasónak: ez már sérti az említett „fair play" játékszabályait. (Hogy a szerző válogatása mennyire tudatos volt mutatja, hogy nem említi meg SINNINGHE J. R. W. *Der Bauer in der niederländischen Voklserzählung* címen elhangzott előadását sem, nyilvánvalóan azért, mert SINNINGHE következetesen rámutat a társadalmi fejlődés és a művészi tükröződés elválaszthatatlan egységére —, holott a téma belül van még a legszűkebb folklór meghatározásokon és értelmezéseken is). A *Journal of American Folklore* olvasója hamis képet kap a Magyar Néprajzi Kongresszusról. Éppen arról nem szerez tudomást, ami a kongresszus egyik legfőbb célkitűzése volt: „Bizonysága akart lenni ez a kongresszus annak, hogy a magyar néprajzi kutatás a tudomány valós igényei szerint elszakadt azoktól a sovén-nacionalista gyökerektől, amelyekből kezdeti szakaszában Magyarországon éppúgy, mint Európa bármely államában táplálkozott, a kulturális jelenségeket elemző, társadalmi mozgástörvényeket kutató tudománnyá vált . . . "[4]

GALLACHER teljesen tisztában volt azzal, mit és miért hallgat el. Igazolja ezt cikkének utolsó mondata, mely megérdemli, hogy szószerint idézzük: „Annak ellenére hogy a vasfüggöny mögötti politikai és gazdaságfilozófia propaganda célokból időnként felszínre tör, a munkát némi haszonnal forgathatja a folklorista". Kár, hogy GALLACHER gondoskodott arról, hogy olvasói pontosabban ne tudhassák meg, mi is az, ami itt a „felszínre tör". Erre az utolsó mondatra alapjában véve még büszkék is lehetünk. Büszkék, hiszen annak sikerét igazolja, ami a célunk volt, amire törekedtünk. Ha GALLACHER nem is annak szánta, számunkra dícséretté vált ez a mondat. De egy szót meg kell változtatnunk benne: reméljük, hogy a folklorista a munkát a felszínre törő politikai és gazdaságfilozófia *miatt*, nem pedig annak *ellenére* forgatja haszonnal.

KÖRNER TAMÁS

[4] BARABÁS i. h. 143.

KÖNYVSZEMLE

Balogh Jolán: A művészet Mátyás király udvarában I., II.

I. Adattár. II. Képek

Budapest, 1966. Akadémiai Kiadó 799, 511., illusztr., 1 térkép.

Balogh Jolán tanulmányainak nagyrésze mind témájában, mind mondanivalójában általában túlnőnek a művészettörténet keretein. Mátyás művészetpolitikáját érintő két kötete is az egész magyar anyagi kultúra kutatást kell, hogy érdekelje. A néprajztudomány érdeklődését fokozza, hogy szerzőnk tudatosan törekedik évtizedek óta a művészettörténet és a néprajz kapcsolatainak kialakítására. Korábban is példamutató és úttörő kísérleteket tett a komplex kutatás következetes megvalósítására. Jelen munkája is erről a következetes kutató munkáról tanúskodik, most is számos olyan egyébként elszórt dokumentumot, analógiát sorakoztat elénk, amely közvetve vagy közvetlenül elsődleges művészettörténeti jelentőségén túl a népművészet és a népi kultúra alaposabb megismeréséhez segít.

A korán elhunyt ethnográfus testvér emlékének, Balogh Ilonának ajánlotta művét szerzőnk. Tulajdonképpen a Mátyás birodalom művészeti copusa e munka. Egyben a nagy uralkodó művészetpolitikájának adattára, dokumentum gyűjteménye. A munkában az okleveles említésektől a követi jelentéseken át az ásatási leletekig, múzeális gyűjtemények tárgyáig lehető teljességgel fel van sorakoztatva minden dokumentum, amely a Mátyás birodalom művészeti életének, Mátyás művészetpártoló tevékenységének ismeretét szolgálja.

Mátyás érdemei európaiak. Ő volt az, aki az itáliai reneszansz eszméit, stílusát az akkori középeurópa egyik leghatalmasabb uralkodójaként hazánkba átplántálta, meghonosította és igen magas szintre fejlesztette. Nemcsak a magyar nép művészetét frissítette fel, indította virágzásnak, de e reneszansz középeurópai kisugárzó központját teremtette meg. Szomszéd népeink fejlődését nem egy vonatkozásban megpezsdítette. Mátyás művészetpártolása révén tudott a reneszánsz hazánkban olyan mély gyökeret verni, hogy az népművészetünknek egyik alapvető stílusa máig ható érvénnyel. Ezért e kor elemzése adatszerűségeiben is néprajzi érdekű. A népművészetünk fejlődéstörténetének alapos megismerése elképzelhetetlen, stílus és motívum történeti megalapozottság nélkül. Balogh Jolán könyve a hazai reneszánsz indulás korai korszakára vonatkozóan ezért rendkívül fontos a számunkra.

A munka keletkezését, kutatástörténetét ismertető a kötetek használatát eligazító bevezető rész után a munkát három főrészre osztja Balogh Jolán. Az első részben az ingó és ingatlan műemlékeket ismerteti. Fő helyen a budai királyi vár építkezései állanak. Viszonylag erre vonatkozóan állanak legbőségesebben rendelkezésre adatok, leírások, egykorú beszámolók, részben pedig a legutóbbi 15—20 év feltáró munkája nyomán páratlanul gazdag régészeti anyag áll rendelkezésre, számtalan eddig ismeretlen hiteles kerámia emlék, kőfaragvány jutott gyűjteményeinkbe. Mindez az anyag itt együvé kerül a reájuk vonatkozó okleveles adatokkal. A kor követei jelentéseiben, az egykori kereskedők beszámolóiban levő utalásokat, a későbbi korok gazdag leírásainak megállapításait bőségesen idézi és alaposan egyezteti a tárgyi anyaggal. A margón mindenütt utal a képtablókra. Minden tárgyalási szakaszt a vonatkozó irodalmi anyag bibliográfiai felsorolásával zár. Budán kívül is minden épület, amelynek története Mátyással összefüggött, helyet kap az építészeti felsorolásban. A vidéki emlékek tárgyalásánál is, akárcsak a budaiak esetében az esetlegesen fellelhető egykorú, közel egykorú ábrázolás anyagot is felsorakoztatja. A nagyobb, fontosabb települések esetében adatait épületenként tagolva csoportosítja. Külön kerül tárgyalásra a melléktartományok és a meghódított területek emlékanyaga. Így a munka osztrák, sziléziai, horvátországi, havasalföldi adatokra is kiterjedt. Külön, kiemelve, vannak egybegyűjtve az építkezéseket támogató királyi rendelkezések is.

Tematikusan sorakoztatja fel a szobrászat, éremművészet, festészet, könyvművészet tárgyi emlékeit, a reájuk utaló történeti tudósításokat, dokumentumokat.

A mindenre kiterjedő figyelem, apadhatatlan gyűjtési törekvés révén: viselet, kerámia, bútor mellett az első olvasásra meghökkentőbb témák is feldolgozást nyertek: órák, csillagászati eszközök, evőeszközök, kocsik, szánok, hajók. Mátyás környezetének apró részletei tárulnak fel és válnak hozzáférhetővé a speciálizálódó részletkutatás számára. Nyilvánvaló, hogy az itt felsorolt adatok a művészettörténészeken kívül egyaránt kell, hogy érdekeljék a régészt, technikatörténészt, ethnografust. Több mint húsz oldalnyi terjedelemben sorolja fel a munka a ruhaféléket. A király és királyné öltözékén túl a kíséret ruházatában számos, az ethnografust érdeklő, viselettörténeti támpontot ismerhetünk meg: aranyszövetű veres suba, hermelinprémes suba, női suba, dolmány, mente stb.

A második főrészben a művészek és a kézművesek adatait állította össze Balogh Jolán. Az építészek, hadmérnökök foglalkoztatásának adataitól kezdve a legkülönbözőbb udvari megrendelések szállítóira vonatkozó dokumentumokat rendszerezte. Némely esetben, pl. olaszkertészek működéséhez csak szűken hat sornyi Bonfini idézet ad támpontot, más esetben pl. az építő mesterségek, mérnökök tevékenységének majdnem 30 oldalt kell szentelni. E fejezet névszó anyaga is önmagában nagyon jól használható gyűjtemény. (*Pozthomethew, Sathormester, Forinthwerew* foglalkozásnév is, személynév is.) Vannak olyan mesterségek, amelynek történeti összefüggései az ethnográfiai érdeküek miatt is figyelemre méltóak, részben pedig a foglalkozást űzők nemzetiségi összetétele is kitűnik, más irányban is érdeklődésünkbe vágnak. Ilyenek a szabók, kádárok, akikről kitűnik, hogy külön volt a magyarok céhe. A vargák, szűcsök, szekérgyártók, nyergesek, kádárok, esztergályosok ipartörténeti adatai így egybe gyűjtve, ha csak Mátyás uralkodására korlátozott időhatárok között is, a hasznos adatszerűségeken kívül az egykori ipari élet összefüggéseit villantják fel az ipartörténet, néprajz mezsgyéjén dolgozó kutató előtt. Itt hasznos értelmező, értékelő kommentárok, irodalmi eligazítás kíséretében tájékozódhat a kutató. A néhány sornyi adatot, ha itt nem lennének egybegyűjtve, nagyon nehezen lehetne megtalálni. Balogh Jolán nagy érdeme többek között ezeknek az apró, mégis alapvető fontosságú adatforgácsoknak felfűzése, egymás mellé állítása, teremtő rendszerezése. Az anyagi kultúra történetének kutatója is, az ethnografus is őszintén hálás kell hogy legyen ezért.

A III. részben Mátyás király a mecénás áll elénk. A király családjának műpártolására, egyéniségére, ízlésére vonatkozó alapvető adatokon túl a kultúrpolitikus, a nagy reneszánsz uralkodó fontos jellemzői bontakoznak ki. Olyan adatok sem kerülték el Balogh Jolán figyelmét, mint Mátyás és a magyar nyelv, Mátyás nyelvtudása, az udvar magyar szokásai. A kultúrpolitikus, a közművelődés irányítóját az egyetemek kapcsán (pozsonyi, budai) is feltárja.

Függelékkel egészítette ki Balogh Jolán a kötetet, ebben a Mátyás ikonográfiájára és a kortársak ikonográfiájára vonatkozó adatok vannak összegyűjtve. A kötet nyomdai készítése alatt összegyűlt anyagot pótlásban adta közzé szerzőnk. A kötet használhatóságát jól szerkesztett név és tárgymutató növeli. A történeti és jelenkori helynevek névváltozatait külön felsorolás teszi áttekinthetőbbé.

Az adattár önmagában is megállna, de gondos, igényes képkötete még sokoldalúbbá teszi. Ebben a részben is az első helyen az építészeti emlékek vannak. Majd a szobrok, érmek, festészeti emlékek, codexek, kötések, metszetek, ősnyomtatványok, ötvöstárgyak, textiliák, kerámia, üvegek, fémmunkák, fegyverek, fénykép dokumentációját kapjuk. A kommentálás e fényképtáblák esetében is rendkívül gondos. A táblákon bemutatott motívumok tovább élését is képes dokumentumokkal, a közvetlen összehasonlítás lehetősége mellett, elénk tárni. Példa erre a 92—93 tábla, ahol a budai vár egy fríz töredéke motívumának itáliai eredetijét Firenzéből, nyárádszentlászlói 1520—30 körüli változatát, XVII. századi rajzi vázlatát és XIX. századi sárközi főkötőn kései jelentkezését együtt szemlélhetjük. Analóg ehhez a 111. vagy a 171. tábla. Egyes mustrák tovább élését más esetben is perdöntően nyomozta ki és dokumentálja. Példaszerű ahogyan a corvinakötések mustráit tovább követi kolozsvári faragványokon (1581) át a páncélcsehi karzat festéséig (1753) (403 tábla). A népi díszítőművészet genezisét kutatva részben e módszert kell követni, részben e corpus anyagát kell felhasználni a jövőben. Sokat várhatunk a festett asztalosmunkák, hímzések és talán a népi kerámia területén is az itt alkalmazott módszer felhasználása révén. Meg kell jegyezni, hogy az egyik legkorábbi szekér ábrázolást is e kötetben kaphatjuk. Nevezetesen az 1515 körül keletkezett bécsi ágyú és szekere került ábrázolásra. Az egykorú szöveg szerint Mátyás királyé volt. A szekér lőcsös, vasráfos, küllős, feltehetően első tengelye elfordítható — kormányozható. A lőcs sajátos megoldása ellenére is feltűnően közel áll az egész szerkesztése a közelmúlt országos járművéhez.

Balogh Jolán teljességre törekvő, alapvető magas színvonalú munkáját a témához illően nemes kivitelben jelentette meg az Akadémiai Kiadó. A nyomdai kivitel rend-

kívül gondos, a tipográfiai tervezés pedig fokozza a munka áttekinthetőségét. Nem fukarkodtak az ábraanyag dolgában sem. Jól egészítette volna ki a kiadványt néhány színes melléklet.

Balogh Jolán gondos adatapparátusa, jól szerkesztett képanyaga és a nagyon szép nyomdai munka nem csökkenti azonban — az egyébként elkészült — szöveges összefoglaló, ha úgy tetszik, harmadik kötet kiadásának hiányát. Anélkül a mű nem tekinthető egésznek! Érzésünk szerint azonban még így, csonkán is érzékelteti Mátyás és kora kései évszázadokra kisugárzó művelődési hatását. A magyar művelődéstörténet kutatásának fontos kézikönyv forrása, a mint ilyen a néprajztudomány számára — ismételten hangsúlyozzuk — szintén nélkülözhetetlen. Balogh Jolán az anyag rendszerezésével, közzétételével alapvető munkát végzett. A magyar művészettörténet egyik nagy adósságát törlesztette le általa.

Filep Antal

Papp József: Tiszacsege

Debrecen, 1967. 170 l + 73 kép és 4 térkép. Német nyelvű összefoglaló. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 8. sz. Szerk.: Béres András. Megjelent a Tiszacsegei Községi Tanács V. B. támogatásából.

Az egyre gyakrabban megjelenő helytörténeti munkák különösképpen kell, hogy érdekeljék néprajzi kutatásunkat. A helytörténet és a néprajz szoros kapcsolatban vannak egymással. Egyik a másik nélkül, szinte elképzelhetetlen. A helytörténész mindig ethnográfus is kell, hogy legyen, hiszen munkájában — a dolog természetéből következően — elsősorban nem a politikai történet, az egész népet, nemzetet érintő, a létünket egyetemesen befolyásoló, alakító események rendje, bonyolult folyamata jelenik meg, a helytörténetben az csak keret, hanem a helyileg adott, konkrét társadalmi, gazdasági és kulturális állapotok történeti alakulásának a folyamata.

A helytörténeti mű szerzője annál jobban teljesíti feladatát, ha minél világosabban látva politikai történelmünk, illetve népünk egyetemes történetének mozgató rugóit és azoknak a segítségével minél több, sokoldalúbb konkrét (földrajzi, települési, történeti, társadalmi, gazdasági, művelődési illetve néprajzi stb.) helyi adat szintézisét hajtja végre. A dolog természetéből következik, hogy munkájához a legtöbb esetben elég kevés *oklevelet*, azaz történeti dokumentumot talál az illető helyre, de annál több *aktát*, iratköteget, vagyis olyan dokumentumokat, amelyeknek a segítségével — a mához közeledve — egyre inkább plasztikusan rajzolhatja meg a helyi társadalom szerkezetét, annak kialakulását, az idők folyamán végbement változásait, és úgyszintén a helyi, konkrét kis közösség anyagi állapotának a képét, illetve ennek az anyagi állapotnak a történelemben végbement alakulását, változásait. Az *akták*, a hozzánk egyre közelebb eső múlt adatait tartalmazó iratkötegek, feljegyzések stb. már szinte néprajzi dokumentumok. Történetíró és ethnográfus egyaránt használja ezeket a forrásokat. A helytörténeti munka csak aspektusában és a régmúlt idők állapotának értelmezésében, ábrázolásában az akkori társadalmat mozgató erők felismerésében, dokumentálásában válik el a néprajzi munkától, a közelmúltban mindkét tudomány majdnem azonos munkával jelentkezik, míg a legújabbkort illetőleg már krónika és esemény felsorolás mind a két tudomány tevékenysége a maguk sajátos módszereivel. Mályusz Elemér írja (*A helytörténeti kutatás feladatai*. Századok LVII—LVIII, 1923—24 : 538—566.), hogy „. . . ebben a tekintetben pedig egyformán fontos a lakosság számának növekedése, a népmozgalom és annak a területnek a változása, amelyen ez a népesség munkájából megélt." Majd így folytatja Mályusz: „. . . mivel Magyarországon nagyon sok falu a török kiűzése után szinte újból alakult, a régibb adatok összefoglalása után a településtörténeti rész a lakosságnak és a birtokba vett területnek összefüggő, szerves előadásban való tárgyalását kívánja meg." (i. m. 456.).

A helytörténetíró feladata tehát sokrétű, szerteágazó kutatást, ennélfogva alapos felkészülést kíván. Papp József azok közül a történész-ethnográfusok közül való, aki mindenképpen megfelel — ezt jelen munkája igazolja — az itt támasztott követelményeknek. Az adatok szorgalmas és jószemű gyűjtője és olyan interpretátora az apró, szétszórt adatoknak, hogy műve egyszerre helytörténeti és néprajzi munka.

Ezek előrebocsátása után nézzük közelebbről a munkát. Szerző „A falu belső és külső területének leírása" címen röviden elmondja mindazt, amivel Tiszacsegét elhelyezi a tájban, a Tisza egykori medermaradványai, morotvái között, a magyar települések rendjében. Közli a fontosabb demográfiai adatokat, majd bemutatja a település képét, rendszerét. Jó, plasztikus képét kapjuk — XVIII. század végi térképekkel is illusztrálva — a

falu településének és ún. *kertes* voltának. Tiszacsege is, mint az alföldi települések általában, kertes település volt; a *kerteket* csak a múlt század közepétől kezdve olvasztotta magába a fejlődő, terjeszkedő község.

A határ bemutatását szerencsésen oldja meg szerző a dűlőnevek fontosabbjainak a felsorakoztatásával. E tekintetben a történeti helynévanyagot (1248-ból valók a legrégibbek) úgy, olyan kiválogatásban és az élő helynévanyaggal kiegészítve úgy tárgyalja, hogy ezáltal megteremti a kapcsolatot a táj múltja és jelene között, sőt jelzi a tájban lejátszódott földrajzi (vízrajzi), gazdálkodási, termelési stb. változásokat is. A helynevek, illetve dűlőnevek teljesebb gyűjteményét külön munkában *(Tiszacsege földrajzi nevei.* „Magyar Nyelvjárások." A Kossuth Lajos Tud. Egyetem Magyar Nyelvtud. Intézetének Évkönyve. XII. Debrecen, 1967. 135—144.) közölte.

Külön fejezetben foglalkozik „A község nevének eredete és jelentése" problémáival. Felsorolja a *Csege* névre vonatkozó eddigi magyarázatokat, amelyek közül a *cége*, illetve a *kecsege* az a leggyakoribb két szó, amelyekből a nevet magyarázgatni szokták. Papp József kimutatja, Gombocz Zoltán fejtegetései alapján, hogy a *Csege* név nem keletkezhetett a *cége* (halfogó rekesztéket jelentő) szóból, ennek ellene mond a magyar hangtörténet szabálya. A *kecsege*, halnév sem lehet a név szülő anyja, ugyancsak hangtörténeti stb. alapon; ez a néveredeztetés különben is csak népi etimológián alapul. Sok érv szól azonban amellett, amit Kandra Kabos: *A Váradi Regestrum* című munkája előszavában a regestrumban előforduló nevek elemzése során megjegyez, hogy tudniillik: „*Csege* kimagasló, tisztséget viselő, honfoglaláskori személynév." Papp József a név eredetét illetőleg a következőket írja: „Valószínűleg a honfoglaláskor e tájat valamilyen tisztséget viselő, Csege nevű magyar vehette birtokba és róla nevezték el Csege falujának." Ez elfogadható magyarázat, amit mi megtoldunk azzal a feltevésünkkel, hogy a Csege név esetleg nem is személynév, hanem éppen valamely, ma még ki nem derített, *méltóság-*, illetve *tisztség-név*, de az sem lehetetlen, hogy *nemzetség-név*, hiszen ez a helynév máshol is előfordul az országban.

A község legrégibb történetét „Falunk a középkorban" című fejezetben tárgyalja. „A több, mint 900 éves múltra visszatekintő falut, kezdettől fogva *Csegé*-nek nevezték" (22. l.), ugyanis első említése a *százdi apátság 1067-ben* keltezett alapító oklevelében fordul elő. Majd 1248-ban említik ismét, tartozékaival együtt, amikor is IV. Béla király a sárosi tizedszedés jogáért az egri püspöki egyháznak adta cserébe.

Papp József éles szemmel veszi észre, hogy már korán mutatkoznak Csege határában teljesen önálló birtokok is, mint: *Puch-* vagy Pácslaka, *Kecskés* és *Szilágy*. És minthogy a két előbbi helyen, továbbá a faluhoz közel eső *Lyukashalom*ban is, avarkori leletek kerültek elő, feltételezi, hogy itt a magyarság közvetlenül az avarokra, illetve az avarok mellé települt. A környéken is számos helyen találtak avar sírokat. Csege belterületén azonban nem. Jóllehet ott ezideig még honfoglaláskori lelet sem került elő. Hivatalosan legalábbis nem, mi azonban tudunk arról, hogy 1944 őszén, verem ásás közben, a mai Kossuth utcában, K. Kovács József telkén lovas temetkezést találtak. Az elbeszélés szerint: „. . . lókoponya és lábszárcsontok, valamint elrozsdásodott vasdarabok voltak a hanyatt fekvő emberi csontváz körül." Sajnos a leletek az akkori viszonyok közepette szétszóródtak, elvesztek. Ha feltételezzük, hogy ez az említett Kossuth utcai sír, honfoglaláskori magyar sír volt, akkor még szilárdabban áll szerzőnek az a véleménye, hogy ezen a tájon, közelebbről Csege határában, a magyarság megérte, helyben találta az avar lakosságot; azok telepei között szállta meg azt a pontot a Tisza legjobb révjénél, ahol Csege ma is fekszik. Csege tehát magyar település. Ez lehetséges, bár alig képzelhető hogy ilyen jó révet, amin az Erdélyből jövő fontos út haladt át Buda és Bécs felé menendő, hogy már korábban is ne szállták volna meg, pl. az avarok. De az sem lehetetlen, hogy az avarok idejében a rév egy kilométernyivel délebbre, a *Puszlika domb*nál lehetett. Az pedig már az a körzet, amelyben avar leletek is előkerültek.

Csege mai határának kialakulásával kapcsolatban is végleges megoldáshoz juttatott Papp József két vitatott kérdést. Az egyik *Csegeszentmiklós*, s másik *Ohatmonostor* lokalizálását jelenti. Csegeszentmiklóst az okleveles adatok és leletek gondos mérlegelése alapján a mai *Cserepes major* helyére teszi. Az indokok között említi többek között azt is, hogy a *Bajoni család*, amely Mátyás király idejében adományként bírta Csegeszentmiklóst, egy XVI. századi perben éppen a Cserepesi részt követelte Csege határából. Itt meg kell jegyeznünk, hogy szerző jó nyomon jár érvelésében, sőt szerintünk a Bajoniak adják a kezünkbe a kulcsot akkor is, amikor Csegeszentmiklós keletkezésének az idejét kutatjuk. Éspedig: a százdi apátság alapító levele még nem említi Csegeszentmiklóst, amikor a *Szandaléktól a Chegen felé vivő utat* megnevezi, pedig ez az út érintette volna a mai Cserepes helyén, vagy annak környékén levő helységet, ha akkor már létezett volna, hiszen a megnevezett út éppen ezen a területen haladt át *Chegen felé*. De ez a helység még akkor sem létezett —

mert hiszen a birtokok között nincs felsorolva — amikor *Rátót nembéli II. Domokos* tárnokmester 1299-ben *Csegét, Szilesd* falut (ma Csege határában dűlőnév jelzi helyét), *Árkusd, Ohatmonostor* és *Hodos* nevű birtokait elcserélte a *Szártványvecse* (vö. *Szártván-Vecse nemzetség*: Karácsonyi János: *A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig.* III. K. Bp. 1901. 31—35.) nemzetség tagjainak *Poroszló és annak monostora* birtokáért, a mai Poroszlóért. A Bajoni család a Szártványvecse nemzetség leszármazottja lévén, könnyen lehetséges, hogy a csere alkalmával éppen ez az ág kapta Csege határának azt a részét — a mai Cserepes major környékét — ahol aztán ők Csegeszentmiklóst alapították. Csegeszentmiklóst 1341-ben már, mint egyházas helyet említik. Minthogy a Bajoniak ősei Csege határából kihasított részen alapították ezt a helységet, megszűnte után — 1464-től kezdve nem hallunk róla — természetszerűleg ismét bekebeleződött Csege határába. De ha független település lett volna Csegétől, akkor „telkét" legalább talán emlegetnék, az emlékezet fenntartotta volna, mint ahogy megmaradt „Szentmargita telek" és az Ohati monostor helye is: „Telek", „Telekháza" néven. Az is elképzelhető, hogy területét Szentmargita és Csege megosztva kebelezték be. Így kebelezte be Csege a határa peremén levő, egykor önálló falu, Szilesd határát is.

Ohatmonostora helyét illetőleg Zoltai Lajos és Végh Kálmán Mátyás folytattak vitát (vö. Zoltai Lajos: *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából.* Debrecen, 1936. 207—211.), amikor is Zoltai Ohatmonostort a mai *Telekháza* helyére, Végh Kálmán Mátyás pedig a Csege határában levő *Pata-halmára*, a mai *Nagymajor* területére helyezte. Zoltai később, újabb oklevelek előkerülése alapján, megerősítette tételét, amit az adatok újra való értékelése után Papp József is indokoltnak, elfogadhatónak talált.

Csegének — mint azt szerző a határ kialakulás bemutatásával is igazolja — a középkorban, talán éppen a rajta áthaladó fontos út és annak révje miatt, volt olyan jelentősége (ezen a réven keltek át a honfoglaló magyarok, érintve Dorogmát, később a tatárok Mohihoz menet és a török, majd a kuruc háborúk idején is számtalan hadak), hogy gyaníthatólag már Zsigmond idejében mezőváros volt. Ezt a rangját, szerző szerint, 1514-ben veszthette el. Mi azt sem tartjuk kizártnak, hogy éppen a rév fontossága miatt, mert hiszen a hadak országútjává vált és ebbe, mint tudjuk, nem is egyszer teljesen bele is pusztult.

Ki kell itt emelnünk, hogy szerző a község középkori rajzához úgyszólván minden okleveles adatot, régészeti emléket egybeszedett, de adatait nem pusztán egymásmellé sorakoztatta, hanem azokat úgy értékelte, szólaltatta meg, mint aki a tájban otthon van, annak problémáit a legapróbb részletekig belülről és nemcsak mint történész, hanem mint ethnográfus is szemlélte. Így sikerült neki a sokféle adatot szerves egésszé, eleven valósággá ötvöznie. Ezáltal szilárd alapot teremtett a következő történeti korok: a török hódoltság kora, a II. Rákóczi Ferenc-féle jogvédelmi harcok kora, majd a reformkor, a kétháború és azok közötti korok, el a jelenkorig, stb. vizsgálatához. Azokéhoz az etapokéhoz, amikor a helytörténész egyre inkább csak keretül használja a politikai, illetve az eseménytörténetet, figyelmét a népélet, a falu konkrét gazdasági, társadalmi és művelődési problémáira kell irányoznia, ugyannyira, hogy eredményei már szinte teljesen néprajzi eredmények.

Igen tanulságosan mutatja be szerző a török hódoltság korát. Azt az időszakot, amikor nemcsak az Alföld, hanem községünk élete is teljesen átalakult. Csege, ugyan, csak rövid időre került török adóztatási állapotba; a hódoltság vonala éppen a község határa mentén, az Ohati erdő mellett húzódott, mégis a pusztulások egész sorát szenvedte el. Először 1599-ben égették fel teljesen, úgy, hogy nyolc évig lakatlanul állott. Lakói nem pusztultak el, hanem bizonyára már akkor is, a falu Szilágy nevű határrészében, az Inta vízétől (a Tisza morotváitól) védett majorban raktak házacskákat és ott húzták meg magukat. A későbbi veszedelmek elől is mindig ide futott a nép.

Szerző bőséges és jól csoportosított adatokkal mutatja be népünk — ez esetben Csege lakosságának — törökhódoltság korabeli fokozatos elnyomorodását, a termelés extenzív irányban való átalakulását. Kimutatja, hogy amikor a gabonakonjunktúra hatására, az ország háborúktól védettebb tájain — a XVI. század második felében — sorra alakultak a földesúri majorgazdaságok, nagyarányú árutermelés volt kialakulóban, és ennek következtében ott a jobbágyok tömegesen váltak nincstelenekké, ugyanakkor a veszélyeztetett tájakon, pl. Csegén is, a jobbágy földmívelést a földesúri allodizáció nem fenyegette. Csegén a jobbágyok annyi földet foghattak volna művelés alá, amennyit akartak volna, de ehelyett csak a maguk szükségletére termeltek, azt is parlagoló eljárással. Inkább a könnyenmozgó állattartással foglalkoztak.

Sok gazdasági, termeléstechnikai adattal világít rá szerző, a termelés üzemrendszerére, amikből világossá válik, miként esett vissza az egykori mezőváros gazdasági, társadalmi kultúrája, hogyan öltött olyan formát, nyert olyan tartalmat, mintha soha-

sem lett volna itt a magyarságnak más gazdálkodási rendszere, mint a kezdetleges földmívelés és az extensiv állattartás.

A török hódoltság korának gazdasági, társadalmi és kulturális rajzában a szerző, Csegén messze túlmutató érvénnyel mutatja be a népesség nagyarányú pusztulását és szűntelen migrációját. Éppen a gazdasági élet sajátosságai magyarázzák, hogy miért maradt mégis a veszélyeztetett vidékeken — ez esetben Csegén is — nép? Paradoxon, de azért, mert ott *életveszélves szabadságban élhetett*. A földesúr zaklatott, akár magyar volt akár török, de éppen a veszélyesség által, a bizonytalanság által elpusztított rend és fegyelem, a szervezett közigazgatás helyébe a nép maga szabta szokástörvényei által szabályozott, tehát viszonylag független, szabad, vagy szabados életforma lépett. És a népet kötötte mindig a szülőföld.

A kulturális állapotok, valamint a községi önkormányzat okadatolt ábrázolása, az adott gazdasági, társadalmi viszonyok háttérül való állítása mellett, kitűnően sikerült. Szerző itt ismét olyan szerencsésen alkalmazta, fentebb már jellemzett módszerét, hogy a következő fejezetek önként bontakoztatják ki, logikusan tárják fel a csegei nép életsorsának napjainkig való alakulását.

A Rákóczi-féle jogvédelmi harc átalakulása szabadságharccá, majd annak bukása után a minden eddiginél nagyobb belső népvándorlás okainak és következményeinek a bemutatása olyan sikerült, hogy szinte „helyszíni tudósításnak" hat.

Ahogy közeledik szerző a mához, olyan mértékben sokasodnak az *akták*, illetve az iratcsomókban fekvő adatok és annak ellenére, hogy itt is támaszkodhatik az általános érvényű, országos perspektívájú feldolgozásokra, értékelésekre, de hogy a konkrét társadalomra, Csege népére tehessen lokális érvényű ténymegállapításokat, azért az eseménytörténetet, a politikai történetet szinte már a néprajzzal helyettesíti. De ugyanakkor mégis történetíró marad. Adatai a néprajz módszerének a történeti módszerrel való szerencsés együttes alkalmazása által nyernek életet. De ez teszi hitelessé is, biztossá is ítéleteit és menti meg mindenek előtt attól, hogy belevesszen az adatok tengerébe, mintahogy ez a módszer segítette át azon a pusztaságon is, amit az oklevelekben, adatokban szegény középkor jelent.

Sikerültnek kell tartanunk a két világháború, illetve az azok között eltelt idő rajzát is. Itt a gazdasági állapotok bemutatását — jó érzékkel — csak olyan mértékig végzi, ami szükséges a társadalmi ellentétek; a belső feszültség, a mozgató történeti erők érzékeltetéséhez. A fejlődés erővonalainak a helyes, világos bemutatása — ez esetben — hasznosabb, mint a bőbeszédű fejtegetés, hiszen kortársai vagyunk az eseményeknek. Az adat végtelenül sok és a történelmi távlat még nem rendezte, nemhogy szelektálta volna — jelentőségük szerint — azokat. Szerző tehát helyesen járt el akkor, amikor a közelmúltat úgy mutatta be, hogy csupán az adatokat vonultatja fel és a tények karakterisztikusabb csoportjait helyezi előtérbe.

Mindent egybevetve megállapíthatjuk, hogy Papp József eredményes jó munkát végzett Tiszacsege történetének a megírásával. Méltán mondhatjuk Mályusz Elemér szavaival: politikai történetünk fundamentumait az ilyen kitűnő helytörténeti monográfiákkal rakhatjuk le. Hasznos ez a munka, ezen kívül, még sok szempontból. Hasznos azért is, mert megismerteti ez a jól megírt, szép magyar nyelven beszélő könyv a népet, Tiszacsege népét, saját történelmével és ezáltal szolgálja a *múlt*, a jelen megértését, táplálja a jövőbe vetett bizodalmat, serkenti a kedvet az okos tervezések idején és nem utolsó sorban emberségre tanít, tanít helytállásra. Tanít korszerű hazafiaságra, hűségre a nép, a magunk ügye iránt. Tanít ez a könyv nemcsak csegeieket, hanem szomszédokat is, mindaddig, amíg az ő falujuk helytörténetét meg nem írják, mert hiszen egyazon tájon belül, nagyobb vonásokban, azonos volt a nép sorsa. De csak nagyobb vonásokban volt egyforma a sors, mintahogy a házak is egyformák, nagyjából, de aprólékosan megnézve mégsincs két egyforma. Szükséges hát, hogy minden falu rendelkezzék, előbb-utóbb, a maga egyéni történelemkönyvével. Önismeretünk enélkül soha sem lesz teljes, márpedig, ha hiányos az önismeretünk, nehezen képzelhető el, hogy a nagy, az országos, az egyetemesen emberi dolgokban meg tudjuk ítélni a helyes utat. A honismereti szakköröknek kézikönyvei a helytörténeti munkák. A néprajz tudománynak pedig nemcsak kitűnő segédkönyvei, de kiapadhatatlan forrásai is. Szerző ezt a munkát Tiszacsege néprajza bevezető kötetének szánta, reméljük, hogy a jó kezdetnek jó lesz a folytatása is: megírjuk majd a néprajzi köteteket is.

Végezetül, de nem utolsó sorban dicséret illeti a Tiszacsegei Községi Tanács Végrehajtó Bizottságát, mert megértette ennek a könyvnek a szükségességét és támogatásával lehetővé tette megjelenését, méltóan ünnepelve ezáltal az egykori mezőváros *Csege*, a mai Tiszacsege, fennállásának *kilencszáz éves* fordulóját.

K. Kovács László

A középkori sámánperekről

Érdekes, és a néprajztudomány számára nagyjelentőségű hírt közölt a *Magyar Kurir* 1967. szept. 23-i száma. A hír jelentőségét a lap is érezte, mert a szokásos néhány sor helyett másfél hasábon számolt be Fehér M. Jenő: *Képek a magyar sámán-inkvizíciók történetéből* (Warren Ohio USA 1967) című munkájának megjelenéséről. Némi utánjárással sikerült a 68 oldalnyi terjedelmű könyvet megszereznünk, amelynek belső címlapja a következő alcímet viseli: Néhány részlet a szerző „*Az inkvizíció a Középkori Magyarországon*" című művéből.

Mielőtt a tartalmi ismertetésre rátérnénk, szólnunk kell a könyv bevezetőjében részletezett körülményekről, annak sorsáról. Czeglédi Péter a kassai domonkos rendház perjele 1556-ban letétbe helyezett a városi tanácsnál egy addig a rendházban őrzött kéziratos könyvet, helyesebben kódexet, melyet 1227-ben kezdtek írni, 1498-ban fejeztek be, mint majd látni fogjuk, a dolog természetéből következik, hogy ez is másolat lehetett, Várad-Velencén írták. A gyűjtemény ekkor még *Syngrapha Dominicana* címet viselt. 1690-ben Hoffmann Tamás domonkos szerzetes előásta az időközben, a megváltozott birtokviszonyok miatt tendenciózusan eltűntetett gyűjteményt, s annak tulajdonjogot igazoló részeit a leleszi premontrei hiteleshely tagjaival lemásoltatta, egyéb — nagyobb terjedelmét kitevő — részét pedig maga lemásolta, sajnos az utóbbit „propter brevitatem temporis" rövidítve, sok esetben csak regesztát készítve. Ebbe a részbe tartozik az érdeklődésünkre számot tartó „*Liber Inquisitorum*" is. A kézirat ettől kezdve *Collectio Dominicana* címen szerepel katalógusokban, majd a II. József-féle szerzetesrendek feloszlatásakor újra eltűnt. A két világháború közti időben került elő a bécsi császári levéltárból Szabó Adorján kutatásai eredményeiként: a birtokjogi rész; másik részét a szerző találta meg a miszlókai plebánián 1941-ben, erősen rongált állapotban. Ennek *Liber Inquisitorum* részét újra lemásolta, magával vitte külföldre, s ebből adta közre az előttünk fekvő könyvet, melyben *Kassai kódex*nek nevezi el a sok viszontagságot megért gyűjteményt. Gazdag anyagából 289 pert sikerült megmentenie, melyből 83 a sámánokra és sámánok működésére vonatkozik. Sajnos a megjelent könyvben mindössze három pert közöl teljes terjedelmében, további kilencből pedig bő szemelvényeket, sajnos magyar fordításban, mindössze egynek áll ott a latin eredetije.

Nyolcvanhárom per anyaga elegendő az egész ősmagyar hitvilág rekonstruálására, hiszen nemcsak első feljegyzés, hanem ilyen nagy tömegben előkerült adat megerősítheti eddigi ismereteinket, sok fehér foltot eltűntetve meghatározhatja a kutatás további irányát, de akár forradalmasíthatja is a tudomány eddigi álláspontját. Ha még hozzávesszük, hogy a 289 per, többek között a Bakony makkoltató kondásai, a királyi hódászok és királyi molnárok ellen is folyt, melyek mindig rengeteg adatot árulnak el az említettek mindennapi életéről, igen nagy jelentőségűnek kell a gyűjteményt mondanunk, Fehér Mátyás derekas munkát végzett annak lemásolásával.

Egy másolat másolatáról nagyon nehéz látatlanban véleményt mondani, de sajnáljuk, hogy nincs terünk a 12 nyomtatott oldalt kitevő egyetlen pert eredetiben és a szerző magyar fordításában bemutatni, akkor talán az olvasó is megerősítené véleményünket, hogy a fordítás kicsit hevenyészett, s a mellett a szerző nem foglalkozott annyira a középkori (sőt feudáliskori büntetőperes) latinnal, amennyire a tárgy jelentősége megkövetelt volna. Ennek tulajdonítható pl. hogy sic jellel lát el olyan írásformát, melyek ebben a korban általánosak, pl. a két ii-t helyettesítő y-t, ae helyett álló e-t; passiv praesens imperfectum egyes szám harmadik személyének rövidítését nem véve észre, cselekvő módban írja s megkérdőjelezi: tenetur — tenet; vagy az ars artis szót, mely itt mesterséget jelent, ő következetesen a klasszikus és egyházi szóhasználat jelentésében művészetnek fordítja. A hevenyészett fordításra — a mellett, hogy mondatokat hagy ki — csak egy példát idézünk: „quod magum Hanis novit de visu non autem famulos ejus" — a szerző szerint: „Hanis mágust ismeri, de társait csak látásból". Vagy mit szóljunk a szinte soronként jelentkező elírásokról, mint pl. subulcus helyett subculus, angulos helyett abgulos. Sorolhatnánk oldalszám ezeket a — pongyolaságon alapuló — hibákat, (a félreértett fordításokra külön térünk ki), de talán ennyi is elég az olvasó meggyőzésére, hogy a szerző fordítását nem fogadhatjuk el, mindössze az egyetlen eredetiben is közölt per anyagára kell ismertetésünket korlátoznunk. Ez az eljárás Látód fia Hanis mágus ellen folyt a Győr melletti Chanach (Csanak?) helységben 1272. október 23-án. Az alábbiakban ennek — mint mondottuk néhol hibás latin szövegéből kíséreljük meg ismertetni a néprajzi adatokat. A kihallgatott, és vallomásukra megesketett nyolc tanú, a vizsgálat természetéből folyólag legtöbb adatot a sámán gyógyításáról mondott. Előfordulásuk sorrendjében a következő betegségek szerepelnek: vitustánc, fej és fülfájás (infirmitas in capite et in auribus), vízkór, szent Illés baja (morbus,

qui sancti Eliae dicitur, valószínűleg lázat kell értenünk alatta), golyva (infirmitas strumosa), bénaság (de membris suis se juvare non poterat), mivel nagybőjt közepén kezdődött, talán valami reumatikus panasz okozhatta; lepra (malum sancti Lazari vulgo lepra dictum), vesepanasz (infirmitas renorum, illetve infirmitas circa renes), gutaütés (? de quedam gutta), fejbántalmak (passus est a capitis molestiis), láz (febris continua).

Egyéb betegségek, melyek a többi, tehát latin eredetiben nem közölt perekből kerülnek elő: szülőnőkön való segítés, akiket a küszöbre ültet a sámán a régiek szokása szerint; tumor, hályog: „szeméről egy fátyolt mosott le", bénaság.

A betegségeknél értékesebb számunkra a gyógyítás miként je, hogyan gyógyította ezeket a sámán? Mindjárt a vád is érinti tárgyunkat, hamislelkűeknek tűntetve fel a sámánokat, amikor a betegek testének erőt akarva adni, énekeikkel, ráolvasásaikkal (incantantionibus) a hiszékenyek között babonát hintenek szét; exorcismust végeztek a gonosz szellemek ellen, a betegek vizeletét összegyűjtötték és megvizsgálták, a betegek testét megtapintották (? törölgették), *Hakit* nevében gyógyítottak. Mindezekre részletesen felelnek a tanúk. Elmondják, hogy a mágusnak segéde, a nép nyelvén bachus (amit a szerző bácsnak fordít), és szolgája (famulus) volt, előbbi *Harsan*, utóbbi *Duru* nevű. Ezek közül az egyik litániákat énekelt, a másik a gyógyfüveket, eszközöket és más szükségeseket adott a mágus kezéhez. *Hanis* mágus szinte minden betegnek vizeletét megnézte, és megtapogatta pulsusát, melyet a szerző érveréssel ad vissza, nézetünk szerint inkább szívdobogást jelent. Egyik beteget egy „scma" nevű itallal gyógyított, csak annyit tudunk meg róla, hogy tiszta színű folyadék; mivel a szó — ha jó az olvasása — rövidítés, melyet a nyomtatott szöveg nem jelöl, nem kísérelhetjük megfejtését. Egyébként „aqua clara", „aqua clarissima", sőt „aqua miraculosa et clarissima" néven is szerepel, valószínűbb, hogy valamely gyógyítónak vélt forrás vize, nem pedig — a szerző feltételezése szerint — gyógyfőzet volt. Nézetünket alátámasztja az a körülmény is, hogy egy esetben ennek megívása után még valami *szirupot* is adott inni a mágus a betegnek, aki együttes használatuktól meggyógyult. Gyógytea — tehát főzet — látszik szerepelni a fej és fülfájásban szenvedő betegnél, egyik zöld színű, a második világosabb, a harmadik mint a víz olyan tiszta.

Nem kapunk feleletet arra a kérdésre, hogy milyen füvekből készülhettek ezek az italok? Egyetlen esetben, egy vesebajos gyógyításánál ad csak forrásunk — sajnos egyelőre értelmezhetetlen — adatokat. A szóbanforgó beteg *nepita*, *ebule nigra*, és más füvekből készült italt kapott, melyet azonban undorító volta miatt nem akart meginni.

A gyógyfüvek mibenléte a betegeket is érdekelte, egyikük megkérdezte *Hanist* azok erejéről, mire a mágus azt válaszolta, hogy nem mindenkinek van hatalma a természet titkos erőinek keresésére, csak akiket *ioltenrim* kiválasztott, és akik soha sem tértek el a régiek törvényétől, akik a küszöbök árnyékában élnek.

Több tanú vallja, hogy a füvek neve a mágusnál egy *nyílvesszőre van feljegyezve*, melyet tegezben hord.

A gyógyítás egyéb módjai az izzasztás és a kenés. Az említett, ismeretlen füvekből készült itallal kezelt vesebajos beteget izzasztotta is *Hanis* tanácsára, a tanú felesége, szénből tüzet rakott a tanú hosszában és szélességében, a tűzre többféle növényt szóratott a mágus, a felett kellett a betegnek feküdnie amíg meg nem izzadt, majd vászonba csavarva ágyába fektették, és a mágus bachus-nak nevezett segéde hangosan ráolvasott.

A reumatikus bénaságban szenvedő betegnek Hanis és segéde italon kívül fürdőket csináltak, és kendőket (? strophas = struphas) helyezett mellére, majd a mágus többször megkente.

Szinte minden beteg kiemeli a mágus önfeláldozó segítségét, ha nem gyógyította, és sokszor ápolta volna őket olyan odaadóan, nem maradtak volna életben. Egy másik beteg azt vallja, hogy életét Isten után csak *Hanis* mágusnak köszönheti. Ilyen körülmények között érthető annak a tanúnak a vallomása, aki azt mondja, többektől hallotta, hogy a mágust járatosabbnak tartotta a sebészet és gyógyítás mesterségében, mint az orvos magistert, vagy akár a király úr fizikusát.

A mágus díjazást sohasem fogadott el a gyógyításért, pénzről nem akart tudni, csak tejet és kenyeret fogadott el. Egyik tanú adományát elfogadva azt mondta: egyet elfogadok, százat visszaadok neked.

A gyógyítás külsőségeire nézve megtudjuk, hogy a segédek, de gyakran a mágus is, recitálások mellett litániákat énekeltek, a szentek nevét híva segítségül, de leginkább Hakitét. A másik adat a mágus segédének énekéről szól, aki ezzel akkora hatást tudott kifejteni, hogy a hallgatókat révületbe ejtette (audientes in amentiam verti potuisset).

Hakit nevéről nemcsak a litániával kapcsolatban olvasunk, minden tanú említést tesz róla, teljesen megegyező módon, gonosz szellemnek tartják. Mindjárt a vádban olvas-

suk, hogy a mágus *Hakit* nevében gyógyított, de ezt a kihallgatottak nem igazolták. Egyik tanú megkérdeztetve, tudja-e ki az a *Hakit*, azt felelte, hogy biztosan nem tudja, de a sötétség szellemének hallotta lenni, és nagyon gonosz. (Nem mondja azonban, hogy ezt a mágustól, vagy a keresztény papoktól hallotta-e.) Ezt a gonosz szellemet látszik kiűzni a mágus egyik tanú vallomásában: amikor a mágus a kunyhóba belépett, a négy szöglet felé sújtott botjával, élelmiszerekre, ruhákra és használati tárgyakra különféle vizet vagy folyadékot hintett, meghajolva ujjaival megérintette a küszöböt és hangos szóval énekelt a gonosz szellemek ellen, mondván, hogy sem a földön, sem a föld alatt ne legyen többet hatalmuk, kiáltotta *Hakit* nevét, *Hakit, Hakit* menjetek ki ebből a házból és más hasonlókat.

Egy másik tanúhoz *Hakit* rossz szellemnek a természetéről intéztek kérdést, akit a mágus többször hívott, azt felelte, hogy biztosan semmit nem tud, de édesanyja mesélte, hogy az említett szellem mihelyt a hold feljön, bizonyos társaival, akiket magával visz meghatározott időben, bizonyos helyre, melyet *pat*-nak hívnak, elhagyatott föld, lábas jószág más állat elkerüli, semmi nem terem ami ember megélhetését lehetővé tenné, hacsak nem rablásból és fosztogatásból élnek. Itt tartják összejöveteleiket a gonosz szellemek, akiknek *Hakit* a feje, emberek, nők, mindkétnembeli gyerekek és az egész emberi nem megrontására. Mikor a mágusok *Hakit* nevét kiáltják, eltűnik, nem tarthatva hatalmát, mert ereje ördögi nevében van. Ugyanez a tanú tagadólag válaszol arra a kérdésre, hogy ő hisz-e *Hakit*ban.

Egyik tanúnak gyógyítás előtt azt mondta a mágus, ha hisztek nekem, és ha *Hakit* a betegség okozója, meggyógyítlak.

Ilyen előzmények után nem tűnik érthetetlennek, ha a mágus Dei auxiliante gyógyít, Istent híva segítségül *Hakit* ellen.

Megtudjuk, hogy a mágus végzett házasságkötési szertartást is, körülményei homályban maradnak. (Más perből részletes temetési szertartásról vallanak a tanúk, eredeti szöveg hiányában azonban nem foglalkozunk vele.)

Érdekesebb ennél az a megjegyzés, hogy az egyik tanút akkor látogatta meg betegségében *Hanis* mágus, mikor a szomszédos falvakban szent *György vesszőit* (más perekben *gorgoló)* osztogatta. Talán összevethetjük a napjainkban a pásztorok által házról-házra hordott vesszők ajándékozásával, ez ugyan karácsonykor történik, de a jószág szent György napi vagy május elsejei első kihajtásánál használ a háziasszony.

Egy értelmezhetetlennek látszó adatot is meg kell említenünk: *Hanis* mágus új kenyér ünnepén (in festivitate novi panis) táncszertartást végez.

Ennyit tudunk meg az egyetlen eredetiben is közölt perből. A csak fordításban, vagy kivonatban közölt perekben annyi félreértés van, hogy amíg az eredetit nem látjuk, nem merünk ismertetésükre vállalkozni. Ezekben a gyógyítás mellett állatgyógyászatra is bőven találunk adatokat, lovak meddőségére, tehenek tejhozamának növelésére, méheknek való ráolvasásra. Dögvész esetén fenyőgyantával dörzsölte az állatok orrát a mágus, ívóvizükbe faszenet dobott. Az érdekeseknek tűnő adatokat azonban nem fogadhatjuk el hitelesnek, mert pl. a szerző szerint az anyaállatokat herélték, az apaállatokat pedig miskárolták. Itt nyilván csak egyszerű félreértésről van szó, de mit szóljunk a zuhannyal való gyógyításhoz, vagy a *niéva*-hoz „az abortusz népiszava" fordításhoz, illetve megjegyzéshez? Gyanúsnak találjuk a Krisztus születése hetében tartott madárünnepet, valamint a szent László lovasversenyeket, melynek győztese egy évig nem dolgozott. Tudjuk, hogy a nyári napfordulót eleink is megünnepelték, éppen szent László napra is van adatunk, de hogy a pünkösdi királyság intézménye itt lett volna, azt kétségbe kell vonnunk.

Hasonló a Péter apostol napján tartott új kenyér ünnep, még akkor is, ha feltételezzük, hogy az egyházi latin nyelv frazeológiája szerint író XIII. századi szerzetes placenta helyett panis-t használt.

Nem tudjuk, hogyan kell értelmeznünk a sámánnak a gyerekekkel való foglalkozását és tanítását? Ezek miatt a jónak és hitelesnek tűnő részek ismertetésére sem térhetünk ki, mint pl. a sámán tollas ruhájának leírása, dobjának használata, vagy a születésnél (keresztelésnél) végzett tevékenysége.

Tisztában vagyunk vele, hogy egy Ohioban nyomtatott magyar nyelvű könyv több sajtóhibát tartalmaz, mint egy Budapesten készült, de miért van tele sajtóhibával a latin szövegű per is? A precizitás miatt is sok panaszt emelhetnénk. Egyetlen példa az idézésmódra: Diószegi L.: *A sámánhit emlékei a magyar hagyományban*. Bp. 1959. Egy címben négy hibát kicsit sokallunk.

Fehér Mátyást jónevű rendtörténészként tartottuk itthon számon, nem tételezhetjük fel tehát, hogy anyagában *retusálást* végzett volna, az említett sok félreértés, pongyola fordítás, téves magyarázat azonban arra kényszerítenek, hogy a könyv jelentőségéről ne most, hanem a teljes, eredetiben közölt corpus megjelenésekor, vagy az itthon

levő, a szerzetes rendek feloszlatásakor lefoglalt HOFFMANN-féle másolat előkerülésekor mondjunk — jelentőségének megfelelő — véleményt. Az előttünk fekvő szemelvények ugyanis tudományos értékükben HERCZEG Ferenc *Pogányok*jára emlékeztetnek.

SCHRAM FERENC

Bálint Sándor: A szegedi nép

Bp. 1968. Gondolat Kiadó. 174 l. III.

A Könyvtájékoztató már 1966-ban örömet szerzett a néprajz barátainak és művelőinek BÁLINT Sándor könyvének elkészültéről és közeli megjelenéséről való jelentésével. A Gondolat Kiadó most valóra váltotta örömünket — egyelőre még cím nélküli — néprajzi sorozata hatodik köteteként való megjelentetésével.

BÁLINT Sándornak egész életében két nagy témája volt: a hagyománytörténet és Szeged néprajza. Egy könyvismertetés keretében nem lehet célunk bibliográfiai felsorolás, de „magnum opus"-a, a *Szegedi Szótár*, kandidátusi disszertációja *A szegedi paprika*, és a város művészettörténetét tárgyaló *Szeged városa* — hogy csak a legfontosabbakat és nagyobb terjedelműeket említsük meg — mind szülővárosa iránti nagy szeretetét bizonyítják. Előttünk fekvő munkája sem első összefoglaló leírása a város néprajzának, *A szegedi népélet*ben (Szeged, 1958) már tíz évvel ezelőtt adott tájékoztatást, főleg turisztikai szempontokra való tekintettel, azaz olyanoknak, akik csak néhány napot, esetleg egy-két órát tölthetnek a *tiszaparti metropolisban*. Most az igényesebb nagyközönség mellett a szakembereknek is szól a *szögedi nemzet*ről. A könyv célkitűzését a szerző így fogalmazza meg: „Könyvünk a szegedi táj népéletéről szól. Tömören korszerűen, a művelt népszerűsítés hangján próbálja feladatát megoldani". (171). Mielőtt részletes ismertetésébe belekezdenénk, gratulálhatunk a szerzőnek, mert ezt a kitűzött célját teljes egészében sikerült megoldania.

A természeti adottságok és történelmi tényezők rövid összefoglalása után, melyek talán nemcsak kialakították, hanem determinálták a város életét, nyolc fejezetbe sorolva tárgyalja annak anyagi kultúráját és folklórját. A *Víziélet*ben mindazokról beszámol, akik a vízből élnek: pákászok — egykori tréfás nevükön *nádlaci* — madarászok, kiknek utódai a ma is meglevő galambászok, nádvágók, halászok, hajósok, vízimolnárok. Itt tárgyalja a gyékényszövést is, s vele kapcsolatosan annak alkalmazását, inségeledelként, kultikus tárgyként, egykori házfedő eszközként, méhkasoknak, kötélnek, ponyvának, szatyornak való felhasználását. Megtudjuk, hogy a múlt század második felében még temettek is gyékénybe burkolva; feltehetően régebben még általánosabb lehetett használata, a fában szegény vidéken kényszerűségből is használhatták koporsó helyett.

A történeti adatokat mindenütt szerencsésen szövi bele a tárgyalt anyagba, pl. a halászatnál a boszorkányperek egyik vádját, hogy a boszorkányok eladták a halakat a töröknek legyekért, melyek a fák és szőlő leveleit tönkreteszik. Bár a könyvnek — címe szerint — csak két fejezete foglalkozik folklórral, de a szerző az életet és benne az embert nézve itt közli a halászok hiedelmére vonatkozó adatokat, nem a *Hiedelemvilág, népszokás* című fejezetben. Megtudjuk, hogy a soha céhekbe nem tömörült halászok hogyan kerültek a kapitalizmusban egyre inkább a vállalkozó *fisérek* kezébe, fokozatosan veszítve egykori jelentőségükből, míg végül 1945 után szövetkezetbe álltak. Az 1879-i árvízkatasztrófa nagyarányú partvédelmi munkálatokat kívánt, a szerző ebben látja okát, hogy a magyar kubikusok főhelye Szeged vidéke.

A *Pásztorélet, jószágtartás* után a *Mezőgazdaság* című fejezetben szintén a régészeti leletektől, Árpádkoron, hódoltságon keresztül jut el századunkig, benne pl. az *oroszrozs* meghonosításáig, melyet az első világháború idején a kraszniki csatában egy szegedi gazda hozott haza, támadás előtt megtömve zsebeit a fedezékül szolgáló rozstáblában. Megemlíti a szerző a város két világhírű terményét, a paprikát és a *rúzsadohányt*.

A *Táplálkozást* tárgyaló fejezet is a már többször hivatkozott *Bertrandon de le Brocquière* 1433-as leírásával, és az 1522-es dézsmalajstrom idevágó neveinek elemzésével kezdődik, mint pl. Tarhós, Vajas, Sajtnyomó, Mézes, Sütő, Olajos, Szakács. Ismerteti a másfél évszázadig tartó hódoltság konyhájának valószínű hatását a városban kialakult ételekre, mint a szárma, tarhonya, csőrege. A még XVIII. században is élt serbeten kívül még a múlt században is külön boltja volt a balkáni süteményféléknek. A nem is régen megszűnt *kávéduttyánok*ban is hódoltsági maradékot lát a szerző. A hódoltság után még a délszláv és a bécsi konyha is hatottak a város népének táplálkozására, ezek elemzése után a

ma is élő illetve kedvelt eledelek bemutatása következik: tésztafélék, tejtermékek, halak, vízimadarak, húsfélék után a disznótor leírása. Itt szövi bele a világhírre szert tett szalámikészítést, melyet Lombardiában katonáskodott szegedi disznóvágók honosítottak meg a múlt század ötvenes éveiben. Nem feledkezik meg az élvezeti cikkek fogyasztásáról sem, mint a kávé és dohány. A vízzel, valamint a szeszesitalokkal — főleg borral — fejeződik be ez a fejezet. A Tisza vizét régebben nemcsak főzésre és mosásra, hanem ivásra is használták. 1960 körül halt meg egy idős asszony, aki egész életében a Tisza vizén kívül egyebet nem ivott. TÖMÖRKÉNYTŐL is tudjuk, hogy a századforduló idején még elég általános volt fogyasztása. Mint a többi fejezeteknél, itt sem választja szét a szerző anyagát, a vízhordásnál megemlíti annak társadalmi vonatkozásait is, a vízért járó lányok-menyecskék ismerkedési alkalmait, tereferéjét is. De ismerteti a gazdag és színes hiedelemanyagot is, pl. a fejéshez illetve tejtermékekhez fűződő szokásokat; az ország más részein föcstej néven ismert *kurácát*, a vajnak bőjtben való felhasználásához kapcsolódó szokásokat, vagy az országszerte élő húsvéti tojáshoz társuló hiedelmeket. Természetes, hogy a Szent János áldásnak ismertetése sem maradhat el. A szegedi néphit 77 féle hideglelést tartott számon, ezért kellett a pálinkába 77 paprikamagot áztatni, hogy biztosabban használjon.

Hasonlóan plasztikusra sikerült a következő két fejezet is a viseletről és a házról valamint berendezéséről, melyekbe a díszítőművészetet is beledolgozta a szerző.

Sajnálnunk kell, hogy a valószínűleg kötött és meghatározott terjedelem miatt BÁLINT Sándornak Szeged folklórját két fejezetbe kellett beszorítania: *Népnyelv, népköltészet,* és *Hiedelemvilág, népszokás,* melyek csak negyedrészét teszik ki a könyvnek. Igaz, hogy KÁLMÁNY Lajos munkássága nyomán ez a rész az ismertebb, sokkal könnyebben hozzáférhető, mint a város anyagi kultúrája, mégis szerettünk volna BÁLINT Sándor avatott tollából többet olvasni róla. Így sajnos be kell érnünk néhány, inkább csak példaképpen közölt szólással és közmondással, balladák címszerű felsorolásával, rövid mondákkal. Hasonlóképpen sajnálattal vesszük tudomásul, hogy a néphitből és népszokásokból is szinte csak ízelítőt ad a szerző. Annál is inkább sajnáljuk ezt, hiszen ismeretes, hogy BÁLINT Sándornak az OSzK tizenkét ezernyi darabot számláló aprónyomtatvány anyagánál nagyobb ponyva-gyűjteménye van, szerettük volna, ha a kitűnő szerző ebből is többet merít könyvébe, még akkor is, ha mint írja, a hiedelemvilág már jórészt a múlté. Itt olvassuk a jól sikerült könyvnek egyetlen olyan állítását, mellyel talán vitába szállhatunk, a nép, különböző tényezők hatására kilépett a közösségi életkeretből és szemléletből, melyek már elavultságuk miatt nem voltak tovább tarthatók, és „új, korunk szellemének megfelelő formákat keres" (142). Tudjuk, hogy a felsőbb osztályoknak is megvoltak a maguk szokásai, melyek azonban nem mindig, illetve csak ritkán váltak hagyománnyá, nem utolsó sorban azért, mert hiányzott az a nagy konzerváló erő, mely a parasztságban egész századunkig megvolt. Kérdés, hogy ha alakulnának is ki új, korszerű formák, megtölthetők-e azok úgy tartalommal, hogy spontánságuk mellett hagyományosakká válhassanak?

Szólnunk kell még a nagy gonddal összeválogatott fényképfelvételekről, melyek néhol kiegészítik a szerző mondanivalóját.

BÁLINT Sándor ezzel a könyvével is megerősítette szülővárosa iránti olthatatlan szeretetét, s egész élete munkásságával méltán sorakozik fel DUGONICS András, KÁLMÁNY Lajos, TÖMÖRKÉNY István, MÓRA Ferenc Szegedének nagyjai közé.

SCHRAM FERENC

László Gyula: Hunor és Magyar nyomában

Gondolat. Budapest, 1967. 158. p.

Megszoktuk, hogy LÁSZLÓ Gyula minden megnyilatkozása jelentős, új szempontokkal, adatokkal, következtetésekkel teljes. Az új mindig különleges, új tálalást, megjelenési formát kíván. Elmondhatjuk, hogy ennek a jelen esetben sem vagyunk híjával. Azt is megszoktuk, hogy LÁSZLÓ tudományos álláspontját, véleményét sokoldalúan, nagyszerű előadások különféle mesterfogásaitól a különböző művészetek, de elsősorban a képzőművészet lehetőségeinek és eszközeinek a felhasználásáig, illetve ezek felhasználásával adja tudtunkra. Például sokan emlékszünk még arra, hogy az ötvenes évek elején hogyan újította meg országosan régészeti kiállításainkat, hogyan tette élővé a holt anyagot, izgalmassá a különben száraz, az élettől többé-kevésbé távoli adatokat, tette bőbeszédűekké a néma tárgyakat. Nekem most, új könyve forgatásakor ez jut az eszembe.

Mintha itt, ennek a könyvnek az esetében is ilyesmiről volna szó. László Gyula új könyve olyan, mint egy akkor, az ötvenes években megnyitott új régészeti kiállítás; az anyaga többé-kevésbé ismert, régi, de az összefüggések bemutatása, az anyag tálalása, az anyag „beszéltetése" új. László Gyula kivételes egyénisége esetében boldogok vagyunk esetről-esetre tapasztalhatni a tartalom és forma egy bizonyos mindenképpen egyéni egységét. Jelen esetben is a könyv kisalbum formája, saját készítésű rajzai, a tördelés, a betűtípusok, stb. tökéletes egységet alkotnak a tartalommal, a mondanivalóval, őstörténetünk érdekes és izgalmas útjaival.

Egyesek, akiket rabul ejtett a tudományos könyvek „komolysága", mondhatni „komorsága", bizonyára furcsán nézegetik ezt a könyvecskét, ezt a „rajzos őstörténetet". Különösen akkor lehetnek megbotránkozva, amikor rájönnek, hogy külső sajátságai ellenére sem holmi népszerűsítésről, a többször, sok helyen kifejtett, bebizonyított igazságok, tételek, kutatási eredmények összefoglaló elismétléséről van szó. László Gyula ugyanis ebben a könyvében is újat ad; érdekes és izgalmas következtetésekre jut, új megállapításokat tesz. Jobban mondva nem minden megállapítása új, nem minden következtetése először hallott, az adatok is többé-kevésbé ismertek, de így összefoglalva, kerek egésszé dolgozva, ilyen plasztikusan összeállítva, így együtt még sehol, sohasem láttak napvilágot. Ez az egység, az a művészi megkomponálás az új elsőrenden benne és ez teszi tudományos könyvvé, mégpedig a javából; útjelző, iránytmutató munkává, nemcsak az ismeretterjesztés, a népművelés, hanem az újabb kutatások, a tudományos érdeklődés számára is. Tárgyát tekintve nem vitás, hogy széleskörű néprajzi érdekkel is bír. Ezért indokolt, hogy itt, a magyar néprajztudomány központi folyóiratában is essék róla szó.

László Gyula a saját rajzokkal, élénk színezéssel, nyugtalan tördeléssel, inkább képekkel, mint szöveggel beszélő munkájában három nagy területről vonja össze anyagát. Elsőnek krónikáinknak és hagyományainknak őstörténetünkre vonatkozó adatait szedi össze és elemzi. Bemutatja a csodaszarvas-a turulmondát, az isten kardjáról szóló hagyományokat. Aztán másodszor eleink társadalmi-művészeti hagyatékát vizsgálja és csak végül, harmadjára fordul a régészethez, a régészeti anyaghoz. Ebből a hármas forráscsoportból teljes komplexicitásra törekedve rajzolja meg a honfoglaló magyarság képét. Mindenekelőtt a honfoglalók társadalmi rendjét, aztán az egyes telepek gazdasági, mindennapi életét mutatja be s végül — renkívül izgalmas módon — kultuszukról, másvilági elképzeléseikről ad képet. Mindhárom kép roppant plasztikus, meggyőző — annak ellenére, hogy egyes szakkritikusok az egyes telepek gazdasági életének bemutatásához kevésnek találják a rendelkezésére álló anyagot, annak kiegészítését éppen László-nagyjelentőségű csongrádi ásatásatitól várják. László fejtegetéseinek nagyfokú plasztícitását, meggyőző erejét az illusztrációkon kívül a bőséges, igen találó, sok gondolatot ébresztő szépirodalmi vonatkozások fölsorakoztatása is elősegíti.

A Hunor és Magyar nyomában több új, az „iskolában tanultaktól" eltérő véleményt, eredményt is közöl. Ezeket nem célszerűtlen itt is felsorolni. Először is a *Magyar* és a *Hunor* személynevekről tesz érdekes összevető—elemző megál'apításokat. Szellemesen kifejti, hogy a *Magyar* (hungarus, venger, ungar stb.) *finnugor*, a *Hunor* (onugor) pedig *török* eredetű, de azonos jelentésű szó. A két név együttes szereplése szerinte *a honfoglaló magyarság kettősségét* bizonyítja. Másodszor a honfoglalás problematikájában mond újat. Sok-sok adat, vélekedés egybevetése, kutatások ismerete alapján azt állítja, hogy *a honfoglalás két részben ment végbe*. A honfoglalás első része már a VII. század második felében megtörtént. Az ekkor a Kárpátmedencébe települt őseink voltak„a fehérmagyarok". A hagyományos időpontban, a IX. század végén, azaz 896-ban pedig, a honfoglalás második részeként a „fekete magyarok" jöttek hazánkba. Tanúságul a honfoglaláskori temetők sírjainak embertani vizsgálatait hívja. A „fehér magyarok" vagy „késői avarok" antropológiailag különböznek a „fekete magyaroktól", azoktól szépen elkülöníthetők. Ők a honfoglalás első hulláma, ha úgy tetszik, a praemagyarok. Itt kívánkozik annak megjegyzése, hogy ez a kérdéskomplexum mindjobban, egyre erőteljesebben foglalkoztatja népvándorláskori régészeinket. Újabban sok, részleteiben eltérő, vélemény alakult ki idevonatkozólag köztük, de egyben megegyeznek, nevezetesen abban, hogy *a magyar honfoglalás nem 896-ban történt*, illetőleg, hogy nemcsak akkor ment végbe, *hanem jóval korábban* is és teljes joggal számolhatunk egy magyar előnéppel. Ez az úgynevezett „kettős honfoglalás" kérdése s igen üdvös, hogy végre ilyen nagy publicitású könyvben is napvilágot lát.

Harmadszor az őshaza oly sokat vitatott kérdésében vet fel László Gyula új szempontokat. Szerinte — a fenyő és a nyír nevéből kiindulva, régészetileg a polenek bizonyságára támaszkodva — *a magyar őshaza valahol Középlengyelország és az Oka folyó közötti területen lehetett*, ott ahol a tűlevelű (szibériai tajgaerdők típusa) és a lomboserdők (közép-

európai erdőtípus) találkoztak. Megállapításában a múlt idő használata igen fontos. A régebbi őshazaelméleteket ugyanis azért veti el, mert a régebbi kutatók történetietlenek voltak. Nyelvészeink az őshaza helyét Lászlóhoz hasonlóan a növényföldrajz segítségével határozták meg, főleg fanevek alapján. De a jelen növényföldrajzi viszonyaiból indultak ki, holott az „urali korban" a lombos, illetve a tűlevelű erdők határa, egyes fák, növények tenyészterülete merőben másutt volt, mint manapság. Negyedszer a honfoglalásokból kimaradt magyarsággal kapcsolatosan tesz érdekes megállapításokat. Egy, *a Volga jobb partján ért támadás a magyar ősnépet három részre osztotta.* Az egyik rész ottmaradt és töredékeiben igen sokáig fennmaradt. Ezek utódait találta meg annak idején Julianus. Másik részük nyugat felé menekült és lassú vonulással eljutott a Kárpátmedencébe. A harmadik csoport a Kaukázus felé ment és ott talált menedéket. A hegység déli lejtőin megtelepedett, aztán pedig beolvadt az ott élő örménységbe.

László Gyula nem tagadja meg régész mivoltát sem és igen sok leletet ismertet és ami ugyancsak nagy értéke a könyvnek, magát a régészetet is ismerteti.

A sok gondolatot ébresztő könyv jól érzékelteti azt a lázas és még sok meglepetést hozható kutatásokat is, amelyeket őstörténetünk kutatói folytatnak. László Gyula munkája azért is jelentős, mert ezen kutatómunka iránt a maga páratlan eszközeivel (és könyve szinte példátlan példányszámával: 16 500) nemcsak felkelti, hanem állandósítja is az érdeklődést.

Dankó Imre

Az Agrártudományi Egyetem Mezőgazdaságtudományi Karának Közleményei 1965

Mezőgazdasági Kiadó, Budapest 1966. 50 l.

Az Agrártudományi Egyetem húszéves fennállásának tiszteletére rendezett tudományos ülésszakon számtalan előadás hangzott el, melyek közül bennünket elsősorban Kiss Albert: *Mezőgazdasági termelésünk területi differenciálódásának történeti fejlődése és a tervszerű specializálódás összefüggései* c. referátuma érdekel közelebbről. A szerző megállapítja, hogy a döntő jellegű változások mezőgazdaságunkban a századfordulót közvetlenül megelőző évtizedekben zajlottak le, s lényegében a századforduló táján és századunk első évtizedeiben alakult ki az a termelési szerkezet, amely az ország mai területén folyó termelést úgyszólván a legutóbbi időkig jellemezte. A hagyományos, nyomáskényszeren alapuló gazdálkodás kereteinek a felbomlása, a természetes füvesterületekre alapozott állattenyésztés nagymértékű átalakulása a 80-as évek táján zajlott le, amely természetesen tájanként eltérő mértékű és ütemű változásokat hozott magával. Ezért, ha a területi differenciálódás folyamatát, annak okait és hatótényezőit, országunk termelésében időben és térben kellő alapossággal kívánjuk feltárni, az említett átalakulási időszakig kell visszanyúlni.

A Gödöllői Agrártudományi Egyetem Statisztikai és Számviteltani Tanszékén évek óta folyik ennek a folyamatnak feltárása. A munka a következő kérdéskörökre terjed ki: 1. A művelési ágak, az egyes növénytermelési ágak, valamint az állattenyésztés mértékének, egymáshoz való arányainak, belső szerkezetüknek és a termelés színvonalának alakulása. 2. A földtulajdonviszonyok, a birtokmegoszlás, az agrárnépesség és a mezőgazdasági munkaerő-viszonyok alakulása. 3. A mezőgazdaság technikai fejlődésének alakulása (gépesítés, állati és gépi vonóerő stb.) 4. A mezőgazdasági termelés értékének és ágazatok szerinti összetételének alakulása. A felsorolt témakörök egymaguk is bizonyítják, hogy itt lényegében egy agrártörténeti—néprajzi jellegű kutatásról van szó.

Közismert tény, hogy a filoxeravész után a szőlő- és bortermelés területi alakulására az volt a jellemző, hogy az eddig túlnyomórészt hegyvidéki területekről zömmel a Duna—Tisza közi immunis homokra települt át. A legelő csökkenése elsősorban az akkor még viszonylag nagy juhállomány elől vette el a létalapot, ugyanakkor a szántóföld terjeszkedésével — és ezen belül főképp a kukoricatermelés növekedésével — egyidejűleg fokozott ütemben növekedett a sertésállomány. Mindezen változások mértéke és intenzitása azonban vidékenként eltérően jelentkezett, s ennek ingadozását hivatott megállapítani az ilyen jellegű kutatás. Nagyon tanulságos és egyben alapvetően fontos kérdés a termelés szerkezetének tájak szerinti alakulása és a mezőgazdasági munkaerő-viszonyok közötti kapcsolat. A vizsgálatok szerint azok a tájegységek, ahol a szántó, kert és szőlőterület együttes nagyságán belül a legmunkaigényesebb növénytermesztési ágazatok (kert, gyümölcs, szőlő, dohány, cukorrépa és zöldségfélék) nagyobb aránya

alakult ki, a többi területhez képest mindig lényegesen nagyobb agrármunkaerő-sűrűséget vonzottak és kötnek le ma is (Zala, Heves, Bács-Kiskun, Csongrád, Borsod, Nógrád megyék).

E téren néprajzi szakirodalmunknak is lett volna mondani valója. (Boross Marietta: *Adatok a csányi felesdinnyések életmódjának és kultúrájának alakulásához.* Ethn. 1959. 579—621. — Takács Lajos: *A dohánytermesztés kibontakozása a jobbágykor végén a nyomásos gazdálkodású területeken.* Ethn. 1959. 207—251. — Boross Marietta: *A kecskeméti homoki zöldségtermelés.* Ethn. 1963. 202—229.)

Úgy tűnik, hogy nem a munkaigényes növénytermesztési ágazatok vonzottak munkaerősűrűséget, hanem — magam legalább is úgy vélem — ott alakultak ki ezek területei, ahol eleve adott volt a nagy népsűrűség. Ez arra is figyelmeztet, hogy a történeti statisztika bevonása feltétlenül kívánatos a következőkben. A kérdést a gyakorlati haszon oldaláról megközelítő dolgozat éppen a társadalomtudományok eredményeinek mellőzésében hagy kívánnivalót maga után. Ez azonban aránylag kisebb munkával pótolható.

Kőhegyi Mihály

Váry István: Katona Zsigmond élete és munkássága

Kecskemét, 1967. Bács-Kiskun megyei Nyomda Vállalat, 42. l.

Kibontakozóban vannak azok a kutatások, amelyek az agrártudomány — néprajzi szempontból is igen tanulságos — történetét, fejlődését hivatottak feltárni. Korábbi hagyományokra támaszkodva megindult a magyar agrártudomány kimagasló képviselői munkásságának feldolgozása. Mezőgazdaságunk olyan nagy alakjai, mint *Tessedik Sámuel* (Hanzó Lajos: *Tessedik gazdaságtudományi nézeteinek forrásaihoz.* Századok, 1962. 553—564. — Nagy Lajos: *Tessedik Sámuel gazdasági nézetei.* Közgazdasági Szemle, 1956. 1420—1432. — Penyigey Dénes: *Tessedik Sámuel élete és munkássága.* Agrártörténeti Szemle, 1961. 169—189. — Szabó Miklós: *Tessedik Sámuel élete és munkássága.* Bp. 1960. — Wellmann Imre: *Tessedik és a magyar agrárfejlődés.* Agrártört. Szemle, 1961. 206—222.), Nagyváthy János (Vörös Károly: *Fejezetek Nagyváthy János életéből.* Agrártört. Szemle, 461. 10—32. és 371—412), *Pethe Ferenc* (Süle Sándor: *Kisszántói Pethe Ferenc.* 1763—1832. Bp. 1964.) és *Balásházy János* (Tilkovszky Loránd: *Balásházy János élete és munkássága.* Századok, 1962. 409—429.) több tanulmány elkészítését inspirálták.

A kimagasló alakok mellett az agrárszakoktatás intézményei is felkeltették az érdeklődést az agrártudomány történetével foglalkozó kutatók körében. Az egyetemtől a szakfőiskolákon át egészen az alsófokú földművesiskolákig, több munka szól egyik-másik intézmény történetéről (Éber Ernő: *A mezőgazdaságtan első hazai egyetemi tanszéke és első tanára: Mitterpacher Lajos.* Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1962. 33—43. — Kovács László: *A Magyaróvári Mezőgazdasági Akadémia 140 esztendeje.* Agrártudomány, 1959. 86—93. — Lámfalussy Sándor: *Történeti visszapillantás a Soproni Erdőmérnöki Főiskola Erdőhasználattani Tanszékének múltjára 1809-től 1947-ig.* Erdészeti és Faipari Egyetem Tudományos Közleményei 1963. 291—302. — Vincze Ferenc: *A szarvasi mezőgazdasági szakoktatás múltja és jelene.* Békéscsaba, 1964.).

Nagy hibája azonban ennek a kutatásnak, hogy a korszakváltás, a hagyományos földművelésről a kapitalisztikusra való áttérés állott homlokterében és elhanyagolta, nem vonta vizsgálódásának körébe az utánna következő időszakot. Annál sajnálatra méltóbb ez, mert néprajzi kutatásunk lényegében eddig az ideig képes visszanyúlni. Váry István munkája hiányt pótol e téren.

Kecskeméten a „homok hősei"-nek nevezik azokat az úttörő férfiakat, akik annak a nagyarányú gyümölcstermesztő és szőlőtelepítő munkának az élén jártak, mely máig is virágzik. Katona Zsigmond ezek egyike volt. Nem Kecskeméten született s szőlőtelepítéssel is csak szabad idejében, a patika bezárta után, foglalkozott. 61 éves volt már, amikor az első kapa belevágódott a kecskeméti Talfái dűlő homokjába, de telepének felvirágzását még láthatta. Ő beszélte rá Mathiász Jánost, hogy költözzék Kecskemétre, ültessen szőlőt szomszédságában. Az 1890—1900 évek már országosan ismertté tették a kecskemétiek munkáját, a vasútvonal megépítése pedig hatalmas lendületet adott az értékesítésnek és ez jótékonyan hatott vissza a telepítésre is. A nemesített fajták országos elterjedésének vizsgálata még nem megoldott feladat a tanulmányban, ezen a téren bizonyára jó segítséget nyújthatnának néprajzosaink az agrártörténészeknek.

VÁRY István élvezetes stílusban írott könyve méltó emléket állít a magyar Alföld homokjának hasznosítását előmozdító KATONA Zsigmondnak.

KŐHEGYI MIHÁLY

László Gyula: Lehel kürtje

Jászberény, 1965. Szolnoki Nyomda Vállalat, 27. l.

A *Lehel kürt* mondáját krónikások egyre gazdagabb változatban közlik.: 1. ANONYMUSnál *Lehel vezér kürtje* indítja el a görögök elleni csatát. Mondai elemekről szó sincs. 2. KÉZAI népmondaként ismeri a kürt történetét, de hitelt nem ad neki. 3. A budai krónikában már teljes művészi szerkezetében jelenik meg a három főmozzanat (a vezérek a német császár előtt; *Lehel* utolsó kívánsága, hogy belefújhasson kürtjébe; megöli vele a császárt). Rendkívül érdekes a vezér neve. *Lehel, Lél* egytőből sarjadt *lélek, lélekzik* szavainkkal. Eredeti tartalma még abban az időben formálódott ki, amikor az életet jelentő lelket a lélekzetvétellel (az élet külső jelével) azonosították. *Lehel* tehát nem véletlenül kapta ezt a nevet. ANONYMUSTÓL kezdve a kürt volt ismertető jele vezérünknek. A kürt pedig a pusztai lovasnépeknél méltóságjelvény volt. Hazai földről éppen avar emlékanyagból ismerünk aranyveretes és ezüstveretes kürtöket. A magyar *Kürt törzs* szállásterülete, legalább is a fennmaradt helységnevek szerint, egybeesett *Lehel vezér* törzsének szállásterületével, azaz *Lehel* a *Kürt törzs* vezére volt. A monda utolsó szavai („Előttem fogsz menni és szolgálni fogsz nekem a másvilágon.") régi hitvilágunk becses emlékét őrzik. Számtalan keleti népnél ismerjük azt a hitet, hogy a legyőzött ellenfél szolgája lesz a győzőnek a másvilágon.

A jászberényi kürt nemcsak történeti múltunk becses emléke, hanem régészeti, művészettörténeti és néprajzi szakirodalmunknak is sokszor vizsgált kiemelkedő alkotása.

KŐHEGYI MIHÁLY

Hoss József: Halászat, nádaratás és táplálkozás egy nagybereki községben (Somogyszentpál)

Somogyi Múzeum kiadványai (Szerk.: TAKÁTS Gyula), 8. sz. Kaposvár, 1966. 48 l. Rajzokkal. (Német kivonat)

A szerkesztői előszó Hoss József „magas színvonalú kutatási módszerére" és „példamutató szorgalmára" hívja fel a figyelmünket. Jogos érdeklődéssel forgatjuk tehát dolgozatát, remélvén, hogy pontos, kellően részletező és megbízható leírással gazdagodott néprajzi irodalmunk.

Az adatok esetenként valóban figyelmet érdemelnek, ha nem is hatnak a reveláció erejével. Egy olyan vidékről adnak hírt, melyet eddig kevéssé ismertünk, s a gazdálkodás (és életmód) olyan részleteit érintik, amelyek alkalmasnak tűnnek a lápi gazdálkodás specifikumainak megragadására.

A halászat szerszámanyagának ismertetése nem lep meg ugyan újdonságokkal: az eresztőhálót, a turbukhálót, a vejszét, a dobvarsát és a szigonyt — balatoni szerszámként — már korábban is számontartottuk. Szerzőnk viszont nem figyel olyan részletekre, melyek az elkülönítő jegyek felfedezésében segítenének. A halászéletmódról, a bérlőhalászat jellegéről közöltek azonban feltétlenül hasznosak, hisz ritkán emlegeti a korábbi halászati irodalom, hogy a lápi községek halászata is szolgáltatásra kötelezett volt. A nádaratás szerszámát, a tolókaszát sem Hoss József mutatja be első ízben. A nád felhasználására, a kereskedelmi kapcsolatokra vonatkozó adatok viszont jól használhatók. A táplálkozást ismertető fejezet szintén tartalmaz olyan adatokat, melyek a természetes táj intenzív kiélését példázzák, s az étel-receptek között is szépszámmal akadnak ritkán közöltek, sejthetően jellegzetesek. A hagyományos étrenddel foglalkozó részt azonban némi kétkedéssel fogadjuk, különösen mert a változásokat szinte kizárólag az „ügyes vendéglősné" hatásának tulajdonítja, s „egy intelligens háziasszonyt" idéz tanúnak.

Az erényeket és hiányosságokat számbavéve a mérleg végsősoron mégiscsak pozitív lenne, ha a szerkesztői előszó nem hozná szóba a kutatási módszer magas színvonalát. Az ilyen minősítést ui. alaptalannak, indokolatlannak tartjuk! Feltételezzük ugyan,

hogy ez csak afféle taktikai fogás volt: annak felismerése diktálta, hogy az ennél magasabb követelmények esetleg elkedvetlenítik a lelkes gyűjtőket, a jószándékú társadalmi aktivistákat. Ha ezt figyelembe vesszük is, módszertani kifogásaink mégis jogosak: nem hisszük, hogy jó szolgálatot tennénk az ügynek, ha a mércét leszállítva biztatnánk munkára tudományszakunk önkéntes munkásait. Ezúttal csak két módszertani szempontra hívjuk fel a figyelmet. Olyan szempontokra, melyeket nem szakmabeli is megszívlelhet, ha néprajzi *tanulmányt* készít (illetve az elkészült tanulmány módszerét minősíti).

1. A néprajzi irodalom közkeletűen használ olyan terminusokat, melyek feleslegessé teszik a körülírást, magyarázkodást, s mégis egyértelműek, félreérthetetlenek. Szerzőnk részletesen ismerteti pl. a vejszét, mégsem lehetünk biztosak abban, hogy amit elmond, a középlészás típusra vonatkozik-e. A szakirodalomban tükörháló néven ismert hálóféle ilyen körülírása is fölöslegesen körülményes: „A három hálót mindegyik oldalról úgy fűzték össze egymással, hogy egynek látszott" (— a háló ui. nemcsak egynek *látszik*, hanem valóban egy.) Semmitmondóak és pontatlanok az ilyen kitételek: „Szigonyuk olyan, mint a vasvilla, azzal a különbséggel, hogy ágai kampóra visszahajlanak" (— hiszen minden szurószigony vasvilla alakú, a kérdés viszont az, hogy *hányágú* vasvillára hasonlít). Általában nem célszerű minden jelenséget a közkeletű terminust mellőzve újrafogalmazni, mert a körülményes körülírás az ellenkező hatást éri el: csökkenti az adatok használhatóságát.

2. A vizsgált közösség nemzetiségi hovatartozását mindig tisztáznia kell a gyűjtőnek — a társadalmi gyűjtőnek is. Hoss József dolgozatából pl. nem tudjuk meg, hogy *Tót*szentpál lakosai délszláv telepesek leszármazottai-e, avagy magyarok, akik igen erős délszláv etnikus hatás alatt állottak. Ennek következményeként végig homályban marad, hogy az *opresnyara*, a *gubanica*, a *makranyóra*, a *bubuta* vajon a magyarok ételei-e. Mivel szerzőnk a nemzetiségi hovatartozást illetőleg nem nyilatkozik, adatai csak erős kritikával használhatók a *magyar* népi kultúra jellemzésére.

Hoss József dolgozatát azok az erények és hibák jellemzik, melyek sok más, nem szakembertől származó dolgozatnak is sajátjai. Nem árt azonban tudatosítanunk, hogy az általa képviselt színvonal *még nem* a néprajztudomány színvonala.

Szilágyi Miklós

Benedek Elek: A táltos asszony

Népmesék és mondák. Válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta Faragó József. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1967. 319 l.

Benedek Elek meséi gyakran úgy jelennek meg a kül- és belföldi meseolvasó nagyközönség számára összeállított népszerű kötetekben — a tudományos pontosságra nem törekvő kötetszerkesztők jóvoltából —, mint „magyar népmesék", a szerző nevének megjelölése nélkül. Más esetekben jóhiszemű, de népmeseirodalmunkban kevéssé tájékozott gyűjtők közölnek népi, nem egyszer analfabéta mesemondóktól feljegyzett szövegeket, melyekről nyilvánvaló, hogy Benedek Elek valamelyik mesekönyvéből származnak, anélkül, hogy a jegyzetekben a forrásra utalnának.

Faragó József kötete gondos, körültekintő válogatás. Előszavában jó áttekintést ad a kiváló mesemondó pályafutásáról, munkamódszeréről, a mesével kapcsolatos állásfoglalása kiszélesedéséről.

Mindenek előtt számbaveszi Benedek Elek emberi kapcsolatait, megvilágítja azt a természeti és társadalmi környezetet, amely már gyermekkorában eljegyezte őt a népmesével. Édesapja, Benedek Huszár János, a telek végében lakó zsellérleányka, Rigó Anis, és a falu tréfamestere „nagyokat füllentő vén Demeter András" voltak elsőrendű forrásai. Nekik és Kriza János „Vadrózsái"-nak köszönheti, hogy már székelyudvarhelyi gimnazista korában „Székely népdalok" c. gyűjteménnyel pályázik, s diáktársával, Sebesi Jóbbal együtt feljegyzett népköltési gyűjtését hozza magával ajánlólevélként a budapesti egyetemre.

Arany László és Gyulai Pál a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* nagytekintélyű szerkesztői, megbízzák az alig húsz éves gyermekifjút a sorozat harmadik kötetének összeállításával. A „Székelyföldi gyűjtés" megjelenése után három évvel, 1885-ben „Székely Tündérország", újabb három év múlva, 1888-ban „Székely mesemondó" címmel jelenik meg egy-egy újabb kötet gyűjtött anyagából. Benedek Elek számára ez az első három kötet — az MNGy III.-at is magáénak érezte, hisz valamennyi meséjét, a Kriza és az Orbán Balázs által gyűjtötteket is, ő szövegezte — amolyan ujjgyakorlat. Első prózai

népköltési szövegeivel ő maga sincsen megelégedve, később egytől egyig átfogalmazza őket a *Magyar mese- és mondavilág* (Bp. 1894—96.) számára.

Arany László és Benedek Elek kapcsolata kevéssé kutatott. Gyulai Pál nyilatkozataiból csak annyit tudunk, hogy ő adta meg a szövegstilizálással, kötetszerkesztéssel kapcsolatos instrukciókat az efféle munkában akkor még járatlan fiatalembernek. Fel kell tételeznünk, hogy kettejük beszélgetései közvetítették az aranyjánosi normákat Benedek Elek számára.

A *Magyar mese- és mondavilág*ban már mint kész, önálló hangú mesemondó áll előttünk. Az első kötetekben csak saját és Kriza János szövegeit fogalmazza újra a maga sajátos, a paraszti ritmikus előadásmódhoz közelálló mesemondó-nyelvén, később nekibátorodik és a 90-es évek elejéig megjelent valamennyi mesegyűjteményből válogat — Arany László köteteit kivéve. Ezeket nyilvánvalóan a mentor szellemi tulajdonának tekinti.

Faragó József meggyőző módon mutat rá a szemhatár bővülésére: a gyűjtő kilép a személyes kontaktus révén birtokába került szövegek köréből s a teljes magyar mesekincs átköltésére vállalkozik. „Munkamódszere", mint a közölt példaszövegből is kitűnik, hasonlatos a paraszti mesemondók eljárásához: a kiszemelt szövegeknek csak a cselekményét veszi át, az előadásmód már teljesen sajátja. A különbség csupán az, hogy a paraszti mesemondó, ha úgy látja jónak, változtat a cselekmény menetén, Benedek Eleket azonban köti a leghűségesebb tanítvány, a fiú által közvetített aranyjánosi iránymutatás: kötelességének tartja, hogy az előtte álló szöveg menetét motívumról motívumra kövesse.

A Magyar mese- és mondavilág nagy sikere arra készteti, hogy a magyar mesék után a világ többi népének meséit is közvetítse a magyar gyermekek és a „magas" irodalom iránt kevéssé fogékony parasztság számára.

Érdeklődése mindenekelőtt az együtt élő népek meséi felé fordul. 1892-ben megindult *Kis könyvtár*a (később Benedek Elek Kiskönyvtára) Ősz János Marosszéki székely népmesék c. gyűjteménye mellett (11. és 148. sz.) egy-egy kötet erdélyi szász és román mesét is közöl (98. ill. 161 és 176. sz.) — kötet formájában magyar nyelven az elsőket — Jakab Miklós, ill. Alexics György fordításában.

Időrendben ezután a Grimm-mesék és az Ezeregyéjszaka meséinek magyarra fordítása következik, majd a „színes": Kék, Piros, Arany és Ezüst mesekönyvek (1904 ill. 1911—14.). Faragó szerint az idegen mesék átültetése is ugyanolyan „munkamódszerrel" történik, mint a magyar szövegek újramesélése: Benedek Elek csak a sujet-t használja fel, az elmondás módja már teljesen az övé.

Faragó végül Benedek Elek meséinek hatásával vet számot. Statisztikai adatokkal érzékelteti számunkra a *Magyar mese- és mondavilág* s a többi Benedek-féle mesekönyv hallatlan népszerűségét. Könyvtárstatisztikai adatai szerint századunk első évtizedében Jókai Mór mellett ő volt a legolvasottabb magyar író. Meséi szép magyar nyelvet, szilárd erkölcsi magatartást sugároznak s a legszélesebb rétegek előtt nyitnak kaput Petőfi, Arany, s végső soron az egész irodalom számára.

Benedek Elek meséinek nyoma fellelhető úgyszólván valamennyi XX. sz.-i magyar népmesegyűjteményben. A készülő *Magyar Népmesekatalógus* anyagában önálló redakciók egész sora vezethető vissza a *Magyar mese- és mondavilág* vagy a Grimm-gyűjtemény egy-egy meséjére. Hátra van még számunkra az Ezeregyéj és a „színes" mesekönyvek hatásának felmérése. A szövegek természete, megjelenésük időpontja és körülményei következtében azonban itt már nem számíthatunk olyan átütő sikerre, mint a Magyar mese- és mondavilág esetében.

Faragó József 60 szövegen mutatja be Benedek Elek *a)* gyűjtő, *b)* átdolgozó és *c)* fordítói tevékenységét. A bevezető jegyzetapparátusa az ezzel foglalkozó legújabb tanulmányok bibliográfiáját adja.

Sajnálattal kellett tapasztalnunk, hogy ez a jó szövegválogatást tartalmazó, jól megszerkesztett kötet, okos, átfogó szempontok szerint, szép magyar nyelven megírt bevezetőjével a magyar könyvpiacon nem jelent meg. Pedig kiválóan illeszkedik a Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadónak a magyar mesemondás klasszikusairól az általános iskola felső tagozata számára kiadott sorozatába. Arany László, Kriza János és Berze Nagy János legszebb meséinek a pályafutásának ismertetése után kívánatos lenne Benedek Elek munkásságának összefoglaló bemutatása is. Faragó József kötete erre kiválóan alkalmas, mivel benne a tudományos alapon végzett válogatás szakszerű pályaképpel párosul. A népszerű stílusban megírt bevezető közérthetővé, élvezetes olvasmánnyá, teszi a kötetet a szaktudományban kevéssé járatos olvasó számára is.

Kovács Ágnes

Zentavidéki népballadák

Dr. Burány Béla gyűjtése. Közzéteszi a Zentai Népkönyvtár 1964-ben. Zentai füzetek 8.sz. Száraz kútgém, üres váll; juhásznóták, betyárdalok, balladák Zentán és vidékén. Gyűjtötték: dr. Burány Béla, Fábri Jenő, Tripolszky Géza. A Zentai Múzeum kiadása, 1966. Zentai füzetek 8/b.

E két „zentai füzet" sokkal nagyobb figyelmet érdemel, mint amennyit szerény külsejével és 48 + 92 oldal terjedelmével kelteni tud. Olyan területről hoz válogatott magyar népdalanyagot, amit eddig kevéssé ismertünk, ahová magyar népzenekutatók nem minden nap juthatnak el, ahol pedig — éppen e két füzet a meggyőző tanúja — ma is értékes régi népdalhagyományt őriz a nép. E füzeteket nézegetve, alig vesszük észre, hogy nem Magyarországon készültek; egyetlen kötelező idegen szó sincs rajtuk vagy bennük. Tudjuk: nemcsak népdalkiadványokra korlátozódik Jugoszláviában a nyelvhasználatra vonatkozó ilyenféle bölcs — és tulajdonképpen természetes — liberalizmus. Mégis, mintha ez is jelezné: a jugoszláv hatóságok tisztában vannak azzal — aminek megértéséhez mindnyájunknak sokat kellett, s itt-ott még mindig kell fejlődni — hogy a hagyománymentés és publikálás még nemzetiségek esetében sem a nacionalizmust, hanem annak éppen ellenkezőjét, a népek közös érdekét szolgálja.

Akik pedig Zentán és környékén a magyar népdalhagyományt gyűjtik, nem hivatásos folkloristák, hanem a kultúra önkéntesei.

A második (8/b) füzetnél a jegyzetek aláírásából derül ki, hogy itt is Burány Béláé a publikáló érdem, aki hivatása szerint orvos.

A közzétevő, szerényen és helyesen, anyagának enged át minden lehető helyet; ilyen esetben valóban nem érezzük az „Előszó" és „Bevezető" hiányát. Amit erről az anyagról mondani tud, azt röviden, jegyzetekben közli. Mint ilyenkor lenni szokott, a kellő szakképzettség és megfelelő szakirodalom hiányával is meg kellett küzdenie. Körülményei között a lehető legjobb megoldást választotta, amit maga az első füzet jegyzeteinek elején így fogalmaz meg: „. . . forrásmunkák ismerete nélküli kiadás és a nemközlés miatti esetleges lassú veszendőbemenés között a kisebb hibát, a kiadást választottuk."

A felkészültség és tudományos apparátus hiányosságából származó kifogásolni valók valóban elenyészőek a publikált anyag — és a mégiscsak alapos kutató munkáról tanúskodó jegyzetek ! — értéke mellett.

Már az első füzet anyagát — 20 ballada — 300 dallamnyi saját gyűjteményből választhatta ki. A második füzet 38 darabjának és ezek variánsainak összeállításáig nyilván sokat gyarapodott a gyűjtemény s időközben két újabb gyűjtő — Fábri Jenő és Tripolszky Géza — is csatlakozott Burány Bélához.

A közölt szövegek a maguk nemében teljesnek tekinthetők. A dallamok kottaképe, néhány nem számottevő elírástól vagy sajtóhibától eltekintve (pl. I. füzet 17. sz.-nál hiányzik az egy kereszt előjegyzés, a 18. sz.-nál az 1., 3., 4. sor utolsó ütemvonala két negyeddel előbbre helyezendő; a II. füzet 18. oldalán az első kottasorban — nem értelemzavaróan — *recitatív*-jel helyett *tremolo*-jel van, a 28. oldalon a kottát a nyomda fejjel lefelé fordította) ugyancsak elegendő ahhoz, hogy a magnetofonszalagra rögzített dallamkincsről megbízható tájékoztatást nyújtson. Az előadásmódot is tükröző részletes lejegyzést legfeljebb a néhány legszebb dallamról kívánna a szakavatott olvasó (pl. II. füzet 1., 33., 34., 36., 53.).

Az ízléses modern illusztrációk készítőit is érdemes megemlítenünk: Bálint Pál (I. füzet), Petrik Pál (II. füzet).

Sárosi Bálint

Josef Matl: Die Kultur der Südslaven

(Handbuch der Kulturgeschichte begründet von Prof. Dr Heinz Kindermann, neu herausgegeben von Dr Eugen Thurnher. Lieferung 101—105. Heft 1—5.) Frankfurt a. Main, 1966. Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 118 p.

Ebben, a déli szlávok néprajza számára nagyjelentőségű könyvben a szerző Matl J., a grázi egyetem tanára, Délkelet-Európa történetének, néprajzának és általában kultúrájának egyik legkiválóbb ismerője, igen tömör formában rendkívül tanulságosan értékeli a déli szlávok kultúráját. Az összes földrajzi, gazdasági, geopolitikai és történelmi tényezőket figyelembe véve sok szempontból elemzi a bolgárok, a szerbek, a horvátok és a

szlovének kultúráját, annak minden rétegét a civilizáció legprimitívebb formájától a legújabbakig. A népi művészet elsődleges jelenségei szerint 12 kulturális zónát különböztet meg: 1. kelet-dunai, 2. balkáni, 3. tráciai, 4. rodopei, 5. macedoniai, 6. nyugat-bulgáriai (sop), 7. moravai, 8. dinári, 9. pannóniai, 10. kelet-alpesi, 11. földközi-tengeri (adriai-, ioni-égei), és 12. dél-albániai epiruszi—pinduszi zóna.

A nagytudású művelődéstörténész nagyon ügyesen mutatja be azokat a fő utakat, amelyeken az idegen kulturális hatások behatoltak és elterjedtek a Balkán-félszigeten, az ősidőktől napjainkig. Az antik szubsztrátumnak a balkáni szlávok életében megőrzött nyomait általános vonásaikban főleg a helynevekben, a gazdálkodás formáiban, a vallási életben, a szokásokban, sőt a ruházkodásban és a táncokban mutatja ki. A kulturális színvonal eme első felemelkedésének bemutatása után joggal veti fel a kérdést, vajjon az avarok, akikkel egyes szláv népek együtt éltek a Balkánon való megtelepedésük után az első évszázadban hatottak-e és milyen mértékben a déli szlávok kultúrájára. Válasza nem kategorikus, de nem is tagadó.

Jogal szentel nagy helyet a szerző a krisztianizálódás szerepének a déli szlávok kultúrájában, amelynek kezdeteit a VII. sz. első évtizedeiig lehet nyomon követni. A déli szlávok az új vallás magasrendű kulturális vívmányaival együtt közvetlenül beléptek a bizánci görög kultúrszférába a számukra új politikai eszmék, jogi normák, a költészet, a tudomány és a művészet közvetítésével. Az első századokban az előkelőek osztályát érte ez a hatás, a török hódítás, a XV. sz. után azonban széles fronton eljutott a népi tömegek közé is, s jelentős nyomokat hagyott az építkezésben, a festészetben és néhány társadalmi szokásban. A kereszténység után a jelentősebb szakasz az oszmán-orientális civilizáció hatása, amely a déli szlávoknál főleg a monumentális építészetben, az öltözködésben (főleg a férfiaknál), néhány iparban és a társadalmi érintkezés, az etiket bizonyos formáiban figyelhető meg.

Érdekes a déli szlávok kultúrájának bemutatása horizontális metszetben is, azaz az említett zónák szerint. Itt a szerző az egyes zónák legszembetűnőbb kulturális jellemzőit használja fel. Ez a helyes és mélyreható megismerési módszer azonban (minden valószínűség szerint !) komoly nehézségekbe ütközött a mai körülmények miatt, hogy nem minden zóna etnográfiai viszonyait tanulmányozták már eddig kielégítően és egyforma mértékben. Csak ezzel magyarázhatók az egyes zónák jellemzésében megfigyelhető — mind az arányokban, mind a tartalomban — különbségek. Mindemellett a jellemzések mégis figyelemreméltóak. A szerző valószínűleg néhány zónára vonatkozólag személyes megfigyeléseire támaszkodott.

Különösen becses a déli szlávok kultúrájában megőrzött ősi formák ergológiai elemzése. Szemléjében értékeli az égetett agyagból készült tésztasütő fedeleket és agyagtepsiket, a nyitott tűzhelyet s e tűzhelyhez tartozó szerszámokat és szokásokat. Részletesebb áttekintést ad az állattenyésztésről, annak transzhumán formájáról. Ősi bizonyítékokat hoz fel s megalapozza azt az állítását, amely szerint ez a pásztorkodás majdnem ezer évvel ezelőtt élte virágkorát. Ezzel a pásztorkodási rendszerrel hoz kapcsolatba majdnem minden kulturális jelenséget (könnyű terhek szállítása, a tejfeldolgozás módszerei, a lábbeliek formája) a túlsúlyban levő nemzetiségi család-szervezet — Sippengemeinschaft — és a vele kapcsolatos intézmények — leányrablás vagy leányvásárlás, a vérbosszú, az erősen fejlett vendégszeretet, a mesterséges (nem vérszerinti) rokoni kapcsolatok teremtése stb.). Ezeket az intézményeket elterjedésükben és történelmi perspektívájukban tekinti át, irigylésreméltó melegséggel és elmélyedéssel. Meg kell jegyeznünk, hogy ehhez az életformához logikusan és etnográfiai szempontból helyesen kapcsolódik a népdalok epikus jellege és a nagyfokú muzikalitás azoknál a déli szlávoknál, akik e pásztorzónában éltek.

A könyv második része a déli szlávok magasabb kultúrájával (Hochkultur) foglalkozik. Ezt az anyagot, amely már szervesebben függ össze az egyes szláv népek politikai sajátságaival nemzetek szerint tekinti át (bolgárok, 63—70., szerbek, 70—76., horvátok, 76—77.) Mindegyik népnél történeti aspektusból vizsgálja az írásbeliséget, valamint a vele kapcsolatos művelődést és a társadalmi ideológiai mozgalmakat (pl. a bogumilizmust). A könyvnek ez és a következő fejezetei — az európai feudalizmus és urabanizáció keretei között kibontakozó társadalmi fejlődés és társadalmi berendezkedés sajátságai és az új, nemzeti europaizált kultúrákra vonatkozólag — elmélyült és igaz képet nyújtanak. Bár a második részben tárgyalt kérdések inkább az államszervezet területét érintik, mégis különösen fontosak az etnográfus számára is, mert egyrészt feltárják bizonyos magasabb fokú kulturális jelenségek behatolását a néptömegek életébe, másrészt jelentik a társadalmi-gazdasági közeget az ősibb hagyományok továbbéléséhez.

Meg kell említenünk a könyvben található 64 db kiváló fekete—fehér és az 1 db színes fényképillusztrációt (ill. rajzot), amelyek többségükben részletes magyarázattal

vannak ellátva, s így jelentősen kiegészítik a szöveget. Ilyen pl. az 5. sz. kép (kézi cséplés, Šibenik), a 19. sz. (14 kiváló rajz a jugoszláviai népviseletekről), a 18. sz. (11 jugoszláviai ház-típus rajza), a 21, 22., és a 23. sz. (horvátországi és szlovéniai falusi házak), a 23. sz. (női viselet és cserépedény-vásár, Bulgária), a 24. sz. (női viselet és guzsalyozás, Sarajevó), a 26—28. sz. (kenyérsütő kemence, Szerbia), a 29. sz. (juhászok nyájukkal, Crna Gora), a 30. sz. (szekér, Sarajevó környéke), a 31. sz. (bocskorviselet, Sarajevo környéke), a 32. sz. (dudás, Dalmácia), a 33. sz. (jugoszláviai népi táncok), a 34. sz. (férfi viselet, Dalmácia), a 46. sz. (fafaragás mint épületdísz, Horvátország), a 47. és a 48. sz. (falusi látképek, Crna Gora, a Lim völgye). A többi kép monumentális építészeti emlékeket ábrázol. A színes műmelléklet szlovén női viseletet mutat be.

A kulturális tények sikerült kiválogatásával, a déli szlávok felemelkedésében lejátszódott történelmi változások hű bemutatásával és azzal a világos céltudatossággal, amelyről a könyvhöz csatlakozó jegyzetek is tanúskodnak (105—108.), a részletes név- és tárgymutatóval Matl munkája lényeges hiányt pótol, a délkelet-európai szlávok népéletének kulturális fejlődésével és eredményeivel foglalkozó tudományban.

Szófia. VAKARELSZKI H. R.

Карелские народные сказки (Южная Карелия)

Издание подготовили У. С. КОНККА—А. С. ТУПИЦИНА Изд. «Наука», Ленинград, 1967. 520.
(Академия Наук СССР Петрозаводской Институт Языка, литературы и истории.)

Karjalai népmesék (Dél Karjala). Sajtó alá rendezte: KONKKA U. Sz—TUPICINA A. Sz.

A petrozavodi tudományos kutatóintézet szisztematikus munkájának egyik újabb jelzőköve a dél karjalai népmese kiadvány. A finnségi népek Szovjetunió területén élő karjalai csoport nyelvi megismerését szolgálta a 60-as évekbeli rendszeres gyűjtő expedíció. Az anyanyelvük tökéletesebb megismerésére a folklór szövegek bizonyultak legalkalmasabbnak. Az 1963-ban kiadott, hasonló című gyűjteményes népmese antológiában az észak karjalai anyagot publikálták, a mostani tulajdonképpen annak szerves folytatása. A gyűjtések bizonysága szerint kétféle karjalai nyelvjárás — *lyydikot* és *livvikot* — különböztethető meg Dél-Karjalában. Folklórjuk azonban közös. Mindössze azt kell látni, hogy az északabbra élő *livvikot* csoport (a Ladoga tó partvidékén) jobban hasonlít az észak karjalaihoz, a síksági *lyydikot* karjalaiaknál pedig az orosz kölcsönhatás az erősebb. Az etnográfiai kutatások os hozzávetőleg ezt bizonyítják TAROJEVA vizsgálatai szerint (П. Ф. ТАРОЕВА: *Материальная культура Карел.* М—L. 1965.) A folklór egyéb ágazatában hasonlóképp észlelhető az Észak- és Dél-Karjala közti különbség. Amíg északon a kalevala ciklussal rokonságban levő életképszerű dalok a jellegzetesek, délen a rövid lírai dalok *(lyhyt pajo)* terjedtek el, s ebben inkább az orosz csasztuska hatását vélhetjük. Mindezek a gondolatok még tudományosan egyáltalán nem, vagy csak alig vizsgált kérdések, de mégsem lehet figyelmetlenül továbblépni, hiszen ez a nemzeti kultúra létezésének, egységességének és sajátosságának kérdése is egyben. Sőt maga a publikáció ellentmond a korábbi tudományos nézeteknek, amely a neves irodalmár és folklórgyűjtő NYIKIFOROV munkássága nyomán és PROPP V. JA. elméleti általánosításával eddig uralkodó volt. (Vö.: В. Я. ПРОПП: *Севернорусские сказки в записах А. И. Никифорова.* Москва—Ленинград 1961).

Az újonnan publikált meseanyag 91 szöveget tartalmaz kétféle karjalai dialektusban (lyydikot—livvikot) némi fonetikai egyszerűsítéssel, és az orosz fordítást közvetlenül a mesék után találjuk. A kötet 5 állatmesét, 39 varázsmesét, 47 novellamesét illetve *igazmesét* tartalmaz (Az igazmese orosz terminus szerint бытовая сказка, realisztikus mese, a mindennapi életből meríti témáját, és többnyire humoros, szatírikus módon, társadalmi konfliktusokat ábrázol.) A kötet végén mindenegyes meséhez jegyzet kapcsolódik, amelyből megtudjuk a szövegekre vonatkozó legfontosabb tudnivalókat; az ANDREJEV 1929-es típusmutatójára utaló számokat, a karjalai variánsokra vonatkozó adatokat, és némelykor a THOMPSON-féle típusszámokat. Amennyire ebből a rövidke ismertetésből következik, sajnos a tudományos apparátust illetően a kiadvány sok kívánnivalót hagy maga után.

A meseirodalomban újszerűséget néhány varázsmese speciális redakcióján kívül az „igazmesék" (realisztikus mesék) jelentenek. A karjalai népi kultúra vizsgálatakor a szerkesztők lényeges szempontja a nemzeti karakter hangsúlyozása, ez a jellemző a

Карелские народные сказки új kötetére is éppúgy, mint az észak karjalai mesék gyűjteményes kiadványára, amely már felhívta a figyelmet a speciális karjalai mesékre. Ez az új déli antológia fokozottabban igazolja az ottani megállapításokat. A kiemelt, sajátságosnak ítélt mesékhez tartozik többek között *Az elcserélt menyasszony* (A—Aa 403); *A hamupipőke* (510 + 512); *A balkezes* (706); *A táltosfiú* (707) stb. A speciális redakciók reflektorfénybe állítása mellett természetesen a többi meséről maguk a kutatók is elismerik, hogy a szomszéd népek közvetítésével vették át. Fontos az a megfigyelés, hogy az észak karjalai meseanyaghoz képest a déli változatosabb, bővebb, gazdagabb repertoárú, elsősorban a klasszikus tündérmeséknél — és ez már nem nemzeti sajátosság, hanem a mese műfaj elterjedésére vonatkozó, általánosítható észrevétel. A novellameséknél, azok között is a szatírikusaknál, szembeötlőbbek a nemzeti sajátságok, nemcsak a humora, hanem a mesék külső formai elemei fokozottabban táplálkoznak a territoriális adottságokból. Így, a jól kiválasztott szöveg segítségével képes ez az antológia szembeszállni a korábbi elméletekkel, kutatásokkal; ugyanis a nemzeti redakciók léte, a speciális „igazmesék" (realisztikus mesék) sokasága azt bizonyítja, mégsem volt olyan általánosan uralkodó az orosz hatás, mégha a sok évszázados szomszédság nem is múlt el nyomtalanul. A meglehetősen zárt közösségben élő dél karjalai népcsoport még az északabbra élő nyelvrokonaitól is elválasztottan élt, ezáltal meg tudta őrizni régi kultúráját, és saját belső törvényszerűségei szerint továbbfejlesztette azt, amelyek azonban nem voltak függetlenek a körülötte végbemenő társadalmi fejlődéstől.

KRIZA ILDIKÓ

Forschungen zur Volks- und Landkunde. 1959—1967

Akademie der Rumänischen Volksrepublik. Sektion für Gesellschaftswissenschaften. Sibiu-Hermannstadt. Ed. Carl GÖLLNER

A romániai tudományos akadémiának kolozsvári fiókintézménye mellett működik még egy Nagyszebenben is, ahol a német szekció kisebbségi erdélyi szász nemzetiségi kultúrát van hivatva vizsgálni. Mindkét intézmény nagy múltú tudományos örökségre tekinthet vissza.

Nagyszebenben 1956 őszén szerveződött meg újra a tudományos központ a Brukenthal Múzeum épületében, szervezetileg is szoros közösségben. Az újjáéledést egyebek között az tette jogosulttá, hogy a második világháború előtt megindult nagyarányú nyelvészeti felmérések, archiválási munkák folytatása mindinkább szükségessé vált; az erdélyi szász szótár és az oklevéltár munkálataira kell gondolnunk itt elsősorban. Az intézet kutatási területe azonban a társadalomtudományokat nagyjában-egészében felöleli: történeti, néprajzi, nyelvészeti, irodalomtörténeti, filozófiai- és nem utolsósorban interetnikus kutatások folynak IRIMIE Cornel intézeti igazgatása alatt. A szótár-munkálatok, nyelvjáráskutatás részint a berlini, részint a müncheni nyelvészeti intézettel közösen készül, körültekintő, gondos munkával. Eredményei is fontosak, mert a sok évszázada elszigetelt nyelvi-etnikai közösségben élő erdélyi szászok kultúrája számos speciális jelleget vett fel még egymáshoz viszonyítva is, nem is szólva a távolabbi német nyelvterületről. A szótár elsősorban nyelvészeti munka, de nemcsak az, hanem etnográfiai is, amennyiben az erdélyi szász népi kultúrára jellemzőek, speciálisan. CAPESIUS Berhard irányításával ma is egyik legkiemelkedőbb kutatási fórum az erdélyi szász nyelvjárás vizsgálata.

A széleskörű kutatásról a kiadványaik időről-időre hírt adnak. *Mitteilungen aus dem Baron Brukenthalischen-Museums* folytatólagos, de egymástól független kiadványsorozat, rövid összefoglalója a különböző téren elért eredményeknek. Így például LUPU Nicolae a prehűbéri korból való tűzhely-leletekről írt, IRIMIE, Cornel pedig a Nagyszeben környéki Sebes folyón levő ványoló malmokról, amíg a gyapjúszőttesek előállításáról FABRITIUS Juliane tájékoztat. A délerdélyi szász fazekasság történetéről, a munkafolyamat technológiájáról a fazekas szervezet társadalmi helyzetéről, a céhen belüli tagozódásról HOFFMANN Herbert tudósít. Ebben a sorozatban jelent meg DUNĂRE Nicolae összefoglalása az erdélyi Mezőség néprajzi sajátosságairól, és ezen kívül számos XVI—XVIII. századi kordokumentumértelmezés főként a Brukenthal Múzeum anyagára támaszkodva.

Tudományos folyóiratuk: *Forschungen zur Volks- und Landkunde* 1959-től rendszeresen évenként egy vagy két kötetnyi anyagot ad közre, reprezentálva az intézet mun-

káját. A német nyelvű tanulmányokhoz román nyelvű rezümé kapcsolódik (1961-ig orosz nyelvű összefoglalás is volt). A cikkek zöme tükrözi a szerzőknek az országon belüli román, magyar és természetesen német nyelvű szakirodalom alapos ismeretét, sőt az azokhoz kapcsolódó vita sem ritka, amellyel a folyóirat a tudományos élet vérkeringésében való szerepét biztosítani tudja. — Kezdetben több összefoglaló tanulmány, tudománytörténeti, kultúrtörténeti munka kapott helyet, de a részeredmények publikálása, az adatközlések, recenziók sem hiányoztak. Évek teltével az erdélyi szász kultúra vizsgálata mellett mind nagyobb teret kap az interetnikus kapcsolatok vizsgálata.

Imponáló és példamutató lehet, ahogyan az erdélyi szász kultúra kiemelkedő egyéniségeit, produktumait értékelik, GÖLLNER Carl a XIX. századi jeles gondolkodók társadalomtudományra, mezőgazdaságra vonatkozó elképzeléseit vázolja, akik az európai iránynak megfelelő tudományos és gazdasági élet kidolgozásán fáradoztak, követve KEMÉNY János és BRASSAI Sámuel nagyhatású elméletét. Az erdélyi szász humanista tudósról, HONTERUSról, REICHENSTORFFERről, majd a reneszánsz műveltség és művészet térhódításáról is képet alkothatunk GÖLLNER Carl és PALL Francise cikkei alapján. A korai polgári kultúra és gazdálkodás megteremtéséről csak részleteiben esik szó éppúgy, mint a mai fejlődés eredményeiről.

Az úgynevezett, hagyományos értelemben vett etnográfiai területek közül több gondot fordítottak a népviselet kutatására, amelyhez bőséges összehasonlító anyagot kínálnak a Brukenthal Múzeum könyvtárában levő, XVII—XVIII. századi helyi vonatkozású könyvek, másrészt pedig a kihalófélben levő népviselet maga. A társadalmi rétegek differenciálódásának viseletbeli tükröződéséhez illusztratív anyagot kínál a fentiek mellett a múzeum értékes, gazdag, kevéssé ismert képtára is. E téren IRIMIE Cornel—BIELZ Julius munkáját *(Unbekannte Quellen zur Geschichte der siebenbürgischen Volkstracht des XVII—XIX. Jahrhunderts,* —) kell kiemelnünk, valamint IRIMIE Cornel—SCHMIDT Alexandrina: *Geschichtlich-volkskundliche Bedeutung einer kritischen Auswertung* c. cikket, valamint DUNĂRE Nicolae és DRĂGOESCU Ion vitáját e témáról. Hasonlóképpen figyelemreméltó a fejlett szász fazekas és kályhás mesterségről szóló régészeti és recens anyag feltárása (GÖLLNER Carl: *Über die Beziehungen siebenburgisch-sächsischer Töpfermeister mit der Moldau;* EICHHORN Albert: *Burzenländer Ware).* Továbbá a falumúzeum kialakításával együttjáró település-, ház-kultúra és egyéb kérdések vizsgálata. E téren szembe kell nézni a három nemzet kultúrájának összefonódásával, kölcsönhatásával: DUNĂRE Nicolae és TREIBER-NETONICZKA Luise cikke *(Rumänische, sachsische und ungarische Bezihungen auf dem Gebiete der Volkskunde)* néhány eklatáns példával szándékozik a kérdés jogosultságát vázolni, építkezési formák, népviselet és kerámia díszítés kapcsán, amely rokon és ellenvéleményeket hozott a továbbiakban felszínre.

Néhány fontos kutatási eredmény jelent meg a 17—18. századi erdélyi jobbágyság életéről, kötelezettségeiről, mozgalmairól *Imreh* István és *Kovách* Géza tollából elsősorban levéltári anyagra támaszkodva. Ugyancsak új eredményeket közöl DAN M. és GOLDENBERG S. a Beszterce és Moldva között kialakult fejlett árucsere kereskedelemről, amely az erdélyi mezővárosok és Moldva állandó, de nem egyforma intenzitású kapcsolatát bizonyítják, s így következtetni enged a népi kultúra érintkezési fázisaira is. A XVI. században fejlett moldvai aranyművesség miatt szintén élénk kereskedelem alakult ki az erdélyi városokkal (NICOLESCU Corina: *Die Rolle der siebenbürgischen Goldschmiede in der Entwicklung der Goldschmiedkunst der rumänischer Länder im 16 und 17 Jahrhundert).*

A folklór vonatkozású írások közül figyelmet érdemel STEIN Helge tanulmánya „A kegyetlen anyós" és „A szerencsétlen kedves" balladákról, amely a német összehasonlító irodalom felhasználásával bebizonyítja, hogy a román népköltészetbe az erdélyi szász folklór közvetítésével jutott el. Mindezt alátámasztja ZSIRMUNSZKIJ epika-elméletével, de mellőzi a ballada műfaj fejlődési törvényszerűségeit. Egy rövidebb cikk — RÖMER Alexander munkája — az erdélyi szász mesék és mondák társadalmi problémáit és konfliktusait jellemzi, felhasználva az újonnan gyűjtött és időközben megjelent meseanyagot anélkül, hogy figyelembe venné az e téren közismert szovjet elméleti kutatás eredményeit. A múlt századi diákköltészet érdekes darabjáról ír STĂNESCU Heinz: (Karl Guist und der Schlendrian), amelyben nemcsak a vers szerzőjét deríti fel, hanem a verselő diákok ízlésére, látásmódjára is kitér.

A *Forschungen zur Volks- und Landkunde* egészében az erdélyi szász kultúra fontos adatainak gazdag gyűjteménye, emellett jól reprezentálja a kurrens kutatási irányokat, az eredményeket és a hiányokat. Többízben hírt ad a cseppet sem alábecsülendő teliskai archeológiai feltárásról, amely méreteiben és tudományos eredményében is jelentős, de publikációk szerint rendszeres, alapos kutatómunka jószerivel, csak CAPESIUS Berhard vezetésével a nyelvjáráskutatásban folyik.

KRIZA ILDIKÓ

Ерзакович, Б. Г.: Песенная культира казахского народа

(Музыкального-историческое исследование) Алма—Ата, Изд. «Наука» Казахской ССР., 1966. 404.

Erzakovics, B. G.: A kazah nép dalkultúrája (Zenetörténeti tanulmány) Alma-Ata, „Nauka", 1966. 404.

Átfogó ismertetés jelent meg a kazah népdalról a Kazah Tudományos Akadémia gondozásában. Az előttünk kevéssé ismert dalkultúra sokrétű, számos példával történő bemutatása, sok új megállapításhoz segítheti a tudományos kutatást.

Erzakovics a nemzeti énekes alkotásokat két nagy történeti rétegre osztja, amelynél a határvonalat az Októberi Forradalom jelenti. Ezen belül tematikus-funkcionális rétegeket különít el. A sajátosan kazahnak tartott énekes alkotásoktól elválasztja az átvett dalokat, amelyek igen változatosak, közöttük nagyszámú a családi élet eseményeivel foglalkozó, moralizáló, szertartásokhoz kapcsolódó alkotás. És bár itt is sok a régies, AvAAAAv, felépítésű dal, ez alkalommal eltekint ezek vizsgálatától.

A család élet eseményeihez kötődő énekes alkotásokat szétválasztja; gyermekdalokat, lakodalmi-, illetve temetkezési szokásokhoz fűződő dalokat különböztet meg. Kimutatja, hogy a *bölcső-dalok* fejlettebb dallamrendszerűek, mint a *gyermekjáték-dallamok*. Az előzők között kvintváltó, hatodhangzatú, illetve bővített pentaton dallamok találhatók, míg a gyermekjátékok zenei felépítése primitív, kevés, némelykor csak 3—4 hangot használ, ismételő szerkezetűek, recitálóak, amelyet elsősorban a kérdezgető-felelgető játékok jellege indokol, de előfordulása mégis általános. A szerző ezt a jelenséget a gyermekek kezdetleges éneklési módjával indokolja, sőt bizonyos fokozatosságot mutat ki a dallam fejlettség és az életkor között.

Az emberi élet nagy eseményeihez kapcsolódó szokások dalkincsét két nagy csoportba sorolja; a *lakodalmi* és temetkezési szokáshoz fűződő éneket állítja középpontba. Fontos hangsúlyozni, hogy a kazah népköltészetben ezekhez az ünnepekhez sokkal merevebben kapcsolódnak a dalok, mint pl. az orosz vagy akár a magyar népköltészetben, és az előadás sorrendje is szigorúan igazodik az eseményekhez. A lakodalmi ünnepségen a *kezdő-énekek* (a), a fiatalok *táncához illő énekek* (b), a *menyasszony-búcsúztatók* (c) és *oktató-énekek* a házasságról, a menyasszony viselkedéséről a reá váró sorsról (d) alkotják a főbb típusokat. Sajnos a dalok előadási körülményeiről vagy a zenei rokonságukról keveset tudunk meg ebből a feldolgozásból. Az a ugyan kiderül, hogy a menyasszony-búcsúztató valójában siratóének, gyakran kötetlen a szövege, és gazdagon díszített dallamú az előadása; az oktató-ének pedig hosszú, moralizáló egyszemélyes előadású, asszonyi ének. A tánc közben énekelt dalokról azonban még ennyit sem olvashatunk. A szokás ismertetése nélkül (márpedig ez nem feladata egy zenetörténeti munkának) értetlenül állunk olyan megjegyzés előtt, hogy a táncdalok egy része kórusos jellegű.

A *temetkezési* szokásokhoz kapcsolódó énekek közül a *siratók*ról írottak fontosak a mi számunkra is, mert a kötetlen szövegűek között meghökkentő hasonlóságot vehetünk észre.

A *munkaalkalmakhoz kapcsolódó dalok* közül az aratási énekek emelkednek ki, bizonyságul ahhoz, hogy nem primitív munkadalok, hanem fejlett, teljes hangrendszerre épülő, változó ritmusú dallamúak, pl. ilyen a „fehér gabona" éneke.

A *lírai dalok* nagy csoportjának egy része szerelmi dal, másik a sorsadta viszontagságot, veszteség miatti kesergést szólaltatja meg. De tulajdonképpen Erzakovics szerint ide sorolhatók *Dzsambul*tól, *Szandibajev*től, *Jenzsanov*tól (a híres kazah énekesektől) származtatható „népdalok" is. Föltétlenül szembeötlő, hogy a lírai dalok valójában csak kis cseppet jelentenek a kazah énekes műfajok tengerében, s a témabeli szűkösségük a lírai költészet kezdetlegesebb szintjét prezentálják. Fontosnak véli a szerző, hogy a *progresszív dalok*at, a hazafias, elnyomás ellen tiltakozó dalokat különválassza a *történeti énekek*től, ahová az epikus megformálású, historizáló vagy konkrét történeti eseményekhez, személyekhez, betyár-szerű hősökhöz kapcsolódó énekes művek tartoznak.

A zenés-énekes előadású *mesék*, *legendák* idetartozó problémáját is röviden vázolja Erzakovics. A XVI—XVII. századbeli belső-ázsiai *eposzok* (pl. Alpamis) egyrészét még 1960-ban élő előadásban is meg tudták örökíteni, ebből a régi költészeti emlékből az előadásmód, az énekstílus archaikus rétegére lehet következtetni. Ehhez illik a mesék dallamos előadásának problémája is.

A második történeti korszak a szovjet állam fejlődéséhez kapcsolódik, és évekhez köthető fordulatot mutat, amely szerint 1917—32 között született népdalok fő sajátossága a nemzeti harcokról, az internacionalistákról szólnak, majd 1933—41 közti énekek a

szocializmus győzelmét hírdetik. Később 1941—45 táján a Nagy Honvédő Háború áll a népdalok középpontjában, amelyek közül a „Levél az anyához" című szépségével, népszerűségével a nemzeti határokon is túljutott. Az 1946—65-ig terjedő periódus dalai a kommunizmus építését hírdetik. A szerző állítása szerint mindezek a népköltészet keretein belül jöttek létre és funkcionálnak, bár dallamban és formakincsben gazdagodás alig észlelhető.

A kazah népdal *nemzeti sajátosságait* az intonáció, a kadencia, metrum, ritmus speciális jelentkezésében mutatja ki. Bár a kiemelt példák sem egyértelműek (pedig a valóságos anyagot a szelekció már egyszerűsítette), mégis az alaptendenciát meg lehet állapítani, amely szerint a recitáló előadás, ereszkedő hanglejtés, kezdőhangnál kissé mélyebben levő kadencia, a rendkívül változatos metrum, a felező-negyedelő ritmus, a kétütemes strófikus versforma, valamint a versszerkesztés külső formájában az egyenetlen szótagszámú (3 + 4 + 4, és 4 + 3 + 4) 5 verssororos strófák a jellegzetesek. Ezáltal az is kimutatható, hogy ha vannak is rokon jegyek az eredeti kazah és az orosz népdalok között, valójában mégis egyedi.

A kazah dalkultúra ilyen módon történő bemutatása imponáló lehet összefoglaló jellege miatt, de egyúttal számos kívánnivalót hagy maga után. Az elsősorban zenetörténeti szándékkal írt munka szövegre vonatkozó tartalmi-tematikai rendszerezést alkalmazva önmagában ellentmondásos. Feltételezzük, hogy az 1917 előtti korszak a dalkultúra szempontjából sem tekinthető homogénnek. Bár valemelyes képet kapunk egy-egy dal-csoport népi kultúrában elfoglalt szerepéről, de magukról az énekes szokásokról legfeljebb homályos körvonalaink lehetnek. Azonkívül még ez a rendszerezési elv is esetlegesnek látszik, mert az egyik csoportban (gyermekjátékokhoz fűződő dalok) zenei sajátság szerint, a másik csoportban (lakodalmi szokások) funkció szerint, a harmadik helyen (történeti énekek) tartalmi rokonság szerint, a negyedik helyen (szovjet korszak dalai) kronológiai egymásutániság szerint mutatja be Erzakovics az anyagot. Ez a heterogén aspektus a sokféle népköltészeti műfaj speciális jellegéből adódik ugyan, de okozója lesz a mű egyenetlenségének, rendszerezésbeli fogyatékosságának. Ahhoz azonban, hogy tájékozódjunk a kazah énekes művekről, hogy kézikönyvként használjuk valamely téma alaposabb megismerésekor, igenis alkalmas, és a gazdag jegyzetanyaga mindezt méginkább elősegíti. Az érdemek elismeréséért hozzá kell tennünk még azt is, hogy mindössze fél évszázad kutatásának eredményeként született meg ez a tetemes gyűjtött anyagra támaszkodó összefoglaló tanulmány.

Kriza Ildikó

Wolf Eric R.: Peasants

Foundations of Modern Anthropology Series, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs; New Yersey 1966, xii, 116 p., 18. ábra

Az utóbbi években az antropológiai iskola kutatóinak figyelme megnőtt a mezőgazdasági népesség, a nagyobb és összetettebb társadalmak iránt. Ezen érdeklődés jó példája Wolf Eric könyve, amely az emberiség nagyobbik felét kitevő parasztsággal foglalkozik. Vizsgálata történelmileg is fontos, hiszen az ipari társadalom a paraszt társadalomra épült. A szerző célja, bemutatni az emberiség fejlődésének egy szakaszát, megírni a „parasztság tankönyvét", amely szociológusoknak, közgazdászoknak, jogászoknak, stb. egyaránt segítséget nyújt a részlet-problémák megoldásában. „Sokan légüres térnek tekintik a fejletlen világot, amelynek szüksége van az ipari tőke és -szakképzettség behatolására, hogy belső fejlődése meggyorsuljon. Kétségtelen, az ipari forradalom eredményei nem jutottak el mindenhová, de amit hangsúlyozni szeretnék az éppen a *fejletlenség*." — írja a bevezetőben Wolf. „Megkísérlem bebizonyítani, hogy a paraszti világ nem zűrzavaros-, hanem rendezett világ, változatos szervezeti formákkal. Míg egyes szerzők a belső rendezetlenséget, mások a hagyomány bénító erejét hangsúlyozzák. Arra törekedtem tehát, hogy megmagyarázzam az állandóság és a változás okait."

A *Parasztság és problémái* című első fejezet mindenekelőtt a „parasztság" és a „természeti nép" fogalmát határozza meg. A parasztságot mezőgazdasági termelőnek tekintjük. Ugyanakkor viszont a növénytermesztő természeti népeket mégsem nevezzük parasztoknak. Ennek egyik magyarázata, hogy míg az előbbi egy nagyobb, összetettebb társadalom része, az utóbbi nem. Mivel számos törzs kapcsolata látszólag ellentmond a fentieknek, helyesebb az a meghatározás, miszerint a természeti népeknél a csoportok vagy annak egyes tagjai a termelt felesleget közvetlenül cserélik el, míg a parasztok a

felesleg bizonyos részét az uralkodó csoportnak adják át, illetve saját szükségleteiket fedezik, a maradék pedig azokat illeti, akiket — bár nem gazdálkodnak — különleges áruikért és szolgálataikért cserébe, kénytelenek eltartani.

WOLF szerint, hogy egy társadalom többletet tudjon termelni, egy személynek, naponta 2—3000 kalóriára van szüksége. Természetesen ezt az ideális átlagot a világ legtöbb részén nem érik el (pl. Kínában, Indiában 1800, Indonéziában 1750 kalória). Nemcsak a saját szükségletek kielégítése nélkülözhetetlen, hanem biztosítani kell a következő termés alapját illetve elegendő tartalékot is. A minimális eszközök beszerzésére és az elhasználódott anyagok pótlására az ún. *pótlási alap* (replacement fund) szolgál.

A következő rész megállapítja, hogy a társadalmi kapcsolatokat (házasság stb.) szertartások foglalják keretbe, amelyekért munkában, áruban vagy pénzben fizetni kell. E kiadásokat fedezi a *szertartási alap* (ceremonial fund).

A termelő kézműves specialistákkal áll kapcsolatban, akikkel a hagyományos mértékben különböző termékeket cserél. Anyagi fedezete a *csere alap* (fund of rent), amely azért is lényeges, mivel előállítása különbözteti meg a parasztot a primitív földművelőtől.

Ahol a társadalmi vagyon legfőbb előállítója a parasztság, a társadalom többi része függő helyzetben van. Azokban az országokban viszont, ahol az ipari forradalom létrehozta a parasztoktól teljesen független gépi termelést, a parasztság jelentősége csak másodlagos. A nagy létszámú ipari munkásság ellátását a kis parcellákon, hagyományos technológiával dolgozó parasztság már nem képes biztosítani.

A paraszt állandó kényszerhelyzetének vizsgálatakor abból kell kiindulni, hogy a parasztbirtok gazdasági egység és otthon egyszerre. Ezért örök probléma a külső világ követeléseinek és a háztartás szükségleteinek egyensúlyba hozása. Kétféle megoldás kínálkozik; növelni a termelést vagy csökkenteni a belső fogyasztást.

A második fejezet a *parasztság gazdasági elemzését* végzi el. Mindenekelőtt két gazdasági típust különböztet meg. Az egyiket az emberi és állati munka alkalmazása, a másikat a cseppfolyós üzemanyag és a tudományos eljárások használata jellemzi. Az előbbit *őstechnikának* (paleotechnic), az utóbbit *modern technikának* (neotechnic) nevezzük. Az őstechnika öt fontosabb formára osztható; 1. hosszú időszakra parlagoló rendszer, amelyhez a tűzzel való irtás és a kapás művelés kapcsolódik, 2. körzetenként parlagoló rendszer, amelynél a két- vagy több részre osztott földet, két- vagy három évig művelik, majd 3—4 évig vetetlenül hagyják, 3. rövid időszakra parlagoló rendszer (az ún. eurázsiai gabonatermelés), amelynél az 1—2 évig művelt földet, 1 évi pihentetés után újra művelés alá veszik, 4. állandó vízellátáshoz kapcsolódó állandó művelés, melyet hidraulikus rendszernek is neveznek, mivel a termelés a vízellátástól függ, 5. a kiválasztott földterület állandó művelése (az ún. infield-outfield system). E rövid felosztást a legfontosabbnak tartott 1., 4. és 3. rendszer bővebb kifejtése követi.

A modern technika főbb típusai: 1. specializált kertkultúra, 2. tejgazdaság, 3. „kevert" típus, amelyben az állattartás és növénytermesztés egyensúlya figyelhető meg, 4. trópikus növények (cukornád, kakaó, kávé stb.) termesztése.

A következő rész azzal foglalkozik, hogy jut a paraszt általa nem termelt javakhoz és mások szolgálataihoz. E vizsgálat egyrészt feltárja a társadalmon belüli munkamegosztást, másrészt azon utakat, melyeken a parasztság által termelt többlet a népesség többi részéhez eljut. Végül a szerző röviden vázolja a földbirtoklás típusait, illetve a parasztok kapcsolatát azokkal, kiknek megélhetése a paraszti termelésből származik.

A harmadik fejezet tárgya a paraszt *társadalom*. Tanulmányozásának kiindulópontja a számos változatban fennálló család. Kísérletet tesz az öröklés módjainak osztályozására is, bár a számos részlet-vizsgálat ellenére az alapvető okok még tisztázatlanok. Beszélhetünk osztatlan öröklésről, amikor egy, és osztott öröklésről, amikor több örökös van. A típusokra nézve meghatározó erejű a technológia és a környezet kapcsolata, valamint az a hierarchius társadalmi viszony, amely magába foglalja a család külső kapcsolatait, a felsőbb politikai- és gazdasági intézményeket és -mechanizmusokat.

A természeti környezet, a társadalom, az állam, törvényhozás, katonaság stb. kényszerítő hatásai a parasztságot védekezésre kényszerítik. Ezért létrehozza egyesüléseit, melyekben egy- vagy több érdek fűz össze két- vagy több személyt illetve csoportot. Megkülönböztethetünk horizontális egyesülést (paraszt szövetsége paraszttal) és vertikális egyesülést (paraszt szövetsége nem-paraszttal).

A negyedik fejezet megállapítja, hogy a parasztság nemcsak gazdasági-társadalmi rend, hanem egy ideológia részese is. Figyelemre méltó a vallás szerepe, hiszen sokszor lépnek fel gazdasági tartalmú mozgalmak vallási köntösben.

A könyvet válogatott bibliográfia és rövid mutató zárja.

Úgy gondoljuk WOLF Eric elérte kitűzött célját, műve valóban tankönyvszerű, modern összefoglalás (pl. kolhoz, szovhoz értékelése). Mindig az általánosat igyekszik

megragadni — ettől csak egy-egy példa erejéig tér el — ugyanakkor sohasem felszínes. Az anyag magasfokú rendszerezésére való törekvés különösen figyelemreméltó.

LÉTAY MIKLÓS

Giese Wilhelm: Los Pueblos Romanicos y su Cultura Popular

Guia Etnografico-Folclorica

Publicaciones del Instituto Caro y Cuervo XVI, Bogota 1962, xii, 458 p. 4 térkép, 69 fénykép

GIESE művét az egyetemi hallgatók számára írta, s tankönyvként ajánlja. 1937—38 között egyszer már megírta a neolatin népek és kultúrák összefoglalását (németül), de a világháború megakadályozta kiadását. E hiányt pótló könyvét szintén Németországban írta, több évi munka során. Lényegében teljesen új feldolgozásról beszélhetünk, mivel a forrásmunkák köre 1960-ig bővült, így megalapozottabb, pontosabb, bővebb ismereteket kapunk. A szerző felhasználta 1917—18 és 1923—38 között tett utazásainak tapasztalatait is. Az *Instituto Caro y Cuervo* azért vállalkozott a könyv kiadására, mert témája megegyezik az intézet kutatási területével.

Az első fejezet a „román népek" terminus tartalmát tárja fel. A következőkben (II—XII. fejezet) a latin nyelvcsaládhoz tartozó franciákra, kanadai franciákra, rétorománokra, olaszokra, dalmátokra, románokra, katalánokra, spanyolokra, gallego-portugálokra, filippinókra és ibero-amerikaiakra vonatkozó általános tudnivalókat ismerjük meg. A nyelvterületeken belül igen aprólékos bontásban tárgyalja a szerző az egyes etnikai egységeket, megadva azok földrajzi elhelyezkedését, anyagi- és szellemi kultúrájuk legfontosabb jellemzőit. Minden részhez bibliográfia tartozik, amely igen hasznos az ismeretek további szélesítéséhez.

Az európai területekről szóló fejezetek részletesebbek mint a Spanyol-Amerikai népcsoportokra vonatkozóak. GIESE tömören, lényegretörően fogalmaz. Nem tekinti feladatának a felmerülő néprajzi alapfogalmak magyarázatát, mindössze arra vállalkozik, hogy útbaigazításul néhány standard munkára hívja fel a figyelmet.

S végül még egy megjegyzés. Mivel a neolatin népesség esetén a nép és nyelv kialakulása, fejlődése külön utakon haladt, helyesebb lett volna a „román népek" helyett a „román nyelvet beszélő népek" címet adni.

LÉTAY MIKLÓS

Horňácko. Brno, 1966

616 oldal, 438 ill. Orosz, német, angol rezümé

A fiatal morva néprajzkutatók, akik a brnói etnográfiai és folklór-tanszék köré csoportosulnak, az utóbbi években elismerten elsők Csehszlovákiában a néprajzi, vagy néprajzi jellegű publikációs aktivitás szempontjából. Az egyéni közlési tevékenység mellett megalapították a *Kultúra és Hagyomány* (Kultúra a tradícia) kiadóvállalatot, amely eddig négy kötetet jelentetett meg, ők kezdeményeztek és szerkesztenek olyan országos hatókörű folyóiratokat, mint a *Národopisné aktuality* (1963-tól), a *Národopisný věstník československý* (amely 1966-tól kezdődően Brnóban született újjá), Szlovákia regionális néprajzi folyóirata stb. Ugyanezek a szerzők könyvalakban publikált tájmonográfiáinak sorába tartozik az itt ismertetett *Horňácko* c. munka is.

„A Fehér Kárpátok népének kultúrája és élete a morva—szlovák határon", — ez a monográfia alcíme. A könyv tartalma tehát a népi kultúra minden rétegének leírása, mintegy fényképszerű rögzítése mindannak, amit a kutatók a hegyvidék néprajzi vizsgálata során Délkelet-Morvaországban találtak. A munka és megélhetés temetikai körét az első fejezetben JANČAŘ Josef dolgozta fel, az építkezést és a viseletet FROLEC Václav, a képzőművészetet JEŘÁBEK Richard, a társadalmi és családi életet pedig TOMEŠ Josef. A folklorisztikai részt, a zene, tánc és epika körét HOLÝ Dušan, JELÍNEK Zdeňka, valamint KLÍM Dagmar gyűjtötték és írták.

A szerkesztés szempontjából ki kell emelnünk a monográfia struktúrájának legnagyobb mértékű egyszerűsítésére való törekvést: azt az igyekezetet, hogy a szerzők

minél kevesebb fejezetre tagolják a könyvet. Ennek az irányzatnak, — amely el akarja kerülni a terület népi kultúrájának szétforgácsolódását a leírásban, — azonban azzal is számolnia kell, hogy így az anyag jelentős része nem került be a könyvbe, és a monográfia a horňáckói kultúrának csak legtipikusabb oldalait mutatja be.

Minden fejezet nagy dokumentációs anyagbőséget mutat. A fejezetekben a tárgyi kultúráról elsősorban rajzok és fényképek tanúskodnak, a folklorisztikus részben ugyancsak szövegközi zenei dokumentáció, az epikus népköltészet dallamanyaga.

Az a hangsúly, amelyet a közlés dokumentációs jellege kap, egyben program is. A tájmonográfia, annak feldolgozásmódja, valamint kiadása a szerkesztőség véleménye szerint elsősorban kiindulópont a szintetikus munkához. Ezért törekszik ez a tájmonográfia főként a bemutatásra, leírásra, és a szerzők többsége nem is tesz kísérletet a gyűjtött anyag teoretikus feldolgozására. A mű végén négy oldalas zárószó tartalmazza az egyes fejezetek értékelését, a könyv anyagának összefoglalását, a legszükségesebb konklúziókat (egyebek között leszögezi két határozottan elkülöníthető kulturális terület, a morva és a kárpáti kultúra találkozásának tényét).

Horňácko monográfiája tehát nemcsak komplex anyaggyűjtés, amely adattár a horňáckói kultúra sokoldalú elemzéséhez és sokrétű szintéziséhez, de alapja lehet nagyobb területi egész vizsgálatának is.

Ez a szintetikus mű, — amely ígéretes utat jelent a további morva tájmonográfiák kiadásához, amit pedig a morva néprajztudomány megállapítása óta különböző körülmények oly sokszor meggátoltak, — most egész Csehszlovákiában a tudomány megéledésének útját jelölheti ki.

ŠVECOVÁ SOŇA

Beiträge zum Südosteuropa-Forschung

Anlässlich des I. Internationalen Balkanologenkongresses in Sofia 26. VIII. — 1. IX. 1966 Herausgegeben vom Arbeitskreis Südosteuropa-Forschung bei der deutschen Forschungsgemeinschaft. Redaktion: SCHMAUS, Alois. München 1966. 469. S.

A Német Szövetségi Köztársaságban 1965. decemberében az Assotiation Internationale des Etudes du Sud-Est Européen (AIESSE) szervezet mellett megalakult az Arbeitskreis Südosteuropa-Forschungsgemeinschaft. Ez utóbbi intézet munkatársai az AIESSE szervezet kutatóprogramjába illeszkedve dolgoznak. Az Unesco által szervezett, 1966. augusztus 26—szeptember 1. között Szófiában megtartott első nemzetközi balkánológiai kongresszusra szánt, de előre be nem jelentett és ezért ott el nem hangzott előadásokat adja közre, tanulmányok, dolgozatok formájában. A tanulmányok négy csoportban találhatók. A 9 nyelvtudományi munka különféle balkáni, leginkább az albán és a román nyelv történeti, nyelvjárási és leíró problémáit tárgyalja. Az irodalomtörténetet mindössze négy tanulmány képviseli, köztük BECK, Georg Hansé *Az Akritász-eposz formaproblémáiról.* A néprajz-népköltészet (Volkskunde- Volksdichtung) címszavak alatt 8 dolgozat sorakozik. Legtöbbjük népköltészeti problematikájú: KRETZENBACHER, Leopold: *A könyörületes halálangyal legendája;* BOHUCIU, Octavian: *Leila és a hajdúk* (a német nyelvű kötetben ez az egyetlen francia nyelvű tanulmány); BRAUN, Maximilian: *A népköltészet történeti ereje;* POLLOK, Karl-Heinz: *Megjegyzések az epiteton tipológiájához;* SCHMAUS, Alois: *Tanulmányok a balkáni balladamotívumokhoz.* Vannak néphittel foglalkozó dolgozatok is: LETTENBAUER, Wilhelm: *A déli szlávok fakultuszához;* BURKHART, Dagmar: *Vámpírhit és vámpírmonda a Balkánon.* Az utolsó és egyben legnagyobb csoportban a történeti dolgozatok találhatók, számszerint tizenegy. Meglehetősen szétágazó a tematika: őstörténet, középkor, újkori politikai történet, a Balkán-kutatás története. A kötet a tanulmányokon kívül mindössze egy rövid előszót tartalmaz.

KÓSA LÁSZLÓ

Butura, Valeriu: Muzeul Etnografic al Transilvaniei Cluj

(Erdélyi Néprajzi Múzeum, Kolozsvár)
Bucuresti, 1966. 98 l. Illusztrált

Az Erdélyi Néprajzi Múzeum igazgatójának, BUTURA Valeriunak a munkája vaskos füzetnyi terjedelmű. A füzet nagyobbik felét fényképek töltik meg, mégis szólnunk kell róla, mert néhány tanulságot levonhatunk megismerése után. A szöveges rész a múzeum történetét, munkáját, gyűjteményeit ismerteti, s egyben vezető is a több éve

fönnálló kiállításban. A múzeum gyűjtőterülete nem a történeti Erdély, hanem Romániának a Kárpát-medencébe eső egész területe, tehát Erdély mellett a Bánság, a volt Partium s Máramaros is beletartozik. Az említett kiállítás ennek a hatalmas, sokféle népi műveltségű területnek az anyagi kultúrájáról igyekszik képet adni. Abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy többször láttam a kiállítást. Vele kapcsolatos reflexióimról, koncepciójáról, eredményeiről és hibáiról bőven lenne mondanivalóm. Jelen esetben azonban egy recenzió erejéig csak a könyvvel és a kiállítással kapcsolatos néhány gondolatom közlésére van lehetőség. A soknemzetiségű Románia nemzetiségileg legtarkább része a múzeum gyűjtőterülete. Néhány nagyobb összefüggő területet kivéve (Székelyföld, Érchegység, Máramaros) nincs olyan vidéke, amely nyelvileg, nemzetiségileg egységes volna. Mindenütt találunk másnemzetiségű szórványokat, beékelődött más népcsoportokat. Nem is szólva a már eltűnt, de kulturális tekintetben még jól kitapintható népcsoportokról. Erdély (nevezzük mi is így a területet) a kulturális érintkezések klasszikus földje. Legkirívóbb példa erre a Bánság, ahol ma is magyarok, németek, románok, szerbek, szlovákok, csehek és bolgárok élnek egymás mellett. Ez a tény sok lehetőséget kínál, azonban ezeket sem Butura munkája, sem a kiállítás nem aknázza ki. Még annyira sem, hogy bemutassák a népek egymás mellett élését, a sokszor közös sorsot, a kölcsönös problémákat. A legmegszokottabb, egyszerű, hétköznapi tárgyak kevésbé mutatnak specifikus etnikus jegyeket, eltéréseket. Még leginkább a fejlődésbeli fáziskülönbségek hű tanúi. Ha azonban a díszítés, a művészkedés megjelenik a használati tárgyon, vagy a funkciójukat vesztett eszközöket elsősorban esztétikai igények kielégítésére készítik, éles különbségek és ugyanakkor beszédes kölcsönhatások mutatkoznak az egyes népek, nemzetiségek, népcsoportok kultúrájában. A kiállításnak, de különösen a füzet fényképanyagának nagyszerűen lehetett volna ezt a néprajzi, műveltségbeli tényt reprezentálni. Ugyanis mind a kiállítás, mind az említett képanyag népművészet centrumú. Jóllehet válogatottan szép gazdasági szerszámok, a gyűjtögetés archaikus eszközei, aranymosó, fazekas, malomkőfaragó stb. mesterségek szerszámai is láthatók, nemcsak a kiállításon, a füzetben is, ennek ellenére az egyes tárgyak a rajtuk található ornamentika miatt lettek fényképezve és kiállítva. Különösebb kifogásunk nincs is ellene, hiszen a kiállítás és az ismertető a nagyközönségnek is készült, de meg kell jegyeznünk, hogy a közönséget nevelni kell, mert még mindig a népművészetben látja a néprajz tárgyát. Ebben a tekintetben az Erdélyi Néprajzi Múzeum szabadtéri részlege a Hója-dombon inkább előremutat: lakóházak, templom mellett viszonylag szép számmal láthatunk technikai objektumokat, malmokat, almaprést stb. Sajnos a legutóbbiakról nincs kép az ismertető füzetben.

Butura munkája szép kiállítású. Különösen emeli a sok reprezentatív fehér—fekete és a néhány színes fénykép. Sajnos feliratai gyakran hiányosak. Lehet azonban, hogy a múzeumnak magának sincsenek részletesebb adatai egy-egy régebben beszerzett, szebb tárgyról. A népi hovatartozást nehéz fölismerni, mert a feliratok nem jelzik. A magyar anyagot egy képen két udvarhelyinek mondott bokály képviseli. Velük szemben láthatunk egy szép alvinci habán kancsót. (Magyar vonatkozásokat a bevezető különben néhány helyen említ, pl. ír a kerámiáról a 19. oldalon.) A szöveges rész és a fényképek azonban aránytalanul tárgyalják és ábrázolják a soknemzetiségű gyűjtőterület népeit, kultúráit. S ez az ismertető füzet minden erénye ellenére megkérdőjelezi a tudományos hitelességet.

Kósa László

Néprajzi kiadványok nyomában

Az utóbbi időben a legkülönbözőbb helyeken, a legkülönbözőbb intézmények kiadásában számos néprajzi érdekű kiadvány látott napvilágot. Többségükben apró kiadványok ezek, de mindegyik jelentős valamilyen szempontból, akár csak egyetlen adat közrebocsájtása erejéig is. Minthogy legtöbbjének reménye sincsen arra, hogy szakfolyóiratok ismertessék, szükségesnek vélem, hogy egy cikk keretében, mintegy csokorba kötve őket — jobban mondva közülük néhányat — felhívjam rájuk a figyelmet.

Az ismertetendő kiadványok közül mindenképen kimagaslik Szilágyi Miklós munkája *(Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához.* Szolnok megyei Múzeumi Adattár 5. Szolnok, 1966. 138. p.). A dolgozaton jól látszik, hogy része egy nagyobb anyaggyűjtésnek, feldolgozásra váró munkálatnak; három önálló cikkre tagolódik. Az első a túrkevei és a kunszentmártoni halászattal foglalkozik a XVIII. század második felében, a második ugyanezen korszak nagykunsági méhészetéről szól, a harmadik pedig Egy inséges esztendő hatása a gazdálkodásra címen az 1790. aszályos esztendő következményeivel foglalkozik. Szilágyi első kézből vett levéltári adatok segítségével vázolja fel a

nagykunsági nép kétszáz év előtti életét. Adatai beszédesek, jól összeválogatottak, összeállítva plasztikus képet adnak. SZILÁGYI munkája nagy lépés a néprajznak, mint történeti tudománynak a területén, jelentős mértékben járul hozzá tudományágunk exactságához. — Megható kiadvány K. KNÉZY Judit kis munkája *(Falucsúfolók Lábodon.* A Latinka Sándor Megyei Művelődési Ház Módszertani Füzetei 1. Kaposcvár, 1967. 10 p.). A címlap jellemzően *Útjelek, így kísérletezünk, alkotunk* sorozatcímet is viseli és a kiadványt a lábodi honismereti szakkör munkájának állítja. A falvak szerinti megoszlásban közreadott anyagot, amiben több egyedi falucsúfoló is található, a szerző magvas bevezetője előzi meg — A két ismertetett kiadványhoz hasonlóan rotaprintes a Népművelési Intézet 1963-ból származó Sárközi hímzések című kiadványa (bevezetőt írta ANDRÁSFALVY Bertalan, összeállította és rajzolta PÉCHY Erzsébet. 14 p. + 40. tábla). ANDRÁSFALVY bevezetője igen jó összefoglalása a sárközi népcsoport sajátosságainak. Ismertetése történeti jellegű, hangsúlyozva, hogy a sárköziek „sajátos műveltsége nem őseredetű, hanem történeti alakulás eredménye". Majd a sárközi hímzéstechnikát ismerteti. A közölt vonalas rajzminták gyakorlati célt szolgálnak, újra kívánják éleszteni a méltán híres, művészi sárközi hímzést. — Hasonlóan sárközi vonatkozású a következő munka (BOGÁR István: 20 év dallal, tánccal. A sárpilisi népi együttes története. H. és év n. (Szekszárd, 1966.) 112. p. + 16 tábla). A kiadvány nagy értéke, hogy kottákkal, fényképekkel kísérten közli az együttes repertoárját. A szakmai szempontok érvényesülését MAÁCZ László lektori tevékenysége biztosította. — Ritka szép és szakmailag is értékes idegenforgalmi kiadvány BAKÓ Ferenc könyve *(Egri borospincék.* A Heves megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala. H. és év n.) Eger, 1961.) 104 p. + 17 színes táblával). Az idegenforgalom gyakorlati céljait is jól szolgáló tanulmány ismerteti az egri szőlő- és kertkultúra kialakulását, jelentőségét, majd a pincék elhelyezkedését tárgyalja. Bemutatja a különféle pinceformákat, ismerteti a pinceépítés módjait és összefoglalja az egri pincék történetét. Azután a pincék népéletbeli szerepével foglalkozik, megrajzolja a pincepásztorok alakját, ír a hordókról, a kádárokról, a kádakról és egyéb faedényekről. Ismerteti a préseket, az egyes pincebéli munkákat. Külön fejezetet szentel az egri bornak, azután a mustnak, pálinkának. Bemutatja a pincék sokrétű funkcióját; ír a pincében való élelmiszertárolásról, a pincében folytatott mulatozásokról. A borkereskedelmet és a gazda és a pincéje viszonyát bemutató fejezet után az idegenforgalmi érdekességű pincék felsorolásával végződik az ízléses könyvecske. — Jászberényt két néprajzi érdekű kiadvány is ismerteti. Az egyik rövid várostörténet (TÓTH János: Jászberény. Jászberény, 1965. 72 p.), a másik pedig a jászberényi Jász Múzeum állandó kiállításának vezetője (CSALOG Zsolt—TÓTH János: *A Jászság története az őskortól napjainkig.* Jászberény, 1966. 48 p.). Mindkét kiadványban több fénykép-illusztráció található. A várostörténeti adatok összefoglaló ismeretetésén kívül nagy jelentőségük, hogy foglalkoznak a jász etnikummal is, a jászsági népélet alakulásával. — Baját — melyről a kiadvány előszava szerint 1934 óta nem jelent meg ismertető — egy, a jászberényinél sokkal szerényebb kivitelű, hirdetéseket is közlő ismertető jelent meg (SOLYMOS Ede: *Bajai ismertető.* Baja, 1964. 48 p.). Kár, hogy SOLYMOS szövege, mely a kereskedelméről híres város történetének, népéletbeli sajátosságainak igen jó, sok újat is mondó összefoglalása, nem méltóbb külsőben jelent meg. Az ismertetésből kiemeljük a bajai céhélet bemutatását. — Reprezentatív kiadványnak készült az a képeskönyv, amely Bács-Kiskún megyét hivatott ismertetni *(Bács-Kiskún Megyei Képeskönyv.* Kiadja az MSZMP Bács-Kiskún Megyei Bizottsága és a Bács-Kiskún Megyei Tanács. Kecskemét, év n. (1965). 96 egész oldalas foto, közülük 9 színes). A szerkesztőbizottság rövid előszava után, mely arra mutat rá, hogy „évezredes kultúrák emlékeit őrzi itt a föld" következnek a képek. Mindegyik képhez ötnyelvű aláírás járul (magyar, orosz, angol, francia, német és eszperantó). Sajnos a jó érzékkel kiválogatott képek — bármily jók is különben a felvételek — gyengén sikerültek. A jó érzéket dicséri az a körülmény is, hogy a 96 kép közül 16 kimondottan néprajzi érdekű és felvettek néhány jeles festményt is (2. Kecskemét környéki tanyás táj repülőgépről, 3. Homoki őstáj tűlevelű bokrokkal, 4. Futóhomok csenevész növényzettel, 7. Kiskunsági tanyacsoport, 33. Paprikafüzéres házak Bátyán, 38. Juhász nyájjal — a juhászon hegyes kiskún kalap és viharkabát — 82. Szabadszállási tanyaépület — két külső kemencével —, 86. FÉNYES Adolf: *Terítés* — a női alak kecskeméti, századeleji népviseletben —, 87. RÉVÉSZ Imre: *Panem,* 88. RÉVÉSZ Imre: *Parasztházaspár* — századeleji kiskunsági népviselet, a férfin szűr —, 90. A kalocsai népművészeti ház belseje — falrészlet, színes —, 91. Kiskőrösi szlovák női viselet, 92. Bátmonostori lányok — népieskedő viseletben —, 93. Hercegszántói sokac viselet, 94. Hartai német nő rokkával és 95. Kalocsai lányok tánca — színes). Ennél a piros selyembe kötött képeskönyvnél sokkal jobban mutatja be a kiskúnsági népművészetet, viseletet egy gondos kiállítású albumalakú füzet (JANÓ Ákos — SOLYMOS Ede: *Bács-Kiskún megye népművészete.* Kecskemét, 1966. 30 p. + 8 színes és 29 fehér-

fekete táblával). A finom papíron, igen gondos nyomdai munkával elkészített füzet szép összefoglalása a kérdéses terület sokrétű, nemzetiségileg is tagolt népművészetének. A bevezető tanulmány színvonalas, a közölt képek mind hiteles, múzeumi tárgyakról készültek. — A szűkebb haza jobb megismerésének a vágya hozta létre a Baranya megyei Honismereti olvasókönyvet (Dr. VARGHA Károly: *Baranya első honismereti olvasókönyve.* Pécs-Baranyai Népművelési Tanácsadó. Pécs, 1965. 56. p.). A füzet az előszót követően 15 „olvasmányt" tartalmaz, melyek közül nem egy néprajzi érdekkel is bír (Hogyan főztek, mit ettek régen Baranyában?, Kalamászos házak, kalamászos kemencék. Egy szulimáni „boszorkány" pöre. stb.). — A Szabolcs-Szatmári Múzeumi Füzetek sorozat első számaként látott napvilágot ERDÉSZ Sándor figyelemreméltó tanulmánya *(Báthori Gábor a néphagyományokban.* Nyíregyháza, 1965. 20 p.). A rövid bevezetést, mely Báthori Gábor életét ismerteti, öt mondaszöveg követi. A sajátgyűjtésű szövegközlést a szerző bőséges, nagy alapossággal összeállított jegyzetei kísérik. — A Viharsarok népéletével az 1891. évi agrárszocialista zendülés hetvenötéves évfordulója alkalmából többen is foglalkoztak. A sok, többségükben értékes kiadványból itt csak kettőt említünk meg. Az első SZABÓ Ferenc összeállítása *(Dokumentumok az 1891. évi viharsarki földmunkásmegmozdulásokról.* Békéscsaba, 1966. 24 p.), a másik pedig egy tanulmánykötet (Battonya 1891. Tanulmányok az agrárszocialista zendülés 75. évfordulójának emlékére. Battonya, 1966. 96 p. + 16 tábla). A SZABÓ Ferenc-féle összeállítás levéltári anyagot ad közre a füzeten fel is tüntetett gyakorlati céllal: „Segédanyag előadók részére!". A közölt dokumentumokat a gyulai levéltár őrzi. Összeválogatva közérthetővé teszik a földmunkásmozgalmak gazdasági és társadalmi hátterét, a szervezkedés történetét, módszerét. A battonyai füzetet TAKÁCS László battonyai tanár, ismert helytörténeti kutató, szerkesztette. A füzet hat tanulmányt foglal magába. Közülük néprajzi vonatkozásai miatt leginkább TAKÁCS László dolgozata érdemel figyelmet *(Visszaemlékezések a battonyai zendülésre.).* — A PESOVÁR Ferenc írta kiállítási vezető az időszaki néprajzi kiállításokhoz készült ritka vezetők közé tartozik. Az ízléses, finom papíron, sok illusztrációval bíró füzet a székesfehérvári István Király Múzeum 1967-ben rendezett időszaki kiállításához készült *(Dunántúli pásztorművészet.* Székesfehérvár, 1967. 38 p + 14 tábla). A rövid bevezető tanulmányt, mely igen magvasan, sok új szempont figyelembevételével és igen széleskörű anyagra támaszkodva összefoglalását adja a kérdésnek, a kiállított tárgyak tudományos igényű leírása követi. Külön érdeme a vezetőnek, hogy kétnyelvű: magyar és német. — Következő kiadványunk a napjainkban megritkult múzeumtörténetek közül való (Dr. MÉSZÁROS Gyula: *A szekszárdi múzeum hetven éve 1895—1965.* A Szekszárdi Balogh Ádám Múzeum Füzetei 5. Szekszárd, 1966. 46 p. 28 szövegközti képpel). A szekszárdi múzeum a régész WOSINSZKY Mór alkotása. Fennállása minden idejében első rendű fontosságú gyűjtőterülete a régészet volt. Mégis érdemes néprajzi szempontból is felfigyelni rá, hiszen időközben jelentős, főleg a Sárköz népi emlékanyagát tartalmazó, néprajzi gyűjteménye is alakult ki. A múzeumi szakanyagról közölt kimutatás 1964-ben 4517 db néprajzi tárgyról adott számot. — Hódmezővásárhely általánosan ismert eleven, nagy értékeket hordó kulturális életének tanúbizonysága az a tanulmánykötet is, amelyet 1964-ben a hódmezővásárhelyi Petőfi Művelődési Ház adott ki *(Vásárhelyi tanulmányok.* Hódmezővásárhely, 1964. 100 p.). A kötet tartalma hármas tagozódású: irodalom, művészet, tudomány. A munkatársak fényes bizonyítékai a kultúratermő vásárhelyi „genius loci" tiszteletének (ERDEI Ferenc, KÁRÁSZ József, KISS Lajos, PÉTER László, NÉMETH László, SZABÓ Iván stb.). A tizennégy közlemény közül néprajzi vonatkozásai miatt ERDEI Ferenc — KOVÁCS Kálmán: *A mezőgazdaság helyzete és fejlődése Hódmezővásárhelyen;* OLTVAI Ferenc: *A Szántó Kovács János-féle agrárszocialista mozgalom makói és Csanád megyei hatása,;* TÓBIÁS Áron: *A magyar néprajztudomány „szögényemőre"* írásokat emeljük ki. — A miskolci Herman Ottó Múzeum egyik kiadványsorozatában jelent meg a jónevű cseh írónő, NEMČOVÁ Božena leveleiből néhány darab DOMIN Károly fordításában *(Miskolci levelei.* Múzeumi Füzetek 15. Miskolc, 1963. 32 p.). Az írónő 1851-ben járt Miskolcon, feljegyzéseiben aprólékos, hű képét adja a városnak. Adatai közül számos igen fontos néprajzi szempontból is. Különösen gondosan írja le a miskolci piacokat, vásárokat. De alaposan megfigyelte és leírta a viseletet is. — Végezetre BÁLINT Sándor remek kis falutörténetéről emlékezünk meg *(Tápé. Falutörténet és népélet.* Tápé, 1965. 40 p.). A néprajzilag jól ismert község történetét és népéleti hagyományait irigylendő ökonómiával, tudományosan, de ugyanakkor olvasmányosan is foglalja össze ez a kis füzet. A címlapon a község 1641-ből származó pecsétjének a lenyomata látható. A füzet végén rövid irodalomjegyzék áll. A füzet elolvasása világossá teszik, hogy miért és hogyan vált Tápé a szegedi író-művész-tudósvilág oly sokszor emlegetett, annyira ismert és szeretett falujává.

DANKÓ IMRE

Ján Hyčko: Orné nástroje zbierky v Slovenskom Národnom Múzeu v Martine a v múzeách na Slovensku

(Szántóeszközök a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Múzeumban és Szlovákia múzeumaiban). Národopisné Zbierky Slovenského Národného Múzea v Martine a Múzei na Slovensku V. 10 lap + 30 tábla. — Martin 1967.

A Szlovák Néprajzi Múzeum vállalkozása minden elismerést megérdemel, amikor nemcsak saját rendkívül gazdag gyűjteményét, hanem a vidéki múzeumok változatos anyagát is kisebb-nagyobb tárgykörök szerint csoportosítva kiadványokban közreadja. Így lehetővé válik, hogy sokszor a hazai feldolgozás számára is nehezen hozzáférhető tárgyak bekerüljenek a szlovák és az európai néprajztudomány vérkeringésébe. Ezt segíti elő az a tény is, hogy az osztályozást megkísérlő bevezetést teljes egészében németül is közlik és csak sajnálni lehet, hogy a rajzokkal és fényképekkel kapcsolatban a fordítás elmaradt, pedig ezzel a rendkívül nagy értékű anyag sokkal szélesebb körben történő felhasználását lehetett volna biztosítani.

Irigylésre méltó az a nagy buzgalom, mellyel Csehszlovákiában az eke történetének és fejlődésének kutatása történik. Bennünket különösen érdekelnek a Szlovákiában olyan szép számmal megjelenő tanulmányok, hiszen az itt publikált anyag szoros összefüggésben van a magyar ekékkel, az ezekben levő megállapítások számunkra is közvetlenül hasznosíthatók. Kudláček Jozef két fontos tanulmányban dolgozta fel a Szlovákia területén felszínre került régészeti ekevas és csoroszlya leleteket (Slovenský národopis V (1957), 3—46; X /1962, 482—487) és ezzel az eddig szétszórva található alapvető anyagot mindenki számára elérhetővé tette.

Šach František és Kramařik Jaroslav egész Csehszlovákiára kiterjedő munkássága mellett a szlovák eke és szántás történetének megismertetésében Podolák Ján (Slovenský národopis IV (1956), 45—77; V (1957),307—335; Agrikultúra 2 1963, 9—39) és Urbancová Viera (Slovenský národopis V (1957), 491—507; VIII (1960), 73—120; IX (1961), 25—45; X (1962), 181—209) tett a legtöbbet, nem számítva a kisebb, de nagyon értékes helyi feldolgozásokat. Így a szlovák eke és szántás története egyes részleteiben is sokkal jobban kidolgozott, mint nálunk. Ehhez járul még Hyčko Ján most megjelent könyve, mely bemutatja a szlovák múzeumokban található 203 eke és eketaliga részletes leírását és részben fényképét. Ez máris lehetővé teszi, hogy valaki a szlovákiai eke teljes fejlődéstörténetét a legrégibb időtől kezdve szinte napjainkig biztos alapokon állva áttekinthesse.

A szerző már bevezetőben panaszkodik, hogy az egységes szlovák eke terminológiai megteremtése annak ellenére komoly nehézségekbe ütközik, hogy a szlovák eke részelnevezéseit két jeles tanulmány is feldolgozta az utóbbi időben (I. Palkovič K. Slovenské odborné názvoslovie 1956; Podolák J. Slovensky národopis 1957). Az irodalmi és szaknyelvben — akárcsak nálunk — nem alakult ki egységes elnevezés az eke részeire, hanem a szerzők a feldolgozásaikban is az általuk legjobban ismert nyelvjárás szókincsét alkalmazzák. Hyčko nagyon helyesen, rögtön a bevezetőben jól áttekinthető rajzokon mutatja be az általa legjobbnak vélt és általános használatra ajánlott ekerész elnevezéseket, melyek ezután a szlovák szakirodalomban remélhetőleg általánossá válnak. Helyes lett volna azonban, ha a terminológiát bemutató rajzok között a kerülő faekét is láthattuk volna, mert így egyes alkatrészek elnevezései, mint pl. a *címer, címervas* nem maradtak volna ki a felsorolásból. Le kell azonban szögezni, hogy a terminológia rögzítésére irányuló erőfeszítése nemcsak jó, hanem más nyelvekben is követendő példaként állítható.

Az ekék osztályozásában az utóbbi években jelentős kísérletek történtek, elegendő ha ezzel kapcsolatban Bratanič B.: Haundricourt A. G.—Delamarre M. J.; Berner U.; Najdics D. B.—Maszkolenko; Šach Fr. munkáit említjük. Bár természetesen a formai tipológia ezekben az osztályozásokban elsőrendű, de kétségtelenül egyre nagyobb teret hódít a szántás jellege szerint történő csoportosítás. Lényegében ez az alapja Hyčko osztályozásának is. Ennek megfelelően azokat az ekéket, melyek egyszerűen csak karcolják, túrják vagyis fellazítják a talajt: *kampós ekének* nevezi, míg azokat, melyek a földszeletet nemcsak levágják, hanem oldalra is fordítják, *fordító ekének* mondja. Így a szántás módja alapján lényegében két nagy csoportba sorolja a Szlovákiában ismert ekéket.

A szántás módjának, illetőleg a használatnak megfelelően mind a két csoportban további alosztályokat különböztet meg. Így a kampós eke, mint a legrégibb ekefajta elsőrendűen szántásra szolgált, ezzel szántották alá a gabonaneműeket, ezzel törték fel az ugart stb. Később a szántással kapcsolatos feladatai kisebb területre korlátozódtak

és speciális feladatokra használták. Ilyen a *töltögető eke*, mely a XIX. század közepétől kezdve a kapás növények megmunkálásában egyre nagyobb szerepet játszott. Másik formája az *ártó eke*, amit Szlovákia területén elsősorban a burgonyaföldek megmunkálására alkalmaztak. A szerző így nagyon helyesen mutat rá a túró ekék formájának a kapás növények megmunkálására szolgáló ekékben való továbbélésére. Ez olyan kérdés, melynek alaposabb kidolgozása egy alkalommal megérné a fáradságot.

A fordító ekék között két alapvető csoportot különböztet meg. Az egyik a *kerülő eke*, melynek jobb oldalon rögzített kormánya mindig egy irányban fordítja a földet. A másik a *váltóeke*, más néven hegyi eke, melynek kormányát minden barázda végén át lehet a másik oldalra helyezni, így ugyanazon barázda mellett térhet vissza. Használata a hegy- és dombvidékekre korlátozódik.

Az így felvázolt legfontosabb eketípusokon belül is lényeges különbség található a talaj, az időjárás, az agrotechnikai fejlődésnek megfelelően. Ezeket a különbségeket már formai tipológiai alapon igyekszik megkülönböztetni. Előljáróban leszögezi, hogy itt elsősorban a munkát végző rész alapján lehet osztályozni, azonban ezt az egész anyagra vonatkozóan nem sikerült teljes következetességgel véghezvinnie. Így a kampós ekék esetében a talp megléte vagy hiánya az osztályozási alap, míg a fordító ekék esetében a kormány rögzített, vagy rögzítetlen volta, esetleg a kettős kormány előfordulása stb. Mindez nem teszi eléggé áttekinthetővé az anyagot. Ehhez járul még az is, hogy nem különíti el a hagyományos faekéket, azoktól a félvas ekéktől, melyek részben külföldről kerültek be, vagy otthon ezek mintájára manufaktúrák vagy helyi kovácsok készítették őket. Ezek felsorolása és bemutatása természetesen helyes és eléggé nem dícsérhető, de jobb lett volna őket legalább bizonyos mértékig külön kezelni.

Az anyagból kitetszik, hogy a szlovák múzeumok milyen szép számmal rendelkeznek talp nélküli kampós ekékkel, melyek kétségtelenül a legkezdetlegesebb és talán legrégibb formát képviselik a Kárpát-medencében. Tudomásom szerint szlovák speciális megjelölése ennek *hák*, (Keletszlovák: *huok)*, azonban ezt, mint terminológiát nem használja a szerző. A talpas kampós ekében is lényegében két csoportot lehet megkülönböztetni, az egyiknél az ekevas hegyes szöget zár be a talajjal, a másiknál vízszintesen helyezkedik el, természetesen mindkét esetben a vas szimetrikus.

A kerülő ekék jellemzőjének a megerősített kormánydeszkát tekinti és ezek két fő típusát különbözteti meg. Az egyik a *háromszögletű*, a másik a *négyszögletű*. Jellemzőnek tekinti még az asszimetrikus ekevasat. Úgy látom azonban, hogy ebben a kérdésben, mint számos más ekéről szóló tanulmányában is ez a két fogalom nem eléggé tisztázott. Leser Paul (Entstehung und Verbreitung des Pfluges 56 és 46—48. jegyzet) más elődökre hivatkozva *drei-* vagy *vierseitig*-nak, máshol *drei-*, *viereckig*-nek mondja ezt a két csoportot, ami azt jelenti, hogy a gerendely, a köldök, a talp, illetve a szarv négyszöget, vagy háromszöget zár be. Így fogadja ezt el a legújabb osztályozásában Sach Fr. is és bizonyos félreértések ellenére is ez az általánosan elfogadott megjelölés. Helytelen tehát ezeket *három-*, illetve *négyrészű ekék*-nek mondani, mert ez nem fejezi ki az osztályozás lényegét. A háromszögletű ekéket semmiképpen sem lehet teljes egészükben azonosítani a szarvtalpas típussal, mint azt a szerző teszi, hiszen az általa bemutatott két szarvtalpas példány (5. ábra és 10. tábla. Sajnos a fényképtáblák nincsenek leszámozva, így ezt magam végeztem el, mert e nélkül a hivatkozás nagyon nehézkes) jellegzetesen négyszögletű.

A váltóekék Szlovákiában, ahogyan pillanatnyilag látszik, a Szepességtől délfelé Gömörig húzódnak, tehát legalább is az eddigi adatok alapján nem általánosak Szlovákia minden hegyvidékén. Formájuk és használatuk teljesen megegyezik azokkal a példányokkal, melyeket Erdélyből ismerünk. Kialakulásának és a Kárpát-medencében való elterjedésének kérdése még egyáltalában nem tekinthető tisztázottnak, pedig érdemes lenne legalább az eddigi ismereteket ezen a területen is összefoglalni. A többi váltó eke forma, melyet a szerző felsorol már manufaktúrában vagy éppen gyárban készülhetett. Az egyik két teljes eketestből áll, melyet a föld végén át lehet fordítani, a másik hosszanti tengely mellett átfordítható kormánnyal rendelkezik, míg a harmadik esetében vízszintes tengelyyel lehet az eketestet elfordítani. Ez utóbbi változatokat Közép-Európában a múlt század második felétől sokfelé meg lehet találni (Vö. Klein E.: *Die historische Pflüge der Hohenheimer Sammlung landwirtschaftlicher Geräte und Maschinen*. 173—203. Stuttgart-Hohenheim 1967).

Nagyon helyesek azok a megállapítások, melyeket az eke három fejlődési fokozatával kapcsolatban tesz. A *faeke* helyben készült és a szlovák etnikumra volt jellemző. A *félvas eke* bár sokszor külföldi minták után készült mégis sok helyi vonást is megőrzött. A teljesen *vas ekék* már többnyire gyárban külföldi mintára készültek, de ha falusi kovácsok állították őket elő, akkor néhol régebbi elemeket is találunk rajtuk. Ez így volt

nálunk is, bár a korábban bekövetkezett változás és a megfelelő előmunkálatok hiányában ezt még tételesen nem igazolták néprajzi irodalmunkban.

Nagy vonásokban bemutatja a kormány, az ekevas és a gerendely legfontosabb formáit és bizonyos vonatkozásban fejlődését is. Ennek kapcsán foglalkozik a szántás mélységének és szélességének szabályozásával, mely nagy vonásokban megegyezik azzal, amit a mi fa és fél-vas ekéinken ismerünk.

A fentiek is sok új ismerettel gyarapították tudásunkat, de a könyvnek mégis legfontosabb része az, amit az *eketalyigákkal* kapcsolatban mond és bemutat. A szlovák múzeumokban egészen a legutóbbi időkig csupán az ekét szállították be és a hozzátartozó eketaliga csak a legritkább esetben került mellé. A szakirodalomban az eke mellett a talyigáról alig-alig esett szó. Ugyanezt mi magyarok is szóról-szóra elmondhatjuk. A különösen sajnálatos az, hogy általában így van ez egész Európában. Ehhez még az is hozzájárul, hogy az eketalyigák a XIX. század elejéről maradtak csak fenn, a korábbiakat legfeljebb az ikonográfiai anyagból ismerjük. Annál inkább dícsérendő, hogy a szerző ilyen nehézségek ellenére is hozzáfogott az eddigi ismeretek összefoglalásához.

Nagyon érdekesek azok a megállapítások, melyeket az eketalyiga nagyságának változásával kapcsolatban tesz. Megállapítja, hogy a legkorábbi eketalyigák súlypontja mélyebben helyezkedett el és a tengely hossza 110—120 cm között váltakozott. A kerekek csaknem egyforma nagyságúak voltak még a kerülő eke esetében is, mert rendkívül sekélyen szántottak. A fél- vasekék talyigájának márcsak 80 cm volt a tengelyhosszúk és jelentősen megnövekedett a kerekek közötti különbség, a súlypont magasabbra került. Az eketalyiga változásának kérdésében magam is egészen hasonló megállapításra jutottam általánosságban, de közelebbről Szentesen. Itt a múlt század végi eketalyiga tengelyének hossza 122 cm, míg a félvasekének csupán 90 cm. Nemcsak a súlypont került az utóbbi esetben sokkal magasabbra, hanem a kerekek közötti különbség is jelentős mértékben megnövekedett. Mivel ez más környező területeken is így tapasztalható, ezért minden bizonnyal általános fejlődési tendenciával van dolgunk, mely a szántás minőségében bekövetkezett változással van kapcsolatban.

Az eketalyigákat aszerint osztályozza, hogy a rúdjuk szilárdan rögzített-e vagy vízszintesen úgy szabályozható, hogy ezzel egyben a barázda szélességét lehet változtatni. Az előbbinél középre, az utóbbinál a menetiránynak megfelelően jobb oldalra erősítik a rudat. Ez esetben a váltó háromféle különböző elhelyezésével tudják a barázda szélességét a kívánt mértékben szabályozni.

A munka értékét mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a 203 eke és eketalyiga közül eddig mindössze 42-t publikáltak, ami kétségtelenül bizonyítja e munka forrásértékét. A munka használhatóságát azonban nagymértékben csökkenti, hogy a 203 bemutatott tárgyból mindössze 75-nek a fényképét közlik, ezt is csupán egyetlen oldalról. A 128 fénykép nélkül megjelent tárgy szinte teljesen elveszett a feldolgozás számára. A megmaradt és ábrázolt 75 darabot is csak bizonyos elővigyázatossággal lehet felhasználni, hiszen teljes értékűvé csak úgy válnék, ha mind a két oldalát és alolról a talpát láthatnánk a fényképeken. Minden bizonnyal takarékossági okok irányították a kiadót, amikor a fényképek elhagyásának nem szerencsés útját választotta és elfeledkezett arról, hogy eljárásával a munka tudományos felhasználhatóságát nagymértékben csökkenti.

A katalógus anyagát egy térképen is ábrázolja a szerző (8—9 lap), ez azonban rendkívül nehezen azonosítható a leírt, illetve ábrázolt tárgyakkal. A nehezen áttekinthető jelek mellett ugyanis nem találjuk sem a lelőhely nevét vagy esetleg egy számot, mely a szövegre vagy az ábrára utalna. Azt sem tartom szerencsésnek, hogy a szerző a jelekben nem használ egységes elveket, illetve azok nem egyeznek meg a szövegben levő felosztással. Így pl. a kerülő ekék esetében itt fa és félvas ekét különböztet meg, míg a többi eke esetében az ilyen szempont szerint való osztás elmarad.

Ha talán a szokottnál több észrevételt füztem ehhez a könyvhöz, az azzal magyarázható, hogy Hyčko Ján sokkal többet igyekezett nyújtani, mint ami a kiadvány címe és jellege mögött sejthető, mint amit egy katalógustól el lehet várni. Lényegében a szlovák ekék tipológiáját kapjuk tőle az eketalyiga rendszerezésével együtt. Ez pedig olyan nagy vállalkozás, amihez sok megjegyzést és kiegészítést lehet csatolni. Egy azonban kétségtelen: ez a katalógus nagymértékben elő fogja segíteni a szlovák eke és eketalyiga megismerését.

Mi is tervezünk egy ilyen kiadványt és bizonyos irigységgel tekintünk Hyčko Ján munkájára, mely már megjelent, amikor mi még csak az előkészületnél tartunk. Sokat tanultunk belőle és reméljük, hogy egy hasonló kiadványt mi is minél hamarabb közre tudunk adni. A kettő anyagából együttesen számos eddig megoldatlan vagy éppen fel sem merült kérdést tudunk majd tisztázni.

Balassa Iván

Székesfehérvár Évszázadai. 1.

Az államalapítás kora
Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967. 164. p. illusztrált. István király Múzeum közleményei

A. sorozat 13. szám. Főszerkesztő Fitz Jenő

Aki a vidéki múzeumaink örvendetesen fellendült publikációs tevékenységét figyeli, régóta tapasztalhatja, hogy az István király Múzeum kiadványai megkülönböztetett figyelmet érdemelnek. A fehérvári kiadványok egyenletesen jelentek meg és fokozott mértékben valósult meg a tudományos szempontok érvényesítése; tapasztalható volt a tematikai rendszeresség is. A megye és város történeti, régészeti témáit dolgozták fel, de mind módszeresség, mind színvonal tekintetében az érintett szakterület hazai élvonalához igazodtak. Megállapításainkat fokozott mértékben igazolják a *Székesfehérvár Évszázadai* gyűjteményes munka tanulmányai.

Tíz szerző tizenegy tanulmányát közölték Székesfehérvár X—XI. századi problémáiról. A tanulmányok javarészét a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1966. évi székesfehérvári vándorgyűlésén előadásként bemutatták. Örvendetes, hogy egybegyűjtve is napvilágot láttak, hiszen így a társtudományok szélesebb nyilvánossága is hozzáférhet. Újszerű megállapításaik, probléma megoldási kísérleteik így ellenőrizhetőbbekké is váltak.

A kötet középpontjában a közvetlen várostörténeti-helyi problematikán túl a Kárpátmedencébe jutott magyarság fontos, X—XI. századi társadalomtörténeti, művelődéstörténeti, politikai kérdései állanak. A különböző tanulmányokból egybehangzóan kitűnik, hogy a magyar állam, a magyar kereszténység megszervezése, ezen belül magának Székesfehérvár városának a létrejötte még Géza fejedelemsége idején megkezdődött, a munkának folytatását, betetőzését végezte el fia, István király. Az erre vonatkozó megjegyzések egyre sűrűbben hangzottak el az utóbbi években, de rendszeres, módszeres értékelés, a kérdés összetett vizsgálata váratott magára.

A tanulmányokat az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Kralovánszky Alán Székesfehérvár kialakulása, a régészeti adatok alapján összefoglalást adott a város környékének régészeti lelőhelyeiről. Kimutatja, hogy a honfoglalást megelőzően e város helyén nem volt jelentősebb település. A mocsaras, vizes környezet szigetszerű szárazulatán a honfoglaló Árpád törzs birtoka, később központja alakult ki. Tanulmányát három, az egykorú úthálózatot is feltüntető térkép egészíti ki.

Györffy György Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban címmel adott tájékoztatást. 1009 és 1055 között előfordul a magyar, latin, német városnév. Kimutatja, hogy a latin név az *Alba* civitas az 1055-ben előforduló magyar név fordítása. A civitas magyar, lengyel, cseh területen a XII. századig 'vár' értelemben használatos. Hasonlóan ilyen értelemben fordítás a német név *Weissenburg*, *Veyzmburg*, *Wzzenburck*. A szláv névváltozat csak a XII. században fordul elő *Beligrata* (Belgrád) alakban. Érinti az egyházi intézményeket is a Péter-Pál templomot, illetve a Boldogságos Szűz egyházát. Az utóbbi a királyi temetkezési hely, István alapítása, az előbbi pedig Géza kori a krónika irodalom alapján.

Fügedi Erik Székesfehérvár korai története a város alaprajzában címmel a várost mint település-halmazatot mutatja be tartozékaival együtt *(Sziget, Budai külváros, Újfalu)*. Tisztázza az ezzel kapcsolatos településtörténeti, egyháztörténeti körülményeket. Hangsúlyozza, hogy István király nem a város alapítója. A lengyel Dlugosz krónika alapján értelmezve adatait a mai székesegyházat, a középkori Péter—Pál templomot, mint Géza temetkezési helyét tekinti a város eredeti magjában állónak. István a bazilikát hozzá telepítette apja már álló településéhez kiegészítésként. Hangsúlyozza a településtörténeti elemzés, de elsősorban rendszeres ásatások szükségességét.

Kralovánszky Alán Székesfehérvár X—XI. századi településtörténeti kérdéseit fejtegetve az egykorú kereskedelmi utak csomópontjában fekvő városközpont körül települési láncolatot következtet ki. Nagyjából egy-egy távolsági út mellett egy-egy temetőt talált. Az egyes lelőhelyek egymástól és a városmagtól azonos távolságra látszanak lenni. Ebből céltudatos, tervszerű telepítésre következtet. A városmagon belül kikövetkeztette a Gézára utaló fejedelmi szálláshelyet, a későbbi Istvánkori királyi szálláshelyet — királyi alapítási prépostság területét és a váralját. Következtetéseit Gniezno, Poznan, Kriszwicza, Gdansk, Kijev-analóg alaprajzi sémáival egészítette ki. — Cikkét jó térképek és szemléletes rekonstrukciós rajzok egészítik ki.

Bónis György: Székesfehérvár az Árpádház székhelye tanulmányában európai

jogtörténeti párhuzamok alapján, valamint a hazai adatok alapján igyekszik Székesfehérvár, Esztergom országos, központi szerepkörének elkülönítését, pontosabb körülhatárolását megadni. Egyben rendszerezi a város egyéni központi jellegre utaló jogi, privilégiális sajátosságait.

Vajay Szabolcs: Géza nagyfejedelem és családja tanulmányában Géza, István, a hozzájuk közelálló leszármazottak családtörténeti adatait rendszerezi. Feltárja azokat a dinasztikus kapcsolatokat, amelyek fontosak voltak a kialakuló magyar állam megszilárdítása szempontjából is. (Lengyel, német, bolgár, stb.) Rendkívül gazdag jegyzetapparátus és több táblázat támogatja megállapításait. Családtörténeti feldolgozása a kötet egyéb tanulmányait támogatja.

ifj. Horváth János: Székesfehérvár korai történetének néhány kérdése az írásos források alapján értekezésében a város fehér jelzőjével foglalkozik, érintve az ezzel kapcsolatos krónika anyagot. Kutatásába bevonta a népnevek, személynevek *fehér* jelzőjét is. A Gyulák országrészét, Erdélyt, mint Hungária Negra említik korai források István király és Gyula közötti háború korában. Fehérvár nevét központi szerepkörével magyarázhatónak tartja, rang, méltóság jelölő tartalmat tulajdonít a fehér előtagnak. A fejtegetései kiegészítéseként a bazilika és prépostsága sajátos egyházjogi helyzetét, exemptus állapotát értelmezi.

Nemeskéri János—Kralovánszky Alán: Székesfehérvár becsült népessége a X—XI. században, módszertanilag is figyelemremltó kísérletet tesznek az államalapítás-kori településcsoport demográfiai képének rekonstruálására. A város népességét 2750—4700 főre becsülik a XI. századra vonatkozóan. Nagyjából ebben az időben Fehérvár, a lengyelországi központok Poznan, Szczeszin népesség számával vethető össze.

Kozák Károly: A székesfehérvári bazilika legkorábbi építkezési korszaka c. tanulmányában kiegészíti az eddigi építészeti régészeti képet a szerényebb, újabb megfigyelésekkel. Felsorakoztatja a közel egykorú magyarországi építészeti emlékeket, tipologiai rendszert ad.

Kovács Éva: A székesfehérvári királyi bazilika XI. századi kincseire vonatkozó forrásanyag, emlékanyag összefoglalásával egészíti ki a tanulmány sorozatot.

A kötetben jelent meg Németh Péter: Az első magyar egyházmegye kialakulásának kérdéséhez című értekezése is. A veszprémi egyházmegye kialakulását a Székesfehérvárral kapcsolatos új kutatások módszeri tanulságai alapján igyekszik felvázolni. Veszprém az Árpádház birtoka volt. Egyházi szervezése, építése még Géza idején megindulhatott. Veszprémben az eddigiekben is ismerten felül (Veszprémvölgyi apácák) további bizánci vonatkozásokat mutatott ki.

A kötetet forgatva sajnálattal állapítjuk meg, hogy mennyi elvégzetlen feladata van még Fehérváron és környékén a magyar középkori régészeti kutatásnak. Ami a legutóbbi időkig történt nagyon egyoldalú, módszertanilag fogyatékos volt, pedig mindenki előtt világos kell hogy legyen, újabbat, megbízhatóbbat írott forrásanyag alapján aligha lehet mondani. Vajon mikor éri el, ezen a területen, a magyar állam kulcsterületén, a középkori régészet az őskori, ókori régészeti anyag feltártsági fokát? A következő 3—4. évszázad vizsgálatában is mind a város, mind a megye tekintetében elengedhetetlen a régészeti anyag kiterjedtebb, módszeresebb kutatása. A most ismertetett tanulmánykötet megbízható kiindulási alapot ad a régészeti feladatok elvégzéséhez.

A kötet korai történetünk kutatásának nagyon fontos eredménye. A tanulmányok számos megállapítása közvetve is, de közvetlenül is néprajzi, néptörténeti jelentőségű. Eredményeit a központi népterület néprajzi vizsgálatánál nem lehet mellőzni. Reméljük, hogy hamarosan megjelenik a sokat igérő sorozat újabb kötete is. Szakterületünk hálás kell hogy legyen az István király Múzeumnak az eddigiekért is.

Filep Antal

Kálmán Béla: A nevek világa

Gondolat kiadó, Budapest, 1967. 252 l.

Sok értékes részlettanulmány után a magyar névtudomány (= tulajdonnevek vizsgálata) első összefoglalását tartja kezében az olvasó. A puszta nyelvi alakok, szavak a nem szakmabeli olvasónak semmit nem mondanak. Az írónak a tudományos ismeretanyag birtokában élettel kellett megtöltenie a száraz adatokat, kapcsolatot teremteni köztük. Úgy vezetni az olvasót, hogy a felfedezés izgalmával hasson rá egy-egy újabb felismerés, az olvasmányos ismeretszerzés örömét élvezze. *A nevek világa*, bár egy tudományág első szintézise, elsősorban a nagyközönségnek készült. Minden összefoglaló kísérlet fölmutatja a kutatás hiányait, ezért Kálmán Béla egy sor részletkérdésben saját újabb tudományos vizsgálatára is támaszkodott. Nem nehezíti azonban az olvasást állandó irodalmi hivatkozásokkal, hanem a szöveges rész után közli a fölhasznált legfontosabb forrásokat. Az olvasó számára a tudományos ismeretek hitelét erősíti, ha egy-egy nagyobb szakmunkára, különösen ha rendszerezést vett át tőle, a szövegben is hivatkozik a szerző. (Pl. az eredeti köznévből alakult nevek csoportosításánál Berrár Jolán: *Női neveink 1400-ig*. MNyTK 80. sz. Bp. 1952. és Pais Dezső: *Régi személyneveink jelentéstana*. MNy XVII—XVIII. rendszerét követi.) A hitelt növelik a kellő alkalommal, ügyesen idézett számadatok is. Meggyőző ereje van pl. amikor a XVI. századi magyar névdivatot tárgyalja Kálmán Béla olyan tanulmányok alapján, amelyek több ezer, sőt egy esetben majdnem 20 000 korabeli nevet dolgoztak föl. A vizsgálatokat könnyen áttekinthető táblázatokkal, százalékos kimutatással is kiegészíti (50—55.). Ha egy kevéssel többet hivatkozik, unalmas lett volna az említett fejezet, így azonban az érvelés, bizonyítás tudományos hitelességgel hat. Lehet, hogy vannak, akik szürkének találják az író stílusát. Kálmán Béla azonban nem a kuriózumokat, az érdekességeket vadássza, nem szépirodalmat vagy szórakoztató irodalmat, hanem mértéktartó, tárgyilagos tudományos szépprózát ír. Lássuk ezekután könyvének tartalmát.

Tulajdonneveink mindegyike köznévi származású. Mai tulajdonnevek köznévi jelentései azonban már jórészt elhomályosultak. Legelőbb a tulajdonnévről általában szól a könyv, majd a személynevek és földrajznevek összefüggését tárgyalja. A személynevekkel külön terjedelmes fejezetben foglalkozik. A magyar nyelvű példákat mindenütt idegen nyelvekkel állítja párhzamba. Ezzel egyben rámutat a névadás vagy névhasználat népeken és nyelveken fölülemelkedő vonásaira, ugyanakkor a speciális magyar vonásokra is. Nem tesz kivételt, majd minden európai nyelvből bőven hoz példákat, s ezek rendszerint írók, művészek, tudósok, neves személyek nevei. A magyar névadást és névanyagot sokféle nyelvi hatás érte. Egyes alfejezetek betekintést nyújtanak a héber (zsidó), görög, római (latin), germán, kelta, szláv, török és rokonnyelvi nevek meg névadás világába. Részletesen tanulmányozhatjuk a magyar személyneveket: az egyelemű eredeti, a jövevény- és beceneveket, a kételemű nevek kialakulását, a magyar specifikumnak számító asszonyelnevezést és névsorrendet (vezetéknév-keresztnév), a névváltoztatást, ragadványneveket, álneveket, előneveket, az irodalmi névadást, különböző korok névdivatját, s mindezekkel kapcsolatban a névadás szokásait.

A nevek világa harmadik, legterjedelmesebb fejezete a földrajzi nevekről szól. Kálmán Béla fölsorakoztatja az ország és tartománynevek, a népnevek, a víz- és hegynevek tanulságait, majd részletesen taglalja a helynevek eredetét. Külön kisebb fejezetet szánt az utcaneveknek és a dűlőneveknek, hosszan szól a földrajzi nevek változásairól, végül az irodalmi helynévadásról is. Munkájának szöveges részét az európai viszonylatban is számottevő magyar földrajzinév-kutatás és a magyar személynév-kutatás vázlatos tudománytörténeti ismertetésével zárja. Függelékben találjuk a terjedelmes névmutatót, amely csak azokat a földrajzi- és személyneveket lajstromozza, melyeknek eredetéről, használati köréről olvashatunk, mégis 3200 adatot és több mint 6000 utalást tartalmaz. Kálmán Béla összefoglaló, részben új eredményeket fölmutató, gondolatokat ébresztő munkája a legjobb értelemben vett tudománynépszerűsítés eszköze, tudományos esszé. A magyar néprajztudomány ebből a műfajból olyan műveket ismer, mint pl. Ortutay Gyula *Kis magyar néprajza*. Újabban azonban ismét hasznos és időszerű lenne ezen a nyomon járva hasonló munkákat alkotni.

Kósa László

NÉPRAJZI HÍREK

Pásztorkodási szimpozion Debrecenben

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának megbízásából a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete és a MTA. Néprajzi Kutatócsoportjának Közép- és Kelet-európai Osztálya 1967. november 23—25 között, Debrecenben pásztorkodási szimpoziumot rendezett. A tudományos tanácskozáson 40 magyar szakemberen kívül részt vett KOPCZYŃSKA-JAWORSKA Bronislawa (Łódz) lengyel, PODOLÁK Ján (Bratislava) és MARKUŠ Michal (Košice) szlovák néprajzkutató is. A szimpozion a magyar állattenyésztés és pásztorkodás néprajzi kérdéseivel, eddig elért eredményeivel foglalkozott.

A tanácskozáson a programnak megfelelően a következő előadások hangoztak el:.

November 23 délelőtt: SZABADFALVI József, A magyar pásztorkodás kutatásának története; GUNDA Béla, A pásztorkodás mint kulturális tényező; FÖLDES László, A migráció szerepe a kárpáti pásztorkodásban. Délután: Az állattartás és pásztorkodás kutatásának eredményei és feladatai címmel az Alföldről VARGA Gyula, a Felföldről PALÁDI-KOVÁCS Attila, a Dunántúlról VAJKAI Aurél, Erdélyről K. KOVÁCS László tartott referátumot.

November 24 délelőtt: BÖKÖNYI Sándor, A magyar háziállatfajták eredete; BARABÁS Jenő, A magyar néprajzi atlasz pásztorkodási anyaga; MANGA János, Eszközök és technikák a pásztorművészetben címmel tartott előadást. Délután pedig munkamegbeszélés keretében a tanácskozás résztvevői számoltak be saját kutatási eredményeikről, terveikről és problémáikról.

November 25-én a szimpozion résztvevői egész napon tanulmányi kirándulást tettek. Megtekintették Hortobágyon a pásztormúzeumot, Nádudvaron Fazekas István fazekas népművész műhelyét, valamint a hajdúszoboszlói belső legelőkön álló pásztorépítményeket.

Bevezető előadásában SZABADFALVI József a magyar pásztorkodás kutatásának néhány, alapvető fontosságú problémájával foglalkozott. Értékelte az elméleti jellegű munkálkodást, elemezte a történeti és az összehasonlító néprajzi módszer alkalmazásának hatását eredményeit és e kutatási aspektusok módszerbeli hiányosságait is. Rámutatott a kutatás aránytalanságaira tematikai, területi vonatkozásban. Majd a különböző terminológiák (szilajállattartás, nomadizmus, migráció, karám, akol stb.) tisztázására hivta fel a figyelmet. — GUNDA Béla a pásztorkodás tipológiai kérdéseit fejtegette, majd vázolta, hogy az ekologiai viszonyok, a háziállatfajták, a pásztorszervezet, az ún. foglalkozási endogámia miképpen befolyásolja a pásztorkodás arculatát. Hangsúlyozta, hogy szükséges a pásztorok magatartásának lélektani szempontú vizsgálata is. FÖLDES László a Déli-Kárpátokban folyó 18—19. századi pásztormigráció formai és történeti viszonyait vizsgálta és a vlach-kérdés kutatásának jelenlegi állását foglalta össze.

A területi egységek munkásságának összegezésével foglalkozó előadások módszertani tekintetben eredményeztek újat. VAJKAI Aurél hatalmas anyagismerettel vázolta a dunántúli kutatást BÉL Mátyástól, K. KOVÁCS László pedig az erdélyi pásztorkodás jellegzetességeit, kutatásának korszakait vázolta. Felhívta a figyelmet arra, hogy újabban a néprajzi kutatásban erősen túlozzák a vlachok jelentőségét. Ezáltal az erdélyi állattartás, illetve pásztorkodás történeti képe erős torzulást szenved. Igen figyelemre méltó volt VARGA Gyula előadása, aki az alföldi pásztorkodás referálása kapcsán a gazdaságtörténeti aspektus és a néprajzi kutatás összekapcsolhatóságát is propagálta. Rámutatott a szóbeli és a tárgyi hagyatékok mellett az írott történelmi források felhasználására. Az alföldi pásztorkodás további tanulmányozására a következő kérdéscsoportok tisztázást javasolja: Extenzív paraszti, pusztai állattartás; extenzív nagyüzemi állattartás; nagyüzemi intenzív állattar-

tás; intenzív kisüzemi állattartás. Paládi-Kovács Attila a tematikailag és területileg egyenetlen kutatás kritikai bemutatásán túl, hangsúlyozta a felföldi magyar állattartás közvetítő szerepét az Alföld és az Északi-Kárpátok között. Aláhúzta a nyelvhatárral nagyjából egybeeső északi vásárövi az állatkereskedelem, a hajcsárok, az észak—déli pásztormigráció, a nyájakkal történő szezonális vándorlások kulturális közvetítő hatását. Hangoztatta, hogy a magyar kutatásnak az eddiginél fokozottabban figyelembe kell vennie a lengyel, a szlovák, a cseh, a román, az ukrán kutatók eredményeit. Bökönyi Sándor az archeológiai leletek elemzésével mutatott rá a magyar háziállatfajták (szarvasmarha, ló, sertés és juh) eredetére, s alapjaiban megingatta Hankó Béla korábbi kutatásainak eredményeit. Barabás Jenő a Magyar Néprajzi Atlasz állattenyésztéssel és pásztorkodással kapcsolatos térképeit mutatta be és elemezte. Rámutatott arra, hogy a kartografikus módszerrel mennyire kidomborodnak a táji jellegzetességek. Manga János előadásában a magyar pásztorművészet stílusát elemezte és vázolta az egyes stílusok történeti kialakulását, a pásztorművészet táji specifikumait.

A szimpozion alkalmat nyújtott arra, hogy a különböző kutatók egyéni kutatási területükről beszámoljanak. A lengyel és a szlovák résztvevők felszólalásai nyomán felvetődött a nemzetközi együttműködés további elmélyítése elsősorban a Kárpátok kultúráját kutató nemzetközi bizottság keretében. Javasolták az egész Kárpátok területét feldolgozó terminológiai szótár elkészítését.

A szimpozion széleskörű áttekintést nyújtott a magyar pásztorkodás kutatásának eredményeiről, hiányosságairól és a tovább munkálás elvi és gyakorlati útjainak tisztázásához igen hasznosan járult hozzá. Az előadások, a viták és az azt követő beszélgetések során megállapítást nyert, hogy a tematikus konferenciák sokkal hasznosabbak, mint a változatos témákat felölelő tudományos eszmecserék. A magyar pásztorkodás további kutatása során törekedni kell a mélyebb gazdasági és társadalmi szempontú munkálkodásra, a terminológiai és tipológiai rendszerezésre, a pásztormigráció, az ekológiai viszonyok hatásának kimunkálására, valamint a kárpáti népek kutatóival való szorosabb együttműködésre.

Szabadfalvi József

Jegyzetek a néprajzi filmezésről

— Egy módszertani cikk a Current Anthropology-ban

Az emberi kultúrák vizsgálatával foglalkozó kutatók gyakran találkoznak olyan jelenségekkel, amelyek az idők múlásával eltűnnek. Különösen napjainkban lesznek ezek a jelenségek az egyre gyorsuló fejlődés áldozatai — állapítja meg Sorenson Richard (Sorenson E. R.: *A Research Film Program in the Study of Changing Man.* Current Anthropology 8. 1967. 443—460.). Az elmúlt években többen is kifejezték a gondolatot, hiszen a film nagyon alkalmas eszköz az emberi viselkedés és kultúra vissza nem térő jelenségeinek vizsgálatában. A filmet, mint az adatközlés megőrzésének egyik módját, mégsem használta fel eléggé a tudományos kutatás. Ennek okát Sorenson a következőkben látja: *1.* a szórakoztató filmipar módszerei erősen befolyásolták a „kutató film" erőfeszítéseit; *2.* a megfelelő pénzügyi fedezet hiánya kutatási filmek készítésére, tárolására és felhasználására, *3.* nem voltak kidolgozott módszerek az ilyen filmek előállítására. Ezek voltak a problémák a neves szerző szerint, de megoldani őket a fordított sorrendben lenne érdemes. Ezért munkatársával kidolgozta a tudományos kutatási filmek készítéséhez, tárolásához, és kapcsolódó egyéb dokumentumok összegyűjtéséhez szükséges alapelveket. (Sorenson E. R. — Gajdusek D. C.: *Research films for the study of child growth and development and disease patterns in primitive cultures. A catalogue of research films in ethnopediatrics.* Bethesda, Md. 1963.) A szerző elismeri, hogy a módszereit más területeken kísérletezte ki, de a kifejtett koncepció alkalmazható, jó minta lehet az ethnográfiai kutatásban is. Ugyanígy nem csak az amerikai, a magyar néprajzi filmezés szintén hasznát veheti Sorenson gondolatainak.

Megállapítja, hogy filmet három esetben érdemes használni: *1.* olyan esetben, amikor az általunk már ismert jelenség elemei az emberi szem korlátai miatt nem felfedhetők. *2.* egy olyan jelenség bemutatására, ahol a leírások nem teszik meg ugyanazt a szolgálatot, *3.* ritka, vissza nem térő, eltűnő adatok megörökítésére és tanulmányozására. Ilymódon a film, mint a *kutatás segédeszköze* tölti be szerepét.

Megörökíthetjük a hagyományos mozdulatokat, gesztusokat, és ezeknek sorozatait is, ritusokat. A felvett anyagból a jelenségeket bemutató ún. demonstratív filmet lehet készíteni, amely a részleteket is, és a környezetet is plasztikusabban tudja bemutatni a puszta leírásnál. A vissza nem térővagy kivételes adatok megörökítésétől és tanulmányozásától, melyeket a terepen, feljegyezni csak filmmel lehet, jelentős eredményeket várnak (pl. néhány mozgásból álló gesztus sorok felderítését, melyeknek állandósága jellemzi a közönséget.)

A filmek elkészítésének módszeréről szólva felsorolja azokat a feltételeket, melyek egy, a tudomány számára értékes, megbizható filmhez szükségesek. Foglaljuk össze a feltételeket röviden: a film témáját a kutató szakterülete témájának megfelelően kell kiválasztani — a forgatás rendjét, helyét, idejét pontosan meg kell határozni — mindezeket jelölni kell a leforgatott tekercseken — az előhívott negatívból azonnal egy pozitívot, „munkakópiát" kell készíteni — ezt a pozitívot kell *„megvágni"*, a technikailag rossz részeket kivágni — a munka példányt kiegészíteni a szükséges feliratokkal, rajzokkal, térképekkel, álló képekkel — az így keletkezett *„vetítési példány"* mellé lehet az eredeti hangot, hangesík formájában másoltatni, — az eredeti negatívot, a vetítési példány eredeti, ragasztott kópiáját, a hanganyagot és az egyéb kiegészítő dokumentumokat az adattárban kell elhelyezni, megfelelő páratartalom és hőmérséklet mellett — végül a filmről leíró kartont kell készíteni, a megfelelő mutatókkal.

A szerző nem beszél a felvétel technikájáról, de a cikket követő hozzászólások egyikében erről is szó esik: alapvetően fontos, hogy összefüggő cselekvés sorokat (pl. egy ritust), megszakítás nélkül vegyünk fel, ugyanakkor egy másik felvevőgéppel más nézőpontból kell filmezni, érdemes változtatni közben a távolságot is, hogy a fontosabb részletek közeli képen is meg legyenek örökítve.

Sorenson, igen helyesen, fontosnak tartja, hogy a tudományos igénnyel készült filmekből készüljön egy példány a nagyközönség számára, ami népszerűsíti a témát, bemutatja jelen tudásunkat az anyagról, s közben esztétikai élvezetet is nyújt. Fontos lenne az is, hogy minden ethnográfus elsajátítva az alapismereteket, kutatásait filmfelvételekkel egészítené ki. Végül megállapítja, hogy a néprajzi film először ne legyen más, csak pontos rögzítés, hogy a megörökített, és feltárt jelenségek az adatok bőséges forrásai legyenek, hogy abból ne csak mi, hanem a jövő kutatói is meríthessenek.

Hoppál Mihály

Néprajzi filmezés 1967-ben Magyarországon

A magyar néprajzi filmezésről szóló híradások (K. Csilléry Klára: *Filmfelvétel egy szuhahutai szekrénykészítésről.* NÉ. XXXVII. 1955. 314—316; Újváry Zoltán: *Farsangi játékok filmezése Panyolán.* Ethn. LXXVII; 1966. 139—141.) és az összefoglaló jellegű beszámolók (K. Kovács László: *Ethnographische Filmaufnahmen in Ungarn.* NÉ. XXXVIII; 1956. magyar nyelvű összefoglalás: 324—326; Martin György: *Beszámoló a Népművészeti és Népművelési Intézetben végzett tánckutató munka eredményeiről.* Ethn. LXXVI. 1964. 251—259.) azt mutatják, hogy ha lassan is, de egyre folyamatosabbá válik nálunk ez a gyűjtési forma. Bizonyos, hogy így lesz, hiszen talán már nincs olyan múzeum hazánkban, ahol ne lenne filmfelvevőgép. Szakmánk jelesei körülbelül ötven év óta hangoztatják, hogy a népi kultúra megörökítésének utolsó óráit éljük, — hadd tegyük hozzá, hogy a tárgyi kultúra régi darabjait még néhány évig elő lehet keríteni a padlások zugaiból, a hiedelmeket szintén az az emlékezet mélyéről, — de a mozgófilmezés számára az eltűnő jelenségek pótolhatatlanok. Egy gesztust, egy mozdulatot, melyet soha meg nem figyeltek, le nem jegyeztek, nem is rekonstruálhatunk. Egy tárgyat a régi metszetek, fényképek alapján többé kevésbé el tudunk képzelni, de nem tudjuk felidézni az eszköz munkába állításának jellegzetes mozdulatát, a vető, az arató testtartását, a gyógyító asszony apró mozdulatait.

Ilyen felismerések vezethették azt a filmező néprajzos csoportot, amely egy 15—20 perces filmet készített a szuhahutai asszonyok farsangi mulatságairól, az ún. „asszony-farsang"-ról.

Júniusban újra visszatért ugyanaz a csoport (Boglár Lajos, K. Csilléry Klára, Jávor Katalin) Szuhahutára, hogy a faluban készített fagereblyék árusítását a távoli környék falvaiban filmre vegye. Jávor Katalin egy rövid filmtanulmányt készített a mezei szénamunkákról, ahol a gereblyét munka közben láthatjuk, a munkavégzés gesztusaival együtt. Hoppál Mihály, Diószegi Vilmos egy korábbi gyűjtése

alapján, Boglár Lajossal közösen egy mágikus varázsló szokásról készített rövidfilmet. A Harmatszedés forgatásakor először alkalmaztak néprajzi filmezésnél két felvevőgépet, melyekkel más szögből egyszerre vették ugyanazt a cselekvést. A film összeállításánál kitűnt, hogy mennyire hasznos volt ez a módszer.

Augusztus végén Kresz Mária és Hoppál Mihály a régi fazekas hagyományokkal rendelkező Gödörháza egyik idős mesterének munkájáról készített felvételeket. A tervek szerint a készítendő filmnek legfontosabb része az árusítás lett volna, melyet a hagyományos, évszázados útvonalon kísértek volna végig a film készítői, sajnos többrendbeli technikai akadály miatt ezt a befejező részt csak 1968 nyarán lehet majd felvenni.

December utolsó napjaiban a Szatmár megyei Kölcsén forgatott egy öt főből álló csoport. Ideális létszám néprajzi filmek készítéséhez, hiszen ennyien még a bonyolultabb műszaki, technikai feladatokat — pl. világítás —, is meg tudták oldani. Szacsvai Éva gyűjtései alapján a bábtáncoltató betlehemesekről készültek felvételek (kb. 300 m.). Szaktanácsadóként Földes Lászlóné is részt vett a munkában, a felvételeket hivatásos operatőr, Vitézi László készítette. Különösen bonyolult világítási technikát igénylő belső felvételek esetén, a képek minőségének érdekében, elengedhetetlenül fontos egy szakember segítsége. Szinkron hangot még nem sikerült csinálni, ahhoz nagyobb felkészültség kell, így is egy teljes embert lekötött a hangfelvételek készítése. Nem késhet soká az az idő sem, amikor (mint az Romániában már megvalósult!) a hangot egy külön hangtechnikus fogja felvenni.

A Parádon megrendezett Palóc Napon Morvay Judit és Kecskés Péter készített felvételeket a hagyományos viseletbe öltözött felvonulókról.

Végül meg kell emlékezni egy seregszemléről is. December 20.-án múzeumi tárgyú filmeket mutattak be Budapesten. A beérkezett tizenöt film között néprajzi tárgyú is akadt, ezek közül a zsüri Boglár Lajos 1966-ban forgatott *Bödönhajó* című filmjét értékelte a legtöbbre. Jutalmat kapott még Szabó Lajos (Budapest) filmje *a cigány cálgogcetőkről*, és Kiss István műve (Szekszárd), amely kihaló mesterségeket örökített meg.

Valószínű, hogy több vidéki múzeumban készült 1967-ben néprajzi film, de ezekről bizonyosat nem tudunk, mert bár meghívást ezek is kaptak a bemutatóra, mégsem jelentkeztek. Örömmel hallanánk felőlük is tudósítást, hogy azok a sorok mintegy kiegészítsék ezt a rövid híradást.

Hoppál Mihály

K. Kovács László finn kitüntetése

„Járj utadon épségesen,
Pályádon át szépségesen,
Ivedet gyönyörüen fusd be,
Östve az örömbe juss be!"
(Kalevala XLIX. 419—422.)

Úgy gondoljuk, hogy nem mehetünk el szó nélkül dr. K. Kovács László magas finn kitüntetése mellett, hiszen a személyét ért elismerésben a magyar néprajztudomány is részes.

A finn állam függetlenségének 50. évfordulóján, 1967. december 6-án — a Finn Önállóság Ünnepén — Urho Kekkonen finn köztársasági elnök a finn—magyar kapcsolatok előmozdítása, valamint a finn nép és kultúra megismertetése terén több évtizeden át kifejtett munkássága elismeréséül dr. Keszi-Kovács Lászlót, a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportja főmunkatársát, folyó iratunk szerkesztőjét, a *Finn Oroszlán Lovagrend parancsnoki fokozatával* tüntette ki.

Most, amikor beszámolunk erről az eseményről őszintén kívánjuk, hogy a magas kitüntetés ne csak szerkesztőnk, hanem tudományágunk további eredményes munkaösztönzője, a finn—magyar kapcsolatok erősödésének, elmélyülésének forrása legyen.

Dankó Imre

Új könyvek és kiadványok

Múzeumi füzetek. [Aszód.]

2. sz. (Szerk. Asztalos István.) [1967], Múz. soksz. [Bp.] 51 l., 11 t. Bibliogr. a tanulmányok végén.

(U. Varga Marianna): *Adatok a turai fehérhímzés kialakulásához.*
(Árató Mátyás): *Aszód környéke a törökuralom alatt.*

A Hermann Ottó Múzeum évkönyve.

6. (Szerk. Komáromy József.) 1966, Borsodm. ny. 407 l., illusztr., 2 térk.

Deutschsprachige Zusammenfassungen — Rezume naruszszkom jazike. (Molnár László): *porcelán- és kőedénygyártás Miskolcon a reformkorban.*
(Lajos Árpád): *Borsodi palóc dallamtípusok.*
(Bodgál Ferenc): *A mádi kovács-kerékgyártó céh.*

Bibliographia historiae rerum rusticarum internationalis. Ed. (Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.) 1964. Red. Peter Gunst. 1967, Szegedi ny. [Szeged.] 267 l.

A Sárvári Tinódi Sebestyén Gimnázium és Szakközépiskola évkönyve az . . . iskolai évről. 1966/7. Szerk. Medvegy Antal. 1967, Vasm. ny. Szombathely. 64 l.

(Dobozy Imréné): *Századvégi alföldi parasztmozgalmak.* (Részlet.)

Ünnepeinkre. [Kiad. az.] (Eger, Megyei Művelődési Ház.) Eger. 2. Szivós József *Irodalmi műsorok családi és társadalmi ünnepekre.* [1967], Hevesm. Tanács soksz. 135 l.

Pongrácz Pál: *Régi malomépítészet.* Bp. 1967, Műszaki Kiadó. 247 l., illusztr. 37, — Ft. Bibliogr. 223—235. l.

Thesiger Wilfred: *Mocsári arabok.* (The marsh Arabs.) (Ford. Kőszegi Imre.) Bp. 1967, Táncsics Kiadó. 260 l., 20 t. 25,— Ft.

/Útikalandok 68./

(Bartócz Ilona): *A tengerből kikelt leány.* — (Mikko, az erdők fia.) Finn népmesék. (Ford., átd. — —. Versford. Kormos István. [Ill.] Zsoldos Vera.) Bp. 1967, Móra Kiadó. 31 l.

/Kispajtások mesekönyve 178./

Dömötör Tekla: *A népi színjátszás Európában.* Bp. 1966 [1967], Színháztud. Int., Számgép soksz. 85 l., 8 t.

/Színházi tanulmányok 16./ Bibliogr. 81—84. l.

Balogh Beatrix: *Röpülj, madárka!* Tanulmányok, vers és népdal feldolgozások. [Összeáll. és] ill. — —.) Bp. 1966 [1967], NPI, Házi soksz. 107 l. 33, — Ft.

Timár Sándor: *Karéjozó, karikázó, verbunk és forgós.* — Kari Csaba: *Csizmacerős.* Stb. (Összeáll. Sz. Szentpál Mária. [Zene]: Gerő Pál, Sári László stb. [Ill.] Benkő András, Kascsák Margit, Sz. Szentpál Mária.) Bp. 1967, Gondolat. 171 l., 14 mell. 16, — Ft.

/Néptáncosok kiskönyvtára 38—39./

Néprajzi adattár. Szombathely. 2. (Közli: Csaba József, Dömötör Ákos.) 1967, Vasm. ny. 127—131., 287—294. l., illusztr.

/Klny.: Vasi Szemle./ [A] Savaria Múzeum közleményei 42./
Bárdosi János: *Zöldségtárolás Szombathely környékén.*

Németh József: *A közös és háztáji gazdálkodás munkaerő kapcsolata a délnyugat-dunántúli háztáji gazdaságok vizsgálata alapján.* Keszthely, 1967, Házi soksz. 29 l., 1 t.

Keszthelyi Agrárdtudományi Főiskola kiadványai. 9/7.)
Summary in English. — Deutschsprachige Zusammenfassung.

Kodály Zoltán: *Ötfokú zene.* [Ritmizált szolmizációval jelzett 1 szólamra.] 9. kiad. Bp. Zeneműkiadó. 1. [füz.] 100 magyar népdal. 1967 (Z. 2809.) 36 l. 5, — Ft.

(Soltész Elekné—Rossa Ernő): *Daloljunk, pajtás!* [Népdalok, kánonok és úttörődalok.] (Bp. [1966], Ifj. Lapkiadó. 100 l. 6, — Ft.

Szvesnikov, Alekszandr Vaszil'evics: *Csengettyű.* Orosz népdal. Vegyeskar. Feld.: — —. Ford. Kálmán Márta. [7. kiad.] Bp. 1967, Zeneműkiadó Z. 445.) [1] lev. 50, — Ft.

Vikár László: *Cseremisz népdalok.* Gyűjt. és sajtó alá rend. — —. (Nyersford.: Bereczki Gábor. Műford.: Weöres Sándor.) Bp. 1967, Zeneműkiadó. 71 l. 20, — Ft.

BARTÓK Béla: *Bilderbuch für Kinder.* [7 ungarische Volksliedbearbeitungen für Klavier. Aus der Reihe "Gyermekeknek".] [Ill.] von Károly REICH. Leipzig – (Bp.) 1966, Deutscher Verl. f. Musik — (Zeneműkiadó.) [8] lev., 2 mell.

TATAY Sándor: *Szülőföldem, a Bakony.* [Útirajzok, visszaemlékezések.] (Ill. PAP Klára.) Bp. [1967], Panoráma. 171 l. 14,50 Ft.

PAPP József: *Tiszacsege.* Debrecen, 1967, Alföldi ny. 170 l., illusztr., 4 térk. 25 Ft.

/Hajdú-Bihar megyei múzeumok közleményei 8./
/A Déri Múzeum Baráti Köre. Kiadvány 6./ Deutschsprachige Zusammenfassung.

SZÉCSY György: *Képek Mórahalom múltjából és jelenéből.* [Bev.] SZABÓ Ferenc.) [Mórahalom], 1967, Mórahalmi Tanács, Szegedi ny. Szeged, 99 l., 8 t. 12,50 Ft. Bibliogr. 98—99. l.

Összeállította: SZÉL KATALIN

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. V. 2 — Példányszám: 900 — Terjedelem: 14.7 (A/5) ív

68.65577 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftsleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, IMRE KATONA, LAJOS TAKÁCS, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXIX **1968** **2**

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура» (Будапешт, I., Fő utca дом № 32.; чековой номер: МНБ 43/801 или на заграница: у представительства этого же предприятия).

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB 43/801 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint)

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX: 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXIX **1968** **2**

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Gyímesi, Sándor: Der Kapitalismus und die Bauernwirtschaft — Капитализм и крестьянское хозяйство ..... 149—162
Péter, László: Zur Frage des Folklorismus — к вопроси о фолклоризме 163—169
Timaffy, László: Einzeljoche auf der Kleinen Tiefebene (Kisalföld) — Кишальфёльдская одиночная упражка ..... 170—182
Kerényi, György: Der Werdegang einer Markthändlermolodie — история мотива ярмарочного торговца ..... 183—200
Erdész, Sándor: Grabholzschreiber auf dem Waldrücken von Szatmár — Мастера надписей на надгробных деревянных памятникан в районе эрдёхат области сатмар ..... 201—224
Miner, Earl: Contributions to the comparative analysis of poetic formulas — к сравинтельному изучению поэтических формул словесности (японские и европейкие примеры) ..... 225—240
Paládi-Kovács, Attila: Ein Faschingsbrauch in der Gegend von Eger — Один народный карнавалый обычай в районе города Эгер ... 241—252
Kleinere Mitteilungen – Documentation – Краткие сообщения 253—263
Diskussionen — Discussions — Дискуссии ..... 264—274
Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензия ..... 275—310
Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 311—316

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIX. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

BUDAPEST 1968

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TARTALOM

Balassa Iván: Jankó János, az etnográfus ..... 317—330
Lipták Pál: Jankó János, mint antropológus ..... 331—337
Szabadfalvi József: A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez ..... 338—349
Szilágyi Miklós: A Nagy-Kunság juhászata a XVIII. század végén 350—367
Kósa László: A dél-somogyi burgonyatermelés. Adatok a parasztgazdaságok belterjesedésének vizsgálatához ..... 368—395
Törő László: Munkamegosztás és pásztorszervezet a hortobágyi gulyásközösségekben ..... 396—407
Vászolyi Erik: Északi zürjén epikus énekek (Harmadik közlemény) 408—420

Kisebb közlemények

Gunda Béla: A toroczkói kemencék kultikus jelentőségéről ..... 421—424
Pop Dumitru: Görgényvidéki folklórkutatások ..... 425—429
Dám László: A kővévált kenyér hiedelme a Nagysárréten ..... 429—430
Kovács Ágnes: „Egy román ifjú" levele Benedek Elekhez ..... 430—431
Márton Béla: A nyári és téli ételek Bihardiószegen 1944-ben .... 431—436
Balogh László: Néhány adat két alsóbbrendű mitikus lényhez .. 437—438
Nagy Dezső: Egy újabb vándorlegény dal ..... 438—440

Könyvszemle ..... 441—472

Néprajzi hírek

Morvay Péter: A XV. Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázatok ..... 473—477
Voigt Vilmos: Ötven éves a finnországi svéd népköltési gyűjtemény 477—478
Tse: A folklór művek szerzői védelme ..... 478—479
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok (1968. II. negyedév) .... 479—482

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIX. * BUDAPEST 1968 * 3. SZÁM

Jankó János, az etnográfus[1]

Születésének századik évfordulójára

JANKÓ János (1868—1902) rövid, de ragyogó pályafutása során maradandót alkotott és hagyott hátra a botanika, a földrajz, az antropológia területén. Munkásságának zöme mégis az etnográfia területére esett. Nagyszerű táji monográfiái éppen úgy alapvetőek, mint a halászatról írt hatalmas összehasonlító feldolgozása vagy a magyar parasztházak kutatása területén végzett munkája. Megvetette alapját az összehasonlító magyar néprajzi kutatásoknak és jelentős érdemei vannak a finnugor anyagi kultúra összehasonlító vizsgálatában is. Szerteágazó munkássága indokolttá teszi, hogy külön szóljak néprajzi működéséről, azon belül is néhány olyan kérdésről, melyek munkásságának jelentőségét és későbbi hatását legjobban megmutatják.

Életútjának ismertetésétől bátran eltekinthetek, hiszen ez általánosan ismert.[2] Érdemes azonban arra rámutatni, hogy mikor és milyen körülmények között fordult érdeklődése a néprajz felé. Kétségtelen az, hogy rövid északafrikai utazásai során (1888, 1889) már néprajzi megfigyeléseket is tesz, néprajzi tárgyakat gyűjt, de kutatásának középpontjában, ekkor még kétségtelenül a földrajz állott. Ebben az időben azonban már a hazai néprajz iránti érdeklődésének jeleit is felfedezhetjük dolgozatai között. JANKÓ Jánosról kevesen tudják, hogy a magyar turisztika egyik megalapítója, aki maga is rendszeresen részt vett kirándulásokon, túrákon.[3] Egy ilyen alkalommal a Kárpát Egyesület Budapesti Osztályának tagjai Pomázt és környékét keresték fel. A rövid pihenő alatt egy vendéglőben a pomázi szerbek táncait figyelte meg, amit szokásokkal kiegészítve rövid kis cikké kerekített ki.[4] Ez az 1889-ben megjelent kis tanulmánya az első, mely már szorosan a néprajzhoz kapcsolódik.

A fiatal ember munkásságának néprajzi irányába történő fokozatos eltolódásához hozzájárult az is, hogy a földrajz területén önálló tudományos munkát biztosító megfelelő álláshoz nem volt kilátása. Mindehhez járult még,

[1] Elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság és a Magyar Földrajzi Társaság 1968. április 25-én a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében tartott JANKÓ János emlékülésen.

[2] JANKÓ János életrajzi adatait lásd: SEMAYER Vilibald: *Jankó János Dr. életrajza.* NÉ. III (1902), 116—122. — SIRELIUS, U. T.: *János Jankó* 13/III. 1868. — 28/VII. 1902. Suomen Museo. 1902. — THIRRING Gusztáv: *Dr. Jankó János emlékezet.* Földrajzi Közlemények XXXI (1903), 156—176. — BÁTKY Zsigmond: *Dr. Johann Jankó.* Geographica Hungarica 1933. — Magyar Életrajzi Lexikon. Bp. 1967. — BALASSA Iván: *Jankó János 1868—1902.* Jankó Emlékkönyv (előkészületben).

[3] THIRRING Gusztáv: im. 170.

[4] *Adatok a pomázi szerbek néprajzához.* Turisták Lapja I (1889), 98—100.

hogy 1890—91-ben Franciaországban és Angliában tett hosszabb tanulmányútja alkalmával mindkét ország fejlett néprajztudományával megismerkedhetett. Elfogadhatjuk tehát VILKUNA Kustaa megállapítását JANKÓ Jánossal kapcsolatban: „Éppen a tanulmányút tapasztalatai révén lett a földrajztudósból néprajzi kutató".[5] Kétségtelen az, hogy ennek a hatásnak tulajdonítható, hogy a kezdetben földrajzi jellegűnek indult kalotaszegi kutatásának előszavát már ezekkel a szavakkal kezdi: „E dolgozatban a Kalotaszeg magyarságának ethnographiáját tárgyalom. Anyagomat kizárólag a nép között való közvetlen gyűjtésből merítettem azon utazásaim alapján, melyeket az 1890. év augusztusában, továbbá az 1891. év júniusában és augusztusában végeztem".[6] E könyvének megjelenése után munkásságának legnagyobb részét már a néprajz foglalta le, de úgy, hogy sem szemléletében, sem kapcsolataiban sohasem szűnt meg geográfusnak lenni.

Az a korszak, melyben JANKÓ néprajzi munkásságát elkezdte, a lassú fejlődés és kibontakozás korszaka a néprajztudomány területén. A magyar folklórisztika kutatása nálunk, de Európában máshol is sokkal hamarabb fejlődött és ért el jelentős eredményeket, mint az anyagi kultúra néprajzi vizsgálata. Elég, ha ezzel kapcsolatban a GRIMM testvérek és HERDER hazai tanítványának ERDÉLYI János, KRIZA János, IPOLYI Arnold és mások kutatására utalok. 1872-ben megindult a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* sorozata, és ez a korábban megkezdődött munkának csak további lendületet adott. KÁLMÁNY Lajos, REső ENSEL Sándor kötetei további jelentős eredményeket hoztak.[7] Ezzel szemben a néprajzi tárgyak, az anyagi kultúra adatainak gyűjtése és feldolgozása, ha utalásokban elő is fordul, de csak szórványosan és esetlegesen.

A különböző iparkiállítások voltak azok, ahol a néprajzi tárgyak először feltűntek, de ezek döntő többsége népművészeti jellegű volt.[8] Az 1885. évi kiállításon — HERMAN Ottó jóvoltából — már munkaeszközök, elsősorban a halászat és a pásztorélet tárgyai is helyet kaptak. HERMAN Ottó volt az első nálunk, aki egy nagy és fontos terület anyagát teljességre törekedve gyűjtötte és feldolgozta. E munka eredményeképpen jelent meg 1887-ben két kötetben nagy összefoglaló munkája a magyar halászatról.[9] Lényegében innen számolhatjuk a magyar anyagi kultúra néprajzi vizsgálatának megindulását.

A fejlődést elősegítette az Ezredéves Kiállításra való előkészület. Az általános érdeklődés a néprajz felé fordult, mely az „ősfoglalkozások" HERMAN Ottó által történt megfogalmazása révén a magyar nép őstörténetének kérdéseiben is be kívánt világítani. Jelentős részben az általános érdeklődésnek tudható be, hogy 1889-ben megalakult a *Magyar Néprajzi Társaság*, és a következő évben napvilágot látott folyóirata, az *Ethnographia*. HERMAN Ottónak a képviselőházban tartott tüzes beszédei a Néprajzi Múzeum nagyon elhanyagolt kérdését is középpontba állították.[10] Az Ezredéves Kiállítás „Néprajzi Falu"-jának előmunkálatai nemcsak a néprajzi tárgygyűjtés, hanem a népi építkezés

[5] VILKUNA Kustaa: *A finnugor etnológia mai helyzete*. Műveltség és hagyomány. VI (1964), 8.

[6] JANKÓ János: *Kalotaszeg magyar népe*. Néprajzi tanulmány. V. Bp. 1892.

[7] ORTUTAY Gyula: *A magyar népköltési gyűjtemények története*. Ethn. L. 221 kk. — TÁLASI István: *Néprajzi életünk kibontakozása*. 6. Bp. 1948.

[8] SÁNDOR István: *Néprajzi múzeológiánk kezdetei*. Ethn. LXIV, 312—344.

[9] HERMAN Ottó: *A magyar halászat könyve*. I—II. Bp. 1887.

[10] HERRMANN Antal: *Hazai Néprajzi Múzeum alapításáról*. Ethn. I, 21—26.



1. kép. Jankó János (1868—1902)

kutatásának is eddig még soha nem látott lendületet adtak.[11] E munkák szervezője, mozgatója és legtöbb esetben a megvalósítója is JANKÓ János volt, akinek hihetetlen nagy munkabírását ma is csak csodálni lehet.

Legnagyobb problémája azonban mindig az volt, hogy munkájában nélkülöznie kellett a megfelelő segítőtársakat. HERMAN Ottóval egész életében elkeseredett harcban álltak, együttes munkára köztük sajnos e miatt sohasem kerülhetett sor. HERRMANN Antal kiváló szervezője e kor néprajzi életének, de az anyagi kultúra kutatása kevésbé érdekelte. A Néprazi Múzeumban dolgozó közvetlen munkatársai közül SEMAYER Vilibald érdeklődését csaknem kizárólag az antropológia kötötte le. A fiatal és az egyetemet éppen csak elvégzett BÁTKY Zsigmondra sem támaszkodhatott megfelelő módon. „Nos és a többiek? Aki ezeken kívül Magyarországon ethnographiával foglalkozik, annak fogalma sincs arról, mi az ethnographia" — állapítja meg naplójában.[12]

A fejlődés gátjának tartja, hogy a kutatás alapfogalmai nem tisztázottak, és a néprajznak nem lévén egyetemi katedrája, megfelelő utánpótlásra sem lehet számítani. Áttekintve saját munkásságát megállapítja: „Ámde, amit én tettem csak az első lépés, s minden további lépés alapfeltétele az, hogy az egyetemen tanszéket kapva ethnographusokat nevelhessek a most megindított irány számára; ha azt a tanszéket nem kapom meg, 50 év múlva újra kezdhetik az egész dolgot elölről s azalatt itt elpusztul minden."[13] Bizony e sorok leírásától kezdve több, mint harminc év telt el addig, míg Magyarországon az első néprajzi katedra megalakult, és a rendszeres néprajzi képzés megindulhatott. Mind azideig, de még később, is a néprajzkutatók a természettudomány, földrajz, történelem és nyelvészet területéről indultak el.

A fenti idézetnek van egy félmondata, mely a most megindított irányzatról szól és ez közelebbi vizsgálatot érdemel, mert ez az összehasonlító finnugor kutatások megindítását jelenti. A finn és az orosz néprajzi irodalom jelentőségére minden bizonnyal VIKÁR Béla (1859—1945) hívta fel a figyelmét, aki fiatal korában az anyagi kultúra kérdéseivel is foglalkozott, különösen finnországi útjai alkalmával.[14] JANKÓt meleg barátság fűzte VIKÁRhoz, akitől sokat tanult, és később ez a barátság tette lehetővé, hogy VIKÁR újszerű és az egész világon példát mutató fonográffal végzett népdalgyűjtése a Néprajzi Múzeumhoz kapcsolódjék. Ekkor JANKÓ finnugor kutatásait néprajzi vonatkozásban nem sokan segíthették. Ezért írja naplójában: „. . . egyedül VIKÁR barátom segített és egész Magyarországon senki más; és ez is természetes, mert a finn és orosz tudományos szakirodalmat Magyarországon senki sem ismeri, hanem azért is, mert a Magyar Tudományos Akadémia a tárgyi néprajzot, az ethnographiát, soha a tudományos szakok közé be nem fogadja."[15]

A finnugor összehasonlító néprajztudomány mai helyzetét és ennek során történeti kialakulását az utóbbi években több oldalról is megvizsgálták.[16] Ennek

[11] *Dr. Jankó János bizottsági tag javaslata a néprajzi kiállítás ügyében.* Budapest 1893. december 8. — JANKÓ János: *Az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja.* Bp. 1897.

[12] JANKÓ János naplója. EA. 4141. 116.

[13] JANKÓ János naplója. EA. 4141. 116.

[14] KOROMPAY Bertalan: *Vikár Béla* + (1859—1945). Ethn. LVI, 81—82.

[15] JANKÓ János naplója. EA. 4141. 1.

[16] VILKUNA, Kustaa: *L'ethnographie finno-ougrienne cherche sa voie.* Laos I (1951), 48—57. — KOROMPAY Bertalan: *Jankó János. A finnugor néprajzi kutatások úttörője,* Nyelvtudományi közlemények LV (1953). — VILKUNA Kustaa: *A finnugor etnológia mai helyzete.* Műveltség és hagyomány VI (1964). — ORTUTAY Gyula: *A finnugor folklór-kutatások lehetősége és feladatai.* Ethn. LXXVII, 1—11.

ellenére azonban úgy látom, hogy mind ebben JANKÓ János szerepe még további megvilágításra szorul, és ez munkásságának egyéb vonatkozásait is megmagyarázza.

JANKÓ János feljegyzéseiben, munkáiban gyakran találkozunk a „magyar tipológia", „finn tipológia", „osztják tipológia" kifejezésekkel. Ez a századforduló korszakának a régészetben és néprajzban egyaránt alkalmazott módszer volt. Ez megkövetelte, hogy minél nagyobb mennyiségű tárgyat gyűjtsenek össze. Az azonos tárgyakat időbeli sorrendbe próbálták összeállítani, abból az alapelvből kiindulva, hogy a kezdetlegesebbek a korábbiak, a fejlettebbek pedig későbbi korszakból származnak.[17] Mindennek végső célját SIRELIUS U. T. 1919-ben a következőképpen körvonalazta: „Ha egyazon ősnéptől származó és így azonos kulturális örökséget hordozó népek köréből gyűjtött anyag sorozatba van állítva, olyankor meg lehet állapítani, hogy az egyik nép sorozata folytatása vagy előzménye a másik nép sorozatának, vagy hogy a távoli rokonságban levő népek sorozatai egymásnak megfelelői."[18] Hosszú időn keresztül ez volt a finnugor összehasonlító kutatás alaptétele.

Ebben a vonatkozásban pedig az úttörő kezdeményezés kétségtelenül JANKÓ János érdeme. Már 1894-ben megkezdte a „népies munkaeszközök" gyűjtését azzal a céllal, hogy abból kiállítást készítsen, az egyes tárgyak tipológiai fejlődésének dokumentálására. A munka megindulásától kezdve dédelgetett elképzelése a sorozatok könyvalakban történő kiadása. Már egyes lapokat le is rajzoltatott belőle, az elképzelésének főbb vonásait papírra vetette, de megvalósítására csak közvetlenül halála előtt, 1902-ben kapott megbízást. Ezt a munkát bizonyos megváltoztatott alapelgondolással és célkitűzéssel közvetlen munkatársa és tanítványa BÁTKY Zsigmond valósította meg.[19]

1897-ben finnországi tartózkodása alatt hasonló munkát kezdett el a finn múzeumokban. A finn múzeológia vezető munkatársai, nagyhírű tudósai, amint JANKÓ írja: „. . . nemcsak érdeklődtek munkám iránt, de meg is figyelték azt, amit csináltam; órákon át beszéltünk és vitattunk meg egyes rajzokat, és a vitának rám nézve igen hizelgő eredménye lett. Amint ugyanis tanulmányaimat a finn néprajzi múzeumban befejeztem, az öreg Aspelin felszólított, hogy adjam ki a finn néprajzi tanulmányaim eredményeit, a finn néprajzi tipológiát finnül, az arch. társ. oly fontosnak és sürgősnek tartja e typológiai tanulmányokat, hogy hajlandó ezt a mintegy 10 000 márka költséggel járó kiadványt a Castrén-alapból kiadni."[20]

Ha a kiadvány nem is valósult meg, az azonban kétségtelennek látszik, hogy a fenti formában értelmezett tipológia módszerét a finnek JANKÓtól tanulták el. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy a finn régészet és néprajz vezetői arra kérték, hogy oroszországi útjára vigye magával SIRELIUS U. T. magistert, hogy az módszerét teljes egészében elsajátíthassa. SIRELIUS, aki korábban

[17] WEINHOLD, Karl: *Zur Einleitung.* Zeitschrift des Vereins für Volkskunde I (1891), 1 kk. Lásd még JACOBEIT, Wolfgang: *Bauerliche Arbeit und Wirtschaft.* 81—83. Berlin 1965.

[18] VILKUNA Kustaa: im. 9.

[19] BÁTKY Zsigmond: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére.* Bp. 1906. A kérdést l. részletesebben az előszóban.

[20] JANKÓ János naplója. EA. 4141. 4. A kérdést részletesen leírja finnországi naplójában. A tipológia kiadásának elmaradását végső soron személyi jellegű ellentétekben kell keresnünk. Ezt JANKÓ némileg másképpen írja le, mint ahogyan az a finn néprajzi köztudatban ismert. KOROMPAY Bertalan: i. m. 231—2. Hasonló jellegű munka JANKÓ halála után néhány évvel a finneknél megvalósult.

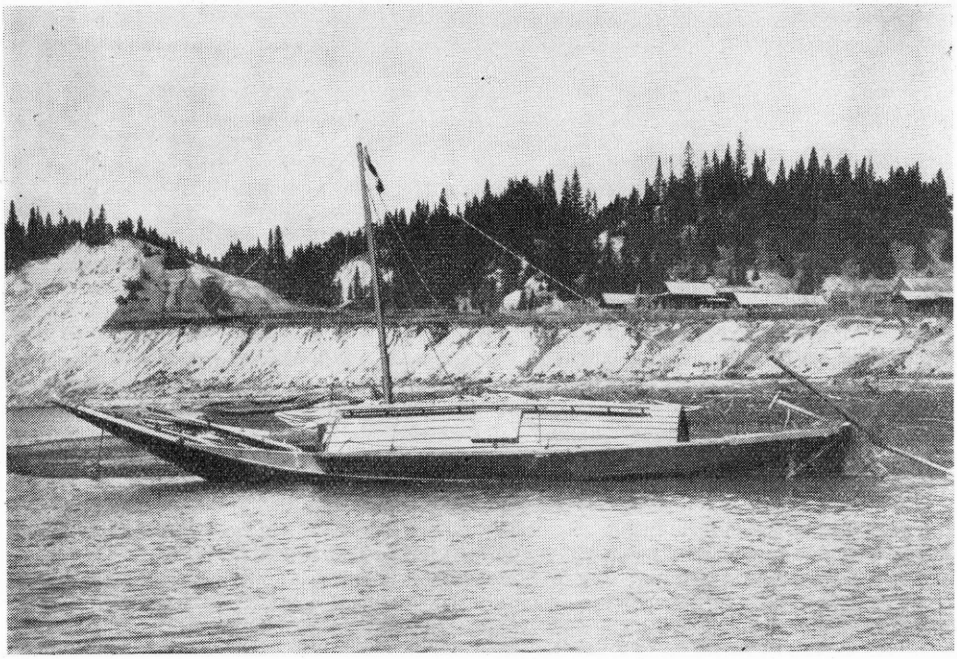

2. kép. Jankó János expedíciós csónakja, a „Nikolaj" az Irtisz partján. Jankó János felvétele. Néprajzi Múzeum F. 5167.

történésznek készült, ez úton vált valójában néprajzkutatóvá. Jankó közvetlen hatása nemcsak munkáin látszik meg, hanem azokon az elveken is, melyekkel a helsinki finnugor néprajzi tanszéket vezette. Mindig baráti szálak fűzték Jankót Setälä E. N. professzorhoz is, aki bár elsőrendűen nyelvészettel foglalkozott, mégis sokat tett a finnugor néprajz feladatai tisztázása érdekében.[21]

A harmadik fő feladatának Jankó az osztják tipológiai összeállítását és megrajzolását tartotta. Az osztjákok: „. . . ethnographiai typológiájának megállapítása olyan fontos kulcs az ugor ethnographia megértéséhez, hogy a finnek az én javaslatomra az idén (1898) két szakembert is küldtek ki typológiai tanulmányok céljából az osztják földre."[22] E topológia megállapításához minél hatalmasabb anyag összegyűjtésére volt szükség, ezért járt ő is jurtáról-jurtára, és gyűjtött össze rajzban, fényképben, leírásban és eredeti tárgyban mindent, amit csak lehetett. Ugyanakkor már ismerte a finn és orosz múzeumok anyagának legjelentősebb darabjait is. Ebből, mint írja is, egy osztják tipológia körvonalai kezdtek kibontakozni.

A finnugor összehasonlító nyelvészeti kutatások jelentősen megelőzték a néprajzi munkálatokat, és ez utóbbiak az előbbiek példáján alakultak ki, sok esetben mechanikusan követve annak módszereit. Míg azonban a nyilvános nyelvkincs vizsgálatának megvoltak a megfelelő adtai, addig az összehasonlító néprajz számára a tipológiai sorrendbe foglalt tárgyi anyag szolgálhatott ilyen

[21] L. erről bővebben Jankó János finnországi naplójában írottakat.
[22] Jankó János naplója. EA. 4141. 107.



3. kép. Osztják ház a Nagy-Jugán völgyében. JANKÓ János felvétele. 1898. Néprajzi Múzeum F. 4671.

alapul. JANKÓ nagyon tudatosan választotta ki a magyar, a finn és osztják nép tipológiájának vizsgálatát, amint azt maga is megindolkolja:

„A finnugor népek egy óriási háromszögben laknak, melynek három szögletpontját a magyar, a finn és az osztják nép képezi. Az eddigi anyaggyűjtésekből constatálni lehet, hogy a tárgyi néprajzban az osztják áll a legprimitvebb fokon; következik ezután a finn, mely tárgyi néprajzával körülbelül a magyarság magyarföldi első századokbeli állapotának felel meg, s végül maga a magyar, melynek tárgyi néprajza a legfejlettebb. Ebből nyilvánvaló, hogy figyelembe véve a geográfiai helyzetet, valamennyi finnugor nép, névleg a vogul, cseremisz, mordva, zürjén, votják, lapp stb.-nek tárgyi néprajza csakis a három fokozat közé eshetik, hol egyikhez, hol másikhoz közelebb; hogy mihelyt a három saroknép egész tárgyi néprajzát ismerjük, legottan adva van az összes finnugor népek sajátlagos etnográfiája (természetesen a török hatás kizárásával)."[23]

A fent körvonalazott tipológiai módszerrel JANKÓ és a későbbi követői a korszak etnológiai célkitűzéseinek megfelelően a finnugor ősműveltséget akarták rekonstruálni. Ezt 1911-ben SETÄLÄ E. N. így fogalmazta meg: „Az a tény, hogy a kérdéses népek valamilyen finnugor, egy közös alapnyelvből leszármazott nyelven beszélnek, elegendő bizonyíték arra, hogy ezek a népek a nyelvi egység korából örököltek és hoztak magukkal egyéb műveltséget is, mint a nyelvet. E kultúrát kutatva, melynek a nyelv csupán egy része, de amely kiterjed az ősi élet minden területére, részt akarunk venni az embernek, a

[23] JANKÓ János naplója. EA. 4141. 6.

természet meghódítására törekvő, kultúrára emelkedő ember történetének megismerésében."[24] Lényegében ez az elgondolás visszavezethető BASTIAN Adolf, német etnológus alapelvére, aki szerint a kultúrák önmagukban fejődnek. Ilyennek tekintették a finnugor ősnép kultúráját is.

Erre pedig úgy lehet visszakövetkeztetni, hogy az egyes népek különböző fejlődési fokon állanak, és így az alacsonyabb szinten levők műveltsége képes megvilágítani a fejlettebb műveltségének korábbi szakaszait. Különösen gyümölcsözőnek látták a kutatók ezt a finnugor népek vizsgálata területén, ahol kétségtelenül jelentős eredményeket értek el ezzel a módszerrel. Áttekintésünkből az is kitetszik, hogy e módszer létrehozásában milyen nagy szerepe volt a magyar JANKÓ Jánosnak, akinek ilyen irányú megnyilatkozásai többnyire szóban hangzottak el, és csak naplói őrízték meg a felfogását az utódok számára.

Ez a módszer a legutóbbi időkig elevenen élt a finnugor összehasonlító néprajztudományban. Bár MANNINEN I. már 1934-ben tiltakozott ellene, de kétségei nem keltettek kellő visszhangot. VILKUNA Kustaa is már több tanulmányban foglalkozott a kérdéssel, de annak hatása még ma is általánosan érződik.[25] Az összehasonlításnak ez a módszere természetesen túlságosan leegyszerűsített. Hiszen az egymástól messze szóródott finnugor népek anyagi kultúrája természeti, gazdasági és társadalmi környezetüktől függően fejlődött. Így a három nép (osztják, finn, magyar) kultúrája évezredek alatt olyan messze került egymástól, hogy legfeljebb apró töredékeket őríztek meg az egykori közös kultúrából, amelyekből nem lehet valami feltételezett őskultúrát kikövetkeztetni és összállítani. Természetesen abban a korszakban, amikor az anyagi kultúra kutatása, de különösképpen összehasonlítása terén a tudósok csak az első lépéseket tették meg, ez a módszer komoly előrelépést jelentett.

JANKÓ János azonban már legnagyobb munkájában, A magyar halászat eredete c. művében a fenti elképzeléseken és módszereken bizonyos mértékig felül tudott emelkedni. Az általa összegyűjtött sokrétű anyag ugyanis eleve megcáfolta az önmagában történő fejlődés lehetőségét, és felvetette a kölcsönzés kérdését. Ez, mint köztudomású, nemcsak RATZEL Fr. munkáiból vált közismertté, hanem az északi államok régészetében és filológiájában már korábban is találkozunk vele.[26] JANKÓ a finnugor népek háromszögében való elhelyezkedését ismertetve, már utal a török hatás kérdésére is.

Anyagát tekintve halászati munkája igen széles körű. A magyar halászatra vonatkozó adatokat elsősorban HERMAN Ottó könyvéből meríti; átveszi annak beosztását és rendszerezését is. Ehhez járulnak a még közre nem adott munkák, továbbá saját gyűjtése és a múzeumok egyre szaporodó anyaga.

Az összehasonlítás alapjául az a hatalmas adatmennyiség szolgált, melyet a finn és orosz múzeumokban gyűjtött össze, fényképezett, rajzolt és rajzoltatott. Hasonló munkát Európa számos más országának múzeumaiban is végzett. Mindezt az a nagyjelentőségű gyűjtés egészíti ki, amit Oroszország különböző folyóin és a Káspi-tengeren, elsősorban a Volga-deltában maga jegyzett fel.

Mindezenél azonban saját maga is fontosabbnak tartja mind azt, amit az európai kutatás számára eddig csaknem teljesen ismeretlen orosz halászati

[24] VILKUNA Kustaa i. m. 8.
[25] VILKUNA Kustaa i. m. és itt a további irodalom.
[26] VILKUNA Kustaa i. m. 9—10.

irodalomból merített. Ennek felfedezése JANKÓ elévülhetetlen érdeme, bár mint maga is mondja, ezt a forrást egyelőre csak megnyitotta, de korántsem használta fel teljesen. „De ne felejtsük azt, hogy *a jelen munka csak az első kísérlet az orosz halászati irodalom forrásainak megnyitására abból a czélból, hogy összehasonlító anyagot nyerjünk*, s kétségtelen, hogy bárki is folytatni fogja e kísérletet, új anyag fog előkerülni úgy a török, mint a többi halászatok terén."[27]

A munka alapanyagát a néprajzi feljegyzések, megfigyelések teszik, de emellett jelentős mennyiségű halászati-gazdasági jellegű adatot is használ, sok esetben a két forrás nem is választható el egymástól. Ezenkívül nyelvészeti és etimológiai eredményekre is támaszkodik, elsősorban MUNKÁCSI Bernát munkája alapján.[28] Tekintettel azonban arra, hogy e munka számos hibát tartalmazott, ezek nem egy esetben JANKÓ munkájába is átkerültek. Ezenkívül alkalomszerűen a régészeti, sőt történeti forrásokat is figyelembe veszi, az előbbieknél azonban sokkal kisebb mértékben. E munkában tehát JANKÓ több tudományszak eredményeire támaszkodva igyekszik megállapításait alátámasztani. Ez az eljárási mód teszi különösen becsessé munkáját számunkra, hiszen benne a komplex szemléletű néprajzi kutatás legkorábbi magyar úttörőjét tisztelhetjük.

Összehasonlításai során elsőrendűen a finnugor, a török-tatár és az orosz anyagot használja. Helyenként azonban a környező szláv népek és a németek hasonló eszközeire is felhívja a figyelmet. Összehasonlításának alapelveit az alábbiakban foglalja össze: „Nyilvánvaló, hogy az olyan szerszám, mely egész Európában s az általam ismert Ázsiában csak a magyarnál és az osztjáknál van meg, ugor eredetű, vagy a mely Nyugat-Európában és a magyarnál van meg s Keleten hiányzik, az hozzánk nyugatról és pedig a németből jutott. Ha valamely szerszám megvan a nyugaton is, a keleten is, a magyarban is, nyilvánvaló, hogy a magyar onnan vette, a hova a név utal, ha a név orosz, a szerszám halászatunkban a honfoglalás előtt került, ha német eredetű, akkor a honfoglalás után kaptuk azt."[29]

A fenti módszer a szemlélő számára rendkívül leegyszerűsítettnek látszik, de a maga korában a megelőzőkhöz képest igen nagy lépést jelentett. A következetesen kersztül vitt vizsgálat eredményeképpen nemcsak a halászat egyes szerszámainak eredetét igyekezett megállapítani, hanem először tesz kísérletet arra, hogy az anyagi kultúra összehasonlító néprajzi vizsgálata segítségével a magyar őstörténet egyes kérdéseibe bevilágítson.

Munkája befejezéseképpen elvi és módszertani tanulságait így foglalja össze: „ Íme ezekben kísérlettük meg megvázolni a magyar halászat fejlődésének történetét; így mondta azt el nekünk a tárgyak összehasonlító tudománya. Ebben jelöltem meg azt az utat, amelyet a magyar néprajznak követnie kell, ha önmagát akarja megérteni, megismerni. Gyűjtsük fel a hazai néprajzot, de ne álljunk meg itt, mert akkor mindent magyarnak látunk, magunkat ámítjuk és csaljuk, hanem letépve szemünkről a nemzeti színű hályogot . . . ismerjük meg a környezetet, a melyben élünk és éltünk keressünk fel néprajzunknak úgy nyugati, mint keleti forrásait, lássunk tisztán, lássuk az igazságot."[30] Ez a megállapítás, mely népi kultúránk keleti és nyugati elemeit hangsúlyozza, jóval

[27] JANKÓ János: *A magyar halászat eredete*. 40. Bp. 1900.
[28] MUNKÁCSI Bernát: *A magyar halászat műnyelve*. Ethn. IV.
[29] JANKÓ János i. m. 41.
[30] JANKÓ János i. m. 608—609.

megelőzve korát, és mai felfogásunkhoz közelálló kutatási feladatot vázolt fel.

A hatalmas méretű összehasonlító munka anyagának zöme a XIX. századból származik. Az összehasonlítások csaknem kizárólag formai jellegűek, melyeket az ugyanebből az időből származó földrajzi elterjedés egészít ki. A különböző népek magyarokkal való együttélését vagy érintkezését egy évezred, de esetleg évezredek választják el egymástól. Jankó nem valószínűsíti egy-egy eszköz meglétét a kapcsolatok időpontjában. Nem használ olyan régészeti, történeti forrásokat, melyek alapján az egyes eszközök használatának kontinuitását a népek érintkezésétől kezdve igazolni lehetne. Mindez az etimológiák bizonytalanságával, illetve elévülésével a mű eredményeinek bizonyos felülvizsgálatát teszi szükségessé.

A munka megjelenésétől eltelt csaknem hét évtized alatt a magyar néprajztudomány klasszikus alkotásává merevedett. Sokan érezték, hogy bizonyos vonatkozásban megállapításai revízióra szorulnak. Györffy István 1934-ben a megjelenés óta eltelt hosszú idő alatt összegyűjtött nagy mennyiségű halászati anyagra hivatkozva, egy újabb összehasonlító vizsgálat megvalósítását szorgalmazza.[31] Gunda Béla valószínűtlennek tartja a nagy orosz hatást, és kifogást támaszt a nyugati átvételek jelentős száma miatt.[32] Korompay Bertalan tételekbe szedte a munka revíziójának legfőbb kérdéseit, és néhány ponton kísérletet is tett arra.[33] Ezenkívül is a részlettanulmányok nem egy helyen kiegészítik adatait.

Bár a fenti megállapításoknak igazat kell adnunk, de mindez nem változtat azon a tényen, hogy Jankó munkája megjelenésekor messze megelőzte korát, és számos indítékot adott a hasonló módszerrel végzett kutatásokra. Az a tény pedig, hogy teljes anyagának felülvizsgálására nem került sor, és senki sem vállalkozott egy új összefoglalás elkészítésére, ismét a munka nagyságát bizonyítja. A megjelenéstől eltelt évtizedek alatt nem volt senki, aki olyan sok összehasonlító anyagot, főleg az orosz forrásokat, úgy ismerte volna, mint Jankó. Az igények, szempontok éppen Jankó munkájából kinőve olyan mértékben megnövekedtek, hogy egy új összefoglalás szerzője nagyon nehéz feladat elé kerülne. Ezzel magyarázható, hogy a magyar halászat kutatása területén, bár jelentős részletmonográfiák keletkeztek, de a nagy, a Jankó örökségéhez méltó összefoglalás mind a nai napig várat magára.

Jankó János figyelmét azonban nemcsak a nagy múltra visszatekintő hagyományok kötötték le, hanem szívesen foglalkozott az életformák változásával, a hagyományok eltűnésével is. Joggal állapítja meg Tálasi István, elsősorban néprajzi monográfiáira utalva,[34] hogy Jankó János: „. . . kitűnik korszerűbb látásával, főleg a népi társadalom és a paraszti műveltség változásai iránt tanúsított figyelmével, s ezzel a „népismereti néprajz előfutára."[35]

Így elsőnek mutat rá arra, hogy a századforduló tájékán hogyan változnak át a kistermelők bérmunkásokká. A Balatonon a hagyományos halászat felszámolását a nagybérlők mindent elseprő egységesítésével magyarázza. A balatoni halászokról írva megállapítja: „. . . ezek a napszámosok már nem is

[31] Györffy István: *Magy. Népr.*[2] 2 : 81.

[32] Gunda Béla: *A magyar gyűjtögető és zsákmányoló gazdálkodás kutatása* 15. Bp. 1948.

[33] Korompay Bertalan i. m. 239.

[34] Tálasi István i. m. 11.

[35] Jankó János: *Kalotaszeg magyar népe.* Bp. 1892. — Uő.: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe.* Bp. 1893. — *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* Bp. 1902.

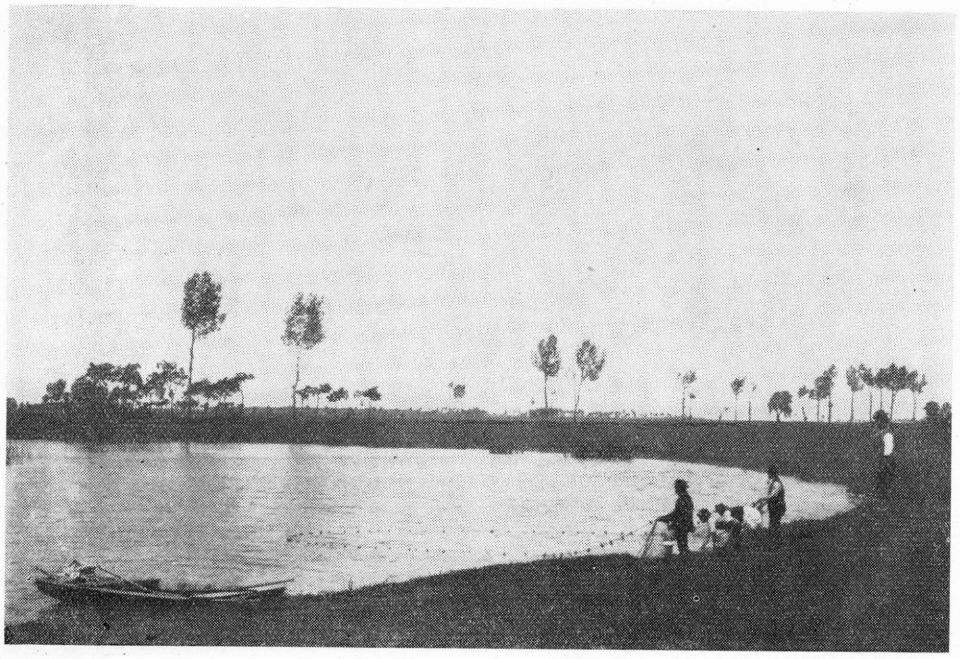

4. kép. Halászati kerítőhálóval. Jászság. JANKÓ János felvétele. Néprajzi Múzeum. F. 4908.

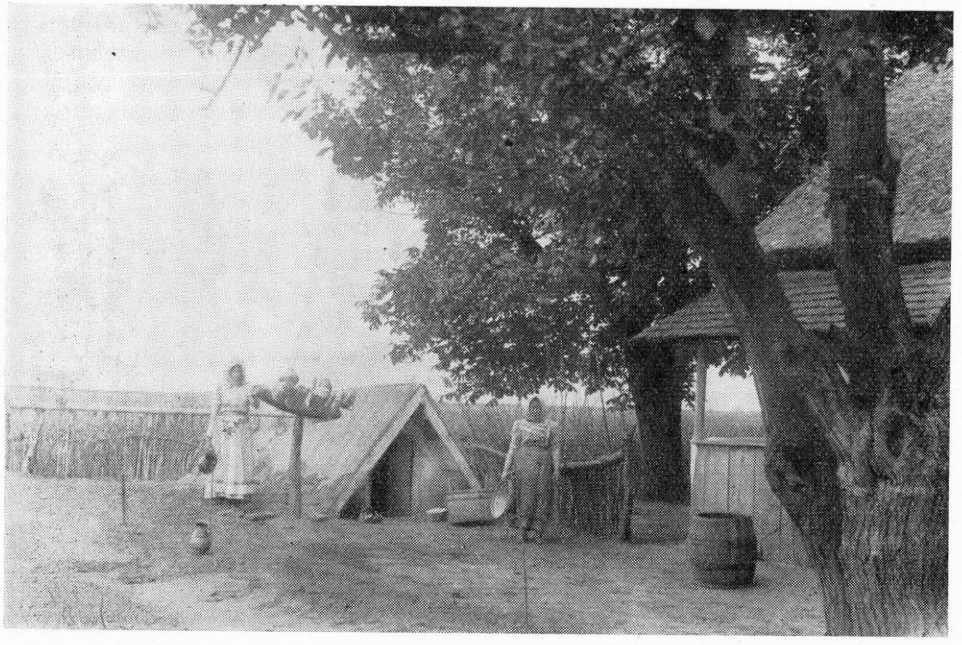

5. kép. Tanyaudvar. Jászság. JANKÓ János felvétele. Néprajzi Múzeum F. 4919

halászok, hanem munkások". Bért kapnak, de nem kapnak sem napi, sem vacsora halat, mint korábban. A Balaton egész víztükrét rövidesen egyetlen részvénytársaság bérelte ki „mely a nép kezén semmiféle halász-szerszámot nem tűr, partjait csendőrrel őrizteti, s maga csupán nagyipari szerszámokkal dolgoztat". Megkapó színekkel írja le az éjszakai halászat, a bérmunka léleknélküli robotját, ami testileg, lelkileg tönkre teszi a balatoni halászokat. Ugyanakkor arra is utal, hogy az öntudatos munkásokká váló halászok, köztük a keneseiek „a bérviszonyokat — különösen a nyáriakat — keveselték, sztrájkoltak és nem szerződtek". A bérlő máshonnan hozott halászok segítségével törte le sztrájkjukat.[36] A halászat ilyen átalakulása Jankó korában a jelen eseménye volt, s erre a folyamatra néprajzi irodalmunkban elsőnek ő figyelt fel.

Hasonlóképpen észreveszi a kapitalista gazdálkodásnak a falun történő egyre nagyobb térnyerése következtében kialakult dunántúli egykét. Megállapítja, hogy a Balaton mellékén a szegénységnek, a pásztoroknak több a gyermeke, mint a jómódú gazdáknak, akik félnek a vagyon elaprózódásától. Maga ez a megemlítés is világosan mutatja, hogy a kora égető problémáit nemcsak nyitott szemmel figyelte, hanem azok okaira is rámutatott.

A hagyományok felszámolódását természetes és a gazdasági átalakulásból következő folyamatnak fogja fel. Jellemző példa erre, amikor Torockóval kapcsolatban rámutat az átalakulás folyamatára és annak szükségszerűségére. Példákon mutatja be, hogyan hagyják el a régi viseleteket, hogyan merül sok régi hagyomány véglegesen feledésbe. „Ez a konzervativizmus kell, hogy csökkenjen, kell, hogy elmúljon" — állapítja meg, hiszen a gazdasági körülmények megváltozása, a régi fennmaradását már nem teszi lehetővé. Ilyen és ehhez hasonló megállapításokhoz az adatok lelkiismeretes feltárása vezette el, és ebben a vonatkozásban is a mi korszakunk előfutárának tekinthetjük Jankó Jánost.

Jankó János hatalmas íveléssel indult pályája korai halálával derékbatört, torzó maradt. Munkássága, hatása még így is külön fejezetet biztosít számára a magyar néprajztudomány történetében. Hosszú évtizedekig érdemeinél kevesebb szó esett róla. Ma már azonban világosan látjuk, hogy elvi és módszertani kérdésekben is sok vonatkozásban a mi korszakunk előkészítőjének tekinthetjük. Hátramaradt, sajnos jelentős részében még lappangó, kéziratos anyaga feltárásra és feldolgozásra vár. Gazdag osztják gyűjteménye rövidesen napvilágot lát, elképzelései, megkezdett kutatásai az utóbbi évtizedekben találtak folytatókra. Mindez azt is bizonyítja, hogy munkássága, eredményei halála után is hatottak és hatnak napjainkban is.

Balassa Iván

Иван Балашша:

ЯНОШ ЯНКО КАК ЭТНОГРАФ

(Резюме)

Венгерская этнография в этом году отмечает столетнюю годовщину со дня рождения Яноша Янко (1868—1902). Рано скончавшийся замечательный ученый начал свой путь в науке с географии, однако позже он стал заниматься этнографией, которой и посвятил преобладающую часть своей жизни. С 1893 по 1902 год он был директором Будапештского этнографического музея.

На первый период его деятельности приходится оживления венгерской этнографии. В 1889 году сформировалось Венгерское этнографическое общество, в 1890 году стал

[36] Jankó János: *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* 335. Bp. 1902.

издаваться журнал этого общества — Этнография. Организованная в 1896 году так называемая Выставка Тысячелетия обратила внимание на этнографию. На этой выставке был показан и этнографический музей под открытым небом, состоявший из 24 крестьянских домов и общественных зданий, что также явилось результатом работы Яноша Янко.

Янко проводил исследования в самых различных областях этнографии, он явился основателем сравнительной этнографии в Венгрии. Многое сделано им и для создания угро-финнской сравнительной этнографии. По представлению замечательного ученого финнский, венгерский и остяцкий народы располагаются географически в углах большого треугольника. Их материальная культура представляет три различные степени. Самая неразвитая — остяцкая, наиболее многогранная — венгерская, финнская же размещается между этими двумя. Поэтому Янко решил изготовить типологический, историко-эволюционной ряд предметов материальной культуры этих трех народов. Наряду с собранным им венгерским материалом, ученый зарисовал более 1200 предметов финнской культуры, а материальную культуру остяков изучал на месте. Однако ученому не удалось осуществить задуманного: в 34 летнем возрасте он скончался.

Он разработал лишь вопрос о рыболовстве. Сравнил венгерский материал с орудиями рыбной ловли угорскими, турецко-татарскими, немецкими, русскими и других славянских народов. Грандиозный труд (Происхождение венгерского рыболовства, Будапешт 1900 — A magyar halászat eredete, Bp. 1900.) вышел в свет сразу на двух языках — на венгерском и на немецком. Накопленный с тех пор материал, а также изменившееся мировоззрение показывают необходимость ревизии отдельных положений этой работы, однако ученому принадлежит несомненная заслуга как пионеру исследований в этой области в Венгрии. В своей работе он использует этнографический, исторический, археологический, лингвистический, материал, он впервые использует до тех пор трудно доступный материал литературы вопроса на русском языке.

Янко написал и издал три крупных и много небольших этнографических монографий. В них он не только описывает этнографические особенности отдельных территорий, но прослеживает их изменения и указывает на причины происщедших изменений. Переформирование традиций, их отмирание ученый связывает с изменениями экономических условий.

Бурное развитие творческого пути Яноша Янко было прервано неожиданной ранней смертью. Однако его деятельность, ее влияние на дальнейшее развитие означают особую главу в истории венгерской этнографии. В области вопросов методики этнографических исследований мы до сих пор считаем Яноша Янко ученым, во многих отношениях подготовившим почву для современности.

Iván Balassa:

JÁNOS JANKÓ, DER ETHNOGRAPH

(Auszug)

Die ungarische Ethnographie begeht in diesem Jahr den 100. Jahrestag der Geburt von János Jankó (1868—1902). Der früh verstorbene, hervorragende Gelehrte begann seine wissenschaftliche Tätigkeit auf dem Gebiet der Geographie. Den grössten Teil seiner späteren Arbeit widmete er sich aber der Ethnographie. In den Jahren 1893—1902 war er Leiter des Ethnographischen Museums in Budapest.

Auf die erste Zeit seiner Tätigkeit fällt der Aufschwung der ethnographischen Wissenschaft in Ungarn. Im Jahr 1889 wurde die Ungarische Ethnographische Gesellschaft gegründet, und im Jahr 1890 erschien ihre Zeitschrift Ethnographia. Die im Jahr 1896 veranstaltete Millenarausstellung hat die Aufmerksamkeit auf die Ethnographie gelenkt. Hier wurde auf Grund der Arbeit von János Jankó ein aus 24 Häusern und einigen öffentlichen Gebäuden bestehendes Freiluftmuseum aufgestellt.

Jankó hat auf den verschiedensten Gebieten der Ethnographie Forschungen durchgeführt. Er war Begründer der vergleichenden ethnographischen Forschungen in Ungarn. Er hat auch für die Gründung der finno-ugrischen vergleichenden Ethnographie viel beigetragen. Seiner Meinung nach seien das finnische, ungarische und ostjakische Volk geographisch in den Ecken eines großen Dreieckes placiert. Die materielle Kultur dieser Völker vertrete drei verschiedene Stufen. Am wenigsten entwickelt sei die Kultur der Ostjaken, die vielseitigste die der Ungarn. Er beschloss also, die typologische und entwicklungsgeschichtliche Serie der Gegenstände dieser drei Völker zusammenzustellen.

Neben seiner Sammeltätigkeit in Ungarn hat er mehr als 1200 Gegenstände der Finnen gezeichnet. Die materielle Kultur der Ostjaken studierte er an Ort und Stelle. Seine Pläne konnte er aber wegen seines im 34. Lebensjahr erfolgten Todes nicht verwirklichen.

Er konnte nur das Problem des Ursprunges der Fischerei bearbeiten. Das ungarische Material wurde mit den Fischergeräten der Ugrier, Türken, Tataren, Russen sowie anderer Slawenvölker und der Deutschen verglichen. Das große Werk *A magyar halászat eredete* (Herkunft der magyarischen Fischerei), Budapest, 1900, ist gleichzeitig ungarisch und deutsch erschienen. Obwohl einige seiner Feststellungen infolge des seit dem gesammelten Materials und der Veränderung der Ansichten einer Revision bedürfen, gebührt jedoch seinem bahnbrechenden Verdienst die vollkommene Anerkennung. In dieser Arbeit sind ethnographische, linguistische, archäologische und geschichtliche Materialien gleichfalls bearbeitet. Bei seinen Ausführungen ist, in Ungarn zum ersten Mal, auch die bis dahin schwer zugängliche russische Literatur in die vergleichende Arbeit eingezogen worden.

Jankó hat drei größere und mehrere kleinere ethnographische Monographien veröffentlich. In diesen sind die ethnographischen Erscheinungen nicht nur beschrieben, sondern ihre Veränderungen verfolgt und auch ihre Ursachen ermittelt. Die Umbildung oder das Absterben der Traditionen sind in diesen mit der Veränderung der wirtschaftlichen Umstände in Zusammenhang gebracht.

Der erfolgversprechenden Laufbahn von János Jankó wurde durch seinen frühen Tod ein jähes Ende bereitet. Seine Tätigkeit und Wirkung bilden aber auch so ein Kapitel für sich in der Geschichte der ungarischen Ethnographie. In Fragen der Methodik ist er in vielen Beziehungen als Vorläufer unserer heutigen Ethnographie zu betrachten.

Jankó János mint antropológus

A tudományos közvélemény egy része Jankó Jánost etnográfusként ismeri, de jelentős földrajzi munkássága mellett épp olyan kimagasló az antropológia területén végzett tevékenysége is.

Jankó János (Pest, 1868. március 13. — Borszék, 1902. július 28.) Török Aurél tanítványa volt, 7 féléven át hallgatta előadásait és gyakorlatait. Az élő magyarságra vonatkozó antropológiai vizsgálatait Erdélyben kezdte meg. Amikor 1895-ben átvette a Néprajzi Osztály vezetését, a hazai embertani kutatások számára is igyekezett központot teremteni. Az élő-vizsgálatoknak laboratóriumot szervezett, de nem feledkezett meg koponyák és csontvázak gyűjtéséről sem. Egyik fő feladatnak tekintette, hogy az őskori sírleletek csontanyagát a hazai etnográfia eredményeivel való relációban vizsgálják. Az embertani osztályon a szintén Török Aurél tanítvány, Semayer Vilibaldot helyezi el, de ő maga is részt vesz az antropológiai kutató munkában, és a Balaton környéki magyarság vizsgálatába kezd. Ebből az anyagból válogatta ki 48 egyén legfontosabb adatait és fényképét „Magyar típusok" címmel, és azt a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteménye 2. kötete gyanánt kinyomatta. Az 1900. évi párizsi Embertani Kongresszuson ez a kötet külföldi szakemberek elismerő véleményét vívta ki, Magyarországon viszont — eléggé méltánytalanul — elmarasztaló kritikában részesült.

Míg néprajzi gyűjtését és kutatásait sikerült jelentős mértékben feldolgoznia és közölnie, antropológiai munkásságára ez csak részben mondható el. Erre vonatkozó szép tervét, amelyről lelkesedve nyilatkozik több helyen is, 35 éves korában bekövetkezett váratlan halála meghiúsította. Bartucz Lajos véleménye szerint, ha Jankó János tovább marad életben, Magyarország antropológiai szempontból Európának egyik legjobban átkutatott területe lett volna. Életét és munkásságát dinamikus stílus jellemzi, rendkívül sokat dolgozott, kutatott és utazott, és másokat is buzdított a tudományos munkára. Nagyon érdekes Bartucznak az alábbi megnyilatkozása „A magyar ember" című könyvében (122. o.): „Egyébként az, hogy életcélomul tűztem ki hazánk rendszeres antropológiai felvételét és feldolgozását, az is jórészt Jankó János példájának és munkáinak hatása."

Jankó Jánosnak a magyarság néprajzi és táji csoportjaira vonatkozó vizsgálatai közül kiemelkedik „Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe" című, 1893-ban önálló kötetben megjelent munkája. Ezt ő maga néprajzi tanulmánynak nevezi, és könyvének túlnyomó része valóban népajz, a III. fejezet azonban az „Anthropológiai adatok" címet viseli. Ezt a részt a részletes

embertani adatgyűjtésen kívül vizsgálati anyagának nagyon korszerű matematikai-statisztikai elemzése jellemzi.

Jankó János nagy érdeme az a felismerés, hogy — mai kifejezéssel élve — a magyarság etnogenezisének kérdése nem oldható meg a rokon népek antropológiai arculatának felkutatása nélkül. Ezúttal ebben a kérdésben végzett munkásságáról és az általa gyűjtött rendkívül becses anyag sorsáról szeretnék kissé részletesebben szólni.

Jankó János 1896-ban Zichy Jenő gróf megbízásából az oroszországi néprajzi gyűjteményeket tanulmányozta, közben orosz nyelvtudását is kiegészítette. 1898-ban a harmadik *Zichy-expedíció* tagjaként a Kaukázusból elindulva az Ural vidékére jutott, majd Tobolszkban különvált az expedíciótól. Tobolszkban az ottani múzeum gazdag osztják anyagát tanulmányozta. További útjáról saját — máig is kiadatlan — naplója tájékoztat, amelyet a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára őriz. Alkalmam volt a napló igen becses anyagát közvetlenül tanulmányozni, amiért ezúton is köszönetemet fejezem ki. Jankó János a keleti osztják településeket kívánta megvizsgálni, minthogy ott kutató még nem járt.

Tobolszkban egy vitorlás csónakot szerzett, azt átalakította, hogy lakóhelyéül is szolgáljon. Konzervekkel, fegyverel és csereáruval látta el magát. A korábban már megszerzett cári ukáz birtokában a terület kormányzójának támogatását is megnyerte. Július elején indult el az Irtisen, 68 napig — mindössze néhány éjszaka kivételével — a csónak volt szűkös lakó- és szálláshelye. Demjánszkojénél fölhatolt az Irtis jobboldali mellékfolyóján, a Demjánkán, ahol elekezdte az ott élő osztjákok (chantik) embertani tanulmányozását. Majd visszatérve az Irtishez, az Obig hajózott fel Szamarovóhoz (ez a mai Hanty-Manszijszk). Az Obon kelet felé haladva annak baloldali mellékfolyóján, a Szalymön hajózott föl, a Szorovszkija jurtáig. Jankó János az akkori orosz nyelvhasználatot követve, az osztjákok településeit jurtáknak nevezi. Az Obra visszatérve, csónakján Szurgutig haladt fölfelé. Szurguttól a Nagy-Jugán völgyében a Kolszamovü jurtáig evezett föl osztjákjaival, és ezen a folyón, odavissza számolva, kereken 1100 versztet tett meg. A Jugánban előtte csak a svéd Martin járt, aki azonban csak 260 versztnyire hatolt föl a folyón. A legtöbb időt a Nagy-Jugán mentén élő osztjákok kutatására fordította. Igen jelentős az az antropológiai megfigyelése, hogy az Irtistől keletre, ahogy ő írja, „fogyott a kék szem és a szőke haj".

A Jugán folyón való hajózás nem volt könnyű feladat, a szurguti közigazgatási szervek ezt lehetetlennek tartották, de a cári ukáz megtette a hatását. Jankó János energikusan tört célja felé, és a benépesített 650 versztnyi folyószakaszból 540-et kutatott át, 30 jurtából 27-et. Ezen a szakaszon Jankó János következő embertani megfigyelését olvashatjuk: „Az antropológiai kutatás meggyőzött arról, hogy itt tiszta barna szemű, dolichocephal rasszal van dolgom, egyetlen kék szemű jurtám volt a 27 között, az is az Obról települt ide." Ismét egy fontos embertani megfigyelés: „Eddig az osztjákot ugor népnek tartottuk; az antropológiának ezt ma meg kell tagadnia; az osztják egy dolichocephal, barna szemű, barna hajú ősnép maradéka, amely ugor hatás alá került, ez az ugor hatás a nyelvben kiterjedt az egész népre, a kultúrában és vérben azonban nem terjedt az Irtisen és Obon túli területre."

A két és fél havi hajszolt utazás nagyon kimerítette Jankó Jánost. Jelentésében írja, hogy a Jugánon a víz alatt lappangó fatörzsek miatt élet-

veszélyes volt az út, különösen éjszaka; hogy időt nyerjen ugyanis, az éjszakai utazást választotta, ami azonban a víz apadása miatt egyre veszélyesebbé vált. Útja során régi temetőkből koponya-anyagot gyűjtött, ami elég kockázatos vállalkozás volt. A hazahozott értékes anyag 30 koponyából és 2 csontvázból állt. A második világháború folyamán két koponya és 1 csontváz hitelessége kétségessé vált, így 28 koponya és 1 csontváz maradt tudományos vizsgálatra. Ezek feldolgozását magam végeztem el, a tanulmány az *Acta Etnographica* 1. kötetében 1950-ben orosz nyelven jelent meg. A koponyák többsége a Jugán völgyéből származik. A megmentett anyag morphotaxonómiai elemzése lényegesen hozzájárult az ugor népekre jellemző és a szovjet antropológusok által uralinak, illetőleg urali-altájinak nevezett rassz csontvázanyagon mutatkozó jellegegyüttesének tisztázásához. A Jankó János által gyűjtött anyag vizsgálata nyújtott lehetőséget arra, hogy a honfoglaló magyar paleoantropológiai leletek közt ezt a taxonómiai komponenst felismerhessem; ilyen pl. a Zemplén megyei Karos X. századi temetője is. Az ananyinói kultúrájú lugovoji szériában is előkerültek hasonló koponyák.

Nagyon becses Jankó Jánosnak a múlt század végi osztják lakosságon végzett antropológiai adatfelvételezése. Összesen 125 embert vizsgált meg, ezek közül 60-at részletesebben. Az adatok kéziratos naplójában vannak meg. Nekem jutott az a megtisztelő feladat, hogy a kiváló néprajzkutató és antropológus adatait feldolgozhassam, amelyre vonatkozó tanulmányom a *Nyelvtudományi Közlemények*ben (1954) jelent meg. A vizsgálati adatok az egyes folyóvölgyek szerint a következő regionális eloszlást mutatják: Demjanka 13, Irtis 14, Szalym 14, Nagy-Jugán és Kis-Jugán vidéke 84 egyén. Az összesen vizsgált 125 személy között mindössze 6 nő volt. A felvett metrikus adatokat értékesen egészítik ki az általa készített fényképfelvételek. 54 férfiről és 10 nőről — többségükben jól sikerült — fénykép áll rendelkezésre. A felvételek túlnyomó része két nézetben készült egyéni felvétel és annyira éles, hogy a részletesebb morfológiai megfigyeléseket is lehetővé teszi. A vizsgálati anyag homgénnek mondható és túlnyomó részben a szovjet szerzők urali típusával azonosítható; ezenkívül uralo-lapponoid embertani komponens is föllelhető a Közép-Ob melletti chantiknál.

Jankó János három tudomány területén mozgott otthonosan. Az orvosi fakultáson kezdte tanulmányait, majd teljesen a geográfiának szentelte egyetemi éveit. Földrajzi érdeklődése fokozatosan az etnográfia területére vezette át. Erre az élénk képzeletű és a tudomány sok ága iránt szenvedélyesen érdeklődő fiatal tudósra nagyon jellemző az a szemléleti egység, amelyben az etnográfia és az antropológia problémáit látta és ahogy azokat művelni is igyekezett. Ma, amikor a tudományok egyre inkább differenciálódnak, döntőnek tartjuk az antropológiai tudományok egymásrautaltságát és egységét, amelybe — mint három főpillér — az etnográfia, archaeológia, és az antropológia tartozik. Ezek együttvéve a tágabb értelemben vett antropológia keretébe foglalhatók. Semmiképp sem tarthatjuk egészségesnek a Magyarországon most kialakult sajátos helyzetet, hogy az antropológiát csupán biológiai tudománynak tartják. Az ember olyan élőlény, amelynek műveltsége is van és társadalomban él. Ha etnogenetikai célkitűzésű embertani kutatásokat végzünk, egészen magától értetődik, hogy a régészet, a néprajztudomány, sőt a nyelvészet eredményeit is fel kell használnunk. Ha az antropológiai jelenségek relációinak igényesebb, szélesebb alapon nyugvó feltárására törekszünk, a biológiai szférából át kell lépnünk a társadalomtudományok szférájába is.

Úgy hiszem Jankó János jelentős életművének, a tudomány iránti szenvedélyének áldozunk akkor, amikor az antropológiai tudományok szintézisének igényével emlékezünk rá. Ma már nagyon nehléz lenne egy személynek művelnie három tudományt, de a fentebb említett szaktudományok sokoldalú kapcsolatának megerősítésére múlhatatlanul szükség van.

Lipták Pál

Пал Липтак:

ЯНОШ ЯНКО КАК АНТРОПОЛОГ

(Резюме)

Обычно Яноша Янко знают как замечательного этнографа, однако наряду с работами в области географии и этнографии ученому принадлежат значительные заслуги как антропологу.

Янош Янко в течение трех с половиной лет учился в университете у антрополога Аурела Тёрёк, у него же он проводил и практические работы. Свои антропологические исследования, связанные с венграми, он начал в Трансильвании. Когда в 1895 году он стал во главе Этнографического отдела Венгерского национального музея, то всеми силами стремился создать центральную основу для организации антропологических исследований. Им была создана лаборатория для исследований на живых людях, не забыл ученый и о сборе черепов и скелетов, находимых при раскопках. Одной из главнейших задач он считал исследования материалов раскопок в тесной связи и сравнении с результатами отечественной этнографии. Янко и сам принял живое участие в исследовательской антропологической работе, им было начато антропологическое и этнографическое изучение населения района озера Балатон. Из большого материала ученый выбрал наиболее важные данные относительно 48 человек и их фотографии и под заголовком «Венгерские типы» опубликовал во втором томе серии «Этнографические собрания Венгерского национального музея». На парижском этнографическом конгрессе в 1900 году эта работа получила заслуженное признание специалистов.

Среди этнографических исследований Янко, исследований различных этнических групп особо важно следующее «Венгерское (секейское) население Торды, Аранёшсека, Тороцко», опубликованное отдельным изданием в 1893 году. Третья глава этой работы — «Антропологические данные» — кроме детальнейшего собрания антропологических данных содержит и тщательнейший математико-статистический анализ собранного и исследованного материала. Большой заслугой Янко является осознание того, что, используя современное выражение, что вопрос этногенеза венгров не может быть решен без исследования и изучения антропологии родственных венграм народов.

Янош Янко именно для осуществления вышеупомянутого принципа антропологических исследований венгров по поручению графа Енё Зичи в 1896 году изучает русские этнографические собрания, между тем пополняся и свои Знания по русскому языку. В 1898 году он как член третьей экспедиции, организованной Зичи (на Кавказ и в Восточную Азию), отправляется с Кавказ и на Урал, а там, отделившись от экспедиции, едет в Тобольск. В Тобольске он изучает богатейший остяцкий материал в местном музее. О дальнейшем пути ученого мы узнаем из до сих пор не опубликованного путевого дневника его, который хранится в Будапеште в Этнологическом архиве Этнографического музея. Янош Янко стремился исследовать поселения восточных остяков, ибо до него там не было ни одного исследователя.

В Тобольске он достал парусную лодку, переделал ее так, чтобы в ней можно былои жить. Запасшись консервами, оружием и товарами для обмена, он отправился в путь. Благодаря полученному им ранее царскому указу он имел возможность заручиться и поддержкой местного губернатора. В начале июля он отправился по Иртышу, в течение 68 дней он жил в лодке (за исключением всего нескольких ночей, проведенных на берегу). У Демьянского он поднялся по притоку Иртыша реке Демьянке, где и начал антропологическое изучение живущих там остяков. Затем, вернувшись к Иртышу, он поднялся до самой Оби, до Самарово (ныне Ханты-Мансийск). Пройдя по Оби на восток, он поднялся вверх по ее левому притоку Сайме до юрты Соровская. Затем, вернувшись на Обь, поднялся на лодке вверх до Сургута. Затем вместе с остяками от Сургута поднялся до Колсамовской юрты в долине Большого Югана. По оби он проплыл всего 1100 вёрст. В Югане до него побывал лишь швед Мартин. Однако Мартин поднялся вверх по реке всего на 260 верст. Большую часть своего времени Янко посвятил изучению остяков,

кивущих по течению Большого Югана. Очень значительно то его антропологическое наблюдение, что к востоку от Иртыша, как пишет он сам: «. . .все меньше синих глаз и светлых волос . . .»

Продвижение по реке Юган было нелегкой задачей, но Янко энергично стремился к цели и из территории в 650 верст, заселенной остяками, исследовал 540, из 30 юрт 27. Об этом отрезке реки Янко сделал следующее антропологическое наблюдение: «Антропологическое исследование убедило меня в том, что я имею дело с кароглазой, долихоцефальной расой, среди 27 юрт лишь население одной было синеглазым, но и жители этой единственной юрты переселились сюда с Оби.» А вот еще одно важное антропологическое наблюдение: «До сих пор мы считали остяков угорским народом, однако сегодня антропология должна от этого отказаться, ибо остяки являются потомками древнего народа, для которого были характерны карие глаза, коричневые волосы и узкая, длинная голова», этот народ когда-то подпал под угорское влияние, которое через язык распространилось на всех остяков, однако в культуре и крови не распространилось на территории, лежащие за Обью и Иртышом.»

В ходе своей экспедиции Янко собрал и много черепов со старых кладбищ, что было очень рискованным делом. Привезенный в Венгрию ценнейший материал: составили 30 черепов и 2 скелета, их обработку провел Пал Липтак, статья, посвященная этому, была опубликована на русском языке в первом томе *Acta Ethnographiea* в 1950 году. Большинство черепов происходит из Юганской долины. Этот материал значительно способствовал выяснению характерных черт угорских народов и, которые советскими антропологами были названы чертами уральской, вернее уральско-алтайской расы. Данные, собранные Яношем Янко предоставили возможность изучения этого таксономического компонента среди палеоантропологических находок периода завоевания венграми их новой родины. Таково, например, старое кладбище X. века раскрытое в деревне Карош в области Земплен. Подобные черепа были найдены в луговой серии ананьинской культуры.

Большой заслугой Яноша Янко является и сбор антропологических данных при исследовании живого остяцкого населения. Всего им было исследовано 125 человек, из них 60 очень тщательно. Все данные были занесены в дневник. Эти рукописные данные были обработаны Палом Липтак и опубликованы в серии «Языковедческие записки» в 1954 году. Исследовательские данные, показывают следующее распределение согласно долинам рек: Демьянка — 13, Иртыш — 14, Шалим — 14, Большой Юган и Малый Юган — 84 человека. Среди исследованных 125 человек было всего 6 женщин. Записанные метрические данные являются ценным дополнением сделанных Яношем Янко фотографий. Мы имеем в распоряжении в большинстве своем хорошо удавшиеся фотографии 54 мужчин и 10 женщин. Большинство фотографий сделано в двух плоскостях, снимок отдельной личности настолько резок, что на нем могут быть прослежены и мельчашие морфологические детали.

Pál Lipták:

JÁNOS JANKÓ, DER ANTHROPOLOG

(Auszug)

In wissenschaftlichen Kreisen wird János Jankó oft nur als Ethnograph erwähnt. Neben seiner bedeutenden geographischen und ethnographischen Tätigkeit war aber auch seine Tätigkeit auf dem Gebiet der Anthropologie hervorragend.

Als Schüler des Anthropologen Aurel Török hat Jankó an der Universität sieben Semester hindurch Anthropologie studiert und bei seinem Professor praktische Arbeit geleistet. Seine auf das lebende Ungartum bezüglichen anthropologischen Untersuchungen wurden in Siebenbürgen begonnen. Als er 1895 mit der Leitung der Ethnographischen Abteilung des Ungarischen Nationalmuseums betraut wurde, trachtete er für die ungarischen anthropologischen Untersuchungen eine zentrale Basis zu schaffen. Es wurde also für die Untersuchungen lebender Individuen ein Laboratorium organisiert, wurde aber auch das Sammeln ausgegrabener Schädel und Skelette nicht versäumt. Er hat es für eine Hauptaufgabe gehalten, das Knochenmaterial der prähistorischen Grabfunde in Zusammenhang mit den Ergebnissen der ungarischen Ethnographie zu untersuchen. Er hat selbst an der anthropologischen Forschungsarbeit teilgenommen und hat zuerst die ethnographische und anthropologische Untersuchung der Bevölkerung der Balatongegend begonnen. Aus diesem Material wurden die wichtigsten Daten und die Photos von 48 Individuen herausgehoben und im Band 2 der Serie „Ethnographische Sammlungen des Ungarischen Nationalmuseums" unter dem Titel »Ungarische Typen«

veröffentlicht. Auf dem Anthropologenkongress in Paris (1900) hat dieser Band die Anerkennung der Fachleute erworben.

Unter seinen veröffentlichten Untersuchungen über die ethnographischen Gruppen des Ungartums ist noch der im J. 1893 erschienene Band »Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe« (Das ungarische Széklervolk von Torda, Aranyosszék und Torockó) bedeuten. Kapitel III dieses Werkes trägt den Titel: „Anthropologische Daten". Dieser Teil seines ethnographischen Werkes enthält eine ausführliche Datensammlung und ist durch eine recht moderne matematisch-statistische Analyse des vorgelegten Materials charakterisiert. Ein großer Verdienst Jankós ist die Erkenntnis, daß die Frage der ungarischen Ethnogenesis (heutige Termonologie) ohne Durchforschung der Anthropologie der mit den Ungarn verwandten Völker nicht zu lösen ist.

Im Interesse der Verwirklichung dieses Prinzips hat János Jankó 1896 im Auftrage des Grafen Jenő Zichy die russichen ethnographischen Sammlungen studiert und inzwischen auch seine russische Sprachkenntnis erweitert. Als Mitglied der dritten (kaukazischen und ostasiatischen) Zichy-Expedition gelangte er vom Kaukazus aus in die Uralgegend. In Tobolsk trennte er sich von der Expedition und studierte das reiche ostjakische Material des dortigen Museums. Über seine weitere Reise sind wir durch sein bis heute unveröffentlichtes Tagebuch unterrichtet. Dieses Tagebuch ist im ethnologischen Archiv des Ethnographischen Museums (Budapest) aufbewahrt.

János Jankó wollte die östlichen ostjakischen Siedlungen studieren, weil vor ihm noch kein Forscher dieses Gebiet betreten hatte.

In Tobolsk erwarb er eine Segelbarke, die er zur Wohnung umgestaltete. Diese wurde mit Konserven, Gewehr und Tauschwaren ausgerüstet. Durch den Besitz des noch vorher erworbenen zaristischen Ukases wurde ihm auch die Unterstützung des Gouverneurs gesichert. Anfang Juli brach er auf dem Irtysch auf. 68 Tage lang — mit Ausnahme von einigen Nächten — war diese Barke seine Wohnstätte. Bei Demjanskoje segelte er auf der Demjanka, dem rechten Nebenfluß des Irtysch, aufwärts. Hier setzte die anthropologische Untersuchung der dort lebenden Ostjaken ein. Dann umgekehrt zum Irtysch, segelte er nach Samarowo (heute Hanty—Mansijsk) auf dem Ob. Auf diesem Fluß nach Osten segelnd, gelangte er auf seinem linksseitigen Nebenfluß Salym bis zur Jurte Sorowskaja. Zurückkehrend zum Ob, gelangte er aufwärts auf diesem Fluß bis Surgut. Von hier segelte er mit seinen Ostjaken im Tal des Großjugan bis zur Jurte Kolsamow, und legte auf diesem Fluß, hin und her gerenchnet, 1100 Werst zurück. Auf dem Fluß Jugan segelte vor ihm nur der schwedische Martin. Dieser drang aber nur 260 Werst auf diesem Fluß vor. Den Großjugan entlang verwendete Jankó die meiste Zeit für die Forschung bei den Ostjaken. Sehr bedeutend ist seine antropologische Beobachtung: östlich des Flusses Irtysch »nahmen das blaue Auge und das blonde Haar ab" — wie er schreibt.

Die Schiffahrt war auf dem Jugan keine leichte Aufgabe. Jankó steuerte aber energisch auf sein Ziel los: eine Strecke von 540 Werst des 650 Werst langen, besiedelten Tales hat er durchforscht (27 unter 30 Jurten). Auf dieser Strecke hat er die folgende anthropologische Beobachtung schriftlich abgefaßt: »Durch die anthropologische Forschung bin ich davon überzeugt, daß wir hier mit einer dolichokephalen Rasse braunen Auges zu tun haben. Unter den 27 Jurten wurde nur eine einzige mit blauen Augen gefunden: diese übersiedelte aber von der Obgegend«. Auch eine wichtige anthropologische Beobachtung: »Bisher wurden die Ostjaken für ugrisch gehalten; die Anthropologie muß aber diese Behauptung ablehnen. Das Ostjakenvolk ist der Rest eines dolichokephalen Urvolkes braunen Auges und braunen Haares, das unter ugrischen Einfluß gelangt war. Dieser ugrische Einfluß erstreckte sich in der Sprache auf das ganze Volk, in Kultur und Blut breitete sich aber auf die Gebiete jenseits der Flüsse Irtysch und Ob nicht aus.

Jankó hat im Laufe seiner Fahrten aus allen Friedhöfen Schädel gesammelt. Es war ja ein riskantes Unternehmen. Das nach Hause gebrachte anthropologische Material besteht aus 30 Schädeln und zwei Skeletten. Die Bearbeitung dieses Materials hat Verf. unternommen. Seine Arbeit ist 1950 in Acta Ethnographica, Band I russisch erschienen. Die Mehrzahl der Schädel stammt aus dem Jugan-Tal. Dieses Material hat der Klärung des für die ugrischen Völker bezeichnenden und von den sowjetischen Anthropologen uralische bzw. ural-altaische Rasse genannten Charakterzügenkomplexes der Skelettreste wesentlich beigetragen. Die von Jankó gesammelten Daten haben es ermöglicht, diese taxonomische Komponente unter den paläoanthropologischen Funden der ungarischen Landnahmezeit zu erkennen. In dieser Beziehung ist z. B. das aus dem 10. Jh. stammende Gräberfeld von Karos, Kom. Zemplén zu nennen. Auch in der Serie Lugowo (Ananino-Kultur) kamen ähnliche Schädel vor.

Sehr wertvoll ist seine anthropologische Datensammlung betreffs der ostjakischen Bevölkerung vom Ende des vorigen Jahrhunderts. Er hat insgesamt 125 Personen untersucht, darunter 60 Personen ausführlicher. Diese Daten sind in seinem handgeschriebenen Tagebuch zu finden. Diese wurden vom Verf. bearbeitet und 1954 in der Zeitschrift Nyelvtudományi Közlemények (Linguistische Mitteilungen) veröffentlich. Die untersuchten Daten zeigen die folgende regionale Verteilung (den einzelnen Tälern nach): Demjanka: 13; Irtysch: 14; Salym: 14; die Gegend von Großjugan und Kleinjugan: 84 Personen. Unter den untersuchten 125 Personen befanden sich insgesamt 6 Frauen. Die aufgenommenen metrischen Daten sind durch die von Jankó verfertigten photographischen Aufnahmen wertvoll ergänzt. Von 54 Männern und 10 Frauen stehen uns meist gut gelungene Photos zur Verfügung. Der überwiegende Teil der Aufnamen stellen die Personen in zwei Ansichten dar. Sie sind so scharf, daß sie auch ausführlichere morphologische untersuchungen ermöglichen.

A magyar takarmánygazdálkodás honfoglalás előtti rétegéhez

A hajdani, magyar extenzív állattenyésztés téli legelője — mint már erre korábban rámutattam — általában a folyóvölgyek, mocsarak, lápok és vízjárások dús vegetációjú területe volt. A magasra nőtt, dús növényzet némi enyhet és takarmányt nyújtott.[1] A teleltetési módok vizsgálata során két kifejezés hívta fel magára a figyelmet, az *avar* és a *gaz*. Vizsgáljuk meg közelebbről jelentésüket és funkciójukat.

A Debrecen környéki régi szarvasmarhatartás takarmányozásáról Balogh István a következőket írja: „A rideg szarvasmarha . . . takarmánya a lábon hagyott tengeriszár, rétek és erdők avarja, a hó leesése után szalma vagy rossz réti széna volt."[2] Herman Ottó is megemlíti, hogy a Hortobágyon a századfordulón azt mondották az elszáradt legelőre, hogy *avaros*.[3] A hortobágyi legelővel rendelkező Nádudvar öreg pásztorai és gazdái is igen jól ismerik az *avar* szót. Jelentéséről és jelentőségéről a következőket mondották: Az *avar* szóval olyan *mezőt* (legelőt) és rétet nevezik, amelyet nem legeltettek, illetőleg nem kaszáltak le, amelyen túlérett, megszáradt, elvénült, mint mondják, *megavult*, *megavasodott* a fű; olyanná vált, mint a száraz széna. Ugyanezt a füvet *száraz gaz*nak is nevezik. A *megavult*, *megavasodott* füvet a legelőn inséges időkben, aszálykor mindig harmaton legeltették, amikor megpuhul, s az állatok el tudták fogyasztani. A Hortobágyon a *laposo*kban, vizek partján, a vizek kiöntéseinek szélében gazdag fű terem, de ez csak másod-harmadrendű értékű, s ezt a savanyú mezőt az állatok sem szívesen legelik. A nyár folyamán ezek is megérnek, megszáradnak, elavulnak, megavasodnak, *avar*rá válnak. De amikor az *édes*ebb legelők elfogynak, ezekre is rászorul „a legelő jószág". A művelt földeken, elsősorban a gabonaneműek között is keletkezhetnek *avar legelők*. A betegség vagy kártevők által elpusztított *folt*ok helyén dús mező fejlődik, amely tarlófelszabadítás idejére *avar*rá szárad. Avarnak mondják még a réteknek már nem kaszált, s őszre felburjánzott és elvénült füvét is, amelyet ősszel már legeltetni szoktak.

Nádudvaron az emlékezet szerint az egykori téli szállások környékét nem kaszálták „mindig hagytak megfelelő *mezőt* a legelőn, hajlásokban, laposokban, amit egész nyáron nem legeltettek le, és nem is kaszáltak belőle semmit. Ez egész nyáron nagyra nőtt, nagy *gaz* lett belőle, de őszre elvénült, elszáradt, *elavult*,

[1] Szabadfalvi József: *Nomád teleltetési rendszer az Alföldön*. Műveltség és Hagyomány VIII (1966) 85—136.

[2] Balogh István: *A paraszti gazdálkodás és termelési technika*. In: Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. 1848—1914. Bp. 1965. 373.

[3] Herman Ottó: *A magyar pásztorok nyelvkincse*. Bp. 1914. 262.

megavasodott, ez volt a rideg gulya téli *avar legelő*je, amelyet még a hó alól is kikapart a jószág" — mondotta Balázs Lajos, a község tudós öregje. Nádudvaron *avar*nak a takarmányozásra, teleltetésre használt lábon elszáradt füvet, *gaz*nak pedig a másod-harmadrendű takarmányt nevezték. De az egy évesnél idősebb, összerakott takarmányt, illetőleg szalmát is hívták *avas kazal*nak, *avas boglyá*nak.

A különböző monográfiák és tanulmányok is szolgáltatnak rövid utalásokat az *avar*, *avar legelő* jelentésére, és az egykori extenzív pásztorkodásban betöltött szerepére.

A Nagysárréten a réti legeltetés idején a gulya a hó alól is kikaparta az *avar* füvet.[4] Az *avar* említését több helyen megtaláljuk Szabó Pál egyik sárréti vonatkozású regényében; jelentése következetesen ‚magasra nőtt, lábon elszáradt fű': „. . . s megyen tovább a rőt avarban megbújt gyalogúton." „Mindenféle madár erdei, égbeli, vízbeli keresi a helyet, ahol fészket rakhasson. Fészkel a fára, a bokorba, a kökényesbe, az avarba, a vizek szigeteire . . . " „A téli etetésre jó sokat boglyáztak is, de amíg a hó teljesen el nem takarja a tájat, legeltetés járja az avaron."[5] Túrkevén az 1930-as években egy 80 éves pásztor a folyóvölgyek rendezése és a belvízlecsapolás előtti teleltetésről így nyilatkozott: „Ameddig itt köröskörül a délibáb vizet mutat, mindenütt valóságos víz volt. Gyékény, sás, nád volt a fertők, fenekek helyén, s egyik szigetről a másikra csolnakon jártunk. A gulya télen a rét avar fűvével élt, s ha befagyott a víz, a jég hátán bevertük a gulyát a szigetekre, ahová nyáron a kotu, hinár miatt nem lehetett bemenni és ott éltünk, míg a marhának volt mit enni."[6] A múlt század utolsó évtizedeiben Mezőtúron is *avar*nak az elszáradt füvet, a lesült mezőt vagy a tarlót mondták.[7] 1799-ben a szentesi takarmányozásról így vall az egykorú krónikás: „Sokszor szorultak így ebbe az időbe a' szentesiek más határokra, mert tágas lévén a határ, időbe sok szénát össze takaríthattak — s mikor a' tél engedelmes volt egész a' szénára nem vólt szükség, nagy részént az avaron legeltek."[8]

A Nagykunságon is a *szilajmarha* télen a rét *avarfü*vével élt, de jó táplálékot biztosított a sás, gyékény és a szittyó is.[9] Rétközben, pl. Tiszarádon a dús vegetáció télen is táplálékot nyújtott. A buja növényzetű, vízjárta területeken a magasra nőtt fű, ősszel megszáradt maradványait, az *avar*t valamint a sást és a gyékényt még a juhok is megették. A nyírbátori pásztorok mondották el, hogy egykor, amikor még teleltetni az Ecsedi-lápra jártak, éjjel karámban, félszer alatt huzódtak meg, de nappal kint jártak a nádasok között, ahol nagy volt a fű, az *avar*.[10] Szamosháton az *avar* egyrészt a réti és erdei ‚száraz bozótot, szövevényt', másrészt a ‚kórós giz-gazból, lim-lomból álló durva szénát' jelentette: „Ne hánnyátok a jószág elibe aszt a sivatag *avar*t."[11] Györffy István *A magyarság néprajzá*ban is megemlíti, hogy *avar legelő*n, *avar fü*vön csak a „hazai

[4] Szűcs Sándor: *Sárréti pásztorszállások a múlt században.* Debr. Szle. XVIII (1944) 102.

[5] Szabó Pál: *Ahogy lehet.* Bp. 1962. 162, 285.

[6] Györffy István: *A régi pásztorélet.* In: Karl János—Vargha György (szerk.): *A Föld és élete.* I. *Képek hazánkból.* Bp. é.n. 66.

[7] Magyar Nyelvőr IX (1880) 183.

[8] Filep Antal: *Adatok a XVIII—XIX. század fordulójának népi gazdálkodásához.* Agr. tört. Szle. II (1959) 157.

[9] Györffy István: *A szilaj pásztorok.* Karcag 1928. 12—13, 32.

[10] Saját gyűjtésem.

[11] Csűry Bálint: *Szamosháti szótár.* Bp. 1935—1936. I. 53.

tájfajta jószágokat" lehetett kiteleltetni.[12] Máshol azt írja, hogy az Alföldön a dús vegetációjú területeken az állatállomány téli élelme az avar és a fű volt.[13]

A télre magasra felnőtt és lábon megszáradt fű, illetőleg takarmány jelentésű avar szó nemcsak az Alföldön ismeretes, hanem a Dunántúl és Erdély egyes területein is. Az 1838-ban megjelent *Magyar tájszótár* említi, hogy a Balaton mellékén az avar a „tavali, magas, száraz fű, télre a' mezőkön réteken megmaradt, és a' hideg dér által lepergelt fű."[14] A Bakonyban — az extenzív teleltetés idejében — az erdőbe hajtott állat a fahegyet, szederlevelet, fáról lehulló mohát, „a mezőben pedig a vőgyeket keresi fel, tele van az *zavar*ral (avarral), csuhuval, azt kikoporgya, megeszi" — írja Vajkai Aurél Szentgálról.[15] Az *avar* a Csallóközben is kiaszott fű jelentésű.[16] A XIX. század első feléből származó leírás szerint a Székelyföldön a szót ‚kiaszott fü' illetőleg ‚Rindgras' értelemben használták: „Lábon megszáradt fű„ melyet az hó alól vagy tavasszal az hó' elmenetelével esznek a' marhák."[17]

Az avar említése az erdei teleltetésnél is előfordul. Azonban ezek az adatok sem a lehullott, elszáradt falevelet jelentik, hanem az ősszel a tövén megszáradt fűre, természetes szénára vonatkoznak. A Bakony erdőségeiben télen legeltetett szarvasmarhákról Tálasi István a következőket írja: A gulya az erdőben megeszi a vadgyümölcsöt, a makkot „november elejéig ilyen táplálék bőven van, aztán avarfüvet keresgél."[18] Ugyanezen területről írott munkájában Eötvös Károly azt említi, hogy tűzgyújtáskor „Száraz avarból, száraz rőzséből, vékony galyból kis máglyát rakott a kanász-bojtár. Aztán jó maroknyi száraz avart megdörzsölt, megmorzsolt a két tenyere között s egy kis csóvát csinált belőle. Azután taplóba ütött s a pislogó taplót beletette a csóva fejébe. Akkor a csóvát elkezdte forgatni, jobb kezével karikába csóválni, mire a csóva percz mulva lobbot vetett, lánggal égett. A láng a máglya alá került s készen volt a rakás tűz."[19] Az Udvarhely megyei Siklódon a székelyek falevélbe, szénába, avarba vagy szalmába teszik az izzó taplót, s azt sebesen csóválják, míg az lángra nem lobban.[20]

Ugyanezen tűzgyújtást örökíti meg Arany János is a *Toldi szerelmé*ben:[21]

Értek ebéd tájon csak közel egy rétet:
Bencze azon volt már, az öreg, hogy étet,
. . . . . .

[12] Györffy István: *Gazdálkodás.* In: *A magyarság néprajza* I. Bp. 1941.[2] 121.
[13] Györffy István: *Magyar falú magyar ház.* Bp. 1943. 164.
[14] *Magyar tájszótár,* Pest 1838. 26. A továbbiakban így rövidítem: *TSz.*
[15] Vajkai Aurél: *Szentgál.* Bp. 1959. 50.
[16] Szinnyei József: *Magyar tájszótár.* Bp. 1893. I 61.
[17] *TSz.* 26.
[18] Tálasi István: *A bakonyi pásztorkodás.* Ethn. L (1939) 17.
[19] Eötvös Károly: *A Bakony.* Bp. é.n. II 213.; Az izzó taplót száraz fűcsomóval lobbantják lángra a Zempléni hegyvidéken — Ujváry Zoltán: *Primitív tűzgyújtás a Zempléni hegyvidékről.* Ethn. LXIX (1958) 462.; Hasonló jellegű tűzgyújtás volt szokásban a Bodrogközben is. Itt csóvának nádcsörmőt használtak — Ecsedi István: *Ahogyan a bodrogközi pákász tüzet rak.* Ethn. XXXVI (1925) 168—169.
[20] Viski Károly: *Tapló, acél, tűzgyújtás,* NÉ XXIV (1932) 84—85. Ugyanezen tűzgyújtási módot örökíti meg Arany János is *A falu bolondja* c. versében:

Ottan avart, asszú kórót szedtek,
Kicsiholván tüzet élesztettek.

[21] Arany János: *Toldi szerelme* VIII. ének 10. versszak.

Majd, míg fia dolgát végezi a lónál,
Ő avart szed össze, abba tüzet csóvál . . .
Igy van ez, ebédre, délre, uzsonára . . .
Isten tudja, mikor vergődnek Budára.

A Mátra és a Bükk vidékén a keleti palócok az erdei juhteleltetésnél — ha makk nem volt — a nyáj kikaparta az *avarlevelet*, illetőleg csak szegény makktermő időben szorult rá az *avarra*.[22] Az *avar* eredeti jelentését jól megvilágítja Ecsedi István néhány sora, amelyet a debreceni erdőségekbe hajtott állatok téli legelőjéről ír: „A jószág az erdőben csatangolhatott, jól élt a száraz, magas füvel, avarral . . .”[23] A Kiskunságban az ugyancsak szokásban levő erdei teleltetésnél „a jószág az *avarfüvet* kaparássza” ki a hó alól.[24] Kunmadarason és környékén a téli legeltetés az erdő avarján és a nádasok között folyt.[25]

Az *avar* szónak tehát — mai szóhasználattal ellentétben — nem az ‚erdei fák lehullott, elszáradt levele' volt a jelentése, hanem elsősorban a mezőkön, legelőkön, réteken és az erdőben ‚nyáron magasra nőtt, s ősszel természetes szénává érett füvet' jelentette; egyes helyeken viszont, így pl. a Szamosháton, a rosszabb minőségű szénát, illetve takarmányt is. A történeti adatok is ezt a jelentést erősítik meg.

Az *avar* szó nyelvünkben először 1485-ben possessioként fordul elő: *Awarfewlde* (Zala m.).[26] Jelentése ‚elszáradt fű; dürres Gras'[27], megvénült, kiaszott fü'.[28] A XIV—XV. századi extenzív teleltetésről Belényesi Márta így ír: „Ahogyan az állatok téli legelőjének megválasztásánál is az az elv érvényesült, hogy az állat az *avar* alatt még télen is találjon magának füvet.”[29] A szót átvitt értelemben több hitvitázó prédikátor írásában is megtaláljuk: Pázmány Péter, 1613-ban megjelent *Kalauz*ában ugyancsak ‚elszáradt fű; dürres Gras' jelentéssel használja: „Ha a' száraz avarban a' harap sebes égéssel mindent meg-emészt.” A *Prédikációk* c. munkájában már konkrétabban használja: „Haszontalan avarba tüzet vet, hogy meg tisztitsa földét.”[30] Diószegi K. István 1679-ben közreadott prédikáció-gyűjteményében a következőket olvashatjuk: „A' mint a' tüz tisztit, az aranyat a' rosdától, a' mezőt az avartul, ugy bennünket a' bünnek rosdájától avarjától meg-tisztit.”[31] A szó jelentésére

[22] Paládi-Kovács Attila: *A keleti palócok pásztorkodása*. Műveltség és Hagyomány VII (1965) 113—114.

[23] Ecsedi István: *A Hortobágy puszta és élete*. Debrecen 1914. 130.; Pennyigey M. Dénes az erdő vastag avarját nem az eredeti jelentéssel értelmezi, falevélnek tartja — Penyigey M. Dénes: *A kaszálók és legeltetés Debrecen város régi erdőgazdálkodásában*. Debrecen 1941. 4.; Hankó Béla is azt említi, hogy a magyar juh télen a rétek nádján és az erdő avarján telelt — Hankó Béla: *A magyar juh eredete, múltja és jelene*. Debrecen 1937. 79. Kny. a Tisia II. kötetéből.

[24] Tálasi István: *A Kiskunság népi állattartása*. Bp. 1936. 40.

[25] Tálasi István: *Változásvizsgálatok a népi állattenyésztés köréből*. NÉ XXXIV (1942) 208.

[26] Csánky Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp. 1897. III 30

[27] *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I. Bp. 1967. 201. A továbbiakban *TESz*,-ként rövidítem.

[28] Pais Dezső: *Avar*. Magyar Nyelv XXI (1925) 201—202.

[29] Belényesy Márta: *Az állattartás a XIV. században Magyarországon*. NÉ XXXVIII (1956) 43.

[30] Pázmány Péter: *Igazságra vezérlő kalauz*. Pozsony 1637. 143. Első kiadása: Pozsony 1613.; Pázmány Péter: *Prédikációk*. Pozsony 1836. 6. 704.

[31] Diószegi K. István: *Ki-osztott talentom*. Debrecen 1679. 200.

igen jól rámutat PRÁGAI András 1628-ban írott néhány sora: „Talám azt itiled jó szólgám Panuci, hogy nem latom, hogy az én rétemen való fü, már nem csac kaszálásra méltó, de ugyan megh avarosodott."[32] THÖKÖLY Imre követe, BAY Mihály naplójának 1692. december 6-án történt bejegyzése a következőkről tudósít: „Mostan is az hadak erődökön, mezőkön kalyibákban nyomorognak, hitván avart étetnek, kukoriczát is szűkön kaphatnak . . . " 1710. március 12-én II. RÁKÓCZI Ferenc BERCSÉNYI Miklóshoz írott leveléből idézek: „Az hajdu nyomorék: mert egész télen az utczákon vájt lyukakban, szalma s fa nélkül lakott, s az avart szakgatják, azt égetik."[33] SZATTMÁRY KIRÁLY György 1760-ban megjelent *A barmokrul* c. könyvében idevonatkozóan a következőket olvashatjuk: „Az utcán is pedig, minek utánna a' hosszas Tél el folyása után, a' marhát a' mezőre esett vólna hajtani, a' szegény marha kintelen vólt mingyárt, a' téli kemény, derektül, zuzmarától, és ködtül öszve büszhödött, és el romlott avart rágni, s' gyomrát mingyárt azzal tölteni."[34]

Az *avar* szó jelentését, annak alakulását végigkövethetjük a különböző szótárakban is. BARÓTI SZABÓ Dávid *Kisded szó-tárá*ban 1784-ben „asszott fü, megvénhedett fü v. rét mező".[35] Ugyanezen jelentésünek tartja számon KASSAI József 1833-ban megjelent szótára is: „Gramen in prato per se inveteratum, quod illo anno non fuit defalcatum. Oritur ex verbo *Avik*." („Magától elöregedett fű a mezőn, amelyet abban az évben nem vágtak le. Az *avik* szóból származik.")[36] Az 1862-ben megjelent *A magyar nyelv szótára* I. kötetében az *avar* területileg általános és egyetlen jelentését így foglalták össze: „Lábon túlérett, megaszott, elavult, összeszáradt fü. Különösen sovány, homokos földön, legelőkön termő szénaforma fü, melyet a barom nem kedvelvén, lábon marad, mig a tél és tavasz viszontagságai le nem törik." Az *avaros* jelentése ‚avarral benőtt', avaros, sovány mező, telek, legelő.[37] Az öt évvel később megjelent (1867) BALLAGI Mór szótára sem ismeri még a ‚lehullott falevél' jelentését: „aszott, lábon megszáradt fü. A máskor lengedezni szokott fü és sárga kalászok helyett avar és száraz kórók inogtak."[38] Igen figyelemre méltó az 1914—1930 között megjelent *Magyar etymológiai szótár* idevonatkozó híradása. Három jelentést tart számon: *1.* ‚riedgras, dürres Gras': *2.* ‚mező, haraszt, csalit, rét': *3.* „Simonyi szerint lehullott száraz lomb, száraz kóró, korhadt gally." Ez utóbbi jelentéssel tehát GOMBOCZ Zoltán és MELICH János még nem értett egyet.[39]

A költők és prózaírók munkáiban is megtaláljuk az *avar* szót, előbbiekben vázolt jelentéssel. KISFALUDY Sándor: „Az asszonysziv, mint az avar, igen hamar lobbot vet."[40] JÓKAI Mór, *Magyar Föld* címmel 1884-ben megjelent,

[32] PRÁGAI András (ford.): *Feidelmeknec serkentő oraia* . . . (írta GVEVARAI Antal) Bártfa 1628. 1012.

[33] *Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói, írásai* 1684—1699. Monumenta Historica Hungarica XXIII 2. rész. Pest 1868. 484.; *II. Rákóczi Ferenc fejedelem leveleskönyvei*, 1703—1712. Archivum Rákócziánum. Első osztály (szerk. THALY Kálmán) III. Bp. 1874. 65.; SIMONYI Zsigmond (Nyr. XXXIX 1910. 434) ezt — szerintem tévesen — száraz, kóró, korhadt gally, jelentésűnek tartja és a ‚fatörzs gally, forgács' jelentésű vogul *ɛs* osztják változatokkal veti össze.

[34] SZATTMÁRY Király György (ford): *A barmokrul*. Eger 1760. 15.

[35] BARÓTI SZABÓ Dávid: *Kisded szó-tár*, Kassa 1784. 11.

[36] KASSAI József: *Származtató s gyökérésző magyar-diák szó-könyv*. Pest 1833. I 214.

[37] CZUCZOR Gergely—FOGARASI János: *A magyar nyelv szótára*. Bp. 1862. I 225—226.

[38] BALLAGI Mór: *A magyar nyelv teljes szótára*. Bp. 1867. I 57.

[39] GOMBOCZ Zoltán—MELICH János: *Magyar etymologiai szótár*. Bp. 1914—1930. I 181—182.

[40] CZUCZOR—FOGARASI i. m. I 225.

útleírásokat tartalmazó kötetében, Pest XVIII. századi életéről, természeti viszonyairól a következőképpen ír: „Micsoda elhagyatott hely ez? mögöttem homoktorlatos avar náddal benőtt ingoványok, előttem nagy messze egy szegényes helység, alig lehet városnak nevezni . . . "; „. . . a mi azokon tul látszik, az mind avar sivatag, terméktelen, uttalan homokbuczkák; a magyar nemzeti szinház helye s az egész körül fekvő környék nyomorult veteményes kertekkel van elfoglalva."[41] Eötvös Károlynál a következőket olvashatjuk: „Szakálla ugy nőtt már, mint az avar." Ugyancsak Eötvös Károly *A ki örökké bujdosott* c. elbeszélés-kötetében az Uraltól nyugatra eső szteppei területet a következőképpen jellemzi: „Tseljabinszktól délre óriási róna, majdnem sivatag terül el erdő nélkül. Szikes földön avar legelők és apróbb-nagyobb sóstavak váltogatják egymást. A jó ivóvíz kevés, falunak, városnak híre sincs. Fekete kirgzek sátoroznak itt-amott az utban s legeltetik barmaikat. De ők sem állandó lakói e tartománynak.[42]

Az avar szó kb. az utóbbi száz esztendő alatt fokozatosan nyerte a mai köznyelvben és irodalmi nyelvben ismeretes ‚lehullott, száraz lomb' jelentését. Első előfordulása 1842-ből, Kunoss Endre *Idegen* c. költeményéből származik:[43]

Előttem és utánam
Tolong ezernyi nép
Mint őszi lomb' avarja;
Mellyet forgószél tép.

Ezt a jelentéstartalmat tükrözi már az 1959-ben megjelent értelmező szótár: Első jelentésként tartja számon a ‚lehullott száraz lomb, száraz (fa) levelek tömege, rétege' jelentést. Az eredeti jelentését már tájnyelvi elterjedtséggel említi: ‚lábon maradt, le nem kaszált száraz, aszott fű; kiszáradt, kiaszott mező'.[44]

Megállapíthatjuk tehát, hogy az *avar* szó eredeti, ma már csak a tájnyelvben előforduló jelentése, a réteken, erdőkben s más dúsvegetációjú területeken nyáron magasra felnőtt, ősszel a lábán megszáradt füvet, illetőleg a kevésbé jóminőségű takarmányt jelentette. A napjainkban ismeretes, lehullott, megszáradt falevél jelentése a köznyelvben és az irodalmi nyelvben alig néhány évtizedes. A pásztorkodás récens, de különösen történeti adatai az *avar* eredeti jelentésére vonatkoznak, s az állattenyésztés és a takarmányozásnak egy korábbi formájára utalnak.

*

Hasonló érdekességet és tanulságokat rejt a *gaz* szavunk jelentésének fejlődése is. Első előfordulása Anonymusnál (1150/XIII—XIV.) század talál-

[41] Jókai Mór: *Magyar föld.* Bp. 1884. 108.
[42] *TESz.* I. 356.; Eötvös Károly: *A ki örökké bujdosott és egyéb elbeszélések.* Eötvös Károly munkái III. Bp. 1901. 38.
[43] *Kliegl könyv.* Pest 1942. I 46.;

Hullajtja levelét az idő vén fája,
Terítve hatalmas rétegben alája;
Én az avart jártam; tűnődve megálltam:
Egy régi levélben ezt írva találtam.

E sorokkal kezdi Arany János *Buda halála* című elbeszélő költeményét.
[44] *A magyar nyelv értelmező szótára.* Bp., 1959. I 365. A továbbiakban ÉSz. rövidítést használom.

ható: „Bulsuu, Lelu et Botond hinc egressi silvam, que dicitur *Peturgoz.*" Jelentése ‚fiatal erdő; Jungwald'.[45] Az 1512-ben keletkezett *Weszprémy kodex*-ben: „Myuelyed ate mezedeth: Ne had, gazdnak fel kelny" —, gyomnövény; Unkrautpflanze'.[46] CALEPINUS szótára 1585-ben, rondaság, szenny, Mist, Schmutz' jelentésűnek írja.[47] PÁZMÁNYnál: „Oly gazos kert nintsen, mellyben hasznos füvetske ne vólna."[48] ESTERHÁZI Miklós nádor 1641-ben kibocsájtott uradalmi utasításában a következőket olvashatjuk: „A majorokhoz való rétekre szorgalmatosan gondja legyen és ahol látja, hogy a rétek gazosak, harasztosak és töviskesek . . . megirtsák, tisztitsák."[49] Igen figyelemre méltó számunkra a következő citátum: „Magad is tekints be az istállókban, hogy nyalábbal ne gazolják a marhák s lovak eleiben a szénát."[50] 1760-ban jelent meg SZATTMÁRY KIRÁLY György könyve, amelyben a *gaz* szót ‚száraz növényi törmelék, széna, szalma; Spelze, Spreu, Heu, Stroh' értelemben használja: „Marha dögnek, nem annyira a' csillagok forgása vólt az oka, mint a' marha táplálásának rendi és módgya . . . a' hosszasan benn tartott marhát, a rendes eledelnek fogyatkozása miatt, vagy igen alá való gazzal . . . és koplalással esett táplálni."[51]

Az említett adatokból is látszik, hogy a *gaz* szó eredeti jelentése a ‚gyomnövény, Unkraut' volt, s ebből a többi jelentés mind levezethető.[52] Ez a jelentéstartalom domborodik ki a XIX—XX. századi szótárakból is. Ebből fejlődött ki a többi jelentés pl. a növényi törmelék, az alomnak való szalma, a szárban levő búza stb.[53] A ‚fiatal, cserjés erdő' jelentés, amely ANONYMUSnál is felbukkant, megtalálható a XVII. században, SZALÁRDI János krónikájában: „Egy igen nagy cseres gazos erdőt kiirtván, szép kaszálókká tehette vala."[54] A népnyelvben ez a jelentés csupán a Szilágyságban bukkant fel.[55] A mellélnévi használatú *gaz* ‚alávaló, gonosz' jelentésű szó 1478-tól ismeretes, s kapcsolatos a vázolt eredeti jelentéssel. A szó eredeti jelentése — tehát — vadon nőtt, felburjánzott növény, gyom, széna takarmány volt. Álljon itt ennek igazolására az értelmező szótárban elősorolt jelentések sora:

1. Vadon tenyésző, rendszerint hasznavehetetlen, sőt káros, lágy vagy kórós szárú növény: gyom, dudva, burján.
2. A fentieknek töredezett részei.
3. Széna, takarmány. Pl. Tégy az ökör elé egy kis gazt.
4. Átvitt értelemben vonatkozik emberre is.

[45] *Scriptores rerum Hungaricum.* Szerk. Emericus SZENTPÉTERY. Bp. 1937. I 33—117. 43. fejezet.; *TESz.*, I 1037. A további történeti adatoknál ezen szótárban megadott jelzést említem.

[46] *Weszprémy codex*, 128. rész. *Régi magyar codexek* (közzéteszi VOLF György). Nyelvemléktár II. Bp. 1874. 41. Az 1526—1527-ben írott *Érdy codex* nagy gazban lakozó pásztorokat említ (Nyelvemléktár, IV. Bp. 1876. 359.), azonban ezt az adatot a *TESz.* ‚alávaló, gonosz' jelentésűnek tartja.

[47] Ambrosii CALEPINI: *Dictionarium decem linqvarvm.* Közreadja: MELICH János, Bp. 1912. 216.

[48] PÁZMÁNY i. m. *Kalauz* 555.

[49] Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, IX (1904) 144—145.

[50] SZARVAS Gábor—SIMONYI Zsigmond: *Magyar nyelvtörténeti szótár.* Bp. 1890. I 1069—1070. Sajnos az eredeti adatot a pontatlan hivatkozás miatt nem tudtam megnézni.

[51] SZATTMÁRY KIRÁLY i.m. 14.

[52] Vö. *TESz.* I 1036—1037.

[53] BALLAGI i.m. 451.; SZARVAS—SIMONYI i. m. I 1069.; GOMBOCZ—MELICH i. m. 1117—1121.

[54] SZALÁRDI János: *Siralmas magyar krónika.* Kiadta KEMÉNY Zsigmond. Pest 1853. 283.

[55] Magyar Nyelvőr IX (1880) 477.

Melléknévként, emberre vonatkozóan, megvetésre méltó, gazember jelentésű.[56] Az eredeti jelentésre rámutat a román *goz*, ‚Spreu, Unkraut' szó is, amely a román nyelvben magyar jövevényszó. Először a XVIII. században bukkant fel az erdélyi román nyelvjárásokban, s a magyar ‚Unkraut, Spreu, Mist, Viehfutter' jelentésű *gaz* szó átvétele.[57]

A *gaz* szó — ha nem is túlságosan gyakran — előfordul a récens anyagban, illetőleg pásztorkodási irodalmunkban is. Vizsgáljuk meg jelentését és funkcióját. A Kiskunságban a rossz takarmányt hívták *gaz*nak (*marhának való gaz*), s ami még ennél is rosszabb, az a *fűteni való gaz*.[58] Kiskunhalason „a szilajtartás idején" a homokbuckák enyhében teleltettek, s „kevesebb hóval a ménes a nappali órákban *elgazolt*, lábaikkal, körmeikkel, a kisebb gazokat még kikaparták a hó alól."[59] A szarvasmarhákat pedig, ameddig az idő engedte, behajtották a járás *gazos*, mocsaras, zsombékos és nádas helyeire.[60] A Nagykunságon az egykor extenzíven tartott szarvasmarhákat vihar esetén a nagy *gaz*ba hajtották, és amikor már a téli legelőn élelmet nem találtak, nyáron kaszált, rosszabb minőségű takarmánnyal, *gaz*zal takarmányozták.[61] Kunmadarason és Nagyivánon az árvízlecsapolás előtti rétes terület növényzetét mondták *gaz*nak.[62]

Igen figyelemre méltó a *gaz* szó jelentése és funkciója Nádudvaron. Az idősebb nemzedék még minden szálas takarmányt *gaz*nak, *gazos takarmány*nak, a takarmányozás folymatát pedig *gazolás*nak mondja. Még a századforduló idején a parasztok és a pásztorok gaznak nevezték a *mező* (legelő) és a rét füvét. „Ha a paraszt ember nyárba szénát gyűjt, hord, boglyáz vagy kazlaz, de a szalmánál is ezeket mind *gazos munká*nak hívta. A régi szabad teleltetésnél a telelő jószágoknak a szálas takarmányt, a *gazt* a földre terítették, s onnét ette fel a jószág. Az elterített gazra a reáeresztett jószág egy-kettőre bepiszkította trágyával, innét ered a régi pásztorok azon szólásmondása, ami átment a közhasználatba is, hogy de begazoltál, de gazos vagy."

1799-ben a Szentesről a Bánátba, a Bótos nevű helyiség alá teleltetésre elhajtott 350 ló, amikor már a takarmányt felélte „a rétnek hajtották s ott élősködtek Sással s más gizgazzal el kaparván a' lovak arról a havat lábokkal" — írja a korabeli krónikás.[63] Püspökladányból Békés megye északi területeire teleltetésre elhajtott községi juhnyájat a Sárrét dús növényzetű szigetein teleltették. A teleltetőhely kiválasztásánál az is fontos volt, hogy körülötte nagy legyen az aljnövényzet, mert így a juh a hó alatt is könnyen hozzájuthatott a magasra nőtt, elszáradt *gaz*hoz.[65] Szűcs Sándor is megemlíti, hogy egykor az edzett magyar juhok a nád és gyékény töremlékek között, az ember magasságú *gaz*ban is átteleltek.[65] A Szabolcs megyei Rétközben, Tiszarádon egykor gazon, nádcsírán, sáson, gyékényen és káposztatorzsán is kiteleltették a juhokat.

[56] *ÉSz* II 999.; Gombocz—Melich i. m. 1117.

[57] Tamás Lajos: *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumanischen*. Bp. 1966. 389—390.

[58] Tálasi i. m. (1936) 171.

[59] Nagy Czirok László: *A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságban*. NK X/1—2 (1965) 140.

[60] Nagy Czirok László: *Pásztorélet a Kiskunságon*. Bp. 1959. 192.

[61] Györffy i. m. (1928) 12—13., 32.

[62] Tálasi i. m. (1942) 215.

[63] Filep i. m. 155. skk.

[64] Szabadfalvi i. m. 92.

[65] Szűcs Sándor: *A nagysárréti juhászat*. Debr. Szle. XI (1937) 168.

Kéken pedig az akolban teleltetett juhállományt *réten vágott gazz*al takarmányozták.[66] A Szamosháton (Szatmár m) több jelentése van a *gaz* szónak. Jelzi egyrészt a legelőn a nagyobb gyomos növényt: „Az ökör mindék csak kabdosott a gazok után" Másrészt ugyanígy hívták a szénafüvet, a takarmányt is: „Tégy az ökör elibe e kizs gaszt. Jou kizs gaszt garnyászótam a reggel."[67] Az extenzív jellegű állattenyésztés téli legeltetését illetőleg a *gaz* takarmány szerepére rámutat a nagydobosi népdal is:[68]

András nap felé az idő,
Derül, borul minden felől.
A havak is megindulnak,
De hegyet völgyet betakarnak.
Sírnak, rínak a bárányok,
Panaszkodnak a juhászok,
Hogy kevés a takarmányok.
De mondja a juhász a gazdának,
Adjon szénát a báránynak;
De a gazda olyan csalfa; egyet int,
Hogy hajtsa gazba.
De van még tippan a bokorba,
Kaparja ki az ebadta.
Nem úgy van az gazduram,
Ki a juhát nem teleli,
Jövő nyáron meg nem feji.
A juhnak, ha szénát nem ad,
Sok nem éri meg a tavaszt.

A *gaz* az Ormánságban ‚gyom', a Baranya megyei Csuzán pedig ‚fű, zöld takarmány' jelentéssel használatos.[69] Veszprém megyében a szénahordó ponyvát nevezik *gazruhá*nak.[70]

A történeti és a récens adatok szerint a *gaz* szó eredeti jelentése: ‚vadon tenyésző, növény, amely szükségből takarmányozásra is alkalmas; illetőleg egyes helyeken ‚széna, takarmány' tartalommal is rendelkezik. Funkcionális tekintetben megállapítható, hogy az egykori extenzív jellegű állattenyésztés teleltetési eljárásainál, illetőleg a takarmányozásnál jelentős szerepe volt.

*

Az *avar* és a *gaz* jelentésének és funkciójának vizsgálatából általánosabb jellegű következtetések is levonhatók: E két szó mögött meghúzódik a magyarság szláv hatás előtti, tehát honfoglalás előtti téli legelőt, illetőleg takarmányt jelentő szava, amely egyrészt a gazdálkodás fokozatos intenzívebbé válásával, másrészt pedig az európai, ez esetben elsősorban a szláv népek hatásának következtében mind jobban vesztett eredeti jelentéséből. A kultúrában az újabb, fejlettebb eljárások mindig devalválóan hatnak a korábbi kulturrétegre. A magyar

[66] Nyárády Mihály: *Fajta változás a kéki juhtenyésztésben.* NK IV/1—2 (1959) 164.
[67] Csűry i. m. I 324.
[68] Pesovár Ferenc és Földes László gyűjtése, közli: Szabó Mátyás: *A Körös és Berettyó alsófolyása vidékének rétgazdálkodása.* NK II/3—4 (1957) 90.
[69] Kiss Géza: *Ormánsági szótár.* Bp. 1952. 183.; Magyar Nyelvőr XVIII (1889) 190.
[70] Herkely Károly: *Népi erdőgazdálkodás Veszprém vármegyében.* Ethn. LII (1941) 56.

nyelvben a takarmányozás, takarmánykészítés szókincse szláv eredetű (*kasza, villa, gereblye, jászol, abrak, széna, kazal, abora, petrence*), csupán a *boglya* szó honfoglalás előtti török jövevényszó.[71] Mindez kétségtelenné teszi, hogy a gyűjtögető-kaszáló rendszerű takarmánykészítést a magyarság a szláv népektől tanulta.

A két szavunk azonban jóval korábbi a honfoglalás időszakánál. Az *avar* az *ó, agg, avik* alapszavak származéka, és az ‚öreg, régi' jelentésű finnugor **sonз, sonkз*-ra, illetőleg a még korábbi, uráli **sone*-ra vezethető vissza. Megfelelői rokonnépeinknél is fellelhető.[72] *Avar* szavunk jelentése az ‚ófű, ószéna' is egyenes vonalban levezethető a fenti alapszavakból, s lényegében azonos jelentéstartalmat őríz, mint az ugyancsak széles jelentésű, azonos eredetű *avas* szavunk. Az *avar* etimológiája, jelentése és funkciója a magyarság takarmányozási ismereteinek a szláv hatás előtti, tehát honfoglalás előtti ismeretét bizonyítja.

A *gaz* szó etimológiáját a legújabb munkák ismeretlennek tartják, és elvetik a ‚cserjés' jelentésű iráni és szláv eredeztetést.[73] Az előbbiekben feltárt jelentések (‚Unkrautpflanze, Spreu, Heu' stb.) alapján — úgy vélem — ismételten vizsgálat alá vehető Munkácsi Bernát összevetése az újperzsa és örmény *gaz*, illetőleg az oszét *ɣade, ɣada* szavakkal,[74] hiszen kaukázusi jövevényszóként ismeretes a vogul, osztják és a szamojéd nyelvben is.[75]

Az állatok táplálására, takarmányozására felhasználható növényeket a *szénán, gazon* és az *avaron* kívül, esetleg kereshetjük még a következő szavakban is, amelyek mindegyike ‚gyom, gaz; Unkraut' jelentésű: *dudva, gordon* (*gurdon, gurdin, gurgyin*), *burján*. A két első ismeretlen, az utóbbi szláv eredetű.[76]

A magyar nyelvterület nyugati és északi területein Zalától Vason és Sopronon át Nyitra megyéig, illetőleg Mátyusföldtől Gömörön és Abaújon át Zemplén megyéig igen nagyszámú nyelvjárási adat őrzi a *szülés, szüleség, szülesíg, szülessíg*, ‚takarmány, széna' jelentésű használatát.[77] Mivel a *szülni* ige ugor eredetű,[78] ennek széna jelentésű származéka valószínűleg ugyancsak a szláv hatás előtti takarmányozás nyelvi és technikai létét bizonyítja. Itt említem meg, hogy a magyar nyelvben a növényvilág legfontosabb alapszavai a finnugor örökséghez tartoznak. A legeltetés és takarmányozás tekintetében is számba jöhető finnugor, illetőleg obiugor szavaink a következők: *fű, gyökér, tő, levél, bogyó, szár, vessző, rügy, csira* és valószínűleg a *mező* (‚legelő').[79] Az ugor

[71] Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. I/1—2. Bp. 1955.; Kniezsa István: *Nyelvészet és őstörténet*. In Ligeti Lajos (szerk.): *A magyarság őstörténete*. Bp. 1943 183.; Bárczi Géza: *A magyar nyelv életrajza* Bp. 1963. 46, 118.; *TESz.*; Györffy i. m. (1941) 121—122.

[72] *TESz* I 102, 201—203.; Pais i. m. 201—202.; Bárczi Géza: *Magyar szófejtő szótár* Bp. 1941. 2, 12, 221.; Gombocz—Melich i. m.; Lakó György: *A magyar szókészlet finnugor elemei*. Bp. 1967. I 71—72.

[73] *TESz* I 1036—1037.; Bárczi i. m. (1941) 92.; Bátky Zsigmond: *Gaz*. Föld és Ember VIII (1928) 209—210.

[74] Munkácsi Bernát: *Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben*. Bp. 1901 289—290.

[75] Munkácsi Bernát: Magyar Nyelvőr XXIX (1900) 107.; Az iráni eredetet Bárczi Géza (Magyar Nyelv LVIII 1962 7). teljesen bizonytalannak tartja.

[76] *TESz*. I. 391—392, 682—683, 1076—1077. L. még a többi szótárat.

[77] Szinnyei i. m. II 621—622.

[78] Bárczi i. m. (1941) 296.

[79] Bárczi i. m. (1963) 19.; Bárczi i. m. (1941). A fákhoz l.: N. Sebestyén Irén: *Fák és fás helyek régi nevei az uráli nyelvekben*. Nyelvtudományi Közl. LI (1941—1943).; LII (1948—1950); LIII (1951).; Lakó i. m. 69—70, 108—109, 120, 223—224, 241.

eredetű *fű* szavunk is eredetileg tágabb jelentésű volt. Nemcsak ‚szálas, keskeny levelű, legelhető növényt' jelentett, hanem ‚pázsit, legelő, kaszáló' jelentése is volt pl. a XIV. században. Az említett jelentést már az ugor korban is viselhette a szó; a vogul, *pǒm*, *pum* és az osztják *pam*, *pům* is ‚fű, széna' jelentésű.[80]

A magyarság állattenyésztő népként érkezett a Kárpát-medencébe. A domesztikált állatállomány pedig eleve feltételezi a takarmányozás valamilyen formáját, takarmánynövények ismeretét. Az előbbiekben felvetett kifejezések, főképpen az *avar* és a *gaz* szavak — úgy hiszem — hasznosan egészítik ki *boglya* szavunk kulturtörténeti hátterét, illetőleg rávilágítanak a takarmányozás még korábbi meglétére, rétegére.

SZABADFALVI JÓZSEF

Йожеф Сабадфалви:

К ЯЗЫКОВОМУ СЛОЮ, СВЯЗАННОМУ С ВЕНГЕРСКИМ КОРМОВОДСТВОМ В ПЕРИОД ДО ЗАВОЕВАНИЯ РОДИНЫ

(Резюме)

Венгры поселились на их современной территории, окруженной Карпатами, в конце IX. века. В отношении экономической и общественной жизни начиная с этого периода они подпадают под сильное влияние европейских земледельческих народов. Система их хозяйствования, с одной стороны, под этим внешним влиянием, с другой стороны — в результате внутреннего развития вскоре преобразовалась. Словарный запас, связанный с заготовкой кормов, сохраняет яркие следы славянского влияния, ибо славяне были непосредственными соседями венгров. В венгерском языке такие слова, как *kasza* (коса), *villa* (вилы), *gereblye* (грабли), *széna* (сено), *kazal* (копна, стог) и *jászol* (ясли) заимствованы из славянских языков. Все это несомненно говорит о том, что заготовке укосных кормов венгры научились в X веке от окружающих славянских народов. Познания венгров, связанные с заготовкой кормов, в языке сохранились лишь в слове *boglya* (стог, копна), являющемся заимствованием из турецкого языка, относящимся еще к периоду до завоевания отечества.

В ходе изучения истории венгерского пастушества и заготовки кормов было выявлено несколько таких специальных выражений, которые в исторических данных или народном языке означали сено, корм: *avar* (сухой травостой), *gaz* (сорная трава, сорняк), а также подобного значения *szülés*, *szüleség*, *dudva*, *gordon*, *burján*. Слово *avar* финно-угорское, или еще более раннее, уральское слово венгров, оно происходит из слов *ó* (старый), *agg*. Слово *gaz* неизвестного но с большой вероятностью иранского происхождения, с ним венгры могли познакомиться в южно-русских степях. Слова же *szülés*, *szüleség* происходят от глагола *szülni* (рожать) угорского происхождения. Угорского происхождения и венгерское слово *fű* (трава) которое имело гораздо более широкое значение: не только «трава», но и «газон, пастбище, луг». В языке вогулов и остяков слово, соответствующее этому венгерскому, имеет и значение «трава, сено». То есть все эти слова еще периода до завоевания современной территории жительства венграми, их значение «сено, корм» указывает на то, что венгры были знакомы с заготовкой кормов и до славянского влияния.

В статье прежде всего исследуется значение, формирование содержания слова *avar* и *gaz*. Слово *avar* встречается в венгерских языковых памятниках с XV века, слово же *gaz* известно уже с 1150 года. Оба эти слова встречаются в различных грамотах, а с XVI века в различных словарях, в экономических и художественных произведениях. Словом *avar* прежде всего называли такую траву нескошенных лугов, пастбиш, где не пасся скот летом, которая высоко выросла, а затем высохла. Когда-то в период экстенсивного скотоводства, такие территории оставляли вокруг мест зимовки скота, чтобы скот мог и из-под снега добывать естественный корм. На отдельных территориях это слово имело и значение «корм». Слово *gaz* в лексике венгерского пастушества, крестьянства означало «корм», чаще всего «сено» низкого качества. В отдельных местах Большой Венгерской низменности словами, производными от слова *gaz*, называли «покос», сбор сена,

[80] *TESZ*. I. 997—998.; LAKÓ i. m. 223—224.

более того — даже корм скота. Автор на основе многочисленных историко-лингвистических, этнографических, а также иных данных показывает, каково было распространение этих двух слов, их значение и функции в венгерском скотоводстве экстенсивного характера. Он приходит к тому выводу, что связанные с кормоводством знания венгров еще до периода их поселения на территории, окруженной Карпатами, сохранились наряду со словом *boglya* и в широко известных и распространенных в венгерском языке словах *fű, avar, gaz* и *szüleség*.

József Szabadfalvi:

ZUR LANDNAHMEZEITLICHEN SCHICHT DER UNGARISCHEN FUTTERWIRTSCHAFT

(Auszug)

Die Ungarn liessen sich Ende des 9. Jh. im Karpatenbecken nieder. Vom wirtschaftlichen und sozialen Gesichtspunkt aus gelangten sie seit dieser Zeit unter den Einfluß der Ackerbau treibenden europäischen Völker. Ihr Wirtschaftssystem gestaltete sich bald teils unter äußerem Einfluß, teils im Laufe innerer Entwicklung um. Der Wortschatz über die Futtergewinnung bewahrt den Einfluß der slawischen Nachbarvölker. In der ungarischen Sprache sind slawische Lehnwörter: *kasza* (»Sense«), *villa* (»Heugabel«), *gereblye* (»Harke«), *széna* (»Heu«), *kazal* (»Heuschober«) und *jászol* (»Krippe«). Diese machen es unzweifelhaft, daß die Ungarn vom 10. Jh. an die sammelnde Futtergewinnung von den slawischen Nachbarvölkern erlernt hatten. Die früheren Kenntnisse der Ungarn vom Futterwesen sind in der ungarischen Sprache durch das einzige türkische Lehnwort *boglya* (»Heuhaufen«) aus der Zeit vor der Landnahme dokumentiert.

Im Laufe der Untersuchung des ungarischen Hirtenlebens und der Futtergewinnung sind aber mehrere Fachausdrücke ans Tageslicht gekommen, die in den geschichtlichen Daten und in der Volkssprache die Bedeutung »Heu«, oder »Futter« haben: *avar* (»dürres Gras, Heu«), *gaz* (»Unkrautpflanze, Spreu, Heu«), *szülés, szüleség* (»Futter, Heu«) sowie die Wörter von gleicher Bedeutung *dudva, gordon* und *burján*. Das Wort *avar* ist finno-ugrisch oder noch älter; es stammt aus der Ural-Heimat der Ungarn, u. zw. aus einem Wort mit der Bedeutung *ó* („alt") und *agy* (»bejahrt«). Das Wort *gaz* ist unbekannt, möglicherweise ist es iranischen Ursprungs. Die Ungarn dürften es in den südrussischen Steppen kennengelernt haben. Die Wörter *szülés, szüleség* sind Derivate des ugrischen Zeitwortes *szülni* (»gebähren«). Ugrischen Ursprungs ist auch das Wort *fű* (»Gras«), das früher eine ausgedehntere Bedeutung hatte. Es bedeutete früher nicht nur »Gras« sondern auch *pázsit* (»Rasen«), *legelő* (»Weide«) und *kaszáló* (»Wiese«). Bei den Wogulen und Ostjaken kommt die Parallele dieses Wortes auch mit der Bedeutung »fű« und »széna« vor. Alle diese Wörter der ungarischen Sprache stammen also aus der Zeit vor der Landnahme; ihre Bedeutung »széna«, »takarmány« deutet darauf hin, daß die Ungarn das Futter und die Fütterung auch vor dem slawischen Einfluß gekannt haben mußten.

In diesem Aufsatz werden die Inhaltsveränderungen der Wörter *avar* und *gaz* sowie ihre Funktionen untersucht. Das Wort *avar* kommt in unseren Sprachdenkmälern seit dem 15. Jh. vor. Das Wort *gaz* dagegen ist seit 1150 bekannt. Beide sind in unseren Urkunden vom 16. Jh. an in Wörterbüchern und in Werken der Agronomie und der schönen Literatur zu finden. Mit dem Wort *avar* wurde in erster Linie das Gras der im Sommer nicht abgemähten Wiesen, oder nicht abgeweideten Weiden benannt, das im Sommer hochgewachsen ist und im Herbst trocken wurde. In der Zeit der einstigen extensiven Wirtschaft wurden besonders um die Wintersitze solche Plätze belassen, damit der Viehbestand auch in der Winterszeit unter dem Schnee das natürliche Futtergras findet. Dadurch wurde viel gesammeltes Futter gespart. Das Wort hatte in manchen Gegenden auch die Bedeutung »Futter«. Das Wort *gaz* bedeutete im Wortgebrauch der ungarischen Bauernwirtschaft und der Schäferei »Futter«, zumeist »Heu zweiter Sorte«. In einigen Gegenden der Großen Ungarischen Tiefebene wurden die Heumahd, das Sammeln, ja sogar auch die Fütterung mit den Derivaten dieses Wortes bezeichnet. Verf. schildert auf Grund von zahlreichen Daten der Linguistik, der Volkssprache und der Ethnographie die Verbreitung, Bedeutung und Funktion dieser beiden Wörter der ungarischen Schäferei. Als Endresultat wird festgestellt, daß neben dem Wort *boglya* auch die Wörter *fű, avar, gaz* und *szüleség* aus der altungarischen Futterwirtschaft vor der Landnahme herrühren.

A Nagy-Kunság juhászata a XVIII. század végén

TÁLASI István a Hortobágy-széli állattartás e századbeli változásait vizsgálva a Nagy-Kunság néhány községének juhászatáról is igen fontos adatokat közölt. Különösen tanulságos azoknak a strukturális változásoknak a bemutatása, melyeket a tagosítás, következésképpen a külső és belső legelők rendjének felbomlása idézett elő. A tagosítás (1906) előtt az őrzési egységek nemre és korra differenciáltabbak voltak, a juhászok munkája pedig sokkal inkább specializálódott — állapítja meg TÁLASI István.[1]

Kérdés viszont, hogy a juhászatnak a XIX. század végére jellemző rendszere időben visszafelé meddig adatolható. GYÖRFFY Istvánnak a szilaj állattartásról adott jellemzése[2] — annak ellenére, hogy konkrétan a juhászatra nem vonatkoznak adatai —, mintha azt sejtetné, hogy a XVIII. században a rideg tartás határozta meg a juhászatot is, akkor még nem volt jellemző a XIX. század végi differenciáltság és specializáltság. BALOGH István kutatásaiból[3] azonban tudjuk, hogy a Hortobágy állattartásának fő vonásai — pl. a fejős juhászat is — a XVIII. században már kialakultak. Jogos tehát annak feltételezése, hogy a hasonló jogállású és ugyancsak nagyhatárú nagykunsági községekben-városokban is hasonló tendenciák érvényesültek.

Feltételezésünk azonban korántsem lehet magabiztos: ahhoz túl kevés a XVIII. századot érintő konkrét kutatás, s e kutatások is inkább a pusztás, mintsem a rétes területere vonatkoztak.[4] Érvényes-e tehát a változatos őrzési csoportokról, a tejfeldolgozás szervezetéről a recens anyag alapján kialakult képünk a XVIII. századra is? Erre kerestünk választ a nagykunsági községek tanácsjegyzőkönyveiben. E forrástípus módszeres tanulmányozása egészen konkrét néprajzi eredményeket szolgáltat, s ha ezt a korabeli állatösszeírások

[1] TÁLASI István: *Változás-vizsgálatok a népi állattenyésztés köréből.* NÉ. XXXIV. (1942) 218—219. l.

[2] GYÖRFFY István: *Nagy-Kunsági krónika.* Karcag, 1922. 5—23. l. — GYÖRFFY sajnos nem írta le részletesen a nagykunsági juhászatot, elszórt megjegyzései azonban arra engednek következtetni, hogy ő is differenciáltnak ismerte meg a juhászatot. (Vö.: *Magyar falu, magyar ház.* Bp. 1943. 161 skk. l.)

[3] Pl. BALOGH István: *A hortobágyi pásztorkodás történeti múltja.* NÉ. XXXV. (1943) 97—112. l. — Uő: *Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII—XIX. században.* Ethn. LXIX. (1958) 537—563. l.

[4] GYÖRFFY rétes területként jellemezte a Nagy-Kunságot. Ez nem jelentette természetesen, hogy kizárólag rétségi legelők voltak ezen a tájon. De a legeltetési lehetőségek a változatosabb legelők miatt mások voltak, mint a Hortobágyon vagy a Kiskunságban.

vonatkozó adataival kiegészítjük, a recens anyaggal összevethető összkép bontakozik ki.[5]

Mielőtt azonban a juhászatot bemutatnánk, vázolnunk kell — legalább fő vonásaiban — a Nagy-Kunság XVIII. századi társadalmi és gazdasági változásait, e változások irányát és tendenciáját.

A Hármas Kerület — a Nagy- és Kiskunság, valamint a Jászság — 1745-ben történt önmegváltása, a redemptió kiváltságolt jogi helyzetet teremtett.[6] A földesúri függés és az urbariális terhek megszűnése után rohamosan kiépültek a szabadparaszti önkormányzat helyi szervei: létrejött az az intézményrendszer, mely a kapitalista irányú fejlődés útját is egyengethette volna. A paraszti önkormányzat ugyanis korántsem valamiféle paraszt-demokráciát jelentett, hanem végsősoron a gazdag-parasztság érdekeinek hordozója volt. És ez a mind nagyobb gazdasági hatalmat összpontosító réteg — politikai hatalmánál fogva — biztosíthatta magának a kapitalista árutermelés kereteit is, hiszen a szabad bérmunkás is rendelkezésére állott: a redemptió eleve úgy polarizálta a társadalmat, hogy a gazdasági és politikai hatalmat kezükben tartó redemptusokkal szemben az irredemptusok — potenciálisan paraszti bérmunkásokká váltak. Valóban azt tapasztaljuk, hogy a redemptusoknak — pontosabban a gazdag redemptusok egy szűk csoportjának — és a irredemptusoknak meg-megújuló ellentéte a társadalmi fejlődés egyik fontos tényezője volt a XVIII. században.[7]

Csakhogy a gazdag redemptusok — gazdasági és politikai hatalmuk ellenére sem — jellemezhetők egyértelműen paraszti kisárutermelőkként, s az irredemptusok sem képviselik az agrár-bérmunkás típusát. Ellentétük tehát nem a bérmunka és tőke ellentéte.

Mivel a paraszti önkormányzat a feudális jogrend talaján szerveződött, az önkormányzat helyi szerve — a tanács — elsősorban feudális intézmény jegyeit hordozza. Politikai hatalmát a feudális jog biztosította keretek között gyakorolja, és a feudális érdek-struktúra részeként áll szemben az irredemptusok és az elszegényedő redemptusok tömegével. Vagyis kifelé mint feudális intézmény képviseli a communitást, befelé pedig a feudális kizsákmányolás intézményesített formáját valósítja meg.

A kiváltságolt jogi helyzet nem jelentette tehát, hogy a Hármas Kerület fejlődése az általános magyar agrárfejlődéstől alapvetően eltért volna. A re-

[5] Szükségesnek tartom megemlíteni, hogy levéltári kutatásaim elsősorban nem az állattartás részletkérdéseinek megismerését célozták, s nem is terjedtek ki a teljes XVIII. századi tanácsjegyzőkönyvi anyagra. Éppen ezért számtalan részadat elkerülhette figyelmemet, s az is valószínű, hogy a teljes anyag átvizsgálása sok vonatkozásban árnyaltabbá tehette volna az összképet. Meggyőződésem azonban, hogy mindennek ellenére fő vonásaiban helyes képet alakíthattam ki a nagykunsági juhászatról. — A továbbiakban hivatkozott tanácsjegyzőkönyvek (= Tjk.) a Szolnoki Állami Levéltárban találhatók; fölöslegesnek tartom ezt minden esetben feltüntetni, ezért csak a községek nevére hivatkozom.

[6] A redemptióval számtalan tanulmány foglalkozott (pl. Gyárfás István: *A Jász-Kunok története.* Szolnok 1883; Kelemen Kajetán: *A jász-kun redemptio története és fejlődése a jelen korig.* Szeged, 1877. stb.), a redemptió modern szemléletű értékelésére azonban még nem vállalkozott a kutatás. Az újabban megjelent helytörténeti monográfiák viszont helyesen mutatják be a redemptio gazdasági—társadalmi jelentőségét. (Vö.: Kormos László: *Kunmadaras története.* Szolnok, 1966.)

[7] A fejlődés felemás voltára l. Révai József: *Marxizmus, népiesség, magyarság.* Bp. 1949. 228—229. l. — A redemptusok és irredemptusok ellentétét Szabó Lajos: *A kunhegyesi szegények és redemptusok ellentéte a XVIII—XIX. század fordulóján.* Szolnok, 1966. c. tanulmánya mutatja be.

demptió után kialakuló gazdasági és társadalmi intézmények fő vonásaikban feltétlenül feudális jellegűek voltak. Ebből következőleg a paraszti árutermelés — kapitalizálódás — sem bontakozhatott ki a maga teljességében.

Ez a paraszti önkormányzat azonban — feudális jellege ellenére — lényegesen különbözött is a feudális viszonyoktól. A feudális birtokos gazdasági organizációs tevékenysége ebben a korban már a majorsági gazdálkodás mind erőteljesebb megszervezésére irányult. A szabadparaszti organizáció viszont — szükségszerűen — a paraszti kisárutermelés lehető legszabadabb kibontakoztatására törekedett. A tanács tehát a paraszti gazdálkodás intézményesített organizátora is. Tevékenysége — talán még a törvényhozó és végrehajtó hatalmi funkció előtt is! — elsősorban gazdaság szervező. Természetesen az úrbéres megkötöttségek is biztosítanak, sőt szükségessé tesznek bizonyos jobbágyi önkormányzatot, s az önkormányzati szervek gazdálkodás-irányító tevékenységét is megengedik. Ez a fajta organizáció azonban mindig a feudális érdek-struktúra függvénye. A kiváltságolt területeken viszont nem befolyásolta a gazdaság-szervező törekvéseket a földesúri érdek, s ezen törekvések szabadon érvényre juthattak.

Az elmondottaknak a Nagy-Kunság juhászata vizsgálata során kettős tanulsága van: 1. A bemutatandó anyag a feudális gazdasági és társadalmi viszonyokat jellemzi, annak ellenére, hogy a kiváltságos jogi helyzet a paraszti kisárutermelés lehetőségét is megteremtette. 2. A paraszti önkormányzat gazdaságszervező tevékenységének szabad érvényesülése következtében a gazdálkodás belső organizációját nem zavarták olyan tényezők, melyek a földesúri és paraszti érdekek ütközése során szükségszerűen jelentkeztek.

A nagykunsági juhászat jelentőségének, a gazdasági életben betöltött szerepének helyes megítélése feltétlenül megkívánja, hogy a tartásmód részletkérdéseinek ismertetése előtt a mennyiségi mutatókat vegyük szemügyre. Elsősorban az állatok számáról tájékoztató összeírások néhány tanulságát kell elemeznünk, majd a juhtartás haszonvételeit, a haszonvételek értékben realizálódott mutatóit kell megvizsgálnunk.

A Nagy-Kunság egészének állatlétszámáról a Jász-Kun Kerületek 1760. évi általános összeírása alapján van módunk tájékozódni. Az *I. táblázat*ban a hat nagykunsági község szarvasmarha, ló, juh és sertés számának együttes adatait foglaltuk ösze.[8] Az adatok — ha figyelembe vesszük is az adatfelvétel

I. táblázat

A Nagy-Kunság állatállománya 1760-ban

	Szarvasmarha	Ló	Juh	Sertés
Karcag	2749	1919	4770	496
Kunhegyes	2007	764	1997	321
Kisújszállás	2497	1262	2955	336
Kunszentmárton	2060	694	2265	278
Madaras	1977	1017	2555	170
Túrkeve	3260	1338	4220	488

[8] A táblázatok forrása: Szolnoki Állami Levéltár: Generalis Jazygum, Majoris et Minoris Cumaniae Conscriptio de Anno 1760. Caps. II. Fasc. 6.

esetleges pontatlanságait – az egyes állatfajták közötti arányokat (tehát az állattartás szerkezetét) helyesen tükrözik.[9] Az adatokat ilyen szempontból értékelve első és igen fontos tanulságként azt kell megállapítanunk, hogy az állattartás súlya a szarvasmarhatartás irányába tolódott el. Ez Kunhegyes esetében a legszembeötlőbb, hiszen ebben a községben a szarvasmarhák száma meghaladja a juhokét. A többi községben a juhok száma ugyan nagyobb, de korántsem olyan mértékben, hogy jogos lenne a juhtartás elsődlegességéről beszélnünk. (A juhtartás elsődlegessége esetén – mind az állatok értékét, mind a legeltetéshez egy állat számára szükséges területet figyelembe véve – a juhok számának háromszor, esetleg négyszer akkorának kellene lennie, mint a szarvasmarhákénak.)[10]

Ha a juhok gazdaságonkénti megoszlását vizsgáljuk *(II. táblázat)*, ugyancsak azt látjuk igazolva, hogy a juhtartás az állattartáson belül másodlagos jelentőségű lehetett. Az összes összeírt gazdaságok számát a juhval rendelkező gazdaságokéval összehasonlítva ugyanis azt állapíthatjuk meg, hogy a redemptus gazdáknak csak 30—40%-a volt juhtartó: Madarason 29%, Karcagon és Kisújszálláson 32%, Túrkevén 36%, Kunhegyesen 46% és Kunszentmártonban 48% a juhos gazdák arányszáma. A két utóbbi községben feltűnően magas az arányszám. Ennek nyilván az lehet a magyarázata, hogy e községek határában a juhok számára inkább megfelelő legelőterület nagyobb arányban állt rendelkezésre, s ezt az adottságot minél többen igyekeztek kihasználni.[11] Kunszentmárton esetében nyilván a hagyománynak is lehet némi szerepe: ennek a községnek a lakói ugyanis Jászapátiból települtek be, a Jászságban pedig lényegesen fontosabb szerepet játszott a juhtartás, mint a Kunság terü-

II. táblázat

A juhok gazdaságonkénti megoszlása (1760)

	Összeírtak száma		Juhállománnyal rendelkezik		Juhok száma				Egy juhtartóra jutójuhok száma			
	Redemptus	Irredemptus	Redemptus	Irredemptus	Redemptus		Irredemptus		Redemptus		Irredemptus	
					Fejős	Meddő	Fejős	Meddő	Fejős	Meddő	Fejős	Meddő
Karcag	500	67	164	5	4203	504	63	—	25,6	3,1	12,6	—
Kunhegyes ...	192	84	90	8	1893	45	46	13	21,1	0,5	5,7	1,6
Kisújszállás ...	280	137	92	6	2565	257	120	13	27,8	2,7	20	2,1
Kunszentmárton	155	112	75	3	2137	68	60	—	28,4	0,7	20	—
Madaras	245	67	73	—	1908	647	—	—	26,1	8,8	—	—
Túrkeve	250	95	92	—	3614	606	—	—	38,1	6,5	—	—

[9] Az összeírás forrásértékének részletes elemzésével nem foglalkozunk. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy minden egyes gazdaságra kiterjedő összeírás igen sok olyan tanulságot kínál, melyekre az eddigi történeti és néprajzi feldolgozások nem mutattak rá.

[10] Az állattartás egyéb ágazatainak részletes vizsgálatára ezúttal nem vállalkozhatunk, nem vizsgáljuk tehát az állatlétszámból adódó további tanulságokat. Csupán azt jegyezzük meg, hogy a sertések feltűnően alacsony száma — megítélésünk szerint — abból adódhat, hogy az összeírás télen készült. A téli összeírás viszont az egyéb állatok létszámának alakulását is befolyásolhatta. (Vö. ezzel kapcsolatban a méhkasok számáról elmondottakat: Szilágyi Miklós: *Adatok a Nagykunság XVIII. századi néprajzához.* Szolnok, 1966. 74. l.)

[11] Feltűnő viszont, hogy éppen ebben a két községben alacsony a juhok együttes száma.

letén.[12] Az irredemptusok juhtartása — az adatokból kitetszőleg — jelentéktelen volt: minden községben 10% alatti az arányszámuk. Az összeírásban olvasható fejős-meddő megkülönböztetés jelentésére, e terminusokkal összefoglalt nem- és korcsoportok tényleges megoszlására egyelőre sajnos nem tudunk magyarázatot adni. Különösen feltűnő a meddő juhok kis száma, ha a meddő valóban azt jelenti, amit a recens anyag ismeretében[13] e fogalmon értünk. A meddő juhok kis mennyiségét ui. csak részben magyarázhatja, hogy az évenkénti állat-eladás — mint a későbbiek során látni fogjuk — ezt a csoportot érintette. Az mindenesetre valószínű, hogy a bárányok számát nem tartalmazza az összeírás, márpedig a meddők csoportjában ez eléggé nagy mennyiséget jelenthet.

Ami konkrétan egy-egy gazdaság juhállományának nagyságát illeti: a gazdaságokra számított átlagok 20 és 30 között vannak. Csak a túrkevei átlag (38,1) tér el ettől nagyobb mértékben, jelezvén azt, hogy ebben a községben egy-egy gazda tulajdonában olykor egy egész nyájat kitevő juhállomány is lehet. Ha az átlagokat a juhoknak az egyes gazdaságok közötti megoszlásáról készült részletező kimutatással *(III. táblázat)* összehasonlítjuk, igazolva látjuk ezt a következtetésünket: egy-egy gazdaság általában 10—30 fejős juhval rendelkezik (Kunhegyesen pl. 82%, Kisújszálláson 63%, Karcagon 62% az ilyen gazdaságoknak az arányszáma). Túrkevén viszont többen vannak olyanok — bár itt is csupán az összes juhtartók 13%-át teszik ki — akik 80 fejős juhnál nagyobb mennyiséget mondhatnak magukénak. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy ezek a nagyobb mennyiségek nem olyan gazdák tulajdonai, akik esetleg a juhtartásra specializálták volna magukat: általában mindenütt a legvagyonosabb redemptusok tulajdonában találjuk a legtöbb juhot is. Megvizsgáltuk pl. a tanácsbeliek — rendszerint a legvagyonosabb redemptusokat képviselik — juhainak számát, s azt tapasztaltuk, hogy Kunszentmártonban a 16 tanácsbeli tulajdonában volt az összes redemptusok fejős juhainak 39%-a,

III. táblázat

A fejős juhok megoszlása az összeírtak között (1760)

		100 juh fölött	91—100 juh	81—90 juh	71—80 juh	61—70 juh	51—60 juh	41—50 juh	31—40 juh	21—30 juh	11—20 juh	1—10 juh
Karcag	Redemptus	—	1	1	1	1	2	16	17	56	47	17
	Irredemptus	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	2
Kunhegyes	Redemptus	—	—	—	—	1	1	2	4	29	45	8
	Irredemptus	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	3
Kisújszállás	Redemptus	—	—	1	1	2	4	12	9	28	30	2
	Irredemptus	—	—	—	—	—	1	—	—	1	2	2
Kunszentmárton ..	Redemptus	—	—	1	4	3	8	9	8	27	11	3
	Irredemptus	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2	—
Madaras	Redemptus	—	1	—	1	—	3	7	8	22	19	6
	Irredemptus	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Túrkeve	Redemptus	1	2	1	8	4	3	12	15	35	8	2
	Irredemptus	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

[12] Vö.: Fodor Ferenc: *A Jászság életrajza*. Bp. 1942.
[13] Vö.: Borzsák Endre: *A meddőnyáj*. Ethn. LXXV. (1964) 557—574. l.

Túrkevén a 20 tanácsbeli tulajdonában a fejős juhok 31%-a, Madarason pedig 17 tanácsbeli tulajdonában a fejős juhok 32%-a. (A további három községben ez az arány 16—29% között van.)

A felsorakoztatott mennyiségi mutatók tehát egyértelműen megvilágítják azt a tényt, hogy a XVIII. századi Kunságban a parasztgazdaságok nagyobb része egyáltalán nem foglalkozott juhtartással. S még lényegesebb ennél: a juhtartók nagyobb része nem rendelkezett olyan nagy juhállománnyal, mely lehetőséget adott volna arra, hogy gazdasága önálló „üzemágának" tekintse a juhászatot. Minden helységben akad néhány juhos gazda — általában a legmódosabb redemptusok —, amelyik önálló nyájban tarthatta állatait,[14] a többség azonban csak a közös pásztorlást vállalva tehette rentábilissá juhászatát. (Az Alföldön — eddigi ismereteink szerint — 10—30 juh gondozását soha sem oldották meg a családi munkaszervezés keretei között, ahogyan az pl. a barkó juhászatban történt.)[15]

Ahhoz azonban, hogy mennyire rentábilis a kis egységek önálló pásztorlása, külön figyelembe kell vennünk a haszonvétel differenciált vagy kevésbé differenciált voltát. Ha ui. a haszonvétel kevésbé differenciált, esetleg elképzelhető a kis egységekben történő őrzés, differenciált haszonvétel esetén viszont aligha lehetséges, hogy a gondozás és haszonvétel megannyi munkáját családi munkaszervezéssel megoldhatták volna. A továbbiakban tehát — mintegy a juhászatnak a gazdálkodás egészében betöltött szerepét más oldalról vizsgálva — a haszonvételi módokról egyértelműen valló mennyiségi adatokat mutatjuk be.

A Nagy-Kunságban a XVIII. század második felében — adataink ezt mutatják — a juhászat mindhárom haszonvételi módja fontos szerepet játszott. Értékben az élőállat-eladás látszik a legjelentősebbnek, de ezzel csaknem egyenrangú bevételi forrás a gyapjú eladása is. A tejhaszon értékéről viszonylag kevesebb konkrét adattal rendelkezünk, néhány adat azonban arra enged következtetni, hogy a juhtejnek szintén volt némi szerepe a kereskedelemben.

Az élőállat eladásról az alábbi megállapításokat tehetjük: a kosokat, ürüket és meddőket minden évben igen nagy mennyiségben adták el a rendszerint messze földről érkező kereskedőknek, esetleg közvetlenül mészárosoknak. Kunszentmártonban egyetlen évben — 1760-ban — 673 kost és 71 ürüt vett meg Orbány István csabai lakos, 15 márjást (= 4 Rft 15 xr-t) fizetvén a kosok párjáért.[16] 1765-ben a Turócz megyei Tótprónáról érkezett Palyos Mihály és Siranyi András, és vásárolta meg a három évesnél idősebb kosokat („ki vévén a' vakot, sántát,bennát és hibássat") 13 márjást (= 3 Rft 41 x-t) fizetvén párjáért. A megvásárolt mennyiséget sajnos nem ismerjük, csupán azt, hogy háromszázat azonnal elhajtottak.[17] 1776-ban ugyancsak Turócz megyeiek — András Pálus és Birán János — veszik meg a kunszentmártoniak meddő juhait, párját 4 Rft 36 x-ért.[18] Kunhegyesen — 1790-ben — szintén felvidéki mészárosok jelentkeztek vásárlóként: előbb a zniovári (Turócz m.) Sárkány József és Maczák György alkudott a kosokra, majd a vágbesztercei (Trencsén m.) Thomas Jánovszky és Georgh Uslarik vásárolta meg az ürüket és meddő

[14] Balogh István szerint a Hortobágyon a gazdák önálló juhnyájakat tartottak a XVIII—XIX. században. (Balogh: *A hortobágyi* . . . 101. l.)

[15] Vö.: Paládi—Kovács Attila: *A keleti palócok pásztorkodása.* Műveltség és Hagyomány, VII. Debrecen, 1965.

[16] Kunszentmárton Tjk.: 1760. jún. 14.

[17] Uo. 1765. máj. 28.

juhokat.[19] Kisújszálláson a felvidéki kereskedők mellett („Három fel földi Juh vevő betsületes Tótok" — olvassuk pl. egyhelyütt) a közeli városok kereskedői jelentkeztek vásárlóként. Így a karcagi Kerekes Ferenc, majd Hajdu Mihály és Perge János; Thomayer András budai mészáros és egy ceglédi kereskedő.[20] Túrkevén ugyanezt tapasztaljuk: a morvaországiak, valamint a Hont megyeiek (Szabó Mátyás, Gyurits János és Tót János újfalusiak nevét jegyezte fel a nótárius) mellett Vuits György budai rác kereskedő szerepel a vásárlók között.[21] Az 1790-es években már lényegesen magasabb a juhok ára. Kunhegyesen pl. az öreg kosok párja 7 Rft 30 x-ért, a harmadfűé 7 Rft-ért, az öreg ürüké 7 Rft 20 x-ért, a harmadfűé 6 Rft-ért, a meddő juhoké 5 Rft 7 x-ért kelt el. Az áremelkedés nyilván a pénz értékének általános csökkenésével függ össze.

A gyapjú az élőállatéhoz hasonló kereskedelmi kapcsolatokat teremtett: a vásárlók szintén kereskedők vagy iparosok. Kisújszálláson — úgy látszik — a helybeli görög kereskedőnek, Constantin Antalnak (aki a boltok árendátora is ebben az időben) elővételi jogot biztosítottak: csak abban az esetben adják a gyapjút a jelentkező tatai kereskedőknek — párját 1 Rft-ért — ha a helybeli kereskedő lemond a vásárlásról, vagy a tataiak többet ígérnek. A korábbi években egyébként szintén ez a kereskedő vásárolta meg a gyapjút.[22] Kunhegyesen a helybeliek mellett egy szolnoki szűcsmester és két veszprémi csapómester szerepel a vásárlók között. Az eladott mennyiségekről is tájékoztat az a tény, hogy a helybeli kereskedő által felvásárolt gyapjút 5 szekeres ember vitte a pesti Medárd-napi vásárra. Egy-egy évben — más adat szerint — esetleg több ezer egész gyapjút adtak el a kunhegyesiek, hiszen a szolnoki szűcs 400 Rft-ot adott előlegképpen, amikor száz gyapjút 42 Rft-ért alkudott meg. Ez 1000 gyapjúnál mindenképpen nagyobb mennyiségre enged következtetni.[23] Túrkevén abonyi zsidó kereskedők, veszprémi csapómesterek, tatai csapómesterek és a helybeli görög kereskedő szerepelnek a vásárlók között.[24]

Mind az élőállat, mind a gyapjú eladás jelentős bevételi forrást jelentett tehát a Nagy-Kunságban. Nem túlzunk, ha kijelentjük, hogy a juhval rendelkező gazdák az adók egy jelentős részét ebből a forrásból fizethették. A tanács ui. kimondottan az adók könnyebb beszedése kedvéért ragaszkodott az együttes eladáshoz, nyilván mert ez a bevétel a pénzadók kiegyenlítésénél nagy súllyal esett a latba. „Különbözést" csak annak engedtek, aki az adóját rendezte.[25]

A tejhaszon korántsem jelentkezik ilyen komoly kereskedelmi cikként. Csak egy adatot találtunk arra, hogy a kunhegyesi Csávás Sára „vásárra járó kereskedő" juhvajjal is kereskedett: 1 icce juhvajat 33 x-ért vásárolt meg, ugyanannyiért, mint a tehénvajat.[26] Feltűnő viszont, hogy a juhtej egy esetben még fizetőeszközként is felbukkan. Ez arra figyelmeztet, hogy a helyi kereske-

[19] Kunhegyes Tjk.: 1790. jún. 18. /128. drb.; 1790. aug. 19./ 171. drb.

[20] Kisújszállás Tjk.: 1791. ápr. 6./306. drb; 1789. aug. 28./367. drb.; 1790. ápr. 30./313. drb.; 1791. dec. 24./844. drb; 1790. ápr. 16./231. drb.

[21] Túrkeve Tjk.: 1792. máj. 4./274. drb.; 1793. aug. 31./309. drb.; 1793. ápr. 27./149. drb.

[22] Kisújszállás Tjk.: 1791. jan. 11./32. drb.; 1789. jan. 1./1. drb.

[23] Kunhegyes Tjk.: 1790. júl. 3./144. drb.; 1790. nov. 12./220. drb.; 1792. febr. 13./28. drb.; 1792. dec. 8./176. drb.;

[24] Túrkeve Tjk.: 1789. dec. 24./805. drb.; 1792. dec. 20./651. drb.; jan. 22./64. drb.; márc. 30./198. drb.; máj. 5./279. drb.; okt. 27./526. drb.; 1793. jan. 5./4. drb.; márc. 19./110. drb.

[25] Kisújszállás Tjk.: 1789. jan. 1./1. drb.

[26] Kunhegyes Tjk.: 1791. szept. 3./142. drb.

delemben lehetett szerepe. Az egyik kunhegyesi gazda, amikor apjától megvásárolt egy portarészt, 22 Rft-ban és 3 fejés juhtejben egyezett meg vele — értesülünk egyhelyütt.[27] A tejhaszon értékére, illetve a helyi kereskedelemben betöltött szerepére egyébként további adataink is vannak: Kunszentmártonban 5 Ft-ért adta el az egyik juhász vasárnapi tejét (ez — mint látni fogjuk — a fejési időszak minden vasárnapján történő fejést jelentette); Kunhegyesen ugyanekkor 50 x-ra becsüli a tanács az egyszeri elmaradt fejés értékét, Túrkevén viszont 1 Ft-ra.[28] Ezek az összegek természetesen csak megközelítően utalhatnak a tejhaszon értékére, hiszen több tényező is befolyásolhatta az értékmegállapítást. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy egy fejős nyáj egynapi fejése kb. egy pár juh értékének megfelelő lehetett.

A hármas haszonvétel áttekintése, az a tény, hogy az élőállat eladás mellett a gyapjúból eredő jövedelem, sőt a tejhaszon is komoly értéket képviselt, megengedi annak feltételezését, hogy a juhok őrzése és gondozása igen differenciált volt.

Nézzük meg tehát ezek után, hogy a tanácsjegyzőkönyvek tanulsága alapján milyen képet alkothatunk a juhtartás módjairól!

A juhászat szervezetéről, az őrzés és gondozás megszervezésének minden lényeges kérdéséről a tanácsjegyzőkönyvekben megörökített intézkedésekből alkothatunk pontos képet. Ezek az intézkedések két csoportba sorolhatók: *a)* A tanács gyakran intézkedik általános érvénnyel: szabályozza a legeltetés rendjét, pásztorokat választ és meghatározza járandóságukat, korlátozza jogkörüket stb. A juhászatot ezek az általános intézkedések viszonylag ritkábban érintik, inkább a szarvasmarha és részben a ló pásztorlásával kapcsolatosak. — *b)* Az előzőnél is több azoknak az eseteknek a száma, amikor a tanácsnak egy-egy bejelentés, panasz kapcsán kell állást foglalnia és intézkednie. Ilyenkor részletesen kikérdezik a vitázó vagy vétkes (tkp. a szokást valamilyen vonatkozásban megsértő) feleket. Vallomásaikból olyan részletek derülnek ki, melyekről az általános intézkedésekben nem tartják szükségesnek megemlékezni. A juhászat sok ilyen konkrét és azonnali intézkedést kívánt, sokkal többet, mint más állatok pásztorlása.[29] Az intézkedéseknek ez a két formája tehát szerencsésen kiegészíti egymást.

Az őrzési csoportok szervezését alapvetően az határozta meg — s ez a haszonvétel differenciált voltával függ össze —, hogy a juhokat három gondozási, illetve haszonvételi kategóriába sorolták: megkülönböztették a *fejős juhokat*, a *nyájjuhokat* és a *kosokat*. (Ez a három kategória nem jelenti egyszersmind, hogy csak ennyi és ilyenféle nyájakat szerveztek volna. Az egyes kategóriákon belül — mint alább látni fogjuk — további differenciálódás is megfigyelhető.)

A következőkben ezt a három alapvető kategóriát vizsgáljuk meg részletesen.

A fejős juhokat — ugyanúgy, ahogyan a XIX. század végén is volt[30] — az elléstől október közepéig tartották együtt. Arról, hogy az elletés közösen

[27] Uo: 1790. ápr. 25./84. drb.

[28] Kunszentmárton Tjk.: 1789. máj. 12./80. drb.; Kunhegyes Uo.: 1790. márc. 7./49. drb.

[29] Ennek nyilván az a magyarázata, hogy a közvetlen szervezés egy részét a gazdatársaság végezte, nem úgy, mint egyéb állatoknál, ahol a szervezési feladatokat közvetlenül a tanácsnak kellett ellátnia; a vitás ügyek azonban — éppen mert nem a tanács volt a szervező — gyakran kívánták a tanácsi igazságtételt.

[30] Vö.: Tálasi i.m. 219. l.

történt volna, nincs biztos adatunk. Az egyik intézkedés azonban arra enged következtetni, hogy — esetleg nem általánosan — elletŏ kosarakat is építettek, amit — vagy csupán a helyét? — a tanács szigorúan tilalmaz: „sokan a hellybeli gazdák közzül — olvassuk — a' Szigetbe Kosarakat szoktak Juhaiknak tsinálni, a' melly is a' több Jószágnak egész esztendőt által való Pascuatióját nagyon meg akadállyoztattya"[31] Nyírásig a bárányok is a fejős nyájjal jártak. Ekkor a bárány a nyájjuhász keze alá került (és ilyenkor a nyájjuhász „Rovássára vágódott fel"[32]), a juhokat pedig fejni kezdték. A bárány elválasztásának, illetve a fejés kezdetének időpontja május elején lehetett. Az egyik kunszentmártoni gazda ui. május 12-én panaszkodik, mert „most Juh nyíráskor" közölték vele, hogy a juhásztól vásárolt vasárnapi tej használatát nem engedik neki.[33] Más — ugyancsak juhtej vásárlással kapcsolatos — panasz május 7-én hangzott el.[34] A fejés szeptember végéig tartott — legalábbis erre következtethetünk egy fejősjuhász panaszával kapcsolatos állásfoglalásból. A juhász elmondta, hogy két gazda már augusztus 15-én a nyájra hajtotta juhait (s ezzel „az egész Esztrengát szélyel zavarták"). A tanács úgy intézkedik, „hogy pedig még a' Gazdaságok Lőrincz Naptól fogva Sz. Mihály Napig esett Fejésbeli Károkat hánytorgatni fogják", a két gazdának kell kielégítenie őket.[35] A fejős juh *elhányásának* ideje általában október közepére esett. Ilyen dátumokat határoztak meg: október 12. — október 9 után két héttel — október 15.[36] Ezután a fejős juh is a nyájra került, s ott volt a nyáj *széjjelhányásáig*.

A fejős juhok őrzési egységét több ízben is *esztrengá*nak emlegetik, valószínűleg ez lehetett az általános terminus („az egész Esztrengát szélyel zavarták" — „esztrengára vett fejős juhok" — „Két esztrengárul való Juhokat öszve vervén"[37]). Ugyancsak *esztrengá*nak emlegetik a fejés helyét, a fejőaklot is. A terminus általában porta vásárlásakor vagy nagyobbításakor kerül szóba, s ez azt bizonyítja, hogy az esztrenga az udvaron állott: „Esztrengája Lábjába lévő kis portátskát . . . meg alkudott" — olvassuk egyhelyütt,[38] máskor pedig: „az udvarjokat az esztrengátul fogvást az Körtvély fának rézunt el mértek".[39] De olyan eset is előfordult, amikor kifejezetten „esztrengájának nagyobbítására" engedett át három lépést a szomszéd. Kunszentmártonban az *esztrengá*val párhuzamosan a *fejő akoly, fejös akol* terminus is előfordul.[40] S egyetlen adat arra enged következtetni, hogy az esztrenga fiók esetleg már akkor is fedeles építmény volt: lakodalom alatt „az Esztrenga fiókba ment" az erkölcsi vétségben talált asszony egy férfival — szól a bejegyzés, azt is elárulván, hogy az eset télen történt . . .[41]

[31] Kunhegyes Tjk.: 1789. jan. 1./359. drb. — Vö. ezzel kapcsolatban Györffy István: *A „nyék"*. In: *Magyar falu, magyar ház*. Bp. 1943. 223—224. l.

[32] Uo.: 1793. febr. 2./14. drb. — a bejegyzés múlt évi esetre vonatkozik.

[33] Kunszentmárton Tjk.: 1789. május 12/80. drb.

[34] Kisújszállás Tjk.: 1791. május 7./383. drb. — A XIX. század végén is május 15. körül volt a juhnyírás és a fejés kezdete (Tálasi i. m. 219. l.)

[35] Kunhegyes Tjk.: 1790. szept. 4./178. drb.

[36] Uo.: 1789. okt. 10./522. drb.; 1790. okt. 9./187. drb.; 1792. okt. 13./153. drb.

[37] Kunhegyes Uo.: 1790. szept. 4./178. drb.; Túrkeve Tjk.: 1793. szept. 11./322. drb.; Kunszentmárton Tjk.: 1792. szept. 20./162. drb.

[38] Kunhegyes Tjk.: 1792. máj. 12/82. drb.

[39] Kunszentmárton Tjk.: 1779. ápr. 27.

[40] Kunszentmárton Tjk.: 1766. ápr. 26. és 1788. ápr. 19.

[41] Túrkeve Tjk.: 1793. dec. 14./385. drb. — Az esztrenga szerkezetére l. Györffy i. m. *(Magyar falu . . .)* 187—188. l.

Hogy a belterületen s nem a legelőn fejtek, egyéb adatokból is kétségtelenül megállapítható. Az egyik juhászt azért fenyítik, mert „amidőn Fejesre behajtani szokott, az juhait csak el csapja . . . Gondatlansága miat az juhok az epres Kertben az fiatal fastkakban sok károkat tettek".[42] Túrkevén a hely még pontosabban meghatározható: a gyanúba fogott juhász pajtásaira hivatkozik, akik a kérdéses reggelen „a kerteken fejtek" — s a kert itt kétségtelenül az ólaskertet jelenti.[43] Ez utóbbi vitás ügy kapcsán az is kiderül, hogy az esti fejés után éjszakára is kihajtották a fejős juhokat a legelőre.[44] Napjában tehát kétszer — reggel és este — fejtek, a közbeeső időben viszont legelt a jószág. A fejősök legelőjének helyét — illetve a legelő változásait — nem tudjuk pontosan meghatározni, de a napi kétszeri kihajtás már önmagában is kétségtelenné teszi, hogy a községhez közel kellett történnie a legeltetésnek.[45]

A fejősök kategóriájába nem tartozó juhok a nyájak és a kosnyáj között oszlottak meg. E két kategória közül a nyáj a nehezebben meghatározható, hiszen — mint az már az eddigiekből is kiderült — az év folyamán többször is emelkedett, illetve csökkent az idetartozó állatok száma. Az valószínű — bár az adatok erről viszonylag keveset árulnak el —, hogy állandó jelleggel ide tartoztak a *meddő juhok*, az *ürük* és mindkét nembeli *toklyók*.[46] A bárányok elválasztása után — mint fentebb láttuk — azokat is a nyájjuhász keze alá adták. Nyilván nem legeltek azonban az öreg állatokkal együtt, a számadó a saját hatáskörében (bojtárjai segítségével) gondoskodhatott a külön őrzésről. Legalábbis ezt valószínűsíti, hogy olykor *báránynyáj*at, *báránypásztor*t is emlegetnek.[47] Az viszont egészen bizonyos, hogy a kosbárányokat nem őrízték együtt a nyájjal: következetesen intézkednek az önálló *kosbárány-nyáj* megszervezéséről, és külön pásztort is választanak. Igaz, hogy ez a határozott elkülönítés, a külön pásztor megválasztása csak októberben történt meg, amikor a fejős juhokat is a nyájra hajtották. Kunhegyesen 1790-ben pl. a bíró megkérdezi: „tetzene é a Gazdaságoknak továbbá (a kosbárányokat) a' Nyáj Juhok között meg szenvedni, vagy pedig külön Nyájba szakasztani, mint ez előtt való Időkbe szokásba vólt", s elhatározzák, hogy pásztort választanak, és önálló kosbárány-nyájat szerveznek.[48] Az látszik tehát a legvalószínűbbnek, hogy a bárányok — mindkét nembeliek — a nyájjuhász keze alá tartoztak, esetleg külön őrízték őket, de a fejős nyáj elhányása után feltétlenül különválasztották a kosbárányokat, mert — mint egy alkalommal indokolják — „a' Kos bárányoknak a' Juhok közzé lett eresz-

[42] Kunszentmárton Tjk.: 1784. júl. 17. — további adatok: Kunhegyes Tjk. 1792. jún. 9./105. drb.; Kunszentmárton Tjk. 1789. máj. 23./93. drb.

[43] Túrkeve Tjk. 1793. szept. 25/297. drb. — A túrkevei ólaskertekre l. Szilágyi Miklós: *Túrkeve és Öcsöd kertes települése*. Néprajzi Közlemények. (Sajtó alatt)

[44] Más adat: Kunszentmárton Tjk. 1792. szept. 20./162. drb.

[45] Némely esetben a legelő pontos helyéről is vannak értesüléseink. Így pl. Kunhegyesen a „Kertallyát" jelölik ki a fejős juh legelőjéül (Kunhegyes Tjk. 1790. máj. 15./108. drb.), Kunszentmártonban arról intézkednek, hogy a nagy szárazság miatt a fejős juhok az ugaron legeljenek (Kunszentmárton Tjk. 1790. máj. 29./85. drb.), ezeknek a községhez való távolságát azonban nem ismerjük.

[46] Erre enged következtetni: Kunhegyes Tjk. 1789. okt. 19./531. és 1790. jan. 23./18. drb.; Kisújszállás Tjk. 1791. dec. 5./826. drb.

[47] Kunszentmárton Tjk. 1769. jan. 14. és 1772. dec. 24.; Kunhegyes Tjk. 1793. okt. 12./126. drb.

[48] Kunhegyes Tjk. 1790. szept. 4./179. drb. (További kunhegyesi adatok: 1791. szept. 3./145. drb.; 1792. szept. 8./ 139. drb.; 1792. dec. 8./179. drb.)

tése miatt . . . azok igen rossz állapotban vóltak, 's a' Dög miatt jobban elhullottak."[49]

A nyájra tartozó juhok október közepén, a fejős juhok elhányásakor tehát jelentős mértékben megszaporodtak. Tulajdonképpen a kosbárányok kivételével minden juh ide tartozott a nyáj széjjelhányásáig. A nyáj létszámának évközi, pontosabban októberben történő lényeges megváltozásával függ össze, hogy külön intézkedtek a nyájjuhászok nyári, illetve téli járandóságáról: „Az Nyáj Juhászok bére eképpen határoztatik meg — olvassuk a kunszentmártoni limitációt — hogy nyári Örizesikért hatvanon felül Nyolczvanig egy bárány, hatvanon alól, vagy nyolczvanon felül minden juhtul egy pénz, és szokott ruha bér. téli Örzisekért pedig minden juhtul egy-egy pénz Olly fel tétellel: hogy ha Vizkereszt Napig törtinik örizések fele bére, ha pedig utánna esne el hanyása az juhoknak egész bére az az minden juhtul egy pénz légyen, ezen kivül semmi.[50] A következő évben a téli őrzés bérét méginkább pontosították: ezuttal pontosan megmondja a limitáció, hogy Gergely napig tart a teljes őrzés (a járandóság juhonként 1 xr és 6 pár bocskor), a félidő Vizkereszt napja (a járandóság két juhtól 1 xr), a közbeeső terminus pedig Szent Pál napja (a bér juhonként egy dénár és 3 bocskor).[51]

A nyájjuhászok béréről intézkedő tanácsi határozatot azért idéztük ilyen részletesen, mert igen lényegesnek tartjuk a téli legeltetés határ-terminusainak rögzítését, s különösen a nyájak szétverése időpontjának vagylagos meghatározását! A három időpont megjelölése világosan mutatja, hogy az időjárástól függően korábban vagy később verték szét a nyájat. 1769-ben pl. már január 14-én azt olvashatjuk, hogy a nyájjuhászok „az Tél miatt Szolgálattyokat nem folytatthatták."[52] 1790-ben viszont még január 22-én is „a' Szigetbe legeltek" a kunhegyesi juhok,[53] és 1791-ben a február 4-e körül történt juhelhányás is „a' Gazdaságnak hire, 's akarattya ellen" volt.[54] Ez utóbbi adatok tehát azt mutatják, hogy — különösen enyhe télen — majdnem egész esztendőn át a legelőn volt a juh, s csak a szigorú tél beálltakor kezdődött a teleltetés.

Arról sajnos nincsenek adataink, hogy a téli őrzés idején milyen építmény védte az állatokat. Egy „Juh Fénszernek" a leírása — az építmény tanyán állott — nyilván nem a pásztorlás közben védelmet nyújtó építményt, hanem a teleltető helyet mutatja be. Az egyik gazda tanyai épületeit kibérelő kereskedők többek között a következőket állapították meg az épületek állagáról: „a' Juh Fénszernek pedig teteje nem lévén az oldala imit amot hantból vólt rakva, Kétt ágassal egy Szeleminnyel valami kétt vagy három pár horog fával szemléltettek-el el-pusztulva."[55] A téli legeltetés idején ilyen fedeles építmények bizonyára nem állottak az állatok rendelkezésére, sokkal inkább természetes

[49] Uo.: 1792. okt. 13./153. drb.

[50] Kunszentmárton Tjk. 1777. dec. 31. — Kunhegyesen is „Télire—Nyárára" határozzák meg a pásztorbért (Kunhegyes Tjk. 1792. okt. 28./168. drb.).

[51] Kunszentmárton Tjk. 1778. okt. 16. — A téli, illetve nyári nyájjuhász járandóságának külön-külön történő megállapítása már a XVIII. század elején megfigyelhető egy Békés megyei limitációban (Haan Lajos: *Regesták Békésvármegye közgyűlési jegyzőkönyveiből.* A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. X. Gyula, 1884. 102. l.)

[52] Uo.: 1769. jan. 14.

[53] Kunhegyes Tjk. 1790. jan. 23./18. drb.

[54] Uo.: 1791. febr. 4./36. drb.

[55] Kunszentmárton Tjk. 1791. jún. 25./117. drb.

enyhelyeket (és karámokat) használtak, amint arra a kunhegyesi tanács intézkedése világosan utal: „A' Réten lévő kevés Nádnak levágatása eránt is tétetődöt ezen alkalmatossággal említés, hogy miképpen tetzene az eránt a' Nemes Tanátsnak gondolkodni — Ezen dologba ollyan consideratiója vagyon a' Ns Tanátsnak, hogy mig még a' Jószág kin a' Mezőn fog pascuáltatni; tehát addig a' Réten a' nád le vágása meg nem fog engedődni; mint hogy az az alkalmatlan Időkbe meg annyi Karám hellyett szólgál az kin lévő Jószágoknak."[56]

A nyájak legelőjének helyét — csakúgy, mint a fejős juhokét — nem tudjuk pontosan megállapítani. Több kunhegyesi adat arra utal, hogy a községtől távol volt a legelő,[57] Kisújszálláson viszont a téli legeltetés alatt a juhászok „a' Lógó Kert garádjából tüzeltek", tehát a helységhez közel kellett tartózkodnia a nyájnak.[58]

A harmadik gondozási kategóriába tartozó állatokat, a kosokat mindenütt külön, önálló nyájban őrizték, s minden községben egy kosnyáj volt.[59] A kiverés és széjjelhányás időpontját sajnos nincs módunk meghatározni, de valószínűnek látszik, hogy október közepe után (amikor a fejős juh is a nyájra került, s ekkor lehetett a kosseresztés is) már nem legeltek külön.[60]

Külön tisztázandó probléma, hogy a fentebb jellemzett őrzési kategóriákból hogyan szerveztek nyájakat, ki és milyen szervezeti keretek között fogadott pásztort a nyáj mellé. Legelőször is az tűnik fel, hogy míg a szarvasmarhák és lovak összes őrzési csoportjához a communitás választ pásztort,[61] a juhoknál csak a kosnyáj pásztorának megválasztásáról gondoskodik.[62] Kunhegyesen emellett a kosbárány-nyájat — mint speciális őrzési csoportot — szintén a communitás által választott pásztor őrzi.[63] A többi őrzési egység pásztorait vagy egyes gazdák (nagyobb állatállomány esetén), vagy gazdatársaságok fogadták — éppenúgy, mint a sertéseknél.[64]

A gazdatársaság — mint a nyájszervezés és juhászfogadás szervezeti formája — egyértelműen körvonalazható, meglétét ilyen adatok teszik kétségtelenné: Kunhegyesen „némelly Juhos Gazdák" azt panaszolják, hogy nyájjuhászuk „a Gazdaságnak hire, 's akarattya ellen a Nyájját" elhányta;[65] — Gönczi György „mint Tavai esztendőről vólt Fejős Juhássza némelly Gazdaságoknak" a juhos gazdákra panaszkodik;[65] — Kis Ferenc „némelly érdemes

[56] Kunhegyes Tjk. 1789. dec. 12./574. drb.

[57] Kunhegyesen pl. Kolbászt jelölik ki legelőjüknek (Uo.: 1790. május 15./108. drb.) — egy alkalommal a juhász tanúvallomását azért halasztják el, mert messze kint van a nyájjal, s nem hívható haza. (Uo.: 1793. jan. 5./2. drb.)

[58] Kisújszállás Tjk.: 1791. jan. 23/81. drb. és ápr. 9./316. drb.

[59] Túrkeve Tjk.: 1781. jan. 5. és 1789. dec. 21./792. drb.; Kisújszállás Tjk.: 1790. jún. 3./436. drb.; Kunszentmárton Tjk.: 1781. máj. 12.; Kunhegyes Tjk.: 1790. máj. 8./103. drb. stb.

[60] A kospásztor egy alkalommal a kosbárány-nyáj őrzését is vállalta, márpedig azt láttuk, hogy ezt az őrzési csoportot októberben szervezték meg (Kunhegyes Tjk.: 1793. febr. 9./31. drb.).

[61] Kunhegyesen a következő őrzési csoportokhoz választottak pásztort: két *gulya*, két *ökör csorda*, két *tehéncsorda*, két *borjúcsorda*, és a lovakból egy *szilaj* és egy *szelíd* ménes (Kunhegyes Tjk.: 1791. febr. 26./44. drb. és 1792. jan. 21./16 drb.

[62] Pl. Túrkeve Tjk.: 1789. dec. 21.; Kunhegyes Tjk.: 1789. jan. 1./356. drb.; Kunszentmárton Tjk.: 1784. márc. 13.

[63] Kunhegyes Tjk.: 1790. szept. 4./179. drb.

[64] Vö.: SZILÁGYI: *Adatok* . . . (i. m.) 115. l.

[65] Kunhegyes Tjk.: 1791. febr. 4./36. drb.

[66] Uo.: 1790. márc. 7./49. drb.

Gazdaságok Fejős-Juhásza" bevádolja Pótsik Istvánt, „Kunhegyes Hellységebeli némely Gazdaságok Fejős Juhászát', mert mikor „egy estveli bé hajtáskor a' Juhok öszve tsapódott", egy juhát ellopta;[67] — Hatalla József Mezőnyárádról jött juhászt „hellybeli Lakosok Fejér János, Lukáts Mihálly, s több társai megfogadták volt"[68] — Rhénes Andrásról megtudjuk, hogy „Kerékjártó Mihályné, Eszteró János, Zsurki János, K. Kovács István, Ty. Szabó Istvánné 's több Gazdaságok Fejős Juhássza" volt;[69] — „Szél Mihálly, és még ő rajta kivül 13 gazdák" juhászuk helyett idegenből akartak juhászt fogadni.[70]

A gazdatársaságok létrejöttét, kialakulását sajnos nem tudjuk adatolni. Úgy tűnik, hogy már a század közepétől ilyen módon szerveződtek a juhok őrzési csoportjai. Erre enged következtetni — egyrészt — hogy, az évenkénti pásztorfogadáskor juhászt már ebben az időben sem fogadtak, másrészt az a tény, hogy amikor 1791-ben egy kisújszállási juhtartót 30 év előtti viszonyokról kérdeznek, elmondja: az a juhász, akinek vagyoni helyzetéről érdeklődnek, „fejős Juhásszok vólt két nyáron" és „mint fejös Juhásznak, mind a' két nyáron adott a' Gazdaság néki 12 bárányt."[71] Ettől talán Kunszentmártonban lehetett eltérés, ahol a század közepe táján a communitás fogadott nyájjuhászt és fejős juhászt is. A fogalmazás azonban nem egyértelmű: nem derül ki, hogy a nyáj, amely mellé a pásztort fogadták, *községi* volt-e, vagy pedig a *tanács külön nyája*. 1763-ban Földházy Istvánt a „helységh Fejős juhászának" fogadták, s járandóságai között szerepelt juhainak kiteleltetése „az helységével edgyütt".[72] Az ilyen fogalmazású egyezségben a „helység" az egész falu közösségét és a tanácsot mint testületet egyaránt jelölheti. Egyéb adatok viszont mintha azt valószínűsítenék, hogy *nem községi* nyáj mellé fogadott a tanács pásztort. Hiszen 1769-ben már azt olvassuk, hogy „az Nyáj Juhászok eddig az üdeig, meddig az Gazdaság által szoktanak fogadtatni, az Tél miatt Szolgálattyokat nem folytathattak";[73] 1773-ban a béres szolgákéval együtt a fejős juhászok bérét is limitálta a tanács,[74] majd 1777-ben és 1778-ban a nyájjuhászok bérét egységesítették, miközben a gazdaságra is hivatkoztak: hatvan juhnál többet „nem tartozik az Gazdaság teleltetni" a juhásznak — állapítja meg a limitáció.[75]

A gazdaságok tevékenységét, a tevékenységük minden részletét sajnos nincs módunk nyomon követni. Az őrzés és a gondozás megszervezését, a pásztorfogadás, a pásztorral való elszámolás megannyi részletkérdését a szokásjog szabályozta, s nem volt szükség az intézkedések írásos rögzítésére. A tanácsjegyzőkönyvek tulajdonképpen csak azokról az esetekről emlékeznek meg, amikor a szokásjog megsértése miatt a helyi igazságszolgáltató szerv — a tanács — segítségét kellett kérnie a társaság egy-egy tagjának vagy alkalmazottjának, a pásztornak. Az eddig felsorakoztatott adatokból mindenesetre kiderül, hogy az egyik gazdatársaságot 14 juhosgazda alkotta, valamint az is, hogy mind a fejős, mind a nyájjuhok őrzési csoportjait ilyen gazdaságok szervezték. A kétféle nyájtípus szervezési elvei azonban nem lehettek azonosak, a fejős, illetve a nyájjuhászok bérezési rendszere ugyanis eltérő volt. A fejős

[67] Uo.: 1792. jún. 9./105. drb.
[68] Uo.: 1789. febr. 20.
[69] Uo.: 1790. szept. 4./178. drb.
[70] Kisújszállás Tjk.: 1790. okt. 19./665. drb.
[71] Uo.: jan. 27./94. drb.
[72] Kunszentmárton Tjk.: 1763. dec. 13. — további adat: 1766. jan. 2.
[73] Uo.: 1769. jan. 14.
[74] Uo.: 1773. dec. 31.
[75] Uo.: 1777. dec. 31. és 1778. okt. 16.

juhász bérét soha sem tették függővé az állatok számától,[76] a nyájjuhász — és a kospásztor — bére viszont mindig az állatok számától függött.[77] Ugyanígy különbséget tettek a fejős, illetve nyájjuhászok (és a kospásztorok) kenyérjárandóságának meghatározásakor is: a fejős juhásznak napi fejadagját szabták meg („Napjába 2 Font Kenyérnél több ne adattasson"), míg a nyájjuhász (és kospásztor) kenyérjárandóságát az állatok számától tették függővé („A' Nyáj-Juhászoknak rendeltetik 15 darabra egy Kenyér")[78]. Az eltérő bérezési rendszer arra enged következtetni, hogy a fejős juhnyájba meghatározott számú állat tartozott, azaz minden gazda meghatározott számú állatot adott a nyájba, s ezért nem lett volna értelme a juhok számától függővé tenni a járandóságot. A nyájjuh őrzési csoportjaiba tartozó állatok száma viszont kötetlen volt, s ezért minden egyes gazdának a ténylegesen a nyájra hajtott állatok száma után kellett fizetnie a pásztorbért.

A gazdaságok tevékenységének további részleteit ismerjük meg a fejős nyájak körüli teendők kapcsán. A fejősgazdaság vezetőjét Kunszentmártonban *tőkegazdá*nak,[79] Kunhegyesen *tejesgazdá*nak nevezték.[80] Jogkörüket ilyen intézkedések jellemzik: „Süts Mátyás Uram hogy Oláh János Juhásztól a' vasárnapi Tejet 5 ftkon meg-vette és első pénze egész télen nálla hevervén most Juh nyiráskor Kováts Jakab Ur mint Tőke Gazda contradicalt benne, és az elő pénzt a' Juhász vissza küldötte" — Gönczi György fejős juhász azért panaszkodik, mert „fáradtsága Jutalmát B. Major Mihálly eökigyelme, mint Tejes Gazda 50 xrkba egy fejés Téjért elfogott."

A tejelosztás módja minden bizonnyal a XIX. század végéről adatolt alföldi típusú tejelosztási rendszernek megfelelően történt.[81] Az kétségtelen, hogy a vasárnapi tej már ekkor is a juhász béréhez tartozott. Ezt a tényt Kunszentmártonban — mint fentebb láttuk — limitáció is rögzíti, s arra is idéztünk adatot, hogy a juhász vasárnapi tejét eladta.[82] Ha arról olvasunk, hogy az egyik társaságbeli gazda adta el „*egy napi* fejős Juhainak hasznát", de vitája támadt a vásárlóval, mert *egyszeri* fejése elmaradt, az is világos, hogy az *egy napi haszon* a fejési időszak minden hetének egy napi hasznára vonatkozik[83] — nyilván ugyanúgy, ahogyan a néprajzi gyűjtések alapján a tejelosztást ismerjük.

A továbbiakban a juhászok társadalmi helyzetével, a gazdákhoz való viszonyával szükséges még foglalkoznunk.

Az adatokból levonhatjuk azt az általánosító következtetést, hogy a juhászok kétségkívül specialisták voltak: a juhászatot nem alkalmilag vállalták, hanem a családon belül öröklődhetett. Konkrét bizonyító adatunk sajnos kevés — nem rendelkezünk részletes pásztor-összeírással —, a név egyezése ui.

[76] Pl. a kunszentmártoni limitáció szerint (1773. dec. 31.) a fejős juhász bére „Egy pár Bakancs — Az Vasárnapi Tej — Két pár Bocskor — Hat véka Búza."

[77] Uo.: 1778. okt. 16.; Kunhegyes Tjk.: 1792. okt. 28./168. drb.

[78] Kunhegyes Tjk. 1790. jún. 27./131. drb. — Az itt közölt kenyérmennyiség a szárazság miatti inség következtében kevesebb a szokásosnál. (Vö.: SZILÁGYI: *Adatok* . . . (i. m.) 91—136. l.)

[79] Kunszentmárton Tjk.: 1789. máj. 12./80. drb.

[80] Kunhegyes Tjk.: márc. 7./49. drb.

[81] Vö. TÁLASI i. m. 219. l. — A darabszám szerinti tejelosztási rendszerre l. K. KOVÁCS LÁSZLÓ: *Beiträge zur Frage der Esztena-Genossenschaften (Melkgenossenschaften) in der Siebenbürger Heide.* Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp. 1961. 343. skk. l.

[82] A juhász tejeladására vonatkozó további adatok: Kisújszállás Tjk.: 1791. ápr. 18. és máj. 7.

[83] Túrkeve Tjk.: 1792. jan. 9./11. drb.

csak óvatos következtetésekre ad lehetőséget. Az egyező név mindenesetre igen sok, s ez azt sejteti, hogy családok specializálódtak a juhászatra. Esetenként viszont félreérthetetlen, hogy apa és fia egyaránt juhász volt, illetve — másutt — a számadó nyájjuhásznak öccse volt egyik bojtárja.[84] Bizonyos specializálódást még a juhászok csoportján belül is megfigyelhetünk. A túrkevei Ratkai Mihályt pl. 1789-ben „régtől fogva viselt Kos Pásztorságában" ismét megerősítik, megjegyezvén: reméllik, hogy öregsége ellenére jól őrzi a rábizott nyájat.[85] Ratkai Mihály valóban már 1781-ben is kospásztorként szerepelt, s már akkor is „újra bé szegődöt".[86] Az ilyen specializálódás mégsem lehetett általánosan jellemző — esetleg a kospásztornál, hiszen Kunhegyesen is éveken keresztül Kasza Mihály őrzi a kosnyájat, majd a kosbárány-nyájat veszi át —, mert ugyanazt a pásztort egyik évben fejősként, másik évben nyájjuhászként vagy kospásztorként emlegették: Kisari István kunhegyesi juhász pl. 1789-ben fejősként, 1791-ben nyájjuhászként, majd 1793-ban ismét fejősként szerepelt;[87] télen még nyájjuhász bojtárjaként említett Rhénes András, illetve Daku Mihály a következő nyáron fejős juhászságot vállalt;[88] Zsurki János nyájjuhász néhány év múlva kospásztorként tűnik fel.[89]

A juhászok szinte kivétel nélkül magyar nevűek,[90] s ez rendszerint a nemzetiségi hovatartozást is elárulja, ha nem is kétségtelen biztonsággal, hiszen nyilvánvaló ragadványnévvel (Kunszentmártonban *Nyolcz ujju)* is találkozhatunk.

A juhászok — társadalmi helyzetükre ez a jellemző — a gazdák és a tanács szigorú ellenőrzése alatt állottak. Egész sor intézkedés, rendszabály igyekezett gátat vetni visszaéléseiknek, s kihágásaikat mindig igen keményen — botozással — torolták meg. (Ugyanakkor a redemptus gazdának meg volt az a joga, hogy a tanács által kiszabott botbüntetést pénzzel megválthassa!) A járandóságok tanácsi meghatározása mellett — erre már idéztünk példákat — a rendszabályok főleg a jószággal való elszámolás körüli vitákat igyekeztek megelőzni. Több ízben is meghatározza pl. a tanács, hogy „Az juhászoknak Czondos fülü, jegytelen, béllegtelen, és kantár béllegü juhokat tartani ezentul sok tapasztalt álnokságokért szabad nem lészen, Akinél pedig ezután találtatik, attul elvétetik."[91] Az állatoknak tulajdonjegyekkel való ellátását természetesen nemcsak a pásztoroknak, hanem a gazdáknak is kötelezően előírták, a juhászok mégis okot adtak a vitára, hiszen gyakran a gazdák juhait „el béllyegezték" illetve „a' jegyéből vették ki". A másik rendelkezést — miszerint az elhullott állatoknak nem elég a bőrét vagy fejét bemutatni, a dögöt egészben kell hazavinni — szintén igyekeztek kijátszani: a juhfejet hazavivén elmondták, hogy „azoknak egyéb részét a' Farkas meg ette". Ha azon-

[84] Kisújszállás Tjk.: 1791. jan. 27./94. drb. és márc. 15./233. drb.; Kunszentmárton Tjk.: 1766. febr. 15.

[85] Túrkeve Tjk.: 1789. dec. 21./792. drb.

[86] Uo.: 1781. jan. 5.

[87] Kunhegyes Tjk.: 1789. máj. 3./442. drb.: 1791. febr. 22./43. drb. 1793. júl. 16./100. drb.

[88] Uo.: 1790. máj. 8./103. drb. és szept. 4./178. drb.; Kisújszállás Tjk.: 1790. júl. 3./506. drb. és 1791. dec. 5./826. drb.

[89] Kunhegyes Tjk.: 1790. máj. 8./103. és 1793. febr. 9./31. drb.

[90] Néhány idegen hangzású név: Kunszentmártonban Rotak Antal és Pista, Kofertz Ádám, esetleg Czopák István, Csihány, Csurka; Kunhegyesen Hatala József (Mezőnyárádról jött)

[91] Kunszentmárton Tjk.: 1768. márc. 25.

ban az ilyen turpisságok kiderültek (a gazda apró jelekből is ráismert a saját állatára), a tanács azonnal a fenyítés eszközéhez nyúlt.[92] S ha előbb nem, a nyáj széjjelhányásakor feltétlenül napfényre került a gondatlanság vagy a tudatos kártétel. Vége, hossza nincs azoknak a vitáknak, amikor a gazdák a juhász bérét visszatartották, míg az a kárt meg nem térítette. Az egyik nyájjuhász — bojtárjaival együtt — 21 juhot és 11 toklyót adott pl. kártételbe a juh elhányásakor.[93] Aligha lehetett tehát sok lehetőségük a juhászoknak jogtalan előnyök szerzésére: gazdáik éberen vigyázták saját érdekeiket, s a legkisebb visszaélést tapasztalván a tanácsi hatalomhoz fordultak.

*

Milyen általános tanulságokat vonhatunk le ezek után? Hogyan jellemezhető a XVIII. század végi nagykunsági juhászat?

A tartásmód — először is ez tűnik fel — erősen külterjes volt: a juhok az év jelentős részében a szabad ég alatt tartózkodtak, csak a szigorú tél beálltakor hányták szét a nyájakat. A külterjességnek ez a formája azonban differenciált haszonvételt és jól szervezett őrzési, legeltetési rendet jelentett. Pontosan meghatározott rend szerint kerültek a fejős juhok a nyájra, majd a következő év tavaszán ismét külön őrzési csoportba, hogy a bárányok felnevelése és a tejgazdálkodás biztosítva legyen. Gondoskodtak az élőállat eladásnál elsősorban számbajövő kosok külön őrzéséről is.

A pásztorlással kapcsolatos ügyek fő organizátora a tanács volt, az őrzési egységek megszervezését viszont az összetársult gazdák közössége intézte, messzemenően figyelembe véve a tanácsi rendelkezéseket. A tanács igazította el a szokásjog megsértése miatt előállott vitákat, a gazdák egyetemleges érdekeit képviselvén.

Mindezeket figyelembe véve azt hiszem, nem tévedünk, ha kijelentjük: a XVIII. század végére kialakult a juhászatnak az a szervezettsége és rendszere, amelyet a XIX. század végére jellemzőnek találtak a néprajzi gyűjtők.

Szilágyi Miklós

Миклош Силадьи:

ОВЦЕВОДСТВО В НАДЬ-КУНШАГЕ В КОНЦЕ XVIII ВЕКА

(Резюме)

Новейшую историю его экономики и общественного уклада Надь-Куншаг, расположенный в середине Большой Венгерской Низменности — Альфёльда (а также Киш-Куншаг и Ясшаг) определяет отличное от общего процесса развития Венгрии общественно-правовое положение. Села этого района в 1745 году, выплатив определенную откупную сумму, освободились от помещичьей зависимости и организовали свое свободное крестьянское самоуправление. Однако *редемпция* в то же время сильно дифференцировала крестьянскую общину. Полученные права (право на земельную собственность, право пользования пастбищами и укосными лугами и пр.) принадлежало только тем, кто принял непосредственное участие в выкупе, то есть внес соответствующую сумму денег. Таким образом и возникло противоречие *редемптов* и крестьян-наемников *ирредемптов*, что и стало важнейшим фактором общественного развития в XVIII веке.

[92] Kisújszállás Tjk.: 1791. márc. 15./233. drb.
[93] Kunhegyes Tjk.: 1791. febr. 22./43. drb.

Свободное крестьянское самоуправление в Куншаге создало благоприятные условия для крестьянского товарного производства. В конечном счете появилась возможность и для формирования крестьянских хозяйств типа фермерских, но общая тенденция аграрного развития в Венгрии не благоприятствовала развертыванию этого типа хозяйств. В интересах развертывания товарного производства орган крестьянского самоуправления, *совет*, выполнял очень значительные функции по организации хозяйствования, им определялся организационный порядок хозяйствования и его органы.

Овцеводство в Надь-Куншаге конца XVIII века также определялось этими экономическими и общественными факторами.

Из документов совета и переписей того времени выясняется, что овцеводство, как и вообще скотоводство, играло очень важную роль в крестьянском товарном производстве. (В то же время земледелие едва было выше уровня самообслуживания.) Продажа живого скота и шерсти обеспечивала значительные доходы для хозяевредемптов, некоторый доход приносило и овечье молоко.

Многосторонная доходность скотоводства, а также тот факт, что на одно хозяйство приходилось в среднем по 20—30 овец, вызвало необходимость организации общего выпаса и ухода за овцами. Эту организацию и провели объединившиеся хозяйства (10—15, а то и больше). Коллектив хозяев выбирал пастуха, которого оплачивал каждый из хозяев-крестьян пропорционально числу овец, доверенных пастуху. Деятельность этого коллектива хозяев регулировалась в конечном счете советом крестьянского самоуправления. Стада овец создавались таким образом, что животных распределяли по полу и возрасту. Документы совета, на основе которых написана данная статья, ясно различают стада дойных овец, стада недойных овец и стада баранов. Дойная овца паслась с начала дойки и до середины октября месяца, а дойка продолжалась с мая до конца сентября. Хозяева овец получали прибыль от овечьего молока пропорционально числу овец. Отарная единица дойных овец в источниках называлась *эстренга* (венг. *esztrenga*), точно так же, как и место, где содержалась дойная овца в хозяйственном дворе. Число овец относящихся к недойному стаду, в течение года очень часто менялось. Сюда постоянно входили бесплодные животные и бараны-второгодки. После начала дойки сюда попадали и молодые барашки, а позже, после того, как дойка кончалась и стадо удойных овец распускалось, и дойные овцы. Недойное стадо пасли до тех пор, пока позволяли погодные условия: в один год овец загоняли на зимовку уже в середине января, в другие же годы их пасли еще и в феврале. Значит, скотоводство было чрезвычайно экстенсивным. Бараны во всех деревнях всегда паслись в единственном общем стаде. Это стадо организовывалось советом.

Так организованные стада баранов пасли овчары, которые получали от хозяев одинаковую и строго определенную советом плату. Их права и обязанности также регулировались советом, который стремился воспрепятствовать каким бы то ни было злоупотреблениям. Овцепасы- за редким исключением — все были венграми, их занятие наследовалось в семейном порядке.

Овцеводство в Надь-Куншаге было хорошо организованным, охрана и уход за скотом осуществлялся в стадах, формировавшихся по полу и возрасту животных, что приносило значительный доход. Однако по своему основному характеру овцеводство было экстенсивным: овцы значительную часть года проводили на выпасах, под открытым небом.

Miklós Szilágyi:

DIE SCHÄFEREI IN GROßKUMANIEN ENDE DES 18. JH.

(Auszug)

Die Wirtschaftsgeschichte und Soziologie des in der Mitte der Großen Ungarischen Tiefebene liegenden Großkumanien (wie auch Kleinkumanien und Jazygien) ist durch seine von der allgemeinen ungarischen Entwicklung abweichende staatsrechtliche Lage bestimmt. Im J. 1745 wurden die Gemeinden dieser Gegend — gegen Bezahlung eines bestimmten Lösungsgeldes — von der herrschaftlichen Abhängigkeit befreit. Somit gestalteten sie eine freie Bauernautonomie. Durch die Auslösung der Bevölkerung, genannt *redemptio*, wurde die Bauerngemeinschaft stark differenziert. Die erworbenen Rechte (Eigentumsrecht des Bodens, Gebrauchsrechte der Weideplätze und der Heuwiesen usw.) gebührten nämlich nur der Gemeinschaft der *redempti*, d. h. jenen, die für die Auslösung einen Geldbeitrag geleistet hatten. Der Gegensatz zwischen den besitzenden

Bauern *(redempti)* und den Bauernlohnarbeitern *(irredempti)* wurde nämlich einer der wichtigen Faktoren der sozialen Entwicklung im 18. Jh.

Die freie Bauernautonomie Kumaniens sicherte auch für die Warenproduktion der Bauern günstige Vorbedingungen. Letzten Endes war auch die Möglichkeit zur Entstehung farmerartiger Bauernwirtschaften vorhanden. Die allgemeine Tendenz der ungarischen Agrarentwicklung hat aber ihre vollständige Entfaltung nicht begünstigt. Durch die Instution der Bauernautonomie, den Rat, wurde im Interesse der Entfaltung der Warenproduktion eine bedeutende wirtschaftsorganisierende Funktion erfüllt, weil dadurch die Ordnung der Wirtschaftsorganisation und ihre Institutionen bestimmt wurden.

Die Schäferei Großkumaniens wurde gegen Ende des 18. Jh. durch diese wirtschaftlichen und sozialen Faktoren bestimmt.

Aus den Protokollen und den derzeitigen Konskriptionen ist bekannt, daß die Schäferei — wie auch die Tierzucht im allgemeinen — bei der Warenproduktion der Bauern eine sehr wichtige Rolle gespielt hatte. (Gleichzeitig überholte der Ackerbau kaum das Niveau der Selbstversorgung.) Das lebende Vieh sowie der Verkauf der Wolle hat für den Wirt *(redemptus)* ein beträchtliches Einkommen gesichert. Auch die Schafsmilch hat ein gewisses Einkommen gesichert.

Die mehrschichtige Nutzung sowie der Umstand, daß sich im Besitz einer Wirtschaft durchschnittlich 20—30 Schafe befanden, hat notwendig gemacht, daß man die Bewachung und Pflege des Viehbestandes gemeinschaftlich organisiert. Diese Organisierung wurde von der Gemeinschaft der assoziierten Wirtschaften (10—15 oder noch mehrerer Wirtschaften) verrichtet. Von der Gemeinschaft der Wirte wurde der Hirt gewählt. Diesem wurde, der Zahl der in die Herde gegebenen Tiere nach, von jeder Bauernwirtschaft bezahlt. Die Tätigkeit dieser Bauerwirtschaften wurde letzten Endes vom Rat durch Verordnungen bestimmt. Die Schafherden wurden nach Geschlecht und Alter differenziert zusammengestellt. Die Protokolle der Räte — Quellen für diese Arbeit des Verfassers — lassen Melkherden, Geltherden und Widderherden klar unterscheiden. Die Melkschafe wurden vom Werfen an bis Mitte Oktober gemeinsam geweidet. Das Melken dauerte von Anfang Mai bis Ende September. Am Milchnutzen beteiligten sich die assoziierten Wirte nach Anzahl ihrer Schafe.

Die Stelle der Bewachung der Melkschafe, wie auch der Melkschafhof des Wirtschaftshofes im Dorf ist in den Quellen *esztrenga* genannt. Die Zahl der Schafe der Geltherde veränderte sich im Laufe des Jahres mehrmals. Ständig gehörten hieher die Gelttiere und die zweijährigen Lämmer. Beim Beginn des Melkens wurden die Lämmer, nach Abschluß des Melkens (als die Melkherde aufgehoben wurde) auch die Melkschafe wieder in die Herde getrieben. Die Geltherde war solange beisammen, wie es die Witterung ermöglichte: in einem Jahr wurden die Schafe bereits um Mitte Januar in den Wintersitz getrieben, ein anderes Mal befand sich das Vieh auch noch in Februar auf dem Weideplatz. Die Tierzucht war also außerordentlich Extensiv. Die Widder weideten in jedem Dorf in einer gemeinsamen Herde. Diese Herde wurde vom Rat organisiert.

Die Bewachung und Versorgung der so organisierten Herden wurde von spezialisierten Schäfern verrichtet, die eine vom Rat festgesetzte, einheitliche Besoldung von den Wirten erhielten. Ihre Rechte und Pflichten wurden vom Rat festgelegt, ihre Mißbräuche versuchte man mit strengen Maßnahmen zu unterbinden. Die Schäfer waren — mit wenigen Ausnahmen — Ungarn; die Schäferei vererbte sich innerhalb dieser Familien.

Die Schäferei Großkumaniens war also gut organisiert. Die Bewachung und die Versorgung der Tiere ging in gewissen Gruppen nach Geschlecht und Alter differenziert vonstatten. Somit wurde für die Besitzer ein bedeutendes Einkommen gesichert. Diese Tierzucht war also äußerst extensiv, da sich die Schafe im größten Teil des Jahres unter freiem Himmel aufhielten.

A dél-somogyi burgonyatermelés

Adatok a parasztgazdaságok belterjesedésének vizsgálatához

A paraszti burgonyatermelés vizsgálata sokféle tanulságot szolgáltat a paraszti gazdálkodás belterjesedésének tanulmányozásához. Alkalmas annak megláttatására, hogy milyen jelentős fejlődést ért el az árutermelésre törekvés folyamán a paraszti termelési tapasztalat és technika. A burgonya, a gabonaneműek mellett legfontosabb tápláléknövényünk újkori jövevény a magyar mezőgazdaságban, jelentős mértékben hozzájárult a hagyományos gazdálkodás átalakulásához.

Az alábbiakban megkíséreljük Magyarország egyik fontos burgonyatermő vidékének kialakulását és néprajzi képét megrajzolni. Dél-Somogyban[1] a kezdetektől adva voltak a burgonyatermelés elsőrendű természeti feltételei (éghajlat, talaj). A kiváló földrajzi adottságok elsősorban okai, hogy éppen ezen a tájon bontakozott ki országos jelentőségű burgonyatermelés.[2]

1. A somogyi burgonyatermelés a századfordulóig. A déli termelési körzet kialakulása

A somogyi burgonya története a XVIII—XIX. század fordulóján kezdődött, amikor már országszerte ismert növény volt a krumpli, de még nem

[1] Somogy megye déli részén, a barcsi és a nagyatádi járásban a burgonya az országos átlagnál jóval nagyobb százalékot foglal el a szántóterületből. Az országos, általában 5% körül mozgó vetésterülettel szemben vidékünk több községében 1960-ban 12% volt a burgonya részesedése a szántóterületből (Gertig Béla: *Somogy megye mezőgazdasági földrajza.* FK 1962. 56—58). A burgonyával foglalkozó növényélettani monográfiák és a mezőgazdasági földrajzok termelési körzetnek, fontos termő területnek nevezik területünket (Fodor Ferenc: *A magyar mezőgazdaság földrajza.* Bp. 1946. 45—46; Görög László: *Magyarország mezőgazdasági földrajza.* Bp. 1954. 93—94; Gertig i.h.; Barada Lajos (szerk.): *A nagyüzemi burgonyatermelés.* Bp. 1963. 152—154; Mándy György — Csák Zoltán: *A burgonya.* Bp. 1964. 22, 24).

[2] A burgonya a csapadékos, mérsékelten meleg klimát kedveli. A túl kötött, nedves talajok kivételével csaknem minden talajon termelhető, de nagy termést csak ott ad, ahol földalatti szervei nagy levegő és térigénye ki van elégítve és a talaj nedvesség áteresztő képessége is jó (Láng Géza (szerk.): *A növénytermesztés kézikönyve.* Bp. 1966. 471—73; Mándy—Csák i. m. 124—130). Különleges nagy jelentősége van annak, hogy Dél-Somogyban hiányzik a csonthéjas, legfőképpen az őszibarack-kultúra, mert az egyes burgonyafajták leromlását okozó vírusok gazdái az őszibarack kártevői, a levéltetvek (Barada i. m. 148—150). Itt kell köszönetet mondanom Dr. Barsy Saroltának és Dr. Dohy Jánosnak, a Keszthelyi Agrártudományi Főiskola homokszentgyörgymarietta-pusztai, illetőleg rinyatamási kísérleti állomásai munkatársainak, akik konzultáció folyamán sok hasznos tanáccsal elláttak.

termesztették mindenütt.[3] A növény a múlt század elején nem a későbbi termő körzetében, hanem attól északabbra tűnik föl.[4] A következő évtizedekből aztán számtalan adat bizonyítja a burgonya gyors elterjedését. Sajnos azonban átfogó statisztikai forrás nem áll rendelkezésre, így számszerűen nem tudjuk bizonyítani, csak feltevés, hogy a század derekára uradalmak és kisgazdaságok egyaránt jelentős mértékben termelték.[5] Ekkor azonban nem beszélhetünk komolyabb feleslegtermelésről vagy körzetről. Később, a nyolcvanas években íródott megyei földrajzkönyv ismerteti minden község gazdaságát is. Még mindig gyakrabban nevezi meg fontos terménynek a hajdinát mint a burgonyát.[6]

[3] Az 1790-ben készült Somogy megyei gabona- és szénatermés-összeírás meg sem említi a megye termények közt. Az eredményekből viszont kiderül, hogy rozsot és kukoricát minden községben vetnek, de nem mindenütt terem búza, kedvelt még a hajdina és a zab, viszonylag kevés az árpa és a köles. A néprajzi gyűjtésem idején négy legnagyobb burgonyatermő község termények közt a búza, kétszeres, rozs, árpa, zab, kukorica, köles, hajdina, borsó, bab, lencse szerepeltek 1790-ben (MELHÁRD Gyula: *Somogyvármegyei gazdaságtörténeti adatok.* Kaposvár 1896. 5. kk).

[4] Első adatunk szerint 1803-ban a hencsei uradalomban a jobbágyok kukorica és hajdina mellett már burgonyát is termeltek. De nagyon kis mennyiségben, az uradalom hat községe közül Kadarkúton 9, Hencsén 5 jobbágy termelt 2—18 pozsonyi mérő mennyiségűt. Az első adat fölbukkanása bizonyára véletlen jelenség. Ebben az időben folyt a növény meghonosodása, amit siettettek a század első évtizedeinek egymást követő inséges esztendei. 1809-ben a Széchenyi-uradalmak tisztjeit központilag utasították: mindenütt termeljenek burgonyát és káposztát, hogy legyen mivel tartani a munkásokat (T. MÉREY Klára: *Somogy megye mezőgazdasága.* 1790—1848. Kaposvár 1962. 10—11).

[5] Már a burgonya takarmányozásra való fölhasználásáról is van adatunk (SZENTIVÁNYI Béla: *A piarista kusztodiátus története.* Bp. 1943. 196). 1832-ben a szentmártoni uradalom hét községének robotjegyzéke arról ad számot, hogy búza, árpa, rozs, zab, kukorica mellett „kolompér" termelésére is használták a robotosokat. A burgonya vetésterülete gyorsan megnőtt, mert már az 1818. évi kisebb burgonyavész annyira károsította, hogy panaszkodnak miatta a megyei közgyűlésen. Ugyanez volt a helyzet az 1846. évi vész idején, amikor még nagyobb károk keletkeztek a termésben (T. MÉREY i. m. 54,56). Ebben az időben már az uradalmak rendszeres jövedelmi forrásának számított a burgonyaeladásból származó készpénzbevétel (T. MÉREY Klára: *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba.* Bp. 1965. 77,78). FÉNYES írja 1836-ban, hogy „Kolompért (Burgonya) az uraságok nagyban ültetnek; a' német helységek is nagyon szeretik, sőt már a' magyaroknál is meglehetősen elterjedt (FÉNYES Elek: *Magyarország . .. mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben.* Pest 1836—1841. I. 203). A hajdinát sokkal jelentősebbnek tartja a burgonyánál. A községek közül egyedül Nágócs terményei közt említi a burgonyát (225. o.). BEZERÉDY Antal ugyanerről a korról így nyilatkozik: „. . . nagy mennyiségű sárga- és kék kolompért, mellynek vetését a' legszegényebb zsellér is, ha teheti, el nem mulasztja;" *(Somogy vármegye gazdasági és kereskedelmi tekintetben.* Ismertető a' honi . . . 1839. 1 fé. 195). 1857-ben CSORBA József orvos Somogy vármegyét ismertető munkájában így ír: „. . . nagy szorgalmat a feszített erőbeli munkát igénylő sárga-vörösös anyag vagy poszhomok hálátlan marad és hajdin, kukorica, kolompér pótólják a jó tápláló búzakenyeret." Később így folytatja: „Kolompér ámbár néhány évekkel ezelőtt annak rothasztó betegsége sokakat megijesztett volt (az 1846. évi vészre gondol), olly közönségessé lőn, hogy a' szegényebbek ön kézi szükségökre, a' gazdaságok szesz-gyárhoz egész táblákat vetnek." (CSORBA József: *Somogy vármegye ismertetése.* Pest 1857. 29, 65). Három évvel később a somogyvisontai református lelkész arról ad számot, hogy „az újabb időben" nagy mennyiségben termelik a burgonyát, a „szorgalmatos gazdáknak" pedig jövedelmük is van belőle. A nagy mennyiségben termelés azt jelenti, hogy a községben a parasztgazdák jól ismerik és megtanulták a nemrégen még újdonságnak számító növény művelését (A visontai ref. egyház emlékkönyve: 21—22. A szerző BARLA SZABÓ János a Falusi Gazda c. lapban 1860-ban le is közölte írását. Én viszont először itt bukkantam rá).

[6] Mindössze három külső-somogyi községről említi, hogy burgonyatermelésről nevezetes: Karád, Nágócs, Mocsolád. Viszont Visonta homokjáról, Csokonya homokjáról és rozsáról, Szulok dohányáról, Kálmáncsa faeszköz-készítéséről nevezetes (ADORJÁN Miklós: *Szülőföldisme.* Csurgó—Nagykanizsa. é. n. A földrajzkönyv legtöbb adata azt mutatja, hogy az 1880-as évek elején írták).

Az uradalmak minden bizonnyal elől jártak a burgonyatermelésben, s mint látni fogjuk, állandó példával szolgáltak a parasztgazdaságoknak. Figyelemmel kell kísérni működésüket az intenzív burgonyatermelés és a termelő körzet kialakítása során. A somogyi nagybirtok, ipari vidékektől távol, jónak látta helyben földolgozni a nyersanyagot. Így került sor a burgonya ipari földolgozására is, ami jelentősen növelte a vetésterületet.[7]

A jobbágyfelszabadulást követő időkből (60—70-es évek) az uradalmi szeszgyárak nagy számáról tud a korabeli monográfus. Nyilván ideiglenesen működő szeszfőzdékről van szó, mert a kor gazdasági viszonyait jellemezve mindössze egy nagyobb és egy gazdasági szeszgyárról ir, amelyek már folyamatosan is termeltek.[8] Az első kizárólagosan burgonyaföldolgozásra épült gyár alapítása 1892-ben történt.[9] A századfordulón már exportlehetőségek is keletkeztek. Legtöbb községben emlékeznek az 1914 előtti Fiumába és Triesztbe irányuló szállításokra.[10] Az áruburgonyatermelés adata azonban szinte kizárólag a nagybirtokra vonatkozik. A községek nagy részét elfoglaló uradalmak terményét dolgozták fel az üzemek, az étkezési burgonyafelesleget a helybe érkezett kereskedők vásárolták föl és irányították vasúton a tengeri kikötők felé. A paraszti árutermelés ekkor még burgonyafelesleget alig produkált. Gyűjtési adataim is csak arról szólnak, hogy Darány és Kastélyosdombó módosabbjai szekereztek egy-egy szekér krumplival a szigetvári hetipiacra. Ugyanakkor Kálmáncsának meg Szuloknak még csak földútja volt.

1913-ban egy gazdasági szakíró az uradalmakat ismertetve a hatalmas erdőcsokonya—somogyvisonta—rinyaújlak—barcsi birtokot, a kisebb kálmáncsai és kastélyosdombói uradalmat nevezi meg a burgonyát különleges termelési ágként termelő gazdaságoknak.[11]

[7] Az uradalmi szeszfőzdék működése korán megindult. 1846-ban a nagy burgonyavész idején a „rosszabb szemű" krumpliból a vrászlói uradalomban szeszt égettek, majd a jobb minőségűt is kifőzték (T. Mérey Klára: *A mezőgazdasági ipar kialakulása Somogy megyében*, Klny. az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének évkönyvéből. Pécs 1961. 64). Igaz, hogy Vrászló a marcali járásban van, távol vidékünktől, de bizonyára Dél-Somogyban is pálinkát égettek a felesleges vagy használhatatlan burgonyából. Tudunk arról, hogy a kálmáncsai szeszgyár az 1840-es években 2500 akó szeszt szolgáltatott évente. Bár Fényes nem jegyzi meg, hogy burgonyából égették, valószínűnek vehetjük, hogy a későbbi nagy burgonyatermő körzet központjában már ekkor fölhasználták szeszgyártásra a burgonyát. Természetesen ezek az adatok szórvány jellegüknél fogva csak annyit mondanak, hogy a XIX. század első felében már földolgozták szesznek a burgonyát a gabona és a gyümölcs mellett (Fényes Elek: *Magyarország leírása*. Pest 1847. II. 66).

[8] Ifj. Gróf Széchenyi Imre: *Somogy megye*. Bp. 1892. 29.

[9] Ez volt a lábodi Széchényi-uradalom keményítőgyára. 1899-ben naponta 1000 q krumplit dolgozott föl, és az október-márciusi idényben 100 munkást foglalkoztatott. A mezei munkák befejeztével a gazdák is szívesen küldték gyárba dolgozni fiaikat (Sz. B.: *Tükördarabok. (Lábod egy kisközség történetéből.)* Somogy 1899. XI. 26. (Sz. B. = Szabó Bálint községi jegyző).

[10] Sajnos közelebbi adataink alig vannak czekről a szállításokról. Szulok a század elején évente 4—500 vagonnal szállított ebbe a két kikötőbe (Reizner Gyula: *A szuloki plébánia története*. Veszprémi Hírlap 1904. 38—39). A vagonok számát egy kissé magasnak találom. A sokat fejlődött, intenziválódott szuloki burgonyatermelés 1964-ben 630 vagon burgonyát szállított piacra (Somogyi Néplap 1965. II. 14.).

[11] Írja, hogy a hajdinát és a kölest még megyeszerte emberi táplálóknak termelik, ami azt jelenti, hogy a burgonyának még nem sikerült teljesen kiszorítani korábban „halálra ítélt" elődeit (Csánki Dezső (szerk.) *Somogy vármegye*. Bp. é. n. 326, 331, 334). A felsorolt uradalmakon kívül csak a kaposvári Eszterházy hitbizományi birtokon termelnek még említésre méltó mennyiségben burgonyát (333. o.).

A felsorolt uradalmak a mai burgonyatermő területen és jórészt egymás mellett fekszenek, már a körzet alakulásának képét vetítik elénk, de a későbbi országos jelentőséget még nem érte el a vidék.

A múlt század utolsó évtizedeiben és a világháború előtti években Magyarország burgonya-vetésterülete óriási arányban nőtt. Vonatkozik ez Somogy megyére is.[12]

Sajnos adatok híján a déli körzet változásait nem lehet kellően földeríteni (nem ismerünk járásokra, községekre bontott statisztikát).[13] A szájhagyomány pedig azt vallja, hogy az első világháború előtt jelentősebb paraszti áruburgonyatermelés nem volt. A parasztgazdaságokból eladásra nem került nagyobb mennyiségű burgonya. Csak 1920 után kezdték jelentősebb mennyiségben a szigetvári és a pécsi piacra hordani. A burgonyát zsákokban szekerekre pakolták. Pécsre már előző este el kellett indulni, hogy másnap reggelre odaérjenek. Az árut mindig egy tételben kereskedőknek adták el, sosem mérték ki egyes vevőknek. Más városok piacaira nem mentek. A burgonyakereskedelem fő formája nem is a piacozás volt, hanem az, hogy a helyi vagy vándorkereskedők fölvásárolták a falvakban a felesleget, és vasúton továbbítva értékesítették. Mint említettem, két nagyban termelő községnek útja sem volt, Darány és Istvándi, kisebb mennyiségben Homokszentgyörgy szekerezett.

Az időhatár nem éles, de bizonyos, hogy 1920 után egy csapásra jelentős változások történtek Dél-Somogyban. A szűk határok közé szorult ország Szabolcs kivételével az összes nagy burgonytermő területét elvesztette. Jóllehet, az elvesztett területek nagy mennyiségben önellátásra termeltek, mégis

[12] Az 1870-es években az egész országos vetésterületnek 4,5%-át teszi a krumpli, 1915-ben már 5,4%-át. Közben azonban a szántóterület is nőtt, mert 1869-ben 581 000 kh-on ültettek burgonyát, századunk első 15 évében pedig átlag évi 1 015 287 kh-on (Magyar Statisztikai Közlemények 66. k. Bp. 1924. 13—14). Somogyban a következőképpen alakult a burgonya vetésterülete:

1895:	21 010 kh
1901/05 átlag:	28 095 kh
1906/10 átlag:	31 802 kh
1911:	32 803 kh
1912:	33 503 kh
1913:	32 746 kh
1914:	30 942 kh
1915:	31 018 kh

(A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája 1895. I. Bp. 1897; Magyar Statisztikai Közlemények. 66. k. 155). 1915-ben a 31 018 kh. a megye szántóterületének 5%-át jelenti. Az országos átlaghoz (5,4%) igen közel áll, de egyáltalán nincs országos jelentősége. A szomszédos megyékben 1911/15-ben így alakult a krumpli vetésterülete:

Tolna:	6,1%
Baranya:	3,7%
Zala:	6,3%

Ez még nem sokat mond számunkra, de tekintsünk ki a szűk körből:

Szepes:	26,7%
Sáros:	22,7%
Trencsén:	21,3%
Szabolcs:	11,5%
Vas:	8,6%

(Magyar Statisztikai Közlemények. 66. k. 30—33).

[13] *Kogutovicz Zsebatlasza* közöl az 1914 előtti évek burgonyavetéséről térképet járásokra bontva. A szigetvári járásban a burgonya vetésterülete 3—5%-kal, a nagyatádiban 5—7%-kal, a barcsiban 7—10%-kal részesedik a vetésterületből (*Kogutovicz Zsebatlasza* az 1922. évre. Szerk.: Bátky Zsigmond és Kogutovicz Károly. Bp. 1921. 120).

hiányok mutatkoztak az ország háztartásában. A hiányok pótlására a már meglevő csírákból növekedett és fejlődött a dél-somogyi burgonyatermő vidék.[14]

Van a körzet kialakulásának egy másik fontos oka is. Somogy megye az ország egyik legnagyobb mezőgazdasági tája. A felszabadulásig szinte teljesen iparosítatlan vidék volt, ez az állapot még ma sem sokat változott. A megye egyetlen városa, Kaposvár homogén termelésű mezőgazdasági táj központja (a legújabban rohamos fejlődésnek indult Balaton melletti településeket most nem veszem figyelembe), ide futnak össze az utak és a vasútak, ide épültek az első ipari létesítmények. Itt élt a megye nem őstermelő lakosságának túlnyomó többsége. Kaposváron kívül ipari létesítmények csak szétszórtan a falvakban (uradalmi mezőgazdasági üzemek, főleg szeszgyárak) voltak. A járási székhelyek közül (Tab, Nagyatád, Csurgó stb.) egyik sem ért a megyeszékhely nyomába. Ezek mind ma is megduzzadt községek. Csak egy kissé kivétel Barcs, a századfordulón fejlődésnek indult Dráva parti község, nagy reményekre jogosító nevezetes átkelőhely, a Horvátországgal és Fiuméval való kereskedelem egyik csomópontja, folyami kikötő. Bizonnyal életképes városi település lett volna, ha az első világháború utáni ellenséges államközi viszony be nem következik. Szigetvár is külön figyelmet érdemel (1949 óta járásával együtt Baranya megyéhez tartozik). A Dráva menti síkság és a Zselici-dombság találkozó pontja, vásárhelye. Szigetvár mindig megmaradt kistáji keretek között, mintegy kihasználva a Kaposvár és Pécs vonzásterületén kívül maradt „senki földjét". A somogyi nagytáj egységét nemigen zavarta, bár éppen az általam vizsgált községek egy része tartotta központjának.

Somogynak és a környező dunántúli megyéknek nincs, és az elmúlt 80—100 évben nem is volt olyan vidéke, amelynek paraszti lakossága ne termelte volna meg a burgonyaszükségletét. Burgonyakereslet csak a városokban, a városi lakosság növekedése folytán állhatott elő. Kaposvár és Szigetvár kereslete azonban minimális volt ahhoz képest, amit a déli körzet meg tudott termelni. Ennek a két városnak és a községekben élő nem őstermelő lakosságnak a burgonyaszükségletét közvetlen környezetük ki is elégítette.

De nem is ide, hanem a távoli fővárosnak szállított burgonyát Somogy. Ehhez járultak a már első világháború előtt meglevő, s most bővülő, déli, külföldi piacok. A következőkben az értékesítési lehetőségek alakulását, az értékesítés megszervezésére tett erőfeszítéseket követjük nyomon, így fogjuk látni e körzet végleges kialakulását.

A két világháború között a paraszti burgonyafelesleget háromféle célra vásárolták: étkezésre, vetőmagnak és ipari földolgozásra. Az ipari földolgozás, mint említettem, nagyobbrészt helyben történt. Ebben az időben a legjelentősebb burgonyafeldolgozó üzem pedig a lábodi keményítőgyár volt. Továbbra is

[14] Ez idő szerint úgy látom, hogy az 1920-ban megvalósult, ún. Nagyatádi-féle földreform, bár nagyszámú kisgazdaságot hozott létre vidékünkön is, nem járult hozzá közvetlenül a burgonyatermelés föllendüléséhez (Vö. Kanyar József: *Elsikkasztott földreform — megvalósult földosztás Somogyban* (1920, 1945) Bp. 1964. 9—62). Jelenlegi ismereteim szerint a 20-as években kezdett kialakulni két kisebb, az apátfalvi és a zirci körzet is. A szabolcsi burgonyatermő vidék ekkor terjed ki a Bodrogközre és az Ecsedi láp vidékére. — 1920 után hasonlóan alakult a kukoricatermelő tájak sorsa is. A déli nagy kukoricatermelő tájak elszakadása után fokozatosan nőtt meg a Dél-Tiszántúl meg a Hajdúság vetésterülete (Györkös Erzsébet: *A szemtermelő Tiszántúl termelési irányváltoztatása és a piaci kapcsolatok.* Piackutatási munkálatok. V. Bp. 1944. Budapest Székesfőváros Statisztikai Közleményei 98/5).

elsősorban a nagybirtokon termelt burgonyát dolgozta föl, de megvásárolta a másutt már el nem adható paraszti fölösleget is. Akkor vásárolt a parasztoktól, ha azoknak reményük sem lehetett arra, hogy jutányos kereskedelmi áron értékesítsék terményüket. Így aztán nyereség volt az is, ha minimális összeget kaptak érte a gyártól. Pl. az 1936. évi nagy konjunktúra után, 1937-ben a burgonyatermés nagy része eladatlan maradt. Az előző évi mázsánkénti 8—9 pengős ár helyett a gyár egy szekér krumpliért 2 pengőt fizetett. Lábodra szállította burgonyafeleslegét Rinyaújlak, Erdőcsokonya, Somogyvisonta, Görgeteg, Rinyahosszúfalu és maga Lábod. Volt olyan nap, hogy a gazdáknak reggeltől éjszakáig kellett várniuk az átvételre, olyan hosszú kocsisor állt a gyár előtt az országúton. Kisebb mennyiségben az uradalmi szeszgyárak is vásároltak a parasztoktól.[15] A nagyobb gazdaságok általában ellátták üzemeiket földolgozandó burgonyával, paraszti termékeket ritkán vettek fel. Istvándi és Darány a kastélyosdombói szeszfőzdének adott el szesznek való burgonyát. Más községek pedig még kisebb uradalmi főzdékben értékesítették feleslegüket, pl. Kálmáncsa Emlékmajorban, Görgeteg Rinyatamásiban. Hangsúlyozni kell azonban, és ezt a *felesleg* szóhasználattal igyekeztem kiemelni, hogy a parasztgazdaságok, beleértve a gazdag paraszti birtokot is, nem ipari földolgozásra termelték, hiszen az kis területen nem is lett volna kifizető. Bár ismerték, de alig termelték az ipari fajtákat. Gyári kereslet nem ösztönözte őket. Legtöbbször azért vették áron alul a parasztgazdák feleslegét, mert különböző étkezési és nem ipari fajta volt.

A burgonyát a gazda kifuvarozta a vasúti állomásra, ahol megvásárolták tőle, és mindjárt vonatra rakták. Legtöbb kereskedő a Hangya-szövetkezetnek, a METESZ-nek, majd később a „Futura" vállalatoknak dolgozott. Voltak olyan kereskedők is, akik önállóan bonyolították le üzleteiket.[16]

A burgonyakereskedelem jelentős szerve volt a Burgonyaértékesítő Szövetkezet is.[17] A felsorolt társulások, szövetkezetek pontos megyei működéséről nincs több tudomásom, a róluk szóló források nagyon szűkszavúak. Ezek

[15] A környék legnagyobb szeszfőzdéje volt a belcsapusztai szeszgyár, amit 1878-ban egy földbirtokos épített. Később finomítással, majd 1926-tól likőrgyártással is foglalkozott. A gyárhoz saját gazdaság tartozott, ahol korszerű agrotechnikával megtermelték az üzem szükségleteit. A gazdaságban jelentős tehenészetet és sertéshizlaldát is fenntartottak ipari melléktermékekre alapítva. Az egész gazdasági egység az 1920—30-as években szakképzett munkavezetők és egy német mérnök irányítása alatt állt *(Somogymegye Trianon után.* Szerk.: Dömjén Miklós. Bp. én. 286—287).

[16] Az 1930-as évek elején alakult Erdőcsokonyán az EKE-vállalkozás. Gróf Széchenyi Lajos helyi földbirtokos vezetése alatt igyekezett politikai jellegű szövetkezetbe tömöríteni a környék válságtól fenyegetett parasztgazdáit. Az EKE első sorban értékesítő szövetkezetnek ígérkezett. Egyik programja volt kivenni a zsidószármazású kereskedők kezéből a burgonyaértékesítést, ehhez általános szociális demagógia járult. Azonban nem voltak szakembereik, nem volt fedezetük az ígéretekre, becsapták a gazdákat, elsikkasztották az alaptőkét. Rövid fennállás után a szövetkezet föloszlott. Az EKE-szövetkezet írásos dokumentumai nem találhatók a Kaposvári Állami Levéltárban (a továbbiakban KÁL). Az itt közölt adatokat Csokonyavisontán kaptam a gazdáktól és a volt kereskedőktől.

[17] 1926-ban az Alsó-Dunántúli Mezőgazdasági Kamarán keresztül (a továbbiakban ADMK) keresi a somogyi burgonyafelesleget (Jkv. az ADMK 1926, X. 6-án tartott elnöki tanácsüléséről. KÁL ADMK jegyzőkönyvei). 1927-ben az Agrár-Industria Rt. levélben keresi meg az ADMK-t és kéri, hogy újonnan létesített burgonyaszakosztályát támogassa. Az ADMK elnöki tanácsa is kívánatosnak tartja a kapcsolatot azzal a reménnyel, hogy a burgonyát majd jobban értékesíteni lehet (Jkv. az ADMK 1926. XI. 10-én tartott elnöki tanácsüléséről. KÁL ADMK jkvek).

bonyolították le a két háború között a burgonyakereskedelmet szinte teljesen kivéve a parasztok kezéből.

Az első hivatalos érdeklődés területünk mint körzet iránt — 1929-ben nyilvánult meg az ADMK részéről.[18] Ugyanebben az évben a barcsi kerületi gazdagyűlésen egy homokszentgyörgyi módos parasztgazda panaszkodik az értékesítési lehetőségekre, megjegyzi, hogy az utóbbi években nőtt meg a barcsi járás burgonyatermelése, és az exportlehetőségeket hiányolja.[19] Jóllehet a dél-somogyi körzetnek, helyzeténél fogva, kiváló exportlehetősége volt, amint az első világháború előtt a Triesztbe és Fiumába irányuló szállítások bizonyították, mégis csak 1930-tól merült föl ennek az exportnak hivatalos újjászervezése. A burgonya jobb értékesítésének céljából az ADMK a Felső-Dunántúli Mezőgazdasági Kamarával közösen megalapítja a két kamara közös burgonyaszindikátusát. Olasz és görög exportlehetőségek vannak, amit azért nem tudnak jól kihasználni, mert szervezetlenül mérték föl a termést. A kereskedők szabadversenye lerontotta az árakat, és az importállamok részéről életbe léptetett kezdeményeket a gazdák helyett csak a kereskedők élvezték. Ezért a szindikátus hivatása biztosítani a gazdáknak a legjobb árakat és azt, hogy az exporthozamból nekik is jusson.[20]

A Kamara különben kezdettől fogva következetesen védelmezi a burgonyatermelők érdekeit, nem jellemző rá olyan éles különbségtétel a nagybirtok és parasztbirtok között, mint amilyet egy nagybirtokostól vezetett szervezettől várni lehetne.[21] 1928-ban a lábodi keményítőgyár lengyel burgonyát importált nagyobb keményítőtartalmáért, de drágán. A Kamara felhívja az illetékes miniszter figyelmét és kéri, hogy lépjen közbe, mert Somogyban nagy mennyiségű burgonya fekszik eladatlanul.[22] Ugyancsak a Kamara közgyűlésén hangzik el tiltakozás a lengyel étkezési burgonya behozatala ellen, ami olcsóbb, de rosszabb minőségű, mint a magyar.[23] A helyzet némileg változik a Kamara erőfeszítésének következtében. Kérésükre a Földművelésügyi Minisztérium megadja az inséges burgonya szállításra 250 km-es körzeten kívül a szállítási ked-

[18] A növénytermelő és talajművelési szakosztály ülésén indítványozzák a burgonyatermelő községek pontos kinyomozását. Tudvalevő ugyanis, olvasható a jegyzőkönyvben, hogy vannak olyan falvak, ahol a lakósság jövedelmének nagy része a burgonyatermelésből kerül ki, de nem ismerik a kereskedelem kívánalmait, és ki vannak szolgáltatva a kiskereskedőknek. Az ülésen indítványozták az értékesítési szövetkezetbe való tömörülést is (Jkv. az ADMK növénytermelési és talajművelési szakosztályának 1929. I. 5-én tartott üléséről. KÁL ADMK jkvek).

[19] Jkv. az ADMK 1929. VI. 23-án tartott kerületi gazdagyűléséről. KÁL ADMK jkvek.

[20] A kereskedőnek a határig szállításig vagononként 60 pengő járt, a központi költségek leszámításával a belföldi ár és az export ár közti különbséget a gazdák kapták visszatérítés formájában (Jkv. az ADMK 1930. X. 17-én tartott elnöki tanácsüléséről. KÁL ADMK jkvek).

[21] Az ADMK 1922-ben alakult Kaposvár székhellyel és négy megyével: Somogy, Zala, Tolna, Baranya. Vezetősége a somogyi nagybirtokosságából került ki, és elsősorban a nagybirtok problémájával foglalkozott, de a kisgazdákat is jelentősen támogatta.

[22] Jkv. az ADMK 1929. XI. 22-én tartott elnöki tanácsüléséről. ADMK KÁL. jkvek

[23] A felszólaló földbirtokos idézi a közgazdasági miniszter válaszát egy parlamentben elhangzott interpellációra. A miniszter szerint az 1928. évi termés bár gyengébb, mint várták, de mégis fedezi a szükségleteket. Ezzel szemben november végéig 76 746 q-ra emelkedett a lengyel behozatal 1 millió pengő értékben, amiben nem szerepel a 600 000 pengő értékű korai burgonya (Jkv. az ADMK 1928. XI. 25-én tartott alakuló közgyűléséről. KÁL ADMK jkvek).

vezményt. Ebbe, igaz, hogy csak éppen, de Budapest is beleesett.[24] Ugyanekkor már a barcsi járás nevezetességének említik az Olasz- és Görögországba irányuló burgonyakivitelt, amiből nagy haszna van „a derék, munkaszerető népnek".[25]

A burgonyaértékesítés lehetősége éppen a nagy gazdasági válság idején javult (1929—30), ami bizonyos mértékig segített a dél-somogyi parasztgazdaságoknak átvészelni a krízist. Ekkor történt meg először, hogy a burgonya ára nagyobb volt, mint a búzáé. Ennek emléke ma is él a parasztok között. Közben az olasz exportlehetőség évről évre nőtt.[26]

Bizonyára olcsóbb lett volna a nemzetgazdaság számára, ha az importállamhoz közelebb eső somogyi területekről kerül ki az exportálandó burgonya.[27]

Ebből az időből statisztikai fölmérésből ismerjük az ADMK területének legjobb burgonyatermő falvait. Kissé tág határt mutat, mert a legkülönbözőbb vidékekről nevez meg egy-egy községet. A falvak többsége azonban somogyi, de csak egy vidéken alkotnak zárt egységet, a barcsi járásban meg mellette, a nagyatádi járás déli részén. Ez a kialakult körzet első pontos dokumentuma.[28]

Az Olaszországba irányuló burgonyakivitel a következő esztendőkben tovább nőtt, aminek nagy szerepe volt nemcsak a vetésterület kiterjesztésében, hanem a termelés belterjességének fokozódásában is. A helyszíni néprajzi gyűjtés tanúsága szerint ekkor válik általánossá a burgonya tarlóba vetése. Megjelenik a paraszti használatban a műtrágya és egyre többen vetik zöldtrágyának a keserű csillagfürtöt. A vetés meggyorsul a *gyelölő* lóvontatású sorhúzó használatával. Megkezdődik a kézi kapálás teljes kikapcsolása a növényápolásból, boronálással és többszörös sarabolással-töltögetéssel helyettesítik. A helyi kereskedelem már egész speciális feladatokra vállalkozott. Egy somogyvisontai

[24] Jkv. az ADMK 1932. X. 29-én tartott munkás szakosztályi gyűléséről. KÁL ADMK jkvek.

[25] Dömjén i. m. 280.

[26] Egy 1935-ben készült, gondos közgazdasági leírás a következőket írja: „Somogyvármegye déli részén az Ella étkezési burgonyát termelik figyelemreméltó mennyiségben és minőségben különösen az olasz export számára." *(Alsódunántúl mezőgazdasága.* Összeállította: Kiss Elemér. Kaposvár 1935. 35). Alább így folytatja: „A közelfekvő külföldi piacokat pedig a kötött gazdálkodási rendszer folytán nem tudja a kamarai körzet mezőgazdasága, illetve mezőgazdasági kereskedelme az országrész előnyös földrajzi helyzetéhez mérten kihasználni. Hogy példát említsünk, az olasz burgonyaexportnak csak 33%-át kapja Alsódunántúl, holott az egész olasz exportot könnyen le tudná bonyolítani ez a kamarai körzet egy magában" (uo. 221).

[27] 1933-ban így festett a burgonyaexport:

	országos kivitel:	a kamarai terület
Ausztria	3 778 q	350 q
Csehszlovákia	2 181 q	—
Jugoszlávia	400 q	—
Olaszország	174 260 q	86 848 q
Görögország	2 150 q	2 120 q
Egyiptom	101 q	—
	182 870 q	89 348 q

(Uo. 226). (Magyarázatul meg kell jegyezni, hogy bár az ADMK területéhez az akkori Baranya, Tolna, és Zala megyék is tartoztak, burgonyatermelés szempontjából, illetve burgonyafelesleggel csak Somogy megye jöhetett számításba, így a Kamara területének exportja szinte teljesen valószínű, hogy Dél-Somogyból került ki.) A megye vetésterületéből ekkor 7,4% a burgonya részesedése (uo. 173).

[28] Uo. 548—550.

kereskedő elvállalta, amit sokan visszautasítottak, hogy a Vatikán részére szállított burgonyát. Nehéz dolga volt, mert a minőséget (alak, nagyság és más fizikai tulajdonságok) pontosan, körülményesen megadták. Az olasz burgonyakereslet 1933/36-ban tetőzött. Ezekben az években anyagilag gyarapodtak, meggazdagodtak a burgonyatermelő községek, ami leginkább házépítésben és a parasztgazdaságok mérsékelt gépesítésében mutatkozott meg. A megszokott 3—4 pengős mázsánkénti átlagár helyett 8—9 pengőt fizettek az olaszok. Ezután átmeneti visszaesés következett, amíg a világháborús konjunktúra nem jelentkezett. Minden faluban emlékeznek arra, hogy az olasz hadiszállítók a községek vasúti állomásáig jöttek, ott vették át a burgonyát, helyben csomagolták és vagonozták is. Az olasz—abesszín háború katonai élelmezése növelte meg a keresletet.

Tanulságos egy burgonyatermelő község, Darány életében megvizsgálni ezeket az esztendőket. Darány közel a Drávához, de már nem öntéstalajon, hanem homokos agyagon fekszik. A falu gazdasági viszonyaira jellemző, hogy itt a századfordulóig még közismert eledel volt a kukoricakenyér. A szegény határban, a sovány földeken eladni való gabona még nagyobb gazdánál is alig termett. Az első világháború után kezdték el nagyobb területen a burgonyatermelést, hamarosan a lakosság jövedelmének nagy része ebből került ki.[29] Legnagyobb volt a burgonya iránti kereslet 1933—36 között.[30] Az adófizetés időpontja jellemző mozzanata volt a burgonyatermő községek, így Darány életének is. Szeptember-októberig 2—3% adó folyt be, de a jegyző nem is szorgalmazta addig, mert csak a burgonya értékesítése után volt pénzük az embereknek.[31] 1937-ben már baj van, eladási nehézségekkel küzdenek ismét.[32] Az olasz—abesszín háború végével a kereslet hirtelen alászállt, és a megnövekedett vetésterületről szüretelt burgonya eladatlan maradt. 1940-ben már ismét pontos, a burgonya árából történő adófizetésről tudósítanak,[33] és a bekövetkezett világháborúban ez a szint meg is maradt.

Így alakult az egész termő táj sorsa is, a megcsappant olasz kiviteli lehetőség az egész területen éreztette hatását. 1938-ban a körzetben hatalmas burgonyamennyiség várt eladásra, de a Külkereskedelmi Hivatal kiküldöttje semmi jót nem ígért a gazdatájékoztató értekezleten. A tengerentúli piacokon a lengyelek és a hollandok versenyét nem bírjuk, a svájci lehetőség is megszűnt,

[29] Vecsey Ferenc: *Feljegyzések a Somogy megyei Darány község életéből.* (Kaposvári Rippl-Rónai Múzeum adattára: 813. 10).

[30] 1932-ben a darányi Községi Mezőgazdasági Bizottság a Kamara segítségét kéri a decemberben még eladatlan 150 vagon burgonya értékesítéséhez. Ugyanis a lakosságnak mintegy 50%-a kisebb-nagyobb mértékben el van adósodva. A burgonyakészlet eladása 40—50 000 pengő nyereséget jelentene a községnek és 60—70 %-os javulást az adóhátralékban. 1934-ben ugyanez a bizottság tájékoztatja a Kamarát a következőképpen: „Értékesítés szempontjából kizárólag a burgonyatermés vehető számításba. A gabona termés különben közepes, elemi csapás, kártétel nem volt." 1936 májusában ezt jelentették: „Az elmúlt évi terméseredmény és az értékesítési viszonyok jók, különösen a burgonyatermés annak mázsánkénti 8 pengős ára." „Adófizetés kézség jó, a burgonya eladási árából történik az adófizetés." (A Darányi Községi Mezőgazdasági Bizottság jkv-ei. KÁL Darány község képviselőtestületi jegyzőkönyve 1932—1940.)

[31] Vecsey i. m. i. h.

[32] „A helyzet ma már az, hogy Darány községben a burgonya terméseredményeitől és értékesítési lehetőségeitől függ a lakosság jóléte, tisztán ezektől a kérdésektől függ, hogy áll vagy bukik a darányi gazdálkodók sorsa." Túlzó szavakkal, vészharangot kongatva festik a helyzetet, a nyakukon maradt burgonya miatt keletkezett anyagi kárt, és kérik a Kamarát, hogy keressen nekik új vevőket (Darányi jkv-ek).

[33] Uo.

mert a német termés olyan nagy, hogy a svájci keresletet bőven el tudja látni, az olasz felvevőpiac is szűkült.[34]

1938-ban egy megyei közgazdasági munka már határozottan burgonyatermő körzetnek ismeri és nevezi a barcsi járást és a nagyatádi járás déli részét.[35]

A megye szántóterületéből az olasz export visszaesése után ismét 7,4% a burgonya részesedése.[36] Feltűnő, hogy a legnagyobb belföldi piac, Budapest, viszonylag kevés somogyi burgonyát vásárolt ezekben az esztendőkben. Valószínűleg az olasz piac szűkülése után is még inkább exportra került a dél-somogyi körzet termelése.[37] Nagy vonalakban ez a története a somogyi burgonyatermő táj kialakulásának. A 40-es évektől már nem követjük tovább részletesen. A háború, majd az azóta bekövetkezett változások miatt nehéz feladat lenne a vidék mezőgazdaságának, s ezen belül a burgonyatermelésnek a fejlődését napjainkig pontosan követni. A táji körzet határa a harmincas években elérte legnagyobb kiterjedését. A paraszti agrotechnika szintén ezekben az években olyan jelentős fejlettségre emelkedett, hogy a termelőszövetkezetek megalakulásáig lényegesen nem változott.[38]

2. A somogyi burgonya művelése

Az utóbbi három-négy évtizedben a 15—20 holdasok és a nagyobb gazdák a legkülönfélébb vetésforgókkal művelték földjüket. A vetésforgó összetétele függött a birtok nagyságától, a föld minőségétől, nem utolsósorban a

[34] Jkv. az ADMK külkereskedelmi gazdatájékoztató értekezletének 1938. II. 28. KÁL ADMK jkvek.

[35] NÁDUJFAVY József: *Somogymegye szociális és gazdasági helyzetképe.* Kaposvár 1939. 64.

[37] Ezen belül az egyes járások helyzete:

Barcsi járás:	13,2%
Nagyatádi járás	10,8%
Marcali járás	6,9%
Kaposvári járás	6,5%
Csurgói járás	6,4%
Igali járás	4,7%
Szigetvári járás	4,3%
Lengyeltóti járás	3,9%
Tabi járás	3,9%

A barcsi és nagyatádi járás kiugró fölénye jól mutatja a kialakult körzetet (uo. 68).

[37] 1937-ben az ország burgonya-vetésterületének csaknem fele három megye területére esik: Szabolcs 22%, Pest 17%, Somogy 9%. Viszont Budapest ellátásában így vesznek részt:

Szabolcs és Ung:	355 511 q	52,8%
Pest-Pilis-Solt-Kiskun:	130 744 q	19,4%
Szatmár-Ugocsa-Bereg:	56 497 q	8,4%
Zemplén:	28 963 q	4,3%
Csanád-Arad-Torontál:	27 584 q	4,1%
Tolna:	21 068 q	3,1%
Somogy:	12 428 q	1,9%
Az összes többi vidék:	40 188 q	6,0%

(Piackutatási munkálatok III. Bp. 1940. Statisztikai Közlemények 92/1 29—31.) 1939-ben már egyedül a barcsi járás 19 497 q burgonyát szállít Budapestre, az egész megye pedig 33 152 q-t (Piackutatási munkálatok V. i. h.).

[38] A feltárt források alapján 1965—66-ban a következő községekben végeztem néprajzi gyűjtést: Csokonyavisonta (Erdőcsokonya, és Somogyvisonta), Rinyaújlak, Görgeteg, Szulok, Kálmáncsa, Homokszentgyörgy, Darány, Lábod (és Rinyahosszúfalu), a körzet szélein Drávagárdony, Kadarkút, Hedrehely községekben.

gazda szakismeretétől, szakmai érdeklődésétől is. Legszűkebb lehetősége volt a pár holdas kisgazdának, akinek meg kellett termelnie a család kenyérgabona fejadagját, az állatok takarmányát, és ha piacra is akart vinni, nem nagyon válogathatott a lehetőségekben.

Először, ahol azt a paraszti emlékanyag megengedi, a fordulós gazdálkodásban igyekszem megragadni a burgonya szerepét. Somogyvisontán 1895—1900 körül szűnt meg a nyomás. Addig az *őszi mezőbe* búzát és rozsot, a *tavaszi mezőbe* kukoricát és árpát meg zabot vetettek. De ekkor már a három részre osztott határ harmadik harmadát sem pihentette mindenki. A *parlagot* eredetileg a jószág járta, a szabadgazdálkodás beköszöntése előtti években viszont többnyire burgonyát és kukoricát vetettek bele. A fordulók megszűnése után még egy-két nagyobb gazda hagyott parlagot, de az első világháború idején már senki sem pihentette bevetetlenül a földet. Homokszentgyörgyön nem bomlott föl a forduló, hanem átalakult nagyjából mindenki számára kötelező vetésforgóvá. A vetésterület első harmadába búza és rozs került, a másodikba kukorica és burgonya, a harmadikba zab, árpa és takarmánynövények, esetleg pillangósok is. Ez a rendszer a gabonaszolgáltatás bevezetéséig érvényben volt. Kadarkúton ismét más fordulót használtak. Volt *búzamező, rozsos mező* és *takarmányos mező*. A burgonya legnagyobb százalékban az utóbbiban kapott helyet. Azonban, mint jeleztem, a homokszentgyörgyi és kadarkúti vetésforgók magukban a községekben sem voltak általánosak, még ha nagy részben igyekeztek is betartani a gazdák. Az egész határra kiterjedő nyomásrendszer után a vetésforgók számtalan egyéni variációja alakult ki. Ezeket pedig lehetetlen rendszerbe foglalni. Általánosságban megállapítható, hogy a burgonya aránylag kis területet foglalt el a forgókból, és még legnagyobb termelőinél is alárendelt szerepe volt a gabonaneműekkel szemben.

A sokféle egyéni vetésforgó mellett azonban a legkisebb földterületen is arra törekedtek, hogy a burgonya az általuk legmegfelelőbb növények után kerüljön a földbe. A vélemények megoszlottak a gabonatarló és a kukoricaföld között. Általában úgy látszik, hogy a kukoricaföldbe való vetés a régibb. Bár ma is élő gyakorlat, jobbnak tartják nála a tarlóba vetést (búza, rozs). Nem tipikus, de előfordul, mint elővetemény a bíborhere (Homokszentgyörgy, Somogyvisonta), vagy a dohány (Kálmáncsa). A bíborherét koratavasszal vetették, nyáron leszántották, így tulajdonképpen egy évet pihentették a földet.

A talajféleségekkel kapcsolatban paraszti termelési tapasztalatokat nem figyeltem meg. Az egész vidéken általános, hogy a lazább, homokos talajba vetik a burgonyát. Agyagosabb, tömöttebb talajokban csak szükségből termelik.

A talajelőkészítés kettősséget mutat. Amíg kukorica után vetettek, csak tavasszal szántottak sekélyen, vagy közvetlenül vetéskor. A 20-as évek elejétől terjedt el az őszi szántás a burgonya alá. Erdőcsokonyán 1922—24-ben kezdték. Téli gazdatanfolyamon népszerűsítették a községbe érkezett gazdasági tanárok. Két évtized eltelt, mire a nagygazdák után a törpebirtokosok is teljesen átvették. Ma tarlóhántás, őszi mélyszántás, tavaszi sekélyebb szántás a burgonya alá készített talaj művelése (1960-ig). Az utóbbi 50 év folyamán a trágyázás menete is változott. A század elején a gabonaneműek alá trágyáztak istállótrágyával, de a 30-as évektől, amikor a burgonya lett a legfőbb jövedelmi forrás, a burgonya alá kezdtek trágyázni. Paraszti gyakorlatban általában istállótrágyát használtak, jóllehet a terület déli felében a tarnócai urodalom-

ban már javában szórták a műtrágyát az 1890-es években is, s erről minden faluban tudtak a gazdák. Különben ez az uradalom úgy élt a parasztság tudatában, mint a legszebb, legjobb mintauradalom, ahol követnivalóan gazdálkodnak. A paraszti műtrágyahasználatról szórványos adatok vannak. Somogyvisontán 1914 előtt egy középparaszti gazdaságban próbálkoztak vele, de abbahagyták. A 30-as években Erdőcsokonyán ingyen osztott a mezőgazdasági kamara, de nem sok eredménnyel. A két világháború között a gazdatanfolyamokon is rendszeresen népszerűsítették, de csak a legtehetősebbek közül kezdték egyesek használni, a többiek hiábavalónak tartották, némelyek még méregnek is, mások viszont drágállották. A kálisó és a szuperfoszfát használatával tulajdonképpen csak az 50-es évek után lehet számolni. De még akkor sem használtak mindenütt, pl. a szorgalmáról híres és gazdag Szulokban sem. A műtrágyának nagy vetélytársa volt az olcsóbb zöldtrágya. Különösen Erdőcsokonyán, Rinyaújlakon, Somogyvisontán kedvelték a *csillagborsót* (keserű csillagfürt).[39] A környező uradalmak valamelyikében, egyesek szerint Tarnócán, mások szerint Rinyaszentkirályon látták, a 30-as évektől kezdték el vetni. Az aratás után azonnal felszántott tarlóba szórták, október közepére néha derékmagasságúra megnőtt, ekkor leszántották. A csillagfürt eleinte drága befektetés volt, és csak nagyobb gazdák vetették. Pár év múlva azonban, mivel egyre többen vetették, olcsóbb lett a mag és a kisebb birtokosok is megszerezhették. Szulok, Kálmáncsa, Homokszentgyörgy 10—15 évvel később kezdték a keserű csillagfürtöt zöldtrágyának használni. Egyrészt látták a szomszédos községek sikerét, másrészt a viszonylag sűrű gazdatanfolyamokon is ajánlották nekik. Homokszentgyörgyön az uradalom egyik bérlőjétől cserélték kukoricáért. Mások a szomszédos Rinyabesenyő községből terményért cserélték a magját. A kissé tömöttebb talajú Darányban csak szórványosan használták, Kadarkúton pedig nem is termesztették. Aki tehette, a csillagfürt mellett istállótrágyát is szórt a földre, mert a csillagfürt csak egy évig volt trágya, de az istállótrágya háromig. Az élelmesebbek külön kis területen csillagfürt-mag termelést is folytattak. Mint érdekességet említem meg egy kálmáncsai gazda kísérletét, aki a 30-as évek végén néhány évig mustárt vetett zöldtrágyának.

Különösen ügyelnek arra, hogy a vetőmag egészséges legyen. Vermelés előtt is, de tavasszal a vermelés felbontásakor még egyszer tüzetesen átvizsgálják a vetőkrumplit, és szigorúan kidobálják belőle a sérült, rothadt, hibás gumókat. A burgonyát egészben vetik, csak ritkán, vetőmaghiány esetén vágják kétfelé, de ez az eljárás a szegényebbeknél sem volt gyakori. A burgonya vastagon lehámozott héjának elvetésére pedig csak Somogyvisontáról van adatom, de nem személyes élmény, hanem a múlt század második felének egyik inséges esztendejéről szóló családi hagyomány alapján.

A szükséges talajmunkák elvégzése és a megfelelő vetőgumók kiválasztása után következik a vetés. Ideje az egész körzetben április utolsó hete, Szent György-nap tájéka, bővebben számítva az április 20 és május 10 közötti idő. A vetés technikája az utóbbi 50—60 év alatt többször változott. A változások jelentéktelen helyi színezettel az egész területre egységesen jellemzők, és mindenütt nagyjából ugyanabban az időben játszódtak le.

A legrégibb vetésmód, amit a paraszti emlékezettel rekonstruálni lehet, a *kupacolás*. Ketten vetettek. Az egyik, rendszerint férfi munkaerő, lyukat

[39] Sárga virágú édes csillagfürt (Lupinus luterus L.), fehér virágú csillagfürt (Lupinus albus L.): kiváló zöldtrágyanövény. Éghajlati és talajigénye legmegfelelőbb a Nyírségben és Somogyban. A század elején került Magyarországra (LÁNG i. m. 421—427).



1. kép. Cucázás kötöttebb talajon (Görgeteg), 1965

vágott a kapával, a másik, leginkább nő vagy gyerek, pedig egy szem burgonyát dobott a lyukba, amit aztán a férfi betemetett a kapával. A módszerek fejlettebb, ritkábban gyakorolt változata a következő: Minden harmadik *ekehajtás*ra vetettek, azaz a szántás nyomában minden harmadik barázda oldalába kapával kis lyukat vágtak, abba dobták a krumplit, a gazda szántott, másvalaki kapával dolgozott, a harmadik személy, rendszerint asszony pedig a vetőmagot dobta a lyukba. A következő *ekehajtás* betemette a gumókat, majd a harmadik barázdába újra vetettek. A vetés befejeztével elboronálták a szántóföldet. Az elsőnek leírt vetésmód változata a kerti veteményezésben manapság is megvan. A felásott, ritkán felszántott és elgereblyézett földbe vetnek így.

Körülbelül 1910—1920 között a kupacolást felváltotta a *cucázás*. A *cuca* hosszú nyelű ültetőbot. A 80—120 cm-es nyél végére gömbölyű hegyes fejet erősítenek, s hogy tartósabb legyen sokszor bádoglemezzel borítják a hegyét. A cuca lényegesen meggyorsítja, megkönnyíti a munkát. Néhány év alatt elterjedt az egész területen. Legtöbb községben Szulokról származtatják. Nem sikerült azonban megállapítani, hogy általános használata előtt használták-e valamilyen más célra. Szulokban is egyes adatközlők szerint 50—60 évvel ezelőtt még nem ismerték, mások szerint emberemlékezet óta használták. Nehezíti az is a kérdést, hogy a helyi német dialektus *stézl*-nek nevezi, az egységes magyar nyelvi *cucá*val szemben. Bár a cucázás eléggé lokalizálható a homokos területekre, eredetének és elterjedésének kérdésében csak nagyobb vidékek vizsgálata után lehet véleményt mondani. Ma már szórványosan használják, kivéve Szulokban és Istvándban, ahol a tsz-ben is ezzel dolgoznak. Ennek a két községnek a határa a leghomokosabb az egész vidéken. A cuca pedig a leglazább talajokon használható a legkönnyebben, éppen csak a földbe

nyomják, és már megvan a helye a vetőgumónak. A kötöttebb talajú Drávamentén, Darányban és Drávagárdonyban csak szórványosan ismerték, ugyanígy a Zselicséggel érintkező falvakban, Hedrehelyen és Kadarkúton. Az északi, agyagosabb talajú Lábodon is használták, de csak jól megmunkált, homokosabb földeken.



2. kép. Cucázás kertben, homoktalajon (Csokonyavisonta) 1965

A cucázásnak több variációja alakult ki. Legintenzívebben Szulok, Kálmáncsa, Istvándi dolgozott vele. Eke után egy személy cucázott, azaz a barázda oldalát, ritkán az élét luggalta, egy másik dobálta a lyukba a vetőburgonyát, egy harmadik pedig kapával betemette a gumót. Szulokban a módszer legfejlettebb változatával dolgoztak a gazdák: a jól betanított lovakat eke elé fogva beirányították, majd elengedték. A lovak könnyen húzták a barázdát a homokban és így egy ember munkáját megtakarították, mert a gazda a fogat irányítása közben cucázott is. Más községekben nem közvetlenül az eke után vetettek, hanem a felszántott, de boronálatlan földet luggalták minden harmadik vagy *öreg* szántás esetén minden második barázda élén. Ilyenkor jóval lassabban ment a munka, de egy ember is elboldogult vele: egyszer cucázott, egyszer vetett, egyszer bekapálta a krumplit. A cucát ma is legtöbb helyen jó szerszámnak tartják, mert kellő mélységre lehet vele vetni a burgonyát. A kellő mélység azt jelenti, hogy betakarás után 4—5 cm-nél több föld ne legyen rajta. „Úgy vesd a kolompért, hogy meghallja a harangszót!", mondták a régi öregek. Csak Darányban hallottam ellenvéleményt, ott a cucával való vetést egyenetlennek tartják. De a körzetben mégsem azért váltotta fel az új technika, hanem mert nagyobb teljesítményű eszköz jelentkezett, ami nem olyan pontosan dolgozott, mint a cuca, de jóval gyorsabban. Ez volt a *gyelölő* vagy *utalló*.

A gyelölő tulajdonképpen házilag készített vagy falusi iparosok által gyártott sorhúzó. Eketaliga után akasztott fagerendelyes eszköz, négy fafoggal, agyagosabb talajú vidékeken a fafogakon kis vasból készült ásók is vannak. A gyelölő drágább szerszám, már nem volt mindenkinek, mint a cuca, de egy tízholdas gazdaságból nem hiányozhatott, akinek nem volt, az kölcsönkért. A gyelölő eredetét szintén nem lehet kinyomozni. Maguknak az adatközlőknek sincsenek feltevéseik származására, általában helyi találmánynak tartják minden faluban. Alátámasztja ezt a véleményt az a tény, amit fentebb megjegyeztem, hogy a sornyítók mind helyi kovács- és bognármunkák vagy paraszti fúrás-faragás eredményei. Viszont kiderült, hogy mindenki a másik gazdánál látott először gyelölőt és csak azután csinált vagy csináltatott maga is. Pedig a gyelölő csak a 30-as évek elején jelentkezett módosabb középparasztoknál



3. kép. Vetés előkészítése sorhúzóval (gyelölővel) (Csokonyvisonta) 1965

Erdőcsokonyán és Darányban. 10—15 év kellett elterjedéséhez, de így sem szorította ki mindenünnen a cucát (Szulok, Istvándi). Valószínűnek tartom, hogy uradalomban látták először, és praktikusságát tapasztalva lemásolták, bár erre csak Kálmáncsán találtam nyomokat. Gyelölővel egyszerűen vetnek: szántanak, elboronálják, majd kihúzzák a sorokat és *gyelnyom*ba dobálják, egyenlő távolságra a burgonyát. Így egyszerre többen is vethetnek. Az asszonyok kötényből, a férfiak kosárból szórják a magot, rálépnek és kapával húznak rá földet. A burgonya betakarásának legfejlettebb módja, amikor két elvetett sort a köztük húzatott töltögető ekével dúratnak be. De így csak a legutóbbi évtizedben dolgoztak a középparaszti gazdaságokban.

Virágzásig gondos és munkaigényes növényápolást kíván a burgonya. A századfordulón, míg nem ismerték az ekekapát (a század első éveiben), *széltibe kapáltak*, azaz kézi kapával egyszer megkapálták a burgonyát, amikor az 6—10 cm magas volt. Néhány hét múlva pedig *betöltötték*, szintén kézi kapával, azaz minden bokor tövére kapával egy kevés földet húztak. Ezek a munkák június első felében lezajlottak.

Az első ekekapák a múlt század végén jelentek meg a körzetben. Somogyvisontára egy 30 holdas gazda hozta az első ekekapát az 1896. évi milléniumi kiállításról és vásárról.[40] Az öregek nagy felháborodással fogadták a „menyecskementőt", nem akarták a kukorica- meg a burgonyaföldekre kiengedni, de alig néhány év telt el és minden tehetősebb gazda vásárolt. Egy-két évtized elmúltával pedig a legszegényebb parasztok kivételével minden gazdaság beszerezte. A szegényparasztság továbbra is széltében kapálta a burgonyát. Drávagárdonyba is

[40] Barla Szabó i. m. arról ír, hogy már a 60-as években használták a parasztgazdák az ekekapát. A gyűjtési adatok teljesen ellentmondanak ennek az állításnak.



4. kép. A burgonya kézi kapálása (Szulok) 1965

az 1890-es években került az első ekekapa, a legmódosabb gazda hozatta (25 kisholdja volt). Több mint 10 évig ez az egy volt a faluban, s eleinte csak kukoricát műveltek vele. Ha egy napig kölcsön kérte valaki, két-három napszámot kellett érte dolgozni. Homokszentgyörgyön 1892-ben az egyik módos középparaszt vette az első ekekapát, a kálmáncsai bognármester munkáját. Lábodon a legtehetősebb gazda csináltatta az első ekekapát 1893-ban. Gazdatársai sokatcsúfolták érte, munkakerülőnek tartották, mondták, mert akkormég a legtöbb családban volt elég munkaerő a széltibe kapáláshoz (6—8 fő), és biztosabbnak látták a kézi művelést.

Területünkön háromféle kapálóekét ismernek. A legelterjedtebb a *saraboló*, aminek páros kiskapái vannak. Vele együtt használják a *töltögető ekét*, ami szimmetrikus ekevasával és kormánylapáttal csak töltögetésre használatos. Bár a sarabolót mindenütt ismerik, a kétféle ekét leginkább csak Erdőcsokonyán, Rinyaújlak, Somogyvisonta, Görgeteg községekben használják együtt. Másutt az úgynevezett *szóróekével* dolgoznak, aminek kapái a földre majdnem merőlegesen állnak. A földdel bezárt szöget változtatni lehet aszerint, hogy *szórni*, azaz gyomtalanító kapálást végezni, vagy töltögetni akarnak. Ezt az ekét leginkább Szulok, Kálmáncsa, Homokszentgyörgy használja, ahol ma is gyártják a tsz kovácsok. Az egyik gépgyár ajánlataként 1940—42-ben jelent meg a vidéken ez az eke. Hamarosan megkedvelték és elterjedt a felsorolt községekben, de csak néhányat rendeltek a cégtől, a többit a helyi iparosok gyártották.

Különben mindhárom eketípus teljesen gyári eredetű. Láttuk, hogy az első kettőt a gépi kapálás kezdete óta, az utóbbit a negyvenes évektől használják. Mégis a munkában levő példányok 80—90%-a falusi mesteremberek munkája. A körzetben általános gyakorlat volt az, hogy nem a kereskedelemtől,

hanem a kisiparosoktól vásárolták az ekekapát. Ennek megvannak a sajátos indokai is. Minden helységben akadt egy-két ügyes bognár és kovács, aki a községbe került első példányokat másolva az ekekapát sorozatban készítette. Az egészében vasból készült szerszám gerendelyét, szarvát fával helyettetették, a felesleges vagy feleslegesnek tartott alkatrészeket leszrelték, elhagyták. Így olcsóbban jutottak olyan géphez, ami a helyi adottságoknak jobban megfelelt, mint a gyári. A faalkatrészek, az elhagyott pántok és tartozékok könnyebbé tették, alkalmasabbá vált a homokon való munkához. Az ekekapa végleges falusi meghonosodása azonban még nem világos. Igen változatos az eszköz terminológiája. Az *ekekapa*, *kapálóeke* elnevezés mindenütt ismeretes, de legtöbb helyen városiasnak, hivatalosnak hangzik. Helyette *saraboló* a neve a régebbi típusnak és az újnak *szóróeke*. Lábodon a sarabolót *porháló ekének* nevezik, Kadarkúton, Hedrehelyen *páterozónak*, a területtől északra eső vidéken pedig *mókoló* a neve. A töltögető mindenütt *töltőeke*. Az ekével végzett munka az elnevezéseknek megfelelően: *ekézés*, *kapálás*, *porhálás*, *sarabolás*, *páterolás*, *szórás*, *töltés*. Véleményem szerint ez a terminológiai sokféleség az eszköz térben és időben való elterjedésének rendszertelenségét fedi. A gépesítés egy bizonyos időn belül szinte véletlenszerűen ért el egy-egy községet, és meghonosította az ekekapát. Uradalmi használat és a paraszti gazdaságban való feltűnése között néhol évtizedes különbségek lehettek, de az 1890-es évektől mindenütt számolhatunk a rohamos elterjedéssel, hiszen egy ekekapa beállítása nagy munkaerő-megtakarítással járt. Egyes nagyobb gazdák számítása szerint egy ekekapa egy nap alatt egy heti napszámosmunkát végzett el. A megsarabolt egy katasztrális hold burgonyaföldet egy asszony egy nap alatt kényelmesen megkapálta. Ugyanakkor az is lehetővé vált, hogy ne csak egyszer kapáljanak töltögetés előtt, hanem többször is. Az ekekapa használata a gazdaságok zömében a 20-as évekre általánossá vált, csak az egészen kis földű parasztok nem dolgoztak vele, mert anyagi helyzetük nem engedte meg, és a nagy létszámú családokban a kézi munkaerő is rendelkezésre állt. De még ez a szegényparaszti réteg is gyakran kért kölcsön ekekapát napszámért cserébe, mert így is kifizetőbbnek találta a munkát.

A 30-as évektől kezdve terjedt el a somogyi parasztgazdaságokban meghonosodott legfejlettebb növényápolási eljárás, a *fogasolás*. Különösen Erdőcsokonya, Szulok, Kálmáncsa községekben gyakorolták. Amikor a burgonya kikelt, s néhány cm magasra megnőtt, megfogasolták, azaz a végighúzatott fogasbornával az apró gyomokat kiirtották. Eztán mindjárt betöltötték, vagy a szóróekével beszórták. Majd 10—14 nap múlva sarabolták, ezzel a töltést kissé szét túrták. A növény fejlődésétől, a gyomosodástól függően ismét töltöttek, majd újra saraboltak és töltöttek. Ily módon szinte teljes gyomtalanítást értek el, anélkül, hogy kézi kapával akár egy vágást is tettek volna a földön. A sarabolás-töltés műveletét néha csak egyszer, máskor háromszor-négyszer megismételték a föld tömöttségétől, gyomosságától és a csapadéktól függően. Csak a leglazább talajokon lehet ilyen sűrűn talajmunkát végezni. A csapadékos esztendőkben a gyomosodás nagyobb, mint máskor, ezért sűrűbben és alaposabban kell kapálni. Meg kell azonban jegyeznem, hogy ez a műveléstechnika mindvégig megmaradt középparaszti szinten, de ott sem volt általános, hanem a leginkább árutermelő gazdaságokat jellemezte.

A kapáláson kívül másféle növényápolási munkát a szedésig nem végzett a parasztgazda. Kártevők elleni védekezésről csak az 50-es évek közepétől lehet beszélni, amikor a Kolorádó-bogár (Leptinotarsa decemlineata Say)

megjelent. A védekezés azóta is teljesen központi (állami) szervezéssel folyik, semmiféle helyi speciális védekezési mód nem ismeretes. A somogyi burgonya legnagyobb ellensége különben a fitoftóra (Phytophtora infestans). Ellene a paraszti gazdaságok sosem védekeztek, sőt egészen az utóbbi évekig tudatában sem voltak annak, hogy júniusban egyik napról a másikra lehervadó burgonyanövény betegségnek esett áldozatul. A hűvös, koranyári hajnalok ködeinek tulajdonították a pusztulást, *elvitte a köd*, *megette a köd*, mondják. A fitoftóra pusztította el az egész vidéken a két évtizedig nagyszerűen termő Ella-burgonyát. Más burgonyabetegségeket nem ismernek fel. Az egyes fajták leromlását (rendszerint a vírusos fertőzés okozta) elfajzással magyarázzák: *elfajzott*, *kiélte magát*, mondják, ha az állomány valamilyen betegség miatt teljesen kipusztul. A szedés előtti szántóföldi munkához számít még a negatív szelekció. A két világháború között az állami vetőmagtermeltető ügynökei terjesztették el. Aki szerződést kötött velük, annak kötelező volt csinálni, néhány igényesebb gazdaságban a szerződések lejárta után is alkalmazták. A negatív szelekció abból állt, hogy virágzáskor a silány, betegnek látszó töveket mindenestől eltávolították.

A szedés augusztus végétől, szeptember elejétől október legelejéig tart, a kukoricatörés, őszi mélyszántás kezdetéig húzódhat az időjárástól függően. A korai burgonyát leszámítva, addig csak kertekbe ültetett burgonyát szedik fel és használják étkezésre, leginkább úgy, hogy a háziasszony késsel megkaparja a bokor oldalát és egy-két szebben fejlett gumót kivesz. Ezt nevezik *monyászásnak*, *kimonyászás*nak.

A burgonyatermelésben a szedés művelete igényli a legtöbb munkaerőt, technikája viszont a legkevesebb változást mutatja térben és időben is. A terminusok és a technika egységes az egész területen. A burgonyát nem szedik, hanem *ássák*, vagy a hatvan éven felüliek beszéde szerint *ájják*. Az ásást az emlékezet óta mindig kapával végezték. Egyetlen vágással oldalról alányúltak a bokornak és kiborították. Az egész körzetben a homokos, laza talajokon *széles* vagy más néven *tehénszájú kapát* használnak. Ezzel a szerszámmal különösen jól ki lehetett bontani a bokrokat. Annak ellenére, hogy a kapával való szedés szaporátlan munka volt, változás csak a 40—50-es években következett be. A tehetősebbek ekére szerelhető, gyári forgóvillát vásároltak, és azzal *forgatták ki a krumplit*. 1945 után többen vettek ilyen gépet, de sosem lett általános, *verbecs* vagy *berbecs* volt a neve, az eredeti után elferdítve. Erdőcsokonyán pl. 1950-ben 8 középparaszt társult, hogy megvegyen egyet. A fő problémát azonban ezzel sem oldották meg. Hiszen kézzel kellett a homokból előbányászni és kiszedni a burgonyát. Legtöbbször mindjárt 3 kupacba válogatják: a legszebb, legnagyobb az *öreg*, ez étkezés céljára szolgál, a közepes egyenletes nagyságú a *vető*, és végül az *apró* és *vágott*, amivel leginkább takarmányoznak. Rendszerint kosárba szedik a *kupac*ot és nagy zsákokba öntik, vagy egyenesen a szekérbe. A szekérre ilyenkor felrakják a *cserény*t, egy szögletes deszkafalat, amit a szekér elejébe és hátuljába tesznek, hogy a burgonya le ne potyogjon. Megtörténik az is, hogy a földről mindjárt a szekérbe hányják, falapáttal vagy a 30-as évek óta meghonosodott gombos vasvillával. Szinte minden alkalommal még a szedés napján *behordják* a burgonyát. Ritkán hagyják kinn éjszakára. Ilyesmi csak nagyobb termelőknél szokott előfordulni, ha nem volt elegendő fuvar, vagy kifutottak az időből. A kupacokat éjszakára letakarják *szár*ral, és valaki ottmarad *krumplicsősz*nek. A szárat különben ásáskor el szokták égetni. Néhány szem burgonyát tesznek a parázsra, ez az ásók csemegéje.



5. kép. Elvermelt burgonya a község szélén, a burgonyaföld mellett (Szulok) 1966

Azt állítják, hogy a *sült krumpli* frissen sülve a legjobb. Meg kell említeni, hogy az országosan ismert és gyakorolt szántással való kiforgatást bár a körzet minden községében ismerik, de helytelen, rossz munkának tartják (elvágja a gumót), és csak nagy munkaerő-hiány, vagy valamilyen más szükség miatt gyakorolják.

A burgonya tárolása még egységesebb képet mutat, mint a szedése. Legtöbbet törődnek a vetőkrumplival és az ennivalóval, mert ezek kerülnek a piacra. Ami vetőgumót és ennivalót ősszel nem sikerült értékesíteni, azt télire *vermelik*. A vető és az eladni való étkezési burgonya külön kerül vermelésre. Mindjárt, ahogy a szántóföldről hazahordják, a szekérről a tiszta földre öntik az udvar hátulsó részében vagy a kertben. Rozsszalmával borítják be, ahogyan Szulokban mondják, olyan vastagon, hogy a beleütött villa meg ne sértse a krumplit. A szalmára vékony földréteget hánynak, ezt pedig, ha a nagy hidegek beköszöntenek, trágyával letapasztják. Amíg nem fagy, szellőzőt is alkalmaznak, azaz szalmacsutakot illesztenek bele, ezen át távozik a beszáradó burgonya-nedvessége. A vermelésnél különben mindenki nagyon ügyel arra, hogy a burgonya ne legyen vizes, sáros, és a szalma is száraz legyen, mert befülled és megrothad a gumó. Eredetileg a vermelést kerek kupacokban csinálták, ma már hosszúkás téglalap-alapú *prizmá*kat készítenek. Az utolsó három évtized alatt honosodott meg a szó és a forma is, valószínűleg a gazdasági szakoktatás hatására. A házi fogyasztásra félretett étkezési burgonyát és a takarmányozásra használt vágottat meg aprót pincében vagy kamrában tárolják, sarokba félre öntve, hogy mindig kéznél legyen, ha szükséges. Sem a pince, sem kamra nem speciális építmény. A burgonya mellett más növények (pl. répa, petrezselyemgyökér) és élelmiszerek vagy bor tárolását is szolgálják.

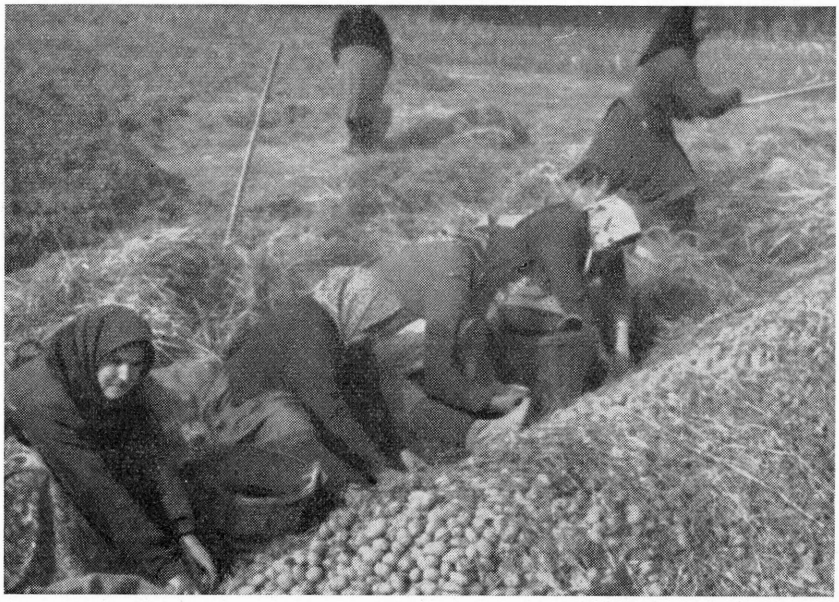

6. kép. Az elvermelt burgonyát tavasszal kibontják (Szulok) 1966

3. Krumpli és társadalom

Láttuk, hogyan vált létalappá, majd a meggazdagodás forrásává a burgonya. A meggazdagodás azonban csak egy bizonyos paraszti rétegre értendő, az úgynevezett *pógár*okra. Pógáron értik vidékünkön a legalább 10 holdas gazdákat, a középparasztokat és a nagyparasztokat. Ennek a meglehetősen jól jellemezhető birtokos rétegnek az alapos tanulmányozásával, életmódjának, sajátos társadalmi helyzetének feltárásával még adós a szociológia és a néprajztudomány. Mivel dolgozatom tárgyától messze ágazó probléma, még csak meg sem kísérelhetem, hogy akár rövid társadalomrajzot adjak róluk. Pedig szükség lenne rá, mert a dél-somogyi burgonyatermelés vezető és előbbre vivő ereje ez a pógárság. Már a múlt század második felében egykéznek,[41] kitartóan törekednek bizonyos gazdasági állandóság elérésére és megtartására. A falubeli agrárproletariátus, és az uradalmi cselédség, valamint a mindenfelé bevehetetlenül terpeszkedő nagybirtok között viszonylagos jólétben és egyensúlyban élnek. Ez a stabilitás nem időtlen nyugalom, hanem egy, a múlt század végére kialakult gazdasági és ideológiai magatartás. Velejárói a polgárosult életforma, a kálvinista vallás, fokozott ragaszkodás a falu hagyományos közösségéhez. Ezen az állandóságon az első világháború után vidékünkön éppen a burgonya ütötte az egyik jelentékeny rést, felforgatva a hagyományos gazdálkodás rend-

[41] Széchenyi i. m. 12. kk.

jét. A piacra termelés addig ismeretlen arcát mutatta meg ennek a rétegnek. Határozottan kirajzolódott a cél: Minél többet, jobban és olcsóbban termelni, hogy növekedjék a jövedelem. A következőkben követni fogjuk, hogyan próbálták megvalósítani ezt a célt az 1910—1950 közötti időben. Közben összefoglaljuk a leíró néprajzi rész tanulságait, és kapcsolatok segítségével megismerkedünk a szegényparasztsággal meg az uradalommal is. Dél-Somogy falvaiban 1945 előtt a mezőgazdasági lakosság három nagyobb csoportra oszlott. Az *uradalmi cselédség* termelési tapasztalatait nem vizsgáltam. Szorosan kapcsolódtak a nagybirtokhoz, a burgonyatermelést nagyüzemi keretek közt művelték. A kommenció szerény, de állandó megélhetési alapot nyújtott, ezért meglehetősen elkülönültek az agrárproletariátus másik népes csoportjától, a *napszámos*októl, *kisparasz*toktól, akik nem álltak semmilyen szerződéses viszonyban. Legváltozatosabb módon szerezték meg kenyerüket különböző idénymunkákkal: kapálás, aratás, kaszálás, stb. Átmeneti réteget képeztek, mert ide kerültek a cselédsorból kikerültek, s ide süllyedtek a tönkrement pógárok is. Kálmáncsán „arató embereknek" nevezték ezeket a se nem pógár, se nem cseléd embereket, arra utalva, hogy egész évi legbiztosabb munkájuk a nyári részesaratás. Jellemző tulajdonságuk a nagy mozgékonyság, a vállalkozó kedv. Földszerzésre törekedtek, példa volt előttük a pógárság látszólagos állandósága. Közéjük tartoznak nagyrészt a Nagyatádi-földreform juttatottjai. Ez a réteg jelentékeny szerepet játszott a burgonyatermelésben, de nem mint gazda, hanem mint munkaerő. A harmadik csoport a *pógárság*, a burgonya tulajdonképpeni paraszti termelője.

A burgonya nagyon munkaigényes kapásnövény. Leginkább a kapálás és a szedés okozhat gondot a parasztgazdaságban, egyrészt, mert eredetileg kézzel végzett munkák, másrészt, mert esetleges eltolódásuk zavarhatja a szénamunkát vagy az aratást, illetőleg az őszi szántást. Önellátó gazdálkodásban nem probléma a felsorolt tennivaló elvégzése, de piacra termelés esetén munkaerő-szükséglet keletkezik. Különösen megérezték ezt azokban a pógárcsaládokban, ahol már évtizedek óta egykéztek, egy, legfeljebb két gyermek volt. De a burgonyatermelés jövedelmező foglalkozásnak mutatkozott, a jelentkező problémákat többféleképpen igyekeztek megoldani.

Először megfelelő munkaerőt kellett biztosítani. A burgonyaterület egy részét, amit a gazda és családja nem tudott megművelni, kiadták felesbe vagy harmadosba.[42] Területünkön a részesség intézménye egységes. Krumpliföldet viszonylag ritkán adtak felesbe. Leginkább az utód nélkül maradt öreg pógárok, akik már munkaképtelenek voltak. Aztán felesbe adták a földet falusi értelmiségiek, tanítók, jegyzők, iparosok, akik önállóan nem gazdálkodtak. De kevesen voltak azok is, akik feles földet vállaltak. Igaz, jó keresetnek számított, de csak azok tudták vállalni, akiknek volt elegendő vetőmagjuk és igájuk, mert a feles köteles volt sajátjából vetni, és minden adódó munkát elvégezni, hazaszállítani a gazda részét, sőt még a földterület adóját is ő fizette. Akik felesföldet műveltek, azok már kilépőben voltak a napszámos-szegényparaszti rétegből. A saját igaerő már bizonyos rangot jelentett a somogyi falu társadalmában.

A harmadosság sokkal inkább elterjedt. Ez volt a kiterjedt burgonyavetésterület egyik általános megművelési formája. Szabályai szerint a gazda

[42] Közben kell megjegyeznem, hogy a részesség intézménye a kukoricánál pontosan ilyen szabályok alapján fennállt.

adta a vetőmagot és elvégzett minden igásmunkát: szántást, boronálást és ekekapálást. A harmados vetett, kapált és szedett. Legtöbbször nem volt igásjószága és szerszámja, nagyszámú családja végezte a munkát. A gazda kötelessége volt a harmados részének a hazafuvarozása is. Előbb azonban osztozkodtak. A szedők krumplikapáláskor mindjárt 3—3 kupacba rakták a krumplit. A gazda végigment a soron és minden hármas egységből kiválasztott két-két neki tetszőt. De volt olyan gazda is, aki ki sem ment a részelésre, csak fogatot küldött a krumpliért. Legtöbbször már több éve ismerte a harmadost és bízott benne. A harmadosok nagy része részes arató és szénakaszáló is volt ugyanabban a parasztgazdaságban.

Harmados földet gazdáktól lehetett kapni, de voltak uradalmak is, ahol adtak. Bár a nagybirtokosok nagy része saját munkaerővel és gépekkel dolgozott, akadt egy-két kisebb uradalom, amelyik rászorult a harmados munkára, mint pl. a kálmáncsa — lajosházi. A homokszentgyörgyi birtok is adott krumpliföldet harmadába, majd a harmincas években ugyanazokkal a feltételekkel negyedébe is.

Egy-egy vállalkozó harmadába egy-két hold krumpliföldet tudott felvállalni. Legtöbben azért vállalták, hogy családjuknak meglegyen a téli élelem, harmados részből piacra alig került. A gazda a harmadoson kívül még egy alkalommal vett igénybe idegen munkaerőt: szedéskor. Még a legjobban gépesített parasztbirtokon (gyelölő, boronahasználat gyomtalanításra stb.) is kézzel végzett munka maradt a szedés. A cucázás és a kézi kapálás majdnem teljes kiiktatásával nagy területet meg lehetett művelni kézi szerszámok nélkül, ezért nem adták harmadosba. De a szedés továbbra is aránytalanul sok kézi munkát igényelt. A nagyobb paraszti birtokok napszámosok fogadásával oldották meg a problémát. Legtöbb községben helyben akadt megfelelő munkaerő. Csokonyán, Visontán, Rinyaújlakon a 30-as években egy közeli népes kis horvát falu, Háromfa lakói szedték a burgonyát. Itt tizedrészre szedték, volt aki természetben hazaszállíttatta, mások pénzre váltották részüket, mert körülményes és költséges volt a hazafuvarozás. Legtöbb gazdaságban készpénzzel fizettek. Darányban természetben egy napi munkáért két *fölöntő* (helyi kosármértékegység) krumpli járt a munkásnak. (Egy munkás 3—5 napig szedett egy magyar hold nagyságú területet.)

A több termést más úton is igyekeztek fokozni. Mivel a családi munkaerő hiányzott, pótlója, a részesség jelentős mennyiségű terméstől fosztotta meg a földtulajdonost. Nem lehetett sok földet kiadni harmadába, ezért az önköltséget a szerszámok és a termelési technika megváltoztatásával, jobbá tételével igyekeztek csökkenteni. Az ekekapák, a gyelölő, a boronálás megjelenésére gondolok, ami párhuzamos jelenség a cséplőgépek, a szórórosták meg a vetőgépek paraszti használatával. Azt a mozzanatot, amikor pl. az eszközváltásban a kézi kapát felváltja az ekekapa *paraszti gépesítés*nek nevezem. Egy új szerszám beállítására mindig a vetésterület megnagyobbodásakor kerül sor. Így váltotta a vetésnél a 20-as években a kézi kapát a cuca, és a 30-as években s cucát a gyelölő. A gépeket igyekeztek minél olcsóbban beszerezni, előállítani, ezért készítették vagy maguk, vagy a helybeli mesteremberek. A hagyományhoz ragaszkodó, zárkózott pógárság meglepően rugalmas volt az új eszközök és technikák elsajátításában. Termelési tapasztalataikat, ismereteiket két fő forrásból gyarapíthatták: az uradalmak utánzásából és a szervezett gazdaoktatásból. Legtöbb községben emlékeznek a 20-as évektől szinte évente ismétlődő gazdatanfolyamokra. Csokonyán az első világháború után a „tanárok elő-



7. kép. Volt uradalmi szeszgyár (Rinyatamási) 1967)

adásai" nyomán kezdtek ősszel szántani a burgonya alá. A ma már idős gazdák szerint minden gazdasági ágazatról szó esett egy-egy ilyen tanfolyamon, természetesen bőven a krumpliról is, a vidék fő terményéről. A somogyszentimrei gazdasági iskola tanárai sokat dolgoztak a korszerű gazdanevelésért. A Somogy megyei Gazdasági Egyesület, a gazdatanfolyamok szervezője, fennállása kezdetétől sokat tett a kisgazdaságok szintjének emeléséért.[43] A gazdaoktatás mértékét, az előadott anyag mennyiségét és minőségét ma már nem lehet hitelt érdemlően rekonstruálni. Nem járt mindenki ezekre a tanfolyamokra, és akik hallgatták is, különféleképpen hasznosították a hallottakat. A gazdasági tanácsok szájhagyomány alakjában illeszkedtek a meglevő termelési tapasztalatok mellé. Ma már nehéz szétválogatni, melyik honnan ered.

Ugyanez a helyzet a nagybirtok hatásával. A somogyi uradalmak mögött a parasztgazdaságok állandó fáziskésésben haladtak. Részükről természetesnek látszott minden olyan törekvés, amellyel a szomszédos nagybirtokot utánozták. Paraszti gazdaságban kísérletezni nem volt kifizetődő, nincs is erre adatom. Egy nagyobb vállalkozással járó beruházás sikertelenség esetén egycsapásra tönkre tehette a pógár birtokát. Ezért a pógárság az uradalmakban bevált és a szeme előtt kipróbált mezőgazdasági tapasztotalatokat vette át.

Homokszentgyörgyön emlékeznek arra, hogy a 20-as években a helyi uradalom akkori bérlőjét utánozva kezdtek nagyban burgonyát termelni. Más községekből ilyen adat nincs, de valószínűnek látszik, hogy az ekekapa, a sorhúzó, a kézi kapálás teljes kiiktatása a növényápolásból uradalmi példák nyomán lett paraszti ismeretanyag. 1913-ban a keserű csillagfürtöt már sok uradalom használta zöldtrágyának. Kisbirtokon, mint láttuk, később jelenik meg.[44] De van ellenpélda is, amikor a parasztgazdaságok számára ajánlott eszköz nem vált be.[45]

A burgonyatermelő gazdáknak legfőbb gondja-baja a fajtákkal volt. Paraszti vagy helyi tájfajtákról, melyek évek folyamán alakultak ki, nem adhatott számot, mert a burgonya szaporítása vegetatív úton történik, nem magról, hanem gumóról. A fajták története nehéz feladat elé állítja a kutatót. Lehetetlen rendet teremteni köztük, időben és térben igen változatos az elterjedésük. Nem is csoda, hiszen a jól megválasztott fajta jó termést, jó piacot, nagyobb

[43] A századfordulóról ismerjük egyik füzetsorozatát, amelyikben korszerű mezőgazdasági ismereteket igyekszik közvetíteni a gazdák felé. Tanulságos dolgozat készült pl. a trágyázásról. Már ekkor a műtrágya diadalát hirdeti, s ha évtizedek telnek is el általános használatáig, néhány fogékony ember már ekkor megvásárolja. A népszerűsítő stílusban írt füzeteket többezer példányban nyomtatták ki, és megfelelő számban minden faluban kiosztották *(A trágyáról.* Írta Hauer Géza, a szentimrei földművesiskola igazgatója. Ingyenes füzet a nép számára. Kaposvár 1900).

[44] Csánki i. m. 305.

[45] A két világháború között a belcsapusztai gazdaságban meghatározott kísérletek folytak. A vezető mérnök 1935-ben a krumpliszedés veszteségeit vizsgálta. Kimutatta,

jövedelmet jelentett. A fajták állandó cserélgetése, a legmegfelelőbbek keresése jellemző útja a parasztgazdaságok belterjesedésének. 1886-ból származik első adatom fajtaajánlásról.[46] Korábbról is tudunk vetőburgonya központi szétosztásáról. A Somogy-vármegyei Gazdasági Egyesület 1872-ben a megyében, 1883-ban a nagyatádi gazdakör területén díjmentesen osztott ki újfajta vetőburgonyát meghonosítás céljából az uradalmak és kisgazdák között. A gumók gabonamagvak és nemesített kukoricával együtt kerültek kiosztásra, de fajtájukat a források nem nevezik meg.[47] 1913-ban a *rózsakrumpli*, a *hópehely* és a *magyar kincs* van leginkább forgalomban. legjobb fajtának a „Professor Märkert" és az „Uptodate"-et tartják.[48] Ezek közül a rózsakrumpli valószínűleg utódja a fenn említett korai rózsának, az első világháborúig legelterjedtebb, legkedveltebb fajta volt Somogyban. A hópehely szintén közismert ebben az időben, és a paraszti hagyományban mint jó ennivaló krumpli él, de a 20-as években a rózsával együtt teljesen eltűnik. Feltűnő, hogy forrásunkban nincs említve az *Ella*, amely a két háború közt korlátlanul uralja a somogyi földeket. Nem sikerült pontosan megtudni, hogy a század elején feltűnt fajta, mikor és hogyan került a megyébe.[49] Annyi bizonyos, hogy a huszas évek végén már mindenütt termelik. Ez volt az a fajta, amelyik híressé tette a somogyi burgonyatermelő körzetet. A harmincas években Dél-Somogy kizárólag Ellát szállított a budapesti piacokra.[50] A paraszti hagyomány egyöntetűen mint igazi jó fajtára emlékszik rá. A „régi szép idők" krumplijaként emlegetik, amilyen már sosem lesz. Ez a nosztalgia részükről nem alaptalan, mert a pógárcsaládok jórésze az Ella termeléséből gazdagodott meg. Az Ellát a fitoftóra tette tönkre 1939/41-ben.[51] A Gülbaba azokban az esztendőkben hódította meg Szabolcsot és a budapesti piacot, bizonyára ezért választották az Ella utódjául.[52]

hogy az elvágott burgonya részaránya a termésből kézi kapával szedéskor 10,8%, villáskapával szedéskor 4,2%, burgonya-kiforgató géppel szedve 1,6%. Számunkra ebben az esetben az a tanulságos, hogy a villáskapával való szedést a kisgazdák közt is népszerűsítette. Viszont a szerszám használatáról nincs nyom. A paraszti gazdaságok nem vették át, pedig beszerzése nagyobb anyagi nehézségbe nem ütközött. (FISCHER András: *A megfelelő kapa jelentősége a burgonya szedésénél.* Köztelek 1936. IX. 6).

[46] A megyei gazdasági lapban egy magyaróvári gazdasági akadémiai tanár írt népszerűsítő cikket a burgonyáról. Huszonkét fajtát ajánl termelésre (-y -s: *A burgonyáról és annak kezeléséről.* Somogy 1886. V. 18). Gyűjtés közben egyetlen egyet találtam meg a paraszti gazdálkodásban, a *korai rózsát*. Ez a fajta éppen abban az időben került Magyarországra (MÁNDY—CSÁK i. m. 246).

[47] ROBOZ István—ROBOZ Zoltán: *A Somogyvármegyei Gazdasági Egyesület monográfiája.* Bp. 1892. Klny. a Gazdasági Egyesületek monográfiája c. műből 15.

[48] CSÁNKI i. m. 307—308.

[49] MÁNDY—CSÁK i. m. 235.

[50] Piackutatási munkálatok III. 31.

[51] 1941-ben az ADMK elnöki tanácsülésén általános panasznak hangzik, hogy az *Ella* degenerálódott és vetésre nem alkalmas, helyette *Gülbaba* vetőgumót akarnak vásárolni (Jkv. az ADMK 1941. VI. 6-án tartott elnöki tanácsüléséről. KÁL ADMK jkvek).

[52] Tanulságos áttekinteni az itt következő beszédes statisztikát, amely a Gülbaba hódítását, az Ella térvesztését, s egyben a kezdődő somogyi fajtaválságot dokumentálja. A budapesti piacra érkező burgonya fajtánkénti százalékos megoszlása:

	1934—35-ben	1938—39-ben
Gülbaba	4%	37,8%
Nyári rózsa	19,7%	8,3%
Őszi rózsa	23,7%	3,0%
Ella	30,4%	28,9%

A 40-es években még nem sikerült az Ellának állandó utódjáról gondoskodni Somogyban. A Gülbaba elterjedt ugyan, de nem közelítette meg az Ella hajdani népszerűségét. A fajtaváltozások további kutatása azonban már nem tárgya dolgozatomnak. Egységes tájfajtát tulajdonképpen csak néhány éve kapott a vidék, a *Somogyi sárgát*. Végül felsorolom mindazokat a fajtákat, amelyekről a gyűjtés még számot adhat: *aranyalma deodóra, imperátor, krüger, merkur, kék krumpli, voltman*. (Szándékosan kisbetűvel és kiejtés szerint írtam, ahogyan adatközlőimtől hallottam.) A deodóra, imperátor, krüger és voltman ipari burgonyák, ezeket a paraszti gazdaság leginkább takarmányozásra használta fel. Megjelenésük idejére, származásukra támpontunk alig van. Kálmáncsán a merkurt uradalomból lopták, Homokszentgyörgyön a deodórát az egyik uradalmi bérlőtől cserélték. Ezek csak egyedi esetként vehetők számításba, legtöbb fajtát valószínűleg az állami vetőmagakciók terjesztették el.[53]

A paraszti burgonyatermelés a csíráztatott burgonya előállításával érte el a legmagasabb fokot. Szándékosan nem foglalkoztam, bár anyagom van, a burgonya felhasználásával. A növény meghonosodásának legfőbb oka volt a táplálék biztosítása, de a speciális termelőkörzet kialakulásában első sorban az árutermelés játszott közre. Összehasonlító anyag híján nem lehet eldönteni, hogy nagyobb volt-e az étkezésre és takarmányozásra fordított burgonya mennyisége, mint a piacra nem termelő, de önellátó területeken. A néprajzi gyűjtés tanulsága szerint a vetésterület növekedésével nem emelkedett a fogyasztás. Kivételt jelentenek azok az esetek, amikor nagy mennyiségű burgonya eladatlan maradt, és jobb híján állatokkal etették föl. A csíráztatott burgonya (primőr) termelése éppen abban különbözik a nyári és őszi fajták termelésétől, hogy kizárólagosan piacra termelik. Vetése és szedése „versenyszerűen" történik. Aki legkorábban jelentkezik a piacon, azé a legnagyobb jövedelem, s itt még egy nap is sokat számíthat.

Amíg a nyári-őszi fajták termelése általános paraszti gyakorlat, addig a csíráztatás már speciális szaktudást igényel. Termelői ugyan még nem specialisták, de a specialistává válás útján állnak. Az *újkrumpli* termelésének isme-

Kifli	0,8%	0,3%
Wolthmann	1,4%	1,7%
Krüger	17,8%	15,6%
Fojtott és újdonság	1,7%	4,4%
Egyéb	0,5%	—

(Piackutatási munkálatok III. 100).

[53] 1923-ban részben az ADMK, részben a Burgonyatermesztési Hivatal útján 81 vagon importált vetőmagot osztottak ki a nagybirtokosok között (Jkv. az ADMK 1923. V. 23-án tartott igazgató-választmányi ülésről. KÁL ADMK jkvek). A következő években 11 vagon nemesített vetőmag került szétosztásra, most már a parasztgazdák igényeit is figyelembe vették, 50 kg-os tételekben is lehetett igényelni (Jkv. az ADMK 1924. VI. 12-én tartott igazgató-választmányi üléséről. KÁL ADMK jkvek). Úgy látszik azonban a Kamara nem egyértelműen járt el az akcióban, mert két évvel később kellemetlen ügyet tárgyal az elnöki tanácsülés. Egyhangúan visszautasítják és rágalomnak minősítik Sipos Gáspár helyi kisgazdapárti vezető állítását, amely szerint az ADMK vezetősége magának tartotta meg a gazdáknak járó vetőmagot (Jkv. az ADMK 1926. II. 1-én tartott elnöki tanácsüléséről. KÁL ADMK jkvek). A következő években tovább folynak a vetőmagakciók. 1934, 1939, 1944-ből vannak adataink, de hogy milyen fajták kerültek kiosztásra, nem tudjuk (Jkv. az ADMK 1934. II. 24-én tartott elnöki tanácsüléséről, az 1939. VI. 26-án tartott gazdatájékoztató értekezletről és az 1944. II. 29-én tartott elnöki tanácsülésről. KÁL ADMK jkvek).

retanyaga egységes az egész területen. Február elején *ládába* rakják a vetni valót. Gondosan válogatják, élére állítgatják, hogy minél több elférjen, s így áll a csírák elé a legkevesebb akadály. A csíráztató ládák lécből készültek, hasonlóak a gyümölcsös ládákhoz. Egymás tetejére állítva, burgonyával telve, meleg helyre rakják őket, legtöbbször istállóba vagy konyhába. Itt néhány hétig áll és kicsírázik a burgonya. Március 15—20 körül kezdik vetni, május végén, június elején szedik. Utána mindig másodvetemény kerül, nem ritkán ismét burgonya vagy kukorica meg takarmánynövények. A csíráztatott burgonya nem nagy földterületet foglal el, legtöbb gazdaságban csak néhány száz négyszögölt, legnagyobb termelői sem vetettek többet egy kh-nál. Művelése megegyezik a már ismertetett burgonyaművelési technikákkal. Viszont komoly szaktudást és tapasztalatot igényel a csíráztatás idejében való elkezdése, a megfelelő csíra és a jó csíraképesség ismerete. A munkaráfordítás is nagyobb, sok időt és fáradságot vesz el a csíráztatás és az óvatos kezelés, meg a vetés.

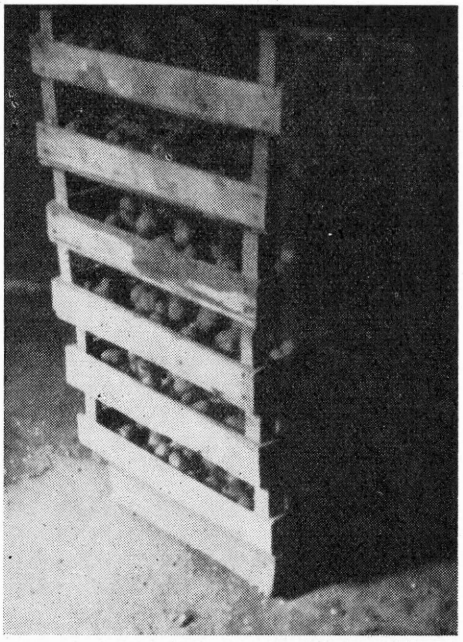

8. kép. A burgonya előcsíráztatása istállóban (Kadarkút) 1965

Meghonosodása, elterjedése szoros kapcsolatban van a somogyi burgonyatermelés, a körzet kialakulásával, kiterjedésével. A gyűjtés során teljes bizo-

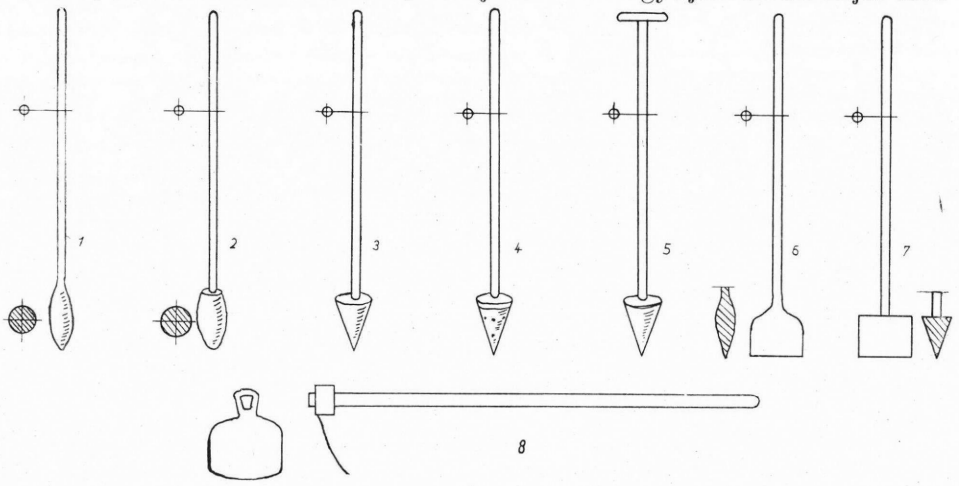

9. kép. 1—4.: burgonyavető cucák. Az egész területen általánosak, a 4.-et rászegezett bádoglemez védi a kopástól. 5.: cuca a terület északi pereméről. Kötöttebb talajon használják. 6—7.: kukoricavető cucák, az egész területen általánosak. 8.: kapa, az egész területen általános 1965

nyossággal megállapítottam, hogy 1921—23 körül Somogyvisontán egy tanító biztatására kezdték el a csíráztatott burgonyát vetni. Ez a tanító különben autodidakta kertész volt, aki gyümölcstermesztésre is oktatgatta a gazdákat. A *csíros krumpli* termelése bevált, de az elkövetkezendő 15 évben a közvetlenül szomszédos községekben, Erdőcsokonyán és Rinyaújlakon terjedt el. Kálmáncsán egy Csokonyáról átköltözött család honosította meg, de csak a harmincas évek derekán vált általánossá. Ugyanakkor kezdte nagyban Homokszentgyörgy Lábod, Rinyahosszúfalu. Lábodon egy somogyszentimrei gazdasági tanár tanította meg a gazdákat. Darányban, Istvándiban és Szulokban csak a háború alatt és közvetlenül utána lendült fel a termelés. Mégis 1939-ben a körzet az ország egyik legjelentősebb csíráztató vidékének számít.[54]

KÓSA LÁSZLÓ

Ласло Коша:

ВЫРАЩИВАНИЕ КАРТОФЕЛЯ НА ЮГЕ ОБЛАСТИ ШОМОДЬ ДАННЫЕ К ИССЛЕДОВАНИЯМ ИНТЕНСИВНОСТИ КРЕСТЬЯНСКИХ ХОЗЯЙСТВ

(Резюме)

Выращивание картофеля в Венгрии началось в середине XVIII столетия. На исследуемой территории, в южной части области Шомодь картофель начали выращивать лишь в первые годы прошлого столетия, во всяком случае достоверные данные свидетельствуют об этом периоде. Из обзора экономических источников прошлого столетия выясняется, что в течение целого столетия картофель в области Шомодь не имела особого хозяйственного значения. Эта область относилась к местам, где разведение картофеля было не слишком распространено, хотя в южной части области для этого существовали отличные природные условия. После первой мировой войны Венгрия потеряла свои крупные области разведения картофеля, тогда-то и началось более широкое выращивание картофеля и в южной части области Шомодь. Этот район разведения картофеля достиг наибольших своих масштабов в 30-ые годы, особенно в период почти десятилетнего экспорта картофеля из Венгрии в Италию. Базой выращивания картофеля наряду с крупными поместьями служили и крестьянские хозяйства среднего достатка. В период господствования конъюнктуры крестьяне всеми средствами стремились к расширению производства картофеля. Старались как можно чаще менять посевные семена, перенять как можно больше опыта у крупных хозяев (так, например, унавоживание почвы). В течение двух десятилетий трижды менялся метод посадки картофеля: сажали ее выкапывая сразу длинные рядки, сажали с помощью мотыги и лунника. При уходе за картофелем многие крестьяне отказывались от ручной мотыги и боронованием или многократной пропашкой обеспечивали полную очистку от сорняков и обработку почвы вокруг картофельных кустов. Поскольку крестьяне не располагали средствами для дальнейшей более высокой механизации, недостаток рабочей силы (в результате ее нехватки вследствие постоянной снижаемости рождаемости в крестьянских семьях) пополнялся отчасти за счет поденных рабочих, отчасти же за счет работников, получающих долю с урожая. В этом районе прибыльность разведения картофеля намного превышает среднюю по стране.

Разведение картофеля на крупных пропашных территориях присоединилось к более интенсивному разведению картофеля на небольших территориях с садовой техникой обработки. Очень интенсивное выращивание картофеля ранних сортов на небольших территориях требует почти специальной садовой обработки земли.

[54] GYÖRKÖS Erzsébet: *Magyarország tájbeosztása a budapesti élelmiszerpiac szempontjából.* In: Piackutatási munkálatok V. 30—31.

László Kósa:

DIE KARTOFFELPRODUKTION IM SÜDLICHEN SOMOGY (DATEN ZUR UNTERSUCHUNG DER INTENSIVIERUNG DER BAUERNWIRTSCHAFTEN)

(Auszug)

In Ungarn begann die Kartoffelproduktion in der Mitte des 18. Jh. Auf dem untersuchten Gebiet, im südlichen Somogy, sind aber die diesbezüglichen Daten erst aus den frühesten Jahren des vorigen Jahrhunderts zu finden. Aus den wirtschaftlichen Quellen des vorigen Jahrhunderts wird klar, daß den Kartoffeln in Somogy hundert Jahre hindurch keine besondere Bedeutung zukam. Somogy gehörte zu den unbedeutendsten Kartoffel produzierenden Gegenden des Landes, obwohl die natürlichen Gegebenheiten seiner südlichen Bezirke für die Kartoffelproduktion ausgezeichnet waren. Nach dem ersten Weltkrieg hat Ungarn seine großen Kartoffel produzierenden Gegenden verloren. Jetzt begann man die Kartoffelproduktion in mehreren kleinen Gegenden, darunter auch im südlichen Somogy, auszubauen. Dieses Gebiet erreichte in den 30er Jahren seine größte Ausdehnung, besonders zur Zeit des ein Jahrzehnt lang andauernden Kartoffelexportes Ungarns nach Italien. Die Kartoffelproduktion stützte sich neben den Latifundien auf die Wirtschaften der Mittelbauern. Diese Wirte bestrebten sich während der Zeit der Konjunktur die Mehrproduktion mit allen Mitteln zu steigern. Man trachtete danach die Saatfrucht mehrmals auszutauschen und die Erfahrungen den Latifundien abzulauschen (z. B. die Gründüngung). Im Laufe von zwei Jahrzehnten wurde das Verfahren des Kartoffellegens dreimel verändert: Haue, Saatstock, Furchenzieher. Bei der Pflanzenpflege haben einzelne Bauern die Haue weggelassen, die Bodenbearbeitung mit Eggen und mit mehrfacher Verwendung des Hackpfluges ausgeführt, und somit die vollkommene Entbrautung gesichert. Da die materiellen Mittel für eine gesteigerte Mechanisierung nicht ausreichten, wurde der infolge der seit Jahrzehnten erfolgten Einschränkung der Geburten fühlbarer Mangel an Familienarbeitskraft teilweise durch Tagelöhner, teilweise durch Arbeiter mit Anteilbedingung ersetzt. In dieser Gegend übertrifft der Anteil der Kartoffelsaatfläche im Ackerfeldbestand weit den Landesdurchschnitt. Die große Karteffelanbaufläche stellt ein Glied im Prozeß dar, der die Bauernwirtschaften zu einem intensiveren gärtnereiartigen Ackerbau führt. Besonders gilt das für die Frühkartoffeln, die auf kleiner Fläche, aber um so intensiver, fast schon in spezieller Gärtnereiarbeit angebaut werden.

Munkamegosztás és pásztorszervezet a hortobágyi gulyásközösségekben

A pásztorok társadalmi helyzetének, szervezetüknek, munkamegosztásuknak meghatározásához három tényezőt kell értékelnünk, megvizsgálnunk: 1. a parasztság és a pásztorok viszonyát, 2. a különféle pásztorok egymás közötti kapcsolatát és 3. egy kisebb pásztorközösségen belül kell feltárni a csak erre az egységre vonatkozó társadalmi szabályokat, szokásokat. Az eddigi szakirodalom nagy többsége csak az első két szempontot veszi figyelembe, míg a harmadiknál csak a számadó, bojtár, talyigás, lakos sorrendet állapítja meg. HERMAN Ottó a debreceni és kecskeméti, a számadó vezette pásztorközösséget említi.[1] Az első regionális pásztorkodási monográfiában MADARASSY László külön fejezetet szentel ugyan a pásztoroknak, de leginkább csak a parasztság és a pásztorok kapcsolatát taglalja,[2] valamint a kezes- és szilaj állatokat őrző pásztorok különbségére utal.[3] Természetesen ő is megemlíti a számadó és bojtárjai közötti rangsorbeli különbségeket.[4] ECSEDI István hortobágyi monográfiájában már egy-két rövid utalást találunk az egy közösségen belül élő pásztorok társadalmi életére és munkaszervezetére. Pl.: „A pásztorok rendjében a legnagyobb rend és fegyelem uralkodik."[5] „Evés közben rend, a legnagyobb fegyelem, előzékenység uralkodik."[6] Hasonlóan szólnak TÁLASI István híradásai is: „A pásztorok között a vezetést és munkakört tekintve bizonyos *szervezet* alakult ki, amely szinte a katonai fegyelem jegyében áll."[7] LUBY Margit kizárólag a pásztorok társadalmával foglalkozik, azonban ezt leszűkíti a földművelő-pásztorkodó közösségek, valamint a különböző pásztorok kapcsolatának vizsgálatára.[8] A legbehatóbban NAGY CZIROK László foglalkozik a kisebb pásztorkodó közösségen belül érvényesülő szokásokkal, munkaszervezettel és törvényekkel.[9] Tanulmánya a récens néprajzi anyagon, részben pedig levéltári kutatáson alapul, s ezért térben és időben esetleg távoleső szokások kerültek egymás mellé.

Tanulmányomban a hortobágyi pásztorok, konkrétabban egy gulyásközösség társadalmi felépítését, munkamegosztását, a többi pásztorokhoz való

[1] HERMAN Ottó: *A magyarok nagy ősfoglalkozása*. Bp. 1909. 365—366, 375—376
[2] MADARASSY László: *Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon*. Bp. 1912. 12, 13
[3] MADARASSY i. m. 13.
[4] MADARASSY i. m. 21—23, 58.
[5] ECSEDI István: *A Hortobágy puszta és élete*. Debrecen 1914. 273.
[6] ECSEDI i. m. 147.
[7] TÁLASI István: *Kiskunsági pásztorkodás*. Bp. 1936. 17.
[8] LUBY Margit: *A pásztor társadalmi élete*. Magyar Csillag III (1934) 220—230.
[9] NAGY CZIROK László: *Pásztortörvények és szabályok ún. regulák a Kiskunságban*. NÉ XXXVI (1954) 259—272, NÉ XXXVII (1955) 257—268.

viszonyát és a parasztsághoz fűződő kapcsolatát vizsgálom. Adataimat tiszacsegei, nádudvari, debreceni, hajdúnánási, hajdúböszörményi és balmazújvárosi gulyásoktól gyűjtöttem, akik a Hortobágy különböző részein legeltettek. Vizsgálatom kb. a századfordulótól az 1940-es évek végéig terjedő időszakra vonatkozik.[10]

A nagyméretű debreceni állattartás már századokkal ezelőtt jelentős pásztorréteget termelt ki. A két társadalmi réteg — a parasztság és a pásztorok — életmódbeli eltérések miatt szemléletben, magatartásban, társadalmi- és munkaszervezeti felépítésben különbözött egymástól. A parasztgazda, különösen a tehetős cívis, lenézte a pásztort, hiszen tulajdonképpen alkalmazottja volt. De azt nemcsak a Hortobágyról mondhatjuk el, hanem az ország más területeiről is: Szatmárban, a Kiskunságban[11] ugyanez volt a helyzet. Ezzel szemben a legtöbb hortobágyi pásztor büszke volt hivatására, bár a gazdag cívisek anyagi fölényét elismeri. Szabadabbnak, kötetlenebbnek érzi magát akármelyik falusi, városi embernél. Hasonlóképpen gondolkodik és vélekedik pl. a kecskeméti,[12] a szatmári,[13] és a kiskunsági[14] pásztor is.

Azonban a pásztorréteg sem alkotott homogén társadalmi csoportot, így viszonyuk is különböző volt a paraszti rendhez. Legnagyobb tekintélye, „becsülete" a gulyásnak és csikósnak volt, utánuk következett a juhász és a kondás.[15] Ez az értékmérés és osztályozás a különböző állatok gazdasági súlyából következett. Debrecen gazdasági életében évszázadokon át a jelentősebb szerepet a szarvasmarhatartás és a vele való kereskedés játszotta.[16] A csikós is előkelő helyet foglalt el a pásztorrangsorban, sok helyen megelőzte a gulyást. Ez azonban szinte helységenként változott. Egyrészt ennek is gazdasági okai vannak. A ló ugyancsak nagy vagyont jelentett, másrészt mély hagyománya van a lovak szeretetének, megbecsülésének, és ezzel a csikós tekintélyének is. A juhászt, kondást egyrészt az általuk őrzött állatok kisebb vagyoni és gazdasági súlya, másrészt piszkosabb munkájuk miatt nézték le jobban a parasztok. A juhászokat és kondásokat a gulyások, csikósok kevesebbre tartották piszkosabb munkájuk miatt. Egy hajdúnánási csúfoló azt mondja:

Szívem gulyás, lelkem csikós,
szartaposó a juhász.[17]

[10] Tanulmányom részlet a *Szarvasmarhatartás a Hortobágyon* című kéziratos munkámból. Kutatásaimat a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének és az MTA Néprajzi Kutatócsoportjának közös tervmunkájának keretében végeztem.

[11] Luby i. h. 222. — Luby Margit: *Az alföldi pásztor lelkisége.* Ethn. XLVIII (1937) 22 5. — Tálasi i. m. 22.

[12] Madarassy i. m. 12—13.

[13] Luby, *Az alföldi pásztor* 225. — Luby, *A pásztor* 221.

[14] Tálasi i. m. 21—22. — Nagy Czirok László: *Pásztorélet a Kiskunságon.* Bp. 1959. 46.

[15] Herman Ottó: *A magyar pásztorok nyelvkincse.* Bp. 1914. 169. — Szűcs Sándor: *Pusztai szabadok.* Bp. 1957. 76—77. — Takáts Sándor: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI—XVII. századból.* Bp. 1961. 30. — Turi Mészáros István: *Pásztorok.* MNy VIII (1912) 236.

[16] Giday Kálmán: *A debreceni sőrések.* Ethn. LIV (1943) 255—256. — Giday Kálmán: *Hogyan hizlalták a gőbölyöket?* Ethn. LIII (1941) 147. — Pethe Ferentz: *Pallérozott mezei gazdaság.* Sopronban 1805. 34. — Takáts i. m. 208.

[17] Déri Múzeum Adattára, Debrecen. 146/6.

Ha alkalom adódott rá, virtusból össze is szólalkoztak, verekedtek a különböző pásztorok. Ritkán esett meg a hortobágyi hídi vásár, hogy egy-egy pásztor ne véres fejjel hagyta volna ott a csárdát. Meg kell azonban jegyezni, hogy a rangsorolás attól is függött, hogy az őrzött állat milyen helyet foglalt el a terület vagy közösség gazdálkodásában. Ott, ahol pl. a juhok sokkal nagyobb szerepet játszottak a gazdálkodásban, mint a szarvasmarhák vagy lovak, ott a juhász lépett a pásztorrangsor első helyére.[18]

A pásztorrangsort az állattartás fejlettségi foka is (külterjes — fejős) befolyásolta. A *kintháló* pásztor is cselédszámba vette és lenézte a mindennap hazahajtó csordást, csürhést. Hasonlóan vélekedtek a debreceni cívisek, gazdák is: előttük is nagyobb tekintélye volt a gulyásnak, csikósnak, mint a csordásnak: „A csordás lehet akármiféle ember, a gulyás nem." A külső és belső legelőn élő pásztorok értékbeli megkülönböztetését jelzi az is, hogy a falusi csordások között már évtizedek óta találunk cigányt, gulyásnak azonban a legritkább esetben fogadták fel.[19] A fél éven át a legelőn élő pásztorok élete, munkája nehezebb, felelőssége nagyobb volt, de nagyobb szabadsággal is rendelkeztek, mint a csordás vagy a csürhés. A pásztorok megbecsülését a pásztorolt állatfajta is rangsorolta. Általános vélemény szerint a magyar fajta marha sokkal „nemesebb" állat, mint a „svájcer". A hagyomány ereje olyan nagy, hogy az idős hortobágyi pásztorok ma is megvetik a nyugati fajta szarvasmarhát.

A pásztorréteget más szempontból is rangsorolta a közvélemény. Csakúgy, mint más népi közösségekbe, a pásztorok közé is nehezen fogadták be az idegent. Nem jó szemmel nézték azokat, akik felnőtt korukban fogtak bele a pásztorkodásba. Az igazi pásztor gyerekkorától a legelőn nevelkedett, végigpróbált a pusztán minden munkát. Adatközlőim szerint a pásztorkodás is szakma, amit meg kell tanulni, de bele is kell születni. Számos olyan család él a Hortobágy melletti városokban, községekben, ahol századokon át apáról fiúra szállt a mesterség. A legjelesebbek a hajdúböszörményi Kardos-, a balmazújvárosi Máró-, a debreceni Fülöp-, a tiszacsegei Szalontai családok, akiknek — a családi hagyomány szerint — már a déd- és ükapja is pásztor volt.

A pásztorok legkisebb egységén belül is tagozódás figyelhető meg. A gulyások között ez a legkisebb egység az egy gulyát őrző pásztorok közössége. Legtöbb esetben minden gulya a számára kijelölt legelőn, a *járás*on legelt.[20] A járás területén évenként változó számú szarvasmarhát őriztek. A tehéngulyák járásán egy-egy renyheménes is legelt, legtöbbször külön számadó felügyelete alatt. Az állatcsapatokat nem és kor szerint választották szét. Így voltak *tehéngulyák, tinógulyák, ökörgulya, bikagulya, törzsgulya*. Egy-egy tehéngulyában az állatlétszám 800—1200 körül mozgott.[21] A gulyák nyári legeltetésével a gazdákból álló bizottság a *számadót* bízta meg. A számadó felelt *kiverés*től *szorulás*ig a kezére adott állatokért. Felfogadása után a számadónak kellett bojtárokat fogadnia. Általában 300—400 tehén őrzéséhez egy bojtár kellett.

[18] Luby, *A pásztor* 225. — Palády—Kovács Attila: *A keleti palócok pásztorkodása*. Debrecen 1965. Műveltség és Hagyomány VII (1965) 14, 156.

[19] Egyedül Luby Margit emlékezik meg egy cigánygulyásról, de rögtön ellenpéldát is mond. Luby, *A pásztor* 225.

[20] A járás legeltetésének problémájáról lásd: Törő László: *Legeltetési rend a Hortobágyon*. Debrecen 1968. Műveltség és Hagyomány X (1968)

[21] A járásokon levő állatok száma állandóan változott. A XIX. század közepén sokkal több jószágot legeltettek egy gulyában (Balogh István: *Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII—XIX. században*. Ethn. LXIX (1958) 556.

Így egy járáson a következő pásztorok voltak: egy *számadó*,[22] három-öt *bojtár*,[23] és egy *tanyás* vagy *talyigás*.[24] Tulajdonképpen ez a beosztása a kiskunsági[25] és a kecskeméti[26] pásztorközösségeknek is.

Az egy számadó alá tartozó egységen belül minden embernek szigorúan megszabott feladatai és kötelességei vannak: mind munkája, mind pedig viselkedése tekintetében. A számadó gazdaságilag és erkölcsileg a legtekintélyesebb pásztor: legtöbbször házzal, jelentős állatállománnyal, esetleg földdel is rendelkezett. A gazdák azért kötötték bizonyos vagyonhoz a számadóságot, hogy az esetleges kárt legyen miből kifogni. A számadóság másik, társadalmi-erkölcsi feltétele a megbízhatóság és a nagy hozzáértés volt. A gazdák jelentős vagyont bíztak a pásztorra, szerették azt biztos kezekben látni. Megkövetelték még a számadótól, hogy nős legyen. A számadónak kellett élelmeznie három-hat bojtárját 6—8 hónapon keresztül, és ebben feleségére is sok feladat hárult. Ez a kritérium igen jól megfigyelhető abban is, ha valamelyik járáson megüresedett a számadó helye, a legrátermettebb bojtárnak szóltak: „Nősülj meg ősszel, János, mert jövőre számadó leszel!"[27]

Munkamegosztás terén a számadóra hárulnak az adminisztratív jellegű munkák. Átveszi az állatokat kihajtáskor a gazdáktól, bejegyzi a *számadókönyv*be (ami tartalmazza a gazda nevét, állatai számát, annak *bilyog*át, *fülj egy*ét, és sokszor egyéb ismertető jelét is, pl. a szarvállását). Feladata a legeltetés előkészítése, megszervezése, irányítása és annak felügyelete. A kihajtás előtt a számadó már kimegy a járásra, megnézi a kunyhót, kutakat. Ha szükséges, akkor megjavíttatja a kutakat, bemeszeltetni a kunyhót. Ő fogadja a nyár folyamán az állatait meglátogató gazdákat, s minden hivatalos ügyben ő tárgyal. A tulajdonképpeni legeltetésben nem vesz részt, de ennek megszervezése, egész nyári lebonyolítása reá hárul. A legeltetés megkezdésekor ő jelöli ki a kunyhóhoz közel az *állás*t, az éjjeli pihenőhelyet.[28] Az újabb állás kijelölésére is a számadó adott utasítást. „A számadónak mindenütt ott kellett lenni, hogy mindenről tudjon" — mondták adatközlőim. Legeltetésnél ő határozta meg, hogy merre indítsák a gulyát. Ő ismerte legjobban a járás területét, a legelő minőségét. Állandóan a legelőt járta, tudta, hogy mikor melyik részen lehet legeltetni, merről közelítsék meg a kutakat, meddig maradjanak délben körülötte, mikor indítsanak vissza stb. Figyelte az időjárást is, és ha úgy találta, hogy másnap vihar jöhet, figyelmeztette a bojtárokat, hogy vigyázzanak, jobban tartsák egybe a gulyát. A vályúk tisztaságát is ellenőrizte. Ha nem találta megfelelőnek, akkor a *tanyás*t elküldte kimosni. Figyelte a legelő állatok magatartását, viselkedését, és ha valamelyiknél rendellenességet tapasztalt, figyelmeztette a bojtárokat, hogy melyik állatot tartsák különösen szemmel. Ha valamelyik állat beteg lett, hívatta az állatorvost. A járáson észlelt minden bajt jelenteni kellett neki a bojtároknak, ha ő maga nem is vette észre. A számadókönyvet, különösen tavasszal, kihajtás után sokszor kezébe

[22] A számadóhoz lásd: HERMAN, *A magyar pásztorok* 150, 173. — MADARASSY i. m. 21. —TÚRI MÉSZÁROS i. h. 236.

[23] A bojtárokról lásd: HERMAN, *A magyar pásztorok* 148.

[24] A tanyáshoz lásd: HERMAN, *A magyar pásztorok* 175.

[25] HERMAN, *A magyar pásztorok* 150, 169. — TÁLASI i. m. 17, 18.

[26] MADARASSY i. m. 22, 58.

[27] Ugyanezt írja MADARASSY László Kecskemétről: „megkívántatik tőle a házasélet . . ." MADARASSY i. m. 22.

[28] Állás — általánosan — az a hely, a hol a jószág pihen." (HERMAN, *A magyar pásztorok* 178. — Az állás mozgásához lásd: TÖRŐ i. m.)

vette, és nézegette az állatokat, hogy mindegyiket felismerje. A gondos számadó szinte hetente ellenőrizte, hogy megvan-e minden jószág. Ha valamelyik gazda kijött megnézni állatait, egyenként meg tudta mutatni neki. Természetesen ezeket a bojtárok is tudták, de a számadó tekintélye nagyon sok esetben megkövetelte, hogy kikérjék véleményét, tanácsát.

Fontos feladata volt a számadónak bojtárjai élelmezése, ellátása. Ez ugyan jobbára a feleségét terhelte, de ő tartotta számon, hogy mikor fogy el a kenyér, a tészta, a hús, a fűszer stb. Ilyenkor vagy ő ment haza, vagy a tanyást küldte haza élelemért. Általában minden héten egy heti eleséget vittek ki. Abban az esetben, ha magával vitte segítségül a tanyást, akkor is a számadó hajtotta a lovakat. A gyeplőt nem adta ki a kezéből. Bojtárjainak gondját viselte. Ha valamelyiknek elrongyolódott az inge, eltört a fésűje, hozott neki újat: „Ne szégyenítecs avval a rongyos inggel!"

A járáson belül szinte korlátlan hatalma volt. Ha bojtárjai valamin összeszólalkoztak, igyekezett igazságos döntéssel elbírálni és igazságot tenni. Határozatait, döntéseit el kellett fogadni. Ha új ember került a gulyához, akkor vele külön is foglalkozott: elmagyarázta feladatát, ismertette az elvégzendő munkát és a járáson uralkodó szokásokat. A legtöbb esetben a tanyás volt új ember. Neki még a főzést is el kellett magyaráznia: mennyi tésztát tegyen egy embernek az ételébe, hogy szokták a különböző ételeket főzni stb. Általános szokás volt, hogy mindent csak egyszer magyarázott el. Ha a tanítás, figyelmeztetés nem használt, akkor bizony egy-egy pofon is kijárt. A fontos munkánál, pl. őrzésnél az „elbámulót" a kemény kalappal fejbe vágta, hogy „észretérjen". A legelőre kijáró gazdák először mindig a számadóval beszéltek, neki adták át a pásztoroknak szánt ajándékot, ami legtöbbször enni- és innivaló volt. A számadó és a gazda beszélgetésébe a bojtár nem szólhatott bele, hacsak erre külön engedélyt, felszólítást nem kapott.[29]

A legeltetés, az állatok gondozása és felügyelete a bojtárok feladata. A nyári legeltetés a következő feladatokkal jár. Reggel, napfeljötte után elindítják a gulyát. Az indításnál legtöbbször minden bojtár segít. Miután a gulya elindult, már csak egy bojtár, az ún. *napos bojtár* őrzi egész nap. A többiek a járás széle felé eső kúthoz mennek, oda, ahová délben a gulya inni megy. Itt telehúzzák a vályúkat. A bojtárok szinte egész nap a „kútba vótak", húzták a vizet. Sokszor versenyeztek is, hogy ki tud többet és gyorsabban felhúzni. Delelés után ismét segítettek a napos bojtárnak helyes irányba terelni a gulyát, majd a kunyhó melletti kúthoz siettek, hogy mire megérkezik a gulya, ott is tele vályú fogadja őket.[30] A napos bojtár teendőit mindennap sorban másik bojtár látta el.

A bojtárok végezték a különböző építési, karbantartási munkákat is. Így pl. tavasszal a bojtárok építették fel a *vasalót*, később, ha szükséges volt, ők javították. Az építés mindig a számadó felügyelete alatt és parancsai szerint történt. Ugyancsak a bojtárok javították ki a kunyhót, ha az valamilyen oknál fogva megrongálódott. Az elhullott állatokat legtöbb esetben megnyúzták, a dögöt pedig a *döggödörbe* ásták el. A tanyás feladata volt, de a bojtárok mindig segítettek. Általában ketten, hárman nyúztak, így sokkal gyorsabb volt. Az elföldelést már egyedül a tanyás végezte. A döggödröket — a gazdaságok utasí-

[29] Általában ugyanezek jellemzők a kiskunsági számadóra is: Nagy Czirok, *Pásztorélet* 40, 41. — Tálasi i. m. 17.

[30] Törő i. m.

tására — rendszerint a bojtárok ásták. A járás és a gulya nagyságától függően többet is készítettek, amit karámmal vettek körül, hogy az állatok bele ne essenek. A karámok felállítása, esetleges javítása ugyancsak a bojtárok feladata volt. A legeltetés, őrzés folyamán felmerülő összes munkákat a bojtárok végezték. A hídi vásárra a legtöbb gulyából hajtottak szarvasmarhákat. Megesett, hogy a számadó kijelölt egy-két bojtárt, akik segítettek a gazdáknak a hajtásban és az eladásnál. Ezért viszont legtöbbször külön borravalót is kaptak.

A bojtárok sem egyenlő jogokkal rendelkeztek. A *számadóbojtár* — mint neve is mutatja — a számadót helyettesítette minden munkában annak távollétében. Rendszerint a legidősebb, legrátermettebb bojtár viselte ezt a tisztet. A számadó távollétében a többi bojtár köteles volt minden utasítását elvégezni.

A járáson, a tanya körüli apróbb, kiegészítő jellegű munkákat a *tanyás* végezte. Általában fiatal, 14—16 éves gyerek volt, sokszor a számadó fia vagy rokona. Legfontosabb feladata a főzés volt. Reggel, mire a többiek felkeltek, akkorra már készen kellett lennie a reggelivel, ki kellett készítenie az *evőszéket*, az ülőalkalmatosságokat, az evőeszközöket és a kenyeret.[31] Míg a többiek ettek, addig vigyázott az állatokra. Étkezés után megtisztította a bográcsot, evőeszközöket, helyére rakta azokat. Reggeli elfoglaltságához tartozott a tanya körüli állatok: disznók, *aprójószág*ok ellátása, valamint két-három fejőstehén megfejése is. Ő felelt a kunyhó és környékének rendbentartásáért is. A legtöbb számadó szinte kínos tisztaságot és rendet követelt meg. A tanyás feladata volt még a járáson található összes vályúk tisztántartása. Ha ki is engedték a vizet a vályúkból, az alján mindig maradt egy kevés, és az a nyári melegben hamar megposhadt, bezöldült. Ezt kellett a tanyásnak — külön figyelmeztetés nélkül — kimosni, kitisztítani.[32]

Nagyon fontos munka volt a tűz gondozása is. A legtöbb hortobágyi vasalóban tavasztól őszig égett a tűz. Ehhez pedig sok tűzrevaló kellett, erről ugyancsak a tanyás gondoskodott. A legelőn található friss *marhaganét* először mindkét oldalán megszárította, s amikor teljesen megszáradt, *talicská*val a kunyhó mellé hordta és boglya alakban összerakta. Úgy kellett igyekeznie, hogy szétveréskor még két-három kúp maradjon bontatlanul, hogy a tavaszi kihajtáskor legyen mivel tüzelniük. A következő évre hagyott boglyát lágy marhaganéval jó vastagon betapasztotta, hogy a téli időjárástól védve legyen.[33] Augusztus közepétől kezdve a gulyát éjszaka is *jártatták*, legeltették. Ilyenkor — hogy a pásztorok sötét éjjel is visszataláljanak — a tanyás a vasaló előtt tüzet gyújtott, és mindaddig tüzelt, míg vissza nem tértek.[34]

A gulyásközösség rétegződése, rangsora a pásztorok egymás közti kapcsolatában is megnyilvánult. Rangsorban természetesen a számadó állt az első helyen. Olyan jogai, kiváltságai voltak, amik a bojtárokat nem illették meg. A számadó bármikor letegezhette bojtárjait, azok pedig legtöbbször „bátyámozták" őt. A bojtárok feltétlen tisztelettel tartoztak viselkedni a számadó-

[31] Ecsedi i. m. 138.

[32] A tanyás feladatáról, munkájáról: Turi Mészáros i. m. 236. — Ecsedi i. m. 119, 128, 145, 146. — Ecsedi István: *Hortobágyi életképek*. Debrecen 1927. 77. — Herman, *A magyar pásztorok* 175. — a kiskunsági *lakos* munkájáról: Tálasi i. m. 17—18, 34. — Madarassy i. m. 22, 61, 62. — Herman, *A magyar pásztorok* 163, 175. — Nagy Czirok, *Pásztorélet* 41.

[33] Ecsedi is megemlíti az árvagané szedését: Ecsedi, *A Hortobágy puszta* 128, 146.

[34] Ecsedi, *Életképek* 50. — Ecsedi István: *Éjjeli legeltetés és pásztortűz a Hortobágyon*. NÉ XXI (1929) 53—54. — Ecsedi, *A Hortobágy puszta* 257.

jukkal és általában az öregebbekkel szemben.[35] Ez megmaradt egészen a legutóbbi időkig. Ha a bojtár nem tisztességesen beszélt valamelyik idős emberrel, a számadó később felelősségre vonta: „Nem tucc tisztessíget?" Megtörtént az is, hogy káromkodásért is szólt a számadó. A századfordulón, de néhány helyen még később is „fiam"-nak szólította bojtárjait. A bojtárok legtöbb esetben tisztelték és megfogadták a számadó tanácsait, utasításait. Igen érdekes az, hogy egyetlen pásztorral sem találkoztam, aki rosszat mondott volna egykori számadójára.

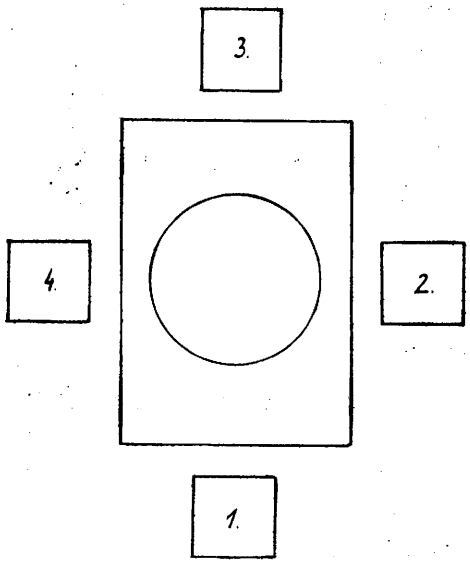

1. kép. A pásztorok elhelyezkedése étkezéskor: 1. számadó, 2. számadóbojtár, 3—4. bojtárok

Az étkezés a Hortobágyon még az 1930-as években is hagyományos, szinte rituális keretek között folyt. Csak azután ülhettek asztalhoz, amikor a tanyás az ételt az *evőszék*re tette és a kanalakat is odakészítette. A bográcsörüli elhelyezkedésnek is hagyományos rendje volt. Az evőszék egyik rövidebb oldalánál ült a számadó, tőle jobbra a számadóbojtár, szemben a számadóval a következő bojtár, és legvégül a számadótól balra a legfiatalabb bojtár (1. kép). Ha több bojtár volt a járáson, akkor összébbhúzódtak, de a sorrendet akkor is megtartották. A tanyás soha nem ült le az evőszékhez. Mindig azt ette, amit a többiek meghagytak neki. Ha a számadó felesége is kinn lakott a szálláson — az első világháború után fordult már elő —, nem ülhetett le a többiekkel, ő is később evett. Az evőszék mellé telepedést is a hagyomány szabta meg. Először a számadó ült le, majd szólt bojtárjainak, akik csak a hívás után telepedtek le. A *szegetlen* kenyeret mindig a számadó vágta meg, de legtöbbször azután is ő vágott először belőle, majd úgy adta sorba a bojtárjainak. A közös étkezést is a számadó kezdte meg, a többiek csak utána meríthették bele kanalukat a bográcsba. Ott, ahol nem nagyon tartották be ezt a szokást, ott is a számadó először kanalával összekavarta az ételt és csak azután kezdhették meg az evést. Úgy illett enni, hogy az étel ne csepegjen le. Ezért — különösen levesféléknél — kenyeret tartottak a kanál alá. Míg a magyar parasztember — zárt helyiségben — mindig fedetlen fejjel eszik, csak kint a szabad ég alatt tesz kalapot, addig a hortobágyi gulyások általában fejükön hagyták a kalapot (2. kép). Az étkezés szótlanul folyt. Azt tartották, hogy „magyar ember evés közben nem beszél". A bográcsból mindenki csak maga elől szedhetett. Legnagyobb illetlenségnek tartották, ha valaki a másik előtt „kaparászott". Aki megfeledkezett magáról, annak a számadó rá is ütött a kezére a kanállal s hozzáfűzte: „Magad elől egyél!" A múlt század második felében még általánosabb lehetett az a szokás, hogy az étkezést akkor hagyták abba, amikor a számadó letette a

[35] Ez a helyzet a Kiskunságon is: Nagy Czirok, *Pásztortörvények* 263.



2. *kép.* Étkezés evőszékről, bográcsból. (A felvétel készítője ismeretlen. Debreceni Egyetemi Néprajzi Intézet Archívuma, No. 3834)

kanalát, jelezve, hogy ő befejezte. Ilyenkor minden bojtárnak le kellett tennie a kanalát. Ez a szokás a század első évtizedeiben még szórványosan élt. De ahol nem is tartották be, ott a számadó — befejezve az evést — ezt mondta: „egyetek tovább, ha jólesik!"

Ivásnál is betartották a sorrendet. Először mindig a számadó ivott a *csobolyó*ból, majd rangsor szerint a többiek. Mindezeket a kiváltságokat a számadó távollétében a számadóbojtár élvezte.

Viselet tekintetében sokkal kevesebb hagyomány figyelhető meg. A legáltalánosabb megkülönböztetés a számadó díszesebb szűrje volt. Ezt azonban nemcsak a hagyomány továbbélésének tekinthetjük, hanem a számadó vagyonosabb voltának is. A rangsor második viseleti kifejezője a kalap, illetve a mellé tűzött toll volt. Itt is csak annyiban nyilvánult meg a rang, hogy a tanyás nem tűzhetett a kalapja mellé *túzoktollat*, csak a bojtár. A kalap melletti tollviseletet a pákászok és a pásztorok terjesztették el később a falusiak között is.[36] Valószínűnek látszik, hogy régebben az öltözködés terén is sokkal több rangsorkifejező megkülönböztetés élt, mint ahogy ez megvolt a kiskunsági pásztorok között.[37] Hozzátartozott a hortobágyi íratlan törvényekhez az is, hogy a tanyás nem pipázhatott. Addig, míg nem tekintették felnőtt embernek, csak

[36] Ecsedi, *A Hortobágy puszta* 183. — Ecsedi István: *Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántúlon.* Debrecen 1933. Déri Múzeum Évkönyve 1932. 255—260. (77. á.)

[37] Tálasi István is említ néhányat: Tálasi i. m. 32., de Nagy Czirok László gyűjtötte össze példás rendbe: Nagy Czirok, *Pásztortörvények* 261—264. — Nagy Czirok, *Pásztorélet* 40.

lopva szívhatott el egy-egy pipa dohányt. De ha a számadó vagy a bojtárok észrevették, össze is törték a pipáját.[38]

A pásztori rangsorhoz igazodott a pásztorok személyi felszerelésének elhelyezése is. A gulyások apróbb tárgyait tartalmazó ládák a kunyhóban, körben a falak mellett állottak. A sorrend és elhelyezés a következő volt. A kunyhó ajtaja rendszerint balfelé, befelé nyílt. Az ajtónyílástól jobbra eső sarokban állt a számadó ládája. Ettől jobbra, befelé, már a hosszabbik fal mentén volt a számadóbojtáré, ettől ismét jobbra — mindig körben haladva — a következő bojtáré és így tovább. Az ajtónyílástól balra eső sarokban volt a tanyás ládája.[39] (3. kép.) A ládák fölött a falba vert facövekekre akasztották ruhaneműiket, törülközőiket. Volt azonkívül minden láda fölött egy-egy polc, amelyen csak az apróbb tárgyaikat tartották.[40] A kanalak elhelyezésénél is ugyanez a sorrend érvényesült. A kanalak hagyományos helye eredetileg a *vasaló* korca volt. Később, kb. a századfordulótól kezdve sok helyen bekerült a kunyhóba. A kunyhóban már a falon elhelyezett *kanalas*ban tartották.[41] Ezt a sorrendet figyelhetjük meg a pásztorszékek és a bundák elhelyezésénél is. A székek korábban a vasalóban állottak sorban, később a kunyhó fala mellé kerültek. A bundák helye a kunyhó ajtajával szemközt levő fal mellett, a *bundafá*n volt. A bundafa a hátsó faltól 30—40 cm távolságban, a földtől kb. egy méter magasan állott. A használaton kívüli bundát erre fektették a fentebb említett sorrend szerint.

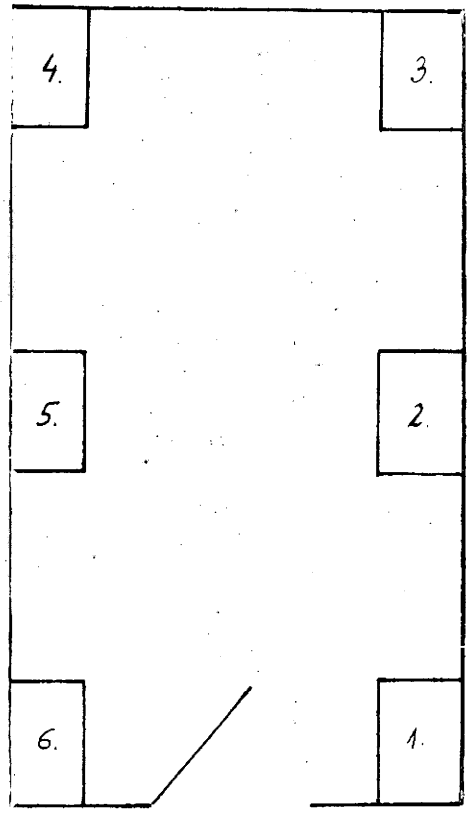

3. kép. A ládák elhelyezése a kunyhóban: 1. számadó. 2. számadóbojtár, 3—5. bojtárok, 6. tanyás

Még egy rangsor-kifejező szokásról kell megemlékezni. A kunyhót és a vasalót — hogy az állatoktól védjék — karámszerű kerítéssel vették körül.

[38] A tanyás, illetve a lakos pipázást a kiskunsági pásztoroknál is tiltották: Nagy Czirok, *Pásztortörvények* 263, 268.

[39] Ecsedi közölt egy pásztorkunyhó alaprajzot Mátáról, de nem jelölte meg, hogy melyik láda kié: Ecsedi, *A Hortobágy puszta* 128.

[40] Ecsedi uo. 126.

[41] Érdekes felfigyelni arra, hogy a letelepedésnek milyen átalakító hatása van pl. a kunyhóban: a kunyhóba bekerült kanalak helye már a kanalasban van, amely eszköz tipikusan csak a parasztházakban fordul elő. Ugyancsak ilyen eszköz a pusztára kikerülő viharlámpa, még inkább a petróleumlámpa, vagy az 1930-as években kikerülő ágy stb.

A kerítésen bejáratnak egy vagy két nyílást hagytak.[42] Ha a pásztorok együttesen tértek vissza a tanyára, akkor a kapunyílás előtt a számadót engedték előre, majd őt a számadóbojtár követte, és így sorban mentek be. Esős időben, mikor a pásztorok bundát viseltek, a nyílás előtt a számadó megállt, és a számadóbojtár egy-egy csapással jobbról, balról és hátulról botjával leverte a vizet, hogy ne a kunyhóban csepegjen ki. A számadóbojtár bundáját a következő bojtár víztelenítette, majd ugyanígy sorban a többiek. Az utolsó kettő egymáséról csapta le a vizet. GUNDA Béla szerint egyes hortobágyi pásztorok erre a célra egy külön pálcát, botot használtak.[43]

*

Az elmondottakból a következőt állapíthatjuk meg. A pásztorélet hagyományai, szokásai a XX. században már nem jelentkeztek egyenlő intenzitással minden egyes pásztorközösségben. Valószínű, hogy a XIX. században sokkal általánosabbak és sokrétűbbek lehettek. Ezek azonban a gazdasági és társadalmi fejlődés során fokozatosan vesztettek jelentőségükből.

A pásztorszervezet legfőbb vonásai *patriarchális jellegűek*. Erre utal az evési rend, az új kenyér megszegése, az ételből való merítés joga, az evőszék körüli elhelyezkedés, a leülés sorrendje, a kunyhó térbeosztása, stb.[44] Anélkül, hogy messzemenő következtetéseket vonnánk le a fent idézett néhány adatból, csak jelzésképpen utalunk néhány térbeosztási hasonlóságra, illetve egyezésre. A lakóház és a lakósátrak térbeosztása valószínűleg igen ősi hagyomány,[45] amelynek jelentőségére és kutatására GUNDA Béla,[46] majd CSILLÉRY Klára[47] hívta fel a figyelmet. A nomád pásztorkodó népek legtöbbjének sátrában mindig találunk valamiféle térbeosztási szisztémát. A magyar pásztorkodási irodalomban azonban erre vonatkozólag csak szórványosan olvashatunk. ECSEDI István említi, hogy „a gazda *hummi*ja külön oldalon van."[48] Egy másik közlés arról számol be Baranya megyéből, hogy a fiatalabb pásztor alvóhelye a kunyhó bal oldalán helyezkedik el.[49] Ez a két példa arra enged következtetni,

[42] ECSEDI azt írja, hogy „A korlátnak a kunyhó bejáratához két ajtaja van, ennek ajtófelénél levő madzagkarikába dugják a botokat a bentlevő pásztorok, hogy mindig kéznél legyenek. ECSEDI, *A Hortobágy puszta* 128. — Ezt a bottartó alkalmatosságot már nem találtam meg. A botot a 20-as évektől már a pásztorszékek rácsába dugták, természetesen a rangsor szerint.

[43] GUNDA Béla: *An Arctic Implement among Hungarian Herdsmen*. Folk. Vol. 7 (1965) 39—42.

[44] HERMAN Ottó ugyanezt a patriarchális rendet említi: HERMAN Ottó: *A magyar nép arca és jelleme*. Bp. 1902. 147.

[45] Csak a legjelentősebbeket említjük meg: RÄNK, Gustav: *Das System der Raumeinteilung in der Behausungen der nordeurasischen Völker*. I—II. Stockholm 1949—1951. — GUNDA Béla: *A társadalmi szervezet, kultusz és a magyar parasztszoba térbeosztása*. Bp. 1961. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XVII (1961) 247—268. — GUNDA Béla: *Die Raumaufteilung der ungarischen Bauternstube, ihre gesellschaftliche Funktion und kultische Bedeutung*. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde VIII (1962) Teil II. 368—391. — CSILLÉRY Klára: *Historische Schichten in der Wohnkultur der ungarischen Bauern*. Budapest 1965. Europa et Hungaria 111—136. — LÁSZLÓ Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Bp. 1944. 2. kiad. 185—188. — GOLOMB, Ludwig: *Die Bodenkultur in Ost-Turkestan Oasenwirtschaft und Nomadentum*. Freiburg 1959. 47, 51, 52. — BARTH, Fredrik: *Nomads of South Persia*. London 1961, 12. stb.

[46] GUNDA, *A társadalmi szervezet* 268.

[47] CSILLÉRY i. m. 112—113.

[48] ECSEDI, *A Hortobágy puszta* 126.

[49] KOVÁCH Aladár: *Kezdetleges épületek Tolna vármegyében*. NÉ XIII (1912) 238. (29, 30. á.)

hogy egykor a magyar pásztorkunyhók térbeosztása egyrészt általánosabb volt, másrészt pedig azonos elveken nyugodhatott.

További kutatás döntheti el, hogy milyen elvekre, kapcsolatokra vezethető vissza a hortobágyi, baranyai, valamint a szerte Eurázsiában fellelhető pásztorkunyhók térbeosztása. Kitűnő példákat nyújt hasonló kérdésekben Ränk Gustav monográfiája, amely számos olyan észak-eurázsiai sátor-alaprajzot közöl, aminek térbeosztása lényegében véve megegyezik a fentebb ismertetett hortobágyi gulyáskunyhó térbeosztásával.[50]

Törő László

Ласло Тёрё:

РАЗДЕЛЕНИЕ ТРУДА И ПАСТУШЕСКАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ В ОБЩИНА ХОРТОБАДЬСКИХ КОРОВОПАСТУХОВ

(Резюме)

На когда-то огромных дебреценских пастбищах — в Хортобадьской пуште в течение многих столетий велось крупное скотоводство. В ходе скотоводческой деятельности сформировалось среди пастухов много различных слоев. Статья посвящается вопросу разделения труда и организации общины пастухов крупного рогатого скота. Эти вопросы исследуются с трех основных точек зрения: 1. связь между пастухами и остальными крестьянами, 2. отношения между различными слоями пастухов (овцепасами, табунщиками, свинопасами и пастухами крупного рогатого скота), 3. разделение труда и организация пастухов, пасущих одно стадо.

Отдельные стада паслись на определенной территории (венг. *járás*). Пастухи, жившие на выгонах, расположенных в 30—40 километрах от города, пасли скот многих хозяев, они презирали крестьян, чувствовали себя людьми более свободными. Однако и пастушество было далеко не гомогенным, пастухи делились на несколько слоев. Наиболее уважаемыми были пастухи крупного рогатого скота (венг. *gulyás*), а также табунщики (венг. *csikós*), затем следовали свинопасы (венг. *kondás*) и овцепасы (венг. *juhász*). Такое распределение пастухов объяснялось, обосновывалось хозяйственным значением тех видов скота, который они пасли.

Однако даже пастухи, пасшие одно стадо крупного рогатого скота, не были равноправными. Наиболее уважаемым среди них был старший пастух, который направлял выпас в течение всего лета (венг. *számadó*). Он был и материально ответственным за доверенный ему скот. Работа его была прежде всего административного, направляющего характера. Пасли же и охраняли скот так называемые *бойтары* — помощники (венг. *bojtár*). Дневной работой их руководил наиболее старый и опытный бойтар, он же замещал и старшего, ответственного за стадо пастуха во время его отъездов (венг. *számadóbojtár*). Наиболее мелкие вспомогательные работы: приготовление пищи, уборка, дойка коров выполнялись наиболее молодым пастухом, таняшом (венг. *tanyás*).

Отношения пастухов, живущих на удаленных выгонах регулировались строгими обычаями. Во время еды они сидели в раз и навсегда определенном порядке (рис. 1). Первым мог начать есть лишь ответственный пастух — самадо, бойтары могли приступить к еде лишь вслед за ним. Общим обычаем было и то, что из бограча (боград — специальная посуда для приготовления гуляша на открытом огне) можно было черпать ложкой только перед собой, а не болтать ею по всей посуде. Таняш не имел права садиться со всеми, он ел то, что ему оставляли. Во время еды на открытом воздухе пастухи, в противоположность более новому крестьянскому обычаю — шляп чаще всего не снимали (рис. 2). Точно также сложившейся традицией определялся и порядок размещения одежды и других вещей пастухов (рис. 3). Строго соблюдался такой порядок: направо в углу от двери стоял сундучок ответственного пастуха, правее — старшего бойтара, а уже дальше остальных пастухов. В левом углу от двери размещались вещи таняша. Строгая традиция определяла и порядок входа в жилище: вперед пропускали ответственного пастуха, за ним старшего бойтара, а затем уже могли войти и остальные бойтары.

[50] Ränk i. m. II. 64. Abb. 26, 28, 30, 39. — Ugyancsak erre az eredményre jut Csilléry Klára is: Csilléry i. m. 113.

Эти обычаи в ходе общественных и экономических изменений в жизни деревни постепенно исчезли. Стоит обратить внимание и на внутреннее деление пастушеского жилища, которое напоминает внутреннее деление шатров и жилых домов, наблюдаемое по всей Евроазии.

László Törő:

ARBEITSTEILUNG UND HIRTENORGANISATION IN DEN HIRTENGEMEINSCHAFTEN VON HORTOBÁGY

(Auszug)

Auf der einstigen, ausgedehnten Weide der Stadt Debrecen, allgemein bekannt als Puszta Hortobágy, wurde seit Jahrhunderten eine bedeutende Tierzucht betrieben. In diesem Aufsatz behandelt der Verf. die Organisation und die Arbeitsteilung der Hirten von Hortobágy. Es werden darin drei Punkte untersucht: 1. die Verbindung des Bauerntums mit den Hirten; 2. das Verhältnis der Hirten, wie Rinderhirt, Pferdehirt, Schweinehirt, Schäfer, zueinander; 3. die Gesellschaftsorganisation und Arbeitsteilung der eine Herde bewachenden Hirten.

Eine jede Herde weidete auf einem bestimmten Platz, genannt Weidegang (ung. *járás*).

Die auf den von der Stadt 30—40 km entfernt liegenden Weideplätzen lebenden Hirten, die die Tiere von mehreren Wirten bewachten, waren auf ihren Beruf stolz; sie haben sich für freier gehalten, als die Bauern. Aber auch die Wirte hielten sich für höher stehend als ihre Hirten. Die Hirtenschicht bildete keine homogene Gemeinschaft. Die angesehensten waren der Rinderhirt (ung. *gulyás)* und der Pferdehirt (ung. *csikós).* Diesen folgten die Schweinehirten (ung. *kondás)* und die Schäfer (ung. *juhász).* Diese „Rangliste" ging aus der wirtschaftlichen Bedeutung der bewachten Tiere hervor. Aber auch die eine Rinderherde (ung. *gulya)* bewachenden Hirten waren nicht gleichen Ranges untereinander. Unter ihnen war der Oberhirt (ung. *számadó)* der angesehenste. Er hat die Beweidung im Laufe des ganzen Sommers gelenkt. Der Oberhirt war für die ihm anvertrauten Tiere auch materiell verantwortlich. Seine Arbeit war in erster Linie administrativ. Das Weiden und die Bewachung wurden von den Unterhirten (ung. *bojtár)* verrichtet. Der älteste und erfahrenste unter ihnen, der verantwortliche Unterhirt (ung. *számadóbojtár),* leitete die Alltagsarbeit der Hirten bzw. vertrat den Oberhirt in dessen Abwesenheit. Die kleineren, ergänzenden Arbeiten, wie Kochen, Reinemachen, Melken usw., wurden vom jüngsten Hirten, genannt Hirtenjunge (ung. *tanyás)* ausgeführt.

Die Verhältnisse der auf den Weidegängen lebenden Hirten waren durch strenge Sitten geregelt. Sie nahmen z. B. beim Speisen in bestimmter Ordnung Platz (Abb. 1). Weil sie aus einem gemeinsamen Gefäß, aus dem Kochkessel (ung. *bogrács),* speisten, schöpfte zuerst der Oberhirt mit seinem Löffel, dann folgten ihm die Unterhirten. Es war ein allgemein verbreiteter Brauch, daß ein jeder aus dem vor sich selbst befindlichen Teil des Kochkessels schöpfen durfte. Der Hirtenjunge (ung. *tanyás)* durfte nicht unter den anderen sitzen: er hatte es zu essen, was übrig blieb. Während der Mahlzeit im Freien — im Gegensatz zur neueren Bauernsitte — haben die Hirten ihren Hut meistens nicht abgenommen (Abb. 2). Auch die Reihenfolge der Placeirung der Kleider und der Geräte der Hirten in der Hütte wurde durch alte Tradition geregelt. Rechts von der Tür der Hirtenhütte, in der Ecke, standen die Kiste (ung. *láda)* des Oberhirten, rechts davon die des verantwortlichen Hirten und so weiter die der anderen Hirten nach der Rangordnung. In der Ecke links von der Tür waren die Kiste und der Hirtenmantel (ung. *szűr)* des Hirtenjungen (Abb. 3.). Auch der Eintritt in die die Hütte umgebende Hürde (ung. *karám)* wurde durch eine strenge Tradition bestimmt. Vor der Gatteröffnung wurde der Oberhirt vorgelassen; ihm folgten der verantwortliche Hirt und die anderen Unterhirten.

Diese sozialen Gebräuche sind infolge der wirtschaftlichen und sozialen Veränderungen allmählich verschwunden. Es lohnt sich aber auf die Einteilung der Hütten zu achten, wie auffallend ähnlich sie der Raumeinteilung der in Eurasien weit und breit auffindbaren Zelte und Hütten erscheint.

Északi zürjén epikus énekek

(Harmadik közlemény)

I. ÉNEK A HŐS JEVILO TETTEIRŐL

1.

važen olis jaran gozja,
jaran gozjalen ötik bur nő,
jaran gozjalen ötik bur pi.
kor-ke taj nya olisnys,
olisnys, olisnys da i ńin
nÿnys taj vojyn peti ńin,
vojyn peti, a kÿze taj:
yžyd trõpa lazdoras taj
yžyd ūjas raččakylenys,
žoľa trõpa lazdoras taj
žoľa ūjas perććakylenys.
pyris taj i ćomjas da i:
„jeviľo voke, jeviľo voke!
yžyd trõpa lazdoryn taj
yžyd ūjas raččakylenys,
ďoľa trõpa lazdoras taj
ďoľa ūjas perććakylenys!"
jeviľo taj sūtis daj i
vurd ku lyźse kõmalis da[1]
võr kerka[2] *lazdore taj muni,*
lyź bõrśys purga peti ńin.[3]
„aje taj menam sūtis da
moj ku lyźse kõmalis da
siď taj že i muni — šuas —
lyź bõrśys purga ńin![4]
asyle-bure taj voi da.
bies taj me pesti ńin a,
jeviľo voke taj vois ńin!
„ćojej, ćojej, ćojej ńin,
mamte vajly kõrtõly ńin,

Hajdanában élt egy jurák házaspár,
a jurák házaspárnak egy derék lánya,
a jurák házaspárnak egy derék fia.
Éldegéltek valaha,
éltek, éldegéltek és
a lányuk éjszaka kiment,
éjszaka kiment és hallgatózik:
a nagy rénszarvascsapás felé
a nagy ágak ropognak,
a kis rénszarvascsapás felé
a kis ágak recsegnek.
Bement hát a sátorba:
„Jevilo bátyám, Jevilo bátyám!
A nagy rénszarvascsapás felé
a nagy ágak ropognak,
a kis rénszarvascsapás felé
a kis ágak recsegnek!"
Jevilo fel is kelt és
vidraprémes sítalpát felkötötte és
elment az erdei ház felé,
sítalpa nyomán hófergeteg kerekedett.
„Fölkelt az én apám és
felkötötte hódprémes sítalpát és
csakúgy elment — azt mondja —
sítalpa nyomában hóförgeteg kerekedett!
Felvirradt a reggel.
Tüzet gyújtottam én,
megjött, lám, Jevilo bátyám!"
„Húgom, húgom, húgom,
nosza kötözzed bele anyánkat

[1] A sítalpak alját prémmel (rendesen rénszarvasprémmel) borítják, melynek következtében emelkedőre fölfelé menet nem csúszik visszafelé. A drága vidraprémmel persze nem borítják a sítalp alját; itt csupán költői képről van szó, amely azt hivatott jelezni, hogy nem akármilyen közönséges sítalpat csatolt fel a hős, ugyanakkor a család gazdagságára és kiválóságára is utal. Ugyanez vonatkozik a 23. sorban szereplő *hódprémes sítalpra* is.

[2] *võr kerka:* szószerint *erdei ház.* Szerény kis gerendakunyhó ez, amelyet az erdei vadászösvények mentén rónak össze. A vadász akkor veszi hasznát, amikor több napos vagy akár hetes vadászatra vonul, és haza csak ennek végeztével tér. Ilyenkor, hosszasabb vadászútja során a *võr kerka* a szállása, itt főzi meg eledelét, s benne tárolja az elejtett vad húsát meg gereznáját.

[3] *Sítalpa nyomában hóförgeteg kerekedett:* kifejező, szemléletes költői kép; a hős olyan iramban siklik, hogy sílécei nyomában viharként porzik, kavarog a hó.

[4] Lásd az előző jegyzetet!

daď-bõr vańďejad[5] *kõrtõly ńin!* — *a vezérszán utáni első teherszánba kötözzed bele!*
ajes ig vermy dorjyny ńin, — *Apánkat nem tudtam már megmenteni,*
sajjujas[6] *taj vijisnys ńin!"* — *az ellenségeink megölték!"*
ćojys taj kõrtõlis ńin. — *A húga bele is kötözte.*
jevilo taj muni bõr a, — *Jevilo pedig visszament,*
ńe-una nõrevitis a. — *egy keveset várakozott.*
śiźim sajuj taj voisny, — *Hét ellenség érkezett,*
śiźim daďden voisnys ńin: — *hét szánon érkeztek:*
„vajle — šuas — jevilo-ćoje,[7] — *„Nosza — úgymond — Jevilo-húgom,*
ćomte raź da kõrte śibed da — *a sátrat bontsad le s a rénszarvast tereljed össze*
ottem võrga kuźays mun!" — *és eridj a keskeny rénszarvascsapás mentén!"*
jevilo ćoj taj ćomse raźis. — *Jevilo húga lebontotta a sátrat.*
jevilo vokyslen taj leććis — *Jevilo bátyjának jött lefelé*
źola trõpa lazdoršańys — *a kis rénszarvascsapás felől*
śera lysa palejys ńin, — *a hóka, fogatos rénszarvasa,*
jevilolyś daďse kujimyś gõgertis, — *Jevilo szánját háromszor megkerülte,*
kujimyś taj rukeśśis[8] *da* — *háromszor horkantott és*
yžyd trõpa lazdore kajis. — *a nagy rénszarvascsapás felé kaptatott föl.*
jevilo-ćoj taj ćomse raźis, — *Jevilo húga a sátrat széjjelbontotta,*
kõrse taj ńin śibedis da — *a rénszarvast már összeterelte,*
pujńāśis[9] *da lamkāśis da,* — *szánba kötötte és felszerszámozta,*
gõrd noj daď-vejt[10] *ulas jurse śujis* — *a veres posztó szán-kas alá húzta be a fejét,*
munny taj kućis sya ńin — *s megindult ő*
sajjujas tuj kuźa[11] *— šuas —* — *az ellenségeik útjának mentén,*
ottem võrga kuźays kućis — *a keskeny rénszarvascsapás mentén*
munny taj — šuas — že ńin a. — *elindult hát.*
veškyd ki vylas daď-ūjasys — *A szánba fogott rénszarvasai jobb kéz felé*
vugžyśisnys taj — šuas — ńin. — *iramodtak neki.*
jurse taj ńin petkedis a: — *Egyszer csak kidugta a fejét:*
jevilo vokys taj vois ńin! — *lám, Jevilo bátyja érkezett meg!*
jevilo vokys taj viśtale: — *Jevilo bátyja azt mondja:*
„vajly, šõr vańďejśys raźly ńin — *„Nosza, a középső teherszánból szedjed elő*
aje pokońiklyś — šuas — — *megboldogult apámnak — úgymond —*
võjinnej paśkemse ńin da, — *harci ruháját és*
võjinnej sablase — šuas. — *harci kardját — úgymond —*
vodlańe mun da ćomte kar ńin!" — *Eridj előre és állítsad föl a sátrat!"*
jevilolу taj ćojys śetis. — *A húga odaadta Jevilónak.*

[5] *daď-bõr vańďej:* a réntenyésztő jurák-szamojédok és zürjének a csordát rövid ideig (rendszerint néhány napig) legeltetik egy helyütt, azután tovább terelik legelőről legelőre. Amikor csordástól fölkerekednek és tovább vándorolnak, minden ingóságukat szánokon szállítják magukkal. A rénszarvas vontatta szánok libasorban követik egymást, mintegy karaván alkotva. Ennek a szánsornak külön neve van: *argyš*. A sor élén halad az erősebb, ügyesebb rének vontatta vezérszán, a *daď*. Utána következnek meghatározott rendben a teherszánok *(vańďej)*. A vezérszán utáni első teherszánon *(daď-bõr vańďej)* prémeket és belőlük készült ruhaneműt és lábbelit szállítanak. A szán felpúposodó rakományát rénszarvasprémekkel borítják le és kötelekkel, szíjakkal kötözik a szánhoz. — Jevilo arra utasítja húgát, hogy anyjukat (az ellenség elől) bujtassa el a prémholmi közé a vezérszán utáni első teherszánon, azután a rakományt újra kötözze hozzá a szán deszkáihoz. Így az érkező ellenség, amely az anya vérére is szomjazik, nem leli meg az asszonyt és gyanút sem fog: az ügyes rejtekhelyen aligha fogják keresni az elbujtatottat. Nem arról van tehát szó, hogy az anyjukat kötözzék össze.

[6] *sajuj* < jurák-szamojéd *saju*

[7] Az idegenek a leányt is a bátyja nevével illetik. Őt nem gyilkolják le, mert a harcnak legalábbis egyik oka éppen a leány, akit győzelmük után el akarnak ragadni (ez a tény nem az énekből derül ki, hanem a prózai változat egyik megjegyzéséből; lásd a 27. számú jegyzetet).

[8] *rukeśśis:* vö. *rukśyny, ruksyny*, vö. Сравнительный словарь коми-зырянских диалектов. Сыктывкар, 1961. 325A. Rövidítése a továbbiakban: DialSlov.

[9] *pujńāśis:* vö. *pujńaõny*, DialSlov. 306B.

[10] A nők utazószánjára (színes) posztóval borított kast szerelnek.

[11] *sajujjas tuj kuźa:* ti. azon az úton amelyet az ellenségeik kijelöltek számára.

	paštašis di bõre muni.[12]	*Az fölvette és ment visszafelé.*
	vodlańe muni da ćomse karis,	*Előre eredt és fölállította a sátrat,*
70	*argyš-ūse leźalis da*	*a teherhúzó rénszarvasokat kifogta és*
	ćomse taj ńin karny kućis.	*kezdte fölállítani a sátrat.*
	śiźim daďďa taj voisnys;	*Hét szánhajtó érkezett oda:*
	med-voď daďďays taj boštis	*a legelső szánhajtó fogta*
	(ajyslyś jurse vundema da	*(az apának a fejét levágta és*
75	*goryš-goľanas šededema da)*	*a torkánál, nyakánál megmarkolta)*
	nylysly taj šybitis ńin:	*és a leánynak odavetette:*
	„na — šuas — ajbarćõ[13] *jurse ajydlyś!"*	*„Nesze — úgymond — faljad föl az apád fejét!"*
	„men taj — šuas — oz ńin kõ da!"	*„Énnékem — úgymond — nem kell biz a!"*
	boštis taj da vožasse šybitis.	*Fogta és visszahajította.*
80	*mõd-põ taj syly vugźisnys.*	*Másodízben is odavetették neki.*
	boštis taj da mõd-põ vugźis:	*Másodízben is fogta és odahajította:*
	„tijan taj koli da ti ńin śoje!	*„Tinéktek kellett — hát egyétek ti!*
	menam ajelen jurys oz kõ!"	*Nékem nem kell az apám feje!"*
	„kyće ine ńin muni — šuas —	*„Ugyan hová ment — úgymond —*
85	*jeviľo vokyd kyće muni?"*	*Jevilo bátyád merre ment?"*
	„jeviľo voke taj muni ńin	*„Jevilo bátyám elment*
	bõr tuj[14] *lazdore muni ńin!"*	*a visszafelé vezető irányban ment el!"*
	sajujjas taj vojedisnys.	*Az ellenségek elvágtattak.*
	jeviľo taj gõpte lõšeććis,	*Jevilo egy vízmosásban nekikészült,*
90	*sabľanas taj keryštis taj,*	*szablyájával suhintott,*
	śiźimnan sajujjasyslen jurys lebi,	*mind a hét ellenfélnek a feje leröpült,*
	śiźimnanyslen jurys lebi.	*mind a hetüknek a feje leröpült.*
	vois taj da mamse čõktis:	*Megérkezett és az anyját ösztökélte:*
	„leďly — šuas — daď-bõr vańdejśys!"	*„Gyere elő — úgymond — a vezérszán utáni első teherszánból!"*
95	*bõr taj — šuas — põrććalisnys.*[15]	*Kioldozták a kötelékeit.*
	„me — šuas — asỹ sūta da ńin[16]	*„Én — úgymond — reggel fölkelek és*
	vodlańe — šuas — vetla že ńin."	*előre — úgymond — megyek megint."*
	kõrse taj ńin śibedis da	*A rénszarvast összeterelte és*
	daď-ūse taj ľamkālis da	*szánhúzó rénszarvasait felszerszámozta*
100	*voďe taj ńin muni — šuas.*	*és tovább ment hát.*
	sajujjaslen kujim ćomja	*Ellenségeinek három sátra*
	tydale taj — šuas — že ńin.	*látszik is már.*
	ponjas taj kućisnys ūtny,	*A kutyák ugatni kezdtek,*
	petinys taj babajas a:	*előjöttek az asszonyok:*
105	*„śiźim daďďa taj munli ńin*	*„Hét szánhajtó ment el*
	jeviľoes viny — šuas —	*Jevilót megölni — úgymond —*
	jeviľo taj pyr na lõja ńin!"	*s lám Jevilo mégis él még!"*
	ćom-tyrse taj boštis vraǧjasse,	*Az összes sátorban levő ellenségét elfogta,*
	stavnysse taj vijalis ńin,	*mindnyájukat leöldöste*
110	*bõr taj ćomjas muni da i:*	*és visszament a sátrához:*
	„vodlańe kõmas munny tatyš!"	*„Tovább kell menni innét!"*
	kujimen taj võrźisnys di	*Hármasban tovább vándoroltak,*
	voďe taj ńin muninys da	*tovább mentek és*
	ćomnysse taj karisnys da.	*fölállították sátrukat.*
115	*asyle-bure vois da i*	*Felvirradt a reggel és*
	kõrse taj ńin śibedis da	*ő összeterelte a rénszarvast,*

[12] Ennek és a következő mondatnak rejtett alanya van, csakhogy az első mondatban (68. sor) Jevilóról van szó, a másodikban viszont (69—71. sor) a húgáról.

[13] *ajbarćõny: húst vagy halat nyers formában elfogyasztani.* A jelenet (az apa levágott fejének hajigálása) nemcsak a győztések lelketlen kegyetlenségét szemlélteti: barbár eljárásukkal a halottat meg is gyalázzák, s ezzel az elhunyt (legyen az akár legyőzött s megölt ellenség) tisztelletben tartását előíró jurák-szamojéd hagyományt, szokásjogot is lábbal tapodják.

[14] *bõr tuj: visszaút, visszafelé vezető út.*

[15] Lásd föntebb az 5. számú jegyzetet.

[16] 96—100. sor: a mondatok alanya rejtett; természetesen Jevilóról van szó.

daď-ū taj ńin lamkālis da,
mamyslyś võžžy-vȳse domis,
pridannej võžžy — vȳse ńin,
voďe taj i muni ńin i.
glaď šõryn[17] *taj kujim ćomja,*
ćom doras taj kućis lokny.
šõr ćomšys taj mort ńin peti:
„taja — šuas — ćojelen taj ńin
pridannej võžžy-vylys taj!
kolo-võny[18] *jevilo pťemeńńiknum*
— šuas —
lokte že ńin!"
vois taj da daďse domis,
š`r ćomjas taj pyris — šuas —
jutisnys taj verdisnys taj,
sya eča gažmyštis da.
ďaďyslen taj nȳ võlema;
ďaďyslen nylys syly vois
šõlem vylas taj vois ńin.
yllae taj nylys peti,
bõršańys taj jevilo peti,
gyrkedys[19] *taj boštis da i*
daďse boštis di pyšjedis taj
ďaďyslyś taj nȳse - šuas. —
kor-ke taj ćomje voisnys.
mõd-asylas taj ďaďys ńin
daďďa ćukaren vois — šuas:
„kužin nuny — da i tenyd!
žyn tujas ke võtedim ńin,[20]
iz võ tenyd — šuas — že ńin!"
seśśa taj i kõlyśašisnys,
šojisnys-juisnys da i
ďaďys dore muninys ńin.
nylysly taj šižim vańďej
pridannejse mõdedis ńin;
šurtem važenka doď-bõras ńin
kõr taj peti da peti[21] *— šuas,*
õdva taj orõtisnys ńin
nȳ-pyis šurtem važenkayslen

szánhúzó rénszarvasait fölszerszámozta,
anyjának vezérrénszarvasát befogta,
a hozományba kapott vezérrénszarvast
és tovább ment.
A sík közepében három sátor,
a sátorhoz közeledett ő.
A középső sátorból kilépett egy ember:
„Ez —úgymond — a húgomnak
a hozományba kapott vezérrénszarvasa!
Alkalmasint Jevilo rokonunk — úgymond —
érkezik hát!"
Megérkezett és kikötötte a szánját,
s belépett a középső sátorba.
Itallal és étellel kínálták
és ő egy kissé megittasodott.
A nagybátyjának volt egy leánya:
a nagybátyjának a lánya őnéki
bizony megtetszett.
Hát a leány kiment
Jevilo meg utánament,
elkapta a derekán
és fogta a szánját és elrabolta
a nagybátyjának a lányát.
Egyszer aztán meg is érkeztek a sátorba.
Másnap reggel a nagybátyja
egy csomó szánnal megérkezett — úgymond:
„El tudtad vinni — hát a tiéd!
Ha a fele úton utolértünk volna,
nem lett volna a tiéd — úgymond."
Azután lakodalmat ültek,
ettek, ittak és
a nagybátyjához mentek el.
A lányának hét teherszán
hozományt küldött:
egy szarvatlan rénszarvastehén szánja után
csak vonult és vonult a rénszarvas,
alig tudták szétválasztani,
a szarvatlan rénszarvastehénnek

[17] *glaď* (< orosz *гладъ*): halmok közti sík terep, ahol a felállított sátor szélvédett helyen áll.

[18] *kolo-võny* ~ *kolōny* ~ *kolo-vony* ~ *kole võšýny;* az első három variáns elhomályosult alak; mind a négynek jelentése *alkalmasint, úgylehet, bizonyára, valószínűleg.*

[19] *gyrk:* tkp. nem *derék,* hanem a kebel és a köldök közti rész. *gyrkedys boštis*: hátulról elkapta, átkacsmarolta, karjával átkulcsolta a hasa, gyomra táján.

[20] Erre a jurák-szamojéd szokásra a prózai változat ad magyarázatot (lásd a 32. számú jegyzetet). Ha a leányrablót űzőbe veszik, csak az elrablott hajadon és szöktetője szállása közti út feléig üldözhetik, tovább nem. Ha addig utolérik, a rablott leányt övéi visszavihetik, a rabló pedig köteles visszaszolgáltatni nékik. Ha azonban a szökevények túljutottak a fele úton, a rablott leány immár a férfié. — Jelen esetben persze csupán a szokás formalitásairól van szó: a leány családja nyilvánvalóan nem kifogásolta a házasságot, sőt látható örömmel fogadta azt; a szöktetés így valójában csak váratlan fordulat, afféle karakánság; az énekből sem derül ki, hogy az apa üldözőbe vette volna leánya megszöktetőjét.

[21] Az egyik hozományba adott baromnak, egy szarvatlan réntehénnek rengeteg borja van, s ezek mind az anyjuk után vonulnak, tehát a hozományt gyarapítják. A jelenet persze csak költői kép. A réntehén évente csak egyet, nagyritkán kettőt borjazik; a másodéves vagy idősebb borjút viszont rég elválasztották a réntehéntől. Arról van tehát szó, hogy a fiatalasszony igen sok rénszarvast (is) kapott hozományba.

155 *sy-myda taj i peti ńin.*
ćomjanys taj voisnys da
śojisnys da juisnys da,
õny-vỹny kućisnys da
eni na bura olenys.

annyi borja vonult.
Megérkeztek a sátrukhoz és
ettek és ittak és
élni, éldegélni kezdtek és
mostanság is jól élnek ők.

2.

olis-vylis myj-ke . . . jaran gozja. sylen võli õtik nỹ da jeviľo pi. õtik nỹ da jeviľo pi. a nylys sya vojyn petis. vojyn petis yllā. vojyn petis a, kỹze a: yžyd trõpa lazdoryn yžyd ūjas raččakylenys, a žcľa trõpa lazdoras žcľa ūjas perććakylenys. sya lyjśenys da syly kažićće: perććakylenys ūjas. pyris taj:

— jeviľo voke, jeviľo voke! yžyd trõpa lazdoryn taj yžyd ūjas perććakylenys,[22] *a žoľa trõpa lazdoryn taj žcľa ūjas perććakylenys!*

jeviľo vokys taj sūtis da vurd ku lyźse kõmalis da lyź bõrśys purga peti; iz i ažžyl, kyće muni. ajys taj sūtis da moj ku lyźse kõmalis da võr kerka lazdore že muni. sya vojse õdva kcľisnys mama-nyla da i kcľisnys di asyle-bure sūtisnys, da i jugdyny-lõzedny kućis, a śiźim daďďa lokte. śiźim daďďa.

— kodore — viśtale — jeviľo vokyd da ajyd muninys?

— võr kerka lazdore taj muninys a! — nỹ maxńitis kinas.

a daďďajas vojedisnys a, daďďajas i viśtalenys:

— ćomte raź da — viśtale — ottem võrga kuźays võrźy!

no . . . nỹ i ćomte kućis raźny. ćomse raźis, a jeviľo vokyslen śera lysa peľejys yžyd trõpa lazdorśań leććis rukśyg-tyr; kujim-põ daďse isyštis da kujim-põ rukeśśis da ďcľa trõpa lazdore kajis jeviľo vokyslen peľejys. a mamse sya boštis da daď-bõr vańďejas kõrtõlis nylys.[23] *daď-bõr vańďejas kõrtõlis di kućis ćomse raźny karny. ćomse raźis, kõrse śibedis, jõraśis, ľamkaaśis; õtnas i kućis munny. gõrd noj daď-vejt ulas jurse śujis di mune. mune. a veśkyd ki vyle daď-ūjasys i uśkeććisnys sylen. gõrd noj daď-vejt ūśys jurse myććyštis, a jeviľo vokys lokte, lyź bõrśys purga pete.*

— a ćoje, ćoje — viśtale — ajes ved vijisnys, ig vermy dorjyny. a vajly — viśtale — šõr vańďejśyd raźly — viśtale — aje pokojńiklyś võjujtan paśkemse da võjujtan sabľase.

ćoj taj ćeććyštis zej õďďe da raźis, da kõrt paśkemse paśtalis da võjujtan sabľase i boštis jeviľo.

— i voďlańe mun da — viśtale — ćomte kar! — ćojysly viśtale.

ćojys taj munyštis ńe-una da ćomse i karis. kućis ćomse karny. ćomse karny kućis, a bõr tuj lazdore viźlyśis, a śiźim daďďays bara ńin loktenys. voisnys. latajasse na tcľko lõśedis. mukedase[24] *na . . . myj-kese . . . na iz ešty sūtedny a, latajasse lõśede na a;*[25] *med-voď daďďays daďse domis da ajyslyś jurse boštis, goryś-gcľanas šededema, da nylysly i šybitis:*

[22] Nyilvánvaló elvétés a *raččakylenys* igealak helyett.

[23] Lásd az 5. számú jegyzetet. A prózai változat (az énektől eltérően) nem részletezi ezt a lényeges jelenetet (Jevilo hazatér, hírül adja húgának apjuk halálát, s ezek után hagyja meg neki, hogy anyjukat rejtse el a prémek közé a teherszánon).

[24] *mukeda* ~ *mokota* < jurák-szamojéd *măkoda*.

[25] Sátorveréskor először a padlódeszkákat *(lata)* helyezik el köralakban a földön; ezt követően a padolatra ráhordják a sátorban használt berendezési tárgyakat (ládák, edények, derékalj stb.); utána állítják föl a sátor két alaprúdját *(măkoda ~ mokota)*, felső végüket szíjjal összekötözve; végül erre a két, fölül egybeerősített rúdra támasztják kúposan a többi sátortartó rudat, s mikor ez a váz készen áll, rénbőrökből (nyáron nyírfahéjból) összevarrt borítóval fedik be.

— na — viśtale — ajydlyś jurse ajbarćō!

nӣ taj zbojevej võli da bõr šybitis. viśtale:

— ašnyd śoje! men ved ajbarćys[26] *sylen oz kō! tijan kole ke, ti i goršale!*

mõd-pӧ šybitisnys. nӣ taj bara boštis da voćća šybitis. (nӣ pomla võjujtenys da nӣse ved oz vinys.)[27] *nӣ voćća šybitis. i jualenys:*

— jeviľo vokyd kyće muni?

— jeviľo voke taj bõr tuj lazdore munis — maxńitis kinas.

śiźim daďda taj bõr muninys. sya ćomse kare. ćomse pyr kare õtnas. seśśa i śiźim daďdayd vojede. gõpt ule jeviľo lõśeććis, kuď taj gõptō kuźa leććenys, a sya taj õtik maxen śiźimnan sajujyslyś jurse lebedis, jeviľo. śiźimnanyslyś lebedis, seśśa i vois ćojys dore.

— oj, mamte eni põrććō!

mamse bõr põrććalis. mamse sijen kõrtõlisnys, med oz vinys. seśśa i asylebure sũtisnys, kõrnysse śibedisnys. sya i viśtale:

— vodlań tujse vetla da viźla, vodlań tujse viźla!

munis. muni, a glaď šõryn kujim ćomja, zej ota, yžyd ćomjas. a ćom õbesedys i viźedenys:

— oj — viśtale — jeviľoes taj viny munlinys, a jeviľo taj pyr na lõja! naverne mi og že kcľe lõjaen! śiźimys ke iz vermynys viny, mi lõjaen og ńin kcľe!

seśśa nije ćom-tyrse stavse kusedis[28]*; kõr-živetse boštis da ćom lazdoras võtlis . . . myj-ne . . . sajujjaslyś. seśśa i võrźisnys. kujim sutki võrźisnys.kujim sutki võrźisnys nya. kujim sutki võrźisnys i bara viśtale, jeviľo viśtale:*

— vajle, õle, a me vode vetla, vod tujse viźla, nõšta vod tujas myj divićće.[29]

mamys pokojńićalys[30] *pridannej võžžy-vӧse ľamkālis, pčejjas, bur pčejjas boštis i vojedis. men ved viśtõny õďde, a kod tõdas, myj dyra vojedis, vojedis, i muśur vyle kajis. muśur vyle kajis i vode viźede: a glaď šõryn kujim ota ćomja bara. kujim ota ćomja. ćom lazdore vojedis, vojedis (jeviľo ved oz pō, vyna da!); vojedis, vojedis, a med-šõr ćomśańys i mort peti. õbesedys viźede.*

— no — viśtale — ćojelen taj na pridannej võžžy-vylys! naverne jeviľo pčemeńńiknum lokte!

i jeviľoes sije seśśa koris pčemeńńik da, jutis, verdis, gozjen[31] *ńin juyštisnys jona, vedraen pyrtle vinase. pyr juyštisnys. a nylys pyrtle. a nylys jeviľoly . . . ćojys . . . šõlem vylas vois. a nӣ vina pyrtny petis, jeviľo bõršańys ńõž petyštis, da gyrkedys čapkis da daďse čapkis di vojedis daďse čapkis di vojedis. a nylen*

[26] Az *ajbarć* tkp. nem egyszerűen *eledel*, hanem nyers hús vagy hal, amelyet azon formában, sületlenül-fövetlenül fogyasztanak el (lásd DialSlov. 10B). Az ebből képzett ige: *ajbarćõny* „*ajbarćot enni*" (lásd a 13. számú jegyzetet).

[27] Lásd a 7. számú jegyzetet.

[28] A *kusedny* ige eredeti jelentése *eloltani, kioltani, elfojtani*. Itt nyilvánvalóan átvitt értelemben használtatik: Jevilo az ellenségeinek *kioltja az életét*, megöli őket. — A jelenet különben kitűnően szemlélteti a jurák-szamojéd vérbosszút: a győztes fél nemcsak a fegyverrel reátámadó férfit (vagy férfiakat) öli meg, hanem utána megkeresi táborhelyüket, és kiirtja az ellenséges család (vagy nemzetség) apraját-nagyját, csecsszopótól a vénemberig; táborhelyüket, szállásukat földúlja, jószágukat pedig elhajtja.

[29] *divićće:* tkp. nem *vár*, hanem *bámulatba ejt, csodálkozásra,ámulatra késztet*. Mintha magyarul azt mondanók: *mi a csoda vár még reám*. A szó különben az orosz *удивить(ся)* ige átvétele, úgylehet nem egészen helyesen értelmezve, használva.

[30] Lehet, hogy csupán a közlő tévedéséről van szó; mindenesetre az énekben nem történt utalás arra, hogy időközben meghalt volna az anyjuk is, és a prózai változat sem részletezi ezt a kérdést.

[31] *gozjen:* tkp. *párban, párosban*, azaz *kettesben*. Arról van szó, hogy a vendég és a házigazda kettesben poharaznak.

veśke i daď-ūjas vyjymeś že, a žyn tujeď võteććisnys. (a jaran nogen žyn tujeď võteććasnys da seśśa oz poź. žyn tujeď ke orďedema, seśśa sylen ńin.)[32]

asyle-bure voisnys. nya i ľamkaaśisnys, okmys daďďa. okmys daďďayn byd mort . . . byd daďďyn kujin morten. jeviľo dore gõśti[33] *loktenys , kõlyś vyle. na . . . voisnys jeviľo dore.*

— kužin — viśtale — nuny, tenyd i lois. kužan — i viď . . kuž i viď!

no a, seśśa i śojisnys-juisnys:

— vaje mi ordam bara vetlamťe kõlyśaśny!

no seśśa i ny orde bara muninys. stavys muninys. śojisnys-juisnys, i nylysly śiźim vańďej mõdedis. śiźim vańďej mõdedis da śurtem važenka bõras domis. śurtem važenka domis. śurtem važenka bõrśań taj kõr petis da petis da õdva orõtisnys, sy-myda nӣ-piys sylen, nuk-nućkays[34] *da nӣ-piys da, seśśa i sy-myda že nӣ-piys.*

voisnys ćomje. õny-vӣny kućisnys da eni na bura olenys. zej bura olenys. ćojnysse taj ńi-kyćće iz i śetnys końerjas.[35]

3.

Élt egyszer izé . . . egy jurák házaspár. Egy lányuk volt meg egy fiuk, Jevilo. Hát a lány éjszaka kiment. Éjszaka kiment a szabadba. Éjszaka kiment és hallja ám: a nagy rénszarvascsapás irányában a nagy ágak ropognak, a kis rénszarvascsapás irányában a kis ágak recsegnek. Lövöldöznek ott, s neki úgy tetszik: recsegnek az ágak. Bement:

— Jevilo bátyám, Jevilo bátyám! A nagy rénszarvascsapás irányában a nagy ágak recsegnek, a kis rénszarvascsapás irányában a kis ágak recsegnek!

Jevilo bátyja fölkelt, felkötötte vidraprémes sítalpát, és hóvihar kavargott a sítalpak nyomában; nem is nézegetett, hogy merre menjen. Fölkelt az apja és hódprémes sítalpát felkötötte, és az erdei ház irányába ment. Azon az éjszakán egyedül maradt az anya meg a lánya, ott maradtak, reggelre fölkeltek, és kezdett megvirradni, pitymallani, s hát hét szán érkezik. Hét szán.

— Merrefelé — azt mondja — mentek apád meg Jevilo bátyád?

— Az erdei ház felé mentek! — intett a lány a kezével.

A szánok meg elvágtattak, a szánhajtók azt mondják:

— Bontsad le a sátradat — azt mondja — és, vonulj el a keskeny rénszarvascsapás mentén!

No . . . a lány kezdte a sátrat lebontani. Lebontotta a sátrat, Jevilo bátyjának meg a hóka, fogatos rénszarvasa a nagy rénszarvascsapás irányából ereszkedett lefelé prüszkölve; háromszor megszaglászta a szánt és háromszor horkantott, és a kis rénszarvascsapás irányába kaptatott fölfelé Jevilo bátyjának a fogatos rénszarvasa. Ő meg fogta az anyját, a leány, és a vezérszán utáni

[32] Lásd a 20. számú jegyzetet!

[33] *gõśti* < orosz *в гости.*

[34] *nӣ-piys sylen, nuk-nućkays:* tkp. *fia-lánya, fiú- és leányunokája.* Persze a szarvatlan réntehén (mindkét nembeli) borjairól és azoknak (ugyancsak mindkét nembéli) borjairól van szó.

[35] Az utalás a jurák-szamojéd asszonyok egykori keserves sorsára vonatkozik. Hogy a leány „pártában marad", az nem baj; addig van jó dolga, amíg otthon él, szülei, illetve családja körében; ha férjhez megy, sorsa csak rosszabbra fordulhat. — A *końerjas*, azaz *szegények* megjegyzés Jevilóra és húgára vonatkozik, és az elbeszélő együttérzését, részvétét fejezi ki irántuk, szüleik elvesztése, a kiállt viszontagságok, a lezajlott véres tragédia miatt.

első teherszánba belekötözte. A vezérszán utáni első teherszánba belekötözte, és elkezdte a sátrat lebontani. A sátrat lebontotta, a rénszarvast összeterelte, körbe terelte, felszerszámozta; elindult egyedül. A veres posztó szán-kas alá húzta be a fejét és megy. Megy. A szánba fogott rénszarvasai pedig jobb kéz felé iramodtak. A veres posztó szán-kas alól kidugta a fejét, s hát Jevilo bátyja érkezik, sítalpa nyomában hófergeteg kerekedik.

Húgom, húgom — mondja — apánkat megölték, nem tudtam megvédeni. Nosza hát — mondja — középső teherszánodból szedjed ki — azt mondja — megboldogult apámnak harci ruháját és harci kardját.

A húga igen fürgén kiugrott és előszedte, Jevilo pedig felöltötte a vasruhát és fogta a harci kardot.

— Menjél csak előre — mondja — verd föl a sátrat! — mondja a húgának.

A húga ment is egy keveset és felállította a sátrat. Sátrat kezdett verni. Sátrat kezdett verni, s a háta megetti út felé vigyázott, s lám megint jön a hét szán. Odaértek. Még csak a padlódeszkákat rakta le. A sátorrudat még . . . az izét . . . nem volt még érkezése felállítani, még csak a padlódeszkákat rakja le; a legelső szánhajtó kikötötte a szánját, fogta az apjának a fejét, a nyakánál-torkánál markolta meg, és odavetette a lánynak:

— Ne! — azt mondja — Faljad föl az apád fejét!

Hanem a leány elszánt volt és visszahajította. Azt mondja:

— Magatok egyétek! Nékem nem kell ez az eledel! Ha néktek kell, hát nyeljétek!

Másodszor is odavetették. A leány megint fogta és visszahajította. (A leányért hadakoznak, s ezért a leányt nem ölik meg.) A leány visszahajította. Azt kérdezik:

— Jevilo bátyád merre ment?

— Jevilo bátyám a visszafelé vezető út irányába ment — intett a kezével.

A hét szán elment visszafelé. Ő sátrat állít. Egyre a sátrat veri magában. Aztán a hét szán elvágtatott. Jevilo egy vízmosásban felkészült, s amint a gödör mentén jönnek lefelé, ő egy csapással mind a hét ellenségének a fejét lerepítette, Jevilo. Mind a hetüknek lerepítette, aztán megérkezett a húgához.

— Hé, most oldozzad fel anyánkat!

Az anyjukat kioldozta. Az anyjukat azért kötözték be, hogy ne öljék meg. Aztán hát reggelre fölkeltek, a rénszarvasokat összeterelték. Azt mondja:

— Előre megyek és megnézem az utat, az előttünk levő utat megnézem.

Elment. Ment, s hát egy sík közepében három sátor, igen tágas, nagy sátrak. A sátor ajtaján meg kivigyáznak:

— Jaj — azt mondja — hát elmentek Jevilót megölni, de Jevilo lám még mindegyre eleven! Bizonyos, hogy mi sem maradunk életben! Ha heten nem tudták elveszejteni, mi ugyan nem maradunk életben!

Aztán azokat, az egész sátor népét mind agyonvágta; a rénszarvast, jószágot fogta és a sátra felé elhajtotta . . . hogyan is . . . az ellenségeiét. Aztán fölkerekedtek. Három napot vándoroltak. Három napot vándoroltak. Három napot vándoroltak és akkor azt mondja, Jevilo azt mondja:

— Nosza éljetek [itt], én meg tovább megyek, megvizsgálom a további utat, mi vár még a további úton.

Megboldogult anyjának a hozományba kapott vezérrénszarvasát felszerszámozta, fogatos rénszarvasokat, jó fogatos rénszarvasokat fogott és elvágtatott. Hát nékem elmesélnem hamaros, de ki tudja mennyi ideig vágtatott,

vágtatott, és egy dombhátra kaptatott föl. Fölkaptatott egy dombhátra és előre vigyáz: hát a sík közepében három tágas sátor megint. Három tágas sátor. Vágtatott a sátor felé, vágtatott, (hiszen Jevilo nem fél, erős az!); vágtatott, vágtatott, s a középső sátorból kijött egy ember. Kivigyáz az ajtón át.

— No — azt mondja — hiszen ez a húgom hozományba kapott vezérrénszarvasa! Bizonyára Jevilo rokonunk érkezik!

És hát aztán Jevilót behívta a rokona, kínálta itallal, étellel, kettesben alaposan iddogáltak, vederrel hordja a be a pálinkát. Mindegyre iddogálnak. A lánya meg hordja be. A leány meg Jevilónak . . . az unokahúga . . . megtetszett. Hát a leány kiment, hogy pálinkát hozzon be, Jevilo meg csöndesen kiosont utána, derékon ragadta, kapta a szánját és elvágtatott. Kapta a szánját és elvágtatott. Dehát azoknak is vannak fogatos rénszarvasaik, s félúton utolérték volna. (Jurák szokás szerint a fele útig üldözhetik, de tovább nem szabad. Ha a fele útig elhagyta őket, akkor már az övé [a rablott menyasszony].)

Reggelre megérkeztek. Azok meg befogtak kilenc szánt. Kilenc szánban minden ember . . . minden szánban három-három ember. Jevilóhoz mentek vendégségbe, lakodalomba. No . . . megérkeztek Jevilóhoz.

— El tudtad — azt mondja — vinni, a tiéd lehet. Érted a módját — hát tartsad meg . . . értsed a módját és tartsad meg!

Nohát aztán ettek, ittak:

— Nosza aztán gyerünk mihozzánk lakodalmat ülni!

Nohát aztán el is mentek őhozzájuk. Mind elmentek. Ettek, ittak, s a lányának hét teherszánt küldött. Hét teherszánt küldött, s egy szarvatlan rénszarvastehenet kötött a végibe. Egy szarvatlan rénszarvastehenet kötött. A szarvatlan rénszarvastehén nyomában csak úgy ment és ment a rénszarvas, alig tudták széjjelválasztani, annyi volt a borja annak, meg azoknak a borjai, hát a borja, annyi volt a borja.

Megérkeztek a sátorba. Kezdtek élni, éldegélni, s ma is jól megvannak. A húgukat nem is adták oda sehová, szegények.

II. ÉNEK A MEGFAGYOTT BÉRESEKRŐL

I.

važen olisnys roćjas taj.	*Hajdanában voltak itt oroszok.*
roć doryn taj das-ńoľ areź[36]	*Az orosznál tizennnégyéves koráig*
ďetina medyn ole ńin.	*élt egy gyerek szolgasorban.*
końerlen taj sylen malćays	*Neki, szegénynek a köpönyege*
5 *tūsō voľľa*[37] *malćays taj,*	*tavaszi rénszarvasbőrből készített a köpönyege,*

[36] Valószínűleg a közlő nyelvbotlásáról van szó, s helyesen nem *das-ńoľ areź*, hanem *das-ńoľ arśań*, azaz nem *tizennégyéves koráig*, hanem *korától*. Ez derül ki alább a 10—11. sorból is.

[37] A *tūsō voľ*, a tavaszi rénszarvasbőr igen hitvány minőségű. A rendkívül hosszú tél után az állatok megviseltek, soványak, gubancos szőrük csomóban hull ki; a rövid tavasz során még nem tudnak feljavulni, rendbe jönni, nem jutnak elegendő friss táplálékhoz sem. Ilyenkor az állat kikészített bőre nem sokat ér: szőre kihullik, maga a bőr pedig tele van kisebb-nagyobb lyukakkal, amelyek pörsenésekből, fekélyekből, a bögölyök és férgek csípéséből, marásából származnak. Az efféle lyukas bőrön persze beszivárog a nedvesség, s a komisz tundrai szelek ellen sem véd úgy, mint kellene; erre utal a 6. sor. Az egész kép együtt kitűnően érzékelteti a kis béresgyerek keserves szolgasorsát, kiszolgáltatott és megvetett helyzetét. Tisztességes gazda azon a vidéken *tavaszi rénbőrből* nem varrat köpönyeget, nemhogy a gyerekének, de a cselédjének sem!

tõlys pyre ugra ruźedys,
tõlys pyre ugra ruźedys.
roć nylyd taj kitrej võli,
roć nylyd taj kitrej võli.
sya taj olis das-ńoľ aršań,
das-śiźim ares lõźi da.[38]
roćyd taj nÿse ystis ńin,
pesla syked ystis — šuas.
ďetinayd kerale ńin,
pes taj — šuas — kerale ńin.
roć nylyd taj tasmase põrććis,[39]
roć nylyd taj tasmase põrććis.
ćomjas taj i sya pyšjis,
ćomjas taj i sya pyšjis.
jaran ďetina-torjyd taj
pesse keralis da i ńin
doďďas taj tećis daj lokte.
aj-mamys[40] *taj voćća peti,*
aj-mamys taj voćća peti:
„myľa mijanćunumlyś ńin
õtik õďinakej nÿnumes
mõdan — šuas — ľokes karny,[41]
mõdan — šuas — ľokes karny?"
comjanys taj iz i leďnys.
asy kućisnys võrźyny,
ćom mestee taj koľis ńin
jaran ďetina-torte taj,
ćom mestee koľisnys da.
„kyće ine muna me ńin,[42]
trundra vylad kyće muna?
ćomjyd taj matyn abu ńin!"
vetlalis da vetlalis da,
kõmkotys ľokeńźikys kiśśis,
paśkemys taj orlašis ńin,
ać́ys taj ńin čygjali da.
„vodla ke myľk jur vylas da
seten gaške menam śmerte!"
vodis di eni na kujle,
vodis di eni na kujle.

a szél bebúvik a lyuk hasadékán,
a szél bebúvik a lyuk hasadékán.
Az orosz leány fondorlatos volt,
az orosz leány fondorlatos volt.
Amaz ott élt tizennégyéves korától
és tizenhétesztendős lett.
Az orosz a lányát elküldötte,
elküldötte övéle fáért.
A gyerek vágja,
vágja a fát.
Az orosz leány megoldotta az övét,
az orosz leány megoldotta az övét,
a sátorba futott ő,
a sátorba futott ő.
A jurák gyerek
vágta a fát és
a szánba rakta és érkezik.
Kijön elébe az apja, anyja,
kijön elébe az apja, anyja;
„Miért [akarod] a mi
egyetlen egy szem lányunkat
megrontani,
[miért] akarod megrontani?"
A sátrukba be sem engedték.
Reggel felkerekedtek, hogy tovább vándoroljanak,
a sátor helyén otthagyta
a jurák gyereket,
a sátor helyén otthagyták.
„Ugyan hová menjek én,
merre menjek a tundrán?
Hisz nincsen a közelben sátor [egy sem sehol]!"
Bandukolt és bandukolt,
hitvány lábbelije szétszakadt,
a ruhája szétfoszlott,
ő maga éhezett.
„Leheveredem a halom tetejébe,
talán ott van az én halálom!"
Leheveredett és most is ott fekszik,
leheveredett és most is ott fekszik.

[38] A *lõźi* ritka igealak; a gyakoribb *loi* vagy *bydmi* megfelelője, tehát *lett, nevelkedett, (fel)nőtt.* — A mondat alanya *(sya = ő)* persze a kis béresgyerekre vonatkozik.

[39] Ez a két kurta mondat olyan szűkszavúan céloz a történtekre, hogy a be nem avatott ember semmit nem ért meg belőlük. Valójában a bibliai József és Potifár feleségének históriája ismétlődik meg a szemünk előtt: (1) a leány megoldja az övét, ami jurák-szamojéd szokás szerint felkínálkozást jelent, (2) a béresgyerek vagy nem érti ezt, vagy ha igen, akkor is mindenesetre elzárkózik a kívánság teljesítése elől; (3) a leány ekkor visszafut szüleihez, és azzal vádolja meg a fiút, amit az nem cselekedett meg.

[40] Természetesen az orosz lány szüleiről van szó.

[41] *ľokes karny;* tkp. *rosszat tenni*, azaz rosszat tenni valakinek, valakivel, megrontani valakit.

[42] Ezek a kis béresgyerek szavai (34—36. és 41—42. sor).

2.

važen võli . . . važen, viźed[43] *sya byľ: iźva sajas roćjas,*[44] *a jaranjasyd jaranjas.*[45] *sya ajtem-mamtem ďetina*[46] *da das-ńoľ aren sije boštisnys mede. das-ńoľ aren boštisnys. syly ugra ruźa tūsō voľľa maľćayś . . . myj-ke . . . tūsō voľľyś maľća vurasnys da ugra ruź pyrys kōr doras karaľitygen mušKuedys voj-tōlys pyre. kynme. seśśa i . . . sya i olis das-ńoľ arśańys das-śiźm areź seten, medyn ny doryn. olis, a sylen võli nȳ, roćyslen, nȳ da. sya*[47] *das-śiźim ares loi da nȳse ystisnys sy dore . . . myj-ke . . . pes kerōny čōč. a ńinem veśke sya jaran ďetinayd oz kar. a sya boštis da tasmase pōrććis; da jaran nogen, viźed, tasmase ke pōrććema da nylys lokte, sije ńin mōde buśte-ke uźny korny. seśśa i tasmase pōrććis da aj-mamys dore i vois nylys.*[48] *myj-ke võli . . . ńeźića*[49] *da, sije jaran ďetinase iz ľubit da. sya pesly keralis, ńinem oz tōd, pesly keralis, keralis, doďďas tećis i vajis pesly a. aj-mamys i voćća petinys da i aj-mam sya ćomjas uźny sije ďetinate iz leďnys. sya buśte-ke ďetinays myža. ďetinaly iz leďny, ďetina yllayn i uźis. asy kućisnys võrźyny di ďetinaly iz bośny di ćom mesteas koľisnys. sya buśre-ke katarga*[50] *nylen. ćom mesteas koľisnys, nya võrźalisnys, võrźalisnys, da myjen ne sya poden võteććas? sya vetlalis, vetlalis, di końer čygjalis di kynmis di čygjalis di ľok paśkem-torjyd, meda paśkem-torjyd orlaśis di.*

— a eśće ke — šuas — myľk jur vylas vodla da — viśtale — gaške i unmōša, gaške i śmerte voas.

seśśa i sećće i kulyštis.

3.

Hajdanában . . . régen, látod-e, úgy volt az, hogy az Izsma folyón túl oroszok [laktak], a jurákok meg jurákok [voltak]. Volt gy apátlan-anyátlan gyerek, és tizennégyéves korában fölfogadták béresnek. Tizennégyéves korában fogadták föl. Néki kipörsent, lyukas tavaszi rénszarvasbőr köpönyegből . . . izé . . . tavaszi rénszarvasbőrből varrnak köpönyeget, és a pörsenés [miatt támadt] lyukon keresztül a rénszarvasnyáj mellett őrködve a hátán befúj az

[43] *viźed* ~ *viďed:* tkp. *lássad, nézzed.*

[44] *roćjas* ~ *roťjas.*

[45] A mondat nyelvtanilag is sajátos felépítésű, értelme sem túlságosan könnyen érthető. Arról van szó, hogy közlőnk, egy *zürjén* asszony beszél *két másik nemzetiségről*: (1) az Izsma folyón túl oroszok laktak (értsd: attól *innen* viszont nem), és (2) hellyelközzel kerültek arra a vidékre jurák-szamojédok is, akik rendesen és eredetileg a tundra lakosai voltak, tehát másfelé tanyáztak.

[46] *sya ajtem-mamtem ďetina:* tkp. *ő apátlan-anyátlan gyerek.*

[47] *sya* = *ő*, azaz a béresgyerek.

[48] Lásd a 39. számú jegyzetet.

[49] *ńežića:* nyilván orosz tájnyelvi eredetű szó, amelynek mai irodalmi orosz megfelelője a *неженка*, *белоручка*, jelentése pedig *elkényeztetett teremtés, dologkerülő nebáncsvirág, puhány nyafogó*. Szövegünkben is határozottan pejoratív értelemben, elítélő árnyalattal használt szó.

[50] *katarga* < orosz *каторга*, jelentése azonban nyilvánvalóan más, mint az orosz szóé, nem *kényszermunka*, hanem *büntetés*. Valójában afféle vértelen halálos ítélet ez az eljárás, hasonló ahhoz, amikor korábbi századokban a tengerjáró hajón az elítéltet nem végezték ki, hanem kirakták egy lakatlan szigetre, sorsára bízva, amely az esetek nagy többségében nyilvánvalóan halált jelentett. Ha valakit egy szál ruhában, élelem és fegyver nélkül odahagynak a végtelen tundrán, száz meg száz kilométerre minden emberi településtől, ez csaknem biztos halált jelent. Mindez kiderül ebből a prózai szövegből is: a gyerek kezdetben reménytelenül bolyong, végül is beletörődik sorsába, kimerülten leheveredik és meghal.

északi szél. Fázik. Azután meg . . . ő ott élt tizennégyéves korától tizenhétéves koráig, béressorban őnáluk. Ott élt; annak meg volt egy leánya, az orosznak, lánya volt. Tizenhét esztendős lett, a leányt meg elküldötték őhozzája . . . izé . . . hogy fát vágjon együtt övele. Semmit nem is csinált az a jurák gyerek. Amaz meg fogta és az övét megoldotta; jurák módon meg, látod-e, ha megoldotta az övét és úgy jön a leány, akkor mintegy hálni akarja őt hívni. Megoldotta az övét, aztán szüleihez ment a leány. Miféle is volt . . . elkényeztetett teremtés, s azt a jurák gyereket nem szerette. Amaz fát vágott, semmit sem tudott, vágta a fát, vágta, fölrakta a szánba, s meghozta a fát. Hanem a szülők elébe mentek, és a szülők nem engedték be azt a gyereket hálni a sátorba. Mint hogyha a gyerek vétkes volna. Nem engedték be a gyereket, a gyerek kint hált [a szabadban]. Reggel fölkerekedtek, és a gyereket nem vitték magukkal, hanem ott hagyták a sátor helyén. Ez volt mintegy a büntetés őtőlük. Ott hagyták a sátor helyén, ők felkerekedtek, elhajtottak, és ugyan miképpen érné amaz utol gyalogszerrel őket? Bandukolt, bandukolt, éhezett szegény, fázott és éhezett, és a hitvány gúnyája, a béresgyúnyája elszakadozott.

— Nohát amoda — azt mondja — a halom tetejébe leheveredem — azt mondja —, talán el is szenderedem, talán eljön a halálom is.

Aztán ott máslétre szenderült.

VÁSZOLYI ERIK

Эрик Васойи:

ЭПИЧЕСКИЕ ПЕСНИ СЕВЕРНЫХ ЗЫРЯН

(Статья третья)

(Резюме)

В статье описывается две эпических песни северных зырян. Первая из них по жанру своему очень близка произведениям северных зырян, с которыми мы познакомили читателей в предыдущих двух публикациях (см. журнал Этнография, LXXVIII—1967, стр. 438—451 и LXXIX—1968). В центре действия стоит герой Евило, песня, в которой рассказывается о его героических делах, явно делится на две части. В первой, структурно отграниченной части рассказывается о борьбе Евило с семи мужчинами, напавшими на его семью, убившими и оскорбившими отца Евило. В заключение ее мы находим и упоминание о том, что победивший в этой борьбе герой свершил кровную месть. После изображения трагических кровавых событий во второй части показывается более светлый и радостный эпизод: читатель становится свидетелем посещения Евилой родственников, успешного похищения невесты и свадьбы героя.

Песня, рассказывающая о Евило, также несомненно юракско-самоедского происхождения: здесь мы находим характерные для содержания и жанра шудбабц *(súdbabc)* и ярабц *(jarabc)* песен черты.

В противоположность этому вторая песня, содержащаяся в нашей статье по своему жанру полностью гомогенна: это зырянский вариант юракско-самоедской песни жанра *jarabc*. Короткая, сжатая драматическая песнь своей лаконичностью напоминающая балладу, рассказывает о трагической смерти парня-батрака. Парень приглянулся единственной дочери его хозяев, девушка, получив отказ, обвиняет его перед родителями в несовершенном им поступке, за что хозяин и прогоняет его. Это напоминает нам одну из библейских легенд о жене Потифара и молодом Иосифе, но конец нашей песни гораздо трагичнее: Изгнанный своими хозяевами батрак, голодный, страдая от жажды и холода, бредет по бесконечной тундре, куда не ступала нога человека, пока окончательно выбившись из сил и потеряв всякую надежду падает в снег и навеки засыпает.

Обе песни исполнялись на одну и ту же мелодию, ноты ее приложены к первой статье, опубликованной в нашем журнале (см. Этногр. LXXVIII—1967, стр. 440). Песни записаны также от семидесятилетней У. А. Косковой в деревне Колва. В этой статье песни

также опубликованы на двух языках: зырянском и венгерском, затем приводится их прозаический вариант (изложение содержания), также по-зырянски и по-венгерски. Публикация дополняется комментариями, содержащими существенные данные относительно языка и содержания песен.

Erik Vászolyi:

NORDSYRJÄNISCHE EPISCHE LIEDER

(Dritte Mitteilung)

(Auszug)

In dieser Mitteilung sind zwei epische Lieder veröffentlicht. Das erste ist seiner Kunstgattung nach mit den vorher Veröffentlichten (Ethn. LXXVIII — 1967, 438—451 und Ethn. LXXIX — 1968, 000—000) verwandt. Im Mittelpunkt der Handlung steht der Held Jevilo, dessen Taten in zwei klar gesonderten Teilen dargestellt sind. Der erste Teil, eine Einheit für sich, stellt den Kampf des Jevilo mit sieben Männern dar, die seine Familie angegriffen, seinen Vater getötet geschändet haben. Am Ende wird auf die verpflichtende, vom siegreichen Held durchgeführte Blutrache hingewiesen. Nach Darstelleung der tragischen und blutigen Ereignisse stellt die zweite Einheit eine heitere, gemütlichere Episode dar: es wird darin der Besuch des siegreichen Jevilo, seine gelungene Brautentführung und seine Hochzeit erzählt.

Der Gesang über Jevilo ist zweifellos jurakisch-samojedischen Ursprungs: es vermischen sich darin die Charakterzüge des Inhaltes und der Kunstgattung der Sudbabe- und Jarabe-Gesänge.

Der andere Gesang dieser Mitteilung ist dagegen als Kunstgattung vollkommen homogen: syrjänische Variante eines jurakisch-samojedischen Jarabe-Gesanges. Im kurzen, bündigen, dramatischen Gesang wird die tödliche Tragödie eines kelinen jurakisch-samojedischen Dienstknaben mit einer an Ballade erinnernden Wortkargheit vorgetragen. Der Junge wird vom verwöhnten, einzigen Mädchen seines Wirtes zu verführen versucht. Als der Junge sich dem Mädchen nicht zugänglich zeigt, wird er von ihr vor den Eltern dafür angeklagt, was er gar nicht verübt hatte. Diese Geschichte erinnert an die der Frau Putifar und des jungen Joseph, aber mit einem tragischeren Ausgang: der vom Wirt verjagte Junge irrt ohne Speise und Trank, frierend, auf der unbewohnten Tundra herum; erschöpft, legt er sich hoffnungslos nieder und stirbt.

Beide Gesänge wurden mit derselben Melodie vorgetragen, die in der ersten Mitteilung (Ethn. LXXVIII — 1967, 440) veröffentlicht wurde. Auch ihre Datenvermittlerin war die 70-jährige Frau U. A. Koskowa im Dorf Kolwa. Auch diesmal wurden die Liedertexte, dann die prosaischen Varianten bilinguisch (syrjänisch und ungarisch) mitgeteilt. Diese Publikation ist durch Notizen und in diesen durch sachliche und linguistische Erklärungen ergänzt.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A toroczkói kemencék kultikus jelentőségéről

Toroczkóról a múlt század végén JANKÓ János bemutatott egy konyhai, tűzpadkán álló boglyaformájú kemencét, amelynek felső részén jobbról és balról egy-egy füle van.[1] Később SZILÁDY Zoltán kutatott a kemence után, de ötven évvel ezelőtt már csak három példányt talált a füles kemencékből. Az egyik füles kemencéről elmondja, hogy a tulajdonos „. . .maga építette *sifar*ból, vagyis palás agyagmárgából rendenként közé rakott *taraczk*-kősorokkal. Alapzata fövényes agyag." — „A füles kemence belvilága 1 m 80 cm átmérőjű az alapnál mérve. Száját fafödő takarja, ha tűz nincs benne. Ha a tűz leégett, kétfelé kotorják a parazsat a kemence *pofá*iba s úgy vetik be a kenyeret. A füstöt a hátsó részen kővel dugható lyuk vezeti ki, amely nagyon alant áll, hogy a meleget ki ne vigye. Mellette ott a katlan és a horgas akasztón az üst. A padlás nyitott, szikrafogó nincs, mert nem is kell. Mind a három füleskemencét asszonyok rakták." A leírás során felveti még SZILÁDY Zoltán azt a gondolatot, hogy ez a boglyaformájú kemence „valószínűleg állatfejet jelképez alakjával és két szarvával, vagy fülével . . .", „. . . eredete és esetleg mythologiai vonatkozása megérdemelné az utána járást".[2] Szilády Z.-nal egyidőben MALONYAY Dezső is közölte egy füles kemence képét, azzal a magyarázattal, hogy „az igazi toroczkói konyhát füles kemence díszíti".[3]

A századvégi és századeleji leírások, ábrázolások után még alkalmam volt egy toroczkói füles kemencét 1946. május 5-én Toroczkószentgyörgyön használatban látni. Az általam talált füleskemence (1. kép) a konyha bal oldali sarkában helyezkedik el alacsony *tüszej*en (sárpadkán). Sárból és kőből épült. A felette vízszintesen elhelyezett rúdról lánc lóg le, amelyre *üst*öt akasztanak és abban főznek. Az üst alá gyújtott tüzet három oldalról alacsony sárfal védi. A kemence felett vesszőből font kupolaformájú füstfogó helyezkedik el, amelynek *cserény* a neve. Megegyezik ez a cserény a mezőségi, Maros menti, küküllői román házak *băbura*jával.[4] Hasonló füstfogókat említ *bobura* és *cserény* néven SZILÁDY Zoltán Sóvárad vidékéről, a Maros mentéről és a folyó mellékvölgyeiből, ahol románoknál és magyaroknál egyaránt előfordulnak.[5]

SZILÁDY Zoltán gondolata után a füles kemence eredetével részletesebben Cs. SEBESTYÉN Károly foglalkozott. Ő elveti Szilády Z. mitológiai kapcsolatokra utaló gondolatát s a toroczkói füles kemencét, a székely boglyaformájú kemencékkel együtt, a sütőharangból származtatja. Szerinte a székely és a toroczkói sütőkemence úgy keletkezett, hogy a mozgatható, agyagból, kőből készült sütőharangot a tüzelőpadkához rögzítették, megnagyobbították és tüzelőnyílással látták el. A toroczkói kemencék füle a sütőharang fogójának átalakult, díszül szolgáló maradványa, „meg nem értett csökevénye . . . egy használati célt szolgáló résznek".[6] Meg kell említenem, hogy ezt a gondolatot már előbb BÁTKY Zsigmond is felvetette, aki rámutatott arra, hogy a sütőharangból alakulhatott kemence s a toroczkói kemencét „alighanem gyanúsíthatjuk ezzel a származással".[7]

A kemencék és sütőharangok kapcsolatát, a boglya-, kupolaformájú kemencék-

[1] JANKÓ János: *Torda, Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe.* Budapest, 1893. 5. tábl., c.

[2] SZILÁDY Zoltán: *Erdély régi tűzhelyei.* NÉ X. (1909) 13—14.

[3] MALONYAY Dezső: *A magyar nép művészete,* II. k. Budapest, 1909. 307., LV. tábl.

[4] VUIA R.: *Le village Roumain de Transylvanie et du Banat.* Bukarest, 1937. 26. kép, XVI. A. tábl., 59.

[5] SZILÁDY i. m. 11.

[6] CS. SEBESTYÉN Károly: *A székely sütőkemence keletkezése.* CSUTAK Vilmos (szerk.), *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötven éves jubileumára.* Sepsiszentgyörgy, 1929. 478.

[7] BÁTKY Zsigmond: *Kémény és kemence.* NÉ XIX. (1927) 21., vö. még NÉ XXVI. (1934) 21.

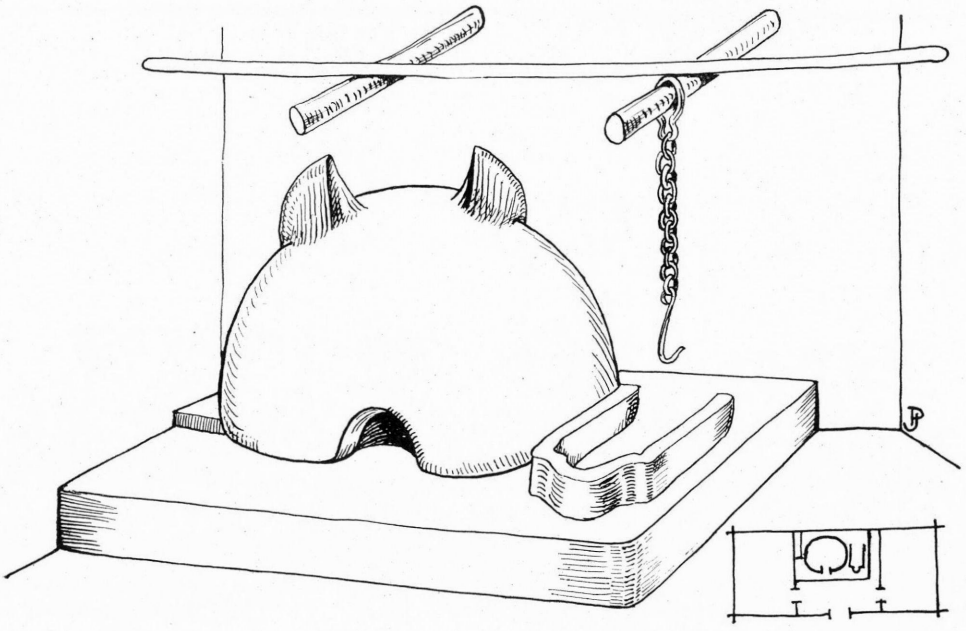

1. kép. Füles kemence. Toroczkószentgyörgy, Erdély, Románia

nek a sütőharangokból való származtatását régen és többször hangoztatták. Az albánok 60—80 cm átmérőjű és 65—85 cm magas sütőharangja kisebb kenyérsütő kemencére emlékeztet. De a kisebb sütőharangok is hasonlítanak a kemencékhez. Ezért már a kutatók egész sora (TROJANOVIĆ S., NIEDERLE L., MAURIZIO A., RÜTIMEYER L.) figyelmeztetett annak a lehetőségére, hogy a kenyérsütő kemencék a sütőharangokból származnak. A sütőharangokkal rokon kemencék csoportjába tartoznak a kertben, udvarban álló bolgár, szerb, görög, tobolszki tatár, kaukázusi stb. kenyérsütő kemencék. Ide soroljuk a régi görög és római kemencéket is,[8] Kijev, Poltava vidékéről előkerült II—IV., VIII—XI. századi agyagkemencék tulajdonképpen rögzített sütőharangok.[9]

Nincs azonban semmi bizonyítékunk ahhoz, hogy a sütőharangból a székelység kezén fejlődtek, alakultak ki a boglyaformájú kemencék. A sütőharangok kemencékké való átalakulása, tűzhelyhez rögzítése már a prehisztorikus időkben megtörtént. Bizonyítéka ennek, hogy a Hallstatt kor végén a primitív kemencék a Balkán északi részén (Donja Dolina, Száva mente) a sütőharanggal együtt fordulnak elő.[10] A rómaiak is kétféle módon sütöttek kenyeret: boglya alakú kemencében és *clibanus* alatt, amely MERINGER R. szerint sütőharang volt.[11] Primitív, kerek sütőkemencéket Jericho vidékéről i. e. a második évezredből ismerünk,[12] s magas korúak a fentebb említett, sütőharangra emlékeztető oroszföldi kemencék is. Semmi valószínűsége sincs tehát annak, hogy a sütőharang > kemence fejlődésnek a székelység kezén ismételten meg kellett volna történnie.

A problémához kapcsolódik a *pest* kérdése is. A *pest* gyaníthatólag földre rakott, apró kenyérsütő kemence volt, amellyel a magyarság a X. században bolgár közvetítéssel ismerkedett meg, s amelynek az

[8] A kérdés összefoglalását l.: MOSZYŃSKI K.: *Kultura ludowa Slowian*, I. Kraków, 1929. 263—264. A részletekre l. MAURIZIO A.: *Die Getreidenahrung im Wandel der Zeiten*. Zürich, 1916. 86.; RÜTIMEYER L.: *Ur-Ethnographie der Schweiz*. Basel, 1924. 262.; MAURIZIO A.: *Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart*. Berlin, 1927. 312—315.; SCHIER Br.: *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Göttingen, 1966. 168.; RÖMER Béla: *A sütőharang a történelem előtti időktől napjainkig*. Ethn. LXXVII. (1966) 390—419.; GAVAZZI M.: *Zur Frage der Backglocke im südpannonischen Raum*. Europa et Hungaria. Congressus Ethnographicus in Hungaria. Budapest, 1965. 79—93.

[9] NIEDERLE L.: *Slovenské starožitnosti*. Dílu I., sv. 1. Život starých slovanů. Prága, 1911. 843.; SCHIER Br. i. m. 181.

[10] NOPCSA Ferenc: *Albanien. Bauten, Trachten und Geräte Nordalbaniens*. Berlin—Leipzig, 1925. 23.

[11] MERINGER R.: *Zum Ofen*. Indogermanische Forschungen, 21. k., 1907. 293.

[12] NOPCSA i. m. 23.

erdélyi gömbölyű sütőkemencék gyanítható utódai.[13]

Ha a székely kemencék közvetlenül fejlődtek volna a sütőharangból, akkor bizonyára megőrizték volna annak nevét. A sütőharangnak Erdélyben és Erdélyen kívül változatos elnevezése van: *bujdosó, cest, cserepulya, puplika, vörsnyeg.* Ezek az elnevezések az erdélyi kemencék terminológiájának sorában ismeretlenek, és a sütőharangnak sincs *kemence* vagy *pest* neve. Ellenvetésül még a következő morfológiai problémát is megemlíthetjük. Amennyiben a toroczkói kemencék füle a sütőharang fogójának maradványa, akkor a füleket másutt és elsősorban a prehisztorikus kemencéken is meg kellene találni. A toroczkói kemencékkel rokon kemencéken azonban egyáltalán nem találunk ilyen maradványokat.

Ezek után vissza kell térnünk Szilády Zoltán elgondolásához. A tűzhelyek és eszközeik kultikus kapcsolatai nem ismeretlenek a műveltségi javak búvárai előtt. Felhívhatom a figyelmet a magyar népterületen is jól ismert tűzikutyákra, amelyek a nyárs tartására, az égő fa alátámasztására szolgálnak, hogy a fa levegőt kapva jobban égjen. Három- és négylábú formájuk gyakran stilizált állatalakra emlékeztet. Régi állatformájukra nevük *(tűzló, tűzikutya, vasmacska)* is utal.[14] Az európai nyílt tűzhelyek területén és azok kisugárzási vidékein (Balkán, román népterület, Alpesek, Brit szigetek stb.) animalizált formájuk és nevük lépten-nyomon előfordul. A négylábú tűzikutya valószínű illírkelta találmány, a háromlábú formát Nopcsa Ferenc római eredetűnek tartja.[15] Egy háromlábú, főleg nyárstartásra szolgáló baszk tűzikutyát a 2. képen mutatok be. Jellegzetes állatformájú példányok a legszebben a nyugati Pireneusokban, a baszkoknál maradtak meg.[16] Állatfejes La Téne-kori, római fémpéldányokat is ismerünk.[17] Mindezeken a területeken a tűzikutyának animalizált neve van. Csak néhány példát említek meg: szlovén *koza* 'kecske', *kozel* 'kecskebak', *konj* 'ló', *koliba* 'kanca', *maček* 'kandúr', *zajce* 'nyúl',[18] román *mîţ* 'macska',[19] német *Feuerbock* 'tűzi bak', *Feuerross* 'tűzi ló', *Feuerhund* 'tűzikutya', *Feuerhengst* 'tűzi csődör'.[20] A francia népnyelvi anyagban a *chenet, chien, chiennet* stb. a kutyával, *âne* a szamárral, *marmouset* (mormota?), *minet, krüpé, krüpette* a macskával, *chèvre, chèvrepied, chevrette* a kecskével, kecskebakkal, a *crapaud, grapal* a varangyosbékával kap-

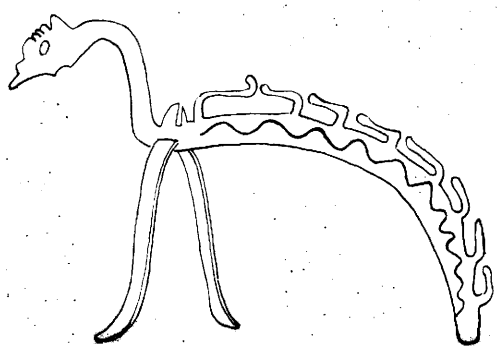

2. kép. Baszk tűzikutya nyárstartó kampókkal. Garmendia P. után

[13] Bátky Zsigmond: *A "pest"-hez.* NÉ XXIV. (1932) 30. A *pest* kérdésével újabban Moór Elemér is foglalkozott *(Backofen und Brot bei Slaven und Ungarn.* Slavica, II. Debrecen, 1962. 47—58.). Szerinte is a *pest* bolgár eredetű szó, s az ilyen nevű kemencét a magyarok a bolgároktól vették át. Moór Elemér (és Kniezsa István) azonban nem tudnak róla, hogy a kérdéssel korábban már Bátky Zsigmond többször foglalkozott.

[14] Bátky Zsigmond: *Tüzi kutyák a M. N. Múzeum Néprajzi Osztályából.* NÉ X. (1909) 78—89.; Bátky Zsigmond: *Újabb adatok a magyar tűzikutyákhoz.* NÉ XXX. (1938) 1—11.

[15] Nopcsa i. m. 236.

[16] Garmendia P.: *Ferronnerie Navaraise.* Bulletin du Musée Basque, XIV. 1937. 38.

[17] Meringer R.: *Studien zur germanischen Volkskunde.* Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, XXI. 1891. 143, 146. Itt a lengyeli, soproni ásatásokból előkerült koravaskori kettős állatfigurákat ábrázoló agyagzsámolyokat is kultikus célokat szolgáló tűzikutyáknak tartja Meringer R. (145.). A tűzikutyákról készült újabb összefoglalás (Drost D.: *Zur Gliederung und Herkunft der metallenen Feuerböcke Mitteleuropas.* Ethnographisch-Archäologische Forschungen, 2. Berlin, 1954. 100—158.) sok új és értékes szempontot vet fel, de a kultikus vonatkozásokat kevésbé érinti.

[18] Schier Br. i. m. 212.

[19] Vuia R. i. m. 52.

[20] Meringer R. i. m. 140—141.

csolatos nevek.[21] A franciáknál ismeretes még *landier* elnevezése is, amely a keltagall **anderā* 'fiatal állat, fiatal bak, bika' alakra vezethető vissza: kelta **anderā* 'fiatal tehén' (**andero* 'fiatal bak, bika') > latin *anderius* > ófrancia *andier* > francia *(l'andier) landier*.[22] Az olasz *alare* 'tűzikutya' elnevezés gyökere a latin *lar*, *lares* 'házi isten, tűzhely'.[23] Animalizált elnevezések vannak a spanyolban és a portugálban is.[24] Az animalizált formák és nevek a tűzikutya kultikus jelentőségét bizonyítják. Prehisztorikus agyagformák nyomán hold-idolokat sejtettek bennük. Felmerültek olyan nézetek is, hogy az agyagból készült kosfejjel ellátott prehisztorikus tűzikutyák valamilyen kultikus tárgyak voltak, a kos helyére azonban a kereszténység következtében a kutya lépett. Legvalószínűbb, hogy a tűzikutyák eredetileg a tűzhelyre helyezett áldozati állatokat (kost) szimbolizálják vagy a tűz szellemét őrző állatokat (kutyát) személyesítik meg.[25] Lehetőnek tartok olyan gondolatot is felvetni, hogy az állatformájú tűzikutyák magának a tűznek, a tűz szellemének a megszemélyesítői. Mindezek azonban feltevések. Bizonyos csak az, hogy a tűzikutyák animalizált formája és elnevezése valamilyen — talán nem is egyértelmű — kultuszban gyökerezik. A tűzikutyák kultikus jelentőségét mindennél jobban bizonyítja az a német néphit, amely szerint a tűzikutyát és a vasháromlábat nem lehet üresen hagyni, hanem legalább egy darab fát kell ráhelyezni, mivel másképpen a háziszellem rátelepszik. Az albánoknál a tűzikutya a boszorkányok ülőhelye.[26] Kétségkívül, hogy kultikus magyarázatát kell keresnünk az alsószász ház területén a nyílt tűzhelyek felett a szikra- és füstfogó deszkákat tartó gerendák lófejes faragványainak is. Bomann W. közölt idetartozó jellegzetes példányokat a lüneburgi Heide területéről.[27]

A kemencékhez fűződő hiedelmek nyomán szintén elképzelhető, hogy a toroczkói kemence fülei valamilyen élőlényt, szellemet szimbolizálnak. Sajnos megfelelő magyar példákat nem tudok idézni, de a kemencének a szellemekkel való kapcsolatát világosan láthatjuk abból a hiedelemanyagból, amelyet német és szláv területről Geramb V. állított össze. Ezek közül néhányat megemlítek. A sváboknál a kemence-emberke ujjnyi nagyságú törpe, aki vörös köpönyegével és kalapjával a kemencében, a kemence repedéseiben tartózkodik. Bautzen vidékén a kemence a „feketéк" tartózkodási helye, akik megölik a gyermekeket. A litvánok szerint a kemence az ördög helye. Stájerországban és Karinthiában valamiféle manó *(Schratl)* tartózkodik a kemencében, akit jó kedvre lehet hangolni, ha ételt (leginkább köleskását) helyeznek a kemencére. Ha elég a kása, a manó üvölt a kemencében. Az oroszoknál a *djeduska* 'nagyapácska' az ősök szellemével kapcsolatos. Ez a szellem a kemencén tartózkodik. Az új ház felépítésénél egy öregasszony tüzet gyújt a régi ház kemencéjében s délig vár. Akkor a parazsat összegyűjti egy új fazékba s a kemence felé fordulva a következőket mondja: kérlek nagyapácskám, gyere hozzánk a mi új házunkba. Azután a parazsas fazekat lepedővel letakarva átviszi az új házba, ahol a gazda és felesége fogadják. Ott a szellemet újból megkérik, hogy vonuljon át az új házba.[28]

Ezek az idegen példák közvetve is igazolják, hogy a füles kemence valamilyen mitologikus alakkal való kapcsolat emléke lehet.

Gunda Béla

[21] Benoit P.: *Die Bezeichnungen für Feuerbock und Feuerkette im Französischen, Italienischen und Rätoromanischen mit besonderer Berücksichtigung des Alpengebietes.* Zeitschrift für Romanische Philologie, XLIV. 1924. 385. skk. l., Gunda Béla: *A francia chenet, landier: magyar tűzikutya.* MNy XLVII. (1951) 279—281.

[22] Meringer R.: *Der Feuerbock.* Frz. chenet, landier. Indogermanische Forschungen, 16. k., 1904. 138—139.; Benoit P. i. m. 395, 460.; Meyer-Lübke W.: *Romanisches Etymologisches Wörterbuch.* Heidelberg, 1924. 449.

[23] Meringer R.: *Das deutsche Haus und sein Hausrat.* Leipzig, 1906. 50.; Meyer-Lübke W. i. m. 4910.

[24] Krüger Fr.: *Die Hochpyrenäen.* A. *Landschaften, Haus und Hof.* Bd. II. Hamburg, 1939. 155—161. Az animalizált elnevezésekhez l. még: Preis P.: *Die Animalisierung von Gegenständen in den Metaphern der spanischen Sprache.* Tübingen, 1932.

[25] Haberlandt A.: *Die volkstümliche Kultur Europas in ihrer geschichtlichen Entwicklung.* Buschan G. (szerk.), *Illustrierte Völkerkunde*, II, 2. k. Stuttgart, 1926. 458. Itt Haberlandt A. összefoglalja a tűzikutyák kultikus szerepére vonatkozó legfontosabb véleményeket L. még: Benoit P. i. m. 387—388, 390—391.; Geramb V.: *Feuerbock.* Hoffmann-Krayer E.—Bächtold-Stäubli H.: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens.* Bd. II. Berlin—Leipzig, 1929—1930. 1402—1404.

[26] Geramb V. i. m. 1402—1403.

[27] Bomann W.: *Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen.* Weimar, 1929. 68.

[28] Geramb V.: *Ofen.* Hoffmann-Krayer E.—Bächtold-Stäubli H. i. m. Bd. VI. Berlin—Leipzig, 1934—1935. 1186—1199.

Görgény vidéki folklórkutatások

A Román Szocialista Köztársaság Akadémiája Etnográfiai és Folklór Intézete Kolozsvári Osztályának munkaközössége az utóbbi években, többek között, a Görgény vidéki folklór kutatására összpontosította erejét. E terület Maros megye északkeleti részét foglalja el, a Görgény völgye mentén, s három oldalról a hasonló nevű hegyvonulat határolja, lakossága pedig tíz falura oszlik: Görgényoroszfalu (Solovăstru), Görgénysóakna (Jabeniţa), Görgényadorján (Adrian), Kásva (Caşva), Görgényszentimre (Gurghiu), Görgényüvegcsűr (Glăjărie), Görgényorsova (Orşova), Görgényhodák (Hodac), Tóka (Toaca), Libánfalva (Ibăneşti és Erdőlibánfalva (Ibăneşti Pădure) — mindez egy alig 30 km hosszú és hozzávetőleg 7 km széles sávon. A mezőgazdaságilag művelhető föld a völgy alsó részén a legterjedelmesebb, aztán fokozatosan csappan, míg Erdőlibánfalva keleti határában teljesen elenyészik. A vidék tehát nagyon kevés teret biztosít a mezőgazdaságnak; annál inkább kedvez az állattenyésztésnek és az erdőkitermelésnek. Az erdő néha a háztáj közvetlen közeléig nyomul előre: az egész falu ott fekszik az árnyékában. A földrajzi környezet tehát mély hatást gyakorol a lakosság életmódjára, amennyiben sajátos foglalatosságokat határoz meg és bizonyos típusú folklór kifejlődését segíti elő; így aztán az itteni népköltészet kimagaslóan életerős.

Munkaközösségünk kutatásai a tulajdonképpeni Görgény vidéke faluin kívül kiterjedtek olyan közelebbi falukra is, amelyeknek lakossága magyarokkal és szászokkal vegyes: Oroszidecs (Deleni), Felsőidecs (Ideciu de Sus), Alsóidecs (Ideciu de Jos), Idecspatak (Idicel), Vajola (Uila), Felsőoroszi (Urisiu de Sus), Alsóbölkény (Beica de Jos), Dedrád (Dedrad), Marosvécs (Brîncovenești), Tekeújfalu (Lunca), Magyaró (Aluniș), Petele (Petelea), Bátos (Batoș). Célunk az volt, hogy jobban meghatározhassuk a szóban forgó vidék népköltészetét, s mélyebben értelmezhessük a román nép és az együtt lakó nemzetiségek alkotásai között esetleg fennálló kölcsönhatásokat.

Eleve meg kell jegyeznünk, hogy a Görgény vidéke csak későn vonta magára a folkloristák figyelmét, s mind ez ideig nem képezte a népi kultúra összességében elfoglalt helyéhez és fontosságához méltó kutatómunka tárgyát. Néhány szórványos, csupán hozzávetőlegesen lokalizált — a XIX. század utolsó és századunk első évtizedeinek folyóirataiban itt-ott megjelent[1] — ismertetést és gyűjtést, valamint néhány kéziratban maradt empirikus, műkedvelő munkát[2] kivéve, érdemben csupán Bartók Béla 1914-ből való népzenegyűjtését említhetjük. Nem ismerjük azonban a Bartók-gyűjtötte darabok mindenikét, sőt még teljes számukat sem. Jelen pillanatban annyit tudunk, hogy Bartók román népköltészetet Görgényhodákon, Libánfalván és Görgényorsován gyűjtött, úgyszintén a tulajdonképpeni Görgényi övezet közvetlen közelében levő Idecspatakon és Felsőoroszban.[3] Ezen a vidéken fedezte fel a magyar zeneszerző a csodálatos *Cantata Profana*ját megihlető román kolindát is.[4]

Az első Görgény-völgyi rendszeres és nagyarányú folklórgyűjtési akció a Kolozsvárt 1930-ban megalakult és a Román Akadémia keretében működő *Arhiva de folklor* (Folklórarchívum) nevéhez fűződik. Ennek felhívására küldi be Albu Nicolae tanító azt a két füzetet, amely szülőfalujából, Görgényadorjánból (Adrian) gyűjtött népköltészeti anyagot tartalmaz, továbbá válaszokat a neki küldött kérdőív közül kettőre (II. és V.), úgyszintén válaszokat a második körlevélre. A szóban forgó gyűjtést Osztályunk archívuma őrzi;[5] tartalmi szempontból a nyári időszakhoz kapcsolódó népszokásokat, különböző démonikus és mitikus lényekre vonatkozó hiedelmeket, babonákat és ténykedéseket rögzít, valamint két pásztorköltészeti alkotást, amelyeknek egyike a *Mioriţa* (Bárányka) változata.

Albu N. gyűjtésének fontossága nemcsak a feltárt anyagban rejlik, hanem abban

[1] Ehhez hasonló megjegyzéseket találni például Maior Petru nyomtatás alatt levő levelezésében. Dr. Pop Vasile-nak a román temetkezési népszokásokról szóló könyvében egyes adatok valószínűleg Görgény vidékéről származnak, s a gyűjtés szintén Maiornak köszönhető. Egyes dalok, amelyeket Domsa A. C.: *Doine de pe Mureş* címen közöl — Familia, XXIV (1889), 463, 475, 487, 499, 511, 523, 534, 547; XXVI (1890), 19, 125, 127, 163, 407 — ugyancsak görgényi eredetűeknek, illetve ottani gyűjtésnek tűnnek. A *Gazeta Transilvaniai* LXXIII (1902). 3—5. sz. I. P. jelzés alatt a libánfalvi temetkezési népszokásokról közöl ismertetést.

[2] Mi magunk fedeztünk fel Orsován egy 1881-ből keltezett kéziratos füzetet, amelybe két helybeli fiatalember — akkortájt balázsfalvi diák — többek között számos helyi népdalt jegyzett le.

[3] Vö. Bartók Béla: *Scrieri mărunte despre folclorul românesc*, adunate şi traduse de Constantin Brăiloiu. Buc., 1932. — Alexandru Tiberiu: *Béla Bartók despre folclorul românesc*. Buc. 1958. 126—127.

[4] Kutatásaink során ismét rábukkantunk e kolindára. További négy változattal együtt, amelyek más vidékekről valók, erről szól Nicola I. R.: *Colinda vînătorilor* (A vadászok kolindája) című előadása a kolozsvári Gh. Dima Zenekonzervatórium tudományos ülésszakán, 1968. május 25—26.

[5] *Muşlea-alap*, 147. és 484. sz.

a tényben is, hogy felhívta a Folklórarchívum igazgatójának, MUŞLEA Ionnak a figyelmét a szóban forgó vidék népköltészeti jelentőségére. Ennek következményeként 1935 nyarán MUŞLEA személyesen végez kutatásokat Görgényoroszfaluban, Görgénysóaknán, Görgényadorjánban, Kásván, Görgényhodákban és Libánfalván, ahonnan kivételesen gazdag és értékes népköltészeti anyagot, népszokásokat, hiedelmeket és babonákat gyűjtött.[6] Az általa kezdeményezett kutatás — amelyet szándékában volt elmélyíteni, valamint a többi falura (Görgényüvegcsűrre) is kiterjeszteni — előttünk ismeretlen okoknál fogva abbamaradt, ám közben néhány helybeli már felfigyelt a Görgény-völgyi népköltészetre. Így látott aztán napvilágot 1936-ban egy kötet „felsőmarosvidéki" népköltészet és népszokás, amely szép számmal tartalmaz Görgény-völgyi alkotásokat is. NICOARĂ Eugen és NETEA Vasile: *Murăş, Murăş, apă lină*. Literatură populară din regiunea Murăşului de sus című gyűjteményéről van szó. Ám amennyire impozánsak e munka méretei, annyira kifogásolható tudományos szempontból — miként erre már megjelenésekor felfigyeltek.[7]

A második világháború után a Görgény-völgyi övezetnek elég gyakori látogatói lettek a folkloristák,[8] de munkájuk eredményei mindeddig nem konkretizálódtak nyomtatásban megjelent gyűjteményekben.

Kései mivoltánál fogva tehát a görgényi folklór iránt tanúsított érdeklődés nem adhatott a vidék folklórjáról kimerítő képet. Ez az érdeklődés egyébként is többnyire műkedvelő jellegű volt, s bizonyos műfajok (mint például a népi próza) a kutatás körén teljesen kívül maradtak. Ezért vált szükségessé egy elmélyült tudományos feltárás, és ezért szerepelt munkaközösségünk 1965. évi tervében a Görgény-vidék folklórjának tanulmányozása. A kezdeményezés MUŞLEA Ion érdeme, aki akkoriban, a halála előtti időszakban, az Osztály élén állott.

Sokrétű mivoltában (hisz a szóban forgó terület folklórjának minden ágát: a népköltészetet, a zenét, a táncot, a népszokásokat stb. hivatott felölelni) ez az akció egyike a legteljesebbeknek mindazok között, amelyeket az Etnográfiai és Folklór Intézet Kolozsvári Osztálya mindeddig lebonyolított. A vegyes lakosságú falvak még csak növelik a kutatás komplex mivoltát; ezért veszi igénybe az Osztály folklorista munkaközösségének minden tagját.

Szükségesnek mutatkozott a szoros együttműködés egyrészt a folklór különböző ágaival foglalkozó szakemberek, másrészt pedig a román, magyar és szász folklór kutatói között. Ez a körülmény természetszerűleg magával hozta a kollektív kiszállások szükségességét, bebizonyítva egyszersmind hatékonyságukat is, főleg mikor olyan szinkrétikus megnyilvánulásokról van szó, mint a népszokások.

Mivel a folklóranyag gyűjtésében a legújabb tudományos eljárásokat érvényesítjük, külön fontossága van munkánkban a rögzítés műszaki módszereinek; így a legmagasabb fokon biztosíthatjuk az Osztály archívumába kerülő, és tanulmányaink alapjául szolgáló népi anyag hamisítatlan voltát. Teljesen mellőztük tehát a dalok és mesék hallás utáni gyűjtését. Mi több, még az adatközlőktől nyert felvilágosításokat is magnetofonszalagra vesszük.

A fényképezőgépről természetesen nem mondunk le, ám a lehető legtöbbet kívánjuk használni a filmfelvevőgépet. Mozgóképre vettük a táncokat, meg az olyan népszokásokat, mint a sirató, a temetés, a „plugarul" (tavaszi szántó-ünnep), a kikiáltás stb., de felvettünk néhány jelenetet mesélés közben is, hogy hűségesen illusztráljuk e művészet jellemvonásait, hangulatát, valamint a hallgatóság gyakorta olyannyira jelentős reagálását. Tervünk szerint külön filmet szánunk az erdőmunkások körében történő mesélésnek is, amely igen jellemző Görgény vidékére.

Ha már a mesélésről és a népi próza gyűjtéséről szólunk, hadd említsünk meg egy általunk is kikísérletezett eljárást, hisz eljövendő kutatásainkban nagyobb szerepet szánunk neki. Abból a kétségtelen, ellenőrzött tényből indulunk ki, miszerint valamely mese „megvalósítása" nagymértékben függ előadásának feltételeitől. Amennyire nem tudunk elképzelni egy-két személynek szóló magasröptű, ihletett szónoklatot, épp annyira nem fogadhatjuk el a művészileg kiteljesedett mese gondolatát abban az esetben, ha azt a gyűjtővel négyszemközt közlik. A hallgatóság tehát a mesemondó számára szükséges és természetes feltétel. Ezenfelül sokat számít a

[6] Az anyag az Osztály archívumában található, s a Görgény-völgyi folklórra vonatkozó dolgozatokban értékesítjük.

[7] HERSENI Traian: *Sociologie românească*, I (1936), 7—9 sz. 96—97. és főleg I(on) D(iaconu): Ethnos I (1941), 316—318.

[8] Elsősorban a bukaresti Etnográfiai és Folklór Intézetnek a táncokra és a hangszeres zenére vonatkozó kutatásait kell megemlítenünk. Emlékeztetünk továbbá a marosvásárhelyi Pedagógiai Intézet gyűjtéseire, a megyei Népi Alkotások Háza gyűjtéseire stb. Fontosabb azonban a marosvásárhelyi POP E. tanár gyűjteménye, mind az anyag mennyisége és minősége révén, mind lejegyzési módszere miatt. További részletekre nézve l. Dumitru POP — Emil PETRUŢIU, *Preocupări pentru folclorul văii Gurghiului pînă în anul 1965* (Görgény-völgyi folklórkutatások 1965-ig). Előadás, elhangzott a Románia SzK Akadémiája Kolozsvári Fiókjának tudományos ülésszakán, 1967. októberben.

hallgatóság összetétele: azok a személyek, akik e közösséget alkotják. A népi mesemondó rendszerint korlátozott számú, és nagyjából mindig egyazon közösségnek továbbítja mesekincsét úgy, hogy közte és hallgatósága között bizonyos kapcsolat létesül, amely visszahat a mesemondó művészi alkotómunkájára. Részemről úgy vélem, hogy ez a prózagyűjtés lényeges feltétele, még akkor is, ha e módszer kevésbé operatív.

Az utóbbi időben a mesegyűjtők mind többet igyekeznek feljegyezni a hallgatóság reagálásából — s ezzel az eljárással részünkről teljesen egyetértünk. Csupán azt szeretnők hozzátenni, hogy ha az anyagot a hamisítatlan mesélés körülményei között vesszük magnetofonszalagra, tehát olyankor, amikor a mesemondó megszokott hallgatósága körében tartózkodik, úgy lehetségessé válik e hallgatóság hangszerű reagálásának rögzítése is.

Még kevésbé elégedhetünk meg az egyszerű kikérdezéssel a tömeges, átfogó folklórmegnyilvánulások — a népszokások — gyűjtése során. A kikérdezésnek megvan a maga jól ismert fontossága, tehát nem mondhatunk le róla, annál is inkább, mivel általa nyomon követhetjük a népszokások időbeli fejlődését az egymást követő generációk gyakorlatában, valamint megismerhetjük azt a sajátos jelentést, amelyet a népszokások e gyakorlatban nyernek. Amellett azonban, hogy egyes népszokásokat kikérdezés útján rekonstruálunk, fokozott fontosságot tulajdonítunk élő megfigyelésüknek. Lehetőleg olyankor jelenünk meg a faluban, amikor a különböző népszokások gyakorlatilag esedékesek. A fényképező- és filmfelvevőgéppel leginkább a lényeges mozzanatokat rögzítjük. A magnószalag és a megfigyelési lap hozzáadásával sikerül a soron levő népszokás világos, sokrétű és érzékletes képét rögzítenünk, s ugyanakkor hűséges, konkrét dokumentumot nyernünk. Személyes véleményünk szerint épp most, amikor a hagyományos népszokások oly nagymértékű változáson mennek keresztül és egyesek a megszűnés felé haladnak, nem mondhatunk le a kétségtelenül súlyos erőfeszítésekről, amelyeket egy ilyenszerű kutatómunka megkíván; de nem engedhetjük meg magunknak azt a luxust sem, hogy takarékoskodjunk a befektetendő idővel és anyagi eszközökkel.

Ami a folklórban a kölcsönhatások tanulmányozását illeti, Osztályunk munkaközössége ezen a téren gazdag tapasztalatokkal rendelkezik, mind a korábbi kutatások, mind az elődök által lejegyzett s az archívumunkban felhalmozott anyag, mind saját terepmunkánk révén. E kérdést elméletileg még 1954-ben kimerítően megtárgyaltuk, mielőtt a Beszterce-Naszód megyei Árpástó (Braniştea) falu tanulmányozásának fogtunk volna, s folytattuk a terepmunkával és a gyűjtött anyagból szerkesztett munkák kidolgozásával párhuzamosan. A kölcsönhatások — főleg román—magyar vonatkozásban — a Görgény-völgyi folklór különböző területein is jelentkeznek, de főként a népi prózában, s elsősorban az erdei mesélésben mutathatók ki. Reméljük, hogy idevágó kutatásaink nem csupán mindenik nemzetiség folklórjának mélyebb megismerését, hanem az etnikailag vegyes lakosságú falvak kutatási módszertanának gazdagítását is szolgálni fogják.

Ha Görgény vidékének gazdag és életerős folklórja előnyt jelent, és a bő aratás mellett lehetővé teszi az élő népi kultúra tanulmányozását, nem kevésbé igaz, hogy a kutatómunka itt bizonyos hátrányokkal és nehézségekkel is jár. Ezek részben a lakosság foglalkozásából erednek. A mezőségi vagy dombvidéki falvakban a lakosok ősszel rendszerint házuk tája körül maradnak, s így ez az időszak a folklorista számára előnyös, dús aratást biztosít; Görgény vidékén viszont a férfiak jelentős százaléka az év legnagyobb részét a havason tölti, mint erdőkitermelő munkás. Így aztán a falura jellemző közösség majdnem kivétel nélkül csak vasárnap és ünnepnapkor van jelen. Mivel a szomszédos területeken (például a Maros felső szakaszán vagy a Mezőségen) sem történt rendszeres tudományos kutatás, fölmerül bizonyos számú tájékozódó gyűjtés szükségessége, legalábbis néhány kevésbé tisztázott kérdést illetően.

Számos, többnyire csoportos kiszállásai során munkaközösségünknek sikerült gazdag, s néha jelentőségében is nagyon érdekes anyagot gyűjtenie. Míg 1965—1966-ban a vidék egész folklórja után kutattunk, vagyis a folklór mindenik területéről gyűjtöttünk anyagot, addig az utóbbi két évben figyelmünk mindinkább a népszokásra és a prózára összpontosult. A gyűjtés eddigi eredményei közel 5000 darabra rúgnak, számszerű megoszlásuk a következő:

Népszokások folklórja (szöveg és dallam)	973
Alkalomhoz nem kötött dalok (szöveg és dallam)	477
Hangszeres tánczene	508
Egyéb hangszeres zene	102
Próza	960
Apró műfajok (közmondások, szólások, találós kérdések)	1044
Táncok	80
Adatok	97

Ehhez számítandó 663 fényképfelvétel, közülük 123 színes; 36 színes negatív kép, valamint 1250 m film.

A kutatással párhuzamosan — a gyűjtések alapján — máris körvonalazódott néhány eredményünk. E konklúziók az Osztály keretében szervezett tudományos munkaüléseken, a bukaresti Etnográfiai és Folklór Intézet tudományos ülésszakán (1967 július), valamint a Román SZK Akadémiája Kolozsvári Fiókjának tudományos ülésszakán (1967 okt.) hangzottak el.[9] Egy részük már a sajtóban is napvilágot látott,[10] a többi ezután kerül nyomtatásra a *Revista de etnografie şi folclor* hasábjain, vagy pedig — egyéb adalékokkal egyetemben — a Görgény-völgyi folklórral foglalkozó tanulmányok gyűjteményes kötetében. A kutatások eredményeinek értékesítéséről szólva, hadd említsünk meg néhány olyan egyéb munkát is, amelyet tervbe vettünk: a vidék román népdalainak antológiája (szöveg és dallam), bevezető tanulmánnyal; a görgényüvegcsűri magyar népmesék gyűjteménye, szintén bevezető tanulmánnyal, valamint egy-egy monográfia a két legjobb román mesemondóról, válogatott szemelvényekkel repertóriumukból. A különböző tanulmányokban szereplő adatokon kívül a román—magyar próza kapcsolatainak kérdését szintén külön munkában szándékozunk feldolgozni.

Az eddigi kutatások alapján először is azt a következtetést szeretnők levonni, hogy a folklór fejlődése, valamint a hagyomány megújhodása szempontjából, egyéb vidékekhez viszonyítva, Görgény *középszinten* áll. Ez főleg a népszokások terén észlelhető. Itt még ma is számos olyan archaikus megnyilvánulás él, amely más vidékeken teljesen elmosódott, ám sohasem maradtak a fejlődésnek azon a régi fokán, amely más vidékekre jellemző. Például a virrasztójátékok gyakorlata mind ritkább mai falvainkban, viszont még teljesen aktív Görgényben — csakhogy eredeti jelentésük teljesen feledésbe merült, míg alkatuk jelentős megújhodáson ment keresztül. A látványosság funkciója mind nyilvánvalóbb a népszokások esetében — de ezek sokkal nagyobb számban maradtak meg, mint sok más vidéken, s szemmel láthatóan a szertartás iránti egyfajta tiszteletről tanúskodnak. Tudvalevő, hogy némely vidéken a lakodalom szokása olyannyira leegyszerűsödött, hogy alig-alig emlékeztet már a hagyományos formára. Görgényben a lakodalom megőrizte majdnem összes régi mozzanatait, éppúgy, mint jó néhány hagyományos gesztust. Igaz ugyan, hogy hajdani értelmük kilúgozódott, de a formák ma is élnek.

Folklór-földrajzi szempontból a Görgény-völgye a kárpáti övezethez tartozik. E tény inkább a viseleten látszik meg, de a tulajdonképpeni folklór, a táncok, a népszokások stb. is tanúskodnak róla. Az erdélyi sajátosság a Kárpátok keleti lejtőinek folklórövezeteire jellemző elemekkel keveredik.

A folklór összes fajtái közül a próza tartogatta számunkra a legnagyobb meglepetést. A mesélés itt különösen élő, s ugyanoly mértékben érdekes is a lebonyolításra szolgáló keretek, valamint művészi formái révén egyaránt. A családi körben vagy az egész falu viszonylatában gyakorolt hagyományos mesélés mellett, az erdőkitermeléssel párhuzamosan kialakult a gazdag „havasi" mesemondás, amely — amellett, hogy nagymértékben táplálja a hagyományos mesélést — új stílust teremt népi prózánkban.

Az eddig gyűjtött közel 1000 prózai alkotás, valamennyi magnón rögzítve, s mellettük számos információ a mesélés legkülönbözőbb arculatairól, az adatközlők

[9] PETRUŢIU Emil: *Contribuţii la cunoaşterea folclorului coregrafic din Deleni* (Adalékok az oroszidecsi táncfolklór ismeretéhez); NAGY Olga: *Timp şi spaţiu în basmele române şi maghiare din Valea Gurghiului* (Idő és tér a Görgény-völgyi román meg magyar népmesékben); VÖŐ Gabriella: *Două variante ale unui basm din Ispirescu* (Ispirescu egyik meséjének két magyar változata); MEDAN Virgil: *Repertoriul muzical al ceremonialului de nuntă de pe valea Gurghiului* (A Görgény-völgyi lakodalmi szokások zenei repertoriuma); ALMÁSI István: *Elisiunea silabei terminale a versului în cîntecele populare maghiare din Gldjărie* (A sorok utolsó szótagjának elnyelése a görgényüvegcsűri magyar népdalokban); POP Dumitru: *Contribuţii la studiul jocurilor de priveghi din Valea Gurghiului* (Adalékok a Görgény-völgyi virrasztójátékok tanulmányozásához); NAGY Olga: *Motivări psihologice în basmele lui Jakab István din Gldjărie* (Lélektani indoklások a görgényüvegcsűri Jakab István meséiben); VÖŐ Gabriella: *Influenţa mediului exploatărilor forestiere asupra povestitului maghiar din Gldjărie* (Az erdőkitermelés hatása a görgényüvegcsűri magyar mesemondásra); MEDAN Virgil: *Un fenomen de contaminare a două melodii din Valea Gurghiului* (Két dallam kontaminációjának jelensége a Görgény völgyében); MARKEL Hanni: *Legenda populară săsească din zona Reghinului* (A Szászrégen környéki szász népmonda); POP Dumitru—PETRUŢIU Emil idézett előadás; PETRUŢIU Emil: *Complexul de viaţă al jocului popular în Valea Gurghiului* (A Görény-völgyi táncélet); NAGY Olga: *Amprentele civilizaţiei şi mentalităţii contemporane în basmele lui Jakab István din Gldjărie* (A modern civilizáció és gondolkodás nyomai a görgényüvegcsűri Jakab István meséiben); VÖŐ Gabriella: *Aspectele de influenţă românească în repertoriul de poveşti al unui povestitor maghiar din Gldjărie* (Román hatások egy görgényüvegcsűri magyar mesemondó repertóriumában); MEDAN Virgil: *Repertoriul de cîntece funebre din Valea Gurghiului* (A halottas ének repertóriuma a Görgény völgyében); ALMÁSI István: *Cîntecul popular maghiar din Gldjărie*, (A görgényüvegcsűri magyar népdal).

[10] POP Dumitru: *Contribuţii la studiul jocurilor de priveghi din zona Văii Gurghiului*. Revista de etnografie şi folclor, XIII (1968), 2. sz. 131—141; VÖŐ Gabriella; *Două variante maghiare ale unui basm din Ispirescu*. Uo. XII. (1967), 5. sz. 389—396; Uő., *Benedek Elek meséi a Görgényi havasokban*. Utunk XXII. (1967. okt. 6). 40 (988). sz. NAGY Olga: *Concretizări de timp şi spaţiu în basmele din Valea Gurghiului*; MARKEL Hanni; *Legenda populară săsească în zona Reghinului*. Mindkettő sajtó alatt a Revista de ethnografie şi folclorban.

repertóriumáról stb. nem csupán művészi szempontból, hanem a folklór e fejezetének elméleti tanulmányozásához is rendkívül értékes anyagot szolgáltat. Többek között lehetőségünk nyílik jobban megérteni, hogy miként történik a mesék átszivárgása egyik nyelvből a másikba, etnikailag vegyes munkacsoportok keretében.

A görgényi folklórkutatás 1965. tavaszán megkezdett munkáját tervünk szerint 1969-ben fejezzük be.

Kolozsvár-Cluj POP DUMITRU

A kővé vált kenyér hiedelme a Nagysárréten

A kenyérsütés tilalma különböző naptári napokkal kapcsolatban a magyar nyelvterületen széles körben ismeretes. A hiedelem szerint bizonyos napokon nem szabad kenyeret sütni, mert a kenyér a kemencében kővé változik. A tiltás legtöbb esetben Úr napjára (július 3) vonatkozik, de egyes adatok szerint nem szabad kenyeret sütni Sarlós Boldogasszony (július 2) és havi Boldogasszony (augusztus 5) napján, Kisasszony napján (szeptember 8), Luca napján (december 13), Karácsonykor, János napján (december 27), általában vasárnap és böjti napokon.[1] A naptári napoktól függetlenül tilos a menstruáló és gyermekágyas asszonynak a kenyérsütés.

Igen gyakran a hiedelem helyi mondákban, történetekben őrződött meg. Ezek a történetek „valódi eseteket" mondanak el a hiedelmet megszegő asszonyról és a kővé vált kenyérről. Így pl. egy Eger környéki történet szerint egy asszony, aki a tilalom ellenére kenyeret sütött, rémülten vette észre, hogy kenyere kővé vált. „A kőkenyeret elásta, de a föld kivetette. Elásta más helyre, de a föld ismét nem fogadta azt be. Elvitte a paphoz, ki beszentelte, az egyházfi elásta s a kenyér ott is maradt."[2]

Az ún. Krisztus-mondák között is találkozunk a kővé vált kenyér történetével. TÖRÖK Károly Hódmezővásárhelyen a következő mondát jegyezte föl: „A Jézus Krisztus földön jártában keltében egyszer igen megéhezett, bement hát egy házhoz s kérte a gazdasszonyt, hogy a mivel az úr isten megáldotta! . . . De az asszony nagyon fösvény volt, azt mondta ő bizony nem adhat semmit, mert maga is a piaczról él, most is más napja már, hogy egy falat kenyér sincs a háznál.

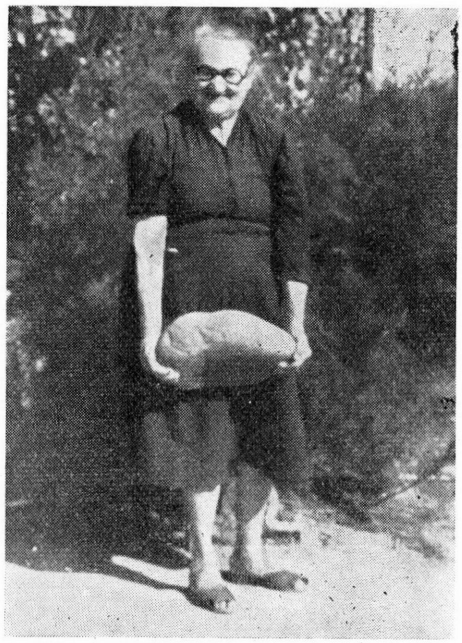

1. kép. Csóka Vilmosné a „kővé vált" kenyérrel. Bihartorda. DÁM László felv.

Pedig nem mondott igazat, mert hat kenyér meg egy czipó sült akkor is a kemenczében. A Jézus tudta ezt nagyon jól, azért midőn látta, hogy az asszony semmi nélkül elutasítja, azt mondja neki:

— Ne is adjon hát az úr Isten! Azzal elment dolgára.

Mikor aztán az asszony a kemenczéből szedné ki a kenyeret, uram fia! mi történt! egytől egyig mind kővé volt változva!"[3]

A tilalom-megszegés következményeinek „tárgyi bizonyítékaival" csak ritkán találkozik a kutató. GÖNCZI Ferenc Göcsejről írt monográfiájában említi, hogy ilyen kővé vált kenyér több községben is volt,

[1] GÖNCZI Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár, 1914. 265. — GUNDA Béla: *Kenyérsütés Orosháza környékén,* NÉ. XXIV. (1932) 111. — SZENDREY Zsigmond: *Szalontai jeles napok.* Ethn. XXVII. (1916) 77. — FÉL Edit: *Harta néprajza.* Bp. 1935. 26. — BENKÓCZY Emil: *Egervidéki babonák.* Ethn. XVIII. (1907) 151. — MOÓR Elemér: *A ház karbantartásával és a táplálkozással kapcsolatos szokások Rábagyarmaton.* Ethn. XLIV. (1933) 158.

[2] BENKÓCZY: i. m. 151.

[3] ARANY László—GYULAI Pál: *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből.* Pest, 1872. 509—510.



2. kép. A „kővé vált" kenyér. Bihartorda. DÁM László felv.

s egyet ő maga is látott Salamonváron.[4]

Az a hiedelem, amely szerint Úr napján nem szabad kenyeret sütni, mert az kővé változik, a Nagysárrét egész területén ismeretes. Nagysárréti gyűjtőútjaim során 1966-ban Bihartordán, Csóka Vilmosné házában a gyékényből font kenyérkosárban egy kenyér alakú követ vettem észre. Érdeklődésemre a 89 éves parasztasszony a kőkenyér történetével kapcsolatban elmondotta, hogy azt nagyanyjától örökölte. Nagyanyja halálos ágyán megvallotta neki, hogyan keletkezett a számára örökül hagyandó kővé vált kenyér. Elmondta, hogy leány korában Úr napján a tilalom ellenére a kemencébe vetett egy rozscipót. A cipó megsült, kivette a kemencéből és a konyha tüzelőpadkájára tette. Szólt a szüleinek, nézzék meg, hiába van Úr napja a kenyér nem vált kővé. Mire azonban szülei odaértek, egy kenyér alakú súlyos követ találtak a cipó helyén. Nagyon megijedt, a kővé vált kenyeret megőrizte, de senkinek eddig nem mondta el a történetét. Soha többé nem mert azután Úr napján kenyeret sütni.

A megszegetlen kenyeret a kamrában zsákon vagy kenyérrácson tartják. A megszegett kenyér helye azonban mindig a *kanapé* (sarokpad) sarkán, kenyérkosárban, a családfő ülőhelye mellett van. Ez a szokás valószínűleg abból ered, hogy étkezéskor mindig a családfő szel belőle az egész család számára. Csóka Vilmosné, aki közben Nagyrábéra költözött, a kőkenyeret a megszegett kenyér mellett tartja.

A hagyomány szabta tilalom ma még él, nemcsak az idősebbek, hanem a fiatalok körében is, akik azonban már nem a tilalom megszegésének következményeitől félnek, hanem csak a hagyomány iránti tiszteletből nem sütnek kenyeret a tiltott napon.

DÁM LÁSZLÓ

„Egy román ifjú" levele Benedek Elekhez

A közelmúltban megjelent BENEDEK Elek-kötetek („A százesztendős jövendőmondó" Karcolatok, elbeszélések, cikkek. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1967. A kötet anyagát válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta BALOGH Edgár, „A táltos asszony" Népmesék és mondák. Válogatta, szerkesztette és a bevezetőt írta FARAGÓ József; mindkettő: Bukarest, 1967. Irodalmi Könyvkiadó), a sajtó alatt levő levelezés-kötet (szerk. BALOGH Edgár) és a munkában levő mesefordítás-válogatás (Szerk. FARAGÓ József), valamint ISPIRESCU Petre meséinek készülő kritikai kiadása (szerk. BARBULESCU Corneliu), úgy véljük, időszerűvé teszi IORGOVAN Mihály alábbi levelének közreadását. Ő az a „román ifjú", akinek első levelére BENEDEK Elek a Keleti Újság ápr. 2-iki számában emlékezetes nyílt levéllel válaszolt. Utolsó passzusát idézem:

„Arra én már, Kedves öcsém, öreg ember vagyok, hogy nehezebb fajtájú irodalmat átültessek a román irodalom mezejéről, de a nagy munkából egy keveset magam is vállalok. Eszembe jut e levél írása közben, hogy többek közt a világ népeinek legszebb meséiből négy vaskos kötetre valót ültettem át, mégpedig német, francia és angol nyelvű gyűjteményekből. Van e szép mesék közt egy szép román népmese is, a Vadrózsa. Ezt a mesét én egy angol gyűjteményből ültettem át. Szóval a tengeren túlról hoztam haza. Nem, nem, annak többé nem szabad megtörténnie. Kérem, Kedves öcsém, önt is, román írótársaimat is, közöljék velem: melyek a legjobb román népmese-gyűjtemények — át akarom ültetni azokat."

IORGOVAN válaszát BENEDEK Elek unokája, dr. LENGYEL Tamás hagyatékából dr. LENGYEL Miklósné, BENEDEK Mária hozzájárulásával közlöm:

Kedves Elek Bácsi!

Jól tudom, hogy igen sok a dolga. Ezért nem is kívánom, hogy minden levelemre válaszoljon. Nekem az is boldogság, ha írhatok Elek bácsinak.

[4] GÖNCZI: i. m. 256.

El nem mulaszthatom, hogy a nekem küldött, valamint a Keleti Újságban megjelent levél feletti örömömnek kifejezést ne adjak, mit legjobban dokumentál az, hogy úgy a levelet, mint a Keleti Újságnak azt a bizonyos példányát magamnak maradandó emlékül eltettem.

A békére, a testvéri szeretetre való buzdítás visszhangra fog találni minden elfogulatlanul gondolkodó román embernél és habár az erdélyi nemzeti párt vezérei és nem kevésbé a parasztpárt vezérei az erdélyi magyarság ügyére vonatkozólag oly értelmű nyilatkozatokat tesznek, melyek a magyarság lelkét megnyugvással és reménnyel tölthetik el — a román—magyar egyetértés megteremtésében az oroszlánrész kétségtelenül az irodalmat fogja illetni. Az irodalmat, mely a néplélekben bírja gyökereit s nem a gazdasági és politikai élet konjunktúráiban.

Az irodalomról lévén szó, megemlítem, hogy ma küldöttem Elek bácsinak egy kötet román népmesét. Ispirescu Péter gyűjtötte hallomásból és öltöztette irodalmi formába. Mikor Ispirescu elküldötte könyvét Alexandrinak, a románok egyik legnagyobb költőjének, ez egy levelet írt neki, melyet ő (Ispirescu) előszó helyett közzétett. Ebben Alexandri a többek között ezeket mondja (Szabad fordítás): „Valóban a román nép képzeletének e fantasztikus produktumai oly eredeti karakterrel bírnak, mely felemeli őket más nemzetek meséi fölé . . . Az Ön könyve kell, hogy ott legyen minden ember asztalán, mert belőle a jövő nemzedékek megtanulják ismerni a román nép értelmének és természetének értékét."

Szeretettel küldöm a könyvet Elek bácsinak és boldog vagyok, ha rágondolok, hogy Elek bácsi talán általam ismeri meg az első román népmeséket eredetiben.

Végül legyen szabad megemlékeznem egy nagy-nagy családi örömről, melynek boldog részese vagyok. Feleségem ezelőtt 9 héttel egy egészséges és ügyes leánygyermeket szült. Mivel hogy a gyermekeket általában nagyon szeretem, el lehet képzelni örömömet.

Megkérem Elek bácsit, adja át kézcsókomat a Nagyságos Asszonynak. Elek bácsit pedig feleségemmel együtt szeretettel üdvözöljük és szívünkbe zárjuk örökre.

JORGOVAN MIHÁLY

Keresztur, 1922. május 22.

A levélre illetve a benne jelzett könyvküldeményre BENEDEK Elek a Cele trei Crişuri c. nagyváradi román folyóirat ankétjára adott válaszában utal:

„Chiar acuma am cetit o colecţie de poveşti a lui ISPIRESCU cu gândul s'o traduc în ungureşte. Poveştile aceasta sunt nu numai frumoase, dar şi dovadă sigură, că în sufletul povestitorului român şi maghiar s'a făcut încă de mult rudenie sufletească fără ca neamurile lor să ştie de aceasta" (Éppen most olvastam ISPIRESCU mesegyűjteményét azzal a gondolattal, hogy lefordítom. Ezek a mesék nemcsak szépek, de ékes bizonyítékai annak is, hogy a román és magyar mesemondók között már régóta kialakult a lelki rokonság, anélkül, hogy erről nemzetük tudomást szerzett volna) (III. 1922. 174).

A folyóirat a következő oldalon rövid életrajzot és méltatást közöl BENEDEK Elekről, melyben kitér az ifjúkorban félbehagyott és öregkorban újrakezdett nyelvtanulásra, a Keleti Újságban közzétett fordítási szándékára s felszólítja olvasóit, hogy juttassanak el hozzá minél nagyobb számban népmeséket és népi alkotásokat. (Cele trei Crişuri i. évf. 175 l.)

BENEDEK Elek kisbaconi könyvtára, tudtommal, ma is őriz néhányat a magyar és román nyelvű felszólításra hozzá elküldött román népköltési gyűjtemények közül, nem tudjuk azonban, hogy mely szövegek kerültek lefordításra, s azok hol jelentek meg. Az erdélyi magyar napilapok vasárnapi mellékletben, a „Cimború"-ban vagy másutt bizonyára van nyoma BENEDEK Elek fordítói tevékenységének.

Kovács Ágnes

A nyári és téli ételek Bihardiószegen 1944-ben

Kétségtelen, hogy a falusi nép életében a klímának irányító jelentősége van. Ez az irányítás főként abban is áll, hogy az egyes évszakok más-más tápláló anyagot bocsátanak az ember rendelkezésére. Az évszakok szerint változó ételek hű megállapítása természetesen elsősorban a falu népe között élőnek van módjában. Aki nem személyesen figyel meg, egyéb módon kell a tanulmányozásra alkalmas anyagot összegyűjtenie.

Az utóbbi csoporthoz tartozván, miként Érkeserű esetében, Bihardiószeg lakossága étrendjének tanulmányozásában is a helybeli tanítók segítségét vettem igénybe. Az V. és VI. osztály tanulói „fogalmazási gyakorlatként" megírták, mit ettek nyáron és télen. Érkeserűben szerencsésebben

választottuk meg a gyakorlat címét, mint Bihardiószegen. Az előbbi faluban ez volt a feladat címe: „Mit ettem a múlt héten?" A 9—10 éves tanulók étlapszerűen sorolták fel, mi volt a reggelijük, ebédjük és vacsorájuk a hét egyes napjain. Ily módon hűséges képet kaptunk nemcsak az érkeserűieknek, hanem általában az egész Érmelléknek őszi étlapjáról. A bihardiószegiek ezen a címen írtak fogalmazási gyakorlatot: „Mit ettünk nyáron és mit eszünk most egy-egy nap?" A dolgozatot 1944. márc. 29-én írták, tehát a nyári étlap mellett a téliről is beszámoltak. Az adatgyűjtésnek ez a módja tökéletlenebb volt, mint az előbbi. Nemcsak azért, mert szabályos iskolai dolgozat lett belőle, amelyben a gyerekek az iskola céljának megfelelően ügyeltek arra, hogy fogalmazási készségük bizonyítéka legyen írásuk, hanem azért sem, mert márc. 29-én bizony még a gyomrának túlságos jelentőséget tulajdonító felnőttnek is gondot okozna, ha fel kellene sorolnia, mit evett fél év előtt a hét egymást követő napjain. Arról ne is beszéljünk, hogy több gyerek összekavarta a nyári és téli ételeket. E hibák ellenére is használható anyag gyűlt össze. Ezt az anyagot Bodnár Sándor országgyűlési képviselő úr közléseivel egészítettem ki. Így sikerült képet kapnom arról, hogy milyen a bihardiószegiek nyári és téli étkezése a világháború negyedik és ötödik évében.

A kérdés tanulmányozásánál figyelembe kell vennünk Bihardiószeg földrajzi helyzetét. A csaknem napjainkig az Ér mocsarai között felejtett község termékeny talaja, ha a víz nem lepte el a földeket, mindenféle gabona- és kapásnövény, valamint a kerti vetemények egész sorának a termesztését engedi meg. A község keleti határa az Érháton van. Tele szőlőkkel és szilva-, cseresznye-, dió-, meggy-, alma-, barackfákkal, pöszméte- és ribizlibokrokkal. Rétjei a tehéntartást, tengeri- és burgonyatermése a sertéshizlalást, baromfitartást, vizei a liba és kacsa nevelését engedik meg. A konyhára valószínűleg hatása van annak is, hogy ez a 7000 lakosságú község a múltban város volt. 1872-ig szolgabírósági székhely. Városi életmódot kellett annak is fejlesztenie, hogy sokáig a debreceni kollégiumnak particulája volt itt és katonaság is állomásozott benne. Itt élt 3 évig gr. Széchenyi István is mint huszárkapitány. Mint az érmelléki, akkorában még igen jóhírű borvidék középpontja, debreceni kereskedőket és tisztviselőket is magához vonzott. Többnek volt itt szőlője és nyaralója. Az 1866-ban megépült érmihályfalva—nagyváradi vonal egyik állomása lévén, télvíz és árvíz idején sem ragadt agyagos talajába, mint az Ér síkságán fekvő községek.

Valószínű, hogy e sokféle hatásnak a következménye, hogy a múlthoz képest az ételek száma megnövekedett. A régi ételekhez — krumpli, paszulyleves, főzelék stb. ma már sok friss és szárított zöldség és befőtt járul és teszi változatossá mind a szegényebbek, mind pedig a módosabbak étlapját. A diószegi konyha ma már nemcsak galuskát, hanem makarónit is használ a pörkölthöz és a leányok meg asszonyok egymással versenyeznek, ha akad még lakodalom, hogy ki tudja a maga készítette különb tortával megkínálni a vendégeit.

A téli és nyári étkezésben természetesen megvan a természet kényszerítő és segítő hatása, bár nem annyira, hogy a spenótra, karalábéra, répára, általában a zöldfőzelékekre nagyon rákapatta volna a diószegieket. Az idegenkedést azzal okolják meg, hogy nehéz testi munkásnak „hamar kiesik a hasából és nem tud rajta dolgozni." Persze, hogy nyáron mégis csak friss növényi ételekkel táplálkoznak, télen pedig a száraz főzelékeket fogyasztják, de azért télen is, nyáron is, ha csak lehet, húst is esznek.

Naponta általában 3-szor étkeznek, de „Szt. György naptól Szt. István király napjáig a hosszú napokon" uzsonnát is esznek. Az ebédtől, az otthon fogyasztott vacsoráig, uzsonna nélkül hosszú volna az idő. Helyi okként még az is hozzájárul az uzsonnázáshoz, hogy a bihardiószegi határ tagolatlan, a munkahely olykor 8—10 km távolságra is van a községtől. Nem lehet megkívánni az asszonytól vagy a gyerekektől, hogy 2—3 órát gyalogoljanak az ételhordással. Erre csak csépléskor kerül sor, amikor mindennap, hetenként legalább háromszor kinn eszik az ebédet. A tarisznyából fogyasztott ebéd nem olyan kiadós, mint a meleg étel. Nyáron tehát így alakul az étkezés a mezőn: 8 órakor reggeli, 12 órakor ebéd, 5 órakor uzsonna — mindannyiszor tarisznyából vagyis száraz koszton —, este 9—10 órakor meleg vacsora otthon. Tízórait főként a tisztviselők és a jobbmódú gazdák óvodás és iskolás gyerekei kapnak. A „fogalmazási gyakorlatot" írók egyike sem emlékezett meg róla.

A gyakorlatokból nehéz megállapítani, hogy hány fogásból áll egy-egy főétkezés. Annyi kétségtelen, hogy a reggeli és a vacsora — persze a kenyeret nem számítva — télen-nyáron egyfogásos. Az 51 gyerek közül csak 5 sorolt fel kétfogásos ebédeket mind a két évszakban. Ketten csak nyáron, ketten csak télen beszélnek kétfogásos ebédről. Úgy látszik nem

a vagyoni helyzettől függ az, hogy egy vagy kétfogásos az étlap. Van köztük — az öt között — olyan család gyermeke, amelyik 28 holdon gazdálkodik, van 5 lova, 3 marhája és 5 gyermekről kell gondoskodnia, de van 1 holdas szőlőbirtokos is, akinek szintén 5 gyereket kell táplálnia. Nyáron persze érthető, hogy nem a tűzhely mellett tölti az időt a gazdaasszony. Van neki is elég dolga a gazdaságban. A gazda és a vele dolgozó gyermekei, akiket bizony már 10—12 éves korban munkára fognak, reggelire is, ebédre is kenyeret, szalonnát, zöldpaprikát, esetleg hagymát, nyers paradicsomot eszik. Vacsorára meleg étel készül. Télen sokszor annyi, hogy reggelire is jut belőle, esetleg több napi étkezésre is elég. Vasárnap azonban még a nincstelen is iparkodik, hogy az ebéd lehetőleg 3 fogásból: levesből, húsos főzelékből és tésztából álljon. Persze a mai jegyes világban nem mindig sikerül a hús előteremtése. „Bizony sokszor még vasárnap is volt kolompérleves" — panaszkodik az egyik fiú— „mikor nem kapott húst anyám." A sült tésztával is baj volt. „Kalácsot nem igen sütöttünk, mert nem volt cukor, meg nullás liszt se igen volt, mert nyáron nem volt búzánk." írta az egyik 3 holdas gazdának a fia, aki emiatt 4 testvérével együtt volt kénytelen nélkülözni a finomabb vasárnapi falatokat.

A gyerekek hiányos beszámolóját az étkezések fogásairól Bodnár képviselő úr közlései a következőképpen egészítik ki. A tisztviselők rendes étlapján a reggeli: tej vagy tejeskávé; az ebéd: leves, húsféle vagy főzelék és sült vagy főtt tészta (tehát 3 fogás); uzsonna: vajas kenyér, vagy szalonna és kenyér, vagy sonka és kenyér; a vacsora: hideg sült vagy tejeskávé és befőttek. Ez nyáron annyiban változik, hogy sok gyümölcsöt fogyasztanak. Ugyanilyen az étlapjuk az otthon dolgozó jobbmódú iparosoknak. Akik azonban nem otthon dolgoznak, pl. a kőművesek, építőmunkások stb. egész nap tarisznyából élnek és csak este, vacsorára esznek főtt ételt. A jobbmódú gazdák téli étlapja reggelire tej, ritkábban tejeskávé, délben leves és hús vagy tésztaféle (2 fogás) uzsonna nincs, vacsorára déli maradék vagy hideg sültféle (tepertő, kolbász, bőrsajt). Ahol nem fejnek, a reggeli meleg bor után zsíros kenyér vagy pergelt káposztával oldalas, vagy kolbász. A nyári étlap: künn a mezőn vagy a szőlőben dolgozva a reggeli, ebéd és uzsonna: kenyér és sült- vagy nyers szalonna zöldhagymával, retekkel, zöldpaprikával, nyers paradicsommal. Aztán sok gyümölcsöt esznek kenyérrel, mert a gyümölcsre kevesebb víz kell, s ez a melegben igen fontos. A törpebirtokosok, mezőgazdasági munkások, napszámosok étlapjáról, illetőleg a fogások számáról a gyerekek előbbi beszámolója elég jó képet ad. Különösen a mai időkben hétköznapokon nem igen beszélhetünk egyébről mint egyfogásos ebédekről.

Arról, hogy az egyes fogásokat milyen ételek adják, a fogalmazási gyakorlatokból elég hű képet kapunk. A mezőn, szőlőben dolgozók nyári reggelije mint láttuk, szalonna, kenyér, retek, hagyma, zöldpaprika és nyers paradicsom különböző csoportosításokból áll. Az otthonmaradók leggyakrabban kávéztak. Az 51 gyerek 156 reggeliről számol be és 28 ételt sorol fel. E 156 reggeli közül 33 tejeskávé. 29-ben tej, 15—15-ben szalonna és zsíros kenyér. Feltűnő, hogy nem minden gyerek kapott tejet vagy kávét reggelire, akinek a szüleje tehéntartó volt. 13-an voltak ilyenek, de csak 6-an írták, hogy tej vagy kávé a reggelijük. A többiek csak vasárnap, esetleg egy-két köznapon ittak kávét vagy tejet. Gyümölcsöt, teát, szalonnát, vacsoramaradékot, zsíros kenyeret és különböző levest kaptak tej helyett. Köztük van egy gyerek, aki azt írja, hogy 3 szarvasmarhájuk van. Az 5 testvérnek egyébként igen változatos és tápláló a reggelije, hiszen pl. mikor teáztak, zsíros kenyér járt melléje, a kávéhoz szalonnát is kaptak. Úgy látszik, hogy édesanyjuk szereti a változatos étlapot. Ezt az ebéd és vacsora összeállítása is bizonyítani látszik. A 15 szalonnázó között többen a mezőn reggeliztek. 8-an teáztak. Ez is már a város hatása. Szilvát 6, cseresznyét és almát 3, ill. 4 ízben reggeliztek a többi gyerekek.

A többi étel 1—3-szor fordul elő a 156 reggeli között. Közülük kiemelem a 2 esetben fogyasztott forralt bort. A többi paradicsom, sült burgonya, sóska-, paradicsom-, burgonya-, pöszmételeves, zöldbab, tört bab, karalábé, főtt tészta és krumplimóring. Bár nem beszélnek róla, természetes, hogy minden reggelihez, de ebédhez és vacsorához kenyér is járt, de 3-an csak kenyeret reggeliztek, 1—1 pedig sós-, paprikás-, vajas és bundás kenyeret evett. A vajas kenyér a kávéhoz járt egy olyan kisleánynak, aki neve után ítélve szüleivel együtt ma valamelyik gettóban él. E vagyontalanoknak vallott szülők szerény, de mindig kétfogásos ebédből és mindig kávéból, télen pedig még füstölt húsból és uborkából álló vacsorája a vagyontalanság ellenére nemcsak bizonyos jómódról, hanem — hogy így fejezzem ki magamat — némi ételkultúráról is tanúskodik.

Az 51 gyerek nyári ebédje 383 ételből telt ki. Abból, hogy 1—1 étel átlag

4—5-ször fordul elő, elég változatos ebédeket enged feltennünk. A valóság azonban az, hogy egyes ételek nagyon sűrűn kerülnek az asztalra. Ez nem is kifogásolható. Hiszen minden zöldfőzelék-félének megvan a maga ideje, s a háziasszony ehhez kénytelen alkalmazkodni az étlap megállapításakor. A leggyakoribb a hús- (44), burgonyaleves (29), azután a zöldbableves (29), amely a fogalmazási gyakorlatban ritkábban felsorolt tök- és meggylevessel együtt hidegen is ízletes és ezért még a mezőre is kiviszik, húsleves (28), sült tészta (16), paradicsomleves (14), zöldbabfőzelék (13), sóskaleves, krumplimóring (10—10), pergelt tésztaleves, karalábéleves, palacsinta és káposztaleves (9—9). A többi étel: tökleves, zöldborsóleves, zöldborsófőzelék, gyümölcsleves (7—7), salátaleves (6), savanyúleves, töltött káposzta, paprikás burgonya (4—4), burgonyafőzelék, köménymagos leves, répaleves, dinnye, zsíros kenyér, karalábé (3—3), borsos burgonya, tőtike, pogácsa, savanyú burgonyaleves, tarkedli, tejfeles csirke, tört bab, tört burgonya, saláta, főtt tészta, dinsztelt káposzta, paprikás csirke (2—2). 32-féle étel: köztük a tök-, spenót, répafőzelék, káposzta, különféle főtt tészta, sőt sült tojás is csak 1—1-szer olvasható.

Mind a nyári, mind a téli vacsoráról keveset írtak a gyerekek. 15-en nem is említik. Ez nem jelenti azt, hogy mintha elmaradna. Hiszen többen írták, hogy ha a mezőről hazajönnek, friss vacsora várja őket. A 118 felsorolt vacsora közül mégis 26 esik a maradékra nyáron is. Ennek jórésze azonban vasárnapra vonatkozik. A 36 ételféléből legsűrűbben 15-ször zöldbab, azután a burgonyaleves (10) és a krumplimóring (7) kerül az asztalra. Palacsintát 5-ször sütöttek, 3—3 esetben karalábélevest, paradicsomlevest, pergelt tésztalevest tálaltak. Tejet, zsíros kenyeret 4 ízben, egy marék szilvát és kenyeret 3 ízben ettek a gyerekek. 5-ször fordult elő kávé is, de ezt csak egy lányka kapta rendszeresen vacsorára. 5 ízben puszta kenyérrel kellett beérni. Jellemző, hogy nem zúgolódtak érte. Megnyugvással írja egy 3 holdas gazdának a fia, hogy „mindig kiparancsolta a jó Isten, hogy mit együnk." A többi étel: sült burgonya, öntött saláta, főtt tészta, tea, hús, sóska és savanyú burgonyaleves, uborkasaláta, tarkedli, szalonna, és diós laska, puliszka, töltött káposzta, lekváros kenyér, túrós galuska, dinsztelt burgonya, árva gulyás, sült tészta, és csirkepaprikás 1—1 ízben volt az asztalokon. A tojásrántottát is csak egy esetben látjuk a nyári étlapon. Feltűnő a tojás mellőzése az étkezésben, hiszen — úgy látszik — még tésztát sem nagyon fogyasztottak. Ennek az okát nem annyira a múlt évi baromfivészben, mint inkább a tojás drágaságában látom. Inkább eladták, minthogy megették volna.

A téli étkezésről — mint említettem már — még felszínesebben nyilatkoznak a gyerekek, mint a nyáriról. A reggelit 74 esetben sorolják fel és 17-féle ételről adnak számot. A kávét 20, a tejet 15 esetben írják, a kolbászt azonban már 7-szer, tepertőt és teát — bár nem együtt a kettőt — 6—6 ízben „kávéztak". 2—2 ízben bőrsajtot, puliszkát, szalonnát és forralt bort, 1—1-ben pedig oldalast, lekváros, sós, tepertősalakos kenyeret, sonkát, tengerikását és sült burgonyát ettek.

A téli ebédeket is sokféle ételből állítják össze a diószegi asszonyok. A 155 ebéden 59-féle ételt adtak: egy-egy étel tehát átlag 3-szor került az 51 háztartás asztalára. Az uralkodó étel a szárazbableves, amelyet az egy alkalommal savanyúan elkészített változatával együtt 14-szer tálaltak. Disznóhúst 13-szor, burgonyalevest 12-szer, az egyszer adott paprikás burgonyalevessel együtt 13-szor, kolbászt és húslevest 9-szer, töltött káposztát 5-ször, borsólevest, paprikás burgonyát, orjalevest, kalácsot, túrós laskát és káposztalevest 4—4-szer, sárgarépafőzeléket, csirkehúst, köménymagos levest, zsíros kenyeret, krumplimóringot 3—3-szor, paradicsomlevest, főtt tésztát, befőttet (!), bőrsajtot, dinsztelt burgonyát, karalábélevest, paradicsommártást, paradicsomot, borsófőzeléket 2—2-szer készítettek. A többi étel (nyúlhús, pergelt tésztaleves, füstölt húsleves, szalvétában főtt burgonyatészta, rakott palacsinta, gombaleves, tolvaj gulyásos, cékla, almaleves, káposztás galuska, zsíros kenyér, paprika, szalonna, sonka, liba, kacsa, mákos laska, szilvaleves, gulyásos, pirított dara, puliszka, tört borsó, burgonyás tészta, pirított burgonya) csak egyszer került a 155 eset közül az asztalra.

Legkevesebbet tudtak mondani a fogalmazási gyakorlatok a téli vacsoráról. 38 esetben szóltak róla és 27 ételt soroltak fel. Bablevest és tejet 3-szor, szalonnát, kolbászt, reszelt tésztalevest, pogácsát, sült húst, paprikás burgonyalevest és sült burgonyát 2-szer, burgonya-, káposzta-, hús-, savanyú-, gyümölcs-, savanyú burgonyalevest, galuskát, tepertőt, paradicsommártást, zsíros kenyeret, palacsintát, szilvát, hurkát, teát, kávét, pirított füstölt húst, uborkát, krumplimóringot egy-egy ízben vacsoráztak.

128 ételről számoltunk be. Ezeket 887 esetben fogyasztották. Az adatszolgáltatás tökéletlensége miatt nem volna

helyes, ha szám szerint akarnók kimutatni, hogy miként oszlanak meg ezek az ételek a nyári és téli étkezések között. Az kétségtelen, hogy télen laktatóbb ételeket fogyasztottak. „Most hogy megöltük a disznót" — mondja az egyik kis magyar — „jobb ételeket eszünk." A másik azzal dicsekszik . . . „hogy megöltük a disznót, már több húst is eszek meg kolbászt." A harmadik azt írja, hogy a disznóölés óta „zsírosabb ételeket" esznek. Sőt az is kiderül, hogy „most már, hogy megöltük a disznót, jobban kerül mit enni." Nyáron ui. „egy kis kenyeret, egy kis maradékot, egy kis paradicsomot" kapott, pedig mezei munkát is kellett végeznie. Ha azonban csak általánosságban állapíthatjuk is meg, hogy télen a húst és a zsírosabb ételeket, nyáron pedig a növényi eredetűeket fogyasztják, annyit mégis megmutatnak ezek a fogalmazási gyakorlatok, hogy melyek a legsűrűbben fogyasztott ételek.

A 127 étel közül leggyakrabban olvassuk a kávét (59), burgonyalevest (54), tejet (50), húst (48), bablevest (36), zsíros kenyeret (31), szalonnát (28), zöldbablevest (23) és a krumplimóringot (21). A kávét egy-két család rendszeres kávézása reggelire és vacsorára is kiemeli. A húst elsősorban a baromfi szolgáltatja. Nemcsak a francia parasztnak, hanem a mi falusi népünknek is minden vasárnap tyúk fő a fazékban. Ebből telik ki sok helyen a húsleves is. Bihardiószegen egy héten 3—4 nap is van csirke vagy ruca. Szeptembertől rendesen minden vasárnap leöl a gazdaasszony egy hízott rucát, amelyből kitelik az ebéd és vacsora, zsírja pedig egész hétre elég, sőt marad is. Némelyek esznek libát is, bár ezt inkább hizlalják és a pulykával együtt eladásra szánják. Az egyik gyerek, akinek az apja 23 holdon gazdálkodik, elmondja, hogy „marhahúst ritkán kaptunk, mert nem ért reá anyám a „szég" előtt állni. Ezért leöltünk 15 kacsát, 5 libát és vagy 18 csirkét". Éppen a változatosság kedvéért esznek szívesen a falusiak marhahúst is, ha hozzájutnak. A hús azonban, a mai időkben, általában vasárnapi étel. „Egy héten egyszer eszünk húst. Ezt is csak vasárnap" írták ketten is. Ha elmarad, emlékezetükben tartják. „Marhahúst ritkán kaptunk, anyám nem ért reá sorban állni, mert sok dolga volt" jegyzi fel az egyik fiú.

A húsevés igazi ideje a tél, mikor disznót ölhetnek. Ennek az állatnak falusi népünk táplálkozásában való nagy jelentőségét ismerjük ugyan és tudjuk, hogy a jobb módú gazdák, sőt jobb munkáscsaládok is békés időkben annyi disznót ölnek, hogy egész évi zsírjuk és szalonnájuk legyen, mégis úgy látszik, mintha ezt a jelentőségét a városi ember és hatóságok sem érezték át teljesen. A gyerekek írásaiban szinte bálvánnyá magasztosodik a disznó. Alig van egy-két fiú és lány az 51 között, aki nem beszél róla. Elmondják, öltek-e már vagy nem, márc. 29-én még emlékeznek reá, hogy pl. január 6-án öltek, tudják azt, hogy hány kg-os volt (amiből kiderül, hogy ez évben nem dúskálódhattak zsírban a diószegiek, mert 90, 100, 130 kg-osakat jegyeztek fel, csak az egyik fiú lelkendezik, hogy a leszúrásra váró koca („megvan vagy kétmázsás"); ha pedig nem szúrták meg, mikor kerül reá a sor. Mennyi aggodalom sír ki soraikból, ha baj volt a hízóval.

„Még mi disznót nem öltünk, mert elhullottak és ezáltal nagyon sokat nélkülözünk" írja egy 5 holdas gazdának a gyereke, aki testvérével együtt esett el a jobb falatoktól. „Mi már öltünk disznót, de olyant, hogy egy csepp zsírja sem volt. Nem volt se szalonnája, se hája. Lehívtuk az orvost is, azt állapította meg, hogy a belső része van elromolva. Nem tudom hogyan telik el ez az év" — sóhajtozik egy háromtagú családban élő gyermek. A gond nagy lehetett, mert az apának nincs földje. „Mikor bekövetkezett a tél, a *csükés* (csürhés, azaz tenyész) disznó megbetegedett és mi hamar észrevettük. Édesapám megszúrta, de hála Istennek lett egy kis zsírja" újságolja örömmel az egyik kis gyerek, akik nyolcan vannak otthon és „nincs egy szál földjük sem".

Ha figyelembe vesszük, hogy a 887 ételből 298 a levesekre, 143 a húsfélékre és szalonnára, 129 a főzelékekre és 72 a tésztafélékre jutott, akkor tisztán látjuk, hogy a diószegi konyhán éppen olyan nagy jelentősége van a levesnek, miként az egész Tiszántúl,[1] sőt az ország más részében is[2]. Ennek kedveltsége már Érkeserűben is megállapítható volt.[3] Amíg a francia konyha azért készít levest, hogy étvágyat gerjesszen, a magyar falusi konyha, úgy látszik, a többé-kevésbé zsíros vízzel is igyekszik a gyomrot megtölteni, és a jóllakottság érzetét kiváltani. Nyáron ezenkívül még az a tapasztalat is kedvez a levesnek, hogy „a verejtékes testi munkában a víz is nagy szükséglet."[4]

A drága munkaidő kímélése szintén szem előtt lebeg, mikor a levest főzik. A szegény munkásasszonyok egész nap

[1] ECSEDI István dr.: *A debreceni és tiszántúli magyarság táplálkozása.* Déri Múz. évkönyve 1934. 162.

[2] KARDOS László: *Az őrség népi táplálkozása.* 24.

[3] MÁRTON Béla: *Érkeserű vázlatos leírása.* Debr. Szle. 108.

[4] KARDOS: i. m. 25.

künn a mezőn vagy szőlőben dolgoznak. Estefelé sietnek haza, hogy a baromfit, barmot megetessék, s csak azután gondolhatnak a ház népének ellátásra. Ilyen előzmények után nem csoda, ha a gyorsan elkészíthető leves a vacsora. Télen azonban már a megszokás is hozzájárulhat a gyakori levesfőzéshez. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a leves mellé mindig kenyér is járul.

A levesek közül leggyakrabban bab- (60) és burgonyalevest (59) főztek. Az előbbinél a változatosságot azzal érték el, hogy zöld- és szárazbabot főztek és 1 esetben savanyú bablevest tálaltak. A burgonya 2 esetben paprikás és 3 esetben savanyú burgonyalevesként volt az étkezés tárgya. Húsleves 44-szer került fogyasztásra, paradicsomlevest 20-szor, pergelt tésztalevest 16, karalábélevest 14, káposztalevest 13, sóskalevest 12, borsó és gyümölcslevest (alma, szilva, meggy, pösz-méte) 11 ízben főztek. A 22-féle leves között ritkábbak a tök- (7), kömény-magos-, saláta-, (6—6), savanyú- (5), orja-, bor- (4—4), gulyásos-, répa-, (3—3), dara-, gomba-, lebbencs és a zöldségleves (1—1).

A 24-féle főzelékből legtöbbször a burgonyából készülteket tálalták. Egy szlovák közmondás szerint a jó háziasszony egy hónapon át mindennap tud burgonyát adni anélkül, hogy megismételné valamelyik ételt. A diószegi konyha ebben ugyan nem annyira leleményes — nincs is reá annyira szükség, mint a szlovákoknak —, de már ott is készül burgonyából hétféle főzelék és ezenkívül még meg is sütik és tésztának is felhasználják. Főzelékek: a krumplimóring (21), paprikás burgonya (10), burgonyafőzelék, dinsztelt burgonya (3—3), borsos-, tört-, pirított burgonya (2—2). A burgonya után a gyakoriság sorrendjében a száraz- és zöldbabfőzelék (16), tört bab (3), meg a paradicsom — főként mártásnak elkészítve — (18). A száraz- és zöldborsófőzelék 8, a tört borsó 1, a karalábé 5, töltött káposzta 11, pörkölt és dinsztelt káposzta 4, töltött paprika 1, répafőzelék 4, tök, spenót és tőtike 1—1 ízben került a terítékre.

A gyerekek nagyon ritkán emlegetik a főtt és sült tésztaféléket. Ez azonban a háborús megszorítások következménye lehet. Úgy látszik, hogy nemcsak a kalácsra, hanem még a főtt tésztára sem telt elég nullás liszt. A 24-féle tésztát (burgonyás, szalvétában főtt burgonyás tészta, diós, mákos laska, pogácsa, káposztás kocka (2—2), krumpli nudli, olajos fánk, lekváros tészta, lekváros derelye, gombóta, galuska, káposztás galuska, pirított dara, tengeri kása, túrós galuska, tarhonya (1), puliszka, túrós laska (4), azután az általánosságban csak tésztának (18) és főtt tésztának (5), kalácsnak (4), nevezett ételt 72 ízben adta az asztalra néhány vállalkozó szellemű gazdaasszony. A galuskának nemcsak azon változatai ismeretesek, amelyeket a gyerekek felsoroltak, hanem adják üresen zsírral, dióval, mákkal, lekvárral, a krumpli nudlit pedig üresen vagy „terítve" is. Itt is feltűnő a tejes, vajas, tojásos ételek elhanyagolása. A túrósok sem készülnek elég gyakran. A legfontosabb *tésztanemű* a kenyér. 73 ízben adják a kenyeret különbözően elkészítve, mint külön ételt. Ez pótolja a tésztaféléket nemcsak a gyerekeknél, hanem a felnőtteknél is, sőt még a tejet, főzeléket és a húst is. A kenyér mindig fontos táplálék, de különösen nyáron, szalonnával együtt, ez a fő étel. A munkások gyalog járnak ki a terjedelmes határba, viszik a kapát, vagy a kaszát, az egész napi 5—6 l vizet, a tarisznyában tehát nem vihetnek főtt ételt, mert elég teher a többi. Ezért azután egy munkás ember naponta legalább 1 kg kenyeret eszik meg. A legtöbben ennél többet fogyasztanak. Ez az oka annak, hogy az évi 240 kg búzafejadag kevés.

Vegyük még számba, hogy mely növényeket használja fel a diószegi konyha ételei elkészítésére. Statisztikánkból azt látjuk, hogy legtöbbször (109) a burgonya a nyersanyag, azután a bab (78) következik, főként száraz alakjában. A felhasználás sorrendje azután így alakul: káposzta (31), borsó (20), karalábé (19), paradicsom (18), paprika (17), sóska (12), tök (8), saláta (6), répa, uborka (4—4), spenót és cékla (1—1).

A gyümölcsöket nemcsak nyersen fogyasztják, úgy főként a gyerekek eszik, hanem lekvárt és befőttet is csinálnak belőle. Valami sokat nem, mert akkor a gyerekek több lekváros kenyeret és tésztát vallanának be. Nem egészen cukorhiány lehet ennek az oka, hiszen a szilvalekvárhoz nem is igen van reá szükség. Ellenben igen sok gyümölcsöt aszalnak és télen az aszalt szilvát, cseresznyét, almát levesnek használják, vagy gyermekeknek adják csemegének. A paradicsomot nyersen és befőzve fogyasztják.

MÁRTON BÉLA

Néhány adat két alsóbbrendű mitikus lényhez

A természetfölötti lények kora a fokozódó művelődéssel lejárt. A mai ember már nem nagyon hisz létezésükben, a fiatal meg alig hall már valamit róluk. Az idősebb korosztály azonban még hűségesen őrzi emléküket. A falukutató így, ha csonkán, töredékesen, sokszor módosított formában is, csak hozzájuthat még a régi hiedelmek adataihoz. Közleményemben néhány ilyen, emlékezetben élő adalékkal próbálom gazdagítani a magyar mitológia tárházát.

Adataim nem szakavatott néprajzkutató céltudatos gyűjtőmunkájának az eredményei, hanem a nyelvjáráskutató munka melléktermékei. Ezért a magyarázó észrevételeket igyekszem mellőzni. Ha ilyen magyarázó észrevételt olykor mégis megkockáztatok, azt csak úgy kell tekinteni, mint az adat nyelvi oldalról történő megvilágítását, melynek polgárjogra emeléséhez föltétlenül szükséges a néprajz igazolása is.

1. *Bengek.* Szamosszegi nyelvjáráskutató utamon egy gyakran használt szólásban bukkant elő az adat: *Vigyék el a bengek!* A szólás jelentése körülbelül megfelel a köznyelvi *Vigye el az ördög (manó):* kifejezés jelentésének (vö. MNyj. XIII. 170.). Egy későbbi gyűjtőút alkalmával már más használatban is találkoztam a *bengek*-kel: *Megették a bengek.* Ezt általában a szülő, de más felnőtt is, olyankor mondja a gyereknek, mikor az érdeklődik a tudtán kívül elfogyasztott kedvenc étel után.

A mostani lakosságnak nincs tiszta fogalma a *bengek* szóval jelölt mitikus lényről. Külsejükről, tartózkodási helyükről, természetükről semmit sem tudnak. Érdeklődésemre mindig csak annyi volt a válasz, hogy: *hát valami jórdög, valami manóy.*

A szólások használata azonban nyújthat valamelyes fölvilágosítást erre vonatkozóan. Föltűnő, hogy mindig többes számban, *bengek* alakban jelentkezik a szó. Ez arra enged következtetni, hogy a mostani homályos fogalom mögött egy olyan mitikus lényt kell keresnünk, mely nem egyedül, hanem csoportosan jelentkezett a nép képzeletében.

Tanulság levonására késztet az a tény is, hogy a szólást mindig csak felnőtt használja, és mindig gyerekre vonatkoztatva. Lehet gondolni ebből arra, hogy a *bengek* valami apróbb termetű és nem egészen rosszindulatú, hanem inkább huncutkodó, kötekedő természetű lényekként élhettek egykor a nép képzeletvilágában.

Az adat értékeléséhez és fölhasználásához szükségesnek tartok egy nyelvjárástörténeti, illetve településtörténeti adalék közlését is. *Szamosszegi szójegyzék*em bevezetőjében már jeleztem, hogy a község nyelve nem egységes (vö. MNyj. XIII. 161.). Egy újabb, jelenleg még kéziratban levő dolgozatomban, nyelvtudományi módszerekkel ugyan, de elfogadhatóan tudom bizonyítani, hogy a falu lakosságának egyik része a XVIII. század folyamán települt Szamosszegre, valószínűleg a mai Kárpát-Ukrajna területéről.

Fontos lehet ez a településtörténeti adalék azért, mert magyarázatot adhat arra, hogy miért nincs tiszta fogalma a mai lakosságnak a *bengek*-ről. Nyelvi síkon ugyanis megengedhető egy olyan föltevés, hogy Szamosszeg ősi lakossága nem ismerte ezt a mitikus lényt, s így természetesen a nevét sem. A XVIII. században betelepült lakosság körében viszont ismerős lehetett, s szólás formájában innen vette át az őslakosság. A betelepült lakosság utódainak tudatában pedig, a környezet asszimilációs hatása alapján mostanra elhomályosult a mitikus lény fogalma. — Természetesen azt az elgondolást csak a néprajz igazolhatja egy esetleges Kárpát-ukrajnai kutatással.

2. *Kóupé.* Néprajzosaink körében nem ismeretlen a *kópé* fogalma. KÁLMÁNY Lajos munkássága nyomán már a múlt évszázadban jelentkezik, mint „gyermek ijesztő lény" (vö. Ethn. IV. 320). Hasonló értelmezésben található meg a *Szegedi Szótár*-ban is (vö. I. 808.). Érdekes viszont, hogy a többi regionális szótárakban nem jelentkezik a *kópé* szó mitikus lény jelentésben.

Szamosszegen *kóupé* alakban találtam meg, de mint homonymát. Jelenti: 1. a ravasz, huncut embert; 2. a hamis, csípős kakast; 3. a mitikus lényt.

A mitikus lény leírása részben hasonlít a szakirodalom által ismert leíráshoz, részben pedig eltér attól. A szamosszegi elképzelés szerint a *kóupé*-nak kakasfeje és emberteste van, valahol a pincék és vermek táján a föld alatt él egyedül. A föld felszínére sohasem merészkedik, de gyakran megjelenik a pincékben és vermekben, ahol az odatévedt gyermekeket megcsipkedi. Méretére vonatkozóan nincs egyértelmű elképzelés a községben. Egyesek ember nagyságúnak tartják, mások azt mondják, hogy nem nagyobb egy öt-hatéves gyereknél.

Jellemző sajátsága, hogy hívásra megjelenik, és békésen el is lehet vele társa-

logni, ha jó hangulatban van, és elégedett a vendéglátással. Mert a meghívás mindig vendéglátással egybekötött. Ez a következőképpen történik:

A pincét vagy vermet tisztára fölseprik, sárga homokkal lehintik, és középen egy kis asztalkán terítéket tesznek föl. Az evőeszköz nem kötelező, de abrosz és szék föltétlenül szükséges, mert a *kóupé* erre nagyon kényes. Ezután a *kóupé* hívók, akik általában gyerekek, magukra zárják a pinceajtót, és a fölső lépcsőn maradva kétszer-háromszor mondják:

Jőj fẽ kóupé!

A *kóupé* megjelenése zajtalan. Legtöbbször csak arról lehet megtudni jelentkezését, hogy az étel kevesebb, mint eredetileg volt. Megjegyzendő, hogy ezt mindig a felnőttek állapítják meg, mert a hívó szavak elhangzása után a gyerekek szinte minden esetben kirohannak a pincéből, és napokig felé sem mernek menni.

Ilyen *kóupé* idézés jelenleg már nem fordul elő. A harmincas évek végén azonban még gyakori volt. A saját gyerekkoromból is emlékszem egy futással záruló *kóupé* idézésre, melyet szamosszegi gyerekbarátaimmal végeztem.

A mai fiatalok közül már kevesen ismerik, de több idős személlyel beszéltem, akik még most is szentül állítják, hogy gyerekkorukban nekik megjelent, és szépen el is társalogtak vele.

Az eddig ismert *kópé*tól a szamosszegi szembeszökően eltér. Magyarázatot erre a különbözőségre nem adhatok, csupán ötletként említem meg, hogy az alaki sajátságot esetleg indokolni tudjuk a *kópé* szó homonyma mivoltával.

BALOGH LÁSZLÓ

Egy újabb vándorlegény dal

Az Ethnographia az elmúlt évek során már több alkalommal közölt vándor mesterlegény dalokat,[1] amelyekből fény derült ezek eredetére és a magyar népdalköltészettel való szoros kapcsolataira, számos változatára.[2] Eddigi ismereteink alapján megállapítottuk, hogy feltehetően a német ajkú vándor mesterlegények ajkáról került a magyar néphagyományba, s az évtizedek során átment a befogadás, csiszolódás és variánsképződés folyamatain.

Utólag el kell ismernünk, hogy a dalok tartalmi mondanivalóját csupán stílusuk romantikus fordulatai alapján értékeltük és nem fordítottunk kellő figyelmet e dalok, ha spontán és kezdetleges, de mégis határozottan megnyilvánuló osztályharcos és szolidaritást tükröző tartalmára.

Németországban, ahol a céhrendszer idején e dalok keletkeztek és hagyományozódtak a mesterlegények nemzedékein át, felfigyeltek e dalokra, s a legjelentősebb romantikus, postromantikus zeneszerzők is feldolgozták ezeket művészi formákba öntve, mert megragadta őket az emberi természet egyik alapmotívuma, a vándorlás témája és műveikbe belevitték — egyéni adottságaiknak megfelelően a vándorélet során elképzelhető, egyéni tragédiákat is. SCHUBERTre[3] és MAHLERre[4] gondolunk itt.

Eddigi közléseinkben nem kerestük a vándorlegény dalok német eredetijét, vagy legalábbis hazánkban elterjedt variánsait, amelyekből kitűnt volna a tartalmi és motívum átvételek mértéke, hiszen a német nyelvű szövegek ismerete a múlt században természetes volt, miután a szakmunkások (akkor mesterlegények) jórészben németek voltak. Módszeres kutatásaink során, egy munkásveterán, gyermekkori visszaemlékezésként is felfogható írásában rátaláltunk a keresett szövegekre.[5]

[1] BOGDÁL Ferenc: Ethn. 1953. p. 277—82. NAGY Dezső: Ethn. 1954. p. 123—125.

[2] A korai népdalváltozatokat ismerjük már TÖRÖK Károly, Csongrád megyei gyűjtéséből, 1872-ből, de találunk ilyeneket KÁLMÁNY Lajos gyűjteseiben is.

[3] SCHUBERT: A szép molnárlány (Die schöne Müllerin. — Wilhelm Müller szövegére.) — A dalciklus vázlata: egy vándorló molnárlegény hallgatott a csermely zúgására, követi útján, rátalál a boldogságra, egy pillanatra, ezért bánattal s az életével fizet. A csermely magába fogadja őt és könnyeit. Az I. számú dal „Útrakészen" (Das Wandern) utal a nálunk is ismert és elterjedt motívumokra: „A molnár vígan vándorol nagy útra. (Mit tudja, mi a mesterség, ki vándorútra nem kelt még? . . . Hej, nénémasszony, gazduram, már indulhatnék csakugyan, a nagy útra, nagy útra!" — A II. sz. Hová? (Wohin) c. dalban ismét előtűnnek a jól ismert motívumok: „. . . a könnyű vándorbottal csak menjenek arra ők . . ." (LÁNYI Viktor fordítása. Bp. 1913.

[4] MAHLER: Vándorlegénydalok. (dalciklus) Lieder eines fahrenden Gesellen.

[5] PROPPER Sándor: szül. 1877. Debrecen. — Meghalt 1956 Bp. — Kárpitos mesterséget tanult. 1907-től a Betegsegélyző tisztviselője, majd titkára, a Tanácsköztársaság megdöntéséig. A SZDP vezetőségi tagja. Az ellenforradalom idején a Népszava munkatársa, majd helyettes szerkesztője. A Szocializmus c. folyóirat állandó munkatársa. 1922—39 között országgyűlési képviselő SZDP programmal. 1925-től bp.-i törvényhatósági bizottsági tag, 1935-től a Famunkások Szövetségének elnöke volt. — A közleményben említett visszaemlékezés az 1931-es Népszava Naptárban jelent meg. 19—21.

E visszaemlékezésben elmondja, hogy a céhrendszer idején a vándorlás és a vándorútra kelés lényegében spontán sztrájknak is felfogható és a „vándorbot" hatalmas fegyver volt a mesterek ellen: ha a legégetőbb munkák idején bejelentették, hogy vándorútra kelnek. Ez válasz volt a téli nehéz körülményekre, amikor munka híján ki voltak szolgáltatva a mestereknek, a szállás és gyenge koszt fejében, mindenféle alantas munkák elvégzésére kényszerültek. Ebben a szembenállásban megtalálhatók az osztályharc akkori adott formájának motívumai. Az adatközlő elmondja, hogy személyes élményei, tapasztalatai, emlékezete és az *egykorú népköltészet* alapján idézi vissza a vándordalokkal kapcsolatos gyermekkori emlékeit.

Személyes élményeit édesapja *debreceni rézöntő műhelyében* szerezte, ahol a géptechnikát a lábbal hajtott esztergapad képviselte. A debreceni rézöntő kismester 4—5 segéddel, és a szükséghez képest ugyanennyi inassal dolgozott. A munkaidő: látástól vakulásig, a munkabér: heti 1—3 Ft volt. A legények és inasok teljes ellátást kaptak, bennkosztosok voltak. A munka ciklusai a korban általános: nyáron hajrá, télen lézengés. A legények hálóhelye emeletes ágyakkal volt megoldva. Örökös vita tárgya volt a munkabérek kérdése. A mester magatartása: nyáron apró kedvezések a legényeknek, télen — hányaveti bánásmód. Nyáron jó koszt, télen — bab és savanyú káposzta. Így volt ez akkoriban (kb. 1870—80-as évek) minden kismesternél.

Az egykorú népköltészet híven tükrözi az állapotokat. Sok volt a német mesterlegény, s a szakmai nyelv is jórészt német volt,[6] még Debrecenben is. A hangulatok változását évszakok szerint fejezi ki a nóta:

Der Winter ist gekommen,
Die Meister werden stolz,
Sie sagen zum Gesellen,
Jawohl zum Gesellen.
Hacket mir das Holz!
Hacket mir das Holz!

Megjött a tél s a mester,
feszít csak gőgösen,
s odaszól a legénynek,
azám a legénynek:
Vágd a fát nekem!
Vágd a fát nekem![7]

Többnyire így is történt. Télen, ha nem volt munka, a segédek mindenre kaphatók voltak. De jött a tavasz, s erről már így szólt a nóta:

Das Frühjahr ist gekommen,
Die Gesellen werden frisch,
Sie nehmen Stock und Feleisen,
Jawohl: Stock und Feleisen,
Und gehen zum Mesisters Tisch,
Jawohl, zum Meisters Tisch:

De jő a tavasz is végül,
a legények frissebbek.
Kezükben bot és felejzni,
azám, bot és felejzni,
s odaszólnak a mesternek,
azám, a mesternek:

Herr Meister wir wollen rechnen.
Die Wanderszeit ist da!...

Mester úr, számolnánk már,
imhol a vándoridő!

Így a legények. Tavasszal, amikor kezdődött a munka, a mester begyulladt és alkudozni kezdett. Igért fűt-fát, minden jót. Tagadta a téli „szekaturákat". Erről így szól a nóta:

Gesellen, wohlt ihr bleiben?
Sechs Dukaten gebe ihr euch!
Zweie zum versaufen,
Zweie zum verschlafen,
Zweie bleibet euch,!
Zweie bleibet euch!

Legények, maradnátok?
Nesze nektek hat dukát!
Kettő, hogy elinnátok,
Kettő, hogy alunnátok,
Kettő, hogy maradnátok,
Csak maradnátok hát!

Mire a legények rendszerint így és ezzel a nótával válaszoltak:

Herr Meister, wir müssen gehen,
Uns ruft die Wanderszeit.
Sie haben uns den ganzen Winter,
Jawohl: den ganzen Winter
Mit saurem Kraut gespesit:
Mit sauerem Kraut gespeist!

Mester úr, mennők mégis
a vándorút hosszán.
Kend tartott minket télen,
azám, az egész télen
savanyú káposztán,
savanyú káposztán![8]

[6] Gondoljunk csak FRECSKAY: *Mesterségek Szótárá*-ra. Bp. 1900.

[7] DALOS György muzeológus kollégám fordítása az Ethn. számára. 1968.

[8] Egy másik forrásunk, ennek a motívumnak egy változatát ekképp említi:

„Megúntam az asszonyom konyháját,
Kopogós kukorica kásáját."
S a vándorútra vonatkozólag:
„Kolcos, én már nem dolgozom,
Inkább vándorlegény leszek!"

— DUKA Imre: *A régi jó időkből — a céhrendszer világából*. Budapest Album. Bp. 1907. p. 203—5.

És többnyire vándorútra keltek, s a mester bánhatta a téli „szekálásokat". De azért egyik fél sem javult meg, s kezdődött újra az egész. A nemzetközi szolidaritás gondolatának csírái is fellelhetők már ebben az időben. *A vándorlás* a céhrendszer egyik kísérő tünete, mint a céhmesteri képesítés egyik kelléke, túlterjedt az ország határain. A nemzetközi érintkezés tehát megvolt, és ez meghozta a közös sors felismerését. S noha csak a tudat alatt, de már felcsillant a nemzetközi gondolat. Erről a legények így énekeltek a műhelyekben:

Azt mondta az édesanyám,
Minden ország az én hazám.
Minden bokor a szállásom,
Felejzni a vánkosom.

Minden asszony édesanyám,
Minden ember édesapám,
Minden legény a testvérem:
Minden mester ellenségem!

Az utolsó sorban a *mestert*, néhol a *pandúr* szó helyettesítette. A hatóság embereivel ugyanis igen sok bajuk volt a vándorló mesterlegényeknek. Ha papírjaik nem voltak rendben, vagy kolduláson kapták őket, bizony sokszor kerültek a hatóságok kezére, ami minden esetben néhány napi *kótert* jelentett.

Az adatközlő még egy kedves, derűs nótára emlékszik, amely élénk világot vet a céhkorabeli mesterlegény lelkületére. A gondtalan optimizmus, a munka megsejtett értéke csendül ki a sorokból:

Ha a mester megharagszik,
Mert a legény nem dolgozik,
De mi avval nem gondolunk,
Vasárnap jön, — elszámolunk.

Hétfőn reggel bepakolunk,
Kedden reggel masírozunk,
Mert mi porciót nem fizetünk,
Mikor tetszik elmehetünk![9]

Így festett az a bizonyos „patriarchális viszony" mester és mesterlegény között a múlt században, a még meglevő céhrendszer idején.

Ilyen és ehhez hasonló szövegek előkerülése, gyűjtése és elemzése során tovább gyarapíthatjuk ismereteinket a céhes idők és a munkásdal hagyományok témakörében.

NAGY DEZSŐ

[9] Szép, új változatai az említett, s az Ethn.-ban 1953, 1954-ben közölt daloknak.

KÖNYVSZEMLE

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei II—III.

2. kötet 480 l. Veszprém 1964. — 3. kötet 307 l. Veszprém 1965. Szerkeszti: *Éri* István

A magyar múzeumok által kiadott évkönyvek sorában mind tartalmát, mind külső kiállítását tekintve rangos hely illeti meg a Veszprém Megyei Múzeumok Közleményeinek eddig megjelent három kötetét. A szerkesztő — nagyon helyesen — a Közleményeket nem kizárólag a múzeumi munkatársak, múzeumi anyaggal kapcsolatos közlési lehetőségének fogja fel, hanem abból indul ki, hogy a múzeumok minden megyében a helytörténetírás alapvetően fontos központjai, ezért az évkönyvekben helyet kell biztosítani mindazok számára, akik ilyen jellegű kérdésekkel foglalkoznak. Ezt a felfogást mind a három kötet híven tükrözi, és ezzel aláhúzza a múzeumok tudományszervező feladatának jelentőségét is.

Rögtön felmerül ennek kapcsán a kérdés, hogy nem veszti-e el az évkönyv így múzeumi jellegét, különösen akkor, ha a tudományszakok egy jelentős része olyan történeti, építéstörténeti vagy éppen természettudományi témákat boncolgat, amelyek csak a helytörténet szálán fűzhetők a múzeumhoz. Minden bizonnyal ezt érezhette a szerkesztő, és ezért fokozott mértékben ügyelt arra, hogy az olvasó egy percig se legyen kétségben afelől, hogy a gazda a múzeum, és minden szakembert szeretettel fogad, akinek valami komoly mondanivalója van Veszprém megye helytörténetével kapcsolatban.

Megnyilatkozik ez elsősorban abban, hogy mindegyik évkönyv alapos részletességgel közli a Veszprém megyei múzeumok statisztikai adatait, évenkénti működését, a Megyei Igazgatóság munkáját. Ezek a múzeumok történetének mindenki által könnyen elérhető forrásai, és az ember sajnálni tudja, hogy ilyenek a múltból nem vagy csak nagyon szórványosan állnak rendelkezésünkre. Ezen kívül rendszeresen közöl a múzeum történetéből olyan részleteket, melyek a helytörténeti kutatókon kívül tágabb kört is érdekelhetnek. Így Éri István: *A nagydémi lararium múzeumba kerülése* (1 : 27—38) c. tanulmánya azt mutatja be, hogy megfelelő törvények és rendelkezések hiányában milyen nehézségekkel kellett egy-egy tárgy megszerzéséért muzeológus elődeinknek megküzdeniök. Éri István: *A veszprémi múzeum építésének történetében* (2 : 43—78) azt mutatja meg, hogy egy város társadalmában milyen erők gátolták egy intézmény önálló épületének létrehozását, sok esetben csupán egyéni érdekek miatt.

A kötetek múzeumi jellegét hangsúlyozzák azok a cikkek is, melyek a múzeum alapítóit, jeles munkatársait mutatják be. (Így Fettich Nándor: *Emlékezés Rhé Gyulára* c. tanulmányában az egyik alapítónak adózik kegyelettel [1 : 9—16]. Németh Péter: *Emlékezés Darnay Kálmánra* [2 : 5—19] címmel a vaskereskedőből lett régészt, néprajzi gyűjtőt, a sümegi Állami Darnay Múzeum megalapítóját mutatja be, aki 1913-ig többek között 1447 nagyon értékes néprajzi tárgyat is gyűjtött.) Megemlékeznek a megyével foglalkozó itt élt jeles kutatókról, akik nemrégen távoztak el az élők sorából *(Dornay-Dornyai Béla, Gutheil Jenő, Iványi Béla, Pongrácz József)*. Így válik ez az évkönyv a megye helytörténeti kutatómunkájának a múzeum által kovácsolt összetartozó kapcsává és egyben egyik legfontosabb forrásává.

A néprajz oldaláról vizsgálva a vaskos köteteket, aránytalanul kevés olyan tanulmányt találunk, amelyik néprajzi jellegű lenne, vagy legalább érintené annak tárgykörét. Kétségtelen az, hogy a megyében kevés etnográfus dolgozik, de a megye gazdag, sokrétű és színes népi kultúrájával a megye határain kívül is sokan foglalkoznak. Talán nem járok messze az igazságtól, amikor azt gyanítom, hogy a régész-építésztörténész szerkesztő saját tudományában meglevő kapcsolatai számára sokkal kézenfekvőbbek és a tanulmányok témájában ez nagyon is meglátszik. Az egyensúly helyreállítására való törekvést kell látnunk abban a rövid bevezetőben, amit a 3. kötet elején olvashatunk. Ebben a szerkesztő az egyes kötetek szakosítását veszi tervbe, illetve egy-egy téma sok-

oldalú kidolgozását ígéri. Ezek között szerepel a néprajz is. Ez az évkönyv műfaji nehézségeit korrigálni akaró elhatározás nagyon dicsérendő ugyan, de megvalósítása nagyon nehéz. Hosszú évekre előre kell tervezni, egyes tudományszakok képviselői esztendőkön át szilenciumra lesznek ítélve, a külföldi cserekapcsolatok fenntartását is befolyásolni fogja ez a változás.

Az alábbiakban csupán azokat a tanulmányokat, közléseket említem meg, melyek néprajzi jellegűek vagy legalábbis azzal vonatkozásba hozhatók, és így igényt tarthatnak olvasóink érdeklődésére.

2. kötet. Kozák Károly: *Évszámos habán kancsók és kétfejű sasos kályhacsempék a sümegi várból* (231—248). A XVII. század közepéről és második feléből származó jelentős habán gyűjtemény darabjai Nyugat-Dunántúlon készülhettek, bár formai és díszítésbeli hasonlóságuk a nyugat-szlovákiai megfelelőkkel kétségtelen. Degré Alajos: *A kesthelyi polgárság úrbér-ellenes mozgalmai* (259—270) a XVIII. században bontakoztak ki a Festeticsek egyre erősödő elnyomásával szemben. Vajkai Aurél: *Cserszegtomaj helynevei* (303—328). A szerzőnek a falu néprajzáról írt számos dolgozata mellé méltán sorakozik ez is és mintha egy készülő falumonográfia körvonalait is sejteni lehetne e munkálatok mögött. Ez azért is érdekes lenne, mert ez a falu települését, de más vonatkozásait tekintve is lényegesen különbözik Szentgáltól, melyet a szerző ezen a megyén belül feldolgozott. A helynevekről szóló dolgozata nemcsak a történeti és a mai helyneveket mutatja be, hanem figyelemre méltó megállapításokat tesz azok eltűnési folyamatával kapcsolatban. Mendele Ferenc: *Egy nagyvázsonyi parasztház helyreállítása* (329—340). Az 1825-ben épült házat alapos építészettörténeti, néprajzi kutatás után a szerző tervei szerint állították helyre. A tanulmány számos, főleg technikai iránymutatást tartalmaz a nálunk egyre jobban erősödő szabadtéri múzeum mozgalma számára. Nagybákay Péter: *Veszprémi és Veszprém megyei céhbehívó táblák* (341—363). A XVII—XIX. századi rendkívül gazdag gyűjtemény néprajzi és eszköztörténeti vonatkozásait a kutatók még nagyon sokszor fogják használni.

3. kötet. Ezt a kötetet hazánk felszabadulásának 20. évfordulójára állították össze, és ennek megfelelően elsősorban munkásmozgalmi és az 1945 utáni időszak történetével foglalkozó tanulmányokat tartalmaz. Ez lenne az első kísérlet arra, hogy egy kötet azonos témával foglalkozzék, de ezt nem sikerült következetesen, éppen e tudományterület kutatásának elhanyagoltsága miatt megvalósítani, ezért más tartalmú cikkeket is találunk benne. Pataky Pál: *A homokbödögei harang* (37—42). A XVII. századi harang készítésének körülményeit, a harangöntő *Herold Baltazar* életét és működését is tisztázza a szerző. Kisvarga Lajos: *Sármellék gazdasági fejlődése 1731—1850 között* (43—68). A török pusztítás után csak 1731-ben újratelepült falu a viszonylag termékeny területen gyorsan fejlődött. A gabonatermelés és az állattartás jelentette a jobbágyok megélhetésének alapját, de ezenkívül a szőlőművelésnek is volt jelentősége. A töretlen fejlődést a földesúri terhek állandó növekedésén kívül a Zala folyó szabályozásának elhúzódása akadályozta meg. Heréngyi István: *Nemes Székely János csöglei közbirtokos naplója* (101—112). A terjedelmes napló 1808—1866 között készült; főleg a falu igazgatására, gazdálkodására tartalmaz fontos adatokat.

A kötetek külső megjelenése nem hivalkodó, de nagyon kulturált, rendkívül ízléses. Így az a közel 200 külföldi cserepartner a kötetek tartalma és kivitele alapján is a magyar múzeumok munkáját és eredményeit helyesen ítélheti meg. A szerkesztő igényességét csak helyeselni lehet, mert a Közlemények külső megjelenése a ráfordított munkát, gondosságot és összeget hatásában mindig gazdagon visszatéríti.

Balassa Iván

Földes László: Az állattartás és pásztorélet magyar néprajzi szakirodalma

Budapest 1963. 373 l. Index Ethnographicus, VIII. 1—2.

A népi állattartást kutató szakemberek örömére rövid másfél évtizeden belül másodszor jelent meg bibliográfia a magyar állattartás és pásztorkodás néprajzi szakirodalmáról. K. Kovács László: *A magyar állattartás kutatása* c. 1948-ban megjelent úttörő munkájának elsődleges célja — a Magyar Népkutatás Kézikönyve koncepciójának megfelelően az addigi kutatás felmérése és a további feladatok kijelölése volt. Az akkor már több mint fél évszázada folyó néprajzi vizsgálódást értékelő tanulmányához csatolva közölte a fontosabbnak ítélt publikációk jegyzékét, szerzőik nevének alfabetikus sorrendjében. A felszabadulást követő első évtizedben napvilágot látott pásztorkodási cikkek, tanulmányok megtalálhatók *A magyar néprajztudomány bibliográfiája* elsőként megjelent

kötetében (szerk. SÁNDOR István, Budapest, 1965.), s rövidesen várható az újabb kötet megjelenése a következő öt év termésével.

FÖLDES László — mint arra munkájának előszavában utal — nagymértékben támaszkodott a fenti kiadványok anyagára, de szükségszerűen tovább szélesítette és mélyítette azok anyaggyűjtését. Bibliográfiájának azonban önmagában az anyagbővítés nem adna létjogosultságot. Meg kell jegyeznünk, hogy a munka egyik ismertetője (vö. Műveltség és Hagyomány, VIII. 1966. 207—209. l.) az elvégzettnél lényegesebb bővítést tartott volna szükségesnek. Valóban vitatható, hogy nem kellett volna-e még tágabb határokat szabni az anyaggyűjtésnek, merészebben túllépni a korábbi bibliográfiai munkálatok szempontjain, s jobban kiterjeszteni a gyűjtést a társtudományok néprajzilag értékelhető publikációira is. Ezt a kívánságot azonban hiba volna különös nyomatékkal hangsúlyozni egy kézirat gyanánt megjelent munkával szemben, amelyet szerzője nem szánt publikálásra. Abban, hogy az eredetileg saját használatra szánt bibliográfia közhasznú kiadvánnyá vált, lényeges szerepet, munkát vállalt a sorozat szerkesztője, akinek unszolására végül is kéziratként megjelent.

FÖLDES László bibliográfiájából — a társtudományok népi állattartással kapcsolatos publikációinak teljességre törő felsorolása nélkül is — impozáns kép bontakozik ki. A vaskos kötetet lapozgatva válik igazán érzékelhetővé, hogy az 1890—1960 között dolgozó három generáció milyen hatalmas, már-már áttekinthetetlen ismeretanyagot halmozott fel. Ugyanakkor a 814 tételt felsorakoztató összeállításból kitűnnek a kutatás fehér foltjai is. Egy szűkebb stúdium eredményei és hiányosságai kerülnek mérlegre ebben az annotált bibliográfiában, s a mérleget a szakterület alkotó művelője, tekintélyes specialistája tartja a kezében. Ezért nem versenyezhetne munkájával a legtájékozottabb könyvtári bibliográfus szakemberek által összeállított könyvészeti mű sem.

Az annotáció minden esetben emeli a bibliográfia értékét, mert megkönnyíti a tájékozódást, megkíméli a kutatót a felesleges kereséssel járó idő- és energiapazarlástól. FÖLDES László azonban ezen túl olyan többletet ad a kezünkbe, annyi gondolatot, ötletet, sejtést közöl, annyi összefüggésre utal, úgy emel ki lényegest és hagy el lényegtelent, hogy munkájának mását a megszokott annotált bibliográfiák közt hiába keresnénk. Olyat adott ebben a műfajban, amilyet csak a szakterület problémái, kérdései között élő, alkotó tudós specialista adhat. Bibliográfiáján, mint ablakon keresztül betekinthetünk műhelyébe, kitapinthatjuk a figyelmet különösen felkeltő kérdésköröket, képet kapunk munkamódszeréről.

A kötet világos, áttekinthető szerkezete, történeti és földrajzi szempontokat is figyelembe vevő tematikus tagolása mintaszerű. A tájékozódást nagyban megkönnyíti a nagy gonddal összeállított szerzői, földrajzi és szakmutató. Külön ki kell emelni, hogy nem lapszámra, hanem tételszámra utal. (Helyes volna, ha a Magyar Néprajztudomány Bibliográfiája újabb köteteinek mutatói is ezzel a módszerrel készülnének.) A kötet hasznát látván, fontolóra kellene venni a néprajz további stúdiumainak irodalmát hasonló módszerességgel feldolgozó, annotált füzetek megjelentetését is. A nagy általános bibliográfia nem pótolja a tematikus összeállításokat. A külföld érdeklődésével is számolva — az ismertetett kötethez hasonlóan — idegen nyelvű tartalomjegyzékkel, de annál nagyobb példányszámban (400 pld.!) kellene az újabb füzeteket megjelentetni. S még egy szerény óhaj: valamivel rendszeresebben, gyorsabban jelenhetnének meg az Index újabb számai. Az itt bemutatott kötet valójában 1966-ban, három év késéssel jelent meg.

PALÁDI-KOVÁCS ATTILA

Szabó T. Attila: A kolozsvári becenevek a XVI—XIX. században

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1968. 103. l. Nyelvtudományi Értekezések 59. sz.

A tudományok fokozódó elkülönülésének is megvannak a maga veszélyei. A mind nagyobb méretű specializálódás hasznos segítőnk a népélet megismerésében is, de az emberi élet teljességének, egységességének feledésére csábít. Az Ethnographia azonban igyekszik a tudományterületek határain növő és egyre áthatolhatatlanabbá váló élősövény-szövedéket gyepsávvá változtatni, egyebek közt a névészettel közös határszakaszon is. E törekvés jegyében látott napvilágot BANNER Benedeknek a békési összetett vezetéknevek kialakulásáról írt dolgozata (Ethn. LXXI, 537—551), most pedig jelen ismertetés.

A magyar névtudomány ágainak fejlődése igen egyenetlen vonalat mutat. Például a két világháború között fellendült helynévkutatás a felszabadulás után visszahanyatlott.

Legkésőbb indult a becenevek vizsgálata. Ezeket ugyanis elődeink nem sokra becsülték. Az, hogy Kriza János *Vadrózsái* között a székelységi beceneveket is lejegyezte, még nem jelenti múlt századbeli értékelésüket, hiszen inkább kuriózum, mintsem tudományos cél kedvéért történt. Az indítás érdeme, mint annyi más területen, Melich Jánosé, aki keresztneveinkről írt dolgozatában a magyar becézésnek ezt a három módját különbözteti meg: *a)* rövidülés, pl. *Barnabás* > *Barna, Magdalena* > *Magda, b)* ikerítés, pl. *Ila-Pila* > *Pila, Anna-Panna* > *Panna, Andi-Bandi* > *Bandi* és *c)* képzés, pl. *Lukácska, Orsika* (MNy. X, 105—7, 149—50). E három alakulásmódot Tolnai Vilmos a tőismétlés-nek vagy tőkettőzés-nek nevezett negyedikkel toldotta meg, pl. *Ferenc* > *Fefe, Tibor* > *Titi* (MNy. XXIII, 172). A népnyelvi és néprajzi közlésekben és közleményekben idők folyamán felhalmozódó becenévanyagot Varga Katalin gyűjtötte össze *(Becéző keresztneveink.* Szeged, 1931.). Noha munkájának leltározó része elé írt összefoglalójában Varga Katalin maga is néhány, jó megfigyelőre valló észrevételt tett keresztneveink becézésével kapcsolatban, az alakulásmódok számát csupán a hangsúlyos szótaggal kezdődő rövidítéssel gyarapította (12), mint pl. *Adolf* > *Dolfi, Anton* > *Tóni, Amália* > *Máli.* Tulajdonképpen ez a névalakulási mód sem kerülte el Melich figyelmét (MNy. X, 101, 106), csakhogy — mindenki számára könnyen felismerhetően idegen eredetű és újabb kori jelenség lévén — nem tartotta érdemesnek a vele való foglalkozást. Sajnos, Varga Katalin munkája valóban csak leltározás, mert sem idő- és térbeli, sem társadalmi vonatkozás tekintetében nem ad tájékoztatást használójának. Ellenben értekezésének határozott pozitívuma, hogy bevezetésében — főként Horger Antal egyetemi előadásai nyomán — kiterjeszkedik a keresztneveken kívüli becézés típusaira is, mint pl. *Baba, Gigi, Életke, Cicus, Pintyő, Napsugár* stb.

A becenevek jelentőségének felismerésére azonban tulajdonképpen csak a felszabadulás után ébredtünk rá. Ma már tudjuk, hogy e nevekben mintegy „képző-rezervátum"-ban, megkövesedett formában tovább élnek régi koroknak a használatból kikopott képzői és képzőbokrai, a néprajzi irodalmunkban számtalan adattal szereplő népi névcsúfolók pedig a nyelvteremtés félreszorított és ma már csak ilyen mondókákban tengődő primitívebb módjaira szolgáltatnak pompás példákat. Kelemen József, Rácz Endre, Szabó T. Attila és Tompa József munkássága révén a becenevek vizsgálata ma névtudományunk legjobban kidolgozott ágává vált, sőt Szabó T. Attila elérkezettnek látta az időt arra is, hogy egy 1966-ban Kolozsvárt megjelent és Melich János emlékének szentelt cikkében a magyar becenevek rendszerezésére és az egyes névcsoportok történeti jelentkezése korának meghatározására vállalkozzék (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények X, 275—288). Bírálója is helyesli a csoportosításban az alaktani (szerkezeti) szempont következetes érvényesítését (Rácz: MNy. LXIII, 292). Mivel Szabó T. Attila új, kritikai rendszerezése elsősorban a kolozsvári régiség becenév-anyagából kerekedett ki, természetes, hogy kiegészítésre szorul az ott nem jelentkező becéző módok eseteivel (vö. MNy. LXIV, 206). Vitathatatlan azonban, hogy az ő nevéhez fűződik jelenleg a magyar becenév-kincs legteljesebb és legegységesebb szempontú rendszerezése.

Ismertetendő értekezése két fő részből áll. Az I.-ben röviden ismerteti Melich, Tolnai és Varga Katalin rendszerezési kísérleteit, majd összefoglalja a maga vizsgálódásainak eredményét (5—12). A névalakulási módok divatjáról szólva megállapítja, hogy a *Bertalan* > *Berta, Demeter* > *Deme*-féle rövidülések csak a XVI. századból mutathatók ki, míg a *Hedviga* > *Viga, Karolina* > *Lina*-féle csonkulások főként a múlt század közepétől kezdenek szaporodni.

A magyar becézés eltér a körülöttünk élő indogermán népekétől: a magyarban mindig a névtőhöz tesszük a kicsinyítő képzőket. Tehát *Ignác*ból *Igna* vagy *Bigna* a szabályos becézés, s nem *Náci, Krisztiná*ból *Kriska*, s nem *Tinka.* Az idegenes becézés azonban a múlt század közepe óta olyan divattá vált, hogy a keresztnevek magyar formáira, sőt az eredeti magyar nevekre is átkúszott, mint az aranka. Így lesz ma *Erzsé*ből *Zsike, Olgicá*-ból *Gica, Etuci*-ból *Tuci, Etus*-ból *Tusi, Árpád*-ból *Pádi, Ödön*-ből *Dönci* stb.

Érdekes erdélyi jelenség az összetétellel való becézés: *Kisanna, Kiskató* (12—13). Igen tanulságos a képzőgyakorisági egybeállítás: az egyszerű képzők közül az *-i* a legelevenebb *(Józsi, Erzsi, Bori)*, utána az *-ó (Kató)*, majd az *-a (Zsiga).* A nevek többsége azonban a kor szerint fiatalabb összetett képzőkkel alakult, itt a *-ka* ~ *-ke, -kó* ~ *-kő, -ika* ~ *ike*, illetőleg *-ók* ~ *-ők* jár elöl (15—18). Érdekes szokás volt a céhekben a becenév viselésétől való felszabadítás. A XVIII. század elejéről származó jegyzőkönyvekből kibontakozó kép szerint a négy esztendejét ugyanazon mesternél kitöltött inas a céhmesterek elé járult. Egyikük megkérdezte: „Ki a neved, édes öcsém?". Megmondta mindennapi nevét. A céhmester azonban így szólt: „Eddig volt a neved *Józsi*, ezután lészen a te neved *Szabó József*, azért, minthogy Isten ő felsége az inasságra elégségesképpen reá

segített és el engedte töltened inasi esztendeidet. Az Istennek estve-reggel adj hálát érette." (19). A kolozsvári névanyagban jelentkező becéző képzők mind magyar eredetűek, feltűnő azonban, hogy a székelységben olyannyira kedvelt *-cska* ~ *-cske* és társaik Kolozsvárt nem használatosak (25).

A II. főrész a XVI—XIX. századi kolozsvári becéző keresztnevek adattára. Gyűjtésének az ad nagy fontosságot, hogy túlnyomórészt számunkra hozzáférhetetlen levéltári anyagon alapul: a XVI—XVII. századra vonatkozó adalékok legtöbbje Kolozsvár törvénykezési jegyzőkönyveiből származik, de sokat merített a céhszámadásokból, céhiratokból és az egykorú végrendeletekből, a XVIII. század közepe tájától pedig az egyházi anyakönyvekből is. Csekélyebb mértékben a városi tanács jegyzőkönyvei, a városi számadáskönyvek, a városi adójegyzékek (dicalisok), valamint egyes családi levéltárak és a Házsongárdi temető sírkövei szolgáltattak anyagot munkájához. — A címszó elején a forrásokban szereplő név legvalószínűbb olvasata áll. Az alakilag (szerkezetileg) egymástól eltérő neveket külön címszó alá sorozta; a csupán magánhangzóban eltérő töveket — a *Mari* ~ *Mári* kivételével — együtt tartotta, pl. *Dorkó* ~ *Durkó*. (Egyébként e női becéző név nyíltabb magánhangzójú alakja van meg a *Darkó* vezetéknévben.) A címszó után a reá vonatkozó adalékok következnek időrendben és teljes számban, az egyszerű anyakönyvi bejegyzések azonban csak számszerűleg. Felmerülhet a kérdés, hogy szükséges volt-e a levéltári gyűjtés minden adatának közzététele, l. pl. az *Erzsók* címnév 146, vagy a *Kisanna* címnév 163 adatát. A nagy értékű gyűjtés teljes közreadása érdekében kellett néhány névnél valóban fölös számú adalékot közölni, másrészt az ezután felmerülő adatokat csak így lehet majd helyükre tenni és megfelelően értékelni. A következő, azaz második bekezdésben a név eredetét, képzésmódját, valamint az erdélyi névanyaggal való kapcsolatait ismerteti, kitérve természetesen — ahol lehetett — egyetemes magyar vonatkozásaira is. A székelységi névanyagot főként Kriza János gyűjtéséből, részben pedig saját élőnyelvi feljegyzéseiből közli. Igyekezett minden névnél minden odavágót elmondani.

Az adattár a kolozsvári becéző neveket női és férfinevekre bontva tárgyalja az összesen 185 becealakot. A 104 női becenév közül legtöbb változata az *Anna*, *Borbála*, *Erzsébet* és *Katalin* névnek van. Ez a tény statisztikai adatfelmérés híján is arra mutat, hogy ezek voltak a kolozsvári régiség leggyakoribb nevei, s ezt megerősíti számszerű előfordulásuk is: *Anna* származékai 247, *Katalin* származékai 193, *Erzsébet* származékai 187, *Borbála* származékai 139. A női becenevek nagyobb száma egyébként egybevág azzal az általános névtudományi megfigyeléssel, hogy a nőket a férfiaknál inkább becézik. — Férfi-becenév 81 van az adattárban, közülük 5—5 változata van a *György*, *István* és *János*-nak, 4—4 az *András*, *Ferenc* és *Mihály*-nak. — A Függelékben a nevek különféle szempontú hasznos csoportosításait kapjuk.

Szabó T. Attilának az a mások szemében talán fényűzésnek látszó eljárása, hogy egy-egy névtudományi adat „ürügyén" a becenév környezetét, sőt nem egyszer az egész többszörösen összetett mondatot közli, a néprajzkutató számára becses mazsolákat rejt az értekezés kalácsába. A kolozsvári törvénykezési jegyzőkönyvekből a 38. és 39. lapon például ezeket találjuk: Egy 1567-ből való iratban az áll, hogy bizonyos Bálint nevű ember *Dorothea* nevű feleségét „Dorkócska — furkócska" csúfolkodó mondókával nevezték meg *(Dorkócska* alatt). — 1591-ben Téglás János vallja: „Én semmi bizonyost nem láttam Bába Katushoz. Hallottam azt mástól, hogy . . . Dabó Erzsétől pogácsát küldött volna oda én hozzám, hogy fejem alá tegyék, feleségemet hogy meggyűlöljem" *(Erzse* alatt). — 1644-ben ítéletbe ment, hogy „az fogoly két leány, Borbély Kata és Erzsók . . . cigányok nélkül űzettessenek ki az városról", azaz egy fokkal enyhébb büntetést kaptak *(Erzsók* alatt). — Egy 1711-i ügy aktájában pedig ez olvasható: „Ungvári András (: mint gonoszul mások megcsalására szerette hívattatni magát, noha leánya neve Erzsók volt:) . . . az természetnek rendi ellen férfi köntöst vött magára, circiter 14 esztendeje, mint maga in facie sedis megvallotta, férfi irtózatos utálatos eszközt csinált magának, s avval az asszonyi állatokkal éktelenül élt, . . . megházasodott az természet ellen, feleségit paráznaságban ejtette, kik közül az elsővel hét vagy nyolc esztendeig fertelmeskedett" *(Erzsók* alatt).

Kívánjuk, hogy a becenév-állomány megjelenése után most már a keresztnévi, illetőleg a vezetéknévi anyagról is adjon a szerző ilyen — lehetőségig teljes — képet. Tudatában vagyunk annak, hogy hatalmas névgyűjteményéből — viszonylagosan csekély volta miatt — a becenév-anyagnak a kiemelése ment a legkönnyebben, ezért készült el vele. De módot kell találnia a jeles szerzőnek arra, hogy a magyar névtudomány érdekében véghez vigye nagy munkáját: egy város teljes névanyagának ugyanazon kéztől, ugyanazon elvek szerinti feldolgozását.

Simándy K. Eörs

Az Egri Múzeum Évkönyve V.

Globus Nyomda. Eger, 1967. 301 l. III.

Vidéki múzeumaink Évkönyveinek megjelenése immáron hagyománnyá vált. Nem változtatott ezen, — bár mindannyian féltünk tőle — a múzeumok tanácsi kezelésbe kerülése sem, mert a megyei tanácsok folyamatosan biztosították és biztosítják a szükséges anyagi fedezetet. Ami az *Egri Múzeum Évkönyvét* illeti, meglepő annak sokoldalúsága. Természettudományi, helytörténeti, régészeti, néprajzi, művészettörténeti, iparművészeti, földrajzi fogantatású cikkek sorakoznak egymásután.

Nincs itt terünk és nem is lehet célunk a valamennyivel való foglalkozás, csupán a néprajzi, vagy ilyen vonatkozásokat is tartalmazókat kívánjuk ismertetni.

Kovács Béla három románkori, kis falusi templom feltárásáról ad hírt, ennek kapcsán kitér a nyugati karzatok használatának kérdésére is. A mai kórusnak megfelelő építményről azt tartotta a kutatás, hogy az kegyúri karzat volt, azaz a feudális úrnak az alattvalóktól történő elkülönülését szolgálta. Kovács Béla ezzel kapcsolatban joggal mutat rá arra, hogy a templom leglényegesebb helye a szentély volt mindenkor, s nyilván leginkább itt állhattak a kegyurak székei is. Egy 1347-ből való oklevél (ez eddig az egyetlen ilyen) szövegének értelmezése alapján is ez valószínűsíthető. A nyugati karzatok kegyúri helyként való felhasználása ellen szól az is, hogy olyan falvakban, ahol a püspök a földesúr, tehát a kegyúr is, nincs értelme a karzat beépítésének, hiszen a püspököt mindig a szentélyben illeti meg a hely, nemcsak székhelyén, hanem a fennhatósága alá eső templomok mindegyikében. Püspöki birtokon pedig számos olyan templomot találunk, amelyben karzat van. A cikk adatain túl egy lényeges tanulságra kell rámutatnunk: régészeink (a szerző éppen a ritka kivételek közé tartozik) alig-alig ismerik liturgikus szabályainkat, s ezért egyes jelenségeket nehezen tudnak értelmezni. Segítséget az etnográfusoktól kaphatnának, ám aránylag biztató indítás után (Bálint Sándor: *Sacra Hungaria*. Bp. 1943. — Uő: *A magyar néphagyomány és a katolikus liturgia*. Délsziget, 1947. 1. sz. 43—49.) szinte alig történt valami ezen a téren az utóbbi időben (Manga János: *Magyar katolikus népélet képekben*. Bp. 1948. — Sáfrán Györgyi: *Ősi vallásos szokások a családban*. Bp. 1947. — Veress Éva: *„Rezerénus" gyülekezet Dunapentelén*. Ethn. 1956. 562—578. — Manga János: *A hasznosi tömegpszichózis. [A búcsújáróhelyek és a „hasznosi csoda" összefüggései.]* Ethn. 1962. 353—388. — Kiss Mária: *Adatok a pomázi szerbek karácsonyi ünnepköréhez*. Ethn. 1964. 95—120.). Mindenképpen ideje lenne az elejtett fonalat újra felvenni.

Gedai István a Fedémesen előkerült dinárleletek feldolgozását végezte el mintaszerű pontossággal. A lelet elrejtési idejét az 1330-as évekre teszi és megállapítja, hogy a cseréppalackba rejtett 1034 db ezüstpénz komoly értéket képviselt a maga idejében. Számunkra a palack formája, díszítése és égetési technikája azért érdekes, mert bizonyára népi fazekas terméke. Aligha lehet vitás, hogy néprajzi módszerekkel kutatott (Kresz Mária: *Fazekas, korsós, tálas*. Ethn. 1960. 297—377. — Sz. Morvay Judit: *A cserépedény a mezőkövesdiek kultúrájában*. NÉ 1955. 31—64. Knézy Judit: *A hedrehelyi gölöncsérek*. Kaposvár, 1966.) fazekasságunk története a XVIII. századnál régebbi múltra tekinthet vissza. A történeti, levéltári források megszólaltatása hellyel-közzel a XVII. századig is képes volt visszanyúlni (Csányi Károly: *A magyar kerámia és porcelán története és jegyei*. Bp. 1954. — Kresz Mária: *Magyar népi fazekasművészet*. Szbad Művészet, 1949. 493—499. — Fazekas István: *A nádudvari fazekasság története*. Néphagyományunk értékeiből. Bp. 1954. 36—40. — Román János: *A sárospataki fazekasság vázlatos ismertetése*. Ethn. 1951. 294—350. — Voit Pál: *Magyar kerámiatörténeti tanulmányok*. Művészettörténeti Értesítő, 1954. 113—122. — Herepey János: *Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez*. Ethn. 1962. 131—136.) és komoly segítséget jelentett a nyelvészek bekapcsolódása is (Beke Ödön: *Begyek*. Magyar Nyelvőr. 1946. 148. — Hutás Magdolna: *Csupor*. Magyar Nyelv, 1950. 84. — Beke Ödön: *Vászoncsupor*. Magyar Nyelvőr, 1950. 222. — Imre Samu: *A kolozsvári fazekasság műszókincse*. Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve. Kolozsvár, 1947. 47—118.), ám mindez csak egy részét oldotta meg a problémáknak. Az elnevezések egyértelműsítése után (Igaz Mária—Kresz Mária: *A népi cserépedények szakterminológiája*. NÉ 1965. 87—131.) nincs komolyabb akadálya annak, hogy középkori régészeink által kiásott kerámia-anyagunkat is bevonjuk a kutatásba és ezzel mintegy történeti távlatot adjunk egyes fazekas központjainknak. A régészek ilyen irányú kezdeményezése — úgy tűnik — elsikkadt a néprajzosok szeme elől (Holl Imre: *Használati és díszkerámia a budai várpalotában*. Archeológiai Értesítő 1952. 179—185. — Kádár Zoltán: *A legkorábbi egri kályhacsempék*. Arch. Ért. 1949. 102—106. — Mozsolics Amália: *Őskori és népi kettős pohár és pereceskulacs*. Ethn. 1945. 18—22. —

Holl Imre: *Középkori cserépedények a budai várpalotából.* Budapest Régiségei XX. Bp. 1963. 335—394. — Parádi Nándor: *Technikai vizsgálatok népvándorláskori és árpádkori edényeken.* Régészeti Füzetek 12. Bp. 1959. — Holl Imre: *Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszereihez.* Budapest Régiségei, XVII. Bp. 1956. 177—193. — Kozák Károly: *Kétfejű sasos kályhacsempék Magyarországon.* Bud. Rég. XX. 1963. 165—197. — Éri István: *A kisvárdai vár kályhacsempéi.* Folia Archeologica, 1954. 146—152. — Parádi Nándor: *Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények.* Arch. Ért. 1963. 205—251.). — Régészek, néprajzosok, nyelvészek és művészettörténészek összefogása feltétlenül gyümölcsöző lenne e probléma megoldásában. Gedai István, és általában a numizmatikusok bekapcsolódása az egyes edények pontos keltezéséhez segíthet hozzá bennünket.

Az egri vár évtizedek óta folyó kisebb-nagyobb megszakításokkal tarkított feltárásáról ad beszámolót Détsy Mihály és Kozák Károly cikke. Megtudjuk belőle, hogy jelenleg a Varkoch-kapu és a déli belső várfal ásatása történt meg és a helyreállítás munkálatai is befejeződtek ezen a szakaszon.

Aki valaha is beletekintett valamely kéziratos térképgyűjteménybe, azelőtt nem lehet kétséges, hogy azokban a néprajzi és gazdaságtörténeti kutatás az adatok tömegét találhatja. A határtérképek egy-egy terület részletes rajzát adják a művelési ágak (szántó, szőlő, erdő, legelő stb.) pontos feltüntetésével. Az egykorú gazdasági térképek az uradalmak gazdálkodásába engednek bepillantást. Jelmagyarázatunk kiterjed a házakra, telkekre, szőlőkre, gyümölcsösökre, töltésekre, hajómalmokra, szántókra, legelőkre, mocsarakra, homokos területekre, kaszálókra, úthálózatra, irtványterületekre, tanyákra és sorolhatnánk vég nélkül. Pontos rajzát adják e térképek a török kiűzése után művelés alá vont területek települési képének is. Részletes ismeretanyagot nyújtanak statisztikák kíséretében a bel- és külterületekről, a parcellákról, az erdő vágási (kitermelési) rendjéről, faluközösségi és földesúri birtokok nagyságáról, ólas- és szérűskertekről, a vetésforgókról, terméshozamról. Egyik-másik ilyen térkép (pl. Bátmonostoré) jobbágynévsort is közöl. Agrártörténeti (Sándor Pál: *A századforduló agrárstruktúrájának vizsgálatához.* Agrártörténeti Szemle, 1965. 177—196. — Eperjessy Kálmán: *Az első katonai adatfelvétel [1782—1785] országleírásának forrásértéke.* Agrártörténeti Szemle, 1961. 522—233.) és néprajzi kutatásunk (Hofer Tamás: *Csűrök és istállók a falun kívül.* Ethn. 1957. 377—424. — Takács Lajos: *A dohánytermesztés kibontakozása a jobbágykor végén a nyomásos gazdálkodású területeken.* Ethn. 1959. 207—251. — Bakó Ferenc: *Mikófalva. Adatok a magyar csűröskertes települések ismeretéhez.* Az Egri Múzeum Évkönyve 1965. 181—243.) ki is aknázta e lehetőségek egy részét, de Sugár Istvánnak Eger város térképeit ismertető anyaggyűjtése további tennivalókról győz meg bennünket. A kéziratos térképek felhasználásának nehézségét éppen szétszórtságuk jelenti. Ezért van nagy jelentősége az egy-egy területre vonatkozó mappák listaszerű leírásának (Eperjessy Kálmán: *Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban.* Szeged, 1928. — Uő: *A bécsi hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke.* Szeged, 1929. — Glaser Lajos: *A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga.* Bp. 1933. — Gazdag László: *Nógrád megye térképei.* Balassagyarmat, 1964.).

A kötet egyetlen kimondottan néprajzi tárgyú, önálló kiadványnak is beillő tanulmányát Bakó Ferenc írta *A faépítkezés emlékei Heves megyében* címmel. Néprajzi szakirodalmunk többször és joggal sürgette a gyorsan pusztuló faépítmények kutatását, feldolgozását (Tóth János *Magyar faépítészet.* Magyarságtudomány, 1936. 273—289. — Vajkai Aurél: *A magyar népi építkezés és lakás kutatása.* Bp. 1948. — Gunda Béla: *A népi építkezés kutatásának módszere.* Közlemények a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetéből 2. Debrecen, 1954. — Uő: *A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája.* A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei, 1954. 373—408.), de ezen a téren mind ez ideig kevés történt. A szerző vizsgálatainak alapját az a néprajzi és levéltári adatanyag képezi, melyet 1955 és 1966 között a Heves megyei műemléki topográfia kutató közösségének tagjaként gyűjtött. Ennek során a megye minden falusi települését bejárta, mintegy 400 házat írt le, jóval több fotót készített róluk, s a jelentősebbeket mérnökkel is felmérette. A munkaközösség levéltáros és helytörténész tagjai pedig cédulaanyaguk egy részét bocsátották rendelkezésére és ezek segítségével több, ma már az emlékezetből kiveszett szerkezeti elem időbeli és térbeli elterjedését sikerült megállapítania. A faépítkezés történeti folyamatának nyomon követése során érdekes megfigyelnünk, hogy a XVIII. század első felében — de még később is —, amikor a birtokosok fő törekvése benépesíteni a török idők után elnéptelenedett falvaikat, nemcsak elősegítik a jobbágy házépítését, hanem egyenesen kötelezővé teszik azt. Az épületfában mutatkozó hiány és egyúttal az erdőbirtokosok racionálisabb gazdálkodása a század hetvenes éveiben országszerte a faépítkezés csökkentését, meg-

akadályozását, vagy éppen tilalmazását eredményezi. 1772-ben helytartótanácsi rendelet írja elő, hogy az ország azon részein, ahol az épületeket fából emelik, az alattvalók (ahol csak lehet), házaik falát szilárd anyagból építsék (C. PAULY: *Constitutio rei urbarialis regni Hungariae*. Bécs, 1817. 300.). Az országos gazdaságpolitika és ezzel szoros összhangban a földbirtokosok érdekei egyszerre kezdik kiszorítani a fából emelt falazat és az ágasfás, szelemenes, horogfás fedélszék különböző formáit. A nagyon hosszú idő óta honos építőgyakorlat ennek ellenére bizonyára sokáig és szívósan tartotta magát, de az anyag beszerzésének nehézségei miatt lassan-lassan háttérbe szorult.

Általánosan elfogadott vélemény szerint a faházat maguk a parasztok építették, ki-ki magának. A tanulmányból úgy tűnik, hogy inkább bizonyos központok specializálták magukat erre a munkára. Egy Gyöngyössolymosról bemutatott szántalpas hidasól azért érdekes számunkra, mert ilyen típusú házak is készülhettek. Elképzelhető esetleg, hogy a középkori okleveleken szereplő jobbágyoknak faházakkal együtt történő elrablása ilyen szerkezetű házakra vonatkozik (MÁLYUSZ Elemér: *Zsigmondkori oklevéltár I.* Bp. 1951. 2. — FEJÉR György: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis* VI/I. 387—388.). A szántalpas ól rokonságát a dél-magyarországi hombárokkal érdemes lenne további összehasonlító vizsgálatokkal kideríteni (FÜZES Endre: *A magyarországi szántalpas hombár*. Ethn. 1964. 1—35.).

Külön fejezetben foglalkozik a szerző a matyó üstökös tető kérdésével. Legújabban TÓTH János foglalta össze eddigi ismereteinket erről a háztípusról. *Matyó üstökös háznak* nevezte, mert — mint ISTVÁNFFY óta mindenki — kizárólag három matyó falu építészeti tulajdonának tartja. Ismertette az utolsó mezőkövesdi példányt és annak a véleményének adott kifejezést, hogy az üstök kialakulása esztétikai okokkal magyarázható: a merev, vesszőfonásos oromzatot akarták vele eltakarni (ISTVÁNFFY Gyula: *A borsodi matyó nép élete*. Ethn. 1896. 68. — TÓTH János: *Népi építészetünk hagyományai*. Bp. 1961. 138.). BAKÓ úgy látja, hogy az üstökös, vagy orros ház formáit tekintve két típust állapíthatunk meg. Az egyiknél — ez látszik régebbinek — a szelement és a falgerendát hosszabbra hagyták és éppen úgy lefedték, mint a tető többi részét. A másik matyó típusú orros ház esetében feltűnő, hogy a két legrégibb ábrázolás (ISTVÁNFFYnál és HERMAN Ottónál) a házak hátsó végén konty tetőt mutat, melynek legvége nincs körülfalazva, a két sarkon csak 1—1 oszlop támasztja meg. Későbbi változatokban ez a szín-nek minősíthető helyiség eltűnik, körülfalazva a ház szerves részévé válik. Századunk elejének néprajzi irodalma az ország négy, egymástól távol eső vidékén regisztrálta ezt a háztípust, ez aligha lehet véletlen. Nagyon valószínű, hogy alaposabb kutató munka még sokkal több ponton ki tudta volna mutatni, s ma nagyobb eséllyel kockáztathatnánk meg azt a feltevést, hogy az orros ház a XVIII. század és az azt megelőző korszak szélesen elterjedt magyar háztípusa volt.

A Heves megyei múzeumok működéséről szóló beszámoló zárja az Évkönyvet. A néprajzi tárgyak közül két útmenti, díszesen faragott fakereszt, a parádi üveggyár paraszti használatú készítményei, bortároló és bormérő edények a figyelemre méltóbbak. Régészeti téren egyedül a siroki várban folyt tervásatás, mellyel az alsó vár feltárását fejezték be.

Az Egri Múzeum Évkönyve jól tükrözi azt a szerteágazó, sokrétű munkát, mely a megye múzeumainak falai között folyik. A közölt cikkek, tanulmányok pedig bizonyára hamar belekerülnek tudományos életünk vérkeringésébe.

KŐHEGYI MIHÁLY

Csallány Dezső: Népvándorlás-honfoglaláskori bizánci régészeti kapcsolataink

(Jósa András Múzeum Kiadványai 5.) Nyíregyháza, 1965. 21 l.

A Közép-Duna-medence népvándorlás-honfoglaláskori bizánci régészeti emlékrétegének kutatása — a római régészet túlsúlya mellett — szinte még kezdeti lépéseit tette csak meg (BANNER János — JAKABFFY Imre: *A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959*. Bp. 1961.). Pedig ez a kultúra óriási mértékben hatott a szomszédos népekre. A déli kereskedelem pedig a vásári portékát, fémművesség tárgyait, érmeit másik vidékekre és országokba vitte el. Így nemcsak a bizánci kereskedelmi kapcsolatok jelzői, hanem kronológiai értékük is jelentős.

A szerző a szarmatáktól kezdve, a hunok, gepidák, keleti gótok és longobárdok régészeti hagyatékából mutatja ki a bizánci műhelyekben készült tárgyakat. Számunkra

azonban a legfontosabb az avarokkal kapcsolatos megállapítása. Ismeretes, hogy az avarok két népi összetevője közül az egyik embertanilag a mongolokhoz kapcsolható (Lipták Pál: *The „Avar period" mongoloids in Hungary.* Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 1959. 251—279.), és az Altáj területéről nyugatra sodort török nyelvű néppel azonosítható. Vitás volt az avarság másik népi komponensének: az európai avarok (Baján-Kagán népe) származása, akik a gepidákra rétegeződtek rá a Körös—Tisza—Maros vidékén (Csallány Dezső: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken.* Bp. 1961.). Theopylaktos Simokattes bizánci tudósítása szerint ezek nem igazi avarok, hanem csak annak mondják magukat, hogy jobban féljenek tőlük. Valójában a Volga-menti ugor népek kötelékéből váltak ki (Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Bp. 1930.). Való igaz, hogy emlékanyaguk és temetkezési rítusuk a Volga—Káma vidékével összeköthető. Mindezek alapján a szerző arra a következtetésre jutott, hogy az a finn-ugor nyelv, amelyet ma is beszélünk, az álavarok révén került a Kárpát-medencébe 568-ban. A honfoglaló magyarságba pedig nagy avar tömegek olvadtak be (Csallány Dezső: *A X. századi avar továbbélés problémája.* Szabolcs-Szatmári Szemle, 1956. 39—48. — Kőhegyi Mihály, Ethn. 1965. 291—295.).

E rendkívül fontos megállapítás nem máról holnapra, s nem is csupán a szerző munkája nyomán született meg. Akik ilyen-olyan formában, feltárásukkal segítették megfogalmazását, jól ismerik előzményeit, a megtett utat. Ám a most erről először hallók fülének kategorikus kijelentésnek tűnhet csupán. Miután ez nem kizárólag hazai probléma, hanem a környező államok mindegyikét közelről érdekli (avar-szláv együttélés, nyelvi jelenségek stb.), kívánatos lenne a bizonyítékok közlése, és a levonható tanulságok értékelése. Termékeny, a kérdés lényegét érintő vita, bizonyára segítene a végleges megfogalmazásnál.

Kőhegyi Mihály

Szakmári Honismereti Értesítő

Szerk.: dr. Henkey Gyula. Szakmár Község Tanácsa és a Kecskeméti Városi Művelődési Ház Népkutató-Honismereti Körének kiadványa. Kecskemét, 1966. Felelős kiadó: Farkas András. 83 l. (Kézirat gyanánt)

Fajszi Honismereti Értesítő

Szerk.: dr. Henkey Gyula Bács-Kiskun megye Tanácsa Művelődési Osztályának és a Kecskeméti Városi Művelődési Ház Népkutató-Honismereti Körének kiadványa. Kecskemét, 1967. Felelős kiadó: Gila János. 57 l. (Kézirat gyanánt)

„A valóságot feltáró társadalomrajz szeretettel és hűséggel ábrázolja a nép történetét, életét, munkáját, s ezzel jelentős mértékben szolgálja jövendőjének építését." — úgy érezzük, ez a rövid idézet programadó tömörséggel foglalja össze a kecskeméti *Népkutató-Honismereti Kör* munkáját és célkitűzéseit. A Kör 1959-ben alakult meg *Népkutató Munkaközösség* néven. A megyei Tanács jelentős anyagi támogatásban részesítette a kutatásokat, és elősegítette az elkészült tanulmányok megjelentetését. 1960 novembere óta jelennek meg a *Népkutató Füzetek*, 1963-tól a Kör *Évkönyve*. A tematikában gazdagodó, és tudományos színvonalában egyre emelkedő kecskeméti honismereti kutatásról részletes áttekintést ad dr. Henkey Gyula beszámolója a *Honismeret* c. folyóiratban (1966. 8. füzet (53—56.), valamint Benda Kálmán (Századok 1963. 899 l. és 1964. 579 l.), aki a történettudomány szemszögéből tartja nagyon értékesnek a Kör adatfeltáró munkáját.

Az évek során kialakult a közös munka megszervezésének kerete, és színvonalas eredményeket hozó módszere. Az első időkben a tanulmányok önállóan jelentek meg, de csakhamar kialakult a kollektív kutatás komplex formája, melynek során három-négy főből álló csoportok vállalták egy-egy Duna-menti falu történetének, néprajzának feldolgozását. Természetesen nem teljes egészében, hanem inkább egy-egy részprobléma igen alapos kidolgozásában (pl. Kuczy Károly történeti kutatásai), s ezekhez a kutatásokhoz szervesen kapcsolódtak dr. Henkey Gyula antropológiai mérés-eredményei. Henkey eddig már több mint 7000 személyt vizsgált meg, és kutatásairól, eredményeiről elismerően nyilatkoztak francia, magyar és szovjet tudósok. A csoportos munka eredményeként jöttek létre a szeremlei, a szabadszállási, a homokmégyi kollektív vizsgálatok.

Ezek sorából kiemelkedik Foktő népéről írt munkájuk (A Népkutató Kör Évkönyve 1963/64. Kecskemét 1964. 471. Kézirat gyanánt.), amelyben a falu településtörténeti, néprajzi és antropológiai adatait foglalják össze. LAKATOSNÉ, Kákonyi Margit a foktői népviseletet, majd a temetői fejfák formakincsét elemzi és megállapítja, hogy a temetőkben a gombos fejfa az uralkodó. KUCZY Károly a község történetére vonatkozó adatokat gyűjti össze, kiegészítve levéltári kutatásokkal, és a lakosság nyelvjárásának alapos vizsgálatával, és megállapítja, hogy a honfoglaláskori lakosság folyamatossága a mai napig kimutatható. A településtörténet és a nyelvjárás-vizsgálat összhangban vannak a történeti és etnikai-embertan adataival. HENKEY hivatkozik arra, hogy a területet megszálló Megyer törzsben — bár neve ugor eredetű —, a törökös elemek voltak nagy többségben [a Duna—Tisza közén 54,6% az országos 48%-kal szemben, az ugoros típusok 12,7% az országos 12,5%-hoz képest — vö. LIPTÁK Pál: *Avaren und Magyaren im Donau—Theiss Zwischenstromgebiet.* Acta Arch. Ac. Sc. Hung. VIII. (1958)], és a törökös típusok előfordulása a törzsökös községekben a mai napig is szinte változatlan (Homokmégy 50%, Foktő 48%, Szakmár 51%, Fajsz 55%).

A foktői kutatásokban is, de különösen a most ismertetésre kerülő két munkában jelentkeznek az együttműködő szakemberek vizsgálatainak etnogenetikai eredményei. Ezek az eredmények kiegészítik és megerősítik egymást azáltal, hogy ellenőrzik a másik megállapításait. A szakmári kutatásokban négyen vettek részt, KUCZY Károly és BÓTA Zoltán a község történetét dolgozta fel a XV. századtól napjainkig. CZAJTÁNYI István a családnevek és a ragadványnevek összefüggéseit világította meg. A kollektív etnogenetikai kutatás eredményeit az egyik szerző így foglalja össze: „A településtörténeti adatokból megállapítható, hogy a kalocsai érsek jobbágyainak egy része a törökök elől Nyitra környékére menekült, és azokat visszatelepítés céljából összeírták, másrészt szájhagyományként él, hogy a magyar őslakosság egy része a nádas területeken élte át a török megszállást." (53 l.) A lakosság többségének folyamatosságát látszik igazolni az antropológia is, mert: „a környéken itt a legmagasabb a turanid típus előfordulása (44%), a turanid jellegek a magas-nagyközepes termethez kapcsolódnak, mely a környéken letelepült Árpád törzse jellemző volt, végül a turanid típushoz kapcsolódó pamiri jellegek előfordulása is eléggé jelentős." (53 l.)

A fajszi kutatásban a történész és az antropológus mellé egy néprajzi gyűjtő is társult. FEHÉR Zoltán a szűk terjedelem miatt éppen csak ízelítőt tud adni a fajszi hiedelemvilágból. A pontosan lejegyzett anyagban jó adatokat találunk a táltosról, garabonciásról, kísértetekről, lidércről, sárkányról, a rontás és a gyógyításról. A kötet legfontosabb értéke KUCZY és HENKEY kutatásaiból áll elénk: A környékbeli honfoglaláskori temetők és a helynevek bizonyítják, hogy az Árpád nemzetség telepedett itt le; „Fajsz már 1212 óta szerepel az oklevelekben és a török megszállás alatt sem pusztult el; lakosságának folyamatosságát a XIV—XV. századi oklevelekben szereplő prediális nemesek nevei és a mai családnevek egy részének azonossága is bizonyítja. Az embertani adatok szintén a folyamatosságot, és az Árpád nemzetség letelepedését támasztja alá. Ugyanis a Megyer törzsre, de különösen az Árpád nemzetségre a turanid és pamiri típusok jelentős előfordulása és a két típus összefonódása a jellemző." Fajszon éppen ezt a jelenséget találta meg a kutató. (49—50. l.) (Vö. NEMESKÉRI János—GÁSPÁRDY Géza: *Megjegyzések a magyar őstörténet embertani vonatkozásaihoz.* Annales Hist. Natur. Mus. Nat. Hung. V. 1954).

Ennek a csendes, alapos, hivalkodás nélküli, de eredményekben gazdag kutatómunkának a jelentőségét abban látom, hogy adatokkal — méghozzá materiális adatokkal — járul hozzá a magyarok, „megyerek", etnogenezisének kiderítéséhez. A turanid elemek nagy túlsúlya és összefüggése a szovjet antropológiában andronovóinak nevezett ősi középázsiai típussal elgondolkoztató adatsort alkot MOLNÁR Erik egyes korábbi *(A magyar nép őstörténete.* Bp. 1954.) és NÉMETH Gyula újabb megállapításaival *(Magyar törzsnevek a baskiroknál.* NyK. LXVIII. 35—50.). Egyet kell érteni LÁSZLÓ Gyulával, amikor ezt írja legújabb könyvében: „Őstörténetünk két fő ágából a finnugor ág sokkal jobban ismert, mint az Ázsia felé vezető török ág." *(Hunor és Magyar nyomában.* 1967. Bp. 156 l.) Ha történtek is kísérletek az elmaradások pótlására (DIÓSZEGI Vilmos kutatásai), sok még a tennivaló, az adósság, nemcsak a néprajzosok részéről.

Visszatérve a kecskemétiek munkájára, elmondhatjuk, hogy jó példát adtak arra, hogy a szólamokat mellőző, tettekben megmutatkozó hazafiság és a vágy, hogy „felderítsék múltunk igazi arcát", milyen szép eredményeket hoz.

HOPPÁL MIHÁLY

Cogho, Robert — Peuckert, Will-Erich: Volkssagen aus dem Riesen- und Iser-Gebiete

Göttingen, 1967. Verlag Otto Schwartz & Co. (Denkmäler deutscher Volksdichtung, Band 8.) 102 oldal, térkép, ábrák.

E kötet a nyolcadik abban a PEUCKERT Will-Erich által szerkesztett sorozatban, mely 1948 óta a különböző német tájegységek, illetőleg etnikus csoportok mondaanyagát adja közre. E sorozatban egyaránt megjelennek régi klasszikus gyűjtések és új feljegyzések. (Az előbbieknek talán legjelentősebb képviselője a második kötet, PANZER Friedrichnek „Bayerische Sagen und Bräuche" c. már klasszikusnak számító könyve új kiadásban.) Az új, valamint a régi gyűjtéseket egységesen Peuckert látja el jegyzetekkel és korszerű bibliográfiával.

A jelen kötet sem tér el jellegében az előzőktől, mert népmonda-anyaga két részből tevődik össze. Egy részét a 19. század folyamán gyűjtötte COGHO Robert (1835—1902). A gyűjtést ugyanazon a területen az első világháború évei alatt, 1915—16-ban, majd 1919—20-ban PEUCKERT Will-Erich folytatta. Ő rendezte sajtó alá a kötetet, készítette a bibliográfiát, jegyzeteket és mutatókat.

E mondagyűjtemény egy része tájnyelvi közlés, nagyobb része azonban irodalmi német nyelven adja közzé a vidék legjellegzetesebb hiedelemmonda-típusait. Az első csoport az éjszakai vadászatról és a levegőben vonuló vadászról szóló történeteket tartalmazza (utóbbit a német néprajzi kutatás Wotannal azonosítja). Az Iser-hegységben alakja egybeolvad a fejetlen kísértettel, mely erdész, juhász alakjában is megjelenhet, a fejét általában hóna alatt magával hordozza.

A többi hiedelemmonda nagyjából a következő csoportokra osztható:

A szürke emberkékről (törpékről) szóló mondák; ezek koporsót hordoznak. Megjelenésük közeli betegséget, vagy halált jelent.

Fehér asszonyok és más, asszony alakjában megjelenő kísértetek.

Erdei asszonyok, bozótasszonyok, moha-asszonyok. (Német nyelvterületen általánosan ismert erdei démonok.)

Pestismondák.

Tüzes emberek.

Házikígyók, kígyókirály.

Vízidémonok.

Kincsmondák. Ez a csoport az egyik mennyiségileg legjelentősebb tételt képezi.

Az elsüllyedt harang.

Romokhoz és más létesítményekhez fűződő helyi mondák.

E fő csoportokat vegyes rész egészíti ki, melyben a fenti típusokhoz néhány ördögről, kísértetről és tejrontásról szóló történet csatlakozik. Ide tartozik a kincskereső „velenciekről" (Walen oder Venediger) szóló mondakör is. E mondakörnek történeti alapja van: a középkortól kezdve felkeresték a német hegyvidékeket vándor itáliai bányászok, akik ásványi kincsek, főként arany után kutattak. Ezekről a bányászokról igen érdekes mondakör keletkezett, melyben a „velencei" bányászok alakja összeolvad a vándordiákokéval, úgy, hogy szinte garabonciás diákok formájában jelentkeznek mondákban. A 17. századtól fiktív kéziratos, később nyomtatott könyvek (Walenbücher) jelentek meg, amelyek a bányászatra és ásványi kincsekre vonatkozó adatokat hiedelem-elemekkel vegyítették. A velencei bányászok alakja összemosódik a jóindulatú bányarém alakjával is, aki váratlanul szerencséhez juttatja a bányászokat. A könyv illusztrációjában néhány jellegzetes ábrát is találunk (Walenzeichen), amellyel a bányászok egymást tudósították a hegy várható ásványkincséről.

Igen hasznos volna, ha a különböző magyar tájegységek mondakincsét is hasonló, tudományosan jól dokumentált sorozatokban sikerülne kiadnunk.

DÖMÖTÖR TEKLA

Cammann, Alfred: Deutsche Volksmärchen aus Russland und Rumänien

Göttingen 1967. Verlag Otto Schwartz & Co. 456 old. fényképmellékletek

A mai Európa nyugati országaiban, mint ez köztudomású, a népmese, mint szájhagyományban élő műfaj egyre inkább háttérbe szorul, a mesemondás hagyományos formái és alkalmai már alig tanulmányozhatók, s a mese már a falun is egyre inkább csak a gyermekek szórakoztatását szolgáló, irodalmi úton terjedő műfajjá vált. Így érthető, hogy a nyugat-európai folkloristák a népmesekutatást lassan kizárólag történeti-filológiai diszciplínának tekintik, és egyre nagyobb teret szentelnek azoknak a szájhagyományban még élő kisebb műfajoknak, amelyek még funkciójukban vizsgálhatók: így a hiedelemtörténeteknek, trufáknak, élményelbeszéléseknek. A nyugatnémet folkloristák ezen túl, az utolsó évtizedekben, igen nagy erőket összpontosítottak a második világháború után Németországba visszatelepített csoportok néprajzi vizsgálatának. Ezek általában olyan országokból kerültek Nyugat-Németországba, amelyekben a népi kultúra az eltérő társadalmi fejlődés következtében még virágzóbb stádiumban volt, mint az anyaországban. Másrészt ismeretes törvényszerűség, hogy a nemzeti kisebbségek más nyelvű népesség közé ágyazva a népi kultúra archaikusabb jegyeit őrzik meg. A visszatelepült németek néprajzi vizsgálatában — bár ennek politikai jellege néha eléggé nyilvánvaló — a német folkloristák legtekintélyesebb képviselői is részt vesznek, mert így sok olyan kérdésre is választ kaphatnak, melyre az anyaországban már nem nyílik lehetőség.

A jelen kötet olyan német családok élő elbeszéléskincsét publikálja, melyek jelenleg főként Bréma környékén laknak. Ide Kelet-Európából, és kisebb százalékban Ázsiából kerültek: Besszarábiából, Dobrudzsából, Erdélyből, Ukrajnából, a Krím-félszigetről, néhány család pedig Tadzsikisztánból.

A német telepesek különböző periódusokban kerültek e távoli tájakra; a XVIII. század 60-as éveitől kezdve, amikor Hessenből nagyobb csoport német telepes indult a Volga vidékére. Szinte azt mondhatnók, ahány család, annyiféle eltérő történelmi sors. A bevezetés és a jegyzetek behatóan foglalkoznak az egyes mesemondók, illetőleg családok történetével, amennyiben ez egyáltalán nyomon követhető. A sokrétűség a közölt mesék nyelvében is jól megfigyelhető: ahány mese, annyiféle nyelvjárás és szókészlet.

A kötet összeállítóját Cammannt főként az a kérdés érdekli: vajon talál-e olyan német elbeszélésanyagot, melynek hagyománya a Grimm fivérek mesegyűjteménye megjelenése előtti időszakba vezet vissza, tehát a német mesekincsnek a Kinder- und Hausmärchen megjelenése előtti stádiumát tükrözi. Erre azonban csak elhanyagolható nyomok utalnak. Ott, ahol valóban esztétikailag is magasrendű, szép mesék szerepelnek a gyűjteményben, általában a román vagy orosz mesekincs német változataival állunk szemben; a belőlük levonható tudományos következtetések nem a német, hanem a román, ukrán, orosz stb. mesékkel való összehasonlítás nyomán válnak világossá. Mellettük egy sor olyan elbeszélést találunk, melyek bizonyosan írásos forrásokból: iskolakönyvekből, ponyvanyomtatványokból vagy más, a telepes németek számára összeállított olvasmányokból kerültek a szájhagyományba. (Ide tartoznak nagyrészt az erdélyi szász visszatelepültek elbeszélései is.)

A kötet 60 varázsmesét, 50 tréfás elbeszélést és 23 állatmesét tartalmaz. Külön csoportban adta közzé a szerkesztő a rablókról, betyárokról szóló elbeszéléseket, a tanulságos-vallásos példázatokat s a mondákat; ezek nagyobb része hiedelemmonda, kisebb része történeti, illetőleg helyi monda.

A kötethez függelékként Ranke K. professzor és Harkort F. csatolták a történetek mesetípus számát, illetőleg a Thompson-féle motívumkatalógus számát, és ezzel megkönnyítették a tudományos összehasonlító vizsgálatot.

A kissé érzelmes bevezetés és a jegyzetek elsősorban a mesemondók személyére vonatkozó adatokat tartalmazzák, és szerzőjük később külön kötetben óhajtja kiadni a mesemondással kapcsolatos észrevételeit. Fáradozása azonban, hogy e történetekből a német mese egy régebbi stádiumára következtessen, nem járt eredménnyel. Említettem már, hogy a történetek nem azoknak a meséknek szájhagyományban fennmaradt változatai, melyeket az egykori telepesek vittek magukkal új hazájukba. Mint a kelet-európai élő mesekincs német nyelvű változatai azonban néha igen figyelemre méltóak s belőlük az összehasonlító mesekutatás érdekes következtetéseket vonhat le a többnyelvűségre, a mese vándorlására vonatkozólag is. Jellemző módon a hosszú varázsmesék az idegenül hangzó személyneveket sem változtatták meg, s így a mesék könnyen azonosíthatók maradtak.

Dömötör Tekla

Ladislav Leng: Slovenské l'udové hudobné nástroje

(Szlovák népi hangszerek). Bratislava, 1967. 301 old., 143 fénykép és 58 kottapélda

Régi hiányt pótol Leng Ladislav, a pozsonyi Szlovák Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete munkatársának könyve. Szlovákiában szinte az utóbbi évtizedekig eleven volt a népi hangszerek gazdag birodalma, napjainkig tanulmányozható a hangszerek és a hangszeres zene emlékanyaga, de az irodalom egy-két kisebb tanulmánytól, organológiai és egyéb szempontból nem eléggé tudományos igényű munkától eltekintve, alig foglalkozott vele. Leng hosszú évek óta kutatja, vizsgálja a szlovák nép hangszereit, s kutató útjai során Szlovákia minden vidékét bejárta. Kutatásainak eredményeit eddig csak vázlatosan publikálta egy-két – inkább népszerűsítő – rotaprintes kiadványban. Ez a munkája már a teljességre, és a tudomány követelményeinek kielégítésére tart igényt.

A könyv bevezetőjében a szerző rövid áttekintést nyújt a hangszeres népzene gyűjtéséről, a hangszerekkel foglalkozó tanulmányokról, és vázolja munkájának célját, módszerét. Elmondja azt is, hogy ettől az első, összegezésre törekvő munkától még nem várhatjuk a szlovák népi hangszer-anyag teljes szintézisét, már azért sem, mert a régi források kutatását, és a helyszíni adatgyűjtést nem lehet teljesnek és befejezettnek tekinteni. Indokolja — amit maga is hiányol —, hogy színvonalas összehasonlító munkának még nincsenek meg a feltételei, mivel — a románok kivételével — az etnoorganológusoknak még nem sikerült hazájuk teljes hangszer-anyagát minden tekintetben kielégítően feldolgozni, és főleg publikálni.

Mielőtt a szerző rátérne a hangszerek, illetve hangot adó eszközök bemutatására, az organológiai rendszerekről ad történeti áttekintést, néhány idevágó tanulmány osztályozásának, módszerének vázlatos ismertetésével, majd a saját munkájában alkalmazott rendszert ismerteti és indokolja. Az Organografia című fejezetben veszi sorra az idiofonikus eszközöket, a kukoricaszárból készült csattantót, a sarkantyúkat, a kereplőket, a csörgősbotokat, a csörgőket, a kolompokat, a csengőket, a falevelet, a fahéjat, a gombos harmonikát, a dorombot. A membránofonikus eszközök közül a kisdobot, a lószőrrel dörzsölt skatulyát, a fésűt, a náddudát, a chordofonikus hangszerek közül a kis és nagy cimbalmot, a teknő- és vályúszerűen kiképzett hátú hegedűket, a bőgőt, a kontrahegedűt és brácsát, a kisbőgőt és a citerát mutatja be. Az aerofonikus hangszerek sorában találkozunk a különféle sípokkal, az ajaksíppal és a játszólyukak nélküli „podolká"-val, a hatlyukú haránfuvolával, a fűzfasíppal, a különféle játszólyukak nélküli, továbbá az egy- és háromlyukú furulyával, a rongyszedő síppal, a gyetvai fujarával, a négy- és hatlyukú, a vásári furulyával, a kettőssíppal stb. Ez a sípféléket bemutató rész tükrözi legjobban a szlovák nép gazdag hangszerkészletét, amely az ajaksíppal és játszólyukakkal ellátott, vagy azok nélkül készült hangszerek bő változatában tárul elénk. A fahéncsből, a szaruból készült kürtök után az egy nyelvsíppal megszólaltatott hat- és kilenc-lyukú sípok, majd a duda, továbbá a kettős nyelvsípú libatollból, növényszárból és fűzfából készített, csak egy hangot adó játékhangszerek leírásával zárul a szlovák nép hangszereinek bemutatása.

Láttuk, hogy a szlovák nép hangszereinek leggazdagabb és legváltozatosabb csoportját a természetes vagy ajaksíppal, játszólyukakkal ellátott síp- vagy furulyafélék képezik. A szerző valószínűleg éppen ezért — és amint írja azért is, mert ezek még napjainkig megtalálhatók —, külön fejezetet szánt ezen hangszercsoport akusztikai sajátosságainak bemutatására. Példamutató a könyv III. fejezete, amely a népi hangszereknek a zenei dialektusok tonalitásához való viszonyát vizsgálja. A hangszerkutatók számára nemcsak a további kiegészítő vagy részkutatások, hanem a publikált adatok további, folyamatos vizsgálatának szempontjából is rendkívül hasznos a felhasznált források, adatok és adatközlők részletes felsorolása. Megtaláljuk itt még a hangszerekre vonatkozó szlovákiai történeti ábrázolások, és a népi hangszerekre vonatkozó forrásmunkák jegyzékét.

Manga János

Martti Haavio: Suomalainen mytologia

(Finn mitológia). Porvoo — Helsinki, 1967. Werner Söderström Osakeyhtiö. XV, 544 s.

A finn mitológiáról az első jelentősebb monográfia 1789-ben jelent meg. Ez Ganander Christfrid: *Mythologia Fennica* című műve, olyan ábécébe szedett lexikon, mint amilyen Honko Lauri 1961-ben írott *Finnische Mythologie*-ja, amely a Haussig szerkesztette *Wörterbuch der Mytologie* két füzetében jelent meg. Magától a Finn Akadémia tagjától, Haaviotól is megjelent már egy finn mitológia. Ez az 1959-es *Karjalan jumalat*,

amely voltaképpen 347 lapos kommentár a finn reformátor AGRICOLA 1551-ben kinyomtatott „istenkatalógusá"-hoz. A mostani HAAVIO-kötet egyebekben is életmű-betetőzés, a szerző három évtizedes érdeklődésének záróköve. Az előszóban maga teszi helyére művét a finn mitológia kutatástörténetében is: két évszázados hagyomány készítette elő HAAVIO jelen könyvét. HAAVIO finn mitológiája művészileg komponált alkotás, esszészerű részletei, artisztikus tárgyalásmódja, keresett stílusa szinte elrejti az olvasó elől, hogy tudományos művet tanulmányoz. Csak ha a könyv végére lapoz, és ott tömött jegyzeteket, mintegy 600 adatból összeállított bibliográfiát talál, döbben rá, hogy tudományos felkészültség ragasztja össze a munka egyes részleteit. Az egyes önálló fejezetekben előforduló idézetek, az ízléssel kiválogatott képek ékkőként épülnek bele a mű állításssorozatába. HAAVIO könyve ugyanis több egymáshoz illesztett mikromonográfiából áll, ezek között van ugyan összefüggés, az egész művet azonban mégiscsak az 528 kis tétel megfogalmazásmódja jellemzi igazán: a szerző minden egyes felmerülő kérdés szerinte kiválasztott lényegét veszi elő, ezzel kapcsolatban mondja el a maga magyarázatát. Ez a módszer, és a finn nemzeti hagyomány messzemenő megbecsülése jellemzi a leginkább a finn mitológiát. Lehetne olykor bizonyára vitatkozni is HAAVIO állításaival, de az olvasó nem gondol erre a finom papírú, elegáns nyomású könyv végigszemlélésekor — ki is vizsgálná éppen azt, hogy e nemes anyagból készült szőttes minden szála végigvezethető-e?

A könyv köszönő előszóval indul. Ezután olvasható a részletes tartalomjegyzék (maga is megkomponált, megfontolt nyelvi műalkotás), a béllet ábráiként tíz idézetparancsolat kerül elénk: ezek HAAVIO mitológia-felfogását, népiség-felfogását, tudomány-felfogását tárják fel. A bevezető a finn mitológia kutatástörténetét foglalja össze.

A könyv első része 12 fejezetet, ezen belül összesen mintegy 300 paragrafust tartalmaz.

Az első fejezet a medvekultusz nyomait követi. A második a vadállatok „urai"-nak képzetkörét idézi fel. Az eddigi feldolgozásoknál gazdagabb, egyszersmind mérészebben egymarokrafogott adatsorhoz HAAVIO elsősorban arktikus párhuzamokat említ. A vadmadarak hasonló „urá"-t a negyedik fejezet hozza elő. A téma folytatása az ötödik fejezet: *Tapio*, az erdőisten, és a hozzá hasonló alakok. A következő fejezet a víziállatok uraié (öregeié). „*Turisas*, aki a katonáknak erőt ad" — AGRICOLA szavaival — a következő fejezet hőse. A bonyolult hátterű figura germán mitológiai párhuzamokkal bír. A hetedik fejezet *Ilmarinen*ről szól. Az ugyancsak sokféleképpen értelmezett személy HAAVIO véleménye szerint először égi-levegői istenség volt, és csak később, az európai *Hefaisztosz—Vulcanus—Niǫrðr* hagyomány hatására vált kovácsistenné, hogy azután az epikus runókban néhány elterjedt alkotás-motívum (szampo, aranylány, égbolt, stb.) alanyaként jelenhessék meg. *Ukko*, a „főisten" is külön fejezetet érdemelt, de őt sem kímélte meg az idő: behódolt a közös európai (antik-germán) főistenségeknek. „A föld és az emberi kultúra megszületése" e következő fejezet tárgya. Ebben esik szó a szampo-mítoszról (amelynek egyébként eddig 29 különböző megfejtése van), és a közvetlenül ehhez tartozó néhány más motívumról. HAAVIO véleménye szerint a szampó mitikus rotációs gép, amely más népek mítoszaiban is előfordul, a finneknél a termelés (művelés) eredetének magyarázatává válván. A következő fejezet az égi fény (a nap) elrablásának történetét tárgyalja. Ezt követi az istenség halálának és feltámadásának (felemelkedésének) története, amely *Lemminkäinen* siratása címen vált közismertté. Az akadémikus szerző e rész tárgyalásakor is kitér antik (sőt egyiptomi) előzményekre, párhuzamokra. Az első rész végső fejezete az áldozati sör (és más áldozati-istenhez közelhozó) italokról szól, ezek társadalmi és mitológiai jelentőségét kóstoltatja.

A második rész különleges képességű emberekkel, eredetmondákkal és néhány mitologikus funkciójú szenttel foglalkozik. Mindez az előbbi résznél több (17) fejezetet, de emellett lényegesen kevesebb (230) paragrafust igényel. Ez a körülmény utal arra is, hogy ebben a részben több esetben is olyan téma kerül sorra, amely vagy önmagában kisebb jelentőségű, vagy eddig kevéssé feldolgozott, és ezért rövidebben elintézhető.

Az első fejezet fő szereplője a finn *noita*, az a sámánként interpretált figura, akinek dobja és szellemsegítője van. Természetesen az adatok szinte kizárólag a lappokra vonatkoznak; a bevezetőben említett helyi és segítő szellemek, természetmegszemélyesítő lények, a *luonto*, *synty*, *haltia*, és az ezekhez tartozó állandó fordulatok azonban a finnben is bőséggel adatoltak. A másik hasonló természetfeletti képességű ember a *tietäjä*, a „tudós". Az ő dolga a gyógyítás, énekes varázslás. Rokon fogalmak az *intomies*, *myrrysmies*, *loitsija*, *vihti*, *laulaja* is, mindegyikük hasonló tevékenységgel foglalkozik. A harmadik fejezettel kezdődik az eredetmítoszok felvonultatása. Köztük első a nyílvesszőről szól. Ide vonja HAAVIO az *Iso tammi*-runót, amelyben a felnőtt, majd kivágott hatalmas tölgyfából készül az első ártó nyíl, amelyet azután a gonoszok használnak. A vas születéséről (és ezzel kapcsolatban az ember paradicsomi származásáról) szól a negyedik fejezet.

A tűz, a kő, a 9 fő betegség, a kígyó, az első vérmegállítás (ez voltaképpen a vízözöntörténet), a kalász (ez a dominikánusokkal függ össze), a farkas, a medve, a menyét, a fagy, a golyvagyógyítás, a pestisgyógyítás, a vágóeszközök eredetéről mind külön történetek szólnak, amelyeket Haavio egy-egy fejezetben tárgyal. A könyv végén egyetlen lapos utószóban foglalja össze Haavio végső elhatározását: könyve nem rendszeres mitológia, ezt ma még nem lehetne elképzelni, inkább megbízható előtanulmánynak készült a majdan való nagy finn mitológiához.

A források, a szakirodalom, az idézett runók mutatója, személynévmutató, név- és tárgymutató több mint három nyomtatott ívet tesz ki. Ez is, mint a mű technikai jellegű rendben tartása Haavio asszisztensének, Kari Laukkanennek a munkája volt. Ha azt is hozzávesszük ehhez, hogy alig találni sajtóhibát a műben, elgondolhatjuk, hónapokig dolgozhatott csak ezen.

Ha Haavio akadémikus nem foglalta össze eredményeit, a recenzens aligha jogosult erre. Mégis, úgy látszik, a szerzőnek nagyjából egyazon véleménye van minden tárgyalt jelenségről, és ez a vélemény egyértelműen körvonalazható is.

A finn nép a maga sajátos művelődési körülményei között a reformációtól kitermelt egy olyan értelmiségi réteget, amely tudományos érdeklődéssel fordult a nép furcsa életmódja, szokásai, költészete felé. Ha nem tudnánk azt, milyen mértékű volt a finn irodalom (és tudományos tevékenység), azt hihetnénk, hatalmas könyvtárt tesz ki a múlt század közepe előtti finn könyvtermés, hiszen majd minden tárgyalt jelenségről valamely régi finn író írt, ha nem is mindig disszertációt, legalábbis rövid feljegyzést. Pedig a dolog nem ilyen kedvező. De a finn népköltészet olyannyira sokrétű, eleven, a szokások és mitologikus elképzelések olyannyira szembetűnők voltak, hogy még így is igen sok régi feljegyzés, adat maradt ránk. Az pedig az északi filológusok nagy anyagátbúvárlásának köszönhető, hogy ezekből oly sok vált közismertté, került bele az összefoglalások jegyzetapparátusába.

A történeti források azt is lehetővé teszik, hogy legalább néhány évszázad távlatában történeti és változásvizsgálatokat is végrehajtsunk. (Haavio jól tudja ezt, jelen művében azonban csak a finn anyagot tartja történeti képződmények. A párhuzamként felhozott, máshonnan származó bizonyítékok történeti változásaira a legritkább esetben utal, és a finn problémák tárgyalásakor is legtöbbször valamely vallásfenomenológiai jellegű azonosítással találkozhatunk.) Az összehasonlító szemlélet egyik pillérje éppen ez a huzamos finn hagyomány. A másik a valahol feltűnő párhuzam. Haavio indiai, egyiptomi, görög, latin, szibériai, amerikai indián párhuzamokat említ. Nem minden esetben világos, milyen módon rokonítható ez a finn mitológia tényeivel. Általában azt gondolhatnánk, hogy a finn mitológia megőrzött olyan régies vonásokat, amelyek csak stadiálisan vethetők össze a legtágabban értelmezett ókori adatokkal. Máskor azonban úgy látszik, Haavio afelé hajlik, hogy elismerje, az ókori elképzelések germán közvetítéssel a középkori katolicizmus keretében eljutottak és meghonosodtak Finnországban (és itt, a már amúgy is hagyományőrző környezetben addigra megmaradtak, hogy a kutatás eleven néphagyományként még feljegyezhette ezt). A legnemzetibb tudomány legnemzetibb képviselője — Haavio akadémikus — ily módon több átvételről, antik elemről tud a finn mitológiában, mint például a hasonló beállítottságú észt Loorits: aki az észt mitológiát túlnyomórészt őseredeti cirkumpoláris jelenségnek véli. Ugyanakkor a nemzeti hagyomány felbecsülése sem hiányzik a könyvből. Haavio véleménye az, hogy a finn mitológia a görög után a leggazdagabb Európában. Ezt azonban csak akkor állapíthatnánk meg igazában, ha a részletvizsgálatok után összegezést is adhatnánk, kimutathatnánk, mely mitologikus elképzelések éltek egymás mellett, egy időben, és a finn mitológia egész rendszere hogyan alakult az idők folyamán. Talán éppen Haavio adhatná meg a leginkább ezt az összképet, hiszen ennek megrajzolásához nem csupán adathalmozó szorgalomra, hanem művészi arányérzékre, nagyvonalú áttekintőképességre is szükség van.

Haavio munkája jelen formájában az elérhető maximumot nyújtja. Éles fantáziáról tanúskodó részletanalízisei minden esetben új távlatot nyitnak a további kutatás számára. Az összkép megrajzolása pedig csak akkor készülhet el, ha a társadalmi-történeti tényezők szisztematikus figyelembevételére kerül sor. Ez nem jelszó, sem jámbor kívánság, hanem csakugyan elvégzendő feladata a finn kutatóknak. Azt hiszem azonban, hogy jó néhány évtizedet várhatunk egy ilyen munkára. Mindaddig pedig Haavio munkáját használja majd a finn és a nemzetközi kutatás. Felütik a mutatókat, kikeresik a megfelelő fejezetet, elgondolkoznak az ott olvashatókon, kézbe veszik az idézett forrásokat, azokat a szláv nyelven íródott műveket is, amelyeket Haavio mellőz, azután újabb források jutnak a kutató eszébe, és elkezdi a maga munkáját. A mitológia tudománya nemcsak halhatatlanokról szól, hanem maga is végtelen, halhatatlan.

Voigt Vilmos

Pentikäinen, Juha: The Nordic Dead-Child Tradition. [1] Nordic Dead-Child Beings

A Study in Comparative Religion. Helsinki, 1968. Suomalainen Tiedeakatemia — Academia Scientiarum Fennica. 388, maps, figs. (FFCommunications No. 202.)

Minden kezdetlegesebb társadalomban nagy a gyermekhalandóság. A hazajáró lélek képzetkör ily módon szinte természetszerűen kivirágzik a halott gyermekek körül. Még inkább megnő az ilyen hiedelmek és hiedelemtörténetek száma ott, ahol a gyermekek kitevésének szokása is dívik. Ezek az okok eredményezik, hogy az észak-európai halott-gyermek-hagyomány olyan gazdag. A jelen monográfia az észak-európai (izlandi, norvég, dán, svéd, finn, lapp) halott-gyermek-hagyományt tárgyalja. Az első rész — a jelen kötet — deskriptív leírást ad, vallástörténeti-vallásfenomenológiai módszerrel. A tervezett második kötet foglalkozik majd a folklorisztikai tanulságokkal.

Pentikäinen Juha, a turkui egyetem vallástudományi és folklorisztikai tanszékének fiatal docense 1964 óta foglalkozik e témával, mesterének, Honko Lauri professzornak az irányításával. Jelen könyve első nagyobb munkája. A gondos anyaggyűjtéssel készült munka (a bibliográfia több mint félezer munkát sorol fel, a felhasznált népköltési és hiedelemszövegek száma több mint 3200, ez utóbbiak között vagy ezer finn adat, több mint ötszáz norvég, több mint másfél ezer svéd feljegyzés található, távolabbi párhuzamként még emellett is sok adat kerül említésre) a kartográfiai módszert és az adatcsoportosítást használja fel az áttekinthetőség elérésére. Az ökonomikus, és a hatalmas bizonyítóanyaghoz képest igen tömör és megfontolt kommentárok kitűnően értelmezhetővé teszik a könyvet, amely egyszersmind a Finnországban végre újra megélénkülő összehasonlító kutatásnak is jelentékeny nyeresége. Remélhetőleg nem kell majd sokáig várnunk sem e munka második kötetére, sem más, hasonló jellegű munkák megjelenésére.

A munka deskriptív része a halott-gyermek-hagyomány leírásából áll. Előbb a skandináv adatok jönnek.

A keleti svéd folklórban *myling* a megölt gyermek neve, Skandinávia közepén *gast*, északon *utburd*. Dél-Svédországban nem a megölt gyermek, hanem a gyilkos a természetfeletti lény, legtöbbször az anya.

A finneknél különösen két területen, Észak-Satakunta és Kelet-Bottnia vidékén ismert a halott gyermek. Az előbbi területen *liekkiö*, az utóbbiban (északon) *lehtikelikko*, (délen) *ihtiriekko* a neve.

A nyugati lappok *æppar* néven ismerik e lényt, a többi lapp csoport is rendszerint a környező más népek elnevezéseit vette át. A lapp halott-gyermek-hagyomány középúton áll a többi skandináviai között, adott is, vett is elemeket.

A szerző úgy gondolta, hogy feltűnő hasonlósága miatt az eszkimó *ángiaq*-hagyományt is be kell mutatni kötetében. Annál inkább célszerűnek látszik ez, mivel az *ángiaq*-történeteket csak a grönlandi és Baffin-földi eszkimók ismerik, ettől nyugatabbra hasonló adat nem fordul elő. Jóllehet nem tudjuk pontosan milyen módon, mégis úgy látszik, az észak-európai folklór elemei jutottak el Grönlandra.

A könyv végén olvasható összefoglalás csak röviden tér ki a társadalmi és történeti körülményekre. Pentikäinen hivatkozik a történeti tényekre: a gyermekek kitétele általános volt s Észak-Európában, és a 10—11. században ideterjedő kereszténységnek egyik legmeglepőbb, legnehezebben befogadott újítása éppen e szokás felszámolása volt. Az eddigi adatokból úgy látszik, hogy a legrégibb az *utburd*-típus; és ez a keresztény újítás az egész viking korszakban elterjedhetett. A *myling* és a *gast* csak másodlagosan lettek halott-gyermek-figurák, korábban általában hazajáró holtak lehettek. Az észak-európai halott-gyermek folklór azonban eléggé bonyolult, lokális tagolása is sokrétegűségére, kialakulásának összetett folyamatára utal.

Ezekkel a következtetésekkel zárja hagyományos monográfiáját a szerző. A könyv azonban egy másik szempontból is monográfia, és talán éppen ez az oldal áll közelebb szerzője szívéhez.

Akárcsak mestere, Honko professzor a maga nagy monográfiája elején (*Geisterglaube in Ingermanland*. I. Helsinki, 1962. FFC 185. S. 86—158.), Pentikäinen is hosszabb metodikai bevezetőt írt, amelyben a hiedelmek és hiedelemtörténetek vizsgálatának különböző aspektusait veszi sorra. Az „*Introduction*" (pp. 33—127.) négy részből áll. Az első fejezet az északi néphit-vizsgálatok áttekintését adja, egyben megismerteti az olvasóval e közérdeklődéstől távol eső területet. A második rész a vallásfenomenológiai vizsgálati szempontokat sorolja fel. Voltaképpen három jelenség fenomenológiai

megközelítését találjuk itt: mi a szupranormális a halott-gyermek-hiedelmekben, mi a gyermekgyilkosság, mi a gyermek-kitevés vallásfenomenológiai képe. A harmadik fejezet a régi észak-európai joggyakorlat adatait idézi fel. Az óizlandi saga-irodalomban, de a finn runókban is előfordul ez a motívum, és jogi szokásként is jól ismerjük. A negyedik fejezet adja a voltaképpeni metodikai áttekintést.

A szerző ugyan szerényen azt állítja (p. 102.), hogy munkája nem az elméleti-metodikai kísérletek közé tartozik, ahol a vizsgált anyag csak mintegy ürügy egyes módszerek kipróbálására; hanem csakugyan az adatok vizsgálata volt a célja — mindazáltal már ez a problémafelvetés is jelzi, hogy műve metodikailag is gondosan megkomponált alkotás. Sorravévén a lehetséges módszereket, hatféle megközelítést említ: a tradíció-történeti, a tradíció-földrajzi, a frekvencia-analizáló, a funkció-analizáló, a műfaj-analizáló és a szó- és szövegvizsgáló (*„Word-contextual"*) módszert. Ezek jellegét jól ismerjük. Az első történeti rétegeket és kapcsolatokat tár fel. A második az elterjedési területet, utakat és gátakat vizsgálja. A harmadik megoldás előbb azt számolja meg, hogy a rendelkezésre álló adatok milyen arányban oszlanak meg a különböző lehetséges megoldások között, majd a domináns jellegűeket vizsgálja. A funkció-vizsgálat aszerint különböztet meg, hogy (például a jelen témánál) milyen viselkedési normák, szokások, az egyéniség és közösség milyen elvárásai kapcsolódnak egy-egy adott hiedelemhez, hiedelem-elbeszéléshez. A műfaji vizsgálat a különböző mondaműfajok, hiedelemtípusok között tesz különbséget. Az utolsó módszer a *„Wörter und Sachen"* irányzat változata.

PENTIKÄINEN nem írja meg, neki melyik módszer tetszik a legjobban. A konkrét vizsgálatokból úgy látszik, mindig mindegyiket alkalmazza, és éppen ez a többszörös anyagellenőrzés teszi könyvét több szempontból is értékessé. Az első kötetben a funkció-vizsgálat, a műfaji vizsgálat és még a frekvencia-analízis is egy kissé háttérbe szorult, pontosabban csak az egyes szövegcsoportok konkrét vizsgálatakor kap helyet, de összefoglalásképpen nem kerül elő. Erre bizonyára a második kötet kerít majd sort. De addig is, bármely szempont széles látókörű vizsgálója számára érdemes olvasmány e kötet. Az Európa-szerte megélénkülő hiedelem és hiedelemmonda-kutatás, sőt általában a mondakutatás is bizonyára örömmel üdvözli majd e könyvet. Elvégre is a munka már anyagában, szándékában is komparatív jellegű, pár ezer szöveget említ, ezeket hatféle szempont hatvanféle vonatkozásában vizsgálja. Módszertani érdeklődéssel készült, modern felfogású könyv. Quid plura?

VOIGT VILMOS

History of Religions

Vol 5 (1965) — Vol 7 (1967—1968)

A bemutató ismertetés *(Ethnographia* LXXVI (1965) 630—631) óta három újabb évfolyama jelent meg a chicagói vallástudományi folyóiratnak. Újabb közlési rendszere évi négy füzet, az egy évfolyamhoz tartozó számok augusztusban, novemberben, februárban és májusban jelennek meg, ennek következtében egy-egy évfolyam két naptári évet képvisel, ami bizonyára némi zűrzavart okoz a távolabbi olvasók körében.

Ami az utóbbi évfolyamok tartalmát illeti, feltűnő a keleti vallásokkal foglalkozó tanulmányok nagy száma. Tibeti, japán, hindi, buddhista, asszír, Visnu-hívő, északamerikai indián, kínai, ausztráliai, bantu tárgyú cikkek következnek egymásután. Több nagyobb vállalkozás is megindult a folyóirat hasábjain. HULTKRANTZ professzor az északamerikai indián vallások kutatástörténetét dolgozta fel egy háromrészes, kisebb könyvnek beillő cikksorozatban. A főszerkesztő ELIADE az ausztráliai primitív vallásokra vonatkozó megjegyzéseit közli immár harmadik éve. E téma az egyetemes vallástudomány számára természetesen igen nagy jelentőségű, hiszen a legtöbb vallástörténeti rendszerezés az ausztráliai primitív vallásokat helyezi kiinduló pontra. A más tárgyú dolgozatok közül különösen érdekelheti néhány tanulmány a magyar olvasót. A misszionárius JONES a dél-ázsiai sámánizmussal (1968: 330—347), BECK a sámánszeánsz pszichoterápiai elemeivel foglalkozik (1967: 303—327), a koppenhágai román filológus, LOZOVAN a dákok vallására vonatkozó ismereteit foglalja össze (1968: 209—243), számos olyan adatot, amelyek többsége még további vizsgálatot kívánna. Érdekes olvasmány ELIADE cikke (1965: 1—17), amelyben a vallástörténet újraéledésének körülményeit és jellemvonásait mutatja fel. Ez utóbbi tanulmány pontosan képviseli a *History of Religions* újabb köteteinek módszertanát: a vallástörténet világméretű kitágítása, megfosztása a

teológiai interpretációk tévedéseitől. Ugyanakkor azonban a filozófiai objektív idealizmus némi nyoma is megtalálható néhány dolgozatban; jóllehet nem hallgathatjuk el, a folyóirat szerkesztése generózus, mindenki azt közöl benne, amit akar. És ha történeti materialista cikkek nem olvashatók benne, ennek az is az oka, hogy ilyen kézirat nem érkezik a szerkesztő asztalára.

VOIGT VILMOS

Nils Storå: Massfångst av sjöfågel i Nordeurasien

(Nagyméretű vízimadárfogás Észak-Eurázsiában). Acta Academiae Aboensis, Ser. A. Humaniora. Vol. 34 nr 2. Åbo 1968. 333 l.

Az ismertetett könyv a finnországi svéd néprajzos, STORÅ, habilitációs munkája, amit a szerző éppen e sorok írásának napján véd meg a témaadó turkui professzor, TEGENGREN H., előtt. TEGENGREN maga is sokat foglalkozott Eurázsiára kiterjedő kultúrtörténeti kérdésekkel és ez alkalommal kutatási érdeklődésének teljes mértékben megfelelő tanítványra talált, aki a kelet-nyugati kölcsönhatásokat vizsgálja egy meglehetősen leszűkített témában.

A madárfogás (-vadászat) ez ideig lebecsült szerepet kapott az északi néprajzi kutatásokban, annak ellenére, hogy oekológiai okok miatt — a vízimadarak hatalmas tömegű nyári tartózkodása az északi sarkkör tájékán — ennek a ténykedésnek komoly gazdasági jelentősége volt, amely több helyen elhagyta az önellátó paraszti gazdálkodás kereteit és nemzetgazdálkodási méreteket öltött. A skandináv néprajzban az elmúlt időben részletesebben tárgyalták az erdei madarak fogástechnikáját (ami az ergológia gazdagságával magyarázható), míg a halászati módszerekkel közelebbi kapcsolatot mutató vízimadárfogás, a történeti adatok gazdagsága ellenére, nem lett behatóbb kutatás tárgya. A vízimadárfogás jelentőségét emelte az a körülmény, hogy erre akkor került sor, amikor a háztartások téli élelemtartaléka már erősen megcsappant. A húshozam mellett lényeges volt a tojásgyűjtés, és a kereskedelmi cikként igen megbecsült pehely. Az erdei- és a vízimadarak fogása (vadászata) közötti lényeges különbség a fogástechnikán kívül a fogás megszervezése: az erdei madárfogás individuális jellegű, míg a vízimadárfogás szervezett, kollektív ténykedés. A szerző célja az, hogy kimutassa a vízimadarak fogása gyakorlatában a közös, nagy területekre kiterjedő konzervatív jegyeket a sörétes puska megjelenése ideje előtt, amikor is az őstörténeti időkre visszanyúló fogástechnika elvesztette jelentőségét. A tárgyalt vízimadarak között döntő jelentőségű helyet foglal el a vadkacsa, a vadliba és a hattyú.

A mind a mai napig élő primitív gyakorlat szerint a vízre telepedett madarakat csónakkal terelik lassan a part felé, ahol nagy terelőfalakkal a madarakat egy szűk karámba kényszerítik, hogy ott azokat botokkal agyoncsapják. Ugyanez történhet terelőfalak nélkül is: a partra úszó madarakat lapuló botosok várják és a kellő pillanatban előrohannak, hogy a zsákmányt agyoncsapják. Ilyen volt egykor mind a népi gyakorlat Dél-Skandináviától a lappokig, mind a kiváltságos főúri hattyúvadászat a XVI—XVII. században. Még egyszerűbb volt a jégikacsa (Harelda hyemalis) fogása a finnországi Österbotten tartományban: az e célra vágott lékek mellett rejtőző botosok kivárták, míg a vízbebukó kacsák az élelemszerzés után újra a felszínre kerültek, és akkor azokat rendre agyoncsapták. A madárfogásnak ezek a formái is bizonyos szervezettséget kívántak. A társulások magasabb fokával találkozunk Észak-Eurázsia őslakóinál, így pl. a szamojédeknél Kolgujev szigeten, ahol a vadkacsát elképesztő mennyiségben fogták. Ez a ténykedés komoly szervezkedést kívánt. Kiválasztott parti szakaszon hatalmas terelőfalat építettek hálóból. A terelésben és karámok felvigyázatában asszonyok és gyerekek, valamint idomított kutyák is részt vettek. A nagyszámú résztvevők sátrak szerint, bandába tömörülve osztották fel egymás között a terelést, a bunkózást, vagy az azt helyettesítő nyakkitekerést. Hasonló állapotokat regisztráltak az osztyákoktól a kamcsadálokig. A vadliba Novaja Zemlja korai kolonizációs szakaszában felkeltette az orosz telepesek érdeklődését is. A fentieknél valamivel egyszerűbb volt az észak-amerikai fogási forma: itt mind az eszkimók, mind az indiánok gyakorolták a madárfogást. Különös figyelmet érdemel az izlandi példa. A szerző itt fenntartás nélkül állást foglal bizonyos kőkarámokkal kapcsolatosan, amelyeket szerinte vadliba fogására használtak a XVIII.—XIX. században. Ezekben a feltételezett „vadlibakarámokban" többnyire élve fogták a madarakat, az egykori források szerint. A szerző ebben egyfajta domesztikálási eljárást lát. Tény, hogy ilyen utalások vannak a honfoglalás utáni korai izlandi forrásokban. Nemzet-

gazdasági méreteket öltött a vadlibafogás a Färrö szigeteken, ahol még a múlt század közepén is évenként félmillió madarat fogtak. Itt, mint az atlanti szigetek más pontjain, fellelhető egy primitív gazdálkodás nyoma: a tojást ui. nem szedik, hogy ezzel a későbbiekben a zsákmányt gyarapítsák.

A fogásnak két időpontja volt mindenütt a kutatott területen: az egyik (minden tiltó intézkedés ellenére) a vedlés ideje, mikor a madarak mozgási készsége csökkent, a másik közvetlen a tavaszi költözködés után. A fogás eszközanyaga igen egyszerű volt: a bot, amely az alkalomhoz mérten hosszabb vagy rövidebb volt. Kivétel az északnorvég kampós bot és a hattyúk után dobott hajítóbot. A terelőfalak alkalmazása (háló vagy egyszerűbb kerítés fából) természetesen felveti a rénszarvas-vadászattal való kapcsolat kérdését: a szerző erre azonban nem tér ki, annak ellenére, hogy a probléma komoly őstörténeti háttérrel rendelkezik (itt mindenekelőtt a bronzkori sziklarajzokra gondolunk, ahol a madárháló világosan előfordul). Tanulságos kérdéseket vet fel a *Plautus impennis* (pingvinhez hasonló, repülni nem tudó vízimadár) fogása. Ennek a madárnak rendkívül nagy jelentősége volt az észak-atlanti kultúrák gazdálkodásában (beszámítva az eszkimókat is): részben a könnyű fogása miatt, részben értékes hozamai miatt. Intenzív vadászata, a species teljes kihalását eredményezte: fogásának utolsó nyomai a múlt század elejére tehetők. Feltételezhető, hogy az itt alkalmazott fogástechnika átkerült Fennoskandinávia más vízimadaraira.

Storå N. szerint a hálós vízimadárfogás kora azonos a halászattal. Az állati- és csalánrostú madárhálók neolitikus eredetűek. A kutatott területen ennek két formája volt gyakorlatban: a vízretett, dőlt, vertikális *csapóháló*, és a két magas karóra feszített *légiháló*. Az utóbbinek jóval nagyobb volt a jelentősége. A hálók alkalmazásánál nagy szerepet kapott a természet- és madárismeret. A hálót nagy gonddal kiválasztott szorosokban kellett elhelyezni. Középkori helynévanyag tanúskodik a hálós madárfogás jelentőségéről és elterjedéséről a középkelet svéd és a délnyugat finn szigetvilágban. Rudenko szerint a légi háló egy típusát az orosz telepesek terjesztették északkelet Szibéria felé. A szerző feltételezése szerint ez a hálótípus inkább a délkelet-ázsiai magaskultúrákból került fel Ázsia északi részeibe. Ez a feltevés megegyezik Gunda délkeletázsia „akkumuláló" szerepének feltételezésével (Ethnographica Carpathica 1966,197).

A fentiekben ismertetett munka elsősorban fogástechnikai kérdésekre összpontosít, és nem volt célja az adott ergológiai és technikai keretek szétfeszítése. Nagy történeti és recens anyagát (sokszor a többszörös ismétlésekbe bocsátkozva) főleg ennek bemutatására használta fel — indokolása szerint — az e témakörrel kapcsolatos munkák hiánya miatt. A munka érdeme, ezek szerint, annak anyaga: nagyobb távlatú problémákba csupán a légihálóval történő madárfogás elterjedésénél terjeszkedett ki.

Stockholm Szabó Mátyás

Filip Hultbald: Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokk socken

With an English summary. (Átmenet a nomadizmusból az agrártelepülésbe Jokkmokk járásban) Nordiska museet: Acta Lapponica XIV. Almquist & Wiksell/Gebers. Lund 1968. 451 l.

A lappok a mind a mai napig érvényes, általános felfogás szerint mint vadásznép, keletről telepedtek be Svédországba a jégkorszak végén. A kutatók egy része úgy véli, hogy a lappok már az őstörténeti időkben foglalkoztak rénszarvastartással, nagyjában olyan nomád formák között, mint az utóbbi évszázadokban. Az itt ismertetett munka nem tekinti ugyan fő feladatának a kérdés továbbvitelét (a munka a XVII.—XIX. századokra összpontosítja kérdésfelvetéseit), mégis nagy jelentőségű, általános érvényű megállapításokat tesz a réntartás, főleg a nagyszabású extenzív tartásforma kialakulásáról, a kutatási területen nyert tapasztalatok alapján. A szerző, az emberföldrajzos Hultblad F., nem mindennapi kutatótípus. A könyvben tárgyalt témával 30 éve foglalkozik, az időt alaposan kihasználva adatgyűjtésre. A skandináv típusú teljességre törekvő pedanteriának elismerést érdemlő figurája: a kutatott területre vonatkozó minden elképzelhető írott és íratlan forrást kihasznált, a születési anyakönyvektől az adóíveken keresztül a botanikai irodalomig. Egyfajta geneolitikus-topográfiai módszert követ és az 1600-as évek elejétől nemcsak háztartásokra, hanem azon belül individuumokra bontja le a kutatási alanyokat (amelyről terjedelmes listákban számol be) egy akkora területen,

mint Magyarországnak egyharmada. A szerző munkája számtalan táblázattal, és nagy statisztikai adat-anyagot feldolgozó grafikonnal illusztrálja az eredményeket, amelyek szinte önmagukban megvilágítják a címben megadott átmenetet két gyökeresen különböző életforma között.

Először magáról a címben megadott fő feladatról, a letelepülés kérdéséről. Tájékoztatásul megemlítendő, hogy a svédországi Lapplandnak 1759-ben 5900 lakosa volt, amelyben a telepes nem lappok száma nem haladta meg az 1000-et. Ugyanezen, a Magyarországnál nagyobb területen 1950-ben 137 000 lakos él. A terület kolonizálása csupán az 1600-as évek második felétől vesz lendületet, és a betelepülés 200 évig tart. A kultúrkapcsolatok a lappok, a telepes svédek és finnek között a lappoknál egy keverék kultúrát eredményezett, amelyben északi jegyek voltak túlsúlyban. A nomadizáló életformát a lappok azonban igen sokáig megtartották, legalábbis az ún. havasi lappok, akik rénszarvast tartottak, de ugyanakkor a XVII. században rénszarvas vadászok voltak. A másik részük, a tavi lappok, főfoglalkozása a halászat volt ugyancsak nomadizáló, helyváltoztató formák között. Lappok és skandináv telepesek ritkán kerültek rokonsági kapcsolatba: ennek azonban nem a fajbeli különállás (a külső fizikai jegyeknek nem tulajdonítottak nagy jelentőséget), hanem az életformában megmutatkozó döntő különbségek szolgáltattak okot. A már letelepedett lappok és a svéd—finn telepesek között sokkal hamarabb kiépültek a rokonsági kapcsolatok. Jokkmokk járásban, már az extenzív rénszarvastartás virágzása előtt is, nagy számban találunk lapp falvakat abból a típusból, amelyek jól ismertek a skolt-lappoknál Finnországban és a Kola-félszigeten. A lappok itt elsősorban telenként laktak, ahonnan vadász- és halászvállalkozásaikat indították. Az 1600-as évek elején, a lappok közötti térítési munkálatok kapcsán, ezek a települések egyházi falvakká (és egyben állami adózó településekké) alakultak. Jelentőségük igen nagy a rénszarvastartás virágzásának idején is.

Ennek a XVII. századtól bekövetkező folyamatnak a háttere azonban már kevésbé világos. Mikor a szerző erre a kérdésre kíván válaszolni, nem áll rendelkezésére a bevezetőben említett imponáló adathalmaz, és ennek hiányában feltételezésekre támaszkodik. A lappok Skandináviába való bevándorlásának kérdése ma tisztázatlanabb mint valaha. Régészeti kutatások szerint már i. e. 1800 körül találunk lappokat Norvégiában, kik megőrizték kontinuitásukat az évezredek alatt. Svédországba közvetlenül nem keletről, hanem nyugatról, Norvégiából kerültek. Az a tény, hogy nagy létszámú rénszarvasnyájakra alapozott nomadizáló életforma aligha eredeti a lappoknál, ismert volt már régóta. A nagyméretű extenzív rénszarvastartás nem idősebb a XVII. század elejénél. A középkor folyamán, mint említettük, a lappok az oekológiai tényezőktől függően vagy halászok, vagy vadászok voltak, rénszarvastartással (ahol a rénszarvast intenzív módon hasznosították) csak kisebb mértékben foglalkoztak. A tavi-lappok ismertek földmívelési és állattartási jegyeket már az i. sz. kezdete körüli időkben. A XVI. század végén meginog az ősi félnomád életforma feltétele: a primitív, ineffektív rénvadászat nagy területet igényelt, és nem tudta eltartani a lakosságot (a rénszarvasvadászatban a skandinávok is részt vettek, és irtották az eredeti vadállományt). Ezekhez a kérdésekhez is hozzászóltak több tudományág képviselői az eddigiekben. Hultblad F. határozott körvonalakkal jelöli meg ennek a folyamatnak a módját. A nagyméretű rénszarvastartás kialakulásánál a következő magyarázattal szolgál. A lappok kisállattartó norvég parasztokkal kerültek kapcsolatba, feltételezése szerint intenzív kontaktusba, onnan eltanulták a birka és kecsketartás minden technikáját, és ennek a tudásnak a birtokában (zootechnika, őrzési szervezet stb.), a kisállattartás módszereit átplántálva a rénszarvastartásba, felnövelték nyájaikat, abbahagyták a rénszarvas időrabló fejését, és teljes nomádok lettek a szó klasszikus értelmében. Nem vitás, hogy az északi paraszti állattartás nagy hatást gyakorolt a rénszarvastartásra, ezt mindenekelőtt nyelvi anyag bizonyítja. A Hultblad által feltételezett fejlődésnek azonban két gyenge pontja van. Először is az, hogy a szóban forgó területen a norvég parasztok aligha foglalkoztak nagy birkanyájak tartásával. Ezek életformája nem volt döntően különböző a lappokétól abban az időben: a parasztok is vadásztak, gyűjtögettek, állatot tartottak kisebb mértékben, és ami itt fontos, nemcsak birkát és kecskét, hanem szarvasmarhát — talán nagyobb mértékben, mint kisállatot. A havasi gazdálkodással foglalkozó gazdag norvég irodalom megrajzolta már ennek az állapotnak a képét, amelyből kiderül, hogy az állattartás bázisa inkább a nyugati partvidék volt. Nyájakban pásztoroltatott birkatartásról aligha lehet beszélni: a Hultblad által említett minta tehát hiányzik a havasokban. A másik kérdés a norvégek és a lappok közötti intenzív kapcsolat: a szerző feltételezi, hogy lappokat alkalmaztak pásztornak, akik így tanulták el a nagy tömegű jószágtartást. Skandinávoknál pásztorkodó lappok valóban előfordulnak, de nem előbb, mint a XVIII. század vége, amikor a klasszikus nomadizálás helyenként elveszti lába alól a talajt. Erről a

falutörvények világosan beszámolnak. HULTBLAD ezt a forrásanyagot sajnos figyelmen kívül hagyta.

Mint említettük, HULTBLAD célkitűzése elsősorban nem ennek a problémának a taglalása: hogy hipotézisei e pont körül támadhatók, nem von le sokat munkájának értékéből, amely a lapp irodalomnak egyik legértékesebb adaléka. Ennek ellenére az itt bírált lapp nomadizmus kérdése Fennoskandinávia történetének egyik legizgalmasabb szakasza, amely további kimunkálást kíván — annak ellenére, hogy a lapp kultúrtörténet kutatása nagy hagyományokkal rendelkezik, és a lappok kétségtelenül a világ egyik legjobban kikutatott etnikuma.

Stockholm SZABÓ MÁTYÁS

Lindroth, Sten: Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Historia 1739—1818.

Utgiven av Kungl. Vetenskapsakademien. Stockholm 1967. Almqvist & Wiksells. I : 1 — I : 2 867 oldal, II. 617 oldal.

A földművelés történetének időszakokra való beosztása nem esik egybe a történelem általánosan elfogadott periodizálásával. A történelemkönyvekben az Újkor 1500-zal kezdődik: ez az idő nem jelent azonban semmit a földmívelésben: az Újkor itt csupán a XVIII. század közepén jelentkezik. Az alábbi könyvismertetés a földművelés Újkorának svédországi hajnalát világítja meg nagy vonásokban.

Egy Tudományos Akadémia történetéről írott munka ismertetése elvileg elhelyezhető akármilyen tudományos folyóiratban, amely tartalmát az illető Tudományos Akadémia működése közelebbről érintett. Egy Tudományos Akadémia pedig természetszerűen magába foglal egy egész sor diszciplínát, függetlenül megalakulásának időpontjától. E tény hangsúlyozása ellenére bevezetésképpen szükséges rámutatni arra, hogy a gazdasági élettel kapcsolatos mindennemű gyakorlati és elméleti kérdés milyen kiemelkedő szerepet játszott a svéd Tudományos Akadémia történetének első szakaszaiban. Az Akadémia születésének ideje — 1739 — egybeesik egy sor olyan törekvéssel, amely a gazdasági élet és mindenekelőtt a földművelés fellendítését célozta. LINDROTH S., az uppsalai művelődéstörténeti professzor, itt ismertetett munkájának 1500 oldalából, amely az Akadémia történetét vázolja 1739 és 1818 között — nem kevesebb mint 269 oldal olyan kérdésekkel foglalkozik, amelyek lényegbevágó agrártörténeti és néprajzi problémákra vetnek fényt a XVIII. századi Svédországban.

A XVIII. század közepe a felvilágosodás, fellendülő merkantilizmus és az ipar kiépítésének kezdeti szakasza Svédországban is. Az ország azonban kifejezetten agrárjellegű, az európai átlagon felül. Földet szinte kivétel nélkül mindenki művel: a parasztságon kívül a polgárság, a papság és az arisztokrácia. A földművelés és mellette a többi ősfoglalkozás termelékenysége ez időben aligha felelt meg a korszellem racionalista követelményeinek. A paraszt szinte őstörténeti technikával dolgozik, ésszerűsített eszközök és eljárások teljesen ismeretlenek. Az ország túlnyomó része a kétnyomásos gazdasági módszert követte, a primitív ekéket 5—6 pár ökör húzta a földeken. Rétgazdálkodásról alig lehetett beszélni: a jószágállomány minden télen megtizedelődött a takarmány szűkössége miatt. A szántók a gyér trágyázás következtében kimerülőben voltak. Az egyes parasztok földje hihetetlenül elaprózódott, ami jelentős körülmény egy olyan országban, ahol a földbirtok java része a parasztok kezén volt. Ez az áldatlan állapot teljesen tudatos volt az újonnan alakult Akadémia számára, amelynek lelkes patrióta tagjai többnyire maguk is műveltek földet. Az Akadémia célkitűzése között a gazdálkodás ilyen módon döntő szerepet játszik. Működésük első 3—4 évtizedében joggal viselhették volna a „gazdasági Tudományakadémia" címet is. Az alapszabályok értelmében minden olyan tudomány és gyakorlat tárgya az Akadémia működésének, amely a legkülönbözőbb emberi tevékenység megjavítását célozza. A kísérleti természettudomány és a gazdálkodás karöltve kell hogy haladjon a fejlődés útján. A gazdasági kérdések iránt tanúsított határtalan lelkesedés részben a merkantilizmus tanításának gazdálkodásban való megvalósítása volt. A kisméretű gabonatermelés drága gabonabehozatalt vont magával, egy nemzetgazdasági hátrány, amelyet a hazai termelékenység fokozásával és az „otthon termelt kenyér" propagandájának országszerte való terjesztésével kívántak ellensúlyozni. Miképpen mutatkozott meg ez a nagy igyekezet? Az Akadémia írásai, az ún. dolgozatok (ami alatt apróbb jegyzetektől 30—40 oldalig terjedő cikkeket kell érteni) a tárgyalt időben, 1739 és 1783 között, összesen 1706 munkát tettek ki, amelyből nem

kevesebb mint 714 a gazdasági élet valamelyik témakörét, elsősorban a földművelést, érintette. Számos dolgozat mindmáig az Akadémia archívumában őrződik kéziratban.

A minket itt közelebbről érintő népi gazdálkodás az Akadémia legjobban hangoztatott szívügye volt. Az elmaradt, primitív agrártechnika ebben az időben nemcsak az Akadémiát, hanem az államigazgatást is komolyan foglalkoztatta. A dolgozatok egy része elvi kérdéseket fejtegetett, főleg azt, hogy miképpen lehet reformokkal, gazdasági propagandával (és nem utolsósorban gazdasági oktatással) egy új Svédországot felépíteni. A fűtött optimizmus azonban elsősorban gyakorlati kérdésekben fejeződött ki. Az agrártechnológia valóságos divattá vált: a gyakorlatias tagok javaslatokat tesznek valamennyi mezőgazdasági eszköz megjavítására. A szinte játékos kísérletező szellem nem hagyott ki semmit a talicskától a kerítéstípusokig. Pályázatot hirdetnek több alkalommal pl. racionális eketípusok megszerkesztésére: az ilyen pályázatokon mindenki részt vehetett. Így nyer többek között két alkalommal is első díjat egy középsvéd béreslegény kőemelő darujáért (a szántók kőtelenítése ma is sok helyen nagy probléma Svédországban) és elmés szerkezetű kocsitípusáért. Bizonyos pályázatok kifejezetten a parasztok számára készültek, pl. takarmánynövény-termelés ügyében. Az aktivitásban nem volt hiány: egy pályázat után a titkár ijedten panaszkodik, hogy a beküldött ekéket és ekemodelleket nem képes házában elhelyezni. A legegyszerűbb eszköz és eljárás is komoly megfontolás tárgyává válik: a heringhalászat technológiája ugyanolyan fontos, mint a tüzelőmegtakarító tűzhely ügye. Mindez a racionalizmus fáklyája mellett: így pl. nagy propagandát indítanak a lóhúsevés ügyében a parasztság között, hogy az évszázados ellenszenvet leküzdjék. Nem szükséges bizonyítani, hogy az itt felhalmozott adattömegben milyen megbecsülhetetlen támpontot kap az agrártörténész a XVIII. század agrárforradalmának megörökítésére.

A svéd Tudományos Akadémia nem volt egyedi jelenség fenti célkitűzéseivel és működésével Európában. A szerző a más európai Tudományos Akadémiák és más tudományos társulatok munkájának összegezése során öntudatosan hangoztatja, hogy gyakorlati kérdésekkel ilyen széles fronton csupán a svéd Akadémia foglalkozott ebben az időben. Természetesen sokat vettek át Európa egyes országaitól, mindenekelőtt Angliától, de szinte mindent igyekeztek a helyi viszonyokra alkalmazni és továbbfejleszteni. A svéd gazdasági politika, amiben az Akadémiának oroszlánrésze van, nem kívánta az ipart és a kézművességet a földművelés rovására fejleszteni. Ennek helyességét az utókor hálásan elismerte. A gazdálkodásban tanúsított reformigyekezet pedig állandóan a tradicionális gazdálkodás figyelembevételével történt. Svédország korán kezdte agrárforradalmát és nem csupán kívülről szerzett tapasztalatokkal dolgozott. Az Akadémia dolgozataiban gyakori egy-egy vidék speciális problémáinak és elmaradottsága okainak ismertetése. Mindezek a törekvések: a hatalmas publikált anyag, gyűjtemények és modellek, természetesen hatottak a paraszti gyakorlatra. Erre szakemberek már több részletkérdésben rámutattak. A vidék számára talán az Akadémia gondozásában megjelent kalendáriumok jelentettek a legtöbbet hasznos gazdasági tanácsaikkal. A dolgozatokban tárgyalt eszközök és eljárások a kisnemesség és a földművelő papságon keresztül behatoltak a paraszti gyakorlatba is. A legjelentősebb azonban a széles körű nemzeti propaganda volt, a reformkövetelő racionális gondolkodás, amely vitán felül egyik gyökere a mai fejlett Svédország magas életszínvonalának.

Stockholm SZABÓ MÁTYÁS

Vrabie, Gheorghe: Balada populară română

București, Ed. Academiei RSR, 1966. 546. p., 9 Map.

VRABIE Gheorghe a kraiovai egyetem professzora, neve a román folkloristák között ritkán szerepel. Néhány tanulmányáról tudunk, amelyek közül az egyik a román balladastílus elemeit vizsgálta, egy másik a Novák-ciklusról szólt, továbbá „A halott testvér" balladáról írt. ALECSANDRI népköltészeti anyagának kritikai kiadása az ő nevéhez fűződik, és az utóbbi évekbeli tevékenységét jelzi, mégis meglepetéssel vettük kézbe terjedelmes, az egész román balladaköltészetre kiterjedő tanulmányát.

Mindenekelőtt a balladára vonatkozó elméleti megállapításait közli, összegezve a témára vonatkozó korábbi román kutatásokat. A műfajt az epikus költészeti hagyományban helyezi el. Rámutat arra, hogy a balladához sorolja az epikus énekeket, természetfeletti témájú és mitologikus verses alkotásokat, történeti- és katonadalokat éppúgy,

mint a családi-, egyéni élet eseményeit témául választó alkotásokat. Ebben követi Teodorescu G. Dem. elméletét, valamint Coşbucét. A román népköltészet korábbi kutatóinak gondolatait nemcsak ismerteti, hanem beleágyazza saját megállapításaiba. (Elsősorban Russo Alecu, Alecsandri Vasile, Iorga Nicolae, Caracostea D. elméletére támaszkodik.) Ennek alapján vázolja azt a társadalmi keretet, történeti miliőt, amelyre a ballada jellemző, valamint az énekes típusokat, amelyek műfaji specialitást is jelentenek. A sajátos balladai kifejezésmódok rövid vázlata után térképre vetíti a területi tagolódást: mely vidéken található meg a ballada egy-egy csoportja.

A balladák tényleges bemutatása témakörökön, ciklusokon át valósul meg. A *mondai balladá*-val kezdi a sort, és lényegében mindvégig követi a román Folklór Intézetben Amzulescu által kidolgozott ballada-rendszerezést. Ebbe az első csoportba sorolja, a mitikus és hősi énekek között a „Manole mester" balladát a magyar „Kőmüves Kelemenné" rokonát. A konkrét elemzésben, a típus tárgyalásakor a ballada-monográfiák gyakori szokása szerint először a már meglevő kutatásokat ismerteti bőségesen. Ezek után elemekre bontva taglalja: személyek száma, neve, építkezés helye, miért omlik össze a fal, eskü, feleség feláldozása stb. szempontok szerint. Mindezeket a részletkérdéseket megnézi az összes általa ismert balladában, beleértve a balkáni anyagot is (görög, albán, szerb, bolgár). Táblázatok áttekinthetővé teszik az anyagot, és egyértelművé Vrabie állásfoglalását. Véleménye szerint „A falba épített asszony" balladája görög prototípusból alakult ki, előbb az albán, bolgár, a román folklórban hódított tért, majd újabb kiindulóponttá vált a bolgár szöveg, amelyből a szerb és a román népköltészet táplálkozott. A néhány magyar ballada variáns a románból kölcsönzéssel jött létre; — mondja a lakonikus egyszerűséggel ellenvetését Vargyas Lajos elméletével szemben. Sajnos a nagy anyagismerete ellenére is megkötik kezét és gondolkozását a témára vonatkozó korábbi kutatások, megállapítások. Azokat inkább csak ismerteti, összegezi, és a legközismertebbet új adatokkal bővíti.

Érdekes és eddig ismeretlen megállapításokat tesz több ún. *mondai balladával* kapcsolatban: „A halott testvér utazása" (vö. Lenore-típus), „A kígyó éneke", „A Nap menyegzője", „A fagy dala". Meg kell jegyeznünk, hogy a fogyatékosságok ellenére könyvének ez a legkidolgozottabb fejezete, amely azért is méltányolandó, mert a román epikus dalköltészetnek ez a legarchaikusabb, formakincsében leggazdagabb rétege. Vrabie célja azonban az egyes balladák kialakulásának lokalizálása, terjedési útjának megrajzolása, és így nem esik szó közös műfaji jegyek problémáiról.

A *pásztor-balladák* közül „A bárányka" áll a középpontban. Fochi e balladáról írt terjedelmes monográfiája után Vrabie munkája összefoglalásnak tetszik csupán, bár a Moldvából való gyökereztetés új gondolat. Fochi-hoz hasonlóan Vrabie is a legkülönbözőbb műfajú bárányka-motívumú alkotásokat együvé sorolja, és emiatt a ballada elvi megítélésében semmi sem módosult.

A *történeti témájú dal*ok csoportja nagyon heterogén. Ebben a fejezetben van szó az uralkodó köréhez tartozó énekesek romantikus, népének jellegű alkotásairól; a török elleni küzdelemről szóló dalok sokaságáról. Külön csoportot alkot a *Tarigradi-* (Konstantinápoly) illetve a *Novák-cilus*, amely Vrabie megítélése szerint majdhogynem teljes egészében hősköltemény jellegű. Újabb egységet jelent a *„dunai kikötők balladái"* (pl. Chira, Ilincuţa, Baidul). A ballada-csoportok ismertetésekor az általános érvényű megállapításoktól tartózkodik Vrabie, mert a velük kapcsolatos történeti adatok különbözőek, és a megformálásuk is lényeges eltérést mutat. Sajátos közös vonásnak véli, és több ízben hangsúlyozza, hogy éppen ebben a ballada-csoportban szerepel leggyakrabban a „tűz-víz" ellentét-pár allegorikus jelentésben, némelykor felnagyított „eposzi méreteket" öltve. Hiányoljuk, a ténymegállapítás után annak kultúrtörténeti vagy esztétikai értelmezését.

Az *antifeudális balladá*nak a betyárok (pl. Pintea, Corbea, Miu) és a tolvajok, útonállók (Radu Anghel, Ion Petroni) köré kristályosodó költészetet nevezi. És az adóterhek ellen tiltakozó epikus énekeket is ebbe a csoportba illeszti. Fontos, allegorikus költői sajátosságnak véli a ló szerepeltetését a balladaköltészetben, mert ezáltal tudja a népköltészet kifejezni a betyár társtalanságát.

Az utolsó rövid fejezetet a *családi témájú balladák* ismertetésének szentelte. Ez a legelterjedtebb ballada-réteg Európában, de a román népköltészet nem bővelkedik ebben. Az egyes balladák tárgyalásakor az európai rokonságot tartja szem előtt. Megállapítja, hogy „A szerelem próbája", „A megmérgezett férj", „A rossz anyós", „A vénember férj" stb. balladák párhuzamai Nyugat-Európa felé mutatnak.

Vrabie román népballadára vonatkozó megállapításai szinkron összehasonlító elemzés eredménye; ezáltal annak egyetemes, és egyúttal nemzeti keretét tudja megrajzolni. A motívumelemzéssel formális kapcsolatokat mutat ki, majd annak vándorlás

útvonalát szándékozik megrajzolni egy-egy fontosnak vélt esetben a finn iskola módszereivel. Rendszerezésében a tematika áll előtérben, és ez a szinkron szemlélettel együtt immanensen a népköltészet időfelettiségét, általános voltát, totalitását is jelenti (a történeti aspektus mellőzése miatt). A bevezető fejezet általános érvényű ismeretközléseitől eltekintve, tartózkodik mindenféle elvi megállapítástól, műfaji problémától. Ennek következtében a román népballadáról részletes, téma-ismertető, descriptív tanulmányt adott kezünkbe VRABIE.

KRIZA ILDIKÓ

Tadeusz Wroblewski: Wspólne elementy w ludowych Kulturach Srodkovej Europy

Uniwersytet im Adama Miciewicza w Poznaniu. Prace wydziatu Filosoficno-Historycznego. Seria Etnografia. Nr. 3. Poznan, 1964. str. 320.
WROBLEWSKI Tadeusz: Közös elemek Közép-Európa népi kultúráiban

A könyv címében a szerző Közép-Európa népi kultúráinak közös elemeit ígéri. Majd nagyigényű, bár vázlatos áttekintésben be is mutatja a település, a gazdálkodás, az építkezés, a közlekedés, valamint népi szokások és hiedelem idevágó problémáit. A munka végső célja annak a gondolatnak a bizonyítása, hogy a népi kultúrák nem rendelkeznek sajátos, egymástól élesen elkülönülő etnikai jegyekkel, hanem ezeket éppen ellenkezőleg, közös kultúrvonások szövik át, hozzák közelebb egymáshoz. Tételét főleg a lengyel—német kulturális kapcsolatok példáival illusztrálja.

A munka indító kérdése: mi az oka a lengyel és német nép drámai fordulatokkal teli történeti kapcsolatának? Vajon a két nép évezredes birkózásának okát két alapvetően ellentétes kultúra ütközésében kell keresni? Egy ilyen jellegű problémafelvetés már eleve megkívánja a két nép kultúrájának analízisét, kimutatva az alapvető egyezéseket, hogy ennek elvégzése után a különbségek kimutatására kerüljön sor.

Szerző a munkájához felhasznált anyagot három csoportba foglalja: 1. szintetikus kartográfiai feldolgozások és néprajzi atlaszok, 2. leíró szintézisek, melyek nemzeti etnográfiai kézikönyvek jellegével bírnak, (PONIATOWSKI: *Etnografia Polski:* PESSLER: *Handbuch der Deutschen Volkskunde* stb.), 3. leíró monográfiák és többkötetes regionális monográfiák. A szerző munkájában főleg az utolsó két forráscsoportra támaszkodott, mivel véleménye szerint az atlaszkutatások nem adnak megbízható forrásanyagot, tekintve a kutatások nemzetközi összehangolatlanságát, valamint a kutatások különböző színvonalát az egyes országokban. WROBLEWSKI ezért főleg az ide vonatkozó német nyelvű irodalomból meríti adatait, miért is önálló eredményei ennek az irodalomnak lengyel anyagra való alkalmazásában jelentkeznek.

A munka három nagy fejezetre tagolódik: 1. Közép-Európa, mint geográfiai terület, 2. Közép-Európa, mint történelmi és kulturális terület, végül 3. Közös elemek Közép-Európa népi kultúráiban.

Az első fő fejezetben a következő kérdést veti fel a szerző: vajon lehet-e beszélni Közép-Európáról, mint egységes földrajzi területről? A geográfusok véleménye szerint Közép-Európát nem lehet földrajzilag egységes területnek tekinteni, mivel sem éghajlati, növényföldrajzi, talajtani, morfológiai szempontból nem különböztethető el élesen. Ennek ellenére a szerző specifikus céljainak (lengyel—német kulturális kapcsolatok értelmezése) megfelelően Közép-Európát megpróbálja elhatárolni. Ez a táj a Balti-tenger, a Kárpátok és Alpok láncai között fekszik, nyugaton a Rajnánál zárul, míg keleti határai a Visztula, Bug, vagy a Prypet folyamvidéke.

A geográfusok véleménye, bár Közép-Európa határaira vonatkozóan különböző, de abban egyetértenek, hogy földrajzilag átmeneti terület. Nyugat-Európa atlantikus éghajlati és növényzeti jegyei kelet felé fokozatosan csökkennek, és egyre inkább megfigyelhetők lesznek Kelet-Európa kontinentális éghajlati és növényzeti jellegzetességei. Az atlanti tölgyes, lombos erdő fokozatosan átvált a kevert lombos tűlevelű erdőkbe, melyek északkeleten már átmennek a tundra övezetbe. Ezek a növényföldrajzi és vele kapcsolatos talajviszonyok Európa gazdasági és kulturális fejlődésének ütemét nagymértékben befolyásolták. A nyugati területek kedvezőbb települési viszonyai a fejlődést meggyorsították, és már a középkorban is sok kulturális vívmány vándorolt innen kelet felé. Az itt levő kedvezőtlenebb földrajzi viszonyok a fejlődés ütemét mindig lelassították.

Közép-Európa Észak-Dél irányban is tagolható. Északon tengerpart menti lapályos felföldi síkságba megy át. Délen az Alpok és a Kárpátok hegyvonulata zárja le ezt az észak-déli irányú tagozódást. Ennek az észak-déli irányú tájtagozódásnak megfelelően a gazdálkodási módokban, építkezésben stb., a sajátos terepkörülményekhez alkalmazkodó kultúrformák alakultak ki.

A második fejezetben azokat a történelmi mozzanatokat veszi sorra, amelyek Közép-Európa kulturális képének kialakításához hozzájárultak. Kultúrtörténetileg indokolja a kutatott terület nyugati és keleti határainak kitűzését. A neolit idejében jelennek meg a Földközi-tenger keleti medencéjének vidékéről azok az égetéses technikát alkalmazó földművesek, akiknek műveltsége nagymértékben hozzájárult Közép-Európa kultúrképének megalapozásához. A későbbiekben szintén, a bronz- és a korai vaskor folyamán, a Földközi-tenger irányából újabb kulturális vívmányok jelentek meg, de a neolitikumban megalapozott földművelés kultúrképe nem változott meg. Európa kulturális arculatának kialakulásában nagy szerepet játszott a romanizáció, mely a Rajna vonalánál tovább keletre nem haladt és a germánokat, valamint a szlávokat közvetlenül nem érintette. A romanizáció keleti határa egyben Közép-Európa nyugati határát is jelentené. Közép-Európába az antik kultúra vívmányai csak később, egy ún. másodlagos romanizáció révén jutottak el, mely a VI—XI. században a kereszténység terjesztésével járt együtt. Ez a másodlagos romanizáció, bár nagyon halványan, mégis megrajzolta a vizsgált terület keleti határait. Az említett kultúrhullámok egységes kultúrképet alakítottak ki, mely egészen a középkor végéig többé-kevésbé osztatlan maradt.

A munka harmadik részében a szerző felvázolja Közép-Európa népi kultúráinak azokat az alapvető és egymással megegyező elemeit, melyek a fent említett kulturális hullámok következményei volnának. A közös kulturális elemek analízise eredményeként arra a következtetésre jut, hogy a különböző népek régi kultúrájában fellépő egyezések genetikai szempontból azonos, vagy hasonló ökológiai, gazdasági és társadalmi viszonyok következményei. Ilyen formán nem léteznek olyan kulturális vívmányok, melyek kimondottan egy nép etnikai sajátosságából fakadnának, és egy adott etnikai csoport kizárólagos tulajdonát képeznék. Ezt az elgondolást legjobban az építkezésről írott részben mutatja be. Mint ismeretes, a Fachwerk technikájú falépítési mód főleg a német, míg a gerendás falszerkezet inkább szlávok által lakott területen lép fel. Viszont ez a körülmény nem jelenti azt, hogy a Fachwerk német, a boronás falszerkezet pedig szláv etnikai sajátosság volna. A Fachwerk ismeretes Franciaországban, Angliában, sőt Olaszországban és Skandináviában is, viszont a boronafal előfordul a középkor folyamán Angliában, Franciaországban és a mai napig is megtalálható Skandináviában és az Alpokban. Ezeknek az építőtechnikáknak a növényföldrajzi viszonyokkal való összevetése azt a következtetést engedi levonni, hogy a Fachwerk elsősorban a bükkös, lomblevelű erdők területén használatos és az elegendő mennyiségű és minőségű építőfa hiányában elsősorban takarékossági okokból honosodott meg, míg a tűlevelű erdők területén a boronafalas építési mód hosszabb ideig maradt fenn, mivel a tűlevelű erdők pusztulása (irtása) jóval később indul meg. Lengyelország területén a Fachwerk a XVIII. sz.-ban jelenik meg nyugati irányból és a Visztuláig terjedő területen kezdi az eddigi boronás falépítési módot kiszorítani. Különösen tanulságos ezzel kapcsolatban, hogy az első adminisztratív úton elrendelt erdőgazdálkodási intézkedések éppen a XVIII. századból származnak e területekről. Ilyen formán bizonyítja a szerző, hogy a Fachwerk európai expanziója és lengyelországi megjelenése az ökológiai viszonyokban beálló változás eredménye.

Az ún. alsószász ház vizsgálatával kapcsolatban arra az eredményre jut, hogy ez nem ősgermán kultúrelem, hanem egy intenzívebb állattartást folytató gazdálkodási mód függvénye.

Ugyanebben a fejezetben azt a nézetet vallja, hogy Közép-Európa kulturális képe a középkor végéig egységes volt, és a XIX—XX. században az etnográfusok által megfigyelt különbségek csak egy későbbi fejlődés eredményei volnának. E jelenség oka Közép-Európa keleti felében a fejlődés megtorpanásában és a majorsági gazdálkodás (második jobbágyság) útjára való rákanyarodásban rejlik, ami ezeken a területeken a népi kultúra elszegényedését eredményezte. Közép-Európa két alapvető népének paraszti kultúrája ugyanazt az alapvető modellt képviseli. A benne megfigyelhető különbségek késői eredetűek és nem minőségi jellegűek. Így a szerző feleletet adott az indító kérdésre: a lengyel—német határterület nem képezi ütközési területét két, tartalmában különböző antagonisztikus kultúrának.

A munka ismertetésének végére az egész mű logikai szerkezetére vonatkozó megjegyzés kívánkozik. A szerző főleg a lengyel—német kulturális kapcsolatokra összpontosítja figyelmét, és ennek következtében nem nagyon terjed ki figyelme Lengyel-

országnak a keleti Visztulán túli területeire. Az idézett irodalom alapján úgy tűnik, hogy egyes esetekben a német és a lengyel népi kultúra közötti egyezések az ún. Nagy-Lengyelországot és Lengyelországnak azokat a területeit érinti, ahol a lengyel lakosság az ún. porosz megszállás alatt élt. A munka olvasása közben felmerülhet a kérdés, hogy a Rajna és a Visztula partján fellépő kulturális egyezések minden esetben a Közép-Európát elöntő és kultúrképét a középkorban egységesítő kultúrhullámok eredményei? Vajon egyes esetekben a tárgyalt közös kulturális jegyeket nem okozhatta-e a porosz államiság jelenléte Lengyelország egy részén? Az említett Fachwerk legintenzívebb expanziója a XVIII. századra esik, vagyis Lengyelország tragikus feldarabolásának idejére. Továbbá az említett erdőgazdálkodási intézkedéseket, melyek az építkezési technika elterjedésénél szerepet játszottak, porosz kamara adta ki első ízben a XVIII. században. Ilyen formán nem volna-e célszerű utalni arra, hogy bizonyos ökológiai és gazdasági változásokat a porosz állam megjelenése és intézkedései meggyorsítottak Lengyelország nyugati területein? Sajnos, erre a körülményre a szerző nem utal. Az említettek elhallgatása ezért is sajnálatos, mert a szerző munkájában arra a megállapításra jut egy helyen, hogy az atlaszkutatások révén rögzített kulturális határok egyes esetekben bizonyos „adminisztratív normák" egykori működését tükrözik vissza.

A munka külön érdeme, hogy a szerző nyomatékkal hangsúlyozza: az egyes kulturális elemeket a népi kultúrákban nem lehet az egyes népek etnikai sajátosságából származtatni. Az egyes jelenségek genezisét ökológiai és gazdasági okokkal magyarázza. Ezzel szemben egyes esetekben kulturális jelenségeknek Lengyelországban történő elterjedésénél megfeledkezik bizonyos konkrét történelmi körülmények említéséről. Ezek persze a munka fő eredményeit nem csökkentik, de bizonyos hiányérzetet kelthetnek az olvasóban.

Poznan TAGÁNYI ZOLTÁN

Lowie Robert H.: Indians of the Plains

Foreword by Shapiro Harry L., American Museum Science Books, The Natural History Press, Garden City, New York 1963, xx, 258 p., 2 térkép, 42 ábra, 36 fénykép

LOWIE Robert H. kutatásainak egyik központi témája az észak-amerikai síksági indiánok kultúrája. Ez irányú vizsgálódásait előbb a The American Museum of Natural History munkatársaként, majd a University of California professzoraként folytatta.

E rövid, összefoglalást adó könyv nemcsak a tudományos kutatók számára rendszerezi az ismereteket, de világos felosztása, közérthető fogalmazásmódja révén ismeretterjesztő műnek is beillik, így a szakképzetlen és kevésbé igényes olvasó is haszonnal forgathatja. Anyaga az észak-amerikai síksági indiánok kultúrája, a felfedezéstől napjainkig.

Az általános áttekintést nyújtó bevezetést (1.) az anyagi kultúra tárgyalása (2.) követi. A további fejezetek a társadalom (3.), a szórakozás (4.), a művészet (5.), a hitvilág (6.), az őstörténet és történelem (7.), az akkulturáció (8.) leírását adják. A könyv anyagát rövid összefoglalás (9.) zárja, amelyhez ajánló bibliográfia és tárgymutató csatlakozik.

„A síksági indiánok egyáltalában nem azonosíthatók a romantikus, *indián* elképzeléssel" — írja SHAPIRO Harry L. a bevezetésben. Ha eltekintünk a sokszor csak külsődleges, helyi különbségektől és attól a ténytől, hogy a kultúrjavak különböző fejlődési fokok termékei, világossá válik a síksági törzsek életmódjának hasonlósága.

A *plains area*-t földrajzilag nem lehet pontosan meghatározni. A kultúra alapján megkísérelt körülhatárolás pedig önkényes, hiszen merev választóvonalakat már csak azért sem lehet meghúzni, mivel számos síksági törzs a környező területekről vándorolt be. Ezen áttelepülések a hozott kultúra változását eredményezték. Szemléletes példaként azok a *cree* csoportok említhetők, akik a síkságra húzódva elhagyták a kenukészítést és lovas nomádokká váltak, vagy az előzőleg kukoricatermesztő *cheyenne*k, akik felhagytak a földműveléssel és feladva állandó telephelyeiket, bölényvadászokká lettek.

LOWIE a „plains area" megnevezés alatt azt a megközelítőleg négyszög alakú területet érti és írja le, amely a Mississippi és a Rocky Mountains kétezer méter magas vonulatai között található. Délen nem éri el a Mexikói öblöt, északi határa pedig nagyjából a Sascatchewan folyó.

Az itt élő népesség az algonquin, athabask, caddo, sioux és utó-azték nyelvcsaládhoz tartozik.

Tipikusan nagyvad (bölény) elejtésével foglalkozó vadászok. A vadászat és a harc fegyverei az íj, nyíl, lándzsa, pajzs és a bot. A halászat szerepe nagyon kicsi, ez a természeti feltételekből is szükségszerűen következik. Egyetlen tenyésztett állatuk a kutya, amelyet főleg a szállításban használnak. Ennek gyakorlata — a tűzoltási módokhoz hasonlóan — precolumbián. A ló meghonosodása nemcsak a szállításban, de a vadászatban is gyökeres változást hozott. A 18. századtól kezdve lovas nomád életmódra tértek át. Ruházatuk anyaga bőr és irha. A szövés, kosárfonás, famunka fejletlen.

Az anyagi kultúrán túl a síksági törzseket nagyfokú harciasság jellemezte. A különböző társaságok csak erősítették a katonai szellemet.

A nemek közötti munkamegosztás az általános „primitív" gyakorlatot mutatja.

A szokásanyagból a férfivé avatás évenként megrendezett ünnepe, a Nap Tánc emelhető ki. Díszítőművészetük legfontosabb ágai a toll-, gyöngymunka (geometrikus minták) és a nyers bőrre történő festés (figurális kompozíciók).

LÉTAY MIKLÓS

Hain, Mathilde: Rätsel

Realinbücher für Germanisten, Abteilung Poetik. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag GmbH. Stuttgart, 1966. 62 p.

A kisebb epikus műfajok egyik legkutatottabbika a találósok csoportja, ha a magyar folkloristák mostohán bántak is vele. Lényegében még magát az anyagot sem ismerjük elég jól; ami pedig az elemző, rendszerező és feldolgozó munkát illeti, SZENDREY Zsigmond tanulmányai óta valamirevaló kezdeményezés e területen nem történt. Így történhetett meg az, hogy a legújabb, több mint háromszáz oldalas összefoglaló jellegű munka (DÖMÖTÖR Tekla — KATONA Imre — ORTUTAY Gyula — VOIGT Vilmos: *A magyar népköltészet*. Budapest, 1966. 312 p.) is mindössze egyetlen oldalt szentel a találósoknak. Pedig az európai kutatás korántsem olyan elmaradott, mint a magyar. AARNE, BOLTE, BØDKER, JOLLES, PETSCH, PEUKERT, SANTI, TAYLOR és mások tanulmányai az európai találós-hagyomány vizsgálatának viszonylagos fejlettségét jelzik. (A szólás-hagyományok kutatása azonban ma is mérföldekkel van lemaradva a mese, mítosz, monda, népdal vagy ballada mellett.) Különösen fejlett a német találós-kutatás, hiszen egy, a legkorábbi nyelvemlékek megjelenése óta folyamatos találós-hagyományra támaszkodhat. Ennek a hallatlan gazdag anyagnak áttekintésére vállalkozik kis könyvecskéjében HAIN, Mathilde.

HAIN célja nem saját kutatási eredményeinek publikálása: száraz pontossággal, kronológiai sorrendben halad végig a legfontosabb német találós-forrásokon, kiadványokon és gyűjteményeken, nem mulasztva el, hogy röviden ne érintse az anyaghoz kapcsolódó legjelentősebb elméleteket és kutatási eredményeket. Ez a tiszteletre méltó személytelenség és tömörség igen hasznos kis kézikönyvet hozott létre: az olvasó pontos éa hű képet kaphat a német találósokról.

HAIN elsősorban az irodalomtörténész és filológus szemszögéből nézi anyagát, nem mint folklorista. Természetesen nem kerülhette el, hogy ne foglalkozzék a népi találós-kérdéssel, de ezek a fejezetek meglehetősen elnagyoltak és felületesek. A hivatásos és népi találós-költészet közti különbségekről egyáltalán nem szól. Jóllehet — elsősorban az eredet kérdésében — a kettő ugyancsak nehezen választható el egymástól, de a stílusban, szerkezetben, tematikában jelentkező eltérésekről szívesen olvastunk volna. Igen jó ellenben a könyv első három fejezete, melyek a német találósok történeti gyökereivel foglalkoznak. HAIN mindenekelőtt a latin gyűjtemények (különösen SYMPHOSIUS *Száz rejtvény*ének) és az altercatiok *(Joca Monachorum: Adrian; és Epictetus: Altercatio Hadriani Augusti et Epicteti Philosophi)* az irodalmi és a népi találós-költészetre gyakorolt nagy hatását emeli ki. Tömör, de nagyon jó összefoglalást kapunk a találósok szerkezet, tartalom alapján megkülönböztetett alcsoportjairól.

HAIN Mathilde könyvét olvasva akarva-akaratlanul eszébe jut az olvasónak: vajon mikor fog ott tartani a magyar kutatás, hogy komolyabban elkezdjen foglalkozni ezzel az elhanyagolt műfajjal?

KÖRNER TAMÁS

Röhrich, Lutz: Sage

Stuttgart 1966. J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag, 78 S. (Realienbücher für Germanisten Abt. E: Poetik, M 55.)

Kitűnő könyvet írt Röhrich professzor, a német és európai mondakutatás egyik legkitűnőbb képviselője. Számos résztanulmány, több elméleti jellegű elemzés után ezúttal a német mondakincs összefoglaló áttekintésének igényével lépett fel. Röhrich azonban nem ragaszkodik mereven a német anyaghoz, megállapításai — főleg ami az elméleti kérdéseket illeti — az egész európai mondahagyományra érvényesek.

A könyv első fejezete a definiálás és a terminológia kérdéseivel foglalkozik. Röhrich itt ismét kifejti korábban már több helyen hangoztatott véleményét: a mondát elsősorban a mese viszonylatában lehet definiálni (monda: fabula credibilis; mese: fabula incredibilis). Ugyanakkor elfogadja a fenti meghatározást ért jogos kritikákat és hangsúlyozza, hogy a definiálás nem történhet csupán ezen szempont figyelembevételével, mert a monda igazságába vetett hit idővel változik.

A mondák csoportosításáról szólva több lehetséges szempontot is felsorol a szerző. Lehet vizsgálni a mondát tartalom (ördögmondák, halottmondák, boszorkánymondák, történeti mondák stb.), történeti réteg (primitív, földközitengeri-antik, germán-pogány, keresztény-középkori, újkori és mai réteg), területi elterjedés (helyi, városi, táji, vándormondák), funkció (magyarázó, tanító, példamutató, intő stb.) és esztétikai értékmérők (struktúra, forma, stílus stb.) alapján. Röhrich csak helyeselhető módon nem emel ki egyet vagy többet e szempontok közül, hanem — ha nem is egyenlő részletességgel — mindegyikről szól, így anyagát több oldalról megközelítve tárja fel. Kár, hogy a rendszerezés egy egységébe tartozó csoportjai nem mindig egymás mellett kerülnek tárgyalásra: így pl. a tartalom alapján elkülönített csoportok közül a halottmondákat a harmadik, a démonológiai mondákat a negyedik, de a történeti mondákat csak a kilencedik fejezet tárgyalja.

A monda kialakulási folyamatáról szólva hangsúlyozza a szerző, hogy az egyént érő külső inger és a belső adottság önmagában még nem elegendő a mondaképződéshez: a döntő szerepet a hagyomány játssza, hiszen az egyéni élményt ez formálja és rendezi el. Ugyanakkor a monda formája igen laza: az egyszerű hiedelem-közléstől az epikusan megformált fabulátig igen sok átmeneti forma van. Epikus elem nélkül igazi mondáról nem beszélhetünk.

Röhrich külön fejezetet szentel a halottmondáknak. Közli a készülő német mondakatalógus „Halál és halottak" fejezetének már kidolgozott címszavait (azóta megjelent már a fejezet részletes lebontása is). Kiemeli, hogy a középkornál régebben kialakult halottmondák halottja sokkal fenyegetőbb, mint az újabb réteg emberi segítségre szoruló halottja. Ez utóbbi réteg egyben fényt vethet a nép etikai-jogi szemléletére is (a bűnös, nyughatatlan halott igen gyakran a népelnyomó, illetve tabusértő emberekből lesz).

A démonológiai mondákról szólva Röhrich mindenekelőtt e réteg összetettségét emeli ki. Jól példázza ezt a mondabeli ördög kettős, démoni és egyszersmind nevetséges jellege. A pogány, keresztény hiedelmek sokrétűsége, a szokások és az udvari költészet gyakran jelentős hatása nehezen elemezhetővé teszi a démon-mondák csoportját, — mindezt csak bonyolította a nem ritka átértelmeződés.

Igen érdekes a területi külön-fejlődésekkel foglalkozó ötödik fejezet. Minden mondakutatónak problémát okoz az, hogy a rontó funkciójú alakoknál pl. rengeteg helyi elnevezéssel, démonnal találkozik. Az egyes helyi változatok gyakran még a nemzetközileg elterjedt vándormondákat is más és más alakhoz kötik. Röhrich hangsúlyozza, hogy nem elsősorban a *névből* kell kiindulnunk, ez a hagyomány változatlan volta mellett is könnyen felcserélődhet. (Hogy milyen sok helyi változat alakulhat ki, jól példázza, hogy csak a sváb területen több mint 2000 külön névvel ellátott helyi démon van!) ez a nagy számú természetfeletti lény ugyanakkor viszonylag kevés funkciót testesít meg, a rendszerezésnél és kutatásnál tehát elsősorban a funkcióból kell kiindulnunk.

A monda és valóság viszonyát tárgyalva Röhrich rámutat arra, hogy a monda hihetővé tétele, mint igény megvan a mesélőben. Sokszor ma már irreálisnak tartott történetek is egykor valós eseményekre alapultak (pl. a „velencei ember" mondaköre a középkorban Németországban járt olasz aranyásókkal, illetve a híres velencei üvegiparral függ össze). A valóssá tétel igénye az, mely állandóan formálja, alakítja a mondákat (a gyűjtő találkozhat olyan ördögmondákkal, ahol az ördög autón jár!) A mondafejlődés másik iránya az, amikor mai, reális események démonizálódnak (Baselnál történeteket mesélnek a vasúti alagútban tanyázó *lokomotivwyblir*ől!) Érdemes lenne ná-

lunk is részletesebben foglalkozni a modern, nagyvárosi élettel kialakuló mondákkal, az újság, rádió, film, televízió híreinek folklorizálódási folyamatával.

A következő két fejezet a mondaanyag kereszténység előtti, illetve kereszténység alatt kialakult rétegével foglalkozik. A történeti rétegenként való rendszerezésen belül szívesen olvastunk volna többet arról, milyen mértékben és hogyan tükrözik egy adott kor mondái magát a kort. A szerző nem erre, hanem imponálóan hatalmas anyagismerettel a különböző részkutatások és monográfiák eredményeinek összefoglalására vállalkozott. Példákon mutatja be, hogy Európa elzártabb területein (pl. Svájc belső vidékein) jobban megőrződtek a fejlődés korábbi stádiumára mutató változatok. A legenda és a monda közötti viszonyról szólva a szerző saját és mások (így elsősorban a bibliográfiában nem is említett Lüthi, Max) korábbi gondolatait ismétli.

A történeti mondákkal foglalkozik a kilencedik fejezet. Röhrich mindenekelőtt arra keres választ, milyen a történeti mondák valóságértéke, mennyire tekinthetők valóban *történeti*nek. Kiemeli, hogy aránylag ritka az az eset, amikor a hagyomány emlékezőtehetsége jónak bizonyul (hamelni patkányvarázslat): a mesélők az eseményeket többnyire aktualizálják. Nem maga a történeti hős, hanem a benne megszemélyesített magatartás- és viselkedéstípus a fontos. Ezért kapcsolják ugyanazt a történetet olyan sok, más és más időben élt személyhez. De ha a mesélt esemény történelmileg nem is valós, mindenképp *jellemző*. Röviden érinti a szerző a történeti mondákban jelentkező világnézetet is, hangsúlyozva, hogy ez az egyik legjobb forrás a népi társadalomfelfogás megismerésére.

A befejező két fejezet a monda német irodalmával, a legfontosabb archívumokkal és szövegkiadásokkal foglalkozik. Röhrich élesen támadja Peuckert munkásságát, a *Handwörterbuch der Sage* megjelent köteteit, a mondakatalogizálást ellenző felfogást és rámutat, nemzetközi együttműködés, csoportos munka nélkül ma már olyan hatalmas anyagban, mint a monda, kiemelkedő eredmény nem érhető el. A Röhrich által csak töredékeiben említett német szövegpublikációk nagy számát látva, ismét csak arra gondolhatunk: módot kellene találnunk arra, hogy az eddig gyűjtött igen nagy magyar anyag legalább egy része napvilágot láthasson. Minél előbb szükséges lenne az is, hogy egy, a magyar mondaanyagot hűen tükröző válogatás idegen nyelven is megjelenjen. Nem hisszük, hogy ezek sikere kisebb lenne, mint egy hasonló meseköteté.

Az egyes fejezeteket bibliográfia egészíti ki. Összefoglalva: nemcsak nagyon hasznos, de nagyon jó könyvet is olvastunk.

Körner Tamás

Václav Frolec: Die Volksarchitektur in Westbulgarien im 19. und zu Beginn des 20. Jahrhunderts

Brno, 1966. 164 p., 43 t. (Opera Universitatis Purkynianae Brunensis. Facultas philosophica)

Az ifjú és sokatígérő etnográfusnak ez a műve annak a gondos helyszíni kutatómunkának az eredménye, amelyet Nyugat-Bulgáriában végzett 1961—1963 között. Abból a helyes felfogásból indult ki, amely szerint a népi építkezés nem elszigetelt kulturális jelenség, hanem fejlődését a társadalmi és gazdasági feltételek határozzák meg, szorosan összefügg a népszokásokkal és általában a folklórral, évszázados tapasztalatok tükröződnek benne. Mindezt figyelembe véve fogott hozzá, hogy egy részlet-adalékkal gazdagítsa a táj népi építkezésének történetét.

A rendkívül tömör bevezetés után, amely arról tanúskodik, hogy a szerző alaposan ismeri tárgya szakirodalmát és a rendelkezésére álló levéltári anyagot is, röviden jellemzi a nyugat-bulgáriai települések típusait a századfordulón, éspedig a magányos tanyát (Einzelhofen), a majort (Weiler), a falut és a várost, majd részletesebben foglalkozik a nagycsaláddal (zadruga, Grossfamilie), és annak felbomlásával a XIX. sz. végén — a XX. sz. elején, az egyéni gazdaságok, a majorok és a falvak kialakulásával és elterjedésével.

A nyugat-bulgáriai paraszthház bemutatása alkotja a könyv lényegét, ez foglalja el benne a legnagyobb helyet (29—102.). A szerző helyesen állapítja meg, hogy a vizsgált területen két, alapjaiban különböző lakóház-típus figyelhető meg: *a)* a troglodita-típus és *b)* föld feletti építkezés. Könyvében, helyesen, részletesebben az utóbbival foglalkozik, mint amelyik történeti, technikai szemszögből, valamint művészi megformálás tekinteté-

ben is sokkal bonyolultabb az első típusnál. A földbe ásott lakás különben is már régen a múlté, és sokkal jobban tanulmányozott jelenség, míg a nyugat-bulgáriai föld feletti építkezésről eddig csak hézagos ismereteink voltak. Ezt a paraszthéz-típust alaprajzának fejlődésében mutatja be, a legősibb, egyhelyiséges formától kezdve az újabb, gyakran összetett, viszonylag művészieen, verandákkal és erkélyekkel díszített formákig. Külön tárgyalja a szimmetrikusan megkettőzött ún. ikerházakat, amelyek különösen jellemzők Nyugat-Bulgáriára, s amelyek kapcsolatban állnak a nagycsalád (zadruga) felbomlásával. Külön foglalkozik az építőanyagokkal és a technika kérdéseivel, a ház belső berendezésével, valamint a velük kapcsolatos szokásokkal.

Jelentős helyet szentel (a III. fejezetet, 103—123.) a nagycsalád lakóhelyének, nagyon értékes példákat közöl, amelyeknek többségét a helyszínen maga gyűjtötte. A tanulmány a nyugat-bulgáriai parasztporta gazdasági építményeinek (kenyérsütő kemence, gabonás verem, szemes takarmány tárolására szolgáló kas, csűr, pajta, istálló, juhakol, disznóól, tyúkól, pince, szín, kerítés és kapu) rövid bemutatásával fejeződik be.

A néprajzi szakirodalomban a bolgár regionális népi építkezés ilyen kimerítő feldolgozása mindeddig hiányzott. Frolec nemcsak a lakóház és a gazdasági épületek szerkezeti és tipológiai kérdéseit érinti könyvében, hanem a település szerkezetét és történeti fejlődését is. A bolgár etnográfiai szakirodalmat megelőzve különleges figyelmet fordított a nyugat-bulgáriai népi építkezés társadalmi és gazdasági tényezőire is. Éppen ezért jutott helyes következtetéseire a nyugat-bulgáriai paraszthéz történetének bizonyos momentumai, a nagycsalád lakóhelyének és e lakóhely átalakulásának tekintetében a nagycsalád felbomlásának időszakában.

Az a körülmény egyébként, hogy a szerző az utóbbi években dolgozott a helyszínen, amikor a föld feletti lakóház hagyományos formái már majdnem teljesen eltűntek Bulgáriában, s irodalom nagyon gyéren van róluk, mindez nagyon megnehezítette a szerző munkáját. Ez az oka annak, hogy az említett terület paraszthézának pontosabb tipológiai rajzát nem tudta felvázolni. Ezért könyvében nem esik kellő hangsúly a következő házépítési sajátságokra: *a)* a tűzhellyel ellátott helyiség nagysága, *b)* a tűzhely központi elhelyezése, *c)* a tűzhellyel ellátott helyiség előtt teljesen hiányzik vagy létezik egy minimális bekerítetlen térség, *d)* majdnem egészen hiányzik az építészeti díszítés a nyugatibolgár *(sop)* ház régi típusánál. Az első két sajátság egyenes következménye a nagycsalád népes voltának, következménye annak, hogy a lakóház a legöregebbek és a kiskorú gyerekek hálóhelye, közös konyha és étkezőhely, az utóbbi kettő pedig ősi, a troglodita lakóhelyre visszanyúló hagyomány jellemzője. Helyes azt is hangsúlyozni, hogy a gazdasági, részben lakásul is szolgáló épületek különböző fajtái, valamint a speciális, a házaspárok hálóhelyéül szolgáló, tűzhely nélküli épületek és helyiségek szép példáival találkozhatunk Skopje környékén, az ún. *tronj* (az udvarban álló kalyiba, tűzhely nélkül). Az ilyen *tronj*-ok száma megegyezett a nagycsaládhoz tartozó házaspárok számával. Ezen a területen 1945 előtt széles körű volt elterjedésük, s a néprajzi szakirodalom is feljegyezte őket. (Ld. M. Filipović: *Običaji i verovanja u Skopskoj kotlini*. Srpski Etnografski Zbornik, II. odel. knj. 24. 1939). A házon kívüli épületek gazdasági és lakóhelyi funkciójával közvetlen kapcsolatban van magának a háznak az átalakulása egyetlen helyiségből kettővé, majd hárommá oszlása (anélkül, hogy a tűzhely száma növekedne). Véleményünk szerint ez a fejlődési folyamat Nyugat-Bulgáriában inkább kamrák *(kiler)*, mint szobák *(odaja)* útján történt, azaz a kamra az elsődleges és nem a szoba, amint ezt Frolec állítja. Erre mutatnak az én kutatásaim az említett vidék házára vonatkozólag, valamint a terminológia is. (Vö. Vakarelszki: *Über die Volswohnarchitektur bei den Bulgaren*. Ethnografica, Brno III—IV. 1962, 312 pp.)

Nagyon helyesen és alaposan tárgyalja a szerző az iker-házak fennmaradt nyomait, úgyis mint a zadruga felbomlásának eredményeit. Ebben a vonatkozásban saját gyűjtésének figyelemre méltó új anyagára támaszkodik.

Ügyesen és kritikusan használja fel a fennmaradt levéltári és (főleg) archeológiai bizonyítékokat, hogy sokoldalúan világítsa meg a nyugat-bulgáriai paraszthéz fejlődésének történetét. Ebben a vonatkozásban mindig a kellő mértékben meggyőző, pl. a föld alatti lakóhely észak-bulgáriai elterjedésének vagy a vele kapcsolatos szláv hagyományok kérdésében, az egy és több helyiségből álló lakóház egyidejű elterjedésének, vagy a fedett erkély *(csardak)* elterjedési korának megítélésében stb. Kívánatos lett volna, hogy felhasználja a folklórt (a szokásokat is beleértve), amelyeket csak formálisan aknáz ki, s ezért azok nem sokkal járulnak hozzá a ház történetének vagy formájának megvilágításához.

Frolec könyve — egészében véve — jelentős hozzájárulás a balkáni népi építkezés történetéhez és a bolgár etnográfiahoz különösen.

Szófia Vakarelszki Hr.

Approaches to Semiotics

Edited by SEBEOK, Th. A. — HAYES, A. S. — BATESON, M. C. The Hague—London—Paris, Mouton Co., 1964. 294 p.

Az *ember* joggal tekinthető olyan rendszernek, amelyik a külvilág őt érő hatásait jelekként értékeli és viselkedését e jelekből kiszűrt közlemény tartalmához igazítja. Az elmúlt évtizedben újra fejlődésnek indult egy tudomány, melyet művelői *szemiotikának* neveznek. A szemiotika az egyes jelrendszereknek a specifikus vonásaival foglalkozik (PAPP Ferenc: *Szemiotikai jegyzetek.* Általános nyelvészeti tanulmányok III [1965] 157.). Az emberrel foglalkozó tudományok, s különösen azok, amelyek az emberi viselkedés formáit kutatják — s a néprajz ezek közé tartozik — nem nélkülözhetik azoknak a jelrendszereknek a kutatását, amelyeket az emberek hoztak létre és amelyek segítségével *híreket, közleményeket* juttatnak el egymáshoz. Az egyik leggyakrabban használt jelrendszer a *nyelv,* de vannak más szemiotikai rendszerek is (vallás, játékok). Általában szemiotikai rendszerről akkor beszélünk, amikor bizonyos fizikai jelenségekhez más jelenségek nem oksági, hanem konvencionális kapcsolattal kötődnek.

A jelek, jelrendszerek kutatása csak az utóbbi időben indult rohamos fejlődésnek, pedig már 1689-ben LOCKE J. angol filozófus a jelek természetének megismerését sürgeti, sőt az elnevezés is tőle ered. A XX. század első felében PEIRCE Ch. S., MORRIS CH. és CARNAP R. foglalkoztak a jelek elméletével. Az amerikai ethnológiából jól ismert MEAD M. a tudomány elnevezéseként a „semiotics"-többes jellel ellátott kifejezést javasolta, amely magába foglalja a hagyományos híradás-közlemény-csere minden változatát (5 p.).

Ez a kötet a Bloomingtonban rendezett konferencia előadásait és a vita anyagát tartalmazza. Hatvan kutató vett részt a találkozón, amelynek célja a *paralingvisztika* és a *kinezika* alapfogalmainak körülhatárolása volt. A résztvevők öt csoportra oszlottak és a következő előadások hangzottak el: OSTWALD P. F. a pszichiátriai szekcióban arról tartott előadást, hogyan érintkezik a betegségben a paciens az orvossal, két pszichológus MAHL G. F. és SCHULZE G. az extralingvisztikus területen végezhető pszichológiai kutatásokról számoltak be, HAYES A. S. elméleti jelentőségű cikkének címe *Paralinguistics and Kinesics: Pedagogical Perspectives,* a Cultural Anthropology szekcióban hangzott el LA BARRE W. előadása *Paralinguistics, Kinesics and Cultural Anthropology* címmel, végül a nyelvészek körében STANKIEWICZ E. az érzelmi nyelv problémáiról beszélt.

Bennünket közelebbről HAYES és LA BARRE dolgozata kell hogy érdekeljen, ami természetesen nem zárja ki, hogy a többi tanulmány nem rejteget értékes tanulságokat számunkra. Az első tanulmányban a népi tudás kutatója találhat értékes szempontokat, a pszichológusoktól a szokások és társas összejövetelek kutatója tanulhat, STANKIEWICZ tanulmánya pedig az orális néphagyomány elemzésekor lehet igen hasznos. (A fentiekhez jó bevezetést nyújt a magyar SEBEOK TH. A. tanulmánya a Nyelvtudományi Közleményekben LXVI [1964] 285—302.)

Mielőtt rátérnénk HAYES és LA BARRE tanulmányának ismertetésére, utalni kell a két pszichológus, MAHL és SCHULZE megállapításaira, cikkük utóiratában, ahol leszögezik, hogy a pszichológia interakció-modellt és a néprajz egy általános-rendszer-modellt használ, s remélik, hogy az általános viselkedési relációk kutatásánál az extralingvisztika egyesíti a pszichológiai és a kulturális összetevők vizsgálatát (115 p.). Az extralingvisztikus kutatás fontossága különösen a népköltészeti műfajokban tűnik elengedhetetlennek.

HAYES tanulmánya, nem számítva a bevezetés és a befejezés pedagógiai célkitűzéseit, a legteoretikusabb írás a kötetben. Felépítése és bibliográfiája csak emeli értékét. Elfogadja TRAGER meghatározását, mely szerint a kinezika területe analóg a paranyelvészetével, minthogy mindkettőnek a szerkezete is analóg egymással. A kifejező nyelvről szólva, felveti a kérdést: hogyan lehet elválasztani a biológiailag és kulturálisan determinált vokális megnyilatkozásokat, viselkedést? Amikor áttekinti a kinezika nem túl nagy irodalmát, BIRDWISTELL R. L. alapvető művét ajánlja az olvasó figyelmébe *(Introduction to kinesics.* Luisville 1952.). Majd meghatároz néhány fogalmat, mint például a *kinéma* (a legkisebb mozgási egységek sorozata (159), kinemorféma, mikro- és makrokinezikus felvétel, stb. A gesztusokról megállapítja, hogy azok speciális *kinemorfok,* amelyeket elkülönítve nem tudunk vizsgálni, mert nem egész cselekedetek (160). Felsorolja az interperszonális jelező viselkedés legfontosabb elemeit (162), majd megállapítja, hogy egy összehasonlító kommunikációs nyelvtant kell írni.

LA BARRE arról ír, hogy szerinte *a kultúra kommunikáció,* de megjegyzi, hogy minden kultúrát egyelőre lehetetlen ebből a szempontból rendszerezni. A legfontosabb műveket tartalmazó bibliográfiája tizenöt művet foglal magába; ezek csak a teoretikus

művek, a gesztusokra és a jeladásra vonatkozó adatközléseket később sorolja fel (naváhók, mohavék motorikus gesztusait, dobnyelvet Afrikában, füttynyelvet a Kanári szigeteken gyűjtöttek). Kiegészítésként jegyezzük meg, hogy nálunk SZENDREY Ákos megelőzve a nemzetközi szakirodalom legnagyobb részét, már 1941-ben *A magyar nép jelnyelve* címmel publikált egy rövid közlést (Ethn. LII [1941] 260—65.). LA BARRE cikkének *Human Ethology and Cultural Kinesics* című fejezetében arról ír, hogy a kinezikában pontosan el kell határolni az ösztönös mozgásokat és a kulturálisan megalapozott kinezikus kódokat. Az ethológia, valamely nép szokásainak kutatása és a kulturális kinezika találkozási és kutatási területe például a különféle népek mozgás és mozdulat stílusa, ami ethnikus jelenség. A kinezikához tartozik a nevetés, a fejmozgások (igennem jelzés), a köszönés, a csókolózás jelensége is. A kinezikus kommunikáció kialakulását a hosszú időn át fennálló sztereotípiák segítik elő, így alakulhatnak ki az ún. *ethnikus gesztusok*. (EFRON D. összehasonlította a zsidók és az olaszok gesztusait a legkülönfélébb helyzetekben.) A beszéd eredetéről szólva, a hangok sorozata vokális gesztusként is felfogható. LA BARRE, amerikai módra aktualizálja mondandóját és azzal zárja cikkét, hogy a kinezológia nem haszontalan tudomány, mert elősegítheti a népek közötti közeledést.

MEAD Margaret záróelőadásával ért véget a konferencia. A neves tudós a totális kommunikációs folyamat vizsgálatának nehézségeiről szólt. A kommunikációs rendszerek elemzésekor figyelembe kell venni a kinezika és a lingvisztika szempontjait, de meg kell keresni ezek kapcsolatát a társadalmi-kulturális élettel is, mert ez a záloga a szemiotikai kutatás kiteljesedésének. Cserébe — mint azt PAPP Ferenc megállapította (Általános nyelvészeti tanulmányok III [1965] 174.) — a szemiotika ígéri, hogy a humán tudományok matematikájává válik.

HOPPÁL MIHÁLY

NÉPRAJZI HÍREK

A XV. Országos Néprajzi és Nyelvjárási Gyűjtőpályázat

A minden évben meghirdetésre kerülő gyűjtőpályázat 1967-ben is olyan termést hozott, amely méltóképpen csatlakozik a korábbi évek eredményeihez. Mennyiségi tekintetben az eddigi „rekord" „beállításáról" számolhatunk be. A gyűjtőpályázat két tagozatára ugyanis több mint 15 000 lapnyi néprajzi leírás és hozzája tartozó különféle dokumentum (fénykép, rajz, kotta stb.) érkezett be. (Tulajdonképpen még ennél is több, mivel egyes megyékből nem továbbítottak a központba minden pályamunkát, s így nem lehetett a teljes anyagot számba venni.) A 347 pályamunka közül 163-at (kereken 4200 lap terjedelemmel) a pályázat ifjúsági tagozatára nyújtottak be, 184 pedig (kereken 11 000 lapnyi terjedelemben) felnőtt pályamunka volt.

Az ifjúsági tagozat, s ebben az évben különösen sok középiskolás pályázót mozgatott meg, eredményeivel hatékonyan hozzájárult a középiskolai honismereti szakköri munka megerősítéséhez és további fejlesztéséhez. Az érdeklődés megnövekedésének magyarázata abban rejlik, hogy 1967-ben — gyűjtőpályázatunk ifjúsági tagozatának részeként — az újabban kétévenként megrendezésre kerülő Országos Diáknapok most már ötre szaporodott regionális központjának (Keszthelyi Helikon Ünnepségek, Sárospataki Diáknapok, Gyulai Erkel Diákünnepek, 1967-ben először: Egri Gárdonyi Géza Diáknapok és Soproni Diáknapok) programjához, a különféle művészeti ágak bemutatói mellé mindenütt csatlakozott néprajzi — nyelvjárási gyűjtőpályázat is.

A gyűjtőmunkába frissiben bekapcsolódott középiskolák diákpályamunkáinak egy részén még érződik a gyakorlatlanság, a megfelelő tanári irányítás hiánya, de emellett nagy számú értékes kollektív és egyéni pályamunka született ebben az évben is. Tükrözi ezt az Országos Diáknapok hagyományos értékelési módjának megfelelő 83 eszmei díjazás: 23 pályamű nyert aranyfokozatot, 21 ezüstfokozatot és 39 bronzfokozatot.

A pályamunkák között olyan kiemelkedő értékű gyűjtések is beérkeztek, amelyek indokolttá tették, hogy — akárcsak a felnőtt tagozatban — az ifjúsági pályamunkák között is sor kerüljön a pályaművek országos értékelésére is. A KISZ Központi Bizottság megértő támogatása lehetővé tette, hogy a felnőtt tagozat országos döntőjének ünnepélyes eredményhirdetésével egyidejűleg megtörténhetett az ifjúsági pályamunkák legjobbjainak országos díjazása is.

Az országos ifjúsági I. díjat (1500 Ft) *Földes László* és *Varga Dezső*, a szegedi Vedres István Építőipari Technikum IV. oszt. tanulói nyerték, „Domaszéki nádfedeles tanyák" c., gazdagon és szakszerűen illusztrált, a népi építészeti kutatás számára értékes új anyagot szolgáltató pályamunkájukkal.

Az országos ifjúsági II. díjat (1000 Ft) is a Vedres István Építőipari Technikum honismereti szakkörének tagjai nyerték, hat, főként népi építészeti tárgyú pályamunkájukkal. A szakkör által elért kiemelkedő eredményben nagy része van *Németh Olivér* tanár szakszerű és odaadó irányító tevékenységének. Ő ismerte fel és aknázta ki azokat a lehetőségeket, amelyeket az iskolatípus tanulmányi rendje biztosít a népi építészeti tárgyú gyűjtőmunka számára. Példája — a néprajz és a szakmai oktatás közös hasznára — a többi építőipari technikum előtt is követendő lehet.

Az országos ifjúsági III. díjat (700 Ft) a nagykanizsai Landler Jenő Gimnázium, dr. *Ördög Ferenc* tanár irányítása alatt működő honismereti szakkörének pályamunkái nyerték el. Ezek részben a hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyagával és szókincsével, részben a környék vezeték- és keresztneveivel, illetőleg ragadványneveivel foglalkoztak.

Az országos ifjúsági IV. díjat (500—500 Ft) nyertek: *Barna Gábor*, a kunszentmártoni József Attila Gimnázium III. osztályos tanulója, „A kunszentmártoni gyermekjátékok" c. pályaművével, valamint az egri Alpári Gyula Közgazdasági Szakközépiskola, *dr. Pelle Béláné* tanár irányításával működő honismereti szakkörének (9 tanuló) „A Mátra és a Bükk vidékének földrajzi neveiből" c. pályamunkája.

Az ifjúsági tagozatban kiemelkedő munkájukért országos dicséretet nyertek: a polgári Gimnázium honismereti szakkörének a Sárospataki Diáknapokon aranyfokozatot nyert pályamunkája; a hajdúszoboszlói Hőgyes Endre Gimnázium honismereti szakkörének a Sárospataki Diáknapokon aranyfokozatot nyert pályamunkája; a kalocsai I. István Gimnázium honismereti szakkörének az Erkel Diákünnepeken aranyfokozatot nyert pályamunkái; a nagykanizsai dr. Mező Imre Gimnázium és Szakközépiskola tanulóinak a Helikon Ünnepségeken aranyfokozatot nyert pályamunkája; *Dudás László*nak, a ráckevei Ady Endre Gimnázium III. osztályos tanulójának a Gárdonyi Géza Diáknapokon aranyfokozatot nyert pályamunkája; a lábodi Művelődési Ház és Általános Iskola honismereti szakkörének a pályázat megyei tagozatán első díjat nyert pályamunkája.

A gyűjtőpályázat ez évi ifjúsági tagozata is megerősített néhány régi tapasztalatot. Így pl.: az ifjúsági gyűjtőmunka sikere jórészt a vezető tanár felkészültségén és ügybuzgalmán múlik; hasznos, ha az ifjúsági pályázók elsősorban a néprajz központi feladataihoz igazodó ajánlott pályatételeket dolgozzák ki; igen fontos, hogy e pályafeltételek kidolgozásának módszertani útmutatói kellő számban rendelkezésre álljanak, s idejében eljussanak a pályázni óhajtó diákokhoz; a jól szervezett kollektív gyűjtések (közös szakköri pályamunkák) elkészítésében jobb eredményt érhetnek el a gyakorlatlanabb ifjúsági gyűjtők is; az is hasznos, ha a szakkör gyakorlottabb gyűjtői közül is többen készítenek azonos témájú pályamunkát, mivel így intenzívebb lehet a velük kapcsolatos módszeres felkészítés.

Nem új az a felismerés, hogy a gyűjtőmozgalom ifjúsági ágának további erősítése és kiszélesítése a jelen és a jövő legfontosabb feladatai közé tartozik. Igen örvendetes, hogy az egyre erőteljesebben bontakozó honismereti mozgalmat patronáló intézmények és szervezetek: a Népművelési Intézet, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa és a KISZ Központi Bizottság igen hatékony segítséget adnak ennek a feladatnak a megoldásához. A fenti intézmények támogatásával 1968 nyarán megvalósuló országos középiskolai honismereti szakkörvezetői tanfolyam és a már másodízben megrendezésre kerülő országos ifjúsági honismereti tábor módot nyújt arra, hogy az ifjúsági gyűjtőmunka vezetői és tagjai megkapják a megfelelő elvi-módszertani felkészítést, s hogy ennek kapcsán a fentebb vázolt, és más hasonló tanulságok is széles körben érvényesüljenek.

*

A gyűjtőpályázat felnőtt tagozatára beérkezett anyag ez évben is töretlen fejlődésről tanúskodik. Most is érvényesült az utóbbi évek pályázatainak az a tendenciája, hogy a begyűlő anyag területi és tematikai eloszlása egyenletes, s ennek megfelelően sokoldalú legyen, s hogy az önkéntes gyűjtők — alkalmazkodva az ajánlott pályatételek bevált rendszeréhez — fokozott mértékben vegyék munkába azoknak a témaköröknek a feldolgozását, amelyek a magyar néprajz központi kutatási tervének megvalósítása szempontjából a legfontosabbak és a legszükségesebbek, s amelyek egyúttal egy-egy kisebb területi egység néprajzi felkutatását is hatékonyan szolgálják.

A begyűlt anyag színvonalas voltáról nemcsak a kiadott pályadíjak száma tanúskodik, hanem az is, hogy a bíráló bizottság több pályamunkát részben vagy egészen kiadásra érdemesnek ítélt, sőt, hogy a legújabb pályamunkák anyagából kisebb-nagyobb közlések máris publikálásra kerültek, illetőleg publikálás alatt állnak.

A fenti summás értékelés konkrét illusztrálására hadd szóljunk néhány szót a legkiemelkedőbb pályamunkákról.

*Nagy Gézá*nak az országos nagydíjra érdemesített karcsai mesegyűjtése több, mint 700 lapnyi, magnetofonos gyűjtésen alapuló, gondosan följegyzett mesét, s a mesemondókra és a mesélésre nézve is gazdag dokumentációs anyagot tartalmaz, — egy olyan helységből, amelynek mondamonográfiája már korábban elkészült.

Szabó Lajos legújabb pályamunkájával az általa egyetlen községből szakszerűen megörökített, átgondoltan rendszerezett és szintén gazdagon dokumentált mondavariánsok száma több mint 600-ra emelkedett.

Fehér Zoltán — egyebek között — elkészítette a rendkívül hagyománytartó, s a nemzetiségi kölcsönhatások vizsgálata szempontjából is igen tanulságos Bátya község gazdag anyagú (256 lap terjedelmű) és szakszerűen csoportosított néphit-monográfiáját.

Barsi Ernő két vidéken is (Győr környékén és a Borsod megyei Sályban) folytatja hiánypótló népszokás- és népzenei gyűjtéseit. Munkája egyrészt a Kisalföld népi kultúrájának szakszerű feltárásába illeszkedik bele, másrészt eredményes folytatása a szerző eredeti szempontú sályi monográfikus kutatásának, amelyet egy sályi pásztor népdalkincsének feltárásával s a falu zenei kultúrájába való beilleszkedésének vizsgálatával kezdett el.

Timaffy László újabb pályamunkájával példamutató képviselője annak a tervszerű pályázati koncepciónak, amely következetesen veszi munkába a Kisalföld népi kultúrájának egymáshoz kapcsolódó témaköreit. (Korábbi pályamunkái — egyebek között — a szigetközi ártéri állattartással, az ottani pásztorság sajátos hiedelemvilágával, a szíjgyártók céhes hagyományaival, az igázással és a szerszámzattal foglalkoztak.)

A pályázat országos döntőjének ünnepélyes eredményhirdetésén (amely december 15-én, a Hazafias Népfront Országos Tanácsának klubjában volt) az alábbi pályadíjak kerültek kiosztásra:

FELNŐTT TAGOZAT

Nagydíj (2500 Ft)

1. Nagy Géza ált. isk. tanár, Karcsa: *87 mese a Zemplén megyei Karcsáról I—II.* (P. 18/1967—F.)

I. díj (2000 Ft)

1. Barsi Ernő tanítóképző intézeti zenetanár, Győr: 1. *Alkalomhoz kötött dalok Győr-Sopron megyében* (P. 166/1967—F.) 2. *Alkalomhoz kötött dalok Sály községben* (P. 181/1967—F.)
2. Fehér Zoltán ált. isk. tanár, Bátya: 1. *A bátyai néphit* (P. 182/1967—F.) 2. *Adatok Bátya néphit monográfiájához* (P. 4/1967—F.) 3. *Fajszi néphit* (P. 5/1967—F.) 4. *Szanki néphit* (P. 6/1967—F.) 5. *Móricgáti néphit* (P. 7/1967—F.)
3. Dr. Timaffy László mg. szakmunkásképző isk. tanár, Győr: 1. *Kisalföldi kocsik, szekerek* (P. 164/1967—F.) 2. *Fejfák, sírkeresztek a Kisalföldön* (P. 165/1967—F.)

II. díj (1500 Ft)

1. Balogh Sándor ref. lelkész, Abony: *Jobbágyidők emlékei az abonyi ref. egyházban a XVIII. sz. első feléből* (P. 118/1967—F.)
2. Dr. Szabó Lajos ref. lelkész, Taktaszada: *Százegy taktaszadai monda. Önsajátmagamról* (P. 29/1967—F.)

III. díj (1000 Ft)

1. Fischer Péter agrármérnök, *Suda Vilmos* építészmérnök hallg., Lukács Miklós építészmérnök hallg., Budapest: *Szokolya község népi építészetének története* (P. 137/1967—F.)
   Fischer Péter agrármérnök, Budapest: *Néprajzi gyűjtőúton I. Erdély* (P. 79/1967—F.) 2. *Néprajzi gyűjtőúton II. Moldva* (P. 80/1967—F.) 3. *Néprajzi gyűjtőúton III. Erdély* (P. 81/1967—F.)
2. Molnár Ambrus ref. lelkész, Sáp: 1. *Sápi mondák* (P. 64/1967—F.) 2. *Reményi Ágnes a sápi tudós asszony* (P. 65/1967—F.)
3. Németh Istvánné *Bognár Erzsébet*, ált. isk. tanár, Eger: *Felsőtárkány földrajzi nevei* (P. 95/1967—F.)
4. *Papp Zoltán Sándor* nyugdíjas, Beregdaróc: *A beregdaróci ember élete* III. *A pásztorember élete* (P. 125/1967—F.)
5. Sebestyén Ádám tsz. tag, Kakasd: *Andrásfalvi népdalok* (Monográfia III.) (P. 129/1967—F.)
6. Horváth Károly járási művészeti előadó, Lenti: *Reguta és katonadalok Göcsejben* (P. 171/1967—F.)
7. Kerényi Dániel ny. ált. isk. ig. Salgótarján: *Fejezetek egy bányászközség életéből* (P. 102/1967—F.)

Díjkiegészítés (600 Ft)

1. Galuska Imre ref. lelkész, Kesznyéten: *Népi gazdálkodás Kesznyétenben* (P. 16/1967—F.)
2. Grynaeus Tamás orvos, Baja: *Temetkezési szokások és gombfák Telkibányán* (P. 17/1967—F.)

Díjkiegészítés (500 Ft)

3. Molnár Gyula ref. lelkész, Konyár: *Konyár településtörténete és határhasználata* (P. 163/1967—F.)
4. Szűcs István ref. lelkész, Vajdácska: 1. *Hordás, asztagrakás és cséplés a Bodrogközi Vajdácskán* (P. 21/1967—F.) 2. *Bodrogközi temetési énekek* (P. 22/1967—F.) 3. *Pap József és Molnár András nótaszója* (P. 23/1967—F.) 4. *Közmondás és szólás a bodrogközi Vajdácskán* (P. 24/1967—F.) 5. *Krisztuslegendák* (P. 25/1967—F.) 6. *Népi meteorológia, időjóslásra vonatkozó népi jóslások, jövendölések a bodrogközi Vajdácskán* (P. 26/1967—F.) 7. *Leánykérés — házasság — keresztelő* (P. 27/1967—F.) 8. *Nem akar az ökörcsorda legelni* (Pásztorélet a bodrogközi Vajdácskán (P. 28/1967—F.)
5. Takács Erzsébet ált. isk. tanár, Nemesbikk: *Nemesbikk község földrajzi nevei* (P. 94/1967—F.)

6. *Zöldy Pál* ny. postafelügyelő, Szeged: 1. *A gulyás* (Nemesi gulyák és uradalmi tenyészgulya) (P. 74/1967—F.) 2. *Hordás, cséplés, nyomtatás* (P. 75/1967—F.) 3. *Hordás Topolyán folyamatos előadásban* (P. 76/1967—F.) 4. *A hagyományos falusi település és építkezés változásai* (P. 77/1967—F.) 5. *A hagyományos lakásberendezés* (P. 78/1967—F.)
7. Matijevics Lajos tanársegéd, Újvidék: *Kishegyesi kiszámolók* (P. 73/1967—F.)
8. Csáky Sörös Piroska könyvtár, Újvidék: *A konyha szókincse* (P. 72/1967—F.)

Díjkiegészítés (400 — 300—300 Ft)

9. Domonkos János tanár, Szombathely: 1. *Korbácsolás. Lucázó szövegek. Vas megyei falucsúfolók* (P. 152/1967—F.) 2. *Kám község földrajzi nevei*
10. Horváth István múzeum vezető, Jánosháza: 1. *Földrajzi nevek Jánosházán* (P. 130/1967—F.) 2. *Földrajzi nevek Karakón* (P. 183/1967—F.)
11. Horváth Julianna főiskolai hallgató, Vép: 1. *A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga Vép községben. Aratás, hordás, cséplés.* (P. 153/1967—F.) 2. *Vép földrajzi nevei*

Díjkiegészítés (300—300 Ft)

12. Jarábik János rk. lelkész, Dány: *A hagyományos falusi település és építkezés változásainak vizsgálata Dányon* (P. 105/1967—F.)
13. Hidvégi Lajos tanár, Cegléd: *Háromszáz ceglédi mese* (P. 106/1967—F.)

Országos dicséret

1. Bálint Péterné Budapest: *Népmesék Vásárosmiskéről* (P. 160/1967—F.)
2. Bedő Magdolna főisk. hallg., Miklósfa: *A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse. Szántás-vetés Miklósfán* (P. 184/1967—F.)
3. B. Bencze Lilla iparművész, Budapest: *Tahitótfalui konyha.* (P. 180/1967—F.)
4. Dr. Bereczki Imre tanár, Dévaványa: *Pásztoremlékek I—II.* (P. 146/1967—F.)
5. Berényi Andrásné tar. tsz. Karácsond: *Néprajzi adatok Heves megyéből* (P. 96/1967—F.)
6. Boda Gyöngyi főiskolai hallgató, Zalaegerszeg: *Attala község névanyaga.* (P. 83/1967—F.)
7. Bóta Erzsébet ált. isk. tanár, Eger: *Eger város határának helynevei.* (P. 162/1967—F.)
8. Dedinszky Gyula ev. lelkész, Békéscsaba: *Vidám Csaba* (P. 145/1967—F.)
9. Gál Rózsa tanár, Kiskunlacháza: *Kiskunlacháza földrajzi nevei.* (P. 108/1967—F.)
10. Hatházi Lajosné gyógypedagógus, Fehérvárcsurgó: *Lakodalmas* (P. 157/1967—F.)
11. Ivanics Éva főisk. hallg., Zalakoppány: *A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse Zalakoppányban. Szántás-vetés* (P. 132/1967—F.)
12. Jóna András főisk. hallg., Zalahárshágy: *A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse Zalahárshágyon. Szántás-vetés* (P. 133/1967—F.)
13. Király Mária főisk. hallg. Levelek: *A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse Leveleken* (P. 123/1967—F.)
14. Kozma Margit főisk. hallg., Bucsuta: *A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse. Szántás-vetés Bucsután* (P. 185/1967—F.)
15. Molnár Dezső isk. ig., Celldömölk: *Szántás-vetés Alsóságon* (P. 155/1967—F.)
16. Nemcsik Pál tanár, Borsodnádasd: *Borsodnádasdi betyárdalok és pásztornóták* (P. 19/1967—F.)
17. Németh Mária főisk. hallg., Farád: *Farád község földrajzi nevei. Farád község keresztnévanyaga* (P. 167/1967—F.)
18. Németh Piroska főisk. hallg., Pölöske: *A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse Pölöskén. Szántás-vetés* (P. 134/1967—F.)
19. Papp Imre tsz. tag. Szentes: *Mindennapi kenyerünk útja asztalunkig* (P. 47/1967—F.)
20. Pintér Istvánné ált. isk. tanár, Kömlő: *Kömlő község belterületének és határának helynevei* (P. 161/1967—F.)
21. Pődör Valéria főisk. hallg., Gellénháza: *A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse Gellénházán. Szántás-vetés* (P. 135/1967—F.)
22. Rakonczai János tanító, Ruzsa: *Aratás* (P. 49/1967—F.)
23. Simon Julianna főisk. hallg., Pécs: *A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse Somogyudvarhelyen* (P. 138/1967—F.)
24. Somfai Jánosné rajztanár, Pápa: *Beszélgetés Dél János faragópásztorral a betyár és pásztoréletről* (P. 151/1967—F.)
25. Szabó Gyula főisk. hallg., Nyírbátor: *A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse Nyírbátoron. Aratás* (P. 126/1967—F.)

26. Dr. Szabó József tanár, Szeged: *Az aratás és szókincse két Koppány-völgyi községben.* (P. 186/1967 – F.)
27. Szigeti György tanár, Szeged: 1. *Népi táplálkozás Apátfalván III.* (P. 58/1967—F.) 2. *Kardos István apátfalvi vőfély dalai* I. rész (P. 45/1967—F.)
28. K. Tóth Emma rajztanár, Mindszent: *Aratás* (P. 46/1967—F.)
29. Zsigmond Gizella tanár, Halastó: *Hegyláthodász, Halastó, Nádasd földrajzi nevei* (P. 154/1967—F.)

Az országos döntő bíráló bizottságának a Néprajzi Múzeum, az MTA Nyelvtudományi Intézete, az MTA Néprajzi Kutatócsoportja, a Magyar Néprajzi Társaság, a Népművelési Intézet, a TIT néprajzi csoportja és a Hazafias Népfront Országos Titkárságának képviselője volt a tagja.

A kiadott országos pályadíjak összege az ifjúsági tagozatban 4200 Ft, a felnőtt tagozatban 24 300 Ft, összesen 28 500 Ft volt.

A pályadíjakat a megyei elődöntőkben a megyei tanácsok, az országos döntőben a Néprajzi Múzeum, a Magyar Tudományos Akadémia I. osztálya, a Magyar Néprajzi Társaság, a KISZ KB, a TIT, a Művelődésügyi Minisztérium, a Honvédelmi Minisztérium, a Népművelési Intézet, a Tűzoltó Múzeum és a Népi Iparművészeti Tanács biztosították. A megyei szinten fel nem használt pályadíjkeretből Bács-Kiskun, Tolna és Vas megye járult hozzá az országos díjazáshoz.

Az anyagiakat biztosító intézmények mellett köszönet illeti a munkát területileg irányító megyei muzeológusokat. A jövőben is az ő szervezésük és instruáló tevékenységük lesz az egyik legfőbb biztosítéka a jó eredménynek, a szakmai színvonal további növelésének. Jórészt az ő munkájukon múlik, hogy az országos képből kiküszöbölődjenek a néhol még mutatkozó színvonalbeli egyenetlenségek.

Ezen a pályázaton — részben az ifjúsági, részben a felnőtt tagozat terén — a korábbi években is élen járó Győr-Sopron és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékhez csatlakozva, Bács-Kiskun, Csongrád, Heves, Pest, Szabolcs-Szatmár, Vas és Zala megye pályázói értek el kiemelkedő eredményeket.

Morvay Péter

Ötvenéves a finnországi svéd népköltési gyűjtemény*

Nem csupán a játékdalok iránt érdeklődőknek jelentős esemény a terjedelmes kötet megjelenése, hanem a népköltészetkutatás jelentőségét kétlők is elgondolkozhatnak azon a szívósságon, amellyel a finnországi svéd kisebbség szellemi hagyományait publikálja. A mai Finnország lakosságának egy tizede svéd anyanyelvű, számuk a századfordulón negyedmillió volt, és ma sem éri el a félmilliót. 1885-ben alapították meg művelődési egyesületüket, az irodalmi társaságot, amelynek 423-ik (!) kiadványa a jelen kötet. Két évvel később, 1887-ben merült fel az a terv, hogy összegyűjtik és kiadják a finnországi svéd népköltészet gyűjteményét. 1908-ban kezdődött el az összegyűjtött anyag sajtó alá rendezése. Először tíz osztályba csoportosították az anyagot, és úgy tervezték, mintegy 650 nyomtatott íven, 24 kötetben publikálják azt. 1917-ben jelent meg az első kötet (*Finlands Svenska Folkdiktning.* I : A. *Sagor, referatsamling.* 1-ta bandet; utgivet av Oskar Hackman), majd egyre bővülő keretek között jelennek meg a kötetek. A mindig csak néhány tagú aktív szerkesztői gárda a mai napig (a jelen köteten kívül) 20 kötetet publikált, majd tizenegyezer lapon, többtízezer népköltési alkotást téve közzé. Igaz ugyan, hogy minél kisebb egy nép, annál szokásosabb nagy gyűjteményt kiadni népköltészetéből, de még így is úgy gondolom, példátlan erőfeszítés az impozáns sorozat létrehozása, amelynek egyébként még legalább tíz kötete vár megjelenésre, egyesek közülük szó szerint a sajtó alá készülés állapotában.

A jelen kötet sajtó alá rendezője sem mindennapi személyiség. Otto Andersson 1879-ben született, 1926-tól harminc évig volt az *Åbo Akademi* zenetudományi és népköltészettudományi professzora. A *Finlands Svenska Folkdiktning* szerkesztői rá bízták két részleg: a hangszeres muzsika és a népdal köteteinek kiadását. A népdalokat négy kötetben készítik elő kiadásra: 1934-ben a régi népdalok jelennek meg, ezt követi a most tani kötet. Előkészületben van az újabb népdalok (tengerészdalok, szerelmi dalok),

* *Finlands Svenska Folkdiktning.* V : 3. Sånglekar. Utgiven av Otto Andersson, under medverkan av Greta Dahlström och Alfhild Forslin. Åbo, 1967. s. XLIII, 853. (Skrifter utgivna av Svenska Litteratursällskapet i Finland : 423.)

valamint a bölcsődalok és pásztordalok publikálása. A most kilencvenéves Otto Andersson eddigi életművének méltó folytatása a jelen kötet, és csak azt kívánhatjuk, hogy a sorozat többi népdalkötete is hasonló módon, mihamarabb jelenjék meg.

A könyv az énekes játékokat közli. A bevezető lapokon a kötet szerkesztéséről, majd a finnországi svéd játékdalok kutatástörténetéről olvashatunk. Az előszó kivonatát angolul is közlik. A közölt anyag két nagy csoportra oszlik: drámai játékdalok és lírai játékdalok címen. Az elsőn belül három alcsoport található: egy sorban, két sorban vagy körben játszott dalok. Összesen 310 daltípust közöl a kötet. A közlési mód mindenütt egyforma. Az egyes típusokat a különböző dallamváltozatok bemutatása kezdi. Rendszerint 3—4-féle dallam fordul elő egy-egy szövegtípusban. Ezt követi a dallamokra vonatkozó rövid (legfeljebb egy-két lapos) zenei kommentár. Ha többstrófás a játékdal, a kottával nem közölt szövegstrófák következnek ez után. A szövegeket szövegkommentár kíséri. Ez csak a szövegvariánsokra és azok nyelvére vonatkozik, összehasonlító anyagot nem tartalmaz. Az egyes játékok leírása rövid, de mindig áttekinthető. Minden daltípus végén az azt tartalmazó feljegyzések jegyzéke következik. Minden szövegről megtudhatjuk, mikor, ki, hol, kinek mondta el. A kötet végén külön névmutató adja az adatközlők és gyűjtők névsorát. A közölt dalok betűrendes kezdősormutatója konkordanciát tartalmaz egy svéd játékdalgyűjteményhez, valamint egy dalregiszterhez, és ilymódon mintegy kiskaput nyit az összehasonlító kutatáshoz. Az egész kötet elsősorban anyagközlés, minden adata pontos, megbízható, ellenőrizhető.

Külön feladat lenne a közölt gazdag anyag tüzetes bemutatása. A 310 típusban összesen 988 dallamváltozat és 3150 szövegváltozat, egyszóval a teljes finnországi svéd anyag megtalálható. Az anyag egy negyedét a múlt században gyűjtötték, de ennek csak a feléhez ismertek a dallamok is. Az utóbbi évtizedekben néhány száz dal került elő. Ami a földrajzi eloszlást illeti, Finnországban a svédek a déli és az északnyugati partvidéken élnek. Az anyag mintegy fele a déli partvidék keleti felén származik, a másik fél nagyjából azonos módon oszlik meg Åbo (finn nevén Turku) város vidékén, az Åland-szigeteken (finn nevén Ahvenanmaa), és az északnyugati partvidéken. A dalok többsége táncdal, kisebb része gyermekjátékokhoz kapcsolódik. E kétféle hagyomány összevegyítésében a skandináviai folklorisztika hagyományait követi a kötet, ahol a játékdalok mindig egyetlen kategóriát alkottak. Szerencsére a finnországi svéd népi táncok dallamainak többsége, a táncleírások pedig szinte teljes egészükben már megjelentek a *Finlands Svenska Folkdiktning* korábbi köteteiben, ily módon néhány utalással jól elénk kerülnek a kapcsolatok. Mégis kár, hogy a kötet nem közöl dallammutatót, fényképeket, táncleírásmutatót, vagy a gyermekjátékok motívummutatóját. Nem lehet megállapítani, ismerték-e a kötet összeállítói *A Magyar Népzene Tára* gyermekjátékkötetét, sok esetben célszerű lett volna ugyanis az ott közölt publikálási rendszer követése. (Csak összehasonlításként említve, a magyar kiadvány 1161 adatot közöl.) A nagyobb dalcsoportok logikusak, nem ártott volna azonban indokolni, mi magyarázza az egyes típusok egymásutánját. A tartalmilag igen különböző szövegek (játékdalok, táncdalok, lírai versek, sőt lovagballadák is, mint például a Nr. 56. *Jungfrun på ängen)* gyakran egy-egy daltípuson belül is eltérő változatokkal valószínűleg még igen sok további kutatás alapanyaga lesznek, és ezért is maradt el a bővebb kommentár.

A félszázados népköltési gyűjteménynek pedig csak azt kívánhatjuk, hogy centenáriumát záró kötetével ünnepelje meg. Úgy látszik, egyelőre van még anyaga a hagyományos népköltészet további műfajainak közlésére is, ha pedig időközben ezek végére jutna, napjaink folklórja további tág teret nyit a gyűjtő és kiadó tevékenységnek.

Voigt Vilmos

A folklór művek szerzői védelme

Az irodalmi és művészeti művek védelméről szóló Berni Egyezmény felülvizsgálatára 1967. június 11—július 14 között Stockholmban diplomáciai konferencia ülésezett, amelyen hazánk is képviseltette magát. A konferencia — egyéb tényked ése mellett — határozatot hozott a folklór művek védelem alá helyezéséről.

A konferencián a fejlődő országok különösen messzemenően támogatták azt az indiai delegációtól származott javaslatot, hogy a folklór egyes termékeit közreadó műveket — az egyéb szellemi művekhez hasonlóan — szerzői védelemben kell részesíteni. A javaslat megtárgyalására és egyeztetésére külön bizottság alakult,

amely részleteiben feldolgozta ezt a kérdést és pozitív jelentést terjesztett a konferencia elé. Az előterjesztést elfogadó plenáris határozat az Egyezmény 15. §-ába a következő szövegezésben került felvételre:

„*a)* Olyan kiadatlan műveknél, amelyeknek szerzője ismeretlen ugyan, de alaposan feltehető, hogy az Unió valamelyik országának állampolgára, ennek az országnak a törvényhozása hivatott arra, hogy kijelölje azt a megfelelő szervet, amely jogosult arra, hogy a szerzőt képviselje, jogait megvédje és azoknak érvényt szerezzen az Unió országaiban. *b)* Az Unió azon országai, amelyek részéről a fenti rendelkezésnek megfelelő kijelölés történt, erről írásbeli nyilatkozattal értesítik az igazgatót és megadnak neki minden tájékoztatást a kijelölt szervről. Az igazgató ezt a nyilatkozatot haladéktalanul közli az Unió összes többi országával."

(Az Uniót azok az országok alkotják, amelyek csatlakoztak a Berni Egyezményhez.)

A védelem tehát olyan munkákra terjed ki, amelyek még nincsenek publikálva, szerzőjük ismeretlen, de a körülményekből feltételezhető, hogy a szerző a Berni Egyezményhez csatlakozott ország állampolgára volt. A szöveg sehol nem tesz említést folklór művekről; a konferencia jegyzőkönyve ennek okát abban jelöli meg, hogy a folklór fogalmát a részt vevő államok szakértői nem tudták egyértelműen meghatározni. Így a folklór művek nem közvetlenül, hanem mint az anonym művek egy speciális fajtája részesülnek szerzői jogi védelemben, amelyeknek a szerzőjét általában már senki sem ismeri.

A védelem feltétele, hogy a folklór mű származása szerint illetékes állam törvényhozása megjelölje azt a hatóságot, amely a folklór művek szerzői jogainak védelmében fellépni, a jogdíjakat beszedni jogosult és a kijelölésről értesítse a Szellemi Tulajdon Oltalmával Foglalkozó Világszervezet igazgatóját.

Az Egyezménynek az anonym műveket védő egyéb rendelkezései természetesen így a folklór művekre is érvényesülnek. Figyelemre méltó pl. az a szabály, hogy a már kiadott folklór művek esetén — az ellenkező bizonyításáig — a kiadót kell a szerző képviselőjének tekinteni, aki jogosult a szerző jogainak védelmében eljárni, a jogdíjat beszedni, de új mű kiadásához a folklór mű származási helye szerint illetékes állam által kijelölt szerv engedélyét előzetesen meg kell szereznie.

Az Egyezmény egyébként rendelkezik a folklór művek oltalmi idejéről is, mégpedig ezt az időt 50 évben jelöli meg, amelyet azonban nem az első kiadástól kell számítani, hanem a nagy nyilvánossággal történt első jogos közléstől. Ez a közlés történhet film, televízió, hanglemez, rádió stb. útján és természetesen kiadói sokszorosítással is. Noha az oltalmi idő a közléstől számít, ez nem jelenti azt, hogy a kéziratban levő folklór művek nem részesülnének egyéb szerzői művekhez hasonlóan jogi védelemben.

Feltételezhető, hogy az Egyezményhez Magyarország is csatlakozik és ebben az esetben az Egyezmény rendelkezései a nálunk gyűjtött folklór anyagokra és a magyar kiadókra is kötelezőkké válnak.

Tse.

Új könyvek és kiadványok

1968. II. negyedév

Sápi Vilmos: *A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a 16. századtól 1848*-ig. Bp. 1967. Akad. Kiadó. 292 l. 52,— Ft. Bibliogr. 269—277. l.

Berze Nagy János: *Népköltési gyűjtemény a Palócságból és a Tiszamentről.* (Szerk., bev., jegyz.: Banó István.) Pécs, 1967. (Kaposvár). 48 l., illusztr.

([Pécs—Baranyai Múzeumbarátok Köre.] PBMK kiadványok 1.)

(Dömötör Tekla): *Das Schloss an den goldenen Ketten.* [Az aranyláncon függő kastély.] (Französische, italienische, spanische, portugiesische Märchen. (Ausw., Red., [nachw.]: — — . [Überts.]: Tilda Alpári, Linac Dira, [Ill.]: [Emma Heinzelmann.] Bp. 1967. Corvina, Druck. Athenaeum. 403 l., 4 t.

(Märchen der Völker.)

Němcová Božena: *Az időkirály.* Szlovák népmesék. (Ford. Aczél János. Ill. Klimo Alojz.) Bp. — Bratislava (1967). Móra Kiadó — Mladé latá. 266 l. 43,— Ft. Magyar—csehszlovák közös kiadás.

FOLIA ARCHAELOGICA. (A Magyar Nenzeti Múzeum évkönyve.) Bp. Múz. Ismeretterj. Közp. 18. (Főszerk.: FÜLEP Ferenc.) 1967. 296 l., illusztr. Deutschsprachige Zusammenfassungen. — Summaries in English. — Résumés en langue française.

V. EMBER Mária: *Magyar viseletformák a 16. és 17. században.* — CENNER[NÉ] WILHELMB Gizella: *Der Augsburger Kupferstecher Dominicus Custos.* — GÁBRY György: *A tárogató.* — BÁNKÚTI Imre: *A parasztság és nemesség adózása a Rákóczy-szabadságharcban* (1703—1711). — T. NÉMETH Annamária: *Evőeszközkészlet a 18. századból.*

NAGY Béla: *Újabb adatok Solt történelméhez.* (Solt, 1967. Közs. Tanács.) 98 l., illusztr 5 térk.

EPERJESSY Géza: *Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon.* (1686—1848.) Bp. 1967. Akad. Kiadó. 278 l.

(DARNAY—DORNYAI Béla): *A gyöngyösi csárda.* [Közrem. Vajkai] (VAJKAY Aurél, CSÁK Árpád. [Ill. Félegyházi] FÉLEGYHÁZY Gyula, DARNAY—DORNYAY Béla stb.) 8. átd. kiad. [Keszthely], 1967. Járási Földművesszöv. 141 l.

Az előző kiadásokat szerk. ZÁKONYI Ferenc.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ. A [Magyar Nemzeti Múzeum], Néprajzi Múzeum évkönyve. Bp. Akad. Kiadó. 49. 1967. (Szerk. SZOLNOKY Lajos.) 322 l., illusztr. 1 térk., 1 térk. mell.

Deutschsprachige Zusammenfassungen.

RAJECZKY Benjámin: *Kodály Zoltán és a Néprajzi Múzeum; Mutatvány a Magyar Néprajzi Atlasz anyagából.* [Összeáll.] (BARABÁS Jenő, SZOLNOKY Lajos stb.) — BALOGH Jolán: *A népművészet és a történeti stílusok.* — GÁBORJÁN Alice: *A magyar népviselet.* Kísérlet egy összefoglalásra. — TAKÁCS Lajos: *Ág- és vesszővágók a Közép-Tiszamenti ártereken.* — K. CSILLÉRY Klára: *Újabb adalék a talpas bölcső eredetéhez.* — KECSKÉS Péter: *A szőlő talajművelés Észak-Magyarországon.* — DOMONKOS Ottó: *A nyugatmagyarországi tyúkászatról.* — *A néprajzi Múzeum 1966. évi tárgygyűjtése.* [Írta] ifj. KODOLÁNYI János, TAKÁCS Lajos stb.

NAGY József: *Sajátos farsangi népszokás a Jászságban.* (Bakfazékdobás.) Jászberény, 1967. Jász. Múz. 16 l.

(Jászsági füzetek 3.)

(ZÁKONYI Ferenc): *A vámosi csárda.* [Veszprém] 1967. Veszprém és Vidéke Körzeti Földművesszöv. 71 l., illusztr. 5,90 Ft.

BARTÓK Béla: *Etnomusikologische Schriften.* Faksimile-Nachdrucke. Hrsg.: D[enijs] Dille. Bp. Editio Musica. 3. *Rumänische Volkslieder aus dem Komitat Bihar.* 1967. Zeneműny. 17, XXII, 450 l. 83,— Ft.

Az 1913. bukaresti kiad. hasonmása.

RAB Zsuzsa: *Varázslók, szentek, vitézek. Ó-orosz népi énekek.* [Műfordítások.] (Vál., ford. utószó és jegyz.: — —. [Függelék]: SETSCHANOVA Sylvia: *Az ikonokról.*) [Bp.] 1967. M. Helikon — Európa. Kner ny. [Gyoma.] 323 l., illusztr. 65,— 90,— Ft.

Beragasztott képekkel.
Bibliofil kiadásváltozattal.

(BOGLÁR Lajos): *Eldorádó. Perui ősmondák.* (Az inka birodalmának mondáiból.) Vál., ford., jegyz., utószó: — —. Ill. LÓRÁNT Lilla.) Bp. 1967, Európa. 179 l. 16,— Ft.

(Népek meséi.)

(TŐKEI Ferenc): *A sárkánykirály palotája.* Kínai, tibeti stb. mesék. (Vál. — —. Ill. OROSZ János. 2. kiad.) Bp. 1967. Móra Kiadó. 450 l., 8 t. 36,— Ft.

(Népek mséi.)

Irmgard SELLNOW: *Der Anteil der Ethnographie an der Erforschung aktueller Probleme in Afrika.* Bp. 1967. MTA soksz. 14 l.

(Studies on developing countries 14.)

PÁVEL Ágoston. *Előadások gyűjteménye az 1966. máj. 27-én megtartott Murska Sobota-i és az 1966. aug. 27-én megtartott szombathelyi symphosionról.* — Avgust PÁVEL, Zbirka predavanj. [Rend.] (Szombathely, Megyei Könyvtár; Murska Sobota, Studijska Knjiznica. Szerk. biz.: NIKI Brumen, TAKÁCS Miklós stb. Ford. Vlado PETERŠIČ, KONCZ József.) Szombathely — Murska Sobota 1967. Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár — Pomurska a založba. 133 l., illusztr.

Bibliogr. Összeáll. KRAJEVSZKI Gizella: 107—133. l.
Borítékcím: *Pável Ágoston.*
SÁNDOR István: *Pável Ágoston és a magyar néprajz.*

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY. [Kiad. a Szeged, Egyetem], (Bölcsészettudományi Kar.) Szeged. 11. (Szerk. FERENCZI Imre, HAJDÚ Péter, NYIRI Antal.) 1967. 110 l.

([Szeged, Egyetem.] Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Sectio ethnographica et linguistica.)
Deutschsprachige Zusammenfassungen.
FERENCZI Imre: *A népmonda helye az epikumban.*

DIÓSZEGI Vilmos: *A pogány magyarok hitvilága.* Bp. 1967. Akad. Kiadó. 142 l., 14 t. 17,— Ft.

(Kőrösi Csoma kiskönyvtár 4.)
Bibliogr. 137—142. l.

SIK Endre: *Histoire de l'Afrique Noire.* (Trad. [du manuscrit russe] par Frida LÉDERER.) 2. éd. Bp. Akad. Kiadó. Tom. 2. 1968. 346 l., 11 t., 4 térk.

DEBRECZENI Lászlóné: *Szabolcs-Szatmár megye néprajza.* Bibliográfia. Nyíregyháza, 1967. Sz[abolcs]-Sz[atmár] m. Tanács soksz. 32 l.

(Szabolcs-szatmári múzeum füzetek 3.)

SLAVICA. Annales Institui Philologiae Slavicae Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Debrecen. 7. Red.: Endre Iglói. 1967. 327 l., illusztr. Bibliogr. a tanulmányok végén.

A. CSEMICKI SOS—ÚJVÁRY Z[oltán]: *Un masque d'animal d'origine slave dans les coutumes populaires de la Hongrie Orientale.* [Magyarország.]

FAJSZI HONISMERETI ÉRTESÍTŐ. Kiad. a Bács-Kiskun megye, [Megyei] Tanács; Kecskemét. 1967. Szerk. HENKEY Gyula. 1967. 57 l., 4 t.

Deutschsprachige Zusammenfassungen.
KUNCZ Károly *Adalékok Fajsz történetéhez* — FEHÉR Zoltán *Fajszi néphit,* — HENKEY Gyula *Fajsz felnőtt lakosságának embertani vizsgálata.*

BÉKÉS MEGYEI NÉPMŰVELÉSI TANÁCS HELYTÖRTÉNETI BIZOTTSÁG ANTOLÓGIÁJA. Békéscsaba. 1. Szerk. VIRÁGH Ferenc. 1967. 83 l.

(Körös-menti honismereti közlemények 1.)
BECK Zoltán: *Emlékezés Zsadányi Nagy Lajosra.*

TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre: *Mitológia.* 6. kiad. Bp. 1968. Gondolat. 418 l., illusztr. 50,— Ft.

LIPTÁK Gábor: *Hínártündérek.* Balatoni mesék. ([Ill.] Gaál Éva.) Bp. 1968. Móra. 30 l. 2,— Ft.

(Kispajtások mesekönyve 181.)

(SCHÜTZ István): *Virágzik a pomagránát. Albán históriás énekek, balladák és népdalok.* [Antológia.] Vál. és utószó: — —. Ill. VINCZE Lajos. Bp. 1968. Európa. 350 l. 35,— Lt.

DOMANOVSZKY György: *Magyar népi kerámia.* [Ill.] (LAKNER László.) [Foto]: KOFFÁN Károly. Bp. (1968). Corvina. 73 l., 24 t. 28,— Ft.

(Magyar népművészet 1.)

(BERECZKI Gábor): *Az aranyfonó lányok. Észt népmesék.* (Vál., ford., utószó és jegyz.: — —. Versford: KÉPES Géza. Ill. LÓRÁNT Lilla.) Bp. 1968. Európa. 167 l. 12,— Ft.

(Népek meséi.)

[Pécs], JANUS PANNONIUS MÚZEUM ÉVKÖNYVE. 1966. (Szerk. Dankó Imre.) 1967. Somogym. ny, Kaposvár. 310 l., 15 t.

Bibliogr. a tanulmányok végén.
Deutschsprachige Zusammenfassungen. — Résumés en langue française. — Rezjume na ruszszkom jazik.
DANKÓ Imre: *A termelőszövetkezetek néprajzának kutatása.* — ZENTAI János: *Adatok Ormánság néprajzi határának megállapításához.* — KNÉZY Judit: *A kaposvári Rippl-Rónai Múzeum* [id.] *Kapoli* [Antal] *tárgyai.* — HOLOVICS Flórián: *Baranya* [megye] *a 17. század elején. Dallos Miklós pécsi püspök jegyzete 1620-ban.* — DANKÓ Imre: *A Délvidék és a Hajdúság.* — KŐHEGYI Mihály: *Ormánsági jobbágysérelmek.* — *Hirics, Piskó és Kisszentmárton kérései az 1848-as országgyűléshez.* — DANKÓ Imre: *Az 1906. évi Baranyai aratósztrájkok.* — MÁNDOKI László: *Néprajzi kiállításaink.* — *A Baranya megyei múzeumok 1966. évi működése.* (Beszámoló.)

BÁLINT Sándor: *A szegedi nép.* Bp. 1968. Gondolat. [Győr.] 174. l., 12 t. 13,50.— Ft.

(Dajaszászyné) Dietz Vilma — Varga Marianna: *Palóc keresztszemes hímzések.* [Rajz:] Dajaszászyné Dietz Vilma. Szöveg: Varga Marianna. Bp. 1967. NPI, Házi soksz. 65 l. 14,— Ft.

(Mintagyűjtemény. Szövés, hímzés, faragás, fazekasság.)

TÁNCTUDOMÁNYI TANULMÁNYOK. Kiad. a Magyar Táncművészek Szövetsége. Bp. 1965—66. Szerk. Dienes Gedeon. 1967. 208 l., 4 t. 23,50.— Ft.

Bibliogr. a tanulmányok végén.
Sz. Szentpál Mária: *Csoportos néptánc-koreográfiák formai elemzése.* — Pesovár Ernő: *A csalogatós csárdás.* — Martin György: *A néptánc és a népi tánczene kapcsolatai.* — Tóth, Stefan: *A szlovák néptáncok alaptípusai.*

NYELV ÉS IRODALOM. 1—2. — Mészöly emlékkönyv — Néprajz és nyelvtudomány 1—10. Mutató a [Nyelv és irodalom] kötetéhez. [Összeáll.] Takáts Károlyné, Végh József Mihály. Közrem. Mikola Tibor. Szeged 1967. 69—108. l.

([Kiny.: Néprajz és nyelvtudomány 11.])
(Nyelvészeti dolgozatok 75.)
Summary in English. — Rezjume na ruszszkom jazik.

(Bodrogi Tibor — Karig Sára): *A bőbeszédű teknősbéka. Ausztráliai, óceániai, indonéziai . . . népek meséi.* (Vál., szerk. és mesemagyarázó — —. [Ill.] Reich Károly.) Bp. 1968. Móra Kiadó. 408 l., 8 t. 43,— Ft.

(Népek meséi.)

Az ezeregy éjszaka meséi. [Alf laila wa laila.] (Ford. Honti Rezső. Vál. és utószó: Varga Katalin.) Bp. 1968. Szépirod. Kiadó. 358 l.

(Olcsó könyvtár.)

(Ortutay Gyula — Kriza Ildikó): *Magyar népballadák.* [Antológia.] (Szerk. és bev. Ortutay Gyula. Vál. és jegyz.: Kriza Ildikó.) Bp. 1968. Szépirod. Kiadó. 814 l. 42,— Ft.

([Magyar Parnasszus.])

HONISMERET. A honismereti szakkörvezetők tájékoztatója. [Bp.] Hazafias népfront. 10. füz. (Összeáll. Dömötör Sándor.) 1967. Kossuth Kiadó soksz. 72 l.

Székely György: *Az országos Helytörténeti Bizottság és a honismereti mozgalom.* — Tábori György: *A honismereti mozgalom Békés megyében.* — Nagy Dezső: *Munkaviseletek, szakmai divatok.* Részlet a készülő Honismeret és munkáshagyomány c. jegyzetből.

Összeállította: Szél Katalin

Az Akadémiai Kiadó néprajzi újdonságaiból:

NÉPI KULTÚRA — NÉPI TÁRSADALOM

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NÉPRAJZI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK ÉVKÖNYVE I.

Főszerkesztő:
ORTUTAY GYULA

Szerkesztette:
DIÓSZEGI VILMOS

A kötetben az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának munkatársai adják közre tanulmányaikat, melyek a néprajz és a folklór történeti megközelítésének néhány kérdését vizsgálják, éspedig K. Kovács László: A közös fejősjuhnyájak tejhaszonvételi formái Erdélyben 1900 körül, Kisbán Eszter: A lepénykenyér a magyar népi táplálkozásban, Kósa László: A magyar burgonyakultúra történetének és néprajzának kutatása, Manga János: Magyar dudák — magyar dudások a XIX—XX. században, Istvánovits Márton: Prolegomena a grúz betyárfolklór vizsgálatához, Diószegi Vilmos: A palóc etnokultúrális csoport határa és kirajzásai, Cs. Pócs Éva: A magyar ráolvasások műfaji és rendszerezési problémái.

Kötve: 58,— Ft

*

A szaktudományban komoly nemzetközi elismerésnek örvendő Új Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII—XV. kötete

ÁMI LAJOS MESÉI

262 népmesét, több tréfát, trúfát, babonás történetet és állatmesét tesz közkincsé. A mesemondó haláláig hitt a sárkány, a vont arany égbolt, az alattunk és felettünk levő világréteg és minden mesei elem valóságos létezésében. A gyűjtemény felnőttekhez szóló darabjai nemcsak a mesélő egyéniségét, hanem a mesehallgató közönség tevékeny, meseformáló szerepét is megvilágítják.
Ámi Lajos meséit Szabolcs-Szatmár népköltészetének alapos ismerője, Erdész Sándor vette hangszalagra, vezeti be tanulmányával, sorolja típusrendszerbe és kíséri jegyzetekkel.
Ámi Lajos meséi a magyar folklorisztika gazdagságát bizonyítják.

Három kötetben: 222,— Ft

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László
A kézirat nyomdába érkezett: 1968. VIII. 9. — Példányszám: 900 — Terjedelem: 14,7 (A/5) ív.

68.66114 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA
Budapest, V. Akadémia u. 2.
Telefon : 126-777

Budapest,
a postabélyeg kelte

Az Akadémiai Könyvtár szolgáltatásainak bővitéseként

REPROGRÁFIAI SZOLGÁLATOT

létesit, melynek feladata, hogy korszerü másolási és sokszorositási tevékenységét növelje a kiadványokban felhalmozott ismeretanyag hozzáférhetőségét, gyorsabbá és hatékonyabbá tegye a dokumentumok használatát. Reprográfiai Szolgálatunk RANK XEROX 914 tipusu elektrosztatikus másoló készülékkel gyorsan, téritési dij ellenében, szabad szemmel olvasható másolatokat készit A4 (kb. 21x30 cm) és B4 (kb. 25x35 cm) méretekben a Könyvtár állományában lévő, vagy a kutatók által másolás céljából átadott dokumentumokról, illetőleg azok kijelölt részeiről.

Uj szolgáltatásunk lehetővé teszi olyan könyvtári dokumentumoknak (pl. kézikönyveknek, kurrens periodikáknak, gyüjteményes és sorozati kiadványoknak, továbbá muzeális jellegü müveknek és iratoknak) és azok kutatás tárgyát képező részeinek, fejezeteinek, cikkeinek rendelkezésre bocsátását, amelyek eredeti példányai nem, vagy csak korlátozottan kölcsönözhetők, egyszersmind biztositja a kutatók számára a másolatoknak olvasótermen kivüli bármikori használatát.

A könyvtári állományba tartozó dokumentumokról készült másolatok csak tudományos kutatás céljára használhatók, nem sokszorosithatók és nem terjeszthetők. A megrendelő által hozott dokumentumok másolásánál a szerzői, kiadói, forditói, terjesztői stb. jogokkal kapcsolatos minden felelősséget a rendelő visel.

A xerox-másolatok készitésének dijai :

az akadémiai intézetek, intézmények, szervek, valamint egyetemi tanszékek és mindezek munkatársai számára
másolatonkint (felvételenkint . . . . . 1.- Ft.
Más megrendelők részére másolatonkint,(felvételenkint). . . . . 4.- Ft.

A másolás megrendelése személyesen (a könyvtár szolgáltató helyein vagy közvetlenül a Reprográfiai Szolgálatnál), továbbá postán - sürgősség esetén akadémiai szervek és intézmények részére telefon utján is - történhet. A téritési dijat helyben készpénzfizetéssel, vagy számlázással és utánvételezéssel kell kiegyenliteni. Utóbbi esetben a rendelőt a téritési dijon felül postai küldeményenként 5.- Ft kezelési költség terheli.

Xerox-másolással kapcsolatos tevékenységünkről és szolgáltatásunk igénybevételének közelebbi részleteiről kivánságra az

AKADÉMIAI KÖNYVTÁR REPROGRÁFIAI SZOLGÁLATA
Budapest, V. Akadémia u. 2. Telefon : 126-777|36 má.

ad készséggel tájékoztatást.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA
Igazgatósága

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftsleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, IMRE KATONA, LAJOS TAKÁCS, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXIX 1968 3

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку.

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура» (Будапешт, I., Fő utca дом № 32.; чековой номер: MHБ 43/801 или на заграницe: у представительства этого же предприятия).

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB 43/801 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint)

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX: 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXIX **1968** **3**

INHALT — SOMMAIRE — СОДЕРЖАНИЕ

Balassa, Iván: János Jankó, der Ethnograph — Янош Янко как Этнограф ..... 317—330
Lipták, Pál: János Jankó, der Anthropolog — Янош Янко как антрополог ..... 331—337
Szabadfalvi, József: Zur landnahmezeitlichen Schicht der ungarischen Futterwirtschaft — К языковому слою, связанному с венгерским кормоводством в период до завоевания родины 338—349
Szilágyi, Miklós: Die Schäferei in Grosskumanien Ende des 18. Jh. — Овцеводство в надь-куншаге в конце XVIII. века.... 350—367
Kósa, László: Die Kartoffelproduktion im südlichen Somogy — Выращивание картофелья на юге области шомодь..... 368—395
Törő, László: Arbeitsteilung und Hirtenorganisation in den Hirtengemeinschaften von Hortobágy — Разделение труда и пастушеская организация в община хортобадьских коровопастухов..... 396—407
Vászolyi, Erik: Nordsyrjänische epische Lieder — Эпические песни северных зырян..... 408—420

Kleinere Mittelungen — Documentation — Краткие сообщения 421—440

Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Рецензия ..... 441—472

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 473—482

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIX. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST 1968

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Szerkesztő

K. KOVÁCS LÁSZLÓ

A szerkesztő bizottság tagjai:

DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KATONA IMRE,
TAKÁCS LAJOS, VINCZE ISTVÁN

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest V., József nádor tér 1. és *bármely postahivatalban.* Csekkszámlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány utca 21. telefon 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46. MNB egyszámlaszám: 46. az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci utca 22. telefon: 185—612.
Előfizetési díj egy évre: 40 Ft.

TARTALOM

Gunda Béla: A Heliantus annuus termesztése az észak-amerikai indiánoknál ..... 485—502
Faragó József: A mennybe vitt leány balladájához ..... 503—525
Szabó László: Mereglyés építkezés Szabolcs megye keleti részén 526—547
Selmeczi Kovács Attila: A zsúpfedél készítése a keleti palócoknál 548—559
Eperjessy Ernő: Borbála-napi hiedelmek, szokások és a nyelvcsere kérdése ..... 560—587

Kisebb közlemények

Gunda Béla: Szentmártoni Kálmán népmesegyűjtő ..... 588—593
Balázs Lajos: A szalonna és háj szerepe Nádudvaron a XIX. században ..... 593—597
Péter László: Akik legelni küldték a népet 597
Kőhegyi Mihály: Adalékok a Reguly-gyűjtemény elkallódott társgyainak történetéhez ..... 597—598

Viták, vélemények

Balogh László: Kungedi ..... 599—600

Könyvszemle ..... 601—624

Néprajzi hírek

Kósa László: Száz éves Orbán Balázs 'A Székelyföld leírása' című munkája 625
Kósa László: Konsza Samu köszöntése ..... 626—627
Pentikäinen Juha: Itkonen T. J. 1891—1968 (Nekrológ) ..... 627—628
Hoppál Mihály: Az I. Országos Néprajzi Filmszemle ..... 628—630
Hoppál Mihály: Ankét a magyar néprajzi filmezés problémáiról 630—634
vv. : A hatodik szlavista kongresszus ..... 634—635
Tanka Miklós: A cigány-kutatás 1968-as kongresszusa ..... 636—637
Szél Katalin: Új könyvek és kiadványok (1968. III. negyedév) 637—639

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

LXXIX. * BUDAPEST 1968 * 4. SZÁM

A Helianthus annuus termesztése az észak-amerikai indiánoknál

Hazánk, Románia, Ukrajna legfontosabb olajat szolgáltató növénye a napraforgó, amely Amerika felfedezése utáni évszázadban került el Európába.[1] Óvilági megjelenésének idején — először 1510-ben vetették el a madridi botanikus kertbe[2] — az észak-amerikai indiánok a vadon tenyésző speciesek magját már évezredek óta gyűjtötték, és termesztésével is foglalkoztak. A napraforgó — Van Gogh festményeinek ez a gyakori témája — egyike annak a néhány növénynek, amelyet az Újvilágban Mexikótól északra kezdtek el termeszteni, s amelynek vad őse még előfordul.

A közönséges napraforgónak *(Helianthus annuus* L.) Észak-Amerikában három varietása ismeretes: *Helianthus annuus* var. *lenticularis* (Dougl.) Ckll., amely vadon nő az Egyesült Államok nyugati részén. Ez a varietas ágas, kis virágtányérai vannak, amelyeken kevés sugárvirág helyezkedik el. A *Helianthus annuus* var. *annuus* szintén ágas varietas, de már nagyobbak a tányérai, s a tányérok peremén több a sugárvirág. Az Egyesült Államok középső részének nyugati vidékein található. A *Helianthus annuus* var. *macrocarpus* (D. C.) Ckll. az óriás napraforgó, amelynek szára ágatlan, s egyetlen tányérja van. Ez a tk.-i kultivált varietas.[3]

A vad *Helianthus* gyűjtése

A vad napraforgó magjának gyűjtése és táplálékul való felhasználása az indiánok széles körében ismert. A növényt, virágját felhasználják gyógyításra és kultikus célokra is. Legelterjedtebb a közönséges vad napraforgó *(Helianthus annuus* var. *lenticularis)* magjának gyűjtése, de az apachek gyűjtik a *Helianthus petiolarist* is.[4] A hopi rezervációban és környékén az indiánok három vad speciest ismernek és gyűjtenek *(Helianthus annuus* L., *Helianthus anomalus* Blake, *Helianthus petiolaris* Nutt.).[5]

[1] A tanulmány részlete azoknak a kutatásoknak, amelyeket 1965—1966-ban Ford ösztöndíjjal az Amerikai Egyesült Államokban végeztem. Vö. ehhez: Gunda Béla: *A növénytermesztés kezdetei az észak-amerikai indiánoknál.* Műveltség és Hagyomány, X. (Debrecen, 1968) 7—36.

[2] Žukovskij P. M.: *Kulturnie rastlenia i ich sorodiči.* Moszkva, 1950. 209.

[3] Heiser Ch. B.: *The Sunflower among the North American Indians.* Proceedings of the American Philosophical Society, Vol. 95, Nr. 4. (Philadelphia, Pa., 1951) 432.

[4] Heiser Ch. B. i. m. 432.

[5] Whiting A. F.: *Ethnobotany of the Hopi.* Museum of Northern Arizona, Bulletin No. 15. (Flagstaff, Ariz., 1939) 96—97.

A Mississippitől keletre nincsenek adataink a vad napraforgó használatáról, s ott a leggyakrabban gyűjtött *Helianthus annuus* var. *lenticularis* nem is fordul elő, noha ezen a területen az indiánok igen régen termesztenek napraforgót.[6]

Már a Lewis M. és Clark W. expedíció (1804—1806) említi a vad napraforgó táplálkozásra gyűjtött magvait a shoshoni indiánoktól (Idaho, Wyoming), s ezt figyelték meg később más ute-aztek törzseknél (gosiute) is. Gyűjtik a napraforgó magot az apachek, navajok s a nyugati partok indiánjai (luiseño törzs). Nem ismeretlen a vad napraforgó felhasználása a dakota, a yuman (a cocopak és maricopak kivételével), zuñi, hopi, tewa, keres, yokuts, cheyenne és más törzseknél.[7]

1966 májusában a Colorado River Indian Reservationban (Arizona), Poston település közelében vad napraforgót találtam egy irtás alatt álló bozótos, erdős terület szélén. A napraforgó — ágain apró virágfejekkel — egészen sűrűn nőtt (1., 2. kép). A fényképeim alapján az Indiana University (Bloomington, Ind.) botanika professzora, Heiser Charles B. volt szíves közelebbről meghatározni. Szerinte a napraforgó *Helianthus annuus* spp. *lenticularis*. A rezerváció vegyes indián lakosságú s az egyik mohave indián elmondotta, hogy ők már nem, de elődeik az érett fejeket összeszedték, otthon bottal kiverték a szemeket, s nyersen vagy pörkölve rágcsálták. Szerinte ma már azért nem eszik a napraforgómagot, mert nagyon apró, kevés a belső része, és nem érdemes vele vesződni. Legfeljebb a gyermekek tépdesik le a virágot, és játékból koszorút fonnak belőle, a hajukba tűzik.

A *Helianthus* termesztésének elterjedése

A termesztett napraforgó *(Helianthus annuus* var. *macrocarpus)* vad rokonaitól abban különbözik, hogy magvai, tányérja nagyobbak s monocephalikus, noha egyes indián törzsek, mint a hidatsak több tányérú napraforgót is termesztenek.

Az indiánok a napraforgót az Egyesült Államok különböző területén művelik.[8]

1. *Keleti terület.* Már 1615-ben említik — ott ahol ma Loretto fekszik — kanadai termesztését. A XVII—XVIII. századi délkelet kanadai, s az Egyesült Államok szomszédos területéről származó közlések irokéz törzsekre vonatkoznak. De termesztik a napraforgót az algonkin indiánok is. 2. *Délkeleti terület.* Az Egyesült Államok délkeleti területein a napraforgó termesztését említő régebbi (XVII—XVIII. sz.) közlések a caddokhoz tartozó hasinai indiánokra vonatkoznak, akik a mai Texas északkeleti részén laktak, s ma már kihaltak. Noha a vad napraforgó *(Helianthus annuus* var. *lenticularis)* előfordul Texas-

[6] Heiser Ch. B. i. m. 433.

[7] Sparkman Ph. S.: *The Culture of the Luiseño Indians.* University of California Publications in American Archaeology and Ethnology, Vol. 8, No. 4. (Berkeley, Calif., 1908) 228. l. — Heiser Ch. B. i. m. 432—433. — Castetter E. F. and Bell W. H.: *Yuman Indian Agriculture. Primitive Subsistence of the Lower Colorado and Gila Rivers.* Albuquerque, N. M., 1951. 196. l.

[8] Heiser Ch. B. i. m. 433—437. — Driver H. E. and Massey W. C.: *Comparative Studies of North American Indians.* Transaction of the American Philosophical Society, New Series, Vol. 47, Part 2. (Philadelphia, Pa., 1957) 222—223.

ban, nem kétséges, hogy a régi spanyol adatok termesztett napraforgót említenek. HIDALGO FRAY Francisco 1691—1722 közötti utazása során azt írja, hogy az ottani indiánok nagy mennyiségben ültetnek kukoricát, babot és napraforgót. A chitimacha, choctaw törzsek is a napraforgó termelőkhöz tartoz-

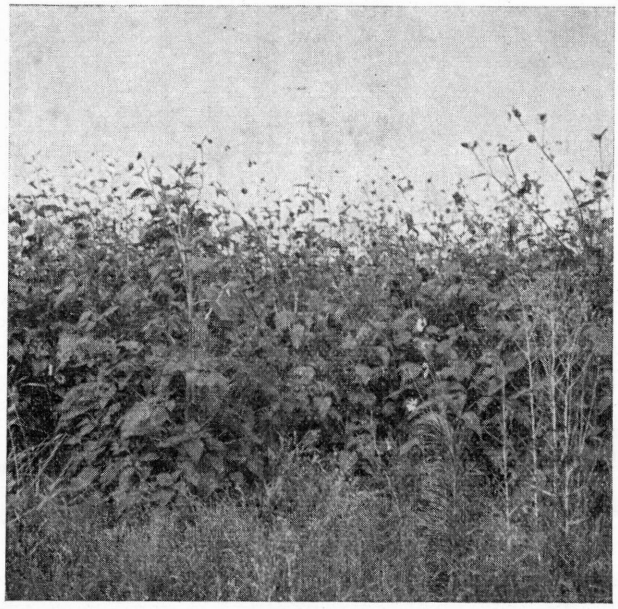

1. kép. Vad napraforgó *(Helianthus annuus* ssp. *lenticularis).* Colorado River Indian Reservation, Poston, Arizona. GUNDA Béla felv. 1966.

nak.[9] 3. *A középső* napraforgó termelő területekhez elsősorban a Missouri vidéke tartozik, ahol a mandan, hidatsa és az arikara indiánok termesztik ezt a növényt. Felmerült olyan vélemény, hogy a „délnyugatról" bevándorolt arikarak hozták magukkal a napraforgót más növényekkel együtt, s tőlük tanulták el a termesztését a mandan és hidatsa törzsek.[10] HEISER Ch. B. ezt a véleményt nem fogadja el, s ha nem is kielégítőek a bizonyítékai, annak a lehetőségét veti fel, hogy a napraforgó termesztését keletről a mandanok hozták magukkal,[11] akik hagyományaik szerint a Missourit Dél-Dakotában a White folyó torkolatánál pillantották meg először. Onnan vándoroltak tovább északra. Részleteiben ugyan nem ismerjük a caddo nyelvcsaládhoz tartozó arikara indiánok (akiknek rokonai — a pawnee, wichita, caddo törzsek — délen laknak) vándorútját, mégsem vethetjük el GILMORE M. R. véleményét, mert New Mexicóban a régészek több évezredes napraforgó maradványokat fedeztek fel. Természetesen az idetartozó kérdések sokkal bonyolultabbak, mint a

[9] SWANTON J. R.: *The Indians of the Southeastern United States.* Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 137. Washington, D. C. 1946. 269, 288, 305, 306. l. — HEISER Ch. B. i. m. 433—435.

[10] GILMORE M. R.: *The Missouri River and the Indians.* Geographical Soc. Phil. Bull. Vol. 25, 1927. 155—161.

[11] HEISER Ch. B. i. m. 436.

fentiekben röviden elmondottak! A 'délnyugatról' való bevándorlás helyett helyesebb Wissler C. és Lowie R. H. megállapításai nyomán délkeleti irányból történő arikara bevándorlásról beszélni. A caddo nyelvcsalád törzseinek a valószínű hazája déli Arkansas és a szomszédos területek voltak.[12] Lowie R. H. még délebbre teszi a caddo törzsek ősi lakhelyét: a Mexikói öböl környékére, déli Texasba. A caddo törzsek a későbbi időben el-elportyáztak pueblo területre is, de a pueblok hatása nem mutatható ki kultúrájukban: az őrlőkő — amely annyira jellemző a pueblokra — náluk ritka, s helyette a famozsarak keleti típusát, a magas tönkmozsarakat használják.[13] Természetesen az északra vándorlás során az arikarak, a pawneek kultúrája a természeti viszonyok befolyása révén is változhatott. Az arikara napraforgó igen primitív (ágas, kistányérú, a tányér sárga vagy bíbor színű, s a magvak különböző színű alapon bíborpiros, szürke és fekete csíkozásúak). Vannak hosszú és keskeny magvak is, amelyek hasonlítanak a Nagy Síkság (Great Plains) prehisztorikus magmaradványaihoz. Felmerülhet olyan gondolat is, hogy az arikara napraforgó a *Helianthus annuus* var. *annuus* vagy a *Helianthuus annuus* var. *lenticularis* variánsokkal való hybridizáció révén jött létre. Biztosabb eredményhez azonban csak akkor tudnánk jutni, ha a botanikusok megvizsgálnák, illetve összevetnék az arikara napraforgót a New Mexico-i prehisztorikus leletekkel és az arikarak vándorútjának vad és termesztett napraforgó specieseivel. A népek vándorlásaik során hátrahagyhatják termesztett növényeiket, de ugyanúgy megismerkedhetnek új kultivált és vad speciesekkel, amelyeket tovább hurcolhatnak magukkal. 4. *Délnyugati terület.* A napraforgót különböző intenzitással termesztik a hopi, havasupai, apache, zuñi, navajo, kiowe, acoma, mohave és más törzsek, de egyes törzsek (pl. kiowa, zuñi) valószínű, hogy csak újabban ismerkedtek meg termesztésével vagy ingadozik a növény termesztése. Feltűnő, hogy délnyugaton a napraforgó termesztése főképpen az Anasazi-kultúrával (i. u. 200—700 kosárfonó periódusok, i. u. 700—1300 pueblo periódusok a klasszikus puebloval bezárólag) rokon törzseknél (hopi, zuñi, keres, tano stb. pueblok) ismeretes és jórészt ismeretlen a Hohokam-kultúrával (i. u. 300—1400) kapcsolatban álló törzseknél. Így a pimak és papagok — a Hohokam-népesség utódai — még a vad napraforgót sem gyűjtik. A hopi és a havasupai napraforgó botanikai szempontból igen ősi vonásokat őrzött meg. Heiser Ch. B. szerint valószínűtlen, hogy a havasupaiok napraforgója a hopiktól került volna el. Valószínűbb, hogy a havasupai és a hopi napraforgó közös forrásból származik, vagy a hopik szerezték napraforgójukat a havasupaioktól.[14] A napraforgó havasupai elnevezése *(ăk'ŏtă)* és hopi terminológiája *(a:gaw'u)* kétségkívül összetartozó szavak s a havasupai napraforgó eredeténél feltétlenül tekintetbe kell venni Spier L. közlését, aki szerint a havasupaiok a hopiktól szerzik be — más termesztett növények magvával együtt — a napraforgómagot.[15] 5. *Mexikó.* A napraforgót napjaink-

[12] Wissler C.: *The American Indian. An Introduction to the Anthropology of the New World.* New York, 1950. 273.

[13] Lowie R. H.: *Indians of the Plains.* American Museum Science Books. Published for The American Museum of Natural History. Garden City, New York, N. Y., 1963. 214—215.

[14] Heiser Ch. B. i. m. 443. — White L. A.: Notes on the Ethnobotany of the Keres. Papers of the Michigan Academy of Science, Arts and Letters. Vol. 30. (Ann Arbor, Mich., 1945.) 563.

[15] Spier L.: Havasupai Ethnography. Anthropological Papers of The American Museum of Natural History, Vol. XXIX, Part III. New York, N. Y. 1928. 105.

ban főleg Észak-Mexikóban termesztik. HEISER Ch. B. szerint a mexikói napraforgók egyes variánsainak jellemzője, hogy a magoknak csekély csőrszerű görbületük van. Ez a tulajdonság ismeretlen a mai indián napraforgók körében. A vad specieseknél sem fordul elő. Az archeológiai anyagban azonban van megfelelője. A mexikói *maís de teja* magja igen hasonlít a Mammoth-barlang (Kentucky) prehisztorikus napraforgójához. Valószínű, hogy a magvaknak ez a sajátsága igen korán megjelent, szélesen el volt terjedve, de csak Mexikóban maradt meg. A mexikói *maís de teja* és *maís negro* napraforgó rokonságban van a hopi és a havasupai napraforgóval is.[16]

A *Helianthus* az archeológiai leletekben

A napraforgó az archeológiai leletekben a legrégebbi időből délnyugaton került napvilágra, ahol a vad *Helianthus* ma is a természetes növénytakaró egyik egyede. MACNEISH R. S. a Bat-barlangból (New Mexico) előkerült primitív kukoricacső, tökmag és tökhéj, valamint napraforgó maradványokról (i. e. 3600—2000) azt mondja, hogy időszakos nomád gyűjtögetőktől származnak.[17] SMITH C. E. a Bat-barlang napraforgó leleteit a termesztett növények közé sorolja,[18] de később DICK H. W. azt a felfogást fejtette ki, hogy a Bat-barlang napraforgója még nem volt termesztett növény. A barlanglakók a vad növény magvait gyűjtötték és fogyasztották. A Bat-barlang kis tányérú prehisztorikus napraforgójához hasonló apró tányérú *Helianthus annuus* még napjainkban is vadon nő a környék nedvesebb vidékein.[19] Feltűnő, hogy a *Helianthus annuus* a barlang mind a hat rétegében — hasonlóan, mint a *Zea mays* és a *Cucurbita pepo* - - előfordul s a növényi leletek kb. az i. e. 3500 és i. u. 1000 közötti időperiódust foglalják magukba.[20]

Jelentősek a Tularosa-barlang (New Mexico) három különböző speciest képviselő napraforgó leletei (kb. i. e. 300—150). Ezek egyike a vadon előforduló *Helianthus annuus* var. *lenticularis*, a másik a *Helianthus praetermissus* vagy talán a *Helianthus petiolaris*, a harmadik valószínű a *Helianthus Nuttallii*.[21] Napraforgó maradványok más délnyugati lelőhelyeken is előfordulnak (Castle Park, Colorado, vad species; Valencia County, New Mexico; Fort Stockton,

[16] HEISER Ch. B. i. m. 437, 444—446.

[17] MACNEISH R. S.: *The Origin of American Agriculture*. Antiquity, Vol. XXXIX. No. 154. (Cambridge, Eng., 1965) 91.

[18] SMITH C. E.: *Prehistoric Plant Remains from Bat Cave*. Botanical Museum Leaflets, Harvard University, Vol. 14, No. 7. (Cambridge, Mass., 1950) 164, 177.

[19] DICK H. W.: *Bat Cave*. Published by School of American Research. Monograph No. 27. (Santa Fe, New Mexico, 1965) 88, 93, 95.

[20] DICK H. W. i. m. 87—99. — Az újabb vizsgálatok nyomán későbbi időmeghatározás lehetősége merül fel. Kéziratom lezárása után kaptam meg egy újabb tanulmányt. A szerzők szerint a Bat-barlang kukorica leletei nem korábbiak, mint i. e. 2300, esetleg néhány évszázaddal későbbiek. MANGELSDORF P. C., DICK H. W. and CÁMARA-HERNÁNDEZ J.: *Bat Cave Revisited*. Botanical Museum Leaflets, Harvard University, Vol. 22, No. 1. (Cambridge, Mass., 1967) 17. E szerint fiatalabbnak kell lenni a kukoricát őrző rétegekben előforduló napraforgónak is. Valamely növény termesztése és fogyasztása azonban kétségkívül régibb, mint a rávonatkozó első leletek.

[21] MARTIN P. S., RINALDO J. B., BLUHM E., CUTLER H. C., GRANCE R. Jr.: *Mogollon Cultural Continuity and Change. The Stratigrafic Analysis of Tularosa and Cordova Caves*. Fieldiana: Anthropology. A Continuation of the Anthropological Series of Field Museum of Natural History, Vol. 40. (Chicago, Ill., 1952) 475—476.

Texas). A *Helianthus* jellemző növényi maradványa a kosárfonó-periódus kultúráinak (Cave du Pont, Utah), de nem mindig tudjuk megállapítani, hogy kultivált vagy vad speciesek kerültek-e napvilágra.[22] Az archeológiai leletekben (Cliff House, Arizona) fából, ritkábban bőrből készült „napraforgó" virá-



2. kép. Vad napraforgó *(Helianthus annuus* ssp. *lenticularis).* Colorado River Indian Reservation, Poston, Arizona. GUNDA Béla felv. 1966.

gokat találtak, amelyeket esetleg maszkdiszítésre használtak.[23] A kerasan nyelvcsaládhoz tartozó Sia-pueblok *katsina* (természetfeletti lény) maszkjain ma is látható napraforgó virág.[24]

Az Egyesült Államok keleti területein Kentuckyban, az Ozark-platon is felszínre hozott az ásó *Helianthus annuus* tányér- és magmaradványokat. Az utóbbiak kimutathatók emberi fecaliában is, ami kétségkívül bizonyítja, hogy táplálékul fogyasztották. A leletek nyomán arra gondoltak, hogy a Mississippi medencéjének prairi területei voltak a napraforgó termesztésének első centrumai. A *Helianthus annuus* maradványok sokasága és különbözősége miatt GILMORE M. R. és WISSLER C. azon a véleményen van, hogy az Ozark-i

[22] NUSBAUM J. L., KIDDER A. V. and GUERNSEY S. J.: *A Basket-Maker Cave in Kane County, Utah.* Indian Notes and Monographs, Vol. 29. (New York, N. Y., 1922) 71. — AMDSEN Ch. A.: *Prehistoric Southwesterners from Basketmaker to Pueblo.* Los Angeles, Calif. 1949. 105.

[23] KIDDER A. V. and GUERNSEY S. J.: *Archeological Explorations in Northeastern Arizona.* Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 65. (Washington, D. C., 1919) 145—147.

[24] WHITE L. A.: *The Pueblo of Sia, New Mexico.* Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 184. (Washington, D. C., 1962) 238.

Bluff-dweller[25] kultúra vidékén volt a napraforgó első kultiválásának a helye. Kentuckyban (Mammoth-barlang) a kerámia ismerete és a kukorica termesztése előtti kultúrrétegekben is előfordul.[26] A Kentuckyból (Newt Kash Hollow Shelter) származó egyes leleteket HEISER Ch. B. termesztett specieseknek tartja s feltételezi, hogy a napraforgó termesztésének eredőhelye a Missouri mentén lehet. Mindenesetre Kentucky és Észak-Dakota (ahol az arikara indiánok egészen primitív, a vad napraforgóhoz hasonló varietast termesztenek) elsődleges vagy másodlagos centrumai a sokféle termesztett napraforgónak.[27]

Feltűnő, hogy Kentuckyból, Ozarkból az archeológiai ásatások során olyan termesztett növényi komplexumok kerültek elő, amelyek mai termesztése alárendelt, de a növények között megtalálható a napraforgó is. A napraforgó társnövényei az *Iva ciliata*, *Ambrosia trifida*, *Chenopodium*, *Viburnum* speciesek. A növények ehető magvakat szolgáltattak s a fenti területen még ma is vadon nőnek. Ezek a prehisztorikus leletekből (i. e. 2000?) előkerülő növények valószínű, hogy a földművelés helyi spontán fejlődését reprezentálják olyan népesség körében, amely specialistája volt a vadnövények felhasználásának.[28]

Az Egyesült Államok keleti területeire utaló első termesztési centrumok az újabb kutatások nyomán nem bizonyulnak valószínűnek s biztosabban feltételezhető, hogy az Újvilágban először Arizona, New Mexico területén kezdték termeszteni a napraforgót, amely a mai Egyesült Államok területének talán az első termesztett növénye.[29] MACNEISH R. S. a Bat-barlangi növénymaradványokra utalva úgy véli, hogy a régészeti leletekben a napraforgó először délnyugaton i. e. 3600—2000 között jelenik meg, ahol vad rokonai napjainkban is megtalálhatók s termesztésének első nyomai szintén délnyugaton vannak. Innen később (i. e. 2000 körül) elterjedt a termesztése északkeleti Mexikóban, majd később (i. e. 1000 körül) az Egyesült Államok keleti részén (Adena kul-

[25] A Bluff-dweller 'meredek partlakó' jelentéssel fordítható magyarra. Azt a prehisztorikus népességet jelenti, amely az Ozark-hegység meredek falai között, a sziklák védelme alatt lakott. A lakosság ismerte a földművelést, de növénygyűjtéssel, vadászattal is foglalkozott. Valószínű, hogy kapcsolatban álltak Arizona—New Mexico—Utah—Colorado területének Anasazi (kosárfonó periódus) műveltségével.

[26] NELSON N. C.: *Contributions to the Archaeology of Mammoth Cave and Vicinity, Kentucky.* Anthropological Papers of The American Museum of Natural History, Vol. XXII, Part. 1. (New York, N. Y. 1917) 27—31. — GILMORE M. R.: *Vegetal Remains of the Ozark-Bluff-Dwellers Culture.* Papers of the Michigan Academy of Science, and Letters, Vol. 14. (Ann Arbor, Mich., 1931.) 83—102. — JONES W. H.: *The Vegetal Remains of Newt Kash Hollow Shelter.* In: WEBB W. S. and FUNKHOUSER W. D.: *Rock Shelters in Menifee County, Kentucky.* The University of Kentucky, Reports in Archeology and Anthropology, Vol. III, Nr. 4. (Lexington, Kentucky, 1936) 150. — WISSLER C. i. m. 319. — HARRINGTON M. R.: *The Ozark Bluff-Dwellers.* Indian Notes and Monographs, Vol. XII. (New York, N. Y., 1960) 75. Hatt G. is hangsulyozza, hogy Észak-Amerika keleti részén a kukorica és a bab termesztésének bevezetése előtt, prekeramikus rétegekben déli kultúrhatásoktól függetlenül kialakult a földművelés, amelynek a termékei a napraforgó mellett a *Chenopodium*, a *Cucurbita pepo*, a *Lagenaria vulgaris*. CURWEN E. C. and HATT G.: *Plough and Pasture. The Early History of Farming.* New York, N. Y. 1953. 180—181, 203. — Az Ozark-i prehisztorikus napraforgó semmivel sem marad el az indiánok ma termesztett napraforgóvarietasaitól. GILMORE R. M. i. m. 1931. 102.

[27] HEISER Ch. B. i. m. 436, 445.

[28] JONES W. H. i. m. 163. — CARTER G. F.: *Plant Geography and Culture History in the American Southwest.* Viking Fund Publications in Anthropology, No. 5. New York, N. Y., 1945. 26. l. — GUNDA BÉLA i. m. 9. l.

[29] DRIVER H. E. and MASSEY W. C. i. m. 222—223. l.

túra, Ohio, Kentucky, i. e. 800-i. u. 600) tűnik fel a termesztése.[30] Nem valószínű azonban, hogy a napraforgó keleti termesztése végső soron délnyugati eredetű. Keleten önálló kísérlet eredménye is lehet. A Mississippitől keletre délnyugattól független prehisztorikus földművelő komplexum bontakozik ki. Az Adena-kultúra hordozói a napraforgón kívül termesztették és fogyasztották a különböző tökféléket *(Cucurbita pepo* és más speciesek) a *Chenopodium* magjával együtt, de a Kentucky-i sziklafalak tövében talált növényi maradványok — ideértve a napraforgót is — kevésbé kapcsolatosak az Adena-kultúrára jellemző leletekkel.[31] Az Egyesült Államok délkeleti részén az *Iva*, a *Chenopodium*, a napraforgó termesztése kerámiát nem ismerő népességnél már i. e. 2000 körül megjelenik.[32] Ezt a kormeghatározást C_{14} vizsgálatokkal ugyan nem erősítették meg és nem kontrollálták, de a kormeghatározástól függetlenül a Mississippitől keletre délnyugattól (Arizona, New Mexico, déli Utah) külön fejlődés útján létrejött földművelés prehisztorikus körvonalai bontakoznak ki. Ez természetesen még nem indokolja, hogy elvessük a délnyugati kapcsolatok tényét, ill. a nyugatról keleti irányba történő későbbi agriculturális áramlatokat. Ezt a keleti prehisztorikus földművelést ethnobotanikai szempontból *Iva—Chenopodium—Ambrosia—Helianthus* komplexumnak nevezem, amelyhez természetesen még más növények is járulnak.

Yarnell R. A. újabban részletesen foglalkozott a Mississippitől keletre kialakult ősi földművelés kérdésével *(Aboriginal Relationships between Culture and Plant Life in the Upper Great Lakes Region.* Anthropological Papers, Museum of Anthropology, University of Michigan, No. 23. Ann. Arbor, Mich., 1964.). Megállapításait jórészt azokra a radiocarbon vizsgálatokra alapozta, amelyekkel a régebben felszínre került növénymaradványok korát állapították meg. A Salts barlang (Kentucky) napraforgó leletének i. e. 1125 ± 140, a Newt Kash Hollow Shelter (Kentucky) leletének i. e. 690 ± 150 ill. i. e. 640 ± 150, a Mammoth barlang (Kentucky) leletének i. e. 420 ± 60 ill. i. e. 280 ± 40 időszakra tehető a kora. Ezeknek és más leleteknek a kormeghatározása alapján Yarnell R. A. feltételezi, hogy Ozarktól Ohióig már i. e. jelentős földművelő complexum foglalt helyet, amelyhez az *Iva*, tökfélék *(Lagenaria siceraria, Cucurbita pepo)*, talán a *Chenopodium* és a *Phalaris* tartoznak. Ez a complexum Kentuckyban és Ohióban kapcsolatban van az Adena-kultúrával és valószínű, hogy i. e. 700 előtti időszakból eredt, de a gyökerei egészen i. e. 1000 körüli időszakig nyúlnak vissza. A kukorica csak később (de mindenesetre még időszámításunk kezdete előtt) jelent meg s háttérbe szorította a napraforgó, valamint az *Iva*, a *Chenopodium* termesztését, amely növények magját használták táplálékul. Természetesen tekintetbe kell azt is venni, hogy a legrégibbi napraforgóleletek nem minden esetben származhatnak termesztett növénytől. Yarnell R. A. szerint a napraforgó termesztése Kentucky-Arkan-

[30] MacNeish R. S.: *Agricultural Origins in Middle America and their Diffusion into North America.* Katunob, Vol. 1. No. 2. (Magnolia, Arkansas, 1960) 28. — MacNeish R. S. i. m. 1965. 91, 93. l.

[31] Goslin R. M.: *Food of the Adena People.* In: Webb W. S. and Baby R. S.: *The Adena People,* No. 2. (Columbus, Ohio, 1957) 9—47. — Caldwell J. R.: *Eastern North America.* In: Braidwood R. J. and Willey G. R. (Ed.): *Courses toward Urban Life.* Archeological Considerations of some Cultural Alternates. Viking Fund Publications in Anthropology, No. 32. New York, N. Y. 1962. 295. — Braidwood R. J. and Willey G. R. i. m. (Conclusions and Afterthoughts) 340.

[32] Carter G. F. i. m. 1945. 127, 131.

sas övezetében, talán a Mississippi medencéjében kezdődött (i. m. 101—104, 118, 121—125, 147). YARNELL R. A. véleménye lényegében megegyezik a fentebb elmondottakkal; de az i. e. 2000 körüli időszakot a radiocarbon vizsgálatok alapján korrigálja.

Északkeleti Mexikóban (Tamaulipas) a prekeramikus korszak végén (Almagre, Flacco, Guerra fázisok, i. e. 2200—1500) úgy látszik, hogy a népesség már megtelepedett, a földművelés termékeinek volumene megszaporodott s a korábban termesztett növényeket *(Phaseolus vulgaris, Amaranthus leucocarpus, Capsicum annuum, Cucurbita pepo, Zea mays)* kiegészítette a *Helianthus annuus*, egy újabb tök species *(Cucurbita moschata)* és talán az édes manioca *(Manihot dulcis)* termesztése.[33] A napraforgó termesztésének Mexikó irányába, a Rio Grande folyása mentén való terjedése később is (300 i. u.) feltűnik.[34] A régészeti leletek mellett az endemikus — közöttük ágas — varietasok előfordulása és régi írók leírásai (Hernández Francisco, 1651) bizonyítják, hogy a napraforgó a precolumbian Mexico termesztett növényei közé tartozott — természetesen főként északon. Mexikóban a napraforgót *maíz de teja* néven is említik. Ebből arra következtethetünk, hogy helyenként csak a postcolumbian időkben kezdtek foglalkozni művelésével. A napraforgó Jaliscóban előforduló varietása éppenúgy hasonlít a hopi napraforgóhoz, mint az Egyesült Államok keleti részén felszínre került archeológiai leletekhez.[35] Ez a hopi napraforgó fekete magvú (említenek bíborszínűt is), s lehetséges, hogy közvetlen maradványa a kukorica termesztését megelőző észak-amerikai földművelésnek. Bizonyára már mint termesztett növényt ismerték meg a mai hopik.[36]

Hiányoznak az ismereteink a napraforgó termesztésére törekvő első lépésekről. Nem ismerjük azokat a véletlen vagy tervszerű „kísérleteket", amelyek révén az indiánok megpróbálkoztak a növény termesztésével. Az indiánok (mohave, hidatsa) gyakran földjük szélére vetik s önálló, a kukoricához hasonló napraforgó földjeik nincsenek, ami arra utal, hogy növénytermesztésükben mellékes szerepe van.[37] A *Helianthus* termesztésének gondolata valószínűleg úgy vetődött fel az indiánok előtt, hogy megfigyelték a táborhelyük körül elhullott magvakból kifejlődő növényeket, s az ilyen tapasztalatuk révén hozzákezdtek a magvak rendszeres vetéséhez is. Természetesen a rendszeres termesztés megindulásához az is szükséges volt, hogy a vad *Helianthus* termése már ne legyen elégséges szükségletük fedezésére. A paiutek egyik csoportjánál néhány vad növényt — közöttük az egyik napraforgó speciest *(Helianthus Bolanderi)* — öntözéssel szaporítanak, noha náluk a rendszeres növénytermesztés semmiféle formája sem volt ismeretes.[38]

HEISER CH. R. a napraforgóval foglalkozó tanulmányainak egyikében *(The Origin and Development of the Cultivated Sunflower.* The American Biology Teacher, 1955, 166. l.) azt mondja, hogy ezt a növényt a mérsékelt ég-

[33] MACNEISH R. S. i. m. 1965. 90.
[34] MACNEISH R. S. i. m. 1960. 28.
[35] DRESSLER R. L.: *The Pre-Columbian Cultivated Plants of Mexico.* Botanical Museum Leaflets, Harvard University, Vol. 16, No. 6. (Cambridge, Mass., 1953) 134.— Mexikóban a napraforgó precolumbian bennszülött neve *acahualli chimálatl, chimalácatl.*
[36] WHITING A. F.: *Hopi Indian Agriculture II: Seed Source and Distribution.* Museum Notes. Museum of Northern Arizona, Vol. 10, No. 5. (Flagstaff, Ariz., 1937) 16.
[37] GUNDA BÉLA i. m. 26.
[38] GUNDA BÉLA i. m. 23.

hajlatú Észak-Amerikában (Egyesült Államok középső részén) háziasították. Szerinte nem lehet rekonstruálni azokat a lépéseket, amelyek elvezetnek a termesztett növény eredetéhez, de az alábbi hypotézist veti fel. A vad napraforgó *(Helianthus annuus* ssp. *lenticularis)* már a távoli múltban nyugati Észak-Amerikában táplálékot nyújtó növénye volt az indiánoknak. A vad növény idővel a táborhelyeket követő gyomnövénnyé vált s az indiánokkal együtt új területeken terjedt el. Az Egyesült Államok középső és keleti területein az új növény többé-kevésbé „stabilizálódott" s így alakult ki a *Helianthus annuus* ssp. *annuus*. Bizonyára ezt a növényt termesztették és a mutánsok szelekciójával korlátozódott a napraforgó ágainak száma s növekedett a magvak nagysága. Ezzel az óriás monocephalikus *Helianthus annuus* var. *macrocarpus* alakult ki. Hasonlóan képzeli el a napraforgó termesztésének kialakulását ANDERSON E. is *Plants, Man and Life* c. rendkívül szellemes könyvében (Boston, 1952.). Szerinte a *Helianthus annuus* szintén a táborhelyeket követő növény volt, de a *Helianthus petiolaris*-szal való kereszteződés révén alakult ki a monocephalikus napraforgó (204—205. l.).

Lehetséges, hogy helyenként a napraforgó termesztésénél visszafejlődés következett be. CASTETTER E. F. és OPLER M. E. idézik BOURKE J. G. megfigyelését, amely szerint az apachek 1870 körül kultiválták a napraforgót.[39] ELMORE F. H. szerint korábban termesztették a napraforgót a navajok.[40] Természetesen az eredetileg vadász, gyűjtögető apacheknek és navajoknak (mindkét nép északról vándorolt be Arizona, New Mexico területére) nem volt termesztett növénye a *Helianthus annuus*. A navajok csak a XVII. században sajátították el a földművelést a pueblóktól s az apachek földművelése még későbbi. A zuñiknál a napraforgó *(Helianthus annuus* var. *macrocarpus* (DC.) Ckll.) művelését aránylag fiatalnak tartják. A korábbi szerzők termesztéséről nem szólnak, s a zuñik ma is ritkán termesztik, a magot a környékről szerezve be.[41] Az egyes varietasok, helyi jellegzetességek kialakulásánál szerepet játszhatott a magcsere, amelyet HEISER Ch. B. szerint már a prehisztorikus időkben folytattak.[42]

A *Helianthus* termesztési módja, aratása, cséplése

A *Helianthus*-félék termesztési módjáról, a napraforgó földek megműveléséről, a termés betakarításáról — néhány kivételtől eltekintve — csak szórványos leírásaink vannak.

XVI. századi rajzokon azt látjuk, hogy az algonkin indián „secota" és „pomeioc" falvak peremén napraforgó ültetvények díszlenek.[43] Az irokéz törzsek kukoricán kívül babot és tököt is termesztenek. Az utóbbi számára elkülönített veteményes kertjeik is vannak, de a babot a kukorica közé vetik s a kukoricaszár támasztékul szolgál a bab indájának. Ezeken a földeken gyakran

[39] CASTETTER E. F. and OPLER M. E.: *Ethnobiological Studies in the American Southwest, III. The Ethnobiology of the Chiricahua and Mescalero Apache. A. The Use of Plants for Foods, Beverages and Narcotics.* Albuquerque, N. M. 1936. 48.

[40] ELMORE E. F.: *Ethnobotany of the Navajo.* Monographs of the School of American Research, Nr. 8. Santa Fe, N. M., 1944. 87.

[41] BOHRER V. L., KAPLAN L., WHITAKER Th. W.: *Zuñi Agriculture.* El Palacio, Vol. 67. (Santa Fe, N. M., 1960) 200.

[42] HEISER Ch. B. i. m. 436.

[43] HEISER Ch. B. i. m. 434—435.

ültetnek napraforgót is.[44] A korábbi utazók azt írják, hogy a napraforgó a kukoricájuk között nő.[45]

A termés betakarításának módja a vad és termesztett speciesek esetében azonos. Az apache indiánok gyűjtik a *Helianthus annuus* és a *Helianthus canus* magját. A teljesen érett tányérok alá az asszonyok kosarat helyeznek és a napraforgó fejét hátul bottal ütik, s így a magok a kosárba hullanak.[46] GIFFORD E. W. arról ír, hogy a javapai indiánok októberben gyűjtik össze a napraforgó termését. A fejeket letördelik és yucca szálakkal csomóba kötik. Meleg idő esetén két nap elegendő a tányérok kiszáradásához. A tányérból azután a magvakat kézzel kosárba dörzsölik ki, hazaviszik, megpörkölik, metaten összezúzzák, majd ismét kiszelelik, hogy a pörkölésnél elszenesedett részecskék kihulljanak. Ezeknek az apró és fekete magvaknak héjuk nincs, hasonlóan, mint a kultivált napraforgónak *(? G. B.)*. Az így előállított liszt igen olajos, nagy a tápértéke és ezért háborúk idején magukkal vitték.[47] A gosiute indiánok is az összegyűjtött *Helianthus annuus* fejekből bottal, lapickával verik ki a magot.[48]

Az Alsó-Colorado mentén lakó mohavek csak sporadikusan termesztik a *Helianthus annuus* fekete és fehér csíkos magvú varietását. Úgy tűnik, hogy soha nem termesztették azt a bíborszínű magvakat termő napraforgót, amely a hopiknál terjedt el. A mohavek a napraforgót az áradás elvonulása után egy-két sorba nedves földjeik szélére vetik hasonlóan, mint a kukoricát: kb. 5 cm mélyen és egymástól 60 cm távolságra felhalmozott dombocskákba. (Az ilyen dombocskák a kukorica tövek körüli töltéseknek felelnek meg.) Az elvetett napraforgóra kevés figyelmet fordítanak, amely a gyomnövények ellenére gyorsan fejlődik. A vad és kultivált növények érett tányérjait letördelik, megszárítják, majd a magot bottal kiverik.[49] Needles településen (California) a mohavek mindannyian ismerik a napraforgót. Régebben a fenti módon művelték is. 1966. májusában azonban napraforgó földjeik nem voltak. A Colorado menti termőföldjeiket hétvégi kirándulóknak, turistáknak adták ki, amelyeken a bérlők week-end házakat építettek. A termelt mennyiség azonban igen kevés volt (kb. 25—35 kg családonként). A törzsfőnökük szerint maximum 100 napraforgó virágzott egy-egy család földjén. A hopi indiánokról 1931-ben FORDE C. D. azt írta, hogy az öntözött és a tök termesztésére használt földekbe táplálkozás és fekete festék készítése miatt vetik a napraforgót, de a kukorica elvetése előtt, s a tök ültetése után.[50]

A hidatsa indiánok napraforgó termesztéséről részletesen tájékoztat WILSON G. L. A hidatsak kitűnő földművesek s tavasszal a napraforgó magot vetik el először. Április első hete a vetés ideje s az áprilisnak megfelelő hónapot „napraforgó-ültetés-hold"-nak nevezik. A vetést kapával végzik, vagy az asszonyok kézzel vájják ki a talajt, s a mélyedésbe három magot szórnak, majd

[44] JENNESS D.: *The Indians of Canada*. National Museum of Canada, Bulletin 65, Anthropological Series, No. 15. Ottawa, 1963. 40—41.

[45] HEISER Ch. B. i. m. 433.

[46] CASTETTER E. F. and OPLER M. E. i. m. 48. — A *Helianthus canus*-t HEISER Ch. B. a *Helianthus petiolaris*-szal azonosítja. HEISER Ch. B. i. m. 432.

[47] GIFFORD E. W.: *The Southeastern Yavapai*. University of California Publications in American Archaeology and Ethnology, Vol. 29, No. 3. (Berkeley, Calif., 1932) 212.

[48] CHAMBERLAIN R. V.: *The Ethno-Botany of the Gosiute Indians of Utah*. Memoires of the American Anthropological Association, Vol. II. (Lancaster, Pa., 1911) 341, 371.

[49] CASTETTER E. F. and BELL W. H. i. m. 130, 187.

[50] FORDE C. D.: *Hopi Agriculture and Land Ownership*. The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. 41. (London, 1931) 394.

egy kis halmocskát emelnek a magvak fölé. A napraforgót többnyire a más növényekkel beültetett földek köré, a szélekre vetik. Az egyes dombocskák nyolc-kilenc lépés távolságra vannak egymástól, tehát nem vetik sűrűn a napraforgót. A hidatsak szépnek tartják azokat a földjeiket, amelyeket napraforgóval ültetnek körül. Napraforgó magvaik különböző színűek (fekete, fehér, vörös, csíkos) s ennek megfelelően az ízük is más. Minden család a neki megfelelő magvú növényt termeszti. Napraforgójuk több tányérú: az egy vagy több nagyobb fej mellett több kisebb fejet is hordoz a szár. A nagyobb tányérok átmérője 25—26 cm, míg a kisebb tányérok és a vad napraforgó tányérjának az átmérője sohasem több 12—13 cm-nél. Az érett napraforgó fejeket késsel vágják le a szárról, mielőtt azok teljesen megszáradnának. A száron maradt száraz fejekből a madarak sok magot kiszednek. A napraforgó tányérokat hátikosárban viszik haza és a kunyhó tetején a füstnyílás köré elterítve kiszárítják. A szárításra elterített napraforgó fejek sohasem magvas részükkel fekszenek a nap felé. Szárításkor szép idő esetén a férfiak is felmásznak a tetőre és ott tereferélnek. Vihar esetén a kicsépeletlen fejeket behordják a kunyhóba. Egyébként azonban éjszakára is a tetőn hagyják. A szárítás kb. négy napon át tart, s akkor hozzáfognak a csépléshez, amelyet a földön vagy a tetőn olyan módon végeznek, hogy bőrdarabot terítenek el, s magvas részükkel felfelé ráhelyezik a tányérokat, s kiverik a szemeket. A kisebb napraforgó fejeket hasonlóan gyűjtik össze és csépelik el, mint a nagy érett fejeket. Ha későn érik meg a napraforgó, s időközben beáll a hideg, fagyos idő, akkor hagyják, hogy a fejek a száron maradjanak, s a magvak fészkeikben meglazulnak. Ilyenkor — hasonlóan, mint a vad napraforgónál — kosarat tartanak a tányérok alá, s abba gyűjtik össze — a fejeket veregetve — a magvakat, amelyeket otthon szintén szárítanak. A kisebb tányérok és a vad napraforgó magját a nagyobb tányérok magjától elkülönítve bőrzsákokba raktározzák el. A vetőmagot a nagyobb tányérok magvaiból teszik félre. Az egész munka az asszonyokra tartozik.[51]

A *Helianthus* fogyasztása

A néprajzi irodalomban több értékes megfigyelés, közlés olvasható a napraforgó fogyasztásáról, de a régebbi irodalom adatai kevésbé lokalizálhatók, a leírások törzsek, indián csoportok helyett csak vidékeket említenek.

Már Lewis M. és Clark W. expedíciója (1804—1806) említést tesz a vad napraforgó táplálkozás céljára való gyűjtéséről: a shoshoni indiánok (Lemhi folyó vidéke) gyűjtik és táplálékul fogyasztják a napraforgó magot. Később több más szerző is említi a shoshoni törzsek *Helianthus* fogyasztását.[52] Az apachek összezúzzák a vad napraforgó magot, s a lisztből szószfélét készítenek, de a lisztet kiszitálva forró kövön vagy parázsban lepénynek is sütik.[53] A Rio Grande völgyének pueblo indiánjai ehető magjáért korábban termesztették a napraforgót, s az apachek, navajok, hopik a termesztett napraforgó

[51] Wilson G. L.: *Agriculture of the Hidatsa Indians.* An Indian Interpretation. The University of Minnesota, Studies in the Social Sciences, Nr. 9. (Minneapolis, 1917) 16—18.

[52] Heiser Ch. B. i. m. 432.

[53] Castetter E. F. and Opler M. E. i. m. 44—45, 48.

magját őrlőkövön összezúzva, kukoricaliszttel keverve lepénynek készítik.[54] A megpörkölt, lehántolt, lisztté tört magból a navajok kukorica hozzáadása nélkül is sütöttek tésztát.[55] Figyelmet érdemel a havasupai indiánok napraforgó fogyasztása. Ők a magvakat megpörkölik, összekeverik pörkölt kukoricaszemekkel, finomra zúzzák, majd szárazon csipetenként eszik.[56] A mohave indiánoknál a vad és kultivált növények fejeit – mint már említettem – letörik, megszárítják, a magvakat bottal kiverik. Kiszelelés után megpörkölik, metaten lisztté zúzzák és mint a pinolet eszik. A magvakat rendszerint már az érés után elfogyasztják vagy tökedényekbe raktározzák el. A megpörkölt magvakat alkalmilag zúzatlan állapotban is rágcsálják. A mohavek szívesebben fogyasztják a fekete és a piros csíkos magvakat, mint a bíborvörös varietasokat. Mindehhez CASTETTER E. F. és BELL W. H. hozzáfűzi, hogy a cocopa és maricopa törzsek sohasem fogyasztják a napraforgó magját.[57] A Gila folyó mentén tenyészik a vad napraforgó, de a yuman törzsek nem élnek vele.[58]

A hidatsa indiánoknál a napraforgó magot agyagedényekben állandó kavarás közben megpörkölik, s azután mozsárban lisztté törik. A napraforgó lisztből bab, szárított tökszeletek és megtört pörkölt kukorica hozzáadásával a jellegzetes *do'patsa makihi'kĕ (do'patsa* 'négy dolog', *makihi'kĕ* 'kevert') ételüket főzik. Az olajos napraforgó lisztből kis gombócokat is formálnak, amelyek a harcosok, vadászok magukkal vitt élelme.[59]

Az irokézeknél kultikus étel a napraforgó. A magvakat tűz felett megpörkölik, összezúzzák, összefőzik, sőt fehér kukoricával, majd jávorfa viricséből készült cukorral édesítik.[60]

A *Helianthus* olaj

A XVII—XVIII. századi leírások szerint Kanada délkeleti részén lakó indiánok a napraforgó magból olajat préselnek, s azzal hajukat kenik.[61] JENNESS D. azt írja, hogy Virginiában az indiánok nagyra értékelik a napraforgó olajat, amelyet kenyér és leves készítéséhez használnak. Az irokézeknél főleg kenőcsként használják.[62] Olajat készítenek a *Helianthus annuus* magjából a gosiute indiánok is.[63] A hidatsak szerint az olyan napraforgó mag, amelyet fagy ért olajban dúsabb. Így olajosabbak a napraforgó száron levő kisebb fejek mag-

[54] CASTETTER E. F.: *Ethnobiological Studies in the American Southwest. I. Uncultivated Native Plants Used as Sources of Food.* The University of New Mexico, Bulletin, Biological Series, Vol. 4. No. 1. ALBUQUERQUE, N. M., 1935. — ELMORE F. H. i. m. 87.

[55] VESTAL P. A.: *Ethnobotany of Ramah Navaho.* Papers of the Peabody Museum of American Archaeology and Ethnology, Harvard University, Vol. XL, No. 4. Cambridge, Mass., 1952. 51.

[56] SPIER L. i. m. 116. l.

[57] CASTETTER E. F. and BELL W. H. i. m. 196.

[58] SPIER L.: *Yuman Tribes of the Gila River.* Chicago, Ill. 1933. 56.

[59] WILSON G. L. i. m. 19—21.

[60] HEISER Ch. B. i. m. 433—435.

[61] GILMORE M. R.: *Uses of Plants by the Indians of the Missouri River Region.* Thirty-Third Annual Report of the Bureau of American Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution 1911—1912. (Washington, D. C., 1919) 131. l. — HEISER Ch. B. i. m. 433.

[62] JENNESS D. i. m. 40—41. l.

[63] CHAMBERLAIN R. V. i. m. 371.

vai, amelyeket csak a fagy beállta után gyűjtenek össze. Gyakran a nagyobb fejeket éjszakára a kunyhótetőn hagyják, a kicsépelt magvakat az ajtó elé rakják ki, hogy azokat a fagy átjárja.[64]

A *Helianthus*, mint festőnövény

A hopik tizenegy növényspeciest használnak festésre s ezek között van az egyik fekete magvú *Helianthus* sp. is. A mag tannint tartalmaz s feketére festenek vele. COLTON M—R. F. rövid közléséhez hozzáfűzi, hogy rejtély marad miképpen jöttek rá a hopik, hogy a napraforgó magjával festeni lehet.[65] Bővebben tudósít a kérdésről WHITING A. F., aki elmondja, hogy a hopi napraforgó magja bíborpiros festéket tartalmaz, amellyel a hopik textilkészítményeiket, kosaraikat, testüket festik. Készítenek a magvakból fekete színű festéket is. A magvakat, amelyekből a festőanyagot kivonták, megszárítják, őrlőkövön megtörik és eszik.[66] A navajoknál a külső maghéjat főzik s fakó sötétvörös festéket nyernek belőle.[67]

A *Helianthus*, mint gyógyszer

STEEDMAN E. V. említi, hogy a Thompson-indiánoknál (Brit-Columbia) az egyik vad *Helianthus* species gyógyszer.[68] A dakotáknál a napraforgó fejének főzetét mellfájás ellen használják, s a napraforgó köhögés elleni gyógyszer az irokézeknél.[69] Az apacheknál és a zuñiknál az összetört *Helianthus annuust* illetve összerágott gyökerét több más növénnyel együtt a kígyómarta testrészre teszik.[70] A navajoknál a *Helianthus Nuttallii* száraz levelét összemorzsolják, belekeverik egy csésze vízbe és gyomorfájás ellen isszák.[71] A meskwaki indiánok a különböző *Helianthus* speciesek gyökeréből borogatást készítenek az égési sebre, sérülésre, teát főznek a tüdőbaj gyógyítására.[72]

[64] WILSON G. L. i. m. 18—19.

[65] COLTON M-R. F.: *Hopi Dyes*. Museum of Northern Arizona Bulletin No. 41. (Flagstaff, Arizona, 1965) 82—83.

[66] FORDE D. C. i. m. 394. — WHITING A. F. i. m. 1939. 97.

[67] ELMORE F. H. i. m. 87.

[68] STEEDMAN E. V.: *Ethnobotany of the Thompson Indians of British Columbia*. Based on Field Notes by James A. TEIT. Forty-Fifth Annual Report of the Bureau of American Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution, 1927— 1928. (Washington, D. C., 1930) 457.

[69] HEISER Ch. B. i. m. 433.

[70] REAGAN A. B.: *Plants Used by the White Mountain Apache Indians of Arizona*. The Wisconsin Archeologist, Vol. 8, No. 4. (Milwaukee, Wisc., 1929) 158. — STEVENSON M. C.: *Ethnobotany of the Zuñi Indians*. Thirtieth Annual Report of the Bureau of American Ethnology to the Secretary of the Smithsonian Institution, 1908—1909. (WASHINGTON, D. C., 1915) 53. l.

[71] ELMORE F. H. i. m. 87.

[72] LEACH M. and FRIED J. (Ed.): *Funk and Wagnalls Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend*, Vol. II. New York, N. Y., 1950. 1089.

A *Helianthus* egyéb felhasználása

A hopik a sugárvirágokat összegyűjtik, megszárítják, porrátörik, majd kukoricaliszttel összekeverik s ilyen módon sárga arcpúdert készítenek, amelylyel a nők tánc alkalmával bemázolják magukat. A por pókmarás ellen gyógyszerül is használatos. Ha a vad napraforgó gazdagon virágzik kiadós esőre és bő aratásra számítanak. A napraforgó virágot különböző ceremóniák alkalmával díszként is használják.[73] A Ramah-navajoknál szerencsét hoz, ha a *Helianthus petiolaris* virággal, hideg főzetével meghintik a vadász ruháját.[74] A navajoknál a hadi tánc alkalmával használt testkenőcs a különböző növények mellett vad napraforgó virágot is tartalmaz. Egyik kultikus énekükben a nyíl elnyelését úgy szimbolizálják, hogy a nyílvesszőt lassan, fokozatosan napraforgó szárba dugják bele. Hadi táncaiknál a kukoricaösszezúzás ütemét négy hangot adó napraforgószár furulyával érzékeltetik.[75] A zuñiknál a varázsló által előre kiválasztott virágzó *Helianthus annuus* fejeket a férfiak összegyűjtik, a virágtányérokat eltávolítják a szárról, egyenletesen elosztva zsákokba rakják. Alkonyatkor haza viszik s az asszonyok lefosztják a tányérokról a sugárvirágokat, összevegyítik a *Psilostrophe tagetina* virágjával s minden ceremónia nélkül összezúzzák a családi őrlő rekeszekben.[76]

A tewa indiánok egyik éneke szerint a napraforgót a navajo leányok könnyei öntözik.[77] Az irokézeknél az Onondago teremtési mythoszokban a napraforgót a kukoricával, babbal és tökkel együtt említik.[78]

A Ramah-navajok lószőrből font hurkokat függesztenek a napraforgó virágra s valamiféle kék és sárga tollú madarakat fognak.[79] A navajok felhasználják a napraforgó szárat a pruglotipusú madárhurok készítéséhez is.[80]

Összefoglalás

A napraforgó *(Helianthus annuus)* vad és termesztett varietasainak magját az északamerikai indiánok táplálkozás, festés, olajkészítés, valamint — más részeivel együtt — gyógyítás céljára használják. A napraforgónak nyoma van az indián mithológiában is. A napraforgó termesztése keleten és a Mississippi-Missouri mentén északra Kanada határvidékéig, valamint a délnyugati platókon, folyóvölgyekben és Mexikóban is megtalálható. Jellemző a napraforgó termesztése az irokéz, hidatsa, arikara, mandan, hopi stb. törzsekre. Feltűnő azonban, hogy olyan kimondottan földművelő törzsek, mint a pimak és papagok nem termesztenek *Helianthus* specieseket, ill. varietasokat, éppen úgy, mint prehisztorikus elődeik, a Hohokam-kultúra hordozói. A napraforgót gyakran a megművelt földek peremére vetik (mohave, hidatsa törzsek),

[73] Whiting A. F. i. m. 1939. 96—97.
[74] Vestal P. A. i. m. 52.
[75] Elmore F. H. i. m. 87.
[76] Stevenson M. C. i. m. 93. — A zuñi ház nappali szobának nevezhető helyiségében van egy rekesz, amelyben rendszerint három beépített őrlőkövet találunk s ezeken dolgozzák fel az asszonyok a kukoricát.
[77] Leach M. and Fried J. (Ed.) i. m. 1089.
[78] Heiser Ch. B. i. m. 435.
[79] Vestal P. A. i. m. 51.
[80] Elmore F. H. i. m. 87.

ami azzal magyarázható, hogy a növény kultiválása nem elsőrendű fontosságú az indiánok gazdálkodásában. A napraforgó felhasználásának legrégibb archeológiai emlékei (Bat-barlang, i. e. 3600—2000) délnyugaton (New Mexico) találhatók. Valószínű, hogy ennek a periódusnak a közepén vagy — az újabb kormeghatározást figyelembe véve — öt-nyolc évszázaddal később már termesztették a napraforgót délnyugaton (New Mexico, Arizona). Innen terjedt a napraforgó délre (Mexico), de terjedhetett Észak-Amerika keleti része felé is a Mississippi-Missouri irányába. Griffin J. B. szerint az Egyesült Államok keleti részére a földművelés délnyugati hulláma valószínű, hogy i. e. az első évezredben délről, északkeleti Mexico irányából terjedt el miután már Mexicóban (Tamaulipas) és délnyugaton virágzott.[81] Időszámításunk kezdetén a Nagy Tavaktól délre a Mississippi—Ohio medencéjében a Hopewell- és az Adena-kultúrát hordozó falulakó földművesek éltek, akik termesztették a kukoricát és a babféléket.[82] Ezen a területen a napraforgó termesztését a délnyugati növénytermesztő centrumtól függetlenül is megkezdhették az indiánok. Ezt a véleményt támogatja, hogy Ozarkból, Kentuckyból a kukorica megjelenése előtti prekeramikus rétegekből napraforgó és más, helyileg termesztett növények *(Iva ciliata, Ambrosia trifida, Chenopodium* stb.) kerültek felszínre.[83] A probléma azonban a kukorica megjelenését illetőleg még nincsen lezárva. Griffin J. B. azt mondja, hogy a független fejlődéssel kapcsolatban eddig vizsgált egyetlen hely vagy komplexum sem előzi meg a termesztett tökfélék és talán a kukorica feltehető vagy valószínű megjelenését a Mississippi völgyében.[84] Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy az indiánoknak a múltban nyilvánvalóan olyan tevékenységeik is voltak, amelyeket a jelenben az archeológusok ásója nyomán már nem ismerhetünk meg. Az indiánok ethnobotanikai ismeretét figyelembe véve valószínű, hogy Délnyugaton és Keleten a napraforgótermesztés egymástól függetlenül is megindulhatott. Délnyugaton már feltétlenül termesztették a napraforgót i. e. a harmadik évezred elején, a második évezred végén. Keleten valószínű csak i. e. 1000 körül kezdődött el a termesztése. A keleti *Iva—Chenopodium—Ambrosia—Helianthus* komplexum a kukoricától és minden más növénytől független földművelő tevékenység eredménye.

A napraforgó Európában, s így nálunk is, igen fontos kultúrnövény. Étolajszükségletünk fedezésénél nagy a jelentősége. A XIX. század közepétől a napraforgó olaj fogyasztását a paraszti háztartásokban gazdasági, klimatikus, vallási tényezők határozták meg. Művelését, a szem nyerését a parasztgazdaságokban aránylag primitív módon (peremnövény, bottal csépelték, nyersen, pörkölveették) végezték. Magyar népterületen változatos terminológiája *(bógencs, csibagó, karakac, kenyérbélvirág, kenyérvirág, mezsgyezsir, napraforgó, naputánjáró, napvirág, rica, szotyola, tányérbél, tányérbéli, tányérbélű virág, tányérica, tányérrózsa, tányérvirág)* arra utal, hogy a parasztgazdaságokban különböző források nyomán honosodott meg. Mindenképpen megérdemelné, hogy hazai népi termesztése — eleinte a volt határőrvidéken termesztették — hasonlóan feldolgozásra kerüljön, mint a kukoricáé vagy a dohányé. Ez a két

[81] Griffin J. B.: *The Northeast Woodlands Area.* In: Jennings J. D. and Norbeck E.: *Prehistoric Man in the New World.* Rice University, Semicentennial Publications. Chicago and London, 1965. 237.

[82] Griffin J. B. i. m. 237, 240.

[83] Jones V. H. i. m. 148—163. — Stern Th. C.: *Southeast.* In: Jennings J. D. and Norbeck E. (Ed.): *Prehistoric Man in the New World.* Chicago, Ill. 1965. 404.

[84] Griffin J. B. i. m. 237.

növény megelőzte az európai parasztgazdaságokban a napraforgó felhasználását. A kezdetben (s pl. Bajorországban még ma is) kerti virágként ültetett napraforgó magból először 1830 körül ütött nagyobb mennyiségben olajat egy Bokarev nevű paraszt Voronyezs melletti falucskájában, Alexovkában[85] — mitsem tudva arról, hogy az indiánok már hosszú idő óta táplálékul használják a napraforgót. Így az európai ember ismételten felfedezte azt, amiről Észak-Amerika bennszülötteinek már évezredek óta tudomása volt.

GUNDA BÉLA

Бела Гунда:

КУЛЬТИВАЦИЯ ПОДСОЛНЕЧНИКА (HELIANTHUS ANNUUS) У ИНДЕЙЦЕВ СЕВЕРНОЙ АМЕРИКИ

(Резюме)

Дикий и культурный виды подсолнечника (Helianthus annuus), его семена индейцы Северной Америки используют для многих целей: питания, приготовления красок и масла, а также — вместе с другими частями этого растения — для лечебных целей. Упоминание о подсолнечнике найдется и в индейской мифологии и в различных заговорах. В одной из культовых песен навайского племени проглатывание стрелы символизируется медленным засовыванием стрела в стебель подсолнечника. А в одной из песен индейцев племени тева scalp song поется, что подсолнечник поливается слезами девушек племени навайо. В мифах Онондаго ироквойских племен подсолнечник упоминается наряду с такими растениями, как кукуруза, бобы, тыква. Племя навайо использует стебли подсолнечника и для изготовления силков для птиц. Подсолнечник выращивают индейцы на востоке страны и в районе, пограничном с Канадой, тянущемся по течению рек Миссисипи—Миссури. С разведением подсолнечника знакомы и на юго-западе страны (Новая Мексика, Аризона, Южная Калифорния), а также в Мексике. Выращивание подсолнечника характерно для племен ироквойс, хидатса, арикара, мандан, хопи и др. Интересно, что такие земледельческие племена, как пима и папаго, подсолнечника не выращивают, как и их прехистерические предки, народы культуры Хохокем. В культуре Анасази выращивание подсолнечника имело большое значение. Подсолнечник часто сеют по краям обрабатываемых земель (племена мохаве, хидатса), что можно объяснить тем, что разведение его не представляет решающего значения в земледельческом хозяйстве индейцев. Старейшие археологические данные об использовании подсолнечника получены в Нью Мексико (Бет Кейв). С юго-запада разведение подсолнечника перешло и в Мексику, могло оно распространиться отсюда и на восточную часть Северной Америки в направлении территорий по Миссисипи—Миссури. В восточной части Соединенных Штатов Америки (Охайо, Кентукки) в прехистерические времена разведение подсолнечника появляется и независимо от юго-запада. Следует предполагать существование в восточной части независимого от юго-запада комплекса Iva-Chenopodium-Ambrosia-Helianthus cultivated plant в прехистерические времена.

Разведение этих растений сформировалось не в результате выращивания маиса и тыквы, не по их образцу. На юго-западе (Новая Мексика) подсолнечник, безусловно, разводили еще около 2300—2000 22.ф н. э. На востоке его разведение началось, возможно, на 1300—1000 лет позже. Позднее археологические раскопки, конечно, могут пролить свет на достоверность этих данных или изменить их. К разведению подсолнечника индейцы, очевидно, могли прийти таким путем, что не раз видели побеги, поднимающиеся из семян вокруг их стоянок, и на основе этих наблюдений начали систематически выращивать эти растения из семян. Конечно, для систематического выращивания растений, стимулом для его начала должна была явиться и нехватка семян дикого

[85] BERTSCH K. und Fr.: *Geschichte unserer Kulturpflanzen*. Stuttgart, 1949. 245. Egyik gazdasági munkánkban azt olvassuk, hogy „egy magyar gazda tanácsának köszönhetik az oroszok, hogy itt is lábra csapott a mívelése." RODICZKY J.: Magyar olajnövények. Kolozsvár, 1898. 33.

подсолнечника, которые были в распоряжении отдельных племен. Эта статья — часть монографии, в ней содержатся результаты тех исследований, которые были проведены автором, получившим стипендию Форда, в 1965—1966 годах в Соединенных Штатах Америки (Department of Anthropology, University of California, Berkeley, Calif.) Следующая статья автора, затрагивающая и эту тему, опубликована в сборнике Культура и Традиция: The Beginnings of Plant-Cultivation among the North American Indians. Műveltség és Hagyomány, vol. X, Debrecen, 1968, pp. 7—36.

Béla Gunda:

CULTIVATION OF *HELIANTHUS ANNUUS* AMONG THE NORTH AMERICAN INDIANS

(Summary)

The seeds of the wild and cultivated varieties of the sunflower *(Helianthus annuus)* are used by North American Indians for food, dye- and oil production, as well as — together with other parts of the plant — for medical purposes. The sunflower also appears in Indian mythology and sorcery. On one of their cultic songs, the Navajos symbolize the swallowing of the arrow by putting it slowly into the stalk of a sunflower. According to the scalp song of the Tewa Indians, the sunflower is watered by the tears of Navajo girls. In the Onondago myths of the Iroquois tribes, the sunflower is mentioned together with maize, beans and pumpkins. The Navajos use the stalk of the sunflower for making bird snares too. The cultivation of the plants is known among the Indians in the east and along the Mississippi and Missouri, up to the frontier zone of Canada. This is also found in the south-western area (New Mexico, Arizona, Lower California) and in Mexico. The cultivation of the sunflower is characteristic to that of the Iroquois, Hidatsa, Arikara, Mandan, Hopi, etc. tribes. It is remarkable that such definitively plant-cultivating tribes, as the Pima and the Papago, in the same way as their prehistoric predecessors, the people of the Hohokam culture, do not cultivate *Helianthus annuus*. Sunflower cultivation was found to be quite significant in the Anasazi culture. Sunflower seeds are frequently sown at the edges of the cultivated fields (Mohawe, Hidatsa tribes), which can be explained by the fact that the growing of this plant is not of primary importance in the agriculture of the Indians. The earliest archeological remains concerning the use of the sunflower are to be found in New Mexico (Bat Cave). It was from the south-western area that *Helianthus* cultivation spread to Mexico, however, it may also have been propagated towards the eastern part of North America, in the direction of the Mississippi and Missouri. In the eastern part of the USA (Ohio, Kentucky) sunflower cultivation appears also independently of the western area in prehistoric times. A prehistoric *Iva-Chenopodium-Ambrosia-Helianthus* cultivated-plant complex, may be presumed in the eastern area which was unrelated to the south-western area. The cultivation of these plants did not develop as a consequence of the pattern of maize and pumpkin. In the south-west (New Mexico), the sunflower was most certainly grown as early as around 2300—2000 B. C. In the east, the cultivation of the sunflower perhaps began some 1300—1000 years later. Future archeological excavations may, of course, modify the chronology of these periods. The idea of cultivating *Helianthus annuus* came to the Indians most probably when they observed the plants developing from the seeds dropped around their camps, and when, inspired by this experience, they started growing the plants systematically. Starting a systematic cultivation of the plant naturally presupposed a scarcity of wild *Helianthus* seeds to such an extent that the needs of the small communities were no longer covered. — The present study is part of a monograph, and includes the results of the author's research work conducted in the USA (Department of Anthropology, University of California, Berkeley, Calif.) as a scholar on the Ford Foundation, in the years 1965/66. Reference should also be made to another paper by the author: The Beginnings of Plant-Cultivation among the North American Indians. Műveltség és Hagyomány (Culture and Tradition), Vol. X. Debrecen, 1968. Pp. 7—36.

A mennybe vitt leány balladájához

Pontosan száz éve annak, hogy GYULAI Pál, az erdélyi magyar népköltészet egyik úttörő gyűjtője és kutatója, közreadta *Júlia szép leány* balladáját, mutatványként barátjának, KRIZA Jánosnak akkor már sajtó alatt levő, *Vadrózsák* című székely népköltési gyűjteményéből. „Sokszor gondoltam, ha én legalább vagy harminc ilyet összegyűjthetnék — olvassuk GYULAInak a balladához írt ajánló soraiban —, bizonyára gazdagítanám irodalmunkat annyi, ha nem több jó balladával, mint amennyit műköltészetünk fel bír mutatni."[1] 1862-ből való ez az értékelés, miután CZUCZOR és VÖRÖSMARTY mind, ARANY pedig már jórészt megírta híres műballadáit. A párhuzamot mégsem kifogásolta senki, sőt GYULAI tanulmányát, folyóiratának élén, maga ARANY publikálta.

Júlia szép leány balladáját azóta is népköltészetünk klasszikus remekművei közé soroljuk: az egyik legszebb, legértékesebb magyar népballadának tekintjük. Egy évszázad során számos kiadványban és tankönyvben látott újra meg újra nyomdafestéket; napjainkban aligha akad könyvolvasó, aki ne ismerné vagy ne tudna róla. Sokan kutatták eredetét, magyarázták tartalmát, elemezték és méltatták formai-nyelvi sajátosságait, közben pedig a folkloristák azon fáradoztak, hogy minél több ismeretlen változatát hozzák felszínre.

DOMOKOS Pál Péter nemrégiben kiadott monografikus tanulmánya[2] föl-ment ama feladat alól, hogy a ballada százesztendős irodalmi-tudományos pályáját megrajzoljam, valamint változatait felsorakoztassam. A továbbiakban mindössze azt a célt tűztem magam elé, hogy DOMOKOS munkáját folytatva, illetőleg kiegészítve, ismeretlen variánsokat és adatokat közöljek, vagyis a mennybe vitt leány balladájának kutatását néhány lépéssel újból előbbre vigyem.

1.

DOMOKOS a balladának összesen tizenhárom változatát ismerteti, s ezek földrajzilag így oszlanak meg: egy Udvarhelyről (Korond-Corund), kettő a Nyárád vidékéről (ugyanazon faluból: Nyárádkarácsonyfalva—Crăciunești, kilenc évnyi különbséggel), egy a Küküllő vidékéről (Sövényfalva—Șona), egy-egy töredék pedig Háromszékről (közelebbi megjelölés nélkül) és Csíkból (Csíkszentdomokos—Sîndominic), vagyis összesen hat adat a székely folklór-

[1] GYULAI Pál: *Két ó-székely ballada*. Szépirodalmi Figyelő, II (1861—1862), 2. félév, 177.

[2] DOMOKOS Pál Péter: *Júlia szép leány*. Ballada-monográfia. Ethn. LXX (1959). 13—60.

ból; további hét adat pedig a moldvai csángómagyaroktól (Diószeg—Tuta, Forrófalva—Faraoani, Klézse—Cleja, Trunk—Galbeni).

Domokos összefoglalása óta Domokos—Rajeczky egy nyolcadik moldvai változatot is publikált Pokolpatakról (Valea Rea),[3] magam pedig egy kilencediket Klézséből.[4]

Gyulai Pál legelső híradásától napjainkig tehát a balladatípus kizárólag a magyar folklór két archaikus területén: a székelyeknél és a moldvai csángóknál került elő.

Lássuk előbb, mi a helyzet a székelyföldi folklórban. A csíki szöveget nem számítva, amelyre alább még majd visszatérünk, Júlia szép leány balladájának eddig közölt legkésőbbi székely variánsát Mailand Oszkár találta meg a század elején; őutána egy gyűjtőnek sem sikerült többé a nyomára bukkannia. A Románia SzK Akadémiája Etnográfiai és Folklór Intézete Kolozsvári Osztályának munkatársai is (bár kizárólag erre a célra külön kutatóutakat nem szerveztünk), minden jó balladaénekesnél — legyen idős vagy fiatal — hasztalan érdeklődtek felőle. E tényekből következik, hogy *Júlia szép leány* balladája a Székelyföldön az élő folklórból bizonyára teljesen kihullott: legföljebb sok utánajárással, az öregek emlékezetéből lehetne néhány változatát vagy töredékét felidézni.

Annál inkább örvendhetünk annak a mezőpaniti (Pănet) variánsnak, amely — idestova négy évtizeddel ezelőtti gyűjtésénél, néhai adatközlőjének matuzsálemi életkoránál, úgyszintén szövegének itt-ott hiányos jellegénél fogva — már szintén rég nem az élő folklór tartozéka. Olosz Katalin akadémiai népköltészeti kutató (Marosvásárhely) talált reá a marosvásárhelyi Teleki—Bólyai Tudományos Könyvtár Bólyai-állományában, Ms. 408-as jelzet alatt, az ottani volt Református Kollégium jegyzőkönyvei és emlékkönyvei között. Nagy Ödön VII. o. gimnáziumi tanuló[5] *Mezőpanit népköltészete* című gyűjteményéről van szó, amelyet a Kollégium Mentovich Ferencről elnevezett önképzőkörének 1931. november 14-i rendes közgyűlésén olvasott fel; a kör irányító tanára Molter Károly.[6]

Nagy Ödön gyűjteményében a *Judika szép leány* című ballada a 80 éves *Barta Dani Gergelynétől* van leírva, mégpedig szemmel láthatóan nem éneklés, hanem a szöveg tollbamondása után; valószínű, hogy az adatközlő akarva sem tudta volna elénekelni. Emiatt a szövegsorok itt-ott sántítanak, a verssza-

[3] Domokos Pál Péter—Rajeczky Benjamin: *Csángó népzene*, II. Bp., 1961. 75, 192.

[4] Faragó József: *Jávorfa-muzsika*. Népballadák. Buk., 1965. 112—3.

[5] Nagy Ödön későbbi néprajzi jellegű kiadványai: *Téli néphagyományaink*. Útmutató a néprajzi gyűjtőknek. Néphagyomány-füzetek, 1. Kvár, 1938. *Tavaszi néphagyományaink*. Útmutató a néprajzi gyűjtőknek. Néphagyomány-füzetek, 2. Kvár, 1939. Jenei Sándorral: *A mi játékaink*. Keresztyén ifjúsági játékoskönyv. Cluj, 1936. Makkai Endrével: *Adatok téli néphagyományaink ismeretéhez*. Hetven néprajzi gyűjtő munkája. Erd. Tud. Füz. 103. Kvár, 1939.

[6] A Kollégiumban az önképzőkör népköltészeti munkája a magyar népköltészeti gyűjtés kezdeti korszakáig nyúlik vissza. Az első nagyarányú, szervezett vállalkozás, a *Vadrózsák* megjelenésének évtizedében, F. Szabó Sámuel nevével forrott össze, l. Faragó József: *A marosvásárhelyi diákok népköltészeti gyűjtőmunkája az 1860-as években*. Igaz Szó, IV (1956), 7. sz. 1038—43. E hagyatékból a *Jávorfa-muzsikában* hat kiadatlan változatot közöltem. Egy hetediknek a gyűjtőjét azonosítottam: *Ismeretlen székely népballada*. Igaz Szó, V (1957), 12. sz. 1074—84. és Antal Árpád—Faragó József—Szabó T. Attila: *Kriza János*. Három tanulmány. Buk., 1965. 186, 286. Egy nyolcadikkal külön foglalkoztam: *Két adat Szilágyi és Hagymási balladájához*. NyIrK. IX (1965). 143—7.

kok pedig összemosódtak. A gyűjtő szövegét betűhíven közölve, alább megkísérelem a ballada sorainak helyreállítását. Kerek zárójellel jelölöm azokat a szövegrészeket, amelyeket az adatközlő mondott ugyan, de éneklés alkalmával bizonyosan kiesnének, szögletes zárójellel pedig azokat a valószínű ismétléseket, amelyeknek segítségével az énekes — régi balladaköltészetünk tanúsága szerint — a félsorokból egész szövegsorokat formálna:

— Anyám, édesanyám, eresszen el engem
A búzamezőbe búzavirág-szedni,
[Búzavirág-szedni,] kalangya-számlálni.
Mennyből ereszkedik egy szép gyalogösvény,
Azon jődögél le egy szép aranybárány,
Jobb szarvába hozza a napot s a holdat,
[A] homlokán hozza a hajnalcsillagot.
Szóval ezt kiáltja: — Meg ne jedj, [meg ne jedj,
Meg ne jedj, meg ne jedj,] Judika szép leány,
Nem kísértet vagyok, mennyből küldött vagyok,
Mennyei seregnek csak te híjaságod.
Első kakasszóra téged látni jövünk,
Másod-kakasszóra téged meg is kérünk,
Harmad-kakasszóra örökre elviszünk.
Avval hazamen(t)[e] Judika szép leány:
— Anyám, édesanyám, lelkem édesanyám,
Sirass meg (engem) éltemben, hogy halljam [éltemben],
[Hogy halljam éltemben], hogy siratsz holtomban.
— Leányom, leányom, édes szép leányom,
Gyenge méhecskémnek kedves szép leánya,
Gyenge lépecskémnek szelindek gyertyája,
Szelindek gyertyának égbe ható lángja,
[Égbe ható lángja,] földre hulló hamva!
— Elég volt már, elég, lelkem édesanyám,
Hallottam éltemben, hogy siratsz holtomban.

A mezőpaniti változat felbukkanása két szempontból jelentős: egyrészt, Mailand Oszkár századeleji gyűjtéséhez viszonyítva, a ballada székelyföldi életkora egy negyed századdal meghosszabbodott; másrészt, földrajzilag, a ballada elterjedési térképén az eddigiek mellé egy északnyugatibb, Marosvásárhely környéki pontot nyertünk.

Más a helyzet Moldvában: itt a ballada még nem veszett ki az élő folklórból. Mind a kilenc csángó változat (tehát az eddig kiadott változatok többsége) a múlt század második fele helyett az utóbbi évtizedekben: 1929-től napjainkig jutott felszínre. Mi több, a csángó kötetünkben közölt diószegi variánson kívül (amelyet Domokos 11. sz. alatt reprodukált),[7] úgyszintén a *Jávorfa-muzsika* klézsei adatán túl Intézetünk népzenei és népköltészeti archívuma még további tíz kiadatlan változatot őriz. E változatok leltári adatai a faluk betűrendjében, ezen belül pedig a gyűjtés időrendjében haladva, a következők:

[7] Faragó József—Jagamas János: *Moldvai csángó népdalok és népdalok és népballadák.* Buk. és Bp., 1954. 80—2.

Diószeg: 2860. sz. *Farkas István* 39 éves. 1951. VIII. 24. Dobó Klára (szöveg) — Szegő Júlia (dallam).

Forrófalva: 13713. sz. *Antal Antalné Kotyor Ilona* 35 éves. 1955. II. Kallós Zoltán. — Ugyanattól az énekestől: Mg 105a. 1955. IV. 16. Jagamas.

Klézse: 0600. sz. *Szabó Mária* 17 éves. 1950. XII. Gurka László. (Csak szöveg.) — 2043. sz. *Szabó Mártonné Kotyorka Mária* 39 éves. 1950. XII. Gurka. (Töredék.) — 2085. sz. *Szegedi Róza* 22 éves. 1950. XII. Kallós—Szabó Piroska. (Ugyanez a leltárban 2120. sz. alatt Kallós—Szegő gyűjtéseként.) — 0634. sz. *Mokánó Mária* eredeti kézirata (szövegtöredék), 1950. X. Szegő, 1951. — Mg 157a. *Lőrincz Györgyné Hadaróg Luca* 35 éves. 1956. IX. 15. Jagamas.

Külsőrekecsin (Fundu Răcăciuni): Mg 1581. *Demse Györgyné, Ilona* 56 éves. 1956. IX. 16. Szegő.

Pusztina (Pustiana): 2590b. *Ambrus Józsiné Márton Fazakas Róza* 65 éves. 1951. VIII. Kallós—Jagamas.

A korábban ismert kilenc moldvai változathoz ezt a tizet is hozzáadva, a csángómagyar variánsok száma most már tizenkilenc. Lelőhelyük Diószeg, Forrófalva, Klézse, Külsőrekecsin, Pokolpatak, Pusztina és Trunk, vagyis a ballada a déli csángó meg a székelyes csángó vidéken egyaránt honos. Nyilvánvaló, hogy e hét falun kívül a közbeeső és a környező helységekben is megvan, ahol a gyűjtők még nem jártak, vagy ha jártak, nem érdeklődtek utána. Népszerűségének másik bizonyítéka, hogy énekesei sorában nemcsak öregeket, hanem egész fiatalokat is találunk. Semmi kétség, hogy olyan élő, viruló balladáról van szó, amelynek rendszeres, rákérdező kutatással akárhány változatát össze lehetne gyűjteni.

Hősnőjének neve a székely folklórban négyféle: *Júlia szép leány, Judika szép leány, Szép leány Zsuzsanna* vagy *Szép leány Márta asszony*. Mintha ez utóbbit juttatná eszünkbe a Domokos-féle 10. sz. „szűz leány mártír asszony" Klézséből. E kivételen túl a többi tizennyolc csángó szövegben a hősnő neve egyöntetűen *Márton szép Ilona*, indokolt tehát, hogy Júlia szép leány balladájának moldvai magyar változatait *Márton szép Ilona* balladájának nevezzük.

Néhány kiadatlan variáns alábbi közlésével, amelyek itt-ott új szövegsorokat, sőt még új részleteket is tartalmaznak, a további kutatások számára igyekszem anyagot szolgáltatni.

A 2085. sz. klézsei változattal kezdem. A hősnő mennybemenetelének ténye nincs benne kimondva, így talán hiányosnak tekintendő. Figyelemre méltó viszont a bárány, valamint a mennyei jelenségek viszonylag részletes leírása:

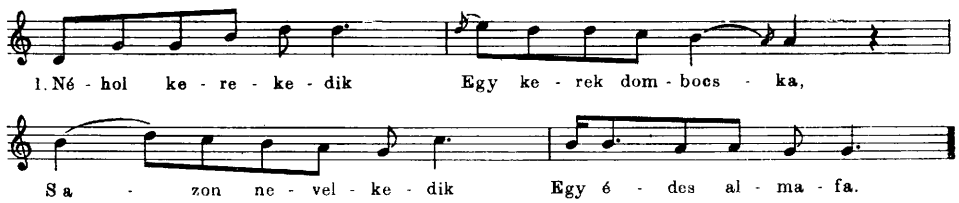

2. *Iédes ez almája, Csokros e virágja,*
Ŝ az alatt ül vala Márton sziép Ilona.
3. *Kötögeti vala Maga koszoruját*
Ágból es, bogból es, Fehér martirisból.

4. Fehér martirisból, Kosai rózsából,
Hol avval nem éri, Liliomval fejzi.
5. Né hol ereszkedik Egy gyalogösvenke,
S azon növelkedik Egy fehér báránka.
6. Jobb oldalán vala Áldott napnak fénye,
Bal oldalán vala Áldott holdnak fénye,
7. S e homlokán vala Cifra fiényes csillag,
Se fejibe vala Nyócvan misegyortya.
8. Mennyei harangok Huzatlan es szólnak,
Mennyei pohárok Tőtetlen megtelnek,
9. S e mennyei gyortyák Gyútatlan meggyúlnak,
S e mennyei gyortyák Gyútatlan meggyúlnak.

A 0600. sz. klézsei szöveg tömörségével tűnik ki. Az utolsó sorában említett „szűzek koronája" mostanáig csak egy forrófalvi változatban (Domokosnál 12. sz.) volt ismeretes:

1. S itt es kerekedik Egy kerek dombecska,
S azon nevelkedik Egy édes almafa.
2. S az alatt ül vala Márton szép Ilona,
Kötögeti vala Maga koszorját
3. Fehér márcirusból, Korsai rózsából,
Hol aval nem éri, Liliomval fejzi.
4. ő is feltekinte Ikes feje felett,
Mindjá es megláta Egy gyalogösvenként.
5. Azon ereszkedik Egy fehér báránka,
Kinek szőreszála Igen csillagecska.
6. — Meg ne rettenj tőlem, Márton szép Ilona,
Mer én hezzád jöttem, Isten parancsolta.
7. Az a szüzek serge Csak egy híján vagyon,
Ha te odajőnél, A veled bételnék.
8. E szüzek ajtaja Nyitatlan megnyílék,
(e) Szüzek koronája S a fejibe szálla.

A most következő 13713. sz. forrófalvi változatot több mint öt év választja el az előbbi klézseitől, mégis szembetűnik közeli rokonságuk. Valószínűleg a balladatípus egyik kikristályosodott moldvai redakciójával van dolgunk:

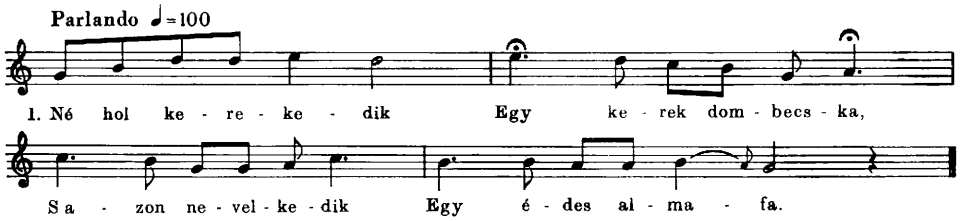

2. Édes ez almája, Csokros e virágja,
De mind ez almája, Legszebb e virágja.
3. S annak allyát vette Sárig gyopár virág,
S az alatt ül vala Márton szép Ilona.

4. Kötögeti vala Maga koszorúját
Fehér marcirisból, Kósai rózsából.
5. Hol aval nem éri, Liliomval fejzi,
Hol aval nem éri, Liliomval fejzi.
6. S ő es feltekinte Ékes feje felett,
S ő es csak megláta Egy aranyösvenykét.
7. S azon ereszkedik Egy fehér báránka,
Kinek szőreszála Igen csillagecska.
8. — Meg ne rettenj tőlem, Márton szép Ilona,
Mert én érted jöttem, Zisten parancsolta.
9. S a szüzeknek serge Csak egy hijján vala,
S ha te odajönnél, A veled betelnék.
10. Szüzek koronája S a fejire szálla,
Szüzek koronája S a fejire szálla.

A 2860. sz. diószegi változat végén a búcsú, különösen az édesanyára való hivatkozás nyer jelentőséget (l. a másik diószegi változatot is, Domokosnál 11. sz):

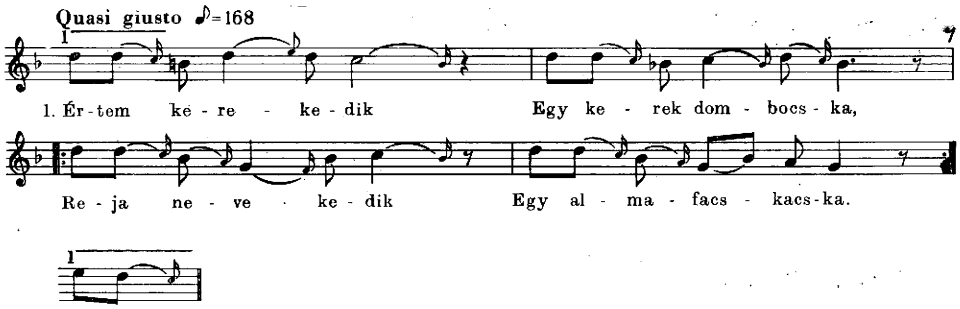

2. Édes az almájo, Kedves a gazdájo,
Édes az almájo, kedves a gazdájo.
3. Márton szép Ilona Köti koszorúját,
Márton szép Ilona Köti koszorúját.
4. S amivel nem éri, Könnyivel nyomtassa,
S amivel nem éri, Könnyivel nyomtassa.
5. Csak elésajdula Fejér fodor bárán.
— Jóu napot, jóu napot, Márton szép Ilona.
6. — Jóu napot, jóu napot, Fejér fodor bárán,
Mi járásbeli vagy, Fejér fodor bárán?
7. — Szüzeknek méiből Csak egy vala hija,
S ha magad eljőnél, Veled bé es telnék.
8. — Vár kicsit, vár kicsit, Fejér fodor bárán,
(hogy) Vegyek bocsánatot Apámtul, anyámtul,
9. Apámtul s anyámtul, Leánbarátimtól,
Leánbarátimtól, Legénszeretőmtől,
10. (mert) Az én édesanyám Sokat hordozgatott,
Kilenc hónap mulva E világra hozott,
11. Gyönge meleg vízbe Sokat mosogatott,[8]
Gyönge gyócsruhába Sokat takargatott.

[8] Változat: *Gyönge nyári vízbe Sokat locsolgatott.*

Az énekes magyarázó megjegyzése: „Neki vót egy szép szeretője, és azután férhez ment a halálhoz."

Fontos adat, az Mg 1581. jelzésű külsőrekecsini változat következik. A moldvai variánsok sorában először hallhatjuk, amint felhangzik az édesanya síratója, mégpedig ugyanazon költői képpel: a sárig viaszból készült gyertya füstjével (hamvával), akárcsak száz évvel előbb *Júlia szép leány* balladájában. Faragó József szöveg- és Almási István dallamlejegyzése a magnetofonszalagról:

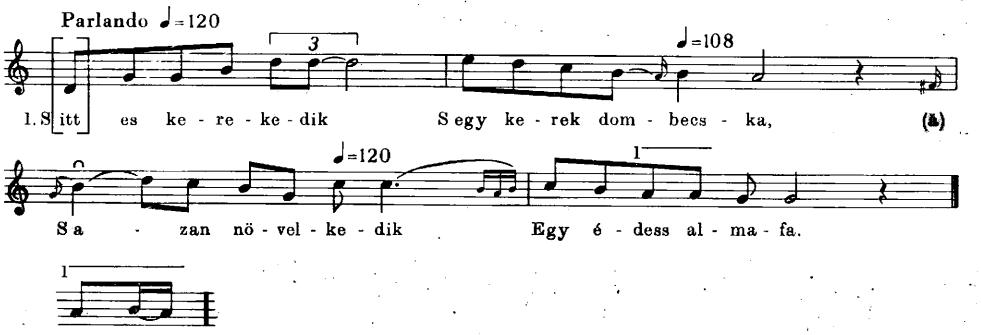

2. Ides ez almája, Csokros e virágja,
S az alatt ül vala Márton szép Ilona.[9]
3. Kötögeti vala Maga koszorúját
Fejé mátirisbul, Korsai rozsábul.
4. Hul aval nem éri, Liliumval fejzi,
Hul aval nem éri, Liliumval fejzi.
5. S itt es ereszkedik S egy aranyösvenke,
S azon növelkedik Egy fejér báránka.
6. Jobb oldalán vala Cifra fényes napfény,
(e) Bal oldalán vala Cifra fényes hodfény,
7. S e hamlakán vala Cifra fényes csilag,
S e fejibe vala Nyocvan misegyortya.
8. — Meg ne jidj, meg ne jidj, Márton szép Ilona,
Mert mi hozzád jöttünk, Isten poroncsolta.
9. ő es béfordula Beső kamarábo,
S ő es felkészüle Gyászos gunyájába.
10. — Ne fély, lányom, ne fély, Met nekem es vagyon
Szép sárig miemnek[10] *Szép sárig iussza,*
11. Szép sárig iusznak Szép égö gyortyája,
Mennybe hág e langja, Födre szál e hamja.

Utolsónak hagytam a 2590b. jelzetű pusztinai változatot, amelynek fölfedezése egyike a legnagyobb eseményeknek a balladatípus irodalmi-tudományos történetében, a Júlia szép leány kiadása óta. Már az előbbi szöveg 9. versszaka utalt a leány készülődésére („Ő es béfordula Beső kamarábo, S ő es

[9] Úgy is énekelte, hogy e versszak szövegsorait megduplázta, akárcsak a 4. strófában, miáltal a ballada egy versszakkal hosszabb lett.
[10] Változat: *Sárig raj méhemnek.*

felkészüle Gyászos gunyájába"), de ez most egyszerre újabb, ez idáig nem ismert részletekkel bővül. Zarándokútja végén a leány párbeszéde a mennyországban szintén annyira egyedülálló, hogy az egész balladatípus vizsgálatához új adatokat szolgáltathat. A szöveg egy szerelmi lírai strófával kezdődik, amely tartalmilag önálló; csak a dallam vékony fonalán fűződött a balladához:[11]

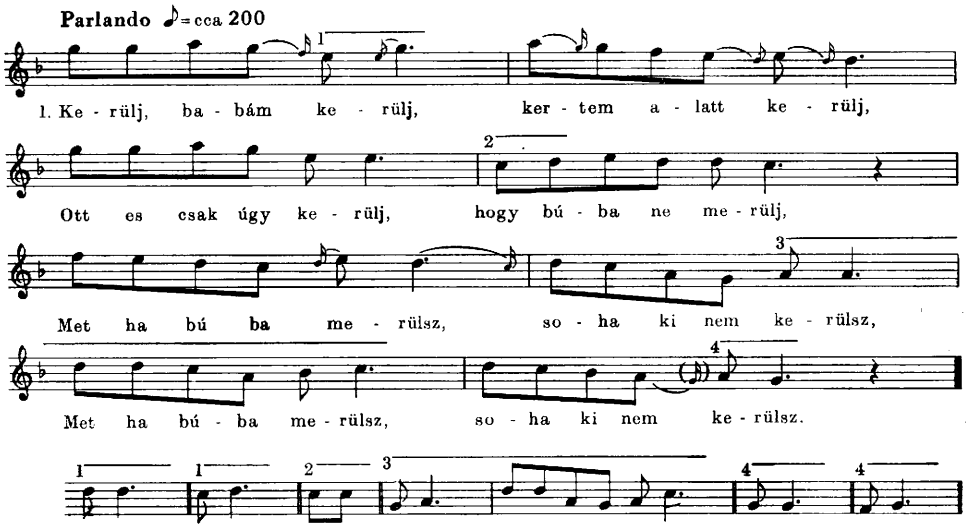

2. Ottan kerekedik egy kerek dombocska,
Arra nevelkedik egy édes almafa.
Édes az almája, csukros a levele,
Alatta ül vala Márton szép Ilona.
3. Köti koszorúját fehérből s veresből,
S ahol bé nem éri, tőti, tőteléki,
Tőti, tőteléki sűrű könyveivel,
Hát úgy jő, hát úgy jő (egy) fehér fodor bárány.
4. A két szarva hegyin két szép gyújtott gyertya,
S a két füle tövin két szép aranycsercsel.[12]
Szóval azt feleli: — Meg ne jedj, meg ne jedj,
Meg ne jedj, meg ne jedj, Márton szép Ilona.
5. Sem ördög nem vagyok, kisértet se vagyok,
Isten seregének csak egy híja vagyok.
Ha te velem eljössz, veled bé es telik,
Veled bé es telik mennyeknek országa.
6. Ő es elindula hetedik kamrába,
Ő es felöltözék zarándokgúnyába,
Jobb kezébe vevé hét sing olvasóját,
Bal kezébe vevé zarándokpácáját.

[11] A moldvai csángó népköltészet e lánc- vagy füzérszerű alkotási eljárásáról l. Faragó — Jagamas i. m. 17—8.

[12] *Csercsel*: fülbevaló (r. *cercel*).

7. Szóval azt felelé: — Sirass, anyám, sirass,
Sirass, anyám, sirass, hogy halljam éltembe,
Hogy halljam éltembe, hogy siratsz holtomba,
Hogy halljam éltembe, hogy siratsz holtomba.
8. — Ne menj, fiam, ne menj hosszú nagy utakra,
Hosszú nagy utakra, felhagyott ösvényen.
— Elég, anyám, elég, többet ne sirasson,
Met halltam éltembe, hogy sirat holtomba.
9. Ő es elindula boldog menyországba.
Mikor közeledik menyországkapuhoz,
A mennyei kapuk nyitatlan megnyíltak,
S a mennyei gyertyák gyútatlan meggyúltak,
10. Mennyei harangok huzatlan zúdultak.
Szóval azt felelék: — Mit keressz, mit keressz,
Mit keressz, mit keressz, Márton szép Ilona?
— Apámnak, anyámnak én hejet keresek.
11. — Jaj de nagyot kértél, méges megadatik.
— Istenem, istenem, hogy kell én meghaljak,
Hogy kell én meghalljak, ítéletre jussak,
Az ítélő bíró előtt számot adjak!

Összegezzük az eddigieket. 1862-től a századunk elejéig gyűjtött néhány szórványos székelyföldi adat után több évtizedes szünet következett, azt a látszatot keltve, hogy a *mennybe vitt leány* balladájának felbukkanását a magyar folklórban többé már aligha remélhetjük. 1929. óta azonban egyre több moldvai változat került elő, s miként láttuk, számuk ma is folyvást gyarapszik. A közölt példákkal bizonyára sikerült érzékeltetnem, hogy a variánsoknak nemcsak mennyiségi halmozására számíthatni: az utóbb gyűjtött szövegek olyan ritka, vagy merőben ismeretlen sorokat és részleteket tartalmaznak, amelyek az egész típus vizsgálata során fontosságot nyerhetnek. A gyűjtés tehát folytatandó: a páratlanul gazdag moldvai csángómagyar folklór nemcsak lehetőséget, hanem érdemes és szükséges feladatot is kínál a mennybe vitt leány balladájának további kutatására.

A *Márton szép Ilona*-szövegeket majdnem mind arra a dallamra éneklik, amelynek magyar és európai elterjedését Domokos külön tanulmányban ismertette,[13] s amelyet a fenti példákban a klézsei, a forrófalvi meg a külsőrekecsini dallamváltozat képvisel. Kivétel a diószegi, valamint a pusztinai dallam. Ez utóbbi esetben az énekes a *Két rab testvér* balladáját is ugyanarra a dallamra adta elő.

Júlia szép leány balladájának egész európai rokonságát felkutatva és bemutatva, majd a téma múltját történetileg visszafelé követve, Domokos végül egy általánosan ismert és kedvelt középkori latin példázathoz jutott. A példázat típusvázlatát így állította össze: 1. A mátka (menyegzője napján) 2. virágai között koszorút köt (elmélkedik szépségükön). 3. Másvilági küldött keresi fel, 4. beszélgetnek. 5. A mátka a küldöttet követni kész, 6. mire az magával viszi. 7. A mátka a másvilágon látottakba elmerülve, nem veszi észre az idő múlását. 8. Visszatér, 9. otthonában idegeneket talál. 10. Őt sem ismerik

[13] Domokos Pál Péter: *Egy népballada dallama*. Ethn. LXIII (1952). 150—60.

meg, régi írások segítségével azonosítják. 11. Mennyei élethez szokva, a földi élettől megőszül, s áldozás után meghal (i. m. 43).

Az európai balladák — férfi helyett női hőssel a középpontban — mind e latin prózai legenda későbbi verses feldolgozásai. Genetikus kapcsolatuk kézzelfogható bizonyítéka, hogy a ballada *Die Hauptmannstochter zu Grosswardein* („A nagyváradi kapitány leánya") című német redakciója — amely földrajzilag egész az erdélyi szász folklórig, vagyis a magyar változatok tőszomszédságáig terjed — hiánytalanul az egész történetet, azaz a fenti típusvázlat teljes motívumsorát felöleli. Más európai verses redakciók *(Regina; A szultán leánya)* már rövidebbek: a motívumsornak csak egy részét közvetítik. A magyar variánsok, miként láthatjuk, szintén csak az 1—6. motívumot tartalmazzák; mindössze a csángó szövegek végén villan fel itt-ott a mennyországból egy-egy olyan kis kép, amelyeket talán a 7. motívumba sorolhatnánk. Vajon voltak-e a magyar változatok közt olyan teljesebb példányok is, amelyek az egész motívumsort felölelték, vagy pedig a magyar redakció már kezdettől fogva ily röviden formálódott? Noha véleményem szerint az utóbbi föltevés valószínűtlen, olyan kérdés ez, amelyre mostani adataink alapján még nem lehet bizonyosan válaszolni.

Van azonban a kódexirodalomban a középkori latin legendának egy magyar nyelvű prózai átdolgozása, amely mindenik motívumot tartalmazza: az Érdy-kódexben az *Exemplum mirabile*.[14] A kódexet a Karthauzi Névtelen írta össze 1524—1527 között; szóban forgó példázatát folklorisztikai céllal Honti János adta ki *Az úrfiú aki a paradicsomban járt* című összehasonlító mesekiadványában.[15] A téma régi magyar irodalmi előfordulásait, valamint néhány újabb műköltői feldolgozását György Lajos rendszerezte.[16] Népköltészeti változatairól nem tudott, holott ezek már csak mennyiségüknél fogva is figyelmet érdemelnek.

Két olyan magyar mesetípus van, amely vizsgálódásunk körébe vág. Az egyiknek Kriza-féle klasszikus székely változata *A halhatatlanságra vágyó királyfi* címen ismeretes, és nemcsak a hős eltávozásának, hanem az időészrevétlen másvilági múlásának, majd a hős késői visszatérésének motívumait is tartalmazza. E típus az Aarne—Thompson katalógusban 470B, valamint 470.* sz. alatt szerepel, rendkívül szórványos európai elterjedéssel és nagyon kevés változattal.[17] Magyar népmese katalógusában Berze Nagy János 342.* sz. alatt egy székely meg két szegedi változatát, valamint egy bánsági motívumát regisztrálta.[18] Ortutay—Dégh—Kovács újabb megjegyzése szerint „egyike legtalányosabb szövegeinknek. Öt változatát ismerjük: kettőt a Székelyföldről és kettőt Szegedről, egyet a Nyírségből . . . Irodalmi székely nyelven megírt mesénkhez képest a többi változat hiányosnak, sőt egyik határozottan töredékesnek tűnik, s ez a tény felvetteti velünk az irodalmi eredet valószínűségének a kérdését."[19]

[14] *Nyelvemléktár*, V. Bp., 1876. 262—75.

[15] Honti János: *Az úrfiú aki a paradicsomban járt*. 12 népmese. Bp., 1938. 37—52.

[16] György Lajos: *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai*. Bp., 1934. 93—4. (17. *Avicula coelestis.)*

[17] Antti Aarne—Stith Thompson: *The Types of the Folktale*. A Classification and Bibliography. Second Revision. FFC. 184. Helsinki, 1961. 162.

[18] Berze Nagy János: *Magyar népmesetípusok*. Pécs, 1957. I. 468—72. Az itt felsorolt összehasonlító irodalomhoz l. még Honti János: *Mesék és mítoszok halálról és halhatatlanságról*. Ethn. XLVII (1936). 34—9. és *Válogatott tanulmányok*. Bp., 1962. 265—72.

[19] Ortutay Gyula–Dégh Linda–Kovács Ágnes: *Magyar népmesék*. Bp., 1960. I. 718.

A típusra vonatkozó ismereteink még az alábbi adatokkal gyarapíthatók: 1862. december 9-én írta volt KRIZA levélben *A halhatatlanságra vágyó királyfi* meséjéről GYULAI Pálnak: „Nagyon el van terjedve Udvarhelyszéken és Keresztúrfiszéken . . . Meg vala az előtt egy kicsi variánsa, GYULAI úr is olvashatta; de ez annál sokkal jobb. MERÉNYI is, mint hallom, leírta magának vagy lediktáltatta, de egészen más ember által."[20] Sajnos, pillanatnyilag sem a KRIZA-említette „kicsi variánsát", sem a MERÉNYI-gyűjtötte változatot nem ismerjük.

Ifjúkorába, az 1890-es évekbe vezetnek vissza AGÎRBICEANU Ion, a neves román író emlékezései. A jelzett időben Balázsfalván (Blaj) végezte középiskolai tanulmányait, és esténként vagy két télen át egy *Minya* nevű mesemondóhoz járt mesét hallgatni. „Magyar volt és református, de beszéde után tősgyökeres románnak hitted." Amint AGÎRBICEANU írja, *Minya* egyik meséje nagyon hasonlított ISPIRESCU Petre, a klasszikus román mesegyűjtő *Tinerețe fără bătrînețe și viață fără de moarte* („Öregség nélküli fiatalság és halál nélküli élet") című meséjéhez, ez pedig a halhatatlanságra vágyó királyfi meséjének közeli, szintoly jelentős román változata.[21]

További két adatot FERENCZY LÁSZLÓ Marcellának a mesekutatásban mostanáig figyelmen kívül hagyott székely népmesegyűjteményéből nyerünk.[22] A kötetben *A csodafa* meséje ugyancsak a vizsgált típushoz tartozik. Az *Aki életében megjárta a másvilágot* című mese viszont a típus ellenpárja, mellyel DOMOKOS szintén foglalkozott. Ebben nem a földi évszázadok rohannak, amíg a hős a másvilágon látszólag keveset időzik, hanem fordítva: a hős déltől estig mérhetetlen távolságokat hagy maga mögött a másik világon. („Egy ország csak addig tartott, míg százat számoltunk, s máris más országban jártunk.") Az utószó szerint a szerző a mesék egy részét a marosszéki Torboszlón (Torba) gyűjtötte *Ferenczi Juli* nénitől, de nem derül ki, hogy a két szóban forgó mese szintén torboszlói-é vagy sem.

Utóbb DÖMÖTÖR Ákos közölt még egy sarkadi változatot; ez bizonyára a KRIZA-féle klasszikus variáns folklorizációja.[23]

A másik mesetípus, „a jó barát a másvilágon", az előbbivel szemben jól kikristályosodott és Európa-szerte meglehetős gyakoriságot mutat: AaTh 470. *Friends in Life and Death*. BERZE NAGY katalógusából hiányzik, azonban a magyar folklórban korántsem ismeretlen. Változatait legutóbb KOVÁCS Ágnes sorolta fel BÉRES András rozsályi népmesegyűjteményéhez írt jegyzeteiben.[24] Eszerint mostanáig — két kéziraton kívül — négy változata látott nyomdafestéket: egy dévai csángó, egy baranyai, egy bagi meg a rozsályi. A bagi variáns gyűjtője, DÉGH Linda, párhuzamul a nagyváradi kapitány leányának balladájára utalt, s a következő érdekes adatot közölte: „Pandur arra is emlékszik,

[20] A levelet SEBESTYÉN Gyula közölte: MNGy. XII. 400.

[21] AGÎRBICEANU Ion: *Mărturisiri*. Revista fundațiilor, VIII (1941), 12. sz. 538. és *Minca*. Adevărul literar și artistic, IX (1930), 482. sz. 4. AGÎRBICEANU e vallomásainak folklorisztikai jelentőségéről l. FARAGÓ József: *Népmesék hídján*. Utunk, XXII (1967. jún. 16), 24 (972). sz. ISPIRESCU szóban forgó meséjének több magyar fordítása is van, a legutóbbi MAJTÉNYI Eriktől: *Ifjúságnak ifjúsága, élet, amely nem ér véget*. Buk., 1962.

[22] FERENCZY László Marcella: *Székely népmesék*. Bp., é. n. 35—40, 53—60.

[23] DÖMÖTÖR Ákos: *Sarkadi népmesék*. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai, 34—36. Gyula, 1962. 69—71, 95. (15. *A halhatatlanságra vágyó királyfi.)*

[24] BÉRES András: *Rozsályi népmesék*. A jegyzeteket készítette Kovács Ágnes. UMNGy. XII. Bp., 1967. 447—8. (13. *Jó barátok.)*

hogy hallotta ennek a dallamát, de ő nem tudja."[25] Ha ez igaz, vagyis ha a mesemondó emlékezetében nem keveredtek össze különböző témák, akkor az ő elbeszélése nem más, mint egy balladának a prózai tartalma. Eszerint a magyar folklórban még nemrég is kellett forognia egy olyan balladának, vagy valamiféle énekelt versnek, esetleg ponyvának, amelyben a hős visszatér a földre és itt hal meg — azaz a mennybe vitt leány balladájától eltérően a típusvázlat összes motívumait tartalmazza.

Visszatérve a típus prózai változataira, a Kovács Ágnes felsorolásához még hozzáadandó az a moldvai változat, amelyet Domokos gyűjtött a gajcsánai (Găiceana) eredetű *Jankó Józseftől*, de csak rövid tartalmi kivonatát közölte, i. m. 39—40. További három variáns van Intézetünk archívumában. A téma kutatási alapjainak kiszélesítése végett alább a gyűjtés időrendjében közlöm mind a hármat.

a) *Két testvérgyermek.* Onest (Onești), 04. sz. *Baricz János* 70 éves. 1951. VIII. 23. Nagy Jenő:

Két testvér erősen jól voltak egymással.

— Mi lesz a másvilágon? — kérdezgették egymástól. — Jó lesz-e vagy rossz?

A nagyobbik azt mondta egyszer:

— Elviszlek én téged oda és megmutatom neked.

Nemsokára meg is halt.

A kisebbik elment otthonról, hogy megházasodjék. Kikért egy leányt, s mikor eljött az idő — mikor betőtt a három hét —, elmentek vásárolni a leányval és apjákkal. Mikor elértek a bótoshoz, akkor mán az ajtóban ott állt a bátyja. Kérdi tőle az öccse:

— Hát mért jött?

— Hogy mutassam meg neked: hogy vagyok én túl a másvilágon.

— Menjünk, bácsi — felelte rá az öccse.

Elbúcsúzott a nyireászától[26] *és a leány apjától.*

— Soká maradsz? — kérdé tőle a nyireásza.

— Hamarság jövök — felelte a fiatalabbik testvér.

Elmentek a bátyja temetejihez, a temeteje megnyílott, s oda mind a ketten bementek. Mikor mentek, mentek eléfelé. Ott a másvilágon kérdezte a fiatalabbik a bátyjától, hogy mifélék azok, amiket ő lát? A bátyja sorra elmondta, hogy mifélék, és mejik mit cselekedett a világon.

Egyszer elérnek egy házhoz és látják, hogy egy fehérnép egy tojást visz fel a ház tetejibe, és a tojás mind hengeredik le. A bátyja elunta nézni és elment az ő szervicsába.[27] *A fiatalabbik megállott és csudálkozott, hogyan kénlódott a fehérnép azzal a tojással, míg teljesen vízbe habarodott. A bátyja kis idő múlva visszajött a házhoz s kérdi tőle:*

— Mit nézed magad? Ne sajnáld, mert az a mi édesanyánk, s szerette elvenni a más tojását, s most így kell kénlódjék.

— Jaj, bácsi — felelte a kisebbik —, elég lesz ez már nekem, mert megláttam édesanyámat.

[25] Dégh Linda: *Pandur Péter meséi*, II. UMNGy. IV. Bp., 1941. 276. (22. *A halott barát.)*

[26] *Nyireásza*: menyasszony (r. *mireasă*).

[27] *Szervics*: szolgálat, foglalkozás, állás (r. *serviciu*).

S nekiindul kifelé a bátyjával.

Mikor kijöttek ide erre a világra, akkor a bátyja el-lett, mert neki csak a lelke volt vele. Megmaradt csak ő. Akkor ő megindult és ment egyenesen a bótoshoz, ahol a nyireászáját hagyta. A bótosnak nagyon rossz háza volt. Bément és vásárolni kezdett. De a bótos nem az volt, akit ő ismert, mert az fiatal volt, ez pedig öreg volt. Vásárol a nyireászájának holmit, veszi a pénzét és fizetni akar. De a bótos visszaadja a pénz és mondja:

— Ez nem jó pénz, mert már négyszáz esztendővel ezelőtt járta.

Akkor a legény nagyon megijedt, hogy annyit ült a másvilágon, és mondta a bótosnak:

— Bótos úr, hisz én itt jártam magánál.

— Nálam nem, hanem másnál, mert azóta négyszáz esztendő telt el — felelte a bótos.

— Vegye akkor vissza, amit vásároltam, nekem nincs ojan pénzem, amijen most jött ki — mondta a legény.

— Menjen haza és kérjen új pénzt — tanácsolta a bótos.

Ő azonban nem járt haza az apjáékhoz és nem tudta, hogy mejik házban laknak. Végre sok keresés után megtalálta a házat. A ház előtt be volt nőve bürökkel, s nem volt benne senki. Elindult, hogy megkeresse nyireászáját és megesküdjön vele. Mikor odament, megkapta az öregbábát, ült egy tűzhejnél, s kérdi tőle:

— Nincsen itt vajegy leány, akivel én kezet fogtam vót?

— Mijen rendű vót? — kérdi tőle a bába.

— Ijen fiatal, mint én — válaszolta rá.

— Négyszáz esztendős vagyok — felelte a bába —, s egyszer kezet fogtam egy legénnyel, de akkortól nem láttam én senki leányt itt.

— Mijen legénnyel fogott kezet? — kérdezte a legény.

— Egy legénnyel, aki elment vót a bátyjával a másvilágra — felelte az öregasszony.

— Éppeng én vagyok az.

— De hát ha magad vagy — felelte a bába —, hogy lehessen, hogy te fiatal vagy, én meg vén?

— Holnap éppen vasárnap, menjünk el a paphoz, mondjuk meg neki, hogy éppen most négyszáz esztendeje, hogy kezet fogtunk; lássuk, mit mond rá a pap?

Másnap elmentek a paphoz s megkérdették tőle:

— Mi lesz vélik, miféle jel?

— Ez az Istennek az izeje, hogy ti ketten így vagytok. Gyertek el a templomba, mikor a nép is itt lesz, és én a mise után megesketlek titeket — válaszolta nekik a pap.

Elmentek misére, s mikor a mise kitőtt, elmondta az áldást. S mikor a kezüket összeadták, mind a kettő elholt, és az egyikből is ojan öreg lett, mint a másikból.

b) *Két pap fogadása.* Szék (Sic), Mg 359. IIi. Szabó Imre János 68 éves. 1960. IV. 7-én gyűjtötte, V. 15-én a szalagról lejegyezte Nagy Olga:

Egyszer vót, hol nem vót, hetedhét országon is túl vót, vót egy jóképű város. Abba vót két pap: egy katalikus pap s egy református pap. Ők összegyűltek s beszélgettek esténkint. Elbeszilték egyik a másik közt:

— Te — azt mondja —, ha meg talál[sz] halni te, gyere vissza a másvilágról, a temetőből, s mondd meg, hogy hogy van. S ha én halok meg, én mondam meg.

Na, nem hótt meg egyik sem. A református papnak férhez ment[28] *a gyermeke. Eljött a katalikus pap a mennyegzőre. Na, ott múlattak.*

Azután egy év múlva meghótt aztán a katalikus pap. Elvitték a temetőbe s eltemették. Gondolja a református pap:

— Istenem, há hogy nem jű vissza, mijen ígéretet tett.

Egyszer csak eljött az ablakhoz s beszollott:

— Se nem úgy van, barátom, ahogy te mondtad, se nem úgy van, ahogy én mondtam: egisz máskippen van. Hónap reggel gyere be a temetőbe, tudad jól, hun az én sírom, az én leányom is menyen férhez.

Azt mondja a református pap a feleséginek:

— Te, el ké menjek — azt mondja —, ne csaljam meg. Nem tudam, mijen lakadalam lehet ott, menjek el. Honapután hazajövök, csak egy napra mejek s egy ijjelre.

Bément, odament, bé is engedte a sír, ott vót a lakadalam egy éjjel s egy nap.

— Na — azt mondja — barátom, menyek haza — azt mondja —, otthon is a gazdaságot kell képviselni.

Mikorrá kijött a temetőből, úgy eltőtt az idő, hogy nem is az a rendbéli ember vót, aki annak előtte. Több ideig benn vót, egy nap s egy ijjel ott kétszáz évnél. Én, Szabó Imre János, hatvannyóc éves ember, Szék.[29]

c) *Mariska a fonóban.* Görgényüvegcsűr (Glăjărie), Mg 1554. Ib—IIa. Bánfi Ágoston 44 éves. 1967. VI. 20-án gyűjtötte Nagy Olga—Vöő Gabriella idevágó részét 1968. VII. 21-én a szalagról lejegyezte Faragó.

Már címéből sejteni lehet, hogy kontaminációval van dolgunk. Valóban, „a jó barát a másvilágon" 470-es mesetípust ezúttal Berze Nagy 407. *Ördögszerető*, AaTh 407B. típus előzi meg, a következő tartalommal:

Mariska egyedül jár a fonóba, szeretőt kíván magának. Udvarolni kezd neki egy legény, de észreveszik, hogy lólába van. Mariska egy öregasszony tanácsára a búcsúzó legény kabátjába tűt szúr, s a huszonnyolc fonóbeli leány összetoldott fonalát utána engedik. A fonal nyomán a temetőbe jutnak; a legény egy sírból jár ki. Mariska többé nem megy a fonóba, mire — a legény újabb meg újabb hívásai és fenyegetései után —

[28] A hangszalagon nyelvbotlás: *meghótt.*

[29] Archívumunk még egy széki változatot őriz, amely tipológiailag hiányos, önmagában azonban befejezett egésznek tekinthető: *Aki a sírból hazajött.* Mg 342a. *Filep Istvánné Győri Klára* 60 éves. „Fonóba hallottam, van vagy húsz—harminc éve is, az asszonyoktól." 1959. XI. 2-án gyűjtötte, 1963. V. 7-én a hangszalagról lejegyezte Nagy Olga:

Vót egyszer valamikor két jó komák. S együtt sokat beszilgettek, sok mindenrül sok idő alatt, sok mindenről tárgyoltak. Úgy hogy egyszer szó közbe jött, hogy vajan hogy is van, aki meghótt? Vajan így van: feltámad, nem támad? Kell számolni minden tettünkről, nem kell számolni? Nem tudták, hogy osszák el. Abba egyeztek meg, hogy utóvégre is, amejik hamarább meghal, nagy esküvel — „ne nyughassak a fődbe, s a lelkem az égbe, ha én vissza nem jüvek!" — s a másiknak megmondja; amejik hamarább meghal, köteles lesz visszajönni, hogy a másiknak megmondja, hogy hogy történik s mi zajlik le a halál utánn.

Elkövetkezett, hogy egyszer az egyik ember meghalt. Fenn várto ébrenn, figyelemmel, türelmetlenül, idegesenn a másik koma. Úgy hogy tudta, hogy csak éjfél tizenkettőkor jön a halál, vaj a meghalt lélek haza.

Egyszer csak nagy zörgés ajtón, ablakann. Nem tudom, látott valami alakot, vaj nem látott, csak nagy fennszóval kiáltotta:

— Eljöttem, amire megesküdtem, hogy tegyen meg! Eljöttem, hogy mondjam meg, hogy komám, sem ugy nincsen, ahogy te mondtad, sem ugy nincsen, ahogy én állitottam.

S azért csak bizonytalanságba maradt továbbro is.

Elmondta Filep Istvánné *hatvan éves száki asszon.*

rendre két testvére, majd apja, azután anyja, végül ő maga is meghal. Hagyakozása szerint koporsóját a ház talpa alá ásott lyukon viszik ki és a keresztúton temetik el; így a legény többé nem jut a nyomába.

Mariska sírján rozmaringszál nő. Hintón arra járó királyfi kocsisa a virágot nem tudja leszakítani, a királyfi könnyen leszakítja. A királyfi nyolcvan esztendős, álmatlan öreganyja meglátja, hogy a tükör mögé tűzött rozmaring esténként leánnyá változik. Másik este az öregasszony megrántja a királyfi lábujjára kötött cérnát, mire a királyfi felébred és Mariskát megfogja. Mariska azzal a feltétellel lesz a felesége, hogy soha nem kell a házból kilépnie.

Három gyermekük születik. Tíz év múlva a férj panaszolja, hogy mindenik király a feleségével jár gyűlésekre, moziba és templomba; erre Mariska kénytelen megígérni, hogy férjével templomba megy. A templom előtt a legény várja, akkora formában, hogy „a fejével az eget verte". Újabb hívására és Mariska válaszára (Isten nevének kiejtésére) a legény megnyugszik és örökre eltűnik.

Miként látjuk, ez a 407-es típus egészen szabályos, kerek és befejezett. A 470-es típus nagyon vékony szállal van hozzáfűzve: a túlvilági kaland Mariska egyik fiával történik, ám anélkül, hogy a továbbiakban az előzményeknek bármilyen szerepük volna. Noha a két rész ilyenformán önállóan is megállana, mindenik külön-külön a maga lábán, ne feledjük, hogy mindkettő a hiedelemtörténetek felé húz. Ez a belső rokonság is egyike az affinitás lehetséges okainak,[30] s valószínűleg ez a körülmény indokolja ezúttal a két típus kontaminálódását.

A kontaminációt minket érdeklő második része így hangzik:

Na akko elment Mariska haza, ugyi vót háram gyereke, minden. Az egyik fia berukkalt katanának, Mariskának. Hogy berukkalt katanának, há annak a fiának vótak valami nagy barátjai. De vót egy barátja, ojan barátja vót nekijet hagy még vót annak a fiúnak két testvíre, de ő nem hajlitatt rea, ő nem bánkadat, azan, ő ez a barátja, ijje-nappa siratta az ő barátját, me berukkalt katonának, Mariskának a fiát.

Hát még a fiú, ez a fiú katonáéktó hazajött, ez a barátja meghótt addig. Má ennek a fiúnak, a Mariska fiának nem írták meg, hagy nehogy elpusztítsa magát ott katonáékná, hagy az ő barátja meghalt.

Há mikor hazajött, ahagy leszerelt katanáéktó, minden, azt mondja az anyjának:

— Na édesanyám — azt mondja —, én egy kicsit felőtözök — azt mondja. — Alig várom, hogy a barátamat meglássam — azt mondja —, me még levelet se írt — azt mondja. — Én nem tuam: megharagudt, mi van vélle — azt mondja —, egy levelet nem kaptam.

Azt mondja az apja s az anyja neki, Mariska:

— Hadd e, fiam — azt mondja —, ne menj — azt mondja. — Azi nem kaptál levelet — azt mondja —, hogy már ő meg van halva. Má második ívbe — azt mondja — meg is halt — azt mondja. — S nem írtunk neked — azt mondja —, hogy ne szomorítsan, ne szomorítsunk mi tígedet.

— Na — azt mondja — nem baj, idesapám — azt mondja —, kimejek a sírjához.

Elment ki a sírjához, megmutatták, hagy mejik sír az övé.

— Na — azt mondja — magak menjenek haza.

[30] Az affinitásról l. bőven Ortutay Gyula: *Variáns, invariáns, affinitás.* (A száj hagyományozó műveltség törvényszerűségei.) Az MTA Társ.-Tört. Tud. Oszt. Közleményei, IX (1959), különösen 233—8.

Eljöttek haza, s ő ott maradatt. Így este tizenegy óra vót, ő még a sírján csak sírt és búsult. Akkor háromszo belérugatt a sírjába a barátjának, s azt mondja:

— Na barát — azt mondja, — este gyere vacsorára hezzám — az ő barátjának. Aval eljött haza.

A barátja más öste tizenegy órára megírkezett vacsorára. Csak látták, hogy az ajtó megnyillatt, ő bejött a házba. Tángyér ki vót tíve az étellе, kanál, villa, mindenfile ítel. Csak látták, hogy az ítel fogy e, senki nem látta, csak az ő barátja de a háziak senki nem látták a barátot.

Azt mondja akkor neki a barátja:

— Na hallj ide, barát — azt mondja, — én nálad vótam — miko kikisírte, azt mondja —, nekem el kell menni — azt mondja. — De — azt mondja — nézz ide — azt mondja, — hónap este gyere ki a sírhaz oda, ahol megrugtad a sírt — azt mondja —, és osztán gyere te is vacsorára hezzám — azt mondja.

— El van intézve — azt mondja.

Veszi magát más este a fiú, elmeen ki a sírhoz, hol a barátjának megrugta a sírját. Miko kimegy, megrugja háromszor a sírt, megnyíllik a sír. Kijön a barátja s azt mondja:

— Na barát — azt mondja — gyere véllem.

Beereszkedtek a jukba s att mentek lefelé. Miko leereszkedtek ott, há mennek-mennek egy nagy vőgyen végig, há lát egy csorda marhát ez a fiú, mejik bément a barátjához. De ojan soványak vótak, s a fű térgyig érő vót.

— No te barát — azt mondja —, há miért ojan soványak — azt mondja — ezek az ökrök? Nézz meg — azt mondja —, s mijen finam étel van itt.

— No te barát — azt mondja, — tudod, ezek a marhák mejikek? — azt mondja. — Amejikeket adaígirtek — azt mondja — vendígsígbe, hol — azt mondja — felajálták — azt mondja — ajándékú, s azután nem adták ada nekik — azt mondja. — S ez az a, ezek azok a marhák — azt mondja.

Mennek tuvább, há lát megint egy csorda marhát. De hát semmi, csak kövök vótak, semmi étel nem vót a legelőn. S ojan kövérek vótak, hogy hasadtak ki. Azt mondja:

— Nézzed, barát — azt mondja —, ez a csorda marha — azt mondja —, étel nincs — azt mondja — nagyon, s mijen szép kövírek.

— Na hát, barát — azt mondja —, ezek azok a marhák — azt mondja —, amejikeket levágtak tiszta szívből — azt mondja —, és nem másolta meg az illető a szovát — azt mondja. — Ezek azok a marhák.

Mennek tuább, látja, hogy két kutya verekedik.

— Há te barát, nézd, ez a két kutya hagy verekedik.

— Na ládd, barát — azt mondja —, ez két szomszéd — azt mondja. — Amég éltek, örökké rosszba vótak — azt mondja — az életükön keresztül — azt mondja.

Mennek tuvább annét. Megindulnak, s mennek tavább. Mikor mennek, hát elértek oda, ahol vót má a nemzetsége: apja, anyja, mindenki. Há vót ojan att, amejiknek vót étel előtte; vót ojan is att, hogy nem vót semmi előtte.

Amég ő att a barátjaival, zapjával, zanyjával összecsókolódtak, jártak ide-oda, úgy hagy belékerült százötven esztendő az alatt az üdő alatt, csak hagy ő adaült. Ojan fa vót, ahagy felnézett a tetejibe s amég a lapi lejött, addig megszáradatt; ződen lehullott, s amíg lejött a fődre, megszáradatt.

Akko veszi mogát a barátja s azt mondja:

— Na nézz ide, barát — azt mondja, — neked innet ki kell menni — azt mondja —, me százötven esztendővel több, amennyi idő úgy mind telt el.

De ő mind ajan fiatal vót, ahogy belépett ada; ő nem öregedett egy cseppet. Azt mondja:

— Neked, barátam — azt mondja —, ki kell menni — azt mondja — ada hol vótál — azt mondja —, és aztán te is el fogsz ide jönni. Itt leszel vélünk. De — azt mondja — meginț hogy kimész — azt mondja — a földre — azt mondja —, te senkitől egy pohár vizet el ne végy, ételt senkitő el ne végy, me mind ajan fiatal leszel, min mostan vagy — azt mondja.

Na rendbe van. Veszi magát a barátja, kikisírte a sír szájához. Amiko kiért a sír szájához a fiú, oan szíp s oan fiatal vót. Eljött a lakáshaz, ahol laktak ők, de hát ott már valami nígy rendbéli ember vót, kihalt abból a házból, ahagy ő eljött. Ő meen igyenest be a házba, s ott má idegen emberek laktak. Azt mandja annak az illetőnek:

— Nézzen ide — azt mondja —, maga hogy kőtözött ide be, ebbe a házba?

Azt mondja az ember:

— Halljon ide, fiatal legin — azt mondja —, há én ebbe a házba öregedtem meg — azt mondja, — s apámnak az apja is ebbe a házba öregedett meg. Há maga mit beszil — azt mondja —, hogy maga a tennap ment el innét.

— Há maga ne beszíljen — azt mondja —, a tennapelőtt mentem el — azt mondja — a barátamhaz — azt mondja. — Má magok bé es kőteznek a házba — azt mondja —, há nem szégyelik magukat? Hát elmejek a paphaz — azt mondja —, s kikeresem.

Elmejen a fiú a paphaz, köszön:

— Jó napat.

— Adjan isten — a plebános úr.

— Na plebános úr — azt mondja —, legyen szives — azt mondja —, tennapelőtt elmentem a barátommal — azt mondja nézze meg — azt mondja —, —, má idegenek be is kőteztek a házba — azt mondja. — Há létezik ez?

Megáll a pap, gondolkozik, a könyvével.

— Maga hány éves?

— Há mos szereltem le katonáéktól — azt mondja —, né. Nincs egy hónapja — azt mondja —, hogy leszereltem katonáéktól — azt mondja —, és má be is kőteztek a házba.

— Há ki vót magának az apja s az anyja?

Előveszi a pap a nagy könyvét, nézi, há má valami négyszáz esztendeje. Há ténleg ez az a fiú, me a neve att vót a fiúnak, s az apjának az apja is, bátyja, anyja, mindenféle, de má itt valami négy rendbéli ember ment el ebből a házból.

Megáll a pap s gondolkazik. Egy óra hosszát a pap nem is tuatt szólni a fiúhaz, csak nézte a fiút, és gondolkozott, hogy hogy lehet ez.

— Hát oszt maga miko ment el ada a barátjához?

— Hát né én a tennapelőtt mentem el — azt mondja. — Ezelőtt egy hónappal szereltem le — azt mondja —, nincsen — azt mondja —, hazajöttem katanáéktól — azt mondja, — és én elmentem egy kicsit a barátomhoz — azt mondja —, mire jövök haza — azt mondja —, bekőteznek a házba. Há létezik ez? — azt mondja.

— Nézzen ide, fiatalember — azt mondja. — Legyen szives — azt mondja — fogadjon el egy — me dél vót, — valami ebédet.

Azt mondja a fiú:

— Nekem, plebános úr, nem szabad semmi ételt enni.

— De legyen szives, de legyen szives fogadja el, fogadja el ezt a kicsi ételt — azt mondja. — És ne tessék haragudni. Aztán én behivatom — azt mondja — őket — azt mondja — és felkérdezem őket.

Azt mondja:

— Míg be nem hivassa, addig nem nyugszok ebbe bele.

El is kűdnek az illető után, behivatták ada. Azt mondja a plebános úr nekik, azt mondja:

— Nézzenek ide — azt mondja —, a jóg a fiúé — azt mondja —, igaz, hogy a ház az övé.

Azt mondja az illető:

— Há hogy az övé, uram — azt mondja —, miko ezt a hejet apámnak az apja vette meg. Ezt a házat én csináltam ezelőtt hatvan esztendővel — mondta az, aki benne lakott, — me az a ház, az öreg ház — azt mondja — el vót romolva. Én csináltam ezelőtt hatvan évvel — azt mondja. — Nekem — azt mondja — innet házasadatt, fiam kiment — azt mondja —, nősült meg, leányam férhez ment — azt mondja. — S ő azt mondja, hogy a tennapelőtt ment el.

— Há ne beszijen, nézze meg, a fiúnak — azt mondja — itt van né, az aláírás — azt mondja. — Most szerelt le katanáéktól — a pap. — Na nézzen ide — azt mondja —, a ház vissza lesz adva magának, mindenféle, legyen szives, ebédeljen nyugodtan.

Ültették le, ott mindegyik, kérlelték a fiút. Kitették az ételt. Miután a fiú belétette a kanalat a tángyérba, egy kanálla befalt, lenyelte, a fiúnak akkara haja lett, a fődig; ojan fehér lett, mind a hó, a haja. Úgy megöregedett. Hanyatán esett s rögtön meg is halt.

Akkor a pap s a kösség eltemette. Mert hogy a fiú, mán hogy ő elment, valami kétszáz évet ült, de őneki úgy tetszett, mintha a tennapelőtt ment vóna el, s úgy ahagy ő ott járt. Aztán a másvilágan ijen hamar telnek az évek, itt ne.

Na aztán még most is él a házigazda, aki a házba, ha meg nem halt. S ez a fiú elment a barátjához, örökre.

Bánfi Ágaston, görgényüvegcsűri, negyvennígy éves.

A korábbi adatokhoz a most közölt onesti (Moldva), széki (Mezőség) és görgényüvegcsűri (Marosszék) változatot is hozzászámítva, *A jó barát a másvilágon* mesetípus a gyűjtések szórványossága miatt még ha nem is túl gyakorinak, de földrajzilag minden esetre általánosnak tekinthető a magyar folklórban.

A közzétett variánsok nemcsak földrajzi, hanem tematikai gyarapodást is kínálnak. Kovács Ágnes idézett összefoglalása szerint „sajátos, hogy a Magyar Népmesekatalógus által eddig feldolgozott szóbeli változatokból hiányzik, vagy egészen csökevényesen van meg az élő barát túlvilági kalandsora, amelyet oly jól ismerünk *A möndölecskék* (AaTh 471. mt) meséje . . . változataiból." Nos, a túlvilágon látottak közül az onesti mesében a ház tetején a tojást hasztalanul megállítani akaró asszonynak, a görgényüvegcsűriben pedig a sovány meg a kövér teheneknek, valamint a marakodó kutyáknak a példázatát olvashatjuk. Az utóbbi mesében csökevényes az a motívum, amely szerint egyesek előtt volt, mások előtt viszont nem volt étel. A levelét hullató nagy fa magyarázatára Ferenczy idézett székely gyűjteményében, *A csodafa* meséjében találunk. Kiderül, hogy ez a túlvilági nagy fa „az idők fája" vagy „az esztendők fája": „Minden levél egy esztendő rajta. Annyi idő, annyi esztendő telt el a világ teremtése óta, amennyi levél a fáról lehullt. S addig lesz világ a világ ezen a földön, amíg levél lesz a fán. Amikor lepereg az utolsó levél, akkor vége lesz a világnak is."

Ha e fejezetben tárgyalt meséket, valamint a mennybe vitt leány balladáját egymás mellé állítjuk, első pillantásra talán nem túl sok hasonlót talá-

lunk bennük — a történeti adatok birtokában viszont tudjuk, hogy valójában egyazon téma kétféle feldolgozására leltünk. Közös gyökerük a középkori latin példázat, amelynek magyar fogalmazása a paradicsomban járt úrfiú története. Ez a prózai példázat évszázadok során a folklórban Európa-szerte két ágat hajtott. Az egyik megmaradt prózai formának: a magyar népköltészetben *A halhatatlanságra vágyó királyfi*, valamint *A jó barát a másvilágon* mesetípusa, az európai típusvázlat többé-kevésbé összes motívumaival. A másik fejlődési ág a verses ballada-forma, amely lehet teljes *(A nagyváradi kapitány leánya)* vagy részleges, mint a ballada több európai, valamint — eddigi tudomásunk szerint — összes magyar variánsai.

A történetileg egy tőből sarjadt prózai meg verses változatok egymáshoz hasonló, egymással összefüggő, egymást kiegészítő javai a néphagyománynak. Indokolt tehát, hogy a mennybe vitt leány balladájával együtt a téma prózai formáinak felkutatására is gondot fordítsunk.

3.

Visszatérünk arra a csíkszentdomokosi (Sîndominic) mondókára, amelylyel a gyermekek június 24-én, keresztelő János napján meg éjjelén „jánosolni" szoktak (Domokos, 5. sz):

Szent Jánoson kívül egy kerek dombocska,
Azon növekedik egy édes almafa.
Édes az almája, csukros a rózsája,
Az alatt ül vala szűz anya Mária.
Úgy köti, úgy köti ékes koszorúját
Fejérrel, verssel; hol aval nem éri,
Arannyal béfejzi.

Fölmerül a kérdés, vajon e kis szöveget indokolt-e Júlia szép leány balladája mellé állítani? Funkciója szerint nyilvánvalóan nem ballada, hanem köszöntővers — noha ez még nem döntő érv, mert a balladatémák más műfajokban is testet ölthetnek.[31] Viszont tematikailag szintén kételyeink vannak: a balladai cselekmény motívumsorából csak az első, úgyszólván cselekmény nélküli motívumot tartalmazza. Töredék, mondhatni reá, Domokos minősítéséhez csatlakozva; de hátha nem töredék, hanem teljes alkotás? S ha mégis töredék, vajon teljes formái a ballada típusvázlatát követik-e, vagy pedig a cselekményt egész más irányban bontják ki? Vajon akár ehhez a töredékhez, akár föltételezett teljes variánsaihoz illenék-e „a mennybe vitt leány" cím, miként Csanádi—Vargyas a balladatípust első ízben elnevezte?[32]

A sok kérdés dacára is világos, hogy a csíkszentdomokosi köszöntővers majdnem szóról szóra azonos a ballada moldvai kezdősoraival; a lehető legközelebbi szövegvariáns. Vitatható, hogy a balladák közé soroljuk-e, mint

[31] Kézenfekvő román példa: több híres nemzetközi vagy nemzeti téma (mint „A falba épített asszony" vagy „A bárányka") részben ballada-, részben kolinda-formában él a folklórban, vö. Alexendru Amzulescu Gheorghe Ciobanu: *Vechi cîntece de viteji*. Buc., 1956. 6—7. Magyar vonatkozásban egyazon téma prózai és verses feldolgozásának néhány példájára hivatkozik a *Jávorfa-muzsika*, 12.

[32] Csanádi Imre—Vargyas Lajos: *Röpülj, páva, röpülj*. Magyar népballadák és balladás dalok. Bp., 1954. 444.

töredéket, de vitathatatlan, hogy a balladák szövegétől el sem választhatjuk. Ilyenformán, míg egyrészt megkérdőjelezzük, hogy vajon nem volna-e jó törölni a székelyföldi balladavariánsok közül, másrészt a kutatásban új fejezetet nyitunk: más balladákban, sőt más műfajokban is igyekszünk megtalálni a mennybe vitt leány balladájának sajátos formuláit, részleteit.

Nemrég az udvarhelyszéki Lövétén (Lueta) Márton szép Ilona balladájának dallamára köszöntőéneket találtunk: 15157. sz. Nagy István (Dögös) 60 éves. 1962. IX. 27. Faragó—Almási:

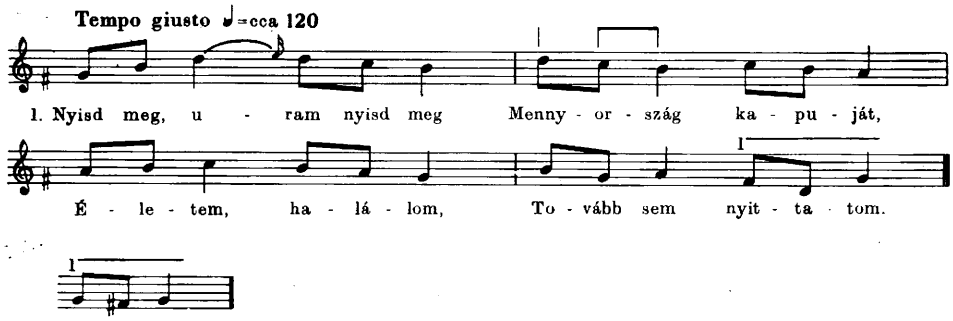

2. *Kapud alatt vagyon Egy arannyas zászló,*
   Zászlód alatt vagyon Egy arannyas bőcső.
3. *Kibe növelkedik Mária szűz anya,*
   Egek nyiladoznak, Csillagok ragyognak.
4. *Mennyei harangok*[33] *Min húzatlan szólnak,*
   A mennyei gyortyák Min gyutatlan gyúlnak.

Öreg cigány adatközlőnk ma már egyedüli a faluban, aki tudja és énekelni szokta. Anyjától tanulta. December 24-én délutáni szürkülettől este tíz óráig, majd 25-én hajnali öttől végigjárja a falut. Az ajtónál megállva előbb az *Én felkelék szép piros hajnalban* kezdetű éneket, majd utána másodiknak a fentit fújja, mire a háziaktól ajándékot kap.

A lövétei szöveg párját keresve, átnéztem a Magyar Népzene Tára II. kötetének anyagát, azonban csak a 436. sz. Gömör megyei karácsonyi énekben („A piac közepén van egy almafácska"), valamint a 908. sz. Vas megyei jánosolóban („Ezer gyertya gyújtassék") találtam egy-egy sort, mint amely a ballada kezdősorára, illetőleg nagyon távolról „mennyei gyertyái"-ra emlékeztet. Ilyenformán a lövétei 4. versszak, a mennybe vitt leány balladájára visszhangzó soraival, pillanatnyilag az összes magyar jelesnapi énekek közt invariáns, azaz egyetlen változat.

Mivel Csanádi—Vargyas i. m. 506. már felhívta rá a figyelmet, csak épp utalok *A koszorút kötő leány* balladájának klézsei szövegére, amelyet 1846-ban Erdélyi János, majd nemrégiben Domokos—Rajeczky adott ki újra Petrás Incze János hagyatékából.[34] Mind ennek, mind székelyföldi párjának (MNGy. III. 15—6.) első sorai szinte szóról szóra követik Márton szép Ilona balladájának első sorait.

[33] Változat: *A mennyei harang* (miközben a sor második része változatlan maradt).
[34] Erdélyi János: *Népdalok és mondák*. Pest, 1846. I. 422—3. Domokos—Rajeczky, i. m. I. Bp., 1956. 77—8.

Szintén csak jelzem – ugyanis további vizsgálatot igényel —, hogy Intézetünk archívuma több *Langos (Langas) szép Ilona* című moldvai balladát őriz, azonban töredékek vagy kontaminációk, s ezért tartalmukról még nem sikerült pontos képet alkotni. Már hősnőjük állandó jelzős neve „Márton szép Iloná"-t juttatja eszünkbe, első soraik pedig szintén ismerősen hangzanak. Langos szép Ilona azonban nem virágkoszorút köt a fa alatt, hanem hímet varr ablakában selyemfonallal, „s hol aval nem éri, könnyeivel fejzi".

A köszöntők és a balladák után a példák sorát egy klézsei szerelmi dallal (?) zárom, ugyancsak Márton szép Ilona balladájának dallamára: Fg 271b. *Csurál Józsiné Kánya Kati* 44 éves. 1950. IX. 15. Jagamas. Faragó—Almási lejegyzése:

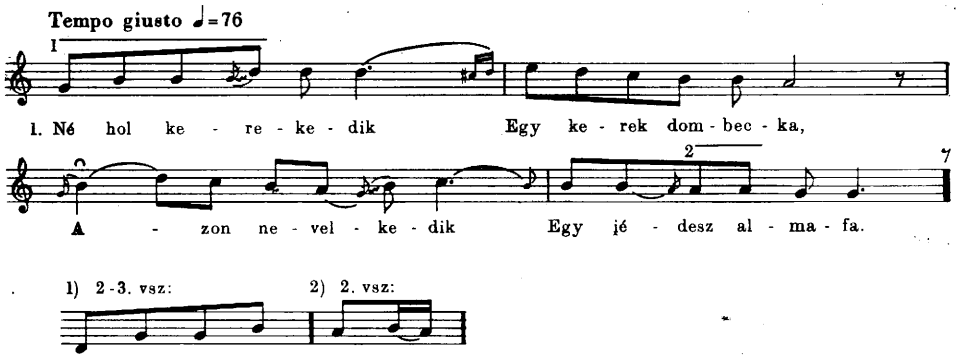

2. ¡Édes ez almája, Csokros e virágja,
Szedegetem vala Karincám alyábo.
3. Szedegetem vala Karincám alyábo,
Kötegetem vala Csokros bokrétábo.

Bizonyára senki sem vonja kétségbe, hogy a bemutatott szövegek nem „véletlenül" hasonlítanak a mennybe vitt leány balladájának megfelelő soraihoz, hanem nagyon szoros kapcsolat van köztük: vagy a balladából szóródtak szét a folklór különböző műfajaiba és alkotásaiba, vagy — ha a balladánál előbb léteztek volna, akkor utóbb — a balladában tömörültek, ott találták meg állandó helyüket, s ott csiszolódtak-formálódtak klasszikussá, ahogyan ma ismerjük és számontartjuk őket. A mennybe vitt leány balladájának más műfajokba és alkotásokba ágyazott formulái, részletei közvetve vagy közvetlenül szintén magára a balladára vonatkozó ismereteinket gyarapítják.[35]

Kolozsvár — Cluj, 1962, 1968.

Faragó József

[35] Tanulmányomat 1962. októberében írtam, majd kiadása előtt, 1968. júliusában ismét átnéztem. Ez utóbbi alkalommal dolgoztam bele a mezőpaniti balladát, valamint a széki meg a görgényüvegcsűri mesét, a Kovács Ágnes jegyzeteire való hivatkozással együtt.

Йожеф Фараго:

К БАЛЛАДЕ О ДЕВУШКЕ, ПОПАВШЕЙ В РАЙ

(Резюме)

Исходной точкой и основой исследований автора является статья Пала Петера Домокош (Красавица—Юлия. Júlia szép leány. Ethn. LXX, 1959, p. 13—60), который собрал, классифицировал и определил место всех известных венгерских вариантов баллады о девушке, уведенной в рай, указав на взаимосвязи этих вариантов с европейскими.

1. Домокошу было известно 13 вариантов, с тех пор опубликовано еще 2. По сведениям автора, в архиве Коложварского отделения Института Этнографии и фольклора Академии Наук Румынской Социалистической Республики хранится еще 10 вариантов этой баллады, записанные от молдаванских чанго. Автор публикует 6 из этих вариантов. Публикует он и один секейский вариант, обнаруженный исследователем Каталин Олос в небольшом собрании рукописей от 1931 года.

Географической территорией распространения этой баллады в Венгрии являются два очень старых района: она бытует у секеев и чангов. Секейские варианты, в отличие от публикуемого здесь, были обнаружены в середине XIX — начале XX века. По свидетельству результатов собирательской работы иовейшего периода этот тип баллады в живом секейском фольклоре не существует. В противоположность этому молдаванские Венгерские варианты записаны собирателями после 1930 года, этот тип баллады и сейчас очень часто встречается в венгерском фольклоре у чанго.

Все венгерские варианты тематически — в противоположность венгерской редакции, вышедшей под заглавием Die Hauptmannstochter zu Grosswardein, содержат только начальные мотивы, до отправления девушки в рай. Лишь в конце архаических вариантов чанго есть такие строки, на основании которых можно думать, что когда-то и венгерские тексты баллады имели продолжение.

2. В венгерском фольклоре сказка AaTh 470. Friends in Life and Dath, тот тип, который, как прозаическая пара баллады, содержит весь ход действия пребывание героя в потустороннем мире, незаметно быстрый ход времени, а затем спустя столетия возвращение героя на землю). Автор публикует три новых варианта сказки из упомянутого архива: один вариант молдаванских чанго, один секейский и один серднетрансильванский. Учитывая и более ранние данные, можно сделать вывод, что хотя этот тип, баллады в настоящее время и не часто встречается в венгерском фольклоре, все же, географически ее можно считать общераспространенной.

3. Автор на материале других типов баллад, а также других жанров (приветственные стихи, приветственные песни и лирические песни) показывает характерные формулы, части текста баллады о девушке, уведенной в рай. Эти части попали в разлиг ные произведения или из исследуемого типа баллады или же являются такими основополагающими элементами народной поэзии, которые нашли свое найлучшее выражение такое постоянное место именно в исследуемом типе баллад.

József Faragó:

ZUR BALLADE DER HIMMELFAHRT DES MÄDCHENS

(Auszug)

Verf. geht von der Studie von Pál Péter Domokos (Julie schöne Maid, Ethn. LXX, 1959, 13—60) aus, von dem alle bekannten ungarischen Varianten dieser Ballade geordnet und in den europäischen Zusammenhang gebracht wurden.

1. Domokos hat von dreizehn Varianten Kenntnis gehabt. Seitdem sind noch zwei weitere Varianten im Druck erschienen. Verf. berichtet darüber, daß im Archiv des ethnographischen und folkloristischen Institutes der Akademie der Wissenschaften der Rumänischen Volksrepublik noch zehn weitere Varianten zu finden sind, u. zw. stammen alle von den Moldauer Csángós. Verf. veröffentlicht sechs davon. Gleichzeitig wird auch eine Szekler-Variante mitgeteilt, die von Katalin Olosz in einer kleinen, handgeschriebenen Sammlung aus dem J. 1931 entdeckt wurde.

Geographisch ist die Ballade der Himmelfahrt des Mädchens in der ungarischen Folklore ausschließlich in zwei archaischen Gegenden heimisch: bei den Széklern und Csángós. Die Szekler-Varianten kamen, mit Ausnahme der jetzt mitgeteilten, von der Mitte des vorigen Jahrhunderts bis zum Anfang dieses Jahrhunderts zum Vorschein. Auf Grund der neuen Forschungsarbeit soll dieser Balladentyp in der lebenden Szekler-Folklore nicht mehr existieren. Demgegenüber sind die moldauischen ungarischen Varianten Ergebnisse der Sammeltätigkeit nach 1930. Dieser Typ der Ballade ist in der Folklore der Csángómagyaren noch heute lebend, ja sogar noch häufig vorkommend.

Thematisch enthalten alle ungarischen Varianten — im Gegensatz zur deutschen Redaktion: *„Die Hauptmannstochter zu Großwardein"* — nur die ersten Motive bis zur Himmelfahrt der Maid. Nur am Ende der archaischsten Csángó-Varianten sind solche Zeilen zu finden, die darauf deuten, daß sich einst auch die ungarischen Texte fortgesetzt hatten.

2. In der ungarischen Folklore gibt es besonders den Märchentyp AaTh 470 *Friends in Life and Death*, der — als prosaisches Gegenstück der Ballade — die ganze Handlung, d. h. den Aufenthalt der Heldin im Jenseits, das unvermerkt rasche Vergehen der Zeit, dann viele Jahrhunderte später die Rückkehr der Heldin, enthält. Vom Verf. werden aus dem erwähnten Archiv drei neuere Varianten: eine moldauische (Csángó), eine Szekler und eine aus der Mezőség (mittleres Siebenbürgen) mitgeteilt. Zieht man auch die früheren Daten in Betracht, so wird festgestellt, daß dieser Märchentyp in der ungarischen Folklore augenblicklich nicht häufig vorkommt, doch geographisch als allgemein verbreitet anzusehen ist.

3. Schließlich werden die bezeichnenden Formeln und Textteile der Ballade der Himmelfahrt des Mädchens in anderen Balladentypen sowie in anderen Kunstgattungen, wie in Begrüßungsversen, Begrüßungsgesängen und lyrischen Liedern, vom Verf. bewiesen. Diese haben sich entweder aus dem untersuchten Balladentyp in die verschiedensten Schöpfungen zerstreut oder sie sind solche Bausteine der Volksdichtung, die ihren besten und ständigsten Platz in der untersuchten Ballade gefunden hatten.

Mereglyés építkezés Szabolcs megye keleti részén

1. A Nyírség népi építkezésének vizsgálatakor fokozott mértékben kell számolnunk a táji adottságokkal. Egyrészt azért, mert maga a táj — más tájakhoz hasonlóan — meghatározza azokat az építőanyagokat, amelyeket a paraszti építkezésben felhasználtak, másrészt azért, mert a meglehetősen azonos építőanyagokból kialakult sokféle technikát mindig az befolyásolja elsőrenden, hogy milyen minőségű az a talaj, amelyre az épületet emelik. Témánk vizsgálatakor — jóllehet csupán egyetlen építkezési technikát kívánunk részletesen bemutatni — csak egy, de általunk jellemzőnek tartott községet, a Nyíregyháza melletti *Orost* választottuk ki. Így a község határát, a táj és a technika összefüggését jobban és alaposabban bemutathatjuk, mint egy nagyobb területen.

Oros község határának területe 10 396 kh, s ebből a község belterülete 939 kh. Lakóinak száma összesen 4917 fő, azonban a község központi belterületén csak 2751 ember él. A lakosságnak majdnem fele külterületi lakos. Ugyanezt az arányt fejezi ki a külterületen és belterületen épült házak arányszáma is. A falumagban az 1126 házból csak 654 épült.[1] A lakók számához viszonyítva tehát a községmag meglehetősen nagy kiterjedésű, s az egész település pedig — beleértve a külterületet is — szétszórt.

A községmag nagy kiterjedését, a település szétszórtságát a vízviszonyok okozzák. A belterületen ma is hatalmas kiterjedésű, lapos, építkezésre alkalmatlan részek találhatók, s itt állandóan vagy időszakosan áll a víz. A községet a Geszteréd környékéről kiinduló, dél-északi irányban haladó *Kanális* (csatorna) szeli át, s ez a községet és határt vízmentesítő, mesterséges vízlevezető csatorna Kemecsénél éri el a Lónyai-csatornát. A község belterületén levő vadvizek a határban található vadvizes foltokkal egész rendszert alkottak régebben: „Az állóvizek olyan sűrűn, egymáshoz közel helyezkedtek el, hogy valóságos sorozatokat alkottak, s az őszi esőzések és tavaszi olvadások idejére szinte hajóval járható tavakká olvadtak össze. Ilyen vadvizes láncok a határterületen: 1. *Nagytelek — Szilvavölgy*, 2. *Hasznosrét — Kistelek — Világosrét*, 3. *Bikasziget-alja — Falualja — Ladány*, 4. *Hosszúkátyú — Kecskés*, 5. *Vargaláp — Vadritka-alja — Ököritó — Sárpa — Hosszúláp*, 6. *Nagyszék — Várrét — Szélesrét — Úrrét — Harangod*. Elhatárolt lápterületek a *Szárazkútközépi* és a *Homokveszejtő* vagy *Szőlővégi (Borbányaalja)* voltak. Magában a községben is volt egy köralakban záródó láp, mely a *Belsőláp*ból *(Nagylapos, Sóstó)* kiindulva,

[1] A közölt adatokat lásd: *Magyarország helységnévtára 1967*. Bp. 1967. — A község korábbi, századeleji állapotáról lásd összefoglaló munkaként: Bosnyák Béla: *Oros község szociográfiája*. Klny a Huszadik Század X (1911) évfolyamából.

mindkét végével csatlakozott a *Papkert* (rk. plébánia kertje) lápjához, s körülzárta a *Vízivárost*."[2]

Érthető tehát a község településének nagy kiterjedése és a vízviszonyokhoz alkalmazkodó jellege.

A község határában levő vadvizes foltokon *vág*ták a *nád*at, s gyűjtötték össze *kúp*okba a tetőfedést vagy tetőjavítást váró házak udvarán. A *nádvágás*t egészen a legutóbbi időkig nem korlátozták, ma már engedély szükséges hozzá, ezt azonban mindenki megkaphatja. A legjobb nádtermő helyek a *Paptag, Szélesrét, Várrét, Kecskésrét* és a *Korhán*. Az utóbbi időben — bár megfogyatkozott és korlátozódott a nádvágás — eléggé nehéz nádhoz jutni, mert a KTSZ nádpallókat is készít az építőipar számára. Ma a ház tetejét a legtöbb helyen *cserép*pel cserélik ki, s a nádat inkább a dohányos *hodály*ok, *ól*ak fedésére használják, bár ez utóbbinál igen gyakori a *szalma* vagy *ízik* tető.

A mélyebben fekvő vízállások alja mindenütt *agyagos föd*, széle *barnafőd* vagy *szürkefőd* és a magasabb partja már *homok*. Az építkezéshez szükséges földet — ha sárfalról van szó — a vizes széleken található *szürkefőd*-ből nyerték, ez „ha megszáradt, jobb mint a tégla, nem lehetett egy szeget beleverni." A vályogvetésre a vizes rétek fenekén levő *agyagosfőd*-et tartják jobbnak. A *homok* csak az 1950-es évektől kezdve jutott nagyobb szerephez az orosi építkezésben, mint a *malter* egyik alkotóeleme. Korábban ezt a nagy bőségben meglevő helyi építőanyagot nem nagyon használták fel, mert a téglaépítkezés jelentéktelen volt. A község lakói a *Szélesrét szürkefőd*jét és *agyagos föd*jét használják az építkezéshez, míg a külterületek lakói a hozzájuk éppen legközelebb eső, a nádtermő helyként már említett időszakos vízállások megfelelő talaját.[3]

Az építkezéshez szükséges *fát* a múlt század végéig a község tölgyes erdeje adta. A tölgyest azonban mintegy 40—50 éve végleg kiirtották, s azóta a nagyobb gerendákat, a tetőszerkezetek szarufáit Nyíregyházáról a fakereskedőktől, ma vállalatoktól szerzik be. A község *akácos*ai csak kisebb épületszerkezetek készítésére adnak alkalmas fát. A község határában ma is van egy nagy kiterjedésű tölgyes-akácos erdő, mely korábban báró Molnár Viktoré volt. A községi tölgyeserdő kiirtása után innen is vásárolhattak fát. Ma ez az erdőgazdaság tulajdona, s a gazdaság közvetlenül nem adhat el fát a lakosságnak.

A helyi építőanyagok között kell nyilvántartanunk a kötőanyagként használt *töreke*t, *szalmá*t, a melléképületek fedésére alkalmas *gabonaszalmát* s a *tengeriszár*at vagy *ízik*et, a kerítések alapanyagát jelentő *napraforgó górét*, *forgószár*at.

Ha a téglát, a kerítésnek és házelőnek használt fenyődeszkát, a kerítés drótháló*já*t és cementoszlopát leszámítjuk, nyugodtan mondhatjuk, hogy az évszázadokon át használatos építőanyagok ma is a lakosság rendelkezésére állanak, bár nem azokat az épülettípusokat készítik belőle, mint régebben. A felhasználás hagyományai — földminőség, lelőhely stb. — ma is élnek, s ezeket az élő hagyományokat joggal vonatkoztathatjuk a régebben emelt, de

[2] Illés Sándor: *Oros község földrajzi nevei*. (Szakdolgozat). Nyíregyháza, 1965. — Kézirat a nyíregyházi Tanárképző Főiskola Könyvtárában. A: 13. — 11—12.

[3] Ua. 29. l. — Vö.: Borsy Zoltán: *A Nyírség természeti földrajza*. Bp. 1961. A Nyírség geomorfológiai térképe. 1. sz. térkép melléklet. — A Szélesrét, a Belsőláp, a Sóstó öntésiszap, a község északi része futóhomok, a község északnyugati részén fekvő Kis és Nagykorhány kotu, a falu területének déli része löszös homok.

ma már legfeljebb csak bontásból rekonstruálható, emlékezetből kihámozható házfaltechnikákra.

Az azonos építőanyagokból azonban a paraszti építőmesterek többfajta faltechnikát alakítottak ki, s ezeket más-más helyzetben alkalmazták. A laposabb részeken más megerősítésű és technikájú falat kellett készíteni, mint a szárazabb, homokos dombokon. Az egyes faltechnikák még a munka mennyiségében és minőségében is különböztek egymástól. A mélyebb fekvésű, vizesebb területeken nem volt elegendő a kizárólag sárból épített fal. A felszívódó víz ezt hamar szétmállasztotta volna. Éppen ezért az itt épített falakat vagy *fonták* vagy *mereglyékre rakták*. Az így készült *fonott* vagy *sövényfal*, illetve *mereglyés fal* a fagerendákkal, dorongokkal való megerősítés miatt sokkal tartósabb volt, mintha egyszerűen sárból építették volna. Ugyanakkor több munkát is igényelt, mert a ház vázát először fából kellett elkészíteni, némi ácsmesteri tudással.[4] A szárazabb helyen — ahol a víz nem járhatta úgy át a falakat — éppen ezért a kevesebb munkát és a favázat nem igénylő olcsóbb *tömött falat*, *vertfalat*, vagy a *villával rakott fecskefalat*, *fecskerakásos falat*, *fecskesárral rakott falat* építették.[5] Ugyancsak a magasabb, szárazabb talajon emelték a ma már Oroson fel nem lelhető, de valamikor az egész Nyírségben ismeretes *fődházat* vagy *burgyét*.[6] Általánosan, talajminőségtől függetlenül alkalmazták végül a vályogfalat, minthogy benne az anyag erősebben tömítődött, s a vizet nem szívta úgy magába.

Ezek a régebben meglevő, változatos és a talajminőséghez alkalmazkodó faltechnikák az 1950-es években szinte kiszorultak a gyakorlatból. A lakosság anyagi ereje megnövekedett, és ezzel párhuzamosan az igények is emelkedtek. A paraszti építőmestereket kiszorították a szakképzett kőművesek, akik elsősorban a talajminőséghez jól alkalmazkodó táglafalat vagy kőalapra épített vályogfalat készítenek. A szakképzett kőművesekkel való építtetés az igények emelkedésén túl összefüggésben van az építkezéseket szabályozó rendeletekkel, amelyek kiterjednek a nem szakképesítéssel rendelkező vállalkozók korlátozására is.

Talán nem tévedünk, ha azt mondjuk, hogy Oros élő építkezési gyakorlatát az jellemzi, hogy egyre inkább függetleníti magát a helyi építőanyagoktól. Ma már alig játszik szerepet a helyi anyagokat használó sárépítkezés. Egyedül a település képe viseli magán a természeti, felszíni viszonyok erőteljes hatását. A település szórtsága, a községmagban levő hatalmas vizes, beépítetlen területek ma is jellemzői Oros községnek.

A helyi építőanyagok és faltechnikák rövid szemléje után áttérünk az egyik legkevésbé ismert, de mondhatnánk legjellegzetesebben nyírségi faltechnikával készült háztípusnak, a *mereglyés falú ház*-nak az ismertetésére. Ezt a faltechnikát legmegbízhatóbban a középkorú emberek emlékezete őrzi, hiszen még az 1920-as években is építettek ilyen házat vagy melléképületet. Az idő-

[4] Az irodalom felsorolása helyett lásd a legújabb gyűjtéseket ezekhez a technikákhoz a Damjanich Múzeum Adattárában. Bodó Sándor: Geszteréd, Bököny, Piricse községekben végzett népi műemlék felmérései: DMNA: N: 1543, N: 1544, N: 1945. — Szabó László népi műemlék felmérései Oros, Nyírgyulaj, Encsencs községekből: DMNA, N: 1532, N: 1533 N: 1534.

[5] Ua. — Bellon Tibor népi műemlék felmérései: Szakoly, Pócspetri, Balkány, Máriapócs, Nyírmihálydi, Biri, Nyírgelse községekből: DMNA, N: 1574, N: 1576, N: 1577, N: 1558, N: 1579, N: 1580.

[6] Kiss Lajos: *Földházak Szabolcs megyében*. NÉ XXVIII. (1936) 72—91.

sebbek emlékezetében keverednek az egyes technikák, éppen a többféle sártechnika egymás mellett élése miatt. Az emlékezetből kihámozott anyag hitelesítéséhez nagymértékben hozzájárult a mereglyés falú házak bontásának megfigyelése, vagy a bontást végző mesterekkel való beszélgetés és a még ma is álló mereglyés falú épületek tanulmányozása.

2. A faltechnikájának lényegét elsősorban a Nyírség-szerte azonos jelentésben ismeretes név magyarázza meg. A *mereglye* szó a magyar nyelvben több jelentésben is él, s az eddigi feljegyzések szerint nagy területen használják. A *Czuczor—Fogarasi* szótár szerint közelebbi helymegjelölés nélkül két jelentése van: 1. *Hegyes karó* (petrencébe szúrva, illetve babkaró) 2. *a méthálló úszói* a Tisza mentén.[7] „Esőjárta vidékeinken" helymegjelöléssel *szénás-takarmányos rúd* használatban közlik 1930-ban.[8] A Szamosháton *hegyes rúd* jelentéssel ismeretes.[9] Az *Ormánysági Szótár* szerint szintén több, lényegében mégis hasonló szemléleten alapuló jelentése van: „1. azok a karócskák, amiket szalmafogónak, s csak szalmával (tehát nem zsúppal)födött tetők léceibe vertek." 2. „oromfa a ház ormán".[10] Bálint Sándor kihalt szóként tartja számon Szeged környékén, s Herman Ottó alapján a következő jelentéseit közli: „nád vagy vessző oszlopotskák a vízben, melyek a méthálót fenntartják", s másik jelentésében: „A Tisza mentén azok a karók, amelyek közé a marázsa hálót kifeszítik."[11] E Herman Ottó által megörökített jelentést Munkácsi Bernát is ismeri, de a szó eredetének vizsgálatakor egy másik műszó változatot is feljegyzett: „A csikkason azokat a vesszőket jelenti, melyek a kas hosszában futnak, tehát vázát alkotják."[12]

Szándékosan közlöm utoljára Madarassy László kiskunsági adatát, mert ez a jelentés már egészen közel áll a nyírségihez, noha más építményen és más faltechnikával kapcsolatban él: „Öreg pásztorok bevallása szerint ezelőtt a cserények falát rudakra, s ezek közé arányosan szétosztott pálczákra — *mereglyékre* — vesszőből fonták, s ez nem csak könnyű, hanem tartós is volt."[13]

E jelentések mellé utolsóként a nyírségi értelmezést állítjuk: „a sárfal vázául földbeásott hegyes oszlopok vagy karók, dorongok, amelyek a sarkokon és az ajtóféleken elhelyezett fő tartóoszlopok közeit kitöltik és a falat erősítik."

Egy minden bizonnyal téves értelmezéstől eltekintve, valamennyi ismertetett jelentésváltozat a szamosháti *hegyes rúd* fogalmat fejezi ki, s ismétli valamilyen formában.[14] E térben és jelentéstartalomban egyaránt kiterjedt fogalom építkezési, halászati műszóként, valamint a szénamunkákkal kapcsolatban ismeretes. Valamennyi variánsa az alapjelentés (hegyes rúd) mellett egy másik motívumot is ismétel, mely szerint a karókat heggyel lefelé, egyenként vagy többed magával *leszúrják, leverik*, s így rögzítve a karó vagy a karók valaminek a *vázát, szerkezetét alkotják.*

[7] Czuczor Gergely—Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára.* Pest. 1867. IV. 485—486.

[8] V.: *Székely világító-eszközök.* NÉ XXII (1930) 153—154.

[9] Csűry Bálint: *Szamosháti szótár.* Bp. 1935. II. 122.

[10] Kiss Géza—Keresztes Kálmán: *Ormánysági Szótár.* Bp. 1952. 376.

[11] Bálint Sándor: *Szegedi Szótár.* Bp. 1957. II. 150.

[12] Munkácsi Bernát: *A magyar népies halászat műnyelve.* Ethn. IV (1893) 165—208. — 200.

[13] Madarassy László: *Kiskunsági pásztor-enyhelyek.* NÉ VIII (1907) 34—41. — 38.

[14] Czuczor Gergely—Fogarasi János: i. h. a második jelentés a *méthálló úszói*val azonosítja, s ez minden bizonnyal téves lejegyzés. Vö.: Bálint Sándor: i. h. méthálóra vonatkozó jelentésével.

Közös jelentésük — tartalmi vonatkozásban — a *mered* képzetet foglalja magába, ennek jellegzetességeit testesíti meg. Ez is megerősíti Kniezsa Istvánnak azt a véleményét mely szerint a szó nem szláv eredetű.[15]

A nyírségi jelentésváltozat, s maga az építkezési technika e közös jelentésváltozat valamennyi motívumát őrzi.

3. A mereglyés falú házat nem szakképzett építőmesterek, hanem az építkezés technikájában járatos, nagy gyakorlattal rendelkező parasztemberek építették. Az egyes faltechnikáknak megvoltak a maguk specialistái, s ezek faluszerte, sőt a falu határain túl is megbecsült emberek voltak. Az ilyen kivételes tudást megszerzett embernek a közösség bármelyik tagja szívesen segített, ha valamiben megszorult, mert viszonzásul pótolhatatlan munkát, szaktudást kapott tőle. A specialisták közül ma már csak a *nádazó*k működnek. Ők még nagyjából a régi feltételek mellett dolgoznak, a paraszti munka mellett nádtető javítást, esetleg melléképületeken fedést is vállalnak. Iparengedélyük nincs, de ezért némi mellékkeresetre tesznek szert. *Alexa Illés, Orosz József, Újj Miklós* és *Hadházi József* ma is keresett nádazók. Régebben az ácsmunkát is specialisták végezték, de ma ezt a szerepet is a szakképzett mesterek töltik be.

Az építkező család feje, még az építkezést megelőző télen felkereste valamelyik „szakembert" és nagyjából megegyeztek az építkezés időpontjában, ehhez az időponthoz igazították a többi specialista munkáját is (ács, tetőfedő, kemencerakó). Az építkezés kezdete a nagy nyári munkákhoz és az építkezési munkát irányító specialista dolgához igazodott. A közelebbi időpontot azonban mindig nyáron, a várható időjárás figyelembevételével rögzítették. A sárépítkezés bármelyik fajtájának csakis a száraz, meleg idő kedvezett, mert a falaknak száradni kellett egy ideig, hogy ráhúzhassák a következő réteget.

Az építkezést irányító specialista és egyéb, az építkezésen dolgozó paraszt szakemberek napszámbért és teljes ellátást kaptak. A vállalkozó a napszámbéréből azonban egy-két napot elengedett a falubelieknek, különösen a rokonnak, hogy ezzel is *segítse* az építkező családot. Az ilyen specialisták különben nem vállaltak sohasem mezőgazdasági bérmunkát, mert „szakterületükön" megfelelő mellékjövedelemre tettek szert.

Az építkező gazda, s a család többi tagja is értett a házépítés részmunkáihoz, jól ismerte a felhasználható anyagot, hiszen már a rokonok, szomszédok házainak építkezésében többször is részt vett. Megfigyelhető, hogy a faluban bármelyik középkorú ember az építkezés legapróbb részmunkáit is pontosan ismeri, saját házának minden technikai megoldásával tisztában van. A tudás ellenére azonban mégsem nélkülözhették a specialisták jelenlétét, mert a szakszerűséget s precizitást mindig az biztosította. Egy-egy részmunka csakis az ő jóváhagyásával mehetett végbe. A gazda — noha maga is pontosan tudta milyen anyag a legjobb — már az anyagkiválasztásnál, a földkitermelésnél kikérte a majdani irányító szakvéleményét. Vele beszélte meg, hogy milyen faanyagot szerezzen be, a határ melyik részéről hozzon földet, olyan földet, amellyel a vezető is a legszívesebben dolgozik, amelyet a legjobbnak tart.

Az építkezés különböző munkáit *rokon*ok, *komá*k, ritkábban *szomszéd*ok *kaláká*ban végezték. „Csak kosztot kaptak és köszönömért dolgoztak." Az 1910-es évektől kezdve azonban csak a legközelebbi rokonok segítettek egymásnak az építkezésben (szülők a gyermekeknek vagy fordítva, testvérek, só-

[15] Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Bp. 1955. I./1. 887—888. — Eredetét ismeretlennek jelöli, de szláv eredeztetését határozottan elutasítja.

gorok egymásnak, s esetleg a szomszéd). Igen kevés volt a kereseti lehetőség és aki tehette a nyári munkák idején napszámot, részesaratást vállalt, esetleg a falun túl is. Ritkán fordult elő, hogy pénzért is kelljen segítséget fogadni egy-egy építkezőnek. Ma, amikor a község lakosainak jelentős része az iparban dolgozik, esetleg más faluból való munkatársak is eljönnek segíteni az építkezésben.[16]

Az építőanyagokat rendszerint a szomszédok és a közeli rokonok segítségével termelték ki és szállították haza a városból vagy a közeli erdőből. Az építkezést az udvaron felhalmozott építőanyag együtt várta. Ha kedvezett az időjárás, a munkához hozzá lehetett fogni.

A munka legelső mozzanata a *gerendák*, *mereglyék* kifaragása volt. A gazda és a férfirokonság csak lenagyolta a szálfákat, és a megfelelő méretűre szétfűrészelte. Az *eresztékeket* már a vezető specialista faragta ki, hogy pontosan illeszkedjenek, „egy kést se lehessen átdugni közte." A mereglyék faragásához mindenki értett. Ezek legallyazott kb. 7—20 cm átmérőjű akácfák voltak, amelyeket le sem *hajaztak*, hogy a sár jobban tapadjon rá. Az építkezést irányító specialista — bár a tetőt gyakran nem ő, hanem az ácsmunkához jobban értő tetőfedő specialista építette — mindig maga irányította a falba épített gerendák és mereglyék kifaragását.

Ha a mereglyék és a nagyobb gerendák elkészültek, a gazda és az építkezés vezetője kijelölték a ház helyét: megbeszélték, hogy merre nézzen az ablaka, az utca vonalába kerüljön-e vagy hagyjanak előtte virágoskertet, stb.

A házhely közelebbi megjelölése után a férfiak lapáttal egyenesre nyesték a ház helyét, majd pedig *ledürückölték*, *ledöngölték* az egyenetlenségeket *bunkóval*. Ha a házhelyet előkészítették, a ház négy sarkához *cövek*et vertek le és a cövekek között kifeszített *madzag* mentén ásóval meghúzták a ház körvonalát, alaprajzát. A ház hossza a *mestergerenda* szélessége a *keresztgerendák* méreteitől függött. Gyakori volt, hogy az építkező család a telken álló régi ház faanyagát használta fel az új építéséhez. Egy-egy mestergerenda az orosiak véleménye szerint két-három házat is kiszolgálhat, ha száraz területen épült és a ház fala nem szívott fel sok nedvességet. A faanyag meghatározó volta miatt a ház nagysága éppen ezért öröklődött, méreteiben hasonlított az előzőhöz, legfeljebb csak a beosztása változott. Régi, nagyméretű, esetleg több házat is kiszolgált mestergerendák nem ritkák a ma álló orosi épületeken.

A ház alaprajzának kijelölése után nem ástak alapot, hanem a ház négy sarkánál, a két rövidebb fala közepén, a leendő *mestergerenda* alá vastag, 20—25 cm átmérőjű *oszlop*okat ástak le, s ugyancsak vastagabb *karók*at, *oszlop*okat állítottak fel az *ajtófélfák* helyére és a közfalak és oldalfalak találkozási pontjaihoz. Az így leásott oszlopokat vagy négyszög keresztmetszetűre bárdolták vagy meghagyva a fa kérgét, *hajá*t, természetes állapotban hagyták, mert így

[16] Pl.: „1921-ben épült a ház. Pénzért jöttek segíteni. Egy szekér földet hoztak és egy napot kapáltam érte. A rokonság ugyan össze szokott fogni, két bátyám jött is és még itt volt a szomszéd, ő utért rakta, hogy átjárhasson." „Hozzájárulás van: sógor, koma jön. Nekem nem volt senkim csak a gyermekeim segítettek, a többiek pénzért jöttek." „A rokonság összeszokott fogni, de a két bátyám megharagudott és nem jöttek. Így pénzért kellett fogadni segítséget." —

Igen gyakori, hogy a Pesten vagy másutt dolgozó, de mégis nem egy faluba valók között igen szoros kapcsolat alakul ki, sokkal szorosabb, mint a falubeliekkel. Az ilyenek aztán szabad szombaton gyakran utaznak el a jó barátjukhoz segíteni.



1. kép. A sarokoszlop és a sárgerendák összekapcsolása faszeggel

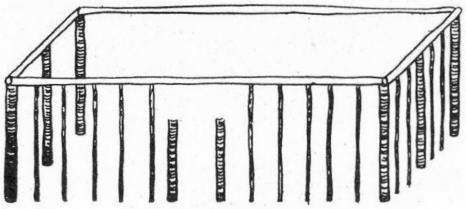

1/a kép. A mereglyés fal szerkezete a mestergerenda felrakása előtt

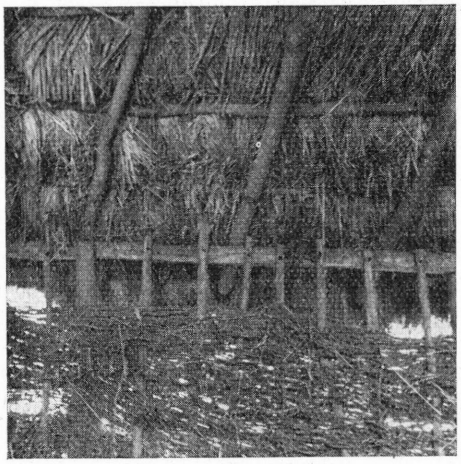

2. kép. A fonott falú hodály hosszanti mereglyéinek megerősítése vasszegekkel

jobban tapadt rá a sár. A betemetett, *ledürücköl*t oszlopok közé, feszített madzag mentén sorra leverték a meghegyezett végű *mereglyé*ket, amelyek egymástól 50—60 cm-re kerültek, s magasságuk azonos volt a felállított oszlopokéval (1. ábra). A mereglyék néha csak karvastagságúak voltak, de néha — ha bőven volt faanyag, különösen lakóépületeknél — elérték a sarkokon és a mestergerenda alatt felállított oszlopok vastagságát is. Ezután a két rövidebbik fal közepén leásott, mestergerenda tartására szolgáló oszlopok tetején végigfektették a már előre összeácsolt, az oszlopokhoz pontosan illeszkedő mestergerendát, amely hatalmas tölgyfagerenda volt, téglalap keresztmetszetűre bárdolva. A mestergerenda felrakásához több ember is szükséges volt, mert hatalmas súlyt kellett megemelni. Ilyenkor — mivel ez nem tartott hosszú ideig — a szomszédokat áthívták, hogy elegendő segítség legyen. A mestergerenda felrakása és faszegekkel való azonnali megerősítése után — bár ezzel a ház váza még nem készült el — a gazda áldomást ivott a segítő férfiakkal. A ház váza csak a *sárgerendá*k körberakása után készült el véglegesen. Az előre *összefaragott*, körben futó gerendákat, a sarokoszlopokhoz és a mestergerendákhoz hatalmas faszegekkel erősítették oda, de felülről, kisebb — rendszerint akácfából faragott szegekkel a mereglyékhez is hozzáerősítették (1. és 1/a kép). Ezzel a ház váza, amelyre majd a sárfalat rakják, véglegesen elkészült.

Ha a nyírségi építkezésben használatos mereglye értelmezést a kiskúnsággal összevetjük, akkor szerkezet tekintetében azonosságot találunk, csak az egyiket fonott a másikat sárfallal kapcsolatban ismerik. Megemlítjük azonban, hogy a fonott fal vázát alkotó karókat is nevezik Oroson mereglyéknek (2. kép).

El kell mondanunk, hogy az orosi mereglyés fal értelmezéstől elüt a

Nyírgyulajon mereglyés falnak nevezett változat, bár valószínű, hogy fogalom és név keveredéséről van szó. Nyírgyulajon jóval vékonyabb és a fal magasságát fel nem érő mereglyéket használnak fel a fal megerősítésére, s a mereglyéket éppen ezért fonásszerű sűrűséggel helyezik egymás mellé. A nyírgyulaji technikánál is a fő oszlopok felállítása a falépítés első mozzanata. Itt azonban az oszlopokat középtájon, az ablakok alsó vonalában, kisebb keresztgerendákkal összefogatják, majd a földbeszúrják a rövid, vékony mereglyéket, egymáshoz egészen közel, és felső végüket fonásszerűen megakasztják a középtájon körbefutó gerendában. Ezután két oldalról *beverik sár*ral, és száradni hagyják (3. kép). Majd az álló gerendák tetejére felhelyezik a *sárgerendák*at és a rövid mereglyéket a megszáradt fal és a sárgerenda között az előbbi módon ismét elhelyezik.

Ez a technika némileg keveri szerkezeti elemeiben és mozzanataiban a patics és a mereglyés fal jellemzőit. Nyírgyulajon ehhez a technikához a *mereglyés fal* elnevezés, az Alsó Hernádvölgyben a *fonott (patics) fal* elnevezés tapadt.[17]

Az udvarra egybehordott *szürke föd*et — visszatérve az orosi változathoz — *hosszú szalmá*val, *szalmá*val és vízzel keverik össze. Régebben — mivel nagy munka — lóval vagy ökörrel *járat*ták. Ma már gyakoribb a *sártaposás*. Ezzel azonban nem lehet eléggé finomra dolgozni, jól összekeverni és éppen ezért a szalmát és a sarat kapával *vágják össze*. Innen a sár egyik neve a *vágott sár*. Az egyenletesre kidolgozott sarat nem szabad sem nagyon keményre *összevágni*, sem *folyósra hagyni*. Ha a sár túlságosan híg, akkor folyik és nem lehet *göngyölíteni*, azaz a földön egy villalökéssel gombócot gurítani belőle. Innen a sár másik neve a *göngyölt sár*. A híg sár a felette levő rétegek súlyától szét is mállik, nem lehet a falat magasra rakni, amíg ki nem szárad. A nagyon kemény sarat viszont nehéz a mereglyék közé beverni, mert nem tapad jól és állandóan *vizezni* kell. A sár akkor tökéletes, akkor van legjobban kidolgozva, ha már a szalmát nem lehet benne látni. Ha a vezető meggyőződött arról, hogy a sár már jól össze van vágva, megkezdődhetett a falrakás.

A sárból villával nagyobb *gombócot* emeltek ki és végig gurították egy lökéssel a földön, majd újra a villára véve a mereglyékre *rakják*. A villával való felrakás miatt nevezik *villás* sárnak is a sarat. A fal vastagságát a földön vonallal jelezték (általában 60 cm a kész mereglyés falu ház fala). A mereglyékre rakott sarat két oldalról és felülről a *vasvilla hátá*val *megveregeté*tek, *meglapogat*ták, hogy kemény legyen és *összeáll*jon. A falat a rakás, rárakás művelete miatt teljesebb szóhasználattal *mereglyére rakott fal*nak is nevezik. A falat egyszerre legfeljebb két oldalról rakják és körbe haladnak, hogy a felrakott rész egy kicsit *száradj*on, megbírja a következő *sor*t.

A fal rakását mindig a férfiak, az erősebb és tapasztaltabb középkorú emberek végezték a vezető irányításával, aki a magasabb falat állandóan ellenőrizte egy egyenes *rúd*dal, vizsgálta, hogy nem *hajlik-e a fal?*, *Egyenesre rakják-e?*

[17] Dr. Vajkai-Wagenhuber Aurél: *Adatok az Alsó-Hernádvölgy és az abaúji Cserehát népi építkezéséhez*. NÉ XXIX (1938) 263—272. — Az itt közölt kép megegyezik a nyírgyulaji faltechnika, hasonló jellegű fotóival (2—3. kép). Ez azonban nem tipikus patics fal, mert a patics falat nem függőlegesen, hanem vízszintesen fonták. Lásd: Dr. Csalogovits József: *Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben*. NÉ XXVII (1935) 1—10. 4—5. — Szolnoky Lajos: *Az udvar és építményei Vajdácskán*. Ethn. LXVII (1956) 593—632. 597. 602. — Bálint Sándor: i. m. is világosan utal arra, hogy a paticsot függőlegesen levert karókra vízszintesen fonták, majd betapasztották.

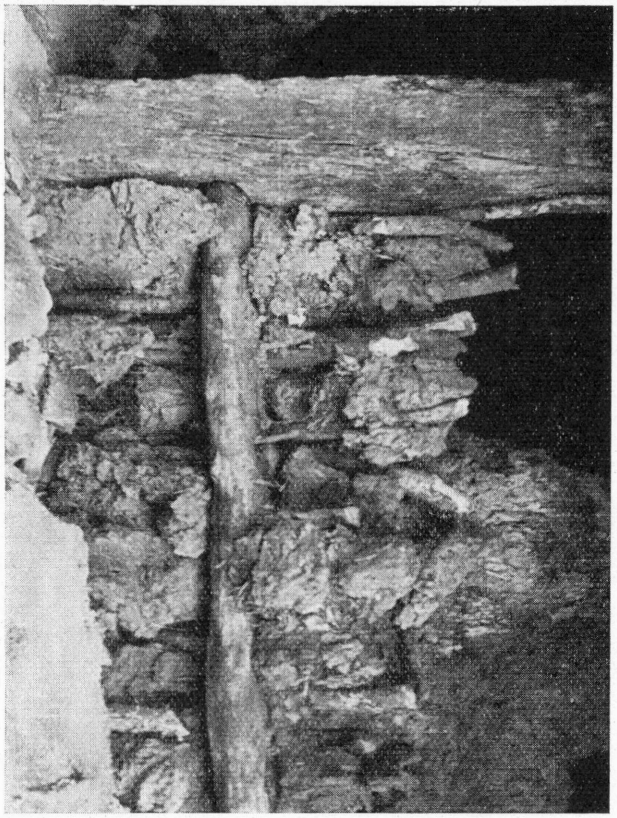

3. kép. A nyírgyulaji mereglyés falú ház sarokoszlopába csapolt körbefutó gerenda és a sárral betapasztott vékony mereglyék

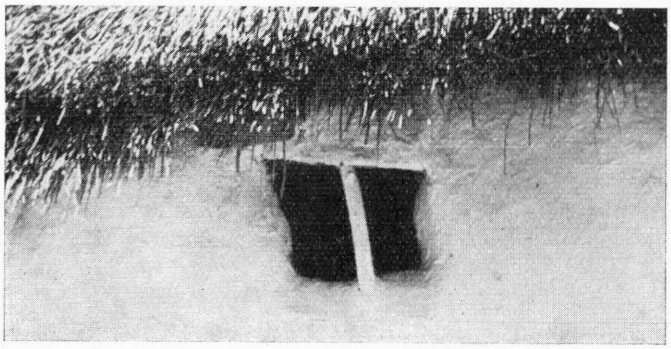

4. kép. Mereglyés falú istálló ablaka, az ablak közepén áthaladó mereglyével

Ha száraz, meleg idő volt, akkor egy hét alatt megszáradt a nedves fal, és lehetett rárakni az újabb réteget. Ez annyival volt nehezebb, hogy a második részt már *bak*okra helyezett deszkákról kellett építeni, és ehhez több emberre

volt szükség, mert az állványra is fel kellett adogatni a sarat. A második sor rakását nehezítette az is, hogy ebbe a falmagasságba már az ablakokat is be kellett építeni, s az ajtó felső részét is ekkor csinálták.

Az ablakokat az addig megépült fal tetejére, ritkábban a falra rakott deszkákra illesztették, s két álló mereglye közé rögzítették az ablak tokját, mint korábban a *pitar* ajtaját az ajtó melletti oszlopokhoz. Régebben ugyan nem használtak *tokos ajtót*, s ekkor az ajtót közvetlenül az ajtófélen álló oszlopokra erősítették, egy kampó alakú kovácsoltvas ajtósarokkal. Az ablak régi, sárfalba épített változatát a melléképületeken figyelhetjük ma meg. Itt az ablak közepét egy falba épített mereglye metszi át, s ez tartja az ablak felső részén vízszintesen átfektetett deszkát, amely a beomlástól védi az ablakot. Ennek az ablaknak sem kerete, sem tokja nincs (4. kép). Ebben a században azonban lakóházon már nem készítettek ilyen ablakot, sőt még a melléképületek is többnyire tokos ajtókkal, ablakokkal vannak ellátva.

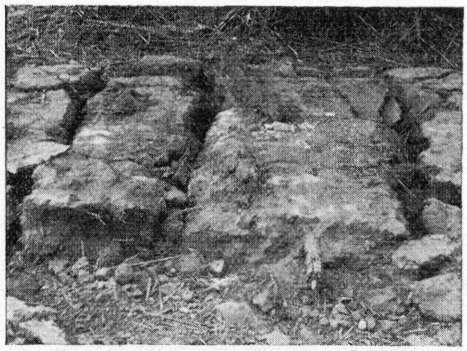

5. kép. Ledőlt mereglyés fal, melyben jól látszanak a kihúzgált mereglyék helyei, s az egy benne hagyott mereglye

Ha a falrakásban elérték az ablak és az ajtótokok felső magasságát, az ablakon deszkát vagy vékonyabb rudat, az ajtókon nagyobb gerendát — esetleg az oszlopokba becsapolva — fektettek át vízszintesen. Ez a deszka vagy gerenda a már kiszáradóban levő falakra minden rögzítés nélkül nehezedett, s még néhány réteg sarat raktak rá, amely biztosan megtartotta.

Ha elkészült a fal, ismét száradni hagyták az időtől függően egy-három hétig. Ha esett az eső, a fal peremét körben szalmával borították be, hogy a víz lecsorogjon, ne áztassa még jobban át a falat. A megszáradt falat aztán a vezető irányításával — aki állandóan rúddal ellenőrizte egyenességét — ásóval *megnyes*téki. A fal ekkor kapta végleges vastagságát.

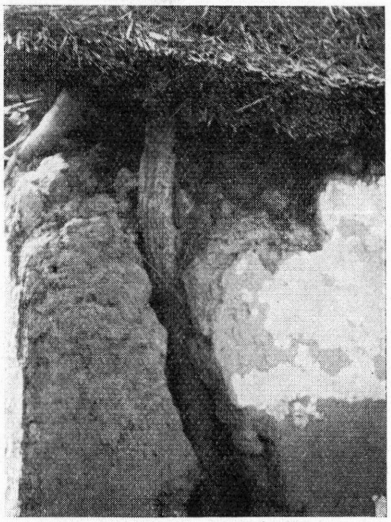

6. kép. Kibomlott sarkú mereglyés falú istálló, az előtűnő sarokoszloppal

A mereglyékre rakott fal az adatközlők szerint tartós, erős és meleg, ezért a múlt században kedvelt faltechnika is volt. (5. kép, 6. kép) Az 1920-as években még készítettek ilyet Oroson, de mivel sok fa kellett hozzá, olcsóbb volt és népszerűbbé lett a *vályogfal* és a *vertfal*, amelyet esetleg már szigetelő téglaalapra raktak vizenyősebb helyeken.

A ház falai már állottak, de a közfalak még nem készültek el. Ezeket vályogból rakták, mert igen körülményes lett volna a félig álló falak közé

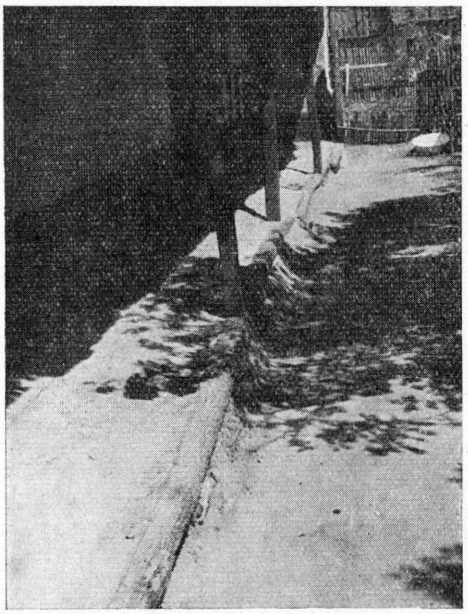

7. *kép.* Hántolatlan gömbölyű fából készült tornáctalp, becsapolt fa oszlopokkal

beadogatni a sarat. A vályogfalban elhelyezett ajtók, a fal rakása, a vályog kötése ismeretes és többször leírt művelet, amelyet most nem részletezünk. Eltérést jelentett azonban a *pitar boltívének* építése az egyszerű téglaépítkezéstől vagy vályogfal technikától. A boltívet a mestergerenda alá építették, két szélén nagyobb alapozással, s a mestergerendához erősített rudak tartották a vázát. Egyes mai mesterek szerint deszkából készített forma segítségével alakították ki az ívet, mások szerint viszont ilyet nem alkalmaztak, hanem fokozatosan hozzátapasztva egy-egy réteget, alakították ki a boltívet. Sok helyen azonban el is maradhatott a boltív, s a *pitar* és a *konyha* között a mestergerenda alkotta a választóvonalat.

A vályogból rakott közfalban ugyancsak meghagyták a kemence szájának nyílását is, de magát a kemencét csak később, a ház elkészítése után rakták.

Ha már a közfalak is állottak, akkor a vezető szakirányítása mellett a sárgerendákra fektették ez előre megfaragott, egymástól kb. 150 cm távolságra elhelyezett *keresztgerendákat* vagy egyszerűen gerendákat. A két közfalon is futott egy-egy keresztgerenda. Ezeket faszegekkel erősítették a *sárgerendák*hoz.

Ha a háznak *tornáca*, *gang*ja is volt, akkor a keresztgerendák valamivel túlnyúlottak a falon, a tornác szélességének megfelelően. A keresztgerendák falon túlnyúló végét díszesebb vagy egyszerűen négyzet keresztmetszetű oszlopokkal támasztották alá, és a *tornáctalp*hoz erősítették hozzá, néha csapolással, néha faszegekkel vagy ácskapcsokkal. A tornáctalp a földön fekvő bárdolt vagy hántolatlan, a ház teljes hosszában végigfutó 25—30 cm átmérőjű gerenda volt. Ez biztosította, hogy az alátámasztó oszlopok biztos, nem süllyedő talapzaton álljanak (7. kép).

A nyírségi tetők szerkezete szinte általánosan *szarufás* megoldású. Egyéb tetőszerkezet, mondhatni csak a *burgyék*on és a *hodály*okon, legfeljebb a *disznóól*akon fordult elő.[18] A keresztgerendák végeihez illeszkedik a ⩘ alakú *szarufa*, de a szarufák utcai homlokzat felőli vége nem csúcsban végződik, hanem a *kakasülő*, azaz a ⩘ alakban összekapcsolt gerenda felső harmadát átfogó gerenda mentén ⩘ alakban végződik. Ugyanis a nyírségi házak leginkább *csapott végű*ek, *kanfarú*ak, *csappanós*ak, *csappanós ereszű*ek, ritkábban csak az egyik

[18] Bátky Zsigmond: *Ragfa—szarufa*. NÉ. XXIX (1937) 340—345. — 344. — A cikk utal arra, hogy Erdély egész területén a fa bősége következtében a szarufás tetőszerkezetek még a melléképükleteken is általánosak. A nyírségi szarufás tetők általános voltát minden bizonnyal ezzel az erdélyi hatással kell magyaráznunk.

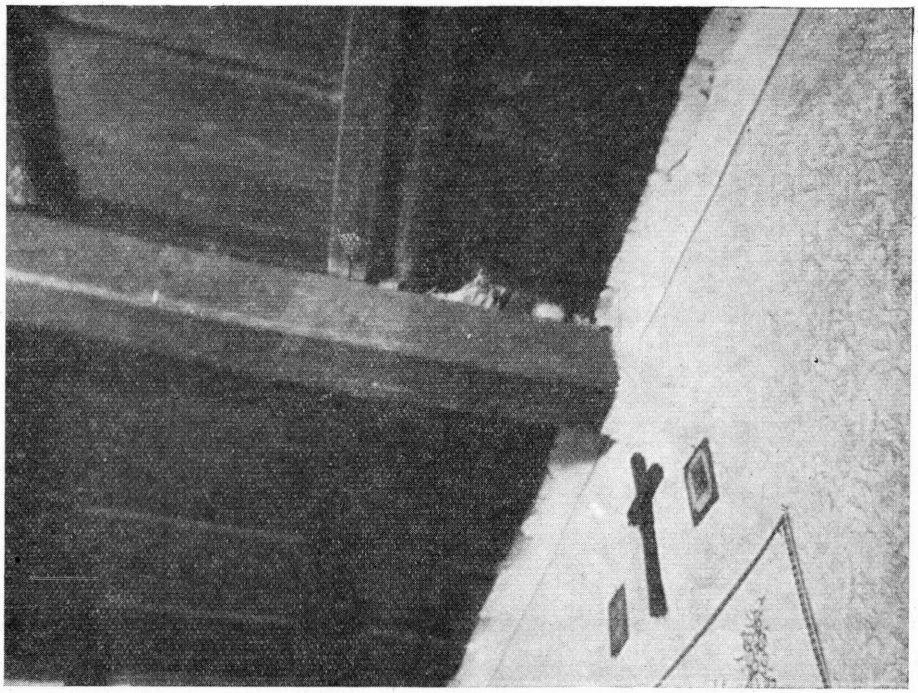

8. kép. Ledeszkázott mennyezet, egymásra helyezett deszkaszálakkal és a mennyezetet tartó mestergerenda

végükön. Újabban ezt a megoldást a házaknál elhagyják, és a ház mindkét végén tűzfalat raknak.

Ha a szarufákat az építkezés vezetője vagy esetleg ehhez jól értő ács specialista, újabban ács mester irányításával a férfiak helyükre tették, a ház *padolás*a és a *tűzfal* vázának elkészítése következett.

A mennyezetet már a század elején is deszkával borították. A mennyezet ledeszkázásának az a legkezdetlegesebb módja, amikor a nagyjából összefara-

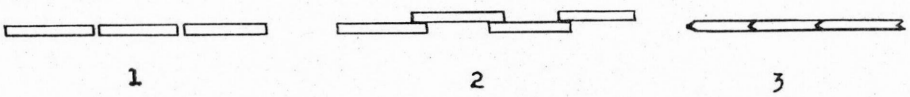

8/a. kép. Mennyezettípusok: 1. egymás mellé rakott deszkából, 2. egymásra helyezett deszkából, 3. csapolt deszkából

gott fenyődeszkákat egymás mellé helyezik. Közöttük — főként ha teljesen kiszáradtak és esetleg meg is hajoltak — sokszor ujjnyi hézag is keletkezett, amelyen a tapasztás is áthullott a padlásról. Ezt a megoldást ma már lakóházaknál csak igen ritkán figyelhetjük meg (Petőfi út 24.), jobbára csak a mereglyésfalú istállóknál van meg. A ledeszkázás másik módja, amikor a deszkákat úgy fektetik egymás mellé, hogy azok között majdnem egy deszkányi szélességet



9. kép. Dorongból készült mennyezet széle vályogfalú istállón

kihagynak, majd ezeket lefedik a résnél szélesebb deszkával. Így a két sor deszka egymás fölébe kerül, és megszünteti a hézagokat (8. kép és 8/a kép). A harmadik megoldás, ez a legfejlettebb változat, amikor a deszkákat egymásba csapolják. Ez csak a legutóbbi időben, a szakképzett mesterek munkája nyomán lett általánosabbá.

Az így ledeszkázott mennyezeten hézagpótlóként a különböző magasságú deszkák egyvonalbahozására (második változat) *nád*at, *kóró*t, *góré*t fektetnek, majd erősebb akácfa *dorong*okkal szorosan egymás mellé helyezve szilárd mennyezetet alakítanak ki. A mennyezet erős, nagy teherbírásúra készült, mert a padlást egyben gabonaraktárnak is használták. A ledeszkázott, náddal, kóróval és dorongokkal megerősített mennyezetet aztán *vágott sár*ral *beverté*k, majd *letapaszto*tták, de csak akkor *mázolták fel* az asszonyok, ha már készen volt a kémény és a tető is, mert addig összejárták volna (9. kép).

Az eresz alját — a tornác tetejét — már nem erősítették meg ennyire, ott megtette a *napraforgó góré* is, mert ott nem jártak. Sok helyen még alulról sem verik be sárral, s látszik az egész szerkezete (10. kép).

A padlásolásnál ki kellett hagyni a *szabádkémény* helyét, amely a mestergerendára, a vele párhuzamosan futó, pitar ajtóval szemközti falra, valamint a két vályogból rakott közfalra nehezedett. A kéményt a század elején még *sövény*ből készítették. Először négy nagyobb, karvastagságú *karót* állítottak fel — *beleszúrva, beleverve* a meglehetősen vastag tapasztásba és a falakba, tetejét pedig fonással négyszög alakban összekötötték. Ezután nyers fűzvesszővel kezdték befonni. Mikor a fonás egyharmad magasságig elkészült, két oldalról kézzel, agyagos földdel vastagon betapasztották, majd újabb egyharmadát s végül az egészet befonták, és hasonlóan betapasztották. Azért kellett részletekben felhúzni és betapasztani a sövényfalat, mert így *belehajolva* csinálhatták. A kéményt újabban vályogból készítik, sőt a sövényből készülteket is át kellett tűzrendészeti szempontok miatt rakatni. Az ugyanekkora nagyságú vályogkéményt egy sor vályogból, a vályogokat mindig kissé beljebb-beljebb rakva készítik el. Szabadkéményes ház ma már alig látható a faluban, majdnem mindenütt lepadlásolták a szabadkéményt, s csak a kemence fölötti részét hagyták meg.

A *tűzfal*at régebben *dorong*okból készítették vagy néha, főként a melléképületeken *góré*ból, és kívül-belül betapasztották, helyet hagyva a két téglalap alakú *szemlyuk*nak, és a ház udvar felőli végén a padlásajtónak, *padajtó*nak (11. kép). A padlásra az ajtó szélének támasztott létrán lehetett felmenni. Rögzített padlásfeljárót nem építettek.

Ha elkészült és megszáradt a kémény, a padlás és a házvég tapasztása, megkezdődhetett a *nádazás*. A nádazást rendszerint már nem ugyanaz a speci-



10. kép. Dorongból és napraforgó góréból készült eresz mennyezet

alista végezte, aki a ház építését és a tetőszerkezet ácsolását. Őt külön fogadták és napszámba fizették. Rendszerint a gazda volt a segítsége és néhány családtag, akik a *nádkévé*ket feladogatták a tetőre.

A nádazás megkezdése előtt *belécezték* a tetőt. Ez tulajdonképpen azt jelentette, hogy a szarufákra a tetőszéllel párhuzamosan, egymástól mintegy 60—70 cm-re *léc*eket szegeztek. Ezek a lécek jobbára nem fűrészelt, hanem karvastagságú vagy annál valamivel vékonyabb hántolatlan akácfarudak, *dorong*ok voltak. A léceket faszeggel erősítették a szarufákhoz. Ezt az idősebbek jobbnak és tartósabbnak mondják, mint a rozsdásodó vasszeget. Ez utóbbi használata azonban az ácsok révén ma már kizárólagos (12. kép).

A lécezés után *felállványoz*ták a házat. A ház hosszanti falának rézsútosan 20—25 cm átmérőjű gömbölyű gerendákat támasztottak. A gerendák egyik végét földbeásták. Ezek felső végére 30—40 cm-re az eresz alatt, karvastagságú rudakat kötöztek kö-

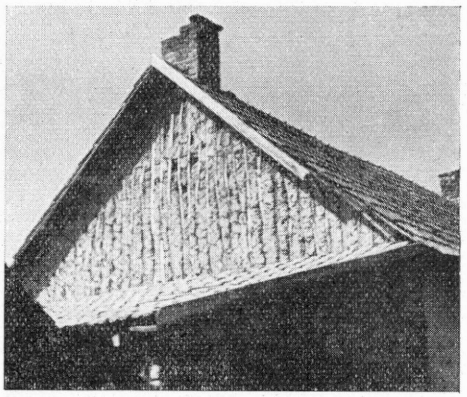

11. kép. Dorongokból készült, betapasztott tűzfal

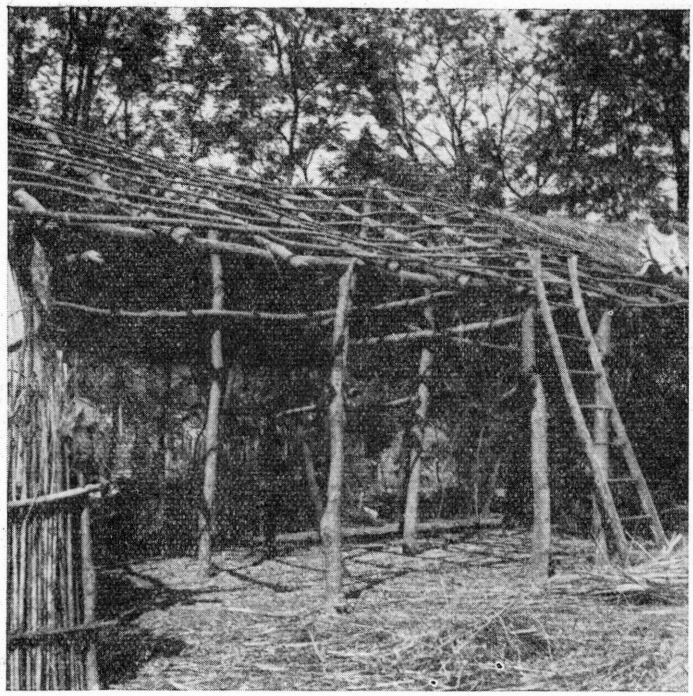

12. kép. Belécezett hodálytető

téllel. Az állványzaton vetették meg lábukat munka közben. Később, a tető közepén is keresztbe fektettek egy hasonló vastagságú rudat, s ezen állva, felfelé haladva folytatták a magasabb részek fedését (13. kép).

Ha mindez elkészült, hozzáfogtak a nád *szétteregetéséhez*. A földről feladogatták a nádkévét az állványon álló *nádazónak* és a *segítségnek*. Kivágva a kéve *kötését*, az eresz alsó részén úgy teregették szét a nádat, hogy az 40—50 cm-re túlnyúljon a legalsó lécen. Ha a tető egész hosszában *elteregettek* egy sor nádat, a nádazó kívül marad, a segítsége pedig felmegy a padlásra a lécek mögé, hogy a *nádvarrótűt*, *tűt* áthúzgálhassa és visszadughassa.

A 60—70 cm hosszú nádvarrótű egyik végén V alakban szétnyílik, a másik vége kissé hegyben végződő, kitört oldalú ellipszishez hasonlít. A fémből készült tű két nyitott vége közé annyi vékony drótot feszítenek, amennyit csak lehet. Ezután a drót szabad végét a legalsó léc legszéléhez hozzáerősítik és megkezdik a *varrást*. A nádazó kívülről a nád közé bedugja a tűt, a belső oldalon levő segítsége áthúzza, majd megtekeri a lécen a drótot és visszadugja. Ezután újabb öltést tesznek. Egy-egy öltés távolsága kb. 40 cm. Régebben fűzfa vesszővel kötözték oda a nádat, de erről a gyakorlatról egyebet már nem tudnak, csupán bontáskor találkoztak ilyen megoldással (14. kép).

A levarrt sorra újabbat raknak és azt is odaerősítik, miközben a *nádverővel* a nádvégek egyenetlenségeit simára ütögetik. A nádverő 20 × 30 cm-es keményfa deszkalap, amelynek középpontjába merőlegesen nyelet erősítenek be.



13. kép. Nádazáshoz felállványozott ház



14. kép. Nádvarrás



15. kép. A tetőgerincen tollas végével átnyúló, szétterített nád



16. kép. A nád áttörése a tetőgerincen

Felérve a nádazással a tetőgerincig, az utolsó sort úgy rakják fel, hogy az a tetőn kb. egy méterrel túlérjen, vékonyabb, *tollas* végével (15. kép). Ezt az utolsó sor nádat a szétterítés előtt beáztatják, s a gerincen túlnyúló végét áthajtják a másik oldalra, odavarrják a léchez. Ezt nevezik *letörés*nek. Ezzel az egyik oldal fedése véget ér (16. kép). A másik oldal fedése hasonló. A munkát alulról kezdik, majd a gerincig elérve az utolsó sor nád tollas végét az ellenkező oldal felé *betörik*. Ezután a tető gerincén egy maréknyi vastagságú nádat fektetnek végig és odakötözik. Az egyik oldalon még álló, a tető gerincén túlnyúló vizes nádból maréknyi csomókat tekernek és egyet meghagyva, egyet a másikra félhurok szerűen rácsavarva véglegesen leszegik a tető gerincét. Az így kialakított fonást nevezik *serény*nek (17. kép).

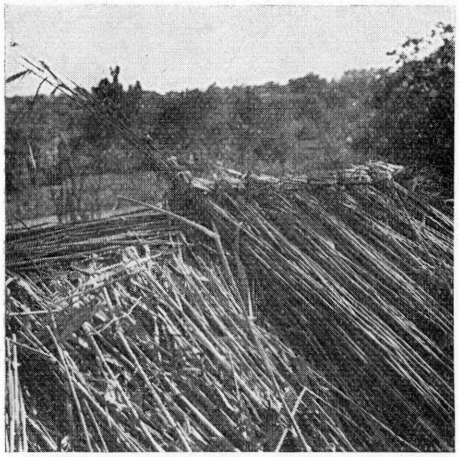

17. kép. A serén fonása

Míg régebben a tetőgerinc alatt, vele párhuzamosan egy hosszú, oda drótozott rúddal erősítették meg a nádtetőt, hogy a szél meg ne bontsa, ma sok helyen ugyanezt cseréppel szegik le (18. kép).

A tető elkészülte után megkezdődött a *kemence rakása*. Először a kemence *fenekét* készítették el, ehhez jól értő specialisták. A *padka* magasságáig, kb. 55 cm-ig egy félkör alakú vályogsort raktak a szoba oldal- és közfalának sarkába. Ezt a vályogsort homokkal, üvegtörmelékkel, cseréptörmelékkel feltöltötték, ledöngölték — ez tartotta jól a meleget — majd egy sor téglával, újabban samott téglával lerakták. Ez lett a kemence *feneke*. Ezután *napraforgó górébó*l *kúpot* raktak a kemence elkészült aljára, valamivel — 40—45 cm-re beljebb a vályogsortól, amely a kemence padkájaként szabadon maradt. A górék végét a kemencefenék homokjába szúrták, tetejét pedig hordóabroncshoz erősítették, vagy fűzfavesszővel körbefonták. A kórók egészen sűrűn, egymáshoz érve állottak. Ezután



18. kép. Léccel lefogatott, tornácos, kanfarú ház

*törek*kel *összevágott*, jól *meggyúrt agyagföd*del kívül-belül betapasztották. A sarat jól *betömköd*ték a kórók közé, kézzel jól *meglapogat*ták, s hogy erősebb legyen *cserépdarabo*kat is tettek bele. A kemence belső falának tapasztásához *mécs*et vittek be világításra. A marokkal *odacsapkod*ott agyagot *hízlalni* (vastagságát fokozatosan növelni) kellett, mert *magában nem állt meg egyszerre*. A kemence peremét szabadkézzel alakították ki. Ha a kemence megszáradt,

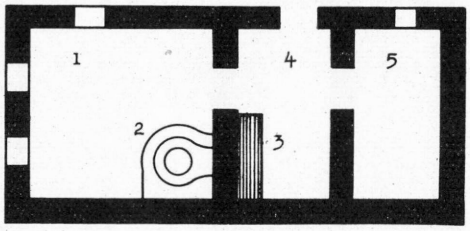

19. kép. A háromosztatú ház alaprajza: 1. Nagyház, 2. Kemence, 3. Lepadlásolt szabadkémény, 4. Pitar, 5. Kamara

lemeszelték. A kemencében először csak *gyenge tüzet* lehetett rakni, s csak ha teljesen kiszáradt, fűthették be, mert különben megrepedezett volna.

A kemence elkészülte után a férfiak *bunkók*kal teljesen simára *döngöl*ik, *dürücköl*ik a földet, majd egy-két sor agyagos földet is vernek a tetejére. Ugyanígy a tornácot is meghordják agyagos földdel és egymagasságúra döngölik a *tornáctalp*pal. Ha kissé megszáradt a ház földje, az asszonyok *gané*val kevert *sárgaföld*del *felmázol*ják.

A ház falát ugyanúgy be kell *tapasztani*, mint a ház földjét, hogy teljesen sima legyen és meszelhessék. Az ablak- és ajtószárnyak felszerelése után már a ház csinosítása, takarítása következik, amely a mindennapok munkája.

4. A helyi anyagokból, laposabb, vizesebb területeken épített, sárfalú, mereglyékre rakott, nádtetős ház alaprajza a múlt század utolsó harmada óta némi változáson ment át. Ez a változás azonban nemcsak a mereglyés falú épületek sajátja, hanem valamennyi háznál szinte ugyanúgy ment végbe.

A tornác építése kétségtelenül újabb jelenség, s az 1900-as évek elejétől vált általánosabbá, bár találunk múlt századi tornácos házakat is. Az 1920-as években a tornácos és tornác nélküli házak az építési gyakorlatban még egymás mellett éltek, s gyakoriságuk is megegyezett. Az utolsó harminc évben azonban a tornácos házak eluralkodtak, s gyakorivá vált a tornác nélküli házak tornáccal való utólagos megtoldása. Erről a tornác tetőeresze árulkodik, mert az új rész nem szerves része a ház tetejének, sőt gyakran a tornác tetejét cseréppel fedik, míg a ház nádas. Sok helyen befalazzák a *kőoszlopú* (tégla) tornácokat, veranda-szerűen beüvegezik s ez nemcsak a ház védettségét növeli, hanem a tároló helyiség szerepét is betölti. Ide teszik a tengerit, krumplit, zöldséget homokba, a virágot télidőn stb.

A ház téglalap alakú teret zár be, s a ház hosszanti oldalán középen vágott egyetlen ajtaján a *pitar*ba jutunk be. A pitart a boltív vagy a mestergerenda osztja ketté. A boltíven túli rész régebben *szabadkémény*ben végződött, mely fölfelé állandóan szűkülő, négyszög alaprajzú hasábra emlékeztetett. Újabban ezeket lepadlásolják, sok helyen a régi kemencetér és a pitar közé falat húznak,

melyet ajtóval is ellátnak és kamarának használják. Általánosabb azonban az egész tér konyhává való átalakítása. Ide állítják be a zománcozott tűzhelyet, a *spórt*, régebben a zománcozatlan *csikóspórt*. Még olyan háznál is, ahol a szobában meghagyták a kemencét, csak úgynevezett *félszabad kéményt* hagynak, s a *kéményaljat* lepadlásolják.

A ház múlt századi beosztása a *ház-pitar-kamra* (19. kép). A ház harmadik helyiségének a kamrának megváltozott a funkciója, átalakult szobává, s a ház *nagyház-pitar-kisház* elrendezésűvé vált. A pitar alatt a szabadkémény lepadlásolása után az egész középső helyiséget értik, s kezdik általánosan *konyhá*-nak nevezni, míg a *nagyházat* közönségesen *háznak* vagy *szobának* mondják. A család élete a kisházban zajlik: télen állandóan itt tartózkodnak, itt alszik a család, ide hozzák át a konyhából a spórt, s a kemencébe — ha meghagyták — csak kenyérsütéskor fűtenek be. A középső részt leginkább nyáron használják, a nagyházba pedig a vendégeket helyezik el, s itt tartják a tiszta ruhákat, kendőket, a leányok hozományát, sokszor a hozománynak vásárolt bútortól nem lehet mozogni.

A házhoz negyedik helyiségként néha istállót is szoktak ragasztani. De még ma is gyakoribb a külön épített istálló. Az idősebbek szerint a különálló istálóépület eredetibb elrendezés, a házhoz ragasztott e századbeli, de általánossá sohasem vált.

5. A magyar néprajzi irodalomban a mereglyés vagy a mereglyéshez hasonló faltechnikáról kevés szó esik. Györffy István az Alföld sárfal-technikáinak összefoglalásakor ezt a szerkezetet nem ismerteti.[19] A Magyarság Néprajza a néven kívül úgyszólván alig közöl róla egyebet.[20] Az Alföldről, Békés megyéből Banner János azonban közölt hasonlót a *garádja fal* egyik változataként: „a fal erősítése végett apró karókat vertek le, s ezeket rakták meg *kívül-belül göngyöleg sárral*.[21] A Hegyhátvidéken a sárból rakott *mórfal*-nak is van egy mereglyéshez hasonló változata. Itt azonban a függőlegesen álló karókat a ház *gerenda talpába* erősítik, s nem a földbe verik. Ez a technika egyébként Vas megyében több helyen ismeretes.[22]

A mereglyés fal nyírségi elterjedtsége minden bizonnyal helyi fejlődés eredménye. Erre utal a terminológia egyneműsége és nyírségi elterjedtsége, s a táji viszonyokhoz való alkalmazkodása (helyi anyag, lapos területek építménye).[23] Nem lehetetlen, hogy itt az általános *fonott fal (patics)* egyik egyszerűsítettebb változatával állunk szemben, hiszen itt Oroson is nevezik a fonott fal karóit mereglyéknek, így mehetett át ez a név a hosszanti fonású nyírgyulaji patics falra is. Ezt a feltevést támogatja a kiskúnsági szerkezettel való azonossága, terminológiai megfelelése is. Valószínű, hogy a vastagabb mereglyék alkalmazása esetén — hiszen ma is karvastagságútól, tehát fonott falhoz hasonló merevítőkaróktól, egészen a 20—25 cm-es mereglyékig egész sorát találhatjuk a méreteknek — a fonás már elmaradhatott, mert a mereglyék kellő merevítést biztosítottak a kis megtartású sárfalnak. A fonott falnál jóval egyszerűbb szer-

[19] Györffy István: *Magyar falu, magyar ház*. Bp. 1943. Az alföldi sárfaltechnikák között ezt a változatot sehol sem említi. 119—137.

[20] *Magyarság Néprajza* 2. 160.

[21] Banner János: *A békési magyarság népi építkezése*. NÉ XII (1911) 129—143. — 135.

[22] Nagy József: *A hegyhát vidék építkezése*. NÉ I (1900) 81—96. — 87. — Saját gyűjtés Vas megyében. — A szombathelyi Savaria Múzeum Néprajzi Adattárában is több leírása van ennek a technikának.

kezet, s legalább olyan tartós, kevesebb munkát igényel, és ezért általánosabbá válhatott. A többi sárfaltechnikával való rokonságát igazolja az is, hogy önálló épületszerkezeteket nem alakított ki, s a mereglyés falú ház is ugyanazt a fejlődést járta be, mint a többi, hasonló alapanyagú faltípus.

SZABÓ LÁSZLÓ

Ласло Сабо:

СТРОИТЕЛЬСТВО ДОМОВ СО СТЕНАМИ ИЗ ГЛИНЫ НА ДЕРЕВЯННОМ ОСТОВЕ В СЕЛЕ ОРОШ ОБЛАСТИ САБОЛЧ

(Резюме)

В статье рассказывается о менее известном способе строительства домов из глины на примере Села Орош, расположенного в восточной части области Саболч. Хотя автор и выбирает одно единственное село для показа такого метода постройки, он отмечает, что такая техника известна по всей восточной части области Саболч.

Характер строительства в области Саболч определяется главным образом географическими условиями. Здесь на песчаной и еще более вязких почвах сложился метод постройки из грязи во множестве разновидностей. Техника возведения стен из глины менялась в зависимости от характера почвенных вод. Если на более сухих, более высоких местах оказалось удовлетворительным и достаточно прочным строительство стен из чистой глины, (венг. vertfal, fecskefal) то на более низких местах, на менее сухих территориях стены из глины имели и деревянный остов (т. н. paticsfal, mereglyésfal, венг.) Сегодня уже кирпичные и др. виды стен вытеснили такие старые типы возведения построек, исчезла такая тесная связь между условиями почвы и видами построек на ней. Картина, существовавшая до 1920 года, может быть реконструирована лишь на основе нескольких сносимых или еще сохранившихся старых зданий.

Тот тип стен, с которым знакомит данная статья, относится к стенам из глины на деревянной основе, постройки с такими стенами возводили на самых низких, сырых местах в деревне до приблизительно середины 1920-ых годов, после чего такой тип построек совсем исчез из строительной практики в этой местности.

Само название mereglye указывает на деревянный остов, оно повсеместно распространено на венгерской языковой территории, но имеет в различных областях деятельности (рыболовство, строительство, земледелие) различные значеня. Основное же значение происходит от корня mered (русс. торчит), что означает: острая круглая палка, жердь, которая втыкается острием вниз и образует одна или в сочетании с несколькими другими такими же остов. Вариант, распространенный в области Саболч, имее именно это значение в строительстве.

Дома со стенами из глины на деревянном остове строили крестьянские специалисты. Специалисты были разных профилей: одни разбирались в возведении стен, другие в постройке крыш, а третьи в покрытии крыш камышом. Эти крестьянские специалисты руководили строительством и на разных этапах его сменяли друг друга. Помогали при строительстве члены семьи, для которой строился дом и другие жители села, они работали на строительстве бесплатно (т. н. *калака*, форма взаимной помощи друг другу), чтобы тем самым уменьшить расходы застройщика.

Возводящий стены специалист по натянутой веревочке простой лопатой рисовал на земле план будущего дома. На основные статические точки изготовленного таким образом плана постройки (четыре угла дома, концы основных столбов и дверных перекрытий) вкапывали толстые, 20—25 см в диаметре, столбы. Расстояние между ними заполнялось расположенными в 70 см друг от друга одинаковыми по высоте, но более тонкими жердями — mereglye. По верху основных столбов и тонких столбов между ними прокладывали вокруг по ширине и длине дома перекрытия, которые предварительно обтачивались, подгонялись к концам основных столбов. Проходящие вокруг перекрытия и основное потолочное перекрытие, расположенное по продольной оси дома, закреплялись в концам основных столбов и столбов mereglyék гвоздями (рис. 1).

Затем приготовлялся материал для стен — *грязь*. Глинистую почву с определенной территории на окраине села смешивали тщательно с соломой, делалось это или вручную (протой мотыгой) или с помощью лощади (лощадь топтала солому). Из хорошо перемешанной грязи, которая могла быть самых различных видов (венг. villás sár, göngyölt sár, vágott sár) месили большие кругляки и из них послоно возводили стену. Когда на половину высоты стена была готова, работу прерывали и ждали, пока она совсем высохнет, а затем по остову продолжали накладывать стену дальше.

После того, как стены были готовы и вылсохи, начинали строительство потолка, опирающегося уже на готовые перекрытия. Потолок в жилых помещениях снизу покрывался досками, в подсобных же помещениях лишь снизу и сверху обмазывались наложенные закацевые жерди толщиной с ладонь.

Дома при старой их форме имели открытый дымоход. Дымоход сплетали из ивовой лозы, обмазывали снаружи и изнутри глиной, позднее его стали делать из самана.

Крыши домов имели деревянные каркасы, поэтому их постройка была связана с наличием поблизости леса, с лесными территориями. Покрывали крыши камышом. В статье подробно излагается и этот процесс.

Следует отметить, что кроме процесса возведения стен строительство таких домов, другие его этапы не имеют своих характерных особенностей, они те же, что и при постройке домов других типов (со стенами из самана, с глинобитными стенами и др. типами стен). Основной план этих построек также тождествен с остальными.

В конце статьи автор дает короткий обзор по вопросу распространения подобного типа возведения стен на других территориях Венгрии. Он приходит к выводу, что о подобной технике возведения стен знают только еще в области Бекеш, хотя на основе короткой характеристики, данной в сообщении об этом, трудно определить тождество. В западной части Паннонии также известен подобный метод, но здесь жерди остова втыкают не непосредственно в землю, а устанавливают в огромных столбах, образующих основу.

Тот тип возведения стен из глины, накладываемой на деревянный остов, с которым знакомит данная статья, как по технике строительства, так и по терминологии этого процесса, характерен для восточной части области Саболч.

László Szabó:

DER BAU EINES HAUSES MIT „MEREGLYE"-WAND IN OROS, UNGARN KOM. SZABOLCS

(Auszug)

Verf. berichtet über eine weniger bekannte Variante der Lehmbautechnik aus Oros (Ortschaft im östlichen Teil des Komitates Szabolcs). Obwohl der Verf. nur ein Dorf für die Schilderung des Baues mit „Mereglye" Wand ausgewählt hat, wird doch festgestellt, daß diese Technik in der ganzen östlichen Hälfte des Komitates Szabolcs bekannt war.

Der Charakter des Baues im Komitat Szabolcs ist weitgehend durch die geographischen Umstände bestimmt. Durch die sandigen und gebundeneren Bodenarten wurde eine bezeichnende und an Varianten reiche Lehmbautechnik entwickelt. Die verschiedenen Varianten der Lehmwandtechniken richteten sich auch nach den Grundwasserbedingungen. Während auf den trockneren, höhergelegenen Punkten auch die aus Lehm errichteten Wände sich für entsprechend stark erwiesen hatten (Stampfbau, Wellerbau), wurden die Lehmwände auf den tiefergelegenen, wäßrigen Stellen auf ein Holzgerippe aufgebaut, die auf verschiedene Weise angefertigt waren (Strohlehmmauer, „Mereglye"-Mauer). Heute sind diese alten Typen durch die vorherrschenden universellen Lehmziegel- und Ziegelwände verdrängt und ihre Eingentümlichkeiten verwischt. Das alte Situationsbild vor 1920 läßt sich nur noch auf Grund der unter Abbrucharbeit befindlichen oder einiger noch stehender alter Gebäude rekonstruieren.

Die vom Verf. beschriebene „Mereglye"-Mauer gehört zum Typ der Lehmwände mit Fachwerk. Sie wurde an den tiefergelegenen Punkten des Dorfes gebaut, bis etwa zur Mitte der 1920er Jahre, als sie aus der lebenden Baupraxis des Dorfes gänzlich verdrängt wurde.

Die ungarische Benennung *mereglye*, die auf das Holzgerüst der Mauer deutet, ist im ungarischen Sprachgebiet allgemein verbreitet. Dieses Wort lebt aber in mehreren, verschiedenen Bedeutungsvarianten, als Terminus der Fischerei, der Architektur und der Agrikultur. Die Grundbedeutung, die den Begriff des Starrens (ung. *mered)* enthält, ist aber allgemein: „eine spitze Stange, die mit ihrer Spitze nach unten in die Erde gestoßen ist und einzeln oder mit mehreren zusammen das Gerüst eines Objektes bildet". Die Variante vom Kom. Szabolcs enthält als Bauterminus diesen Bedeutungsinhalt.

Das Haus mit „Mereglye"-Mauer wurde von bäuerlichen Spezialisten gebaut. Es gab Einige, die sich auf das Errichten der Mauer, Andere, die sich auf die Zimmermannsarbeit oder auf das Verröhren verstanden. Diese haben, als Lenker der Bauarbeiten, einander in den verschiedenen Phasen der Arbeit abgelöst. Das Hilfspersonal bildete sich aus den Mitgliedern der Dorfgemeinschaft. Diese arbeiteten beim Bau aus Gefälligkeit (ung. *kaláka)* mit, um dadurch den Wirt zu entlasten.

Der Grundriß des Hauses wurde von den mauerbauenden Spezialisten mit dem Spaten an der über dem Erdboden gespannten Schnur entlang gezeichnet. An den wichtigsten statischen Punkten des so festgelegten Grundrisses (vier Ecken des Hauses, Enden des Hauptbalkens und Stellen der Türsäulen) wurde je eine Säule mit 20—25 cm Durchmesser eingegraben. Deren Zwischenräume wurden in Linie der Mauer von gleich hohen, aber dünneren Stangen („Mereglye-n") in Abständen von 70 cm ausgefüllt. Auf den oberen Enden der Ecksäulen und der „Mereglye-n" wurde der Wandrahmen rings herum placiert, die vorher bereits an die Enden dieser Säulen angepaßt waren. Die Mauerbänke (ung. *koszorúgerendák*, plur.) sowie der an der Längsachse des Hauses verlaufende und den Plafond haltende Hauptbalken (ung. *mestergerenda)* wurden mit Holznägeln an die Enden der Säulen und „Mereglye-n" befestigt (Abb. 1).

Danach wurde der eigentliche Grundstoff der Mauer, der Lehm, angefertigt. Der an einem bestimmten Punkt des Dorfes ausgebeutete Lehm wurde mit langem Stroh vermischt und durch Handarbeit (mit einer Hacke) oder durch Tierkraft (Tretenlassen mit einem Pferd) verarbeitet. Aus dem gut vorbereiteten Lehm (ung. *villás sár, göngyölt sár, vágott sár)* wurde ein großer Kloß geknetet; aus diesem wurde die Mauer des Hauses schichtweise errichtet. War die Wand bis zur halben Höhe fertig, wartete man, bis sie gänzlich ausgetrocknet war. Dann wurde die Arbeit mit einem Gerüst fortgesetzt.

Nach Errichten der ausgetrockneten, bis zur ganzen Höhe stehenden Wand begann man den sich auf den Hauptbalken stützenden Plafond zu bauen. Der Plafond wurde im Wohnhaus von unten her mit Brettern bedeckt. In den Nebengebäuden wurden die den Plafond bildenden, armdicken Akazienstangen oben und unten einfach nur mit Lehm beworfen.

Das Haus hat in seiner alten Form einen offenen Herd. Der Rauchfang wurde früher aus Weidenruten geflochten und innen und außen mit Lehm beworfen; später wurde er aus Lehmziegel gefertigt.

Die Dachkonstruktion des Hauses ist mit Hilfe von Dachsparren (ung. *szarufák*, plur.) gelöst. Damit zeigt sie eine Verwandtschaft mit den siebenbürgischen Gebieten. Das Dach wurde mit Rohr bedeckt. Die Rohrbedeckung wird von Verf. ausführlicher beschrieben.

Es ist zu bemerken, daß die übrigen Konstruktionen des Hauses, über den Bau der Wand hinaus, keine besonderen Eigentümlichkeiten aufweisen. Sie sind, wie die Konstruktionen der anderen Haustypen (Häuser mit Strohlehmmauer, Wellerbau, Stampfbau, Lehmziegelbau) auch im Grundriß identisch.

Über eine ähnliche Technik ist nur aus dem Komitat Békés berichtet worden, obwohl sich der gleiche Typ auf Grund der kurzen Beschreibung nur schwer feststellen läßt. Auch aus dem westlichen Teil Transdanubiens ist eine ähnliche Technik bekannt. Die das Gerüst bildenden Stangen werden aber hier nicht unmittelbar in die Erde, sondern in einen starken Sohlenbalken eingesetzt.

Der hier beschriebene Haustyp mit „Mereglye"-Mauer ist sowohl technisch als auch in der Terminologie für den östlichen Teil des Komitates Szabolcs bezeichnend.

A zsúpfedél készítése a keleti palócoknál

Észak-Magyarország területén élő palócok egyik nagy csoportját *keleti palócok* néven tartja számon a néprajzi irodalom.[1] A keleti palócok lakóterületének pontos határait a kutatás még nem tisztázta. A megkülönböztetések alapján a Mátra és Bükk hegység vidékén élő lakosságot sorolhatjuk ide.[2] A Tarna és a Bódva folyó köze nagyrészt fedi a keleti palócok lakóterületét. Az általam bejárt területet északon az országhatár, délen Eger—Miskolc vonala zárja le (1. kép). Ennek a területnek egy részét a *barkó*nak nevezett csoport lakja.[3]

A keleti palócok legfontosabb tetőfedési anyaga a századfordulóig és azt követő néhány évtizedig a rozsszalma, a *zsúf* volt. A zsúpszalmát kis kévékben, csomózva kötötték fel a tetőre. A zsúpfedés technikájának ez a módja volt általánosan elterjedt körükben.[4]

A felkötözésre kerülő szalma épségére az aratástól kezdve ügyeltek. Az egyenesen álló, hosszúra vágott rozst külön kévékbe kötötték. A kévéket elkülönítve tárolták a csűrben. A csűr *szűrűjén* óvatosan csépelték ki, hogy a szára ne törjön meg.[5] A csépfa alá elterített rozsra néhány helységben rudat is fektettek, nehogy a szálak összezilálódjanak (Bükkmogyorósd, Gömörszőlős, Égerszög).[6] A kicsépelt *gabona* szalmáját ismét gondosan kévébe kötötték, amit *zsúfkivé*nek neveztek.

Ősszel és télen, amikor jobban ráértek, végezték a *bábuzást:* a fedéshez szükséges szalmacsomók elkészítését. Ezeknek a tetőfedésre szolgáló kis kévéknek az elnevezése igen változatos. Pápai Károly a múlt század végén a palócoktól *zsúf, bábu, babka, matring* terminológiát sorol fel.[7]

Pápai Károly a nógrádi, hevesi és borsodi palócoktól közölt adatait nem köti helységekhez. Azonban az egyes elnevezések még ma is mutatnak bizonyos

[1] Viski Károly: *Etnikai csoportok, vidékek.* Budapest, 1938. 11. l.

[2] Paládi-Kovács Attila: *A keleti palócok pásztorkodása.* Műveltség és Hagyomány. V. Debrecen, 1965. 7—8.

[3] A palócokkal együtt emlegetett barkó lakosság körülhatárolását Paládi-Kovács Attila végezte el. Paládi-Kovács Attila: *A barkó etnikai csoport.* Műveltség és Hagyomány. X. Debrecen, 1968. 175—218. l.

[4] *Magyarság Néprajza.* I. 469., Pápai Károly: *A palócz faház.* Ethn. IV. (1893). 15.

[5] Vö.: K. Kovács László: *Die ungarischen Dreschflegel und Dreschmethoden.* Acta Ethnographica. I. (1950) 67. skk.

[6] Ez a szomszédos területeken is ismeretes. Vö.: Gunda Béla: *Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében* NÉ. XXIX. (1937) 61.; Balassa Iván: *Földművelés a Hegyközben.* Bp. 1964. 111., Ikvai Nándor: *Földművelés a Zempléni hegység középső részén* Műveltség és Hagyomány. IX. Debrecen, 1967. 151.

[7] Pápai i. m. 15.

területi elkülönülést. Kivételt egyedül a *zsúf* szó képez, amelyet egyaránt használják, főként a kicsépelt és ismét kévébe kötött rozsszalma megjelölésére *zsúfkíve* formájában, vagy az egész tetőre gondolnak *zsúfos ház*, *zsúftető* stb. A felkötözésre elkészített kisebb szalmacsomó *babka* elnevezése a nógrádi

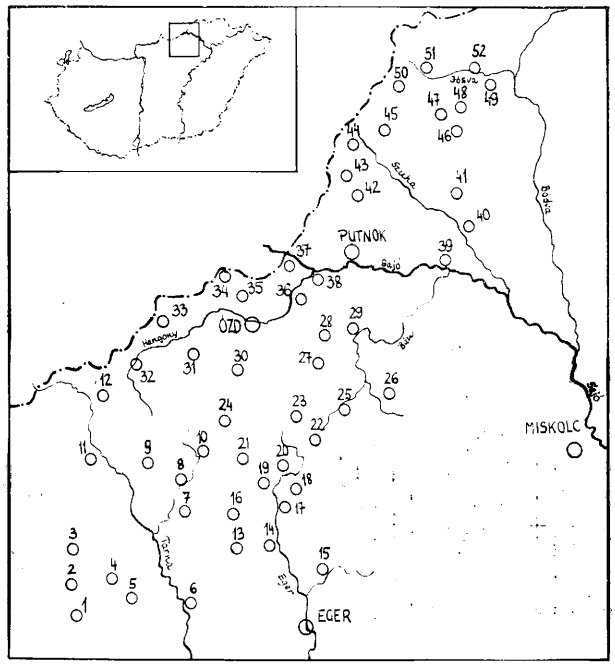

1. kép. A keleti palócok lakóterületének bejárt helységei: 1. Parád, 2. Bodony, 3. Mátraballa, 4. Mátraderecske, 5. Recsk, 6. Sirok, 7. Fedémes, 8. Tarnalelesz, 9. Bükkszenterzsébet, 10. Szentdomonkos, 11. Istenmezeje, 12. Zabar, 13. Bátor, 14. Szarvaskő, 15. Felsőtárkány, 16. Egerbocs, 17. Monosbél, 18. Bélapátfalva, 19. Mikófalva, 20. Bükkszentmárton, 21. Bekölce, 22. Szilvásvárad, 23. Bükkmogyorósd, 24. Borsodnádasd, 25. Nagyvisnyó, 26. Mályinka, 27. Sáta, 28. Borsodbóta, 29. Uppony, 30. Arló, 31. Borsodszentgyörgy, 32. Domaháza, 33. Hangony, 34. Susa, 35. Uraj, 36. Center, 37. Sajópüspöki, 38. Sajónémeti, 39. Sajókaza, 40. Felsőnyárád, 41. Felsőkelecsény, 42. Kelemér, 43. Gömörszőlős, 44. Szuhafő, 45. Trizs, 46. Kánó, 47. Égerszög, 48. Teresztenye, 49. Szőlőskardó, 50. Aggtelek, 51. Jósvafő, 52. Színpetri

palócok körében használatos.[8] FÉL Edit leírásából tudjuk, hogy a *bábu* szót is ismerik, mint a kévekötés alapegységét: egy marék kicsépelt rozsszalmát *bábu*nak mondanak. Egy-egy *babka*, ami felkötésre kerül, négy *bábu*ból, azaz egy-egy összmarékból kerül ki.[9] A felkötésre kerülő szalmacsomó *bábu* elnevezése Érsekvadkert, Karancskeszi, Maconka helységekben már feltűnik, ettől keletre a Zagyva völgyétől válik általánossá.[10]

[8] FÉL Edit: *Néprajzi adatok Őrhalomból (Nógrád megye)*. NÉ. XXX, (1938), 74. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattára (A továbbiakban EA) 3795. 22. (Ipolyság, Őrhalom helységekből.) FLÓRIÁN Mária: *Szabadtéri Múzeum Balassagyarmat*. Balassagyarmat 1967. 12.

[9] FÉL i. m. 74.

[10] Magyar Néprajzi Atlasz adatai 83, 101/a, 111/a, 118/b. kutatópontokról.

A keleti palócok körében a *bábu* és *matring* megjelölésekkel találkozunk. Nagy vonalakban a különbség úgy mutatkozik meg, hogy a hevesi palócok *bábut*, a borsodiak *matring*ot ismernek. A terminológiai eltérés határvonala azonban ennyire élesen nem mutatkozik meg. Parád vidékén, a Tarna és Eger

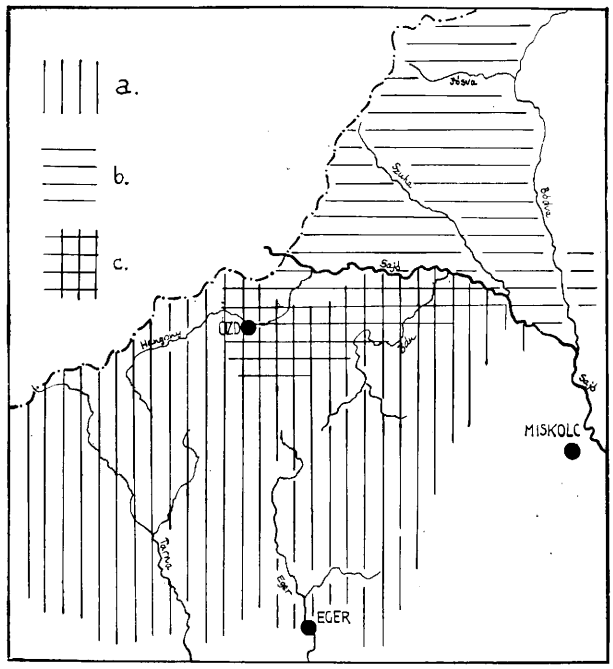

2. kép. A tetőfedésre készített zsúpkéve elnevezésének megoszlása a keleti palóc területen. *a) bábu, b) matring, c)* mindkét terminológia használatos

folyó völgyében a *bábu* elnevezés kizárólagos.[11] Domaházán még a *bábu* szót használják, de Arló helységben már felváltva ismeretes. Ózd környéke látszik az átmeneti övezetnek. Uraj helységben sajátosan ötvözik a kétféle elnevezést *bábamatring* szókapcsolat formájában. Sajópüspöki, Sajónémeti, Center, Uppony helységekben kizárólag a *matring* szó ismeretes. A Sajótól északkeletre pedig ez a terminológia egységes területet képez[12] (2. kép). A *matring* elnevezés a Hernád vonaláig uralkodik.[13] A Hernád és Bodrog közötti területen a *kicska* változatról tudunk.[14]

[11] Pintér Sándor: *A palócz család otthona.* NÉ X. (1909) 201. Paládi Kovács i. m. (1965) 66.

[12] Vö.: Gunda Béla: *Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból.* NÉ XXVI (1934) 4.

[13] Vajkai Aurél: *Adatok az Alsó-Hernádvölgye és az abaúji Cserehát népi építkezéséhez.* NÉ XXIX (1937) 265. Abaújdevecser és Aszaló helységekben is hasonlóan csak *matring* megjelölést használnak (saját gyűjtés).

[14] Boldogkőújfaluban már *kicská*ról tudnak. Vajkai i. m. 265. A zempléni helységekből Ikvai i. m. 140., Pusztafaluról Gönyey Sándor: *Az abaújmegyei Pusztafalu népi építkezése, kendermunkája és népviselete.* NÉ XXXI (1939) 126.; a Hegyközből Balassa i. m. 111—112. Ósára, Sárazsadányból saját gyűjtés.

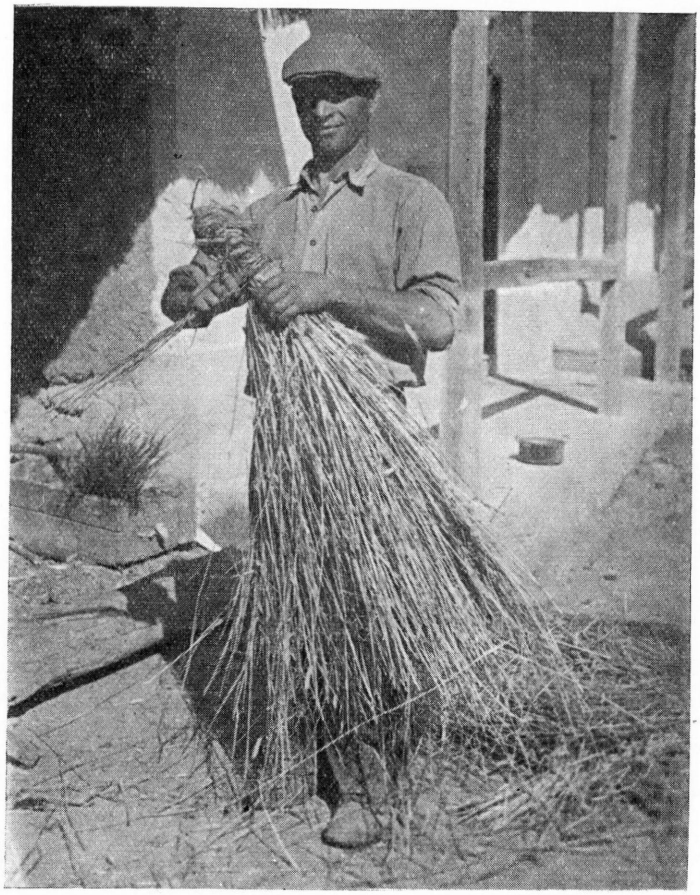

3. kép. A fejes zsúp készítése. Óhuta. (GUNDA Béla felv.)

A keleti palócok a felkötözésre kerülő szalmacsomónak három változatát ismerték és alkalmazták: a *fejes-*, *sima-* és *pendelbábut* ill. *matring*ot. A *fejes-matringnak* Gömörszőlősön (Borsod m.) *búbos*, a simabábunak Mikófalván (Heves m.) *lapos*, Urajon (Borsod m.) *bábamatring;* a harmadik fajtának: a pendely(es)bábunak Parádon (Heves m.) *cifra*, Aggteleken, Jósvafőn (Borsod m.) *szoknyás* a neve.[15]

A szalmacsomó, a bábu vagy matring hossza 60—65 cm, vastagsága kb. 10 cm volt. Parádon (Heves m.) a kalászát lenyírták, az így előálló rövidebb kévéket néhány cm-rel vastagabbra kötötték, hogy erősebbek legyenek.[16]

[15] A Bódva völgyében *szoknyás matring* néven ismerik a harmadik változatot. Ezt Ládbesenyőn *monyos*, Szendrőládon *fecskefarkú* névvel látták el. Vö.: GUNDA i. m. (1934) 4. Ezt a változatot PÁPAI *fecskés, fecskefarkú* vagy *uglyás zsúf* néven említi. PÁPAI i. m. 15. Nógrádban *fecskésbabka* a neve. FÉL i. m. 74., FLÓRIÁN i. m. 12. Én ilyen elnevezéssel nem találkoztam.

[16] Vas megyében hasonlóan levágják a kévék fejét, amelynek *tarzsupp* a neve. NAGY József: *A Hegyhát-vidék építkezése.* NÉ I. (1900) 89.

Egy bábu mennyisége egy összmarék, vagy két-három félmarék szalmából tevődött ki.[17]

A *fejesbábut* úgy készítették, hogy a kévéből elvett maréknyi szalmát a hónuk alá véve kalásza alatt egy arasznyira vagy egy *sukkra* megcsavarták, és a fejét visszahajtották a szárához. Magából a szalmakévéből elvett néhány

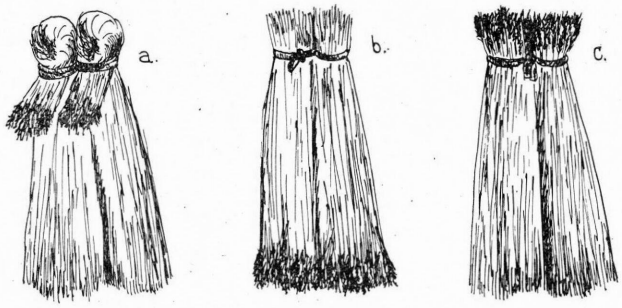

4. kép. A felkötözésre kerülő zsúpkévék változatai: *a) fejesbábu, b) simabábu, c) pendelybábu.* Mikófalva

szálból sodort vékony szalmakötéllel a visszahajtott fejet áttekerték, végét a kötés alá dugták (3. kép). Ilyen módon kapott fejet a bábu, amiről a nevét vette. Használták a fejesbábut magában, de gyakoribb volt a *páros, kettős.* Két fejesbábut egymáshoz fogtak, az egyikéből szálakat húztak ki, fél kézzel kötélnek megsodorva átcsavarták a megkötött fejek alatt, végét a másik kötésébe dugták. Utána a két kévét ellentétes irányban átfordították, és megnyomkodták. A kötél a kéve közé szorulva erősen tartotta azokat (4a. kép).

A *simabábut*, „melynek az előállítása a legegyszerűbb, hozzá a legkevesebb anyag kell, de tartóssága a legrövidebb",[18] a tövéhez közel kötötték meg előre elkészített *zsúfkötél*lel. A simabábu a *tusájáró vót kötve*, a tövétől arasznyi távolságra. A tetőre felkötéskor a kalásza lógott lefelé. Mikófalván és környékén (Heves m.) a fejesbábuhoz hasonlóan párba kötötték[19] (4b. kép). Parádon *hármas*, de jobbára *négyes* bábut készítettek. Egy öl hosszúságú *zsúfkötelet* leterítettek a földre, majd szétterpesztett lábbal ráálltak a két végére. Két marék zsúpot a kötél közepére tettek és tövüknél külön-külön átcsavarták kötéllel. A szalmakötél végeit meghúzták, ismét ráálltak. A szélső bábukat ráhelyezték a kötélre, és egymás után a kötél végeibe kötötték őket. A szalmakötél végét a szélső bábuk kötésébe dugták. Ezután felemelték, a két szélső bábut ellentétes irányban megfordították hossztengelye körül, amitől a kévék közé eső zsúpkötél erősen megfeszült. A kévéket meg is tapodták, hogy jobban összeálljanak (5. kép).[20]

[17] Fél i. m. 74.

[18] Pápai i. m. 15.

[19] Abaúj megyében a Hegyközben is párosan használták a simakicskát. Balassa i. m. 117.

[20] A nógrádi Őrhalomban hasonlóan egy *babka* négy marék szalmából, *bábu*ból áll. Vö.: Fél i. m. 74. Ipolyszög helységben viszont 3 csomóból kötötték a babkát előre elkészített zsúpkötélbe. Itt a kalász alatt kötött zsúpkévét *kozákbabka* néven ismerik (EA. 3795. 22. Róna Tas gyűjtése).

A *pendelbábut* a kalásza alatt kötötték meg szalmakötéllel. Általában párosan használták (4c. kép), csak Parád vidékén alkalmazták hármas-négyes kötésben. Elkészítése megegyezett a sima változattal.

A felkötésre kerülő zsúpkévék méretének megfelelő távolságban helyezkedtek el a tető szarufáira szögelt tartólécek: 35—40 cm-re egymástól. A tetőre egy ember kötözte a bábukat. A tetőn dolgozó embernek segítségre volt szüksége, aki állandóan adogatta fel az előre elkészített kévéket, bábukat. Rendszerint egy asszony vagy egy-két ügyesebb gyerek látta el ezt a munkát (6. kép).

A zsúp felkötését alul kezdték meg az eresznél. Az első sort a kalásza alatt kötött *pendelbábu*ból rakták fel. A bábu kalásza felfelé volt, hosszú szára lefelé lógott, *a tusa a csurgóba esett*. Az alul elhelyezkedő kévék szára erősebb volt, nehezebben kezdte ki a szél. A második sortól kezdve simabábuból rakták a fedelet. Ennek a kalászos része esett lefelé, ez látszott ki a sorok alól (7. kép). „Az alsó sor megfordítva vót, feje felfelé, a nagyvégi lefelé csüngött. A második sortól a nagyvégi vót megcsavarva, a kisvégi vót ki a fedélzetből. Fordítva vót mint az első" (Bükkszenterzsébet).

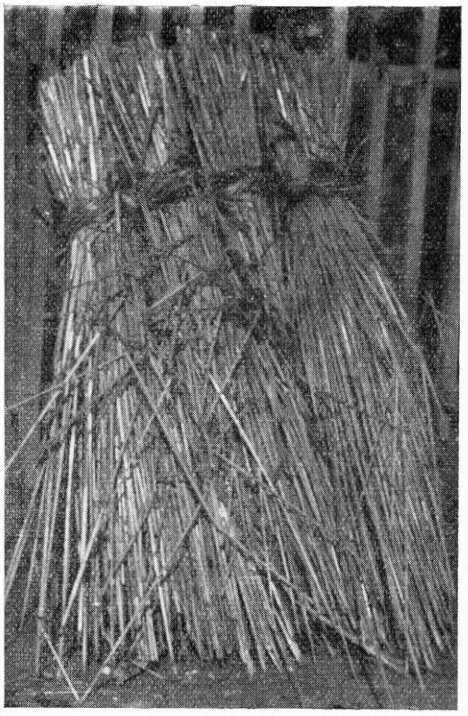

5. kép. Négyesbábu. Parád. (Selmeczi Kovács Attila felv.)

A zsúpozó ember a lécek közé állt, magasabbra haladva a lécre vagy a tetőgerincre ült. Mindig jobb kézről kezdte a kötözést és „farval halatt előre" (Parád). Amikor magasabban volt, egyszerre 6—7 kévét is felszedett magához, hogy ne kelljen sokat hajlongnia. A bábut átkötött részénél fogva helyezte a lécre, és bal kezével hozzászorította. Jobb kezével a kettős bábu egyikéből szálakat húzott ki a kéve kötéséig, csukott marokba fogva ujjai mozgatásával kötelet sodort belőle. A kötelet a léc alatt felülről lefelé áthúzta, majd előlről felhajtva a másik kéve kötésébe fűzte, és meghúzta. A szalmakötél hurokszerűen tartotta a zsúpkévét (8. kép). Ha erősebb fedelet akartak készíteni, akkor minden egyes bábut külön lekötöttek a léchez a belőlük kivett szálakból sodrott kötéllel, amelyek végeit egymás kötésébe dugták (9. kép). Ezáltal a kettősbábukat egymáshoz is kötötték.[21] Néha a kötelet a léc után a bábun is átcsavarták és végét azután fűzték a mellé helyezett másik páros vagy többtagú bábu szélsőjének kötésébe. Ez a munka lassabban haladt, de a bábuk erősebben tartották egymást.

[21] Főként Borsod és Abaúj területén a csupán fejesmatringból levő fedeleket készítették ezzel az eljárással (Teresztenye, Égerszög, Kánó). Saját gyűjtés. L. még Gunda i. m. (1937) 50—51.; Balassa i. m. 114 skk.



6. kép. A zsúpkévék feladogatása a tetőfedéshez. Hollókő. (SZABADFALVI József felv.)

A hármas bábunak a középső kévéjéből vettek el kötélnekvalót, amit átvetve a lécen az első kéve kötése alá húzták, majd tenyérrel megveregették a bábut. A négyesbábu rendszerint a pároshoz hasonlóan került felkötésre: minden második kévéből húztak át kötelet a lécen (10. kép). Néha a hármashoz hasonlóan a középső két kévéből fogtak össze kötelet, amit a lécre csavarva az egyik szélső bábu kötésébe szorítottak.

Az egymás fölötti sorokba kerülő sima bábuk kalászos részükkel takarták az alattuk levők kötésen aluli részét. A felkötött simabábuk belülről lépcsőzetesnek látszó felülete a fedél külső oldalán nem mutatkozik meg, mert a bábuk kalászos vége gyengébb, mint a töve, és jobban simul az alatta fekvő sorra (11. kép). Törekedtek is arra, hogy minél simább legyen a fedél. Ezért tenyérrel, lapos fával vagy mosósúlyokkal megveregették a bábukat kötözés közben.

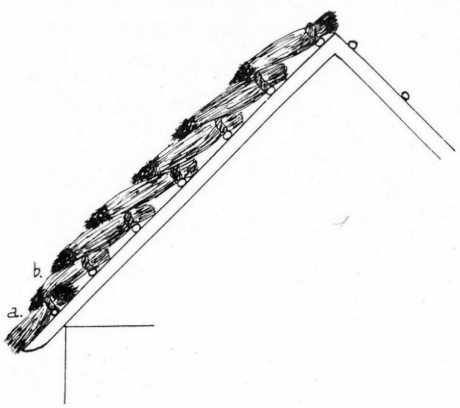

7. kép. A zsúpkévék felkötésének sorrendje: *a) pendelybábu, b) simabábuk.* Szentdomonkos

A sátortetős épületek tetőéleire kötötték a *fejesbábu*kat fejjel felfelé. A fejesbábuk csomózott felső részük miatt vastagabbak voltak, ezért az általuk fedett tetőélek lépcsőzetesen kiemelkedtek (12. kép).

Néha az egész fedelet fejesbábukból kötötték fel, amitől a tetősíkok is lépcsőzetesek lettek. A fedél ilyenkor *rékásan*, rétegesen esett, ezért *létrás kötésű*nek mondták.[22] A létrás kötés készítése a keleti területeken volt elterjedtebb. Felső-Borsodban, de leginkább Abaúj és Zemplén vidékén alkal-

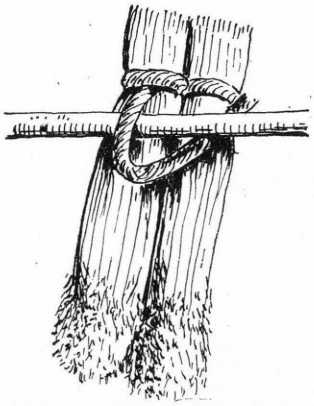

8. kép. Simazsúp felkötése a tartólécre. Mikófalva

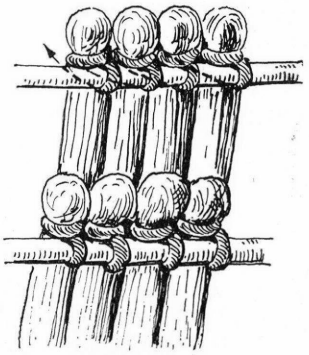

9. kép. Páros *fejesmatringok* lekötése. Teresztenye

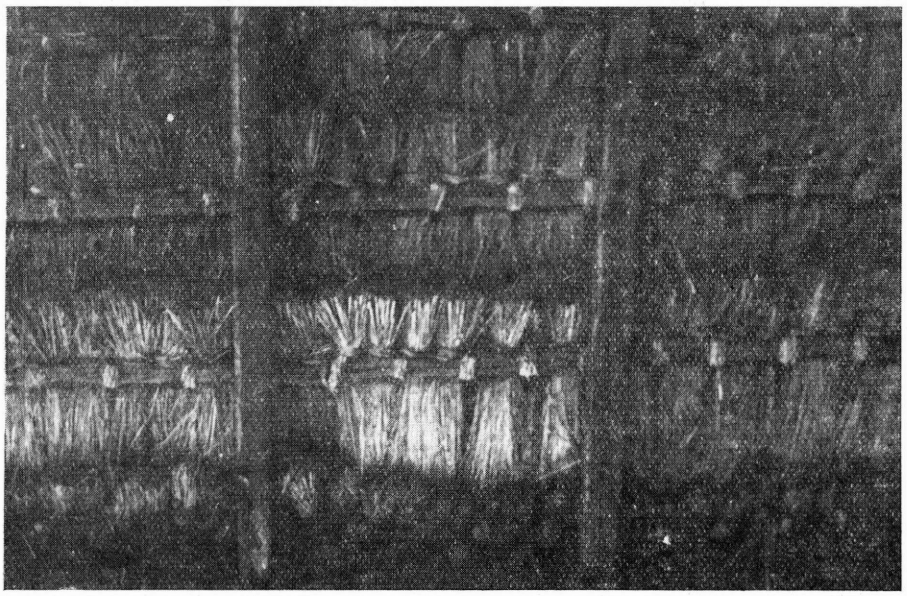

10. kép. Négyesbábuk felkötve. Parád. (Selmeczi Kovács Attila felv.)

mazták ezt a felkötési eljárást. A létrás kötésű tetőfedésnek még ma is szép emlékeit a Zemplén vidéki csűrök őrzik (13. kép). Nagyon fáradságos és hosszú ideig tartó munka volt, de a fejeskévéből kötött fedél 50 évig is el-

[22] Pápai i. m. 15. A Bódva völgyében *garádicsos* volt. Gunda i. m. (1934) 4.

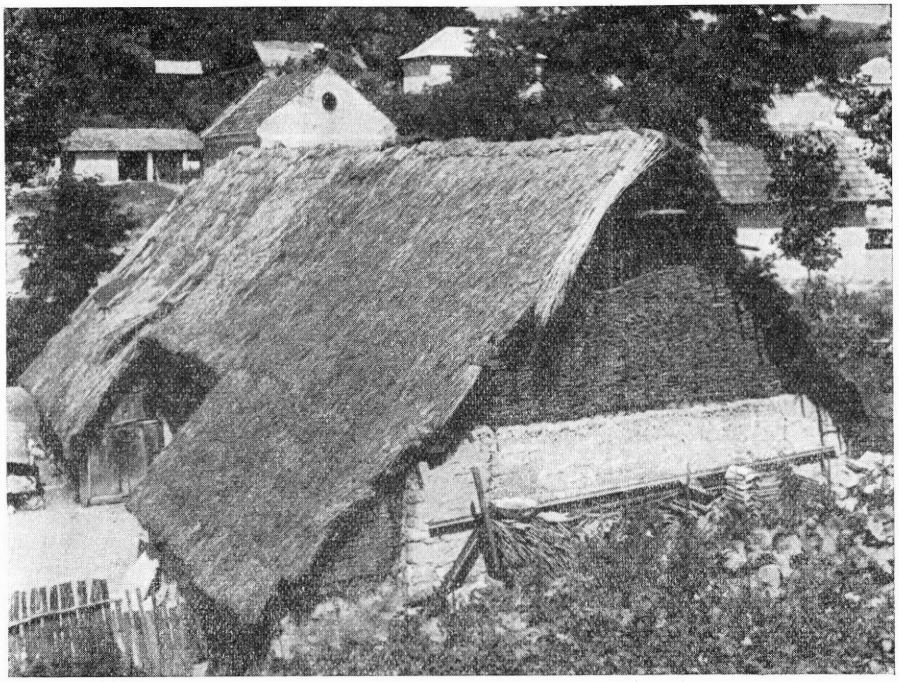

11. kép. Simazsúppal fedett tető. Bükkszentmárton. (Selmeczi Kovács Attila felv.)



12. kép. Fejeszsúpfedés a tetőéleken. Parád. (Selmeczi Kovács Attila felv.)



13.kép. Fejesmatringból készített csűrfedél. Mogyoróska. (SZABADFALVI József felv.)



14. kép. Nyomtatófák a simazsúpból készült fedél gerincén. Felsőkelecsény. (SELMECZI KOVÁCS Attila felv.)

tartott, míg az egyszerű simazsúp élettartama 15–20 év volt, amit 2—3 évenként javítani kellett.

A szélek és a legfelső sorok elkészítése után *lepezdervázták* a tetőt. Mindkét oldalon a tetőgerinc közelében volt az utolsó léc, amelyre felkötött simabábuk vége egymáshoz ért. Ezt kézzel lenyomkodták a gerincre, azután vizes kenderrostot *pezdervát*, *pozdernyát* teregettek el rajta. A kenderrost sűrűn elterítve nem engedte át a vizet. Néha homokkal is meghintették e célból. A kenderrostra a gerinc fölött hosszában *lefoglalólécet* (Szentdomonkos), *csatlólécet* (Mikófalva) helyeztek. A rudat dróttal lekötötték a tetőgerinchez vagy a felső tartólécekhez. A kenderrost leszorításának másik módja az volt, hogy két párhuzamosan fekvő lécet több helyen összekötöttek dróttal, és átvetették a tetőgerincen. A rudak közé erősített drótok szorították le a rostokat. Bükkszenterzsébeten és Mikófalván némelyik épület zsúpfedelének gerincére kötéllel összekötött vagy szöggel átütött, fordított V alakú vastag dorongfákat, *nyomtatófákat* raktak.[23] Borsodban általánosan elterjedt volt az *ekeló* használata. Somfaszöggel átütött, kb. fél-, egy méter hosszú, felső harmadukon egymást keresztező fákat helyeztek el fél- vagy egy méterre egymástól a tetőgerincre (14. kép).

A zsúp felkötése egy hétig, vagy 8–10 napig tartott egy átlagos méretű tetőn. A tető fedését a munkához jól értő parasztemberek végezték. Általában minden gazda értett egykor ehhez a munkához, mert a fedelet állandóan javítani kellett. A teljes tetőfedéshez azonban *zsúfozó embert* hívtak, aki mesterségét őseitől örökölte. Egy-egy ügyes zsúpozó a környező helységekbe is járt lakóhelyéről tetőt fedni. Pl. Parádon a századforduló idején Tuskó Sándor nevű gazdálkodó volt a leghíresebb, a környező falvakban is jól ismert zsúpozó. Az elmúlt évtizedekben az erősen megfogyatkozó zsúpfedeleket *Barát Ferenc* és *Kévés Vanó Mihály* helybeli gazdák készítették. A tetőfedésért a századfordulón terményben (búzában), később pénzben fizettek. A fizetség a napszámbérhez igazodott. A harmincas években *Kévés Vanó Mihály* — elbeszélése szerint — 2,20—2,30 pengőt kapott egy napra. Gyakran a napszámbér helyett a gazda munkával viszonozta a tetőfedést: „elgyött nekem szántanyi, vetnyi. Három napot dógoztam, ezér egy napra elgyött nekem szántanyi. Egy nap a kocsi, egy a ló, egy meg az ember. Így számótuk."

A századforduló után a hagyományos, kézi erővel történő szemnyerést a rohamosan elterjedő cséplőgépek váltották fel. A cséplőgépekből kikerülő rozsszalma azonban nem volt alkalmas a tetőfedésre. Egyre kevesebben vállalkoztak arra, hogy továbbra is kézzel csépeljék el a rozsot. Ennek következtében jelentősen megfogyatkozott a zsúpfedelek száma. A nagyüzemi gazdálkodást folytató falvakban már a gazdasági melléképületeken is a cserép váltotta fel az egykor nélkülözhetetlen zsúpszalmát.

Selmeczi Kovács Attila

[23] Pápai i. m. 15. is *nyomtatófát* említ.

Аттила Шельмеци Ковач:

СОЛОМЕННЫЕ КРЫШИ У ПАЛОЦОВ

(Резюме)

Палоцы, живущие в горных районах Матры и Бюкка (Северная Венгрия) до начала этого столетия покрывали крыши построек ржаной соломой. После ручного обмолота солому связывали в небольшие снопы (bábu) и ими покрывали крыши. Применяли три вида таких снопов: *гладкий сноп, юбка сноп* «и *головастый сноп*». Нижний слой укладывали из «юбочных» снопов, затем склоны крыши из гладких снопов, а конек из «головастых» снопов (рис. 5). Покрывали постройки поденщики, мастера в этом деле, которые кроме своей деревни ходили работать и в другие окрестные деревни.

Attila Selmeczi Kovács:

STROHDÄCHER BEI DEN PALOZEN

(Auszug)

Die Palozen, die Bewohner der Gegend der Mátra- und Bükk-Gebirge, haben das Dach ihre Gebäude bis zum Anfang dieses Jahrhunderts mit Roggenstroh gedeckt. Das mit der Hand ausgedroschene Stroh wurde in kleinen Garben, genannt *bábu*, verknüpft an das Dach angebunden. Es wurden drei Varianten der angebundenen Garben verwendet: Garbe mit Kopf, glatte Garbe und Garbe in Flügelform (ung. *fejes zsupp, sima zsupp, szoknyás zsupp)*. Die Anfangsreihe wurde aus dem letzten Typ, die Flächen des Daches aus glatten Garben und die Dachkanten aus Garben mit Kopf gefertigt (Abb. 5). Das Dachdecken wurde von fachkundigen Leuten im Tagelohn verrichtet; diese haben außer in ihrem Dorf auch in den Nachbardörfern gearbeitet.

Borbála napi hiedelmek, szokások és a nyelvcsere kérdése

Egy olyan ma is funkcionáló népszokást mutatunk be, amelyet eddig csak kevesen érintettek, s amelyről a *Jeles napok* sem emlékeznek meg az énekes szokások között.[1]

December 4. — Borbála napja — a falvakban hangsúlyozottan kultikus tiszteletet kap. Dömötör Tekla *Naptári ünnepek* ... c. munkájában Miklós, Luca, karácsony, újév mellett Borbálát is olyan napként jelöli meg, amelyen a gonosz szellemeknek ugyancsak ártó hatalmat tulajdonít a nép.[2] A vele kapcsolatos varázsrítusokban is a pogány hit morfémái tükröződnek, amelyek az Európában uralomra jutó kereszténység egyik ünnepéhez kapcsolódtak. „. . . Borbála napján fonó fehérnép fonalát kóccá változtató Borbála . . . is ilyen ördögi alakok elkeresztelt utóda lehet" — állapítja meg róla Szendrey Zsigmond.[3]

Borbála védőszent kultusza

Barbara — Varvara — Borbála még a közös ókeresztény egyház szentje (1. kép). Bár a később különvált ortodox és római katolikus egyház egyaránt megőrzi emlékét, Borbála főleg a római egyház területén lesz a „legnépszerűbb szentek egyike. Bányászok, várak, tornyok — különösen a puskaportornyok — tüzérek védőszentje, mint a 14 segítő szentek egyikét különösen vihar, tűzvész ellen és kegyelmes halálért hívják segítségül"[4] Dedek C. Lajos 1900-ban a Borbála védőszent kultuszának sokkal szélesebb skáláját. ismerteti: — „Az építészek, építőmesterek, kőművesek, cserepesek, ácsok, kővágók, tűzoltók, tüzérek, fegyvercsinálók, tűzművesek, salétromfőzők, öntők, bányászok, kígyószelidítők, puskaművesek, tengerészek, lapdacsinálók, harangozók, sírások, bőrkészítők, kefekötők, szitakötők, szűcsök, kalaposok, fiatal lányok, mosónők, takácsok, római ötvösök, posztógyárosok, mészárosok és szakácsok védőszentje. — Közbenjárását kérik a villám, a viharok által okozott károk, tűzvész és a hirtelen halál ellen."[5]

A görögkeleti egyházak területén Varvarának az egész társadalomra kiterjedt, hivatalosan is támogatott védőszent kultuszáról nincs birtokunkban adat.

[1] Bartók Béla—Kodály Zoltán (szerk.): *Jeles napok* A magyar népzene tára II. Bp. (1953)
[2] Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek, népi színjátszás* Bp. (1964) 196.
[3] Szendrey Zsigmond: *A nép élő hitvilága* Ethn. XLIX. (1938) 271.
[4] Schütz Antal: *Szentek élete* IV. Bp. (1933) 299.
[5] Dedek Crescens Lajos: *Szentek élete* II. Bp. (1900) 425—427.

Ezzel szemben hazánkban a vallásos világnézetet tápláló, és felhasználó intézmények a felszabadulást követő időkig hivatalosan is támogatták. Például a tüzéralakulatok zenés felvonulással ünnepelték.[6] A hazai bányákban december 4. munkaszüneti nap, kötelező istentisztelet és vigalom napja volt. A Pécs környéki bányászok utoljára 1947-ben tartották meg Borbála napját, s a zenés felvonulás során a pécsi szovjet városparancsnokság előtt is ünnepélyesen tisztelegtek.

Hazánkban — főleg a középkorban, egyes vidékeken azonban ma is — igen kedvelt női név, amelyre számos nyelvi változata, pl. Borbála, Barbara, Bara, Bari, Barcsa, Borcsa, Bori, Borika, Borcsika, Bariska, Borcsi, Borka, Bora, Borbál stb. utal. Légrádon,[7] Molnáriban,[8] Semjénházán,[9] Tótszentmártonban[10] Borbála napját kiskarácsonynak *(mali Božič)* nevezik, amit munkaszünettel és templomlátogatással ünnepelnek. Tótszentmártonban külön oltára van, a község egyik védőszentje, tiszteletére búcsút is tartanak.



1. kép. Szent Borbála képe. Olcsó olajnyomat egy parasztházból. (Kásád, Baranya m. Eperjessy Ernő felvétele)

A Borbála név a betegségek elűzésében is szerepet kapott.[11]

A védőszent-kultusz nyilván a középkorban keletkezett, s magához a népi hiedelmekhez kevés köze van. Mivel a bányászok védőszentje, napján tilos a bányamunka. Ebben megegyezik ugyan a dologtiltás hiedelmének vonásaival, de hiányzik a hozzá kapcsolódó mágikus tevékenységek sora, amelyek távol tarthatnák az ismeretlen veszedelmeket. Ebből arra következtethetünk, hogy a bányászok és tüzérek csak az egyháztól támogatott látványos ünnep-

[6] *A magyarság néprajza IV. Szellemi néprajz* Bp. (1937) 338.

[7] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Simon Mihály 50 é. 1959.

[8] Saját gyűjtés: Molnári (Zala m.) Andrasek Károlyné 49 é. 1962.

„*Pri nas sveta Barbara jako je veliki praznik. Velimo mali Božič. Nega nikaj posla, samo v crkvo idemo.*"

(Nálunk nagyon nagy ünnep szent Borbála, úgy mondják, hogy kis karácsony. Nincs semmiféle munka, csak templomba megyünk.)

[9] Saját gyűjtés: Semjénháza (Zala m.) Mihalics Mártonné 1962.

[10] Saját gyűjtés: Tótszentmárton (Zala m.) Mihalik Mártonné Kuzma Borbála 67 é. 1962.

[11] Versényi Géza: *Erdélyi népmondák* Ethn. XII. (1901) 320.

„A nagy kolera idején hét éjjel hét Borbála szőtt, szabott és varrt balkezével egy férfiinget és egy gatyát. Felöltöztettek vele egy karót, s a falu végére tették, hogy a kolera megijedjen és elmenjen. (Csíkjenőfalva)".

ségnek tekintették. A bányászok Borbála-mondái is csak az aktív bányaművelés után alakulhattak ki, valószínűleg német és szlovén bányászok hiedelmei nyomán. Figyelemre méltó az is, hogy amíg a tiltó és javasló szokások az archaikusabb paraszti rétegek hagyománytulajdona, addig a védőszent-kultusz a polgáriasodás sallangja marad.

Borbála démonikus szerepe

Az egyházi kultuszon túl Borbálát — Lucához hasonlóan — fehérruhás szellemalakként is ismerik. „Borbála magas asszony, fehér ruhában, nincs feje" — tudósítanak a szentmihályhegyi adatok.[12] Hasonlóképpen tudják ezt Lucáról is, csak hogy annak nem a feje, hanem a szeme hiányzik és folyton csuklik. A Luca napján mosó, fonó, varró nőt úgy ijesztik: „Csak mossál, majd a Luca odasklucál!" — „*Luca do škluca!*" (*šklucati*-csuklani). Egyébként a Lucával kapcsolatos csuklás-motívummal — miként az alakoskodó szokások során majd bemutatjuk — Horvátkimlén is találkozunk.

Számos hiedelem mondában Luca a női munka tilalma ellenére is dolgozó asszonyt úgy bünteti, hogy párolósajtárba fojtja. Borbáláról a pécsi bányászok történetében fordul elő a démonikus alak bosszúja, (bányaomlás). Egyik szentmihályhegyi adat szerint Bisztricén,[13] egy asszony intő példaként a mezitelen emlőire tekeredett kígyót mutogatott, amit azért nem tudott onnét leválasztani, mert a tilalom ellenére Borbála napján mosott, varrt stb.[14]

A Borbálához kötött hiedelmek, szokások, tiltó és javasló tevékenységek, jóslások a tél többi jeles napjaihoz kapcsolódó képzetekhez hasonlóak, de főleg Luca boszorkánypárjával mutat azonos vonásokat. Ezekből arra következtethetünk, hogy tulajdonképpen a Luca napnak a kettőzője. Szentmihályhegyen és Légrádon, Alsódomborún többek közt azt tartják, hogy ezeken a napokon különösen tudnak ártani a boszorkányok.[15]

Légrádon Borbála úgy kapcsolódik a napforduló mágikus ünnepköréhez, hogy Borbála napkor készítik elő azt a 13 féle fát, amelyből Luca napján kezdik el a lucaszéket készíteni, hogy arra állva meglássák a boszorkányt karácsony éjszaka a templomban.[16]

A két démonikus alak rokonságát, vagy a néphitben mutatkozó funkcióbeli hasonlóságát, sőt néhol szerepcseréjét talán a naptári közelség (Borbála dec. 4. Luca pedig dec. 13.) is magyarázza. A két nap közötti különbség éppen a mágikus 9-es szám. A két démonikus személy szerepe hasonló a tűzzel és világossággal kapcsolatban is.

Kovács Ágnes tudósít arról, hogy a pécsvidéki bányászok hiedelme szerint a szénfejtésnél megjelenő fehér alakban szent Borbálát vélik felismerni,

[12] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Hegedűs Jánosné Precskó Anna 61 é. 1961.

[13] Búcsújáróhely Varazsd környékén, (*Varaždin*, Jugoszlávia).

[14] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Hegedűs Jánosné Precskó Anna 61 é. 1961.

[15] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Zsitvai Imréné Csmerlecz Mária 43 é. 1961.

„*Na den Barbarine i na Lucije jako znajo škoditi copernice.*" (Borbála napján és Lucakor nagyon tudnak ártani a boszorkányok.)

[16] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Simon Mihály 50 é. 1959.

s megjelenése közeli szerencsétlenséget jelez.[17] Másutt manók figyelmeztetik a bányászokat, hogy Borbála napján tilos dolgozni. A tilalom ellenére dolgozó vájárokra rászakad a bánya.[18] A Borbálát kurvának nevező szlovén bányászt egy kő zúzta agyon.[19] Régebben a Mecsek vidéki szénbányák táróiban elhelyezett borbálakép előtt naponta háromszor imádkoztak a leszálló munkások.[20] A bányászok Borbála tiszteletét e mondagyűjtemény 48. szemelvényében így indokolja meg az egyik vájár: — Borbála egy gazdag ember lánya, aki a bányába járt segíteni a szegényeken. Ezért apja megkövezi, ahol agyonnyomta a tároló. Azóta segít a bányászokon, azért lett a védőszentjük . . .[21]

A Borbála kultusz más népeknél

A Borbálához kapcsolódó tiltó és javasló szokások természetesen más népeknél is megtalálhatók. Pl. német, francia, nyugati szláv, délszláv és görög nyelvterületen.

Az Ausztriában élő horvátok hite szerint Borbála a vihar és villámcsapás ellen védi a hozzá folyamodó parasztokat.[22]

García Lorca pl. arról értesít, hogy a spanyolok szintén villámláskor, valamint csillaghulláskor emlegetik Borbála nevét a következő mondókában:

Áldd meg kedves szent Borbála,
Ami az égre van írva,
Szentelt vízzel, szent papírra![23]

Elzászban Borbála napon gyümölcságat tesznek a vízbe, hogy kivirágozzék. Hasonló szokást említ A. Blazović is az osztrák területekről, ahol a kivirágzó gyümölcság a keresztény hit felvirágzását szimbolizálja.[24] Csehországban a múlt században Milevska és Tábor környékén dramatikus játékokban jelenítették meg Barborkyt. 12—14 éves lányok járták alakoskodva a házakat, egyikük magát Barborkyt személyesítette meg.[25]

A Borbála nap köré fonódott szokások feltehetően — részben délszláv közvetítéssel — Kis-Ázsiából terjedtek át. Lehetséges, hogy Borbála nevéhez elsőben itt tapadt a már meglevő téli jósló napok szokásköre, mivel egy X. századból való legenda szerint egy előkelő atya a kisázsiai Nikodémiában fejezte le saját kezével leányát Barbarát, aki kitartott keresztény hite mellett, s nem

[17] Kovács Ágnes: *Baranyai bányászok meséi és elbeszélései* Népr. Közl. CVIII. (1963) 124. o. 43 sz. monda.
[18] I. m. 44 sz. monda.
[19] I. m. 45 sz. monda.
[20] I. m. 46 sz. monda 125.
[21] I. m. 47 sz. monda 126.
[22] Augustin Blazović OSB: *Sveci v crikvenom ljetu* I. Beč. (1966) 29.
[23] F. García Lorca: *Összes művei* II. Bp. (1956) 636. l. — Dedek Crescens Lajos: *Szentek élete* II. Bp. (1900) 427.
A villámcsapással kapcsolatos analógiát a szerző a következőkkel indokolja: — „. . . mivel Dioskur saját kezével fejezte le leányát, a derült égből villám csapott le, amely Dioskurt és Marcziánt (római helytartó — szerz. megj.) agyonütötte. Ez utóbbi körülményből világlik ki, hogy miért szokták szent Borbályának közbenjárását a villám ellen és zivatarok által okozott tűzvészek ellen kikérni."
[24] Augustin Blazović OSB: *Sveci v crikvenom ljetu* I. Beč. (1966) 29.
[25] Čenek Zbirt: *Veselé chvíle v životě lidu českého* Praha (1950) 449.

volt hajlandó pogány katonához férjhezmenni.[26] A Kis-Ázsiában élő görögök asszonyai e napon közösen összegyűjtött mandulából és mézből készült mézeskalácsot *(kollyva)* ajánlanak fel Barbara tiszteletére, hogy gyermekeiket megvédje a himlőtől. A lepényszerű tésztát az asztalra és a keresztútra helyezték, ahol a pap megáldotta, miközben Barbarát hívta segítségül. Ugyanezen a napon búzát is főznek, amit *varvarának* neveznek. A *kollyva* és *varvara* Borbála napi áldozata ismeretes Görögországban és a hozzá tartozó szigeteken is.[27] MEGAS a szokást az ógörög *Hekaté*-kultuszra vezeti vissza. A szerbeknél december 4-én, szent Varvara napján, a föld minden terméséből kevert ételt főznek. Tetejének alakulásából jósolnak, a jövendő termés minőségére következtetnek. A család minden tagja, valamint az állatok is fogyasztanak belőle, hogy a jó termést biztosítsák; e célból a forrásokhoz is visznek belőle. Itt ugyancsak *varvara-varica* a neve, amit SCHNEEWEIS a szláv *variti* — főzni szóból származtat. A *varvara* készítés szokása ugyanezen a napon megtalálható a szerbekkel együttélő horvátoknál is. Bulgáriában, Dalmáciában, Boszniában a *varvara* készítése vagy András napra, vagy karácsonyra tolódik el. A horvátok ezen a napon „*na Barbarine*" búzát vetnek egy edénybe, miként másútt Luca napkor.[28] Ezzel kapcsolatos a magyarországi szerbeknél is ismeretes szólás: „*Varica vari, Savica hladi.*" — Varica forral, Szávica hűt.[29]

A Borbála nap hiedelmei hazánkban

A Borbála naphoz kapcsolódó hiedelmek és mágikus cselekmények:

A. Dologtiltás (Női munka tilalma.)
B. Javasolt tevékenységek.
C. Mágikus tevékenységek.

A) Dologtiltás:

1. fonás. A fonás tilalma általánosan ismert a Muramentén. SZENDREY Zsigmond is ír arról, hogy „Borbála a fonyóhó hajtya a zorsót", „Kóccá változtatja a fonalat."[30] Göcsejben az ablakon dobja be az orsót és a fonal kóccá változik.[31] Tiltott asszonyi munka a fonás Berzencén, Gyékényesen, Zákányban, Murakeresztúron, Tótszentmártonban, Semjénházán, Fityeházán, Őrtilos-

[26] SCHÜTZ Antal: *Szentek élete* IV. Bp. (1933) 299.
„*Szt. Borbála száz, vértanu + 306.* 10. sz-ból való legenda szerint előkelő atyja (Nikodémiában) rendkívüli szépségű és eszű leányát féltette a kereszténységtől. Ezért magas tornyot építtetett, azt minden kényelemmel berendezte és évekre abba zárta leányát. A lány azonban nem tudni hogyan, megismerkedett a kereszténységgel, kereszténnyé lett és egy szép napon megvallotta atyjának, aki előkelő házasságra szólította föl. A felbőszült atya először nekiesett leányának, azután feljelentette a városbírónak. Itt mint keresztényt a legválogatottabb kínzásoknak vetették alá. Ő azonban csodálatosan kigyógyult sebeiből, sűrű felhők oltalmazták kipellengérezett szemérmességét. Végre is az embertelen atya sajátkezűleg fejezte le."
[27] George A. MEGAS: *Greek Calendar Customs* Athens. (1958) 24.
[28] E. SCHNEEWEIS: *Serbokroatische Volkskunde* Berlin. (1961) 110.
[29] Varvara és Sava szentek napja a pravoszláv naptárban egymást követő napok. *(Varica* és *Savica* becéző formák.) VUJICSICS Dusán gör. kel. esperes szíves közlése.
[30] SZENDREY Zsigmond: *A nép élő hitvilága* Ethn. XLIX. (1938) 271.
[31] GÖNCZI Ferenc: *Göcseji népszokások* Ethn. VI (1895) 330.

ban stb. Dobronakon „Ha Borbálya napján az asszonyok fonnak, a marhák megsántulnak".[32]

2. varrás; A varrás tilalma elsősorban a tyúkok termékenységével kapcsolatos, ugyanis az általános néphit szerint a tyúkok tojáshozamának válik kárára, ha a házban Borbálakor valaki varr. Hasonló adatot közöl Gönczi Göcsejből.[33] Ugyancsak nem szabad varrni, mert „bevarrják a tyúkok tojókáját" Somogyváron,[34] Őrségben,[35] Bényben,[36] Nagykanizsán[37] és mindazon helyen, ahol a Borbála napi köszöntés adatai a tanulmányban szerepelnek.

3. mosás, párolás; A mosás, párolás, mint női munka ugyanúgy tilos Borbála napján, mint Luca napján is. A gyűjtés területén mindenütt együtt emlegették a varrás és fonás tilalmával.

4. seprés; Bélaváron tilos seperni, mert a gazdaasszony elsepri a ház szerencséjét.[38]

5. vízhozás; Barbara napján Dobronakon tilos más kútjáról vizet hozni, mert az illető gazdának — ahol a kút van — elpusztulnak az állatai.[39]

6. szomszédolás; Szentmihályhegyen ezen a napon tilos a szomszédolás, mert minden szerszámnak kijön a nyele, lötyög a széklába.[40] „Borbálya napján a molnárok nem veszik szívesen, ha fehérnép megy a malomba, mert a malomékek nem fognak tartani" — közli Gönczi.[41] Bényben,[42] Fürön,[43] és Göcsejben[44] idegent a házba beengedni tilos. A horvátországi Gacsisztáról (Szlavónia) áttelepült magyaroknál Szentlászlón (Baranya m.) a már előzőleg történt megbeszélés alapján elsőnek férfi ment a házhoz.[45] Ha Borbála napkor nő ment a malomba Berzencén, Légrádon, Kakonyán, Asszonyvárban, a molnár már messziről kiáltott: — „Gyere csak, gyere, belemártalak a gátba!"[46] Zákányi hiedelem szerint, ahová nő megy ezen a napon a szomszédba, ott nem kotyolnak meg a tyúkok.[47] Szentmihályhegyen ha mégis nő téved a házba — hogy el ne vigye a szerencsét — bele kell ültetni a „csávásba" (moslékos dézsa).[48] Táskán a szomszédba látogató és ollót kölcsönkérő leányt a múlt század végén megverték, hogy a jószág szerencséjét el ne vigye.[49] Szentmihályhegyen arról is beszéltek, hogy ha nő mert szomszédba menni Borbálakor, akkor legjobb mód-

[32] Gönczi Ferenc: *Állatbetegségek gyógyítása a göcseji és hetési népnél* Ethn XVIII (1907) 96.
[33] Gönczi Ferenc: *Göcseji népszokások* Ethn. VI (1895) 330.
[34] Magyar Nyelvőr V. 22.
[35] Magyar Nyelvőr V. 373.
[36] Novák József Lajos: *Adatok Bény község néprajzához* Ethn. XIV. (1903) 52.
[37] Szabó Lajos: *A nagykanizsai nyelvjárás* Nyelvészeti füzetek 48. Bp. (1907) 35.
[38] Saját gyűjtés: Bélavár (Somogy m.) Farkas Lászlóné Huszics Erzsébet 28 é. 1962.
[39] Gönczi Ferenc: *Állatbetegségek gyógyítása* Ethn. XVIII (1907) 97.
[40] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Gerencsér Jánosné Lovrek Anna 76 é. 1958.
[41] Gönczi Ferenc: *Muraköz és népe* Bp. (1895) 68.
[42] Novák József Lajos: *Adatok Bény község néprajzához* Ethn. XIV (1903) 52.
[43] Tavassy Mari: *Babonák* Magyar Nyelvőr XVI. 235.
[44] Gönczi Ferenc: *Göcseji népszokások* Ethn. VI (1895) 330.
[45] Saját gyűjtés: Almamellék (Baranya m.) Eperjesi Jánosné Borbás Katalin 34 é. 1962.
[46] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Navracsics János 80 é. 1961.
[47] Saját gyűjtés: Zákány (Somogy m.) Dénes István 79 é. 1959.
[48] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Kéri Franciska 23 é. 1960.
[49] Saját gyűjtés: Almamellék (Baranya m.) Eperjesi Imréné Fodor Rozália 63 é. 1963.



2. kép. Borbála napján seprővel, sütőlapáttal, szénvonóval űzik el a szomszédba tévedő nőt. (Almamellék, Baranya m. Rekonstrukció. Eperjessy Ernő felvétele)

szer; lábát mozsárba tenni, kóccal meggyújtani.[50] Bélaváron, Berzencén, Semjénházán azzal fenyegetik a szomszédoló nőt, hogy levágják a haját. „Gyere csak lenyiröm a hajadat!" — mondják Borbálakor a lányoknak.[51] Szentmihályhegyen, Beleznán, Murakeresztúron a szomszédba látogató nőt a szomszédok haragján túl az az állítólagos veszély is fenyegeti, hogy „nem tud majd főzni, kezével nem tud jól fogni".[52] Zselicben a Borbála napkor szomszédba tévedő nőt „szemvinyóval" (szénvonó), peméttel, söprűvel kergetik el.[53] (2. kép) Szintén nem látják szívesen a női látogatót Borbála napján Bényben, mert elviszi a szerencsét, de ha már jön valaki, „a keminczét vagy kályhát meg ne érintse, mert akkor kész szerencsétlenség szakad a házra."[54]

7. szerszámok, ruhadarabok kinthagyása; Dobronakon tilos a szénahúzó horgot a szalmában, szénában kinthagyni Borbálakor, mert azt a boszorkányok elviszik és ezzel a marhát megrontják.[55] Bélaváron ruhának ezen a napon nem szabad a száradón lógni, mert azzal rontanak a boszorkányok.[56]

8. ajándékozás, kölcsönzés; Surd, Miklósfa, Őrtilos, Zákány, Gyékényes, Berzence stb. községekben tilos a háztól ajándékot adni és bármit kölcsönözni, mert az egész évi szerencsét elviszik. Bényben Borbála napkor ugyancsak nem adnak kölcsön semmit, mert a kölcsönkérő elviszi a szerencsét.[57] A drávai és murai vizesmolnárok Borbála napján nem adtak ki lisztet.[58] Borbála és Luca napja közt nem jó tejet kiadni az Őrségben.[59] Somogyban

[50] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Kalinics Károlyné Bárankó Mária 56 é. 1961.

[51] Saját gyűjtés: Berzence (Somogy m.) Jankovics Imréné 72 é. 1961.

[52] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Pintér Margit 14 é. 1960.

[53] Saját gyűjtés: Almamellék (Baranya m.) Eperjesi Imréné Fodor Rozália 63 é. 1963.

[54] Novák József Lajos: *Adatok Bény község néprajzához* Ethn. XIV (1903) 52.

[55] Gönczi Ferenc: *Állatbetegségek gyógyítása a göcseji és hetési népnél* Ethn. XVIII (1907) 96.

[56] Saját gyűjtés: Bélavár (Somogy m.). Farkas Lászlóné Huszics Erzsébet 28 é. 1962.

[57] Novák József Lajos: *Adatok Bény község néprajzához* Ethn. XIV (1903) 52.

[58] Saját gyűjtés: mindenütt ismert hiedelem, ahol a szöveges borbálázás gyűjtése történt.

[59] Magyar Nyelvőr 5 : 373.

tilos a kéregetőknek adni, és bármit vásárolni. Tilos a kenyérsütés a zselici és baranyai cselédasszonyoknál.[60] Kenyeret nem adnak kölcsön egymásnak, mert a majorsághoz nem lesz szerencse Göcsejben.[61]

9. tűzrakás; A zalai délszláv falvakban a nőnek Borbála napján tilos a tűzrakás.[62] Ugyancsak hasonlóképpen tartják ezt Göcsejben, mert tűzveszedelem lesz.[63]

B) Javasolt tevékenységek:

1. tollfosztás; Göcsejben Borbála napján tollat szoktak fosztani.[64] Hasonlóképpen Kiskanizsán is.

2. borfejtés; A Baranya megyei Becefán borfejtést csak Borbála napja után ajánlatos végezni.[65]

3. tűzrakás; Őrségben, Hetésben Borbála napján csak férfiak rakhatnak tüzet.[66]

4. kenyérpirítás; Bellosics Bálint jegyzete szerint Borbála napján a teheneknek kenyeret kell pirítani és éjszakára „az isztor héján kell tartani, ahol a tehened áll", s másnap azt a tehenekkel meg kell etetni, hogy a tehenek hasznát el ne vigyék.[67] Ugyanezt teszi Siklóson is a gazdaasszony.[68]

5. forgácsolás, faragás; Kiskanizsán előszeretettel vágnak fát, szerszámnyelet és szőlőkarót faragnak, hogy miként a forgács, olyan sok legyen a tojás.[69]

6. ruhabontás; Ugyancsak a kiskanizsai „sáskák" szokása, hogy Borbála napján régi ruhadarabokat, kötést, horgolást bontanak el. Általában a szemetelő munka javasolt, mert így „annyi lesz a tojás, mint a szemét."[70]

7. a férfiak szomszédolása; Ellentétben a nőkkel, az idegen férfi látogatása szerencsét hoz a házhoz. Részben ezért indulnak házalni Borbálakor és Lucakor a fiúk kora hajnalban, még napfelkelte előtt. Céljuk, hogy mindenképpen megelőzzék a magáról megfeledkező, vagy szándékosan, rontó szándékkal a szomszédba tévedő női látogatót. Gacsisztáról,[71] Alsódomborúról,[72] (jugoszláviai községek) áttelepült családoknál a férfiak kölcsönösen meghívták egymást, hogy férfi vendég legyen első a háznál, nehogy a boszorkányok *(copernicák)* ártani *(škoditi)* tudjanak. A Muramentén ugyancsak ezen oknál fogva hívják be a fiú köszöntőket az ajtón belülre, továbbá, hogy így ezen a jeles napon biztosítsák a ház szerencséjét. Szentmihályhegyi és zákányi hit szerint a férfi

[60] Saját gyűjtés: Almamellék (Baranya m.) Eperjesi Imréné Fodor Rozália 63 é. 1963.
[61] Gönczi Ferenc: *Göcsej* Kaposvár. (1914) 258.
[62] Saját gyűjtés: minden zalai horvát faluban ismert hiedelem.
[63] Gönczi Ferenc: *Göcsej* Kaposvár (1914) 210.
[64] Gönczi Ferenc: *Göcsej* Kaposvár (1914) 258.
[65] Berze Nagy János: *Baranyai magyar néphagyományok* III. Pécs. (1940) 294.
[66] Gönczi Ferenc: *Természeti elemek kultuszának maradványai* Ethn. XXI (1910) 286.
[67] Bellosics Bálint: *Régi babonák* Ethn. XI (1900) 356.
[68] Berze Nagy János: *Baranyai magyar néphagyományok* III. Pécs. (1940) 294.
[69] Saját gyűjtés: Kiskanizsa (Zala m.) Sötét Józsefné 63 é. 1963.
[70] Saját gyűjtés: Kiskanizsa (Zala m.) Sötét Józsefné 63 é. 1963.
[71] Saját gyűjtés: Szentlászló (Baranya m.) Borbás Lászlóné Németh Katalin 61 é. 1962.
[72] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Horváth Iván 63 é. 1959.

vendéget le kell ültetni, hogy a kotlók nyugodtan üljenek a fészken. Ha a vendég nem ül nyugodtan, ugyanúgy fészkelődnek, nyugtalankodnak a kotlók is.[73]

C) Mágikus tevékenységek:

1. a tyúkok hajszolása; Surdon ezen a napon a tyúkokat meghajszolják, hogy azok jól tojjanak.[74] Göcsejben márciusi nyúltrágyát kevernek a baromfiak eledelébe, hogy jobban tojjanak.[75] Szentmihályhegyen Borbála nap előtti esten egy marék forgácsot szórnak a tyúkok közé és ezt mondják: — „*To bude na celo leto za jandek.*" — Ez legyen az egész évi ajándék.[76]

2. rontás; Berzencén ha valaki rontani akar a szomszédban, Borbála napján kell a forgácsot lopni annak a háznak udvaráról, amelyet meg akar babonálni'[77]

3. jósló tevékenység; Richter István németprónai lejegyzése szerint Borbála napján cseresznyeágat tesznek vízbe: ha az kivirágzik, a leány még abban az évben férjhezmegy.[78] Hasonló adatokról közöl hírt Bálint Sándor is: „az ország több részében B. napján vízbetett cseresznyeág ha kizöldül, akkor a lányok hamarosan férjhez fognak menni, öröm és boldogság jut nekik osztályrészül. Somogyvámoson ha valaki jövendőbelije nevét akarja megtudni, akkor vágjon kilencféle gyümölcságat Borbála napján, mindegyiket lássa el férfinévvel. Borbálától karácsonyig minden rorátе után öntözze meg. Amelyik névvel ellátott ág először kihajt, olyan neve lesz az urának. Eleken a lányoknak mezítláb, egy ingben kell a kertbe kimenniük gyümölcsfagallyért. Utána üvegbe teszik, hogy kisarjazzék. Apátfalván (Csanád m.) orgonaágat törnek, egy vízben a kemence tetejére teszik. Ha karácsonyra kivirágzik, az új esztendőben biztosan férjhez mennek a lányok."[79] Molnáriban az időjárásra jósolnak: amilyen az idő Borbálakor, olyan lesz karácsonykor is.[80]

4. búzavetés; Miklósfán (korábban Somogyszentmiklós) Borbála napján búzát vetnek, amit karácsony éjszakáján az asztal alá helyeznek, később pedig feletetik a tyúkokkal, hogy több legyen a tojás.[81]

5. kántálások, énekes köszöntések; Borbála napkor az énekes, szöveges köszöntések — azok elterjedési területén — az elsődlegesen javasolt tevékenységek közé tartoznak (lásd 3—5. térkép). Sok háznál még az 1960-as évek elején is felhívták a fiúk figyelmét, hogy a házukat köszöntés során ki ne hagyják. Hisznek a szövegben felsoroltak eredménythozó mágikus erejében; ezek elsősorban a paraszti jólétre vonatkoznak: pulyka, réce, tyúk, ló, szarvasmarha, disznó, széna, gabona, bor, pénz, áldás, békesség, lelki üdvösség bőségét és a szűk gyermekáldást kívánják.

[73] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Navracsics János 80 é. 1960.
[74] Saját gyűjtés: Surd (Zala m.) Kanász Magdolna 17 é. 1960.
[75] Gönczi Ferenc: *Göcsej* Kaposvár. (1914) 258.
[76] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) Gerencsér Jánosné Lovrek Anna 76 é. 1958.
[77] Saját gyűjtés: Berzence (Somogy m.) Jankovics Imre 72 é. 1962.
[78] Richter M. István: *Régi lakodalmas szokások Németprónán* Ethn. VIII (1897) 105.
[79] Bálint Sándor: *Népünk ünnepei* Bp. (1938) 101.
[80] Saját gyűjtés: Molnári (Zala m.) Andrasek Károlyné 49 é. 1962.
[81] Saját gyűjtés: Miklósfa (Zala m.) Bébecz Jánosné 39 é. 1962.

A Borbála napi köszöntések főbb típusai:

I. *Puriče, račiče* . . . („Pulykát, récét . . .")
II. *Zorja, zorja* . . . „Hajnal, hajnal . . ."
III. *Barbara devica* . . . („Borbála szűz . . .")
IV. „Eljöttünk mi jó reggelt . . ."
V. „Kity-koty . . ."
VI. „Kity-koty" + regölő
VII. Vegyes

A régebbi — kizárólag horvát nyelvű — köszöntések nagyjából két nagy csoportra oszthatók. A 11 nyugatabbra fekvő községcsoportban az I. típus, a 4 községből álló keleti csoportnál az énekes + prózai (II. + I. típus) köszöntések domináltak. A magyarosodás után (pl. 1960-as években) ezek szélesebb skálát mutatnak (lásd 5. térkép). Négy községben él még az I. típus önálló szövegként. de előfordulása szűkülő tendenciát mutat. Négy helyen a II. + V. típushoz tartozó szöveg ismeretes, de már csak magyarul. A III. típus hazánkban már csak templomi énekként fordul elő. A VI. regöléssel ötvözött forma két községből ismeretes. Terjedő tendencia figyelhető meg a gyakran egymással is cserélődő IV. és V. típusnál. A vegyes, VII. típusra a gyakorlatban csak elvétve, esetlegesen találunk példát.

I. *Puriče, račiče* . . . (Pulykát, récét . . .) tipus

Falam bod' Jezuš Kristuš!	(Dicsértessék a Jézus Krisztus!
Dej vam Bog puriče,	Adjon isten maguknak pulykát,
Kunjiče, vuliče,	Lovat, ökröt,
Fnogo penez, malo dece,	Sok pénzt, kevés gyereket,
Dušno zveličenje največ!	Teljes lélek üdvösséget!
Falam bod' Jezuš Kristuš!	Dícsértessék a Jézus Krisztus!)[82]

Változatai a legáltalánosabban ismert, és talán a legarchaikusabb dallam nélküli szövegek. Önálló szövegként, régebben pedig a II. és III. típusok kísérőjeként fordul elő. Magyar, vagy horvát „Dícsértessék a Jézus Krisztus — *Falam bod' Jezoš Kristoš*" vezeti be. A horvát szöveg elmondása után Molnáriban, Fityeházán, Tótszentmártonban, Semjénházán (régen Bajcsán is) hozzácsatolnak még egy magyar nyelvű Miatyánkot és Üdvözlégyet. Ugyanez a szöveg Légrádon, Tótszerdahelyen, Murakeresztúron karácsonyra is áttolódott.

II. *Zorja, zorja* . . . — „Hajnal, hajnal . . ." típus

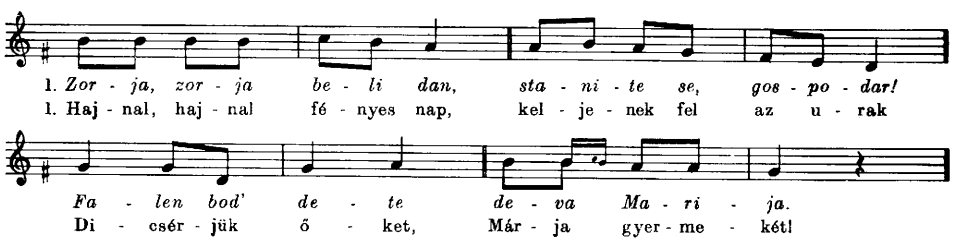

[82] Saját gyűjtés: Fityeház (Zala m.) Novák Györgyné Pókecz Anna 68 é. 1962.

1. *V dvorama študenec,*
V dvorama študenec.
Falen bo' dete,
Deva Marija!

Na študencu kopanka,
Na študencu kopanka.
Falen bo' dete,
Deva Marija!

Na kopanki vedrička,
Na kopanki vedrička.
Falen bo' dete,
Deva Marija!

Na vedrički kitica,
Na vedrički kitica.
Falen bo' dete,
Deva Marija!

Na kitici ftičica,
Na kitici ftičica.
Falen bo' dete,
Deva Marija!

Neje ono ftičica,
Neg je ono Jezuška.
Falen bo dete,
Deva Marija!

2. *Dej bog našem gazdi,*
Puno štalo marho;
I naj nigdar cerkajo.
Tak dugoga kolbasa,
Kako jeden kraj na zornice,
Drugi kraj bo gazda jele![84]

1. Az udvaron kút is van,
Az udvaron kút is van.
Dicsérjük Jézust,
Márja gyermekét!

A kúton is válu van,
A kúton is válu van.
Dicsérjük Jézust,
Márja Gyermekét!

A válun is vödör van,
A válun is vödör van.
Dicsérjük Jézust,
Márja gyermekét!

A vödrön egy ág is van,
A vödrön egy ág is van.
Dicsérjük Jézust,
Márja gyermekét!

Az ágon kis madárka,
Az ágon kis madárka.
Dicsérjük Jézust,
Márja gyermekét!

Nem is az a madárka,
Hanem a kis Jézuska.
Dicsérjük őket,
Márja gyermekét!

2. Adjon isten ennek a gazdának
annyi csirkét, mint az égen
a csillag, földön a fűszál!
A hízónak olyan vastag szalonnája
legyen, mint a mester gerendája![83]

(Adjon az isten a mi gazdánknak,
Tele istálló marhát;
Soha meg ne dögöljenek.
Olyan hosszú kolbászt,
Hogy egyik vége a hajnali misén legyen,
Másik végét a gazda egye.)[85]

E vegyes köszöntési forma teljesen befejezett zárt, melodikus részből (1. rész) és a hozzácsatlakozó I. típusú recitáló szövegből áll. (2. rész) Elterjedésére csak Zákány, Őrtilos, Szentmihályhegy (Légrádhegy, Asszonyvár), Belezna községekből van adatunk. Ezt a dalt kizárólag hajnalban adták elő. A horvát eredetire az idősebb nemzedékek emlékeznek csupán, mintegy 20—25 év óta a gyakorlatban már csak tükörfordítása fordul elő. Miután magyarra cserélődött, a kísérő szöveget a Dél-Dunántúlról ismert lucázás — „. . . annyi csirkéje legyen, mint az égen a csillag, földön a fűszál . . .” — váltja fel. Korábban, amíg horvátul énekelték, a recitáló *Puriče, račiče* . . . szövege kísérte.

[83] Saját gyűjtés: Őrtilos (Somogy m.) Kunecz János 72 é. 1962.
[84] Saját gyűjtés: Őrtilos (Somogy m.) Kunecz János 72 é. 1962. A nyelvváltás után énekelt variáns, melyet a magyar lucázás prózai jókívánságaival toldottak meg. (2.)
[85] A horvát szövegű énekes köszöntés után mondott prózai rész (2) fordítása, melyet a szokás magyarosodása után nem használtak.

III. *Barbara devica . . .* („Borbála szűz" . . .) típus

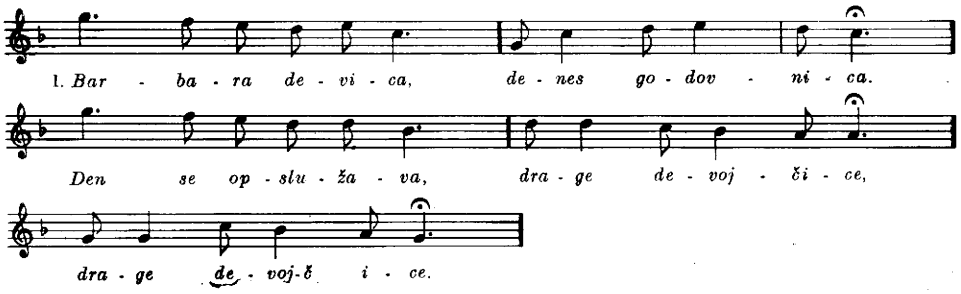

(Borbála szent szűznek,
Ma van az ünnepe.
Szolgáljon e nap
A drága szent szűznek,
A drága szent szűznek.

Zakaj si ti čerka
Roda velikoga?
Ne posluhneš cara,
Niti oca svoga,
Niti oca svoga.

Miért vagy te leány
Nagy nemzetből való?
Nem szolgálsz császárnak,
Sem saját atyádnak,
Sem saját atyádnak.)

2. *Dobro jutro, došli smo vam*
Čestitamo sveto Barbaro,
Dragomo gazde, i sem skupa.
I dej vam Bog sreče,
Puriče, račiče,
Kunjiče, vuliče,
Puno koce svinje,
Dušno zveličenje
I blagoslova sem skupa!
Falam bodi Jezuš Kristuš![86]

(Jó reggelt, eljöttünk mi
Szent Borbálát köszönteni,
Kedves gazdának és mindenkinek.
Adjon isten maguknak szerencsét,
Pulykát, récét,
Lovat, ökröt,
Tele ól disznót,
Léleküdvösséget
És áldást mindenkinek!
Dicsértessék a Jézus Krisztus.)

Borbála napon szokásos templomi ének, amit a házaló *polažajok* is énekelnek, akik nem hajnalban, hanem előző este (december 3-án) látogatnak el a házakhoz. A dallam elhangzása után a már ismert. I. típusú *Puriče račiče . . .* prózai szövege következik. Adataink Légrád, Góla (Jugoszlávia), Murakeresztúr és Tótszentmárton községekből vannak. Változatai Horváth János szodisineci (Muraköz) kántor 1856-ban kézzel írt kántorkönyvében egyházi énekként is megtalálhatók.

[86] Saját gyűjtés: Szentmihályhegy (Somogy m.) **Légrádi adat.** (Jugoszlávia) Simon Mihály 50 é. 1959.

IV. „Eljöttünk mi, jó reggelt . . .” típus 87

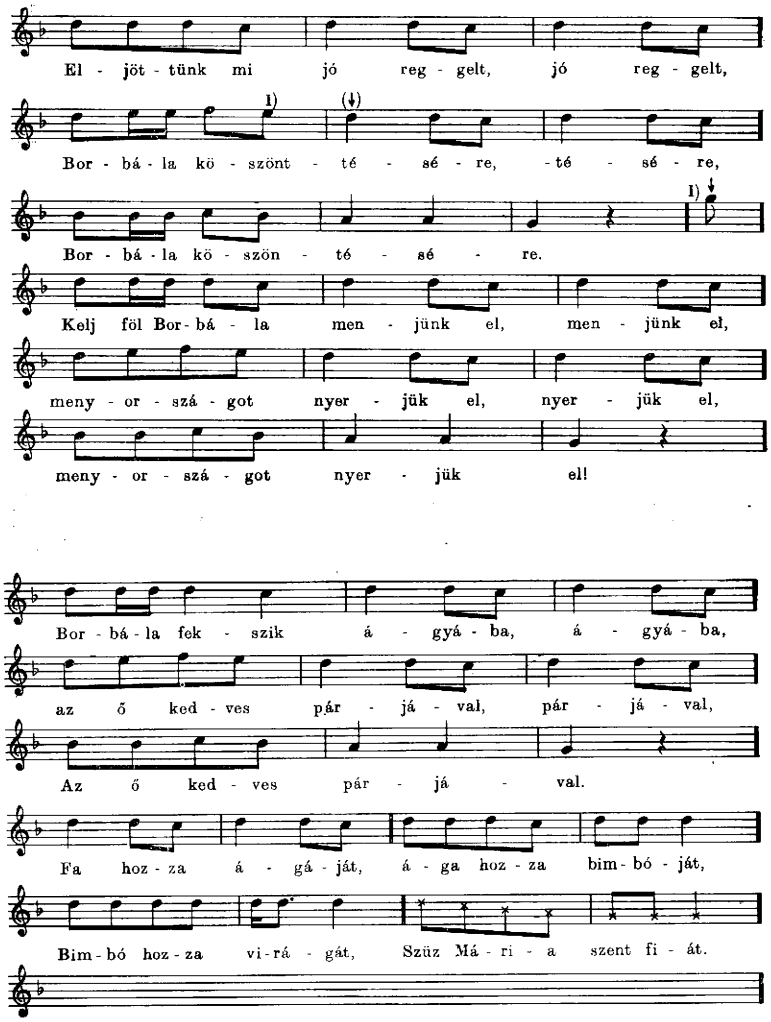

A 40-es évektől kezdődően terjedt el, ez az egyébként névnapokra is alkalmas köszöntő, amely általában a *Puriče, račiče* típust váltja fel. Ugyanezt éneklik jeles névnapokon — János, István, Katalin, Mária, Erzsébet napon — is, természetesen nevet a napnak megfelelően megváltoztatva. Molnáriban az I. típus horvát szövege mellett, gyakran ezzel a magyar dallal is köszöntik Borbálát. Petriventén, Miklósfán, Kollátszegen (Murakeresztúr horvát része) főként ez a típus járja, de néha felbukkan Zákányban is. Alkalomszerűen és a személyektől függően mindenütt hozzácsatolhatják a Miatyánkot és az Üdvözlégyet is.

[87] Saját gyűjtés: Molnári(Zala m.) Vranics István 13 é. 1962.

V. kity-koty . . . típus

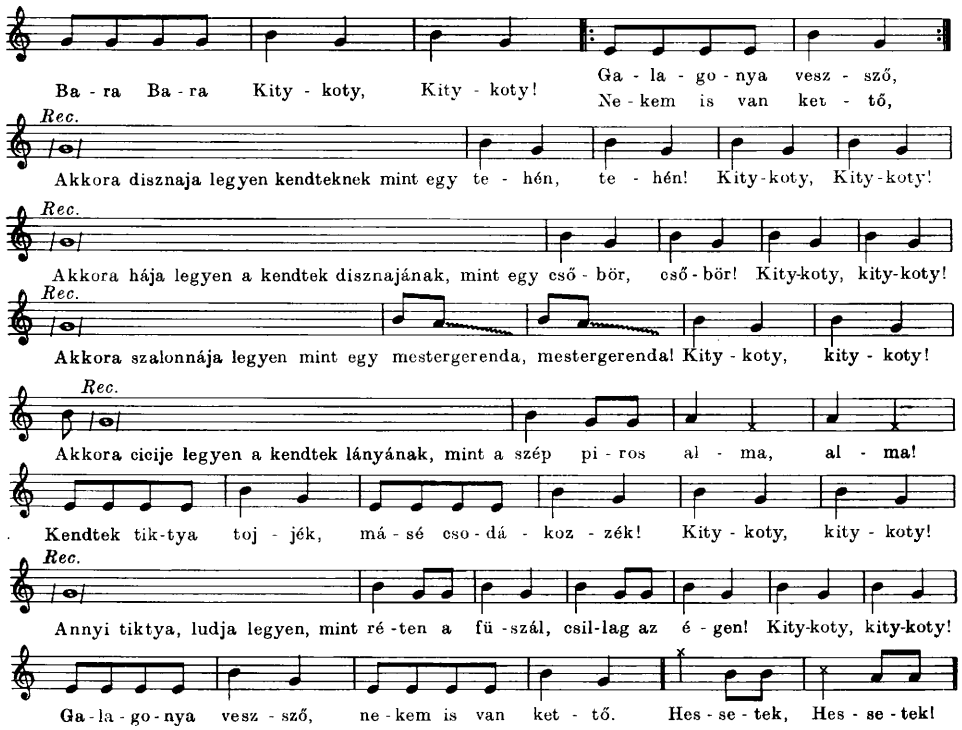

Ezután a földre ülnek és így folytatják:

Igy ülje meg a kotlósuk a fészket,
Mint az én fenekem a földet!

Az ajándékozás utáni szöveg elköszönéskor:

Adjon isten bő bort,
Bő buzát,
Léleküdvösséget![88]

Ez a köszöntési forma teljesen azonos a Luca napi kotyolással, csupán — miként a IV. típusnál is — a napnak megfelelő nevet cserélik Lucáról Barára. A *polažaj*ok — akiknek neve már minden esetben „kotyoló" — a kotló hangját utánozva kezdik a dalt. Berzencén, Bélaváron csupán recitáló szövege ismert, Kiskanizsáról dallam is.

[88] Saját gyűjtés: Kiskanizsa (Zala m.) Németh Ferencné 65 é. 1963.

VI. Kity-koty + regölő típus 89

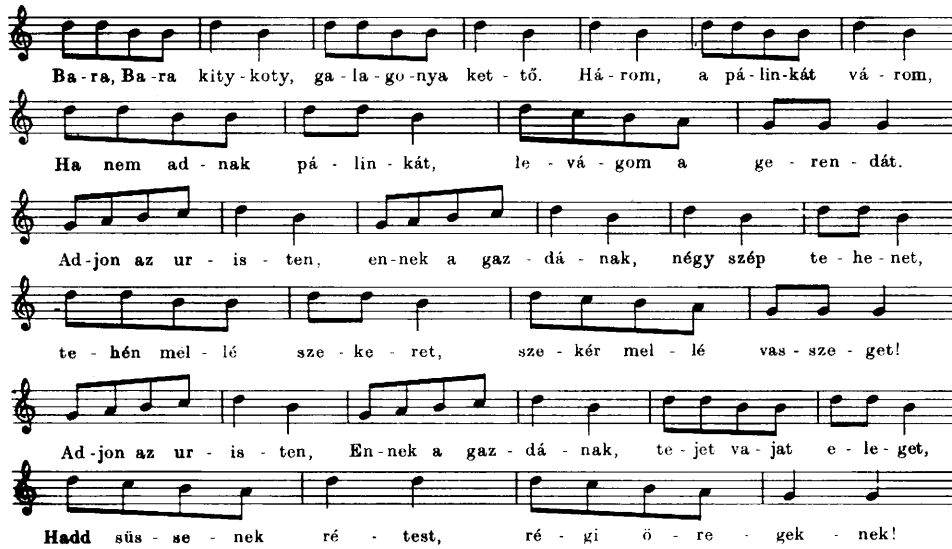

Eztán szöveggel folytatják:

Adjon az Úristen, ennek a gazdának
Annyi csirkét, mint az égen a csillag, földön a fűszál!
Adjon az úristen ennek a gazdának két szép malacot,
Egyik ólból kifusson, a másik ólba befusson!

Aztán ismét énekkel folytatják:

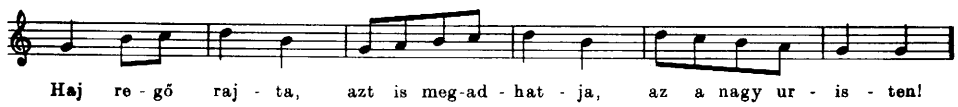

Formában az V. típushoz hasonló, azonban Belezna a regölés nagyon szép változatait őrzi, tehát a borbálázás — a magyarosodás folyamán — a regölés elemeivel is bővült. Jól megkülönböztethető a két egymást követő dallam határa. Jóllehet a gyékényesi adat inkább a kotyoló típushoz tartozik, benne is felismerhető a regölés hatása: „szekeremnek kereket, poharamnak feneket . . .” stb.

VII. Vegyes típus

Más névnapokra is alkalmas köszöntők, amelyeknek tulajdonképpen nem sok közük van Borbála napjához, és az azzal kapcsolatos hiedelemhez. Polgári eredetük a szöveg nyomán azonnal felismerhető. Különösen a mura-szentkirályi *(Donji Kraljevec,* Jugoszlávia) adatból tűnik ki a műiz. Ezeknek a daloknak mágikus szerepet nem tulajdonítanak, más női névnapok mellett személyes köszöntésként Borbála nevű leányt és asszonyt is felkerestek vele.

[89] Saját gyűjtés: Belezna (Zala m.) Blázsony Józsefné Valkovics Mária 46 é. 1960.

Sinoč sem čitala roman,	(Az éjszaka regényt olvastam,
Denes vaš imendan.	(hogy) Ma van a névnapja.
Zlata nemam, srebra nemam,	Aranyam nincs, ezüstöm nincs,
Da bi dala vam,	Hogy magának adnám,
Samo su srca moga žele	Csak a szivem kívánsága,
Da vam čestitam.	Hogy magát köszöntsem.
Fnogo zdravlje, povolno	Sok egészséget,
i svega najviše!	S minden kívánságából legtöbbet!
Hvaljen budi Jezuš Kristuš!	Dicsértessék a Jézus Krisztus!
Amen.[90]	Amen.)

Murakeresztúron, Őrtilosban régebben a *Denes jutro* . . . c. dallal is köszöntöttek lányos névnapokat, köztük előszeretettel Borbálát is.

A Borbála napi köszöntések magyar és horvát nyelvű szövegének változása

Amíg a Borbála nappal kapcsolatos tiltó és javasló eljárások kisebb-nagyobb intenzitással mindenütt ismeretesek, énekes-kántáló hagyományok csak a Mura és a Dráva mentén élnek. A Nagykanizsától elágazó két műút (Letenyéig, illetve Gyékényesig) határolja nagyjából a kántáló köszöntési formák területét. Abból a tényből, hogy ennek a csaknem háromszögalakú területnek a harmadik oldala Jugoszláviával érintkezik, illetve, hogy e vidék a (muraközi) horvát *kaj*-nyelvjárás *(kajkavac)*[91] hazai elterjedési területe, arra következtethetünk, hogy a szokás a déli szlávok közvetítésével került hozzánk. Ezt látszik alátámasztani az adatközlők többrendbeli jugoszláviai adatokra való utalása is, amely szerint a jugoszláviai Muraközben *(Međimurje)*, a Borbála általánosan elterjedt és tartott falusi egyházi ünnep, amely rokonságot mutat a magyarországi népszokásokkal.

A Borbála nap köszöntésének első adata Gönczi Ferenctől származik, aki a következő adatot jegyezte le a múlt század végén Muraközben: „E szt. Borbálya napja alkalmával kívánom magának, hogy mezeje gabonával, erdeje makkal, istállója csikókkal, pajtája borjakkal, ólja malacokkal, udvara majorsággal legyen tele; a háza meg kincsekkel és fiatal legényekkel, akik ne sajnálják a puskát, kardot felemelni s csatába menni, katolikus vallásunkért vérüket ontani; bűne e szent napon legyen elengedve, lelke a másvilágon üdvözítve. S. a F. Krisztus."[92] Ez a szöveg feltehetően szintén horvátból való fordítás.

A hazai adatokat nyelvi kettősség jellemzi. Az adatközlők emlékezései alapján a múlt század végén a gyűjtés területén csak Borbála napján volt énekes köszöntés, amelynek nyelve horvát. A Luca napi köszöntés a horvát nyelvű községekben ekkor még ismeretlen, holott a környékbeli magyar falvakban általános.

A Luca és Borbála szokásának integrálódása elsőízben Gyékényesen és Kiskanizsán figyelhető meg. Ezeknek a magyar falvaknak a múlt század végén

[90] Saját gyűjtés: Tótszerdahely (Zala m.) Vuk Mária 62 é. 1960.

[91] A szerbhorvát nyelvben a „mi" kérdőnévmás 3 féleképpen hangzik: *što, ča, kaj*. Eszerint a nyelvtudomány 3 fő nyelvjárási csoportra osztja: *što*-nyelvjárás *(štokavština)*, *ča*-nyelvjárás *(čakavština)*, *kaj*-nyelvjárás *(kajkavština)*. A muraközi nyelv a *kaj*-nyelvjáráshoz tartozik, melyet erős szlovén, magyar és német hatás ért. Az irodalmi *(što*-nyelvjáráson alapuló) nyelvtől, ez a nyelvjárás nagymértékben különbözik. A *kaj*-nyelvjárásnak az egységes szerbhorvát irodalmi nyelv megteremtése előtt, külön irodalmi nyelve volt, amely a magyar ábc-t és helyesírást használta.

[92] Gönczi Ferenc: *Muraköz és népe* Bp. (1895) 67.

még volt kisebb számú délszláv lakosságuk is, tehát a két etnikumnál külön élt a Borbála napi horvát, illetve a Luca napi magyar köszöntés. A borbálázás szövege a horvát családoknál is magyar nyelvűvé vált, ugyanakkor a magyar lakosság átvette a borbálázás szokását. Így a két — ma magyarnyelvű — helyen a borbálázás egyenlő értékű szokáshagyományként él a lucázással. Később hasonló folyamat indul meg a teljesen délszláv községekben is.

A mellékelt három térkép a Borbála napi szokások magyar nyelvűvé válását húsz éves időközökben mutatja be.

A szöveg nyelve

1920-ban 16 községből 10-ben csak horvát, 3-ban horvát és **magyar, 3-ban** csak magyar (3. kép)

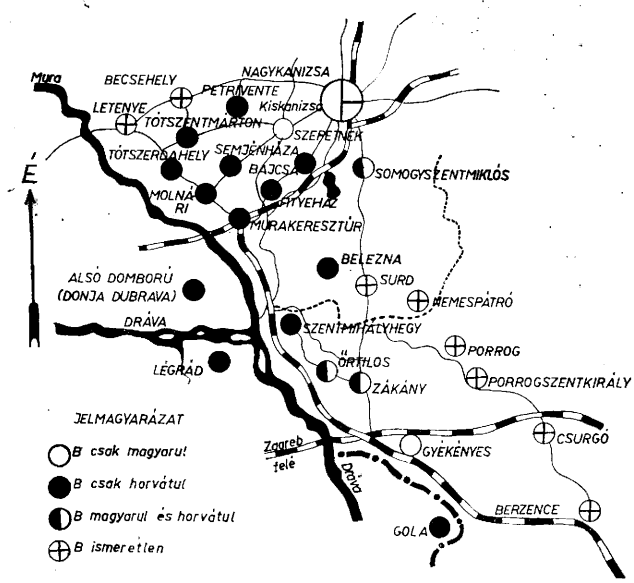

3. kép. A borbálázás elterjedtsége 1920-ban

1940-ben 17 ,, 5-ben ,, ,, 5-ben horvát és magyar, 7-ben csak magyar (4. kép)

1960-ban 17 ,, 4-ben ,, ,, 1-ben horvát és magyar 12-ben csak magyar (5. kép)

A borbálázás nyelvi váltásának főbb szakaszai:

a) Először csak horvát nyelvű borbálázás él, a lucázás ismeretlen.
b) A horvát borbálázás mellett megjelenik a magyar szövegű lucázás, s egymás mellett párhuzamosan él mindkettő.
c) A borbálázás nyelve veszít intenzitásából, majd egyre gyakrabban a lucázás magyar szövegével vagy a horvát eredeti tükörfordításával helyettesítik.

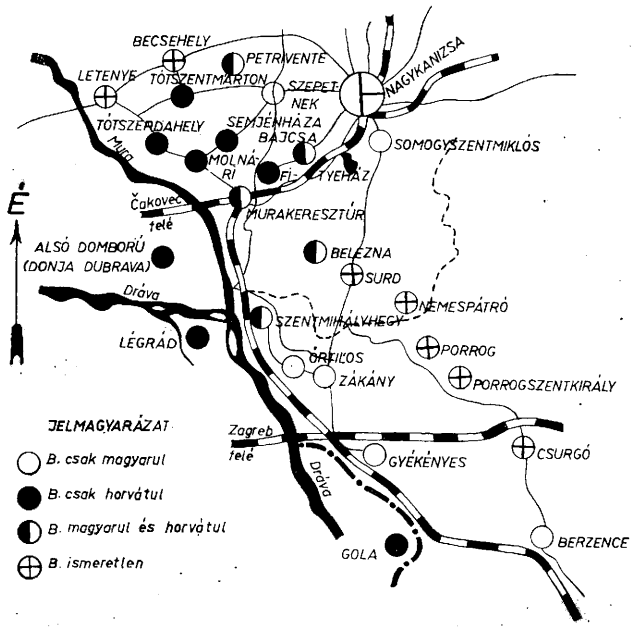

4. kép. A borbálázás elterjedtsége 1940-ben

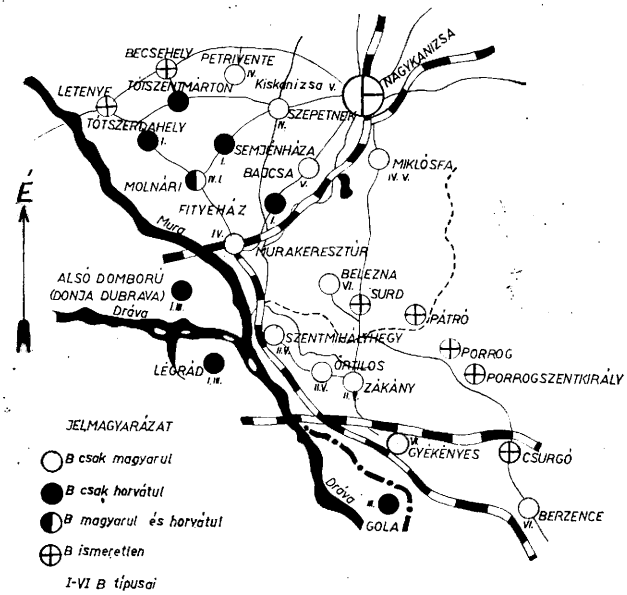

5. kép. A borbálázás elterjedtsége 1960-ban

d) A borbálázás szövege véglegesen magyar lesz és teljesen azonosul a lucázás szövegével.

Zákányban 1905—10 körül, Szentmihályhegyen, Belezna, Murakeresztúr, Miklósfa és Bajcsa községekben a 20-as években — elsősorban az odaköltöző magyar pásztorcsaládok (kanász, csordás) közvetítésével — honosodik meg a magyar lucázó az alábbi szövegváltozatokkal:

Luca, Luca kity-koty,
Gelegenye kettő,
Náspola három,
Pálinkát várom.
Ha nem adnak pálinkát,
Levágom a gerendát.
Luca, Luca kity-koty,
Kity-koty.[93]

Eljöttünk mi, jó reggelt,
Jó reggelt,
Luca köszöntésére.
Luca fekszik ágyába,
Az ő kedves párjával.
Kelj föl Luca menjünk el,
Menyországot nyerjük el![94]

Nyelvi szempontból az asszimilálódás — az iskola nyelvének hatására — elsősorban az ifjú nemzedék közt indul meg, akik egyúttal a hagyományos köszöntések gyakorlói is. Ennélfogva a fiatalabb nemzedékkel a köszöntők fokozatos magyarosodása, a különböző nyelvű szövegelemek és dallamok diffúziója jár együtt. Bizonyos területeken a templomi nyelv asszimiláló hatása is érezhető. Molnáriban, Fityeházán, Tótszentmártonban, Tótszerdahelyen, Semjénházán a horvát nyelvű köszöntéseket magyar szövegű ima (Miatyánk, Üdvözlégy) kísérte. *Iváncsics János*[95] adatközlő szerint Őrtilosban Mészáros Miklós tanító — aki 1905-ben került a községbe — nemcsak az iskolában tiltotta meg a horvát nyelv használatát, hanem azért is büntetést szabott ki, ha tudomására jutott, hogy a hagyományos népi köszöntőket nem magyar nyelven mondták el. Az adatközlő szerint a *Zorja, zorja* . . . c. dalt is ő fordította magyarra. Őrtilosban így vált a köszöntés egy ideig kétnyelvűvé, majd teljesen magyarrá.

Zákány, Őrtilos, Szentmihályhegy, Belezna községekben a *Zorja, zorja* . . . típus dallama sértetlen marad, a horvát szöveget azonban tükörfordítása váltja fel, bár ez utóbbihoz már a magyar regölés elemei is hozzácsapódnak. Ritkábban a IV. és az V. típusforma is elhangzik. Murakeresztúron, Bajcsán, Petriventén, Miklósfán és Molnáriban a *Puriče, račiče* . . . formát az „Eljöttem én jó reggelt . . .” (IV. típus), vagy ritkábban a recitáló lucázás „kity-koty” (V. típus) szövege váltja fel azzal a változással, hogy Luca nevét Barával helyettesítik:

Luca, Luca kity-koty,
Gelegenye kettő,
Náspola három,
Pálinkát várom.
Ha nem adnak pálinkát,
Levágom a gerendát.
Luca, Luca kity-koty,
Kity-koty.

Bara, Bara kity-koty,
Gelegenye kettő,
Náspola három,
Pálinkát várom.
Ha nem adnak pálinkát,
Levágom a gerendát.
Bara, Bara kity-koty,
Kity-koty.[96]

A nyelvi váltás következtében így kétszer ismétlődik meg a teljesen azonossá vált köszöntési forma.

[93] Saját gyűjtés: Semjénháza (Zala m.) Füricz Lajos 12 é. 1959.
[94] Saját gyűjtés: Semjénháza (Zala m.) Katona Károly 12 é. 1952.
[95] Saját gyűjtés: Őrtilos (Somogy m.) Iváncsics János 67 é. 1959.
[96] Saját gyűjtés: Belezna-Beleznahegy (Zala m.) Gerencsér Lajos 13 é. 1959.

Bélavárról és Berzencéről Borbála napján nincs adatunk korábbi horvát nyelvű szövegre, de az a tény, hogy részint régebben mindkét községnek nagyobbszámú délszláv lakossága volt — s az idősebb nemzedék még ma is beszél horvátul — részint, hogy a délszláv peremvidéken (Dráva-mente) találhatók, feltételezhető, hogy az itteni regöléssel feloldott kotyolás is délszláv hatásra alakult ki.

A kirajzolódó kép alapján arra következtethetünk, hogy a szóban forgó muramenti falvakban a magyar szövegű Luca napi köszöntő a Dunántúlról hatolt be, s a nyelvi magyarosodással párhuzamosan kiszorítja vagy helyettesíti a Borbála napi köszöntések horvát szövegét is.

Nem lehetetlen azonban, hogy a földrajzilag egymás mellé került két különböző szokás nyelvi és funkcióbeli azonosulását a két nap mágikus szerepének rokonsága is elősegítette. Tartalmi rokonsága nyomban szembetűnő:

horvát	*magyar*
(Adjon isten pulykát, récét, Lovat, ökröt, tele ól disznót, Tele istálló marhát, S olyan kövér hízót, Hogy az ólból kijönni ne tudjon!) Stb.	Adjon az isten annyi csirkét, Mint az égen a csillag, Földön a fűszál! Adjon isten egy ólat, Száz malacot bele! Stb.

(Horvát szövegét lásd 587 l. *Puriče, račiče* . . . típusnál!)

Talán nem volna érdektelen más alkalommal azt is megvizsgálni, vajjon a két szövegnek nem volt-e korábban másirányú kapcsolata és kölcsönhatása.

Az viszont kétségtelen, hogy e terület lakossága továbbra is Borbála napjának tulajdonít nagyobb jelentőséget, és a mágikus tevékenységeknek főképpen ez a nap a hordozója.

A tapasztalat szerint a Luca napi kotyolás, a magyar nyelvű betlehemezés behatolása — amelynek horvát dramatikus formája ezen a vidéken szintén ismeretlen —, valamint a borbálázás és más szokások magyarosodása korábban megy végbe, mint az általános nyelvi asszimilálódás.

1945-ben, de főképpen 1958 után újabb korszak következett a nemzetiségek életében. A biztosított nemzetiségi jogok, és a nemzetiségi hagyományok ápolásának hivatalos megbecsülése és támogatása az e vidéken élő délszlávoknak is önbizalmat adott. A délszlávok nemzetiségi öntudatának növekedése alapján az asszimilációs folyamat lelassult, egyes községekben pedig megszünt. Ennek tudható be, hogy Fityeháza, Semjénháza, Tótszentmárton, Tótszerdahely községekben, ahol már több magyar nyelvű népszokás gyökeret vert, a borbálázás továbbra is horvát maradt, és napjainkban nyelvi asszimiláció sem tapasztalható.

A Borbála napi köszöntést általában az esedékes naptári nap (december 4.-e) hajnalán — világosodás előtt — végzik a 8—14 éves fiúk. Az egyházi énekkel való köszöntés viszont már a napot megelőző este szokásos. A köszöntők neve *polažaj*ok, újabban ,,kotyolók,'' de Beleznán él a ,,regölők'' elnevezés is. A fiúk kezében a regölésnél is használt vastag bot (lánc nélkül), részben azért, hogy a kutyák közt biztonságosan közlekedhessenek. Nagyon gyakran csak egyedül jár egy-egy köszöntő, de ugyanott két-három gyerekből álló csoport is járja a házakat. Annak ellenére, hogy a néphit szerint ezen a napon a leányok

szerencsétlenséget visznek az idegen házba, az 50-es évek elején Szentmihályhegyen már kislányok is köszöntöttek Borbálát. A gyerekek a megelőző napon megállapodnak abban, hogy ki melyik utcát fogja meglátogatni. Ritkán fordul elő, hogy ugyanazon házhoz két-három csoport is bekopog.

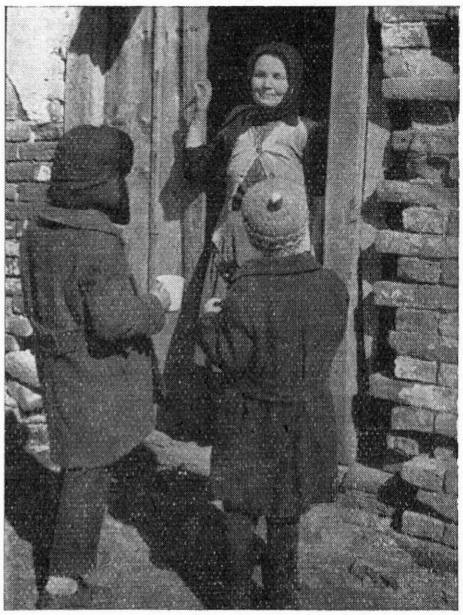

6. kép. Borbálát köszöntő gyerekek. Kezükben egy bögre, melybe pálinkát ajándékoznak. (Molnári, Zala m. Rekonstrukció. Eperjessy Ernő felvétele)

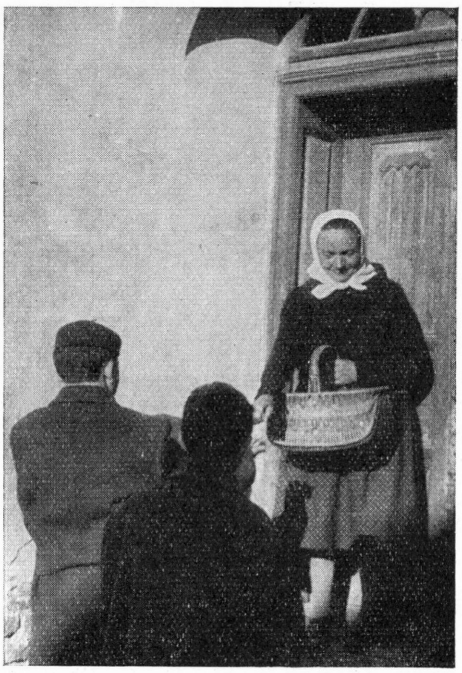

7. kép. Borbálát köszöntő gyerekek. (Semjénháza, Zala m. Rekonstrukció. Eperjessy Ernő felvétele)

Figyelemre méltó, hogy ezen a vidéken a karácsonyt, újévet és a farsangot cigányok is szokták köszönteni, éspedig magyarul, viszont Luca és Borbála napján csak a helybeli falusi gyerekek járnak.

A *polažaj*ok-kotyolók többnyire az ablak alatt vagy az ajtó előtt állva köszöntenek (6—7. kép), mint pl. Tótszentmártonban, Semjénházán, Beleznán. Fityeházán, Bajcsán, Murakeresztúron bekérezkednek a lakásba, itt a konyha vagy az előszoba a köszöntő gyerekek helye. Fityeháza, Tótszerdahely és Molnári községekben (8. 9. kép) letérdelnek, Gyékényesen valamelyik sarokba állnak, Beleznán pedig a szöveg elmondása után leguggolnak és azt mondják: — „Igy üjje meg kentek kotlósa a tojást!"[97] Kiskanizsán az ének végén a fenti célból feneküket a küszöbhöz ütögetik.[98] Miklósfán a gazdaszszony titokban egy teknőbe vizet tölt, szalmával letakarja, aztán a borbálázó fiúkat arra kéri, hogy üljenek rá. Amelyik gyerek tapasztalatlanul beleül, bele

[97] Saját gyűjtés: Belezna (Zala m.) Blázsony Józsefné Valkovics Mária 46 é. 1960.
[98] Saját gyűjtés: Kiskanizsa (Zala m.) Tóth Ferencné Németh Anna 43 é. 1963.

is nyomják.[99] Célja a tyúkok termékenységének biztosítása. A *polažajo*kat a hagyományokhoz ragaszkodó házaknál már néhány nappal korábban figyelmeztetik, nehogy kifelejtsék őket ezen a napon. A gyerekeket azonban elsősorban nem a szokás mögött rejtőző néphit készteti arra, hogy hajnali 3—4



8. kép. Borbálát köszöntő gyerekek. (Tótszerdahely, Zala m. Rekonstrukció. Eperjessy Ernő felvétele)



9. kép. Borbálát köszöntő gyerekek. (Fityeház, Zala m. Rekonstrukció Eperjessy) Ernő felvétele)

órakor felkeljenek és házaljanak — vállalva a kutyák veszedelmeit —, hanem az ajándékozás, amely közül legtöbbre a pénzt értékelik. A korábbi hagyományos ajándék az alma, dió, aszalt gyümölcs. Semjénházán, Fityeházon, Molnáribangyakori ajándék a tökmag. Ezen kívül mindenütt szokásos a pálinka, amire a Luca napi kotyolás bevezetőjében fel is hívják a gazda figyelmét: „. . .három, a pálinkát várom, ha nem adnak pálinkát, letöröm a gerendát." Jóllehet ezen a vidéken a gyerekek korán italhoz szoktak, a számos korty pálinka miatt a falu végén már részeg gyerekek dülöngélnek az utcán. Őrtilosban úgy emlékeznek, hogy egyes esetekben a túlbuzgón pálinkázó *polažajo*kat csak orvosi beavatkozással sikerült megmenteni.

Az ajándékok begyűjtése céljából régebben vászontarisznyákat vittek magukkal. Őrtilosban és Zákányban a gyerekeknek szánt aszalt gyümölcsöt és diót az udvarra szórták, mert azt tartották, hogy olyan életre való lesz a baromfi az udvaron, miként a gyerekek ugrándoznak a felszedés közben.[100]

[99] Saját gyűjtés: Miklósfa (Zala m.) Bébecz Jánosné 39 é. 1962.

[100] Saját gyűjtés: Zákány (Somogy m.) Navracsics Györgyné Rozs Mária 51 é. 1960.



10. kép. Szent Borbála *(sveta Barbara)* alakoskodók az utcán. (Horvátkimle, Győr Sopron m. EPERJESSY Ernő felvétele)

Az 50-es évek óta pénz a leggyakoribb ajándék. Mást nem is fogadnak el szívesen. Miklósfán 1958-ban az egyik gyerek anyja malacot vett az összekotyolt pénzen.[101] Szentmihályhegyen 1962-ben személyenként 30—40 forint jutott a Borbála napi kotyolóknak, más esztendőkben még több is.

Házalni mindig a falu legszegényebbjei, a sokgyerekes családok gyermekei jártak.

A meglátogatott háznál az ajándékozás kötelező, mert a jókívánságoknak csak így lesz foganatja. Ha valahol nem keltek fel, s nem engedték be a *polažaj*okat, akkor bosszút álltak: megzörgették az ajtót, fűrészbakkal, hasábfával torlaszolták el a lakás kijáratát, bekötözték a kilincset, fekáliával kenték be az ajtózárakat, az állatokat kiengedték az ólból stb. A hagyományokat nem eléggé tisztelő gazda udvarán a jókívánságokat is megfordították: *Dej vam Bog sto kotec, jen grintavo prasce!* „Adjon isten száz ólat, egy koszos malacot!"[102] Az utóbbi időben már így „hálálkodtak": „A gazdaasszonynak annyi csirkéje legyen, mint az égen a fűszál, és földön a csillag! Adjon isten 100 ólat, egy malacot bele, azt is a szent Vendel vigye el!"[103]

Alakoskodó Borbála szokás

Hazánkban a nyugat-magyarországi Horvátkimléről ismeretes Borbála napi alakoskodó szokás. Nyilvánvaló, hogy ennek a gradistyei-horvát nyelvet beszélő községnek a fehér ruhába öltöztetett Borbála alakjában is a LIUNGMAN felvetette hipotézisben felsorolt Perchta, Holle és Luca nőalak rokona ismerhető fel, amely az illirek által nyugatra közvetített észak-balkáni istenalakból ered, és összeolvad az észak-itáliai, délnémet, délszláv népcsoportok hasonló képzeteivel, s egy nőalak-démon kialakulásához vezet. Ezek a démonikus lények a növekedő fénnyel, a halottkultusszal és a termékenységvarázslással állnak kapcsolatban.[104]

DÖMÖTÖR Tekla is megemlíti a délszláv és részben nyugati szláv területen előforduló alakoskodó népszokást, amelyben Luca és Miklós a rossz gyermeke-

[101] Saját gyűjtés: Miklósfa (Zala m.) Bébecz Jánosné 39 é. 1962.
[102] Saját gyűjtés: Zákány (Somogy m.) Dénes István 79 é. 1959.
[103] Saját gyűjtés: Őrtilos (Somogy m.) Ivánesics Mihályné Pávics Julianna 56 é. 1960.
[104] WALDEMAR Liungman: *Traditionswanderungen Euphrat-Rhein* II (FFC. XLIX.) Helsinki. (1938) 650—651.



11. kép. Szent Borbála *(sveta Barbara)* alakoskodó, aki nem beszél, csak jelekkel mutogat a gyerekeknek. (Horvátkimle, Győr-Sopron m. EPERJESSY Ernő felvétele)

ket ijesztgető, jókat megjutalmazó látogató.[105] Konkrét leírást Čenek ZBIRT ad a cseh Dorottya, Borbála, Luca és Miklós napi alakoskodókról, amelyekkel a ma is funkcionáló horvátkimlei Borbála áll közeli rokonságban.[106]

Borbála előestéjén egy felnőtt leány vagy asszony öltözik fehér ruhába (10. kép). Arcát tüllfátyollal általában teljesen eltakarja. A fehér blúzt vagy inget viselő és fehér lepedővel bokáig betakart nőt két-három (13—14 éves) fiú vagy leány vezeti házról házra, ahol kisebb gyermekek vannak (11. kép). Borbála nem beszél, csak jelekkel adja tudtára a gyerekeknek, hogy jók legyenek, imádkozzanak, és szüleiknek szót fogadjanak. Borbála sodrófát, esetenként szalagokkal feldíszített főzőkanalat visz a kezében, továbbá egy kosár tartozik a felszereléséhez, amelyben az ajándék cukorkát viszi (12. kép). Az ajándékot rendszerint a szülők csempészik előzőleg Borbála kosarába, hogy — Barbara ajándékaként — ossza ki a gyerekek közt.

A kísérők az ajtó előtt elmondják a bebocsátó szöveget:

Dober večer Bog daj,
Voga stana je ljudi!
Barbara je jur vani na dvori.
Vrata otvorite i nuter puščajte,
Sriću će vam doniest,
A nevolju` odniest.[107]

(Jó estét adjon Isten
e ház népének!
Borbála már kint van az udvaron.
Ajtót nyissatok, bebocsájtsátok,
Szerencsét hoz nektek,
és a bajt elviszi.)

[105] DÖMÖTÖR Tekla: *Naptári ünnepek, népi színjátszás* Bp. (1964) 214.
[106] Čenek ZBIRT: *Veselé chvile* . . . Praha. (1950) 449.
[107] Németh Ferenc horvátkimlei gyűjtése és szíves közlése alapján.

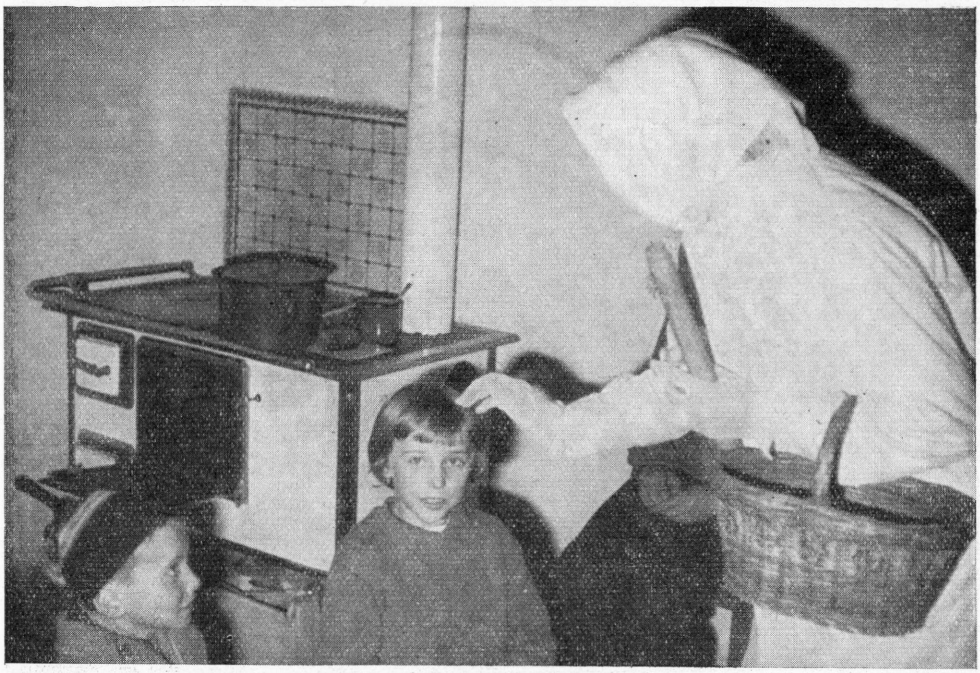

12. kép. Szent Borbála *(sveta Barbara)* alakoskodó, kezében sodrófa, karján kosár, melyben az ajándékot viszi, két fiú kíséretében. (Horvátkimle, Győr-Sopron m. Eperjessy Ernő felvétele)

Ezután Barbarát a konyhába engedik, majd a gyerekek — Barbara és a szülők ösztönzésére — térdenállva elmondják magyarul a Miatyánkot és az Üdvözlégyet. Az ima után mindegyik megcsókolja Borbála sodrófáját, majd megkapják az ajándékot. A házból az alábbi szöveggel búcsúznak, amelyből egyúttal az is kitűnik, hogy a szokás — pedagógiai és morális szerepén kívül — betegséget, rontást távoltartó funkciót is betölt:

Zbogom ostanite,
I dobri budite,
I vašoj majkici,
Jako se marite!
Srića i zdravlje
Ti ovde ostani,
A mi idemo odavljen
Sad dalje.[108]

(Istennel maradjatok
és jók legyetek!
Anyátoknak szót fogadjatok!
Szerencse és egészség
maradjon itt nektek!
Mi innét most elmegyünk
tovább.)

A Barbara alakoskodás démonikus szerepét látszik támogatni az is, hogy a rosszalkodó gyereket évközben is azzal fenyegetik: „*ćete Barbara*" — megver a Barbara. Ugyanakkor azt is igyekszenek elhitetni, hogy Barbara az erdőből jön elő, ha büntetni akar. Hogy Borbálára legyen mit ajándékozni, ősszel ha szép piros almát találnak Kimlén, akkor azt elteszik, megőrzik: „*Ja tu jabuku*

[108] I. m.

nucam, ar na Barbaru ne ću jimat'' — Nekem kell ez az alma, mert Borbálára nem lesz[109] (ti. ajándékozni való), szokták mondani.

Hasonlóképpen öltözik fel a *Mikulina mati* — a Mikulás anyja is december 5-én este és Luca december 12-én azzal a különbséggel, hogy a fehérbe leplezett Luca folyton csuklást imitál. Feladatuk az ajándékozás és erkölcsi intelmek adása.

EPERJESSY ERNŐ

Эрнё Эперчешши:

ВЕРОВАНИЯ И ОБЫЧАИ, СВЯЗАННЫЕ С ВАРВАРИНЫМ ДНЕМ И ВОПРОС ЯЗЫКОВОГО ОБМЕНА

(Резюме)

В статье рассказывается о таком еще и ныне функционирующем народном обычае, которому до сих пор уделялось мало внимания в литературе о фольклоре.

Верования и обычаи, связанные с Варвариным днем (4-ое декабря) показывают очень много общих черт с культом Николина дня, Рождества и Нового года, но главным образом с кругом обычаев дня Луци (13 декабря).

Барбара, Варвара, Борбала — святая право славной и католической церкви. В средневековье ее считали святой-покровительницей не менее 30 ремесел, шахт, бойничных вышек и артиллерий. Культ Борбалы — покровительницы шахтеров и солдат в Венгрии до 1945 года поддерживался официально и день Борбалы отмечался как праздник. Борбала- и в сегоднящней Венгрии частое и популярное имя. Хорваты, живущие по реке Мура, празднуют день Борбалы как своего рода «малое» рождество (Mali Božič).

Культ святой-покровительницы, связанный с имением Борбалы, вторичен, первичными были магические обычал и суеверия, которые позже связали с именем Борбалы.

В некоторых районах Борбалу представляют безголовым белым призраком, который 4. декабря наказывает всех выполняющих в этот день женскую работу и работающих в этот день шахтеров. И у других народов в связи с этим днем известно множествозапрещающих и предлагающих обычаев, — определяющих нормы жизни в этот день. Имя Варвары в Испании упоминают при вспышках молнии, у многих народов ее именем пытаются ускорить рост фруктовых деревьев, в Чехословакии с днем Варвары связаны народные драматические игры, устраиваемые в этот день. Греки в этот день в жертвенных целях варят из пшеницы т. н. *кольву;* сербы и хорваты — *варицу*, у других народов сеют пшеницу и т. д.

В Венгрии в день Борбалы запрещается обычаем: прясти, шить, стирать, подметать, ходить за водой, навещать соседей, оставлять во дворе инструменты, дарить, давать в долг, разводить огонь. Предлагается: ощипывать птицу, жарить хлеб, мужчинам навещать соседей, делать уборку, набирать из бочек вино, подметать мужчинам, убирать мусор. Колдовство: гонять кур, наводить порчу, предсказывать погоду, предсказывать брак, сеять пшеницу, петь приветственные песни.

Песенные приветствия на Варварин день известны у живущих по Драве и Муре, прежде всего в деревнях, населенных кай-хорватами, в Югославии с ними можно встретиться в селах Медимурье.

Первые данные относительно этих песенных приветствий мы находим у Гёнци Ф. Языком приветствий раньше был хорватский, но с конца прошлого столетия под влиянием венгерских обычаев дня лууи и общей ассимиляции происходит общая венгеризация (степень которой в различных селах различна) и этот обычай сливается с обычаями дня лууи. Однако в селах Фитехаз, Шемьенхаза, Тотсердахей и Тотсентмартон они и сейчас поются на хорватском языке.

У 4 типа хорватский песенных приветствий по случаю дня Борбалы сменились венгерским приветствием по случаю дня Луци и приветствиями, обычными на именины.

[109] I. m.

В 4 селах старые мелодии живут с венгерским текстом, который представляет дословный перевод старого хорватского текста. Один из типов бытует и как церковная песня.

Песенные приветствия поются обычно на рассвете 8—14-летними мальчиками (Polažaj). Церковной песней обходят дома вечером накануне дня Борбалы. Наградой за приветствие служат фрукты, палинка (венгерская фруктовая водка), деньги.

Маскарадный обычай по случаю дня Борбалы известен лишь в селе Хорваткимле на территории области Дьёр—Шопрон, где взрослая женщина в белом одеянии, с закрытым лицом, без слов обходит дома, словно живая Борбала. Различными немыми знаками она наставляет детей на хорошее и дает им подарки. Дети встречают ее стоя на коленях. Эта женская фигура родственна перечисленным в гипотезе Лунгмана Перхте, Холле, Луце и др. Фигурам.

Как песенные обычаи, так и маскарадный обычай, послучаю дня Борбалы по содержанию связаны с зимним солнцестоянием, увеличивающимся днем, с культом умерших и ворожбой на предмет плодовитости.

Ernő Eperjessy:

ABERGLAUBEN, GEBRÄUCHE AM BARBARATAG UND DAS PROBLEM DES SPRACHWECHSELS

(Auszug)

Verf. schildert einen noch heute existierenden Volksbrauch, der bis jetzt in der Folkloreliteratur wenig bekannt war.

Die Aberglauben und Gebräuche des Barbaratages (4. Dezember) zeigen mit dem Kult des Nikolaustages, der Weihnachtstage und des Neujahrstages verwandte Züge: besonders ähnlich sind aber diese Gebräuche den Luzia-Bräuchen (Hexenpaar der Luzia).

Barbara, Varvara, Borbála ist eine gemeinsame Heilige der griechisch-katholischen und der romisch-katholischen Kirche. Im Mittelalter war sie Beschützerin von etwa 30 Professionen, der Pulvertürme, Bergwerke und der Artillerie. Der Kult der Schutzpatronin des Bergbaus und des Militärs wurde in Ungarn bis 1945 auch amtlich unterstützt und gefeiert. Dieser Name ist noch heute beliebt und oft zu finden. Bei den Kroaten, der Mur entlang, wird der Barbaratag als kleiner Weihnachtstag (Mali Božič) gefeiert.

Der Kult der Schutzpatronin Barbara hat sekundären Charakter, die magischen Bräuche und Aberglauben sind dagegen primär und verbinden sich erst später mit den Namen Barbara.

Barbara wird in einzelnen Gegenden als eine weiße Geistergestalt ohne Kopf erwähnt, die am 4. Dezember die Frauenarbeit verrichtenden Weiber und die arbeitenden Bergleute bestraft. In Zusammenhang mit diesem Tag sind auch bei anderen Völkern zahlreiche verbietende und angeratene Gebräuche bekannt. Bei den Spaniern wird sie beim Blitzen erwähnt; bei anderen Völkern läßt man Obstbaumzweige treiben; in Böhmen sind dramatische Volksspiele gebräuchlich. Bei den Griechen wird an diesem Tag Kollyva, bei den Serben und Kroaten *Varica* aus Getreide als Opfersgebe gekocht; anderswo wird Weizen gesät usw.

In Ungarn sind die verbotenen Tätigkeiten am Barbaratag: Spinnen, Nähen, Waschen, Dünsten, Fegen, Wassertragen, Gehen in die Nachbarschaft, Draußenlassen der Werkzeuge, Schenken, Borgen, Feuermachen. Empfohlene Tätigkeiten sind: Federschleißen, Weinabziehen, Brotrösten, Nachbarschaftsbesuch der Männer, im allgemeinen Mist erzeugende Arbeiten. Magische Tätigkeiten: Hetzen der Hennen, Behexung, Prophezeien der Wetterlage, Prophezeien der Heirat, Weizensäen, singende (ung. *kántáló)* Begrüßungen.

Die singenden Begrüßungen am Barbaratag sind der Drau und Mur entlang bekannt, in erster Linie in den von den Kai-Kroaten bewohnten Dörfern. Analogien dazu sind jenseits der Staatsgrenze im jugoslawischen *Međimurje* zu finden.

Zuerst wurden Daten hierüber von F. Gönczi mitgeteilt. Die Sprache der Begrüßungen war früher kroatisch. Seit Ende des vorigen Jahrhunderts hat sie sich in den einzelnen Dörfern verschieden unter Einfluß des ungarischen Luzienspiels (ung. *lucázás)* und der allgemeinen Assimilation, allmählich vermagyarisiert bzw. mit dem Luzienspiel

identifiziert. In Fityeház, Semjénház, Tótszerdahely und Tótszentmárton bedient man sich aber auch heute noch des Kroatischen.

Die vier kroatischen Typen der Barbarabegrüßungen wurden durch das ungarische *kotyolás*-Spiel am Luzientag und durch den an den Namenstagen üblichen Gesang abgelöst. In vier Dörfern ist die ungarische Spiegelübersetzung des alten kroatischen Textes mit Beibehaltung der alten Melodie heimisch geworden. Der eine Typ ist auch als kirchlicher Gesang bekannt.

Die Begrüßungen werden bei Tagesanbruch von 8—14jährigen Burschen ausgeführt (Polažaj). Mit dem kirchlichen Gesang wird am Vorabend des Barbaratages hausiert. Zum Lohne werden Obst, Branntwein und Geld gegeben.

Heischelräuche mit Maskengestalten (ung. *alakoskodás)* am Barbaratag sind aus Horvátkimle (Kom. Győr-Sopron) bekannt: Eine erwachsene Frau verschleiert ihr Gesicht und geht stumm, im weißem Kleid, in die Häuser. Sie mahnt die Kinder mit Zeichensprache zum guten Benehmen und beschenkt sie. Von den Kindern wird sie knieend empfangen. Nach der Hypothese von Linngman sei in dieser Frauengestalt eine Geistesverwandte von Perchta, Holle und Luzie zu erkennen.

Sowohl die Bräuche mit Gesang wie auch die Barbaramaske hängen mit dem zunehmenden Licht, mit der Wintersonnenwende, mit dem Totenkult und der Fruchtbarkeitszauberei zusammen.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

P. Szentmártoni Kálmán székely népmesegyűjtő

A kolozsvári Utunk 1968. évi július 22. számában (XXIII. évf., 28. sz.) Faragó József a fenti címen cikket írt P. Szentmártoni Kálmán népmesegyűjtő tevékenységéről, aki Kolozsvárott 1968. június 11-én kilencvenéves korában húnyt el.

Posonyi Szentmártoni Kálmánnak 1944-ben Kolozsvárott jelent meg *Székely népmesék* címen egy mesegyűjteménye (Minerva kiadása, Dobry Lajos rajzaival, 143. l.), amely a háborús események miatt nem igen kerülhetett forgalomba, mert Faragó József szerint a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban sincs meg. A mesegyűjteményt néprajzi irodalmunk nem, vagy alig tartja számon, éppenúgy, mint Ősz János *Marosszéki székely népmesék* és *A szép királyfi* c. gyűjteményeit.[1]

Tudomásom szerint Szentmártoni Kálmán gyűjteményéről egyetlen ismertetés jelent meg. Az Erdély c. napilap 1945. évi egyik száma írt róla. Az *(-n)* aláírású ismertetés pontos megjelenési idejét azonban nem tudom közölni, mert csak az újságból kivágott ismertetés áll a rendelkezésemre.

Faragó József fenti cikkében röviden ismerteti a mesegyűjtemény keletkezését s összeállítójának életét, irodalmi munkásságát. Szól továbbá arról, hogy *A szóló madár* címen sajtó alá rendezte a mesegyűjtemény új kiadását, amelyben P. Szentmártoni Kálmán által gyűjtött, de nem közölt mesék is napvilágot látnának. A különböző kiadóknál azonban a gyűjteménynek nyoma veszett.

Faragó József cikkét több részlettel egészíthetem ki. Kolozsvári munkálkodásom során foglalkoztam Erdély néprajzi kutatásának történetével s ezért adatokat gyűjtöttem Balásy Dénes, Balázs Márton, Harmath Lujza, Mailand Oszkár, Orosz Endre, Ősz János, Seprődi János, Veress Gábor, Tiboldi István és mások életéhez, tevékenységéhez. A munka során nem kerülte el figyelmemet P. Szentmártoni Kálmán munkássága sem. 1945. szeptember 28-án levélben fordultam az akkor Kolozsvárott élő P. Szentmártoni Kálmánhoz kérve, hogy írja meg életrajzát s közölje mesegyűjteményének megjelenési körülményeit, a néphagyományok gyűjtésére vonatkozó tevékenységét.[2] A kérésre — több hónap elmúltával — kaptam meg 1946. augusztus 19-i kelettel ellátott életrajzát, amelyet néhány kihagyással az alábbiakban közlök:

„Születtem 1879. február 8-án, Nyárádszentmártonban (Marostorda m.), unitárius vallású vagyok. Apám: posoni Szentmártoni Kálmán unitárius lelkész, anyám marosjárai Rozsnyai Vilma volt, marosjárai Rosnyai Dávidnak, Apafi Mihály török tolmácsának családjából. A Szentmártoni család a nemességet 1678-ban Apafi Mihálytól kapta. Atyai nagyapám, Szentmártoni Sámuel lelkész, tudománykedvelő, íróember volt. Megírta az unitáriusok történetét. Torockó bányaváros történetét ő írta meg legelsőnek, amit az *Erdélyi Ritkaságok*ban most adunk ki. Anyai ősöm: Rosnyai Dávid az irodalomtörténetből is jól ismert meseíró, történetíró, költő volt."

„Haton voltunk testvérek. Korán árvaságra jutottunk. Édesanyámnak ugyan elég szép vagyona volt, mert az ősi, marosjárai birtokrészen kívül, Jobbágyfalva és Nyárádszentmárton marostordamegyei községek határaiban is voltak birtokai, de

[1] Ez utóbbit Beke Ödön sem említi Ősz Jánosról írt kitűnő méltatásában (Erdélyi Helikon, 15. évf., 1942. 200—207. l.) *A szép királyfi* c. kis füzet három mesét tartalmaz s kiadóként „Nagy Samu a Képes Székely Naptár nyomdásza" szerepel. A füzet 1940-ben Marosvásárhelyen jelent meg. Itt jegyzem meg, hogy Ősz János által gyűjtött mesék vannak Berde Mária *Fótonfót király* c. mesegyűjteményében is (Hasznos Könyvtár 20. sz., Brassó, 1937.).

[2] Munkásságára vonatkozólag l. Várady Aladár—Berey Géza: *Erdélyi monográfia* (Szatmárnémeti, 1934) c. kiadványban megjelent rövid életrajzát. Jegyzeteim szerint P. Szentmártoni Kálmán működéséről megemlékezik a kolozsvári Unitárius Kollégium egyik értesítője is, de azt már nem volt módomban megnézni.

szerencsétlen kezelésük miatt vagyonának nagyrészét elvesztette s így a család évi biztos jövedelme az az évi negyvennyolc forint volt, amit édes anyánk maga és öt gyermeke kapott az unitárius lelkészi nyugdíjintézettől."

„Gyermekkorom s ifjúságom keserves küzdelmek és nélkülözések között telt el. Már nyolc éves koromban seprűnyél ütlegek között meg kellett ismernem a váltót, annak megújítását és nagy nyomorúságát, de mindig edzett voltam a szegénységgel vívott nagy, elkeseredett harcban. Amíg a vagyonos fiúk ifjúságukat testi és szellemi erőgyarapításra fordították, addig én már második elemista koromtól, sokszor éhezve, a mindennapi kenyér megszerzésére fordítottam csaknem minden erőmet. Soha semmit sem kaptam ingyen a sorstól, mindenért keményen meg kellett dolgoznom."

„Édesapám korai halála után, bátyámmal együtt Torockóra vittek tanulni, de onnan engem az igazgató visszaküldött azzal, hogy igen kicsi vagyok s így az elemi tanulást Pálfi Sándor vezetése alatt, szülőfalumban kezdtem meg, de már a II-ik elemi osztályba Torockóra vittek s ott végeztem el öt elemi osztályt. A mai tanuló ifjúság a konviktusokkal ellátott, egészséges, kényelmesen berendezett internátusokban el sem tudja képzelni azt a szenvedő állapotot, ahogy az én fiatal korom szegény ifjú nemzedéke tanult. Hogy mi Torockón hogyan éltünk, azt Isten segedelmével más helyen fogom megírni, itt csak annyit jelzek, hogy második elemista koromtól fogva úgyszólván teljesen én tartottam fenn magamat, olyan formán, hogy mint második elemista már tanítottam első elemistákat, akiknél aztán ebédet vagy vacsorát kaptam. Az ottani szokás szerint megtanultam orgonázni s nagyobb elemista koromban, a papi teendőkön kívül, minden egyházi szolgálatot elvégeztem. Templomot és környékét sepertem, harangoztam s a toronyból leszállva végeztem a kántori teendőket, ami a tanulás mellett adott némi munkát, mert Torockón minden nap kétszer mentünk a templomba s a kántori fizetést élvező *Pálffi János* igazgató, kántortanító csak vasárnap és ünnepnapokon jött a templomba, máskor mi, tápdíjas (alumnus) tanulók végeztük a kántori teendőket."

„Önéletrajzokban csaknem mindig azt olvastam, hogy az önéletrajzíróknak mind kiváló tanítóik voltak és meleg szeretettel emlékeznek meg róluk. Sajnos, tőlem a sors ezt is megtagadta. Nem akarok sem másnak, sem magamnak hazudni, hanem őszintén megmondom, hogy én elemi iskolai tanítóimról kellemetlen emlékeket őriztem meg. Első tanítóm, Pálfi Sándor alkoholista volt, keveset tanultam tőle, de vele szemben megmaradt kellemetlen érzésem a diákkorból származik. Rossz tanuló fiai voltak s irigyelte, hogy én és bátyám a helyünket megállottuk. Egy alkalommal, szeptember elején, ő hozott minket fehér lovaival, kóberos szekerével Kolozsvárra. Nem volt s nem is hozhattunk magunkkal elegendő pénzt, amivel a beíratási díjat kifizethessük s ezért a kollégiumi igazgató nem írt be minket a következő osztályba. Mit csináljunk? Elpanaszoltuk szorult helyzetünket a tanítónak, amire ő azt mondta: így állván a dolog, hát jöjjetek haza, én elviszlek. Mi gyermekésszel megfogattuk a tanácsot és nagy szorongások között hazafelé indultunk. Útközben, a beíratkozásra kevésnek bizonyult pénzecskéből, a hazavitel díjában Pálfi Sándor tanítónak itókákat fizettünk, amit ő nagy élvezettel és megelégedett nyugalommal fogyasztott el. A tűzzel játszottunk, mert a hazamenetel végzetes lehetett volna egész jövőnkre. Szép szeptemberi reggelen érkeztünk haza, szorongva, aggódva, hogy vajon mi lesz velünk. Édes anyám éppen paszulyt bontogatott, de amikor minket meglátott, valósággal kővé meredt, de nem sokáig gondolkozott, hanem még másnap, egészen más alkalmatossággal, visszafordított minket Kolozsvárra. Így nem sikerült első tanítómnak azon nem dicséretre méltó szándéka, hogy mi is maradjunk ki az iskolából, mint ahogy rendre kimaradtak az ő fiai, mert nem akartak tanulni. A tanítóné asszony, hogy fiairól a figyelmet elterelje, faluszerte hirdette rólunk, nem igaz, hogy a pap fiai a gimnáziumba járnak, csak ide-oda kóborolnak s e tőrszúrás, édesanyám szívét mélyen el is találta."

Pálffi János torockói igazgatótanítóm a vagyonszerzők típusához tartozott. Alakját más helyen részletesen megrajzolom, itt csak egy fájdalmas esetről emlékezem meg. Torockón, mi, tápdíjas tanulók hordottuk haza az igazgatótanító postáját. Egyszer éppen én voltam a soros és a postáról az igazgatótanító lakása felé haladva, a postai anyagban hirtelen megpillantottam egy postautalvány szelvényén édesanyám jellegzetes írását. Gyorsan elolvastam áldott emlékű édesanyám sorait, melyben jelezte, hogy küldi az étkezési díjat. Miféle étkezési díjat, gondoltam magamban, hiszen érettünk az igazgató egyetlen fillért sem fizet senkinek, mert mi ösztöndíjból és tanítványaink után éldegéltünk. Itt ugyanis a *Bell—Lancuster módszer* szerint a haladottabb tanulókat a kisebbek tanítására felhasználták, akik legtöbbször élelmezéssel fizettek."

„Az igazgató a lakásából egészen a postáig láthatott és észrevette, hogy én útközben valamit olvastam. Mikor haza vittem a napi postát, az igazgató a posta egész anyagát mérgesen kikapta a kezemből, szemei villogtak és vizsgálgatni kezdve hamar rájött, hogy én bizonyára az édesanyám sorait olvastam s megtudtam egy titkot. Erre vette az általunk jól ismert nádpálcát és úgy vágta a fejemhez, hogy a fejbőröm mélyen behasadt és a kiömlő vér ellepte az arcomat."

„Pálffi igazgató minket csak minden két évben egyszer engedett haza s így csőre állapíthattuk meg édesanyámmal, hogy ő a mi tudtunkon kívül az igazgatónak étkezési díjat fizetett érettünk, első sorban érettem azon a címen, hogy kicsi voltam, de az igazgató abból, amint már említettem egy fillért sem költött reánk, hanem lelkiismerete megnyugtatására egynehányszor adott bátyámnak egy-egy húszkrajcáros ezüst pénzt, amit mi kezdetben, a titok felfedezése előtt szeretetadomány képpen könyveltünk el, amíg később rá nem jöttünk, hogy az csak koldusalamizsna volt édesanyám keservesen szerzett és magától megvont pénzéből."

„Elemi iskolai tanítóim nem voltak reám semmi jótékony hatással, mert teljesen hiányzott belőlük a szeretet s ezért az elsőben az irigység, a másodikban a zsarnokság megtestesítőjét láttam, de annál kellemesebben gondolok középiskolai tanáraimra, akik közül különösebb hatással reám Boros Sándor volt, akitől rendet és fegyelmet, továbbá Kanyaró Ferenc, akitől egyebek mellett stílust tanultam."

„Torockóról a kolozsvári unitárius főgimnáziumba mentem, ahol a kapott ösztöndíjakból éldegéltem s azonkívül az alsóbb osztályokban szolgai teendőket végeztem, előbb, mint szobaszolga, később az Egyházi Képviselő Tanács tanácskozó termét takarítottam. A felsőbb osztályaimban megélhetésemet az könnyítette meg, hogy jó matematikus voltam s a boldogemlékű, szeretett és nagyrabecsült *Boros Sándor* matematikai tanár és igazgató jóakaratát élveztem és jó tanítványokat kaptam. Hatodik gimnazista korom óta minden ünnepen legációba mentem, nyári szünidőben pedig ügyvédi irodába dolgoztam s ezzel is gyűjtöttem valamit ruhára. Könyvre már nem igen telt s csak a más könyvéből tanultam. Ha jól emlékszem az ötödik osztályban egyetlen könyvem egy vallászkönyv volt, amit tíz krajcárért vettem. Az 1899-ik évben tettem érettségi vizsgálatot, szinte rosszul esett elhagyni a Kollégiumot, mert a teljes bizonytalanság előtt állottam. Milyen pályát válasszak? Egyházi életünkben felsőbb tanulmányoknál csak a papi pálya biztosított a kapott tanítványok útján, gondatlan és biztos megélhetést. A tanárjelöltekkel az egyház nem törődött, a tanári utánpótlás érdekében semmit sem tett. A papi pályára nem mehettem, mert az évi negyvennyolc forint nyugdíj miatt, édesanyám, búcsúzáskor újra és újra átok alatt meghagyta, nehogy egyikünk is a papi pályára menjen, inkább legyen tanító. Ha gazdag fiú vagyok, talán az orvosi pályát választottam volna, de szegénységemben csak *Boros Sándor* igazgatómnak ama biztatása, hogy ezután is gondoskodik rólam tanítványokkal, adott nekem némi reményt, hogy a tanári pályára gondoljak. Sajnos ez az áldott lelkű, kiváló igazgató csakhamar elhúnyt, s ezzel egyetlen támaszomat is elvesztettem. Ezért fontolgatva a helyzetet, szeptember elején Gallay Pap Domokos barátommal abban állapodtunk meg, hogy mindketten a tanári pálya mellett a teológiát is elvégezzük, hogy ezzel, mint szegény fiúk, megélhetésünket biztosítsuk. Határozott célunk a tanári pálya lévén, ezt édesanyám óhajával is összeegyeztethetőnek találtam. Be is iratkoztunk az 1899—1900. tanévben a teológiára, de a teológia vezetősége, mikor megtudta elhatározásunkat, nem engedte meg, hogy mi a tanári pálya mellett a teológián is megmaradhassunk, hanem feladta nekünk a vagy, vagy kérdését. Erre mindketten kiléptünk a teológiáról, és nagy anyagi küzdelmek között is, a tanári pálya mellett maradtunk."

„Szerencsémre nemsokára bejutottam Kolozsvár város számvevőségéhez, számfejtőnek, ami némi anyagi segítséget nyújtott megélhetésemhez, de történelem-földrajz szakos tanárjelöltségemmel merőben ellentétes munka volt. Rettentő nehéz volt első egyetemi évem, minek igazolására leírom egy napi munkámat; 4 órakor felkeltem s körülbelül 1/2 5 órától 1/2 8-ig Gyallay Pap Domokos barátommal tanultunk, akkor reggelizés; nyolc órára mentem a városházára irodai munkába s ott voltam 12 óráig; 1/2 1-től 1 óráig vagy 1/2 2-ig tanítottam egy fiatal magántanulót, akinél ebédet kaptam, délután három órakor visszamentem a hivatalba, ott voltam 5 óráig, este tanítottam két . . . gimnazistát, akiknél szerény szállást kaptam. Ilyenformán egyetemi előadásokra egyáltalán nem járhattam. Ez csak egy évig mehetett így, mert idegeimet megviselte s újabb szerencsémre egy nekem jobban megfelelő állást kaptam, bejutottam az egyetemi könyvtárhoz napidíjasnak s négy éven át ez volt életem

egyetlen anyagi forrása. Innen csak ritkán járhattam egyetemi előadásokra, de tanáraim ismertek az egyetemi könyvtárból s ezt elnézték. Soha, senkitől, semmit sem irigyeltem, de egész küzdelmes tanulásom ideje alatt, az mindig fájt, hogy erőm nagyrészét mindig a megélhetés anyagi eszközeinek előteremtésére kellett fordítanom, ami nagy hátrányt jelentett olyan tanuló társaimmal szemben, akiket a sors gazdag szülőkkel megáldva minden erejüket önképzésre fordították. Még a vasárnapot sem mondhattam mindig magaménak. Nemesi családból származtam, de a nép sorsa iránt mindig érdeklődtem és mint egyetemi hallgató tagja voltam egy *titkos társaság*nak, mely feladatának a népművelést tűzte ki. Társaságunk az egyetemi hallgatók színe-javából állott. Jelvényünk ezüst gyopár nyakkendőtű volt, amit mindnyájan hűségesen viseltünk. Vasárnaponként kirándultunk a falvakba, ahol előre megállapított terv szerint, irodalmi, gazdasági s más a népet érdeklő időszerű kérdésekről tartottunk előadásokat, olykor szavalatokat is. A nép mindenütt szívesen fogadta önzetlen munkánkat és rendesen megvendégelt, ilyenkor aztán következetesen a nép köré vegyülve közvetlen beszélgetéssel igyekeztünk a népet egy s más kérdésben felvilágosítani. Munkásságunkról soha hírlapi közleményt nem adtunk ki, nem reklámoztuk magunkat, mint a későbbi falukutatók, hanem megelégedtünk a becsületesen végzett munka lelki örömével. Mai napig sincs megírva önzetlen munkásságunk, csak dr. RAVASZ Lászlónál olvastam erről néhány megemlékező sort, aki szintén kiváló és buzgó tagja volt titkos társaságunknak. A társaság tagjai közül többen később is sokat fáradoztak a népművelés körül és pedig dr. RAVASZ László mellett még országos hírű emberek lettek: GYALLAY PAP Domokos író, KELEMEN Lajos levéltári főigazgató, dr. BODOR Aladár költő és még többen."

„A könyvtári munkánál is jobban szerettem a tanítást s ezért 1904. szeptember 1-től óraadó tanár lettem a kolozsvári unitárius főgimnáziumnál, 1905. február 1-től pedig ugyanott helyettes tanár. Az 1907-ik év június 4-én a kolozsvári egyetemen a történelem-földrajz szakcsoportból tanári oklevelet szereztem s az unitáriusok Zsinati Főtanácsa Csókfalván 1907. évi augusztus 26-án tartott ülésében megválasztott, illetőleg 46-1907. Zsin. Föt. szám alatt kinevezett a történelem-földrajz szakcsoportra végleges rendes tanárnak a székelykeresztúri unitárius gimnáziumhoz. Tanszékemet 1908. május 26-án ünnepélyes gyülekezet előtt: „A történettanítás újabb irányai" című értekezésemmel foglaltam el. Az ideális és materiális tudományelméletek harcában én mindig az idealizmusnak voltam a híve, de hangsúlyozottan kiemelem, hogy nem a naiv ideálizmusnak, mert figyelemmel voltam mindig a reális értékekre."

„Az 1907-ik év szeptemberétől a székelykeresztúri unitárius főgimnázium tanára voltam, az 1933. évtől pedig 1935. szeptember 1-ig a székelykeresztúri unitárius főgimnázium igazgatója, amikor aztán egyhangú meghívásra a kolozsvári unitárius főgimnáziumhoz jöttem tanárnak. Életem viharos küzdelmeinek igen fontos része az, amelyek között 1935-ben a székelykereszturi igazgatóságból Kolozsvárra jöttem tanárnak, azonban ezen események megírásánál az egyéni szinek mellé, vezető személyi és korrajzi vonásokat is az igazságnak megfelelően kell megírnom, ezért Kolozsvárra jövetelem kulissza titkait, megfelelő időben, később, külön fogom megírni."

„Kolozsváron a Minisztérium általános rendelkezése következtében, mint a hatvan éves korhatárt elértnek 1939. szeptember 1-én nyugalomba kellett vonulnom. Ez alkalommal az Unitárius Egyház Főtanácsa 18-1939 sk.sz. alatt hozott határozatával nekem a tiszteletbeli igazgatói címet adományozta. Egy évig voltam hivatalosan nyugállományban, de azért, mint óraadó, rendes heti óraszámmal tovább tanítottam. A bécsi döntés után a magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium reaktivált s 1940. szeptember 1-től tovább működtem mint rendes tanár."

P. SZENTMÁRTONI Kálmán leírja azután, hogy 1943. január 1-én igazgatói státusba került, majd 1943. szeptember elsejétől, mint „tanügyi főtanácsos—gimnáziumi igazgató" véglegesen nyugalomba vonult. „Így lett az egykori szobaszolgából méltóságos úr", — írja keserű humorral — „ami emlékezetembe idézte az egyik, általam kiadott székely népmesét, amelyben sok küzdelem után, a falusi székely legényből fejedelem lett".

Szól az életrajzban P. SZENTMÁRTONI Kálmán a háborús időkben reá nehezedő gondjairól, családásairól, s kifejezi hűségét iskolája, az Unitárius Kollégium iránt. Írását családi állapotának jellemzésével fejezi be.;

„Az 1908-ik év karácsony harmadik napján nőül vettem *lókodi* SÁNDOR Jánosnak, a székelykeresztúri unitárius gimnázium igazgatójának Ella leányát. E házasságból három leányunk született: Gábriella, Lenke és Éva. Gábriellát II. gimnázista korában, 1921-ben, négy napi szenvedés

után elragadta az alattomos, orvul támadó skárlát."

„Ennyit szoktak írni rövid életrajzokban a családi állapotról, én azonban ezt a keretet megtoldom. Engem mindig vonzott a családi élet melegsége. Már fiatal koromban küzdelmes életemnek az volt egyik ösztönző rugója s egyben az volt életemnek egyik legfőbb óhaja, hogy családot alapíthassak és édesanyámat magamhoz véve a családi körben könnyeit letörölhessem, életgondjait megszüntethessem. Sajnos, a sors ezt a legfőbb vágyamat nem teljesítette, édesanyám, ki az anyák egyik példaképe volt s aki mindent áldozott volna gyermekeiért s akinek keserves életében talán a legnagyobb fájdalma az volt, hogy tanuló gyermekeit csak kevéssel segíthette, elhúnyt, mielőtt családi házunk küszöbét átléphette volna. Ha szobrász volnék, édesanyámról mintáznám meg a szeretet, a szenvedés, az önfeláldozás szobrát, de így az Ő, másokért dolgozó és szenvedő életéből csak az örök eszményekhez való ragaszkodásom erősödött s halovány szavakkal csak azt mondhatom: Szent emléke legyen örökre áldott!"

Szentmártoni Kálmán 1938-tól szerkesztője, majd felelős szerkesztője, kiadója volt a Keresztény Magvető folyóiratnak. Résztvett a tanügyi mozgalmakban, a különböző társadalmi egyesületek (a székelykeresztúri Vöröskereszt, Jótékony Nőegylet stb.), az Unitárius Irodalmi Társaság munkájában (1936. óta főtitkára volt a Társaságnak). „Nagyrészt — írja — társadalmi munkásságomnak eredménye, hogy Székelykeresztúron márvány emléktáblával van megjelölve az a ház, ahol Petőfi Sándor utolsó éjszakáját töltötte.

Az életrajzból kitűnik, hogy Szentmártoni Kálmán élete hasonló a múlt századvégi erdélyi kollégiumi szegény diákok, a közülük kikerült tanárok, lelkészek küzdelmes életéhez, amely számtalan szállal kapcsolódik a faluhoz s így nem csodálható, hogy többen érdeklődtek a néphagyományok iránt. Szentmártoni Kálmán érdeklődését a néphagyományok iránt Orbán Balázs munkássága is felkelthette, akiről több írásában megemlékezik. Az életrajzzal együtt Szentmártoni Kálmán átadott egy (1946. augusztus 22-én kelt) feljegyzést is, amelyben a Székely népmesék kiadásának körülményeit írja meg. A feljegyzés a következő:

„*A Székely népmesék kiadásának körülményei.* Egyesek csodálkoztak, hogy mint historikus, hogyan is foglalkoztam én mesékkel, pedig hát tudva levő, hogy a mese is történet, csak nem igaz történet, csak a gyermek hiszi el, hogy igaz."

„Az emberiség története is a paradicsomi mesével kezdődik és a mesének nagy értéke abban van, hogy az élet el nem kerülhető könyörtelenségeivel szemben az életet megszépíti, amire néha nagy szüksége van a való életben újra és újra kezdődő, rettenetes küzdelmek között harcoló léleknek. A második nagy világégés pusztításai idején, 1943. nyarán a kolozsvári botanikus kertben nekem is sok kellemes percet szerzett a székely népmesékkel való foglalkozás és azoknak sajtó alá rendezése."

„A mesék régiek, de soha sem volt időm azoknak a kiadására. A mesék kiadásával nem volt semmi tudományos célom s ezért a meséket teljesen átstilizáltam. A népi mesélők szájából eredő meséket különben szerintem csak gramofonnal (*így!*) lehetne élvezhetően visszaadni, a többi majmolás, az úgynevezett népi tájszólással kiadott mesék rendszerint csak nyelvészkedő kísérletek, nyelvészeti bogarászások és a legtöbbször oda vezetnek hogy az írt meséket igen gyakran a meselefrók maguk olvassák el, mert nem szereti azokat sem a gyermek, sem a mesében szórakozást kereső felnőtt. Én azt akartam, hogy a különben szép meséket mások is olvassák el, ne csak én s ezért arra törekedtem, hogy irodalmi nyelven, a lehető legvilágosabb stílusban lássanak azok napvilágot, amit kis gyermekek és öregek egyformán megértsenek és élvezhessenek. Sok mesés könyv van, de nincs elég s nekem kizárólagos célom, hogy a magyar ifjúságnak jó olvasmány kerüljön a kezébe."

„A mesék kéziratát 1943-ban a Franklin céghez küldöttem fel Budapestre, ahol kiadták bírálatra. A mesék kiadását vállalták volna, de a papírhiányra való tekintettel csak a második világháború befejezése utáni időre. Gondoltam, hogy a háború után még nagyobb papírhiány lesz, s ezért benyújtottam a kéziratot a Minervához, amely készséggel vállalta a kiadást. Eredetileg Lenke leányom készített nagy gonddal rajzokat a mesékhez, de a Minerva hivatkozva arra, hogy nekik szerződéses rajzolójuk van, úgy adtuk át a meséket Dobry Lajos tanárnak, aki mozgó rajzaival szép munkát végzett."

„A mesék nagy része Háromszék megyéből van. A háromszékmegyei Árkos községben élt az 1870-es években egy híres mesemondó, *Kóta Gyurka*, foglalkozása szerint unitárius harangozó volt. Anyósom, Sándor Jánosné, Kiss Néria, székelykeresztúri unitárius gimnáziumi igazgató neje, leánya volt Kiss Mihály esperesnek s a meséket *Kóta Gyurka* mesélte el anyósomnak, aki azokat ismételgetve hűen megőrizte. Én a meséket anyósom elmondása szerint írtam le. A mesék közül van egy

pár Udvarszékhelyből is. Ezeket Kovács Lajos siménfalvi falusi ember és Miklósi Miklós volt tanítványaim elmesélése után írtam le."

A feljegyzésben említett *Kóta Gyurka* mesemondó egyik forrása volt a Vadrózsák háromszéki meséinek és Kiss Mihály esperes pedig Kriza János legbensőbb barátja és munkatársa, aki igen széleskörű népköltészeti és népnyelvi gyűjtőtevékenységet folytatott.[3]

Figyelmet érdemelnek Szentmártoni Kálmánnak Orbán Balázsról írt tanulmányai, megemlékezései. Életrajzával együtt megkaptam tőle irodalmi munkásságának részletes, de bibliográfiailag nem pontos adatait. A bibliográfia 14 önállóan megjelent munkát és 110 folyóiratokban, hírlapokban, naptárakban, évkönyvekben megjelent — főleg történelmi, pedagógiai — cikket sorol fel. A bibliográfiából — kiegészítések nélkül — közlöm az Orbán Balázsra vonatkozókat:

Br. Orbán Balázs. Keresztény Magvető, Kolozsvár, 1913. 4. sz. (Kny.-ban is.)

Orbán Balázs báró, 1829—1890. Székelyföld és székely nagyjaink, I. k. Kézdivásárhely, 226—35. l. (Talán ez az a munka, amelyet a *Ki volt Orbán Balázs?* című, Székelyudvarhelyen 1929-ben megjelent kiadvány a 60. l.-on említ. Bibliográfiájának harmincötödik tételénél említi, hogy a *Székelyföld és székely nagyjaink* c. vállalatnak iskolai füzetek számára is megírta Orbán Balázs élet- és jellemrajzát.)

A legnagyobb székely. Erdélyi Magyar Naptár, 1922.

Emlékezés Orbán Balázsra. Megjelent Ki volt Orbán Balázs? c. kiadványban. Székelyudvarhely, 1929. 10—23. l.

Báró Orbán Balázs emléke. Székely Közélet, 1929. jan. 6. sz.

Orbán Balázs emlékezete. Pásztortűz, 1929. febr. 10.

Ötven éve halott Orbán Balázs, a legnagyobb székely. Brassói Lapok, 1940. ápr. 21. sz.

Emlékezés br. Orbán Balázsra, a legnagyobb székelyre. Unitárius Jövendő, II. 4. sz. 1940. ápr.

Emlékezés a legnagyobb székelyre. Magyar Nép, XX. évf. 19. sz. 1940. máj. 11.

A bibliográfiában más néprajzi vonatkozású cikk nincs.

Gunda Béla

A szalonna és a háj szerepe Nádudvaron a XIX. században

A sertés szalonnája nemcsak fontos élelmezési cikk a nádudvari ember asztalán, hanem a XIX. század első felétől már munkabérként is jelentkezik a kommenciós cselédeknél, a summásoknál, a hónaposoknál, és más mezőgazdasági munkásoknál, valamint a pásztoroknál. A XIX. század elején kialakuló uradalmakban, de gazdag parasztok gazdaságaiban is az *éves kommenciós* cselédek (béres, kocsis, tehenész és a pásztorok) és az uradalmi mesteremberek (gépész, kovács, kerékgyártó, kertész, vincellér stb.) egy évi kommenciójába — többek között — 40 kg sós szalonna is beletartozott. Ha az uradalmi alkalmazottnak kisegítőt (bojtár, inas) is kellett alkalmaznia, akkor összesen 50 kg szalonnát mértek ki számukra, negyedévenként négy részletben. A summásoknak, hónaposoknak és más idénymunkásoknak a téli hónapokban, (novembertől-februárig) 2, a tavaszi (március, április) és az őszi (szeptember, október) hónapokban 3, nyáron pedig 4 kg szalonna járt a pénzbeli és termény-járandóságuk mellett. Ezt az uradalom kulcsárja kéthetenként mérte ki részükre. A *takaró*knak (aratók) a *takarás* ideje alatt — az 1890-es évekig — hetenként 1 kg szalonnát adott az uradalom, minden hét vasárnapján. A nádudvari uradalmak a múlt század utolsó évtizedében szüntették meg az aratóknak a szalonna juttatást, amikor alkalmazni kezdték a lóval vontatott gereblyét, s a gereblyézést az aratóknak nem kellett végezniük.

A legeltető közbirtokosság fogadott pásztorainak a béréhez is hozzá tartozott a szalonna. Mint mondják: „Minden elébe járó jószágnak, kiveréstől a szorulásig, fél kiló szalonna volt a díja." A szalonna járandóságot a pásztorbér szedésénél vette át minden pásztor az állattartóktól. Azért nem volt különbség a *nagyjószág* és a *kisjószág* legeltetési bére között, mert a szarvasmarhákat és a lovakat csak *kiverés*től szorulásig (Szt.-György naptól-mindszentig) őrizte a pásztor, míg a sertéseket és a juhokat újévtől-óévig őrizték.

A mezőgazdaság múlt századi nagyarányú fejlődése folytán a nagyobb paraszti gazdaságok is mind több *bentkosztos cselédet* (kisbéres, öregbéres, kocsis, libapásztor stb.) alkalmaztak, akiknek a munkabéréhez ugyancsak hozzá tartozott a szalonna. Az építkezéseknél mind fokozottabban kezdtek vályogot felhasználni. Ezeket azonban nem cigányok, hanem

vályogvetéssel foglalkozó szegényebb emberek egyedül, párosban, de gyakran 4—6 tagú bandában végezték. Minden elkészített 1000 vályogért — a kiegyezett bér mellett — egy kg sós szalonna is járt. A legidősebbek emlékezete szerint a XIX. században az egyházak lelkészei, a *párbér*be fizetett termény helyett, elfogadták a sertés szalonnát is. Ennek az emlékét s általában a szalonna jelentőségét őrzik a következő nádudvari közmondások: *Istennek imát, a papnak meg a jó darab szalonnát. Hosszú az úristen, rövid a szalonna. Ritka már ez is mint az araszos szalonna.* A szalonnának a paraszti életben betöltött szerepét hűen tükrözi a következő szólás is:

Malac szalonna, gyerek szóga kicsi haszna
Araszos szalonna, legény szóga, nagy haszna!

A nádudvari ember azt tartja, hogy „a szalonna fűtőerőt ád a testnek és jól tartja magát a gyomorba". Azok a gazdák, akik Debrecenbe, a *szabadpiac*ra (terménypiac, Hatvan utca vége) hordták be termény eiket, a különböző élelmiszereket a következőképpen rangsorolták:

Krumpli ereje a kapuig,
Kása ereje a falu széléig,
A galuska ereje a határig,
A szalonna ereje pedig
A debreceni piacig tart.

A *tarisznyázó emberek*, akik eljártak dolgozni, vasútépítkezésekhez, vagy kubikmunkára, 1 kg 20 dkg szalonnát vittek el heti eleségül. Ezt takarékosan beosztották hat napra. Egy napra tehát 20 dkg szalonna jutott, amelyet napi három étkezéshez kellett beosztani. Egy-egy étkezésre tehát csak 6—7 deka szalonna jutott. Nem sokkal jutott több az egykori kommenciósoknak sem, ezért törekedtek arra, hogy minél jobb minőségű szalonnához jussanak. Az uradalmakban a kommenció mérése előtt a szalonnát a kulcsár és a gazdasági irnok a magtárban *kiporciózta* (kimérte). Az irnok nyilvántartásából diktálta, a kulcsár pedig egy nagy disznóölő késsel az oldal szalonnákból keresztben kivágta. A vágással biztosították, hogy mindenki egyenlő arányban részesedjék a *hátszalonná*ból és a gyengébb minőségű *hasaszalonná*ból. A kimért *porciót* a kulcsár a raktár padlójára rakta, az irnok pedig egy papírra ráírta a tulajdonosának a nevét és rátette. Másnap pedig, rendszerint a cselédek asszonyainak osztották ki. Sokszor megesett, hogy súrlódás, sőt parázs veszekedés volt a cselédasszonyok, a summások és a gazdaság vezetői (számtartó, kasznár, kulcsár) között, különösen ha nem jó minőségű szalonnát osztottak, illetőleg ha a kimérésnél megkárosították alkalmazottaikat. A nádudvari uradalmak a szalonnát általában Debrecenben vásárolták meg. Beszerzőik azonban igen sokszor összejátszottak a hentesekkel és a *szalonnaüzér*ekkel, és jóminőségű áruként vásárolták meg a másod-, vagy harmadrendű szalonnát, az árkülönbözeten pedig megosztozkodtak. A következő szalonnaféléket nem tartották jónak a nádudvari emberek: *Kopasztott szalonna*, amelyet nem perzseltek; *kanlott szalonna*, a miskárolt apaállat-szalonnája, amelyen erősen érzett a *kanszag; pondrósszalonna*, a rosszul sózott vagy kezelt szalonna. A kimérésnél visszaélés történhetett akkor is, ha a cselédek között a rangosabbaknak (béresgazda, kocsisgazda, gépész, kertész, kulcsár, számadópásztorok stb.) mérték a javát, s az alantasabbak (béres, kocsis, bojtár, summás stb.) pedig a gyengébb minőségűt kapták. A szalonna, mint a munkabér igen fontos tartozéka, általánosságban szokásban volt a felszabadulásig, 1945-ig. Egyes esetekben, pl. a falusi pásztoroknál *(csordás, csürhéskondás)* még napjainkban is gyakorlatban van. A pásztorbérhez minden állat után jár bizonyos mennyiségű szalonna.

A szalonnaszükséglet ugrásszerű növekedését egyrészt a XIX. század folyamán mind jobban fellendülő mezőgazdasági művelés, másrészt a kapás növények széleskörű elterjedése, de leginkább a majorsági gazdálkodás, ugyancsak a XIX. századi fellendülése következtében előállott munkaerőszükséglet lendítette fel. Ez mind jobban növelte az uradalmak és a parasztgazdaságok sertéstenyésztését, de okozója volt az új sertésfajták meghonosodásának is. A régi nádudvari sertésfajták, a *szalontai, lápi* és a vadkannal párzott szelíd sertések utódjai, a *baris* rosszul hízott és kevés szalonnát adott. Nádudvaron a XIX. század végén honosodott meg a *mangalica sertés*, amely sokkal jobban értékesítette a takarmányt, több és jobb szalonnát adott. A nagyarányú sertéshízlaláshoz több és jobb abraktakarmány is kellett, ennek következtében honosították meg a régi nyolcsoros *magyar tengeri* és az *erdélyi tengeri* (amelyet *törökbúzá*nak is mondottak) helyett a bőventermő, amerikai *lófogú* tengerit. A XIX. század második felében a sertéshízlalásnak valóságos konjunktúrája alakult ki. Debrecenben és a Hajdúság más településeiben (Hajdúböszörmény, Kaba, Földes stb.) nagyobb gazdák, vagy gazdatársulások hízlaldákat létesítettek. A frissen eladásra nem kerülő húst a hentesek a debreceni szalámigyár-

nak adták át, a szalonnát pedig pincékben lesózták és a nagy nyári munkák idején jó árért értékesítették. A nagyarányú sertéstenyésztés és hízlalás igen jövedelmező, de az állatvészek miatt sokszor bizonytalan vállalkozás volt. Ezt a jellegzetességet őrzi az a nádudvari paraszti szólás is: „*A disznó sokat hoz, de sokat is visz.*"

A sertés szalonnájának a legjobb része, a *hátszalonna*, másodrendű a *hasaszalonna* és a *tokaszalonna*. Nádudvaron a következő szalonnaféléket készítették és fogyasztották: A *debreceni sósszalonna*, amelyet nemcsak Debrecenben, hanem a Hajdúság egész területén készítettek, igen híres volt ízéről és minőségéről. A hízlaláshoz először árpát, majd árpadarát, később tengerit s legvégül tengeridarát használtak. E két takarmány biztosította a sertés szalonnájának minőségét. A nádudvari idősebb emberek még emlékeznek arra, hogy egykor a makkon hízott sertés szalonnája kemény, rágós volt, s húsán, szalonnáján megérzett a makk íze és szaga. A réteken, vizek mellett nevelkedett sertés szalonnája pedig puhább, petyhüdtebb volt, az ízén megérzett a pocsolyás víz *kotu* szaga.

Azt tartják, hogy a mangalica sertés szalonnája „háromszor érik meg; először a hízón, másodszor a sózón és harmadszor a szegen. A hízón fél évi hízlalás után, a sózóban három hónap után, felakasztva pedig a szegen vagy *kákón* (fa szeg) egy hónap alatt érik jól meg. Ekkor legjobb és ha finomabb, csak úgy eteti magát a jó sós szalonna." A Hajdú megyei ,ezen belül a nádudvari ember csak a *perzselt szalonnát* szereti. A szalmával történő perzselés nemcsak a szőrzetet égeti le, hanem megpirítja a bőrt és megpuhítja a szalonna bőr alatti, rágósabb részét. Hozzájárul a szalonna ízének biztosításához a perzselés utáni pernyés sárral való bekenés is. Az elmúlt években, leginkább a szalma csökkenése miatt, szokásba jött *perzselőgép*, közelsem készíti ki a szalonnát úgy mint a perzselés.

A múlt században a tehetősebbek és az inyencek nagyon kedvelték a *diószegi szalonnát*. Ennek az elkészítése a következő volt: Amikor befogták a sertést *hízóba* egy hónapra abraktakarmánnyal, tengerivel hízlalták, ebből egy ujjnyi szalonnaréteg rakódott le a bőrére. Ezt követően két hétre árpára és moslékra fogták, néhanéha kihajtották a legelőre is, vizes helyekre, *laposokba*, ahol télére egy-két helyre összehúzódott a sok hal és a csík. Ettől a táplálástól egy kis hús réteg rakódott fel a szalonnára. Majd ismét hízlalták egy hónapig, s ismét megismételték a két hetes másirányú táplálást, amellyel ismét rárakódott a szalonnára a második húsréteg is. Majd ismét egy jó hízlalási periódus után vágták le. Az említetteken kívül még a következő szalonnaféléket készítették Nádudvaron: A sózott szalonnából *füstölt szalonnát* is készítettek. Ezt a *pendelyes kéményben* füstölték meg. Ezzel megóvták a korai avasodástól. Rendszerint a nyár második felében és ősszel fogyasztották. A paprikás szalonna és az *ábárolt tokaszalonna* a paraszti nép között jobbára csak az első világháború után honosodott meg, bár korábban az értelmiség körében már ismerték.

A nádudvari parasztság körében a levágott sertés szalonnáját nagy oldalakban rakták rá a kamrában vagy a padláson a *bak*ra (kecskelábra) állított, 130 cm hosszú és 65 cm széles *sózódeszká*ra. Sózáskor a két oldalt összefordították úgy, hogy a bőrös fele legyen kívül. A tél utolján, márciusban innen akasztották fel a padlás-szelemengerendájára vagy a gerendára, illetőleg a kamrában a mestergerendára. Amikor szükség volt szalonnára, levágtak egy darabot, és *szalonnásfazék*ba, 3—4 literes, laposfenekű *tótfazék*ba tették. Az edényt a *pitvar*ban, a szabadkémény alatt felakasztva tartották. Ebből vettek elő és tették tányéron az asztalra reggelihez, vacsorához. A kommenciós cselédek lakásának nem mindig volt kamrája, vagy jól zárható, alkalmas *pad*ja (padlása). Ezek egyébként is újévkor *váltakoztak* (változtatták munkahelyüket), költöztek egyik tanyából a másikba. Ezért a család szalonnatartalékát 180 cm hosszú, 60 cm széles és 50 cm magas, felül nyitható *szalonnásferslóg*ban tárolták. A láda oldalán, a deszkák között szándékkal réseket hagytak, hogy a szalonna szellőzhessék. A lakattal lezárt szalonnásferslógot közös padláson vagy kamrában helyezték el. Költözködéskor ebben szállították a füstölt húst is. Az egész hétre munkába eljáró emberek a heti szalonna adagjukat tiszta, lenvászonból készült *szalonnászacskó*ba tették, s egész héten át a „zacskóból éltek".

A szalonna szerepet játszott a népi gyógyításban is. Az avas szalonna felső, sárga sós részét kelések érlelésére, kifakasztására használták. Ha a tehénnek vagy az ökörnek *megállt a kérődzője*, ugyancsak a *szalonnafelső* indította meg: egy tojás nagyságúra összehajtott *szalonnafelső*t ledugtak a jószág torkára, s ez megindította a kérődzőjét. Ha a baromfi állományban valamelyik szomorkodott, a gazdaasszony megpaprikázott szalonnadarabot dugott a torkába. Felhasználták a szalonnát csizmák és bocskorok valamint a lószerszámok kenéséhez is.

Figyelemre méltó a sertés hájának felhasználása is. Nádudvaron a XIX. sz. végéig a sertéshájat nem, vagy nem mindet olvasztották ki zsírnak, hanem megszikkasztották, összehajtották vagy összegömbölyítették és összevarták, majd kamrában vagy nádtetős padláson felakasztották. A háj összevarrása nagy gondosságot és ügyességet igénylő munka. Ezért még napjainkban is azt mondják a nagyot mondó, más munkáját becsmérlő emberre: *Várjál, majd terád is rád kerül a hájvarrás.* A sertéshájnak a gazdasági életben betöltött fontosságára utal, hogy a XIX. sz. közepéig a jobbágyi szolgáltatások között hájat is kötelesek voltak beszolgáltatni, a majorsági birtokon használatos szekerek tengelyének kenéséhez. A *fakószekér* (fatengelyes szekér) évi *kenőlík* szükséglete egy jól meghízott sertés hája volt. Kenőléket be lehetett vásárolni a faluszéli kovácsoknál, valamint az útszéli csárdáknál is. Nádudvar mezőváros tanácsa 1814. április 28—29-én tartott úriszéki ülésének 7 §-ában úgy határozott, hogy a pusztai csárdák bérlői tartoznak az úton járók részére, a szekerek kenéséhez hájat, a fogadóba betérő utasoknak pedig szalonnát rendszeresen tartani, „mert ez országos szokás". Nádudvarra és általában a Hajdúságba lejártak az Északi- és a Keleti-Kárpátok területéről szlovákok és kárpátukránok is hájat vásárolni. Ezt — mint mondották — szekereik kenéséhez, valamint a vízi- és szárazmalmok kenésére használták.

Nádudvaron a hájból készült *kenőlík* felhasználása széleskörű volt. Ezzel kenték a fatengelyes szekér, a *csámesz* (vontatószekér) és a eketaliga tengelyét. A nádudvari emberek nagyon vigyáztak arra, hogy szekerük kereke ne nyikorogjon, mert akkor hamar elterjedt róluk a hír, hogy „megették tőle a hájat" — s ez nagy szégyennek számított. Ugyanezzel a kenőlékkel kenték a vízimalmok, szárazmalmok, szélmalmok és kézimalmok *(szuszimalom)* tengelyét és fogazatát. A háj konzerválta és táplálta a fát, illetőleg a kopástól is óvta. A molnárok különösen nagy vásárlói voltak a hájnak. Hájjal kenték be feltörés ellen az ökrök nyakát, valamint a jármot is. Használták a ki nem sütött hájat étkezési célokra is. Kentek vele — otthon is a mezőn is — pirítóst, s ünnepi alkalmakra igen jó *hájaspogácsát* és *hájasrétes*t is készítettek belőle. Az újévet *hájas, kásás rétes* nélkül napjainkban sem ünnepli a nádudvari ember. A sertés háját gyógyításra is felhasználták. December 29-én, Tamás napkor vágott hízónak a háját, az ún. *tamáshájat* a *kenőasszony*ok vásárolták. Ehhez tettek mezei nyúl és róka háját, valamint különböző füvek pernyéjét és porokat. Mindezeket jól összekeverték és különböző fájdalmak ellen kenésre használták. Az ilyen kenőasszonyra mondották: *Minden hájjal meg van kenve.* Ez a szóhasználat később jellemzője lett a huncut, ravasz embernek. A sertésháj használatát őrzi több helyi közmondás: *Hízik mintha hájjal kenegetnék. Háj a disznót, büszkeség az embert lepi el.*

Évtizedekkel ezelőtt Nádudvaron mindenki arra törekedett, hogy saját maga tudja biztosítani családja, esetleges állandó és időszaki alkalmazottai szalonna és hús szükségletét. Ezért a zsellérség és a szegényparasztság is levágott évenként egy hízót, a tehetősebbek pedig akár kettőt — hármat is. Az évi hússzükségletet — a baromfiak mellett — a sonka és a füstölt hús biztosította. A XIX. sz. végén még nagy szégyennek számított, ha valaki a hentestől vagy a mészárostól vásárolt húst. Megszólták, hogy nem tudja beosztani a disznóhúst, s nem tud elegendő baromfit nevelni. De ekkor még — mint mondják — a lakosság több vadat és halat is fogyasztott. A nádudvari határ tele volt vizekkel, erekkel (Kösély, Hortobágy, Rendek-ér stb.) és *tófenekek*kel. Itt, egyrészt a határban dolgozó emberek, másrészt pedig a nagyobb fiúval vagy lánnyal e célból kimenő asszonyok is fogtak halat *tapogató*val vagy *tesziveszihálóval* (merítőháló). A határban dolgozó emberek kezére is sokszor került nyúl, vadruca, vadliba.

Igen figyelemre méltóan alakult Nádudvaron a hentesmesterség útja. A henteseknek állandó üzlethelyisége nem volt, a feldolgozást és az árusítást lakásuk konyhájában végezték és kamrában raktározták. Kimérésre sertést csak akkor vágtak, ha a falu értelmisége igényelte. Vágás előtt végig járták az érdekelteket és felvették a mennyiségre és a minőségre a rendelést. Egyébként szállítottak még húsárut a debreceni konzervgyárnak is. A község szegényebb lakossága a múlt század utolsó évtizedében úgy szokott rá a friss húsra, hogy a hentes csak úgy adott el nekik szalonnát, ha vettek hozzá egy kiló húst is. A hentesmesterek is elsősorban szalonnaárusítással foglalkoztak, különösen a mezőgazdasági munkák idején nagy volt a kereslet iránta. Ezt őrzi az egyik XIX. századi hentes neve is: *Szalonnamíró Nagy Sándor.* A levágott sertések belsőségeit egyesek egészben eladták egy-egy szegényebb családnak, akik feldolgozták hurkának.

Egyes hentesek készítményeiket vándorárusként maguk értékesítették. Az árut berakta a kereken járó, zsindelyes tetejű, deszka *bódé*ba, elé fogta a szamarát és így járt heti piacra, országos vásárokra, búcsúkra vagy esetleg kortesbeszédek, képvi-

selőválasztások helyére. A kereke nem küllős volt, nagyobb gömbfából vágták ki, oldala pedig a vásározás idején leereszthető volt, s így elárusító asztalnak is szolgált. Sütött kolbászt, hurkát, lacipecsenyét, szalonnaféléket és friss húst is árusított. A *bódé*ban volt elhelyezve a *húsvágótőke*, a kályha, amelyen a lacipecsenyét és a kolbászt sütötte. A vásározással is foglalkozó hentes egy nagyobb szamarat tartott. A falu legidősebbjeinek emlékezete szerint a szamár addig szolgált, míg maga is bele nem került a kolbászba.

BALÁZS LAJOS

Akik legelni küldték a népet

Adalék a forradalmak folklórjához

„Az a jegyző például, aki az éhező, panaszkodó népet füvet legelni küldte — írta visszaemlékezéseiben a budapesti rendőrkapitány, DIETZ Károly — semmi jót nem várhatott . . ."[1] Már ti. a forradalmak időszakában. Hasonló adatokat másutt is olvashatunk. A makóiak Sonkovics János adóügyi tanácsnokot,[2] a földeákiak Czuppon Ede adóügyi jegyzőt[3] vádolták azzal, hogy a háborús nyomorúság idején a segítségért folyamodókat ezzel a fölkiáltással zavarta el. A forradalmi törvényszék is ezért vonta felelősségre Kiss Béla szentesi főjegyzőt[4] „általánossá vált ez a vád az országban" — írta PETROVICS György[4] Orosházáról is van adatunk: „A népharag elkergette Sziber Gyula birtoknyilvántartót és Kunos István jegyzőt — „menjen legelni" — kiabálta a tömeg".[5] Ez nyilván azt jelenti, hogy korábban ők, Sziber és Kunos mondogatták ugyanezt a népnek. URBÁN Ernő írta *A juss* című elbeszélésében: „Mer' azt mondta a jedző, mikor az asszonyok sírni mentek hozzá, hogy minek az a sok gyerök? Hajtsák legelni űket."[6] A második világháború idejéből hasonlót idéz ugyancsak Makóról egy riporter: „Ha nincs mit enniök — adja a szót Bécsy Bertalan polgármester szájába — menjenek legelni!"[7]

Ismeretes, hogy a francia forradalom világából származik a történet, mely szerint a párizsi nép azzal vádolta Foulont, XVI. Lajos pénzügyminiszterét, hogy „legelni küldte" az éhezőket. Figyelemre méltó, hogy ez a motívum — akár ebből a történeti tényből táplálkozott, akár már ez is a folklór terméke volt — minduntalan fölbukkan magyar földön is, valahányszor — különösen háborús időkben — ínség szorongatta a népet. Ezért gondolom, érdemes lesz ezt a jellegzetes és népnyomorban mindig megújulási alapot kapó folklórmotívumot regisztrálni. Bizonyos vagyok

Adalékok a Reguly-gyűjtemény elkallódott tárgyainak történetéhez

REGULY Antal rokon népeinknél tett utazása,[1] nyelvtudományi[2] és népköltészeti[3] gyűjtése általánosan ismert szakembereink előtt, de jóval kevesebben tudnak tárgygyűjtő tevékenységéről. Pedig a maga idejében ez is igen jelentős volt, hiszen ez az első, — magyar ember által tudatosan gyűjtött — néprajzi anyag, mely lényegében az 1872-ben megalapozott budapest Néprajzi Múzeum első gyűjteménye volt.

Néprajzi tárgyak gyűjtésével REGULY kifejezetten a pétervári Földrajzi Társaság Ethnographiai Osztálya vezetőjének, Karl Maximovics BERnek biztatására kezdett foglakozni[5] és anyagának legnagyobb része az Orosz Akadémia megfelelő osztályaira

[1] DETZ Károly: *Októbertől augusztusig.* Bp. 1920. 4. l. — Idézi HAJDU Tibor: Tanácsok Magyarországon 1918—19-ben. Bp. 1958. 39. l.

[2] PETROVICS György: *Ay októberi forradalom és az idegen megszállás Makón.* Makó. 1921. 12-13. l.

[3] Uo. 77. l.

[4] Uo. 13. l.

[5] *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve.* Orosháza, 1959. 141. l.

[6] Szabad nép, 1953. jul. 11.

[7] [VASS György: v. gy.: *A polgármester úr.* Viharsarok [Hódmezővásárhely], 1955. márc. 24.

[1] VAJDA László: *Nagy magyar utazók.* Bp. 1951. 43—74. — PÁPAY József: *Reguly Antal urali térképe.* Bp. 1906.

[2] KROMPECHER Bertalan: *Reguly, Hunfalvy, Budenz és nyelvészeti irodalmunk megindulása.* MNY. XXXIII, 1. — NÉMETH Imre: *Az ősi szó nyomában.* Bp. 1956. — ZSIRAI Miklós: *Finn-ugor rokonságunk.* Bp. 1937.

[3] Reguly hagyatékának egy részét kiadta HUNFALVY Pál: *A vogul föld és népe.* Pest, 1864. — PÁPAY József: *A Reguly-féle osztják hősi énekekről.* Bp. 1919. — *Osztják (chanti) hősénekek.* (Reguly Antal és Pápay József népköltészeti gyűjtésének feldolgozása) I—II. kötetét közzétette ZSIRAI Miklós, III. kötetét FOKOS-FUCHS Dávid. Bp. 1944—1963.

[4] BALASSA Iván: *A Néprajzi Múzeum kapcsolata az orosz néprajztudománnyal.* Ethn. LXIII. (1952) 171—201.

[5] REGULY levelezése számos, igen értékes adatot rejt még. Ezideig csak egy része került kiadásra, azok is nehezen hozzáférhetőek. Érdemes lenne az egész levelezést külön kötetben, jegyzetekkel kiadni. — Néprajzi tárgyak gyűjtésére BER közvetítésével szólította fel REGULYt a Pétervári Akadémia. Lásd *Ber levele Regulyhoz*, Pétervár, 1844 január 29. MTA kézirattár, jelzés n.

benne, hogy kéziratos gyűjtéseinkből még meggyarapszik előfordulása.

PÉTER LÁSZLÓ

került.[6] Ám 1846 novemberében hat ládányi gyűjteményt Pest felé is útnak indított. A tárgyak meg is érkeztek, mert amikor 1847. november 8-án TOLDY Ferenc titkár a Tudományos Akadémia ülésén beszámolt REGULY útjáról, akkor ez „alkalommal a REGULY által sok gonddal és költséggel összeszedett ethnographiai gyűjtemény is fel vala a gyűlési teremben állítva."[7] Ez a bemutató minden bizonnyal egyike volt a legkorábbi hazai néprajzi kiállításoknak. A tárgyakat ezután az Akadémia átadta a Magyar Nemzeti Múzeumnak. A régészeti osztály be is leltározta a hozzájuk tartozó csud régiségeket,[8] de a legnagyobb mennyiséget kitevő néprajzi gyűjtemény gazdátlanul hánykolódott. Egy részének leltározására csak 1874-ben került sor. Szerencsére a tárgyakról két jegyzék is maradt ránk a leltározást megelőző időből: az egyik a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában,[9] a másik a hűséges jóbarát, TOLDY Ferenc keze nyomán a Reguly-albumban.[10] Ezekből viszonylag egyértelműen rekonstruálható a gyűjtemény és legújabban ezek segítségével az anyag bemutatása,[11] majd az újonnan előkerült tárgyak közlése is megtörtént.[12]

Nem kétséges azonban, hogy a hosszú hányódás, a Néprajzi Múzeum költözése, háborús károk megviselték REGULY gyűjteményét.[13] Tudjuk, hogy a szőrmés tárgyakat nem lehetett megmenteni a molyoktól s így „felsőbb jóváhagyás mellett a megrongált tárgyak elégettettek és a leltárból töröltettek."[14] PÁPAI Károly 1890-ben azt írja, hogy a gyűjtemény legnagyobb része szétszóródott.[15]

Mindezeken túl eléggé nem kárhoztatható egyéni gyűjtőszenvedély is apasztotta a tárgyak számát. Erről ezideig nem tudott kutatástörténetünk, de hogy ez valóban így volt, az kitűnik XANTUS János alábbi leveléből:

Üllői út 22.
Január 22. 1881.

Igen tisztelt Csontosi Úr,

Először csakis azért tagadtam meg a tárgyak kiszolgáltatását, minthogy én lévén a népismei osztály őre collegialis bizalommal elvárhattam volna méltán, hogy én tőlem kérjék a tárgyakat, nem pedig osztályom szolgájától.

Írásbeli egyenes megkeresése következtében utasítottam ezennel Csányi Istvánt, osztályom szolgáját, hogy a tárgyakat egyenként vagy párosával adja át önnek, de reménylem, hogy hiba nélkül és csonkítatlanul a tárgyak visszaadatnak a lerajzolás után.

Ezt csakis azért említem, mert Pulszky Károly úr szinte elkért tőlem évek előtt lerajzolás végett cseremisz és mordvin hímzéseket, s azokat nemcsak vissza nem adta soha, de egyenesen bekebelezte saját Sugárúti múzeumába.

Tisztelettel
kész szolgája s barátja
Xántus János[16]

A levél címzettje CSONTOSI János könyvtáros, aki 1874-ben került az Országos Széchenyi Könyvtárba s egy év múlva a kézirattár vezetője lett.[17] CSONTOSI tehát lényegében hivatalnok társa volt XANTUS-nak. A levélben említett PULSZKY Károly személye is jól ismert: az Iparművészeti Múzeum őre volt, majd az *Eszterházy képtár* igazgatója lett.[18] A Szépművészeti Múzeum megalapítása és újabb képvásárlásai kapcsán 1896-ban azzal vádolták meg, hogy a rábízott összeggel nem tud elszámolni. Ez a támadás, bár a bíróság felmentette, megviselte idegrendszerét, Ausztráliába vándorolt ki, ahol egy esztendő múlva öngyilkos lett.

XANTUS erkölcsi bátorságára vall, hogy nyíltan megírja PULSZKY Károly erkölcstelen eltulajdonítását, pedig az illető saját főnökének, a nagyhatalmú és országosan ismert PULSZKY Ferencnek, a Nemzeti Múzeum igazgatójának fia volt.

A fenti levél közlésével a magyar néprajz tudománytörténetéhez kívántunk, — úgy véljük — nem érdektelen adalékkal szolgálni.

KŐHEGYI MIHÁLY

[6] Kiderül ez REGULY egyik leveléből: „Soeben von den Herrn Baer zugeschickten ethnographischen gegenständen mehreres der Petersburger Akademie zustehen könnte, so werde ich mich sehr glücklich schätzen Ihr bei meiner rückkehr nach Petersburg zu überlassen." *Reguly levele Frenhez.* Nizsnij-Novgorod, 1845. július 15. MTA Kézirattár, jelzés n.

[7] *Magyar Akadémiai Értesítő* VII. (1847) X. 298.

[8] Az anyag a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának naplójában 1848. májusában és pótlólag 1852. október 15-én került leltározásra.

[9] MTA kézirattár 38/1847.

[10] TOLDY Ferenc: *Reguly utazásai.* Pest, 1850. CXXII—CXXIII.

[11] BALASSA Iván: *Reguly Antal néprajzi gyűjteménye.* NÉ XXXVI. (1954) 47—64.

[12] IFJ. KODOLÁNYI János: *Reguly Antal néprajzi tárgy-gyűjteménye.* NÉ XLI. (1959) 283—302.

[13] IFJ. KODOLÁNYI János: *Reguly Antal.* Ethn. LXX. (1959) 359—367.

[14] XÁNTUS János: *A Magyar Nemzeti Múzeum Ethnographiai Osztályának története, s egy indítvány jövőjét illetőleg.* Ethn. III. (1892) 298—310.

[15] PÁPAI Károly: *A vogulok és osztjákoknál.* Ethn. I (1890) 117—130.

[16] Országos Széchenyi Könyvtár kézirattár, Nö. vedéknapló 1953. 101.

[17] PÁLVÖLGYI Endre: *A Csontosi János elleni fegyelmi vizsgálat és annak politikai háttere.* A Budapesti Egyetemi Könyvtár Évkönyve II. (1964) 163—192.

[18] Nem tudjuk biztosan, milyen ürüggyel kérte el a hímzéseket Pulszky Károly, de arra gyanakszunk, hogy egyik könyvéhez. PULSZKY Károly—FISCHBACH Fr.: *A magyar házi ipar díszítményei. Ornamente der Hausindustrie Ungarns. Bp. 1878.*

VITÁK, VÉLEMÉNYEK

Kungedi

FERENCZI Imre — ÚJVÁRI Zoltán: *Farsangi dramatikus játékok Szatmárban* (Műveltség és Hagyomány IV, 1962.) című kitűnő munkájukban bukkan elő a *Kungedi* név, mint a *Cigányvajda* címet viselő szamosszegi farsangi játék egyik cigánylegényét megjelenítő figura neve. A név eredetének a tisztázása lehetséges, és fontossággal is bír. Ezt a fontosságot nem annyira a név nyelvészeti értelemben vett etimológiája, hanem a kialakulás társadalmi vonatkozása adja. Ennek megértéséhez azonban szükséges a *Cigányvajda* farsangi játék társadalmi hátterének, tér és időbeli elterjedtségének tágabb képét nyújtani attól, mint ami FERENCZI-ék idézett művéből Szamosszegre vonatkoztatva kiolvasható.

A szamosszegi *Cigányvajda* farsangi játékról FERENCZI-ék azt vallják, hogy „Csóka Mózes és baráti köre szerkesztette, állította össze az 1940-es évek elején" (vö. im. 70.). Saját gyűjtésű szamosszegi anyagom alapján ezt a megállapítást lényegesen módosítan vagyok kénytelen. A szamosszegi népemlékezet ugyanis azt igazolja, hogy Csóka Mózesék csupán felújították és apróságokban módosították azt a *Cigányvajda* farsangi játékot, aminek már akkor is közel félszázados hagyománya volt a faluban. Ennek igazolására saját anyagomból a következőket idézhetem:

1. Az 1940-es évek elején, *Csóka Mózes*től függetlenül, a falunak egy másik részében *Csóka Béla* (ragadványnevén: *Csokán)*, Gergely Antal (ragadványnevén: *Szuró)*, Szász Ferenc és barátaik is játszották ezt a játékot.

2. A mai 50—60 éves embereknek egy csoportja: *Kósa Gyula* (ragadványnevén: *Lombár)*, *Tóth Lajos* (ragadványnevén: *Kűmüves)* és *Varga Sándor*, azóta meghalt *Filep József* (ragadványnevén: *Goroj)*, *Kósa Gedeon* (ragadványnevén: *Betyár)* és *Lőrinc Lajos* (ragadványnevén: *Kanálos)* barátaikkal az 1930-as évek elején játszották olyan nagy sikerrel a *Cigányvajda* farsangi játékot, hogy a szomszédos falvak fiataljainak kérésére Nagydoboson, Olcsván, Panyolán és Szamoskéren is be kellett mutatniuk.

3. *Filep Géza*, jelenleg 70 éven felüli ember, az 1920-as évek elején aratott nagy sikert baráti körével a *Cigányvajda* szerepében. (Sajnos, gyűjtőútam idején már csak a jelzett személy élt a szereplők közül).

4. Végül a mai legidősebbek elbeszélései alapján tudom mondani, hogy a századforduló táján *Balogh István* (ragadványnevén: *Kómes)* tündökölt a *Cigányvajda* szerepében. (Noha gyerekkoromból jól ismerem ezt a személyt, közvetlen adatokat tőle mégsem szerezhettem, mivel gyűjtésem idején már nem élt).

A *Cigányvajda* című szamosszegi farsangi játék kronológiája így meglehetősen kitágult. De ugyanígy tágítható térbelileg is. A FERENCZI-ék munkájában jelentkező játék, az általuk kiemelt Csóka Mózessel csupán a falunak egy részére korlátozódik. Ők ugyan nem említik meg, de saját gyűjtésű anyagom alapján mondhatom, hogy *Csóka Mózes* és baráti köre Szamosszeg *Templomvég*-nek nevezett falurészéből származik.

Az általam említett, és az 1940-es évek elején farsangoló Csóka Béla viszont játszótársaival együtt a falunak egy másik, *Ócsuszka* névvel jelölt részéből való. De ugyanehhez a falurészhez kell kapcsolni az 1930-as évek elején játszó csoportot, valamint a századfordulón föltűnő Balogh Istvánt is.

Végül a községnek egy harmadik, *Toronyvég*-nek nevezett részéről származik az 1920-as évek játékosa: Filep Géza.

Ennek a térbeli taglalásnak nemcsak a farsangi játék, hanem a *Kungedi* név kialakulása szempontjából is jelentősége van. A község sajátos településviszonyai alapján ugyanis az egyes falurész-nevek utalnak a lakosság társadalmi tagozódására is. *Ócsuszka* a lakosság szegényebb, törpebirtokos rétegének a lakóhelye. *Templomvég* a középbirtokosok fészke. *Toronyvég* lakossága ugyan vegyes, de az említett Filep

Géza és egykori baráti köre az itt lakó szegények közül való.

Azt láthatjuk tehát, hogy a *Cigányvajda* farsangi játék két paraszti réteghez kapcsolódik Szamosszegen. Régebb idő óta és általánosabban játszották a szegény paraszt fiatalok, újabban és egyedülállóan a középbirtokos fiatalok egy csoportja.

A *Kungedi* név szempontjából jelentős az a tény, hogy a *Cigányvajda* farsangi játék cigánylegényét a középparaszti-rétegből származó Csóka Mózesék kivételével minden régebbi és újabb játékos csoport *Gazsi*-nak nevezte. Csupán Csóka Mózesék-nél jelentkezik a *Kungedi* név, noha FERENCZI-ék zárójeles jelzéséből (vö. im. 70) az tűnik ki, hogy ez a csoport is jól ismerte a hagyományos *Gazsi* nevet. Fontos ez azért, mert Csóka Mózesék a *Kungedi* nevet egy ma is élő, szegényparaszt származású személytől kölcsönözték.

Templomvég keleti csücskében van egy rövid, *Szugoj* néven ismert utca, ahol egy teljesen földnélküli, sokgyerekes szegényember, Kun István (ragadványnevén: *Szuhos)* élt az 1940-es évek elején. Ennek kisebbik fia: *Kun Gedi*, az azóta már középkorúvá öregedett ember. Gedi fiatalkorában a falurész egyik módosabb gazdájánál szolgálgatott. Osztályhelyzete más falurészhez kötötte volna, de lakása Csóka Mózes középparaszt fiatalokból álló csoportjához kapcsolta, noha azoktól 2—3 évvel fiatalabb volt. Ott ténfergett körükben a kocsmaudvari kuglinál, a téli farsangoláskor. El nem űzték, de nem is foglalkoztak vele. Lassan ingyen bohócuknak tekintették Kun Gedit. Pedig az apró termetű, eleven észjárású legény megállta volna a helyét a farsangi szerepben is. Ilyet azonban sohasem kapott, ezt tiltotta az osztálygőg. A vígkedélyű Csóka Mózesék végülis csináltak Kun Gediből *Kungedi*-t. Megtették cigánylegénnyé névlegesen, mintegy kifejezve ezzel a közöttük levő társadalmi különbséget.

Így született egy figuranév a *Cigányvajda* farsangi játékban. A korabeli másik farsangoló csoport, a Csóka Béláék csoportja sohasem vette át ezt az új nevet, nekik mindig jó volt a *Gazsi* is. Azt viszont, hogy volt-e ebben Kun Gedivel szembeni szolidaritás, vagy csupán az ösztönös hagyományőrzésre való törekvésnek kell tekintenünk, ma már eldönteni érdemlegesen nem lehet. Tény az, hogy a *Cigányvajda* farsangi játék *Kungedi* figuranevét Szamosszegen a lakosság társadalmi különbözősége teremtette.

BALOGH LÁSZLÓ

KÖNYVSZEMLE

A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914

I—II. kötet. Tanulmányok. Szerkesztette és a bevezetést írta: Szabó István

A Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának Kiadványai. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965. 479 + 756 l.

Nem a csalhatatlanság igényével, de biztonsággal állítjuk, hogy e Szabó István szerkesztette két kötet, mely tizenöt szerző tizennyolc tanulmányát fogja egybe, az elmúlt két évtized magyar történetírásának egyik legjelentősebb teljesítménye.

Önismereti tudományaink közt mindig előkelő helye volt a történetírásnak, de a históriikusokat hosszú ideig az uralkodó osztályok múltja foglalkoztatta. Az egyoldalúság lassan kezdett kiegészülni a nemtelen tömegek történetének vizsgálatával, azonban e gyűjteményes munka megjelenéséig jobbára csak az 1848 előtti parasztságot ismertük. A rendi keretek között, különféle kategóriákban viszonylag jól körülhatárolható paraszti osztály sorsa, úgy tetszik, jobban vonzotta a kutatókat. Pedig a kapitalizmuskori Magyarországon jóllehet a jobbágykorénál jóval differenciáltabb parasztság alakult ki, az ország összlakosságához viszonyított arányszáma nem sokkal volt alacsonyabb az 1848 előttinél. A szabadságharc idején az ország lakosságának 70—80%-át, hatvan esztendős kapitalista fejlődés után 61,5%-át tartotta el a mezőgazdaság (Szabó István: *Bevezetés* I. 9).

A parasztság több mint félévezreden át volt alapnépesség, alapvető dolgozó osztály Magyarországon. Ez a tény a kelet-európai fejlődés sajátossága, és semmivel sem inkább meghatározó, mint más hasonló történeti sorsú országoké. A jobbágyfölszabadítás a fejlődés során már régóta kikerülhetetlen egyetlen nap eredménye volt, mely a rendi jogállapotból a polgári szabadság státusába juttatott milliókat. A földuzzadt folyóvíz torkolatánál fölhúzták a zsilipeket, s az áradat kavarogva, örvényeket hányva ömlött a folyamba s a tengerbe. A „szabadság és tulajdon" eszméjének nagy nemzedéke politikai küzdelmeiben valójában leegyszerűsítve képzelte el a bajok s problémák megoldását, jobbra fordulását. Szabadságot adtak a rendi korlátok eltörlésével, de tulajdont csak a parasztság kisebbik hányada nyert. Az új helyzetben tulajdonképpen csak egy dologban volt egységes az annak látott vagy vélt földmívelő osztály, abban, hogy kereste a megmaradás lehetőségeit vagy a kiutat a bomló, átalakulóban levő életformából, kereste problémái megoldását. Ezek a problémák azonban nemcsak előre mutattak, nemcsak az új helyzet szülöttei voltak. A jobbágyfölszabadítás, jóllehet elementárisan megfogalmazott követelésként jelentkezett, sokkal nagyvonalúbban lett megalkotva, minthogy számolt volna a földmívelő lakosság társadalmi tagozódásával, bonyolult birtokviszonyaival, gazdasági kötöttségeivel. Ezért nemcsak kísértenek, hanem minduntalan felbukkannak a feudális maradványok. A tanulmánykötet első részének dolgozatai *A jobbágyrendszer maradványai* összefoglaló címet viselik. Für Lajos tanulmánya tárgyalja a jobbágyfelszabadítás végrehajtását (*Jobbágyföld—parasztföld* I. 33—153). A történeti köztudat alig sejti, hogy a jobbágyság intézményének megszüntetése után csaknem a század végéig elhúzódott a vitás ügyek rendezése. A jobbágy és földesúr kapcsolata 1848-ra áttételesen összekuszálódott. Sorsdöntő volt mindenekelőtt az új szabad birtok alapja, az úrbéres föld nagysága. Vita tárgyát képezte a jobbágyi maradvány- és irtványföldeken való osztozkodás. A legelőért meg az erdőért külön-külön kellett harcot vívni, s az osztott rész nagysága és milyensége nem volt közömbös a birtokos paraszt mellett a zsellérnek sem. Az abszolutizmus kormánya majd a monarchia törvényhozása nem sietett a kérdéseket tisztázni, a szőlődézsma kérdését is csak kiegyezés után rendezték. A század utolsó évtizedére lassan megoldódó peres ügyek mérlege nem mutatja egyértelműen a parasztság győzelmét. Jóllehet a megváltást az állam magára vállalta, de a birtoklásért folyt jogi küzdelmekben tetemes veszteséget szenvedett a parasztkézen levő földbirtok is. Für Lajos óriási forrásanyagra támaszkodva, emelkedett szemlélettel, a tanulmányírás legjobb stílustörekvéseit egyesítve írta meg tanulmányát. Külön könyvként is megállaná

helyét, nemcsak azért mert terjedelemre az egyik leghosszabb társai közt, zárt kerek egység, hanem mert alapvető jellegű, s nincs a két kötetben olyan dolgozat, mely valamiképpen ne kapcsolódnék az általa földolgozott kérdésekhez.

Gyimesi Sándor a telepítvényes falvakról írván, olyan paraszti csoportot vizsgált, melyre nem vonatkozott a jobbágyfölszabadítás, s 1848 után továbbra is szinte teljesen ki volt szolgáltatva földesurának *(A telepítvényes falvak „felszabadulása"* I. 154—206). A telepítvényeseknek különleges helyzetük volt, magánjogi viszonyban álltak földesurukkal. Sokáig ezért feledkezett meg róluk a törvényhozás, és később is felemásan intézkedtek sorsukról, ugyannyira, hogyha a társadalmi rend nem változik némelyik község még napjainkban is fizetné megváltását. A jobbágyrendszer, de sokkal inkább a feudalizmus egész gazdasági rendjének hagyománya volt a földbirtoknak egy határon belüli nagyarányú széttagoltsága. Az Európa-szerte elterjedt jelenség megszüntetésének igénye már a XVIII. században jelentkezett hazánkban, 1848 után azonban mint a haladás egyik lépcsőfoka égető szükséggé vált. Végrehajtása mégis vontatottan folyt le, s a műveletek mérlege mutatja, hogy bár csökkent, gyakorlatilag nem szűnt meg a paraszti birtok széttagoltsága. Simonffy Emil tanulmánya vezet végig a tagosítások történetén, ismerteti a kapcsolatos törekvéseket, törvényeket és ellenveléményeket. Dolgozata függelékeként táblázatokat közöl egyes községek birtokállományának jelen század elején volt széttagoltságáról *(A parasztföld és a tagosítás* I. 207—264). Mindenképpen sajnálnunk kell, hogy a legelő- erdő- és más birtokközösségek sorsát tárgyaló tanulmány nem készült el, s csonkán maradt a kiadvány első nagy fejezete (vö: *Bevezetés* I. 20).

Magyarországon a paraszti termelés évszázadokon át hagyományos volt. Szinte alig érintették meg Nyugat-Európa ipari és mezőgazdasági forradalmai, mert az Elbától keletre fekvő területek itt nem részletezhető okok miatt, ekkor már sajátságosan más úton fejlődtek tovább. Hazánkban a XVIII. század végén kezdték az „okszerű" gazdálkodás szükségét hirdetni. A szakírók figyelmeztető szava és a jó tanácsok azonban évtizedek multán jutottak el a parasztokhoz, eredményeikről csupán 1848 után lehet szólni, amikor az általános gazdasági kényszer igazolta a korábbi elképzeléseket és szándékokat. Varga Gyula úttörő munkát végzett, amikor megpróbálta számba venni a jobbágyfelszabadítás korának paraszti munkaeszközeit, melyeket akár századokkal előbb, a hagyományszerűség jellemzett. A kapitalizmus kibontakozásával megjelentek a mezőgazdasági gépek, s megteremtődtek felemás módon a gépesítés feltételei is. A paraszti gazdaságokban megindult a hagyományos munkaeszközök korszerűekkel való felváltódása *(A parasztgazdaság munkaeszközei* I. 267—348). Nemcsak az eszközök változtak, hanem a követelményeknek megfelelően változott a termelési technika, a paraszti gazdálkodás egésze is. Balogh István tanulmánya a változás éveit ragadja meg, amint a jobbágyfelszabadítás korának gazdálkodása lassan átalakul a kapitalizálódás, az árutermelés igényeihez idomulva. A tőkés fejlődés útjára lépés korántsem zavartalan és zökkenő mentes. Vontatottan terjedtek az új szakismeretek, lassan és felemás módon változott a gazdálkodás szerkezete. Vesztesége a tanulmánynak, hogy a szerző jórészt az Alföldre szűkítette vizsgálódásait. Gondolunk itt pl. a belterjesedés egyik útjára, a dunántúli intenzív állattenyésztés kialakulására *(A paraszti gazdálkodás és termelési technika* I. 349—428).

Különös szín a paraszti gazdálkodásban a tanyás gazdálkodás, jóllehet csak az Alföld egy részére, nagyjából a hajdani hódoltsági területre terjedt ki. Balogh István véle foglalkozó tanulmánya sarkalatos része a kiadványnak *(Az alföldi tanyás gazdálkodás* I. 429—479). Méltó szintézise annak a hatalmas ismeretanyagnak, amelyet félévszázadon át halmozott föl a magyar tanyáról a szociológia, a településtörténet- és földrajz, valamint a néprajz. A tanya mint a gazdálkodás és település egyhelyütt található egysége, az árutermelő paraszti gazdálkodás egyik állomása volt.

A kiadvány munkatársai közül talán Orosz Istvánnak kellett legtöbb nehézséget leküzdenie tanulmány írás közben. Für Lajoshoz hasonlóan alapvető kérdést próbál kifejteni a feltevések tömegéből. Forrásai nehezen áttekinthető halmazt képeznek, s a legjobb igyekezetre van szüksége, hogy bemutassa a differenciálódással és kisajátítással bomló kapitalizmuskori parasztbirtok sorsát *(A differenciálódás és kisajátítás* II. 9—145). A szerző a tudományos igazságkeresés jegyében nem egy részletkérdést nyitva hagy, nem egyszer csak feltevésre szorítkozik. Alapos és megfontolt kutatásait a legújabb agrártörténeti "mélyfurások" igazolják (pl: Szabad György: *A rendszeres kataszteri munkálatok agrártörténeti értékelésével foglalkozó kísérletek célkitűzéseiről.* Agr. Tört. Sz. 1966. 13—17, Bali János; *Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében;* Fegyó János: *Gelej az 1889. és az 1910. évi kataszteri felmérések tükrében.* Agr. Tört. Sz. 1966. 18—72).

A reformkor nagy nemzedéke már alig konstatálhatta, hogy az általa oly erősen

óhajtott jobbágyfelszabadítás korántsem oldotta meg a „nemzetfenntartó" parasztság problémáit, s mi több újabb s újabb nehézségek tornyosulnak. A kor sajátos viszonyaiból fakad, hogy a bomló paraszti birtokot először az uralkodó osztály földbirtokosai veszik „védelmükbe". Hársfalvi Péter tanulmánya szól ezekről a mozgalmakról *(Törekvések a parasztbirtok „védelmére"* II. 146—183). Az „agrárius" nagybirtokos csoport törekvését retrográd indítékok inspirálták, alapvető fejlődési tendenciáknak próbáltak ellene szegülni. Ezidőben a parasztbirtoknak éppolyan fontos létkérdése a hitel, mint a korszak teljes magyar gazdasági életének évtizedek óta az. Szabad György tanulmánya követi a felszabadult jobbágyföld útját, hogyan küzd a hitelhiánnyal, az uzsorával, hogyan birkózik a szabadverseny sodrában, s miként kerül a banktőke függésébe *(A hitelviszonyok* II. 184—245). Varga István a korszak adótörténetének összefoglalását adja azzal a végső megállapítással, hogy a közterhek évtizedről évtizedre való növekedésével állandóan nő a parasztbirtok megterhelése is (*A közterhek* II. 246—318). A parasztság viszonylag legállandóbb rétegével, a birtokos parasztsággal foglalkozó tanulmányok közül sajnálatosan elmaradt egy, magának a birtokos parasztságnak a jellemzésével, méginkább sajnálatos, hogy elmaradtak azok, melyek a parasztbirtok határát valamelyest tágító mozgalmakkal és akciókkal foglalkoztak volna: részes művelés, bérleti rendszer, a ledolgozás formái, parcellázások, telepítések (vö: I. 23). Bár a fejlődés fő iránya a differenciálódás és a kisajátítás volt, mégsem közömbösek ezek a gyenge ellentendenciák. Némelyik pl. a telepítés vagy a parcellázás a kor ideológiai történetének ismeretéhez is hasznos eredményeket szolgáltathattak volna. (Katona Imre tanulmánya egy helyen említi a kubikusok részvételét a telepítési akciókban: II. 427.) A magunk részéről hiányoljuk a paraszti születésszabályozás kérdésével foglalkozó dolgozatot is, hiszen az ország egyes vidékein, alig egy évtizeddel a jobbágyfelszabadítás után, bonyolult s e kiadványban is tárgyalt folyamatok eredményeként, velejárójaként már jelentkezik az „egyke" (dunántúli protestáns vidékek és kisnemesi falvak). Nyilvánvalóan egyik oka a polgárosodás terjedése. De úgy véljük egyben a birtokos parasztság védekező reflexe, válasza is az előbbiekben tárgyalt általános problémákra. Tömeges méreteket öltve hatása van a paraszti gazdálkodás szerkezetére, az egész paraszti életmódra is.

A parasztbirtok után külön nagy fejezet, több tanulmánnyal a birtoktalan parasztok sorsát kíséri figyelemmel. Sárközi Zoltán a summásokat, a nincstelen parasztság egyik különös csoportját jellemzi *(A summások* II. 321—381). Katona Imre még néhány kisebb csoportot (hajózási, erdei, vasúti, építő stb. munkások), s a nevezetes kubikusságot mutatja be *(Átmeneti bérmunkaformák* II. 382—432). Itt találkozunk először a paraszti sorból való kilépéssel, a munkássá válás lehetőségeivel. Adós maradt azonban a kiadvány az uradalmi cselédség és a napszámosok nagyszámú, jelentős rétegéről szóló dolgozatokkal. Rácz István a parasztfalu bomlásának két útjával a városba költözéssel és a kivándorlással foglalkozik *(A parasztok elvándorlása a faluból* II. 433—483). Írása mindenképpen tanulságos, kár, hogy a Balkánra, s főleg Romániába irányuló, sajátos indítékú, a XVIII. századtól folyamatos kivándorlásnak kisebb jelentőséget tulajdonít a valónál (II. 469). (A kérdésnek hatalmas irodalma van. L. Mikecs László: *Csángók* c. könyvének függelékét. Bp. 1941.)

„A munka ötödik részében helyet foglaló három tanulmány az előző tanulmányok tudati és szociológiai viszonyainak, valamint a paraszti község és autonómia legfontosabb formáinak megtárgyalását kívánták nyújtani." — mondja a bevezetésben a szerkesztő (I. 25). Balogh István e kiadványban sorban harmadik tanulmánya a paraszti műveltség állapotáról és változásairól szól *(A paraszti művelődés* II. 487—564). A hagyományos paraszti kultúra a paraszti életforma egészével együtt indult bomlásnak korszakunkban. Ez a bomlás azonban egyúttal kulturális gyarapodást is jelent. Mégis való igaz, hogy az eredmények nem elégségesek, s ebben az akadozva fejlődő népoktatás, a parasztság számára alig elérhető, de részéről nem is igen igényelt közép- és felsőfokú oktatás is hibás. A spontán művelődés sokféle útja-módja sem képviselt a kornak megfelelő szintet. Balogh István tanulmánya olyan sokrétű, annyi problémát fölölel, hogy olvasása után önkéntelen fölötlik: e kérdéscsoportról talán önálló tanulmánygyűjtemény is születhetne. A magunk részéről azt hiányoljuk, hogy a múlt század 80—90-es éveiben gyorsan erőre kapó vallásos szekták hódításáról nem esett szó akár itt, akár más tanulmányban. Úgy véljük, hogy a történelmi egyházak kebeléből kilépő elsősorban szegényparaszti tömegek ügye, nemcsak egyházi ügy, hanem egyfajta megoldás- és válaszkeresés a szociális problémákra.

Horváth Zoltán tanulmánya a földesúri befolyás alól szabaduló, egy időben az autonómiára törekvő községi önigazgatásról szól. Kár, hogy forrásai, példái túlnyomóan a nyugat-dunántúli megyékből származnak *(A községi önkormányzat és a parasztság* II. 565—615). Gyimesi Sándor a kor utolsó két évtizedének szövetkezeti mozgalmairól ír,

amelyek a parasztság anyagi fölemelkedését célozták, de eredményt ritkán értek el (*A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak* II. 616—652).

Annak hangsúlyozásával, hogy ilyen hatalmas történetírói vállalkozás mint e kétkötetes gyűjtemény, komoly s mindenképpen tiszteletre méltó cselekedet, a megbántás legcsekélyebb szándéka nélkül kell azt mondanunk, hogy mind a tanulmánygyűjtemény, mind a magyar történetírás számára veszteség a parasztság politikai mozgalmaival foglalkozó tanulmány vagy tanulmányok elmaradása. Hiány, hogy az eredeti tervekkel ellentétben nem készült el egy, a paraszti osztályharccal foglalkozó írás (Vö. Pölöskei Ferenc hozzászólása Szabó István előadásához. Századok, 1961. 859—61; *Bevezetés* I. 26).

A második kötet s egyben az egész mű lezárása Niederhauser Emil rövid tanulmánya, mely a tárgyalt kapitalizmuskorabeli parasztságtörténeti kérdéseknek európai, leginkább kelet-európai párhuzamait rajzolja meg vázlatosan (*A parasztság Európában* II. 655—691).

A tizenhét tanulmányból kibontakozó kép a parasztság relatív elnyomorodását mutatja. Egyfelől a jobbágyrendszer szégyenletes maradványai, a differenciálódás és kisajátítás, a telepítvényes falvak nyomora, rossz hitelviszonyok, növekvő közterhek, kiszolgáltatott summásság, menekülés a faluból, másfelől a feudális megkötöttségektől szabadult paraszti földtulajdon, az eszközváltások, a termelési technika változása, a termelési tapasztalat növekedése, a művelődés fejlődése, a szétaprózódás megszüntetésére törekvő tagosítások, egy-egy jó szövetkezet. Igaz, hogy a tanulmányok nagyobb része nem az emelkedést, hanem a parasztság körülményeinek egyre rosszabbra fordulását tárja elénk, mindenkor hangsúlyozván a fejlődés általánosan érvényesülő tendenciáját, az események szükségszerű menetét, a paraszti osztály bomlását és átalakulását.

A tanulmányokat ismertetvén némelykor kisebb-nagyobb adósságokról szóltunk. Ezek azonban együttvéve sem csökkentik a kötetek szerkesztőjének és bevezetés szerzőjének, Szabó István professzor munkájának értékét. Jelentős életmű egyik betetőzése ez a gyűjteményes kiadvány. Jobbára tanítványok írták és nagyobbára vidéken élő kutatók, bizonyítván, hogy nemcsak a fővárosban lehet színvonalas kutatómunkát végezni. Nagyobb létszámú munkaközösséget nehéz összefogni, jó kollektívává alakítani, de a jó szerkesztés képes kiküszöbölni az egyenetlenségeket, mint ahogy így történt a jelen esetben is. E recenzió szerzője nem is az egyes tanulmányok közt szükségszerűen megmaradó különbségekre figyelt, hanem az együttes teljesítmény nagyságára. Nem igyekezett értékrendet felállítani, sokkalta inkább a tisztelet vezérelte a tanulmányok olvasása közben. A feladat nem kevesebb volt, mint annak az alapnépességnek a közelmúlt történetét megragadni, mely elődje, alapja a ma dolgozó osztályainak is. A tanulmányok azzal a korral foglalkoznak, mely nemcsak a parasztság sok évszázados állandóságát formálta át, hanem egy egész országét, a maga módján kialakítva egy magasabb rendű társadalom arculatát, mely már magában hordozta jelen társadalmi rendszerünk megszületését is. Némelykor néhány, máskor sok-sok áttételen keresztül ma is találkozunk e korszak emlékeivel, intézményeivel, maradandó alkotásaival vagy rossz örökségével. Amit ma polgári Magyarországnak nevezünk az jórészt ebben az 1848-tól 1914-ig terjedő időben alakult, formálódott, kapta karakterét: a főváros, a kapitalista értelemben vett ipar és kereskedelem, a modern tudomány, művészet. A népi kultúra vizsgálójának különösen fontos a kor történetének ismerete. A néprajzkutatónak mint alapvető művekhez kell fordulnia ezekhez a tanulmányokhoz, hiszen amit klasszikus néprajznak nevezünk, a „népi kultúrának" tartunk, az a kapitalizmuskori parasztság műveltsége, ennek a korszaknak a paraszti kultúrája. A mai 70 évesek emlékezetéből töredékesen rekonstruálódik a kultúra, mely évszázados fejlődés után korszakunkra érte el virágkorát, majd gyors ütemben bomlani kezdett. A tanulmányok szerzőinek vissza-visszatérő forrása a néprajztudomány által feltárt anyag. (Szabó István több helyen hangsúlyozza ezt: Századok, 1961. 858, *Bevezetés* 18, 29.) A néprajz eredményeinek felhasználása egyik összetevője a gyűjteményes kiadvány módszertani újdonságának. A kapitalizmus parasztgazdaságáról nem tájékoztatnak olyan pontos és részletes források, mint a megelőző kor jobbágygazdaságairól. Nehezítette a tanulmányok megszületését az is, hogy előtanulmányok alig voltak a kapitalizmus parasztságáról. A hiányzó paraszti levéltárak helyett ezért került sor a néprajz és más újtípusú forrás, sajtó, hivatalos statisztikák stb. bevonására. A hatalmas forrásanyag imponáló. A kötetek egyik recenzense megszámlálta és kereken kétezer fölsorolt művet talált az irodalomjegyzékben (Simkovics Gyula, Soproni Szemle 1966. 283). Az irodalomjegyzék, a mutató és a rövidítések jegyzéke után sajnos hiába keresünk idegennyelvű tartalmi ismeretést.

A kiadvány tanulmányai együttvéve lehetővé teszik a magyarországi parasztság egyik jelentős korszakának közelebbi ismeretét. Nyomon kíséri a tőkés fejlődés útján

átalakuló osztály sorsát. A tanulmánygyűjteménynek előtanulmányok hiányában nem állott szándékában szintézist adni. Egyes tanulmányok a teljes ismeretlenség világában, a feltevések közt teremtettek fogódzókat, mások, s ezek száma kevesebb, már bonyolultabb elemzésekre, mélyen járó okfejtésre is vállalkoztak. S végül így is egyfajta elismerésre méltó szintézis kerekedett ki a közös munkából.

A gyűjteményes mű, mely Szabó István nagyszabású koncepcióján alapszik, nemcsak a szerzők sokasága miatt kollektív munka. Amint a bevezetés utolsó soraiban olvashatjuk Veres Péter és Erdei Ferenc indító segítsége után a Magyar Tudományos Akadémia Agrártörténeti Bizottságának vezetésével, beleértve a lektorok sokaságát, a szerkesztő munkatársait, a magyar agrártörténetírás majd minden munkása bábáskodott megszületésénél. Ilyenformán méltán írhatja a szerkesztő (30. l.): „. . . .munkánk egyúttal biztatás is óhajt lenni a folytatásra: az elmúlt évszázad parasztság történetének teljes tudományos feltárására."

Kósa László

Rozsályi népmesék

UMNGY XII. Gyűjtötte, a bevezető tanulmányt írta és a fényképfelvételeket készítette Béres András. Akadémiai kiadó, Bp. 1967. 519 l. + 14 l.

Idestova 30 éves az Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, amelynek 1940 óta 15 kötete látott napvilágot. A kötetek közül hat egy-egy jelentősebb „alkotó" mesélő *(Fedics Mihály, Pandur Péter, Ámi Lajos)* teljes mesekincsét adja közre, figyelemmel kísérve a mesélő egész életútját, meséinek alkotáslélektani mozzanatait stb.; míg a többi kötetekben a kutatók a mesemondó, -hallgató közösségeket (család, falu, megye) veszik vizsgálóra. Ilyen Béres András több éves gyűjtőmunkájának eredménye a Rozsályi népmesék is.

Rozsály, Béres András szülőfaluja „a közigazgatásilag összekapcsolt Szabolcs-Szatmárban, a korábbi Szatmár megyében, a csengeri járásban fekszik". (5) A szerző jó érzékkel — gyermekkori emlékei nyomán elindulva — választotta gyűjtőterepül a fejlődéstől elég sokáig elzárt Rozsályt. A 141 folklórszöveg zömét az 1949 (43 db), 1950 (11 db), 1951 (55 db) és 1952 (18 db)-es évben gyűjtötte. A jegyzetekből kitűnik, hogy az anyaggyűjtést 1958-ban zárta le, ezután következett feldolgozó munkája.

Nem a teljesség igényével, csak a mai mesei környezet érzékeltetésére és indoklásaképp a bevezető fejezetben (5—28) Rozsály történelmi múltjából kapunk ízelítőt. Lényegesen kimunkáltabb az a kép, amelyet a falu mai életéről, szociális, kulturális viszonyairól ad Béres. Ezzel — különösképp a társas munkaalkalmak részletező leírásával — világossá válik, miért maradhatott meg a mesemondás a közös munkák egyik legkedveltebb kísérőjeként. Igaz ugyan, hogy Rozsályban még eleven a mesemondás gyakorlata, de mivel az a mai mesehallgató közönség sok tekintetben megváltozott igényeit szeretné kielégíteni, formailag, tartalmilag változékonyabb, kevésbé hagyományőrző. *Ezért fonódik össze* szorosan a rozsályi mesevilág szinterén és hőseiben a mindennapi élet ezernyi *reális* mozzanata az *irracionálissal*. [A 27. mesében a mesemondó a legnagyobb természetességgel szövi be a *telefont* és a *távirato*t a hős kalandjaiba.] A tartalmi változások fordított esetével, az igaz történetek, *személyes élmények mesévé alakításával* is találkozunk a falu meseéletében, írja Béres András. (16) A jegyzetekben Kovács Ágnes így jellemzi a kötet meseanyagát: „A rozsályi mesék szépek, kerekek, jól elmondottak. Sok azonban az újszerű redakció, szokatlan típuskapcsolat. Ez magyarázható részben a jó mesemondók viszonylag nagy számával, s az eleven meseélettel, de emellett a szájhagyományban őrzött *meseszövegek eredetének felderítése, a község etnikai* összetételének, *s a községet ért kulturális hatásoknak a történeti síkon való alaposabb feltárása is sok figyelemre méltó adattal szolgálna*." (438, kiemelés tőlem.) Ez a munka még Béres Andrásra, a falut legjobban ismerő kutatóra hárul, a közös, közép-európai perspektíva felvázolása [Szabolcs-Szatmár kimagaslóan gazdag mesekincse esetében pedig „a kárpátukrán, román és kelet-európai cigány meseanyag alaposabb megismerése" (438)] — az egész magyar mesekutatás mielőbbi feladata.

A bevezető fejezet 23 férfi és 13 női adatközlőről tesz említést. Ők a falu szóbajöhető mesélői. Kár, hogy a mesemondók bemutatása kicsit szűkszavú, és mintha nem is egységes szempontok alapján, sietősen készült volna. Bár a szerző elég világosan elkülöníti az *alkotó* és *reprodukáló* mesemondó típusokat egymástól, a bemutatás rendszere nem érthető. Azon kívül, hogy *nemek szerint* csoportosítja adatközlőit, nem értékrendben,

nem koruk vagy meserepertoárjuk jellege szerint, de nem is ABC-rendben ismerteti őket, hanem, úgy tűnik: találomra. Mindenképpen hasznos lett volna egy *adatközlő-* és *repertoár-mutatót* szerkeszteni, hogy ne a tartalomjegyzék 141 tételéből kelljen kiböngészni és összeállítani egy-egy mesélő itt közölt mesekincsének profilját. Bizonyára véletlenül maradt ki a felsorolásból a 10 tréfás mesével illetőleg hiedelemmondával szereplő *Halász András* és a Tréfás mesék fejezetében hatszor szót kapott *Tarcza András*. *Donka Péternét* megemlíti ugyan a bemutató fejezet, szöveget azonban nem közöl tőle a kötet. Szívesen olvastam volna a jó mesélők első meseélményeiről, mesetanulási módszerükről, világképükről stb. Rendkívül hasznos viszont mindaz, amit a gyűjtő a mesék és igaz történetek munkára, jó erkölcsre nevelő szerepéről följegyzett (11, 25).

„Kötetünk célja: körképet adni a rozsályi szóbeli népi prózai elbeszélő költészetről a klasszikus tündérmeséktől a mindennapi élet apróbb-nagyobb eseményeit formába öntő »valódi történetekig« „— írja Béres András, majd a mesék közlési technikájáról ejt néhány szót: „Az azonos formai és tartalmi jegyek minél jobb megvilágítása érdekében szövegeinket nem mesemondók, hanem műfajok szerint csoportosítva közöljük . . . Az egyes meseműfajokon belül az Arne-Thompson-féle katalógus új kiadásának számrendjét követtük." (26) Ez igen célszerű megoldásnak látszik, mert meggyorsítja egy-egy közösség mesekincsének áttekintését. Ennek megfelelően a kötet prózai epikus anyagát a következő műfaji csoportosításban kapjuk: (A zárójelbe tett számok a kötet szövegszámai)

I. Tündérmesék (1—28); II. Legendamesék (29—34); III. Novellamesék (35—50); IV. Tréfás mesék (51—96); V. Állatmesék, csalimesék (97—104); a VI. csoport anyaga a Hiedelemmondák, valódi történetek (105—141) nem tartozik ugyan a szorosan vett mesei műfajok egyikéhez sem, de ezek az alkotások a mai szóbeliségben egyre jelentősebb helyet foglalnak el, ezért kerülhettek a mesékkel együvé. Ortutay Gyula több ízben is felhívta a mesekutatók figyelmét arra, mennyire lényeges a prózai epikum összes műfajának gyűjtése, különösképp az olyan elhanyagolt műfajoké, mint az életrajzi elbeszélések, az ún. *igaztörténetek*, *viccek* stb. „Ez a műfaj, mely lekerekített formában a paraszti élet kisebb-nagyobb »szenzációit« meséli el, a mondákhoz hasonló módon nem egyszer személyekhez, helyhez és időponthoz kapcsolódik, ugyanúgy nem szerepel az Arne-Thompson-féle katalógusban, mint a hiedelemmondák. Szórványos jelek után ítélve, s ismerve a kelet-európai parasztság anyanyelvtől független, évszázadok óta azonos életformáját, az a benyomásunk, hogy itt is nem egy vándortéma helyi variánsa bukkan elénk, ezek változatainak összeállításával azonban mind ez ideig senki nem foglalkozott." — írja Kovács Ágnes a »farkasos« világról szóló történetek jegyzeteiben (501).

Napjaink szájhagyományozásában jól megfigyelhető tendencia a „klasszikus" mesei műfajok és az imént említett rövid prózai epikumok gyakorisága, kedveltsége közötti arányeltolódás, az utóbbiak javára. Ezt tükrözi a rozsályi mesekötet anyaga is. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy az itt közreadott hiedelemmondák jó része — minden közkedveltségük ellenére — tartalmilag kidolgozatlan, formailag csiszolatlan. (L. a 111—112—113, 115. szövegeket.) Némelyik nem is tekinthető hiedelemmondának, csupán a babonás hitvilágról szóló, egyszerű közlésnek (L. a 123—124, 126. szövegeket).

A hiedelemmondák, igaz történetek mellett egyetlen műfaji csoport sincs olyan nagy számban képviselve a kötetben, mint a Tréfás mesék, amelyeket ilyen tematikus felosztásban közöl a szerző: ostoba ördög-mesék; cigányanekdoták; rátótiádák; trufák; leányoktatók; hazugságmesék. Gazdag, színes, ízesen elmondott szövegek ezek. Egyszerre szórakoztatnak és tanítanak. Számomra csak az problematikus, hogy a rátótiádának nevezett, mindössze néhány soros közlések (68—72. sz.) ide illenek-e? Ezek tulajdonképpen szólásszerű falucsúfolók vagy azok magyarázatai. A 70_3, 72_1, és a 72_2 szöveg még annak is gyenge.

Tartalma és előadása alapján a Tréfás mesék fejezetébe tartozónak érzem a 11. és 12. tündérmesét. Kovács Ágnes is megjegyzi: „Ez a mesetípus is a babonás történet és mese határán áll. A mesemondó beállítottságától függ, hogy melyik oldalra billen. *Tóth Bálintné* szép, teljes változatát annyira realisztikusan adja elő, hogy ennek alapján ítélve ő és környezete minden bizonnyal megtörtént eseménynek . . . fogja fel a szerető után vágyakozó leány históriáját." (446) A 12. mese jegyzete szerint is ezek a szövegek „már nem mesék, hanem kísértet históriák, előadásukra általában a fonóban kerül sor". (447) E két história az első fejezetben közreadva kissé megbontja a hagyományos tündérmesék harmonikus egymásmellettiségét.

A rozsályi mesék *stílusa*, *előadásmódja* (még a tündérmeséké is!) egészében véve „modern", sok esetben az élőbeszéd pongyolaságaival is teli. Különösen érezhető ez a nyelvi „eleresztettség", lazaság a novellamesékben, valódi történetekben. A mesekutató

számára rendkívül tanulságosak a kétszer lejegyzett szövegek. (L. 16a—b, 23a—b, 50a—b, 52a—b.) A kézírással lejegyzett jegyzett első változatot 6—8 évvel később követi a magnóba mesélt második. A két szöveg összehasonlítása azt bizonyítja, hogy az első, amelyik udvari, fonóbeli beszélgetés során hangzott el, csak a mese főbb fordulatait, a mese vázát tartalmazza. A magnós gyűjtő számára — és a kifejezetten mesehallgatás igényével összegyűlt közönség előtt — viszont színes, fordulatos, kerek mesével „rukkol ki" a mesemondó. Természetesen ez a megfigyelés nem általánosítható, de a kettős változatú rozsályi mesékből ez derült ki. Érdemes megvizsgálni az 50. szöveg a—b változatait! Míg az első az igaz történetekhez közelít stílusában és megformálásában, a magnóra vett b. változat mesei törvényszerűségekhez igazodik. Az a. változat gyönyörű, realista novellába illő őszi kezdőképét meseibb kezdés váltja fel, a b. változat záróformuláját pedig *Szilágyi Ferenc* sok tündérmeséje végén megtaláljuk. „Csak a lakodalom tartott hét napig. Vót ott tiszta víz hét tállal, csicsinke-csunka, papalácsi kása, puliszka téjjel! Ettekittak, még ma is élnek, ha meg nem hóttak." (292)

Fel kell figyelnünk a rozsályi mesék *formula*-gazdagságára! Különösen a kezdő és záró formulák kedveltek. A mesemondók legtöbbje leginkább egy-egy tréfás rigmust mond el meséje végén. (L. a 18, 19, 21, 22. meséket.) Néha ezek a rigmusok vaskosan szókimondók, mint pl. a 23a, 35. és 36. mesékben. Ifj. Szilágyi Ferenc sajátos mesezáró formuláját, amit hol bővítve, hol rövidítve illeszt meséihez, már idéztük. Hangulatteremtő, szép és egy-egy elemével mindig a valóságra utaló mesekezdései is dicsérő szót érdemelnek. (L. a 6, 50a—b, 75, 137, 138. szövegeket.) A bevezető tanulmányban BÉRES külön figyelmet szentel a mesét bevezető tréfás szövegek lélektani hatásának elemzésére.

A Rozsályi népmeséket BÉRES András R o z s á l y é s m e s é l ő i című fényképösszeállítással teszi teljessé. A mellékelt néhány lapos füzetke 10 mesemondóról közöl képet. Legtöbbjüket mesemondás közben örökítette meg a szerző. Nagyon hasznosak az ilyen fényképek kutatónak, laikusnak egyaránt! Legsikerültebbnek a „Lakatos Péter hegedűvel kísért dalbetétes mesét mond" feliratú képet tartom, mert ezen a hallgatóságot is lencsevégre kapta BÉRES. Igen jó néprajzi felvétel ez, — a közönség minden tagja természetes reakcióival lett megörökítve, arcukról a mese rájuk gyakorolt hatása jól leolvasható. Ez a fotó is azt igazolja, hogy a folklóristák sem mellőzhetik gyűjtőútjaikon a fényképezőgépet, mert olyan mozzanatokat örökít meg egy-egy fénykép, amelyeket a leggondosabb gyűjtő sem tud írásban rögzíteni.

A meseszövegek nyelvjárási sajátosságai nem sikkadnak el, jóllehet az akadémiai helyesírásnak megfelelően írta át BÉRES András azokat a szavakat, amelyek a köznyelvben is megvannak. A tájszavak köznyelvi jelentésének listáját a betűrendes S z ó j e g y z é k ben találja meg az olvasó.

Több ízben hivatkoztam már KOVÁCS Ágnes rendkívül alapos jegyzetanyagára, mely a rozsályi mesetípusok egyéb magyarországi megfelelőit és a kérdéses mesetípus, illetőleg mese forrásait is idézi. Az Á l t a l á n o s t u d n i v a l ó k című fejezetben a jegyzetek összeállításakor felmerült technikai problémákon kívül a Magyar Népmese Katalógus munkálatairól is tájékoztat bennünket.

Élvezetes, egészében véve jól szerkesztett, sok, hasznos ötlettel teli munkát vesz kezébe a Rozsályi népmesékkel az olvasó. Az esetleges hiányok, hézagok pótlása nemcsak BÉRES András, hanem az egész magyar népmesekutatás feladata, mert nagy adósságot törleszt az UMNGY népmeséink, mondáink szövegközlésével, de ezek a kötetek csak kezdeteit jelzik prózai epikumaink tudományos feldolgozásának.

KÜLLŐS IMOLA

Kríza Ildikó: A halálra táncoltatott lány

(Egy magyar népballadacsoport vizsgálata). Akadémiai Kiadó, Bp. 1967. 202 l. Néprajzi tanulmányok. Szerk.: ORTUTAY Gyula.

A MTA egyik legfiatalabb intézményének, a Néprajzi Kutató Csoportnak tanulmánykötet-sorozatát folytatta KRÍZA Ildikó ballada-monográfiája. Örömmel köszöntjük a külsőségeiben megnyerő, ízléses kiállítású sorozatot (melynek már a harmadik kötete is napvilágot látott: MANGA János: Ünnepek, szokások az Ipoly mentén, 1968.), s amely kedvező publikációs lehetőséget biztosít a néprajz-kutatók hosszabb lélegzetű elméleti munkái számára.

Kríza Ildikó ballada-elemzése tulajdonképpen már évekkel ezelőtt, 1964 januárjában elkészült; a változat-gyűjtést pedig még 1962-ben lezárta, — így a kötet tanulságait nemcsak a kívülálló olvasó, hanem maga az író is (az azóta gyűjtött folklóranyag és saját elmélyült elméleti kutatásai alapján) bizonyos „történeti" távlattal tudja szemlélni.

A könyv első fejezetei (Bevezetés, I. fej.) megokolják a számunkra kissé szokatlan témaválasztást — egyetlen balladaszüzsé köré csoportosult népköltési szövegek elemző vizsgálatának szükségességét. A szerző ezekben a fejezetekben felvázolja az eddigi elméleti és monografikus balladakutatások eredményeit, hiányosságait, s új aspektusból világítja meg a további kutatások lehetőségét. Mindenekelőtt arra hívja fel a figyelmet, hogy a folklóralkotások (műfajok és azokon belül a szüzsék) történeti fejlődésük során jelentős mértékben tükrözik az alkotó közösség, a társadalom életviszonyaiban bekövetkezett változásokat. „Új megállapítások csak akkor születhetnek" — írja — „ha a társadalmi alapról kiindulva figyeljük a ballada alakulását, tartalmi, formai, funkcióbeli változását" (26).

Ez az alapállás — ha a kutatás összehasonlító-történeti módszerrel párosul — hasznos tanulságokkal szolgálhat irodalomtörténésznek, folklóristának egyaránt. *Egyrészt* képet adhat az életviszonyokat, társadalmi morált tükröző folklórműfajok fejlettségi fokozatairól, a műfajok tematikus és formai változásainak összefüggéseiről; *másrészt* meghatározhatja az egyes történeti korok műfaji hierarchiáját.

Kríza Ildikó vizsgálati módszere induktív, egyetlen balladacsoport elemzésekor feltáruló törvényszerűségekből próbálja meg kikövetkeztetni a balladaműfaj fejlődésének különböző történeti fokozatait, és a folklórváltozatok kialakulásának általános tendenciáját. Ennek érdekében részletesen ismerteti, értelmezi a ballada cselekményét (II. fej.), s a vizsgálathoz egybegyűjtött 251 variánsból néhány szép, kerek változattal illusztrálja is a „klasszikus megfogalmazású" és az „újabb formai sajátosságokat mutató" alkotások közötti különbséget.

Elemzésének középpontjában mindvégig a halálratáncoltatás — a tragédia — oka: 1. társadalmi ellentét; 2. szerelmi konfliktus; 3. ördögi praktika; morális mondanivalója és e mondanivaló koronkénti aktualizálódása áll.

Vitatható, hogy egy olyan epikus műfaj esetében mint a „Halálra táncoltatott lány" balladája helyes-e ez a tragikum-központú szemlélet. Ugyanis nem a konfliktustípus fejlődik az idők folyamán, hanem az epikus előadás, tehát maga a műfaj. Ennek a műfaji fejlődésnek nyomait viseli magán a szüzsé megfogalmazása, kidolgozása is. — Jól példázza ezt a fejlődést a motivumrendszer elemzése során kimutatható „idegen" elemek beágyazódása a „klasszikus" balladaszövegbe. [Gondolok itt a „Megölt legény" balladánk temetésre vonatkozó párbeszédes részére, amelyet megtalálhatunk „A halálra táncoltatott lány" újabb stílusú változataiban is. Erre Kríza Ildikó külön felhívja a figyelmet. (179)]

A tanulmány III. fejezete a balladatípus motívumrendszerét tárja fel. A motívumok áttekintése „Részint a ballada mondanivalójának jobb megértését segíti elő, másrészt megmutatja egyéb ballada formakincsével való kapcsolatot, ami pedig bizonyítja a népköltészeti alkotások szoros összetartozását. A motívumok alakulásával lehet továbbá világosan, sokoldalúan rámutatni, hogyan változik a ballada, hogyan lesz mindig aktuális, újszerű az évszázados hagyományú." (125)

A balladakutatás perspektíváit és a balladán belüli változás-vizsgálat fontosságát Honti Jánost idézve vázolja a szerző. Sajnálatos, hogy a Honti idézetnek csak egyik felét tartotta szem előtt, pedig a balladakutatással (és bármilyen más folklór műfaj kutatásával) szemben támasztott követelményeknek ez a része is megszívlelendő volna. „Szükség van még jó balladamonográfiákra is. *Ezeket* részben a *Stoffgeschichte szemszögéből kell megírni, hogy megtaláljuk a kapcsolatot az egyes balladatémák és a közös európai balladahagyomány között.*" (Idézi a 125. oldalon, kiemelés tőlem.)

„A halálra táncoltatott lány" balladának motívumokra való bontása során kiderül, melyek azok a motívumok, amelyek elengedhetetlen tartozékai, strukturális elemei a balladatípusnak: 1. bálbahívás; 2. kiöltözködés; 4. halálra táncoltatás; és melyek azok, amelyek csak motiválják, színesebbé teszik a balladában elmondott történetet, de strukturálisan nem nélkülözhetetlenek: 3. a lány megérkezése a bálba, a tragédia előrevetítése; 5. az átok; 6. a lány temetésére harangoznak; 7. a legény halála, ill. büntetése. A mű szerzője minden alkalommal megmagyarázza, illetőleg társadalmi indítóokokra vezeti vissza egy-egy motívum gazdagodását vagy egyszerűsödését.

Az összefoglaló fejezet öt pontban summázza ennek a jórészt újszerű vizsgálatnak a tanulságait. Kríza Ildikó saját eredményei alapján ezt a *típus-elemző módszert* alkalmasnak tartja egyéb balladatípusok „egy nyelvterületen belüli fejlődéselemző" vizsgálatára. (187)

Ebben az ismertetésben nem áll módomban részletekbe menően vitázni a mű alapkoncepciójával, illetőleg a választott vizsgálati módszerrel. Egy-egy kutatási metódus helyességét mindig az elért eredmények minősége és mennyisége határozza meg. Sajnálatosnak tartom, hogy a balladatípus európai megfelelőiről alig esett szó, ezért az elemzés — az európai folklór-hagyomány egészét tekintve, s e komplexumban a magyar hagyomány helyét keresve — kissé a levegőben lóg.

Kríza Ildikó újszerű, sok oldalú módszere ettől függetlenül figyelemre méltó, eredményei helytállóak, mert vizsgálata a magyar népköltészet sokféle műfajban testet öltő, hatalmas anyagán alapul. Az alkotások pedig önmagukért beszélnek.

A tanulmányt az elemzéshez felhasznált balladaszövegek forrásjegyzéke egészíti ki. (193—202)

Küllős Imola

Asztalos István: Az állattenyésztés területi megoszlása Magyarországon

Akadémiai Kiadó, Budapest 1968. 250 l. 103 ábra, 47 táblázat

A két világháború között még egymást támogató néprajzi és gazdaságföldrajzi kutatás a felszabadulást követő évtizedekben egyre távolabb került egymástól. Mindkét tudományszak új utat, kutatási módszert keresett, és talált, s kidőlt a sorból a két stúdiumot munkásságukban, iskolázottságukban, személyükben összekapcsoló kutatók zöme (Bátky, Györffy, Gönyey). A néprajzi kutatás súlypontja fokozatosan történeti, agrártörténeti irányba tolódott el, a gazdaságföldrajz pedig egyre inkább a gazdasági tervezést segítő, gyakorlati célú studiummá vált. A végeredményében helyeselhető irányváltás sajnos azzal a következménnyel járt, hogy a két tudományszak ma már alig talál közös érintkezési pontot. A *Földrajzi tanulmányok* c. sorozat újabb kötete azt bizonyítja, hogy a néprajz és a gazdaságföldrajz eredményei azért ma is kölcsönös figyelmet érdemelnek.

Asztalos István a KSH kiadványainak és kéziratos anyagainak felhasználásával a magyar állattenyésztés területi típusainak, az állattartás körzeteinek 1960. évi állapotát elemezte, de a vizsgálatba szükség szerint bevonta a közel egy évszázada felgyűlt statisztikai anyagot is. A tematikus monográfia jelentőségét emeli, hogy az elmúlt évtizedekben csekély számban jelent meg a kérdéskört elemző munka. (L. *A szántóföldi termelés és állattenyésztés üzemi tájai*. Budapest 1942. 40 db. járási bontású térképmellékkel; Görög László: *Magyarország mezőgazdasági földrajza*. Budapest 1954; Bernát Tivadar—Enyedi György: *A magyar mezőgazdaság termelési körzetei*. Budapest 1961.) Az állattenyésztés területi különbségeinek feltárására, az egyes állatfajok tenyésztési körzeteinek meghatározására elsőként Asztalos István vállalkozott.

Könyvének első fejezetében áttekinti a magyar állattenyésztés történetét a XVI. századtól napjainkig. Csak sajnálhatjuk, hogy elnagyoltan, kevés forrásra támaszkodva, s mindössze 14 oldalon foglalkozik a mai helyzet megértéséhez lényeges előzmények bemutatásával. Örvendetesen tág teret szentelt viszont a takarmányellátás kérdéseinek. A mű második fejezetében részletesen elemzi a rétek és legelők területi alakulását, a különféle szántóföldi takarmánynövények termesztésének történetileg változó táji megoszlását, keresi az állatállomány és takarmányalap összhangjának lehetőségeit. A monográfia III—VIII fejezetében az állattenyésztés egyes ágait veszi sorra. Fontossági sorrendben ezek a következők: szarvasmarha-tenyésztés, sertéstenyésztés, baromfitenyésztés, juhtenyésztés, lótenyésztés s végül egyéb címszó alatt a bivaly-, szamár-, öszvér-, kecsketartás, a méhészet, a selyemhernyótenyésztés, a hal- és vadgazdálkodás. A IX. — összegző — fejezetben a magyar állattenyésztés területi, komplex típusait határozza meg.

Részletes tartalmi ismertetés helyett, célszerűbb lesz néhány érdekesebb megállapítást megjegyeznünk. Így például nem eléggé tudott etnográfusaink körében, hogy 1853 és 1960 között a rét-legelő terület országos viszonylatban felére csökkent, s tetejébe a rétek-kaszálók hozamai is erősen csökkentek. A legelők feltörése az Alföldön öltött a legnagyobb méreteket, aminek az lett a következménye, hogy pl. a szarvasmarha-tartás súlypontja a Dunántúlra tolódott át. Még kevésbé ismert, hogy 1895 óta a szarvasmarha-állomány fogyott, s hogy 1960-ban a juhállomány is csak 3/4-e az 1895-ösnek. Figyelemreméltó, hogy 1895-ben a szarvasmarha-állomány 2/3-a magyar szürke, s nem egészen

egy negyede pirostarka, viszont 1935-ben az összállománynak már 80%-a pirostarka, s ez az arány azóta sem változott. (A harmincas években a Szatmári-síkságon, a Nyírségben és a Hajdúságon a szarvasmarha-állomány fele még magyar fajta volt, s Borsodban is kb. 1/3-a.) 1895-ben még az országos állomány egy negyede ökör, de 1935-ben már csak 8,3%-a; 1960-ban pedig mindössze 1,9% volt az arány. A század elején a sertésállomány több mint 90%-át zsírfajta tette ki, 1960-ban pedig már az állomány 60%-a hússertés volt. Kevesen tudják, hogy az ország rétterületének több mint 50%-a a Dunántúlon van, s itt gyűjtik be a rétiszéna 60%-át. Nem meglepő-e, hogy az állattenyésztés árutermelésében a marhahizlalás a Dunántúlra és Észak-Magyarországra összpontosul? Különösen szembetűnő ez Észak-Magyarországon, ahol az állati termékek értékének 50—60%-át a vágómarha adja (vö. 40. ábra). Ugyanakkor a Dunántúl északi felén, a Marcal völgyében és a Kisalföldön a felvásárolt tej értéke megközelíti a vágómarháét (vö. 44. ábra).

Ezek a példák is meggyőzhetik az olvasót arról, hogy Asztalos István könyve amellett, hogy feldolgozva, térképekre vetítve tálalja a különböző statisztikai összeírások anyagát — s ezzel a népi állattartást, gazdálkodást kutató etnográfusnak fogódzót nyújt az országos áttekintéshez — inspirál, összefüggéseket láttat meg. Azt is meg kell állapítanunk, hogy a magyar állattenyésztés elmúlt évszázadi, e könyvben számokkal, százalékokkal adatolt változásainak a paraszti kultúrában mutatkozó nyomairól közel sincs olyan megbízható elemzésünk, amilyennel a földrajz magáról a gazdasági változás tényeiről rendelkezik. Figyelmet érdemel a gazdaságföldrajz e monográfiában is alkalmazott mennyiségi elemző módszere. Újabban a néprajzban is fokozottabb igény mutatkozik a kulturális jelenségek mennyiségi oldalának felmutatására. A „gyakoriság", a kvantitatív meghatározottság ismerete nélkül egyetlen jelenség sem helyezhető el a műveltségi struktúrában. Sajnos a kvantitatív analízis néprajzi módszerének kidolgozása még várat magára, bár az első biztató lépések már megtörténtek ebbe az irányba. (Vö. Hoffmann Tamás: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest, 1963. Elemzi a nyomtató munka termelékenységét, az emberi és állati munkaerő összefüggéseit.)

Végül szóvá kell tennünk, hogy a kiváló gazdaság-földrajzos szerző, könyvében teljesen figyelmen kívül hagyta a néprajz és az agrártörténet tárgyával kapcsolatban elért eredményeit. Az állattenyésztés területi megoszlásának, változásainak törvényszerűségeit nem lehet csupán a természet—földrajzi adottságokkal, adminisztratív rendeletekkel stb. magyarázni. Egy-egy állattenyésztő körzet kialakulásában, a termelő tevékenység intenzitásában, irányában az ott élő paraszti közösségek munkája, termelői tapasztalata és kulturális hagyománya foglaltatik még akkor is, ha azt a gazdasági tervezés nem mindig vette tudomásul.

Paládi-Kovács Attila

Szabó László: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX—XX. században

Szolnok, 1968. 168 l. A Damjanich János Múzeum Közleményei 15—18.

A magyar néprajztudomány még nem egy fontos részterület feltárásával adós. Mindenképpen jó, ha olyan könyv lát napvilágot, mely az ismeretlenség homályát igyekszik eloszlatni egy-egy elhanyagolt témát választván. Kiváltképpen örvendetes, ha az illető könyv címe (mint a szóban forgóé) országos áttekintést ígér. Igaz, ez esetben kissé csalódik az olvasó, jóllehet a munka az egész magyar parasztságot és két évszázadot átfogó eredményeket sejtet, de csak a Dunától keletre a mai országhatárok közé eső területet vizsgálja, itt is súllyal a Tiszántúl északi részét és az északi hegyvidék keleti felét.

Egyetlen recenzió nyújtotta lehetőség kevés ahhoz, hogy egy ismeretlen területet föltáró munka eredményeit az ismertetésre vállalkozó fölmérje. Hiszen könnyen megeshet, hogy az adatok rendszerezése a módszertani egyoldalúság, vagy a szemléleti mód eltolódása miatt az összegezés nem adja a teljes igazságot. Nem állítom, hogy jelen esetben is hasonló problémákkal áll szemben az olvasó, mégis engedtessék meg, hogy Szabó László könyvének tartalmi, szerkezeti ismertetésével párhuzamosan, néhány általam vitathatónak tartott szemléleti, módszertani kérdésről tegyek megjegyzést.

Vajon olyan különbözőek-e jelen téma vizsgálatánál a történettudomány, a szociológia és a néprajz szempontjai, mint ahogy azt a szerző bevezetésében állítja (3.o)? Megfogalmazásában akarva, akaratlanul is az a véleményem szerint téves álláspont tükröződik, miszerint a néprajznak csupán a paraszti emlékezetből kihámozható, a gyűjtő által föllelhető anyag elemzése a feladata. Pedig Szabó László, mint ugyanott maga írja a Szolnok megyei levéltárban „néprajzi szempontú" elemzést végzett múlt századi iratokban. Eredményeit azért nem közli, mert mint nagyobb terület egyetlen pontján való mélyfúrás eltolná az arányokat. A magam véleménye az, hogy ha ilyen mások által nem hozzáférhető anyag birtokában van a szerző, mindenképpen hasznos lett volna „mélyfúrást" végezni. Kisebb területen, esetleg egyetlen ponton alaposan föltárt történeti forrásanyag rendszeres gyűjtéssel kapcsolva sokkal plasztikusabbá tette volna a képet, s az egész munka javára szolgált volna. Hiszen milyen merész vállalkozás is a könyv első fejezete: „»A munkaeszközök és munkaszervezet« (ez a fejezetcím), főként a korszerű — a vizsgált korban korszerű — mezőgazdasági technika és üzemszervezés történetét kívánja néhány vonással megrajzolni a XVIII. század végétől napjainkig." (4. o.) Mindezt 24 oldalon egyetlen levéltári utalás nélkül, s csak néhány korabeli gazdaságtudományi munkára való hivatkozással. Igaz fölhasználja a gazdaságtörténeti és szociológiai irodalom javát, eredményei azonban, még ha nagy vonalakban igazak is, úgy tetszik, nem elég hitelesek. Arányeltolódás van a következő két, alapos néprajzi gyűjtőmunkára felépített és a mondott fejezet közt. Való igaz, hogy az ilyen jellegű áttekintés elkerülhetetlen, de talán sikeresebb lett volna, ha jelen esetben nem vállalkozik ilyen nagy, történeti megállapításokat tartalmazó fejezet megírására, s kisebb súllyal teszi sommás megállapításait. Hasonló gondokkal találja magát szembe az olvasó, a kötet második, tulajdonképpeni főfejezete olvasásakor. A mű elsőrendűen fontosnak tartja a paraszti munkaszervezet alapjának, a családnak a vizsgálatát, mégpedig történeti vizsgálatát. Azonban ez a vizsgálódás nem az eredeti forrásanyagra, hanem mások földolgozásaira, történeti—statisztikai dolgozatokra támaszkodik (44. kk). A továbbiakban a recens anyag már magamagáért beszél. Hatalmas terepmunka, a vizsgált vidékek múzeumi adattári anyagának kiaknázása rejlik az elemzés mögött. Ez a munka a könyv legnagyobb értéke, mindenképpen előre lépés a paraszti kultúra megismerése terén. A szerző a családtípusok, a családszervezetet alakító tényezők, a család és a munkaszervezet összefüggésének áttekintése után megvizsgálja a nagycsaládot, a kiscsaládi munkaszervezetet, az időszaki munkások kérdését. Majd élve a kutató mindenkori jogával, rendszerez, munkaszervezeti táji csoportokat állapít meg: hegyvidéki nagycsaládos, bodrogközi nagycsaládos, északkeleti kiscsaládos és alföldi kiscsaládos területet. Egyenként jellemzi őket, számbaveszi különbözőségeiket, további részletelemzést végez. Felosztását, melyet az általa gondosan regisztrált anyag öntörvényeire alapozva végzett, nincs jogom megkérdőjelezni, jóllehet rendszerezésével, forráshasználatával több helyen vitatkoznék vele: pl. azon, hogy az Alföld vizsgálatában nem figyel eléggé a szabadalmas kerületek a nagy vagy kis határú mezővárosok, tanyás helységek és az aprófalvas tájak mindenképpen fennálló gazdálkodási és társadalmi különbözőségeire, vagy pl. azon, hogy Hoffmann Tamás könyvét *(A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában* Bp. 1963) sem eredményeit fölhasználva, sem kritikailag nem vette figyelembe. A kötet harmadik fejezete A paraszti munkaszervezet sajátosságai címet viseli. A szerző a sajátos paraszti életformát igyekszik megragadni az általa elemzett, feltárt anyag alapján.

Szabó László a bevezetésben hangsúlyozza (3. o.), később más helyen is utal rá, hogy munkája elsősorban a főbb összefüggésekre koncentrál, a részletkérdések kibontására alkalmasabbnak tartja a kisebb cikket, illetőleg ezeknek összefüggő sorozatát. Véleményem szerint is mindenképpen hasznos lesz, ha továbbfolytatja ezt a jelentős eredményeket ígérő, de a néprajzi gyűjtésen és rendszerezésen túl komoly közgazdasági és szociológiai valamint történeti ismereteket igénylő munkát, és elsősorban részletproblémák megoldására vállalkozik. Bizonyára módosulni, változni fog az általa fölvázolt kép.

Szabó László könyve, mely egyben Gunda Béla professzorhoz írt doktori disszertáció is, a szolnoki *Damjanich János Múzeum Közleményei* 15—18. számaként látott napvilágot, szép bizonyságául annak, hogy a vidéki múzeumok országos kitekintésű munkálatok műhelyei is.

Kósa László

A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei. 5. 1966.

Szerk.: Éri István. Veszprém. 1966. 398. p. illusztrált, térkép mellékletekkel.

Gazdag tartalmú, változatos témájú, szép kiállítású évkönyvet jelentetett meg a Veszprém Megyei Múzeumok Igazgatósága. A néprajzi kutatás érdeklődését már csak azért is fel kell hívni rá, mivel a kötetben megjelentetett 19 írás jelentős része néprajzi érdekű vagy néprajzi vonatkozású.

A veszprémi kötet iránti figyelmünket fokozza az is, hogy a vidéki múzeológia és néprajzi kutatás két tisztes hagyományú állomáshelye is a veszprémi múzeumi szervezet része. Magára a veszprémi Bakonyi és a Keszthelyi Balatoni Múzeumra kell utalnunk. Már itt fel kell a figyelmet hívni arra, hogy mindkét helyen a kötet tanúsága szerint alapos munka folyik. Érdeklődésünket indokolja az is, hogy a megye települései között vannak olyan városok, amelyek nemzeti művelődési jelentősége évszázadok óta túlnőtt a megye határain, nagyobb táji körzetek művelődési központjai voltak (Veszprém, Pápa).

A kutatás tisztes hagyományainak szentelték az első cikküket. Vajkai Aurél *Emlékezés Sági Jánosra (1874—1938)* közleményében Sági Jánosról, a néprajzi kutatóról emlékezik meg, aki Keszthelyen kezdte munkásságát. Vajkai hitelt érdemlően igazolja, hogy Sági Jánosnak oroszlánrésze volt Malonyay Dezső népművészeti sorozatának elkészítésében. Állításainak igazolására részletesen ismerteti érdemes kutatónk keszthelyi közéleti szereplését, ismeretterjesztő, tudományos gyűjtőfeldolgozó tevékenységét. Sági János szocialista meggyőződésű, elvi módszertani vonatkozásban is úttörő alakja a századeleji vidéki muzeológus gárdának, akiknek munkássága méltatlanul kevés figyelmet kapott. Noha Sági később kényszerűségből eltávolodott az etnográfiától, a Malonyay sorozat révén is, de egyéb munkái révén is, érdemes emlékezetünkre. A közleményt Sági maga készítette, főleg néprajzi tárgyú fényképei illusztrálják, továbbá néhány életrajzi dokumentumként is tanulságos reá vonatkozó foto került publikálásra.

Az általánosabb érdekű anyagi kultúra kutatás, kerámia történet szempontjából egyaránt figyelemre méltó Kozák Károly: *A sümegi és a szigligeti vár XVII. századvégi kerámiája* című dolgozata. A dolgozat alapján világosan kiderül milyen erősek e területen is a késő középkori hagyományok. A két vár kerámiája és a XIX. századi paraszti háztartások edényanyaga között nincsen lényegbevágó különbség. Szerzőnk értelemszerűen következtet arra, hogy mindkét lelőhelyen előkerült edények nyilvánvalóan a XIX., sőt a XX. században is működött *sümegi* fazekas központ készítményei. Kozák Károly dolgozata is felhívja a figyelmet arra, hogy meg kell becsülni a váraink helyreállításánál egyre nagyobb mennyiségben előkerülő XVII—XVIII. századeleji kerámia anyagot, amelynek azonban néhol még nincsen kellő becsülete. Pedig a hazai edényművesség történetének fejlődési menete e nélkül nem lesz összeállítható. Érdemes lenne ezt megszívlelni Siklós, Eger, Diósgyőr, Sárospatak, Sopron stb. nagy volumenű feltárásainál is.

Témájában szintén a XVII. századig, sőt bizonyos vonatkozásban korábbra is visszanyúló, de ugyancsak századunkig ható témát érint Nagybákay Péter közleménye, aki a Veszprémi és *Veszprém-megyei céhládák* címmel folytatta az előző években kezdett céhemlék ismertetéseket. Szerzőnk érdeme, hogy a szűk tárgyismertetésen túllépve a céhládák társadalmi, történeti jelentőségét, funkcionális szerepét is megírta, utalva bizonyos szokás mozzanatokra is. Említésre méltó, hogy az 1930-as évek végén Herenden még fényképezni lehetett a céhládakísérés szokását (6 képet közöl is). A cikk ismerteti a céhládák szerkezetét, valamint felszerelését. Formai és stílus kronológiai alapon csoportosítva ismerteti a jelentős gyűjteményt. Külön fel kell hívni a figyelmet a veszprémi csapó céh legénytársasági ládájára. Ennek fedelét a belső oldalon szabadkézi rajzokkal illusztrált, 1834-ből származó papírlap díszíti. A díszítmény négy sarkában a mesterség négy munkafázisát örökítették meg (kártolás, felvetés, szövés, csapás). A 70 ábrával gazdagon illusztrált közleményt kronológiai, helyrajzi rendezésű kimutatás egészíti ki.

A néprajzi kutatás korábban foglalkozott a Dunántúl népi, kisnemesi üvegedényeivel. Ezek jelentős része a Bakony területén, Veszprém megyében készült. Éri István megyei múzeumigazgató *Adatok a bakonyi üveghuták történetéhez* címmel mélyítette el erre vonatkozó ismeretinket. Anyagát 9 hutás községre bontva ismerteti. A kis XVIII. századi (1715-től vannak adatai) hutáktól a korszerű nagyüzemmé fejlődő ajkai gyárig nyomon követhető e keveset kutatott, néprajzilag is elhanyagolt manufakturális mesterség fejlődése.

A szőlőművelés néprajzi vizsgálatának az egész megyében nagy hagyománya van. E hagyományokhoz kapcsolódik, az eddigi eredményeket utólag egészítette ki Vajkai Aurél *A Balaton északi partjának présházai* című közlése. 23 szőlőtermelési egységre

bontva sorakoztatja fel Balatonakarattyától Reziig a szőlőbeli épületeket. Rövid bevezetés után szőlőhegyenként sorolja fel a felderített szőlőbeli épületeket, lakóházakat, présházakat, pincéket. A fontosabb épületekről alaprajzi vázlatot ad. A fontosabb részletekről rajzot kapunk (tűzhelyek, ajtók, épületszerkezeti elemek, vakolat díszek stb.). Számos épület fényképét és részletfotot közöl. Ez a közlemény jól egészíti ki VAJKAI Aurél témába vágó korábbi dolgozatait. Az általa már ismertetett jelenségek értelmezéséhez itt szélesebb táji keretek nyílnak. Nem lenne érdemtelen, ha e területen a szőlőbeli épületeket, a szőlőkben való lakást történeti vonatkozásban is feldolgozná.

A gazdálkodás történetéhez nyújt adalékot SZIJ Rezső közlése, amely *Úrbéri elkülönülés és tagosítás Inotán (1857—1864)* címmel jelent meg. Inota jobbágyi lakossága és a ZICHY család képviselői között lezajlott pereskedést ismerteti. A per során betekintést nyerhetünk az inotaiak életviszonyaiba, feltárulnak kötelezettségeik és haszonvételeik a jobbágyrendszer megszűnését megelőző időben.

A folklorisztikai kutatásokat két cikk képviseli. Az első BÉKEFI Antal tanár közlése. *Egy bakonyi szegényember élettörténete* címmel BENIS Gyula, a felvétel idején 69 éves, Borzaváron élő kisparaszt emlékezéseit adja közre. A gyűjtést magnetofonnal végezte, helyenként a spontán előadást rákérdezéssel irányította. Szöveglejegyzése alaposságra törekvő. BENIS Gyula jó elbeszélő. Élettörténetét számtalan mozgalmasan előadott epizóddal tarkította. A dallamlejegyzéssel is ellátott szöveget szójegyzék is kiegészíti.

Dramatikus népszokásaink ismeretéhez nyújt sajátos színű adalékot PETÁNOVITS Katalin cikke, melyet *A vörsi bábtáncoltató betlehem* címmel jelentetett meg. E sajátos kulturális helyzetű somogyi falu betlehemezése máig elevenen él. Sőt a falu templomának renoválása érdekében pénzgyűjtési szándékkal spontán népi kezdeményezésre fel is frissítették. Sajátos, hogy az adománygyűjtés miatt a szerepeket a fiataloktól idősebb emberek vették át. A cikkben részletes ismertetést olvashatunk a szereplőkről, a bábokról és azok elkészítési módjáról, egyéb instrumentális kellékekről. Ezt követően dallamlejegyzéssel kiegészített játék ismertetést kapunk. PETÁNOVITS Katalin igyekezett a környék eddig közölt betlehemezéseivel is egybevetni adatait. A közlést jó fényképek egészítik ki, a betlehemről, bábokról. Sajnálatos azonban, hogy a betlehemezésről, noha itt most eleven, nem kapunk illusztrációt, pedig az értékes közlést feltétlenül támogatni kellett volna a dramaturgiai megjelenítést jól érzékeltető fényképsorozattal. Ezt valamelyik országos szakfolyóratban még pótolni lehetne. Érdemes lenne esetleg filmfelvétel készítésére is gondolni.

A kötet néprajzi-történeti érdekű közleményei közé kell sorolni a *Veszprém megye régészeti topográfiája, keszthelyi és tapolcai járás* című munka vitája beszámolóját, melyet ÉRI István állított össze. A MTA II. Osztály támogatása, illetve a MTA Régészeti Intézet szervezésében folyó, célkitűzésében országos vállalkozás első kötete ez. Érthető, hogy nagy érdeklődés mutatkozott iránta. A vita elsősorban kiviteli problémákat tárgyalt, de ezek ismerete a kötet jobb megértését szolgálja. A beszámolót TORMA Istvánnak a topográfiára vonatkozó könyvismertetése követi. Miután a régészeti topográfia a középkori lelőhelyeket, műemlékeket is magában foglalja, alkalmas arra, hogy néprajzi, településtörténeti vizsgálódásokhoz kiegészítő anyagot nyújtson.

A kötetben a fentieken kívül két régészeti (kelta, avar), két iparművészeti (herendi porcelán), egy helytörténeti -hadtörténeti (1848) és két természettudományi közlemény kapott helyet.

Meg kell említenünk, hogy ÉRI István a megye múzeumairól beszámolót jelentetett meg. Többek között a veszprémi, keszthelyi, pápai múzeumok mellett a tihanyi, szabadtéri néprajzi bemutatásról is közöl adatokat. E szerint 1966 végén a Bakonyi Múzeumnak 7215, a Balatoni Múzeumnak 5492, a pápai 584, a sümegi múzeumnak 403 db néprajzi tárgya volt. A Veszprém megyei múzeumokra szocialista államunk imponálóan magas összeget, 3 108 000 Ft-ot költött. E támogatás hasznosságát e gazdag tartalmú kötet is igazolja, de az is, hogy a veszprémi múzeumokat közel egy millió látogató kereste fel (973 177 fő). Bizonyosak lehetünk, hogy a jövőben e tudományos műhelyekből a jelenlegieknél nagyobb lélegzetű, összefoglalóbb jellegű tanulmányokat is fogunk kapni.

Megemlítendőnek véljük, hogy minden közleményt német, francia, orosz nyelvű összefoglalás kísér. A kötet nyomdai előállítása ízléses, magas színvonalú.

FILEP ANTAL

Major Ervin: Fejezetek a magyar zene történetéből

Zeneműkiadó. Bp. 1967. 278 l.

Bár Major az első dolgozatát 1925-ben, s az utolsó jelentős munkáját 1960-ban publikálta, nyugodtan mondhatjuk, hogy munkássága átívelt négy évtizedet, mert még 1960 után is korrigálta régi írásait, előkészítve ezeknek egybegyűjtött kiadását. Megjelentetését csak helyeselhetjük, mert régi cikkei ma már nehezen hozzáférhető folyóiratokban, évkönyvekben nyertek publikálást, s egykori rádióelőadásai is megérdemlik az ismételt írásbeli megrögzítést és közzétételt. Valamennyinek vezérmotívuma a magyar népies műdal, verbunkos jelentőségének felmérése, a külföldi mesterek által feldolgozott magyar tánczene eredetének tisztázása, s a nagy komponisták magyar kapcsolatainak felderítése. Mikor Brahmsról értekezett, az általa átírt magyar táncok forrásait világosította meg. S ha a zseniális Bihari verbunkosainak más mesterek műveiben található „idézeteit" gyűjtötte, tulajdonképpen a régi magyar tánczene konzerválódási folyamatát tükrözte. Kissé Kodály világhírű zenekari rondójának talapzatát emelte, mikor a galántai cigányokra vonatkozó tömérdek adatát összegezte. Ha Kisfaludy Sándor zeneszerzeményeit és zeneszeretetét kiemelte, ezzel hálára kötelezte nemcsak a zene- és irodalomtörténészt, hanem az etnográfust is.

Előadásai közül különös érdeklődésünkre tarthat számot a *Rákóczi-kor* zenéje, melyet 15 évvel ezelőtt, 1953. december 19-én tartott a M. Néprajzi Társaság ülésén, s ezt is e könyvben olvashatjuk először. Ebben sorra vette a kor 20 fontos énekét, nyomozva a filológus szemével a patinás, régi dalok eredetét. Fő érdeme: a régi napilapok, folyóiratok adatanyagának eredményes felkutatása, példás csoportosításban, a pozitivista mikrofilológia módszerével. Még a látszólag népszerű rádióelőadásai is telítődtek alig ismert adalékokkal. Lexikálisan tömör, szűkszavú, sokszor „távirati jellegű" fogalmazása mintha tudatosan elfordulna a hatáskeltés lehetőségétől. Mások előtt alig ismert, elfeledett zeneszerzők munkásságának kiderítését tekintette fő feladatának, mintegy kiemelve a régi „elsüllyedt" kultúra maradványait. Alaptermészete szkeptikus, minden régi adatnak utána nézett, mert mindenben kételkedett. Sikerült is neki helyesbítenie sok helytelen megállapítást. Véleményét mindig alátámasztotta forrásainak bőséges idézésével a lábjegyzetekben. Nála centrális probléma volt mindig: a hitelesség kérdése. Ezt kutatta főleg régi zenetörténészeinknél, így Fabónál, Ábrányinál, Bartalusnál, mert csak a régi adatok ellenőrzése révén juthatunk el a helyes történeti szemlélethez. Vizsgálatait kiterjesztette újabb történeti munkákra is, s azoknak megállapításait is korrigálta. Megcáfolta még Kodálynak is néhány megállapítását (123 és 226 l. továbbá Ethn. 1955. 617 l.).

Egész munkássága folyamán a népies műdal és a magyar zenetörténet problémái érdekelték. Még ha külföldi mesterek, Mozart, Chopin, Brahms, Berlioz került is érdeklődési gyújtópontjába, akkor is kizárólag magyarországi kapcsolataikkal foglalkozott. Helyesen tette ezt, hiszen Mozart stb. jelentőségét teljességgel kimerítette már számos könyv és folyóiratcikk, mely különböző nyelven hirdette a nagy mesterek művészeti törekvéseit. Viszont eddig alig foglalkoztak magyar vonatkozásaikkal, így ezek feltárása kívánatos.

Nagy érdeme, hogy felismerte a múlt századi régi verbunkos tánczene, népies műdal fontosságát, s nem helyezkedett Bartók elutasító véleményére, aki szerint „amit Bihari, Lavotta, Csermák, Pecsenyánszki stb. dilletáns zenész összeírt . . . jóízlésű ember nem gyönyörködhetik" *(a magyar zenéről.* 1911). Ám a mai zenetudomány ennek jelentőségét is felmérte és épp Major vállalta a parasztmuzsika és népies műdal kölcsönhatásának vizsgálatát. Rámutatva számos melódiára, melyet népdalok közé soroltak a népdalgyűjtemények szerkesztői; nem tudva, nem ismerve a nóták igazi szerzőjét. Ezzel eloszlatott számos délibábos feltevést, s világosságot derített eredetükre.

Sohasem törekedett összefoglaló monográfiák szerkesztésére, hanem mindig a részletkutatást szorgalmazta. Talán nem is látta addig időszerűnek a szintézist, amíg tisztázatlan számos részletprobléma.

A zenetudományi kiadványokról szóló recenziói aprólékos, gondos vizsgálat eredményei. Ilyen pl. Bartalus István *Magyar Orpheus*áról elkészített hibajegyzéke is, mely úgyszintén most jelent meg először. Ám ebből kimaradt Radul vajda nevének említése, melyet Bartalus Rabulnak írt (1 l.). Természetesen olykor eltúlozta a valóságot. Így pl. *A népies magyar műzene* . . . c. egykori doktori disszertációjában helyesen rámutatott arra az igazságra, hogy a népdalgyűjteményekbe műdalok is belekeverednek. Ám a 21.

lábjegyzetben erre példaként Deményi Dezső *100 magyar nóta* c. kiadványát idézte. Miután a nóta és népdal nem azonos fogalom, nem követett el hibát a gyűjtemény szerkesztője, ha füzetében keveredtek a dallamfajták. Épp így túlzásnak tekinthető az a következtetése is, hogy az egyik „cambrai-i énekes hagyatékában magyar pénzt találtak, nyilván ez is megfordult Budán." (98 l.) Hiszen külföldi pénzgyűjtők minden korban akadtak. *A Rákóczi-kor zenéje* c. előadásában bőven tárgyalja a kuruc zenét. Szóhasználata vitatható, mert Bartók szerint „külön kuruc zenei" stílus nincs. A kuruc nóta megjelölés a szövegre vonatkozik." (Válasz Petranuék támadására. 1937) Bartók *összegyűjtött írásai* I. Zeneműkiadó. 1967. 655.) Bónis Ferenc zenetudós jól válogatta össze a jellegzetes dolgozatok javát, s jól, eredményesen tájékoztatott azok első megjelenési helyéről is. Kétségtelenül azok a dolgozatok a legizgalmasabbak, melyek most kerülnek első ízben az olvasók elé. Megemlítésre méltó: *Magyar dal Beethoven feldolgozásában* c. közlemény nemcsak az 1927. évi műsorfüzetben, hanem némi rövidítéssel (az első néhány bekezdés híján megjelent A Zene c. folyóirat IX. [1928] 9. sz. február 15, 175—178 l. is). Az értékes cikkgyűjtemény publikálása nyeresége tudományos irodalmunknak.

Sonkoly István

Száraz kútgém, üres válú

(Juhásznóták, betyárdalok, balladák Zentán és vidékén). Gyűjtötték: Burány Béla, Fábri Jenő, Tripolszky Géza. Jegyzeteket írta: Burány Béla. Zenta, 1966. 92.

A kis füzet Zenta és néhány közeli település legutóbbi években fellelhető folklórjából ad ízelítőt. 38 dal, ballada, dallammal együtt, jegyzettel ellátva látott napvilágot, röviddel a *Zentavidéki népballadák* című könyvecske megjelente után. Kálmány Lajos gazdag folklórú pátriájával meglehetősen mostohán bánt az utókor, ezért örülünk különösen, hogy most néhány klasszikus balladának, balladás dalnak újabb variánsai éppen erről a vidékről valóak. Az újstílusúvá formálódott régi balladák közül itt találjuk *Az eladott lány, A szégyenbe esett lány, Fehér László, A halálra táncoltatott lány* egynéhány variánsát. Az új stílusú balladák országosan ismert fajtái mellett néhány históriás ének jellegű epikai-lírai alkotást is találunk benne. (Pl. „Heje-heje-heje-heje, Lyukas a házam teteje . . . " kezdetű, amely kimutathatóan műköltői eredetű.) A pásztornóták között soknak régies dallama önmagában is figyelemre méltó, de még az is érdeklődésre tarthat számot, hogy a duda-kíséret záróhangjait is hozzáéneklik, vagy legalább utánozzák, amely egy ritkán előforduló éneklési módnak sajátossága.

A túlnyomórészt közismert népköltészeti alkotások publikálása azt bizonyítja, hogy a délalföldi, zentavidéki folklór szerves része a magyar népköltészetnek mind a mai napig. A *Zentavidéki népballadák* és a *Száraz kútgém, üres válú* kötetek anyagának elolvasása után úgy érezzük, a folytatás nem várathat sokáig magára; kíváncsiak vagyunk, milyen meglepetést tartogatnak számunkra a jugoszláviai magyar folklór gondos patrónusai.

Krfza Ildikó

Tatay Sándor: Szülőföldem, a Bakony

Budapest é. n. 173 l. Illusztrált

A Bakony alig száz éve még áthatolhatatlan rengeteg volt, betyárok, útonállók híre riasztotta el közeléből az utazókat. Ma már jócskán megritkult a sűrű erdő. A falvak felszántott határa sokat elnyelt belőle, megnőttek az irtások, vasutak műutak, épületek keresztül-kasul a hegyeken. Erősen megváltozott a táj képe. A Bakony már nem a félvad makkon hízott kondákról meg a kétes hírű betyárokról nevezetes, hanem üzemekről, bányákról, idegenforgalmi látványosságokról. Akad azért még vadregényes táj is. S a túrista, aki nem vágyik magas hegyek, égigérő sziklák, mély völgyek látására, szereti a Bakonyt, mert mindezt megtalálja benne kicsiben, szerény méretekben. Ezt a megválto-

zott Bakonyt, jelent és multat összevetve igyekszik bemutatni Tatay Sándor. Tatay Bakonytamásiban született. A község azon kevés bakonyi faluk egyike, melynek lakossága színmagyar, hajdan evangélikus jobbágyok leszármazottai. Az író ősei gályarabságot szenvedett ükapjától folytonosan luteránus papok voltak, famíliája messzi vidékre kiterjedt. A szülőföld megismerését gyermek- s ifjúkorban a rokoni látogatások, majd az iskolába menés jelentette számára. Ezeken az utakon és későbbi utazásai nyomán vezeti az olvasót a bakonyi táj, falvak és városok felfedezésére. Sok-sok szabatosan megírt, krónikás pontossággal feltárt ismeretet kapunk. De ezek mellett a gyermekkor nosztalgikus élményei, a későbbi tudatos utazások emlékei, úgy tetszik, nem mindig válnak az olvasó élményévé is. Sajnos a szerzőnek nem sikerült mindenütt maradéktalanul összehangolnia az útleírás és a szépprózа műfaji és stíluskövetelményeit. Remekül megrajzolta az első fejezetben a fenyőfői ősfenyvesben pusztító tüzet. Hogyan hagyja félbe a templomozást a falusi nép és fut megfékezni az égést. Kíváncsi gyerekek, egyikük a szerző, tilalom ellenére mind magasabb s magasabb hegyekre kapaszkodnak föl, hogy fentről lássák a tüzet, míg végül a Bakony tetejéről, a Kőrishegyről messze vidék sok-sok falaját belátják, körülöttük kitágul a táj. Utóbb azonban elszürkül ez a csodálatos élmény, a következő képek, az útleírások fakóbbak, jóllehet a szerző a legjobb igyekezettel adja elénk a szülőföld minden szépségét és hírét. Kifejezett törekvése, hogy néprajzi nevezetességek, tanulságok és érdekességek megmutatásával formálja a Bakony és a benne élők karakterét. Még a szeretett diákvárosról, Pápáról, Ajkáról és Veszprémről szóló fejezetekben is találkozunk néprajzi adatokkal. Egyes fejezetek pedig teljes egészükben forrásértékűek. A *Kik a tamásiak?* című (143—62 l.), szülőfalujának néprajzi leírását adja, sok apró részlettel, kiterjedő figyelmességgel. Leírja a falu külső képét, a viseletet, legfőként a tamásiak szokásait: a gazdag ünnepi, egyházi és köznapi szokásokat egyaránt. Teljes fejezetet szentelt egy tamási lakodalom leírásának is, kezdetétől végéig, vőfélyversekkel megrakottan. Tamásiban sok más bakonyi községgel ellentétben nem laktak kisnemesi családok. Uradalom sem volt határában. Kultúrája fejlett paraszti kultúra volt, a század második évtizedében, a szerző gyermekkorában már erősen polgárosult. Tatay Sándor a kívülálló szemével nézte szeretett szülőfaluja paraszti életét, talán ezért is sikerült szépen tanulságosan leírnia azt.

Kósa László

Szabó Pál: Szülőföldem, Biharország

Budapest, é. n. 116 l. Illusztrált

A magyar történeti tájszemlélet három vidéket ismer országnak, Somogyországot, Erdélyországot és Biharországot. Szabó Pál könyvecskéjében nem esik szó arról, hogy vajon a dukátus intézményének maradványa-e az ország nevezet. Nem is célja hasonló kérdések megválaszolása. Egyaránt csalódik az, aki utikönyvet vagy útleírást, históriát vagy néprajzi munkát vár a szerzőtől. A könyv műfaja jószerivel meghatározatlan. Legközelebb járunk a valósághoz, ha így jellemezzük: anekdótázó vallomás a szülőföldről. Az író könyvespolcnyi történetet elmondott már Biharról, s az olvasó alig győzi csodálkozással, honnan telik még újabb és újabbra. Bele-bele kezd egy-egy ismert eset mesélésébe is, aztán rajta kapja magát és félbe hagyja. Tágas, alföldi tájon csapongva adja elő mondanivalóját: milyennek látja, tudja Biharországot. Kiterjedése a kiegyezés kora Bihar megyéjének határon innen eső része, csak némelykor kalandozik a képzelet az Érmellékre, Szalontára vagy Váradra, az egykori megyeszékhelyre, más bihari részekről nem esik szó. Egyéni élményekből szövődik a könyvecske. A történelem régvolt csodás történetekből, anekdotákból, megszépült históriákból kel életre az író tolla alatt. Szabó Pál él az alkotó szabadságával, s nemegy mondának, dilettáns oknyomozásnak helyt ad, elmossa a mese és a valóság határát, sajátos hangulatot kölcsönözvén művének. Szépirodalommá oldja a véres harcokat, nagy szenvedéseket, futásokat, az elpusztult faluk sorsát. A történelem akkor kezd igazán valószerűvé válni, amikor az író nem olvasmányokra, hallott történeti mondákra emlékezik, hanem saját gyermek- s ifjúkorára. Ugra, a szülőfalu a könyv e részének főszereplője. A nemrég hetvenötödik esztendejét töltő Szabó Pál még hagyományos parasztfalunak ismerhette Ugrát. Leírása telisteli van néprajzi értékű közlésekkel. A falu külső képét festi, a zángózás szokását mondja el, vagy a hosszú téli estéket hangulatát idézi a szobabeli szabad tűznél melegedő családdal. Számára,

akár egy gyermeknek, a szülőfalu a világ közepe. Innen vezeti az olvasót a sugarasan szétfutó utakon más bihari falvak megismerésére. A néprajzi jellemzés továbbra is gyakran használt eszköze, hiszen a táji különbözőségek, a különös szín megragadására alkalmas. Persze a néprajzi kép szükségszerűen egyéni, nem is lehet más, hiszen még a részletekben sem állt szándékában az írónak a szépprózán túl mást adni. A bihari falvakat sorra járva tanúja vagyunk az utóbbi évtizedek változásainak is. A múltat mesékkel és néprajzzal színezve nosztalgiával idézte az író, a jelent szociográfia írásával mutatja meg. Számok, tények, eredmények jelzik a mát: villany és országút a vasúttól távoleső falukban, televízió, rádió az egykori uradalmi pusztán, új községek, iskolák, parasztok személyautói, terjedő civilizáció, a közös gazdaságok óriási búzatáblái. Igaz a szociográfia adathalmaza elmossa az idillt, ami a tegnapi Bihart közel hozta az olvasóhoz. Az anekdota elhalkul, csak az író és az olvasó csodálkozása marad a változások láttán. Egy valami mégis jelen van az írás minden sorában: a bihari ember, akinek ereiben népvándorlások és pusztító hadjáratok ellenére a háromezer éve itt élt elődök véréből is csörgedezik egy kevés. Ez az ember elszakíthatatlan kapcsolatban van a tájjal, a szülőfölddel. Minden bajt és nyomorúságot átvészel, évszázadokon át folyamatos vitalitással alakítja környezetét, dolgozik a maga és az utána következők boldogulásáért. Valami határtalan nyugalommal tűri a viharokat, hatalmas derűvel a változó sorsot. Ahogy lehet, úgy él, romlatlanul, elpusztíthatatlanul, örökös tavaszi napfénnyel beragyogott világban.

KÓSA LÁSZLÓ

R. Tombor Ilona: Régi festett asztalosmunkák a XV—XIX. században

(Budapest, 1967.) Corvina Kiadó. 53 p.; 48 fényképtábla, 14 szövegközti képpel és 1 térképpel.

Megjelent angol, francia, német nyelven is változatlan terjedelemben.

Mind a magyarság, mind a szomszéd népek kultúrájának nemzetközi megismertetése nagyon sok kívánni valót hagy maga után. Hazánk művészeti, kultúrális értékei alig-alig voltak megközelíthetők külföldiek számára. Ez a megállapítás akkor is helyes, ha a jelenkori és akkor is, ha az elmúlt időszakot vizsgáljuk. Ennek oka, hogy a nyelvi elszigeteltség miatt sem tudományos, sem ismeretterjesztő irodalmunk nem tud szélesebb körben rendszeres olvasókra találni külföldön. Ezért örvendetes és szószoros értelmében úttörő munkát végeznek kultúrális szerveink, amikor eddig nem látott mértékben szervezték meg idegennyelvű folyóirat- és könyvkiadásunkat. Történelmünk művészeti értékeit rendkívül tetszetősen tette a külföldiek és a hazai közönség előtt hozzáférhetővé a Corvina könyvkiadó. Kiadványai közül kiemelkedik iparművészeti, díszítőművészeti hagyományainkat feldolgozó sorozata. Az ékszerek, kerámia, viseleti kultúra mellett néprajzi vonatkozású kötet is jelent meg köztük. (FÉL Edit, HOFER Tamás népi figurális ábrázolásokat ismertettek idegen nyelvű munkájukban.)

A kiadó a néprajzi kutatásoknak is nagy szolgálatot tett, amikor TOMBOR Ilona munkáját megjelentette. Szerzőnk az utóbbi évtizedek néprajzi, művészettörténeti kutatásának elhanyagolt, közös érdekű, a nemzeti művelődéstörténet egészére is tanulságokat rejtő témáját elevenítette fel. A téma tágabb és szűkebb európai kapcsolatai miatt is indokolttá tette, hogy a hazai összefoglalást meg sem várva idegen nyelvű feldolgozást nyerjen. A céhbeli művészet-népművészet, az európai és provinciális viszonylatok elemzésére korántsem lehetne jobb témát, kutatási területet találni. Síkdíszítő művészetünk, népi ornamentikánk történeti fejlődését, európai kapcsolatait ennek az anyagnak beható elemzése nélkül nem lehet elvégezni. Noha a múlt század végén és a század első felében országos érdeklődés kísérte festett asztalosmunkáink feltárását, az utóbbi évtizedekben egyes magányos kutatók „kedvtelésévé" kezdett szűkülni. (KELEMEN Lajos, DEBRECENI László, BALOGH Jolán mérföldekkel lendítették előre a téma tisztázását anélkül, hogy munkájukkal a művészettörténet, néprajz, népművészetkutatás egésze jelentőségükhöz mérten foglalkozott volna.) TOMBOR Ilona nagy érdeme, hogy hosszú évek munkájával összegzésre vállalkozott. A kiadót illeti dícséret, hogy idegen nyelvű változatot is megjelentetett.

Szerzőnk témáját rövid bevezetőben körvonalazza. Már itt hangsúlyozza, hogy a XV. századtól a XIX. századig terjedő művészeti fejlődésről van szó. Jellegzetesen határterületi műfajt lát. Egyaránt az építészet, az iparművészet és a népművészet érdeklődésé-

be vágnak emlékeink. Utal arra, hogy több mint ötszáz objektumról van biztos tudomása. Hazánkban máig tíz került múzeumi megőrzésre, in situ pedig huszon felül maradtak reánk. A pusztulás tehát nagy volt (magyarázat erre a könnyen romló fenyődeszka, porló tempera festék, a veszélyes, romlandó tetőfedő anyagok.)

In medias res ismertetésének érdemi tárgyalását a mesterekre vonatkozó adatok értékelésével kezdi. A festett asztalosmunkák készítőit asztalos céheink tagjai között keresi, de rámutat arra is, hogy vannak köztük címereslevélfestők, akiket egyébként fejedelmi udvar is foglalkoztat, van, aki téglatemplomot vagy fatornyot épített mennyezetkészítő munkája mellett. Ezek az adatok is arra figyelmeztetnek, hogy egyes központokon kívül, (mint a komáromi) a céhes életnek, nem voltak mély gyökerei, legalább is nem határozták meg a céhes keretek, oly mértékben a művészi, díszítő tevékenységet, mint szerzőnk feltételezi.

Teret szentelt a megrendelőkre vonatkozó adatoknak is. Rámutat, hogy a világi megrendelésre készült emlékek is voltak, de ezek 1944-ig kivétel nélkül elpusztultak. Ma csak egyházi rendeltetésre készített emlékek tanulmányozhatók. Hangsúlyozza, hogy egykor mind a római katolikus, mind a protestáns egyházak egyaránt alkalmazták a festett famennyezeteket, templomi berendezéseket. A XVIII. század elejétől azonban elsősorban protestáns templomokban alkalmaztak famennyezeteket. Ennek az oka azonban nem az, amit Tombor Ilona említ. Arra gondol, hogy a protestáns egyházak szegények voltak, másrészt a képtilalom miatt alkalmazzák. Véleményünk szerint a türelmi rendelet előtti kötöttségek, építési tilalmak következményeként maradtak fenn a református, unitárius templomokban nagyobb számban emlékeink. Olyan eklézsiák pedig, mint Hódmezővásárhely, Szentes a korabeli Magyarország leggazdagabb gyülekezetei voltak. A képtilalomra való sommás utalás pedig az evangélikus egyház vonatkozásában igazán nem helytálló, az unitárius egyház freskóit pedig — mint az tudott — református kényszerre, követelésre kellett bemeszeljék! Helyesen mutatott reá, hogy a nemesi megrendelők az ország bizonyos részein és talán a korábbi időszakokban, meghatározó szerepet játszottak. Hangsúlyozni kellett volna, hogy autonóm paraszti közösségek, kisvárosi, mezővárosi polgári-paraszti közösségek is nagyon jelentős szerepet játszottak. Éppen ez a kulcsa a népművészet felé vezető szálak kibogozásának. Mondhatnók, ezen a ponton lehet feltárni a festőasztalosság művészetszociológiai jelentőségét.

Mielőtt az emlékanyagot kronológiai táji keretek között csoportosítaná, a művekről általában ad jellemzést. Leírja a famennyezetek, festett templomi berendezések általános sajátságait. A díszítő stílust motívumokra bontja, s igyekszik európai kitekintéssel a motívumok eredetét, fejlődési útját vázolni. Meggyőzően bizonyítja, hogy részben a gótika, méginkább a reneszánsz az, amelyik meghatározta úgyszólván a XIX. századig templomi festőasztalosaink tevékenységét. Hangsúlyozza az olasz díszítőművészet hatását, amit az egyes elemek egykorú magyar elnevezése is elárul számunkra (olaszkoszorú, olaszkorsó.). Egyes motívumokból variáns sorozatot állított össze. Helyesen mutat reá, hogy a növényi ornamentika mellett határozott szimbólikus mondanivalót hordozandó állat, sőt emberábrázolásokat is alkalmaztak elég gyakran, ezekkel eddig nagyon keveset foglalkozott a kutatás. Oka az, hogy sajátos naív darabosságuk miatt nem tartották esztétikusnak őket. Pedig éppen ezek az ábrázolások árulják el mennyire népi ez a díszítő tevékenység.

Az egyes emlékeket korszakonként csoportosítva ismerteti Tombor Ilona. Az első csoportban a középkor emlékei fejezetcímmel gótikus jellegűeket mutat be. Szmrecsány, Toporc katolikus templomainak sajátos emlékeit sorolja ide. Reámutat, hogy a toporci mester közvetlen lengyelországi kapcsolatokkal kellett rendelkezzék.

A reneszánsz emlékei fejezetében a XV—XVI. századi anyagot csoportosította. Az erdélyi gogánváraljai templom mennyezetét és az ádámosi unitárius templom 1526-os évszámú mennyezetét állította központba. Mindkettő, de különösen az első, kiváló, magas színvonalú alkotás, kétségtelenül a legelőkelőbb megrendelő igényének kielégítésére szolgált, a szó igazi értelmében véve magas művészet. Bártfa, Betlenfalva, Sörkút, Turdossin városházi, kastélybeli, templombeli mennyezeteit állítja melléjük.

A XVII. század emlékein viszont már jól látszik a reneszánsz népivé, népművészetté válása. Miután ebből az időszakból főleg Erdélyből maradtak fenn emlékek, sajátosan erdélyinek véli őket. Véleményünk szerint helytelenül indul ki abból, hogy „az 1526. évi mohácsi vész után megszakadt a középkori Magyarország egységes, kulturális folyamata", majd Erdély elszigeteltségére következtet. A bemutatott anyag napnál világosabban bizonyítja, hogy a lassan, fokozatosan létrejövő államigazgatási széttagoltság ellenére mennyire nem volt erős a kulturális, művészi széttagoltság. Mindegyik protestáns egyház fejlődése, története ellene mond Tombor Ilonának. A római katolikus egyház is a maga keretei között egységesítő hatást fejtett ki. Nem fogadjuk el azt sem,

hogy az északi megyékben, Erdélyben azért maradtak fenn nagyobb számban emlékek, mert fában gazdagabbak voltak. Inkább arra kell gondolnunk, hogy az ország központi területeihez képest a fejlődés e területeken később lelassult, a szegényebbé vált eklézsiák templomaikat nem építették át, nem cserélték ki berendezéseiket a XVIII. vagy XIX. században.

Az Alföldön a XVII. század végén, a XVIII. század elején megépített famennyezetes templomokat a XVIII. század végére egyszerűen kinőtték az eklézsiák. A népesség növekedés oly nagy volt, hogy kénytelenek voltak korábbi templomaikat lebontani, újat építeni. Persze ezek a kor színvonalán, a türelmi rendelet lehetőségeivel élve, nagyméretű téglaboltozatos építmények voltak sok ezer lélek befogadására. Pelsőc, Zábrezs, Csíkdelne, Gyulakuta, Magyarfülpös, Énlaka, Tancs került bemutatásra. Ide tartozik a szentbenedeki Kornis-kastély mennyezete is, amely tragikusan megsemmisült a második világháború idején. Nádasdaróc, Magyarvista, Magyarbikal pedig a XVII. század vége sajátos kistáji emlékegyüttesét alkotják. A hazánkhoz tartozó Szentsimon 1650-ben készült gazdag díszű mennyezete zárja a felsorolást. Az egyes emlékeket röviden, tömören igyekezett ismertetni. Kiemelte azokat a sajátosságokat, jellegzetességeket, amelyek alapján elhelyezhetők az emlékanyagunk egészében.

A XVIII. század emlékei két csoportba oszthatók. Egyrészt töretlenül továbbél a reneszánszgyökerű díszítőstílus, másrészt a század vége felé frissességét vesztve helyt ad újabb, barokkos, rokokós hatású formaképzésnek. Az előbbiek közzé tartozik Sóly, Vilonya, a komáromi festőasztalosok munkái: Tök, Mezőcsát. Szerintünk ők dolgoztak Peterden, biztos adataink vannak szentesi működésükről is. Ide tartozik az a néhány mester, akik mint gyulai lakosok Hódmezővásárhely református templomi berendezéseit készítették. Kiegészítésként meg kell említenünk, hogy a Tornyai János Múzeumban a szószékkorona és a stallum is fennmaradt. Ennek képét Kiss Lajos a hódmezővásárhelyi művészeti krónikájában közölte is. Nem kizárt, hogy ugyanaz a csoport dolgozott Nagyvárad mellett is, többek között Mezőtelegden. Zubogy, Megyaszó, Noszvaj, Nádújfalu mindmegannyi fontos emléke a kornak. Meg kell említeni, hogy a mezőkeresztesi táblák Tombor Ilona értesülésével ellentétben Sárospatakon a Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Múzeumában kerültek elhelyezésre. Rudabányán 1664-ben csak egy mestergerenda és oszlop készült. Az egész mennyezet a két jolsvai Contra munkája. Megemlítjük, hogy a szomszédos falvak egyikében Teresztenyén is dolgoztak néhány évvel később. Szerencsésnek tartjuk, hogy hangsúlyozta a miskolcavasi, újvásári, csetneki bútorok jelentőségét. Ezeket nem vették eddig jelentőségüknek megfelelően vizsgálat alá. Az itt tárgyalt csengeri, csengersimai, gyügyei, tákosi munkák átvezetnek szinte megszakítatlan sorozatot alkotva az erdélyi emlékekhez, többek között az Umling család munkáihoz. Kár, hogy nem vette észre, hogy Umlingék munkái és a magyarországi munkák között mennyi belső rokonság van. Példa erre a figurális ábrázolások meggyőző hasonlósága. Bánfihunyad, Magyarókereke, Magyarlóna, Kalotadámos, Kraszna, Maksa, Zabola kerültek itt bemutatásra.

Külön foglalkozott két sajátos kései csoporttal a borsod-torna-gömörivel (bemutatva belőle Jósvafőt) és a déldunántúli csoporttal. Ebből a csoportból Szennát, Drávaiványit mutatta be részletesebben. A XIX. században keletkezett utolsó példányok közül is az e csoporthoz tartozó Kórást emelte ki.

Befejezésként mondandóját összefoglalva hangsúlyozza Tombor Ilona, hogy egy európaszerte széleskörben elterjedt, de mégis sajátosan magyar jellegűvé vált művészi tevékenységet ismerhetünk meg a festőasztalosok tanulmányozása során. A néprajzi kutató azonban nem fogadhatja el a datált népművészeti tárgyak ellentmondása miatt sem egyik zárótételét: „Véleményünk szerint Magyarországon az e művészi díszítésmód csak a XIX. század folyamán vált valóban népművészetté a falusi kismesterek kezén." A XIX. század a népművészet egyéb ágában sem jelentett mást, mint a famennyezetfestők esetében, a hagyományosnak utóvirágzás ellenére is törvényszerűen bekövetkező gyors, feltartóztathatatlan bomlását.

Sajnáljuk egyébként, hogy meg sem kísérelte szerzőnk, noha a cím alapján várható lenne, a világi felhasználású bútorzatokat, vagy legalább díszítésmódjukat párhuzamba állítani a szakrális rendeltetésűekkel. A bemutatott e tárgyba vágó két fénykép hiányérzetünket csak fokozza. Sajnálatosnak tartjuk, hogy az egész tárgyalás során a festett famennyezeteket, templomi berendezéseket környezetükből kiragadva szemléli, mutatja be. Szinte egyetlen szava sincs róluk, mint együttesekről és a keretüket, foglalatukat alkotó templomtérről, mint meghatározó építészeti keretről sem beszél. Komplexebb szemléletre lett volna szükség. Sőt szükséges lett volna a külföldi olvasó számára némi bővebb történeti, egyháztörténeti eligazítást adni, kulcsot adva az esztétikai kérdéseken túl felmerülő jelenségekhez.

A kötetet térkép egészíti ki. Néhány helyen helytelen a helynév alak (Énlaka, Magyarbikal). Hasznos lett volna olyan térképet készíteni, amelyen a nagyobb városok is fel vannak tüntetve a tájékozódás kedvéért, illetve a ma fennálló összes emlék be van jelölve. Jelölni kellett volna az ismert műhelyközpontokat (pl. Jolsvát nem jelölik). Az idegen nyelvű változatban is fel kellett volna tüntetni a magyar helyneveket, esetleg a helyszínen élő nemzetiségi nevet. A távolabbi európai országok lakói 80—100 évvel ezelőtti terminusokat ismerik, használják. Nem ártott volna az államhatárok jelölése sem.

A kötet a felvetett hiányosság ellenére is hasznos, értékes. Nyeresége a hazai művészettörténetnek, néprajznak egyaránt. Reméljük, hogy a külföldi sikerei sem maradnak el. Hasznos tájékoztatást kaphat belőle hazánk és népünk művelődése iránt érdeklődő külföldi szakember, de a gazdag, tanulságos mondanivaló, a szép, gondos kiállítás, kivitel a művészeti érdeklődésű, laikus, külföldi olvasó figyelmét is felhívhatja. További elmélyüléshez lehetőséget nyújt a képjegyzékbe foglalt gazdag irodalomfelsorolás.

FILEP ANTAL

Tools and Tillage

A Journal on the History of the Implements of Cultivation and other Agricultural Processes. Edited by Axel STEENSBERG, Alexander FENTON, Grith LERCHE. Vol. I. No. 1. Copenhagen, 1968. P. 64.

Tools and Tillage címen a koppenhágai Mezőgazdasági Eszközök Történetét Kutató Nemzetközi Titkárság és a Dán Tudományos Akadémia Mezőgazdaságtörténeti Bizottsága kiadásában jelent meg ez az új folyóirat. A szerkesztőségi tájékoztató szerint a folyóirat helyet ad a mezőgazdasági eszközök földrajzi elterjedésével és történeti rétegeivel, a talajmegművelés formáival, a földhasználat módjával, a mezőgazdasági és a földrajzi környezet, illetve a társadalmi viszonyok kapcsolatával foglalkozó tanulmányoknak. A *Tools and Tillage* elsősorban az európai és az európai befolyás alatt álló területek fenti problémáinak folyóirata, de híd is kíván lenni Kelet-Ázsia és Európa, Európa és az Új-Világ földművelésének kutatása terén. A folyóirat első számában ŠACH Fr. a szántóeszközök tipológiai rendszerezésével foglalkozik. Rendszerezése a gerendely, az ekeszarv és az eketest egymáshoz való viszonyán alapszik. Az eke szerkezeti elemei alapján az osztályozáshoz elsődleges és másodlagos kritériumokat vesz figyelembe. ŠACH Fr. tanulmánya kétségkívül hasznos, de magát a rendszerezést mégis formálisnak kell tartanunk, mert genetikailag és történetileg össze nem függő formák kerültek ugyanabba a csoportba. ŠACH Fr. úgy szedi részekre és boncolja fel az ekéket, mint az orvos a hullát. Az eke azonban nem biológiai organizmus! Az eke ér- és idegrendszere a szántó paraszt kezében és agyában van. Ezért a lényegét csakis az ember oldaláról lehet megközelíteni. ŠACH Fr. bibliográfiájából hiányoznak KÓS K., WERTH E., CSITAJA G. S., BUKINICH D. D. és mások tanulmányai, amelyek éppen az eketípusok problémáival foglalkoznak. BENTZIEN U. egy nemzetközi ekebibliográfia összeállításához nyújt szempontokat és példákat s ugyanő foglalkozik a dabergotzi (Brandenburg) horogeke kormeghatározásával. A C—14 vizsgálatok szerint az eke kora i. u. 733 — 80 körüli időre datálható, s az ekét szláv népesség használta. A mai mecklenburgi horogeke a dabergotzi eke utóda. (Hasznos lett volna itt hivatkozni La BAUME W. és WERTH E. véleményeire is!). LAEGDSMAND K. egy jütlandi horogeke leletet ismertet a rómaiak előtti vaskorból. A folyóirat két legértékesebb tanulmányát LERCHE G. írta. Az egyikben a C—14 vizsgálatok alapján közli a dániai ekeleletek korát, a másikban — kitűnő munkatechnikai megfigyelésekkel — az északiráni sarlós aratást ismerteti. Több könyvismertetés és STEENSBERG A. megemlékezése ERIXON S.-ról egészíti ki az első szám tartalmát. Az igen ízlésesen kiállított folyóirat tovább erősíti a dán néprajz nemzetközi tekintélyét.

GUNDA BÉLA

Bibliografia analitica de etnografia portuguesa

(por Benjamim Enes Pereira) Instituto de Alta Cultura. Centro de Estudos de Etnologia Peninsular. Lisboa. 1965 670.

A portugál néprajzi kutatás kicsi, de kitűnő együttese 1—2 évtizednyi távlatban a figyelemre méltó munkák sorával hívja fel magára a figyelmet. Dias Jorge irányításával működő csoport, Galhano F., de Oliveira E. V. után most negyedikként Pereira B. E. bizonyította összeállított bibliográfiájával, hogy a Centro de Estudos de Ethnologia Peninsular Liszabonban igen eredményesen működik. (A munkatársak tevékenységéről az *Espigueiros Portugueses*. Porto. 1963, c. kötet végén áttekintő tájékoztatás áll rendelkezésünkre.)

A most közzétett bibliográfia közel 4 ezer (3834) tételt tartalmaz, 1960-ig a teljes portugál anyagot, mégpedig Földes László állattartási bibliográfiájához hasonlóan annotált formában, amit ők *analitikus bibliográfiának* neveznek. Tehát minden cím után a mű jellegétől és terjedelmétől függően 1 sortól 1 oldal terjedelemig rövid tartalmi ismertetést adnak. Az ilyen annotáció értékét nem szükséges külön hangsúlyozni, különösen a külföldi érdeklődők számára — még a nyelvi nehézségek ellenére is — hisz így a kutató viszonylag biztonságosabban tudja megítélni, hogy milyen közlésekkel kell számolnia.

A bibliográfia anyagát 18 nagyobb fejezetbe osztották be. Nem egyezik ez a tagolás a *Volkskundliche Bibliographie* beosztásával, melynek folklorszempontú rendszerezését nem tartják összeegyeztethetőnek az ő etnológiai szemléletükkel, de megjegyzik azt, hogy nyilván az ő beosztásuk sem tökéletes, mint ahogy bizonyára egyik hasonló rendszerezés sem lehet ilyen. Fejezeteik a következők: általános etnológia; bibliográfia; a nemzeti karakter; múzeumok és kiállítások; közösségek (benne az etnikai — nem portugál — és hivatáscsoportok; s táji monográfiák); ergológia (építkezés, házberendezés, eszközök, teherhordás); technológia és gazdaság (földművelés, állattartás, halászat, népi iparok); társas élet és szervezet; szokások és magatartások (évi ünnepek, születés, házasság, halál); néphit; népköltészet; zene-tánc; népi színjátszás; szórakozások; viselet és díszítés; táplálkozás; népi tudás (orvoslás, meterológia); társtudományok.

Tanulságos ez a csoportosítás, ha néhány részlete vagy sorrendisége a miénktől, vagy más európai bibliográfiákétól el is tér. Egyes főfejezeteken belül is találkozunk meglepő csoportosítással. A népnyelv, az onomasztika és a toponimia anyaga a népköltészet, helyesebben talán a népi irodalom egy-egy alfejezetét képezi. Az mindenesetre indokolt, hogy a tulajdonnevek s ezen belül a földrajzi nevek vizsgálata ilyen hangsúlyozottan önállóan szerepel, mint ahogy a nagy szintézisek között Moszyński műve nyújt erre jó példát. Az egyes alfejezetek közül egyik sem nagy terjedelmű, s így jó áttekintési lehetőséget biztosít. A kötet végéhez csatolt rövidítési jegyzék egyben a fontosabb portugál periodikák listája is. Kár, hogy itt nem tüntették fel a megjelenés első és utolsó évét. A munkához még szerzői mutató csatlakozik, de idegennyelvű kivonat nincs.

A nemzeti néprajzi bibliográfiák készítése Európában szinte minden országban folyik, bár meglehetősen lassú ütemben. Igaz, hogy az újabb anyagban a *Volkskundliche Bibliographie* és a *Demos* viszonylag kielégítő eligazítást nyújt, de ez mégsem teszi szükségtelenné a teljességre törekvő nemzeti bibliográfiákat. E portugál kötet gyors példamutatásával hasznos szolgálatot tett nemcsak a saját, hanem az egész európai kutatásnak is, mert alapvető tájékozódási lehetőséget teremtett a kontinensnek egy néprajzilag igen karakterisztikus területén. Így eredményesen folytatták azokat a hagyományokat, amelyeket Lima, Felgueiras, Braga, Chaves, Pires, Ribeiro s mindenekelőtt Leite de Vasconcelos alapozott meg a portugál kutatásban.

Barabás Jenő

A Temenos műfajanalízis-különszáma

1966 májusában a stockholmi egyetem vallástudományi tanszékén Hultkrantz professzor szimpoziumot szervezett „*Tradícióanalízis és forráskritika*" címmel. Az itt elhangzott előadások megjelentetését az Észak-európai vallástudományi folyóirat, a *Temenos* vállalta magára. A *Temenos*nak különben ez a harmadik száma (1968-as évfolyam), és egyszersmind új szerkesztőt is jegyez. Honko professzor, a folyóirat szervezője, más elfoglaltságai miatt asszisztensének, a turkui egyetem vallástudományi és nép-

költészettani tanszéke docensének, PENTIKÄINEN Juhának ajánlotta fel a szerkesztői széket. PENTIKÄINEN rövid szerkesztői előszavában utal erre.

A folyóirat legjelentősebb értéke a hat, nagyjából azonos célkitűzésű tanulmány. Ezek közül az első (DROBIN, Ulf: *Mitikus és epikus Loki-motívumok)* azt kísérli meg, hogy a műfaji kritériumok pontosabb alkalmazásával különítse el egymástól az egyébként igen bonyolult Loki-képzetkör egyes elemeit. (Megítélésem szerint mindkét irányban csupán felvázolt a szerző egy kutatási lehetőséget, de sem a Loki-kutatás, sem a mítosz és monda egymástól elválasztása területén nem mondta ki az utolsó szót.) Összefoglaló jellegű HONKO professzor tanulmánya *(Műfajanalízis a folklorisztikában és az összehasonlító vallástudományban).* A gazdag tudománytörténeti háttérrel felvázolt összkép szerint egyfelől a konkrét funkció-vizsgálatok, másfelől a tudatos elméleti irányultság segíthet e téren a legtöbbet. HULTKRANTZ professzor kontribuciója *(A formátlan vallási kijelentések)* igen érdekes, csak eddig méltó figyelemre sehol sem méltatott kérdéskört érint. A vallástudományban (és a folklorisztikában) igen sok olyan megnyilatkozást („kijelentést") gyűjtöttek már össze, amelyek mögött nem áll sem mítosz, sem ritus. HULTKRANTZ szerint ezek egyedi élményekkel, elképzelésekkel magyarázandók, és a mondakutatásban már alkalmazott *memorát — fabulát — monda* műfaji fejlődéssel rokoníthatók. Más oldalról a forma nélküli vallásos kijelentések mögött meghúzódó hiedelmek is különböző fokozatúak lehetnek. Egyetlen problémával *(Egy svéd kísértetfajta — a „gast")* foglalkozik az avantgardista svéd költő és folklorista AF KLINTBERG. Az archívumokban mintegy 5000 adatban kísértő gast hiedelemtörténetek, memorátok és mondák hőse, ílymódon alkalmas műfajok körülhatárolására. (Mindazáltal a szerző inkább csak konkrét példákkal utal a műfajok különbségére, de általában nem foglalkozik e problémával.) HULTKRANTZ asszisztense, NATHHORST Bertel rövid dolgozatában *(Műfaj, forma és struktúra a szóbeli hagyományban)* voltaképpen GEORGES és DUNDES ismert rejtvény-struktúra-definíciójával foglalkozik, és ehhez további logikai kiegészítéseket javasol. Az egész kötet legjelentősebb tanulmánya kétségtelenül a szerkesztő PENTIKÄINEN két íves kismonográfiája *(A memorát és a monda elhatárolásáról)*, amely e sokat vitatott kérdésben rendkívül szükséges összefoglalás, egyben alkalmas kiindulópont a további kutatások számára. A tanulmány első kétharmadában 1934-től 1965-ig, VON SYDOWtól HANDig megvesztegető precizitással sorra veszi a korábbi idevágó kísérleteket, pontosabban a memorátról és mondáról adott definíciókat. A közölt meghatározásokat egymással összeveti (már ebből is kiderül, hogy olykor a kutatók nem gondolták komolyan, végig amit ezzel kapcsolatban leírtak) és kommentárokkal kíséri. E kommentárok készítik elő a dolgozat utolsó harmadát, amelyben a maga felfogását terjeszti elő. PENTIKÄINEN követi mesterét, HONKOt abban, hogy több kritérium alapján hajlandó csak elválasztani egymástól a különböző népköltészeti műfajokat. Eszerint csak a tartalom, forma, stílus, struktúra, funkció, elterjedés, gyakoriság, eredet és régiség megvizsgálása után, komplex felelet formájában választhatók el egymástól a memorát és a monda. Amikor azonban ezután mégis egyetlen vonást hangoztat a legpregnánsabban, a memorátnál ezt az igazolás lélektani mozzanatában; a mondánál viszont az állandó tartalomban fedezi fel. Természetesen ebben tökéletesen igaza van, a gondolat azonban tovább folytatható, és az utóbbi néhány esztendő magyar mondakutatása — jóllehet olykor malgré lui — meg is tette ezt. Sajnos, PENTIKÄINEN tanulmánya megírásakor nem csupán az eldugottabb magyar monda-definíciókat (NÉMETH Imre emlékezetes recenzióját, DOBOS Ilona válaszát) nem ismerte, hanem néhány kifejezetten mondaelméleti dolgozatot sem vett elő. Tanulmányából minden esetre azt kell megtanulnunk, hogy a memorát és a monda világosan megkülönböztetendő egymástól (ezt viszont a magyar kutatók nem mindig veszik észre, jóllehet a skandináv folklorisztika eredeti dolgozataiban e megkülönböztetés mindmáig érvényben maradt!), és e megkülönböztetést pontosan definiálnunk kell. Amint ezt egyízben már kifejtettem, a különbség lényege éppen a még-nem-irodalmi-(= műfaji)-forma és a már-irodalmi-(= műfaji)-forma eltérése: csak a másodikban válhatik egy poétikai (tartalmi) elem döntővé, a korábbi fok közvetlen tárgyi (tematikai) elemével szemben. Ezt a különbséget a leíró elemzés is észlelheti, teljes gazdagságában azonban nyilvánvalóan csak a történeti-összehasonlító analízis során bontakozik ki. Mindezt összefoglalva is csak azt mondhatjuk, PENTIKÄINEN tanulmánya kikerülhetetlen pillére a további mondaműfaj-vizsgálatoknak.

A kötet többi cikke a folyóirat profiljának megfelelően vallástörténeti jellegű. Iranisztika, Jézus-kutatás, modern vallásszociológia kap helyet. Két nekrológ, ITKONEN T. I. és NILSSON Martin P. elmúltát közli. Négy könyvismertetés is olvasható, köztük a versata SCHELLBACH Ingrid recenziója TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre: *Untersuchungen zur Religionsgeschichte* című kötetéről.

V.

Parrinder, Geoffrey: Witchcraft: European and African

Faber and Faber Limited, London 1963. 215 p.

A boszorkányhit és boszorkányság irodalma óriási, de a kutatás még közelsem lezárt. Részben azért, mert a boszorkányperek nagy része még publikálatlan egész Európában, de magának a boszorkányság eredetkérdésének problémájára sem született még igazán kielégítő megoldás, jóllehet igen sok kísérlet történt erre. PARRINDER könyve is erre az alapvető kérdésre próbál választ adni. A bevezetőben így határozza meg az okot, mely művének megírására ösztökélte: „Szükséges az európai boszorkányság új vizsgálata, mert elterjedt egy modern elmélet, mely szerint a boszorkányság az Európában egészen a XVIII. századig fennmaradt pogány kultuszok maradványa." A művet joggal nevezhetnénk vitairatnak; Margaret Alice MURRAY s az őt követők elmélete ellen íródott. MURRAY 1921-ben fejtette ki először nagy port felvert elméletét a boszorkányság eredetéről. (The Witch-Cult in Western Europe) Eszerint a boszorkányok egy, az indogermán népek Európába történt bejövetele előtt e területen élt alacsony termetű, sötét pigmentációjú népesség pogány kultuszának továbbörökítői lennének, kik a keresztény vallás elterjedtével titkos társaságokban, *coven*ekben tömörülve tartották fenn e pogány termékenységkultusz ritusait. Későbbi műveiben (The God of the Witches, és különösen The Divine King in Europe) elméletét tovább fejlesztve a boszorkányságot kapcsolatba hozta a rituális istenkirálysággal: az ősi kultusz követőinek inkarnált istenei önként feláldozták magukat bizonyos időszakonként. Sőt mi több, ezt egészen a XVI—XVII. századig fennmaradottnak véli, így pl. RUFUS William, BECKET Thomas, ARC of Joan és 1648-ig bezárólag Anglia valamennyi királyának gyakran valóban rejtélyes halála mögött is e pogány kultusz továbbélését sejti. Később a kultusz pogány elemeit a keresztény egyház a maga démonológiájával helyettesítette, beleépítve dualisztikus világszemléletébe: így alakult ki az a kép, mely a boszorkányságról a középkori peranyagokból elénk tárul. Elméletének megfelelően MURRAY a boszorkányperek vallomásait mint igazakat fogadja el. PARRINDER élesen szembeszáll MURRAY és követőinek, elsősorban Hughes PENNETHORNEnak felfogásával. Az elmélet hibáját mindenekelőtt abban látja, hogy nem tud magyarázatot adni arra, miért csak a XV. században tűnik fel Nyugat-Európában a boszorkányhit, ha egyszer a kultusz folyamatossága megvolt. Nem lát bizonyított összefüggést a druida és napkultuszok, valamint a boszorkányság között, mely összefüggésre MURRAY gondolatmenetét alapozza. Ugyanakkor számos példával illusztrálja, hogy MURRAY könyveiben csak az elméletét támogató forrásanyagot használta fel.

PARRINDER igen szkeptikusan nyúl a boszorkányperek vallomásanyagához. Szerinte a beismerő vallomásokat az áldozatokból kínzással csalták ki, így szavahihetőségük majdnem nulla. Ugyanakkor ő is kénytelen elismerni, hogy több feljegyzés szerint a tanúk fenyegetés és vallatás nélkül is részletes leírását adták a boszorkány-összejöveteleknek, sőt sokszor büszkén vállalták boszorkány voltukat. Ezekben a vallomásokban meglehetősen elnagyolt és leegyszerűsített pszichológiai bizonyítóanyag felhasználásával feltűnési vágy, álombeli illúzió stb. nyomait látja. Szerinte a boszorkányság eredetét elsősorban a keresztény egyház középkori bűnbak- *(scapegoat)* kereső eljárásában kell keresnünk. A váratlan rossz események — megbetegedés, halál, járványok, állatelhullás stb. — okait nem ismerve ezek előidézésével ártatlan embereket vádoltak. S hogy a vádnak még nagyobb nyomatékot adjanak, kialakították a középkori boszorkányképet, melynek legjellemzőbb vonása a keresztény egyház ritusaival és dogmáival való teljes szembenállás. Ez a magyarázata annak, hogy a vádolt boszorkányok legtöbbje bizonytalan helyzetű személy: öreg, egyedülálló, szegény, gyakran beteg asszony, ritkábban férfi, — hiszen a hamis vádaknak ők tudtak a legkevésbé ellenállni. PARRINDERnek ezt a „bűnbak-elméletét" később a pszichológusok oldaláról is alátámasztották. (SZASZ Thomas: *The Myth of Mental Illness.)*

Jóllehet PARRINDER MURRAYt bíráló érvei szerintünk is helytállóak, nem tudjuk elfogadni az ő elméletét sem. Nem tartjuk valószínűnek és elfogadhatónak, hogy a vádlottak gyakran egymástól teljesen függetlenül elmondott, azonos beismerő vallomásait csupán a feltűnési vágy, vagy az álombeli illúzió szülte volna. Ehhez az ilyen vallomások száma túlságosan nagy. Mint az nemcsak az európai és észak-amerikai, de a magyar boszorkányperek anyagából is világosan kitűnik, (a szerző sajnos ezt az anyagot egyáltalán nem ismeri) a vádlottak sokszor olyankor is teljesen azonos és gondosan részletezett vallomásokat tesznek, amikor a bíró által feltett kérdés erre nem vezethette őket. Erre mutatnak többek között boszorkányereink aprólékos szervezetleírásai az egyes tisztségek (kapitány-hadnagy-zászlótartó-dobos-sípos-közkatona) hierarchiájával. Talán tény-

leg arra kell gondolnunk, hogy e vallomások mögött valóságos szervezetek lehettek, ha nem is úgy, ahogy MURRAY képzeli ezt, — egy pogány termékenységkultusz továbbörökítőiként.

A könyv második része az afrikai boszorkánysággal foglalkozik. Maga PARRINDER bevallja, hogy célja itt nem annyira új eredmények bemutatása, mint magának az anyagnak az ismertetése volt. Valóban, e kérdésről nem születtek olyan összefoglaló monográfiák, mint az európai boszorkányhitről, s a meglevő anyag is elég nehezen hozzáférhető, tehát PARRINDER vállalkozása — tömören összefoglalni az eddig publikált anyagot — igen hasznosnak mondható. Igaz, könyvének ez a része inkább népszerűsítő jellegű, s a számos felmerülő kérdésre választ nem ad. Így megválaszolatlanul hagyja a legérdekesebbet is: vajon az európai és afrikai boszorkányhit hasonló elemeinél genetikus, vagy tipológiai egyezésekről van-e szó.

A PARRINDER könyvében tárgyalt problémák még közel sem megoldottak, legtöbbjük még megnyugtatóbb és meggyőzőbb válaszra vár. Ezt nagy lépéssel vihetné előre az, ha valaki a magyar boszorkányhit keleti elemeinek vizsgálata után immár a nyugati elemeket is alapos kutatás tárgyává tenné.

A jelen kiadás az 1958-as, első kiadás változatlan utánnyomása.

KÖRNER TAMÁS

Bertil Lundman: Geographische Antrohpologie

(Rassen und Völker der Erde).

Gustav Fischer Verlag, Stuttgart, 1967. 228 oldal, 61 térkép, 64 ábra, 6 táblázat.

Ez a szép kiállítású munka, az uppsalai egyetem antropológus professzorának tollából az antropológia egyik központi kérdését taglalja, amit szinonim kifejezéssel regionális antropológiának nevezhetünk.

Munkájának elején rövid tudománytörténeti vázlat található; az első részben embertani alapismereteket ad, amelyben a hagyományos jellegek tárgyalásán kívül néhány más szempontot is igyekszik érvényesíteni. Lényeges tulajdonsága a munkának, hogy minden antropológiai jelenséget térbeli elterjedésében is ábrázol, igaz, hogy nagyon kismértékű világtérképeken, amelyek között újakat, de olyanokat is találunk, amelyek a szerző korábbi munkáiban jelentek meg. Nagyon helyes az az elképzelése, hogy kitér a nyelvek, a kultúrák és a népek térbeli eloszlásának kérdésére is.

A második részben Európával foglalkozik. Az őskori viszonyok rövid ábrázolása után a jelentősebb népeket jellemzi először röviden, majd az embertani jellegek mai eloszlását tárgyalja. A követett rassz-szisztematika nem minden tekintetben szerencsés. Munkájából értesülünk, hogy pl. karpatid és volgid rassz is van (?), ezek az elnevezések a szerző egyénieskedése folytán alakulhattak ki.

Munkájának harmadik részében az Európán kívüli tájakkal foglalkozik a nomenclatura szempontjából teljesen elfogadhatatlan, új taxonómiai megnevezésekkel, mint például taigid, kumid, gobid stb. Az egyes kontinensek népeit földrajzi elterjedésük szerint tünteti fel és jellemzi.

A negyedik — meglehetősen heterogén — részben egyrészt taxonómiai áttekintést, másrészt a nyelvekről és kultúrákról szemléletes vázlatot ad. Végül ugyanebben a részben a szokásosan egyoldalú irodalmi összeállítást találjuk. Sem Közép-Európa, sem Magyarország nem szerepel pl. jegyzékében és természetesen magyar szerző sem fordul elő könyvének ebben a részében.

LUNDMAN könyvét az antropológusok, a geográfusok és az etnográfusok egyaránt haszonnal forgathatják. A munka nagyon szép papíron jelent meg, ezek után kétszeresen sajnáljuk, hogy az emberfajták grafikusan előállított képei sem az érdemes szerzőhöz, sem a nagytekintélyű kiadóhoz nem méltóak.

LIPTÁK PÁL

NÉPRAJZI HÍREK

Száz éves Orbán Balázs 'A Székelyföld leírása' című munkája

1868. májusában jelent meg ORBÁN Balázs hatkötetes könyvének első kötete: *A Székelyföld leírása történeti, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból* (I. k. Udvarhelyszék. — A további kötetek — Csikszék, Háromszék, Marosszék, Aranyosszék, Barcaság — sorrendben a következő években láttak napvilágot). Nemzedékek nőttek föl rajta, s tanulták belőle a székelység történetét és ismeretét. Évtizedről évtizedre egyre inkább a történetét, mert a „népismei leírás" esztendők múlásával teljes egészében történelemmé vált. Ma egy évszázad múltán, bár a kutatások előrehaladtával a székely előtörténetre és középkorra vonatkozó megállapításai sok tekintetben elavultak, még mindig azt kell mondanunk, hogy Székelyföld történetének és ismeretének leggazdagabb adattára. ORBÁN Balázs hat esztendeig járta a székely székek mintegy félezer faluját. Számba vett minden épületromot, régi templomot és házat, kifaggatta a véneket, felkutatta a helyben található iratokat, följegyezte a szokásokat, a viseletet, a foglalkozásokat, leírta a táj természeti szépségeit. Mindent pontosan bevezetett jegyzetfüzetébe, s földolgozáskor kiegészítette a helyszínen szerzett ismereteket könyvtárak és levéltárak adataival. Mint a tudományos fényképezés magyarországi úttörője gondosan fényképezte a nevezetességeket, a szép tájakat és a népviseletbe öltözött csoportokat, de az iparosítatlan Székelyföld néhány bányácskáját, kisebb gyárát is. A fényképekről készültek a kötetek metszetei. Mellettük a kisebb rajzok saját keze munkái. Felbecsülhetetlen értékű kutatást végzett, s ha a száz esztendővel ezelőtti Magyarország minden vidékét úgy ismernénk mint az ő jóvoltából a Székelyföldet, nagyon gazdagok volnánk.

ORBÁN Balázs nem írt külön-külön régészetet, történetet, természetrajzot és néprajzot. Nem válogatta szét munkájában a kultúra összetevő szálait. Az ő szemléletében hegycsúcsok és tavak, a történetüket magyarázó mondák, a múlt küzdelmeiről tanúskodó omladozó várromok és az országúton baktató ekhós szekér együtt alkotják a kultúrát. A múlt és jelen szervesen kiegészítik egymást. Egységes világkép tekint az olvasóra, amit minduntalan átizzít a szülőföld hallhatatlan szeretete és a klasszikus polgári szabadságeszme. ORBÁN Balázs a magyarországi nép- és honismeret írók nemes hagyományain haladt, de az egyszerű leírást, az útirajzot vagy a korábban népszerű „statistikát" kiszínezte a romantika minden eszközével, s amennyire a mérhetetlen adathalmaz engedte, szépirodalmi igénnyel írt.

A Székelyföld leírását száz év előtt csak előfizetési ívek kibocsájtásával tudta megjelentetni a szerző. Ma könyvészeti ritkaság. Családok apáról fiúra szálló féltve őrzött öröksége, könyvtárak kényesen óvott kincse. Újabb kiadására még maga a szerző tett előkészületet. Hagyatékában maradt egy példány, melyben a nyomtatott oldalak mellett üres lapok is vannak befűzve, némelyiken újabb jegyzetekkel. Később többször történt lépés, kezdeményezés az újabb kiadásra, de minden kísérlet mindmáig meddő maradt. Pedig ez a nagyjelentőségű munka ma is megérdemelne szemelvényes kiadást a nemrégen felfedezett ORBÁN Balázs által gyűjtött népköltési kéziratokkal együtt. A magyar néprajz klasszikusai közé tartozó óriási szellemi kincs nemcsak az egy évszázada született leírás miatt értékes, hanem azért is, mert legtöbb esetben ma sem tudunk többet annál, amit ORBÁN Balázs elénk tárt.

ORBÁN Balázs a magyar romantika elkésett jelentős alakja volt, olyan nagyság, akinek önismeretünk történetében előkelő helyet foglalt nagy munkája a máig kiapadhatatlan forrás és nagyszerű példa *A Székelyföld leírása*.

KÓSA LÁSZLÓ

Konsza Samu köszöntése



Bevett gyakorlat, hogy a magyar néprajztudomány munkásait nekrológban vagy visszatekintő, tudománytörténeti értékelést végző írásokban veszik számba. Pedig legtöbbjüket életében is megillette volna a köszöntés, az, hogy pályájukat az őket közelebbről ismerő tisztelők közül valaki megrajzolja, munkásságukat életüknek jelentős évfordulóján összegezze.

E sorok írója régi tisztelője Konsza Samunak és úgy véli, hogy megtisztelő feladatnak tesz eleget, amikor 80. születésnapján köszönti, mint a magyar néprajztudomány maradandó munkát végzett, de kevéssé ismert alakját.

Konsza Samu 1887. december 15-én született Nagybaconban parasztcsalád gyermekeként. A falusi iskola padjaiból a székelyudvarhelyi református kollégiumba vezetett az útja. Itt érettségizett 1907-ben. Erdélyi volt, de nem Kolozsvárott, hanem a fővárosban iratkozott be a tudományegyetemre. Budapesten szerzett magyar-latin szakos tanári oklevelet. Professzorai a magyarországi pozitivizmus jelentős képviselői voltak: Riedl Frigyes, Beöthy Zsigmond, Szinnyey József és mások. A fiatal tanár 1912-től Hunyad megyében a szászvárosi *Kuun-Kollégium*ban tanított, egyelőre azonban mindössze két esztendeig. 1914-ben behívják katonának, hamarosan megsebesült, s nem is került vissza többé a frontra. Négy éven át a hátországban szolgált. Kaposvári tartózkodásának emlékeként ma is kéziratban őriz egy nagyobb versgyűjteményt: *Dunántúli katonadalok az első világháborúban*. Ezek a dalok nem tartoznak a klasszikus értelemben vett népköltészet körébe, de értékek a folklór, tudomány számára. Társaitól, alárendeltjeitől irogatta le, másolgatta a katonaélet borzalmaira és keserveire emlékezésül tanulságul az utókornak.

Konsza Samu „beleszületett" a népköltészetbe. Az a népi kultúra, amit ma töredékében, az emlékezetben lel meg a néprajzkutató, az ő gyermekkorában még virágjában volt. Édesapja idős Konsza Sámuel dal- és versszerető ember volt, s kéziratos verses könyvéből nemegy nóta, vagy ismeretlen szerzőjű alkalmi versezet került be a *Háromszéki Magyar Népköltészet*be. Később maga Konsza is sokat gyűjtött szülőfalujában. A városba került, hosszú esztendőkön át ott tanuló fiú lassan talált vissza a népi kultúrához. 1916-ban tette közzé előbb a Magyar Nyelvben majd a Nyelvészeti Füzetekben Nagybacon nyelvjárásáról szóló doktori dolgozatát. A következő években több kisebb népnyelvi, szólás és közmondás közlés követi a monográfiát. (Munkáinak jegyzékét lásd Faragó József bevezetőjében, melyet mint szerkesztő írt a *Háromszéki Magyar Népköltészet*hez.) Az ígéretesnek induló tudósi pálya, éppúgy mint a szépirodalmi ambíciók nem teljesedtek ki. A háborút államfordulat követte. Új helyzet, új feladatok elé került a fiatal tanár, s visszament tanítani Szászvárosra, majd az ottani gimnázium megszüntetése után, 1925-ben Sepsiszentgyörgyre nevezték ki a neves Székely Mikó Kollégium tanárának. Konsza Samu életében ekkor kezdődnek igazán a munkás hétköznapok. Negyven éves amikor elkezdi gyűjteni az anyagot élete fő művéhez, a *Háromszéki Magyar Népköltészet*hez. Ezzel a gyűjtés kezdete után harminc évvel később megjelent, vaskos kötettel írta be a nevét a magyar néprajz tudomány történetébe. Amikor az első adatokat feljegyezte nemsok bíztatót ígért a kisebbségi magyar közélet és tudomány. Kríza, Orbán Balázs, Ősz János kora már csak emlék volt, csak példa lehetett. Konsza Samu nem egyedül dolgozott. Diákjait nevelte a népköltészet szeretetére, őket fogadta el munkatársainak két évtizeden keresztül. Nem elsőként végzett ilyen feladatot. Erdélyi, Kríza, majd később Szendrey Zsigmond s mások gyűjtőmozgalom szervezésével alkották meg gyűjteményüket. Nem tagadjuk, hogy ilyenformán a szakszerűség némelykor csorbát szenvedett, itt s a hasonló munkák során. De a körülmények, az adott lehetőségek parancsoló szük-

sége megszabták a kereteket. Szó nem fér ahhoz, hogy KONSZA Samu gyűjteménye felbecsülhetetlen kincs. Nincs akkor is, ha nem olvashatunk benne KRIZÁéhoz hasonló szép „kápóna virágokat", hiszen ezt a népköltészetet már a XX. század adta. Kincs, mert Háromszéknek, a magyar nyelvterület távoli, szélső vidékének, népi kultúráját alig ismertük kötetének megjelenése előtt. Kincs, mert 120 mesét, 45 balladát, 215 dalszöveget, 160 gyermekjátékot, 25 lakodalmi verset, 70 köszöntőt és mondókát, 135 táncszót, 700 közmondást és találóskérdést, 105 „írott verset" (sírfeliratok, verses levelek) tartalmaz. Ezt az 1657 népköltészeti darabot 90 gyűjtő 46 községben gyűjtötte, s a szerkesztő 159 gyűjtő 66 községben összegyűjtött 3100 darabra menő gyűjteményéből válogatta ki. A számok a vidéki tanár áldozatos munkájának és a népköltészet szeretetének útjelző kövei. Ma is csak sajnálhatjuk, hogy a Marosvásárhelyen tíz esztendeje megjelent kötet, jóllehet magyar-román közös könyvkiadásban készült, mindössze 500 példányban látott napvilágot. KONSZA Samut 80. születésnapján az egész romániai magyar kultúrális élet köszöntötte. Az üdvözlések közül talán a legkedvesebb volt a sepsiszentgyörgyi középiskolások gépírásos lapjának a *Gyökereknek* KONSZA Samu-különszáma, egy vaskos kötet, telisteli népköltési gyűjtéssel. A munkás élet után Sepsiszentgyörgyön élő nyugdíjas tanárt mi is szeretettel köszöntjük.

KÓSA LÁSZLÓ

Itkonen T. I. 1891—1968

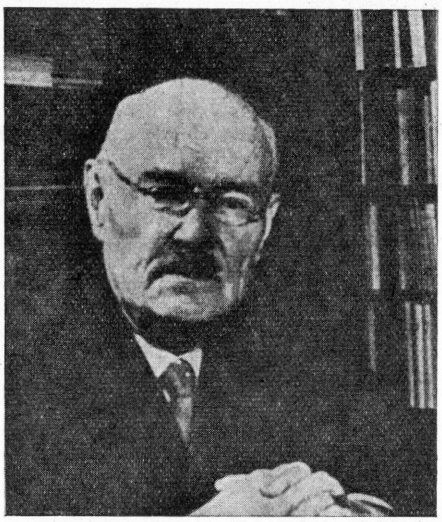

ITKONEN Toivo Immanuel esetében a fiatalkori környezet döntő jelentőségűnek tűnik életpályájának kiválasztásában. ITKONEN az észak-pohjanmaai Pulkkilában született 1891-ben, de a fiatalságát Észak-Finnországban Inari lapp községben — ahol édesapja pap volt — töltötte. ITKONEN már fiatalon megtanult lappul. A lapp nyelvben és kultúrában meglevő ismereteit később kiegészítette, mintegy tíz kutatóútjával, amelyek közül az első 1913-ban volt.

A finn tudománytörténetben ITKONEN Toivot kétségkívül a legjobb lappológusnak tarthatjuk. Tanulmányainak túlnyomó része a Lappföldet érinti. Érdemes megjegyezni azt, hogy ITKONEN figyelmének középpontjában főleg azok a lapp csoportok álltak, amelyeket a korábbi lappológia, SCHEFFERUS-szal (1673) kezdődően a leginkább elhanyagolt, így az inari lappok, a kolták és a kuolai lappok. Ezeknek a „keleti-lappoknak" a nyelve ,kultúrája és szokásai határozottan eltérnek a „nyugati-lappokétól", mint azt ITKONEN világosan kimutatta tanulmányaiban.

ITKONEN Toivo nyelvészként kezdte pályáját. 1916-ban megjelent doktori disszertációja az oroszországi lapp nyelv mássalhangzóinak fokváltakozásával foglalkozik Kolta, Kildin és Turja nyelvjárások alapján; művében SETÄLÄ E. N. fokváltakozási elméletét alkalmazza. Az évtizedek alatt megtett kutatóutak eredményeit tartalmazza a kétrészes „Kolta és Kuola lapp nyelvek szótára", amely 1958-ban jelent meg.

ITKONEN a Finn Nemzeti Múzeumban fejtette ki életművét. A Seurasaari szabadtéri múzeum főigazgatója volt 1932-től és a Nemzeti Múzeum Néprajzi osztályának vezetője 1935-től 1955-ig. Ebben a feladatkörben ITKONEN az egész Finnországra kiterjedő gyűjtőtevékenységet szervezett, és a fiatalabb etnológus nemzedéket tanította. A tárgyi néprajz területén érdeklődése főként a fából készített tárgyakra irányult: így a sílécek, a szántalpak, a vékák és a fadíszítmény foglalkoztatta. 1941-ben ITKONEN Toivo a finn közlekedési eszközökről „Finn csónakok" címmel tanulmányt jelentetett meg a Kansatieteellinen Arkistoban. Az életmódot illetően érdemes megemlíteni többek között a lappok halászatát, vadászatát, rénszarvastenyésztését és kereskedelmét érintő cikkeket, a szokások köréből pedig az időszámítást, játékokat, lakodalmi szokásokat és a naptári ünnepeket tárgyaló írásait.

Itkonen Toivo a Finn Vallástudományi Társaság első tiszteletbeli tagja volt. Vallás-kutatóként szintén nemzetközileg elismerték a „Heidnische Religion und späterer Aberglaube bei den finnischen Lappen" (1946) műve alapján. Ez a tanulmány megszüntette a korábbi lapp vallásmonográfiákban meglevő hiányosságot. Ugyanis ezekben a monográfiákban nem törekedtek arra a korábbi kutatók, hogy a lappok vallását egységes egésznek — tehát amit a „lappok hisznek" — lássák, hanem e helyett a lapp csoportok vallásaiban megfigyelhető különbségeket hangsúlyozzák, a finnországi lappok valláshagyományát véve alapul. Az összehasonlító kutatási eredmények közül jelentősek Itkonen megfigyelései a lappok, az obi-ugorok, Szibéria népei és az eszkimók hagyománya közti egyezésekről. Haavio Marttinak igaza van mikor Itkonen remekművét javasolja (Temenos 3, 1968) a Christel Matthias Schröder által kiadott „Die Religionen der Menschheit" című nemzetközi sorozatba, amelyben a lappok vallásáról csak egy rövid, hiányos kompilláció található.

Itkonen Toivo írásainak az a jellegzetessége, hogy anyagát több különböző kutatási területből kiindulva tárgyalja. A tudományok általános megválogatását szem előtt tartva Itkonent kérdésfeltevései alapján több társtudomány területén szakértőnek tarthatnánk. Nyelvész, történész, régész, etnográfus, folklorista, valláskutató volt. Sokoldalú képzettségének bizonyítéka elsősorban a „A finnországi lappok 1945-ig" című munkája (1948), melynek jelentősége Bogoraz és Jochelson paleoázsiai népeket tárgyaló tanulmányaihoz hasonlítható. Ezek a kötetek a kultúra jelenségeit a földrajzi, az éghajlati és általában az ekológiai környezet nyújtotta háttérre támaszkodva vizsgálják. Az olvasónak tárgyi tudást adnak, melyet az irodalomból — mintegy 4000 forrásmű — anyaggyűjteményekből és saját kutatóútjai során szerzett. Itkonen stílusa tárgyilagos, kerüli a vakmerő teoretizálást. Valonen Niilo mondta találóan: „Wenn man sich auf die weiten Wege der Theorie begab, wo der Autoritätenglaube als Wegweiser diente, wollte er nicht mehr mit dabeisein." A nemzetközi tudomány számára nagy veszteség az, hogy Itkonen monumentális, 1220 oldalas lapp tanulmánya egyelőre csak a finn nyelvű olvasóközönség számára érhető el.

Itkonen T. I. 1968 május 12-én halt meg. Még utolsó éveiben gyakran látogatta többek között a Finnugor Társaság és a Finn Vallástudományi Társaság gyűléseit. Különös kedvvel beszélgetett a társaság fiatalabb tagjaival, érdeklődött tanulmányaik és kutatási terveik iránt. Ő volt a finn fennougrisztika *grand old man*-je, s aki csak egyszer is találkozott vele szívesen csatlakozik Haavio Martti megfogalmazta emlékirat utolsó szavaihoz: „Michael de Montaigne verglich den wahrhaften Wissenschaftler mit der Ähre des Getreides. Wenn sich die Ähre mit Körnern füllt, sagte er, wird sie demütig und neigt ihr Haupt. T. I. Itkonen war ein solcher *wahrhafter* Wissenschaftler."

Itkonen T. I. publikációt részben tartalmazza Sulo Haltsonen, „Finnische linguistische und volkskundliche Bibliographie" c. összeállítása(Studia Fennica 3-).

Pentikäinen Juha

Az I. Országos Néprajzi Filmszemle

— Szeged 1968. augusztus 1.—3. —

Szeged városa az I. Országos Néprajzi Filmszemle megrendezésével egy újabb jelentős kulturális eseményt mondhat magáénak. A rendező szervek áldozatkészségének és Juhász Antal fáradhatatlan szervező munkájának eredménye, hogy létrejött egy fórum, ahol lehetőség nyílik néprajzi filmek bemutatására. A Szemle színhelye az egyik kisebb szegedi kultúrotthon volt, most még megfelelt a célnak, de jövőre bizonyára tágasabb helyiségekről kell majd gondoskodni. Különösen akkor, ha a következő években a hagyományos magyar néprajzi filmszemlét nemzetközivé szeretnék szélesíteni, amint az a tervekben szerepel.

A szerény, „filmszemle", elnevezés nem sejteti, hogy a rendezőség díjakkal is jutalmazni kívánta a legjobb filmeket a hivatásos és az amatőr kategóriában különkülön. A díjak odaítéléséről zsűri döntött, melynek elnöke Jancsó Miklós filmrendező volt. Tagjai: K. Kovács László és Pesovár Ernő, valamint Geszti Pál filmkritikus és Vitéz Gábor filmdramaturg. A Szemle hivatalos programja délután 5 órakor kezdődött K. Kovács László megnyitó szavaival. Arról beszélt, hogy a magyar paraszti életforma a szemünk előtt tűnik el örökre; ez az életforma még napjainkban is sok emléket őriz őseink életéből. A film az egyik legjobb eszköz ennek megörökíté-

sére. S a mai emberhez a film segítségével tudjuk a legkönnyebben közelebb hozni azt az életformát, amelyben az egyén még teljesen összeforrt az őt körülvevő világgal, a mai népi kultúrákból az az összeforrottság hiányzik. A rövid bevezető után került sor a több mint húsz filmet tartalmazó program ismertetésére.

Az első napon vetítésre került filmek a népi kismesterségek közül mutattak be néhányat. A bács megyei népi mesterségek közül egy idős *fésűs mester* és egy bicskanyélkészítő munkáját láthattuk. A *szűcsmesterség* régi szerszámait használat közben ismertük meg. RAFFAY Anna készítette ezt a sorozatot. A *kötélverő* szerszámokat már csak ritkán használják, a *kékfestés* viszont virágzó ipar még ma is — egy szép színes filmet láttunk erről, melyet a jászberényi *Lehel Filmklub* készített 1968-ban. Láttunk egy másik, fekete-fehér filmet is a kékfestésről, de a szép munka-képek mellett egyetlen olyat sem láttunk, amelyen viseletként hordanák az idős mester által készített anyagot, pedig az ilyen anyagokból készített ruhák viselése manapság még általános. Egy patkó elkészítését kísérhettük figyelemmel egy másik filmben. A jó ritmusban komponált kisfilm egyik hiányossága, hogy nem adott eredeti hangot — azonnal hozzá kell tenni, hogy ez az adott technikai lehetőségek mellett teljesen lehetetlen kívánság, mert nincsenek adva a szinkronitás lehetőségei. BURES József szegedi pékmesterről készített színes mesterség-portréfilmet a régi amatőrfilmes DR. NÉMETH András. Ez a film nagyon jó példa arra, hogyan kell egy amatőrfilmesnek az adott technikai lehetőségeket a legjobban kihasználnia. Miután amatőr szinten nagyon nehéz szinkron hangot készíteni ezért a helyes megoldásnak az asszinkron hang tűnik — az idős pékmester maga kommentálja a vásznon megjelenő képeket, a saját munkáját, miközben életéről mesél.

Az első napi vetítés két olyan filmmel ért véget, amelyet filmgyári eszközökkel készítettek; LAKATOS Vince, egyike azoknak a hivatásos rendezőknek, akik szívvel és hozzáértéssel készítenek néprajzi filmeket, de egy dologban kiválik közülük: ő készítette a legtöbb néprajzi filmet. A Szemlén négy filmjét láthattuk. A *Bocskoromon van egy szák . . .* — pontosabban: *ták-* a régi szegedi bocskoros vargáknak állít emléket ezzel a költői szépségű filmmel. A nagyon alapos előkészítő néprajzi gyűjtőmunka (JUHÁSZ Antal) és a tökéletes technikai kivitelezés (HERSKÓ Anna) együtt a Szemle egyik legjobb filmjévé tette ezt a filmet. Az *Öreg malmok*-ban népi építészetünknek ezeket a jellegzetes építményeit örökíti meg. A hajdan virágzó ipar még fellelhető emlékeiből sokkal érdekesebb filmet lehetett volna készíteni, ugyanis a témából adódó szép kép értékét nagyon lerontja a gyenge kísérő szöveg.

A második napon kerültek levetítésre azok a filmek, amelyek a népművészet valamelyik ágával vagy a népszokásokkal foglalkoznak. Egy nyolc milliméteres amatőrfilm *(Az agyag művésze)* után RAFFAY dokumentum-hűségű *Szamosháti fonóját* élvezhettük. Technikai okokból a Kölcsén felvett bábtáncoltató betlehemezés csak egy szűkebb szakmai közönség előtt került vetítésre. A *Busójárás* színes-normál változatát láthatta a Szemle közönsége. SÁRA Sándor operatőri munkájának alapja a dokumentalista hűség, sajnos a film novellisztikus felépítése elnyomja ezt a szándékot. Van a *Busójárás*nak egy fekete-fehér változata is, amelyik értékesebb a néprajz számára, mert abban jobban érthető a ritus termékenység varázsló célja.

Hiányoltuk a BAZILIDES—UJVÁRY-féle panyolai farsangi játékokról készített filmet.

A Televízió készítette a *Művészet a tűzhely körül* című filmet. A film példája annak, hogy az alaposan előkészített szakanyag hogyan esik áldozatul a szerkesztői hozzánemértésnek és sokat markolásnak, a film túl hosszú és ugyanakkor keveset mond, mert mindenről akart beszélni. A második napi vetítést is LAKATOS Vince két filmje zárta, ezúttal két színes film a magyar népművészetről. Az egyik a pásztorok fafaragásairól *(Pásztorművészet)*, a másik a híres náudvari Fazekas-dinasztia két tagjának cserép művészetéről *(Teremtés.)* A nagyközönség számára készült mind a két film és népművészetünk szépségeit mutatják be. Nagy kár, hogy a népművészet más ágait nem láthatjuk hasonló filmeken. A *Pásztorművészet* szakértője MANGA János volt, a *Teremtésé* K. KOVÁCS László. Mindkét film inkább a szép formák bemutatására törekszik, a készítés munkagesztusaira kevesebb figyelmet fordítanak. (Meg kellene szervezni, hogy a Néprajzi Múzeum Filmtára kapjon egy munkakópiát ezekből és a hasonló filmekből, hogy aztán a felvett anyagból a filmforgalmazói szempontok figyelmen kívül hagyásával készülhessen egy változat a szakmai közönség számára is, és egyáltalán az egyszer már felvett anyag ne vesszen el!)

A harmadik napon a vetítést KOROMPAY Márton filmje nyitotta meg: *Korok és hagyományok a Dunántúl népi építészetében.* Sajnos ebből a nagyon érdekes témából alig tudott valamit közel hozni a nézőhöz. Érdekesebb volt az *Alku* című film, — írta és rendezte: BODÓ Sándor — amely a bodrogközi vásározás történetéből villantott fel képeket, sok jól ellesett gesztust. K.

Kovács László azonban hiányolta a szélesebb történeti-társadalmi háttér megmutatását a filmből, kiemelve ugyanakkor Bodó Sándor bíztatóan jó képességeit a néprajzi filmezésben, valamint a bemutatott film technikai, operatőri kimagasló kvalitásait. Raffay Anna *Sárközi képek*je lehetne összefogottabb szerkesztésű, különösen kitűnik ez akkor, ha összehasonlítjuk Boglár Lajos *Szatmári képek* című filmjével. Boglár három tételből álló filmje után megérzünk és megértünk valamit a szatmári táj hagyományosan nehéz sorsából. S mindezt egy hang kísérőszöveg nélkül, pusztán a képek erejével! Jobban sikerült Raffaynak egy másik filmje: *Kánai menyegzőjárás*. Ügyesen ellesett pillanatokat örökít meg egy asszony mulatságon, ahová szent énekek éneklésére jöttek össze. Az eredeti hangfelvétel és a hangulat emelkedésével egyre őszintébben megnyilatkozó gesztusok ereje bizonyítja, hogy milyen lehetőségek vannak az amatőr filmezésben az ilyen intim pillanatok megörökítésére, ezt a nehézkes filmgyári apparátussal nem lehetett volna megcsinálni.

Parasztasszonyok, emberek arca munkájuk jelenik meg a magyar „primitív" vagy ahogy ismertebben nevezik őket a magyar paraszt-festők képein. Moldován Domokos hármat mutat be közülük a *Magyar parasztfestők nyomában* című filmjében. Dudás Juli, Benedek Péter, és Süli András művészetének újrafelfedezése és a nagyközönség elé tárása minden dícséretet megérdemel. A legjobban a portrék közül talán a Dudás Julié sikerült, a legmegdöbbentőbb Süli András életútja. A Cegléden élő Benedek Pétert bemutató rész a festmények művészi erejének bemutatására koncentrál. A *Tavasz Bujákon* színes szokás rekonstrukcióit ma már nem lehetne megcsinálni, tíz évvel ezelőtt még lehetett, sajnos túlságosan is jól sikerültek — a kor stílusa erősen érződik a filmen, (Czigány Tamás rendezte). Ugyanez mondható el a *Kövek, várak, emberek*-ről is, de hozzá kell tenni, hogy a romantikus hangvétel ellenére ez a film az, amelyik még ma is leggyakrabban vetítésre kerül néprajzi film címén, s ez azért van így, mert néhány őszinte szép jelenetét a mai napig sem tudták túlszárnyalni.

A zsűri elnöke, Jancsó Miklós is utalt a díjkiosztást bevezető szavaiban a *Kövek, várak, . . .* szépségeire, és meleg szavakkal emlékezett meg annak rendezőjéről, Szőts Istvánról. Javasolta, hogy a Szemle küldjön levelet Szőtsnek. Ezután a díjak és jutalmak kiosztására került sor. A hivatásos kategóriában Lakatos Vince kapta meg az első díjat „azokért a filmekért, melyeket bemutatott és különösen a *Bocskor*-film emberi erejéért". A második díjat Moldován Domokos kapta „elfelejtett értékeink bátor kutatásáért". Az amatőr kategóriában az első díjat Raffay Anna kapta a néprajzi filmezésben eddig kifejtett munkásságáért és különösen a *Kánai menyegző* nagy néprajzi hitelességéért". Raffay felemelt első díja mellett egyszerű első díjjal jutalmazta a zsűri a szegedi dr. Németh András *Pék* című filmjéért. Második díjat kapott Boglár Lajos a *Szatmári képek*ért.

A Szemle jelentőségét abban látjuk, hogy ha sikerül évente megrendezni, akkor rendszeres áttekintést tudna nyújtani a magyar néprajzi filmezésről. Nemcsak az újabb filmek bemutatására kerülhetne sor, hanem az archív filmek egy részét is be lehetne mutatni. Később ez a magyar szemle Közép-európai, majd még távolabbi határok felé is megnyitná kapuit. Különösen akkor, ha majdan nemzetközi mezőnyben kell helytállnia a magyar néprajznak, nemcsak filmjeink átlag színvonalát, de számát is növelni kell, ezért tűnik teljesen érthetetlennek, hogy a szak néprajzos társadalom alig néhány emberrel képviseltette magát a szemlén — s ami nagyobb baj ez a néprajzi filmezés iránti teljes érdektelenségnek is a jele. A Szemle egyik célja éppen az volt: felkeltse az érdeklődést, rávilágítson a feladatokra.

A Szemle programját hangulatosan egészítette ki az egyik parasztfestőnek, Süli Andrásnak tárlata, melyet Moldován Domokos rendezett a ma Szegeden élő festő fiatalkori műveiből.

Hoppál Mihály

Ankét a magyar néprajzi filmezés problémáiról

Szeged 1968. augusztus 3-án

Péter László megnyitó szavai után K. Kovács László tartott vitaindító előadást. Arról beszélt, hogy a magyar néprajzi filmezésnek ma a legfontosabb problémája technikai, szervezeti kérdésekkel kapcsolatos. Igaz, technikailag jó filmek készítéséhez ott a filmgyár; a téma is megvan, a kettőt össze kell tehát hozni és kész a film; de itt van a baj, hogy nagyon sok minden mégsem ilyen egyszerű. Hogy is áll ma Magyarországon a néprajzi filmezés ügye? Azt mondják, hogy mi mindenről

lemaradunk; ez nincs egészen így, mert a néprajzi filmezés nálunk már az 1910-es években igényként jelentkezett és 1927 óta Magyarországon folyik néprajzi filmezés. Mindenki tudja, aki néprajzi jelenségek leírásával és elemzésével foglalkozik, hogy az anyagot valamilyen módon előbb rögzíteni kell, hogy elemezhető és megvizsgálható legyen. Akármennyire jól írunk is le egy jelenséget mindig hiányzik valami, amikor a feldolgozásra kerül sor. A néprajz a néppel, a társadalommal, annak kultúrájával foglalkozik; olyan kultúrával foglalkozunk, amelyikben többé-kevésbé az ember kitapintható; a mesterségesen, illetve szervezett tanítás által kialakított kultúrákban az ember már nincs így jelen. A mi paraszti kultúránk a magyar nép, de minden paraszti kultúra önteremtése révén, magára hagyatottságában, illetve abban a harcban, amit az ember mindig a létéért folytatott, kialakított önmagának egy olyan magatartást, belső ellátást, amelyben minden dologra, kérdésre igyekezett megoldást, választ adni. Minden ember tulajdonképpen egy kis univerzum, minden ember zárt kultúregység volt a népi, paraszti közösségben. Egymagában is kultúrát, a közösség képviseletét jelentette egy-egy ember. Ma már kiveszőben van ez a típus, de még mindig vannak romjai a hagyományos népi kultúrának. Mi ezeket a töredékeket, romokat szedegettük és raktuk, illetve rakjuk — a film segítségével — össze, hogy aztán erről a kultúráról, amit felvált egy új, valamilyen fogalmat alkossunk magunknak, és tudományunk módszereivel feltárjuk a fejlődés törvényszerűségeit, a ható okokat, a fejlődés tendenciáit.

A néprajzi kutatás mindig a kultúrát akarta kitapintani az emberrel együtt. Filmen megjeleníteni még nehezebb valamely kultúrjelenséget, mert filmezni mindig a lényegét szabad a dolgoknak. Például, ha a töltőtollnak a lényegét szeretném lefilmezni, mi a teendő? Valaki azt mondja: azt kell megmutatni, miként írunk a tollal. Az illető nagyon téved. A tollnak nem az a valódi funkciója, hogy írni lehet vele, és minden dologgal így vagyunk, a tollnak, mint eszköznek az a funkciója, a lényege, hogy van írásbeliség, és az írásbeliség ezáltal a toll által is megvalósul. Ha filmet készítünk a töltőtollról, akkor ezt az „írásbeliséget" kell mint lényeget a tollban megragadni; ugyanígy kell a lényeget filmezni a lópatkolástól a göröcsér mesterségig mindenben.

Szólt az amatőr filmesek munkáiról és azt mondta: gyakran talál a néprajzos szakember „tudományt" az amatőrök munkáiban, és ezáltal hasznos segítséget is nyújthatnak, mert nagy mennyiségű filmet használnak fel, s ezért a hivatásos filmkészítők mellett a filmezésnek, a néprajzi jelenségek megörökítésének ezt a formáját is feltétlenül igénybe kell venni.

Néprajzi filmet kell csinálni és ehhez a filmezendő anyagot, a filmezés előtt elsősorban a szaketnográfusoknak kell tanulmányozni, begyűjteni. A néprajzi filmek készítésére megvan a lehetőség a filmgyár keretein belül is, de az államilag biztosított kapacitást sem használjuk ki, pedig technikailag jó filmet csak a filmgyár tud készíteni, és tudományosan hiteles filmet is, ha néprajzi szakemberrel dolgozik együtt. Élni kell az együttműködés adta lehetőséggel. Fontos lenne végre megszokni azt, hogy a néprajzi szakember használja „jegyzetelésre" a filmfelvevőgépet. A *jegyzetelés* szót kategorizáló értelemben használta és ezzel azt kívánta hangsúlyozni, hogy amint az etnográfus, nem mehet el írószerszám nélkül gyűjteni, ugyanúgy nem mehet el filmfelvevő nélkül sem. A mi filmjeink, a kutató etnográfus által készített filmek: jegyzetelő filmek. Egyben több is lehet egy „jegyzetfilm" egy-egy véletlen esemény megörökítésénél, hiszen a népi kultúrát részleteiben ismernie kell a szakembernek, ezért csak a szakember tudja kiválasztani: mit kell filmre venni. De kívánatos, hogy az etnográfus tisztában legyen a filmezés elemi szabályaival és lehetőségeivel.

Minden munkafolyamat, minden igazi teremtés olyan, hogy nem ismétli önmagát. Ezért, ha filmezünk egy munkafolyamatot, az egyidőbeliség figyelembe vételéről ne mondjunk le; ne megszakításokkal, hanem egyfolytában vegyük fel a folyamatot. Egyszerre több géppel is kell dolgozni, hogy a munkát, a munkafolyamatot vagy egy népszokást a maga teljes egészében, befejezésig rögzíthessék.

A szakembereknek, az etnográfusoknak tanulniok kellene a filmezést, mert csak így lesznek képesek maguk is filmezni, és ami a legfontosabb, együtt dolgozni a Filmgyárral. Mert ismét hangsúlyozni kell: *filmet csak a Filmgyár tud készíteni*. Noha felbecsülhetetlen értékű a szakemberek által készített „jegyzetfilm" is.

Filmek nélkül ma már nincs korszerű néprajztudomány! A készült filmeket, mint dokumentációs anyagot össze kell majd gyűjteni egy közös *Magyar Néprajzi Film-Archívum*ba. Hogy melyik intézetnél legyen ez, az még nincs eldöntve. K. Kovács László a *Néprajzi Múzeumot* javasolta, mert már ott van az *Ethnológiai Adattár*. Célunk, hogy összegyűjtsük az összes olyan filmet, amelyik a népi kultúrát valamilyen módon ábrázolja, légyen az a Filmgyár vagy akár egy amatőr tulajdonában. Eze-

ket nyilván kell tartani, s itt a lyukkártyát is igénybe lehet venni. *El kell készíteni a magyar néprajzi filmek katasztert.* Ha ez készen van, akkor pénzt kell szerezni, hogy a tárolás, a szakszerű elhelyezés sokrétű feladatát megoldhassuk. Nekünk és most kell foglalkozni azzal a kérdéssel is, hogy a filmarchívumot hogyan szervezzük meg, és hogyan használjuk fel a filmgyárak munkáját — a következő vitában ezekről kell beszélni. Ha pl. a TV készít filmet valamilyen falusi témáról vagy ha nagy játékfilmet készítenek, akkor a néprajzi anyagból az Archívum kell, hogy kapjon egy másolati példányt. Például a *Talpalatnyi föld* lakodalom jelenete néprajzilag teljesen hiteles, mert a filmesek hagyták magukat befolyásolni a szakemberek által. A népi közösség tagjainak viselkedését, a mindennapi élet helyzeteiben, legjobban a film tudja megörökíteni; a néprajz, az emberi viselkedést, a gesztusokat, a mimikát is tanulmányozza. A sokfelől — Filmgyár, amatőrök, ethnográfus szakemberektől stb. — bekerülő anyag bizonyos mértékig meghatározza az Archívum felépítését. Ezeket, vagyis a néprajzi filmezés szükségességét, a néprajzi tudományos filmek készítésének lehetőségeit; a mai állapotból való továbbjutás feltételeit kell a sorra kerülő vitában megbeszélni — fejezte be vitaindító gondolatait K. Kovács László.

Péter László, amikor a vitázóknak adta át a szót azt javasolta, hogy a hozzászólók a Filmgyár, az amatőrök és a néprajzosok kapcsolatát vizsgálják elsősorban az elvi- módszertani kérdéseken kívül.

Az első hozzászóló Mándoki László elmondta, hogy 1964-ben kapott a pécsi múzeum egy Admira filmfelvevőgépet, de természetesen szakértelmet nem csomagolhattak hozzá. A vidéki múzeológusok közismert elfoglaltsága mellett a szakértelem megszerzésére nem igen nyílik lehetőség. E kezdetleges géppel ennek ellenére elkészült egy kisfilm, melynek laborálási munkálatait ez évben az előirányzott keretből el lehetett végeztetni, de az évi négyezer forintos keret a jövő évben a megváltozott árak következtében nem lesz elegendő. Ezért az idei esztendőre nem vettek tervbe néprajzi filmezést.

Péter László javasolta, hogy az értekezlet fogadjon el javaslatokat és felkéri Juhász Antalt, hogy jegyezze fel ezeket az ajánlásokat. Egyben egy ilyen ajánlásra is javaslatot tett, amelyet a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályához kellene eljuttatni, hogy ti. a vidéki múzeológusok számára szervezzenek filmezés-technikai tanfolyamokat.

Juhász Antal ezzel szemben azt állítja, hogy egy ilyen tanfolyam nem érné el a célját, mert egy rövid tanfolyam nem tesz szakemberré senkit egy másik szakmában, igaz annyit elérnénk, hogy jegyzetelésre használhatnák a néprajzosok a filmet, de ezeknek minősége nem érné el azt a színvonalat, amely szükséges egy néprajzi filmszemlén való részvételhez. Szorgalmazzuk inkább, hogy a néprajz kutató dolgozzék együtt a filmszakemberekkel és az amatőr filmessel. Különösen azt hangsúlyozta, hogy a hivatásos filmesekkel hasznos az együttműködés, neki legalább is jó tapasztalatai vannak ezen a téren. Azt kell elérni, hogy a Filmgyár és a Filmművészeti Főosztály adjon több lehetőséget az olyan rendezőknek, mint Lakatos Vince, mert van néhány olyan rendező, aki szívesen és értően készít néprajzi filmeket. A másik oldala a teremtő együttműködésnek az amatőrök segítése. Dr. Németh András példájára hivatkozik, aki filmjeivel méltán arat sikert.

Péter László javasolja az ajánlások közé annak kinyilatkoztatását, hogy a filmesekkel és az amatőrökkel egyaránt ki kell építeni a közös munka megszervezésének jobb és hasznosabb feltételeit.

Pesovár Ernő elmondja, hogy az amatőr filmes mozgalommal a kapcsolatot már kiépítette a néprajz, mégpedig u. n. *múzeumi film-szemle* formájában.

Lakatos Vince filmrendező, akinek több filmje is szerepelt a *Szemlén* arról beszélt, hogy a film és filmezés a legpénzigényesebb fajtája a művészetnek. Míg a világirodalom legszebb versét egy darab papíron egy ceruzával meg lehet írni, addig egy rövidke film elkészítéséhez is nagyon sok pénz kell. Ezért el kell dönteni van-e szükség néprajzi filmekre. Ha igen, akkor olyan filmeket kell készíteni, amelyek a tudományt is szolgálják és a közönséget is szórakoztatják — elmondta, hogy a saját pályája ennek a két szempontnak az összeegyeztetése. Az, hogy két istent egyszerre kell szolgálnia, az volt a legnehezebb. Mert az amatőrök — ideértve az ethnográfusok nagyrészét is — által készített filmek bizony sok technikai kívánnivalót hagynak maguk után, s ezek a „jegyzetek" sokszor olvashatatlanná válnak emiatt. Ha a Filmgyárban kicsit több lehetőség lenne néprajzi tárgyú forgatókönyvek megvalósítására, akkor biztos, hogy a fiatalabb kollégák is szívesen készítenének ilyen filmeket.

Tornyai Balázs személyében egy amatőrfilmes is hozzászólt a vitához és az amatőr-mozgalom belső bajairól szólt és arról, hogy szívesen látnák a szaknéprajzosok segítségét, mert csak ez lehetne alapja a közös munkának.

Hoppál Mihály több indítványt terjesztett elő. Első az volt, hogy meg kellene

alakítani a magyar *Néprajzi Filmbizottságot*. Véleménye szerint azért nem mozdul előre a néprajzi filmezés ügye, mert nincs néhány személy, aki felelős lenne ezért. A Filmbizottság egyeztetné a filmezési terveket, megállapítaná a legsürgősebb feladatokat, pénzt szerezne az archiválás koránsem olcsó munkálataira és a katalógus kiadására.

PÉTER László javasolja, hogy a filmbizottság tervét vegyék fel az ajánlások sorába.

HOPPÁL Mihály javasolja végül a Televízióval a szorosabb együttműködés kiépítését, melynek során a vidéki múzeumokat bemutató adások keretein belül sok méter mozgófilm készítésre nyílna lehetőség, a vidéki néprajzos kollegák irányítása alatt. A „két isten" kérdéséhez azt fűzte hozzá, hogy a *Busójárás* két változata jó példa arra, hogy ugyanarról a témáról két filmet kell adott esetben készíteni: egyet, színeset a nagyközönségnek és egyet, szigorúan az anyagra koncentrálót, a tudomány számára. Legtöbbször ez ugyanannak a nyersanyagnak a felhasználásával elérhető; kétszer kell megvágni az anyagot. K. KOVÁCS László egy szemléletes hasonlattal szólt ugyanerről, mikor azt mondta, hogy az alapfelvételig, a lisztig, a nyersanyagig, mindenkinek egyformán el kell jutni és abból aztán ki-ki süssön az ízlésének megfelelő: süteményt vagy kenyeret. Különben is a Filmgyár mindig „többet vesz fel", mint amit „bemutat". A Filmgyár teljes felvételi anyagáról, a munkakópiáról kellene a Néprajzi Film-Archívum számára dubnegatívot beszerezni.

RAFFAY Anna, aki már két évtizede vesz részt a néprajzi filmezésben, felsorolta a „kutató filmek" fajtáit és javasolta, hogy a néprajznak végre tisztázni kellene, hogy ezek közül melyeket kell a néprajz számára készíteni, s hogy ennek mik a feltételei. Azt állítja, hogy minden néprajzos meg tudna tanulni annyira filmezni, hogy jó és hasznos „jegyzeteket" tudjon fotografálni, az más kérdés, hogy a hangosítás nehéz feladata vagy egy szokás felvétele nem könnyű és feltétlenül szakembert kíván.

LAKATOS Vince ismételten hozzászólt és elmondta, hogy a Filmgyár egyáltalán nem tiltakozik az ellen, hogy a néprajzosok minél több filmet készítsenek, de az a véleménye, hogy külön néprajzi filmstúdióról kár ábrándozni (ugyanis közben néhány hozzászóló ezt az igényt is felvette), mert a jó technikai feltételekről csak a filmgyár tud gondoskodni, s inkább hivatásos rendezőkkel készítendő filmekre kellene az erőket összpontosítani.

RAFFAY Anna erre azt válaszolta, hogy ha legalább évi egy néprajzi filmet biztosan elkészítene a Filmgyár (értsd: a magyar hivatásos állami filmgyártás), akkor nem lenne semmi baj, de ha csak az elmúlt húsz évet tekinthetjük, akkor nem jut minden évre egy film, pedig inkább kettőt-hármat kellene elkészíteni. Ezután IGAZ Mária kért szót: elmondta hogy a TIT egyszer már kérte az *Akadémia Néprajzi Bizottságát*, hogy hozzanak létre egy *Néprajzi Filmbizottság*ot. A TIT annál inkább fontosnak tartaná e Bizottság létrehozását, mert az ismeretterjesztésben nagy szerepet szánnak a filmvetítéseknek, és ma még egyáltalán nem lehet tudni, hogy milyen kész filmjeink vannak, amelyek alkalmasak lennének vetítésre vagy előadások illusztrálására. MÁNDOKI László szintén egyetért a *Néprajzi Filmbizottság* felállításával és azt javasolja, hogy legfeljebb négy vagy öt néprajzos szakemberből álljon, akiknek egyik legfontosabb feladatuk az lenne, hogy jó kapcsolatokat építsenek ki a hivatásos és az amatőr filmesekkel egyformán. Említ egy másik dolgot is, azt, hogy az egyetemet elvégző néprajzosok elsősorban ne tudóspalánták legyenek, hanem terepen mozogni tudó és a megfigyelt jelenségeket korszerű módon rögzíteni tudó emberek. A magnetofon, fényképezőgép és filmfelvevő kezelésének elsajátítása ne az államvizsga után kezdődjön.

K. KOVÁCS László végül röviden összefoglalta a vitát. Megállapította, hogy olyan filmet kell csinálni, amely a néprajztudomány analitikai anyaga lehet. Az amatőr filmes mozgalmat azért kell a néprajznak támogatnia, mert ezek a lelkes emberek a filmkészítés közben megtanulnak látni és számuk növekedésével egyre több embert tanítanak meg filmet nézni. Ha mi a magyar népi kultúrát egy magasabb — nem amatőr — színvonalon akarjuk a világ elé tárni, akkor a szakembereknek a film technika birtokosaival kell együttműködniök. Hozzáfűzte még, hogy a nagyközönség nem terhelhető szakfilmmel. A nagyközönségnek azért kell a művészi-néprajzi film, hogy egyszer végre ismerjék meg önmagukat, a magyarságot, ezt csak a nemzeti kultúra megmutatásával érhetjük el. Végül megkérte JUHÁSZ Antalt, hogy a vitában elhangzott javaslatokat szövegezze meg és juttassa el e javaslatokat a *Néprajzi Társaság*hoz, a *Néprajzi Múzeum*ba, az *Akadémiai Néprajzi Bizottság*hoz A néprajztudománynak az a feladata, hogy minél többet tárjon fel egy nép kultúrájából, de azt oktató, nevelő céllal vigye is vissza a néphez — ebben segíthet a néprajzi film —, ha a rendelkezésre álló pénzből csak „jegyzetelésre" telik, akkor az sohasem kerül vissza, mint felvilágosító, tanító anyag a néphez, erre a feladatra ott van azonban a filmgyár.

Péter László rövid értékelő szavaival ért véget a hasznos tanácskozás és vita. A hozzászólókon kívül részt vett az ülésen még: Bodó Sándor, Bene Zsuzsanna, Pesovár Ernő, Pesovár Ferenc, Voigt Vilmos, Moldován Domonkos, Vitéz Gábor és a vendéglátó intézmények képviselői.

Abban a reményben ismertettük a szokásosnál részletesebben (a magnetofonra felvett) vita hozzászólásait, hogy a „mostoha gyermek", a magyar néprajzi filmezés ügyét előbbre vigyük ezáltal. És hogy azok is, akik nem lehettek Szegeden, megismerjék a gondok, ott érintett hosszú sorát és elmondják — e hasábokon — véleményüket, alkotó gondolataikat.

Hoppál Mihály

A hatodik szlavista kongresszus nép-rajzi szekciója

1968. augusztus 7-e és 13-a között Prágában tartották a hatodik nemzetközi szlavista-kongresszust. Több mint 25 országból körülbelül ezer résztvevő érkezett. Amint ez már hagyományos a szlavista-kongresszusokon, őt fő szekció működött: a nyelvi, irodalomtudományi, nyelvi-irodalmi, népköltészeti és történeti. Ezeken belül több albizottság, speciális gyülés, szimpozium szerveződött — már ahogy ez szokás a nagyszabású kongresszusokon. A bejelentett előadások száma körülbelül 700 volt, és ezek túlnyomó többsége el is hangzott.

A kongresszus általános jellemzését bizonyára megadják majd a résztvevő magyar szlavisták. E helyen csupán a negyedik szekció üléseit érinteném beszámolómban. Ezek kivétel nélkül folklorisztikai tárgyúak voltak. Öt ülésszakon (és egy zárt bizottsági megbeszélésen) természetesen az összehasonlító szlavisztika problémái kerültek elő.

Az első közös téma a *szláv ballada* volt. Az előadásokból egyelőre úgy látszik, nem oldódott még meg kellőképpen a szláv ballada genezisének problémája. Annyi látszik világosnak, hogy a nyugati szláv balladát nem lehet — mint eddig egyesek tették — kizárólag nyugatra összehasonlítani; a keleti szláv ballada megléte pedig voltaképpen a próbaköve sok eddigi egyoldalú ballada-genezis-elméletnek.

„A szláv folklór műfajainak rendszere, és ezek rendszerezése, katalogizálása" címet viselte a másik téma. Sajnos, az előadások nem e témával foglalkoztak, hanem egyes részleteredmények, egyéni kutatások beszámolói lettek. Ezek közül ki kell emelni a brnói lírai dalszövegkatalogizálás eredményeiről készített beszámolót (Havlíková C. előadását), amelyben ennek az összehasonlító európai folklorisztikai szempontból is oly égető feladatkörnek egy szelete megnyugtató módon került a kongresszus elé.

Tudomásom szerint a szlavisták folklorisztikai bizottságának zárt ülésén elsősorban gyakorlati (kiadási) problémákról esett szó, de jelentősebb közös vállalkozás a közeljövőben nem kerül tető alá.

A harmadik közös téma folklór és hivatásos művészet kölcsönhatása volt. Az itt *„fél-folklór"*-nak nevezett jelenségekről csak néhány előadás hangzott el, köztük Bogatürjov P. G. professzor derűs visszaemlékezése az orosz vásárok folklorisztikus elemeiről.

Kissé nagyvonalúan adták meg a negyedik témát: „A szláv folklór". Az ide sorolt előadások *vegyes tárgyúak* voltak, temetési szokásokról, epikus énekekről, kiadástörténetről egyaránt hallhattunk.

Végül „A szláv epika összehasonlító vizsgálata" címmel került sor ülésre. Az itteni előadások többsége a *hősepikával* foglalkozott, és főként a déli szláv—keleti szláv összehasonlítás lehetőségeit érintette. Ha durván elnagyoljuk a problémát, még mindig arról van szó, mennyiben „balkáni" és mennyiben „szláv" (vagyis társadalmi-területi vagy társadalmi-etnikus meghatározottságú) a déli szláv hősepika. Az ülésszak végén a *monda* kutatásának elsősorban terminológiai-műfajbeosztásbeli-katalogizálási problémái kerültek elő. Ennek az ülésszaknak a végén került sor hosszabb szabad vitára is. Mivel ez adott leginkább képet a szlavisztikai folklórkutatás mai állásáról, kissé bővebben kitérek rá.

A vita egyik csomópontja az *összehasonlítás módszertana volt:* meg kell azonban állapítanunk, hogy az 1959-es negyedik moszkvai szlavistakongresszus óta (amint ismeretes, ekkor rehabilitálták a szovjet folklorisztikában a filológiát és az összehasonlító kutatásokat) e téren metodikailag új nem történt. A szovjet kutatók nagy távlatokban összegezik egyes folklór jelenségek „szláv" összetevőit, az egyes szláv népek kutatói (leginkább a nyugati szláv nyelvterület déli, valamint a déli szláv nyelvterület nyugati peremvidékeinek kutatói) pedig ehhez a szomszédokkal való közvetlen interetnikus kapcsolatok tényeit adják hozzá. A szlavisztikai folklorisztikai

a legritkább esetekben emelkedett arra a szintre, hogy egy-egy problémával az egész Európa távlataiban foglalkozzék.

A *monda-*, *mese-*, és *ballada-kutatás* közül a ballada-vizsgálat problémafelvetését az epika összehasonlító kutatási szokásai ma is jóelőre meghatározzák. Itt nincs is elméleti probléma. Legfeljebb a pontosabb változatfeldolgozás, a film iskolára emlékeztető precíz adatfelhalmozás még mindig nem látszik elég elméletinek egy-két kritikus (főleg a szovjet kutatók) szemében. Amint azonban ez a PUTYILOV—HORÁLEK—GUSZEV-vitából kiderült, a vélemények itt is közeledtek egymáshoz. A mesekutatásban a finn iskola régi feladatai (katalógusok, típusmonográfiák) volnának napirenden, minél keletebbre jutunk, annál nehézkesebben. A mondakutatásban is újból sajnálattal konstatálhattuk, hogy CSISZTOV K. V. programadó előadása ellenére is még mindig csigalassúsággal folyik a modern európai mondakutatás eredményeinek feldolgozása, és annak ellenére, hogy az utóbbi évtizedben a Szovjetunióban többször szóba került a mondavizsgálat rendkívüli fontossága, e téren voltaképpen nem történt semmi: hiányoznak továbbra is a megbízható monda-publikációk, katalógusok, archívumok — illetve ezekről nem tud semmit a nagyvilág.

Közvetlenül *metodikai* területen újat nem adott a prágai szlavista kongresszus a folkloristáknak. Érdemes viszont felfigyelnünk arra a véleménykülönbségre (majdnem támadásra), amelyet BAZANOV V. G. hangoztatott BOGATÜRJOV „impresszionista empirizmusa" ellen; valamint GUSZEV V. JE. kifogásaira, amellyel ZSIRMUNSZKIJ V. M. összehasonlító-tipológiai metodikájának terminológiai rögtönzöttségére mutatott rá. Úgy gondolom, mindkét esetben a bírálóknak kell igazat adnunk. BOGATÜRJOV professzor újabb tanulmányai pardigmatikusan impresszionisták, rögtönzésnek hatnak; ZSIRMUNSZKIJ elméleti elgondolásai pedig csakugyan a félreérthetőségig homályosak, megfogalmazásukban következetlenek; sőt olykor a kitűnő, óriási távlatokat adó konkrét analízishez valamilyen utólagosan illesztett melléképületnek látszanak.

A viták mérlegét mégis azzal zárhatjuk le: kevés volt az igazi diszkusszió. Sajnos, kongresszusokon ma erre amúgy is ritkán kerülhet sor.

A kongresszus általános képéhez tartozik néhány nem közvetlenül folklorisztikai előadás is. Ezek közül talán az egész kongresszus leginkább várva-várt látványossága volt JAKOBSON Roman előadása: „Az összehasonlító indoeurópai mitológia a szláv adatok tükrében." Az előadás része JAKOBSON ilyen irányú sorozatának, és ezúttal a szláv (<indoeurópai) fényisten alakjával foglalkozott. A régebbi szláv irodalmak és a metrika kutatói is rendszerint folklorisztikailag értékelhető előadásokat tartottak.

Az egynapos kirándulással színesített kongresszus legfelső szervezése igen jól működött. A hatalmas részvétel miatt a szervezők nem adták ki (és nem is fogják) a kongresszus egész anyagát, csupán az előadások kivonatait tartalmazó sokszorosított kötetet. Az egyes résztvevő országok rendszerint maguk hozták egy (vagy több) kötetben, már kinyomtatva kontribúcióikat. Az orosz küldöttség három terjedelmes kötetet készített el, a magyarok a *Studia Slavica* különszámát, és más kiadványokat. Összesen majdnem száz ünnepi tanulmánykötet, vagy legalábbis a kongresszusnak szentelt kiadvány látott napvilágot. Ez egyszersmind azt is jelenti, hogy a kongresszus tudományos tevékenységének egésze voltaképpen rejtve marad a szlavisták zöme előtt, mivel nem mindenki tudta megszerezni az össze ünnepi publikációt.

A kongresszus külsőségeihez sorolhatjuk az ünnepi koncerteket (népzene-történeti tanulságokkal is), ünnepi kézirat-kiállítást, szlavisztikai könyvkiállítást. A kongresszus alkalmával SVOBODA elnök fogadta a szlavisztikai bizottságok vezetőit. A prágai Károly-egyetem nagy pompával díszdoktorává avatta a szlavisztika négy kiválóságát, két nyelvészt (a lengyel DOROSZEWSKI professzort és a bolgár GEORGIEVet), valamint az Egyesült Államok képviseletében JAKOBSON Romant, a Szovjetunióból ZSIRMUNSZKIJ V. M.-t, ez utóbbiakat folklorisztikai tevékenységüket is figyelembe véve. (1968 májusában ugyanez az egyetem már díszdoktorává avatta BOGATÜRJOV P. G.-t is.)

Végül még egy szó a magyarok részvételéről. Körülbelül 40 résztvevőtől majdnem ennyi előadás hangzott el. Rendkívül sajnálatos, hogy sem folklorista, sem tárgyi néprajzos nem volt ezek között. Néprajztudományunkat egyetlen vitán képviselték. Úgy látszik, sem a magyar szlavisztika vezetői, sem a nemzetközi szlavista-komiték irányítói nem vették még észre, hogy néprajztudományunkban van érdeklődés szláv problémák iránt, és évenként sok ilyen tárgyú munka meg is jelenik. A szakmának is sokkal többet kellene törődnie a hasonló összejövetelekkel. A négy év múlva Varsóban sorra kerülő hetedik szlavista kongresszuson jó lenne a magyar ethnográfiát is képviselni, és ezt jóelőre előkészíteni. Videant consules!

VV.

A cigány-kutatás 1968-as kongresszusa

1955 óta általában két évenként az egész világról összejönnek a cigány-kérdéssel foglalkozók, hogy kutatásaik és társadalompolitikai munkájuk eredményeit és a jövő feladatait megbeszéljék, koordinálják. Az első ilyen konferencia Helsinkiben volt. Most, 13 évvel később ismét a finnországi „Cigány-gondozás" *(Mustalaislähetys)* rendezte meg 1968. október 2—6 között Helsinkiben 10 ország mintegy 80 küldötte jelenlétében. A finn sajtó már előzőleg heteken át foglalkozott a nemzetközi összejövetellel, a tárgyalások ideje alatt pedig napról napra tájékoztatott az előadásokról és vitákról. A megnyitót a második szociális miniszter tartotta, a városi tanács adott a résztvevőknek fogadást stb. (Ez az érdeklődés annál sajátosabb, mert Finnországban csak mintegy 4000 cigány él, s ráadásul pontosan ugyanabban az időben a választások izgatták fel a kedélyeket.)

A konferencia nem szűkítette témáját valamelyik tudományág területére, hanem egyaránt programjára tűzte a néprajzi, nyelvészeti, szociológiai, szociálpolitikai megközelítéseket. A tudományos kutatás és a gyakorlati feladatok kettőssége miatt szinte minden ponthoz egyrészt egy informatív beszámoló kapcsolódott — itt felkérték a külföldieket a hazájukban levő helyzet ismertetésére — másrészt a felvetett problémát elvi és tudományos szempontból taglalták.

Az előre kitűzött előadásokat spontán beszámolók és formálisan ezekhez kapcsolódó, de gyakran erősen függetlenedő viták követték. A kongresszus rendezősége lehetővé tette, hogy a megbeszélések a helyszínen fontosnak tartott kérdések felé tolódjanak — ami aztán messzemenően meg is történt. Szemben a — többnyire tényközlésre szorítkozó — előadásokkal, a vitákon, néha több előadás gondolatmenetét is érintve 3—4 központi probléma kristályosodott ki.

Az elhangzott előadások a következők voltak (időbeli sorrendben):

Baltzar Veijo (Cigány író, Finnország): *A cigány értelmiség a „cigánykérdés"-ről.*

Piirainen Veikko (A „Cigány-gondozás" vezetője, Finnország): *A finnországi cigányok problémája — egy kisebbségi és fejlesztési probléma.*

Hissa Pentti I. (Esperes, Finnország): *Az egyház és a finn cigányok.* A kapcsolatteremtésre tett kísérletek.

Lappalainen Veijo (Főosztályvezető, Finnország): *A finn szociális törvényhozás.*

Tomka Miklós (Szociológus, Magyarország): *A cigányok a magyar társadalomban.*

Albertus Oremus (A holland „nomádokkal" foglalkozó szerv igazgatóhelyettese): *A vándorlás problémái és a cigányok.*

Nicolini Bruno (Anthropológus professzor-Olaszország): *A vándorlás, mint a sajátos kultúra alkotórésze.*

Hassler Victor T. (A korábbi „Nemzetközi Cigány-gondozás" volt vezetője, Svájc): *A cigányokkal való foglalkozás nemzetközi összehangolása Svájc példáján.*

Stolte Johanna (A nyugatnémet „Cigány-mű" képviselője, a Hildesheimi cigánygyermek-otthon vezetője): *A nevelés szerepe a cigányokkal való munkában az NSZK-ban folyó próbálkozásokkal szemléltetve.*

Viita Armas (A „Cigány-gondozás" vezetőségi tagja, Finnország): *A finn „Cigány-gondozás" munkájának 60 éve.*

Valtonen Pertti (Docens, Finnország): *A finn cigány nyelv.*

Arnold H. (Pszichiáter, Nyugatnémetország): *Cigánygondozás.*

Kapati Mirella (Ethnológus professzornő, Olaszország): *Integráció és asszimiláció.*

A fenti előadásoknak csak egy része szerepelt az előre kiküldött programban, sőt némely szinte teljesen rögtönzött volt. Még élesebben tűnt elő az „önszabályozás" a kötetlen beszélgetéseken és az előadások után sorrakerülő diszkussziókban. A viták során a következő fő problémák kerültek újra és újra:

1. — *A cigánykultúra mibenléte néprajzi és szociológiai értelemben.*

2. — *A lakás szerepe az össztársadalom életébe való bekapcsolódásban.*

3. — *A nyelv szerepe a sajátos cigány kultúra fenntartásában.*

Mintegy első lépésként a „cigány" szó tartalmát tárgyalták meg a kongresszus külföldi résztvevői. A kiinduló pontot Arnold H. referátuma szolgáltatta, ami rossz emlékeket ébresztgető fajelméleti alapon készült. A résztvevők túlnyomó zöme, majd egy-egy vita lezárásakor a konferencia összes résztvevője visszautasította ugyan a rasszizmust és annak bárminemű becsempészését, de rejtett megjelenése ellen folyamatosan küzdeni kellett.

A — külön összeült — külföldi résztvevők munkahipotézise szerint „a cigány fogalom alatt egyfelől sajátos pszichológiai alkat és sajátos kultúra, másfelől a cigánysághoz tartozás érzésének kapcsolatát ért-

jük. A két tényező alapján a cigányságnak 3 különböző csoportja van: azok, akiknél mindkét tényező hat; azok, akiknél megvan a specifikus pszichológiai alkat és kultúra, de a cigánysághoz tartozás érzése nélkül (ez tudatos belső elhatárolást jelent); és végül azok, akiknél az odatartozás érzése ugyan megvan, de a jellegzetes kultúra hiányzik".

Mindhárom vitatémának végső következtetése az önálló cigány kultúra léte volt. A konferencia résztvevői hosszú vita után végül egyetértettek abban, hogy nem szabad azt mesterségesen fenntartani, nem szabad mintegy kulturális rezervátumot teremteni (amit pl. a belga Luc de Heusch igényelt) — ne kényszerítsük a cigányságot olyanra, amit nem akar! Ugyanez a logika azonban követeli az egyenlő lehetőségeket, hogy a cigány népesség ne azért fordítson hátat saját kultúrájának, mert azt az össztársadalom leértékeli, visszautasítja, „jó" esetben egzotikumnak tartja. Ilyen háttérrel jobban megérthetjük a cigánykérdés és ezen belül a cigányokkal való foglalkozás feladatainak — ismét a külföldiek által elkészült — összegzését.

„A cigányok a társadalomba való beilleszkedés küszöbén állanak. Ebből erednek a cigány-gondozás és általában a cigányokkal végzett munka feladatai. Az idevágó tevékenységnek két fő területe van: 1. A cigányok támogatásán, nevelésén stb. keresztül reális jogi, anyagi és kulturális lehetőséget kell nekik nyújtanunk, hogy kultúrájukat az egyenjogúság alapján válasszák meg, miközben felhasználhatják saját korábbi kultúrájuk és a mi kultúránk javait. 2. Meg kell változtatni a nem-cigányok társadalmának felfogását a cigányokról. Ki kell irtani az előítéleteket. A cigányokat egyenrangúnak és egyenjogúnak kell tekinteni. Ilyen értelemben az egyes államoknak a nevelésen, munka- és lakáslehetőségeken, a szociális biztonságon és minden diszkrimináció büntetésén keresztül — törvényben rögzítve — biztosítani kell a cigányoknak a társadalomba való beépülését. Ez a közvélemény kemény megdolgozásával is jár."

A konferencia légkörét határozott egységre való törekvés, a szocialista országok iránti szimpátia (a szerzőt, aki Magyarországról jelen volt, társelnökké választották) és bizonyos jobboldali elméletek kategórikus visszautasítása jellemezte. Különösen a viták lezárásakor volt ez szembetűnő, amikor a konferencia résztvevői mindig egységes álláspontot és megfogalmazást tettek magukévá. A nyugatnémet résztvevők sokszor tudománytalan álláspontjával szemben különösen az olasz küldöttek pozitív megjegyzéseit kell kiemelni.

Összefoglalva: a konferencia egy lépéssel előbbre vitte a cigányokkal való foglalkozás nemzetközi ügyét, s mind ezzel az eredménnyel, mind politikai stílusával számunkra is komoly sikert jelent.

Tomka Miklós

Új könyvek és kiadványok

1968. III. negyedév

A *Sárköz népművészete.* (Szerk. Andrásfalvy Bertalan, Vadócz Kálmán.) Szekszárd [1968]. Tolna m. Tanács — Balogh Ádám Múz. Bp. 52 l., 9 t.

Deutschsprachige Zusammenfassung. — Résumé en langue française. — Rezume na ruszszkom jazike.

Kocsisné Szirmai Fóris Mária: *Tiszavidéki keresztszemes hímzésminták.* 5. kiad. [Bp. 1968]. Minerva. 104 l., 1 t. 26,— Ft.

Lukács Tibor: *Szerelem, házasság, család.* Bp. 1968. Kossuth. 413 l. 24,— Ft.

Makra Sándor: *A népmese katalogizálásának új módszere.* [Szekszárd] 1967. [Pécs] 14 l., 25 mell.

([Szekszárd], Balogh Ádám Múzeum füzetei 8.) Summary in English.

Nagy László: *Darázskirály.* Válogatott műfordítások. 1958—1968. Bp. 1968. Magvető. 510 l. 46,— Ft.

Domanovszky György: *La céramique populaire hongroise.* [Magyar népi kerámia.] (Trad.: Kató Vargyas, Georges Mary. Ill.: László Lakner. Photos: Károly Koffán.) Bp. 1968. Corvina. 73 l., 24 t. 55,— Ft,

(Art populaire hongrois 1.)

DOMANOVSZKY György: *Hungarian pottery.* [Magyar népi kerámia.] (Transl.: István FARKAS. Ill.: László LAKNER. Photos: Károly KOFFÁN.) Bp. (1968). Corvina. 78 l., 24 t. 55,— Ft.

(Hungarian folk art 1.)

DOMANOVSZKY György: *Ungarische Bauerntöpferei.* (Magyar népi kerámia.) ([Überts.: Franz GOTTSCHLING [Ferenc. Ill.] László LAKNER. Fotos: Károly KOFFÁN.) Bp. 1968. Corvina. 73 l., 24 t. 55,— Ft.

(Ungarische Volkskunst 1.)

SÍK Endre: *Histoire de l'Afrique noire.* (Trad. [du manuscrit russe] par Frida LÉDERER.) 4. ed. Bp. Akad. Kiadó.

Tom. 1. 1968. Impr. Acad. 405 l., 18 t. 4 térk.

A magyar kiadás címe: *Fekete Afrika története.*
Bibliogr. a fejezetek végén.

KORMOS István: *Die goldene Tulpe.* Märchen aus Ungarn. Ausgew: — —. (Aus dem Ungarischen übertr.: Mirza SCHÜCHING, Géza ENGL. Ill.: Ágnes MOLNÁR. 4. Aufl. Berlin—Bp. 1968. Altberliner Verl. — Corvina, Univ. druck. 185 l.

Ua. Bp. Corvina.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA DUNÁNTÚLI TUDOMÁNYOS INTÉZET, [Pécs] ÉRTEKEZÉSEK. Bp. 1967—1968. (Szerk. T. MÉREY Klára.) 1968. Akad. Kiadó. 337 l. 1 t., 2 térk. 65,— Ft.

Bibliogr. a tanulmányok egy részének végén.
Deutschsprachige Zusammenfassungen.
KOLTA János, *Baranya* [megye] *népességének földrajzi megoszlásában a felszabadulást követő húsz év során bekövetkezett változás.* — RÚZSÁS Lajos: *A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a 16—17. században.* — MÉREY Klára: *Miért vállaltak munkát a Trencsén megyei szlovák munkások Dél-Dunántúlon a századforduló idején?* — ANDRÁSFALVY Bertalan: *A mohácsiak állattartássa 1686-tól 1848-ig.* 1. [rész].

A mezőgazdasági termelés és a paraszti jövedelmek alakulása. (A mezőgazdaság főbb kapcsolatai más népgazdasági ágakkal.) [Kiad. a] Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1966—1967. 1968. [Stat. Kiadó soksz.] 45 l.

A parasztdaltól a munkásdalig. Szerk. KATONA Imre, MARÓTHY János, SZATMÁRI Antal. Bp. 1968. Akad. Kiadó. 535 l. 95,— Ft.

Bibliogr. a fejezetek végén és a 497—520. l. VOIGT Vilmos: A munkásdalkutatás válogatott nemzetközi bibliográfiája.
Deutschsprachige Zusammenfassungen.

BÉKÉS István: *Napjaink szállóigéi.* Bp. 1968. Kossuth Kiadó. 828 l. 72,— Ft.
(KEMENES Inez): *Teknősbéka-mesék.* (Nigériai népmesék. Ford., átd. — —. Ill. KARÁTSON Gábor.) Bp. 1968. Móra Kiadó. 30 l. 2,— Ft.

(Kispajtások mesekönyve 182.)

A VESZPRÉMI MEGYEI MÚZEUMOK KÖZLEMÉNYEI. (Kiad.: Veszprém [megye], Megyei Múzeumi Igazgatóság.) Veszprém. 6. (Szerk. Éri István.) 1967 (1968). Bp. 431 l., illusztr., 1 térk.

Bibliogr. a tanulmányok egy részének végén.
Deutschsprachige Zusammenfassungen. — Résumés en langue française. — Rezume na ruszszkom jazike.
SÁGI Károly: *Árpád-kori varázslás régészeti emlékei.* — BAKI Ernő: *Nyárád földrajzi nevei.* — PILLER Dezső: *Zamárdi község helynevei.* — VÖRÖS Károly: *Inasélet Pápán a 19. század első negyedében.*

SZABÓ László: *Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a 19—20. században.* Szolnok. 1968. 167 l., illusztr.

([Szolnok], Damjanich János Múzeum közleményei 15—18).
Deutschsprachige Zusammenfassung.

ZIMÁNYI Vera: *A rohonc-szalonaki uradalom, és jobbágysága a 16—17. században.* Bp. 1968. Akad. Kiadó. 355 l., 1 t., 1 mell., 2 térk. mell. 70,— Ft.

FERENCZI Imre: *A népmonda.* (Valóságélmény, hagyomány, költészet.) Kandidátusi értekezés tézisei. Bp. 1968. MTA soksz. 36 l.

(CSOMOR Tibor): *A kéregcsónaktól az űrhajóig.* Érdekes olvasmányok a közlekedés történetéből. [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1968. Házi soksz. 67 l., illusztr. 4,— Ft.

Összeállította: SZÉL KATALIN

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója — Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1968. XI. 11. — Példányszám: 900 — Terjedelem: 13,65 (A/5) ív

68.66599. Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE

REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY

ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

Schriftsleiter — Editor

LÁSZLÓ KESZI-KOVÁCS

BUDAPEST V., PESTI BARNABÁS U. 1.

Schriftleitungskomitee — Associate Editors

TEKLA DÖMÖTÖR, BÉLA GUNDA, IMRE KATONA, LAJOS TAKÁCS, ISTVÁN VINCZE

VOL: LXXIX 1968 4

Настоящий журнал занимается обширным научным исследованием венгерской народной культуры, а также исследованием народной культуры соседних и родственных нам народов, далее исследованием касающихся этнографическую науку проблем, их обсуждением и публикацией результатов исследовании. В рецензионном разделе представляет читателям научные книги и журналы, интересующие этнографов и этнографическую науку

Журнал выходит на свет ежегодно на 40 печатных листях в 4 номерах.

Рукописи и книги, назначенные для рецензию, а также и корреспонденцию, относящуюся к редакции журнала: просим прислать на адрес: Редакция Этнографии (Будапешт, V., Пешти Барнабаш ул. дом № 1).

Подписка осуществляется через Предприятии иностранной торговли «Культура» (Будапешт, I., Fő utca дом № 32.; чековой номер: МНБ 43/801 или на заграние: у представительства этого же предприятия).

Подписная цена на год: 40,— форинтов.

*

This review treats of and comments upon major problems of Ethnology and brings discussion on the research work with special regard to the Hungarian, the neighbouring and kindred peoples. The articles published contain extracts in Russian, French, English or German.

Manuscripts, reviewer's copies and letters to the Editor should be sent to the following address: *Ethnographia, Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.* Correspondance concerning the publishers of the Hungarian Ethnographical Society should be mailed to the Secretary of that Society.

Subscription orders to be placed with: "Kultúra" Commercial Undertaking for the Export of Books and Newspapers, 32. Fő utca Budapest I. (A. c. No. MNB 43/801 or with its representatives abroad. Annual subscription 40.— forint)

Ára 15,— Ft
Előfizetés egy évre 40,— Ft

INDEX: 25.210

ETHNOGRAPHIA

ZEITSCHRIFT DER UNGARISCHEN ETHNOGRAPHISCHEN GESELLSCHAFT

REVUE DE LA SOCIÉTÉ D'ETHNOGRAPHIE HONGROISE
REVIEW OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHICAL SOCIETY
ЖУРНАЛ ВЕНГЕРСКОГО ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

VOL: LXXIX **1968** **4**

INHALT—SOMMAIRE—СОДЕРЖАНИЕ

Gunda, Béla: Cultivation of Heliantus annuus among the North American Indians — Культивация подсолнечника (Heliantus annuus) у индейцев северной Америки ..... 485—502

Faragó, József: Zur Ballade der Himmelfahrt des Mädchens — К Балладе о девушке, попавшей в рай. ..... 503—525

Szabó, László: Der Bau eines Hauses mit „Mereglye"-wand in Oros, Ungarn, Kom. Szabolcs — Строительство домов со стенами из глины на деревянном остове в селе орош области саболч ..... 526—547

Selmeczi Kovács, Attila: Strochdächer bei den Palozen — Соломенные крыши у палоцов ..... 548—559

Eperjessy, Ernő: Aberglauben, Gebräuche am Barbaratag und das Problem des Sprachswechsels — Верования и обычаи, связанные Варвариным днем и вопрос языкового обмена 560—587

Kleinere Mitteilungen — Documentation — Краткие сообщения 588—598

Diskussionen — Discussions — Дискуссии ..... 599—600

Literarische Rundschau — Revue Littéraire — Резепзия ..... 601—624

Volkskundliche Nachrichten — Nouvelles ethnographiques — Этнографические известия ..... 625—639